

המכון לחקר המחתרות
ע"ש מנחם בגין

אתגרים ביטחוניים ומדיניים במבחן המציאות ישראל בין העולם הערבי והזירה הבין-לאומית

מיכאל מ' לסקר • רונן יצחק
עורכים

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

אתגרים ביטחוניים ומדיניים במבחן המציאות

ישראל

בין העולם הערבי והזירה הבין-לאומית

אתגרים ביטחוניים ומדיניים במבחן המציאות
ישראל
בין העולם הערבי והזירה הבין-לאומית

עורכים

מיכאל מ' לסקר ♦ רונן יצחק

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

הספר יוצא לאור בסיוע :
המכון לחקר המחתרות ע"ש מנחם בגין, אוניברסיטת בר-אילן,
המכללה האקדמית גליל מערבי

מסת"ב 1-412-226-965-978 ISBN

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי
או מכני (לרבות צילום, מיזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל

סדר ועימוד : שולמית ירושלמי, ירושלים
נדפס בישראל, תשע"ג
בדפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

9

בפתח הקובץ

שער ראשון

מחתרות ציוניות והעימות הערבי-יהודי עד להקמת המדינה

הילדה נסימי

מרות, מדיניות וטקטיקה במאבק בין הארגונים הלוחמים
בתקופת היישוב – בין תדמית למציאות 35

עמיר בר-אור

ארגון ה"הגנה" לקראת המעבר משלטון המנדט לעצמאות
מדינת ישראל (1937–1948) 67

דגנית בוני-דויד

נשים ומגדר בארגון ה"הגנה" בשנים 1920–1948 101

אליעזר טאובר

הכוח הערבי הלוחם בארץ ישראל עד לפלישת צבאות ערב,
1945–1948 135

רון יצחק

שיתוף פעולה מוגבל: מדינות ערב במלחמת 1948 175

שער שני

המיעוט הערבי והדרוזי במדינת ישראל והאתגר הפלסטיני

מוסטפא כבהא

חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות ותפקודם בתקופת
הממשל הצבאי, 1948–1966 203

	נסים דנה
219	העדה הדרוזית וביטחון ישראל
	גלית מ' בן-ישראל (פיקסלר) ומרינה שורר-זלצר
	מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחיטפות שעשו
241	ארגוני טרור פלסטיניים בשנים 1968–1994
	בועז גנור
261	התמודדות ישראל עם אתגרי האינתיפאדה הראשונה (1987–1991)
	הלל פריש
291	הגנה מול התקפה : בדיקת יעילות גדר הביטחון ביהודה ושומרון
	שער שלישי
	דיפלומטיה ומדיניות חוץ בעידן המלחמה הקרה :
	ישראל, מדינות ערב והמעצמות הגדולות
	רמי גינת
	פעולת ישראל בעזה ופרשת "עסקת הנשק המצרית-צ'כית" :
313	הערכה מחדש של מדיניותה הבין-גושית של מצרים
	מיכאל מ' לסקר
	מברית בלתי כתובה למערכת יחסים עכורה : יחסי צרפת-ישראל
341	בעידן שארל דה-גול וז'ורז' פומפידו
	יהודה א' בלנגה
	בצלן של הפירמידות : יחסי ישראל-ארצות הברית בשנים 1969–1973
383	על רקע הסכסוך המצרי-ישראלי
	חנוך באזוב
425	ברית המועצות בסכסוך הערבי-ישראלי – אינטרסים ומדיניות
	שער רביעי
	ישראל והמרחב הערבי
	יהל שרעבי
457	חלקה של אלג'יריה בסכסוך הערבי-ישראלי בשנות השישים

מיכאל מ' לסקר

491 יחסי ישראל–תוניסיה בסבך הסכסוך הערבי–ישראלי והפוליטיקה
הבין־ערבית

מאיר נואמה

531 תחת הפטרונות האמריקאית : יחסי ישראל–מצרים בעידן מובארק

אייל זיסר

563 ישראל וסוריה בעקבות מלחמת לבנון השנייה (2006–2009) :
בין תופי המלחמה לפעמי השלום

583 על המשתתפים בקובץ

589 מפתח אישים ונושאים

בפתח הקובץ

ב-2008, במלאת שישים שנה למדינת ישראל, יזם המכון לחקר המחתרות ע"ש מנחם בגין באוניברסיטת בר-אילן להוציא לאור קובץ מקיף של מאמרים חדשים, תחת הכותרת: אתגרים ביטחוניים ומדיניים במבחן המציאות: ישראל בין העולם הערבי והזירה הבין-לאומית, העוסקים בסוגיות שונות בתולדות המדינה. המאמרים, פרי עטם של חוקרים ותיקים וצעירים כאחד, נועדו להציג נקודות חדשות או היבטים שטרם נחקרו לעומקם. ההדגשים במאמרים בתחומים הצבאיים-ביטחוניים והדיפלומטיים-מדיניים הם: ביטחון פנים וביטחון חוץ, מעמדה, פעולותיה ומקומה של ישראל במישור המדיני-דיפלומטי בשנות המלחמה הקרה ומקומה של ישראל במרחב הערבי והמוסלמי. הספר שלפנינו מציג ארבע שאלות משמעותיות. הראשונה שבהן היא, כיצד מתמודדת ישראל עם בעיותיה הביטחוניות שמחוץ לגבולותיה ומהם סדרי העדיפויות של ממשלותיה מאז 1948 בתחום הביטחוני לגבי הבעיה הפלסטינית? מה מעמדן של הקהילות הערביות בעידן הממשל הצבאי הישראלי ומהי עמדת העדה הדרוזית בסוגיות ביטחוניות? מה היו אתגריה הביטחוניים והדיפלומטיים של ישראל בעיצומה של המלחמה הקרה עד ראשית שנות התשעים במאה העשרים ומהות יחסי הגומלין שעוצבו לאורך השנים בין ישראל למעצמות הגדולות? כיצד ניתן להעריך את יחסי ישראל עם מדינות ערב?

נוסף לשימוש נרחב בעיתונות, נעשה שימוש במקורות עבריים, ערביים ואנגליים, ואלו נחקרו בארכיונים ישראלים, אמריקניים, צרפתיים, רוסיים ומזרח גרמניים. תיעוד וניתוח של נושאים חשובים, כגון יחסי ישראל-צרפת; יחסי ישראל-מצרים ויחסי ישראל-סוריה בימי מלחמת לבנון השנייה; מעמד האישה בארגון ה"הגנה" ויחסי ישראל-אלג'יריה; הצד הערבי במלחמת 1948 מנקודת ראות ערבית; יחסי ישראל-ארצות הברית בזמן ממשל ניקסון; הערכה מחדש של יחסי מצרים והגוש הסובייטי בשנות החמישים של המאה העשרים ומעמדה של ישראל בתווך; היבטים ביחסי ישראל והפלסטינים מזוויות שטרם נחקרו זולת תיאורים עיתונאיים, בין השאר אתגרי האינתיפאדה הראשונה, פיגועי מיקוח וחיטפות שעשו ארגוני טרור, וגדר הביטחון; ברית המועצות במזרח התיכון מנקודת ראות סובייטית – כל אלה משמשים עדות ברורה למתודולוגיה רב-ממדית. ספרנו הוא תוצר בין-תחומי. חרף העובדה שהקובץ מתעד נושאי לוחמה, אידאולוגיה וביטחון לפני

מלחמת העצמאות ואחריה ודיפלומטיה ומדינאות במסגרת היסטורית-פוליטית, שזורים בו באופן בולט נושאים של מגדר וסוציולוגיה, מדע המדינה, יחסי גומלין במסגרת יחסים בין-לאומיים ויישוב סכסוכים (conflict resolution). התיקוף (periodization) בספר הוא רב-שנים: משנות העשרים במאה העשרים, החל בימי העלייה השלישית, ועד לידתה של ישראל, וכלה בבעיותיה ובאתגריה של מדינת ישראל בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת. למעט מקרים חריגים, המאמרים מופיעים על פי סדר זמן נושאים. שמונה עשר המאמרים מופיעים בארבעה שערים שחוט שזור ביניהם. למעשה יש זיקה בין הפרקים בקובץ כולו, וכל פרק הוא מרכיב אינטגרלי מהכלל. פרקי הספר קשורים לתתי-הפרקים שבמבוא הרחב שלפנינו.

ישראל נכנסת לעשור השביעי בתולדותיה בצל המהפכות הפוליטיות, החוקתיות והחברתיות הפוקדות את המזרח התיכון והמגרב ברוח "האביב הערבי" – הכינוי שנתן הנשיא האמריקני ברק אובאמה במאי 2011 להתקוממויות של צעירים בעולם הערבי, שהחלו בתוניסיה בדצמבר 2010 ונמשכו ביתר שאת בחודשים ינואר-אפריל 2011. ההתקוממויות האלה טרם שכנו. הן הובילו לנפילת משטריהם של זין אל-עבידין בן-עלי בתוניסיה, חוסני מובארכ במצרים ומועמר אל-קדאפי בלוב. בסוריה התחוללו מהומות מראשית 2011 שעדיין מאיימות על משטרו של בשאר אל-אסד. המשטר הנשיאותי בתימן על סף קריסה, ואין לדעת מה יעלה בגורל המשטרים באלג'יריה, בערב הסעודית ובמדינות המפרץ. במרוקו הבטיח המלך מוחמד השישי רפורמות חוקתיות גורפות, לרבות העברת סמכויות אקזקוטיביות מידיו לידי ראשי ממשלות. ימים יגידו אם ההבטחה תכובד ועד כמה, או שמא תלך מרוקו בדרכי מצרים, תוניסיה ולוב. האם העולם הערבי עובר מהפכות אשר יגרמו באמת להצמחת ישויות דמוקרטיות? האם "האביב הערבי" יסתיים בהשתלטות אסלאמיסטית-רדיקלית, שילוב של כוחות אסלאמיים מתונים יותר וגורמים חילוניים, שלטון צבאי, או שמא אנו עתידים לצפות במהפכות ארוכות-טווח בנוסח המהפכות הגדולות באירופה במאות הקודמות ובמאבקים בין כוחות ריאקציוניים תאוקרטיים ובין גורמים ליברליים שהתוו את קווי פעולת המחאות ההמוניות? האם המאבקים יחלחלו לתוך שטחה של ישראל, והיא תידרש להתמודד עם בעיות ביטחוניות שטרם ידעה כמותן? הייתכן שישראל תיחשף למתקפות של טילים סוריים, לבנוניים ופלסטיניים? האם המאבקים הפנימיים בין כוחות מהפכניים ורדיקליים יחלישו את העולם הערבי והמוסלמי לדורות וישראל, שניצבת בצד המשקיפים, תפיק תועלת מהאירועים? מה תהיה עמדתה של איראן ועד כמה תהיה מעורבת בזירה הבין-ערבית? היכן תתמקם טורקיה במורכבות הזאת? איפה תתייצבנה המעצמות הגדולות, לרבות האיחוד האירופי, אחרי 2011? כיצד תתמודד ישראל עם הבעיה הפלסטינית בעקבות הדיונים באו"ם בספטמבר 2011? הייתכן כי "האביב הערבי" יתחולל בקרב אוכלוסיות הרשות הפלסטינית הן נגד האליטה השלטת הן נגד תושבי הגדה המערבית היהודיים, או שמא ידו של האסלאמיזם הרדיקלי תהיה על העליונה? האם שלטון החמאס בעזה ישרוד והשפעתו תתפשט בתוך הרשות הפלסטינית?

ולבסוף, האם ישראל תוותר ויתורים טריטוריאליים נרחבים במסגרת משא-ומתן או בערוצים אחרים – תחת לחצים פוליטיים ונגד רצונה או מתוך שיקולים מחושבים – או תבצע סיפוח שטחים בגדה? ספר זה אינו דן בסוגיות מורכבות אלה, משום שרוב הנסתר על הגלוי ואין ביכולתנו לנבא את העתיד. אך ללא ספק המציאות החדשה תהווה אתגר משמעותי לישראל בעשורים הקרובים.

אתגרי צבא וביטחון בתקופת היישוב ובימיה הראשונים של המדינה עד הסכמי שביתת הנשק

"אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף" אמר ד"ר חיים ויצמן כשבועיים לאחר שהתקבלה החלטת החלוקה של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 ועם פרוץ מעשי האיבה בארץ ישראל. ואכן, בשלושים שנות המנדט הבריטי לא ידע היישוב היהודי רוגע. ממשלת בריטניה, שקיבלה את המנדט על ארץ ישראל מחבר הלאומים באפריל 1920 והייתה אמורה להגשים את הצהרת בלפור כדי לאפשר ליהודים להקים בית לאומי בארץ ישראל, לא מיהרה לעשות זאת. התנגדות הערבים לבית לאומי ליהודים הלכה וגברה באותם הימים בעקבות צמיחתה של התנועה הלאומית הפלסטינית בראשותו של המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני, שפעיליה התעמתו עם היהודים בירושלים ותקפו אותם. בעקבות תקיפות אלה החליטו ראשי מפלגת "אחדות העבודה" – המפלגה הדומיננטית ביישוב – כי יש צורך לשנות את התפיסה הביטחונית הקיימת, ובמקום להגן על יישוב בודד, כדרך שנהגו אנשי "השומר" מאז הקמתו ב-1907, יש להקים ארגון חדש שיוכל להגן על היישוב היהודי כולו בארץ ישראל. עידוד לרעיון ההגנה העצמאית שאבו ראשי המפלגה מזאב ז'בוטינסקי, שהקים חודשיים קודם לכן, בפברואר 1920, כוח עצמאי להגנה על היהודים בירושלים. כך הוקם ארגון ה"הגנה" ביוני 1920, שאנשי השומר היו ממייסדיו הראשונים וז'בוטינסקי ואנשיו שבירושלים הצטרפו אליו. ה"הגנה" הפך לגוף מורכב והטרונגי בהרכבו וכלל גם נשים בשורותיו.

למרות התדמית שדבקה בו, לא היה ארגון ה"הגנה" הארגון הצבאי הציוני היחיד שקיבל מרות של מפלגה פוליטית. כשהוקם האצ"ל, על רקע המחלוקת סביב מדיניות ההבלגה שנהג היישוב היהודי כלפי הערבים בסוף שנות העשרים עם התגברות האלימות, היה גם הוא מזוהה עם מפלגה פוליטית – התנועה הרוויזיוניסטית. בכך היה דמיון מסוים בין שני הארגונים הצבאיים, בניגוד לארגון הצבאי השלישי, הלח"י, שנחשב ארגון פורש ולא זוהה עם שום מפלגה פוליטית.

מאבקם של שלושת הארגונים הציוניים נגד הבריטים נמשך בכל שנות המנדט, אך דרך פעולתם הייתה שונה. אכן, מטרתם הייתה זהה, קרי סילוק הבריטים והקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. אולם התפיסה שלהם את האויב הבריטי וסדר העדיפויות שלהם קבעו את דרך המאבק שלהם. כך למשל בעת מלחמת העולם השנייה, כששני הארגונים ה"הגנה" והאצ"ל העדיפו את המאבק בגרמניה הנאצית על פני המאבק בבריטים בארץ

ישראל, נשאר הלח"י דבק בעמדתו שיש להילחם בבריטים כדי להביא לסילוקם מהארץ, אף שבריטניה ניהלה מלחמה בגרמניה.

כאמור, ה"הגנה" והאצ"ל שיתפו פעולה במאבק של בריטניה נגד גרמניה הנאצית, וככל שהסכנה הגרמנית ליישוב היהודי בארץ ישראל גברה כך שיתוף הפעולה עם הבריטים הלך וגבר. לאחר כניעת צרפת לגרמניה ביוני 1940 נעשו מושבותיה בסוריה ובלבנון לבסיסים פרו-גרמניים, וסוכנים נאצים פעלו בהן כדי לתכנן התקפות על הבריטים בארץ ישראל. בעיראק תפסו את השלטון באפריל 1941 גורמים המקורבים לשלטון הרייך השלישי בראשות רשיד עאלי אל-כילאני שנבחר לראש הממשלה, בעוד פילדמרשל רומל נע במהירות מצפון אפריקה לכיוון מצרים כדי להכות את הבריטים הנמצאים בה. בעקבות כך נענו הבריטים לבקשת ארגון ה"הגנה" להקים יחידה מבצעית מיוחדת, שמצד אחד תכין את היישוב היהודי לקראת פלישה גרמנית לארץ ישראל ומן הצד האחר תסייע לבריטים במהלכי המלחמה שלהם נגד הגרמנים. כך הוקמה חטיבת הפלמ"ח ("פלוגות המחץ") בפיקודו של יצחק שדה ב-15 במאי 1941. הפעולה הראשונה של הפלמ"ח הייתה פעולת כ"ג יורדי הסירה. ב-18 במאי 1941 יצאו 23 חברי הפלמ"ח לפוצץ את בתי הזיקוק בטריפולי שבלבנון, אך סירתם טבעה במצולות הים והפעולה נכשלה. בהמשך סייעו כוחות הפלמ"ח לכוחות הבריטים בחיסול משטר וישי, המתואם עם גרמניה, בסוריה ובלבנון.

מאז סיום מלחמת העולם השנייה ועד "החלטת החלוקה" של האו"ם בנובמבר 1947, עסקו שלושת הארגונים במאבק מדיני וצבאי נגד הבריטים, לשם גירושם מן הארץ, ובעלייה בלתי חוקית של אלפי יהודים, רובם פליטי שואה. אחד האירועים המפורסמים בהקשר זה, שהשפיעו על המעצמות והביאו אותן לתמוך בסופו של דבר בהקמת מדינה יהודית, היה פרשת אוניית המעפילים "אקסודוס", שעל סיפונה היו למעלה מ-4,500 ניצולי שואה ושהגיעה לחוף חיפה ביולי 1947. לאחר שסירבו הבריטים לאפשר לנוסעיה לרדת לחוף, היא שבה לצרפת ומשם לגרמניה. הפרשה עוררה הד ציבורי רחב בדעת הקהל העולמית, והשפיעה ככל הנראה, על חברי ועדת אונסקו"פ, שהיו באותו זמן בארץ ישראל, להציע את "תכנית החלוקה" שהתקבלה בעצרת הכללית של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947.

יום לאחר החלטת החלוקה פרצו מעשי איבה בין הערבים ליהודים בארץ ישראל, שסימנו את ראשיתה של מלחמת העצמאות. 600,000 יהודים נגד כ-1,500,000 ערבים נלחמו זה בזה בשעה שהצבא הבריטי עשה הכנות לקראת נסיגתו מארץ ישראל. בתקופה זו שנמשכה עד סיום המנדט הבריטי ופלישת צבאות ערב לארץ ישראל ב-15 במאי 1948, נטלו חלק במאבק שלושת הארגונים הציוניים, וכנגדם לחמו מספר כוחות ערביים זרים שהגיעו לארץ וכן ערבים מקומיים שהתארגנו במסגרות צבאיות.

כאמור, ארגון ה"הגנה" היה הכוח הגדול, החזק והמאומן ביותר בכל תקופת המנדט. בעקבות "החלטת החלוקה" וכדי לתת מענה לפלישת צבאות ערב הסדירים לארץ ישראל, הוא אורגן מחדש כצבא סדיר בתשע חטיבות, וכל אחת מהן קיבלה על עצמה אחריות לגזרה מסוימת בארץ ישראל. נוסף על שלוש חטיבות הפלמ"ח ("הראל", "יפתח"

ו"הנגב") הוקמו עוד שש חטיבות חי"ר. פריסת החטיבות הייתה כדלהלן: חטיבת "יפתח" פעלה בגליל העליון, חטיבת "גולני" פעלה בגליל התחתון, חטיבת "כרמלי" פעלה בגליל המערבי, חטיבת "אלכסנדרוני" פעלה בשומרון, חטיבת "קרייתי" פעלה בתל אביב, חטיבת "גבעתי" פעלה בשפלה, חטיבת "עציוני" פעלה בירושלים, חטיבת "הראל" פעלה בדרך לירושלים, וחטיבת "הנגב" פעלה באזור הדרום ובנגב.

לרשות ארגון ה"הגנה" עמדו כוחות נוספים, שהחשובים שבהם היו: חיל משמר (חי"ם), ובו בחורים בני 25 שהוצבו בעורף וסייעו בהגנה המרחבית; חיל שדה (חי"ש), ובו צעירים בני 18–25, שהיו בעלי הכשרה צבאית בסיסית, אך סייעו לחטיבות הלוחמות מחוץ לערים; פלוגה ימית (פלי"ם), ובה כמה עשרות ימאים שלקחו חלק בפעילות מבצעית ימית, וכן שירות אווירי, ובו כמה מטוסים קטנים שהוסבו למטוסים מבצעיים. באותם הימים מנה ארגון ה"הגנה" כ-40,000 איש, האצ"ל מנה כ-3,000 איש והלח"י כ-1,000 איש.

שלושת הארגונים היהודיים נלחמו במתנדבים הערביים שהחלו להסתנן לארץ ישראל זמן קצר לאחר "החלטת החלוקה". כוח המתנדבים הערבי המשמעותי ביותר היה, ללא ספק, צבא ההצלה, שאותו הקימה הליגה הערבית בתחילת האירועים והיא זו שמימנה את פעילותו וציידה וחימשה את לוחמיו. למפקד הכוח מינתה הליגה את פאוזי אל-קאוקג'י, אחד המפקדים הערביים הבולטים שלחמו באירועי 1936 בארץ ישראל. כן פעל כוח מתנדבים ערבים מקומיים, "אל-ג'יהאד אל-מוקדס" (הצבא הקדוש), שהיה בפיקודו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני, בן דודו של המופתי לשעבר של ירושלים, חאג' אמין אל-חוסייני. הכוח הפלסטיני היה קטן יותר מ"צבא ההצלה" ולא הוכר על ידי הליגה הערבית ככוח מתנדבים רשמי משום שפעל שלא בסמכותה. כוח המתנדבים השלישי והקטן ביותר שפעל באותה תקופה היה כוח שנשלח על ידי "האחים המוסלמים" ממצרים. הוא פעל באזור הדרום, ולא בהצלחה יתרה. לא רק שלא היה שיתוף פעולה בין הכוחות הערביים אלא גם פעילותם של מפקדיהם לא הייתה מוצלחת במיוחד, לא בארגון, לא בגיוס משאבים פיננסיים ואף לא ביכולת הצבאית שלהם. סיבות אלו ואחרות הביאו לכישלון הכוחות הערביים הבלתי סדירים במאבקם נגד היהודים עד סיום המנדט והביאו למעורבותם של הצבאות הסדירים במלחמה.

ב-15 במאי, יום לאחר הכרזת המדינה, פלשו צבאות מדינות ערב (מצרים, סוריה, עיראק והלגיון הערבי הירדני) לארץ ישראל מתוך מטרה למנוע את הקמתה של המדינה היהודית. עם זאת, הפלישה לא הייתה מובטחת כפי שנוטים לחשוב. מדינות ערב לא ששו אלי קרב. הן העדיפו להימנע מפלישה צבאית לארץ ישראל מחשש שהלגיון הערבי, שהיה הצבא הערבי הטוב ביותר באותם הימים, יצליח להשיג הישגים בה בעת שהצבאות הערביים האחרים יובסו. כך יוכל עבדאללה להגשים את שאיפותיו הפוליטיות ולכבוש שטחים מארץ ישראל ולספחם לעבר הירדן. כאשר הבינו המנהיגים הערבים כי לא יוכלו למנוע מעבדאללה להיכנס למלחמה – העדיפו להצטרף אליו, כדי למנוע ממנו לכבוש שטחים מארץ ישראל. כך נעשתה המלחמה לזירת התגוששות פוליטית בין המנהיגים

הערבים יותר מאשר זירת קרב בין היהודים לערבים. חרף זאת, בחודש הראשון למלחמה התנהלה מערכה כבדה להדיפת הפלישה הערבית מכיוונים שונים. הצבא המצרי, שתקף את יישובי הדרום והשתלט על אחדים מהם, נעצר בגשר סוכרייר ("עד הלום") בדרכו לתל אביב, כוחות הלגיון הערבי השתלטו על מרחב לטרון וחסמו את הדרך לירושלים וב-28 במאי כבשו את הרובע היהודי בעיר העתיקה. הצבא העיראקי השתלט על קיבוץ גשר ועל תחנת החשמל בנהריים ולאחר מכן עבר לגזרת השומרון. הצבא הסורי השתלט על צמח ונהדף ליד קיבוץ דגניה; משם המשיך וכבש את משמר הירדן.

ישראל הפגינה כושר עמידה מול ההתקפה הערבית המשולבת, ולאחר הפוגה בקרבות בין 11 ביוני ו-9 ביולי 1948 נערכו הכוחות הצבאיים מחדש תוך נטילת יוזמת הלוחמה לידיהם. במערכה מהירה נעשה מאמץ לפתוח את הדרך לירושלים בגזרת לטרון, אך ללא הצלחה. אולם שתי ערים חשובות, לוד ורמלה, נכבשו מידי הלגיון, ובצפון השתלטו הכוחות על נצרת ועל שפרעם. לאחר שהאו"ם התערב וכפה על הצדדים הלוחמים הפסקת אש נוספת, הייתה יציבות בחזית מול הלגיון הערבי.

במהלך התקופה עד החתימה על הסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב (בפברואר-יולי 1949) ניהלה ישראל מבצעים גדולים וחשובים שביססו את כוחה הצבאי. מבצע "יואב" שנערך באוקטובר 1948 הביא לכיבוש באר שבע ולשחרורם של כמה יישובים ישראליים שנכבשו קודם לכן על ידי הצבא המצרי. מבצע "חירם", שנעשה בצפון הארץ, גרם לחיסולו המוחלט של "צבא ההצלה". בדצמבר 1948 יזמה ישראל את מבצע "חורב" שהביא להשמדתו של הצבא המצרי ולשחרור כל השטחים שהיו בארץ ישראל המנדטורית, לרבות רצועת עזה. מבצע "עובדה" היה הפעולה המלחמתית האחרונה במלחמת העצמאות נגד הלגיון הערבי. המבצע הסתיים בכיבוש אום רשרש (לימים אילת) וצירוף המקום למדינת ישראל. מלחמת העצמאות הסתיימה באופן רשמי ב-20 ביולי 1949 בעקבות חתימת הסכם שביתת הנשק עם סוריה – האחרונה במדינות ערב שחתמה על הסכם זה עם ישראל. במהלך המלחמה שנמשכה כשנה וחצי איבד היישוב היהודי כאחוז אחד מתושביו – 6,000 איש.

היבטים צבאיים וביטחוניים במישור האזורי ובחברה הישראלית

עם תום המלחמה החל בישראל עידן של ביסוס החברה, השלטון והצבא ועליית רבבות עולים מאירופה ומארצות האסלאם. אחד מאתגריה הגדולים של המדינה הצעירה היה ההתמודדות עם המיעוטים הערביים שחיו בתוכה. מתוך 750,000 התושבים הערבים שחיו בארץ ישראל, לפני שמרביתם ברחו במהלך המלחמה והפכו לפליטים, נותרו בשטח המדינה כ-150,000 תושבים ערבים. רובם היו ערבים מוסלמים והשאר נוצרים, דרוזים וצ'רקסים. ישראל התקשתה להתמודד עם קבוצות האוכלוסייה האלה. מקצתם השלימו עם קיומה, אך רובם דבקו בזהות לאומית פלסטינית ושמרו על קשרים עם אוכלוסיות

ערביות מחוץ למדינה. החשש שמא יסייעו ערבים אזרחי המדינה לאויביה בשעת צרה דחף את ממשלת ישראל להקים את הממשל הצבאי באוקטובר 1948, שנועד אמנם להבטיח את החוק ואת הסדר באזורים המאוכלסים בתושבים ערביים, אך למעשה נועד למנוע את שובם של הפליטים הפלסטינים והגעת מסתננים לאזורים אלו.

לא מעט אישים ערביים שיתפו פעולה עם ממשלת ישראל ותמכו בהמשך קיום הממשל הצבאי, וזאת אף שפגע בזכויות האוכלוסייה הערבית במדינה. הם שימשו חברי כנסת מטעם רשימות לווין ערביות, שהגשימו למעשה את מדיניות מפלגת השלטון, מפא"י. ניתוח של התופעה מובא בקובץ זה במאמרו של מוסטפא כבהא "חברי הכנסת של רשימות הלווין הערביות", החושף כי חברי כנסת אלו היו מכל העדות – מוסלמים, נוצרים ודרוזים – ובדרך כלל מדובר במשפחות שיצרו קשרים ענפים עם היהודים לפני הקמת המדינה ונהנו מהטבות מהממסד.

בניגוד לאוכלוסייה הערבית המוסלמית שעמדותיה כלפי ישראל היו בדרך כלל אמביוולנטיות, הרי המיעוטים האחרים ראו את המדינה כעובדה קיימת וניסו להשתלב בה. גיוסם של הדרוזים לצה"ל החל עוד במהלך מלחמת העצמאות, כאשר נכבדים דרוזים הסכימו לתמוך במדינה ולשתף פעולה עמה נגד כוחות "צבא ההצלה" שפלשו לארץ ישראל. בהמשך ביקשו הדרוזים, שהוכרו כעדה נפרדת, להחיל עליהם את חוק גיוס חובה כדי שיוכלו ליטול חלק בביטחון ישראל. ואכן, על-פי דרישתם, הוחל עליהם ב-1956 חוק גיוס חובה לצה"ל בדומה ליהודים. תרומתם החיונית של הדרוזים לביטחון המדינה מובאת במאמרו של נסים דנה, "העדה הדרוזית וביטחון ישראל", המראה כי שיעור הגיוס של הדרוזים לצה"ל ולכוחות הביטחון רב משיעורם באוכלוסייה.

בשנות השישים גברו מאמצי ישראל להגיע להסכמי שלום עם שכנותיה הערביות, אך בה בעת נאלצה ישראל להתמודד עם בעיות ביטחוניות קשות: הסתננות והכנות מדינות ערב למלחמה נוספת עם ישראל. תופעת ההסתננות החלה מיד עם סיום המלחמה על ידי פליטים פלסטינים שביקשו לחזור למקום מגוריהם. במהרה הפכה ההסתננות לבעיה חמורה, כאשר גורמים מאורגנים, לעתים אף יזומים על ידי המשטרים הערביים, ניהלו אותה והחדירו במכוון מסתננים כדי לזרוע הרס, טרור ופחד בתוך ישראל. פעילות המסתננים (הפדאיון), שגברה במחצית שנות החמישים, הביאה לרציחתם של ישראלים רבים וגרמה נזק כלכלי רב. כדי להתמודד עם הבעיה הקים צה"ל באוגוסט 1953 את יחידה 101 בפיקודו של אריאל שרון, שתפקידה היה לבצע פעולות תגמול נגד היישובים שמהם הגיעו המחבלים. הפעילות המבצעית של היחידה הייתה שנויה במחלוקת, בעיקר לאחר פרשת קיביה באוקטובר 1953, שבה נהרגו עשרות ערבים חפים מפשע. לאחר ביקורת בין-לאומית רבה הוחלט בינואר 1954 למזג את היחידה עם גדוד 890 של חטיבת הצנחנים. בד בבד עם פעולות הטרור הערבי נערכו מדינות ערב למלחמה נוספת בישראל כדי להביסה ולכפר על תבוסת 1948 (הנכבה). כצעד ראשון המשיך נשיא מצרים ג'מאל עבד אל-נאצר לקיים את הסגר הימי על ישראל, במונעו, בניגוד להחלטת האו"ם, את

מעברן של ספינות ישראליות במצרי טיראן. הדבר גרם נזק כלכלי רב לישראל ושיתק את פעילותו של נמל אילת. אחר כך פעל נאצר לאחד את העולם הערבי נגד ישראל. בספטמבר 1955 התפרסמה עסקת הנשק הגדולה בין צ'כוסלובקיה למצרים, והדבר הבהיר היטב את כוונותיו ההתקפיות של נאצר נגד ישראל ואת נטייתו המדינית האוהדת כלפי הגוש הסובייטי אשר החלה לקרום עור וגידים כמה שנים לפני כן. מגמה זו עובתה בקריאת תיגר על המערב שבאה לידי ביטוי ביולי 1956, כאשר החליט נאצר להלאים את תעלת סואץ. מלבד הפגיעה הכלכלית במעצמות בריטניה וצרפת הייתה בכך גם פגיעה במעמדן האסטרטגי באזור. החשש מפני מדיניותו של נאצר ומפני השאיפות שלו סלל את הדרך לשיתוף פעולה צבאי בין ישראל, בריטניה וצרפת והביא ליציאה למלחמת סיני-סואץ בסתיו 1956.

בעוד בריטניה וצרפת הציבו לעצמן יעד גבוה עם פתיחת המלחמה, חיסול שלטונו של נאצר, הסתפקה ישראל ביעד ריאלי יותר, חיסול הטרור מרצועת עזה. תוך ימים אחדים הצליחה ישראל להשתלט על חצי האי סיני ועל רצועת עזה ולחסל את מפקדות המחבלים שם. בינתיים, מעצמות-העל ברית המועצות וארצות הברית התערבו במשבר ותבעו מישראל להסכים להפסקת אש ולסגת מכל השטחים שכבשה. לאחר משא ומתן מייגע שהתקיים עם האו"ם ועם המעצמות הגדולות הסכימה ישראל במרס 1957 לפנות את סיני ובהמשך גם את רצועת עזה, לאחר שהובטח חופש השיט לישראל במצרי טיראן, והאו"ם הסכים להציב פקחים מטעמו במקומות שמהם נסוגו כוחות צה"ל כדי למנוע פעילות עוינת.

שנות השישים התאפיינו בפילוגים בעולם הערבי, בירידת מעמדו של נאצר ובהתגברות הטרור הפלסטיני. בניסיון להעלות את קרנו בעולם הערבי, השתמש נאצר ברעיון "הישות הפלסטינית", כדי ליהנות מתמיכה עממית רחבה לא רק מהפלסטינים עצמם, אלא גם ממנהיגים ערבים נוספים שהזדהו עם העניין הפלסטיני. רעיון "הישות הפלסטינית" לא היה רעיון חדש והוא היה שגור בפיהם של מנהיגים ערבים אחדים דוגמת ראש ממשלת עיראק עבד אל-כרים קאסם או ראש ממשלת ירדן וצפי אל-תל. אולם נאצר היה הראשון שהצליח להוציא לפועל את מאווייהם של הפלסטינים לייצוג ולהכרה על ידי מדינות ערב, בעת שיזם את הקמתו של "הארגון לשחרור פלסטין" (אש"ף) ביוני 1964.

מטרתו של אש"ף הייתה לייצג את הפלסטינים מבחינה פוליטית ולהקים מסגרת לארגונם הצבאי "צבא שחרור פלסטין" (צש"פ), גוף שעתיד להיות מוקם בכל מדינה ומדינה, אך בפועל לא היה סיכוי להקמתו עקב התנגדות מדינות ערב לגיוס פלסטינים בתוך ארצותיהם. לכן את המאבק הצבאי בישראל ניהלה "התנועה לשחרור פלסטין" (הפת"ח), שהוקמה בכווית ב-1959, על ידי כמה אישים פלסטיניים בראשותו של יאסר ערפאת. הפעולה הראשונה שעל ידיה התפרסמה התנועה הייתה ניסיון החבלה במוביל הארצי ב-1 בינואר 1965. הפעולה אמנם נכשלה, אך מעמדה של תנועת הפת"ח הלך ועלה בהדרגה ככל שמדינות ערב גילו אזלת יד בפתרון הבעיה הפלסטינית.

התפתחות משמעותית במעמדו של אש"ף חלה עם תבוסת מדינות ערב במלחמת ששת הימים. הפלסטינים הבינו כי אל להם לסמוך על מדינות ערב אלא עליהם לקחת את גורלם בידיהם. פעולת כראמה במרס 1968, שבמהלכה נאלץ צה"ל לסגת ולהשאיר מאחור כלי נשק רבים, העלתה את הביטחון העצמי של הפלסטינים וחיזקה את מעמדם בתוך ירדן. תהלוכות הניצחון ברחובות עמאן, שהציגו את נסיגת צה"ל מכראמה כתבוסה, עודדו רבים מהפלסטינים להתגייס לשורות הארגונים הפלסטיניים, והמשטר ההאשמי בירדן לא הצליח לעשות דבר כדי להחלישם. ארגונים פלסטיניים נוספים שנוסדו באותה תקופה קראו למאבק מזוין בישראל ולהפלת השלטון ההאשמי בירדן. לצד תנועת הפת"ח הוקמה עוד ב-1966 "החזית העממית לשחרור פלסטין" בראשות ד"ר ג'ורג' חבש; וב-1969 נוסדה "החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין" בהנהגת נאיף חוואתמה.

ככל שכוחם של הארגונים הפלסטיניים בירדן התעצם, כך נמנע המלך חוסיין מלפעול נגדם, למרות קריאתם לערער את שלטונו. הוא היה נתון ללחץ כבד הן מצד האוכלוסייה הפלסטינית בממלכה, שרבים ממנה הזדהו עם מאבק הארגונים הפלסטיניים, הן מצד המנהיגים הערבים שתמכו במאבק הפלסטיני ובראשם נשיא מצרים נאצר. הפלסטינים ניצלו את המצב והחלו לנהוג במדינה כבשלהם. הם התנערו מחוקי המדינה, נהנו מחופש מוחלט ויצרו אנרכיה. ב-1 בספטמבר 1970 ביצעה "החזית העממית לשחרור פלסטין" ניסיון התנקשות בחייו של המלך חוסיין. ימים אחדים לאחר מכן, ב-6 בספטמבר, הם חטפו ארבעה מטוסים מערביים ואילצו שלושה מהם לנחות ב"שטח פלסטיני משוחרר" באל-זרקא שבירדן. באמצע חודש ספטמבר הם הכריזו על אזור ארביד כ"אזור משוחרר" והודיעו שהם מתכוננים ל"המערכה המכרעת" נגד המשטר ההאשמי. זו הייתה התרסה גלויה נגד השלטון ההאשמי, והמלך חוסיין איבד את סבלנותו ונאלץ להגיב. הוא הקים ממשלה צבאית והורה לכוחותיו למגר את ההתנגדות הפלסטינית המזוינת בממלכה. המערכה לחיסול בסיסי הפלסטינים בתוך ירדן נמשכה חודשים אחדים, אך בסופה הצליח חוסיין לשמור על מעמדו ולהסיר את האיום הנשקף לשלטונו. אירועי ספטמבר 1970 הובילו ליסודו של ארגון הטרור "ספטמבר השחור", בהנהגתו של עלי חסן סלאמה, שהיה אחראי לטבח הספורטאים הישראליים באולימפיאדת מינכן ב-1972 ולחיסולו של ראש הממשלה הירדנית וצפי אל-תל.

הארגונים הפלסטיניים שדוכאו בירדן העתיקו את בסיסיהם ללבנון אחרי 1970 (אף שם התקיימה פעילות שלהם מאז אמצע שנות השישים) ושבּוּ וחידשו את פעילות הטרור שלהם נגד יעדים מערביים בכלל ונגד ישראלים בפרט. האירועים הבולטים באותן שנים כללו את חטיפת מטוס "סבנה" במאי 1972 על ידי ארגון "ספטמבר השחור", ההתקפה על בית הספר התיכון במעלות על ידי חברי "החזית העממית" במאי 1974, וההשתלטות על מלון "סבוי" בתל-אביב, שאותה ביצעו חברי תנועת הפת"ח במרס 1975. בהתמודדותה עם אירועי הטרור גיבשה ישראל קו אחד ונאמן לעיקרון ש"אין להיכנע לטרור". לכן, לצד משא ומתן מדומה או אמתית שהתנהל עם הטרוריסטים, ערכו כוחות הביטחון פעולות

לחילוץ בני הערובה שנתפסו במהלך התקפות הטרור. למרות זאת, אירועי הטרור נגד מדינת ישראל ונגד אזרחיה נמשכו, והם אף גברו, בעיקר מלבנון, שם פרצה באפריל 1975 מלחמת האזרחים, שבמהלכה פלשה סוריה ללבנון ואפשרה לאש"ף לפעול בחופשיות נגד ישראל. החל מ-1977 התבסס אש"ף בדרום לבנון ופעל נגד מדינת ישראל בגלוי וללא כל הגבלות מצד ממשלת לבנון או צבאה. במרס 1978 הסתננה לארץ חוליה של תנועת הפת"ח והשתלטה על אוטובוס "אגד" בכביש החוף ורצחה את רוב נוסעיו. ישראל הגיבה בחומרה ויזמה את מבצע "ליטאני", שנועד להשמיד את בסיסי הטרור בדרום לבנון ולחסל את מפקדיו. עם זה, הטרור הלך וגבר בראשית שנות השמונים והגיע לשיאו בחילופי אש שפרצו מפעם לפעם בין כוחות צה"ל ובין ארגוני הטרור הפלסטיניים בדרום לבנון וששיתקו את יישובי הצפון.

ב-6 ביוני 1982, לאחר ניסיון ההתנקשות בחייו של שלמה ארגוב, שגריר ישראל בלונדון, פתחה ישראל במבצע "שלום הגליל" (מלחמת לבנון הראשונה), שבשלביו הראשונים הצליחו כוחות צה"ל להדוף את עשרות אלפי הפלסטינים החמושים לתוך ביירות, ולאחר מצור של כחודשיים הביאו לכניעתם ולגירושם מלבנון לכמה מדינות ערביות, בעיקר לתוניסיה.

בעוד ערפאת ממשיך לנהל מתוניסיה את המאבק הפלסטיני, החלו בתוך יישובי הערבים ביש"ע התארגנויות מקומיות של צעירים שהתאכזבו מאוזלת ידה של הנהגת אש"ף הגולה ואשר חיפשו נתיבים חדשים בעימות עם ישראל. במקביל, עם התעוררות האסלאם השמרני והרדיקלי ביהודה ושומרון (להלן יו"ש) צמחו במחצית הראשונה של שנות השמונים גם תנועות וארגונים אסלאמיים, שהבולטת שבהם היא תנועת "הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני" בראשותו של פתחי שקאקי. המצוקה הכלכלית-חברתית, האכזבה מפעילות הארגונים החילוניים והמשך השלטון הישראלי ביש"ע הם הגורמים העיקריים שהביאו להתקוממות הראשונה של הפלסטינים נגד ישראל, הידועה כ"אינתיפאדה" (התנערות), שהחלה ב-9 בדצמבר 1987. כבר מראשיתה הנהיגו את ההתקוממות אחמד יאסין, ד"ר עבד אל-עזיז רנטיסי ומחמוד אל-זהאר, שהיו ראשי התנועה האסלאמית החדשה שנוסדה באותם ימים, "תנועת ההתנגדות האסלאמית" (חמאס).

האינתיפאדה הפלסטינית הפתיעה את ישראל. היא לא נערכה לכך ולכן גם לא הייתה מוכנה לתגובה. בניסיון לדכא את ההתקוממות נקטה ישראל כמה פעולות, ובהן עוצר, הריסת בתים, מעצר מנהלי וגירוש. לא כל הפעולות היו מקובלות על המערכת המשפטית. לעתים היא אף ביקרה את פעילות צה"ל ביש"ע והדבר יצר הד ציבורי ותקשורתי נרחב. ועידת מדריד באוקטובר 1991 וההתקרבות שחלה בין ישראל לאש"ף ואשר הביאה להסכם אוסלו הראשון באוגוסט 1993 סיימו באופן רשמי את האינתיפאדה הראשונה ופתחו עידן חדש בקרב הפלסטינים עם הקמתה של הרשות הפלסטינית ביש"ע בהנהגתו של ערפאת. בניגוד לערפאת, מנהיגי החמאס סירבו להכיר בישראל ולא קיבלו את ההסכמים שנחתמו בינה לבין אש"ף. הם המשיכו להפעיל טרור נגד ישראל. שובם של מגורשי

החמאס ומנהיגי טרור אחרים מדרום לבנון ליש"ע בסוף 1994 וחיסולו של מפקד הזרוע הצבאית יחיא עיאש בתחילת 1996 הביאו לסדרת פיגועי התאבדות בתוך ישראל. בתגובה לכך החליטה ישראל לחסל בעמאן את ח'אלד משעל, ראש המחלקה המדינית של החמאס. אירוע החיסול נכשל ומבצעיו, סוכני "המוסד לביון ולתפקידים מיוחדים" (להלן "המוסד"), נחשפו.

בספטמבר 2000 פרצה האינתיפאדה השנייה בתגובה לכישלון שיחות קמפ-דיוויד, שניהל ראש הממשלה דאז אהוד ברק עם יאסר ערפאת. בדומה לאינתיפאדה הראשונה, גם זו החלה בהתקוממות עממית פלסטינית, אם כי יש הטוענים שהייתה מאורגנת ומתוכננת היטב בידי ערפאת עצמו. בתקופת שלטונו של אריאל שרון כראש הממשלה היא לוותה באירועי טרור קשים ובפיגועי התאבדות. ישראל, שכבר לא שלטה ברוב השטחים שעברו לשליטת הפלסטינים לאחר תהליך אוסלו, ניצלה את עליונותה האווירית והנהיגה את שיטת "הסיכול הממוקד": חיסולים מתוכננים של ראשי ארגוני הטרור. כך חוסלו סאלח שחאדה, ראש הזרוע הצבאית של החמאס ברצועת עזה, ביולי 2002, אחמד יאסין, מנהיג החמאס, במרס 2004, וחודש אחר כך מחליפו עבד אל-עזיז רנטיסי.

בד בבד עם הפעלת "הסיכול הממוקד" פעלה ישראל להקמת גדר ביטחון ("גדר ההפרדה"). רעיון הגדר לא היה חדש והוא עלה מפעם לפעם בשנות התשעים, אך עם פרוץ האינתיפאדה השנייה, ובשל לחץ ציבורי נרחב, החליטה ממשלת שרון להתחיל בהקמת גדר הביטחון. נראה שלהקמת הגדר השפעה מכרעת על צמצום הטרור הפלסטיני, אם כי מובן שאין לראות בהקמתה הפתרון היחיד למלחמה בטרור.

מעמד מדיני-דיפלומטי

מעמדה המדיני-דיפלומטי ויחסי החוץ של ישראל מאז 1948 במרחב הערבי ומול המעצמות הגדולות הם נושא מורכב הנוגע לנושאים הביטחוניים שעליהם אנו דנים. תולדות המגעים ושיתוף הפעולה החשאיים והגלויים בין ישראל לכמה ממדינות ערב ולמדינות מוסלמיות אחרות, והשתלשלותם, תועדו על ידי היסטוריונים, חוקרי מדעי המדינה ועיתונאים ברחבי העולם. המגעים עם המלך עבדאללה מירדן משנות השלושים ועד לראשית שנות החמישים במאה העשרים, ועם המלך חוסיין מאז 1963 ועד הסכמי אוסלו הם מן המפורסמים. נוצרו קשרים עם שליטי סוריה בשנים 1949–1954, וכמובן בשנות התשעים ובעשור הראשון של המאה העשרים ואחת – לפני ואחרי מלחמת לבנון השנייה, ועם מנהיגי הדרוזים הסוריים בעיצומה של מלחמת העצמאות, וכן בין ישראל למדינאים מצריים הן בימי המשטר המלוכני הן תחת שלטון הקצינים החופשיים. לא פחות חשובים היו המאמצים להתחברות עם העדה המרונית הנוצרית בלבנון לאורך שנים רבות ועם הכורדים העיראקיים (1963–1975). למעט הצלחות חלקיות בשיתוף פעולה מתואם בין המרונים והכורדים לישראל – בדרך כלל נגד אינטרסים ערביים

ומוסלמיים – המגעים השונים לא נשאו פרי במזרח התיכון. היעדר פתרונות לבעיה הפלסטינית; אי-ההשלמה של ישראל ומדינות ערב עם גבולות שביתת הנשק; עליית קרנם של הזרמים הפאן-ערביים מבית מדרשם של ג'מאל עבד אל-נאצר ומנהיגי מפלגת הבעת'; ההתחמשות המצרית בנשק מהגוש הסובייטי המוזכרת לעיל; מלחמת סיני-סואץ; סכסוך המים סביב הטיית מי הירדן ויזמת ישראל בהקמת המוביל הארצי; מלחמת ששת הימים והרחבת המרחב הטריטוריאלי של ישראל בשל מלחמה זו; והמשברים הפוליטיים והביטחוניים עם עליית כוחו של אש"ף ופעולות ארגוני טרור פלסטיניים בשטח ישראל – כל אלה רק הגבירו את המתחים. הסכמי השלום בין ישראל למצרים במרס 1979 ועם ירדן באוקטובר 1994 הרגיעו את הרוחות והחלישו את הגורמים הסרבניים במזרח התיכון, אך לא לוו בפתרון הסכסוך עם הפלסטינים חרף ההתקדמות בהליך אוסלו (1993–1995) והמגעים החשאיים והפומביים בין ישראל לסוריה.

בין בערוצים חשאיים בין בגלויים, מאז הקמתה שאפה מדינת ישראל להרחיב את מגעיה עם העולם הערבי ועם העולם המוסלמי הלא-ערבי לאזורים גיאוגרפיים נוספים, בייחוד למדינות המגרב; נושא שאך לאחרונה החלו להתייחס אליו במחקר.

אף שספרנו אינו עוסק בסוגיית יחסי ישראל עם מדינות מוסלמיות לא-ערביות, ראוי לתת רקע מקיף ליחסים האלו כמבוא לקשרים עם המגרב. הקשרים עם מדינות אלה התפתחו בזכות הצלחת "דוקטרינת הפריפריה". דוקטרינה זו, ששורשיה נעוצים בשנות הארבעים המאוחרות, היא פרי מחשבתם של ראש ממשלת ישראל הראשון, דוד בן-גוריון, ושל ראשי מערכת המודיעין. עיקר יעדה בסוף שנות החמישים ובשנות השישים היה גיבוש יחסים מדיניים (אם ניתן הדבר), כלכליים, ביטחוניים ומודיעיניים עם מדינות מוסלמיות שאינן לוקחות חלק פעיל בסכסוך הערבי-ישראלי – מדינות פרו-מערביות שעמן תוכל ישראל לשתף פעולה, שלא כיחסיה עם מדינות ערב הרדיקליות המקורבות לברית המועצות ולגוש הסובייטי. כיוון שישראל לא יכלה להיות שותפה ב"ברית בגדאד" (משנת 1955), אשר נועדה להגן על האזור מברית המועצות וממדינות ערב הקרובות אליה, כי חבריה נמנו רק עם מדינות מוסלמיות (עיראק עד 1958, טורקיה, איראן ופקיסטן), פותחה "דוקטרינה הפריפריה" שהייתה אמורה לעקוף את המכשול הזה על ידי התקרבות למדינות פרו-מערביות שאינן מעורבות בסכסוך ואשר חששו מכוונותיהן של מדינות כגון מצרים, סוריה ועיראק (אחרי 1958). ואכן, מאז ועד אמצע שנות השבעים פיתחה ישראל, מתוך יישום דוקטרינה זו, מערכת יחסים בערוצים גלויים וחשאיים כאחד עם טורקיה ועם איראן. בשנת 1949 הכירו שתי המדינות בישראל הכרה דה-פקטו, וזהו ההבדל המהותי בין מערכת יחסים זו למערכת היחסים בערוצים חשאיים בלבד שעוצבה עם מרוקו בתקופה מאוחרת יותר. רק לאחר 1979, תחת המשטרים של הנשיאים אנואר אל-סאדאת וחוסני מובארק, נרקמו יחסים מדיניים ויחסים אחרים עם מצרים, וב-1994 עם ירדן. מרוקו ותוניסיה לא פתחו משרדי אינטרסים בתל אביב לפני 1995.

נפרט את מהות היחסים האלה. כבר בסוף 1958 זיהו ישראל, איראן וטורקיה שיש להן כמה אינטרסים חיוניים משותפים הזקקים שיתוף פעולה אזורי. למדינות אלה היו חששות כבדים – בין אמתיים בין לאו – מיעדי הגורמים הפאן-ערביים ומקונספציית האחדות הערבית עם כינון הקהילייה הערבית המאוחדת (האיחוד המצרי-סורי – קע"ם) בפברואר 1958 ועד פירוקה בספטמבר 1961. בנוסף, לטורקיה ולאיראן גבול משותף עם עיראק, ולטורקיה גם עם סוריה. עם נפילת בית המלוכה ההאשמי בעיראק ביולי 1958 ועליית שלטון הקצונה הלאומנית-רדיקלית והתקרבותו לברית המועצות ולמפלגה הקומוניסטית העיראקית עוד גברו החששות. ההפיכה הצבאית בעיראק, שהסתיימה ברצח המלך פייצל השני וראש הממשלה נורי אל-סעיד, תרמה לקצה של "ברית בגדאד", שהייתה בתמיכת המערב ובשותפות עם טורקיה ואיראן, ופעלה מ-1955 לבלימת ההשפעה הסובייטית, ובעקיפין גם לבלימת החתרנות המצרית במזרח התיכון. היעלמות הציר העיראקי מברית זו זרעה פניקה באנקרה ובטהרן; ישראל חששה אף היא כי החתרנות הנאצרית תצליח לצרף את עיראק באופן פעיל לרעיון האחדות הערבית (חששות שהתבדו עם הזמן), תגרום לנפילת בית המלוכה ההאשמי בירדן, ותסייע לחזק את הנוכחות הסובייטית באזור. האיראנים חששו שמא מעורבות מצרית-עיראקית תערער את היציבות הפוליטית והכלכלית במפרץ הפרסי. מצרים, שראתה במפרץ "מפרץ ערבי", ועיראק, שלטשה עיניים אל כווית ואל נסיכויות נוספות מתוך רצון להשתלטות, הצטיירו כמדינות העלולות לסכן את יציבות איראן. שיתוף הפעולה בין ישראל, טורקיה ואיראן נועד לעקוב אחרי מדיניות מצרים, עיראק וסוריה וכוחותיהן הצבאיים. הישראלים והאיראנים מצאו מכנה משותף בסוגיה נוספת: עסקת הנשק הצכ'ית-מצרית מספטמבר 1955, שתוארה כתקדים הרסני בשל חימוש צבאות ערב בנשק סובייטי העלול לסכן את יציבות המשטרים הפרו-מערביים באזור כולו. ראוי לציין כי יחסי טורקיה-סוריה בשנות החמישים ועד אמצע שנות השישים, כמו יחסי ישראל-סוריה, נותרו מתוחים לאורך הגבולות ונסבו סביב נושאים היסטוריים-טריטוריאליים. מציאות זו הקרינה על יחסי הידידות וחיוקה את האינטרסים ההדדיים. אנקרה נתנה אור ירוק לישראל להבריח בחשאי עולים יהודים מצפון סוריה דרך טורקיה לישראל באזור הגבול קמישלי-נוסייבין. הפעולות בוצעו תוך תיאום מלא של סוכני "המוסד" עם שליחי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל אשר פעלו בתוככי טורקיה.

בשנות התשעים המוקדמות לא נפלו יחסי ישראל-טורקיה בהרכבם ובחיוניותם מאלה ששררו עם מצרים עקב הסכם השלום ועם ירדן אחרי יישום תהליך אוסלו. ב-1997, בעקבות מאמצים דיפלומטיים ממושכים, חתמו ישראל וטורקיה על הסכם לסחר חופשי שהיה התשתית החוקתית לסחר בין המדינות. עד המשבר בין שתי המדינות מאז 2008, ההסכם כלל תוצרת תעשייתית אך לא חקלאית. ב-2007 הסתכם הסחר ההדדי בשלושה מיליארד דולר. טורקיה ייצאה לישראל כלי רכב, טקסטיל, חומרי גלם לבנייה ופירות יבשים. ישראל ייצאה לטורקיה כימיקלים, מערכות השקיה, ציוד תקשורת וציוד רפואי.

עד סוף 2008 הייתה טורקיה יעד פופולרי יותר ממרוקו בקרב תיירים ישראלים; מספר הישראלים שיצאו לטורקיה ב-2008 היה כחצי מיליון. במישור הצבאי-ביטחוני – היו לישראל ולטורקיה קשרים ענפים שבאו לידי ביטוי, בין השאר, בתמרונים ימיים משותפים לחיל הים הישראלי והטורקי. תעשיות הנשק הישראליות ייצאו אמצעי לחימה שונים לטורקיה והשביחו אמצעי לחימה קיימים. לפחות עד 2007 ביצע חיל האוויר הישראלי מקצת מאימוני הטייסות שלו בתוככי טורקיה מתוך שיקול כי ביום מן הימים תיאלץ ישראל להפעיל את הטייסות למבצעים במרחקים גדולים. במישור המדיני, ישראל עדיין אינה מכירה באחריות טורקיה לרצח העם שהיה במלחמת העולם הראשונה בארמנים. טורקיה אף נעזרה בעבר בלובי הישראלי ובייחוד בארגון AIPAC בארצות הברית במניעת הכרה בסוגיית רצח העם הארמני.

קשרי ישראל-טורקיה לא נפגעו גם בעקבות עליית "מפלגת הרווחה" הפרו-אסלאמיסטית בראשות נג'מטין ארבקן בשלהי שנות התשעים, הודות להשפעה החזקה של הקצונה הטורקית הפרו-ישראלית ולדפוס השלטון החילוניים אשר עדיין היו דומיננטיים בחברה ובכלכלה הטורקית. לעומת זאת, עליית "מפלגת הצדק והפיתוח" ב-2003 בראשות רג'יפ טייפ ארדואן והתבצרותה בשלטון מאז תרמה רבות לתהליכי אסלאמיזציה רדיקלית. אלה חללו בקרב רבדים שונים וחשובים בטורקיה, לרבות בחוגי הקצונה. לכך נוספו בשנים האחרונות תופעות חדשות שכללו התקרבות ממשית בין טורקיה לסוריה, הזדהות מלאה של ארדואן עם שלטון החמאס בעזה ושיפור הקשרים עם איראן תחת משטרו של מחמוד אחמדינז'אד. אמנם למרות ההצהרות העוינות של ממשלת טורקיה נגד ישראל, נמשכו ב-2011 קשרים חיוניים בין שתי המדינות בתחומים מסוימים. איננו יודעים אם ההידרדרות ביחסים היא זמנית או אם תוביל לפגיעה בלתי הפיכה בטווח הארוך. עם זאת ברור לחלוטין כי תופעה זו אינה מבשרת טובות ליחסי ירושלים-אנקרה בראשית העשור השני של המאה העשרים ואחת.

אשר לאיראן, עד לכינונה של הרפובליקה האסלאמית ב-1979 היו לישראל יחסי ידידות אינטנסיביים עם השושלת הפהלווית. תחילת מערכת היחסים בשלהי 1948, כאשר מוחמד רזא השאה ניאות לאפשר למוסד לעלייה ב' להבריח יהודים עיראקיים מבצרה לאיראן דרך עבדאן ומשם לישראל. המשא ומתן המדיני בין ישראל לאיראן בגין עליית היהודים לישראל סלל את הדרך למגעים ולטיפוח יחסים לטווח הארוך בין ישראל לאיראן בתחומים מודיעיניים, צבאיים וכלכליים. מאז אפריל 1958 היה באיראן נציג דיפלומטי, מאיר עזרי, שעם השנים שודרג למעמד של שגריר. כן נציין שבסיועה של איראן סייעה ישראל למאבק הכורדים בעיראק נגד השלטון המרכזי בשנות השישים והשבעים. תחנה של "המוסד" פעלה בטהרן. ישראל ואיראן אף פיתחו קשרים צבאיים ומסחריים הדוקים לאורך השנים, כולל העברת אמצעי לחימה לאיראן וסיוע בפיתוח חקלאי בעידן "המהפכה הלבנה" של השאה מוחמד רזא. לצורך עסקות הנפט הוקמה אחרי 1967, בעקבות סגירת תעלת סואץ, חברה משותפת (Trans-Asiatic Oil) שמשרדיה שכנו ברמת גן. יתרה

מזאת, הוקם צינור הנפט אילת-אשקלון אשר הזרים את הדלק הגולמי שהגיע לאילת, ובאמצעותו הוזרם הנפט אל הים התיכון ואל מדינות שונות. הדחת השאה במהפכה האסלאמית ושובו מן הגלות של אייתוללה רוחאללה ח'ומיני הובילו לניתוק הקשרים הרשמיים בין טהרן לירושלים. למרות זאת רכשה איראן נשק מישראל בשווי 2.5 מיליארד דולר דרך מתווכים בשיא מלחמת איראן-עיראק בשנות השמונים. באמצע שנות השמונים מכרה ארצות הברית נשק לאיראן במבצע חשאי והוא הועבר אליה דרך ישראל. היוזמה האמריקנית באה בעקבות חטיפתם של אנשי מודיעין אמריקנים בלבנון על ידי גורמים שיעים קיצוניים הקשורים לאיראן, בתקווה כי האמריקנים החטופים ישוחררו; כן הועלתה התקווה כי צעד זה יחזק את המתונים במשטר האיראני להעריך מחדש את מדיניותם כלפי וושינגטון. אמנם שיפור ביחסי ארצות הברית-איראן לא אירע, אך הכסף ששילמה איראן עבור הנשק נועד לממן את מאבקם של מורדי ה"קונטראס" הפרו-אמריקנים נגד השלטון המרכזיסטי בניקרגואה.

כעת נעבור ליחסי מדינות ערב במגרב עם מדינת ישראל. בספרנו זה הדיון באזור זה מתמקד באלג'יריה ובתוניסיה.

לוב הייתה המדינה הראשונה שעמה ניסתה ישראל ליצור קשר בתקופת המעבר משלטון צבאי בריטי לריבונות לאומית. ב-1949, בזמן הדיונים באו"ם סביב עתידה של לוב, הביעו נציגי המשלחת הישראלית נכונות לתמוך במתן עצמאות ללובים. אחדים מהם נפגשו עם מנהיגים לובים לאומיים כדי להפגין את תמיכת ישראל בשאיפותיהם הלאומיות. ההצבעה של ישראל בעצרת הכללית בדצמבר 1951 סייעה בהענקת העצמאות ללוב. שני יעדים חשובים היו לישראל במדיניותה זו. ראשית, תחת השלטון הצבאי הבריטי אושר לסוכנות היהודית לארץ ישראל להפעיל משרד עלייה בעיר טריפולי, שטיפל בהליכי העלייה של עשרות אלפי עולים ממחוזות טריפוליטניה וקירנאיקה בשנים 1949-1951. מדיניות העלייה הייתה יעד מרכזי בדיפלומטיה הישראלית מול הלובים, בתקווה שאלה ימשיכו במדיניות ההגירה של הבריטים וכך יימשך זרם העולים לישראל דרך נמל טריפולי. שנית, ישראל חתרה לעקוף את החרם הכלכלי והפוליטי של הליגה הערבית וחיפשה תמיכה במרחב הערבי שיאפשר מתינות כלפיה והימנעות מאכיפת החרם. בית המלוכה בהנהגת מסדר הסנוסיה ומפלגת האסתקלאל ("עצמאות") הלובית נהג במתינות פוליטית, אך נמנע מליצור ערוצי הידברות עם ישראל מחשש שההתקרבות אליה, ולו באופן שולי ודיסקרטי ביותר, תיחשף ותגרור גל מחאות ולחצים מדיניים מהליגה הערבית וממשלות מצרים, סוריה ועיראק. בנוסף, מפלגת הקונגרס הלובית שהייתה פרו-מצרית, העלתה את בעיית הפליטים הפלסטיניים ודגלה בעקיבות בקו המטיף להחרים את ישראל. ב-1952 נסגר משרד העלייה בטרפולי והשליחים הישראליים נצטוו לעזוב. העלייה נמשכה בידיעת השלטונות, אך באופן כמעט חשאי ובחסות הקהילות היהודיות, מהנמל הימי בטרפולי דרך איטליה ולא ישירות לשער העלייה, מחנה עולים בדרום בחיפה, כפי שסוכם עם הבריטים שלוש שנים קודם לכן. יחסי ישראל-לוב הורעו עוד לאחר

ההפיכה הצבאית בספטמבר 1969, כינון הרפובליקה הלובית, ועליית קרנו של השליט הפאן-ערבי מועמר אל-קדאפי.

מרוקו, למעט האזור הצפוני שלה שהיה בשליטה ספרדית והמעמד הבין-לאומי של טנג'יר, נשלטה על ידי משטר חסות (פרוטקטורט) צרפתי בשנים 1912–1956; גם תוניסיה הייתה תחת משטר חסות בשנים 1881–1956; ואלג'יריה הייתה תחת שלטון צרפתי ישיר מ-1830 עד קיץ 1962. המגעים המקוריים של ישראל עם הלאומנים המרוקנים, התוניסאים והאלג'יראים החלו בשנות החמישים, בעת שהמאבק לעצמאות בשלטון הצרפתי הקולוניאלי צבר תאוצה, והם נמשכו בעידן הפוסט-קולוניאלי. המגעים נמשכו ביתר שאת בשלהי שנות החמישים ולאורך שנות השישים. יחסים מיוחדים, אם כי חשאיים, נרקמו בין בית המלוכה המרוקני בימי המלך חסן השני ושירותי המודיעין וביטחון הפנים של מרוקו ובין "המוסד" הישראלי. ישראל סייעה בליקוט מידע מודיעיני על אודות גורמי אופוזיציה מרוקניים שהתנגדו לשלטונו של נאצר במצרים, שהיה בעל שאיפות פוליטיות במגרב וביבשת אפריקה. נוצר שיתוף פעולה בנושאים צבאיים. "המוסד" אף תרם תרומה בעלת חשיבות עליונה בייצוב בית המלוכה ובאימון שירותי הביטחון והמשמר המלוכני האחראים לביטחונו של חסן השני. מערכת יחסים מורכבת ומרתקת התקיימה ככל הנראה בימי שלטונו של המלך מוחמד השישי. מסקרנת העובדה שבחדרי חדרים הביעו המלך חסן השני ואנשי סודו תמיכה ברעיון קיומה של ישראל בגבולות הסכמי שביתת הנשק מ-1949. בכך הייתה מרוקו יוצאת דופן במרחב הערבי בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים. בתחום המדיני שימש "המוסד" כמשרד חוץ תת-קרקעי ביחסי ישראל-מרוקו, כפי שנהג עם מדינות אחרות בעולם שעמן לא היו לישראל יחסים דיפלומטיים רשמיים. ראוי לציין כי גם מנהיגי האופוזיציה במרוקו, בעיקר המנהיג הגולה מהדי בן-ברקה, בראשות "האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים" (UNFP), פנו בתקופות שונות בערוצים חשאיים לישראל בבקשה לקבל נשק וסוגי תמיכה מדיניים שונים כדי להיאבק בשלטון הקיים.

במגעים של מדינאים ועיתונאים ישראליים, בסיוע נציגי "הקונגרס היהודי העולמי", לרקימת יחסים חשאיים עם מנהיגי המאבק לעצמאות בתוניסיה, לפני ואחרי עצמאותה, הופעלו ערוצים דיפלומטיים כדי למנוע מדיניות דרקונית כלפי הקהילות היהודיות שנותרו במקום וכדי לאפשר את המשך זרם העלייה לישראל. המנהיגים התוניסאיים, בדרך כלל המתונים שבקרב אנשי המפלגה הלאומית התוניסאית "הנאודסטר", ראו בנציגים הישראליים וב"קונגרס היהודי העולמי", שתואם עמדות עם משרד החוץ – גורמים המסוגלים להפעיל לטובת מדינותיהם את יהודי ארצות המערב, את בעלי ההשפעה בחוגים ממשלתיים, לצורך קבלת סיוע כלכלי וצבאי. מנהיגים לאומיים תוניסאיים ששלטו בעידן הפוסט-קולוניאלי, בייחוד: חביב בורגיבה, מוחמד מסמודי, אחמד מסטירי, אל-באהי א-לאדע'ם ואחמד בן-סלאח, הצטיירו כאנשים מתקדמים בעלי השקפת עולם חילונית. באמצע שנות השישים, כאשר הכריז נשיא הרפובליקה בורגיבה בריש גלי על הצורך בעולם הערבי להכיר בישראל אם זו תיישם את החלטות האו"ם 181 (תכנית החלוקה

מ-1947) ו-1948 (קריאה לאפשר לפליטים הפלסטיניים לשוב לבתיהם) במסגרת משא ומתן ישיר, ואף שישראל לא הייתה יכולה להסכים לקו מדיני זה, נוצרו מגעים דרך "הקונגרס היהודי העולמי", "המוסד" ומשרד החוץ הישראלי עם אישים רמי דרג בממשל התוניסאי. המגעים, והפגישות שבאו בעקבותיהם, היו אמורים להניח תשתית מסועפת של מערכת יחסים דיסקרטית בתחומים כלכליים, בתמיכת בעלי הון יהודים במערב, ולאפשר סיוע ישראלי בפיתוח התיירות והחקלאות. ישראל קיוותה להפיק תועלת מהקשר הזה בקבלת מידע מודיעיני על אודות התפתחויות שונות בזירה הבין-ערבית וההתערערות בקרב הכוחות הפאן-ערביים, ובראשם נאצר. במערכות הפוליטיות והמודיעיניות בישראל היה ברור שהנשיא בורגיבה ומשטרו, בדומה לבית המלוכה והמערכת השלטונית והביטחונית המרוקנית, דגלו בפרטיקולריזם לאומי, חששו מהגמוניה מצרית בזירה הבין-ערבית, והתרחקו מרעיונות של אחדות ערבית גורפת. אולם המאמצים להשגת שיתוף פעולה הובילו למבוי סתום. התגובה הקשה בעולם הערבי למאמציו של בורגיבה להשכין שלום בין ישראל לשכנותיה, חוסר ההתלהבות של ארצות אירופה המערבית וארצות הברית לסייע באופן מסיבי לתוניסיה בתכניות הפיתוח שלה, ומלחמת ששת הימים עם עליית חשיבותה של הבעיה הפלסטינית, הביאו לנסיגת התלהבותו של נשיא תוניסיה בעידוד סיום הסכסוך הערבי-ישראלי. המגעים עם ישראל דעכו ונעלמו.

היחסים עם אלג'יריה עלו על שרטון מלכתחילה. החל מאביב 1962, שלושה חודשים לפני שצרפת העניקה את העצמאות לאלג'יריה, פעלה ישראל ליצור מגעים רשמיים ורשמיים למחצה (לאחר שצרפת הסכימה לכך) עם הממשלה הזמנית של אלג'יריה שישבה אז בתוניס (ממשלת ה-GPRA) ועם נציגי "החזית האלג'ירית לשחרור לאומי" (FLN) שפעלה ליד האו"ם בניו-יורק ובז'נווה. הצעד הבא היה ההכרזה בכנסת ישראל ביולי 1962 על ההכרה באלג'יריה העצמאית. בדומה ללוב, מרוקו ותוניסיה, המאמצים המדיניים-דיפלומטיים הישראליים נועדו לשמור על קשר עם הקהילות היהודיות האלג'יראיות ולדאוג לשלומן לאחר מתן העצמאות ועזיבת צרפת. אף הייתה תקווה כי אלג'יריה, המדינה הערבית הגדולה ביותר בשטחה, תנהג במתינות כלפי ישראל ולא תגלוש למחנה הפאן-ערבי ותיסחף לאמץ מדיניות אנטי-ישראלית. אבל האלג'יראים לא שכחו את התמיכה העקיבה שהעניקה ישראל לצרפת (בעלת בריתה העיקרית של ירושלים בשנים ההן) בעת שהפגינה עוינות במאבק הלאומי האלג'יראי; הם סברו שישראל היא ישות נאו-קולוניאלית בחיק העולם הערבי והמוסלמי, ובמשך שנים רבות הובילו קו אנטי-ישראלי בולט מחוץ למרחב המזרח תיכוני. שלטון ה-FLN תחת הנשיאים אחמד בן-בלה והוארי בומדיין אפשר לצעירים פלסטיניים מפלגים שונים לעבור אימונים צבאיים בשטח אלג'יריה. פעילים של פת"ח ושל "החזית העממית לשחרור פלסטין" ראו במאבק האנטי-צרפתי של ה-FLN בשנים 1954-1962 מודל לחיקוי במלחמת גרילה ובפעולות טרור נגד ישראל. אלג'יריה של שנות השישים והשבעים התייצבה לצדן של "מדינות הסירוב" במזרח התיכון הערבי וכן לצדם של הארגונים הפלסטיניים שקראו לחיסולה של ישראל.

המדיניות האלג'רית נשתנתה בהדרגתיות ונטתה למתינות כלפי ישראל רק בשנות השמונים והתשעים תחת משטרו של הנשיא שדלי בן-ג'דיד.

בסופו של עניין, רק מערכת היחסים עם מרוקו הניבה תוצאות, שאף הן – לעומת יחסיה של ישראל עם איראן ועם טורקיה, בימים טובים יותר – היו מוגבלות מפאת החשאינות שאפפה אותם.

בזירה הבין-לאומית ניוטה ישראל את דרכה במים העכורים וחוותה בכל שנות המלחמה הקרה את התחרות בין ארצות הברית וברית המועצות – מעצמות-העל, צרפת, בריטניה וגרמניה. היחסים עם בריטניה בסוף שנות הארבעים וראשית שנות החמישים היו מתוחים על רקע תקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל ונסיגת הבריטים במאי 1948. חרף זאת, שיתוף הפעולה הישראלי-בריטי במלחמת סיני-סואץ נגד נאצר הביא לשיפור ניכר בתחומי פעולה שונים במשך העשור שלאחר מכן. ההבנה של ממשלות בריטניה לבעיותיה הביטחוניות של ישראל, ובעשור האחרון – ההצטרפות הבריטית למלחמה בטרור האסלאמיסטי, פילסו את הדרך ליחסים הדוקים יותר. גם קשרי ישראל עם גרמניה היו טעונים ורגישים באופן הדדי, בייחוד בכל הנוגע לשואת יהודי אירופה. ב-1952 נחתם הסכם השילומים עם גרמניה המערבית בראשות הקנצלר ד"ר קונרד אדנאואר, שאפשר לשקם את כלכלת ישראל ולפצות את ניצולי השואה. בימי כהונת הקנצלר לודוויג ארהרד, עם כינון קשרים דיפלומטיים מלאים ב-1965, נעשו היחסים הקורקטיים ידידותיים.

ערב הקמת המדינה זכתה ישראל ליחס מועדף על פני מדינות ערב בקרב מעצבי המדיניות הרוסית ובגוש הסובייטי. ברית המועצות הכירה בישראל ולמעשה תמכה בה כבר בהצבעת האו"ם על תכנית החלוקה. במלחמת העצמאות הגיע לישראל נשק מצ'כוסלובקיה. באותה תקופה ומייד לאחריה עדיין סירבה ארצות הברית להעמיק את הקשרים עם המדינה היהודית בתחומים צבאיים וכלכליים, ואף הביעה חשש שישאל הסוציאליסטית תיעשה גרורה סובייטית-קומוניסטית. אולם היחסים הטובים עם ברית המועצות הידרדרו במהרה ככל שהובן לקרמלין כי ישראל פוזלת למערב. ב-1953 ניתקה ברית המועצות באופן זמני את יחסיה עם ישראל, ובה בעת החלה לחזר אחרי מדינות ערב. התקדים המרכזי במאמץ הזה היה הסכם הנשק הצ'כי-מצרי שנתיים לאחר מכן. מלחמת סיני-סואץ נגד מצרים של נאצר והמעורבות המתואמת הישראלית-צרפתית-בריטית במלחמה רק המחישו לסובייטים עד כמה ישראל התקרבה לאירופה המערבית. במלחמת ששת הימים ניתקה ברית המועצות את קשריה עם ישראל, ומאז היא העמיקה את קשריה עם מצרים, סוריה, עיראק ועם הארגונים הפלסטיניים בתחומים המדיניים והצבאיים. רק לאחר התפוררות הגוש הסובייטי שָׁבָה רוסיה לבנות מחדש את מערכת יחסיה עם ישראל על בסיס ידידותי ושיתוף פעולה מדיני וכלכלי וכנגד המלחמה בטרור.

נוכח היחסים המתוחים עם ברית המועצות והגוש הסובייטי כבר בראשית שנות החמישים ואי-הנכונות של ארצות הברית באותן השנים להכיר בישראל כגורם בעל חשיבות אסטרטגית במזרח התיכון, השכילה ישראל להתקרב לצרפת – מעצמה

שנחלשה במלחמת העולם השנייה והחלה לאבד את השפעתה בארצות הלבנט, מצרים והמגרב. צרפת הייתה המעצמה הקרובה ביותר לישראל עד אמצע שנות השישים. כאמור, במלחמת סיני-סואץ חברה ישראל לצרפת כדי לתקוף את מצרים על רקע פעולות הפדאיון – הלוחמים הפלסטיניים בעזה שהסתננו אל תוך שטח ישראל בתמיכת המודיעין המצרי כדי לבצע פעולות טרור. ישראל ניצחה במלחמת ששת הימים במידה רבה הודות לשימוש בציווד הצבאי הצרפתי המתוחכם ובמטוסי הקרב מסוג מיראז'. הכור הגרעיני בדימונה לא היה נבנה לולא נתנה צרפת את הסכמתה לפרויקט וסיפקה את המרכיבים הנחוצים להגשמתו. אך בדומה לברית המועצות החליטה צרפת מאז 1962 להדק את יחסיה עם מדינות ערב ובתוך זמן קצר חידשה את היחסים הדיפלומטיים עמן, אשר נותקו לאחר מלחמת סיני-סואץ. בשנים 1966–1967 התחוויר כי שדרוג יחסי צרפת עם מדינות ערב יבוא על חשבון מערכת הקשרים בין פריס לירושלים. עם פרוץ מלחמת ששת הימים הטילה צרפת אמברגו על מכירת נשק ומטוסי קרב לישראל. שיחק מזל של ישראל שבאותו הזמן החלו להתפתח יחסים קרובים בינה לארצות הברית. תחת הנהגתו של ראש הממשלה לוי אשכול נזרעו זרעי היחסים המיוחדים שאפיינו את השותפות בין שתי המדינות. הברית האמריקנית-ישראלית שטופחה על ידי ראש הממשלה לוי אשכול בעידן ממשל ג'ונסון וראש הממשלה גולדה מאיר בימי ממשל ניקסון סייעה רבות לישראל בתקופות הקשות של מלחמת ההתשה ומלחמת יום הכיפורים. וושינגטון החליטה לאמץ את ישראל כנכס אסטרטגי פרו-מערבי מול אותן מדינות ערב שאימצו מדיניות פרו-סובייטית. לאחר התפוררות הגוש הסובייטי והיעשותה של ארצות הברית מעצמת-העל היחידה בעולם, עדיין ממשיך הקשר האסטרטגי הזה לעמוד בבסיס מדיניות החוץ הישראלית.

פרקי הספר

כאמור לעיל, הספר מורכב מארבעה שערים ובהם שמונה עשר מאמרים. השער הראשון עוסק במחתרות ציוניות ובעימות הערבי-יהודי עד להקמת המדינה ובו חמישה מאמרים. מאמרה של הילדה נסימי, "מרות, מדיניות וטקטיקה במאבק בין הארגונים הלוחמים בתקופת היישוב – בין תדמית למציאות", בוחן את היעדים המדיניים והצבאיים של שלושת הארגונים שלחמו בתקופת היישוב: ה"הגנה", האצ"ל והלח"י. המאמר עוסק במידת עצמאותם של הארגונים השונים תוך בחינת פעילותם, ומספק את התשובה לשאלה המתבקשת מדוע לא פרצה מלחמת אחים ביישוב במהלך פעילותם של שלושת הארגונים האלה. עמיר בר-אור, במאמרו "ארגון ה'הגנה' לקראת המעבר משלטון המנדט לעצמאות מדינת ישראל (1937–1948)", מתמקד בארגון ה"הגנה" בלבד ובמעמדו של דוד בן-גוריון, אשר ידע לקבל החלטות גורליות וקשות כדי להצעיד את מדינת ישראל בראשית ימיה לקראת דמוקרטיה, לנתק את אותו ארגון מהמסגרת המחתרית ולשלב

כגורם סדיר בצה"ל. דגנית בוני-דויד ב"נשים ומגדר בארגון ה'הגנה' בשנים 1920–1948" עסקה אף היא בארגון ה"הגנה", אך היא מתמקדת בדרך שעשו הנשים עד שהגיעו לתפקידים משמעותיים בארגון. עיקר דיונה הוא בתפקידים שמילאו הנשים, בפרופיל של המצטרפות ובהערכת תרומתן לארגון. "הכוח הערבי הלוחם בארץ ישראל עד לפלישת צבאות ערב, 1945–1948", מחקרו של אליעזר טאובר, עוסק בארגונים ערביים צבאיים למחצה במאבקם נגד היהודים בארץ ישראל. זו פעם ראשונה שמחקר עוסק בהרכבם ובהיקפם של הכוחות הערביים הבלתי סדירים שלחמו בארץ ישראל על סמך מקורות ראשוניים ומשניים. לפנינו ניתוח מעמיק העוסק בסיבות להקמת ארגונים צבאיים אלה, באישים הערביים הבולטים שפעלו בהם וביחסים שהיו ביניהם. ב"שיתוף פעולה מוגבל: מדינות ערב במלחמת 1948" רון יצחק משלים את היבטי הממד הצבאי הערבי בעימות עם המדינה היהודית שבדרך ומייד לאחר הקמתה. בדומה לארגונים הערביים הבלתי סדירים שפעלו בחוסר יעילות וסבלו מבעיות מימון ותיאום עם מדינות ערב, גם המדינאים הערביים והכוחות הסדירים של מדינות ערב נכשלו ביעדיהם המרכזיים. פרק זה, המשלב סוגיות צבאיות ומדיניות, מברר מהם השיקולים האמיתיים של המנהיגים הערביים ביחס למלחמה ומבסס את הטענה כי היה חוסר אחדות צבאית ומדינית במהלך מלחמת 1948, שאפשר לצה"ל להביס את הצבאות הערביים ביתר קלות. על רקע זה מובנת הצהרתו של מזכיר הליגה הערבית, עבד אל-רחמן עזאם, באומרו: "אכן האומה הערבית אשר לה תהילה עתיקה נכשלה במלחמת פלסטין הודות לחולשתה והיעדר אחדותה". מ-1948 למשך שנים רבות היו עיראק, סוריה, הממלכה הירדנית ומצרים בעימות עם ישראל.

השער השני מתייחס הן למיעוט הערבי והדרוזי הן לאתגר הפלסטיני במדינת ישראל, וגם בו חמישה מאמרים. אשר לביטחון פנים ופוליטיקה ערבית-ישראלית, מאמרו של מוסטפא כבהא, "חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות ותפקודם בתקופת הממשל הצבאי, 1948–1966", מציג תאוריות שונות על היווצרותן של מפלגות הלוויין הערביות ויחסן למפלגות הציוניות. כן הוא עוסק באישים שהרכיבו את המפלגות האלה, במוצאם, בהשכלתם ובסיבות להתפוררות מפלגות הלוויין הערביות ערב הבחירות לכנסת ה-10 בשנת 1981. האתגר הביטחוני ומעמד ערביי ישראל בעידן הממשל הצבאי קשורים קשר אמיץ בכל אחד מהמרכיבים הביטחוניים האלו ומעיבים עליהם. מחקרו של נסים דנה, "העדה הדרוזית וביטחון ישראל", מציג את עקרונותיה ואת מאפייניה הייחודיים של העדה הדרוזית ודן בהשתלבות הדרוזים במדינת ישראל ובביטחון המדינה, זאת בניגוד לערביי ישראל, רובם מוסלמים סוניים, המתמודדים עם בעיות של זהות ושיוך פוליטי ונמצאים במעקב ביטחוני של השלטונות. תוך הבאת נתונים סטטיסטיים וניתוחם מסביר המחבר את הסיבה לעלייה בשיעור הדרוזים במערכת הביטחון. מכאן הדיון עובר לענייני ביטחון הקשורים לפלסטינים, בעיקר משנות השישים ואילך, עת שצעירים רבים מקרבם התארגנו במסגרות טרור. מאמרו של גלית מ' בן-ישראל ומרינה שורר-זלצר,

"מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחטיפות שעשו ארגוני טרור פלסטיניים בשנים 1968–1994", מתאר את האירועים הפח"עים שהיו מחטיפת מטוס אל-על ביולי 1968 עד חטיפתו של החייל נחשון וקסמן, דן במדיניות ממשלת ישראל נוכח אירועים אלה, עומד על ההבדלים בין האירועים ומציע דרכים לפתרון האירועים. ב"התמודדות ישראל עם אתגרי האינתיפאדה הראשונה (1987–1991)" בועז גנור עוסק במעבר מטרור למחאה עממית. הוא מנתח את הגורמים לפרוץ האינתיפאדה ודן בתגובת ממשלת ישראל וצה"ל לאירועים האלימים, ביחסים בין הארגונים הפלסטיניים השונים, בעיקר בין אש"ף והג'יהאד האסלאמי, שהוקם על רקע התגברות האסלאם בשטחים הפלסטיניים, וכן דן בהקמת תנועת החמאס על רקע אירועים אלה. ב"הגנה מול התקפה: בדיקת יעילות גדר הביטחון ביהודה ושומרון" הלל פריש מתעמק בסוגיית הגדרות, החומות והביצורים שהקימה ישראל לאורך כל שנות קיומה מול שכניה למניעת פעולות טרור. ההיבט הדומיננטי במאמרו הוא המעבר של צה"ל מתפיסה התקפית לתפיסה הגנתית כלפי הפלסטינים; מעבר מתפיסת ההכרעה המהירה לעימות מוגבל. בהתייחסו לשנות התשעים ולעשור הראשון במאה העשרים ואחת, פריש סבור שישראל תשכיל להגן על עצמה אם תפעל במכלול פעולות הגנתיות והתקפיות, שהן לדעתו מונעות את הטרור.

השער השלישי, הבנוי מארבעה מאמרים, עוסק במהות הדיפלומטיה ובאסטרטגיות המדיניות בעידן המלחמה הקרה תוך הדגשת עמדות המעצמות הגדולות. מאמרו של רמי גינת, "פעולת ישראל בעזה ופרשת 'עסקת הנשק המצרית-צ'כית': הערכה מחדש של מדיניותה הבין-גושית של מצרים", מעלה חידושים על הצעדים של נאצר לרכישת נשק רב מהגוש הסובייטי. המאמר סותר את התזה המקובלת, שלפיה עסקת הנשק המצרית-צ'כית בספטמבר 1955 בוצעה בעקבות פעולת עזה או קשורה למאבק ב"ברית בגדאד". לדעת גינת, העסקה בוצעה קודם לכן והייתה קשורה למערכת היחסים ההדוקה בין מצרים לברית המועצות עוד לפני עלייתו של נאצר לשלטון. אם נשווה את יחסי מצרים-ברית המועצות ליחסי ישראל-צרפת נמצא לא מעט התפתחויות ותהפוכות דומות ממש באותן השנים.

מעט שהתקרבה מצרים לברית המועצות ולגוש הסובייטי בשנות החמישים ועד מות נאצר בספטמבר 1970 נוצרה התקרבות בין פריס לירושלים בעיקר מאמצע שנות החמישים עד אמצע שנות השישים. התפתחות מעניינת זו התאפשרה עקב כוונותיה של ישראל להתחמש בנשק מתוחכם כנגד ההתחמשות המצרית בנשק סובייטי ובהיעדר בעלת ברית אחרת בקרב מעצמות-העל, ובשל שאיפתה של צרפת לצמצם את בדידותה ולשפר את מעמדה הירוד במזרח התיכון (בקרב מדינות ערב) על ידי קשרים עם ישראל. וכפי שיחסי הקרבה בין מצרים לסובייטים החלו לדעוך אחרי 1970 בימי נשיאותו של אנואר אל-סאדאת, כך חלה התדרדרות משמעותית בירח הדבש הישראלי-צרפתי במהלך שנות השישים. במחקרו "מברית בלתי כתובה למערכת יחסים עכורה: יחסי צרפת-ישראל בעידן שארל דה-גול וז'ורז' פומפידו", מיכאל מ' לסקר עוסק לראשונה בסוגיית היחסים בין שתי המדינות על סמך מקורות ראשוניים אשר טרם נבדקו ומנתח את הסיבות לברית

הבלתי כתובה ביניהן, דן במהות שיתוף הפעולה ביניהן, בהישגים הישראליים מהיחסים האלו ובאירועים ובתהליכים שהאיצו את קריסת הברית. המסקנה של המאמר היא שסיום היחסים לא היה תוצאה של מלחמת ששת הימים אלא נבע מתהליכים פוליטיים הדרגתיים שקדמו למלחמה. מאמרו של יהודה א' בלנגה, "בצלן של הפירמידות: יחסי ישראל-ארצות הברית בשנים 1969-1973 על רקע הסכסוך המצרי-ישראלי", משלים את סוגיית התהפוכות ביחסי ישראל עם מדינות המערב. ככל שהקשר הישראלי-ערפתי (וגם הישראלי-סובייטי) התרופף בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים ולאחריה, כך התחזקה בהדרגתיות ההתקרבות בין ירושלים לווינגטון. עיקר הדיון אצל בלנגה הוא על יחס הממשל האמריקני, בימים האחרונים של ממשל ג'ונסון ותחת ממשל ניקסון, כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי במזרח התיכון; על עמדותיהם של נאצר וסאדאת כלפי ארצות הברית וישראל ועל הצעותיה של ישראל לפתרון הסכסוך. ברקע נידונות מלחמת ההתשה, שליחותו של שליח האו"ם ד"ר גונאר יארינג, יוזמותיו של מזכיר המדינה האמריקני ויליאם רוג'רס, הפסקת האש ועליית אנואר אל-סאדאת לשלטון. מאמרו של חנוך באזוב, "ברית המועצות בסכסוך הערבי-ישראלי - אינטרסים ומדיניות", מעלה את סוגיית המלחמה הקרה בראשיתה ואת מעורבות הסובייטים במזרח התיכון. אף כי באזוב מעלה נושאים הרלוונטיים לשני הפרקים הקודמים תוך דגש רב על השנים שבין שתי המלחמות האזוריות (1967 ו-1973), הוא מרחיב את היריעה עד סוף המאה העשרים. המחקר עוסק בהבדלי הגישות בין הממשלים הסובייטיים השונים ביחס למדינות הערביות, ומתאר את מאמצייה של ברית המועצות להגיע לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי באמצעות משא ומתן מדיני ואת כישלונה נוכח ההשפעה הגוברת של ארצות הברית באזור.

השער הרביעי דן ביחסיה של ישראל עם המרחב הערבי. הוא מורכב מארבעה מאמרים ופותח בנושא המגרי. כפי שפורט לעיל, מדינות ערב המרוחקות מזירת הקרבות, לרבות ארצות המגרב, נהגו בסולידאריות והיו מעורבות בסכסוך הערבי-ישראלי. הן שיגרו לוחמים מתנדבים ב-1948, אם כי לא נטלו חלק פעיל במלחמה זו. אלג'יריה שלחה כוחות צבאיים למצרים בימי מלחמת ההתשה, ומרוקו עשתה כן במלחמת יום הכיפורים. אלג'יריה אף סייעה במימון ציוד צבאי סובייטי למצרים ואימנה לוחמים פלסטיניים. לעומת זאת, תוניסיה ומרוקו פעלו בתקופות שונות מאז שנות השישים המוקדמות - אם בדיסקרטיות אם בפומבי - למצוא פתרון לסכסוך, למשל מרוקו אירחה אישים ישראליים ומצריים בכירים לדיונים אשר תרמו לביקורו של הנשיא סאדאת בירושלים בנובמבר 1977. עד סוף שנות השמונים נמנעה אלג'יריה מליטול חלק בפיוס ונמנתה עם המדינות הערביות הסרבניות, שהתנגדו ליצירת קשרים עם ישראל כל עוד המשיכה ישראל לשלוט ברמת הגולן, בגדה המערבית ובעזה. בעת שמרוקו ותוניסיה פתחו משרדי אינטרסים בתל אביב בעקבות הסכמי אוסלו, סירבה אלג'יריה ללכת בעקבותיהן. אולם דווקא בתקופה זו החלו מגעים חשאיים שכללו העברת תרופות וציוד רפואי ישראלי לאלג'יריה. מאמרו של יהל שרעבי, "חלקה של אלג'יריה בסכסוך הערבי-ישראלי בשנות השישים", מתעד

את המדיניות האלג'יראית הרדיקלית בסכסוך הערבי-ישראלי. לעומת זאת, מאמרו של מיכאל מ' לסקר, "יחסי ישראל-תוניסיה בסבך הסכסוך הערבי-ישראלי והפוליטיקה הבין-ערבית", חושף את הפרגמטיזם התוניסאי במתינותו הפוליטית כלפי ישראל ואת רצונו לגמד את מרכזיות הסכסוך. אחד היעדים המרכזיים באסטרטגיה זו יהיה החלשת מעמדה של מצרים בזירה הבין-ערבית. ממצאיו של מאיר נואמה במאמרו "תחת הפטרונות האמריקאית: יחסי ישראל-מצרים בעידן מובארק" נוגעים לקשרים המיוחדים בין ישראל למצרים מאז הסכם השלום בין שתי המדינות ב-1979, להבדלי הגישות בין סאדאת לבין חוסני מובארק ביחס לישראל, לארצות הברית ולעולם הערבי, ולהצלחתו של מובארק להחזיר למצרים את מעמדה בעולם הערבי – מעמד שאבד לה עם החתימה על הסכם השלום. כן חושף המאמר את התפקיד שמילאה מצרים עד לפילת מובארק מהשלטון בפברואר 2011 במאמצי התיווך בין ישראל לעולם הערבי באמצעות ועידות בין-לאומיות, ואת ניסיונותיה למצוא פתרונות לסכסוך הישראלי-פלסטיני. ועדיין, לצדם של גורמים פלסטיניים אסלאמיסטיים והארגונים השיעיים בלבנון, נותרה סוריה נחושה לשמר את אופציית המלחמה, חרף המגעים שבין ירושלים לדמשק. ב"ישראל וסוריה בעקבות מלחמת לבנון השנייה (2006–2009): בין תופי המלחמה לפעמי השלום", במאמר החותם את הספר, חושף אייל זיסר את האינטרסים של שתי המדינות נוכח תוצאות מלחמת לבנון השנייה ומנמק את שיקוליו של הנשיא בשאר אל-אסד לשמר את האופציה הצבאית; כן הוא מסביר את הסיבות להיעדר התגובה של סוריה בעקבות התקפת צה"ל על המתקן הגרעיני בסוריה בספטמבר 2007 וחיסול רב-המחבלים עימאד מורניה.

ברצוננו להודות למכון לחקר המחתרות ע"ש מנחם בגין באוניברסיטת בר-אילן עבור התמיכה במימון הקובץ. כן אנו מודים להוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן: ליושב-ראש הוועדה האקדמית לשעבר, פרופ' אפרים חזן, למנהלת ההוצאה, מרגלית אבישר, עבור המימון החלקי לפרסום הספר ועריכתו, לענת גל על הבאת הספר לדפוס ולעורך הלשון הלל אשכולי. תודה מיוחדת לקוראים שקראו את החומרים והעירו את הערותיהם: פרופ' אפרים קארש, פרופ' יוסף נבו, פרופ' אליעזר טאובר, פרופ' מאיר ליטבק, ד"ר יוסי מן, ד"ר אלעד בן-דרור, פרופ' בת-ציון עראקי-קלורמן. לבסוף, אנו אסירי תודה לחוקרים אשר כתבו את המאמרים מפרי מחקריהם.

כדי להקל על הקורא העברי שאיננו בקי בשפה הערבית העדפנו לנהוג בכתיבת השמות והמושגים הערביים בדרך המקובלת בכתיבתם בעברית. על כן כתבנו מובארק ולא מבארכ, חאפז אל-אסד ולא חאפט' אל-אסד וכדומה. כמו כן, לא הנהגנו מינוח אחיד לגבי מונחים/מושגים טעונים וכיבדנו את אלו שקבעו המחברים. לכן במאמרים שונים מופיעים מונחים שונים כמו "השטחים", "הגדה המערבית", "יהודה ושומרון", "מלחמת העצמאות", "מלחמת 1948" ועוד.

מיכאל מ' לסקר ורונן יצחק

שער ראשון

**מחתרות ציוניות והעימות הערבי-יהודי
עד להקמת המדינה**

מרות, מדיניות וטקטיקה במאבק בין הארגונים הלוחמים בתקופת היישוב – בין תדמית למציאות

הילדה נסימי

שלושה ארגונים עיקריים לחמו בארץ ישראל בתקופת היישוב. הגדול והוותיק שבהם הוא ארגון ה"הגנה" שנוסד בשנת 1920. ארגון זה עבר עם הזמן שינויים רבים במבנה וכלל גם ענפים מסתעפים שלא עמדו במישרין תחת המפקדה הארצית או תחת ראש המטה הכללי, למשל הש"י (שירות ידיעות), המוסד לעליה ב' (עלייה בלתי לגאלית) וארגון ה"הגנה" באירופה. החשוב בענפים שהצמיחה ה"הגנה" היה הפלמ"ח, שנוסד בשנת 1941. באביב תש"ז מנתה ה"הגנה" יחד עם 2,200 חברי הפלמ"ח כ-45,000 חברים. האצ"ל היה הארגון השני בגודלו, אך קטן בהרבה מן ה"הגנה". הוא החל את דרכו כ"הגנה ב'" בפילוג בשנת 1931, ומשנת 1937 פעל תחת השם אצ"ל. עם כניסתו לצה"ל מנה כ-3,000 חברים. ארגון הלח"י החל את דרכו בפילוג מהאצ"ל בשנת 1940 תחת השם "הארגון הצבאי הלאומי בישראל" (בשונה מ"בארץ ישראל" של האצ"ל) ואחר שינה את שמו ללח"י. ערב כניסתו לצה"ל מנה כ-800 חברים.

על חוקרים, ועוד יותר על יוצאי ה"הגנה" והפלמ"ח, מקובלת ההנחה כי ההבדלים בין הארגונים הלוחמים עולים על הדמיון ביניהם. וכך מתאר זאת אתר הפלמ"ח החדש ועתיר המידע:

הפלמ"ח, כזרוע המגויסת של ארגון ה"הגנה", שהיה כפוף למרות המוסדות הנבחרים של היישוב היהודי בארץ ושל התנועה הציונית, הופעל כנגד ארגוני הכוח המחתרתיים, האצ"ל והלח"י, שכפרו במרות המוסדות ולכן כונו "הפורשים". פעולות הטרור של האצ"ל והלח"י, כנגד מטרות בריטיות (אנשים, ציוד ומתקנים), איימו על מעמדה של הנהגת היישוב הנבחרת, על קיום הסדר הדמוקרטי התקין, ובייחוד על סיכויי המגעים המדיניים עם הבריטים.¹

1 "ראשית הפלמ"ח – הפלמ"ח והארגונים הפורשים", http://www.palmach.org.il/show_item.asp?levelId=38612&itemId=5427&itemType=0

בקטע המצוטט כאן נחשב הפלמ"ח ל"זרוע מגויסת", ביטוי הבא להשמיע כי חבריו נקראו להתגייס על ידי רשויות המוסמכות לכך. ואילו האצ"ל והלח"י נחשבים "ארגוני כוח מחתרתיים", על האלימות העירומה המשתמעת מכך ועל העדר הסמכות לפעילותם. למעשה, שתי שאלות היו סלע המחלוקת העיקרי בין הארגונים הצבאיים בתקופת היישוב: שאלת המרות מול מוסדות היישוב ושאלת המדיניות הצבאית, הן מול הערבים הן מול הבריטים. שתי השאלות נתפסו כאחוזות זו בזו כבצבת, כך בקטע המצוטט צמודות המילים "פורשים" ו"פעולות טרור" כאילו הן קשורות בקשר הכרחי. הן במחלוקת במדיניות מול הערבים הן במחלוקת סביב המדיניות מול הבריטים, ה"פורשים" היו מי שבחרו בשיטת "פעולות הטרור". שני הצדדים לוויכוח האשימו אלה את אלה באי מוסריות, בשיתוף פעולה עם הגרועים באויבים או בהכשלת המפעל הציוני.

הן שאלת המרות הן שאלת המדיניות מול ערבים ובריטים, שנתפסה כפועל יוצא משאלת המרות, הוצגו כמהותיות לקיומו של היישוב. מסביב למחלוקות הללו ניהלו הארגונים ויכוח ער במשך שנות קיומם ועוד יותר מכך בשנים שלאחר קום המדינה. על פי הדימויים שיצרו הארגונים ליריביהם, היה כל אחד מהם סכנה לעתיד היישוב ובוודאי להשגת עצמאות מדינית, מטרה שחרתו על דגלם. מעבר לוויכוחים מעל גבי עיתונות המחתרת הגיעו לעתים חיכוכים אלו לידי מהלומות של ממש. האיום במלחמת אחים היה תמיד קרוב. כפי שפרסם הלח"י: "ואם חס ושלום תעז גם יד יהודית לעזור לשלטון הבריטי הזדוני... דמי אחים יישפכו..."² ובכל זאת לידי מלחמת אזרחים בתוך היישוב לא הגיעו.

נוצר אפוא פער בין מלחמת התדמיות ובין המציאות, שבה נשמרה המחלוקת מוגבלת בהיקפה. מטרת מאמר זה היא לברר את מידת הפער לאמתו ולהסביר מדוע במציאות לא הפכה האלימות המילולית לאלימות מעשית.

שאלת המרות

שאלת המרות הייתה השאלה העיקרית שעליה נסב הוויכוח בין הארגונים, והיא נתפסה כמקור כל ההבדלים האחרים, ההבדלים בטקטיקה ובמדיניות. המרירות הרבה ביותר בין הארגונים סביב שאלת המרות נוצרה כמובן בזמן קיומם ובעת מאבקהם, אבל היא נותרה ערה ורלוונטית גם זמן רב אחר כך. למעשה, המעיין במתקפות של ה"הגנה" על האצ"ל ועל הלח"י עשוי להתרשם כי מדובר בשני מחנות כה שונים עד שכלל אין טעם לכרוך אותם בעיון אחד.

ה"הגנה" היא הזרוע הצבאית של התנועה הלאומית וב"אושיות ההגנה" אכן כך היא מתוארת: "כאילו היה זה מכבר צבא של מדינה". ה"הגנה" תפסה את עצמה ונתפסה בידי

2 החזית – עיתון לוחמי חרות ישראל ט (ניסן תש"ד), בתוך: לוחמי חרות ישראל – כתבים, א, הדפסה שנייה, תל-אביב תשי"ט, עמ' 492.

אחרים כסמל הכוח הצבאי העומד הכן לפקודת הלאום, דהיינו למרות מוסדות היישוב והתנועה הציונית. אמנם מרות זו לא הוגדרה באופן אחיד לאורך כל התקופה, אך היא הובנה הן ב"הגנה" הן מחוצה לה כמרות חיצונית שאיננה צבאית. ב"אושיות הארגון", מסמך היסוד של ה"הגנה" שנכתב ב-15 במאי 1941, בא הדבר לידי ביטוי ברור. נקבע כי "האר. [הארגון] נתון למרותה של ההסתדרות הציונית העולמית בשיתוף כנסת ישראל בארץ ישראל, עומד לרשותן וסר לפקודתן".³

שני הארגונים האחרים – כרוכים כאחד – נתפסו בעיני מתנגדיהם כ"טרוריסטים" שערכו במעשיהם את תהליך הגאולה הלאומי. אלחנן אורן, ההיסטוריון הצבאי, ביום עיון בשנת 1987 ציין את מה שהיה בעיניו פרדוקס, תוך שהוא משתמש בהאשמות הישנות: "דווקא אלה שהתכנו ארגון 'לאומי' ולוחמי 'חירות' הם אלה שבעצם קיומם הנבדל, בנשק ביד, קראו תיגר על 'הלאומיות' וה'עצמאות' שלנו".⁴ הזיהוי של האצ"ל ושל הלח"י כ"פורשים" אמור היה להיות תמצית הגיוני נגדם ולכלול את כל הביקורת על הדרך, על המטרות ועל האמצעים שלהם. הדיון הפוליטי לאחר קום המדינה על הנצחת חללים קיבע את מעמדם של האצ"ל ושל הלח"י כ"פורשים". חללים ממלכתיים היו רק מי שנפלו במהלך "שירות בארגון ההגנה ועל שירות בכל פעולה מאורגנת נגד הכנופיות הערביות והצבאות הפולשים".⁵ אמנם יגאל אלון, שהיה סגן מפקד הפלמ"ח ולא השתתף בשנות הארבעים בסזון ואף סירב לפקד עליו משלא התקבלו כל תנאיו, בעת היותו שר העבודה, היה זה שהשתתף ראשון בטקס לזכר עולי הגרדום של האצ"ל בצפת ביום הזיכרון 1963.⁶ שלא כאלון, רבים אחרים העידו שעבורם לא תם הוויכוח אלא נותר עכשווי ורלוונטי. היה מי שראה בוויכוח על ההכרה בחללים ובנכים של האצ"ל והלח"י המשך הוויכוח בין הארגונים על שאלת המרות ועל כלי ההשפעה על בניית "ההכרה הממלכתית של אזרחיה" של ישראל.⁷

מבחינה אידאולוגית וסוציולוגית עמדו זה מול זה שני מחנות מובהקים וחמושים. אילו היו ההבדלים בשאלת המרות חדים וברורים כפי שהוצגו על ידי מוסדות היישוב ובעקבותיהם גם על ידי ה"הגנה", הייתה מלחמת אזרחים בין שני הארגונים בלתי נמנעת. מצד אחד עמדה ה"הגנה" שהייתה כפופה למרות יישובית אך בפועל הייתה תחת

3 מסמך "אושיות ההגנה", סעיף ב, י' סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה [להלן סת"ה], ג 3, תל-אביב תשל"ב, עמ' 1839.

4 משה כרמל, מאיר פעיל ואחרים, יום עיון: מאבק וטרור, רמת אפעל: יד טבנקין, 1987, עמ' 7, 68.

5 דברי בן-גוריון ב-2.8.1952, מובאים אצל אודי לבל, הדרך אל הפנתאון – אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים תשס"ז, עמ' 102.

6 שם, עמ' 344.

7 דברי ראובן שרי (ח"כ מטעם מפא"י) ב-30.12.1952, שם, עמ' 108. וראה גם ציטוט של גולדה מאיר המעידה על עצמה בפורום שרינו – ישיבת שרי מפא"י, 2.1.1964, שבשבילה זהו פרק שלא נגמר. מובא שם, עמ' 346.

ההגמוניה של תנועת העבודה ובעיקר של מפא"י. מנגד ניצבו תנועות "הפורשים" שאנשי השורה או הפיקוד שלהם זוהו עם הרביזיוניסטים והיו קרובים מבחינה רעיונית לתנועה הרביזיוניסטית. קרבה זו באה לידי ביטוי אחר כך בהרכב של תנועת החרות שהוקמה על ידי מנחם בגין והכילה את יוצאי האצ"ל ואת הרביזיוניסטים. ייתכן שהחלוקה המפלגתית הזו של שני המחנות הללו היא שהחריפה גם את האנטגוניזם ביניהם. העדר הזיהוי הפוליטי של לח"י והעובדה שהיה הקטן שבארגונים עשה אותו למאיים פחות על עקרון המרות היישובית ועל מציאותה בפועל.

אפשר אולי לומר כי הסזון על שלביו השונים היה מעין מלחמה כזו. יש הרואים כשלב ראשון בסזון את הפעולות נגד חברי האצ"ל ששברו את ההבלגה בשנת 1938. כבר בשלב ההוא נשקל שיתוף פעולה עם הבריטים, ובן-גוריון ראה בזה עניין פשוט לגמרי מבחינה מוסרית: "כאילו ראיתי בחור יהודי יורה בערבי העובר ברחוב, הייתי קורא לשוטר, בין יהודי, בין אנגלי, בין ערבי, ומוסר אותו".⁸ השלב השני, "הסזון הקטן" נגד הלח"י, התנהל מאמצע 1941 עד אמצע 1942 והוביל למאסרם של עשרות מחבריו. עיקרו היה העברת מידע מידי ה"הגנה" והאצ"ל לידי הבולשת, אבל כלל גם חטיפות של אנשי לח"י בידי חברי ה"הגנה". השלב השלישי, שכונה "הסזון הגדול", התנהל בין 1944 ל-1945. "הסזון הקטן" הנוסף, נגד האצ"ל, בשנת 1947 היה השלב הרביעי.

מטרתו העיקרית של הסזון על כל שלביו הייתה הוצאת הארגונים הפורשים מכלל פעולה. האמצעים היו מגוונים והם כללו חינוך של הציבור ותעמולה להשפיע עליו מתוך תקווה להביא לבידודם של הפעילים בארגונים אלה ואף ללחץ על בני משפחתם. לחץ ציבורי כזה כלל פיטורים ממקום העבודה וגם גירוש תלמידים מבתי הספר. עיקר הפעילות המגויסת נעשתה בידי אנשי "הגנה" ופלמ"ח, אם כי בהתנדבות ולא באילוף של פקודה. פעילות זו כללה חטיפות מפקדי אצ"ל לפי הנחיית "שירות הידיעות" (ש"י) של ה"הגנה" ומעצרים באחד הקיבוצים, תפיסת נשק של האצ"ל והדבקת כרוזי הסברה. שיאה של הפעילות היה במסירת שמות ואנשים לידי הבולשת הבריטית. עם זאת מעשי הסגרה ישירים נעשו על ידי הש"י שפעל תחת ההנהגה המשותפת של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית וה"הגנה".⁹

8 דברי בן-גוריון בדיון ב"יום הפעילים" לענייני ביטחון של הקיבוץ המאוחד, 29-30.7.1938, מובאים אצל יעקב שביט, "הבלגה או הגבה", הבלגה או תגובה – הוויכוח ביישוב היהודי תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939), רמת-גן תשנ"ג, עמ' 115-119.

9 גם שנים רבות לאחר מעשה, סנה עומד בתוקף על דבריו שהסזון היה התנדבות של יחידים, ראה את דבריו אצל גאולה כהן, מפגש היסטורי: מפקדי ההגנה, האצ"ל והלח"י מסביב לשולחן מרובע, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 4-93. לעומתו טען יעקב גולדשטיין שכיתת הצעירים ב"הגנה" בבית הספר "חביב" בראשל"צ קיבלה פקודה לבצע פעולת סזון, שם עמ' 200. ראה גם אתר הפלמ"ח, http://www.palmach.org.il/show_item.asp?levelId=38612&itemId=5434&itemType= 0. גם יהודה לפידות מסכים שאת ההסגרות ביצעו אנשי הש"י. ראה ספרו "סזון" ציד אחים,

מכל מקום בין היה זה מפני שהאצ"ל לא השיב מלחמה שורה ובין היה זה מפני שהייתה התנגדות רחבה לסזון בתוך ה"הגנה" ובפלמ"ח ומחוצה להם ועל כן הוא נמשך לתקופות קצרות, לכלל מלחמה לא הגיעו הדברים.¹⁰ כבר בשנת 1938 חשש יצחק טבנקין שפעולה כזו תביא לבידודם של מי שיילחמו נגד מה שכונה "הטרור היהודי" או ל"דבר הנורא ביותר שיכול לקרות לנו הוא מלחמת דמים בין יהודים".¹¹ כזכור, אלון סירב לקחת חלק בסזון. כמוהו הודה גלילי בריש גלי: "אני מאושר שהפעולה הזו איננה מוטלת על החברים בתוקף שבועתם לארגון. אילו הוטלה עלי פעולה כזאת בפקודה הייתי מבקש שחרור ממנה. אני אייעץ לכל חבר שישאל בעצתי ככה".¹²

בפועל, הפקודה להסגיר או לחטוף את אנשי האצ"ל עוררה קשיים והביאה לערעור על מדיניותם של המוסדות תוך הבעת ספק בלגיטימיות של סנקציות כה מרחיקות לכת. הזעם ביישוב נגד הבריטים על מדיניותם נגד ההעפלה והחיפושים אחרי נשק בהתיישבות עוררו אהדה גלויה או נסתרת ל"פורשים". יותר מכך, מקצת הנהגת ה"הגנה" ורבים מחבריה חלקו על מדיניות המוסדות ובעיקר על ההימנעות מהמאבק בבריטים. הקו האקטיביסטי של אחדים מראשי ה"הגנה" היה קרוב ברוחו להצעותיהם המדיניות של ה"פורשים". מאבקם של לוחמי "הפורשים" עורר מידה לא מעטה של הערצה גם בקרב מי שהתנגדו למדיניותם, וגם מי שהטיפו נגדם היו שראו בהם "צעירים ישרים ואמיצים... נוער יקר".¹³ למעשה, הועלתה הסברה שאקטיביזם תועל למאבק בפרישה, והסזון לא היה אלא תיעול זעמם של האקטיביסטים ב"הגנה" ובפלמ"ח נגד ה"פורשים", לאחר שדרישתם לפעולה נגד הבריטים לא נענתה על ידי ההנהגה.¹⁴

על רקע קשיים אלה צריך להבין את העובדה שהפעילות הזו הייתה בהתנדבות או שאפשרו לאנשים לחמוק ממנה. יתר על כן, גם לאחר מעשה אין הילת ניצחון ששורה על העוסקים במלאכה. היה צפוי שה"הגנה" והפלמ"ח יציינו את המספר הגבוה של האנשים

תל-אביב 1994, עמ' 164. הספר הועלה לאינטרנט, ראה <http://www.daat.ac.il/daat/history/sezon/12-2.htm>

10 ההבטחה של בגין "לא תהיה בארץ ישראל מלחמת אחים", נכתבה בחוברת "אנו מאמינים", תש"ד, והובאה אצל מנחם בגין, במחתרת – כתבים, א, הדפסה שנייה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 54. וראה מאמרו של מנחם שריד, "על סף מלחמת אחים", האומה 164 (תשס"ו), עמ' 60–76, העוסק בשלב הראשון של הסזון, שנמשך מ-1938 עד מלחמת העולם השנייה והן בפעולות ה"הגנה" ובמעשי תגובה של האצ"ל, וכן בניסיונות ההידברות שהכשיל בן-גוריון. עם זאת, אין הוא מסביר מדוע לא הגיעו לידי מלחמת אחים, הרמוזה בכותרת.

11 דברי טבנקין מובאים אצל שביט (לעיל הערה 8), עמ' 115–116.

12 ציטוט של גלילי במועצה החמישית של התנועה "לאחדות העבודה", 10 בנובמבר 1944, מובא בסת"ה (לעיל הערה 3), עמ' 1965.

13 דברי יגאל אלון על הפורשים הובאו בספר הפלמ"ח, א, עמ' 809, וציטטו אצל מוטי שלם, צבא מחפש משמעות – ערכי ארגון ההגנה: בחינה היסטורית של תהליך התגבשותם ודרכי הנחלתם 1939–1948, תל-אביב 2004, עמ' 142–146.

14 דברי אלון, שלם (לעיל הערה קודמת), עמ' 153, 245.

שנוטרלו על ידם. אלא שלא כך הם פני הדברים. מספר האנשים שנמסרו לידי הבריטים שנוי במחלוקת, ונראה כי הנוקבים במספר הגבוה הם אנשי האצ"ל והממעיטים הם אנשי ה"הגנה". נראה כי נמסרו בין 700 ל-1000 שמות, אולם ההבדל בהערכת מספר האנשים שנאסרו רב הרבה יותר ונע בין כ-300 לכ-1000. מספר העוסקים במלאכה אף הוא אינו ברור: יש המרבים עד כדי רבע מן הפלמ"ח ויש הממעיטים ל-150 חברי פלמ"ח.¹⁵ מכל מקום ברור גם לנוקטים את ההערכה הגבוהה, כי לא כל חברי הפלמ"ח וה"הגנה" ואפילו לא רובם היו מגויסים בשלב כלשהו למאבק בארגונים היריבים, כפי שהיה מתבקש לו היה זה מצב של לחימה.

הסברים סוציולוגיים להעדר הלחימה הם בעייתיים. ייתכן שמבחינה סוציולוגית אפשר להסביר את העדר הלחימה בכך שהמרכז הלאומי "נקט מדיניות לא עקיבה של שיתוף פעולה חלקי וסנקציות לסירוגין ששיקפה את מגבלותיה של אינטגרציה פוליטית במערכת קהילתית לא ריבונית". הסזון היווה סנקציה שהעידה על מגבלותיו של היישוב כמערכת קהילתית לא ריבונית מפני שהנהגת היישוב נאלצה להיעזר במערכת אכיפה חיצונית. מצד שני, תנועת המרי לא הייתה אלא הכרה בקיומם של ארגונים צבאיים עצמאיים תוך שיתוף פעולה עמם. מתוך מגבלות אלו הועדף דפוס קבלת החלטות של מיקוח ופשרה על פי שיטת הכרעת הרוב המחייבת.¹⁶ אלא שהסבר זה מהווה תיאור של הבעיה ואינו מסביר את העדר הלחימה, שהרי תקופת הסזון יותר משהיא העידה על מגבלות יכולתו של היישוב המאורגן, היא העידה על אי נכונות היישוב להפעיל את כוחו נגד האצ"ל. לא התנהלה מלחמה נגד האצ"ל, אלא היה ניסיון להוציאו מכלל פעולה ללא מלחמה ממש. נוסף לכך, תנועת המרי לא הכירה בארגונים אלא נהגה בפרגמטיות ביחס אליהם, ואכן מיד עם התפרקות תנועת המרי חזרה שיטת הסזון. אף מי שחולק על ראיית היישוב כמסגרת הפועלת באופן הסכמי, ומדגיש את המרכיבים הכוחניים והארגוניים של סמכות הנהגת היישוב וקובע שמפא"י שלטה באופן הגמוני ב"הגנה", מדגיש בכך את השאלה שהצגנו ואינו פותר אותה.¹⁷

15 המספר הנמוך של חברי הפלמ"ח על פי אתר הפלמ"ח, הגבוה – על פי לפידות: <http://www.daat.ac.il/daat/history/sezon/10-2.htm>. ההבדלים לגבי מספר הנמסרים – הגבוה על פי לפידות <http://www.daat.ac.il/daat/history/sezon/11-2.htm>, והנמוך על פי סת"ה (ראה לעיל הערה 3), ג, עמ' 539.

16 דן הורביץ, "הישוב והחברה הישראלית: המשכיות ושינוי – היישוב כקהילה פוליטית במערכת דו-קהילתית", מדינה, ממשל ויחסים בין-לאומיים 21 (תשמ"ג), עמ' 48, 50, וכן דן הורביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה – יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב 1977, עמ' 50–60, 233–240, 317–334.

17 יונתן שפירא, "האם היה היישוב היהודי בארץ-ישראל דמוקרטיה קונסוציונאלית? תשובה לדן הורביץ", מדינה ממשל ויחסים בין-לאומיים 23 (קיץ תשמ"ד), עמ' 91.

ייתכן שאפשר לחפש הסברים במקום אחר, שכן במבט לאחור קיצוניות הוויכוח מפתיעה במקצת. שלא כפי שאפשר להבין מאבחנות חדות כל כך, כל הארגונים קיבלו מרות רק לאחר שיקול דעת ולעתים רק לאחר התלבטות, ושלושתם הכפיפו את עקרון המרות לעקרון הלגיטימיות. לשאלה מה הופך מרות ללגיטימית ומתי היא מפסיקה להיות לגיטימית היו גדרים שיכלו להיות מוסכמים על הכול: העדר מוסריות מצד אחד והעדר נאמנות לרעיון הלאומי מצד אחר. האם ייתכן שבני הזמן לא הבינו זה את זה אל נכון? בן-גוריון הרי הודה לאחר שנים רבות באופן אישי כלפי בגין: "אילו הכרתי את בגין אז כפי שאני מכירו היום היו פני ההיסטוריה שונים".¹⁸

ה"הגנה" בשעתה התלבטה בשאלות של מרות, ובעת לידתה עמדה בוויכוח על מידת המרות שיכולים להטיל עליה מוסדות היישוב. בראשית שנות העשרים המשיכו ותיקי "בר גיורא" ו"השומר" בפעילותם העצמאית לצדה של ה"הגנה" וייתכן שבכך אף פגעו ביעילותה. מצד אחד היו חברי ה"שומר" שדרשו אוטונומיה ל"הגנה", ומהצד האחר היו אליהו גולומב וחבריו שדרשו כפיפות למרות מוסדות ההסתדרות. מכל מקום "אחדות העבודה" חששה מארגון צבאי שאינו בשליטתה.¹⁹ בעשר שנותיה הראשונות קיבלה ה"הגנה" את מרות ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל. היה זה הגוף היחיד שרצה לקבל על עצמו את התפקיד: הגופים המייצגים של היישוב עדיין לא הכירו בצורך בגוף מגן ארצי, או שחששו לאמץ גוף בלתי חוקי שעשוי היה לפגוע בקיומם הלגלי. תנועת העובדים פעלה בלי להמתין להתגבשות הכרה כזו.²⁰ עם זה בפועל היה ארגון ה"הגנה" בשנות העשרים מנותק במידה רבה מהמערכת הפוליטית ומהתערבותה הפעילה. למעשה, כשבאה הדרישה הראשונה להכפיף את ה"הגנה" למרות כלל היישוב, טען מפקד ה"הגנה" יוסף הכט שזהו ניסיון השתלטות של חוגי "השמאל" והוא ניסה לשמר אותה כגוף אוטונומי. אולם בקיץ 1930, בעקבות החלטת ועדה בין-מפלגתית בראשות יו"ר הוועד הלאומי פנחס רוטנברג, הועברה ה"הגנה" למרות הוועד הלאומי. הרחבת המרות באה לידי ביטוי במינוי מרכז חדש ל"הגנה" שכלל לא רק נציגי הסתדרות אלא גם נציגים מן המפלגות הבורגניות (החוגים "האזרחיים") ונציג מההנהלה הציונית. זמן קצר אחר כך קרא אברהם תהומי – שהיה מפקד ב"הגנה" ומאוחר יותר ממקימי האצ"ל – תיגר על הלגיטימיות של הפיקוד הזה וראה בקבלת מרות זו כפיפות מפלגתית ולא כללית. אף שטענותיו של תהומי עלו על רקע של מחלוקת אישית בסניף ירושלים, ייתכן שהיה

18 הדברים נאמרו כשבא בגין בראש משלחת לבקר את בן-גוריון בשדה בוקר ערב מלחמת ששת הימים כדי לבקשו לחזור ולקחת על עצמו את ראשות הממשלה, www.etzel.org.il/ac20.htm.

19 סת"ה (לעיל הערה 3), ב1, עמ' 147–149. יונתן שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית – עצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב תשל"ה, עמ' 32. אורי מילשטיין, בדם ואש יהודה – צמיחתה של העצמה היהודית, תל-אביב, 1973, עמ' 47.

20 מאיר פעיל ופנחס יורמן, מבחן התנועה הציונית 1931–1948 – מרות ההנהגה המדינית מול הפורשים, תל-אביב תשס"ג, עמ' 11.

בטענה זו יותר מקורטוב של ממש. שהרי בעקבות הטענות שהעלה תהומי גדלה המפקדה של ה"הגנה" והתרחב מעגל המרות. בקיץ 1931 הסכימו המפלגות הציוניות להעמיד בראש ה"הגנה" מפקדה פריטטית קבועה בת שישה אישים – מחציתם מתנועת העבודה ומחציתם ממפלגות הבורגנים. בשנת 1936 הורחבה המפקדה הארצית על ידי הוספת חבר שביעי: ראש המפקדה הארצית (הרמ"א), שהיה גם המקשר בין המפקדה הארצית ובין המטה הכללי והפיקוד הצבאי. תפקידו של הרמ"א הראשון, יוחנן רטנר, "היה לשחרר את הדרג הפיקודי והמקצועי מהלחץ של הדרג הפוליטי".²¹

על רקע התקרבות החזית במלחמת העולם השנייה, וכתוצאה ממחלוקת בין נציגי ההסתדרות לנציגי "החוגים האזרחיים", הורחבה עוד המפקדה הפוליטית של ה"הגנה" ונעשתה ל"וועדת הביטחון היישובית" שהורכבה משמונה עשר חברים, נציגי הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, והיושב ראש שלה היה מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. לצורך הקשר בין ועדת הביטחון ובין המפקדה הארצית הוקמה "מזכירות מפקדה ארצית מצומצמת", שלפחות בשלבה הראשון הורכבה ממשנה סנה (קליינבוים) וישראל גלילי מתנועת העבודה ומיצחק רוזנטל, מחוגי האזרחים בתל אביב. מאחר שהרמ"א מונה אישית על ידי יו"ר הנהלת הסוכנות, נקבעה למעשה כפיפותה העקרונית של ה"הגנה" להנהלת הסוכנות. עם זה, מאחר שהמפקדה הורכבה מנציגי ארגונים מפלגתיים, ברור שהיא הושפעה מארגונים אלה.²²

מכל מקום אפילו אז היו חלקים מכוח המגן היישובי שלא נמצאו תחת אותה מטרייה פיקודית ולכן גם לא תחת אותו פיקוח. הנוטרות, שהייתה כוח שיטור של שוטרים מוספים (Jewish Settlement Police – משטרת היישובים העבריים), צוידה ואומנה בידי הבריטים. הנוטרות הופרדה מפיקוד ה"הגנה" ונמצאה תחת מרות ההסתדרות, אף שכל הנוטרות היו למעשה חברי ה"הגנה".²³ גם "המוסד לעלייה" שהופקד על ההעפלה היה תחת פיקודו הישיר של שאול אביגור מ"ראשי ההגנה". "המוסד לעלייה" הגיע לסף עימות עם המנהיגות המדינית בעת המאבק על הפלגת ה"פאנים". ה"פאנים", "פאן קרשנט" ו"פאן יורק", שתי אוניות עולים בלתי ליגליים שהתארגנו להפלגה בדצמבר 1947, התבקשו לעכב את יציאתן מחשש שהדבר יפגע במאמצים הבין-לאומיים להביא להחלטה חיובית באומות המאוחדות בעניין ארץ ישראל. בן-גוריון ומשה שרת, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, חששו שבעקבות המערכה הבין-לאומית החריפה שניהלו הבריטים נגד הפלגתן תימנע ארה"ב מהצבעה חיובית. שאול אביגור, ראש "המוסד לעלייה ב'",

21 יגאל עילם, "התפתחות ארגוני המגן והמחתרת: ההיבט המחתרתי והצבאי של היישוב היהודי בתקופת המאנדאט", יהושע פורת ויעקב שביט (עורכים), ההיסטוריה של ארץ-ישראל: המאנדאט והבית הלאומי (1917–1947), ירושלים 1982, עמ' 224.

22 פעיל (לעיל הערה 20), עמ' 11–15, דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, תל-אביב 1965, א, עמ' 158, 160. עילם (לעיל הערה 21), עמ' 217, 224.

23 סת"ה (לעיל הערה 3), ב2, עמ' 881–911; הורביץ וליסק (לעיל הערה 16), עמ' 243.

החליט לאפשר את הפלגת האוניות ללא אישור המנהיגות המדינית. אמנם האישור ניתן בדיעבד והושגה פשרה שהביאה להסגרתן לידי הבריטים ולהפלגתן ישירות לקפריסין. אולם המעשה נתפס כחמור כל כך עד שכונה "פרישה".²⁴ יתר על כן, המערכת הפיקודית הנפרדת באה לידי ביטוי בחיכוכים בין הפל"ח, הזרוע של הפלמ"ח, שהיה צריך לעזור בהנחיית הספינות ובהעלאתן על החוף, ובין "המוסד לעליה ב'" שארגן את האוניות ואת המעפילים; חיכוכים שהיו על רקע של תפיסות שונות, אבל גם על רקע של יוקרה ושל קביעת עליונות פיקודית.²⁵

היחידה לפעולות מיוחדות (הפ"מ) הייתה יחידה חשאית שהייתה כפופה לראש המפקדה הארצית, אבל פעולותיה לא היו כפופות להוראות המפקדה הארצית, שבה היו חברים נציגים של החלקים השונים ביישוב. אי הכפיפות הייתה נחוצה לצורך הוצאה לפועל של פעולות שהחוגים האזרחיים לא היו מוכנים לאשר. הייתה בזה אפוא הפרה ברורה של עקרון המרות האזרחית גם אם על פי עדותו של גלילי, בן-גוריון היה מקור ההוראות.²⁶ היחידה הזו, שפעלה בחודשים מאי-ספטמבר 1939, ביצעה את רוב פעולותיה נגד יעדים ערביים ובריטיים. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה פורקה היחידה ופעולותיה הופסקו.²⁷

יותר מכך, ההתלבטות בבעיות מרות הייתה תופעה מתמשכת וקבועה גם בתוך ה"הגנה" ובפלמ"ח. מאחר שהיה מדובר בארגונים וולונטריים, חבר שהרגיש שהארגון אינו מבטא את תפיסתו יכול היה פשוט לעזוב את הארגון.²⁸ מפקדי ה"הגנה" ואולי אף יותר מכך בפלמ"ח היו מודעים לבעיה: "אדם רשאי לסלק עצמו בכל רגע מהשורה, ושומר על מקומו... כנושא ההגנה ולא כנתין שלה".²⁹ קשרים חברתיים וזיקה אידאולוגית מעמדית מנעו פעמים רבות פרישה הלכה למעשה. אחד המקרים הבולטים ביותר בחריגתם מכך היה התפטרותו של משה סנה מתפקידו כרמ"א, כאשר הוא התנגד בחריפות לדרישה להפסיק את תנועת המרי. שנים מאוחר יותר, במפגש של מפקדי ה"הגנה", האצ"ל והלח"י,

24 זאב הדרי וזאב צחור, אוניות או מדינה – קורות אניות המעפילים "פאן-יורק" ו"פאן קרשנט", תל-אביב 1981, עמ' 104–132.

25 נחום בוגנר, ספינות המרי: ההעפלה 1945–1948, תל-אביב, הוצאת משרד הביטחון, 1993, עמ' 121. ענת קדרון, חיל הים הישראלי: שנת ההקמה – הקמת וגיבוש חיל הים במהלך מלחמת העצמאות, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2000, עמ' 24.

26 עדות גלילי, סת"ה (ראה לעיל הערה 3), ג, עמ' 69–70; הפקודות במלואן – שם, ב, עמ' 845–850; שלם (לעיל הערה 13), עמ' 68.

27 עילם (לעיל הערה 21), עמ' 226; יהודה באואר, "ההגנה והפלמ"ח על רקע המדיניות הציונית במלחמת העולם השנייה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 1960, עמ' 5.

28 כ-7% מחברי האצ"ל אחרי 1944 הגיעו מה"הגנה". שלמה רזניק, מחתרת ופוליטיקה, מחתרת ופוליטיקה בחברה מפולגת – הארגון הצבאי הלאומי: ממחתרת מפלגתית למפלגה במחתרת, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ז, עמ' 310.

29 תיק הרצאות לסמינר קציני הסברה, הרצאת ישראל גלילי בסמינר, 25.7.1943, ארכיון תולדות ההגנה (להלן את"ה). מובא אצל שלם (לעיל הערה 13), עמ' 147–148, וכן ראה שם, עמ' 202.

העיד ברל ריפתין, חבר ועדת ה-X, ועדת הביטחון היישובית, שהורגש בעמדתו של סנה משהו ש"אינני רוצה לומר של פרישה", אבל בכל מקרה שסנה הביא לא הייתה רק שאלה להכרעה, כפי שהוא טען, אלא "שה'איקס' התרשם שסנה אף מעמיד אולטימאטום מול אולטימאטום...". סנה אמנם לא קיבל את דרך הצגת הדברים בידי ריפתין אבל אישר אותם מעיקרם: "אמרתי שאם תהיה החלטה להפסיק את הפעולות, אני לא אהיה ראש המפקדה של המרי העברי. זה לא היה איום. אני התמניתי כראש המפקדה של המרי ולא של האי-מרי".³⁰ גם יצחק שדה קבע שרק הנהגה הנאבקה על גורל העם "רק אחרי הנהגה כזו נלך, רק היא תהיה לנו לעמוד האש ההולך לפני המחנה". מיציאתו כנגד ההנהגה המדינית בגין הפסקת המאבק החמוש בבריטים ניתן היה להבין שאין הלוחמים חייבים למלא פקודות.³¹ הפלמ"ח נתפס כבעייתי במיוחד מבחינת הטלת המרות. בן-גוריון ראה את הפלמ"ח לעתים קרובות כאיום על הריכוזיות וכגורם מפריע לרתימת הכוח הצבאי ליעדים מדיניים ארוכי טווח. העובדה שרוב מפקדיו היו חברי מפ"ם או אוהדיה עוררה חשדות ואי אמון.³² יותר מאשר ב"הגנה" היו בפלמ"ח מקרים של פגיעה במשמעת, בדרגות חומרה שונות, ולעתים התעלמו מהן והתייחסו אליהן בתור חריגות עד כדי טשטוש גבולות המותר והאסור, בשם הרצון לטפח הווי ומסגרת חברתית. ייתכן שתופעות של הפרות משמעת בתקופת מלחמת העצמאות היו תולדה של גישה זו.³³

התחנות השונות שבהן נבחנה המרות האזרחית ועוצבה בכל פעם מחדש מצביעות על כך שגם ה"הגנה", הכוח המסמל יותר מכול את קבלת המרות היישובית, התלבטה בדרך שבה מרות זו תופעל ובמידה שבה תתקבל. יתר על כן, כשהייתה ה"הגנה" וענפיה תחת מרות כלל יישובית, בפועל לא הייתה כפופה למוסדות היישוב הנבחרים אלא למפא"י.³⁴ המבנה הפוליטי של מוסדות היישוב הבטיח למפא"י הגמוניה גם כאשר פורמלית הייתה ההנהגה בידי חוגים אחרים. מפא"י חלשה על הסתדרות העובדים אשר איגדה בתוכה קרוב ל-90% מהפועלים. עם הקמת המדינה שלטה חברה העובדים על כ-20% מהכלכלה

30 כהן (לעיל הערה 9), עמ' 143, אם כי בעמ' 43 ריפתין מעמיד את סנה כדוגמה לבר-פלוגתא שלא פרש.

31 'נודד, מסביב המדורה, התנועה לאחדות העבודה, מס' 8,112 באוקטובר 1946, מכון לבון, חטיבה 16/IV; מוטי שלם, "ערכים צבאיים ומוסר לחימה בפלמ"ח", יחיעם ויץ (עורך), פלמ"ח – שתי שיבולים וחרב, תל-אביב תש"ס, עמ' 260. יש גרסאות אחרות שטוענות שאין המדובר בקריאה לאי-ציות, ראה את סקירת הספרות בנושא זה אצל שלם (לעיל הערה 13), עמ' 283.

32 זהבה אוסטפלד, צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן-גוריון, א, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 82–83.

33 שלם, ערכים (לעיל הערה 31), עמ' 265.

34 כאן הדברים אמורים בהגמוניה, בפיקוד ובזיהוי הפוליטי, אבל ה"הגנה" כשלעצמה הדגישה כמובן את דמותה העל-מפלגתית, למשל דברי אביגור שכינה אותה "מפלגת ההגנה", שכללה אנשים מכל המפלגות "ובכלל אלה גם... אלה שלא הייתה להם שום מפלגה אחרת בלתי אם מפלגת ההגנה", ראה אצל שאול אביגור, עם דור ההגנה – פרשיות ודמויות, א, תל אביב: מערכות, מהדורה רביעית, תשל"א, עמ' 21. ובדומה לו סנה, מובא אצל כהן (לעיל הערה 9), עמ' 24.

היהודית. רוב המפעלים הכלכליים הגדולים היו בידיה. משנת 1933 הייתה מפא"י המפלגה המרכזית בהנהלת הסוכנות היהודית, והכסף הרב שגויס על ידה בחו"ל לבניין הארץ נמסר לנציגיה והיווה כוח כלכלי וארגוני אדיר. הדומיננטיות שלה בפיקוח האזרחי על ה"הגנה" הייתה מוחלטת, על אף ההשתתפות הפורמלית של נציגי החוגים האזרחיים. האיש החזק ב"הגנה" היה אליהו גולומב שהיה חבר ההנהלה של מפא"י. בתוקף סמכותו זו ובשל קשריו עם המפקדים, מרביתם בני ההתיישבות העובדת – שקיבלו את מרותו, קבע גולומב את מדיניות הארגון בתיאום עם חבריו בצמרת מפא"י. גם אחר פטירתו של גולומב היו הקשרים של ה"הגנה" ושל הפלמ"ח עם ההתיישבות העובדת הדוקים במיוחד. כפי שאמר סנה, היחסים היו דו-כיווניים: "הנכון הוא, שה'הגנה' לא הייתה כפופה באופן מכני למוסדות, כפי שסמל כפוף לקצין, היא הייתה גם גורם משפיע".³⁵ בין דרגות הפיקוד השונות בתוך ה"הגנה" ובפלמ"ח אבל גם בין הפיקוד הצבאי של הארגונים ובין מוסדות ההנהגה היו דיון ודיאלוג מתמיד שאינם עומדים במשמעות הצרה של המושג "משמעת" המאפיינת ארגון צבאי.³⁶

ההאשמה כלפי האצ"ל והלח"י הייתה שהם לא קיבלו עליהם את המרות האזרחית בכלל ואת מרות היישוב המאורגן בפרט. אולם האצ"ל והלח"י עשו כמיטב יכולתם לדחות את ההאשמה. את אי הכרתם במוסדות הלאומיים מעולם לא הציגו כעיקרון ולא קידשו את עצמאותם כארגונים צבאיים. הם טענו שלדידם, עיקר השאלה איננו אם הם נכונים להכיר במרות לאומית, אלא מתי הם יהיו מוכנים להכיר בה ובאילו תנאים. בגין בשיחתו עם משה סנה ב-8 באוקטובר 1944 ניסה להבהיר שגם הוא דוחה את האפשרות של תפיסת השלטון על היישוב היהודי באמצעות כוח צבאי: "אין לנו אספירציה... לכל שלטון פוליטי... מתוך המצב כמו שהוא, אנחנו רואים באן [=בן-גוריון] את האיש היחידי שצריך לנהל את המלחמה הפוליטית של הציונות... אנחנו מוכנים להתייצב לפקודתו... כאשר... יתייצב בראש ועד השחרור הלאומי או בראש ממשלה עברית זמנית, וכאשר הוא יתחיל את המלחמה בשלטון וכדי לשבר את האוון אומר: כאשר הוא יעבור ממרחביה להרי הגליל".³⁷ אמנם הלח"י הדגיש כי מושגים כמו "חוק המדינה", "משמעת לאומית" ו"ציות להחלטת רוב" הם פורמליסטיים גרידא ומסוגלים לכסות על מעשי תועבה, אך גם הודה כי בשעה שנפרצים הגבולות "ישנה הסכנה בראיית 'גבורה' ו'מוסר' בכל פריצת מסגרת".³⁸ אכן, הם קיבלו מרות חיצונית לפחות חלק מהזמן. ארגון ב', שנוצר מהפילוג מ"ההגנה" בשנת 1931 והיה ל"הארגון הצבאי לאומי", כמו ה"הגנה" באותו הזמן, כפף עצמו לוועד פוליטי עליון שהיה מורכב מנציגי מפלגת "הציונים הכלליים", "המזרחי" והמפלגה

35 סנה, מובא אצל כהן (לעיל הערה 9), עמ' 200.

36 שלם (לעיל הערה 13), עמ' 41.

37 הציטוט בסת"ה, ג3 (לעיל הערה 3), עמ' 911, 1889–1890.

38 "במחתרת" (תמוז תש"ז), לוחמי חרות ישראל – כתבים, ב, הדפסה שנייה, תל-אביב תש"ך, עמ' 612.

הרביזיוניסטית בראשותו של ז'בוטינסקי. עד לאיחוד המחודש עם ה"הגנה" היה הרב ברלין הדמות המרכזית בוועד המפקח; המפקדה ומרבית המפקדים הבכירים לא היו רביזיוניסטים.³⁹ מכתב הפרישה של אנשי ארגון ב' הופנה לוועד הלאומי ולסוכנות היהודית, ובו הכריזו על נאמנותם ועל הערצתם לרעיון הארגון אך לא לפיקודו. אף שבשעה זו כבר הורחב הוועד המפקח על ה"הגנה", טענתם העיקרית נגד מרות ה"הגנה" הייתה אופייה המפלגתי יתר על המידה.⁴⁰ על פי טענתם, עד 1937, כל עוד השתתפו במפקדת האצ"ל גם מנהיגים מ"המזרחי" ומהציונים הכלליים ב', הכיר האצ"ל עקרונית בסמכות המוסדות הלאומיים, גם אם לא קיבל את הוראותיו מהם. אחרי שנת 1937, כשחלק מהארגון חזר והתאחד עם ה"הגנה", התפרק הוועד המפקח של האצ"ל, ומשעה זו ואילך פסל האצ"ל את מרות מוסדות היישוב, גם אם היו אלה טעמים זמניים ובני חלוף. הוא טען שאין דמוקרטיה תחת שלטון זר, ומערכת בחירות המתנהלת בחסות הבריטים אינה יכולה להיות הוגנת כלפי חוגים המתנגדים בתוקף להמשך שלטונם. נוסף לכך, אין מקום למשמעת לרשות אזורית שאינה ממלאה את תפקידה הלאומי.⁴¹ בברז שפרסמו אברהם שטרן ("יאיר"), לימים מייסד הלח"י ומפקדו, ודוד רזיאל, לימים מפקד האצ"ל, עם שובו של ארגון ב' אל ה"הגנה" בשנת 1937, הציגו השניים את הסוכנות היהודית, כמשועבדת לשלטון הזר. הצטרפות ל"הגנה" הייתה אפוא מסכנת את עצם קיומו של הארגון.⁴²

אולם בשלב ראשון, אחרי שובם של חלק מהחברים בארגון ב' ל"הגנה", כפיפותו של האצ"ל לתנועה הרביזיוניסטית וזיהויו עמה גברו, וממנה שאב את עיקר מתגייסיו. ז'בוטינסקי שאף להכפיף כליל את האצ"ל לתנועה הרביזיוניסטית, גם אם רצה לראות אותו פתוח לכל אדם ביישוב. ההכרה שבשלב זה האצ"ל כפוף למפלגה הרביזיוניסטית ניכרה בבירור מכך שגולומב, שחיפש להגיע להסכם איחוד, לא פנה כלל אל האצ"ל אלא פנה ישירות למנהיגי המפלגה הרביזיוניסטית.⁴³ זאב ז'בוטינסקי נעשה למנהיג ולמפקד הראשי והוא שמינה ופיטר את מפקדיו הצבאיים הראשונים של הארגון. אמנם אפשר לטעון כי האצ"ל אכף על ז'בוטינסקי את שבירת ההבלגה ב-1937 ואף כפה על המפלגה הרביזיוניסטית בארץ פעולות שלא היו לרוח מקצת חבריה, אך בכך אין לשלול את קבלת המרות העקרונית שעדיין נשמרה. ז'בוטינסקי עצמו הבין שיש דברים שאותם "אין

39 רזניק (לעיל הערה 28), עמ' 97.

40 צילום מכתבם של אברהם תהומי וחבריו מובא אצל ניב (לעיל הערה 22), עמ' 161. הפילוג נהיה בעיקר על רקע חיכוכים אישיים של יוזמו, ראה פעיל (לעיל הערה 20), עמ' 12-15, 17-21.

41 מילשטיין (לעיל הערה 19), עמ' 94-95.

42 ניב (לעיל הערה 22), עמ' 298.

43 רזניק (לעיל הערה 28), עמ' 116, 124-125. ז'בוטינסקי הורה על הקמת ועד בן שבעה חברים שיהיו בו באי כוח הצה"ר, בית"ר וקרן תל חי, ולמפקד הארגון תהא בו זכות הצבעה. ראה יהודה סלוצקי, "יהודים ערבים ובריטים בתקופת המנדט", בנימין אליאב (עורך), הישוב בימי הבית הלאומי, מהדורה מתוקנת, ירושלים 1979, עמ' 83.

שואלים את אבא...".⁴⁴ ז'בוטינסקי הפסיק אפוא להנחות את האצ"ל בשאלות טקטיות, הן מתוך הבנה שהוא נמצא מחוץ לזירת ההתרחשויות והן כדי להקטין את הנזק למפלגה הלגלית.⁴⁵ אחר פטירתו של ז'בוטינסקי ועד שנת 1943 חזקה מאוד אחיזתה של המפלגה הרביזיוניסטית באצ"ל,⁴⁶ אם כי גם בתקופה זו נשמעו קולות שהתנגדו למרות המפלגתית. כאשר ב-15 בדצמבר 1941 ניסתה בית"ר לכפות מרות כזו על ידי הטלת איסור על חבריה להשתייך לגוף שאינו נתון לפקודתה חוץ מלצ"ח ולהסתדרות העובדים הלאומית, הניחו שני חברי אצ"ל פצצת הפחדה על דלת ביתו של אחד מחברי הוועדה שהחליטה בדבר. הייתה בזה פריקת מרות כפולה ומכופלת, שכן הפעולה נעשתה ללא אישור מפקדת האצ"ל.⁴⁷ משה סגל, שהיה מראשי האצ"ל ואחר כך ממפקדי הלח"י, היה אחד ממניחי הפצצה. הוא נהג בזה בהתאם לשיטתו, שהאצ"ל צריך היה להיות חופשי מהשפעת גורמים פוליטיים רשמיים, אבל גם הוא בתורו שאף לשמר את סמכות ברי"ח (ברית החשמונאים) על חבריו גם אחרי שיתגייסו למסגרת צבאית כלשהי.⁴⁸ נראה שהכול עסקו באותם הימים בשאלה היכן עובר קו המרות האזרחית.

אם כן, נותרה קרבה גדולה בין האצ"ל ובין התנועה הרביזיוניסטית. הזיהוי הפוליטי של האצ"ל עם הרביזיוניסטים ובית"ר נותר צינור חשוב ביותר לגיוס.⁴⁹ סגל, שהיווה בעצמו קריאת תיגר על מרות בתוך האצ"ל, טען נגד האצ"ל שהארגון כפוף מדי להשפעת הצ"ח. ראיה לדבר הביא מגיוסם של 120 לוחמים לצבא הבריטי בהשפעת הצ"ח, בניגוד למה שסבר סגל שראוי האצ"ל לעשות.⁵⁰ רק בעקבות השינויים שחלו אחרי הכרזת המרד הן בפעילות האצ"ל הן בארגונו, נותק הקשר עם המפלגה הלגלית. אחרי מלחמת העולם השנייה והאפיזודה הקצרה של תנועת המרי התרחב מאגר הגיוס של האצ"ל, אך אף על פי

44 יוסף נדבה, זאב ז'בוטינסקי – האיש ומשנתו, תל-אביב 1980, עמ' 89. נדבה רואה את הקשר בין האצ"ל ובית"ר "גשר של לב" ולא עניין פורמלי – "גשר של נייר". מובא אצל שביט (לעיל הערה 8), עמ' 18. ובכל זאת באותו עמוד מציין שביט את השתכנועותו של ז'בוטינסקי, את שירת אצ"ג כגורם העיקרי לשינויי עמדות, וגם את האצ"ל שנתפס ככלי של התנועה הלאומית ושל האתוס הלאומי – תהליך שאולי מציין השפעה הדדית אבל לא כפייה. וכן ניב (לעיל הערה 22), עמ' 300; אניטה שפירא, "היסטוריה מדינית של היישוב 1918–1939", משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה – תקופת המנדט הבריטי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 160–161. ובכל זאת, ראוי לציין ששטרן בשיחה פרטית עם ילין מור, ערער על כך וקבע שהאצ"ל היה עצמאי. ראה ניב (לעיל הערה 22), ב, עמ' 185.

45 רזניק (לעיל הערה 28), עמ' 144–145. כאמור, השפעה הדדית בין הפיקוד הצבאי ובין המרות האזרחית התקיימה גם ב"הגנה".

46 שם, עמ' 207–252.

47 שאול אבישי, ברית החשמונאים במאבק לחרות ישראל, ירושלים 2007, עמ' 126.

48 שם, עמ' 128–130.

49 הורוביץ וליסק (לעיל הערה 16), עמ' 244; ניב (לעיל הערה 22), עמ' 298–300. אם כי החלק היחסי בקרב חברי האצ"ל ירד, ראה רזניק (לעיל הערה 28), עמ' 248.

50 אבישי (לעיל הערה 47), עמ' 126.

כן עדיין נותרו תנועות הנוער הקשורות עם הרביזיוניסטים – צינור הגיוס החשוב ביותר של האצ"ל.⁵¹

בדרך כלל לא טרחו להבחין בין האצ"ל ובין הלח"י, וה"פורשים" לא אובחנו לפרטיהם ולא הוזכרו בשמם המפורש. אבל הלח"י נתפס בעיני מתנגדיו, ובמידה מסוימת גם בעיני עצמו, כפורש האולטימטיבי; גם מפני שהתפלגו מן המתפלגים וגם מפני שסברו ששום תנועת שחרור לא קיבלה את הלגיטימציה שלה בבחירות כלליות ומראש. "אין תנועת שחרור אחת שנבחרה ברוב דעות, אך עד היום לא נמצאה אף תנועת שחרור אחת שנבחרה על ידי העם, אף כי כל תנועת שחרור מבטאת את רצונו העמוק של כל פרט באומה".⁵² הייתה בלח"י גם רומנטיזציה של המיעוט המסוגל לאזן את יתרונו של הממסד ואת עדיפותו בכוח אדם על ידי יתרונו של הלוחם ברוח ההקרבה, נחישות החלטתו, כושר סבלו, מסירותו ונאמנותו.⁵³ על כל פנים זיקת לח"י למפלגה כלשהי הייתה רופפת, ואף על פי שבפרסומיהם הביעו הערכה לז'בוטינסקי, את מפלגתו תקפו בחריפות לא מעטה.⁵⁴ עם זאת, כשקם – התבסס הלח"י על תאי בית"ר בפולין, ומוריו ומפקדיו היו מן התנועה הרביזיוניסטית, כמו אב"א אחימאיר, אברהם שטרן (יאיר) וישראל שייב (אלדד).⁵⁵ בסופו של דבר, הלח"י לא היה מזוהה עם אף מפלגה לגלית. עובדה זו הקשתה על פעילותו כי הדבר גרר מחסור חמור בכסף, והלח"י נאלץ להתגבר עליו על ידי פעולות שוד, או "התרמת כסף" בלשונם מבנקים ומעסקים.⁵⁶ אי זהות מפלגתית זו הביאה לכך שהוא נתפס ככל הנראה כפחות מאיים על המרות היישובית האזרחית, או ליתר דיוק על המערכת המפלגתית.⁵⁷

הלח"י יותר מאחרים הדגיש את העובדה שנאמנותו היא בראש ובראשונה לרעיון ולא למרות מסוימת. יצחק שמיר, אמנם במבט לאחור, ראה ב"שאלת המרות, שאלת הארגון הלאומי, זו בעצם אינה שאלה עקרונית, היא אינה נוגעת למטרה הלאומית. זו שאלת שיטה, אמצעי, שיטת פעולה, שיטת הגשמה...".⁵⁸ לא רק מצד היותו ארגון קטן כל כך, אלא גם מהשיחות בין ה"הגנה" ללח"י ידעו כי אין הלח"י מתכוון להיות איום על הנהגתו

51 תנועות הנוער סיפקו למעלה מ-50% מחברי האצ"ל, ראה רזניק (לעיל הערה 39), עמ' 310.

52 "הדרך לחירות", במחתרת בציון, תשרי תש"ה, בתוך לח"י (לעיל הערה 2), עמ' 733–734.

53 "הקליטה", במחתרת, גיליון ו, בתוך לח"י (לעיל הערה 2), עמ' 82. ראה גם יהושפט הרכבי, על הגרילה, תל-אביב 1971, עמ' 30.

54 ניב (לעיל הערה 22), עמ' 164–165.

55 סלוצקי (לעיל הערה 43), עמ' 85.

56 ניב (לעיל הערה 22), ג, עמ' 168. יעקב אליאב, מבוקש, ערך אהרן אמיר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 170.

57 אם כי את העובדה שהסזון לא הופנה כלפיו אפשר להבין גם על רקע הסכמתו להפסקת הפעולות כפי שנדרש, ראה רזניק (לעיל הערה 28), עמ' 284.

58 יצחק שמיר, מובא אצל כהן (לעיל הערה 9), עמ' 147.

הפוליטית של היישוב, גם אם לא הסתירו את רצונם להשפיע על קביעת המדיניות שלה.⁵⁹ היה מי שהצביע על הקרבה הרעיונית בין הלח"י כגרעין של מהפכנים שנאמנותם איננה למפקד או לאישיות אלא לרעיון, ובין המסורת המהפכנית הרוסית, דבר המוכח מספרות הזיכרונות שצעירי הלח"י קראו בבית הסוהר ובמחנות המעצר.⁶⁰ למרות תדמיתם המקובלת, גם אנשי הלח"י גילו אמביוולנטיות כלפי עקרון המרות. גם הם הכירו בחשיבותה של קבלת המרות. הם הכירו בסכנה הרבה של הפרישה. העובדה שהם ערערו על סמכות תקשה על מי שרצה לחזור ולקבוע סמכות שתהא זו מחייבת: "אם החילות לפרוץ חוק, לא תגמור, הרי לא תישמע לשום מרות, לשום חוק... הרי אף האדם המוסרי והישר ביותר המכיר בצורך המלחמה ומצדיק אף הרבה מעשים 'בלתי הגונים', לא ירצה שדבר זה ייהפך לאנרכיה ויימשך תמיד."⁶¹ הלח"י ניסה להפחית מחומרת העובדה שדחה את מרות היישוב בכך שהכחיש בתוקף כי העובדה שאינו כפוף למרות אזרחית משמעותה איום על השלטון הקיים. הוא קבע במפורש ש"שקר הוא שדרכם של לוחמי חרות ישראל היא 'דרך של השתלטות בכוח ובטרור על היישוב'. ראשית: לא למען השלטון ביישוב נטושה המלחמה, אלא לשלטון על הארץ על אדמת המולדת. את המלחמה על השלטון הפנימי בשטח ה'אוטונומיה הלאומית' שבגטו העברי שבפלשתינה אנו משאירים לעשרות המפלגות, הסיעות, ההסתדרויות וה'ליגות'. לנו אין עניין בזה וממילא אין לדבר על 'השתלטות בכוח ובטרור'.⁶² הסוכנות היהודית הייתה בעיניהם "ההנהגה המוסמכת ביותר כיום". אבל כמו האצ"ל אף הלח"י טען, כי יכולתה של הסוכנות היהודית לייצג מרות יהודית ריבונית – מוגבלת על פי מה שהשלטון הבריטי מאפשר ומתיר לה, ועל כן אינה מסוגלת לנהל כוח לוחם, ומכאן שאינה יכולה להטיל עליו מרות.⁶³ נוסף לכך, הם הביעו את נכונותם העקרונית להתפרק מהיותם מסגרת לוחמת נפרדת, גם אם העמידו לכך תנאים שהיו בפועל בלתי מעשיים.⁶⁴

- 59 נתן ילין-מור, לוחמי חרות ישראל – אנשים, רעיונות, עלילות, ירושלים 1974, עמ' 233–245.
- 60 דברי זאב איבינסקי מובאים אצל כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 39. וכן ראו זאב איבינסקי, לח"י צבת ראשונה: עיונים בנפתולי תקופה ודרך, תל-אביב תשס"ג, א, עמ' 311–313; ב, עמ' 483–488; היחס לסוציאליזם במחתרת, תמוז תש"ז, בתוך לח"י (לעיל הערה 38), עמ' 617–622. על היחס למעמד הפועלים ולבריה"מ – ראה "תשובה לאסתר וולינסקה", אלול תש"ז, בתוך לח"י (לעיל הערה 38), עמ' 710–712, 713–714 בהתאמה.
- 61 במחתרת, תמוז תש"ז, איבינסקי, לח"י (לעיל הערה 38), עמ' 612; מובא אצל כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 40.
- 62 החזית, ט, ניסן תש"ד, לח"י (לעיל הערה 2), עמ' 529–530.
- 63 הדרך לחירות, במחתרת בציון, תשרי תש"ה, בתוך לח"י (לעיל הערה 2), עמ' 721–734.
- 64 בפגישה שנערכה בניסן תש"ה [תחילת אפריל 1945] בין אליהו גולומב, ישראל גלילי ומשה סנה לילין-מור, הכריז האחרון כי הם מוכנים לפרק את מסגרתם הארגונית, סת"ה (לעיל הערה 3), ג, עמ' 517.

בשעתו, הקשר בין שאלת המרות ובין המטרות המדיניות והיעדים הצבאיים היה מוסכם על כל הצדדים. הטענה העיקרית נגד האצ"ל ואחר כך גם נגד הלח"י הייתה כי העדר מרות הוא שהוליד את פרי הבאושים של מעשי האצ"ל והלח"י. דהיינו העובדה שהם לא קיבלו מרות של היישוב הביאה להתנערותם ממרות המוסר.⁶⁵ האצ"ל והלח"י טענו כי התנערותם ממרות היישוב היא משום שהנהגת היישוב אינה ממלאה את תפקידה בלחימה למען היישוב, מול הערבים בשנות השלושים או מול הבריטים בשנות הארבעים.⁶⁶ האצ"ל והלח"י לא דחו את המרות הלאומית משום שהייתה סקטוריאלית. במקום זה הם העדיפו להרחיק את טענתם להשפעתו של השלטון הזר על מערכת הבחירות. בכך החלישו את הלגיטימיות של ההנהגה של היישוב אבל לא פסלו אותה לגמרי. הצגת ההיגיון שבטיעוני הצדדים הייתה חושפת את עובדת קיומם של שני מחנות חמושים העומדים לא רק זה לצד זה אלא גם זה מול זה. זו נקודה חשובה, שגם אם בני אותו הזמן לא העלוה על נס היא פותחת פתח לוויכוח שמתמקד בבירור טקטיקה ואמצעים.

מכאן שבניגוד לתדמית שנוצרה מן הוויכוח בשעתו, שלושת הארגונים החשיבו את עקרון קבלת המרות מרכזי אך לא מכריע. האצ"ל והלח"י נתפסו כמפרים מרות זו, ולעתים כמפרים כל מרות אזרחית בכלל. אמנם כפי שראינו הם היו מזוהים פוליטית ואף קיבלו עליהם מרות אזרחית ולו באופן עקרוני. ה"הגנה" עברה משברים פנימיים ולא הפסיקה להתלבט בשאלת המרות, גם אם נתפסה בעיני עצמה ובעיני אחרים כזרועו המגויסת של היישוב ובתור שכזו נתונה למרותו. בפועל, היו שלושת הארגונים חותמים בלב שלם על שאלת-קביעתו של שאול אביגור ב-27 בינואר 1939 בסמינר פו"ש: "הנעמוד תמיד לרשות ההנהגה? נעמוד לרשות הרעיון". ודומה לו יעקב דורי שקבע: "המפקד הוא רק הכלי שבאמצעותו מקבלים את מרותו של העניין הגדול, המשותף למצית ולמפקד"⁶⁷ – עמדות שלא היו יוצאות דופן בקרב מנהיגי ה"הגנה" והפלמ"ח והיו מקובלות לגמרי על הארגונים האחרים.

טרור ולחימה בשלטון זר: הוויכוח על הטקטיקה

בניגוד לתדמית הקשוחה של הפורשים באשר למשמעת היישובית יהיה אפוא נכון יותר לומר כי הארגונים סברו שמשמעת לאומית מותנית בשירות שהיא עושה לעיקרון הלאומי. גם כאשר ויכוח זה הוצג כוויכוח עקרוני, הוא התנהל מראש בתוך מסגרת מוסכמת. אלה באלה תלו זו בזו: מרות ומדיניות, מרות וטקטיקה, ומעל לכול מרות ומוסר. כתוצאה מהקישור בין מרות למדיניות נראה שאי אפשר היה להגיע להסכמה על מרות,

65 שלם (לעיל הערה 13), עמ' 161.

66 ציטוט של בגין בפגישתו עם משה סנה ב-8 באוקטובר 1944, מובא בתוך סת"ה, ג3 (לעיל הערה 3), עמ' 1889–1890. וכן במחתרת, תמוז תש"ז, בתוך לח"י (לעיל הערה 38), עמ' 611–614.

67 הרצאת שאול אביגור בסמינר פו"ש, 27.1.1939, תיק ישראל גלילי; יעקב דוסטובסקי (דורי), עלון הפלמ"ח, גליון 11 (אוקטובר 1943), מכון לבון, חטיבה 16/VI.

שהרי שלושת הארגונים נקטו מדיניות שונה בתכלית הן ביחס לערבים הן ביחס לשלטון הבריטי. אמנם אמור היה להיות הבדל עקרוני בין שאלת היחס לערבים, אוכלוסיה אזרחית המתמודדת על אותה חלקת ארץ, ובין שאלת היחס לשלטון הבריטי, שלטון מתוקף המנדט שניתן על ידי חבר הלאומים ואושר בידי האומות המאוחדות. אלא שבפועל היו שתי השאלות כרוכות זו בזו בצורך להחליט מי הוא היריב העיקרי, הערבים או הבריטים, ובהתאם לכך לקבוע את היחס אליהם. נוסף לכך, הפרמטרים של הוויכוח בנושא הבלגה או תגובה שהתעצב בשנים 1936-1939 והתייחס מעיקרו ליחס אל פעולות הערבים במרד הערבי – הועתקו אל הוויכוח בשנות הארבעים על היחס הנכון כלפי השלטון הבריטי ונציגיו. בשני הוויכוחים נכרכו הבדלים ארגוניים בהבדלים טקטיים והם הוצגו כהבדלים אידאולוגיים ומוסריים.

ללח"י, שהיה אחרון הארגונים שנוסד, הייתה גם העמדה הברורה ביותר והחריפה ביותר ביחס לשלטון הבריטי. עמדה זו סיכם נתן ילין-מור בקיצור נמרץ בהגדירו את השלטון הבריטי כשלטון כיבוש זר וכאימפריאליזם. המסקנה שהתבקשה מכך הייתה: "בשלטון זר יש להלחם תמיד, בין אם שלטון דיכוי הוא ואפילו שלטון ליברלי".⁶⁸ אמנם לא הייתה זו מלחמה באימפריאליזם באשר הוא אך הייתה זו מלחמה הן בשלטון המנדטורי הן בבריטניה עצמה.⁶⁹ קביעה מעין זו הביאה לפני כן לפרישת הלח"י מתוך האצ"ל, מפני שיאיר סירב להצטרף ל"הפסקת האש" במלחמה נגד הבריטים על אף מלחמת העולם השנייה. הלח"י התריע נגד חוסר ההיגיון שבדרישה לא לפגוע בבריטים על אף שרואים בהם אחראים לשפך דם יהודי: "כיצד זה מעיזים לנאום בנאום אחד שמק-מייכל הוא הרוצח, שהממשלה הבריטית אחראית על הדם שנשפך, על הקרבנות שאפשר היה להצילם ולא הורשה, ובנאום שני להגיד שאין האנגלי אויב?"⁷⁰

שיטת "הטרור האיש" של הלח"י, שעליה הותקף כה קשות, יותר משהייתה אסטרטגיה שלו הייתה האלטרנטיבה שנבחרה מהעדר בררה אחרת. כשייסד יאיר את הלח"י הוא הגה בהקמת ארגון צבאי, ואכן הלח"י בראשיתו היה "ארגון צבאי לאומי בישראל". בדיעבד אפשר למצוא גם את השפעת תנועת הנארוודנאיה ווליה, וגם רומנטיזציה של מיעוט בעל תודעת שליחות.⁷¹ אולם בעיקר ביטאה שיטת "הטרור האיש" רצון עז להילחם באופן שיורגש ויישמע למרות מיעוט הכוחות.⁷²

68 ילין-מור (לעיל הערה 59), עמ' 129. ודומה לו ישראל אלדד, "יאיר – אברהם שטרן", הגיונות ישראל, תל-אביב תשמ"א, עמ' 275-276.

69 במחתרת, אב תש"ז, בתוך לח"י (לעיל הערה 38), עמ' 648-650.

70 החזית, ניסן תש"ד, בתוך לח"י (לעיל הערה 2), עמ' 491.

71 דברי זאב איבינסקי, מובאים אצל כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 38-40. תנועת הנארוודנאיה ווליה ["רצון העם"] הייתה ארגון טרוריסטי מהפכני רוסי הידוע בשל התנקשותו בצאר אלכסנדר השני בשנת 1881.

72 "הדרך לחרות – עלייה ומדיניות – מדיניות עברית – מלחמה בשלטון הזר", תשרי תש"ה, בתוך לח"י (לעיל הערה 2), עמ' 722.

לעומתו, ניצבה ה"הגנה" לכאורה בקצה ההפוך. ה"הגנה", בעקבות מוסדות היישוב, הייתה מעוניינת בשיתוף פעולה עם השלטון הבריטי. הנוטרות, ואחר כך פלוגות הלילה המיוחדות, ואולי יותר מכול הפלמ"ח – שיתפו פעולה ברמות שונות עם השלטון הבריטי. בשנים הראשונות של המרד הערבי הדרישה להימנע מתגובה לטרור הערבי השתלבה בהנחה שדווקא על רקע המאורעות יועמק שיתוף הפעולה עם בריטניה בתחום הביטחוני. אחר כך, עם התפתחות המרד, נתחזקה התפיסה שהערבים הם האויב העיקרי. כך, גם כאשר השלטון הבריטי נתפס כעוין, הוא נחשב לאויב משני ולסכנה משנית בהשוואה לסכנה האורבת מהאוכלוסייה הערבית, ועוד יותר מכך מהמדינות הערביות. משה שרת, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, סבר שאפשר יהיה להביא את האנגלים לידי ההכרה שהכוח היהודי גדל עד כדי כך שאי אפשר יהיה לעצור בעדו ועל כן עדיף להתפשר עמו.⁷³ לא כל שכן, האגף שנחשב מתון, "השומר הצעיר", שלא ראה בערבים אויב, חזה בטווח הארוך אפשרות להסכם יהודי-ערבי ושאל למדינה דו-לאומית, ממילא שאף להארכת המנדט ככל האפשר כדי להגיע במסגרתו לרוב יהודי.⁷⁴

לעומת זאת, האצ"ל שהתייחס למרד הערבי כאל מאבק אלים עם הערבים על השלטון הלאומי בארץ ישראל והגיב עליו בהתאם לכך, ראה בהימנעות מתגובה השפלה ופגיעה בכבוד הלאומי. לדעתו, העדר תגובה מובן על ידי הערבים כחולשה ומזמין פגיעות נוספות. פעולות האצ"ל היו פעולות נקם ספורדיות ללא אישור, כמו זו של שלמה בן-יוסף, ופעולות מאורגנות ומתוכננות, כמו סדרת הפעולות ב-14 בנובמבר 1937. מטרת האצ"ל הייתה כפולה: להרתיע את הערבים ולהפעיל לחץ על הבריטים. מובן שפעולות אלה הביאו להתנגשות לא רק עם הערבים אלא גם עם השלטון הבריטי, שהתייחס לכל מפירי החוק בצורה שווה והפעיל נגד היהודים את אמצעי הביטחון שמלכתחילה תוכננו כדי לעצור את הטרור הערבי. נוסף לכך, מעורבותו של האצ"ל בעלייה הבלתי לגלית "אף על פי" הביעה אף היא נכונות להכרה מוגבלת בלבד בחוקיות השלטון הבריטי.⁷⁵ עם הכרזת המרד בפברואר 1944, הגיע האצ"ל לכאורה לאותה המסקנה כמו הלח"י ושלל את השלטון הבריטי מכול וכול. אולם לא כך עולה מהוויכוח, שמדווח עליו ילין מור, שבו התנגד בגין לאמץ את הביטויים "שלטון זר" או "אימפריאליזם" והעדיף את הביטוי "שלטון דיכוי". נתן ילין-מור ראה בביטוי שלו שלילה שאינה על תנאי בלבד.⁷⁶ מכל מקום הכרזת המרד על ידי האצ"ל הייתה תגובה לתחושת בגידה של השלטון הבריטי באומה העברית. ממשלת בריטניה פגעה ביישוב ובמאמצי ההצלה עד כדי סכנת חיסול הציונות הממלכתית, על אף

73 משה שרת, יומן מדיני, תל-אביב תשכ"ח, א, עמ' 127.

74 אוסטפלד (לעיל הערה 32), עמ' 15–18; פעיל, אצל כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 5; דוד זית, ציונות בדרכי שלום – דרכו הרעיונית-פוליטית של "השומר הצעיר" 1927–1947, תל-אביב: ספרית פועלים, תשמ"ה, עמ' 175.

75 יהודה לפידות, פרקים בתולדות האצ"ל, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 18–19, 25–28.

76 ילין-מור (לעיל הערה 59), עמ' 179.

נאמנות היישוב והכרזת הפסקת האש. היא אף הושוותה לנאצים בכך שבגזל המולדת היא גורמת להשמדת העם. המסקנה הייתה מרד כללי: מפגיעות צבאיות על ידי המחתרת ועד למרי אזרחי כללי.⁷⁷

אולם לא הייתה זו האסטרטגיה של הארגונים, ולא הטקטיקה שלהם, באשר היא, שקבעה את יכולתם לעבוד תחת מסגרת ביצוע אחידה. שהרי ה"הגנה" הכילה בשורותיה (ולא רק ברמת הפיקוח האזרחי) מגוון גדול מאוד של דעות, מן "השומר הצעיר", שהעלה על נס את רעיון ה"ציונות בדרכי שלום" והתנגד גם בשנות הארבעים לפעילות אלימה נגד הבריטים, ועד לאקטיביסטים שב"הקיבוץ המאוחד".⁷⁸ אף שבדיעבד אפשר להראות הבדלים בין סוגי האקטיביזם, השינויים במדיניות של הארגונים לא היו חופפים להיערכויות הארגוניות החדשות. למשל: אף ש"הגנה ב" זוהתה כאקטיביסטית יותר ביחס לטרור הערבי, חזרתה אל ה"הגנה" התרחשה דווקא בעת החרפת הטרור הערבי, אם כי במציאות – ההבדל בין ה"הגנה" ובין ארגון ב' היה קטן מכפי שהציבור חשב באותה עת, הן מפני שבשני הארגונים היו פעולות ההגנה ביוזמת מפקדים מקומיים הן מפני שבשני הארגונים ראו במרד הערבי בעיקר מבחן מדיני ורצו בשיתוף פעולה עם השלטון הבריטי ולא בעימות עמו.⁷⁹ גם לאחר האיחוד המחודש של ה"הגנה" עם חלק מחברי "ארגון ב'", כאשר האצ"ל זוהה לחלוטין עם פעולות הטרור נגד ערבים, לא היו מעשה ידיו כל הפעולות שבעטיין הועברה עליו ביקורת קשה. יתר על כן, ז'בוטינסקי לא הסכים לגמרי לקו של הארגון שלכאורה סר למשמעתו בארץ. בתחילה תמך ז'בוטינסקי בהבלגה, אף שראה בה סיכון ליישוב וסבר שמטרתה היסודית של הציונות היא להגיע לשיתוף פעולה עם בריטניה.⁸⁰ נכון שפעולות של חברי ה"הגנה" שעוררו את ביקורת מצדדי ההבלגה מקרב חברי ה"הגנה" היו שוליות יחסית לגודלה של ה"הגנה" ולהיקף פעולותיה, אך טענה דומה אפשר לטעון, למרות הבדלי הגודל המתבקשים, גם ביחס לאצ"ל.⁸¹

מכל מקום קשה לחלוק על העובדה שה"הגנה" הכילה בקרבה גם נטיות, מבלי להתייחס לגודלן היחסי, אשר באופן ציבורי ופומבי היו מזוהות עם הארגון היריב, ולהיפך. ואכן,

77 הכרוז על הכרזת המרד מצוטט בניב (לעיל הערה 22), ג, עמ' 277–281, כרוז מס' 88 אצ"ל, 27 ביולי 1947, מ"ז 1/13/47; ראה החוברת אנו מרד נקרא, תש"ד, בתוך במחתרת (לעיל הערה 10), עמ' 82.

78 זית (לעיל הערה 74), עמ' 175, 265, 267–268; שמעון גולן, מרות ומאבק בימי מרי: האקטיביזם בתנועת העבודה מול האקטיביזם במחתרות הפורשות בשנים 1945–1946, תל-אביב 1988; שמעון גולן, האקטיביזם בתנועת העבודה מול האקטיביזם במחתרות הפורשות, המאבק להקמת המדינה: אסופת מאמרים, גבי שפר (עורך), ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון ליחסים בין-לאומיים ע"ש לאונרד דיוויס, תשנ"ב, עמ' 86–97.

79 סקירת הפולמוס אצל שביט (לעיל הערה 8), עמ' 11.

80 זאב ז'בוטינסקי, "הבלגת הישוב – עד מתי?", הירדן, 12.7.1936; שביט (לעיל הערה 8), עמ' 17.

81 שם, עמ' 12, אפשר לטעון שגם האצ"ל מעצם גודלו היה הרבה פחות משמעותי, ובייחוד בפעולות ה"הגנה". ראה ניב, בתוך כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 18, לעומת רחבעם זאבי המדגיש את הבדלי הגודל (שם, עמ' 60–61), אם כי זאבי ערך את ההשוואה לעת הכניסה לצה"ל ואילו ניב דיבר על שנות השלושים.

מחג גיסא היו שהתנגדו לחיזוק "נטיות" אלו על ידי איחוד מחודש עם אנשי "הגנה ב" – התנגדות שנכשלה;⁸² מאידך גיסא, דווקא בשיא המתח בין שני הארגונים, ביולי ובספטמבר 1939 כשחשש למלחמת אחים ריחף באוויר, ניסו אליהו גולומב ואחר כך ברל כצנלסון להגיע להסכם שבמסגרתו היה ז'בוטינסקי מוכן אף לשקול לקבל את סמכות ההסתדרות הציונית.⁸³ אף ההסכם בין הארגונים לאחר הסיון ליצירת תנועת המרי בא בעת שבאופן פומבי עדיין נשמרו ההבדלים בין הארגונים. תנועת המרי פורקה יותר בשל לחץ בריטי ומהערכות חדשות באשר למדיניות בריטניה כנגד הפועלים נגדה מאשר בשל שינויים שחלו באסטרטגיה או בטקטיקה של הארגונים עצמם.⁸⁴

ובכל זאת, התעמולה תקפה בחריפות את האצ"ל בשנות השלושים, ואחר כך בשנות הארבעים את האצ"ל ואת הלח"י, על אי מוסריות פעולותיהם. לעתים קרובות עוגנה ההתנגדות לפעולות איבה בלתי מבוקרות, שזוהו כמעשי טרור, בצו "לא תרצח". בפעם הראשונה, בשנות השלושים, בקשר לתגובה הראויה לפגיעות של ערבים ביהודים במהלך "המרד הערבי" (תרצ"ו-תרצ"ט, 1936-1939). בפעם השנייה, בשנות הארבעים, אחרי ההתנקשות בלורד מוין ב-1941 ואחרי הכרזת המרד של האצ"ל ב-1944. שני הארגונים פגעו בחיילים ובקצינים בריטיים, אם בשיטת הטרור האישי ואם בתקיפות על עמדות שלטון וצבא. שאלת הטרור והיחס לשלטון הבריטי, נעשו תלויות זו בזו עד לבלי הפרד.

שיטות הלחימה של כל הארגונים השתנו בשנים 1936-1948, וכן גם מוקד הוויכוח הפוליטי; אולם במסגרת הביסוס המוסרי לעמדת מוסדות היישוב מול הארגונים "הפורשים" הייתה בשני הוויכוחים – ויכוח ההבלגה והוויכוח על היחס כלפי הבריטים – התנגדות לתקיפת חפים מפשע בלי שום עכבות מוסריות.⁸⁵ אליהו גולומב סבר שהוויכוח העקרוני בשתי התקופות לא השתנה שכן הוא היה על שימת גבולות לכוח.⁸⁶ אמנם הייתה הכרה שקיים ויכוח פוליטי בין המחנות, והייתה הכרה שהארגונים נקטו טקטיקה צבאית שונה, אך העברת הוויכוח לפסים מוסריים עמעמה את ההבדלים ביניהם. הדמיון הגדול בין שני הוויכוחים, למרות השוני הפוליטי שחל בינתיים, בולט בדברי בן-גוריון בפני הוועד

82 סת"ה (לעיל הערה 3), עמ' 728.

83 שפירא (לעיל הערה 44), עמ' 164. וראה גם על התנגדותו החריפה של בן-גוריון להסכם שהשיג גולומב אצל פעיל (לעיל הערה 20), עמ' 50-52.

84 פנחס עופר, מובא אצל כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 71.

85 סיכום הוויכוח "הבלגה או תגובה" במבוא והדגמה של מקורות ראשוניים הדנים בנושא ראה אצל שביט (לעיל הערה 8). חוברת חשובה שסיכמה הרבה עמדות מתנגדות בשנת 1939: ר' בנימין [יהושע רדלר-פלדמן] ויעקב פטרוזיל (עורכים), נגד הטרור – מאמרים, רשימות, נאומים, גילויי דעת, ירושלים תרצ"ט; ואח"כ דומה לה: י' בן זכאי [רונקין], נגד קבוצות הטרור: אצ"ל ולח"י – דרכם והשקפת עולמם, תל-אביב: מרכז מפלגת פועלים, השומר הצעיר בארץ ישראל, 1946.

86 אליהו גולומב, "דרכי הגנה" (1943?), מובא אצל יהודה ארז (עורך), חביון עז, ב, תל-אביב תשי"ד, עמ' 53.

הלאומי בכינוס היישובי בשנת 1938 ובפני ההנהלה הציונית בשנת 1944.⁸⁷ הקו העיקרי של ההנהגה בא לידי ביטוי גם בקרב מפקדי ה"הגנה" והפלמ"ח שהביאו ציטוטים ממקורות היהדות האוסרים שפיכות דמים באיסור מוחלט, אף שמקורות אלה היו לעתים קרובות בלתי קשורים בעליל למצבי קרב או מלחמה.⁸⁸

ההאשמות שאנשי האצ"ל והלח"י פועלים מחוץ לגדרי המוסר כשם שהם פועלים מחוץ לגדרי המרות היישובית היו אפוא קשורות זו בזו בעיני המאשימים ומנותקות כמעט לגמרי מהמציאות בעיני המואשמים. נוסף להוכחות האידאולוגיות על נאמנותן לתורת המוסר, ניסו המואשמים להוכיח בעיקר עד כמה היו זהירים בחיי אדם בפעולותיהם.⁸⁹ הם דחו את ההאשמה שפעולותיהם היו משוללות מגבלות מוסריות. אמנם הלח"י היה מוכן להודות כי להתנערות ממרות יש השלכות מסוימות על המוסר, אבל רק כדי לטעון שחברי המחתרת צריכים להקפיד על עצמם הקפדת יתר. שני הארגונים טענו כי גם תורת המוסר שלהם באה מסיני, שהרי כדברי בגין "אף אנו היינו במעמד הר סיני ואף אנו שמענו לא תרצח ואת התורה כולה שמענו".⁹⁰ יתר על כן, דווקא הם במלחמתם מקיימים תורת חיים, שכן התורה ציוותה "ובחרת בחיים" "ואין חיים אלא חיי חרות".⁹¹

האצ"ל הגיב נגד האישום "לא תרצח" יותר מפעם אחת, שכן ההאשמה כי עברו האצ"ל והלח"י על "לא תרצח" איימה להוציא את שניהם מחוץ לגדר היהדות. ראשית, הוא דחה מכול וכול ברמה העקרונית את השייכות של האיסור "לא תרצח" לשמש כלי שיפוט למעשיו. שכן יש להבחין בין "לא תרצח" כעיקרון פילוסופי ובין הוצאה לפועל לאחר משפט.⁹² ניסיון דחייה אחר מובא בכרוז שיצר הבחנה בין המוסר הפרטי למוסר הלאומי. בעוד "לא תרצח" שייך לתחום הפרטי, הרי ש"המוסר הלאומי היהודי" מחמיר מאוד עם אויבי ישראל: עמלק, המדיינים, שבעת עממי כנען ואחרים.⁹³ ובכלל, אין זה מן הדין שלאויב ולאזהב יהיה דין אחד.⁹⁴

87 דברי בן-גוריון בפני הוועד הלאומי, 10 ביולי 1938 (J1/7238), ובהנהלה הציונית, 12 במרץ 1944, אצ"מ 39/1.

88 דוגמה בולטת של התבטאות של יצחק שדה, אם כי בפרסום לגלי, ראה י' נודד [שדה], "מסביב למדורה", התנועה לאחדות העבודה, מס' 103, 8 באוגוסט 1946, מכון לבון חטיבה 16/IV.

89 דברי ניב מובאים אצל כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 16, 21, וכן דברי איבינסקי שם, עמ' 28–29, 56–57.

90 מנחם בגין, חרות, מו, אפריל 1945, במחתרת (לעיל הערה 10), עמ' 218; הציטוט מתוך המעש, מד, סיוון תש"ז, לח"י (לעיל הערה 38), עמ' 483–484.

91 חרות, צד, אפריל 1948. מבוסס על מסכת אבות ו, אלא שבמקור ההמשך הוא "שאין לך בן-חורין, אלא מי שעוסק בתורה", וראה גם בכתב העת בהיתוך, כג (תמוז תש"ג), עמ' 10, מ"ז כ"ז/13/3.

92 בהיתוך, כג (תמוז תש"ז), עמ' 9–10, מ"ז כ"ז/13/3.

93 ילקוט מפקדים. המעמד שאיפותיו ודרכי פעולתו לפסק (1947), עמ' 43 [מ"ז כ"ז/12/1]. לא זה המקום לעיין בדיוק הדברים ובהתאמתם למקורות, ראה מאמרי: "מסורת יהודית ומרד האצ"ל – עזר כנגדו?", קתדרה 121 (תשס"ז), עמ' 121–170.

94 שידורי אצ"ל מודפסים, קול ציון הלוחמת, 8 ביולי 1939, מ"ז כ"ז/13/6.

גם אנשי הלח"י דחו את חלונותו של האיסור מכול וכול. הם ראו במלחמתם מלחמת כיבוש, "היינו במעמד הר סיני, אך לא נשארנו במדבר. יצאנו למלחמת כיבוש, כדי לא להישאר במדבר." מלחמת כיבוש היא בעלת חשיבות עליונה בתורה. הם סמכו את דעתם על דברי הרב קוק, שכמו מצוות ייחוד השם, גם מצוות כיבוש א"י ויישובה נעדרת ממניין המצוות של הרמב"ם מפני שהן עליונות על כולן וכולן תלויות בהן. יתר על כן, מי שציווה "לא תרצח" ציווה גם "מחה תמחה".⁹⁵

היה דמיון בין הארגונים ביחסם התאורטי לשאלת המרות הרבה יותר ממה שבני הזמן היו מוכנים להודות. גם הוויכוח המדיני והטקטי התנהל לעתים בתוך הארגונים ולא רק ביניהם. על מוסר כמגבלה להפעלת אלימות הייתה הסכמה מלאה וברורה. ההבדלים בשאלות העקרוניות היו קטנים בהרבה מכפי שהוצגו בציבור.

אין זאת אלא שהוויכוח על שאלת המרות ועל המוסר היה תלוי לא מעט בשאלות פרגמטיות שהיו קשורות להנהגת היישוב מחד גיסא ולהשלכות מדיניות עבור היישוב מאידך גיסא. העובדה שהארגונים היו משוייכים פוליטית חייבה שכל ויכוח בנושא של מדיניות כלפי חוץ יהיה בעל השלכות פוליטיות כלפי פנים. מאיר פעיל רמז לעובדה זו, כרוצה לומר שפעולות האצ"ל והלח"י נגד אויב מוסכם היו גם מתוך רצון לרכישת אהדה בקרב הציבור היהודי בתוך הארץ.⁹⁶ ההפך גם הוא היה ודאי נכון. חלק עיקרי מהמתח נבע מהחשש מפני הפגיעה בהגמוניה של מפא"י ביישוב. בשנים 1930-1931 הייתה השאלה המרכזית מי יזכה בהגמוניה בהסתדרות הציונית. בקונגרס הציוני הי"ז בשנת 1931 היה השלטון בהישג ידם של הרביזיוניסטים, והם זכו ב-21% בבחירות לקונגרס הציוני הי"ז לעומת 29% של הפועלים.⁹⁷ בשעה זו הייתה נכונות להגיע להסכם עם ה"הגנה ב"ו וההסכם נכשל בגלל הרביזיוניסטים, שהיו ביחד עם יתר האופוזיציה הימנית בהסתדרות הציונית בעלי מעמד שווה לזה של הקואליציה שבהנהלת הסוכנות. ז'בוטינסקי חשש שאם יסכים לאיחוד תחת מרות הסוכנות היהודית יביא לחיסול מזורו של הארגון השני. בשעה שההגמוניה של מפא"י הובטחה לא נותר אלא החשש שהארגונים "הפורשים" יפגעו ב"אחדות הביצוע", כפי שטען יוסף טבנקין כשקבע שהבעיה הייתה "אחדות הביצוע" ולא שאלה של מרות בהכרח:

ה"פורשים" – הכינוי "פורשים" הינו שם תואר ללח"י ולאצ"ל, למיטב ידיעתי הוא אינו מקובל עליהם ונראה לי שהשימוש בו אינו הוגן. מקובלת עלי ההגדרה כי בתחום האישי שייכים לוחמי הלח"י והאצ"ל, לתחום ההגשמה האישית המאורגנת המאפיינת את לוחמי ה"הגנה". ההבדל המהותי המייחד את הלח"י והאצ"ל הינו באי-הכרתם ב"אחדות הביצוע" של היהודים בתחומי הביטחון, כתנאי

95 המעש, מה, סיוון תש"ז, בתוך לח"י (לעיל הערה 38), עמ' 483-484.

96 פעיל, מובא אצל כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 86.

97 שפירא (לעיל הערה 44), עמ' 107.

מרות, מדיניות וטקטיקה במאבק בין הארגונים הלוחמים בתקופת היישוב

חיובי להגשמה ציונית. פרישתם מההסתדרות הציונית, ופרישתם מה"הגנה" היא המאפיינת את ייחודם... "אחדות הביצוע" אינה זהה תמיד עם מרות הממסד הלאומי. המינוח "פורשים" לבטח אינו כולל את דה-גול ואת טיטו.⁹⁸

בשנת 1939, כאשר ההגמוניה של מפא"י הייתה כבר מוחלטת, הכשיל בן-גוריון את ההסכם שגולומב הצליח להשיג בעמל כה רב כדי לא לתת דריסת רגל "למבצר היחיד שלנו" לאנשים ש"יש להם משמעת פוליטית אחרת", שמתבטאת בכך שהם מנהלים באופן עצמאי "פעולה פוליטית – כלפי אנגליה וכלפי הערבים", באנגליה, בז'נבה או בוורשה. זה היה הקו המכריע מבחינת בן-גוריון, שלא כמו ענייני עבודה וענייני כנסת ישראל שעליהם היה מוכן להתפשר.⁹⁹ חשש מעין זה העלה את חמתו של בן-גוריון גם כשהאיום בא מתוך שורות ה"הגנה" או הפלמ"ח. עם זה, ויכוח על "אחדות הביצוע", מר וסוער ככל שיהיה ולעתים אף אלים, לכלל הסלמה מלאה לא יוכל להגיע.

מצע משותף

הראיה הברורה ביותר למצע המשותף שהיה לארגונים היא מערכת הסמלים המשותפת. המצע הציוני המשותף, שעליו צמחו התנועות, לא חייב היה להבטיח אחדות ארגונית. אדרבא, כבר מלכתחילה רבו הארגונים לגוניהם הפוליטיים. אולם ההסתמכות המשותפת על פרשנות מתחדשת למסורת הפוליטית היהודית והגיבורים ההיסטוריים המשותפים הביעה נאמנות בסיסית למערכת ערכים משותפת: לאומיות, גבורה וצבאיות.

הציונות הייתה אחד הניסיונות להצעת פרשנות מחודשת למסורת הדתית שהחלה עם המודרניזציה. ההיסטוריוזציה של היהדות באה מפני שהמסורת הדתית לא אצרה עוד כוח לשמש בסיס לסולידריות יהודית, אך גם כחלק מהניסיון להשתלבות פוליטית, תוך שמירה על מודעות תרבותית עצמאית.¹⁰⁰ ההיסטוריה והיצירה היהודית כמושאי מחקר והזדהות אך גם כמאגר הפתוח לפרשנות ולבחירה היו לבסיס לפרשנות מודרנית למסורת. ההיסטוריה נעשתה למסגרת המאחדת ויוצרת הזהות על ידי יצירת זיכרון קולקטיבי באמצעות מחקר או פנייה רגשית. למעשה, מאז הרומנטיקה – בניית היסטוריה לאומית וצמיחת תנועה לאומית צעדו זו בצד זו ושירתו צרכים הדדיים. מכלול היצירה היהודית, התרבות, הטקסטים, אלה שקודשו בעבר ואחרים, היו למורשת אך גם פתח לבחירה מחדש. הציונות על גווניה סיפקה פרשנות שהיה בה כדי לעצב זיכרון לאומי שיעצב את

98 דברי יוסף טבנקין מובאים אצל כרמל (לעיל הערה 4), עמ' 74.

99 דוד בן-גוריון, זכרונות, ה, תל-אביב: עם עובד, תשמ"ב, עמ' 243–244.

100 גרץ מצוטט אצל יצחק קונפורטי, "היסטוריוגרפיה וזיכרון ציוני – תודעת העבר הציונית ומבחנה בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון 1935–1967", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג, עמ' 70. ומנגד Amos Funkenstein, "Collective Memory and Historical Consciousness", *History and Memory* 1 (1) (1989), pp. 19–21

השיח הפוליטי. הזיכרון הלאומי, בעצם עיצובו כלאומי, אמור היה להוציא נשכרת את התנועה הציונית בהיותה לאומית. בכך היא יכלה להפוך ליורשת הלגיטימית של העבר היהודי, ולכן גם לכוח שמסוגל לעצב את העתיד על פי דרכה האידאולוגית.

אופן הביטוי שקבעה הציונות לזיכרון ההיסטורי ולמסורת היה לאומיות ומאז ראשיתה גם גבורה.¹⁰¹ יתר על כן, כיוון שהתקופות המועדפות, הסמלים המועדפים על התנועה הציונית, זכו לפחות להתייחסות, אם לא להסכמה, נקבעו הסמלים כמרכזיים גם אם תוכנם או לקחם לא הוסכם על הכול. סמלים אלה נטענו מטען כפול הן המטען המסורתי המקודש הן המטען החדש והמתקדש.¹⁰² הזיקה לתנ"ך ולתקופתו הייתה מודגשת במיוחד. גישה זו הייתה אופיינית למשל לבן-גוריון בתנועת העבודה ולאב"א אחימאיר מהזרם האקטיביסטי שבתנועה הרביזיוניסטית. הייתה זו זיקה סלקטיבית של בחירת "גיבורים מתאימים" ושל הטעמת לקחם הראוי.¹⁰³ כך גם החייאת המכבים והמורדים ברומא.

החייאה זו לא נשאה רק אופי לאומי אלא בדרך כלל (גם אם לא תמיד) ציינה מסורת של גבורה צבאית ולחימה.¹⁰⁴ המטרה לא הייתה דיוק היסטורי או שימור ההיסטוריה. המטרה הייתה גיוס הסמלים הישנים לצורכי הדור.¹⁰⁵ הצורך בחידוש הגבורה הפיזית בהווה היה העיקר ולא הנאמנות למאורע כפי שקרה בעבר; לכן לעתים קרובות ב"קפיצת דרך" בת כמאתיים שנה התלכדו המכבים ומורדי רומא, ולעתים עוד יותר קרובות התחלפו לוחמי מצדה, הסיקריים וה"קנאים" עם מורדי בר-כוכבא.¹⁰⁶ שירת ביאליק הרבתה לעסוק במכבים מנקודת המבט של הצורך בחידוש גבורתם, ולכן גם הוא אינו מבחין בין המכבים

101 דן ביתן, "און שגיא פורח" – מיתוסים של גבורה לוחמת בראשית הציונות (1880–1903), דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון, תל-אביב 1996, עמ' 169–185. אין כאן לשלול נטיות רליגיוזיות באיזה שהוא ענף של התנועה הציונית, אלא כאן ההתייחסות לפן הלאומי בלבד. ראה אניטה שפירא, "המוטיוויים הדתיים של תנועת העבודה", שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ, אניטה שפירא (עורכים), ירושלים 1994, עמ' 304–311.

102 שפירא (לעיל הערה 101), עמ' 320–325.

103 הורוביץ וליסק (לעיל הערה 16), עמ' 212. על חלקו של התנ"ך במיתוס שעיצב בן-גוריון ראה זאב צחור, "בן-גוריון כמעצב מיתוס", מיתוס וזיכרון (לעיל הערה 101), עמ' 140–142. על כך שהתנ"ך הוא מקור נוח יותר מספרות חז"ל לסיפוק המשכיות תרבותית והיסטורית ראה ב' קימרלינג, "מקורותיה של התרבות הפוליטית הישראלית", משה ליסק וברוך קני-פז (עורכים), ישראל לקראת שנות האלפיים: חברה, פוליטיקה ותרבות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 398–399; וכן י' קולת, "דת, חברה ומדינה בתקופת הבית הלאומי", ציונות ודת, עמ' 307.

104 Eliezer Don-Yehiya & Charles S. Liebman, "The Symbol System of Zionist-Socialism: An Aspect of Israeli Civil Religion", *Modern Judaism* 1 (2) (Sept. 1981), p. 140; Charles S. Liebman, "Myth, Tradition and Values in Israeli Society", *Midstream*, 24 (Jan. 1978), p. 44

105 אליעזר שביד, "מיתוס וזיכרון היסטורי", מיתוס וזיכרון (לעיל הערה 101), עמ' 64.

106 מולי ברוג ("מראש מצדה עד לב הגיטו", מיתוס וזיכרון, שם, עמ' 207–208) סבור שהדבר בא למנוע זיהויים עם הסיקריים המודרניים, ה"בריונים" של אב"א אחימאיר. אולם, בסופו של דבר, גם מושג הקנאים קנה לו זיהוי פוליטי דומה.

ובין המורדים ברומא. שירו "אין זאת כי רבת צררתונו" תיאר את נקמת בני המכבים בגויים שניצלו את חולשת העם באין מפריע. אולם כותרת המשנה של השיר היא "משירי בר-כוכבא". גם אצל טשרניחובסקי מתלכדים גיבורי שתי התקופות, למשל תחת כותרת השיר "בליל חנוכה" נזכרים מורדי רומא דווקא.¹⁰⁷ כרוז האבל שפרסמה מפלגת "פועלי ציון" (וחובר, כנראה בידי בן-גוריון) בעקבות רצח שלושה יהודים בגליל קרא: "אייכם בני המכבים, צאצאי בר-גורא ובר-כוכבא? בואו לרשת מקום הגיבורים הנופלים אשר נפלו במלחמתם בעד חירותם ועמם."¹⁰⁸

על כן, בה בשעה שהארגונים השונים ניהלו שיח על המחלוקות שביניהם ובה בשעה שהמחלוקת הזו נשענה על גיוסה של מסורת העבר, הם קבעו גדרים וכללים שחייבו את כולם. אמנם ה"הגנה" הכירה בכך שבעבר היה היחס למסורת הפוליטית שונה ולא הודגש בו ערך הגבורה הפיזית,¹⁰⁹ אך היא הסבירה שהעדר זה הוא תוצאת מצב שבו לא היה אפשר ליישם פרשנות כזו, ואין זו הוכחה לחסרונה של הפרשנות עצמה. האצ"ל והלח"י הודו ש"התורה" ניתנת לפרשנות רבת פנים, אבל היסוד הלאומי היה מרכזי וקובע.¹¹⁰ כשהפלמ"ח העלה על נס את גולומב שסירב לדרישתו של גוי לחלל את השבת אף על פי שגולומב לא היה שומר מצוות, הוא קבע אותה הקביעה ממש.¹¹¹

הגיבורים החדשים, ובעיקר יוסף טרומפלדור, הצטרפו לגיבורים העתיקים, יהודה המכבי, קנאי הגליל ובר-כוכבא, והתלכדו עמם.¹¹² כמו הגיבורים העתיקים, אף טרומפלדור הפך לדמות מיתולוגית המקובלת ביישוב הציוני כולו, ועל ידיו עבר כל סיפור תל חי מיתיפיקציה. בלא קשר למוצאו הפוליטי או האידאולוגי, ראה בו גדוד העבודה את אביו הסוציאליסטי, ואילו בית"ר ראו בו את אביהם הלאומי והלוחם.¹¹³ ההסכמה "הלאומית" הייתה כי הוא גיבור ראוי לחיקוי. יחדיו דאגו להופכו לחלק בלתי נפרד מן הזיכרון הקולקטיבי.

בנוסף לכך מרידה והעדר מרות היו בפועל לחם חוקם של מי שמרדו בבית אבות

107 ח"נ ביאליק, "אין זאת כי רבת צררתונו – משירי בר-כוכבא" (חובר בל"ג בעומר תרנ"ט), למתנדבים בעם, אודיסא 1896.

108 צחור (לעיל הערה 103), עמ' 142; מילשטיין (לעיל הערה 19), עמ' 25.

109 זלמן רובשוב, "לסגולת ההגנה בישראל (לפי דברים שנאמרו במסיבת אנשי צבא עבריים)", מערכות טז–יז (מאי–יולי 1943), עמ' 7; וכן ברל כצנלסון בהקדמתו לספרו של ישראל הילפרין, ספר הגבורה; כן מובא דבר זה בתוך ברל כצנלסון, עם חזיון ההגנה, תל אביב: הועד הארצי למען החייל היהודי, תש"ה, עמ' 9.

110 בהיתוך כב (אייר תש"ז), עמ' 4 [מ"ז כ"ג/13/4].

111 פלמ"ח לב (יולי 1945), עמ' 6.

112 יעל זרובבל, "בין 'היסטוריה' ל'אגדה': גלגולי תל-חי בזיכרון העממי", מיתוס וזיכרון (לעיל הערה 101), עמ' 191.

113 יעקב גולדשטיין ויעקב שביט, "יוסף טרומפלדור כדמות מופת והוויכוח על 'שייכותו' התנועתית", כיוונים יב (1981), עמ' 9–21. Yael Zerubavel, "The Politics of Interpretation: Tel Hai in Israel's Collective Memory", *AJS Review* 16 (1991), pp. 133–160.

ובמורשת הדתית האורתודוקסית, ומורדים שימשו דוגמה הראויה לחיקוי. הדוגמה הטובה ביותר להרמת נס המרד מול מרות ממוסדת היא בשירו של דוד שמעונוביץ, "מרד הבן":

אל תשמע בני, אל מוסר אב
ולתורת אם אל און תט
כי מוסר אב הוא: "קו לקו..."
ותורת אם: "לאט לאט..."
וסופת-אביב דוברה כן:
הקשיבה, איש, לשיר הבן!

המרד מובע בשיר באופן צורני בהיפוך משמעותו של הפסוק "שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך" (משלי א, ח). בשיר קריאה להפרת תוכן הפסוק תוך שימוש צורני באותיות של כתיבת סת"ם. אולם יותר מכך יש בשיר יציאה נגד סמכות הורית, וזו תמצית המרידה שהציונות על כל גווניה מבטאת. בפועל, המרידה באה לידי ביטוי בעזיבת בית ההורים ומסורתם ובעיצוב דרך עצמאית ביחס אל המסורת ואל השאלות המרכזיות של החיים.¹¹⁴

"מורדים" ו"לוחמי חרות" היו מושגים קרובים וכמעט זהים. כאשר ברל כצנלסון מתפעל מחג הפסח כחג המנחיל את רעיון החירות, הוא קובע שהחג הוא: "יצירה גאונית כזאת ולמסור אותה מדור לדור. וליצירה זו חלק לא קטן בגורלם של כל המורדים ולוחמי החרות ומקדשי שמה אשר נולדו על ברכי ישראל".¹¹⁵ כעת, המורדים הגדולים של העבר הרחוק, דוגמת המכבים ובר-כוכבא, וגם אלה של העבר הקרוב יותר, דוגמת מורדי גטו ורשה, הועלו על נס. במסגרת הפנייה הכללית אל הזיכרון היהודי היה מיתוס המכבים המאפיין והדומיננטי עבור לוחמי כל הארגונים, והם ראו את עצמם מכבים או בני מכבים. הם ראו את עצמם יורשי הגבורה הקדומה והפכו את הגיבורים-הסמלים הללו למקור לשאיבת כוח ועידוד ואמצעי לגיוס תומכים ולקבלת לגיטימציה. המוטו שהיו שלושת הארגונים חותמים עליו, כמובן כל אחד לחוד, היה: "גבורת ישראל אחת היא בכל הדורות... דור, דור וגיבוריו... דור דור ומכביו. בדורנו אנו המכבים",¹¹⁶ שדומה לגמרי ל"דם אבינו המכבי... שלוש טיפות ממנו נמזגו בדם לבי".¹¹⁷ שלושת הארגונים ביקשו להסיק אותה מסקנה (אבל לחוד, כמובן): "אלפי שנים חלפו מאז. אך האמת החשמונאית

114 השיר של דוד שמעונוביץ משנת 1922 הוא המוטו והפתיחה למאמר של שפירא (לעיל הערה 101).

115 ברל כצנלסון, "מקורות לא אכזב", כתבי ב' כצנלסון ו, תל-אביב תש"ז, עמ' 391–392.

116 "דבר היום", מגן וקשת – ילקוט עתים לאיש צבא עברי, הוצאת הועד הארצי למען החייל היהודי, 1945, זהו קטע מתוך מסכת חנוכה בשם "המפקד" המצוטטת בשלמותה ב-אשמורות, כסלו תש"ד, עמ' 23–39.

117 שירו של ז'בוטינסקי צוטט למשל בידי בגין, "דבר הלוחמים אל היישוב – שידור ברדיו אצל", חרות, מט, אוגוסט 1945, מובא בתוך מחתרת – כתבים, א (לעיל הערה 10), עמ' 271.

עודה קיימת. והיא תהא קיימת כל עוד ישנם מדכאים ומדוכאים בעולם, כל עוד לא כבתה שלהבת החופש בלב האדם. היא לא כבתה בלב העברי. ובה הערובה לניצחון, לחרות המולדת העברי.¹¹⁸ אכן כל אחד מהארגונים פירש את מעשה המכבים על פי דרכו והיה מעדיף לשלול את זכות האחר על הזיהוי כמכבי. ה"הגנה" הדגישה את הצורך שהיה למכבי בצבא עממי ואת התגוננות הגבורה שלהם.¹¹⁹ עבור האצ"ל והלח"י יהודה המכבי והחשמונאים היו מעטים והם פרשו בשעתם מ"מרות לאומית", כיוון שההנהגה בת זמנם לא מילאה את חובתה במלחמה נגד האויב.¹²⁰ אולם עצם העלאת מרידה כסמל וכעניין חיובי הגבילה את הביקורת על מעשה כלשהו הכרוך במרידה, והיא לא יכולה שלא לפגוע ביכולת לציין מרידה כמעשה שלילי באופן חד משמעי.

אף שהמכבים היו סמל מועדף, גם המורדים ברומא גויסו מדי פעם למלחמת ההווה. אמנם היחס למורדים ברומא היה אמביוולנטי, שהרי שלושת הארגונים תלו עצמם גם בגיבורים אלו בעת ובעונה אחת אך התנערו מגורלם. הפלמ"ח היה קשור בנימיו למיתוס.¹²¹ עבור הפלמ"ח הייתה מצדה ל"סמל לגבורה נפשית מצדה ולהקרבה עצמית שאין למעלה ממנה, 'שירת הברבור' להאבקות יהודית על חופש מדיני ועל חיים לאומיים עצמיים בסוף ימי הבית השני, סמל ל'מבצר אחרון' אשר עמו יפול ועמו יקום העם...".¹²² כפי שראה זאת יגאל אלון, מצדה הייתה חוליה בשלשלת הגבורה הבלתי ניתקת, וכך גם הפלמ"ח: "דומה היה שהפלמ"ח כמו ממשיך לטוות את חוט המסורת של הגבורה והקנאות העברית, מימי מלחמת הקדמונים בעת מלחמת החירות נגד כובשי יוון ורומי, המרד והקרבת האחרון במצדה, קידוש השם בגלויות, חלוצי ביל"ו ואיכרי המושבות הראשונות, מגיני תל-חי וה'שומר', לוחמי הגטאות והיערות – הייתה זו רציפות היסטורית אשר היה בכוחה לנסוך בלב הלוחמים אהבה למולדת וגאווה על העם".¹²³ הפלמ"ח הוקם עם התקרבות הגרמנים לארץ, כחלק מתכנון אמצעי הגנה נגדם, בעת שעובדה "תכנית מצדה" ששאבה את השראתה ממצדה העתיקה.¹²⁴ יצחק טבנקין ראה בתל חי ובמצדה כאחד – מקורות של גבורה המגייסים את הנוער: "בכמה עולה לנו הליכתו של הנוער שלנו להר מצדה, לזיכרון ההיסטורי הרומז ומעורר תקווה למות בגבורה?... נטייל גם להבא, לא לשם הטיול בלבד

118 החזית טו, כסלו-טבת תש"ה, בתוך לח"י (לעיל הערה 2), עמ' 812.

119 מערכות ט (אוקטובר 1941), עמ' 15; אשמורות, כסלו תש"ד, עמ' 29-30, ומוזכר כמעשה הגנה.

120 אצ"ל: בסער א (אייר תש"ז), עמ' 34; ולח"י: חזית הנוער א (תשרי תש"ז), בתוך לח"י (לעיל הערה 38), עמ' 273-276.

121 "פקודת יום למלאת שבע שנים לפלמ"ח", בפלמ"ח 61 (כ"ג בניסן תש"ח), עמ' 2, מכון לבון חטיבה 16/IV, וכן דברי יצחק שדה המובאים בתוך סת"ה, ג, תל-אביב תשל"ב, עמ' 375-376.

122 [פלמ"ח, ללא ציון הכותר] ט (יוני 1943), עמ' 68, מכון לבון, חטיבה 16/IV.

123 יגאל אלון, מערכות פלמ"ח – מגמות ומעש, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ו, עמ' 292.

124 נקראה גם "מצדה על הכרמל", "תכנית הצפון" ו"תכנית חיפה"; ראה עילם (לעיל הערה 21), עמ' 163; בפלמ"ח 18-19, מאי-יוני 1944, עמ' 2 [מכון לבון, חטיבה 16/IV].

וכאשר יאסרו עלינו ללכת למצדה – נסלול דרך, נבטיח אותה יותר ונמשיך. מדוע אחרי כל 'תל-חי' גדלות שורות ההגנה?¹²⁵ אולם מצדה והקנאים הלא היו חלק מאותו סיפור: "מצדה! מהורהרים צעדנו צעירים לוחמים מישראל, על אדמתה הקדושה. ערפילים כיסו את העיניים. ומבעד לדוק הערפל עלתה דמותם של אחרוני הקנאים. נשמנו את אותו האוויר אשר נשמו עברים עזי נפש, אנשי עמל ואדמה מול לגיונות רומאים – עברים אשר כבודם לא חולל".¹²⁶

אכן, ההתאבדות עוררה אי נחת, וכשקרא בן-גוריון "לא מסדה, לא וישי" כנגד הארגונים היריבים ביישוב, נענה בהסכמה גמורה מצידו של בגין "לא וישי, לא מסדה, אלא מודיעין".¹²⁷ העובדה שהיחס למורדי רומא היה בעייתי, אך מגבירה את חשיבותו לטיעון כאן. אמנם הפלמ"ח תיאר את הקנאים כאנשי עמל ואדמה, ובכך דאג לשייכם באופן ברור לאותו מחנה חברתי ואולי פוליטי כשלו, אבל מכל מקום הכשיר בכך את ה"קנאים", שהיה גם כינוי הגנאי שהוטח מדי פעם כנגד ארגונים יריבים. והיא הנותנת. כאשר כינו את האצ"ל ואת הלח"י בתואר "קנאים" היה בכך אישור להיותם חלק משלשלת הגבורה היהודית, כפי שהם בעצמם טענו. ד"ר עזריאל קרליבך אכן העלה חשש כי הפיכת בר כוכבא לגיבור של ההווה תביא את "הנוער המאזין לכך... ישר אל קבוצות הטרור". אלא שהוא עצמו התקשה להיחלץ מהשפה הפוליטית המושרשת כל כך ובהמשך אותו מאמר הוא מתייחס אל הנוער המצטרף כאל מי שהם "תלמידי תלמידיו של בר-כוזיבא".¹²⁸

יתר על כן, העלאתם באוב של החורבן ושל מלחמת האחים שהביאה אותו – נועדה להלך אימים ולהטיל מגבלות על היריב. כפי שהזכיר גולומב בחשש: "גילויי הגבורה בתולדות עמנו בכל הדורות רצופים גם גילוי, שהיה בעוכרי העם כל הדורות... ועלול להיות פטלי גם בעתיד. כמעט כל מלחמה חיצונית הייתה מלווה מלחמה פנימית... הפירוד הפנימי הכשילנו לא אחת בדרכנו ההיסטורית".¹²⁹

אבל מרגע שמוטיב החשש מפני מלחמת אחים הועלה – הוא היה בלם בלתי עביר למלחמה כעין זו. גם בנאומים תקיפים שבהם קרא גולומב להילחם בטרור (של האצ"ל והלח"י), הוא קרא ל"עזרה פעילה בביעור הרציחות", ולא יותר. אף שהמסקנה של גולומב הייתה שלא יאפשר ל"קבוצה יהודית... לכפות עלינו דרכים זרות", הוא חזר וחזק את העכבות שניסה אולי להחליש: באותו נאום חזר ואישר ש"אין אנו שואפים להגיע למצב שיהודים ילחמו ביהודים. ודאי נרצה למנוע זאת".¹³⁰ ובנימה חריפה אף יותר בעקבות

125 יצחק טבנקין, "אל מול האימה" (דברים שנאמרו במועצת הקיבוץ המאוחד בגבעת ברנר, אפריל 1942), דברים (1940–1945), תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1974, עמ' 59.

126 פלמ"ח – לחבר הצעיר 24–25 (חשוון–כסלו תש"ה), עמ' 41 [מכון לבון, חטיבה 16/IV].

127 קריאתו של בן-גוריון וקבלתה בתוך "אל המחנה", תשרי תש"ז, תל-אביב, עמ' 12 [סימול 3755 באת"ה]; מנחם בגין, במחתרת (לעיל הערה 10) ב, עמ' 242.

128 ד"ר עזריאל קרליבך, "בר-כוזיבא", הצופה, 30.3.45, ט"ז בניסן תש"ה, עמ' 2.

129 גולומב (לעיל הערה 86), עמ' 9.

130 אליהו גולומב במועצת מפלגת פועלי א"י, 1 בנובמבר 1944, שם, עמ' 111.

האשמת "הפורשים" בעליית מפקד על מוקש, התריע חבר פלמ"ח שה"פורשים" שמזהירים מפני מלחמת אחים ממילא כבר לוחמים ביהודים. המסקנה ההגיונית שאלה הגיע קובעת שיש "לעצור בעדם ובהקדם ולמרוט מעט את נוצותיהם". אבל המסקנה הרגשית הפוכה: "ועם זאת – הלב אינו משלים. פשוט אינו משלים. יהודים נגד יהודים?".¹³¹ הסזון לא יכול היה להידרדר למלחמה גלויה כאשר כונו הפורשים "בריונים" ו"קנאים" ו"סקריקין".¹³² שכן, כינויים אלה העלו בזיכרון את אימת החורבן של בית שני שחרב בשל מלחמת אחים. ולא זו אף זו, הפנייה להיסטוריה היהודית כמקור לגיוס תמיכה הכשיר גם מסורות שאסרו "ולמלשינים אל תהי תקווה".¹³³ אותה אימה אכן עצרה בעד האצ"ל מלהשיב מלחמה שעה: "ומעבר לכל מה שקרה אותנו, שמענו את הד המלחמות ההן, המלחמות הפנימיות הרואות בירושלים הנצורה, הגוססת...".¹³⁴ אבל גם הקשתה על הצד השני.

הקונוטציה החיובית של המושג "מורדים" והגבלתו לשימוש נגד שלטון זר הותירה פגומה וחסרה את הטענה על פגיעה במרות לגיטימית יהודית. לכן, למרות הטיעון הידוע כי המוקד של היריבות בין הארגונים היה קבלת מרות לאומית – לא כונו האצ"ל והלח"י מורדים אלא "פורשים",¹³⁵ וזאת, אף שהשימוש במונח "פרישה" החליש את הגנאי שביקשו המאשימים להטיח כלפי מי שפגעו באושיות "המדינה בדרך". "פרישה" שלא כמו "מרידה" אינה מסוגלת להכשיר כל מעשה של אכיפה; היא בעיקר יכולה להכשיר החרמה והוצאה מחוץ לגדר, שאכן היוו אמצעי לחימה ידוע נגד "הפורשים" ותומכיהם. גנאי הפרישה אף הוא הגיע וגבולותיו עמו. גם הפרישה הוכרה כאחות קרובה של המרידה ובת בית בתנועה הציונית. חיפוש אחרי תקדימים היסטוריים המעלים על נס את המעטים הקמים ומורדים לפני שהעם מתעשת ללכת בעקבותיהם, היה חביב על האצ"ל ועל הלח"י – אבל גם על הפלמ"ח.¹³⁶ אליהו גולומב מכיר בכך, וכשהוא מעלה אותה

131 פלמ"ח 54 (תמוז-אב תש"ז), עמ' 37 [מכון לבון, חטיבה 16/IV]. אמנם המילים האחרונות בקטע מעלות את התהייה "או שמא הוציאו עצמם מכלל ישראל?" אבל התהייה נשארת בלא פתרון.

132 מ' אסף, "לא תרצח בלי פרושים", נגד הטרור (לעיל הערה 85), עמ' 20; וכן מרטין בובר, "השמשונים", שם, עמ' 25; פועה רקובסקי, "קול אשה עבריה", שם, עמ' 84-85. ברל כצנלסון מציין בשנת 1929 – עוד לפני היות הפילוגים – את לוחמי תל-חי כמי שאינם "בריונים", "סקריקין". אולם הוא מכנה אותם כך בעצם ימי הוויכוח עם האצ"ל ועם הלח"י – פלמ"ח 46-47 (תשרי-חשוון תש"ז), עמ' 12 [מכון לבון, חטיבה 16/IV].

133 כרוז אצ"ל מס' 27, 1939, מ"ז 1/13/4, וכן עלון האקטיביסטים ב"הגנה", איתן (עוז) 13, 1 ביולי 1946, עמ' 4-5.

134 מנחם בגין, המרד – זיכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, ירושלים תש"י, עמ' 210.

135 ספר שיצא לאחרונה ומתייחס לאצ"ל בשם זה מתכוון ל"הכרזת המרד" שכוון נגד הבריטים, בעוד "הפורשים" התייחס למיצבם ביישוב, ראה יעקב מקוביצקי (עורך), המורדים – מאבק אצ"ל בבריטים 1944-1948: דיון מחודש, תל-אביב תשס"ח.

136 פלמ"ח (10) 5 (ינואר 1943), עמ' 32 [מכון לבון, חטיבה 16/IV].

על נס – התנועה הציונית עומדת כבר אחרי פרישת הרביזיוניסטים, ואחרי הפירוד של האצ"ל ואחרי הופעת הלח"י. ואף על פי כן הוא קובע: "אף הציונות ותנועת ההגנה החלו מתוך פירוד." וכשהוא הולך ומונה את הראשונים שהעזו להיות שונים, הוא קובע בין השאר את ההגנה הספונטנית במהלך פרעות 1881 כ"גילוי חדש של הכוח העברי שאינו עושה חשבונות בשעה שאין כל מוצא כבימי בר-כוכבא והחשמונאים...". בכל מקרה הוא מעמיד מול המגינים את מי שניסו להניא אותם, כולל "הפרנסים".¹³⁷ ואם גולומב כך, מה הפלא שדברים מעין אלה מצאו הד של ממש בדבריו של בחור שכתב לו נגד הפסקת הפעולות נגד הבריטים. הצעיר מצביע על כך שהחל במרד החשמונאים ובמרד הקנאים וכלה ביוגוסלביה ובצרפת של וישי היו מי שיצאו בדין נגד הממשלה המוסמכת. "אמנם אין הדוגמאות מתאימות, אין אני רואה את מדיניותנו כמדיניות מינכן-וישי, אך ישנם רבים בקרב הנוער התוסס הלומדים מדוגמאות כאלה, וקיים במצבנו דמיון רב אליהן. גם אנחנו נמצאים תחת שלטון זר ועוין".¹³⁸ הפרישה מסמכות פנימית והמרידה בסמכות חיצונית היו ונותרו רעיונות הכרוכים זה בזה, גם בקרב המתנגדים החריפים לפרישה. באופן אינטואיטיבי חשו באצ"ל שהמצע הסמלי המשותף יוצר מגבלות למתנגדיהם, ושאלו:

שאלו נא, אתם, בני הנוער את מוריהם ומדריכיהם: האם הם משבחים ומהללים את מלחמת הפורשים בגיטאות רק משום שזה היה בפולין ולא בארץ ישראל? שאלו נא אותם מפני מה הם מתפעלים ממלחמת ה"פורשים" הידועים – המכבים? האם אך מפני שזה היה לפני מאות, מאות בשנים? שאלו נא, אותם מפני מה מתייחסים בחיוב למאבקם הפורש של אנשי ניל"י, מפני מה קוראים תנועות נוער ורחובות על שם שרה, אבשלום ונעמן. האם אך מפני שבינתיים עברו שלושים שנה?¹³⁹

לא רק רעיון המרידה ואפילו הפרישה לצורכי מרידה או מלחמה לחירות היו סמל ואסוציאציות מוסכמים. גם קביעת הבריטים כאויב בשורת האויבים ההיסטוריים שראויים למלחמה הייתה מוסכמת. עבור ה"הגנה", הפלמ"ח, האצ"ל והלח"י היו הבריטים עמלק והמן, אדריאנוס וטיטוס, רומאים ונאצו-בריטים. אפילו טבנקין, שתמך בהיגיון המדיני שאי אפשר לסלק את הבריטים בכוח, לא היסס להשתמש בדימוי של רומא העתיקה מול בריטניה: "לא כוחנו הוא להפיל את רומי, אבל לא תיפול יהודה!"¹⁴⁰ הפנייה אל המקורות הייתה מראש סלקטיבית – תלויה בהתאמתה לצורכי ההווה.

137 גולומב (לעיל הערה 86), עמ' 9–10.

138 א"פ אליהו גולומב, סימון 116, תיק 7, "מספר 20 כותב", את"ה, הציטוט מובא אצל שלם (לעיל הערה 13), עמ' 147, כהוכחה לכך שתעמולת האצ"ל והלח"י מצאה הדים בקרב חברי ה"הגנה".

139 בסער א (אייר תש"ז), עמ' 1 [מ"ז כ7/4/14].

140 יצחק טבנקין, "ללא כניעה" (דברים בישיבת המזכירות של הקיבוץ המאוחד, מרס 1939), דברים (1935–1939), ב, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1972 עמ' 356.

הכפפתה של המסורת – הכתובה וההיסטורית – לצורכי הפונה אמנם מקטינה את סמכותה, אך דווקא מפני שחיפשו מלכתחילה תקדימים מעוררי תקווה, או תמריצים לפעולה, מצא הפונה אמת מחייבת מבחינתו. על כן משעה שהוסכמו גדריה של המסורת הרלוונטית: חיפוש אחר עקרונות לאומיים, או אחר חיזוקים לגבורה, נתפסה המסורת הזו כמקור סמכות הדורש ציות ומשמעת. אפשר היה להעמיד אותה ככזו מול תומכים לחיזוק רוחם, מול הציבור לגיוס לפעולה, או מול יריבים לשתקם. תומאס מאן מצא בפנייה כזו אל העבר ביטוי לצורך האדם לחפש תבנית או שביל; הוא השווה את המחפש הזה למי שיורד בפעמון צלילה אל עומק המים, כשהוא בעת ובעונה אחת גם מחופש וגם מוגן, וכאמודאי זה הוא יכול לתקוף מתוך מעמקי העבר קשיים של ההווה. מצד שני, לחיים בהווה נוסף ערך קדמון המאפשר שחזור של העבר.¹⁴¹ המטפורה של פעמון הצלילה שתומס מאן נותן לאופן השימוש במיתוס היסטורי מתאימה בדיוק לענייננו. שהרי כל מי שרואים עצמם מצויים תחת אותו פעמון צלילה גם כלואים בגדריו וחיים על מתנת האוויר שהוא נושא. אכן, המצע המשותף לא מנע את המחלוקת המדינית ולא פתר אותה: "העם העברי ותנועת שחרורו הציונית דוחים את שיטת הטרור האנטי בריטי של הפורשים לא מפני שאין אנו מאמינים במלחמת דוד בגלית – רגילים אנו לעמוד מעטים בפני רבים, חלשים בפני חזקים – אלא מפני שמלחמתנו, מלחמת חרות ישראל האמתית, מחייבת לא גירוש הבריטים אלא ברית ושתוף בינינו ובין בריטניה הגדולה".¹⁴² אולם היסוד הלאומי כמפתח לפרשנות המסורת מצד אחד, והניסיונות להבין את מעשי הארגונים היריבים – בתוך מסגרת המסורת ובאמצעות כליה מצד שני אפשרו את השיח והקשו על מלחמת אחים ממשית, שדימויי הקנאים ובית שני העלו באוב. העליונות הלאומית יצרה סד וסדן כאחד. הדבר שהכביד על פתיחה במאבק מזוין בין הארגונים היה אותה היסטוריה יהודית שרצו לגייס – גילו שהיא הפכה לסד שחישק את הפונים והגביל אותם ואין היא רק סדן שעליו חושלו מטרותיהם. סד זה היה חשוב לא פחות מאשר הכלי שחושל עליו.¹⁴³

סיכום

נראה שלא הייתה תנועת חירות שלא הסתבכה במלחמת אחים. בארץ ישראל היו כל הנתונים הדרושים למלחמה כזו בין היהודים ובין עצמם. היישוב היהודי היה מאורגן היטב על מפלגותיו, כשהוא מתחלק לשני מחנות חמושים. מחנות אלה ייצגו אופציות שונות לחלוטין מבחינת האידאולוגיה ומבחינת המבנה החברתי והכלכלי שעל פיו ביקשו לבנות את החברה

Thomas Mann, "Freud and the Future", in Henry A. Murray (ed.), *Myth and Mythmaking*, 141 Boston 1969, p. 373

142 במחנה 85 (1 בספטמבר 1944), עמ' 2–3. מכון לבון, חטיבה 16/IV.

143 לכן "ציונות" היא אכן שם משפחה, כפי שקבע עמוס עוז, אלא שהדבר נכון לא רק לציונים. הובא אצל קונפורטי (לעיל הערה 100), עמ' 152.

ביישוב. הצלחה של המחנה הפוליטי קידמה את הארגון הצבאי וקירבה אותו למוקדי כוח יישוביים, ולהיפך – הצלחה של ארגון צבאי הייתה עלולה לאפשר התקדמות פוליטית. המתח בין שני המחנות היה לעתים בלתי נסבל והביא להאשמות הדדיות חריפות. בעת שצד אחד טען נגד פגיעה במרות היישוב והשתוללות חסרת מוסר, התריע האחר כנגד הצטרפות וכניעה לאויב. דימוי לגרועים שבאויבי ישראל לא נחסך משום צד. הפולמוס לא היה רק אידאולוגי אלא הגיע גם לפגיעות בגוף, חלקן במישרין וחלקן בעקיפין על ידי שיתוף פעולה עם השלטון הבריטי. בתקופת הסזון נדמה כי קרוב היה היישוב למלחמת אחים.

ואף על פי כן – מלחמה לא הייתה. בגין הכריע נגד השבת מידה כנגד מידה ל"הגנה" בעת הסזון, וההתנגדות לסזון גם בתוככי ה"הגנה" והפלמ"ח הבהירה כי גבולות כבר נחצו. על אחת כמה וכמה היה ברור שמלחמה מלאה היא בבחינת "בל יעבור". נראה כי הדבר ששם גדר, הוא שגרם לחריפות הוויכוח מלכתחילה. ככל שארגון היה משוכנע יותר בצדקת דרכו ובהיותו הממשיך הנאמן ביותר של מסורת ישראל, כך החרף הוויכוח, וככל שניסה לשכנע שהארגון האחר חייב להשתתף בדרך האחת, כן הגביר את התחושה הברורה שהמאבק הוא בתוככי אותה מסגרת ולא בין שתי מסגרות שונות.

פולמוס מעין זה לא יכול היה להיות אפשרי אלמלא מעצם טבעו הניח כי היו לצדדים מצע ובסיס משותפים. מצע זה נבנה על תהליך שהחל עם ההיסטוריוזציה של היהדות, הביא להצעת פרשנות לאומית למסורת ולבסוף לפרשנות צבאית של גבורה. מצע זה הייתה בו חשיבות מרובה, שכן הוא שיצר ערכים משותפים וגיבורים משותפים שנתפסו כמקור סמכות לכל הארגונים כאחד. הוויכוח, ואף התמשכותו של הפולמוס, אפשרו יצירת שיח פוליטי מסביב לשאלות מרכזיות ואפילו מסביב לסמלים משותפים. במקרה כזה סדר השיח הפוליטי וגדריו נקבעו עבור "הזרוע המגויסת" של היישוב ועבור "הפורשים" כאחד ובכך יצרו מצע משותף וגדרים משותפים. הסמלים המשותפים שהמאבק העלה מנבכי העבר, גיבורים שהובאו כדי לגייס את חיילי ההווה, נעשו למסך מגן עבור הקהל שדימה אותם לבשר מבשרו.

ארגון ה"הגנה" לקראת המעבר משלטון המנדט לעצמאות מדינת ישראל (1937–1948)

עמיר בר-אור

הקדמה

ארגון ה"הגנה" הוקם ביוני 1920 על ידי "אחדות העבודה" שנוסדה כשנה קודם לכן כתוצאה מהאיחוד בין "פועלי ציון" ו"הבלתי מפלגתיים". מפלגה זו העמידה במקום גבוה בסדר עדיפויותיה את הטיפול בסוגיית ביטחון של היישוב היהודי, והלה גמל לה על כך באמצעות חלק נכבד מקולות בוחריו שלקחו חלק בבחירות הראשונות ל"אסיפת הנבחרים" שהתקיימו כבר באפריל 1920. בדצמבר 1920, עם הקמת "ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל", הועברה האחריות על הארגון לידיה. כגוף שייצג את סקטור הפועלים השכירים ביישוב הייתה ההסתדרות אחראית באופן בלעדי על הארגון, עד לאחר מאורעות תרפ"ט, שבעקבותיהן הוקמה מפקדה פריטטית משותפת לה ולמחנה האזרחי – "המפקדה הארצית".

האחריות המשותפת של נציגויות שני הסקטורים העיקריים ביישוב לא סייעה בהכרח לקידומו ולביסוסו של הארגון, בשל העובדה שאישים פוליטיים בעלי אינטרסים מנוגדים שימשו מפקדים ישירים על כוחו הצבאי של היישוב. חוסר התועלת בפיקוד ישיר של גוף פוליטי על כוח צבאי הוכח באופן ברור כבר במהלך האתגר המשמעותי הראשון שניצב בפניו – השלב הראשון של מאורעות 1936–1939. באפריל 1937 העמיד דוד בן-גוריון, ששימש ראש הנהלת הסוכנות היהודית, בראש הארגון מפקד בעל רקע צבאי מובהק. היה זה יוחנן רטנר ששימש "ראש המפקדה הארצית" (רמ"א) הראשון עד ספטמבר 1939. התנהלותה הבעייתית של "המפקדה הארצית" נוכח האתגר הביטחוני שניצב בפני הארגון

* המאמר מבוסס על עבודת הדוקטור שלי: התפתחות יחסי הגומלין בין המוסדות הפוליטיים של היישוב היהודי ומוסדות המדינה הראשונים לבין ארגון ה'הגנה' וצה"ל בראשיתו (1920–1949) – מפיקוח פוליטי על ארגון ה'הגנה' לחלישה על צה"ל במעבר מיישוב למדינה, האוניברסיטה העברית, 2003, בהנחייתם של פרופ' משה ליסק ופרופ' יצחק גל-נור.

במהלך המאורעות הובילה את רטנר לבצע שינויים מבניים וארגוניים, שעניינם היה הפיכת הארגון לכוח בעל מאפיינים ראשוניים של צבא. לצורך זה הוקם מטה כללי חלקי שקיבל על עצמו את הפיקוד הישיר על הארגון, ואילו הפיקוח הפוליטי עליו נותר בידי "המפקדה הארצית".

בהתבסס על ההנחה כי פניו של היישוב היו מועדות להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל – החל מהשלב שבו נזרע לראשונה רעיון חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות בעקבות ההמלצות של "ועדת פיל" משנת 1937 – יימצאו במוקד מאמר זה שתי סוגיות עיקריות הכרוכות זו בזו שראשיתן בשנה זו. עניינה של הסוגיה הראשונה הוא תהליך בניין הכוח הצבאי והתאמתו ליעדים המשתנים שניצבו בפני היישוב לקראת הקמת המדינה היהודית, כפי שהדברים באו לידי ביטוי בשתי התכניות הראשונות שהוכנו מטעם ארגון ה"הגנה" ב-1937 וב-1938. עניינה של הסוגיה השנייה הוא התפתחות והשתנות דפוסי הפיקוח הפוליטי על ארגון ה"הגנה", החל מן השלב שבו החלה הנהלת הסוכנות בראשות בן-גוריון למלא תפקיד משמעותי יותר בפיקוח על ארגון ה"הגנה" עם מינוי הרמ"א הראשון, כמצוין לעיל.

סדרה של שינויים במאפייני האיום הביטחוני, והאתגרים המדיניים שראשיתם בתקופת המאורעות ועד להקמת המדינה, חייבו שורה ארוכה של התמודדויות בתחומים המדיני-אזרחי והצבאי-ביטחוני גם יחד. הטיפול בשתי הסוגיות הנ"ל יבוצע אפוא באמצעות בחינת ראייתו של בן-גוריון את התפתחותן של הסוגיות לאור ההנחה כי מתחייבת הבנתו של ההקשר המדיני הרחב הן ביחס לצורך בבניין הכוח הצבאי, בהכנת הארגון והתאמתו ליעדים שניצבו בפניו, הן ביחס לאופי הפיקוח הפוליטי והכפפתו להנהגה המדינית לאורם של הערבים. הגם שארגון ה"הגנה" פעל לרוב על פי הנחיות הנהגת היישוב, לטענתו של בן-גוריון פיקוח זה היה חלקי ובלתי מספק עד להקמתו של משטר הביטחון החדש ערב "מלחמת העצמאות". משטר הביטחון החדש נועד בתנאים שנוצרו באותה עת להבטיח את ריכוז ההכנות למלחמת הקיום בידי גוף שלטוני אחד בעל סמכויות ואת כפיפותו המלאה של הכוח הצבאי למרותו תוך קביעת הסדרים פוליטיים חדשים שנועדו להבטיח כפיפות זו.

התפתחות זו ביטאה את המעבר ממערכת פוליטית וולונטרית שהתקיימה בחסות ממשלת המנדט, למערכת פוליטית ריבונית עם הקמתה של מדינת ישראל. כל עוד המערכת הפוליטית פעלה כמערכת וולונטרית שנשענה על נכונות המשתתפים לקחת חלק בעשייה הפוליטית בדרך להקמתה של המדינה היהודית, התקשתה ההנהגה להטיל מרות מלאה על חלק ממרכיביה. מרכיבים אלה היו מוסדות, ארגונים ומכשירים שהוקמו לצורך יציקת התשתית של "המדינה בדרך" שאמורה הייתה לקום עם התממשות התנאים המדיניים המתאימים. מדובר אם כן בתהליך איטי של צבירת כוח במובנו הרחב, שנגזר מהדרך שבה הובנה משמעותה של "המהפכה הציונית" שיושמה בארץ ישראל החל משלהי המאה ה-19, מתוך כוונה להשיב לעם היהודי את עצמאותו.

עצמאות לעם היהודי, לדעת בן-גוריון, היה פירושה של המהפכה הציונית לא רק בתחום המדיני, הכלכלי והרוחני, כי אם "עצמאות שבלב" (ההדגשה במקור) עצמאות שבהרגשה, עצמאות שברצון, ומתוך העצמאות הפנימית נרקמת העצמאות החיצונית, עצמאות בהווי, בהנהלה, ביחסי החוץ, במשק, והיא הולכת ומבוצעת על ידי כיבוש עבודה, קרקע, לשון ותרבות, כלי ארגון והתגוננות, מסגרת לאומית ותנאים ליצירה וקיום עצמאיים, לבסוף – על ידי כיבוש עצמאות ממלכתית". המהפכה נגד גורל היסטורי מעצם מהותה היא "מהפכה ממושכת ומתמדת" (הדגשה במקור) לכל אורך החיים, למשך דורות, ואין היא מבוצעת על ידי תפיסת שלטון, אלא על ידי יצירה מודרגת ובלתי פוסקת של כוח, על ידי אגירת כוח מתוך כיבוש העבודה, קרקע, תרבות, ארגון, אחדות, מסגרת וכלים ציבוריים, צבירת כוח החותר בעקשנות מתמדת ומרוכזת לשינוי גורל העם".¹

צבירת כוח יהודי בארץ בתהליך ממושך ומורכב היה אפוא הדבר שהיה המנוף או הנקודה הארכימדית, שבאמצעותם ניתן היה לגרום, לפי בן-גוריון, לשינוי המיוחל באורחות התנהגותו של העם היהודי. תהליך הפיכת היישוב היהודי לכוח היה הביטוי הנכסף לשאיפת העם היהודי לחדול מלהיות מחוסר אונים כפי שהיה בגולה, לאחר שהשתלט על גורלו ולקחו בידיו. היה זה ביטוי ליכולת לשלוט, ולו במידה מוגבלת על ההתרחשויות המרכזיות בחייו, לראשונה בתולדותיו המתחדשים בארץ ישראל.

תהליך צבירת הכוח ואופן הפעלתו בהתאם ליעדים המדיניים הם מרכיבים מרכזיים בחשיבתו הביטחונית של בן-גוריון, שנבנתה לפי הבנתו את המשמעויות הצבאיות והמדיניות שנגזרו מן ההתמודדות שהייתה נכונה ליישוב עד להשגת עצמאותו. החשיבה כוללת התייחסויות לעשייה ברמה הלאומית הממוקדת בנושאים מדיניים, כן היא עוסקת באפיון הצרכים והדרכים לשימוש בכוח הצבאי כמכשיר להשגת יעדים מדיניים ומימושם. חשיבה ביטחונית זו המורכבת מכמה מרכיבים מעידה על תשתית חשיבתית אסטרטגית במהותה שהנחתה את בן-גוריון בעשייתו המדינית. צבירת הכוח שימשה תנאי מקדים ליכולת "ההשענות על כוחנו". כלומר, עובדת צבירתו של כוח יהודי עצמי בהיקף ובאיכות מספקים – נועדה במישור המדיני לאפשר ליישוב ליצור עובדות מדיניות ולהגדיר ולנסח את מטרותיו המדיניות באופן שיעלו בקנה אחד עם היכולת להשיגן בפועל. במישור הצבאי צבירת הכוח אמורה הייתה להבטיח כושר עמידה עצמאי, כושר הרתעה ויכולת הכרעה לכשיידרש.

אלה היו היעדים הצבאיים שהוגדרו לארגון ה"הגנה" ערב הפיכתו לכוחה הצבאי של המדינה נוכח התקפותיהם הצפויות של צבאות ערב הסדירים. דרך ארוכה עשה הארגון במהלך עשרים ושמונה שנות קיומו (1920–1948), שבמהלכן היה יותר מאשר כוח צבאי או ארגון שחרור לאומי. ארגון ה"הגנה", בשמשו ככוח המגן של היישוב, היה אחד הביטויים היותר מובהקים של תהליך צבירת הכוח שאפשר את הקמתה של מדינת ישראל. יתר על כן, הארגון מילא את ייעודו העיקרי כפי שהוגדר ב"אושיות ההגנה", המסמך

1 דוד בן-גוריון, "על עצמאותנו ואחדותנו", הארכיון והספריה במרכז למורשת בן-גוריון, מדרשת בן-גוריון (להלן אב"ג), נאומים, 9.9.1944.

המכון של הארגון שניסוחו הושלם ב-1941: "הכוח הצבאי של העם היהודי הבונה את עצמאותו המדינית בארץ ישראל".²

תהליך בניין הכוח הצבאי והתאמתו ליעדיו המשתנים עד ערב מלחמת העצמאות

גיוס מלוא פוטנציאל הכוח היה משימה מרכזית שעמדה בפני היישוב לקראת פרסום המלצות "ועדת פיל" ביולי 1937. חשיבות גיוס הכוח הודגשה גם בשל סכנת חידוש המאורעות בקנה מידה נרחב ביוזמת ערביי ארץ ישראל, בהנחה שמסקנות הוועדה לא תעלנה בקנה אחד עם שאיפותיהם. היישוב צריך היה להיות מוכן לכל אחד מהפתרונות שעשויה הייתה הוועדה להציע, כולל "התכונות לפתרון רדיקלי חיובי... הקמת שתי מדינות בארץ ישראל – מדינה ערבית ומדינה יהודית".³ קודם לפרסום המלצות "ועדת פיל" הוגשה לארגון ה"הגנה" ולמוסדות הלאומים תכנית שהוכנה על ידי מפקדי הערים חיפה ותל אביב, אך זכתה שתיקרא על שם מפקד תל-אביב (אלימלך אבנר [זליקוביץ]) – "תוכנית אבנר".⁴ התכנית הוכנה בהמשך לסיכום השלב הראשון של המאורעות ולימוד לקחיהם. המחברים יצאו מנקודת ההנחה, כי המאורעות הבהירו ש"אמצעי הגנה, ארגון והכנת האיש... המקובלים עד עכשיו אינם הולמים יותר את המציאות. ואין ספק שארגוננו בצורתו הנוכחית בדרכי עבודתו, מנטליות שלו, בפרובלימות שהציג לפניו, לא יהיה מסוגל למלא את תפקידו וייעודו ההיסטורי, שהוטלו עליו על ידי הגורל, אם לא ישווה לפניו את המטרה הברורה והיא הגנת המדינה (ההדגשה במקור) העברית בתור שכזו על כל כיבושיה".⁵ התכנית קראה להקמת צבא בן 43,000 חיילים שאמור היה להתפרס לאורך 300 ק"מ של קווי הגנה סטטיים בארץ ישראל. התכנית נדחתה על הסף בידי פיקוד הארגון משום היותה תלושה מן המציאות הארץ ישראלית של אותם הימים.⁶ לדעת כותב התכנית, למרות דחייתה "היא שימשה אחר כך בסיס לתוכנית להקמת צבא עברי לאור החלטת החלוקה של ועדת פיל".⁷

בן-גוריון העריך כי הבעיה הביטחונית בתקופה שלאחר פרסום הצעות "ועדת פיל" תחמיר. זאת, משום שלא ניתן היה לראות בהפסקתם הזמנית של המאורעות סוף פסוק, כל עוד לא חוסלו סיבותיהם הראשוניות. חידוש המאורעות בהיקף נרחב, בסיוע אפשרי של מדינות ערב בתחומים הצבאי והמדיני, העמידו באור שונה לחלוטין את בעיית הגנת

2 אושיות ההגנה, 1941, ארכיון תולדות ההגנה (להלן את"ה), 073/0/151.

3 דוד בן-גוריון, זכרונות, ד, תל-אביב: עם עובד 1976, עמ' 60.

4 אבנר, עדויות, נמצא באת"ה, ללא תאריך וללא מספר זיהוי של הארכיון.

5 דרכי פעולתנו – הצעה למרכז, יוני 1937, את"ה, 080/85/0007.

6 אלחנן אורן, התיישבות בשנות מאבק – אסטרטגיה ישובית בטרם מדינה 1936–1947, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ח, עמ' 39.

7 אבנר, עדויות, נמצא באת"ה, ללא תאריך וללא מספר זיהוי של הארכיון.

הארץ במקרה שיוחלט על הקמת המדינה היהודית.⁸ לא הייתה זו הפעם הראשונה, להערכת בן-גוריון, שהיישוב הועמד בפני חזית משותפת של ערביי ארץ ישראל ושל מדינות ערב השכנות. כבר בשנת 1929 הוא כתב כי כוחו הדל של היישוב לא יעמוד לו במקרה של "קטסטרופה יוצאת מגדר הרגיל, כגון התפרצות שבטי ערב מחוץ לארץ ישראל נגד היהודים בארץ".⁹

על הערכה זו חזר בדבריו בקונגרס הציוני ה-27 באוגוסט 1937. העובדה שתביעותיהן של מדינות ערב זכו להכרה מטעם ממשלת המנדט, שאפשרה להן מכאן ואילך להתערב ולקבוע בענייני ארץ ישראל, עוררה את החשש מפני סכנת השמדה שהייתה צפויה ליישוב בשל כינון חזית משותפת בין הכנופיות המקומיות ובין צבאותיהן של מדינות ערב. בשל השינוי שחל בכללי המשחק בין שלטונות המנדט, היישוב היהודי וערביי ארץ ישראל, נטה בן-גוריון לחלק את בעיית הביטחון על רקע הקמתה הצפויה של המדינה היהודית בהתייחס להמלצות "ועדת פיל" לשני מרכיבים עיקריים: הגנת המדינה – אם יוחלט על הקמתה – ובעיית ביטחון הפנים במהלך תקופת המעבר המוצעת על ידי הוועדה עד לכינונה של המדינה.¹⁰

בנובמבר 1937 נדרשה המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לעבד הצעות להגנה על המדינה היהודית במקרה שתוגשם הצעת החלוקה. לצורך כך הוקמה ועדת ביטחון שעם חבריה נמנו אנשי הפיקוד הבכיר של ארגון ה"הגנה". הללו הגישו תכנית מקיפה ראשונה לצבא יהודי שיקבל על עצמו את ההגנה על גבולותיה של המדינה היהודית. מסקנות הוועדה סוכם במסמך "הצעה לארגון כוחות הביטחון במדינה העברית", שהוגש ביום 15 מאי 1938. במסמך נקבע בין השאר כי עם הקמת המדינה היהודית (בגבולות שהציעה "ועדת פיל") היא עלולה לעמוד בפני סכנת הכחדה, ומכאן הצורך בהקמת כוח צבאי. זו הייתה תכנית מפורטת להקמת כוח צבאי ליישוב, שהתבססה כבר אז על הנחת העבודה, שלפיה היה "הכרח להתכונן להתמודדות עם ארצות ערב ולא רק עם ערביי ארץ ישראל, וכי דרכי הלחימה בהתמודדות כזאת יהיו גם התקפיות, [תפיסה זו] הפכה עתה לתפיסה הדומיננטית בהתפתחות המחשבה הצבאית שלנו",¹¹ ובשיפור שיטת הביטחון שהתקיימה ביישוב עד לאותה עת.

פעילות היישוב והמאמץ שהושקע לשכלול שיטת הביטחון התחייבו גם בשל הסכנות הצפויות מפריצת מלחמת עולם שהסימנים לפריצתה האפשרית הלכו והתרבו. במקרה

8 יהודה סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, ב, תל-אביב: עם עובד 1977, עמ' 1380.

9 דוד בן-גוריון, תזכיר על ביטחון היישוב ותפקיד הסוכנות, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), 1929, תיק S 25/6.

10 (לעיל הערה 8), שם.

11 יוסף אבידר, "היבטים ביטחוניים וצבאיים בקשר לתוכנית החלוקה בשנת 1937", מאיר אביזהר וישעיהו פרידמן (עורכים), עיונים בתוכנית החלוקה 1937–1947, קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון 1984, עמ' 174–175.

זה, לא ניתן היה להעריך בוודאות אם תימצא בריטניה בעמדה שתוכל להגן על היישוב כפי שעשתה עד אותה העת. לרשות היישוב עדיין לא עמד כוח צבאי שהיה ביכולתו לעמוד בפני איומים גדולים כאלה. יתר על כן, המאורעות הוכיחו כי עדיין לא ניתן היה לתרגם את כוחו המוגבל של היישוב לכוח פוליטי משמעותי, שעשוי היה לשמש גורם במערכת השיקולים של הבריטים. במצב דברים זה נדרש היישוב לפעול למען חישול כוחו הצבאי, בעיקר בשל סכנת ההשמדה הצפויה לו מצד "אנשי עיראק וסעודיה, ויש להם אורונים ותותחים".¹² בן-גוריון הצביע על הצורך בהקמה, אימון וציוד של פורמציה צבאית בארץ, רכש אוניות, אווירונים והרחבת ההכשרה הצבאית. ההמלצה לרכישת כלי נשק כבדים לא הייתה ריאלית באותה עת, ובמגבלותיה הוא נוכח בשלבים מאוחרים יותר, כשעסק בניתוח ליקוי העיקרים של ארגון ה"הגנה" ערב קבלת החלטת האו"ם על הקמת המדינה ב-29 בנובמבר 1947.

הקמת "הנוטרות" במהלך המאורעות ככוח יהודי מזוין לגלי התאפשרה רק לאחר שהגיעו הבריטים לידי מסקנה כי יידרשו לסיועו של היישוב אם ברצונם לדכא את הטרור הערבי שהופנה גם כלפיהם. כוח זה, הגם שהוכיח עצמו, לא היה גדול דיו ומתאים מבחינת הכשרתו להתמודד עם צורכי הביטחון המתהווים של היישוב. בנוסף לכך העריך בן-גוריון, כי "הנוטרות" במתכונתה הראשונית לא יכולה לסייע בהשגת ההישגים שנדרשו לטווח הארוך, בחזית העיקרית של התנועה הציונית, הקמתה של המדינה היהודית.¹³ עם זאת, לכוח זה שמנה מעל 10,000 מגויסים היה לדעתו יותר מערך מקומי בלבד, כיוון שהוא עשוי היה לסייע למאמץ המלחמתי של אנגליה. בראייה ארוכת טווח, גיוס כוח שיעמוד לרשות הממשלה הבריטית עשוי היה בהמשך לסייע למעמדו הפוליטי של היישוב.¹⁴

למרות סיום המרד הערבי הגדול בתבוסה לאחר שהבריטים הצליחו לדכא את הטרור הערבי, זכו האחרונים בניצחון מדיני עם פרסום "הספר הלבן" ב-17 במאי 1939. מסמך מדיניות בריטי זה נועד לצמצם את היקף העלייה היהודית לארץ ישראל ולהגביל את רכישת הקרקעות בארץ בידי יהודים. "הציונות הלוחמת" אמורה הייתה לדעתו של בן-גוריון, לשמש תשובה הולמת לפרסום גזרות אלה על ידי הבריטים. הייתה זו יוזמה שהעמידה בראש סדר העדיפויות את המאמצים ואת הפעילויות שנדרשו להכשלת מדיניות "הספר הלבן". היוזמה הייתה בת ביצוע לדעת בן-גוריון, שסבר כי היישוב צבר כוח במידה מספקת להתמודדות מעין זו. מרכיב מרכזי בדרך התמודדות זו הייתה ההגנה העצמית שהייתה "אפשרית רק בנשק ולא בנאומים... הגנה עצמית עם נשק ביד היא צורת המאבק היחידה המסוגלת להוביל לביטול הספר הלבן... על זו להוכיח לממשלה יום ויום ושבוע שבוע שהיא עומדת לפני מרד יהודי. זו היא הדרך היחידה שתוביל לביטול הספר הלבן".¹⁵

12 יוסף הלר, במאבק למדינה – המדיניות הציונית בשנים 1936–1948, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשמ"ה, עמ' 172.

13 דוד בן-גוריון, בכנס על שאלות ביטחון וענייני השעה, אב"ג, נאומים, 3.8.1938, מובא אצל דוד בן-גוריון, זכרונות, ו, תל-אביב: עם עובד 1987, עמ' 230.

14 דוד בן-גוריון, זכרונות, ה, תל-אביב: עם עובד 1976, עמ' 407.

15 בן-גוריון (לעיל הערה 13), עמ' 523.

אבל לא היה די רק בהגנה עצמית או הדיפה אקטיבית של המדיניות הבריטית החדשה, אלא בראיית המטרה הכוללת של המאבק המדיני, שבמהלכו לא ניתן היה לפסול את האפשרות להשתמש בכוח צבאי להשגת מטרה מדינית. הפעלתו האפשרית של כוחו הצבאי של היישוב בהתמודדות מול הממשלה הבריטית נועדה להמחיש לה כי בחירתה במדיניות "הספר הלבן" הייתה שגויה.¹⁶ הכרעת מדיניות "הספר הלבן" לא תוכננה להתבצע באמצעות מעשים יחידים, אלא באמצעות עמידה עקשנית, מתמדת, מכוונת מטעם היישוב ומוסדותיו הנבחרים, שהטילו על ארגון ה"הגנה" להגן על זכויות העם היהודי ולא רק על היישוב בארץ. כפועל יוצא מתפישה זו, הוטלה על ארגון ה"הגנה" משימה שחרגה מתחומי הביטחון הפיזי והלחימה בערביי ארץ ישראל. מכאן ואילך היה על ארגון ה"הגנה" להתמודד עם המכלול הרחב של מרכיבי המאבק הפוליטי: גיוס כוח, אימונו והפעלתו, עלייה, התיישבות והכנת התשתית הביטחונית. ארגון ה"הגנה" נדרש להתאים את מכלול פעולותיו לאתגר שניצב בפני היישוב – כוח שישמש עזר למאבקיו המדיניים של היישוב, גם אם בפועל בשלב זה לא אושרה תכנית מקפת זו כתכנית הפעולה המוסכמת על כל מרכיבי הנהגת היישוב.

הנכונות לעשות שימוש בכוח במטרה להגן על זכויות היישוב והעם היהודי נועדה לשמש מרכיב מרכזי בשיטת המלחמה הפוליטית, שבאמצעותה העריך בן-גוריון כי ניתן יהיה להכריע את מדיניות "הספר הלבן". למרות המחלוקות שהתעוררו בין הגורמים הפוליטיים המרכזיים ביישוב באותה עת ביחס לייעוד ארגון ה"הגנה", נוצרה מידה רבה של הסכמה ביחס לדרך הפעולה האסטרטגית שנקטה הנהלת הסוכנות במאבקה נגד "הספר הלבן". גולת הכותרת של מסכת הפעילות הענפה הייתה גיוסו, כינונו והקמתו של כוח צבאי שיהיה ביכולתו לסייע במלחמה על פתיחת שערי הארץ והרחבת ההתיישבות, על ידי עלייה על הקרקע באופן מכוון במסגרת "חומה ומגדל". לצורך ביצוע פעולות תגמול נגד כנופיות ערביות שעדיין היו מעורבות בפעילות טרוריסטית, ובעיקר לצורך פגיעה במתקנים אסטרטגיים בריטיים שהיו קשורים ליישום גזירות "הספר הלבן", הוקמה היחידה ל"פעולות מיוחדות" (הפ"מ). כוח זה שהיה כפוף ישירות לבן-גוריון פעל במשך חודשים ספורים ופורק זמן קצר לאחר תחילת מלחמת העולם השנייה.

בתנאים שנוצרו לאחר פרסום "הספר הלבן" העריך בן-גוריון, כי תהיה לארגון ה"הגנה" זכות קיום רק אם ניתן יהא להופכו לצבא יהודי שמוטלות עליו משימות מדיניות.¹⁷ הרה-אורגניזציה שעבר ארגון ה"הגנה" עם הקמתה של "המפקדה הארצית", ובהמשך מינוי רטנר בראשה, מתוך מטרה להפעילה כזרוע של התנועה הציונית, לא הניבה להערכתו את הפירות הנדרשים. בן-גוריון העריך כי ארגון ה"הגנה" לא הכין את עצמו "לחליפות המצב הפוליטי – הציוני והעולמי", וכי לא נמצאה בידו תכניות פעולה ליום רע, בייחוד למקרה של מלחמה עולמית. להערכתו, על הארגון היה להכין את עצמו להתמודדות עם

16 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 26.6.1939, אצ"מ, תיק S 25/1835 (כרך 9).

17 סלוצקי (לעיל הערה 8), ג, עמ' 41–44.

בעיית "הספר הלבן" ומלחמת העולם וליצור נכסים שאמורים היו לחזק את היישוב כדי שישתחרר עד כמה שאפשר מתלות בגורמי חוץ.¹⁸

בדיקה שערך בן-גוריון לגבי מידת מוכנות הארגון להתמודד עם המשימות שצפה, קודם שמונה ב-7 במאי 1939 על ידי הנהלת הסוכנות לטפל בשאלות הביטחון, העלתה כי בתחומים המבצעיים והארגוניים לקה ארגון ה"הגנה" בשל העדר הכוונה מדינית.¹⁹ בהמשך לדברים אלה הגיש הארגון לבן-גוריון, ב-16 באוקטובר 1939, על פי דרישתו, תכנית לבניית כוחו הצבאי של היישוב בהתבסס על חיל משמר למשימות אבטחה מקומיות, חיל שדה לאבטחת אזורים וגושים, וחיל העם, חיל במתכונת סדירה למחצה שאמור היה לשמש עתודה ארצית.²⁰ בפועל, לקראת סוף תקופת המאורעות, לאחר פירוקן של "פלוגות השדה" (פו"ש), הוקמו "חיל השדה" (חי"ש) ו"חיל משמר" (חי"מ) שהיו עיקר כוחו של ארגון ה"הגנה".

ימים ספורים לאחר תחילת מלחמת העולם השנייה קיים בן-גוריון הערכת מצב ראשונית, שבמהלכה הצביע על השתנות הנסיבות במערכות הפוליטיות האזוריות והעולמיות. בסיכום הערכת המצב הראשונית נקבעו שתי מטרות עיקריות כביטוי ל"דרך בה נלך והמטרה לה נשאף:

א. מלחמת העולם הראשונה הביאה לנו את 'הצהרת בלפור'... הפעם עלינו לחתור לקראת ביצועה של עובדה: עובדה של מדינה יהודית (באמצעות הישענות על כוח הישוב).
ב. הדבר השני שהמלחמה מטילה עלינו הוא הקמת צבא יהודי, וקודם כל בארץ ובשביל הארץ. עלינו להקים יחידות צבאיות יהודיות, גדודים יהודיים בכל ארץ שבה תינתן לנו האפשרות לכך".²¹

אם כן, המלחמה חייבה התמודדות הן עם הסכנות שטמנה בחובה, הן עם האפשרויות שפתחה בפני התנועה הציונית, העם היהודי והיישוב. הסכנה להישרדותו הפיזית של העם היהודי המחישה פעם נוספת את בעייתו העיקרית – העדר מסגרת לאומית מדינית. הפעילות להגשמת יעד הקמת המדינה לא נחלשה ואמורה הייתה להתמקד במאמץ להכנת הכוח היהודי והקמת צבא יהודי בארץ, הן לטובת הגנת היישוב, הן לצורך יצירת עובדות של כוח מול ממשלת המנדט הבריטי; זאת, כיוון שהמלחמה פתחה גם פתח "לשינוי חיובי בהערכת הכוח היהודי ולשינוי חיובי ביחס לכוח היהודי" (הדגשה במקור).²²

לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, המאבק להקמת צבא יהודי בעל ערך, כוח ומשקל פוליטי – היה גורם מרכזי בפעילותה המדינית של הנהגת היישוב. פעילות זו אמורה

18 בן-גוריון (לעיל הערה 3), עמ' 279.

19 דוד בן-גוריון, "בדרך לצבא ולמדינת ישראל" (מאמר מס' 4), דבר, 23.8.1963.

20 שבתאי טבת, השנים הנעלמות והחור השחור, תל-אביב: דביר, 1999, עמ' 120.

21 דוד בן-גוריון, במערכה, ג, תל-אביב: הוצאת מפא"י, 1948, עמ' 14–15, דברים שנאמרו בכנס המחוזי של מפא"י בפתח תקוה, אב"ג, נאומים, 21.10.39.

22 בן-גוריון, שם, עמ' 12.

הייתה להוביל בהמשך המלחמה למאבק על הקמת המדינה היהודית. צבא יהודי היה תנאי בדרך להקמת המדינה היהודית. אם כן, את יסודות המדיניות ניתן היה לנסח באופן הבא: "גיוס כוח יהודי מזוין בארץ ובעולם למען שברגע הרצוי והמתאים נקים בעצמנו מדינה יהודית".²³ עם זאת, המאמץ להקמת הצבא היהודי היה מאמץ ממושך ללא הישגים מיידיים ובולטים. הגיוסים החלקיים של יחידים במסגרת יחידות בריטיות שאושרו היו בבחינת שלב בלבד, "אבל אינם הדבר שאנו רוצים בו – צבא יהודי" (ההדגשה במקור).²⁴ עם זאת, חשיבותם הייתה בעצם הכשרת הדרך להקמת יחידות יהודיות, שריבוין עשוי היה להוביל להקמתו של "צבא יהודי עם אותו הסטטוס שיש לצבא יווני, רוסי או אנגלי".²⁵ גיוס יהודים לצבא הבריטי, נוסף להיותו האמצעי היחיד שעמד לרשות העם היהודי להילחם את מלחמתו מבלי שאחרים יכירו ויודו בכך, אמור היה אפוא לסייע בגיבוש כוח יהודי, ושימש אמצעי לגידול כוחו של היישוב באמצעות התגייסות נרחבת של חברי ארגון ה"הגנה" לשירות הצבא הבריטי. עד להקמת הבריגדה היהודית לקראת סוף המלחמה שולבו אפוא רבים מחברי הארגון ביחידות שונות של הצבא הבריטי, כך שהצליחו לרכוש ניסיון מבצעי רב-תחומי במסגרות צבאיות סדירות.

במהלך תקופת המלחמה נפל עיקר נטל הביטחון של היישוב על ארגון ה"הגנה" שזכה לתמיכה וסיוע מטעם שלטונות המנדט, כל עוד עלתה תמיכה זו בקנה אחד עם אינטרסים בריטיים. עם פעילויות אלו ניתן היה למנות את פעילותה של "הנוטרות" בקנה מידה נרחב, הקמת "משטרת הישובים העבריים" ותמיכה בפלמ"ח בשנה הראשונה להקמתו. לאחר שהסתיים שיתוף הפעולה עם הבריטים בסוף 1942, הוחלט להפוך את הפלמ"ח לחטיבה מגויסת של ארגון ה"הגנה", שתעמוד בניגוד ל"משטרת הישובים העבריים" אך ורק תחת הפיקוד של המוסדות הלאומיים. במהלך תקופת מלחמת העולם השנייה התבקש ארגון ה"הגנה" על ידי הנהגת היישוב להמשיך ולנהל את מאבק היישוב נגד גזרות "הספר הלבן". הארגון פעל במהלך תקופה זו בערוץ הלגלי ובערוץ הבלתי לגלי גם יחד. בערוץ הלגלי, בהתבסס בעיקר על הכוחות שפעלו תחת פיקוד בריטי, ובערוץ הבלתי לגלי, בהתבסס על יחידות הארגון (חי"ש וחי"מ) שהוקמו כאמור בסמוך לסיום המאורעות.

לאור העובדה ש"הנוטרות" הייתה הזרוע הלגלית של ארגון ה"הגנה", הדרישה שהושמעה לאחר פרסום "הספר הלבן" במאי 1939, גם מטעמו של בן-גוריון, על תיחום מוחלט בינה ובין המרכיבים הבלתי-לגליים, נדרשה להדגשה נוספת. זאת, בשל החשיבות הרבה שייחס לשמירה על כל כוח יהודי מזוין שהוקם ופעל ברשותה של ממשלת המנדט, אם לצורך מתן הגנה פיזית ליישוב, ואם מתוך ראיית הצרכים העתידיים שלו בתחום הביטחון. ארגון ה"הגנה", לשיטתו של בן-גוריון, אמור היה לפעול לא רק בתחום המשימות הצבאיות. בתקופת המלחמה ובתקופה שלאחריה נכונו לו משימות נוספות:

23 פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות, 19.3.1941.

24 בן-גוריון (לעיל הערה 21), עמ' 84.

25 שם, עמ' 150.

- א. להוות חוט השדרה של היישוב בהיותו הארגון היחידי שאיחד יהודים מכל המגזרים ביישוב.
- ב. לשמש ככלי הרבולוציוני היחידי של התנועה הציונית שמסוגל היה להעמיס על כתפיו את המאבק בשלטון הבריטי.
- ג. לשמש כוח כיבושי התיישבותי שעשוי היה ליטול על עצמו את משימת כיבוש עצמאותו של היישוב בכוח.²⁶

עם סיום מלחמת העולם השנייה, היה ברור לבן-גוריון כי אי נכונות בריטית לשינוי מדיניות "הספר הלבן" תוביל להתקוממות רבתי של היישוב. כוחה הצבאי של אנגליה לא היה עוד גורם מרתיע. היישוב, לדעתו, יכול היה ליטול על עצמו את משימת הקמת המדינה היהודית באמצעות מאבק מזוין. לא חלפה אלא תקופה קצרה והיישוב אכן מצא את עצמו בעימות בלתי מתפשר עם ממשלת "הלייבור", שהכריזה חודשים ספורים לאחר סיום המלחמה על המשך מדיניות "הספר הלבן". הכרזה זו הובנה כהכרזה מלחמה על העם היהודי, ומכאן שלא נותר לו אלא לבחור באופציית המאבק. בדרך זו נעשה ארגון ה"הגנה" בפועל "לגוף הצבאי של התנועה הציונית בארץ ישראל ומחוצה לה",²⁷ כגורם שנשא על כתפיו גם את המאבק המדיני. השאלה שעמדה התמודד בן-גוריון הייתה כיצד ניתן היה להיאבק בממשלה הבריטית בסיטואציה כה מורכבת. "לאמיתו של דבר אף פעם לא נאבקנו, נאמנו נאומים, קראנו לכינוסים והחלטנו החלטות". בד בבד עם המשך המאבק בזירה המדינית הכרחי היה שאנגליה תדע כי יהיו יהודים שלא יירתעו מפני שימוש בכוח. הצורך לפעול לחידוש העלייה למרות האיסורים הבריטיים – אמור היה לנתב את המאבק הציוני ב"הספר הלבן" לערוץ "הציונות הלוחמת". "הציונות הלוחמת" אמורה הייתה להכתיב ליישוב את אופן ההתמודדות ב"הספר הלבן" עד להכשלתו המלאה.

"מאבק" הגדיר בן-גוריון "פירוש מכוונת ירייה". השימוש במכוונת ירייה גם הוא היה לשיטתו אמצעי במאבק המדיני.²⁸ הקריאה ל"ציונות לוחמת", הגם שכללה מלחמה על העלייה והשתלטות מזוינת על חלקים מצומצמים משטחה של ארץ ישראל, לא הייתה למאבק מזוין לשמו. היה זה במידה רבה ניסיון לעיצוב שלב חדש במלחמה בזירה המדינית שהתאים לצורכי השעה המיוחדים. "הציונות הלוחמת" נועדה באמצעות לחץ על בריטניה לנטרל את הלחצים הערביים שגרמו לכניעה הבריטית לטרור הערבי שכוון נגד העלייה היהודית. שלוש פעמים קרא בן-גוריון לפעולה ברוח ה"ציונות הלוחמת"; פעמיים לא זכתה קריאתו לתמיכה והוסרה בידי הנהגת היישוב כאופציה להתמודדות מול הממשלה הבריטית בשלבים הראשונים של מלחמת העולם השנייה. בפעם השלישית, לאחר סיום המלחמה, קרמה אפשרות זו עור וגידים, אם כי לתקופה קצרה בלבד שבעקבותיה

26 פרוטוקול (לעיל הערה 23).

27 מאיר פעיל, מן "ההגנה" לצבא ההגנה, תל-אביב: זמורה, ביתן, מודן 1979, עמ' 60.

28 בן-גוריון (לעיל הערה 13), עמ' 510.

נגזר על היישוב להתכונן למאבק מכריע על עצמאותו בפרמטרים שונים לחלוטין. במאבק שכוון בכל עוצמתו נגד ממשלת "הלייבור" נדרש היישוב לכל הכוחות שיכול היה לעשות בהם שימוש. לראשונה, היה בן-גוריון מוכן לראות בארגונים הפורשים האצ"ל והלח"י שותפים, ולו באופן חלקי, למאבק היישוב במסגרת "תנועת המרי". להחלטה על שיתוף הפעולה המוגבל עם ארגוני הפורשים נדרשה החלטה מקדימה בדבר פתיחה במעשי התנגדות צבאית ל"הספר הלבן". הרעיון גובש בשיחות ובישיבות בלתי רשמיות שהתנהלו במהלך כינוס ההנהלה הציונית בלונדון בסוף קיץ 1945. משה סנה, ששימש הרמ"א באותה עת, העריך כי סוגיה זו תעלה במסגרת הכינוס והבין כי "יותר מבן-גוריון ומאקטיביסטים אחרים בהנהגה, הוא האיש שצריך לבצע את השינוי במדיניות. אם פירושה של הרביזיה הוא מאבק צבאי נגד בריטניה, הרי עליו, בתפקידו ב'הגנה', מוטלת מרבית המעמסה. ואכן, כשיצא ללונדון בסוף יולי 1945, כבר הייתה באמתחתו תוכנית ברורה ומגובשת למדי של ההיבטים הצבאיים של רעיון ההתנגדות".²⁹

התכנית של סנה על מרכיביה השונים נדונה במהלך הכינוס ועל בסיסה הוכנו הצעות למגוון נרחב של פעולות שיושמו לאחר מכן עם הקמת "תנועת המרי". תכנית ההתנגדות הצבאית הייתה שינוי מהותי ביחס לתחומי הפעולה שהיו מקובלים על הנהגת היישוב באותה עת. השינוי התבטא בצורך לצאת לראשונה למאבק מזוין, ממושך וגלוי נגד ממשלת המנדט הבריטית. הגוף המתאם שבמסגרתו פעלו ארגון ה"הגנה", האצ"ל, הלח"י ו"תנועת המרי" פעל עד לפיצוץ מלון "המלך דוד" ביוני 1946. עם זאת עם סיום פעולת הגוף המתאם, לא היסס בן-גוריון לשנות את מאפייני המאבק ולמתנו, עת נוכח לדעת כי לא היה מקום להמשיך בעימות חזיתי אלים נגד הבריטים. אף כי שילוב יחידות של ארגון ה"הגנה", ובעיקר יחידות של הפלמ"ח, במאבק המזוין גרמו לתחושה כי נפגמה רציפות ההתפתחות להקמת צבא סדיר,³⁰ היה זה יצחק רבין שטען שדווקא שלב זה בהתפתחות הארגון סייע לחישול הכוח היהודי, ובלעדיו היה נכנס הארגון ל"מלחמת העצמאות" במצב טוב פחות.³¹

זמן קצר לאחר סיום מלחמת העולם השנייה הגיע בן-גוריון למסקנה, בעקבות ביקור במשרד המושבות הבריטי, כי הממשלה מתכננת להתפנות מארץ ישראל תוך זמן קצר. על אפשרות הפינוי מארץ ישראל כתב ששמע בלונדון כבר ב-15 ביוני 1945. התפתחות מעין זו, מן ההכרח הייתה שתוביל להיווצרות חלל צבאי, שלראשונה עלול היה לעמת את היישוב היהודי לא רק מול מתנגדים פוליטיים, אלא גם מול "חברים, תלמידים,

29 אלי שאלתיאל, תמיד במרי – משה סנה: ביוגרפיה, חלק א 1909–1948, תל-אביב: עם עובד, 2000, עמ' 198.

30 יואב גלבר, "מה תרם המאבק ל'הגנה'", רפאל אמיר (עורך), מהמאבק נגד הבריטים למלחמת העצמאות – יום עיון, רמת אפעל: המרכז לתולדות כוח המגן – ה'הגנה' 1987, עמ' 7.

31 יצחק רבין, "מאבק בשלושה מישורים", רפאל אמיר (עורך), מהמאבק נגד הבריטים למלחמת העצמאות – יום עיון, רמת אפעל: המרכז לתולדות כוח המגן – ה'הגנה' 1987, עמ' 44.

אולי רביים של היטלר, אשר יודעים רק דרך אחת, ורק דרך אחת איך לפתור את הבעיה היהודית – השמדה טוטלית". הוצאת כוחות הצבא הבריטי עלולה הייתה לגרום לחשיפת היישוב לסכנת השמדה בידי מדינות ערב. סכנה זו הייתה יותר ממוחשית בשל הסרת מחויבות בריטניה להמשך הגנת היישוב, בד בבד עם הכנת תכנית הגנה משותפת לה ולארצות ערב, שעל פיה התחייבה לאמן את הצבאות הערביים ולציידם מחדש.³²

אם כן, האתגר הביטחוני שניצב בפני היישוב ערב סיום המנדט הבריטי חייב אפיון ברור של המערכה הצפויה. אם בהתמודדות מול "הספר הלבן" ב-1939, שלא יצאה מן הכוח אל הפועל והייתה ביסודה מדינית ולא צבאית, נדרשה פעילות צבאית לצורך הכרעה מדינית, הרי שבמערכה הצפויה מול צבאות ערב הסדירים, כפי שהעריך בן-גוריון, נדרשה הכרעה של כוח – "הכרעה צבאית יהודית". מכאן, שאם במאבק בחזית המדינית נדרש מאמץ כולל של היישוב בתחומי ההתיישבות, ההעפלה והמערכה המדינית בזירה הבינלאומית, וארגון ה"הגנה" היה אך אחד מן הגורמים המרכזיים, הרי שנוכח החשש מפני ההתקפה של הצבאות הערביים נועד לארגון תפקיד ראשי ומכריע. "הארגון נועד להיות כאן הגורם הראשי. נוכח התקפה מזוינת מצד הערבים תיתכן רק הכרעה של כוח... ובלי שהארגון יוכשר ויסוגל לתפקיד זה הוא מחטיא את מטרותו. היסודות ומצב קיומו של היישוב והמפעל הציוני יעמוד בסכנת חורבן". ארגון ה"הגנה" נדרש אפוא, בד בבד עם המשך המאבק במדיניות הבריטית, להכשיר עצמו לקראת ההתמודדות הבלתי נמנעת עם צבאותיהן הסדירים של מדינות ערב.³³ לא היה די אפוא בהכנת הכוח הצבאי של היישוב. היישוב נדרש למאמץ עליון שמשמעותו הייתה שיעבוד כל אמצעיו ומשאביו להתמודדות הצפויה.

התפתחויות אלו חייבו להעמיד בראש סדרי עדיפויותיו של היישוב ושל התנועה הציונית את ההתמודדות עם בעיה שחשפה את הסכנה לעצם קיומו של היישוב – בעיית הביטחון. חומרת הבעיה הביטחונית התחזרה לבן-גוריון באותה עת שבה התברר לו כי ייתכן שהיישוב יידרש להמשיך בעת ובעונה אחת במאבק מזוין נגד משטר "הספר הלבן". בן-גוריון העריך במחצית השניה של יוני 1945 כי בנוסף למאבק נגד ממשלת בריטניה, בהנחה שלא תבוטל מדיניות "הספר הלבן", יידרש היישוב לפתוח בהכנות לקראת יציאת הבריטים מארץ ישראל. אף אם היה נהיר לבן-גוריון אופן ההיערכות לקראת המשך המאבק מול בריטניה בחזית המדינית, הרי שההתמודדות עם בעיית הביטחון לאור האפשרות של פינוי בריטי חייבה התכוננות מקיפה ורבה הרבה יותר. לקראת התקפה מזוינת לא רק של פורעים מקרב ערביי ארץ ישראל, אלא גם של צבאותיהן הסדירים של מדינות ערב, נדרשו היישוב וארגון ה"הגנה" להתכונן לגורלית שבמערכותיו. "בעיית הביטחון היא במרכז...

32 דוד בן-גוריון, דברי מילואים לדברים בועד הלאומי, אב"ג, נאומים, 26.4.47; דברים בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם בציריך, אב"ג, נאומים, 26.8.47; דוד בן-גוריון, במערכה, ה, תל-אביב: הוצאת מפא"י 1950, עמ' 136.

33 דוד בן-גוריון, התגוננותנו – אגרת לאנשי הביטחון, אב"ג, תכ"כ, 18.6.1947.

נדרשת עכשיו גישה לבעיה, נדרשים אמצעים גדולים יותר, רה-אורגניזציה של כוחותינו והתכונות ממין חדש לגמרי".³⁴

שונה לחלוטין היה אפוא המצב ערב "מלחמת העצמאות" שחתמה עשרים ושמונה שנים של פעילות ארגון ה"הגנה". עד לשלב זה נדרשו שינויים ושיפורים באופן התגוננות היישוב מפני מאורעות ופרעות, אך השלבים שקדמו למלחמה מול צבאותיהם הסדירים של מדינות ערב חייבו היערכות בפרמטרים שונים לחלוטין. היערכות זו נדרשה בהתבסס על הערכת מצב מדינית-אסטרטגית שקיים בן-גוריון באופן מתמיד. בן-גוריון מילא תפקיד מרכזי בצומת מורכב זה, כיוון שהשכיל להבין מבעוד מועד את משמעויותיו, הן ביחס ליישוב היהודי בארץ ישראל, הן בכל הקשור להקמת הכוח הצבאי שיוכל להתמודד עם האיום שנשקף ליישוב בעתיד הקרוב.

עתה הגיע אפוא שלב המבחן – ההתמודדות של הכוח שנוצר ועתיד להיווצר על בסיס התשתית הקיימת של ארגון ה"הגנה" ויוצאי הצבא הבריטי והבריגדה, עם האתגר האולטימטיבי לקיומו של היישוב. הפעם האיום היה שונה לחלוטין. על הסף עמדה התמודדות חזיתית מול צבאותיהן הסדירים של מדינות ערב, שעמדו לפלוש לארץ ישראל עם ההכרזה על הקמת המדינה בעקבות סיום המנדט הבריטי. בן-גוריון חש במשך חודשים ארוכים שתביעתו להתארגן לקראת הפלישה הצפויה של מדינות ערב לא זכתה לתהודה המתאימה. על סכנת הפלישה של צבאות מדינות ערב עמד בנאומים פומביים שנשא בפורומים שונים.³⁵ התבטאויותיו המרובות בנושא נבעו במידה רבה מן השאננות ומן היחס השגוי לדעתו למידת ההיתכנות של הפלישה הצפויה, להיקפה ולמשמעויותיה.

אם כן, סכנת הפלישה לא החליפה לדעתו את סכנת המהומות שהיו צפויות מערביי ארץ ישראל ערב יציאת הבריטים, ולדעתו צריך היה להתכונן לקראת שתי האפשרויות בהנחה שמתוך הסכנה האחת תיגזר הסכנה השנייה. מאוחר יותר העריך בן-גוריון, כי חידוש המהומות עשוי לשמש אמצעי מחאה בידי ערביי ארץ ישראל נגד החלטת החלוקה שקיבלה עצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947. הפעולה הכוללת נגד היישוב מתוך כוונה להשמידו – עלולה הייתה להיות הצעד הבא בהתנגדות הערבית, מתוך מטרה לסכל הלכה למעשה את ביצוע החלטת האו"ם. התכנון למניעת סכנת הפלישה על משמעויותיה הקשות היה צורך ברור ובעל עדיפות גבוהה, שזכה להכרה במועד מאוחר.

פרשת המעבר מהמנדט לעצמאות הייתה פרשת דרכים היסטורית שהדגישה את הצורך למקד את עיקר מאמציו של היישוב בהכנות למלחמה, בהכנות לקראת הקמת המדינה ובהגברת הסיכוי לשיתוף פעולה מסוים עם הערבים, נוסף לפעולתו המתמדת

34 בן-גוריון, במערכה (לעיל הערה 32), עמ' 137.

35 רשימת הפורומים: הוועדה המדינית של הקונגרס הציוני ה"ב בבזל, 18.12.1946; מזכירות מפא"י, 29.5.1947; מועצת מפא"י בתל-אביב, 8.8.1947; הוועד הפועל הציוני בציריך, 25.8.1947; אספת הנבחרים בתל-אביב, 2.10.1947.

של היישוב בשטחי העלייה וההתיישבות.³⁶ במצב דברים זה נדרש היישוב לקבוע משטר ביטחון חדש שיתאים לצורכי הביטחון הדחופים, מתוך מטרה לנצל באופן היעיל ביותר את פרק הזמן הקצר שנותר עד לתחילת ההתמודדות. לא היה די בתכנית להקמת צבא, להצטיידות מקפת, התנדבות או התגייסות בהיקפים רחבים, הכרחי היה שהדבר ייעשה בעוד מועד. עובדת גיוס הכוח והכנתו תוך זמן קצר אמורה הייתה להיות המפתח ליכולת ההדיפה של הפלישה הערבית.

אם כן, העמדת בעיית הביטחון בראש סדר העדיפויות של היישוב חייבה בראש ובראשונה מתן הגדרה ממצה של התפקיד הנכון בנסיבות אלו לארגון ה"הגנה". סוגיית הגדרת תפקיד הארגון בהתגשמות הציונית כדברי בן-גוריון – שימשה נקודת מוצא לטיפולו המרוכז ב"חזית הביטחון", מיד לאחר שנטל על עצמו את הטיפול בתיק הביטחון בקונגרס הציוני הכ"ב שהתקיים בבאזל בדצמבר 1946 – ינואר 1947. בשל ידיעתו והבנתו את חומרת בעיית הביטחון "נאות" בן-גוריון לקבל על עצמו את האחריות לתיק הביטחון. מחלקת הביטחון הוקמה אפוא ביוזמתו במסגרת הנהלת הסוכנות מתוך כוונה לרכז בגוף אחד את מכלול ההכנות שנדרשו לביצוע לקראת סיום המנדט הבריטי והצורך להתכונן כאמור למלחמה כוללת. עם שובו ארצה במרץ 1947 לאחר שהיה בקונגרס הציוני ה-22 שהתקיים בבזל בדצמבר 1946, נטל בן-גוריון פסק זמן מניהול ענייניו השוטפים של היישוב והתמקד בלימוד מעמיק של בעיית הביטחון במהלך תקופה של כארבעה חודשים, תקופה הידועה בשם "הסמינר".

התחושה שהארגון, כגוף שאמור ללוות את המפעל הציוני ולהגן עליו, נעדר "במשך שנים... מחשבה מספקת על צרכי הביטחון והסכנה הערבית" ליוותה את בן-גוריון משהחל בבדיקתו הכוללת של הארגון.³⁷ יתר על כן, הארגון הוכן עד לאותה עת רק להגנה על יישובים יהודיים ולעמוד בפני פשיטות ותקיפות של ערביי ארץ ישראל עד להגעת כוחות הצבא או המשטרה של ממשלת המנדט, שהייתה מופקדת על ביטחון הארץ. ארגון ה"הגנה" לא התכונן ולא הוכשר לעמוד בפני צבאות סדירים, משום שנסמך עד לאותה עת על חיל מצב (חי"מ), שהיה מפוזר בחלק גדול מנקודות היישוב בארץ, על חיל השדה (חי"ש), שהיה התחלה של צבא, ועל הפלמ"ח.

התכנית המבצעית של ארגון ה"הגנה" שהייתה בתוקף עד אותה עת הייתה "תכנית ב'". גם מהדורתה המשופרת ("תכנית מאי 1946") הייתה מוגבלת, להערכת בן-גוריון, להכנות מול התקפה של ערביי ארץ ישראל בתוספת כוח אדם וציוד מן הארצות השכנות. לכך נוסף גם אופיו המחתרתי של הארגון, שמנע ממנו את האפשרות לקיים כוחות אוויריים וימיים שנכון היה להם לדעתו תפקיד מכריע בהשגת "המטרה העיקרית של כוח לוחם – השמדת הכוח התוקף של האויב". לדעתו "נוכח התקפה מזוינת מצד הערבים

36 דוד בן-גוריון, "בדרך לצבא ולמדינת ישראל" (מאמר מס' 63), דבר, 30.10.1964.

37 דוד בן-גוריון, יומן, אב"ג, 18.12.1947.

תתכן רק הכרעה של כוח, הכרעה צבאית יהודית (ההדגשה במקור), ומבלי שהארגון יוכשר ויסוגל לתפקיד זה – הוא מחטיא את מטרותו היסודית, ועצם קיומו של הישוב והמפעל הציוני יעמוד בסכנת חורבן".³⁸

בן-גוריון ראה חובה לעצמו לבדוק את "יכולתה, ציודה ואימונה של 'ההגנה' ולראות באיזו מידה היא מסוגלת לעמוד במבחן החמור הצפוי לה". הבחינה התמקדה אפוא ביכולת ארגון ה"הגנה" לשמש "כוח מזוין להגנה וכיבוש בתנאים המדיניים החדשים ומסגרת חובה להקיף את כל העם והנוער לטובת היעודים הציוניים של הישוב". מיעד זה נגזרה משימת הכוח הצבאי לעמוד בפני הצבאות הסדירים של מדינות ערב ולהכריעם בניצחון מהיר. על בסיס הגדרה זו התמקד בן-גוריון בחלקו הראשון של "הסמינר" בבירור מעמיק ומקיף שנועד לקבוע האם מתאים ארגון ה"הגנה" למשימה זו, מתוך מטרה לעצב הנחות יסוד ועקרונות לצורך בניין הכוח הצבאי הנדרש ועיצוב תפיסת הפעלתו שהיו שזורות זו בזו. מסקנותיו מבירור מקיף זה היו אמורות לשמש הוראות לבניין הכוח במתכונת שונה, בהתבסס על הגדרה נכונה של תפקידי הארגון, המחייבת לבנותו מחדש, לציידו בכלי נשק כבדים ולאמנו בהתאם.³⁹

בדיקתו הראשונית של בן-גוריון העלתה אפוא, כי לא יהיה ביכולת הארגון במתכונתו המיליציונית להתמודד עם משימותיו העתידיות, ושיתקשה למלא את הנדרש ממנו ככוחו הצבאי העיקרי של היישוב. עם הליקויים המרכזיים שיש לתקן כדי להכשיר את הארגון להתמודדות מול הצבאות הערביים, מנה בן-גוריון את חוסר האימון המספק גם בפלמ"ח, שבמסגרתו האימון המתקדם ביותר התבצע ברמת המחלקה בלבד, מחסור במפקדים מעל רמת הפלוגה וברמת המטה, תכנון לקוי, העדר ניסיון פעולה מצטבר, שאחד מגורמיו הבולטים היה אי ניצול הניסיון הצבאי של חברי ארגון ה"הגנה" ששירתו בצבא הבריטי ושל יוצאי צבאות זרים אחרים שהשתתפו במלחמת העולם השנייה, וכן הצביע בן-גוריון על העדר ניסיון מתאים בארגון ה"הגנה" לנהל מלחמה סדירה.⁴⁰

ביקורתו של בן-גוריון על הנעשה בארגון ה"הגנה" לא הייתה ביקורת על העבר כי אם ביקורת שנבעה לדבריו מתוך דאגה לעתיד. ביקורתו לא הייתה ביקורת של מומחה צבאי אלא של "ציולי המתעניין בעניינים צבאיים". דברי ביקורת אלה לא התייחסו לצורכי ההווה, שהרי הכוחות שהיו קיימים ומפוזרים ברחבי הארץ הם מענה סביר למשימה העומדת בפניהם, התמודדות עם ערביי ארץ ישראל. עיקר דאגתו הייתה נתונה אפוא ליכולת העמידה של היישוב במלחמה מול הצבאות הערביים הסדירים, משום שהארגון עד אותה עת "ראה עצמו כמטרה ולא כאמצעי (לא התפקיד שלשמו נוצר עמד במידה מספיקה לנגד עיניהם)".⁴¹ יתר על כן, טען בן-גוריון, כי לקח על עצמו את תיק הביטחון

38 בן-גוריון (לעיל הערה 33).

39 שם, שם.

40 דוד בן-גוריון, "בדרך לצבא ולמדינת ישראל" (מאמר מס' 54), דבר, 28.8.1964.

41 דוד בן-גוריון, יומן, אב"ג, 18.12.1947.

לא משום שהתייחס לעצמו כאל גנרל הבקי במדע הצבאי, "אלא משום שבעניין צבאי, כמו בכל עניין מעשי אחר, קובעים לא המומחים הבקיאיים בטכניקה, אם כי עצתם והדרכתם היא חיונית, אלא פקוחי עין ובעלי שכל ישר. וסגולות אלה יש – פחות או יותר – לכל איש נורמלי".⁴²

מול החזית הסדירה שעמדה להיפתח נדרש היישוב, לדעת בן-גוריון, להקים צבא סדיר במסגרות גדודיות או חטיבתיות, שבו מפקדות ומטות של אזורי ביטחון (הנקבעים על פי חלוקה גיאוגרפית), הכפופים למפקדה עליונה ולמטה ראשי. בשלב זה יחידת היסוד שנראתה לבן-גוריון הייתה הגדוד, הגם שהומלץ בפניו להקים בריגדות. הגדודים הראשונים אמורים היו לקום תוך כשנתיים במתכונת הגדודים הסדירים של הבריגדה היהודית ועל בסיס כוח האדם המנוסה שהשתחרר מהבריגדה ושירת בפלמ"ח. לאימון ולהכנת המסגרות הגדולות נדרשה הכשרת כוח אדם בקנה מידה נרחב, הכשרה מקיפה וחינוך מיידי של צוותי מפקדים וקצינים בתפקידי פיקוד ומטה בכירים והצטיידות באמצעי לחימה רבים. בראש סדר העדיפויות עמדה, לדעת בן-גוריון, רכישת נשק כבד כטנקים, זחלים, תותחים ומרגמות לכוחות היבשה, מטוסי קרב לצורך הקמת חיל האוויר וכלי שיט לשם הקמת חיל הים.⁴³

התכנון כפי שהסתמן לקראת סיום "הסמינר" בתחילת יוני 1947 היה הקמת צבא סדיר שלא על בסיס ארגון ה"הגנה", תוך הישענות על מודל הבריגדה ונטייה להתבסס בעיקר על יוצאי הצבא הבריטי. תכנון זה האיץ הכנת תכניות נוספות מטעם מטכ"ל הארגון. טרם קבלת החלטה סופית בדבר מבנה הצבא הועברו לבן-גוריון, על פי דרישתו, תכניות נוספות גם על ידי יוצאי הצבא הבריטי. הנחיותיו המסכמות של בן-גוריון ביטאו אפוא סינתזה בין גישת אנשי הארגון לגישת יוצאי הצבא הבריטי.⁴⁴ הכוח הצבאי של היישוב היה אמור להיות מאורגן בשלוש מסגרות שונות או "חילות" כהגדרתו של בן-גוריון, המחולקות על פי המשימות שיעד להן:

א. חיל מחץ מעולה – למטרות ולתפקידים מיוחדים, לפעולות בתחום העפלה וככוח הרתעה נגד כנופיות ערביות.

ב. חיל תנופה – במתכונת צבא סדיר לצורך הדיפת התקפות ערביות סדירות בעתיד.

ג. חיל מגן טריטוריאלי – לצורכי הביטחון בהווה ולהגנה על גבולות המדינה בעתיד.⁴⁵

לאחר שהצביע בן-גוריון על העקרונות לבניין הכוח, נדרש לעיצוב עקרונות תפיסת ההפעלה של הכוחות הצבאיים של היישוב. קביעת מרכיבי תפיסת ההפעלה התבססה על מספר הנחות יסוד באשר לאופיה הצפוי של המלחמה. קבלת החלטה נוחה ליישוב אמורה הייתה להוביל לתכנית שמימושה יאפשר הגנה לכל היישובים השוכנים בתחום

42 דוד בן-גוריון, יחוד ויעוד – דברים על בטחון ישראל, תל-אביב: הוצאת מערכות 1971, עמ' 32.

43 בן-גוריון (לעיל הערה 33); דברים בועד ביטחון ישובי, אב"ג, ועדות מיוחדות, 8.6.1947.

44 יוסף אבידר, "מ'הגנה' לצה"ל – היבטים ארגוניים", מערכות 255 (אפריל 1977), עמ' 8–9.

45 בן-גוריון (לעיל הערה 33); דברים (לעיל הערה 43).

שיוצע למדינה היהודית. לדברי בן-גוריון אם לא תתקבל החלטה, יידרש היישוב להדוף במינימום של קורבנות כל התקפה ולהגן על כל נקודת יישוב מבלי לקבוע מראש את גבולותיה הטריטוריאליים של המדינה לעתיד לבוא.⁴⁶ ב-15 בינואר 1948, כשישה שבועות לאחר קבלת החלטת החלוקה בידי עצרת האו"ם, ניסח בן-גוריון את העקרונות הבאים לניהול המלחמה: "לא הגנה מקומית אלא ארצית, לא התגוננות סטאטית אלא דינמית, לא ביטחון הנקודות אלא ביטחון היישוב, התחבורה – ובקרוב ביטחון הארץ, הגבולות, העלייה והעצמאות".⁴⁷

גם השלב הסדיר התאפיין בשני חלקים. החלק הראשון היה מלחמת מגן שנועדה לעצור את פלישת הצבאות הערביים הסדירים. בחלק השני הלחימה נוהלה "לא באמצעים דפנסיביים, אלא עד כמה שאפשר באופנסיבה מתמדת; וההתקפה... לא תצמצם רק בתחומי המדינה היהודית, אפילו לא רק בתחומי ארץ ישראל".⁴⁸

לדעת בן-גוריון, השגת הכרעה הייתה המטרה המקווה של המלחמה שנועדה לשמש מלחמה על הגשמת הציונות ועל התנאים שאמורים היו להבטיח את הגשמתה. אף שהיכולת ההגנתית של היישוב ברמה הארצית הייתה מוגבלת, הוטל עליו ללמוד את "המלאכה... [ו]אם נדע למה אנו נתבעים, נראה את הסכנה במלוא היקפה".⁴⁹ בן-גוריון התייחס לצורך במהלכים הגנתיים מובהקים בתגובה לפלישת הצבאות הערביים בתחילת המלחמה, משום שסביר היה להניח, כי לא תהיה כל אפשרות לתכנן מהלכים התקפיים במצב שבו ימצא ארגון ה"הגנה" עם תחילת "מלחמת העצמאות". עם זאת, כשהבין שבמהלכים הגנתיים בלבד לא יושג המפנה הנדרש, דחף בן-גוריון, בתקופה שקדמה להקמת המדינה, לבצע מהלך התקפי נרחב דוגמת "מבצע נחשון". ההחלטה על יציאה למבצע הייתה תוצאה ישירה של התערבותו. לאחר פגישה שקיים עם הפיקוד הבכיר של הארגון ב-31 במרס 1948, ניתנה הנחיה שהייתה "מפנה בזה שכאן הייתה החלטה... של מעבר ממגננה להתקפה".⁵⁰ החלטה זו כפה בן-גוריון על הפיקוד הבכיר של הארגון, ובעניין זה "הפעיל את סמכותו בתחום האופרטיבי בניגוד לדעת הדרג הצבאי המקצועי".⁵¹ עם זאת, ניתן היה להוציא את המבצע לפועל בד בבד עם ההתקפלות הבריטית, צבירת ניסיון בידי ארגון ה"הגנה", הצטיידות בכלי לחימה נוספים והרחבת שורותיו של הארגון.

לצורך התמודדות עם העדר התכנון, אחד הליקויים המרכזיים שאבחן בן-גוריון בארגון ה"הגנה", מונה יגאל ידן לתפקיד קצין המבצעים של הארגון. ידן, על פי עדותו שלו,

46 בן-גוריון, דברים (לעיל הערה 43).

47 דוד בן-גוריון, בהלחם ישראל, תל-אביב: עם עובד וקרן הנגב 1975, עמ' 34.

48 דוד בן-גוריון, דברים במועצת המדינה הזמנית, ישיבה מס' 3, אב"ג, פרוטוקול, 3.6.1948.

49 בן-גוריון, בכנס פעילי הביטחון של מפא"י, אב"ג, נאומים, 15.1.1948.

50 יוסף אביר, "מטרות מדיניות ואסטרטגיות", רפאל אמיר (עורך), מהמאבק נגד הבריטים למלחמת העצמאות – יום עיון, אפעל: המרכז לתולדות כוח המגן – ה'הגנה' 1987, עמ' 71.

51 יואב גלבר, "הכוח הצבאי בתקופת המעבר", ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה, 1947–1949: רציפות ותמורות, חיפה: מוסד הרצל לחקר הציונות 1990, עמ' 247.

הסכים לגמרי להערכת בן-גוריון את אופי המערכה העתידית. במהלך הפגישה של השניים במהלך "הסמינר" קבע יבין באופן מפורש "כי חלק ממפקדי ההגנה אינם רואים ואינם מבינים כי המלחמה הבאה תהיה נגד צבאות סדירים".⁵² מינויו של יבין לתפקיד ראש [אגף] המבצעים השמיט את הבסיס להמשך פעולתו של המטה המקביל ה-WAR OFFICE שהקים בן-גוריון בהתבססו על קצינים יוצאי הצבא הבריטי. המטה נועד לסייע לבן-גוריון בבחינת הצעות להקמת צבא סדיר שלא על בסיס ארגון ה"הגנה". אולם עצם קיומו יצר חשש, שהוא "יטול לידיו מדורי פעולה של ההגנה, ו[י]ותיר להגנה רק ענייני שגרה, עד אשר תנתן לצוות הנ"ל סמכות לקבל לרשותו את ההגנה כולה".⁵³

יבין התמנה לתפקידו זמן קצר לאחר שנתפרסמו הנחיותיו של בן-גוריון בסיום ה"סמינר" ביוני 1947, וכבר בסוף אוקטובר פרסם הוראות מוקדמות לביצוע "תכנית יהושע". משמעות התכנית שנקראה על שם אחד מבכירי המפקדים של הארגון, יהושע גלוברמן, שנפל באותה תקופה, הייתה שלראשונה קיבל הפיקוד העליון את הערכת בן-גוריון בדבר ההתקפה הצפויה של צבאות סדירים. היה זה "הניסיון הראשון לתכנן את הגנת הארץ בפני פלישת כוחות סדירים של ארצות החבר הערבי מעבר לגבולות. [זאת, תוך התייחסות ל] ב. הכוחות הסדירים הנמצאים כבר... בתוך גבולות הארץ. [הלגיון הערבי וחיל הספר] ג. ריכוזי צבאות ערביים בקרבת הגבולות ובקרבת דרכי הפלישה האפשריים. ד. כנופיות וארגונים בלתי סדירים של ערביי הארץ".⁵⁴

"תכנית יהושע" הייתה מפנה משמעותי לעומת המסמך שפורסם חודש לפני כן בידי הפיקוד העליון של הארגון. היה זה קובץ הוראות לעריכת תכניות הגנה ועיבודן בהמשך לתכנית ב' מספטמבר 1945 ולתכנית ג' ממאי 1946. הנחת היסוד של מסמך זה התבססה על ההערכה שהייתה שלטת בכיפה עד לאותה עת, ולפיה צפויות "פעולות איבה מצד הערבים על הישוב העברי".⁵⁵ ברוח זו התבטא בשלהי ספטמבר 1947 הרמ"א ישראל גלילי, ודחה על הסף את ה"הערכה המוגזמת וההיסטוריה בדבר תוקפה ועוצמתה של התוקפנות הזאת ושל הסיכוי להתערבות כוחות צבאיים סדירים של צבאות המדינות השכנות לעזרת ערביי ארץ ישראל ביחידות צבאיות על זיון המודרני".⁵⁶ התייחסות זו של גלילי מעוררת השתאות נוספת, לאור עדותו של אבידר⁵⁷ ולאור עדותו של רבינוב, שהיה חבר מרכזי במפקדה הארצית, שטען כי בידי שירות הידיעות של הארגון (הש"י) "היו כבר ההחלטות הסודיות של ועידת באלודן של הליגה הערבית [מקיץ 1946], וראשי ההגנה ראו את סכנת ההתערבות הצבאית של ארצות ערב בבעיית ארץ ישראל – כאיום של ממש כבר

52 ריאיון אורי מילשטיין עם יואל יבין, 21.1.1982, תק"מ, חטיבה 25מ', סדרה 20, מכל 45, תיק 4.

53 ישראל גלילי, עדויות, 14.8.1957–15.7, את"ה, 13.00040.

54 הוראות מוקדמות לביצוע תכנית יהושע, את"ה, 073/7/0003.

55 שם.

56 דוד בן-גוריון, דברים במועצת ההסתדרות הס', אב"ג, פרוטוקול, 30.9.1947.

57 לעיל הערה 11.

אז, חודשים מספר לפני שד' בן-גוריון קיבל מידי הנהלת הסוכנות את האחריות ל'הגנה', וכמעט שנה שלמה בטרם הגיע ארצה על מנת לקבל תיק זה לידו בפועל ממש".⁵⁸

ב-18 באוקטובר 1947 ציין בסיפוק בן-גוריון ביומנו את העובדה שגם גלילי הסכים שיש צורך בתכנון חדש לקראת סכנת פלישה משום שהתכנון הקיים אינו הולם,⁵⁹ ושאת הארגון צריך להכין לאתגר שעל מאפייניו הצביע כבר עם סיום "הסמינר" ביוני 1947. על השינוי המשמעותי בתפיסתו דיווח גלילי בדברים שנשא במועצת הקיבוץ המאוחד, שהתכנסה בקיבוץ גבעת חיים ב-22 אוקטובר 1947. גלילי קבע באותו כינוס, כי החשיבה הביטחונית חייבת לקחת בחשבון כמה תמורות יסודיות. התמורה הראשונה: השתתפותם של כוחות ערביים סדירים, וכלשונו: "לחשב מחדש את כוחותינו בכל הנוגע לציד, לאימון ולממדים, בראייה ברורה שכוחותינו יצטרכו לעמוד לא בלבד בפני התפרעות של ערביי ארץ ישראל, אלא בפני התפרעות... המסתייעת בכוחות צבאיים ערביים סדירים".⁶⁰

ההסכמה בעניין זה בתוך הפיקוד העליון של הארגון אפשרה, לאחר ביצוע עבודת המטה הנדרשת, את פרסום "פקודת המבנה הארצי" המעודכנת ב-7 בנובמבר 1947. על פי פקודה זו, מבנה כוחו של הארגון והיערכותו נדרשים לשינויים, בשל "סכנת התקפה על הארץ, על ידי צבאות ארצות ערב השכנות... מול צבאות סדירים מן ההכרח להיערך בכוח צבאי – מאומן, חמוש ובנוי במתכונת צבאית".⁶¹

על פי עדות ידן, פרסום הפקודה הוביל להקמתן של "חטיבות ההגנה משום שאז החל לפעול אגף המבצעים וזה היה אחת מתוצאות עבודתנו. אני זה שתכננתי את המבנה, אנחנו עשינו מהומה כללית ששום דבר לא מוכן, לא היו תכניות, לא היו חטיבות, לא הייתה חלוקת תפקידים".⁶² בסופו של דבר, הוציא ידן לפועל תכנית שונה באשר לבניין הכוח מזו שגובשה בידי בן-גוריון. בפועל, בשל אילוצי הזמן שעמם התמודד הארגון, הוחל מיד בהקמתן של חמש החטיבות המרחביות הראשונות שלו על בסיס התשתית של גדודי החי"ש. החטיבות גולני, כרמלי, אלכסנדרוני, קרייתי וגבעתי היו אמורות לשמש יחד עם גדודי הפלמ"ח ועם יוצאי הצבא הבריטי את עיקר הכוח הסדיר שנועד להדוף את הצבאות הפולשים. זאת, בד בבד עם הרחבת מסגרותיו של חיל המשמר שנועד והוכשר להגנת היישובים. בדרך זו אמור היה הכוח הצבאי המתגבש להיעשות לצבא לגלי סדיר ולחלק מהמערכת הכללית יישובית הכפוף להנהגה המדינית של היישוב. פרק הזמן הקצר שעמד לרשות הנהגת היישוב עד לתחילתה של המלחמה, בשונה מהתחזיות המוקדמות, מנע

58 ברוך רבינוב, בשולי הויכוח בין ד' בן-גוריון ל' גלילי, ג"ח, ארכיון ב', רבינוב, חט' 22.95, מכל 2, תיק 8.

59 דוד בן-גוריון, יומן, אב"ג, יב"ג, 18.10.1949.

60 ישראל גלילי, במוקד עשייה והכרעה, יד טבנקין: מרכז ישראל גלילי – הוצאת הקיבוץ המאוחד 1987, עמ' 9.

61 תוכנית המבנה הארצי, 7.11.1947, את"ה, 0100//073.

62 ידן (לעיל הערה 52).

את הוצאתן המלאה לפועל של התכניות לבניין הכוח שהתגבשו בעקבות "הסמינר". עמוד השדרה של הצבא הסדיר שנבנה אפוא בתוקף הנסיבות היה ארגון ה"הגנה".

בפברואר 1948, עם התקרבות מועד יציאת הבריטים מן הארץ, נפגש בן-גוריון עם הפיקוד הבכיר של הארגון במטרה לדון בהיערכותו של הארגון לקראת פלישת הצבאות הערביים.⁶³ בהמשך למפגש זה הוציא אגף המבצעים בראשות ידן פקודה שעל ארגון ה"הגנה" לבצע הכנות לקראת פרוץ המלחמה. פקודה זו ידועה בשם "תוכנית ד'", ועל פיה תוכנן הארגון לפעול להכלת מתקפת הצבאות הערביים עם פתיחת השלב הסדיר של המלחמה. על פי תוכנית ד' אמורים היו כוחות הארגון להשתלט על שטחה של המדינה העברית ולהגן על גבולותיה, על "גושי ההתיישבות והאוכלוסייה שמחוץ לגבולות, נגד אויב סדיר, סדיר למחצה וזעיר – הפועל מבסיסים אשר מחוץ לשטח המדינה או בסיסים הנמצאים בתוכה". מטרת התכנית הייתה "להשלים את שלוש התוכניות הקודמות [שהוכנו על ידי הארגון] בפרקים החסרים ולהתאימן למצב המשוער שייווצר עם סיום השלטון הבריטי בארץ".⁶⁴ הפקודה של מטכ"ל ה"הגנה" שפורסמה במרס 1948 נועדה לפי תפיסת ידן למנוע פינוי נקודות יישוב יהודיות ולאפשר השתלטות "על דרכי התחבורה לקראת הפלישה, כך שבזמן הפלישה נהיה משוחררים מעומס אדיר של לחימה בדרכים ונתרכז בלחימה באויב החיצוני".⁶⁵ בדרך זו הושג "רצף של מרחב יהודי גדול, שכלל בתוכו את מרבית המרחבים האסטרטגיים [שהיו] קיימים במדינה".⁶⁶

החשיבות של הבטחת מרב השטח שהוקצה בידי האו"ם למדינה היהודית, והצורך להדוף כל התקפה ולהגן על כל יישוב, עמדו בבסיס תכנית ד'.⁶⁷ רעיון זה היה ביטוי לאוריינטציה ההגנתית, שגרסה "הגנת היישובים והשטחים שביניהם, [ו]עצירת הפלישה בתוך שטח שמעבר לגבולות החלוקה של הכ"ט בנובמבר".⁶⁸ הגם שתכנית ד' הייתה המשך לתפיסה ההגנתית, בפועל כללה התכנית את ההנחיה לכבוש עמדות קדמיות של האויב, כדי שלא יוכל לצאת מהן להילחם נגד יחידות ארגון ה"הגנה". התכנית שיקפה את הצורך בשינוי או עדכון התפיסה ההגנתית שהייתה קיימת, אם כי ההנחה שעמדה בבסיס

63 דוד טל, "תוכנית ד': תוכנית אב או צורך השעה", זמנים 611 (1997/8), עמ' 98.

64 תוכנית ד', 10.3.1948, את"ה, 0094//073.

65 ידן (לעיל הערה 52).

66 צבי אילון, "ייחודה של תוכנית ד'", דברים ביום עיון בנושא "הערכות ה'הגנה' לקראת מלחמת העצמאות", מכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן, סדרת חוברות ימי עיון, חוברת ע"ו (1988), עמ' 81–82.

67 יהודה ואלך, "ייחודה של תוכנית ד'", דברים ביום עיון בנושא "הערכות ה'הגנה' לקראת מלחמת העצמאות", מכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן, סדרת חוברות ימי עיון, חוברת ע"ו (1988), עמ' 26.

68 יוסף אבידר, "התכנון האופרטיבי לקראת ה-15 במאי", דברים ביום עיון בנושא "הערכות ה'הגנה' לקראת מלחמת העצמאות", מכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן, סדרת חוברות ימי עיון, חוברת ע"ו (1988), עמ' 74.

השינוי הנדרש – פלישת צבאות סדירים ערביים, הגם שצויינה בפקודה המקורית, נדרשה לאישוש נוסף בעדכון לפקודה שפורסם ימים אחדים לפני פרוץ "מלחמת העצמאות". במחקרים על תכנית ד' מובאות סיבות נוספות לחיבורה של התכנית. בין השאר נטען כי התכנית הייתה פועל יוצא מהמסקנה שאליה הגיע מטכ"ל ארגון ה"הגנה" בשלהי 1947, שיש צורך להוציא את היוזמה מידי האויב ולהכין תכנית מקיפה שתשנה את המצב האסטרטגי שאליו נקלע הארגון בשלהי השלב הבלתי סדיר.⁶⁹ לפי דעה אחרת התכנית נולדה בשל המשבר שהתהווה בגלל ההצלחות הערביות הראשונות בשלב זה של המלחמה, ולא כפרי התפתחות הדרגתית כפי שניסו להציג מחבריה. התכנית "ביטאה מעבר חד לאסטרטגיה של מתקפה והפיכת המגנה לבסיס למתקפה".⁷⁰ יגאל ידין, שהופקד על הכנת התכנית, העריך שנים רבות לאחר מכן, כי לולא בוצעה התכנית שהייתה "ביטוי לתמונת המצב של ההגנה במרס 48... לא רק שלא היה קם צבא ההגנה לישראל... מדינת ישראל לא הייתה קמה".⁷¹

"צבא ההגנה לישראל" (צה"ל) הוקם בפועל רק כשבועיים לאחר הקמת המדינה. עם תחילת "מלחמת העצמאות" היה זה ארגון ה"הגנה" שיחידותיו עמדו מול הצבאות הערביים הסדירים שפלשו לשטח המדינה. הקשיים שליוו את תהליך בניין הכוח השפיעו על אופן הכניסה לשני שלביה של המלחמה ועל היכולת המקצועית-מבצעית. עם זאת, התמשכות הלחימה והניסיון שכבר צבר הפיקוד הבכיר של הצבא בניהול מבצעים בהיקפים שלא ידע קודם לכן – אפשרו לו ליטול בהמשך הלחימה את היוזמה לפתיחתם של מהלכים התקפיים ששימשו נקודות מפנה בהתפתחות מהלכי "מלחמת העצמאות". הקמת הכוח הצבאי הסדיר ו"הזכות... להזדיינות [ביבשה, בים ובאוויר]"⁷² הייתה ביטוי מובהק להשגת ריבונות, וביטאה יותר מכול את המפנה האסטרטגי שהתרחש לקראת הקמת המדינה והעמדת הביטחון בראש סדר העדיפויות, כשם שהיה במתכונתו המיליציונית של ארגון ה"הגנה" ביטוי נאמן לאופיה של החברה היישובית, שהעמידה בראש סדר העדיפויות שלה את העלייה ואת ההתיישבות, ורק לאחריהן את הצורך בהגנה עליהן. מצד אחד, הכוח הצבאי היה אפוא הראי של החברה, אך מן הצד האחר – היה לו תפקיד מרכזי בגיבוש ובהבניית הזהות הלאומית החדשה. הצבא הסדיר שהוקם על בסיס ארגון ה"הגנה" היה אפוא לאחד מסמלי ההתחדשות הלאומית, כפי שהקמת הארגון במתכונתו הארצית בשנת 1920 נתפסה מתחילה כבואה לתמורות חברתיות, מדיניות

69 עודד מסר, תוכניות אופרטיביות של ההגנה 1937–1948, תל-אביב: תג, 1996, עמ' 27.

70 דב תמרי, חשיבה אסטרטגית בארגון "ההגנה" 1936–1947, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 164.

71 יגאל ידין, "על ההיסטוריה ועל סילופי ההיסטוריה", בתוך הערכות ה'הגנה' לקראת מלחמת העצמאות, יום עיון, מכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן, סדרת חוברות ימי עיון, חוברת עו (1988), עמ' 45.

72 בן-גוריון, זכרונות (לעיל הערה 13), עמ' 278.

ולאומיות שסימלה "המדינה בדרך". ההתנהלות הנכונה בעת תמורות אלו ערב הקמת המדינה הייתה תלויה באופן תפקודה של ההנהגה המדינית ובבנייתה כראוי את המוסדות הפוליטיים החדשים. מוסדות אלה הצליחו להתאים את עצמם הן לטובת הצרכים המדיניים המשתנים, אף שתהליך זה לוה בשורה ארוכה של בעיות וקשיים שהונחו לפתחם של המוסדות בידי גורמים וגופים שהתקשו להתמודד עם מורכבות המעבר מיישוב למדינה, הן לצורך בפיקוח על הכוח הצבאי של המדינה שזה עתה הוקמה.

דומה שעל מורכבות האתגר שעמו התמודדו הנהגת היישוב והפיקוד של ארגון ה"הגנה" מעידים יותר מכול הדברים שכתב בן-גוריון ביומנו ב-14 במאי 1948: "בארבע אחר הצהרים הוכרזה העצמאות היהודית והוקמה המדינה. גורלה בידי כוחות הביטחון... כמעט כל אנשי המטה התנגדו לדעתי להסתער בכוח יותר גדול ובמרץ יותר עקשני על כיבוש המרחבים סביב כביש תל-אביב ירושלים... בלי החלטה מפורשת של י"ג [הממשלה הזמנית] לא רציתי לתת הוראה נגד דעתם של כל אנשי המטה. אולם אני מרגיש שהחמיצו ומחמיצים כיבוש הקובע גורל ירושלים – ואולי גורל המערכה כולה".⁷³

הפיקוח הפוליטי על ארגון ה"הגנה"

עקרון כפיפות ארגון ה"הגנה" למוסדות הפוליטיים ולמדיניותם לא הועמד בספק מאז הוטמע עיקרון זה עם הקמתו של הארגון ב-1920. ברמה העקרונית לא ניתן למצוא ערעור שיטתי על כפיפות הכוח הצבאי להנהגה המדינית, אך למרות הטענה שהושמעה בעיקר מפיו של בן-גוריון ואישים אחרים, לא הייתה זאת כפיפות מלאה. עם זאת, ההכרה בחשיבות המרות היישובית מחד גיסא, וכלליות הארגון מאידך גיסא, פרנסו עד ערב הקמת המדינה את ההתמודדות על הסמכות ועל המרות של מוסדות החברה הוולונטרית, שנעדרה סמכות לאכוף את החלטותיה ולחייב את הציבור לפעול על פיהן, על כוחו הצבאי של היישוב. לא בכדי, העדר הסכמה הן באשר לדרך הפוליטית הן באשר לאופן הפעלתו של הכוח הצבאי גרמו במצבי מחלוקת לפרישתם של גופים פוליטיים ושל גורמי כוח צבאיים ממרותם של המוסדות הפוליטיים הוולונטריים של היישוב.

יער ושביט ראו בנכונות ראשי ארגון "השומר" לפרק את ארגונם במאי 1920, קודם להקמת ארגון ה"הגנה", את תחילת היווצרותו של מדרג הסמכויות שבו האליטה הצבאית כפופה לאליטה הפוליטית.⁷⁴ בציינם זאת, קובעים השניים שעיקרון זה השתרש מאז הקמת ארגון ה"הגנה". בפועל, למרות העובדה שההנהגה המדינית ניסתה לפקח על פעולות הארגון, המבנה שנוצר על בסיס מוסדותיה הפוליטיים הוולונטריים סייע לארגון ה"הגנה", שפעל כארגון מחתרתי, לשמר מידה רבה של אוטונומיה פיקודית וארגונית.

73 דוד בן-גוריון, יומן, אב"ג, 14.5.1948.

74 אפרים יער וזאב שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2001, עמ' 96.

להלכה היה אמנם הארגון כפוף למוסדות הלאומיים, אך בתנאי מחתרת הייתה כפיפות כזו באה לידי ביטוי בעיקר בשאלות עקרוניות. לדעת בן-גוריון, לבעיה זו היה מרכיב נוסף. כל עוד גולומב, שהיה המוציא והמביא הבלתי פורמלי של הארגון, משך בחוטים מאחורי הקלעים, הוא "לא היה כפוף למעשה לשום רשות שהיא. הוא קיבל הוראות ממצפנו ומאחריותו הציונית ולפיהן פעל".⁷⁵

בחווה שעלול להיווצר ערעור על מרותה בתחום הביטחון, ידעה ההנהגה המדינית בנקודות זמן חשובות לדעתה בעשר השנים שקדמו ל"מלחמת העצמאות" להראות נחישות בשימורה של המרות, כחלק מהתנאים לקיומו של פיקוח אזרחי אפקטיבי. עם זאת, שעות ספורות לאחר ההכרזה על הקמת המדינה, טרם שהתבססה שליטת ההנהגה המדינית החדשה על הצבא שעמד לקום תוך ימים ספורים, נמנע בן-גוריון לכפות את דעתו על הפיקוד הצבאי הבכיר. יודגש אפוא שכל עוד ניתן לפיקוד הבכיר של ארגון ה"הגנה" חופש פעולה סביר, לא ניתן להצביע על מחלוקות מהותיות בין שני הדרגים או קריאת תיגר על סמכותה של ההנהגה המדינית לעסוק בעניינים הביטחוניים. אחד המקרים היחידים של חילוקי דעות בין הדרגים התרחש בעת שסנה ניסה להגביל את חופש הפעולה של דורי כרמטכ"ל הארגון ב-1945.

יתר על כן, בתקופה זו לא נדרשה ההנהגה המדינית להביע יחס של אמון ביכולתו המקצועית של הפיקוד הבכיר, ואף לא הייתה בנמצא מסגרת פורמלית כלשהי שהבהירה את חלוקת התפקידים בין הדרגים, אלא הייתה רק הסכמה והבנה במשתמע שהדרג המדיני בכיר מהצבאי. עם זאת, הנסיבות ערב "מלחמת העצמאות" חייבו שינוי מהותי בכללי המשחק הפוליטיים בהנהגה המדינית עצמה, ומול הכוח הצבאי שאמור היה להיבנות כצבא סדיר לכל דבר ועניין. אם עד אותה תקופה לא נדרש בן-גוריון פורמלית ובאופן שוטף, בתוקף תפקידיו כמזכיר ההסתדרות וכראש הנהלת הסוכנות, לטיפול אינטנסיבי בסוגיית הביטחון, הרי עם העמדת הביטחון בראש סדר היום היישובי בקונגרס הציוני הכ"ב, בדצמבר 1946, נרתם בן-גוריון מיד לאחריו לעשייה המדינית-ביטחונית באופן שלא עורר ספק ביחס לחשיבות המהלך שהוביל – הקמת המדינה. בן-גוריון היה שותף לדיונים במפגשים לא רשמיים, כך שניתן למצוא התבטאויות והתייחסויות שלו בתחום הביטחון בעתות משבר שאליהן נקלעו היישוב וארגון ה"הגנה", שחייבו את התערבותו לצורך התוויית הדרך בהמשך.

עד לקבלת ההחלטה בקונגרס הציוני הכ"ב על שינוי משטר הביטחון, לא הופעל, לדעת בן-גוריון, כל פיקוח אזרחי על הנעשה בארגון.⁷⁶ ונעדרה הכוונה מדינית והגדרת מטרות לפעולות הארגון מההנהגה המדינית.⁷⁷ כאמור, על אלה עמד בן-גוריון לראשונה מיד לאחר פרסום "הספר הלבן" במאי 1939. אף שבחלק ניכר מהתקופה, האחריות להכוונת הארגון

75 דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל-אביב: עם עובד 1975, עמ' 153–154.

76 דוד בן-גוריון, דברים במזכירות מפא"י, אב"ג, פרוטוקול, 30.10.1947.

77 זהבה אוסטפלד, צבא נולד, תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1994, עמ' 28.

הייתה מונחת על כתפיו של בן-גוריון, לדעתו – מה שהתקיים עד אותו שלב היה "פיקטיבי [ו]הארגון שלט על עצמו ולא דאג על פי טבע הדברים לעניינים אחרים".⁷⁸ יתר על כן, להוותו של בן-גוריון התברר לו כי גם "ההשגחה" של הסוכנות על כוחו הצבאי של היישוב הייתה פיקציה, משום ש"הצבא הלך ונעשה שליט על עצמו".⁷⁹ כך שהיה ברור כי במשטר הביטחון הקודם, שהתאפיין בכך שארגון ה"הגנה" פיקד על עצמו כמעט ללא מעורבות שוטפת ופיקוח דרג פוליטי אחראי שבסמכותו לקבל החלטות, לא ניתן היה להמשיך, ויש להסיק אף את המסקנות והמשמעויות האישיות הנגזרות מהבנה חדשה זו.

אחת הדוגמאות למצב זה היה הוויכוח על דרך המאבק ב"ספר הלבן" שהיה נטוש בין הגופים הפוליטיים ביישוב וחלחל לתוך הארגון וחשף "השפעות פוליטיות שונות על הלך התפישת של מפקדים בדרגות פיקוד אחראיות להנהגת המאבק". לדעת דורי, הרמטכ"ל הראשון של הארגון, נוצר אפוא "מצב שחוגים מסוימים של מפקדים בעמדות מפתח אחראיות בארגון ההגנה וחטיבותיו השונות לא רק שלא כיבדו את המדיניות שנקבעה על ידי המוסדות העליונים, אלא שהשפיעו במישרים נגדה באופן פעיל, ובתוקף הסמכויות הרחבות שיש למפקדים פקודיהם יכלו לנצל עמדתם כמעט ללא הגבלות באותו כיוון שנראה להם לנכון. יתר על כן, המרות העליונה נשארה למעשה קיימת רק לגבי חלק מהמפקדים. לגבי חוגים שלא קיבלו דעתה, הייתה זו רק מרות פורמאלית, ובמקומה באה מרות חדשה שמקורה היה במרכז או במרכזי אותן מפלגות פוליטיות שלהן השתייכו אותם חוגים של מפקדים".⁸⁰ למראות אלה של פגיעה במשמעת הלאומית נחשף להוותו גם מאיר אביגור.⁸¹

כאמור, מצב זה חייב היה להשתנות, מכאן שאחד הצעדים המדיניים הראשונים שהתחייבו מהמאבק ב"ספר הלבן" היה הצורך בהתארגנות מחודשת של מוסדות היישוב לטיפול בעלייה באמצעות "המוסד לעלייה ב". צעד זה, שנדרש כדי להקנות להנהלת הסוכנות אחריות כוללת ושליטה על פעולות העלייה הבלתי לגלית, נתקל בקשיים מרובים שלוו במאבקי כוח פוליטיים, עד שהתקבלה ההחלטה להפוך את "המוסד לעלייה ב" לזרוע של ארגון ה"הגנה", כביטוי לכוונה לארגן מחדש את כל ענייני הביטחון של היישוב.⁸² מאוחר יותר הוכפף המוסד למרותו האישית של בן-גוריון והוא מינה את נאמנו שאול אביגור לעמוד בראשו.⁸³

שינויים נדרשו גם במבנה ארגון ה"הגנה" כפי שבא הדבר לידי ביטוי עם פרסום "אושיות ההגנה" באביב 1941. מסמך זה היה "פקודת ארגון" של ארגון ה"הגנה", ונכללו

78 בן-גוריון, דברים (לעיל הערה 43).

79 דוד בן-גוריון, הוועד הפועל של ההסתדרות, אב"ג, פרוטוקול, 10.5.1948.

80 מסמך יעקב דורי, את"ה, 080/55פ/0002, ללא תאריך.

81 שאול אביגור, עם דור ההגנה, ב, תל-אביב: מערכות 1978, עמ' 15.

82 דוד בן-גוריון, זכרונות (לעיל הערה 13), עמ' 283.

83 עידית זרטל, זהבם של היהודים – ההגירה היהודית המתחרתית לארץ ישראל 1945–1948, תל-אביב: עם עובד 1996, עמ' 309.

בו הגדרות באשר לייעוד, למשימות ולכפיפויות אשר ניתן היה להגיע לגביהן להסכמה עם שאר מגזרי הישוב. בנוסף קבע המסמך את אופן כפיפותו של הארגון למרות המוסדות העליונים של התנועה הציונית והישוב: "הארגון נתון למרותה של ההסתדרות הציונית העולמית בשיתוף כנסת ישראל בארץ ישראל, עומד לרשותן וסר לפקודתן... הארגון הוא היחיד המוסמך ורשאי לפעול בכל ענייני ההגנה בארץ... הארגון משרת את כלל האומה, את כלל הישוב ואת כלל התנועה הציונית. אין הארגון מתערב בשאלות הפנימיות של הישוב והציונות".⁸⁴

קודם לפרסום המסמך הבהיר בן-גוריון פעם נוספת על מה יש להקפיד בעת הראורגניזציה שמן הראוי לבצע בארגון ה"הגנה" במטרה "להבטיח... מרות ציונית ושיתוף הישוב בפיקוחו":

א. הגדרת התפקיד המדיני שעל הארגון למלא בנוסף לתפקידיו בתחום הביטחון.

ב. השלטת מרות ציונית שתהא מקובלת על כל חוגי הישוב.

ג. מניעת פגיעה בכושר הפעולה של הארגון.⁸⁵

בן-גוריון ייחד תשומת לב מרובה להבטחת קיומה של מרות ציונית על הארגון, שהתבטאה בהכוונתו הארגונית והחינוכית ובאופן הפעלתו המבצעית. העובדה שיש גורם כוחני שיכול לראות את עצם קיומו כמטרה בפני עצמה, עוררה בלבו של בן-גוריון תחושת אי-נוחות וחשש מפני שימוש לא נכון בכוח, שסכנתו לישוב עלולה הייתה לעלות, לדעתו, על הסכנה הטמונה בספר הלבן.⁸⁶ מכאן שמוסדות הביצוע החדשים של הישוב והעומדים בראשם הוכפפו ישירות למפקדה הארצית או להנהלת הסוכנות שהגבירה את אחיזתה במפקדה. "בראש חלק מהמוסדות הללו הועמדו אנשים פוליטיים מובהקים שניחנו במידת נאמנות ציבורית מוחלטת" להנהלת הסוכנות.⁸⁷

השינויים האלה המחישו באופן ברור שלצורך שילוב מושכל של צעדים מדיניים וצבאיים מתחייבת הכפפה מלאה של הגופים הביצועיים, כגון "המוסד לעליה ב'" והכוח הצבאי של הישוב, להנהגה המדינית. עם זאת, הרצון לעשות שימוש בכוח צבאי חייב את בן-גוריון להצביע על המגבלות ועל האילוצים הנובעים מההפעלה המוקדמת. סוגיית השימוש בכוח צבאי למשימות מדיניות הייתה נושא מורכב בחשיבתו של בן-גוריון, והוא החל לתת את דעתו עליה במהלך הדיונים הממושכים שקיים קודם לקבלת תפקיד האחראי על נושאי הביטחון בראשית מאי 1939. באותם ימים רשם לעצמו ביומנו רעיונות ראשוניים ששימשוהו בהמשך להתמודדות המחשבתית עם סוגיית המשטר והצבא, כחלק ממחשבותיו על תפקידי ארגון ה"הגנה":

84 אושיות ההגנה (לעיל הערה 2).

85 דוד בן-גוריון, דברים בישיבת מרכז מפא"י, אב"ג, פרוטוקול, 19.3.1941.

86 שם, שם.

87 פעיל (לעיל הערה 27), עמ' 62.

המסגרת המדינית שבפעולתנו.

תפקידי צבא – מדיניים.

צבא – מכשיר למדיניות חיצונית.

הקושי שלנו – צבא ללא מדינה.

צבא לשם הקמת המדינה.⁸⁸

בן-גוריון, ערב הקמת המדינה, חשב שיש לעשות שינוי בכל מרכיביה של האסטרטגיה הציונית כלפי חוץ וכלפי פנים. כאמור, שינוי זה נדרש בשל הצורך להעמיד את שאלת הביטחון בראש סדר העדיפויות של היישוב.⁸⁹ התחושה כי היישוב עמד בפני מאבק גורלי על קיומו, כבר בתקופה שקדמה להחלטת האו"ם,⁹⁰ עמדה בבסיס הדרישה שהציב בן-גוריון בדבר השליטה של ההנהגה הפוליטית על ארגון ה"הגנה", כתנאי הכרחי ליכולת ההתמודדות מול האתגר הביטחוני החדש. דרישה זו באה כעת לדברי בן-גוריון, משום שעד כה נמנע ממנו לטפל במישרין בענייני הארגון.⁹¹ הצורך בהכוונת הפעילות בנושאים המדיניים-אזרחיים, והפיקוח על הנושאים הביטחוניים-צבאיים, שנבעו מאופיו של המאבק הצפוי לקראת הקמת המדינה, הביאו לשינוי מהותי ביחסי הארגון עם הנהלת הסוכנות. "כניסתו של בן-גוריון בעובי הקורה של ענייני הביטחון סימלה אפוא נקודת מפנה במבנה היחסים בין ההגנה לבין הדרג המדיני".⁹²

עיקר ביקורתו של בן-גוריון בשאלת הפיקוח על הארגון, במעבר מיישוב למדינה, התמקדה בתפקוד "המפקדה הארצית", שנמצאה על ידיו מיותרת כבר במהלך "הסמינר"; זאת, כיוון ששליטתה על הארגון הייתה בגדר פיקציה,⁹³ ולא היה בסמכותה לקבל החלטות בנושאים מדיניים וביטחוניים עקרוניים. לדעת בן-גוריון, המפקדה חדלה מזמן לתפקד כמפקדה, בשל העובדה שהוקם מוסד חדש ביישוב – מחלקת הביטחון בהנהלת הסוכנות, שטיפלה בתחומים שעליהם הופקדה המפקדה עד אותו זמן. יתר על כן, גם חברי המפקדה הארצית לא ערערו על ביטולה כמוסד "והמשיכו איש בתפקידו תוך כפיפות ישירה למנהל ענייני הביטחון" [בן-גוריון].⁹⁴

דומה שהרמ"א גלילי התקשה לקבל את השינויים הללו, והמשיך לפעול על פי הדפוסים שהיו מקובלים קודם לכניסת בן-גוריון לתפקיד ראש מחלקת הביטחון (מנהל הביטחון). במהלך תקופה זו המשיך גלילי להפעיל את "המפקדה הארצית", למרות

88 דוד בן-גוריון, יומן, אב"ג, 28.4.1939.

89 דוד בן-גוריון, "בדרך לצבא ולמדינת ישראל" (מאמר מס' 57), דבר, 18.9.1964.

90 אוסטפלד (לעיל הערה 77), עמ' 13.

91 שם, עמ' 15.

92 יואב גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, ירושלים: יד יצחק בן-צבי תשמ"ו, עמ' 21.

93 דוד בן-גוריון, הוועד הפועל של ההסתדרות, אב"ג, פרוטוקול, 10.5.1948.

94 רבינוב (לעיל הערה 58).

הכרסום בסמכויותיה ובמעמדה הארגוני,⁹⁵ כגורם המציע כיווני פעולה בתחום הביטחון וכגורם שנדרש לאשר מינויים בתוך ארגון ה"הגנה".⁹⁶ לדעתו של בן-גוריון, מן הראוי היה להפסיק את פעולתה של המפקדה, אך מחשש שמא מהלך שכזה יקומם עליו חלקים רבים בהנהגת היישוב בחר בן-גוריון להשאיר את "המפקדה הארצית" על כנה. עם זאת, "ככל שהצטמצמו סמכויותיה של המ"א, הלך וגבר משקלו הסגולי של הרמ"א כאישיות ביטחונית ראשונה במעלה לצידו של בן-גוריון".⁹⁷ לדעת פעיל, התפתחות זו הייתה אחת הסיבות שהובילו את בן-גוריון לסיים את כהונת הרמ"א, שמילא בפועל גם את תפקיד הרמטכ"ל בהעדרו של דורי החולה.⁹⁸

בן-גוריון יצא חוצץ גם נגד הדרך שבה מונתה המפקדה. אף שהמפקדה הייתה צריכה להתמנות על ידי הוועד הלאומי, בפועל המינוי היה פיקטיבי. "למעשה מונתה 'המפקדה' חציה על ידי 'הסתדרות העובדים' וחציה על ידי 'האיחוד האזרחי', ושני חצאים אלה לא תמיד היו שלימות אחת".⁹⁹ לדעת בן-גוריון, גם מינוי גלילי לתפקיד הרמ"א היה פיקציה, ולפי דברי בן-גוריון אף גלילי עצמו הסכים על כך. מינוי גלילי היה מינוי של שותף. "בחנתי את המצב וראיתי – שלצורך העניין טוב אם יהיה גם ישראל גלילי משאהיה אני לבד. אבל הרמ"א בתור תפקיד בטל ומבוטל כבר מזמן. הרמ"א היה פיקציה פורמלית במשך שנים, וחברי ההסתדרות במפקדה יודעים את זה שאף פעם הרמ"א לא החליט שום דבר". הסמכויות שניתנו לו היו סמכויות הסוכנות ובסמכותה "הייתה לו הזכות: א. לבטל החלטות של המפקדה אם היו בניגוד לקו הציוני. ב. לתת הוראות שהמפקדה משום מה לא נתנה".¹⁰⁰

עם העברת מרכז הכובד למחלקת הביטחון בראשותו, ריכוז בן-גוריון בידיו את העשייה הביטחונית, וקיבל על עצמו את הכוונת הארגון ואת הפיקוח הפוליטי עליו; זאת, לאור הבנתו, כי הקמת הכוח הצבאי וההכנות הנוספות בתחום הביטחון מחייבות את ביטולם של המנגנונים ושל המוסדות הפוליטיים שפיקחו על העשייה הביטחונית עד אותה עת. יצירת תיק הביטחון תחילה במסגרת הסוכנות היהודית, והעברתו בהמשך לידי מנהלת העם / הממשלה הזמנית היו ביטוי לתהליך שסופו לא הותיר ספק באשר למעמד הסמכות המדינית ביחס לכוח הצבאי. לא עוד מצבים שבהם שוררת אי-בהירות באשר לגורם הפוליטי המופקד על ארגון ה"הגנה", בעטייה של התמודדות דוגמת זו שהתקיימה בין הנהלת הסוכנות ל"כופר הישוב" שנועד לאסוף כספים למען ה"הגנה" ותבע בשם המאה

95 אורי מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות: המאבק על המטרה, תל-אביב: זמורה, ביתן 1989, עמ' 210.

96 מכתב הלל (גלילי) לאמיתי (בן-גוריון), 33.2.1948, א"צ, תיק 18, משלוח 481/1949.

97 מאיר פעיל ועזריה רומן, קרע בתש"ח – מאבקי כוח בצמרת בדרך לניצחון במלחמת העצמאות, אפעל: מרכז ישראל גלילי לחקר כוח המגן 1991, עמ' 103.

98 פעיל (לעיל הערה 27), עמ' 92.

99 דוד בן-גוריון, "בדרך לצבא ולמדינת ישראל" (מאמר מס' 65), דבר, 13.11.1964.

100 דוד בן-גוריון, הוועד הפועל של ההסתדרות, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות, 10.5.1948.

גם את השליטה על הדעה שעל פיה אמור היה הארגון להתנהל. לא עוד מעורבות ישירה של מפלגות מן היישוב בפיקוד הישיר על הכוח הצבאי, בהסתמך על הסדרים פוליטיים, כפריטט על התגלגלותו והתרחבותו. מעתה ואילך, על רקע שינוי סדרי העדיפויות היישוביים והעמדת הביטחון ערב המלחמה בראש הרשימה, הועמדו לטובת בניין הכוח הצבאי תקציבים בהיקפים שלא היו לו קודם לכן, אם כי לא במידה המספקת לצרכים החדשים.

אם כן, בן-גוריון פעל לשינוי מהותי בדפוסי הפיקוח והסדריו במישורים המדיני והביטחוני כאחד, כביטוי לתפיסתו את משטר הביטחון החדש. לצורך ביסוס אחיזתו בכוח הצבאי כמייצג ההנהגה המדינית, פעל לראשונה בתחום המוסדי-ארגוני לעיצובה של הפלטפורמה המדינית, כך שיתאפשר לו להיעשות לסמכות המדינית העליונה והבלבדית המפקחת ומכוונת את העשייה הביטחונית מתוך ראייה רחבה של המרכיבים האזרחיים והצבאיים כאחד. כשהוא מצויד בגיבוי הפוליטי המתאים, יכול היה בן-גוריון לעשות שימוש בסמכויותיו אלה מול הפיקוד הבכיר של הארגון ולשנות את כללי המשחק בין הדרג המדינית לדרג הצבאי מן הקצה אל הקצה, באופן שלא יהא ספק לגבי מוקד קבלת ההחלטות. זאת, לאור תפיסתו הבסיסית כי ככלל – ניהול ענייני הצבא באחריות ההנהגה המדינית. עם זאת, עד למימוש השינוי בפועל, נדרשו כמה וכמה התמודדויות שלאחריהן התאפשרה הכפפתו המלאה של הכוח הצבאי להנהגה המדינית שבראשותו של בן-גוריון.

בן-גוריון נטל לעצמו את הסמכויות הרחבות בתחום הביטחון, לא מתוך כוונה לעסוק בענייניו השוטפים של ארגון ה"הגנה", אלא בשל הצורך להכין את כוחו הצבאי של היישוב לקראת המלחמה.¹⁰¹ פעילותו בעניין זה נדרשה לכמה צעדים הכרחיים. הצעד הראשון שנקט בן-גוריון היה הגדרתו של האויב שעמו עמד היישוב להתמודד, וקביעת הצעדים הנדרשים לבניית הכוח בהתאם לאופי האתגר שהציב האויב. כבר צעד ראשון זה עורר על בן-גוריון את חמתו של הרמ"א גלילי, שהסתייג מעיקרי הערכת המצב שלו והתייחס למשמעויות שהוצגו בפני הפיקוד הבכיר של הארגון ביוני 1947 עם סיום "הסמינר" כשיגעון.¹⁰² חלפו כחמישה חודשים עד שגלילי התיישר עם הקו שנקבע בידי בן-גוריון; עובדה שאפשרה את תחילת בניין הכוח תחת ידיו של ידן.

הצעד השני שאליו נדרש בן-גוריון היה הגדרת היעד והמטרות שעל הכוח הצבאי להשיג במהלך ההתמודדות הצפויה. לצעד זה נדרש בן-גוריון, כיוון שהוא נחשף למגבלות התכנון הצבאי הקיים ולהעדר תכניות מבצעיות המותאמות להערכת המצב שלו על אופיה של המלחמה העתידית והשלכותיה המדיניות. מכאן, שהמלחמה לתפיסתו מיועדת להשגת תכלית מדינית, ולצורך השגתה נדרשה הן הגדרה ברורה של מטרותיה המדיניות, הן תרגומן של המטרות המדיניות למטרות שעל הצבא להשיג במלחמה. האחריות על הגדרת המטרות המדיניות הייתה מנדט מובהק של ההנהגה המדינית, ורק שלה. זה היה הרקע

101 גלבר (לעיל הערה 50), עמ' 254.

102 דוד בן-גוריון, "בדרך לצבא ולמדינת ישראל" (מאמר מס' 59), דבר, 2.10.1964.

שאפשר לבן-גוריון לדחוק "במטה הכללי לבצע מבצעים צבאיים אשר חשיבותם המדינית הייתה להערכתו מכרעת, לנוכח חוות דעתם המקצועית של אנשי הצבא שאין השעה כשרה לכך מהבחינה הצבאית... [עם זאת, לקראת סופה של המלחמה] מנע מצה"ל השגת מטרות מלחמה שלדעת אנשי הצבא היו בהישג יד";¹⁰³ מן הבחינה הצבאית – כיבוש הגדה המערבית. מעורבותו בתהליך הגדרת המטרות אפשרה לו במהלך המלחמה ועם השתנות נסיבותיה לוודא שהמטרות הצבאיות במלחמה תשרתנה נכונה את מטרותיו המדיניות של היישוב. בדרך זו, מלחמת העצמאות התאפיינה "בתיאום ובמידה רבה אף בזהות בין היעדים המדיניים ובין המטרות המדיניות של המלחמה".¹⁰⁴ בן-גוריון הצליח ליצור הלימה בין מטרות המלחמה למטרות במלחמה, כבר בשלב הכנתה של תכנית ד' שנועדה לקדם את הפלישה של צבאות ערב הסדירים לשטח מדינת ישראל.

תכנית ד' הייתה התוכנית המבצעית הראשונה שהכנתה הייתה פועל יוצא מהכוונה מדינית ברורה, לאחר שבן-גוריון הטיל את מלוא כובד משקלו הפוליטי והתערב בעשייה הביטחונית באופן שלא עשה מאז החל לשמש כראש הנהלת הסוכנות. בכך נבדלה תכנית ד' מכל התכניות שקדמו לה. אף אחת מהתכניות המבצעיות הקודמות של מטכ"ל ארגון ה"הגנה" לא התאשרה כתוכנית מוסכמת, מוסמכת ומחייבת על ידי המוסדות הלאומיים.¹⁰⁵ נוסף להשפעתו הישירה על תכנונה ומימושה של תכנית ד', נדרשה כצעד שלישי מעורבותו הישירה של בן-גוריון בניהול ענייני המלחמה, כבר בשלבה הבלתי סדיר שהכשיר את הקרקע לביצוע "מבצע נחשון". מעורבותו הרבה נבעה לדבריו מהסיבות הבאות:

- א. חוסר מקצועיות והעדר ניסיון מבצעי של בעלי התפקידים הבכירים בארגון ה"הגנה".
- ב. חוסר ניסיונו ומגבלותיו של המטה הכללי בניהול מערכה מורכבת ובהיקף נרחב.¹⁰⁶

בן-גוריון נטל לידי את הניהול האסטרטגי של המלחמה, ואילו ידן, כראש [אגף] המבצעים, עסק בניהול השוטף של הפעילות האופרטיבית.¹⁰⁷ למרות חלוקת העבודה בין שני האישים, התעוררו לא מעט חיכוכים ביניהם. לטענת ידן, הייתה זו מעורבותו של בן-גוריון בתחום האופרטיבי והטקטי גם יחד, שהקשתה עליו את ניהול המלחמה בהעדר רמטכ"ל ומטה מקצועי מיומן שאמור היה לתפקד כמטה כללי של צבא לכל דבר ועניין. לדעת בן-גוריון, המצב ההיולי שבו נמצאו הצבא והמטכ"ל בתחילת המלחמה לא אפשר "לתחום תחום ברור בין סמכויות הדרג המדיני לצבאי... רק לאחר שיגובשו הצבא והמטה, ויצטבר ניסיון, ייקבעו בצורה ממוסדת גם תחומי האחריות".¹⁰⁸

103 צבי לניר, "היעדים המדיניים והמטרות הצבאיות במלחמות ישראל", בתוך אהרון יריב (עורך), מלחמת ברירה, אוניברסיטת תל-אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, תשמ"ה,

עמ' 123–124.

104 שם, עמ' 122.

105 מסר (לעיל הערה 69), עמ' 179.

106 אוסטפלד (לעיל הערה 77), עמ' 757, 760.

107 שם, עמ' 230.

108 שם, עמ' 236–237.

משכך, פעל בן-גוריון לביצוע מינויים רבים של קצינים ושל בעלי תפקידים בכירים, בעיקר מקרב יוצאי הצבא הבריטי, באופן שיביאו לידי ביטוי את תפיסתו שלו באשר לאופן ניהול המלחמה. הפיקוד הצבאי הבכיר של ארגון ה"הגנה" התקשה לקבל את מנהיגותו, בשל התמורות שרצה לחולל בהרכב הפיקוד ובמבנה הארגון שעמד להיות צבא סדיר. כך נטלה על עצמה ההנהגה המדינית בראשות בן-גוריון, לראשונה בתולדות היישוב, אחריות מלאה ופורמלית על הארגון, לאחר שלא הייתה נכונה להודות עד אותה עת אפילו בעובדת קיומו. נטילת אחריות זו הייתה ביטוי לצורך לקבל הכרעות ברורות באשר למדיניות העתידית שממנה התחייב מספר רב של הנחיות ברורות באשר לבניין הכוח הצבאי, הכנתו, הכנת תכנונים מבצעיים וייצוב שרשרת פיקודית שביכולתה למלא אחר הוראות ההנהגה המדינית ובהתאם לתפיסתה. מכאן הצורך בחלוקת תפקידים ברורה – שלא תמיד הוקפד עליה קודם לכן – בין הדרגים, ובמקרה זה יותר מכול בשל תחושת ההנהגה המדינית, שאין ביכולת הדרג הצבאי הבכיר להתמודד עם ההיקף והמורכבות של האתגרים הניצבים בפניו, לפחות בשלבים הראשונים של "מלחמת העצמאות".

במצב דברים זה נדרשה הרחקת גופים פוליטיים ממוקדי עשייה צבאיים והרחקת הצבא ממוקדי כוח פוליטיים. בדרך זו הצליח בן-גוריון לרתום מקצת שותפיו להנהגה הפוליטית ולשכנעם לשתף עמו פעולה – אף שהיו שהתקשו בהבנת התמורות הנדרשות מהמעבר מיישוב למדינה – ולהכפיף למרותו המוחלטת את הפיקוד הבכיר. הפרדת תחומים זו נתקלה בהתנגדות חזיתית במהלך הניסיונות הראשונים ליישמה. הפיקוד הבכיר התנגד פעמיים ליוזמותיו של בן-גוריון ויצא נגדו בריש גלי. בפעם הראשונה – עם ביטול תפקיד הרמ"א והעברת גלילי מתפקידו ב-3 במאי 1948, ובפעם השנייה – על רקע תכנית המינויים שתכנן בן-גוריון במהלך ההפוגה הראשונה של "מלחמת העצמאות". על פי תכנית זו, אמורים היו הקצינים מקרב יוצאי הצבא הבריטי להחליף חלק ניכר מהמפקדים שצמחו בתוך הארגון, משום שלא הצליחו, לדעת בן-גוריון, בתפקידיהם הקרביים. בשני המקרים, אף שבן-גוריון נאלץ לקבל חלק מתכתיבי הפיקוד הצבאי, כדי שלא לפגוע במאמץ המלחמתי הכולל, לא נפגמה אחיזתו במכונת המלחמה הצבאית והיא אף התחזקה. גם השפעתו על אותם מרכיבים מקרב ההנהגה המדינית שלא שותפו בפיקוח הפוליטי על המאמץ המלחמתי התחזקה בעקבות הקמתה של "ועדת גרינבאום" בשלהי ההפוגה הראשונה, כך שלא היה ערעור משמעותי הן על הנהגתו הביטחונית הן על הנהגתו המדינית בשמשו כ"מצביא המלחמה" בפועל.

אם כי עד ערב הקמת המדינה לא עמדו ענייני הביטחון בראש סדרי העדיפויות של ההנהגה המדינית, עתה התחייב שינוי מהותי במידת מעורבותה של ההנהגה. בשל הצורך לארגן את "הישוב ואת התנועה הציונית, לאו דוקא בהתאם לקונסטיטוציה הציונית ולא לפי ההרגלים שלנו, ולא לפי המקובל במשך חמישים שנה, אלא כפי שאנו מצווים על ידי צרכי ההתגוננות", פעלה ההנהגה המדינית בראשות בן-גוריון נמרצות לחיזוק סמכותה ומרותה. בשל נתונים אלה נדרשה "כפיפות מוחלטת לשלטון הציבילי [האזרחי] העליון

במדינה".¹⁰⁹ שלטון זה – באמצעות מוסד אחד ויחיד שהוקם ביוזמתו, "מנהלת העם", שעתידה הייתה להיעשות לממשלה הזמנית עם הקמת המדינה – נועד אפוא בראייתו "[ל]חלוש על כל האמצעים ו[ל]סדר את כל צרכיו של הישוב ויתאימם לדבר המרכזי והעיקרי – לביטחון".¹¹⁰ החלישה של מוסד זה על כל האמצעים נועדה לתפיסת בן-גוריון לעשותו לגורם שיהיה אחראי "על כוח האדם הצבאי, עובדי המשק, התעשייה, החקלאות, על הפיננסים וכל השירותים הממלכתיים בישוב ובארץ, ורשות זו תקבל תמיכה מלאה ונאמנה של התנועה ציונית והעם היהודי בתפוצות".¹¹¹

התקופה הסמוכה לפני המלחמה ושלביה הראשונים של המלחמה ציינו סופה של תקופה ופתיחתה של תקופה חדשה באשר לאופן השליטה על הצבא. הצבת הממשלה הזמנית, ובן-גוריון בראשה, במוקד העשייה הביטחונית בתקופה קריטית זו – השפיעה על האופן שבו התפתחה יכולת המערכת הפוליטית לחלוש על הצבא במהלך המלחמה. לתפיסת בן-גוריון, החלישה התאפיינה בנוסף לאמור לעיל, גם ביכולת ליצור לעצמו מרחב פעולה כמעט בלתי מוגבל. דפוסי החלישה שהתעצבו ערב הקמת המדינה הושפעו אפוא גם מהתפקיד הבולט שנטל לעצמו המנהיג המדיני, ששלט על גיוס חלק ניכר מהמשאבים שהועמדו לרשות המאמץ המלחמתי והצליח לנטרל את מרבית מוקדי האופוזיציה האפשריים להנהגתו. בהעדר מסגרת חוקית כלשהי שאמורה הייתה להסדיר את יחסי הגומלין בין המוסדות הפוליטיים לכוח הצבאי, מנהיגותו של בן-גוריון נטלה תפקיד מרכזי בתהליך קביעת ההסדרים החדשים.

קביעת הסדרים אלה, לאור היקף הפעילויות הנרחב שנטלה על עצמה ההנהגה המדינית ביוזמתה שלה, משקפת אפוא שלב חדש במעורבות הדרג המדיני בעשייה הביטחונית. זו קפיצת מדרגה שמשמעויותיה הרחבות לא הובנו בחלקן, הן על ידי שותפים להנהגה המדינית, הן על ידי מרבית המופקדים על הכוח הצבאי. המעבר ממערכת פוליטית וולונטרית למערכת פוליטית ריבונית, בד בבד עם בנייתו של הצבא הסדיר, עמד אפוא בבסיס הצורך לעצב דפוסי פיקוח שונים. החלישה, כפי שהתקבעה בצומת קריטי זה, על ייחודה ועל משמעויותיה, הייתה שונה מהתמורות שחלו קודם לכן בדפוסי הפיקוח הפוליטיים על ארגון ה"הגנה". בדרך זו נקבע באופן שלא השתמע לשתי פנים כי הסמכות המדינית אחראית על הפעלת הכוח הצבאי והכוונתו, במהלך המלחמה ובתקופה שלאחריה, עת החזיק בן-גוריון בכפל תפקידיו כראש ממשלה ושר ביטחון.

109 בן-גוריון (לעיל הערה 75), עמ' 154.

110 דוד בן-גוריון, יומן מלחמה – מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, ב, ערכו גרשון ריבלין ואלחנן אורן, תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור 1982, עמ' 336.

111 בן-גוריון, דברים בועד הפועל הציוני, אב"ג, פרוטוקול, 6.4.1948.

סיכום

ההשתנות המתמדת של האתגר הביטחוני מאז כיבוש ארץ ישראל בידי הבריטים הובילה בהדרגה למעבר מארגון "השומר" שהתמקד בשמירה נקודתית, לארגון הרואה בראייה ארצית את צורכי ההגנה היישוביים, וממנו להקמת צבא סדיר שנועד לגונן על קיומה ועל ביטחונה של המדינה מפני פלישת הצבאות הערביים הסדירים עם סיום המנדט הבריטי. אם סירב ארגון "השומר" להסתייע בהכוונה פוליטית כלשהי, וארגון ה"הגנה" נהנה מחולשתו של הפיקוח הפוליטי, הרי שבסיטואציה הייחודית שהלכה ונוצרה בעת המעבר להקמתו של הצבא הסדיר, נדרשה התייחסות לכוחו הצבאי של היישוב מטעם הנהגתו המדינית השונה מכל התייחסות קודמת. אם עד ערב הקמת המדינה נועד ארגון ה"הגנה" להגן "על יהודים מפני התקפה של ערבים בארץ, [ו]לכך הספיקה ההגנה... [שהייתה] גוף אבטונומי, נתון למרות עצמו, בתחילה אפילו לא למרות ארצית, משיג בעצמו את תקציבו, משיג בעצמו את נשקו, קובע בעצמו את דרכי הגנתו, מקבל הוראות בפועל רק בעניינים פוליטיים",¹¹² הרי שתקופה זו תמה ערב הקמת המדינה ועם יישום הצעדים שנקטו לקראת הקמת הצבא הסדיר. הצורך בפיקוח מוחלט על הכוח הצבאי היה תנאי הכרחי במעבר החד והמידי ממערכת יישובית וולונטרית למסגרת של מדינה ריבונית, שביכולתה לכפות את מרותה הרשמית. על רקע ההתמודדות עם אתגר ביטחוני השונה לחלוטין בכל פרמטר אפשרי מהאתגרים הקודמים שבהם התנסה היישוב עד ערב "מלחמת העצמאות", נדרשה מהנהגתו המדינית של היישוב בנייתו של משטר ביטחון חדש.

מאמר זה התמקד בפרק הזמן שבו הוכיח בן-גוריון שניתן לגרום לשינויים הנדרשים הן בהתאמת כוחו הצבאי של היישוב ליעדים המשתנים, הן ביכולת ההנהגה הפוליטית לפקח על הכוח הצבאי, על רקע המלחמה שעמדה בפתח. מכלול הפעילויות של בן-גוריון שתוארו במאמר זה – מבטא ניסיון מודע מטעמו להתמודד עם אחד המבחנים הבולטים של חברה דמוקרטית – הטיפול בסוגיית הפיקוח על גורמי הכוח הצבאיים הנתונים למרות הנהגתה המדינית. הנהגה שהצליחה לפתח, על רקע מצב חירום ביטחוני, דפוסי פיקוח יעילים שסייעו לה בהתמודדות עם אתגר קיומי מבחוץ וסייעו לה בביסוס מערכת שלטונית דמוקרטית מבית, היא הנהגה בעלת יכולת פיקוח על עשייתו של הכוח הצבאי ומסוגלת לכוונו. שילוב של מהלכים במערכת הפוליטית עם מהלכים בתוך המערכת הצבאית – ששינתה פניה ממערכת מיליציונית למערכת של צבא סדיר – אפשר להנהגה המדינית לראשונה בתולדות היישוב, ועל סף הקמתה של המדינה, לכוון את ההכנות המדיניות והצבאיות גם יחד לקראת פרוץ המלחמה הבלתי נמנעת. בן-גוריון שהיה מודע למורכבות השעה, עשה שימוש במוסדות המערכת הפוליטית הדמוקרטית לצורך הכפפתו המלאה של תחום הביטחון, אף במחיר של עקיפה חלקית של כללי המשחק הדמוקרטיים.

112 דוד בן-גוריון, יומן, אב"ג, 5.1.1952.

מיעד תשתית של החברה היישובית, שחשיבותו הייתה מובנת מאליה, נעשה הביטחון לעיקרון המארגן שעל פיו התכוננה החברה לאתגר הביטחוני שניצב בפועל לפיתחה, השונה מכל איום קודם. אף אם החרפת האתגר הביטחוני שימשה הסבר לנחישות שגילתה ההנהגה המדינית על מוסדותיה להכפפת הטיפול בביטחון למרותה, הרי שהשתנות בעיית הביטחון ערב הקמת המדינה שימשה מניע רב-עצמה לתמורות השלטוניות, המבניות והמוסדיות וכן לתמורות בדפוסי הפיקוח, שהישוב וכוחו הצבאי התנסו בהן במהלך תקופת המעבר הקצרה מיישוב למדינה.

זו הייתה דרכו של בן-גוריון להבטיח את קיומו של התהליך הבלתי נמנע להקמת המדינה היהודית, שראשיתו בהצעת ועדת פיל מ-1937. הצעה זו חוללה שינוי בתפיסתו, ומאז פרסומה נתפסה על ידו כפתרון הטוב ביותר לריכוז מקסימלי של יהודים בארץ ישראל. לתהליך הגשמתה היו לא רק השלכות מדיניות כי אם גם השלכות אסטרטגיות-צבאיות, כך שהשזירה ביניהן הייתה בלתי נמנעת ונדרשה מידה רבה של הכוונת הראייה הצבאית לראייה המדינית, הרחבה יותר מעצם מהותה. בדרך זו ניתן היה להגיע לשילוב מיטבי בין הראייה המדינית לצבאית, לשם ההתמודדות מול האתגר הביטחוני שהשתנה חליפות.

במאמר זה נעשה שימוש במונח "חלישה" מתוך כוונה ליצור הבחנה ברורה בין הפיקוח הפוליטי החלקי והמוגבל שפיקח בן-גוריון ערב "מלחמת העצמאות", עד כינונם של דפוסי החלישה בהקשר הרחב. ה"חלישה" בראייתו של בן-גוריון הייתה יותר מהשתתפות ההנהגה המדינית בקביעת המדיניות הצבאית בעתות שלום ומלחמה, או תרומה הבאה לידי ביטוי במחשבה ובהכוונה פוליטית מההנהגה המדינית.¹¹³ לתפיסתו, ה"חלישה" היא מעורבות טוטלית של הדרג המדיני, כולל האפשרות לעשות זאת בזמן אמת, בכל מרכיביה של העשייה הצבאית והמלחמתית, מתוך כוונה שתשרת את הראייה המדינית ללא חריגה וסטייה כלשהי. בן-גוריון פעל להטמעתם של דפוסי החלישה עם הירתמותו המלאה לנשיאה בנטל ביטחון היישוב, החל בנקודת הזמן שבה העריך שקיומו של היישוב נתון בסכנה קיומית בשל סיומו הצפוי של משטר המנדט הבריטי על ארץ ישראל. היכולת להכתיב למערכת הצבאית החלטות שעמדו לעתים בניגוד לשיקוליה המקצועיים ולאופציות שהוצעו על ידה, הייתה תנאי הכרחי, לתפיסתו, לניהוג המושכל. אם כן, החלישה מבטאת שינוי מובהק באשר לדפוסי הפיקוח הפוליטי שהתקיימו עד אותה עת, משום ההידרשות לראשונה לראייה כוללת ורב-תחומית המשפיעה על הכוונת הדרג הצבאי מהדרג המדיני, ראייה ששילבה כאמור מחשבה מדינית עם החלטות לגבי שימוש או אי שימוש בכוח.

התאמת היכולת בפועל למטרה שבכוח תוך הגדרת יעדים ומשימות בנות השגה – עמדה בבסיס הנחת היסוד של בן-גוריון, שלפיה לכל מלחמה נדרשת אסטרטגיה שונה; אסטרטגיה שאמורה הייתה להיגזר בין השאר מיחסי הכוחות שהיו נכונים לתקופת

113 יהושפט הרכבי, מלחמה ואסטרטגיה, תל-אביב: הוצאת מערכות, 1990, עמ' 526.

המלחמה המסוימת, שהיו שונים תמיד מיחסי הכוחות בהתמודדויות קודמות. נדרשה אפוא התחדשות חשיבתית מתמדת ופתיחות מרבית בשל ההשתנות הבלתי פוסקת של אתגרי הסביבה האסטרטגית ומרכיביה. בלא דרכים חדשות, העריך בן־גוריון, נשקפת סכנה עצומה גם לדרך הישנה שהתאפיינה באינרציה חשיבתית, אדיקות במסגרות קיימות ובהרגלי החשיבה אשר היו שייכים לעבר. הואיל והעולם דינמי במהותו, "גורמים וצורפים (ה)מתחדשים מזמן לזמן גוזרים כליה על הקיים או משנים אותו יסודית". החיפוש המתמיד אחר דרכים חלופיות כדי להשיג את המטרה הנדרשת היה הכרח שאפשר היערכות לקראת הצפון בגורמים ובצירופים בעתיד. כדי להגיע למטרה נדרשה ראייה לטווח הארוך והצבעה על התפתחויות ותהליכים אפשריים, בד בבד עם מאמצים בלתי פוסקים להגדיר מטרות ומשימות לפעולה במישורים הצבאי והמדיני.¹¹⁴

נשים ומגדר בארגון ה"הגנה" בשנים 1920–1948

דגנית בוני־דודי

אף שנעשו מחקרים רבים על היבטים שונים בתולדות ה"הגנה", נושא הנשים בארגון ה"הגנה" עדיין לא זכה לבדיקה מעמיקה. זאת על אף התפקיד המשמעותי שמילאו הנשים בחיי ה"הגנה" בתקופת המאבק על הקמת המדינה.

פעילותה של החברה בארגון ה"הגנה" התפתחה בהתאם לאופיו המשתנה של הארגון, שהותאם לדרישות המשתנות של המציאות. משירות אישי של מתנדבים נבחרים נעשה ארגון ה"הגנה" לעממי ורחב. משמירה מקומית על רכוש ועל כבודו של כל יישוב עבר גם האלמנט הנשי לשמירה על מערכות בין־יישוביות, ליווי שיירות והבטחת עורקי תחבורה. החברות יצאו לפעילויות המאבק בשלטון הבריטי, לארגון ההעפלה ועלייה ב' בארץ ובחו"ל. הן הצטרפו לחימה נגד הנאצים במלחמת העולם השנייה, ואף השתתפו במלחמת העצמאות. לא אחת היה עליהן להיאבק במגבלות פיזיולוגיות, דעות קדומות וקשיים אנושיים, בעיקר בשל היותן נשים. אך החברות לא קיבלו מתנות חנם. על מנת להרחיב את תחומי פעילותן הן נאלצו לשכנע מפקדים ביכולתן, להוכיח את יכולתן, להראות נחישות וכוח עמידה. רק לאחר תלאות ועבודה מפרכת הן הצליחו לכבוש לעצמן תחומים חדשים, לפעמים כאלו שנחשבו לתחומים גבריים טהורים כמו כבאות, סליקאות (אחריות על מקומות מחבוא לנשק), לחימה בשדה הקרב וכו'.

יש לציין שגם כאשר הצליחו נשים לכבוש תחומי פעילות גבריים, עדיין היה עליהן לאחוז בתפקידיהן המסורתיים הרגילים. התפקידים החדשים לא היו במקום המסורתיים אלא נוספו עליהם. כאן בא לידי ביטוי תפקידה הכפול של האישה, שאחזה ביד אחת ברובה או בזרנוק המים ובידה השנייה קדרת או מטאטא. המאמר ידון בהיבטים השונים של הנשים בארגון ה"הגנה". אתחיל בסקירה קצרה על ראשית ההצטרפות של הנשים לארגון ה"הגנה". לאחר מכן אדון בפרופיל החברות ובתפקידיהן בארגון, ולבסוף אבחן את הערכת הגברים לתרומתן של הנשים לארגון. המאמר מבוסס על מקורות ארכיוניים, ספרי זיכרונות וספרות משנית העוסקת ב"הגנה" וביישוב בכלל באותם הימים.

רקע: ראשית הצטרפות הנשים לארגון ה"הגנה"

עם הקמת ארגון ה"הגנה" ב-1920 הצטרפו לארגון חברות ספורות. יש לציין כי קבלתן של החברות ל"הגנה" נעשתה באותו אופן שבו התקבלו חברים. עד סוף 1924 היה המפקד מגייס אנשים מתוך מעגל חבריו ומכריו.¹ לאחר אימונים ותקופת ניסיון ראשונית (במקורות לא ניכר כמה זמן ארכה תקופת הניסיון), היו החברים מתקבלים רשמית ל"הגנה". במאורעות פסח 1920 בירושלים, הבחורות המעטות שהשתתפו בטיפול בנפגעים היו אחיות "הדסה" שגויסו להגיש עזרה ראשונה.² ביניהן פעלה רוזה כהן, חברה ומפקדת ב"הגנה", שהגישה עזרה ראשונה לפצועים וסייעה בחילוצם מהעיר העתיקה ובהעברתם לבית החולים "הדסה-רוטשילד" ברחוב הנביאים.³

רק קומץ בנות, שמספרן לא ידוע, התגייסו ל"הגנה" בעת היווסדות הארגון. תפקיד החברות לא היה מוגדר והן התאמנו באקדחים ובעזרה ראשונה. הן לא יצרו גרעין מלוכד או קבוצת חברות אלא פעלו כיחידות, כל אחת לפי כוחה ולפי יכולתה.⁴ דוגמה לעדות נדירה על בחורה שהצטרפה ל"הגנה" בשנות העשרים יש לראות בדבריה של דבורה קירשנבוים, חברת ה"הגנה" בירושלים, שסיפרה שהחלה לעסוק בענייני ה"הגנה" ב-1920 בהיותה נערה צעירה.⁵

נראה כי בתחילה סייעה דבורה ל"הגנה" מבלי להיות חברה בארגון. רק מאוחר יותר היא התקבלה לארגון, כנראה לאחר שהוכיחה את עצמה. מאחר שמדובר במקורות מתקופת ראשית ימי ה"הגנה", חסרים נתונים רבים, כמו מי קבע את נוהל הקבלה ומשך תקופת הניסיון.

בשנים הראשונות היה מספר חברי ה"הגנה" בכל הארץ זעום ביותר, מטעמי חשאיות. בירושלים, בשל אופייה המיוחד בהיותה עיר מעורבת, מרכז שלטון המנדט, מקום משכן קונסולים ונציגי מדינות, אנשי דת ועוד – שמירת החשאיות הייתה חמורה ביותר, והחברים נדרשו לערנות מרבית ולכוננות מתמדת. משום כך הייתה בירושלים הקפדה רבה על קבלת חברים בכלל, ועל קבלת חברות בפרט. בראשית ימי ה"הגנה" היו שתי נשים בהנהגה ה"הגנה": רחל ינאית בירושלים ורוזה כהן בחיפה. השתתפות חברות מוסדה רק באוקטובר 1924, וביוזמתה של רחל ינאית החלה ב-1925 קבלה מסודרת של חברות ל"הגנה" בירושלים.⁶

בתל-אביב בשנות העשרים הייתה קבלה מוגבלת של חברות חדשות; לפי המסורת

- 1 יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה [להלן סת"ה], ב (א), תל-אביב 1971, עמ' 251.
- 2 חיה אברהמי (עורכת), בהגנה ובחן, תל-אביב 2001, עמ' 198.
- 3 צבי אשל, הבחורות ההן, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 14.
- 4 אהובה סלוצקי, סת"ה, ג (ב), תל-אביב 1976, עמ' 1223; ברוב המקורות לא מצוין מי בדיוק יזם את התגייסות הנשים ל"הגנה".
- 5 אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 198.
- 6 אברהמי, שם, עמ' 199.

חברה אחת לכל מחלקה של גברים. קבלת החברות נעשתה לפי אחוזים. בתחילה 10% ומאוחר יותר כחמישית מכלל החברים. על כן, ככל שעלה מספר החברים עלה בהתאמה מספר החברות. אם לא עלה מספר החברים נותר מספרן של החברות סטטי.⁷ באופן כללי, מרחב הפעולה שניתן לנשים ב"הגנה" היה מוגבל. מיעוט הנשים בשנים אלה בארגון נבע מהעובדה שרק נשים מעטות יצאו לעבודה מחוץ לביתן. רוב הנשים המבוגרות היו עקרות בית.⁸ בסוף שנת 1925, מספר חברי ה"הגנה" בתל-אביב היה קטן מאוד (כמאתיים עד שלוש מאות חברים).⁹ החברים היו מחולקים למחלקות, והמחלקות לקבוצות, שפעלו באופן נפרד. אחת לחודש הייתה פעולה משותפת לכל החברים יחד, כולל החברות. כל אחת מהן הוצבה במחלקה של חברים והן שימשו בעיקר כקשריות. לקראת סוף שנות העשרים החל לעלות מספר החברות ב"הגנה" בתל-אביב.¹⁰

לפי עדותה של איזה שדה, היו ב-1927 תשע בנות בלבד ב"הגנה" בתל-אביב.¹¹ כלומר עד אז היה מספר הנשים בארגון ה"הגנה" בתל-אביב פחות מ-5% (תשע בנות מתוך 200 עד 300 חברים). בשנה שלאחר מכן מספרן גדל פי שלושה. בראשית 1929 כבר היו 28 חברות מתוך 230 חברי "הגנה"¹² (יש להדגיש כי היו שנים שבהן מספר חברי ה"הגנה" לא עלה ולעיתים אף חלה נשירה בקרב חבריו). חמדה אוסיאן, מפקדת פלוגת החברות בתל-אביב, הייתה הראשונה שיצאה לקורס סמלים, ולאחריה כבר כללו הקורסים מכסה קבועה של בנות המיועדות להדרכה.¹³ אך עדיין נאלצו נשים להילחם על מספר התקנים שהקצו עבורן בארגון. חברות ה"הגנה" תבעו בסוף שנות העשרים כי מספרן יהיה ביחס של 1:10; גם על דרישה זו נאלצו החברות להיאבק. כך סיפרה חמדה אוסיאן: "תביעתנו הייתה להעמיד את מספר החברות ב"הגנה" ביחס של 1:10; לאחר שהוכנו הכלים הארגוניים לא היה כל קושי להרחיב את המסגרת. אך כאן נכון לנו מאבק ממושך; הגדלת מספר החברות היה גורר אחריו מינוי מפקדת בדרגת מפקדת פלוגה. הייתה זו העזה גדולה בימים האפורים שלאחר המאורעות (1929)... אך אנו לחמנו. המלחמה הפעם ארכה שנתיים, ורק ב-1931, במפקד מיוחד של כל חברות השורה הכריז המפקד הראשי... על הקמת פלוגת חברות". אם כן, החברות קיבלו את תביעתן להוות 10% מהארגון ב-1931.¹⁴

- 7 ההגנה בתל-אביב – פרקים לתולדות ההגנה בתל אביב וסביבתה, תל-אביב 1956, עמ' 10.
- 8 על נושא המעמד החברתי-כלכלי של נשות התקופה (בשנות העשרים והשלושים) ראו: דבורה ברנשטיין, אישה בארץ ישראל, תל-אביב 1987.
- 9 יהושע פורת ויעקב שביט, היסטוריה של א"י – המנדט הבריטי והבית הלאומי, 9, ירושלים 1998, עמ' 215.
- 10 ההגנה בתל-אביב (לעיל הערה 7), עמ' 11.
- 11 ארכיון יד טבנקין [להלן אי"ט], חטיבה 25 מכל 4, תיק 8.
- 12 סלוצקי (לעיל הערה 1), עמ' 364.
- 13 ההגנה בתל-אביב (לעיל הערה 7), עמ' 325.
- 14 חיה אברהמי, אלמוניות בחאקי, תל-אביב, 1989, עמ' 37; וגם בארכיון תולדות ההגנה [להלן את"ה] 101.4 מתוך רשימה של חמדה אוסיאן, על החברה בשורות ה"הגנה" בתל-אביב.

דיון המפקדים בוועד ה"הגנה" הארצי על החברות בארגון קבע למעשה סופית את נחיצותן של החברות לארגון ה"הגנה", אך לא הגדיר את תפקידן. יעקב פת, מפקד ה"הגנה" בחיפה, כתב בזיכרונותיו: "לאחר הדיון על חלקה של החברה בארגון, דיון זה שהתקיים בפגישת שלושת מפקדי הערים (ירושלים, חיפה ותל אביב) התחלנו לקבל חברות לשורה".¹⁵ למרות מה שנקבע בחוקת ה"הגנה", היו מקומות בארץ, כמו במושבה פתח תקווה, שבהם עדיין לא התקבלו בשנים אלה בנות לארגון.¹⁶

בעדויות הרבות ובסיפורי האנשים שהיו ב"הגנה" קיים מוטיב העובר כחוט השני – הקושי הכרוך בקבלה לארגון. אם לגברים היה קשה להתקבל, לנשים היה קשה פי שניים. יעקב פת, מפקד ה"הגנה" בחיפה, סיפר על גיוס הבנות ל"הגנה" בעיר:¹⁷ "יש לציין שהקפדנו מאוד בקבלת החברות, הרבה יותר מאשר לגבי החברים, ובררנו את המועמדות ברור היטב. משום כך הייתה רמת חברות הארגון גבוהה".¹⁸

המפקדים לא מציינים בדבריהם מה משמעותה של ההקפדה המרובה בקבלת חברות ל"הגנה". ניתן לשער כי בשנים אלו המודעות בקרב המפקדים והחברים ב"הגנה" (ואולי גם בקרב הנשים עצמן) ליכולת של הנשים לתרום לארגון הייתה נמוכה כל כך, עד כי לא הרגישו צורך לגייס נרחב של בחורות. התפיסה המגדרית באשר לתפקוד החברות באה לידי ביטוי בהעדפה ברורה לגיוס גברים, אם כי היו מעט גברים שתמכו בגיוס נשים ל"הגנה". דעתו החיובית של יצחק שדה על השתתפות הבנות ב"הגנה" ובפלמ"ח ניכרת בסיפורים שכתב, שבהם מוצגת החברה כחלק אינטגרלי וחשוב מהצוות היוצא לקרב.¹⁹ שדה גם כתב ברשימה שהופיעה בעלון הפלמ"ח ב-1944: "לא נשקוט ולא נרגע עד שנביא את דבר ה'הגנה' לכל נערה ואישה ביישוב. זה ירים את ערך הגנתנו, זה יעלה את ערכה של האישה העבריה".²⁰ ההתנגדות של הגברים לגיוס חברות ל"הגנה", או לחילופין – התמיכה בכוח הנשי בארגון ה"הגנה" יידונו בחלק האחרון של המאמר.

המאורעות השונים שפקדו את היישוב היהודי (1929, 1936–1939) גרמו לרבים לרצות להצטרף לשורות ה"הגנה". עם מינויו של יעקב פת ב-1931 למפקד העיר ירושלים, חלה התאוששות בעיר לאחר הפילוג ב"הגנה" והקמת ארגון ב' שהפך לימים לאצ"ל. פת התחיל קודם כול בפעולת גיוס חברים חדשים לשורות ה"הגנה" בארץ. רחל ינאית טיפלה בגיוס חברות. באותן שנים הצטרפו חברות רבות, בעיקר צעירות, ונוספו תחומי פעולה חדשים.

15 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 26.

16 בנימין אורן (עורך), "שנותיהם היפות", ארגון ההגנה בפתח תקווה, פתח תקווה תשמ"ג, עמ' 161.

17 לא מצוין במקור על איזו שנה מדבר יעקב פת, אך כנראה כוונתו היא מראשית כהונתו כמפקד ה"הגנה" בחיפה ב-1923.

18 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 29.

19 יצחק שדה, כתבים ד; מחזות, תל-אביב 2000. שם מתוארת בחורה העשויה ללא חת היוצאת אל קו האש מבלי להירתע מהסכנות הצפויות, ובעיקר מסכנה ספציפית אחת והיא מהנהיגה שלה עצמה, עמ' 129.

20 יצחק שדה, "החברה ביחידותינו", עלון הפלמ"ח, 15 בפברואר 1944, עמ' 2–3.

בפרוץ מאורעות 1936 כבר היו בירושלים למעלה מ-200 חברות מאומנות בנשק קל, באיתות ובעזרה ראשונה.²¹ מספר החברים היה באותה עת כ-2000, ואם כן מספר החברות היה כעשירית ממספר החברים.²² ב-1937 כבר היו בירושלים קרוב ל-500 חברות.²³ בשנים של מאורעות 1936-1939 עלה מספר הנשים ב"הגנה" בכל הארץ על 20 אחוזים. בסוף 1937, מתוך 24,947 חברים ב"הגנה" היו 5,487 חברות.²⁴ יש לציין כי המקורות מדברים על צמיחה במספרן של החברות, אך אינם מציינים את אחוזי הגידול ואינם מציינים את הסיבה לגידול. אפשר שיש קשר בין גידול מספר החברות לעובדה שהבריטים הכשירו את ה"הגנה" בשל פעילות הערבים ב-1936-1939, ולכן ה"הגנה" לא נחשב עוד ארגון מחתרתי ומשום כך נחשב מסוכן פחות.²⁵

בראשית שנות השלושים ההוראה של חברי מפקדת ה"הגנה" שדנו בנושא שיתוף האישה הייתה שמספר החברות לא יעלה על 10%. בשנת 1936, עם פרוץ המאורעות, מכיוון שמספר החברות היה קטן לעומת מספר התפקידים שהוטלו עליהן והיה הכרח לגייס חברות נוספות ממקומות שונים כדי למלא את החסר בתפקידי השירות ולאפשר לבחורים לצאת לחזית, נשלחו החברות לעמדות ללא כל הכשרה והכנה מוקדמת.

רבות מהחברות הצטרפו ל"הגנה" באופן בלתי ישיר, דרך ארגונים אחרים. משם הדרך ל"הגנה" הייתה קצרה. מספרת צביה פיינ: "הצטרפתי להגנה עוד בהיותי בכרכור, בשנת 1933. כשעברתי לראשון, הצטרפתי לקבוצת קשר בהגנה. ההתחלה הייתה בקבוצת עזרה ראשונה. הקבוצה קמה במסגרת "הפועל" והוסוותה בעזרה ראשונה לפעילות ספורטיבית".²⁶ דרכים נוספות להיכנס ל"הגנה" היו דרך המשמר האזרחי²⁷; דרך גיוסים שערכו אנשי "הגנה" בבתי הספר, למשל בבית הספר אליאנס; ודרך ארגון אליצור, שפעל בכמה ערים ונועד לפעולות ספורטיביות בקרב נוער דתי, וגם הבנות שבארגון זה ביקשו להתנדב ולמלא תפקידים לאומיים.²⁸

דרך חשובה מאוד לגיוס ל"הגנה" הייתה במסגרת של חינוך גופני מורחב (חג"ס).²⁹ הרעיון קדם עור וגידים בביה"ס הריאלי בחיפה, ביזמתו של מנהל ביה"ס ד"ר ארתור בירם.

21 אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 204.

22 רחל ינאית, יצחק אברהמי וירח עציון, ה"הגנה" בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 111.

23 אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 207.

24 יהודה סלוצקי, סת"ה, ב (ג), טבלה סטטיסטית 1, עמ' 1392.

25 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 83.

26 אברהם פלג (עורך), ראשונים בהגנה – סיפור ההגנה במרחב ראשל"צ, ראשון לציון 1990, עמ' 73; ראו גם אורן (לעיל הערה 16), עמ' 161.

27 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 115. מסתבר שדרך ה"הגנה" הגיעו אנשים לכמה מקומות. יוסף יוגב סיפר שדרך ה"הגנה" הוא וחבריו הגיעו לתנועת השומר הצעיר; ראה נחמה גנוסר, כך זה התחיל, ניר דוד 1989, עמ' 17.

28 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 101.

29 שם, עמ' 68.

בהשפעת מאורעות 1936 הורחבה הפעולה. בשנת 1937 חויבו גם הבנות בכיתות הגבוהות באימוני החג"ם (עד אז חויבו רק הבנים). לבנים נוספו שיעורי חובה בתרגילי שדה ובסוגים נוספים של ספורט מגן. תלמידי ביה"ס הריאלי ותלמידותיו השתתפו בשמירה, טיפלו בפצועים ולקחו חלק בעבודתם של מכבי אש ושוטרים נוספים. בעזרת הבוגר יעקב דורי, שהיה אז מפקד ה"הגנה" בחיפה ואח"כ ראש המטה, הוכנסה יחידת ביה"ס הריאלי כפלוגה מיוחדת בתוך ה"הגנה". תכנית מיוחדת עובדה לתלמידים אלה. חומר הלימוד ותכניות הפעולה נקבעו בהתייעצות עם בית הספר.³⁰ במאי 1939, כשקמה ביישוב היהודי התעוררות גדולה בגלל פרסום "הספר הלבן", החליט הוועד המנהל של היישוב בישיבתו בשמונה ביוני 1939 להרחיב את החג"ם לכל הארץ. ואכן החל משנת הלימודים 1940 הופעלה תכנית מורחבת של חינוך גופני בכל בתי הספר בארץ.³¹

בראשית 1941, בשל הסכנה הנאצית, החליט הפיקוד העליון של ה"הגנה" לייסד גדודי נוער – גם במתכונת גדודי חי"ש (חיל השדה). המטרה הייתה לקלוט בני נוער – נערים ונערות, לומדים ועובדים – ולתת להם הדרכה שתכשיר אותם לחיל השדה בבוא העת כשהיו בני שמונה עשרה.³² הגדנ"ע (גדודי נוער) עצמו היה קיים כבר מ-1936, ואורגנו בו יחידות נוער לבני 14–17 שבהן הוכשרו נערים ונערות למקצועות קשר, איתות וכו'.

הקבלה לחברות ב"הגנה" התבססה בעיקר על התרשמות אישית. אולם היו תבחינים (קריטריונים) שונים: תבחין גילי – בראשית קיומו של הארגון הייתה מגמה שלא לקבל חברים מתחת לגיל עשרים. בפגישת מפקדי הערים ב-1926 הוחלט שאין לקבל חברים שגילם פחות משמונה עשרה שנים ושיש לשאוף כי מספר הצעירים מתחת לגיל עשרים לא יעלה על 25% ממספר כלל החברים. החלטה זו לא בוצעה מעולם. אמנם עד היום אין אמדן מדויק של שיעור צעירי היישוב שהתגייסו ל"הגנה", אך חברים צעירים היו תמיד חלק מכריע מחברי הארגון.³³ צעירים אלו היו בוגרי שמונה שנות לימוד לפחות, הם הביעו הלכה למעשה מחויבות מקסימלית לאומה, ונתפסו כדמות הנוער האידיאלי בארץ ישראל.

שיטת הגיוס העיקרית הייתה היכרות אישית. בראשיתו של הארגון, כשעדיין לא מוסדה קבלת המועמדים, היה פשוט ונוח להסתמך על המלצות של חברים שכבר הוכיחו את עצמם. תנאי נוסף לקבלת המועמדת היה יכולתה לשמור על כללי החשאיות הנוקשים של ה"הגנה". ייחוסו של המועמד היה גם הוא מרכיב בשיקול אם לקבלו לארגון. התבצע

30 שרה הלפרין, ד"ר ארתור בירם וביה"ס הריאלי, דרכים חדשות ומסלול קבוע, ירושלים תש"ל, עמ' 245.

31 שם, עמ' 246.

32 מרדכי נאור, ה"הגנה": ארגון המגן של היישוב היהודי בארץ ישראל 1920–1948, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 79.

33 סלוצקי, סת"ה (לעיל הערה 1), עמ' 267.

מעקב אחר אורח חיי משפחתה של הבחורה וסיווג הפעילות המפלגתית-מחתרתית של משפחתה. נטייה לקומוניזם, ולו של בן משפחה, נתפסה כפגם מוחלט.³⁴ מניעי ההצטרפות לארגון ה"הגנה" היו הזדהות עם הלאום ועם המולדת, נורמה חברתית, המאורעות, מניע אישי, כלומר כאלה שרצו להוכיח שגם בנות שותפות ל"הגנה". לדוגמה רחל בן פורת, מפקדת קבוצת החברות בפתח תקווה, סיפרה: "הרגשתי את החשיבות שיש בשילוב בחורות בעבודת ארגון ה"הגנה"... שהיה עד כה קודש לגברים בלבד".³⁵

פרופיל החברה ב"הגנה"

נשות ה"הגנה" באו מרקעים שונים: רווקות, נשואות, אימהות לילדים, דתיות. מגוון המקצועות ומשרע ההשכלה של נשות ה"הגנה" היה רחב, החל מפועלות פשוטות במפעל וכלה בנשים משכילות ובעלות מעמד.

א. רווקות

ככלל, החברות התחילו את דרכן בארגון כרווקות, אך מאוחר יותר נישאו רבות מהן והקימו משפחות. אולם היו גם חברות שגויסו ל"הגנה" כשכבר היו נשואות. דוגמה לחברות רווקות נביא מה"גבול" (גדוד בחורות לוחמות) בחיפה, שבו היו בנות כיתה י"ב, חניכות הגדנ"ע שלא יצאו להכשרות המגויסות בקיבוצים, ובנות מקרב חברות מד"א, שלמדו עזרה ראשונה ואומנו בנשק.³⁶ גם בירושלים היו ב"הגנה" נערות, תלמידות תיכון. וכך היה בכל הארץ.³⁷ יש להדגיש כי יחס הארגון לגיוס צעירות ולגיוס צעירים היה זהה לחלוטין. כאמור, היו חוקים ברורים לעניין גיל החברים המגויסים, אך הם לא נאכפו מעולם.

ב. נשואות – אימהות

היו חברות שנכנסו לארגון כשהן נשואות ואימהות לילדים,³⁸ או שבמהלך חברותן ב"הגנה" נישאו והקימו משפחה. רחל בן פורת, מפקדת קבוצת החברות בפתח תקווה, סיפרה: "בשנת 1936 פנה אליי אליעזר רובינשטיין, מפקד ה'הגנה' דאז בפתח תקווה, וביקש ממני לארגן את החברות מ'הפועל', אותן אימנתי כמורה להתעמלות כדי שתצטרפנה לחברות ל'הגנה'. נדלקתי לרעיון זה. בהמשך הזמן משכתי ל'הגנה' בנות מחוגים שונים,

34 לא ניתן להעריך מה היה מספרם של הקומוניסטים שרצו להצטרף לארגון, מפני שבספרות ה"הגנה" לא מופיע סיווג של אחוזי המתגייסים על פי השתייכות מפלגתית.

35 אורן (לעיל הערה 16), עמ' 161.

36 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 97.

37 אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 199.

38 דוגמת אירה קנושר, לימים מפקדת גדוד החברות בתל אביב, שנכנסה ל"הגנה" נשואה ולה שני ילדים, ראה אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 187.

מהשכונות שבסביבה, וגם מ'מגן דוד אדום'. אני עצמי צורפתי לקורס מדריכים משותף לבחורים ובחורות. פעילות זאת, לה צריכה הייתי להקדיש שעות ולילות רבים, עשיתי נוסף לעבודתי ובעת שהייתי אם לילד... בשובי (מהקורס הארצי לחברות), גייסתי קבוצות חדשות של בנות".³⁹ השילוב הזה בין מטלות האישה כאם למטלותיה כחברת "הגנה" לא היה חריג על רקע הימים ההם. יש להדגיש כי היו חברות "הגנה" נוספות שהיו נשואות ואימהות לילדים. מקצת הנשים היו אימהות לילדים יחסית מבוגרים, לכן זמן היה בידיהן, והן יכלו להקדיש לפעילות בהגנה יותר זמן משיכלו אימהות לפעוטות.

ג. השכלה ועיסוק

בארגון ה"הגנה" פעלו נשים שעסקו במגוון מקצועות. לצד המשכילות היו גם מזכירות, פקידות ופועלות.⁴⁰ נראה שדווקא פועלות היו הרוב, אך מטבע הדברים הן השאירו פחות עדויות מהחברות המשכילות. בשל העובדה שכותבות העדויות ייצגו, על פי רוב, את הרובד העליון של המתגייסות, התמונה של חברת ה"הגנה" שמצטיירת בזיכרון היא של חברה משכילה, אף שבפועל המקצוע והעיסוק של הנשים שהתנדבו ל"הגנה" היה מגוון וכלל מקצועות שונים.

ד. רקע עדתי

יש להבחין בין המגזרים השונים שהתגייסו ל"הגנה" על פי השתייכות עדתית ודתית. רוב הבנות היו ממוצא אירופי – אשכנזי.⁴¹ מיעוטן היו ממוצא מזרחי ממשפחה שהייתה מושרשת בארץ. רחל צברי, שהייתה בת למשפחה תימנית ותיקה בארץ, הייתה מדריכה ב"הגנה" בתל אביב. הוריה קיבלו עובדה זו בשתיקה. כך גם לאה דומרני, תימנייה מכרם התימנים בתל אביב, שהוריה היו ותיקים ולא התנגדו להצטרפות בתם ל"הגנה". אביה היה פועל וחבר "הסתדרות" נאמן.⁴² לאה סיפרה שב"הגנה" היו תימניות מעטות, ואילו באצ"ל היו יותר.⁴³ נראה שהסיבה לכך היא תדמיתו של ארגון ה"הגנה" שהייתה של ארגון אשכנזי, אליטיסטי וחילוני, זאת לעומת תדמיתם של ארגונים אחרים – האצ"ל והלח"י – כארגונים עממיים, שבשורותיהם נמנו רבים מבני עדות המזרח, וכן, בני משפחות דתיות ואף חרדיות. בנות למשפחות דתיות ממוצא מזרחי שנכנסו ל"הגנה" נתקלו בקשיים מרובים. לא תמיד ראו המשפחות בעין יפה את פעילותה של בתם בארגון מעורב שפועלים בו גברים ונשים, ואשר מייסודו הוא ארגון חילוני, ועל כן האימונים התנהלו בשבתות ובמועדים, לא הייתה

39 אורן (לעיל הערה 16), עמ' 161.

40 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 16, 63, 92, 118, 183, 301.

41 הערכה זו נעשתה על בסיס ניתוח העדויות של הבנות וכן על סמך ראיונות עם חברות "הגנה", דוגמת ריאיון שעשיתי עם חיה אברהמי ב-5/2/02 וריאיון שעשיתי עם ניוטה הלפרין ב-14/2/02.

42 מתוך ריאיון שעשיתי עם ניוטה הלפרין ב-14/2/02 ומתוך אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 182.

43 שם, עמ' 185.

הקפדה על מצוות בסיסיות כמו כשרות ולא הוקפדו גברי צניעות – הבנות התהלכו במכנסיים (ארוכים וקצרים) וכו'.⁴⁴

ה. חברות דתיות

השתלבותה של האישה הדתית ב"הגנה" הייתה בעייתית ולא פשוטה כלל. בנושא שיתוף נשים ב"הגנה" לא הייתה ליהדות הדתית דעה אחת. אמנם הצורך לפסוק הלכות בשאלות בעייתיות, כמו הצטרפות נשים ללחימה ולהגנה, לא מנע מהציבור הציוני-דתי להשתתף בארגון ה"הגנה". השאלה ההלכתית העסיקה פחות את האנשים בתקופה זו, בשל העובדה שהייתה זו שעת חירום – היה זה זמן עשייה, "עת לעשות", ולא זמן לשאלת שאלות ולדיונים. הצורך בהתגייסות היה מיידי. כך גם השתדלה תנועת המזרחי בדרך כלל להימנע מפסיקה הלכתית בשאלות פוליטיות. הנטייה הייתה להעביר את יכולת ההכרעה למוסדות הפוליטיים ולא למוסדות ההלכתיים. מצד שני, היו רבנים מ"אגודת ישראל" שטענו כי שירות צבאי אינו מתאים ואסור לנשים, ושהאיסור על שירות אישה מופיע ביהדות. למרות זאת, הם הסכימו שבשעת הדחק נשים יכולות להשתלב בתפקידי שירות בלבד. כיוון שבתפקידיהן ב"הגנה" יכלו הנשים להמשיך להקפיד על מנהגיהן ולאחוז באמונתן, יכלו הבנות הדתיות להשתלב באופן פעיל בכוחות המגן בתקופת היישוב.⁴⁵

ו. יחס המשפחה לגיוס הנערות

עקב מעטה הסודיות לא כל ההורים ידעו שבנותיהם ב"הגנה", ולכן לא הכול יכלו לחוות את דעתם באשר לחברות בנותיהם שם. על פי רוב, יחס ההורים לפעילות בנותיהם ב"הגנה" היה אוהד, על אף שניתן לשער כי הורים רבים חששו לגורל ילדיהם, ואולי אף היו כאלה שהביעו את דאגתם באוזני ילדיהם. במקרים רבים היו ההורים עצמם מגויסים ל"הגנה", אך גם אם הם עצמם היו מבוגרים או עולים חדשים שלא הצליחו להשתלב בפעולות ה"הגנה", הם תמכו בדרך כלל בהצטרפות בנותיהם ל"הגנה" או לפחות העלימו עין ממעשיהן. על פי רוב, הורים שהחשיבו את ה"הגנה" כמפעל חיוני וחשוב, הסכימו לפעילות בנותיהם ב"הגנה". הורים שלא הביטו על ה"הגנה" בעין יפה, התנגדו בדרך כלל שבנותיהם ייטלו חלק בפעולותיו של הארגון. לא תמיד הזדהו ההורים עם דרכה ועם עקרונותיה של ה"הגנה"; אך טבעי הדבר שהורים כאלו ניסו לנווט את ילדיהם לארגון שתאם את דעותיהם. גם חשש (של הורים דתיים) להדרדרות מוסרית דתית של הבת גרם להורים להתנגד להצטרפות הבת ל"הגנה".⁴⁶

44 יחס הציבור למחתרות נידון בחיבור של הילדה שצברגר, מרי ומסורת בארץ-ישראל בתקופת המנדט, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ה, עמ' 9-10.

45 לילך רוזנברג, נשים ומגדר בציונות הדתית: ארגון, התיישבות וביטחון 1918-1948, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב, עמ' 320.

46 דגנית בוני-דויד, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן 2004, עמ' 51-54.

פעילות הנשים ב"הגנה"

את נשות ה"הגנה" ניתן לחלק לשתי קבוצות: הקבוצה ראשונה – שכללה את רוב הבנות – הייתה קבוצת הבנות שהיו מרוצות מתפקידי השירות שמילאו. הן הפנימו את התפיסה הגברית שייעדה אותן לתפקידי שירות. אותה תפיסה ייעדה לבחורות גם את תפקיד השמירה על המורל, על האווירה ועל מצב הרוח. תפקיד זה היה מקובל גם על הבחורות. הן העניקו למחנה הצבאי ביתיות וחמימות בתפקידן כאימהות. הן הכריחו את הבחורים ללבוש בגדים נקיים, דאגו להציע את המיטות כשהבחורים חזרו מפעולה או מקרב, והיו שמות שוקולד מתחת לכרית. הן היו מקדמות את פני הבחורים ששבו מן הקרב בכוס תה או קפה מהביל, בחיוך ובארוחה חמה. הן עודדו את הגברים ביציאה לקרב ובחזרה ממנו ועזרו להם לחזור לנורמליזציה, לשפיות. הבחורות העריכו את פעולותיהן שלהן ועל אף שהן לא תמיד הרגישו במרכז העניינים הן חשבו שתרומתן הייתה חשובה.

הקבוצה השנייה כללה את הלוחמות. מעט בנות לא השלימו עם הצבתן בתפקידי שירות ודרשו יותר משימות קרביות. ניוטה הלפרין, מפקדת גדוד החברות בתל אביב, סיפרה כי היו מפקדות שהיו לוחמות באופיין, למשל חמדה אוסיאן, שטענה כי תמיד יש לתבוע ולדרוש, ולא להסתפק ביחס הטוב אל החברה מצד מפקדת ה"הגנה" או מפקדת תל אביב, וכי צריך ליזום תפקידים ולתבוע אימונים, ולא לסמוך על מה שנקבע בשביל הבנות. לדעתה של ניוטה, גישה זו הוכיחה את עצמה.⁴⁷

המעטות שלא היו מרוצות מתפקידי השירות – נאלצו להילחם על זכותן להשתתף בלחימה. החברות תבעו לעצמן את הזכות להשתתפות מלאה בכל האימונים של היחידות בכל סוגי הנשק, וגם את שיתופן בפעולות. החברות השיגו את מבוקשן במקצת המקרים, והוכיחו כי ראויות הן להיות לוחמות ואחר כך מפקדות. רבות מהן עברו את כל שלבי האימונים תוך גילוי כוח רצון מרשים שסייע להן להתגבר על הקשיים באימונים המפרכים. אך לא היה די בכך על מנת לשכנע את עמיתיהן הגברים שהן ראויות להיות שותפות מלאות בשדה הקרב. החשש לגורלן במקרה שהן תיפולנה בידי האויב הערבי חסר הרחמים, התפיסה של בן-גוריון, ישראל גלילי⁴⁸ ואחרים שהן האימהות של הדור הבא, חוסר שיתוף פעולה מצד מפקדים שזלזלו ביכולותיהן ואולי גם הצורך של הגברים ביוקרה על ניצחונותיהם, בתהילת עד על הקרבתם ובעידוד בלתי פוסק מהחברות, כל אלו מנעו מהחברות להגשים את עצמן בשדה שבו הן הרגישו שיש להן יכולת לתרום, בשדה הקרב. דחיקתן של הנשים מתפקידי הלוחמה הייתה מתסכלת וכואבת, בעיקר לאחר שהן עברו אימונים רבים והכשרתן הצבאית הייתה מתקדמת.⁴⁹

47 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 85; וכן ריאיון שעשיתי עם ניוטה הלפרין ב-14/2/02.

48 על ההערכה שרכש גלילי למוסד האימהות ניתן ללמוד מדברים שאמר על קברה של שולמית קליבנוב: "שולמית היא דמות המפקדת האם". מדברים אלו ניתן ללמוד כי זה הוא האידאל. אמנם מפקדת זה חשוב, אך השילוב הטוב ביותר הוא אם שמפקדת, אבל גם משמרת את התכונה הנעלה ביותר של האישה – אימהותה.

49 דויד (לעיל הערה 46), עמ' 104.

גם הלוחמות המעטות שזכו בתפקיד גברי – כלומר תפקיד לחימה – הבינו כי התפקיד הוא זמני וכשיחלוף המשבר, דהיינו המלחמה או עת החירום, הן תחזורנה להיות נשים במלוא מובן המילה; בזמן הקרבות נשיותן היטשטשה. הדמיון ללוחם הגברי לא בא לידי ביטוי רק בחזות החיצונית – מדי צבא – אלא הן אף דיברו בקול גברי נמוך ואימצו פרקטיקות גבריות נוספות. השימוש בפרקטיקות גבריות אלו הביא לאיבוד הזהות הנשית בעיני הגברים.⁵⁰ באופן כללי הבחורות הקפידו על לבוש מרושל, מסורבל, לא מוקפד וללא גנדר, גם מכיוון שאחד מתפקידיהן העיקריים היה הסוואת נשק בבגדיהן. נשות ה"הגנה" והפלמ"ח דווקא עשו שימוש בנשיותן כדי לסייע במאמץ המלחמתי, ובכך הסתכם תפקידן – בלהיות "סתם" נשים בעיני השלטון הבריטי, כאלה שלא יחשדו בהן שהן מעורבות בפעילות שאינה כשרה כל כך. אמנם היו גם כאלה שהתחפשו לגברים כדי שלא יפרידו אותן מחבריהן ליחידה, אך תופעה זו לא הייתה רווחת.⁵¹ ההפך הוא הנכון, בנות התקופה ניצלו את נשיותן לקידום ענייני ה"הגנה".

עד 1929 היו החברות בכל הארץ מאורגנות בקבוצות נפרדות וללא תכנית ברורה באשר לתפקידיהן. הן המשיכו להגיש עזרה ראשונה, שימשו כקשריות, התאמנו בנשק וסייעו בהעברת נשקים לייעדם. פעילות החברות נכבשה על ידיהן צעד אחר צעד ללא תכנית מטעם מרכז ה"הגנה".⁵²

להלן יפורטו חלק ממגוון העיסוקים של הנשים ב"הגנה":

א. תפקידי עזר

התפקוד המגדרי-אימהי של החברות בולט בכל פעולותיהן. הן דאגו לכסות את הלוחמים, לנקות את העמדות המלוכלכות, ולהשרות אווירה של חמימות ונעימות. תחום זה היה תחום המומחיות של הנשים, הן עשו זאת בהצלחה, ואף זכו להערכת חבריהן. החברות שירדו לעמדות בעיר העתיקה בתקופת מאורעות 1929 פתחו מיד עם בואן במלאכת הניקיון בבתי הכנסת ששימשו כנקודות הריכוז לאנשים. הן הקפידו על ניקיון הנקודות הללו וכן על הניקיון האישי של החברות.

ב. סיעוד

הבחורות הראשונות שעסקו בהגשת עזרה ראשונה ב"הגנה" היו אחיות בתקופת מאורעות 1920.⁵³ היו גם כאלה שהגישו סיוע מבלי שעברו הכשרה מתאימה. דוגמות לכך ניתן למצוא בסיפורה של רוזה כהן שנקלעה לעיר העתיקה בירושלים באותם מאורעות:

50 אורנה ששון לוי, "חתרנות בתוך דיכוי: כינון זהויות מגדריות של חיילות בתפקידים גבריים", יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי?, תל-אביב 2001, עמ' 284.

51 אי"ט, מתוך תיק עדות לוחמות, חטיבת הראל, חטיבה 25 מכל 101, תיק 3.

52 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 26.

53 אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 198.

"לפתע פגשנו שתי צעירות יהודיות בחלוקים לבנים שמגן דוד אדום על חלוקיהן. היו אלה רוזה כהן ויפה מלמוד. הלכנו בשני זוגות, עסקנו בהגשת עזרה לפצועים, בחילוצם מהעיר העתיקה".⁵⁴ מפקדי שלוש הערים (ירושלים, חיפה ותל אביב), שהחליטו בשנת 1925 לפתוח את הארגון בפני נשים בצורה מסודרת, ביקשו להגביל את תחומי פעולתן לתחום זה. יעקב פת, מפקד ה"הגנה" בחיפה: "לפי המוסכם היה על החברות לעסוק בעיקר בעזרה ראשונה".⁵⁵ כלומר, חברה שרצתה להצטרף ל"הגנה" הייתה צריכה ללמוד עזרה ראשונה, וכך סיכוייה להתקבל היו גבוהים – אולי מפני שהיה זה צורך השעה והיה מחסור בסיוע רפואי, או מפני שרצו לנצל את הגעת משלחת הנשים הציוניות, הנריטה סולד למשל, לארץ ישראל במטרה להראות להן שגם לנשים קיים מקום בארגון כה גברי.

ג. מערך ההדרכה בתחום העזרה הראשונה

ב-1925 כונסו החברות בתל אביב ליחידה שמנתה שש חברות ובראשה המפקדת חמדה אוסיאוו. החברות נקראו סניטריות, והיחידה נחלקה ל"גימנזיסטיות" ו"לסמינריסטיות". לסמינריסטיות יוחסה הבכורה: הסניטריות לא קיבלו הכשרה ראויה לתפקיד הגשת עזרה ראשונה. הן שמעו הרצאות בעזרה ראשונה מפי ד"ר עזריאל קפלן, שהיה הרופא של ארגון ה"הגנה" בתל אביב. מפני שקליטת חברות חדשות הייתה מוגבלת ומותנית בקבלת חברים חדשים,⁵⁶ הגיעה חברה חדשה בכל שיעור, ולכן ד"ר קפלן היה חוזר על הרצאתו הקודמת. עם הזמן פסקה ההדרכה לחלוטין. חלוקת הסניטריות לחזיתות בימים המועדים לפורענות נעשתה בנוכחות המפקד הראשי, אברהם איכר.⁵⁷

גם בחיפה הייתה מערכת של הדרכה בתחום העזרה הראשונה. השיעורים הראשונים בחיפה ניתנו ב-1925 על ידי ד"ר יצחק ניסנבוים, שהיה הרופא של ה"הגנה" בחיפה. ההדגמות ללימודי חבישה נעשו בעזרת אחיות שעזרו לרופאים. הן היו מספקות את חומרי החבישה והאגדים מ"הדסה" בחיפה.⁵⁸ בראשית 1929 חלה התקדמות בהכשרה למתן עזרה ראשונה – נמצא רופא שידריך את הסניטריות בתל-אביב. וכשפרצו מאורעות 1929, זמן קצר לאחר מכן, התבקשו הנשים להוכיח את עצמן.

מסתבר כי העיסוק בעזרה ראשונה לא היה ממוסד דיו. אף שדיברו רבות על הכשרת בנות בתחום זה, בפועל ההדרכה הייתה דלה, ורבות מן הנערות לא זכו לקבל אפילו הדרכה מועטה. רחל צברי, חברת "הגנה" בתל אביב, סיפרה על מצבו העגום של התחום, כיצד

54 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 15.

55 שם, עמ' 26. אשל לא מציין בדבריו באיזו שנה מדובר, אבל ניתן להסיק שזה קרה ב-1925 כשקבלתן של נשים ל"הגנה" הפכה לרשמית.

56 בתחילה 10% ומאוחר יותר כחמישית מכלל החברים. לכן ככל שעלה מספר החברים עלה בהתאמה מספר החברות. אם לא עלה מספר החברים, מספרן של החברות נותר ללא שינוי.

57 ההגנה בתל-אביב (לעיל הערה 7), עמ' 324.

58 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 26.

הבחורות לא ידעו לעזור בזמן אמת לפצועים בפרעות 1929.⁵⁹ מדבריה של רחל עולה כי הנערות חשו מתוסכלות מתפקודן. הן נשלחו לעסוק בעזרה ראשונה, אף שלא ידעו כיצד להגישה. הן גם התלוננו על חוסר שוויון ועל ההרגשה שזלזלו בהן וביכולותיהן. מסקנה כוללת המתבקשת מסיפורה של רחל צברי היא כי קידום הנערות היה מותנה בהעזתן לדרוש. רק כאשר החברות דרשו לקבל הכשרה מתאימה היה סיכוי שהן יקבלו את מבוקשן. אמנם במקומות מסוימים התחילה הכשרת החברות לתפקידי סיעוד עוד לפני 1929, אך זו הייתה דלה ובלתי מספקת. היא לא ניתנה לכל החברות. רחל צברי ויונה חנוך (חברה נוספת בסניף ה"הגנה" בתל אביב) היו חברות ה"הגנה" בעיר המרכזית תל אביב ולא באיזשהו כפר נידח, ובכל זאת הן לא התמצאו בכללי עזרה ראשונה. למקומות אחרים, בעיקר לכפרים קטנים, הגיעה המודעות להכשרת הנשים מאוחר יותר. תרומתן של חברות ה"הגנה" בלטה בטיפול בנפגעים. לבית החולים "הדסה" בחיפה הובאו פצועים יהודים, רובם מיישובי הסביבה, שנפצעו בהתקפות. כאשר האחיות התקשו לעמוד בעומס, נחלצו לעזרתן בנות פלוגת מד"א חיפה. לאה ברמסון סיפרה: "התגוררתי אז ברחוב אחד העם, קרוב מאוד לבית החולים. לא אחת הוזעקתי בלילה לבית החולים לסייע בטיפול בפצועים. פלוגת העזרה הראשונה קלטה חברות נוספות וארגנה קורסים לטיפול בחולים. בחורות צעירות, חברות 'הגנה', הקדישו הרבה מזמנן הפנוי לתורנויות בבית החולים".⁶⁰ נעמי דגני מסניף חולון סיפרה: "ב-1940 השתתפתי בקורס עזרה ראשונה, ובמרס 1942 התגייסתי ל-ATS (Auxiliary Territorial Service) ונמנתי עם 500 המתנדבות הראשונות שנשלחו על ידי ה'הגנה' לשרת בצבא הבריטי. כשפרצה מלחמת העצמאות וחולון עמדה תחת אש, הגשתי עזרה ראשונה לפצועים".⁶¹ דוגמות אלו ממחישות את התרחבות פעילותן של בנות ה"הגנה" במד"א בכל הסניפים בארץ. פעילותן של חברות מד"א בלטה גם בטיפול במעפילים. כאשר נעצרו ספינות מעפילים בידי הבריטים, הן הובאו לנמל חיפה ומשם הועברו למחנה המעצר בעתלית. שם שהו עד שקיבלו רישיונות עלייה מהמכסה של 1500 סרטיפיקטים לחודש, שהוקצתה על ידי הממשלה. מאחר שבין המעפילים היו אנשים שנזקקו לטיפול רפואי, הוסכם במשא ומתן בין נציגי הסוכנות לשלטונות הבריטיים, שאחיות מד"א יורשו לעלות לאניות ולהגיש עזרה ראשונה לנזקקים. בדרך זו דאגו חברות ה"הגנה" במד"א להעברת החולים, סייעו לאימהות שנשאו תינוקות בידיהן ותמכו בישישים ובתשושים.⁶² פעילותן של הבחורות בתחום הסיעוד כללה גם הכנה ראשונית של גופות ההרוגים לקבורה, ועל כך הן זכו להערכה רבה: "מה היו עושים בלעדי הבנות האלו" סיפר דן חולתי.⁶³

59 ארכיון תולדות ההגנה, תיק 117.2, עדותה של רחל צברי.

60 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 52.

61 מרדכי יעקובוביץ (עורך), חולות ותל – ה"הגנה" בחולון ובמקווה ישראל, חולון: ארגון חברי ההגנה בחולון, 1994, עמ' 77.

62 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 115.

63 איה גוזס סבוראי, פלמחאיות במלחמת תש"ח, עין חרוד 1997, עמ' 57.

ד. עבודת המטבח

1. אחראיות על מטבחים – משהגיעו אנשי ה"הגנה" למקומות השונים והתארגנו לשמור על היישובים, התעוררו בעיות לינה ואספקת מזון. חברת ה"הגנה" מרי הים מונתה לאחראית על המטבחים בחיפה. לעזרתה גויסו חברות "הגנה" נוספות שיצאו ליישובים והפעילו מטבחים.⁶⁴ בחורה בת 16, שרה רמני, הייתה אחראית על קבוצה של נשים שהיו בגיל אמה; זאת עקב הניסיון המקצועי שהיה לה לאחר שלמדה בתיכון ויצ"ו חיפה במגמת בישול ותזונה.⁶⁵

2. השגת מזון – בזמן מאורעות 1929, כאשר נוצר מחסור במזון לחולים בבית החולים הזמני שהוקם בטכניון ולחברי ה"הגנה" בעמדות השונות ברחבי העיר, יזמו הלוחמות הבאת מצרכי מזון בסיוע בריטים מעמק יזרעאל ליישובים היהודיים.⁶⁶

3. חלוקת מזון, מלצרות – בירושלים לעומת זאת בזמן מאורעות 1929, קיבלו חברי ה"הגנה" אספקת מזון בעיקר מתושבי העיר. דינה עץ הדר, חברת "הגנה" בירושלים, סיפרה שתושבי ירושלים נהגו להפריש מן האוכל שבישלו לשבת ללוחמים.⁶⁷ גם אווה בן מנחם שיבחה את תושבי העיר העתיקה שהעבירו אוכל לעמדות למרות העוני בעיר.⁶⁸ אך היא גם מציינת בדבריה כי בין תפקידיהן של הבחורות היה גם תפקיד הבישול. את המזון היו רוכשים בכסף שניתן מהסוכנות היהודית, וחברות ה"הגנה" היו מרכיבות את הארוחות. יחידה גדולה אוטונומית שפעלה בתל אביב הייתה "פלוגת אשפוז",⁶⁹ "זו הייתה יחידה למופת".⁷⁰ יחידה זו דאגה לספק אוכל לבחורים בעמדות השמירה. הימצאותם של חברים בעמדות בתקופת המאורעות חייבה שירותים שונים שאחד מהם היה שירות הכלכלה. שירות זה הוקם על ידי הדסה ריקליס שסיפרה ש"עד הקמת השרות הזה, הייתה הדאגה לכלכלה בידי החברות שהיו בעמדה, שלא תמיד היו מנוסות בתחום זה. לעתים נאלץ מפקד האזור לתת את סכום הכסף, שנועד לכלכלה, לידי החברים עצמם, שהיו דואגים לאוכל וקונים אותו בחנות או במסעדה הקרובה. במשך הזמן הנהגנו הבאת ארוחות מבושלות ממסעדת בית ברנר. תפריטי הארוחות עובדו בהתאם לתכנית האימונים ובהתחשב בגיל המתאמנים. כוון שהשירות היה זקוק לכוח אדם מיומן, הופעלה מיד עם הקמתו מחלקת הדרכה שמתפקידה היה ללמד את החברות בישול ותורת התזונה. בסיום הקורסים היו נערכות בחינות, בהן היו משתתפים רופאים, ולאחר מכן נשלחו החברות לעבוד במטבחי

64 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 38.

65 שם, עמ' 169.

66 שם, עמ' 35.

67 ינאית (לעיל הערה 22), עמ' 62.

68 שם, עמ' 64.

69 פלוגת אשפוז – שירות של חברות ה"הגנה" שדאגו לחברי ה"הגנה" בעמדות ובמהלך הפעולות בכל הנוגע לתזונה, ביגוד, שיכון, טיפול בנשק והסתרתו וכו'.

70 ה"הגנה" בתל-אביב (לעיל הערה 7), עמ' 333–341.

המחנות.⁷¹ גם הבחורות שעבדו ככבאיות בחיפה נדרשו לדאוג לכלכלתם של הכבאים בהזדמנויות השונות.⁷² למעשה, מערך ההדרכה בתחום הבישול והתזונה נוצר רק לאחר שהובהר כי לא כל בחורה מתאימה להיות טבחית. תפקידה של החברה בארגון אף פעם לא הוגדר. רק הנסיבות, התנאים והמבחנים שבהם עמד הארגון מצד אחד והחברות עצמן מצד שני – הם שקבעו מפעם לפעם, אך אף פעם אחת לא סופית, את תפקידיהן.

ה. עבודות ניקיון

ניקיון נשק – אם הוצע תפקיד לבנות בתחום הנשק הרי הוצע להן תפקיד נשי מובהק. כך מספרת אסתר מנוס על הדרך שבה נכנסה ל"הגנה": היא סירבה להתפנות בלילה שבו המתיחות הייתה רבה והיה חשש כי הערבים יתקיפו את פתח תקווה. היא התעקשה להישאר עם אביה ולשמור. "למחרת באו ליפסקי וברקוביץ לשכונה [...] וכשנכנסו אל צריפנו שאל אחד מהם: 'מיידעלע', הרוצה את לעבוד למען ארגון ה'הגנה'? 'ודאי', עניתי בהתלהבות. 'אז בואי אתנו', אמרו. הצטרפתי אליהם והלכתי דרך החולות עד לרחוב פינסקר, למרתף שבבית משפחת רוזוב. התברר, ששם נמצא סליק ובו אקדחים וכדורים [...] 'את תנקי ותשפשפי ותשמני טוב טוב את כל אלה', אמרו לי ולעוד כמה נערות שהופיעו במקום".⁷³ אסתר, שמן הסתם ציפתה לעמוד על משמרת העם ונשק בידה, ודאי לא דמיינה כי הנשק שהופקד בידה לא נועד לתפקיד השמירה הנכסף, אלא היא מונתה למלא את תפקידה המגדרי הרגיל, תפקיד השירות האולטימטיבי של האישה – ניקיון.

בראשון לציון התחילה פעילות של חברות "הגנה" מוקדם יחסית ליתר המושבות. כך מספרת חרות אגוזי: "בשנות העשרים המאוחרות גויסתי לעבודה סודית. על ידי מי – אינני זוכרת. הגעתי בשעות הבוקר לביתו של אבשלום פיין. הוכנסתי לבית מצד החצר ומצאתי שם עוד מספר נערות. מצאנו שם ערימת זבל שחורה ומסריחה שהכילה אלפי כדורי רובה ואקדחים. התיישבנו מסביב לערימה בישיבה מזרחית. ניתן לנו שק וסמרטוטים והתחלנו לנבור בזבל המסריח, כדי למצוא את הכדורים ולצחצחם עד שיבריקו".⁷⁴ גם מקבוצתה של רבקה שיל-אדלר מראשון לציון לא נמנע התפקיד המסורתי של הנשים – ניקוי נשק: "תפקידנו היה לנקות את הכדורים בעזרת צמר פלדה ונייר זכוכית. עשינו את העבודה בחרדת קודש ובהרגשת שליחות".⁷⁵ נעמי שפן, חברת הגנה בחיפה, סיפרה: "בליל ה-29 בנובמבר, כשרק התחלנו להשתלב במעגל הרוקדים התקרבו אלינו קשרים, הוציאו אותנו מהמעגל ו'יאללה לטכניון!' שתינו משהו... וירדנו למרתפי הטכניון להוציא

71 את"ה, תיק 16/21, עמ' 48, עדותה של הדסה ריקליס.

72 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 66.

73 אורן (לעיל הערה 16), עמ' 163.

74 אברהם פלג (עורך), ראשונים בהגנה, סיפור ההגנה במרחב ראשון לציון, ראשון לציון 1990, עמ' 50.

75 שם, עמ' 91.

נשק ולנקותו כדי להעבירו לעמדות".⁷⁶ יש לציין כי מתפקידי השירות שמילאו הבנות נפתח הפתח לאימונים ולעשייה צבאית של ממש, זאת בשל הלחץ שהפעילו הבנות וכן מתוך הערכת המפקדים את יכולותיהן של החברות. השינוי שחל במשך השנים בהערכת הבנות יידון בהרחבה בהמשך המאמר.

ו. הובלת נשק

תפקיד זה יוחד לנשים עקב היכולת שלהן להסתיר נשק בכליהן, ושנים רבות היה מסור לנשות ה"הגנה". נשים עסקו בהובלת נשק משהוקמו גופים לגליים כמו הנוטרים, שפעלו במסגרת המשטרה הבריטית וביזמת הסוכנות היהודית החל מ-25 במאי 1936, כחודש לאחר פרוץ המאורעות, ועד הקמת המדינה, והגנו על היישובים היהודיים, על מפעלים שונים ועל דרכי התחבורה מפני התנכלויות של כנופיות הערבים. תחנות הנוטרים שימשו לחברי ה"הגנה" בסיס להדרכה ולטיפול בנשק, תוך שימוש בנשק הלגלי שהיה בידי הנוטרים. מוסד הנוטרים אפשר ליהודים לשאת נשק באורח גלוי ולכן הזדקקו פחות לשירותי החברות.⁷⁷ בגלל העובדה שנשים נבדקו בקפדנות פחותה מגברים (אם בכלל נבדקו, שכן רק שוטרת יכולה לערוך בדיקה בגוף הנחקרת. אולם שוטרות, על פי רוב, לא היו בנמצא), הן יכלו להעביר נשק באופנים שונים: מתחת לבגדיהן, תוך כדי התחפשות, בתוך עגלות תינוק, סלי ירקות וכו'. הראשונות שסייעו ל"הגנה" היו אחיות "הדסה" שבזמן פרעות תר"פ, בסודי סודות, היו יורדות לעיר העתיקה בירושלים ומעבירות נשק או מתלוות לחבר ביציאתו למבצע.⁷⁸ החברות, כמו החברים, למדו להכיר את העיר העתיקה על סמטאותיה ועל מעבריה והן שמרו עם הבחורים, טיפלו בנשק, והעבירו אותו ממקום למקום כשהן נושאות אותו על גופן. שיטה זו יושמה בכל שנות פעילות ה"הגנה".⁷⁹ חברי ה"הגנה" שהעבירו נשק ליישובים השונים בגליל ובעמק הירדן מהסליק המרכזי של אנשי השומר בכפר גלעדי ומהסליקים בחיפה, עשו זאת באמצעות אמבולנס מאולתר שבו ישבה חברת ה"הגנה" מניה שוחט לבושה בבגדי אחות.⁸⁰

החברות היו ממציאות שיטות שונות להצנעת הנשק לצורך העברתו ממקום למקום, והן אף היו מוכנות להסתכן עבור זה. בפרעות תר"פ היו ידיה של מניה שוחט מלאות עבודה. כסליקרית בעלת תושייה, הוטל על מניה להעביר רימונים ליישובים המותקפים. היא מילאה שני סלים גדולים ברימונים והסוותה אותם בביצים ובירקות... סמוך לפתח תקווה שקעה המכונית בחול וכל המאמצים לחלצה עלו בתוהו. פתאום הבחינו בפרשים מתקרבים, היה זה פטרול של כשמונה חיילים הודים – חלק מהגדודים הבריטיים. החברים

76 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 150.

77 שם, עמ' 52.

78 ינאית (לעיל הערה 22), עמ' 37, וגם אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 198.

79 ינאית (לעיל הערה 22), עמ' 37.

80 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 37.

הבינו שיהיו אבודים אם יבדקם הפטרול ורבתה מבוכתם. פתאום צץ רעיון במוחה של מניה. היא החלה לרוץ לקראת הרוכבים ופנתה לקצין באנגלית עילגת, המציאה סיפור מעורר רחמים וביקשה לעזור לחלץ את המכונית מן החול. הקצין אכן האמין לסיפור והורה לאנשים לרדת מן הסוסים ולעזור לחלץ את האנשים. לאחר שמניה כיבדה אותם בסיגריות ובמתקים החלו לעבוד במרץ ולגלות יזמה ותוך זמן קצר הצליחו לחלץ את המכונית. כל הזמן הזה שמרה מניה על שני הסלים לבל יישברו הביצים.⁸¹

מאז מאורעות פסח 1929 הושם הדגש על הגנת הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, בהנחה ששם צפויה הסכנה העיקרית, זאת מפני שהתושבים היהודים בעיר העתיקה היו מיעוט וברובם הגדול היו בני היישוב הישן ולא ידעו להגן על עצמם. לאה ענפי, חברת ה"הגנה" בתל אביב, סיפרה: "היינו שמות את הרימונים בתוך החזייה, את הסטן המפורק היינו תוחבות בתוך החגורה, ועל זה עוטות את החצאיות והמעילים הרחבים, ונראינו שמנות ומסורבלות למדי. מה פלא שהתהלך סיפור על שוטר בריטי ששאל את אחד הבחורים שלנו: "איך זה שכל הצעירות שלכם בהריון?".⁸² כלומר החברות העצימו את השימוש בתפקידים נשיים תוך "ניצול" הנשיות. הגברים לא יכלו להפוך לשמנים בן לילה מבלי לעורר חשד, ואילו לבחורות היה עניין זה פשוט ואף טבעי. אמצעי נוסף להסוואה היה התחפשות לאחיות. רחל צורי, חברת הגב"ל (גדוד בחורות לוחמות) בחיפה סיפרה כיצד ביציאה למטווח לבשו כמה בנות מדי אחיות ומתחתיהם הסוו את הרובים.⁸³

היו בנות שנקטו אלימות במקצת כדי להגן על משאן: שושנה בקר סיפרה על מקרה שהיא הסוותה נשק והבריטים עצרו אותה וניסו לחפש על גופה: "כשעצרו אותנו הבריטים בשער הגיא. עצרו וציוו עלינו המלווים שבמונית לרדת לכביש ולהתייצב לחיפוש. הבריטי הגבוה בָּחַן בעין אלכסונית את גופי. הרגשתי בעליל שהוא חושד בי... הוא ניגש ועמד מולי, אדיש ובוטח הרים את שתי ידיו אל גופי לגעת ולמשש אותי. היד שלי הורמה מאליה, לא תכננתי דבר ולא חשבתי דבר, וסטירת הלחי הונחתה. החייל היה המום וכמוהו גם אני, בצעד מתון עזב אותי וחזר לחבריו, ואני חיוורת ומתנשמת נשארתי עומדת על הכביש ועל גופי הרימונים".⁸⁴ שושנה התנהגה "כאילו" היא נעלבה מהחוצפה של השוטר הבריטי שהעז לגעת בה, וכך בזכות אלתור של רגע היא הצליחה להגן על הנשק שנשא. דרך נוספת להסוואת נשק הייתה "להתחלות" – כלומר בנות שהעמידו פני חולות. כך סיפר חבר חי"ש (חיל שדה): "חששנו שהשוטרים יערכו חיפוש ויתפסו את הנשק שהיה איתנו... אבל אחת הבנות גילתה תושייה, קראה שהיא חשה ברע ושיחקה את

81 שם, עמ' 100.

82 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 159.

83 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 97.

84 צביה כצנלסון, זה חוזר אלי, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 34.

ה'מתעלפת'. רבים התקהלו סביבה, השוטרים הצטרפו אליהם ובינתיים הצליחו החבר'ה נושאי הנשק להסתלק".⁸⁵

בתהליך העברת הנשק ממקום למקום הוטל לא אחת על החברות לשאתו על גופן. אף שהחוק בעניין זה היה נוקשה וחמור – מי שנתפס ועל גופו נשק חם היה צפוי למאסר ממושך של שנים רבות, אין בדיווחים ובסיפורי הזיכרונות מאותם ימים אפילו מקרה אחד שבו חברה ביקשה לשחרר אותה מלהשתתף בהעברת נשק. היה זה מסוג התפקידים שחברות ה"הגנה" היו גאות לקחת בו חלק.⁸⁶

ז. הסתרת לוחמים

תפקיד נוסף שהחברות נטלו בו חלק במסירות היה הסתרת בחורים שחזרו מפעולות שונות, כדוגמת פעולת פיצוץ הרדאר בהר הכרמל בפברואר 1946. נעמי שפן, חברת "הגנה" בחיפה, סיפרה: "הוטל עלינו לתת מסתור ללוחמי הפלמ"ח שנסוגו לאחר שהשתתפו בפעולות פיצוץ מתקני הרדאר שעל הר הכרמל. איתרנו דירות פרטיות, והלוחמים הוכנסו לדירות אלה על פי סיסמה מוסכמת. חברות ה"הגנה", בהן אמהות לילדים, פתחו את דלתותיהן, על אף הסיכון שהיה כרוך בכך ושנות המאסר הארוכות שהיו צפויות להן".⁸⁷

נשים גם חיפו על פעולות שביצעו הגברים כשהן התחפשו לנערות ליווי. מבצע הבאת האונייה "חנה סנש" ב-24 בדצמבר 1945 לחוף נהריה התקיים בשבוע של חג המולד, והיה חלק ממבצעי ההעפלה. הבריטים יצאו לחגוג בחברת חברות ה"הגנה". אבל הבנות שהתנדבו להעסיק את השוטרים הבריטים עד שיובא המעפיל האחרון לחוף מבטחים – נתקלו בקשיים. הבריטים השתכרו, והחלו להתנהג באופן מביך. הם התחילו תוחבים ידיים! אך דווקא עכשיו כשריתוק השוטרים היה חשוב מאוד אי אפשר היה לשחרר את הבנות. לכן נשלחו למסעדה כמה מחברי ה"הגנה", כדי שייכנסו מדי פעם למסעדה ויפריעו לבריטים השיכורים.⁸⁸

היו בנות שעבדו בצמוד למסתערבים. למשל אחת הבנות התחפשה לפרוצה ויחד עם מסתערב שהיה "הקליינט" שלה היו עוקבים אחרי קצינים בריטים שונים. בעזרת מעקבים כאלה יכלה ה"הגנה" לבצע חיסולים, כמו חיסול קצין המשטרה הבריטי וויליאם ברוס ב-17 באוקטובר 1947, שהשתתפו בה גם רנה סדובסקי ותמר מהרשק.⁸⁹ באותו אירוע התבקשה גם כרמלה מויאל להסיח את דעתם של אנשי או"ם מפעילות של אנשי ה"הגנה". היא התבקשה להזמין אותם לקולנוע בעפולה. היא הצליחה ב"פעולתה", אך זכתה לתגובות צוננות מסביבתה: "לא אשכח את קריאות הבוז שהופנו אלי, אל זו שהולכת עם האו"מניקים השנואים, איתם ביליתי בסרט בעוד כוחותינו עוברים מחזית אחת לשנייה".⁹⁰

85 אליהו הראל, לוחמי הכרך – חיל השדה (חי"ש) של תל אביב, יבנה 1998, עמ' 116.

86 שם, עמ' 30.

87 שם, עמ' 133.

88 שם, עמ' 122.

89 צביקה דרור, המסתערבים של הפלמ"ח, תל-אביב, 1986, עמ' 128; מופיע גם אצל גמליאל כהן, המסתערבים הראשונים, רמת אפעל תשס"ג, עמ' 89.

90 "החיים הכפולים של כרמלה", נעמ"ת, מאי 1986, עמ' 11.

ח. מהובלת נשק לשימוש בנשק

גרעין הבחורות בתל אביב, שהתמיד בפעילות ה"הגנה" ונשא בעול העבודה למרות האכזבות, המשיך לתבוע תפקידים ממשניים נוסף על עזרה ראשונה והספקה. אולם הבנות נתקלו בהתנגדות המפקדים לדרישתן. רק לאחר שחברות ה"הגנה" הדגישו שאם המפקדים לא יגמישו את עמדותיהם ויאפשרו לבנות להתאמן בנשק לא תישארנה חברות ב"הגנה", הסכימו המפקדים. המפקדים הציגו את האימונים בנשק לנשים כאימונים להגנה עצמית. כלומר, אימוני הנשק ניתנו לחברות בבחינת פיצוי או לסתימת פיות. על הלימוד כתב יעקב פת, ממפקדי ה"הגנה" בחיפה, שאחרי שסיימו הבנות קורס לעזרה ראשונה, הן למדו גם תרגילי סדר, כלי נשק ורימונים.⁹¹ על שימוש הבנות בנשק סיפר חבר ה"הגנה" צבי יורסקי כיצד באחת הנסיעות ליד כפר ערבי חסמו הערבים את הכביש והיה נראה כי הם הולכים להרוג את כל יושבי הרכב. אך כבמטה קסמים הוציאה בחורה אחת מתוך המעיל שלה סטן מפורק, אחד הבחורים הרכיבו והיא עצמה זרקה עוד שני רימונים, וכך יושבי הרכב ניצלו.⁹² מכאן אנו למדים שנוסף להסוואת הכלים לא רק שהיו לבחורות שאיפות ללמוד להשתמש בנשק אלא שהיו בנות שהשתתפו בפעילות המבצעית ממש, והן השתמשו בכלים שהן הטמינו על גופן.

בנות רבות השתתפו בליווי שיירות וראו בכך תפקיד לחימה מתאים לאישה, כפי שאמרה עדה רונן, חברת הפלמ"ח: "ליווי שיירות היה תפקיד אידיאלי לבחורה, כי בגלל שנסעו זה לא היה מאמץ פיזי, יכולנו לירות וללחום כמו בחור, ועוד היה לנו היתרון שיכולנו להיות סליק לנשק. אני לא זוכרת שהייתי תוספת לבחור, אף פעם".⁹³ תהילה עובד השתתפה בפעולות יזומות, בסיוורים לאורך מעבר הירדן, והיא לקחה חלק בפשיטות לשטח האויב. היא שימשה כמפקדת החוד המחלקתי, ועמה היו עוד שלוש בחורות נושאות סטנים.⁹⁴ הלה קליינברגר הייתה אף היא לוחמת קרבית: "שתי בנות, יהודית ואני, היינו בכיתת הרובאים של יגאל (לא צוין בספר שם משפחתו), כיתה במחלקה א' של פלוגה א' בגדוד 'הפורצים'. איך התחברנו עם הבחורים ואיך הרגשנו כרובאיות בשורה העורפית ובקרבות? היינו בנות חזקות, הן יש לזכור את העבר שלנו, את שעברנו שתינו שם במלחמה ההיא (בשואה)... תמיד הרגשתי כי גם לאלו שלידי, לבחורים, קשה. הפחדים היו אותם פחדים, ההרים – אותו גובה לטפס, והאש ואפיסת הכוחות".⁹⁵

דווקא מפני שהלה ויהודית תפקדו בקרב כמו הבחורים, הן נפגעו משהוחלט בפיקוד המקומי לא להוציאן לקרבות הבאים: "זה היה בלילה ממש לפני הגיחה השלישית לבית מחסיר. משיצאה והלכה הכיתה שלנו, נשארנו שתינו מבודדות, פגועות וזועמות, הרגשה

91 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 27.

92 פלג (לעיל הערה 74), עמ' 195.

93 סבוראי (לעיל הערה 63), עמ' 28.

94 אי"ט, תיק 118/10, עמ' 31.

95 כצנלסון (לעיל הערה 84), עמ' 65.

של פחיתות ערך כרסמה בנו. מה קרה? במה נופלות אנו מכולם שלא נלקחנו ל'משימה המיוחדת'? הרי לילה אחר לילה לחמנו שתינו לחימה מפרכת. מתנשמות ומטפסות על אותם גבנוני הטרסות ושוב בעייפות שאין לה שם יורות ורצות באש".⁹⁶ הקשרית הדסה למפל, שהשתתפה בקרבות על לטרון, ואף נהרגה בקרב הגדול שנערך במשטרת לטרון ב-30 במאי 1948,⁹⁷ הוכיחה כל העת אומץ לב רב. היא כיוונה בקור רוח מופתי את אש הסיוע גם לאחר שרכבה נפגע. ובשעה שהערבים צעקו ללא הרף "אללה אכבר", וכדי לעודד את עצמם השמיעו יללות קרב תוך הטלת עשרות רימונים, לעגה הדסה לערבים והשיבה בצעקה: "חביבי, מה עם מוחמד? בעוד שני רגעים תמותו".⁹⁸ גבורתה וקור רוחה של הדסה למפל הפתיעו את חיילי הלגיון. שנים רבות לאחר מלחמת הקוממיות נהגו קציני הלגיון להזכיר בפגישותיהם עם קציני צה"ל מקרה זה, כדוגמה לעוז רוחן של בנות ישראל. אחד מקציני הלגיון העיד: "הפליאתנו ביותר מלחמתן של הנערות. הן נלחמו בגבורה רבה והדהימו אותנו. בחלון אחד ראיתי ראש של בחורה שירתה עלינו עד שנהרגה מרימון שנזרק לתוך החלון".⁹⁹ הבנות מקבוצת הלוחמות דרשו להיות חלק בלתי נפרד מהכוח הלוחם ולא הבינו מדוע נדחתה בקשתן לעיתים קרובות.

ט. קורסי הדרכה

באמצע שנות העשרים היה בכי רע מצבן של נשות ה"הגנה" בתל אביב בתחום ההדרכה לשימוש בכלי נשק. "מחוסר מדריכות ולפי שגם מדריכים חסרו, הסתובבנו לעיתים תכופות ללא הדרכה. וכשזכינו למדריך היו מעבירים אותו אחרי שיעורים מספר למחלקה חדשה של חברים, בלי לאפשר לו לסיים את הקורס איתנו. המדריך שבא אחריו היה חוזר על התרגילים הראשונים, וחוזר חלילה".¹⁰⁰ בסופו של דבר, לאחר דרישות חוזרות מצד החברות, הן קיבלו הדרכה בשימוש בנשק. חשיבות רבה הייתה להדרכת הבנות ולאיימון בתרגילי סדר ובלמוד השימוש בכלי נשק. הבנות הרגישו מקופחות מעצם העובדה שגם המוכשרות שבהן נשלחו בתחילת קיומו של הארגון למלא תפקידי שירות כגון בישול, ניקיון וכו', ואילו כל הגברים, ללא הבדל, אומנו בנשק. הבנות דרשו להשתלב בפעולות כמו שמירה והגנה על עמדות ועל יישובים, אך על מנת לעסוק בכך הן היו זקוקות לאימונים שוטפים ואלו לא ניתנו להן בתחילה. לכן היו שסברו שאם אין מספיק כוח אדם גברי שידריך אותן, יש לארגן כוח הדרכה מהמין הנשי.¹⁰¹ רק לאחר שהופעל מצד הנשים לחץ על המפקדה הארצית, נשלח

96 שם, עמ' 68.

97 גוזס (לעיל הערה 63), עמ' 35.

98 מחמוד אל רוסאן, מערכות שער הגיא, עמ' 187, מובא אצל אריה יצחקי, לטרון: המערכה על הדרך לירושלים (ירושלים: כנה 1987), עמ' 262.

99 עלון חברי ה"הגנה" בירושלים, שנת תשל"ד, ארכיון העיר ירושלים, חטיבה 1611.

100 ההגנה בתל-אביב (לעיל הערה 7), עמ' 324.

101 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 90.

קומץ חברות בסוף שנות העשרים להכשרה כמפקדות. רבקה עמיר, למשל, מפקדת קבוצת הבנות בהרצליה, סיפרה כי סניף ה"הגנה" לבנות הוקם ב-1928. היא נשלחה לקורס מפקדות על ידי ישראל עמיר – בעלה, ומשחזרה מהקורס ארגנה את החברות בהרצליה.¹⁰² בין הראשונות שנתקבלו ל"הגנה" בירושלים היו בחורות שמאוחר יותר היו גם הראשונות לעבור קורס "סגנים" (מפקדים) יחד עם בחורים. הקורס היה בפיקודם של אברהם תהומי, שהדריך בכלי-נשק ובתרגילי סדר, ושל יוסף אבידר, שהדריך באימוני שדה בבית הכרם. הבחורות התאמנו בכלי נשק בגן ילדים שהיה מוקף בגדר אבנים גבוהה ובשער ברזל. בימי גיוסים, כמו ב-2 בנובמבר, יום הצהרת בלפור, ובחגיגות נבי מוסא, שנחוג כל שנה באביב, בלי תלות בלוח השנה המוסלמי, מחשש להתפרעויות מצד הערבים היו חברי ה"הגנה" יורדים לעמדות השונות בעיר, ובעיקר לעיר העתיקה, ולכל נקודה הייתה מצטרפת חברה אחת.¹⁰³ גויסו בנות צעירות רבות, אבל היה מחסור במדריכים שיאמנו אותן. מאחר שחברות "הגנה" לא מעטות התגייסו ל-ATS נוצר בארגון נשות ה"הגנה" ואקום – מחסור במדריכות מיומנות שאותו צריך היה למלא במדריכות חדשות שיגנו על צורכי ההדרכה של הצעירות שהצטרפו ל"הגנה" מדי שנה. הנוהג היה שהמפקדות עברו קורסים מעורבים – הקורסים הארציים והמחוזיים שקיימה ה"הגנה" למפקדים. לאחר הקורס היו המפקדות מדריכות את החברות שהתגייסו ל"הגנה" בקורסים נפרדים המיועדים רק לנשים.¹⁰⁴ ככל שעברו השנים, יותר ויותר נשים נשלחו לקורסי פיקוד שונים, כמו מפקדי כיתות, מפקדי קטע/עמדה, ואף קורסי מפקדי מחלקות. ב-1931 מונתה מפקדת הפלוגה הראשונה בתל אביב ובתולדות ה"הגנה" בכלל, חמדה אוסיאן.¹⁰⁵ ב-1932 נשלחו ארבע בחורות לקורס סמלים; ניוטה הלפרין מתל אביב נמנתה עם חניכי קורס זה, וזמן קצר לאחר מכן היא התחילה לפקד על כיתה.¹⁰⁶ בסוף שנות השלושים, משגדל מספר החברות ב"הגנה", נתקלו מפקדות ה"הגנה" בבעיה של חוסר כוח הדרכה. קורס מ"כיות שאורגן במיוחד לחברות הסתיים עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, וסיפק מדריכות צעירות ורעננות.¹⁰⁷

102 בן ציון מיכאלי (עורך), דור ה"הגנה" בהרצליה, תל-אביב 1979, עמ' 41.

103 אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 199.

104 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 84, וכן אצל סלוצקי (לעיל הערה 4), עמ' 1225.

105 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 37.

106 הקורס הראשון לסמלים שהשתתפה בו בחורה התקיים ב-1928, ובו השתתפה חמדה אוסיאן. שם, עמ' 38; חנה מרכוס סיפרה כיצד עברה קורס סמלים ב-1933 (מתוך 40 משתתפים היו ארבע בנות), ראה אברהמי, שם, עמ' 32.

107 שם, עמ' 83. ראוי לציין שלפני קורס זה, כדי לספק את הביקוש לכוח הדרכה למגויסות הטירות, קיימו ב"הגנה" קורסים מזורזים למדריכות שכוננו אז "קורסים יפניים" (כלומר שהודרכו בחיפזון בשיטה של ייצור המוני). המ"כים האלה כונו "יפונצ'יקים". קורסים אלה, שהתקיימו בקצב מזורז ביותר, הצמיחו מדריכות טובות מאוד שהיוו את הסגל הפיקודי של החברות בשנים הבאות, עד מלחמת העצמאות ובמהלכה (שם עמ' 86).

פקודת המטכ"ל מ-21 בדצמבר 1943 קבעה לראשונה את מקומה של החברה בארגון "על יסוד הניסיונות שנצטברו בשנים האחרונות".¹⁰⁸ פקודת המטכ"ל קבעה כי מבחינת התפקיד: יש להטיל על החברה בדרך כלל תפקידי לחימה בהתאם לכושרה וליכולתה הפיזית, בעיקר בהגנה בעמדה בתפקיד של חי"מ (חיל משמר). ביחידות שפעילותן הקרבית היא בעיקר לחימה ניידת תמלאנה החברות תפקידי עזר בשירותים לסוגיהם – עבודות מטה וכיוצא בזה.

ככל שהתרחבה ה"הגנה" וקיבלה עליה תפקידים חדשים, הלך והתברר שיש לנצל את כל כוח האדם העומד לרשות היישוב היהודי. אחת הדרכים לכך הייתה גיוס נרחב של נשים ואימונן לשירותים צבאיים שונים. ברעננה, למשל, עם הרחבת שורות ה"הגנה" וקליטת חברות, הלכה וקמה מחלקת חברות. בראש המחלקה עמדה המפקדת גוטה קלינמן.¹⁰⁹ בתכנית ה"הגנה" של תל אביב שעובדה ב-1943 נקבע באופן עקרוני שהחברות תהיינה שליש מכוח המגן בעמדה, וכך אפשר היה לשחרר חלק ניכר מהגברים לחי"ש ולפלמ"ח.¹¹⁰

בהתאם למסקנות אלה נקבעו כללים באשר לאימוני חברות השורה, טוראיות ומפקדות. טוראיות: האימון הראשון של הטוראיות יתנהל בקבוצות נפרדות, מאוחדות ביחידה הנהלתית מיוחדת, בעצמה התלויה במספר החברות שבמרחב פיקודי מסוים. אחרי תקופת האימון והמבחן הנדרשים, תחולקנה החברות ליחידות הטקטיות הרגילות (והמעורבות) לתפקידיהן השונים, ושם יבוצע התרגיל הטקטי והאימון המתקדם במעורב. אימוני המפקדות – יתנהלו בקורסים מעורבים... אך "יש לדאוג שבתחומי הקורס תהוונה החברות קבוצות אימון נפרדות למען אפשר לכוון את אימונן".¹¹¹ הנחות והוראות אלו, שבאו לאשר נוהג שנקבע בעקבות ניסיונות של הארגון בשנים הקודמות, קבעו ועיגנו את מקומן ואת תפקידן של החברות ב"הגנה" בתקנות, ולא נועדו לשנות את מצבן. עם זה, היו מקומות שהתנהלו בהם אימונים משותפים לגברים ולנשים. בתל יוסף, למשל, היו מקרים אחדים של אימונים בקבוצות מעורבות.¹¹²

בקיץ 1943 נערך קורס מפקדות בקיבוץ בית אורן בפיקודה של מיכל טייבר. בקורס השתתפו 24 חברות, 22 מהן מחיפה, ויקטוריה מקיבוץ בית אורן וחנה סנש מקיבוץ שדות ים שליד קיסריה. צפורה גולן, שהשתתפה בקורס, סיפרה שבמטווח קיבלה כל אחת מהבנות חמישה כדורי אקדח ועשרה כדורי רובה והן ערכו מטווח חי. אחרי מטווח זה התחילו הבנות להרגיש שהן לוחמות.¹¹³

108 שם.

109 מנחם מיכלסון (עורך), ההגנה ברעננה, רעננה תשמ"ב, עמ' 16.

110 סלוצקי (לעיל הערה 4), עמ' 1225.

111 שם.

112 אהרן ניב, את"ה, 79.39.

113 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 93; וכן על פי ריאיון שעשיתי עם צפורה גולן, 18/12/01.

בתקופה זו (1943), בד בבד עם פעולות הגיוס הנרחבות ל"הגנה", ניגשו שלוש המפקדות הארציות (שולמית, חוה ושוריקה) לתכנון מחדש של נושא האימונים של החברות בהתאם להנחיות החדשות של המטכ"ל. מסגרת האימונים של החברות הורחבה, נקבעו תכניות אימונים לטוראיות ולמפקדות, נפתחו קורסים למדריכות לנשק קל ולמפקדות עמדה, קורסים ארציים למ"כיות (בג'וערה), וכן קורסים מרוכזים בני שבוע עד עשרה ימים לטוראיות. בכל סניף מונו מפקדת יחידת החברות, מדריכה ראשית וקצינת הסברה. דגש מיוחד הושם על פעולת ההסברה בקרב החברות; נערכו כינוסי מפקדות שנועדו הן לבירור בעיותיהן המיוחדות של החברות, הן להרחבת אופקים ולהספקת מידע על הנעשה ביישוב, בתנועה הציונית, בעולם הערבי וכו'. בירושלים, כמו בכל הארץ, חלו שינויים במבנה יחידת החברות, בהדרכה ובאימונים, ונוספו תחומי פעולה. לאחר תקופת הטיروנות והאימון הבסיסי עברו החברות ליחידות השונות: חי"מ (חיל משמר), חי"ש (חיל שדה), קשר, הסברה, ש"י (שירות ידיעות), נשקות, אפסנאות, מזכירות, עזרה ראשונה ועוד. מקצת החניכות הופנו כמובן לקורסים למדריכות. גוטה קלינמן הדריכה את נשות רעננה באחזקת נשק. עיקר האימונים התבטאו בהכרת האקדח ובשימוש בו, פירוק והרכבה ותרגילי ירי. מחלקת החברות הלכה וגדלה והקיפה כמה עשרות בנות.¹¹⁴

י. מודיעין וקשר על כל ענפיו

1. קשר כמקצוע נשי – תחום זה בעיקרו הוא תחום שירות, כלומר העוסקים בו חשופים לפחות סכנות (כל עוד לא מדובר בקשר/ית הנמצא בשדה הקרב). עקב עובדה זו נערו רבות הופנו לקורסי קשר והתחום נעשה נשי. חשוב לציין שגם נשים בחילות אחרים עסקו בתחום זה.

במאורעות פסח 1920 היו נערות יחידות, חניכות "מכבי", שהוכנסו בסוד העניינים, ושימשו כרצות להעברת הודעות מהמפקדה ל"עמדות".¹¹⁵ עם תחילת מאורעות 1929 נטלה על עצמה צפורה מרגולין, פקידה במרכזיית הטלפונים בירושלים, את האחריות על העברת שיחות הטלפון. מספיק היה לומר את המילה "יעקב" וכבר היא הייתה מעבירה את השיחה למפקד ה"הגנה" יעקב פת. צפורה מרגולין נרתמה גם לסייע בקשר עם חוץ לארץ. כאשר פרצו מאורעות 1929, שהה הנציב העליון, סיר ג'ון רוברט צ'נסלור, בחופשה באנגליה ואת מקומו מילא הארי לוק, בן למשפחה יהודית מתבוללת מהונגריה, שהיה אנטי ציוני מובהק ושיתף פעולה עם המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסני. הארי לוק פקד לסגור את כל עיתוני הארץ ולנתק את קשרי הטלפון והטלגרף עם חוץ לארץ. הוא ניסה למנוע העברת ידיעות מהימנות על הנעשה והזין את העולם בהודעות רשמיות, שבהן תוארו המאורעות כהתנגשויות בין יהודים לערבים שהממשלה הניטרלית משתדלת להשלים ביניהם. הנהגת היישוב עשתה מאמצים ליצור מגע עם העולם, ואחת

114 מיכלסון (לעיל הערה 109), עמ' 16.

115 אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 198.

מדרכי הקשר של ה"הגנה" הייתה דרך העיר ביירות. איש ה"הגנה" יוסף ארמן עבר לצורך זה לצד הלבנוני של הגבול. הוא צלצל לצפורה מרגולין למרכזת הטלפונים בחיפה. צפורה הייתה מקריאה לו את המברקים שנמסרו לידיה ממפקדת ה"הגנה" והוא היה מעביר אותם לעורכו של עיתון צרפתי שיצא לאור בביירות. מכאן הגיעו ידיעות על המתרחש בארץ ישראל לאירופה ולארצות הברית והזעיקו את דעת הקהל ואת העולם היהודי כולו.¹¹⁶

בקיץ 1937 התקיים בתל אביב הקורס הראשון לקשר של ה"הגנה". השתתפו בו כ-25 איש מכל הארץ. האנשים למדו בו את השימוש במורס ואת דרכי כתיבת טופסי המברקים. עד מהרה החלו לפעול תחנות איתות. טובה בן דב סיפרה כיצד פעלה תחנת איתות על גג ביתה ובאמצעותה שמרו על קשר עם היישובים בסביבה.¹¹⁷ חברות רבות ייחדו לפעילותן באיתות שעות רבות ומאמץ נפשי. האיתות שימש גם לצרכים אזרחיים כגון הזמנת רופא לילדת, הודעות בענייני עבודה ועוד.¹¹⁸

2. השדרות – ל"הגנה" הייתה תחנות שידור שפעלה בכל רחבי הארץ – תחנת קול ישראל – תחנת השידור של "תנועת המרי העברי". תחנה זו התחילה לפעול בתחילת 1940, והיא שימשה שופרה של ה"הגנה". באמצעותה ניתן היה להסביר לציבור הרחב את מדיניות ה"הגנה" בעניינים שונים וכן לפרסם את ידיעות שצנזרו הבריטים מהעיתונות ומגלי האתר החוקיים.¹¹⁹ מרים סבר-פיש סיפרה כיצד בכל יום היו השדרים משדרים מבית אחר כדי שהבריטים לא ילכדו אותם.¹²⁰

תחנת השידור של ה"הגנה" שידרה גם באנגלית עבור דוברי האנגלית בקרב תושבי הארץ ומתוך כוונה להסביר את עמדת ה"הגנה" ומדיניותה גם לאנשי הממשל ולאנשי הצבא הבריטים. לאה פייזר-לנדמו סיפרה שהיא הצטרפה ל"הגנה" בהיותה סטודנטית בטכניון. היא גויסה לשמש שדרנית בתחנת השידור של "תנועת המרי העברי", כיוון שהאנגלית הייתה שפת אמה ובשפה זו היא שידרה. השידורים נערכו בבתים פרטיים בשכונת הדר הכרמל, באזורים צפופי אוכלוסין.¹²¹

3. ש"י (שירות ידיעות) – מראשית ימי ה"הגנה" היו חברים שהתמסרו לפעילות מודיעין, דהיינו איסוף ידיעות על הנעשה במחנה הערבי ובמוסדות השלטון הבריטי, כדי לשבש את תכניותיהם של אויבי היישוב. היו גם יהודים מלשינים משתפי פעולה וכיוצא באלה שמהם נזהרה ה"הגנה" גם כן. במשך השנים הוקמה יחידה מיוחדת במרכז ה"הגנה" שנקראה ש"י, ומטרתה הייתה לאסוף מידע. הש"י הוא למעשה "חיל המודיעין" בתקופת היישוב. חלקן של חברות ה"הגנה" בפעילות הש"י היה נכבד. ידיעות חשובות רבות נאספו

116 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 36.

117 שם, עמ' 59.

118 שם, עמ' 60.

119 מוניה אדם, קשר אמיץ, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 191.

120 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 135.

121 שם, עמ' 136.

מתוך משרדי הממשלה הבריטיים שבהם עבדו החברות – עקב עיסוקן של נשים בפקידות, היו בנות רבות שיכלו במהלך עבודתן לקלוט ידיעות חשובות ולהעבירן לשירות הידיעות של ה"הגנה". מרים סבר-פיש סיפרה שהיא עבדה בש"י באיסוף ידיעות על הנעשה בקרב תושבי חיפה הערבים. היא אף הועסקה בהעסקת מסמכים שהוברחו מתוך תיקי המשטרה והבולשת הבריטית. מאחר שעדיין לא עמדה לרשות ה"הגנה" מכונת צילום, נאלצה מרים להדפיס כל דף ודף ולעשות זאת במהירות הרבה ביותר.¹²²

"בשנת 1947 רבו הדרישות לנערות מהימנות בשביל טיפול משרדי בחומר בעל דרגת סודיות גבוהה. התחיל לפעול מטה 'קרייתי'. פעילותה של חטיבת קרייתי רוכזה במרחב תל-אביב. היא הייתה בת שני גדודים של חיל-רגלים. חברות הפלוגה התנדבו לשרת בעבודה משרדית מחוץ לשעות עבודתן. מסוף שנת 1947 היו רוב בנות הפלוגה מגויסות גיוס מלא".¹²³ בנות הש"י פעלו גם בתפקידי מודיעין ממש. צפירה עוגן, שהייתה פעילה בש"י בתל אביב, סיפרה שבין תפקידיה היה ליצור קשר עם נשים יהודיות שנישאו לערבים, ומהן היא הייתה דולה פרטים חשובים על תכניותיהם של הערבים. בחורה יהודייה אחת, שהייתה נשואה לערבי, הייתה מלקטת מידע מאסיפות של אנשי הג'יהאד שנערכו בביתם, ולאחר מכן הייתה מוסרת אותו לצפירה. צפירה הייתה בקשר גם עם יצאניות אחדות שניהלו מערכות יחסים עם ערבים ועם בריטים. אחת מהן ניהלה קשר עם מפקד בכיר בצמרת הבריטית, ודרכה קיבלה ה"הגנה" ידיעות חשובות מאוד.¹²⁴

יא. תע"ש

לאחר אירועי 1920 שהתחילו בתום מלחמת העולם הראשונה, ניכר היה כי פני הערבים אינם לשלום, ועל כן יש להקדים רפואה למכה ולהצטייד בכלי נשק רבים ומגוונים. ייצור נשק ותחמושת הוא מקצוע שדורש דיוק רב ועדינות. מלאכה זו הייתה מסובכת ומסוכנת ביותר. לעתים הסתיימו ניסיונות ייצור הנשק באסונות, כתוצאה מחוסר ידע ומאי נקיטת אמצעי ביטחון מתאימים. חברי "הגנה" ייצרו נשק במקומות שונים בארץ. בתחילה עסקו בכך בעיקר יחידים, בעלי כושר טכני ויזמה עצמית. היו גם מקומות שבהם התחילו בייצור נשק באופן שיטתי ומאורגן. מהתחלה זעירה זו התפתחה מאוחר יותר התע"ש – התעשייה הצבאית.¹²⁵

עם כניסת החברות לפעילות ה"הגנה" בתל אביב, עבדו מספר קטן של חברות בתע"ש. הן עסקו בהכנת "חביות" – רימונים.¹²⁶ ידיהן העדינות והקטנות התאימו למלאכות

122 שם, עמ' 117.

123 ההגנה בתל-אביב (לעיל הערה 7), עמ' 341-342.

124 מתוך ריאיון שעשיתי עם צפירה עוגן, 16/8/2000.

125 מידע נוסף על התעשייה הצבאית מצוי אצל יוסף עברון, מגן ורומח – סיפורה של התעשייה הצבאית בישראל, תל-אביב 1992, מתחילה עד עמ' 104.

126 ההגנה בתל-אביב (לעיל הערה 7), עמ' 325.

הקשורות לייצור תחמושת ונשק. היו גם כמה צעירים וצעירות מסניף ה"הגנה" בהרצליה שעזרו לאנשי תע"ש.¹²⁷ צעירים אלו כנראה עסקו בייצור נשק ממש. צפורה בלזברג, למשל, סיפרה שבשנת 1936 הייתה עבודתה הכנת מנגנון שפשוף לרימוני יד. "במשך הזמן גדל הביקוש לתוצרתנו. התרחבנו ועברנו לבית השכן דניאלי, אחד הסליקים הראשונים בתע"ש... פעם סיפרו לנו שרימוני שפשוף שהיה לנו חלק בייצורם הצילו את טירת צבי בזמן שהותקפה על ידי כנופיה שבאה מעבר הירדן. כולנו התמלאנו סיפוק וגאווה".¹²⁸

בשנת 1945 החלה להתבסס ב"הגנה" תעשיית הנשק במחתרת. בייחוד התעורר הצורך לייצר תחמושת לתת המקלע "סטן". תוצרת אותה תעשייה הייתה בשימוש בקרב חברי ה"הגנה". בזהירות נערכו מגעים חשאיים עם באי כוח של קבוצת הצופים, ולאחר לבטים רבים הוחלט על השתלבותה של קבוצת הצופים בתעשייה הסודית. אין תשובה ברורה על השאלה מדוע בחר מטה ה"הגנה" דווקא בקבוצה זו, אך התוצאה שינתה את חייה של הקבוצה מן הקצה אל הקצה. אל המפעל בגבעת הקיבוצים בין רחובות לנס ציונה הגיעה קבוצת צופים א' שקיבלו את הכשרתם במעגן מיכאל. בגבעה זו שכנו בעבר גרעיני התיישבות בדרכם למקום הקבע שלהם. בפסח 1946 חגגה הקבוצה את ליל הסדר בחדר האוכל החדש ברחובות. תקופה זאת הייתה פרק "החיים הכפולים", כפי שהגדירו זאת חברי הקבוצה. כ-45 חברים וחברות עבדו מתחת לפני האדמה, הכניסה והיציאה היו דרך המכבסה, על ידי לחיצת כפתור שסובב את מכונת הכביסה. כן היה פתח נוסף שמעליו הוקמה מאפייה. וממעל – חי לו קיבוץ צעיר ותוסס.¹²⁹

מספר הנשים בגרעין שעלה לגבעת הקיבוצים היה דומה למספר הגברים.¹³⁰ הנשים עבדו על פי צרכים של קיבוץ. במכון מתחת לאדמה עבדו 25–30 בנות מתוך קבוצה של 45 איש – כמה מהן היו נשואות. הבנות בקבוצה ששותפו בעבודה במכון איילון היו חברות "הגנה". הן עסקו בפעילויות שונות, כמו הפעלת המכונות שייצרו את התת-מקלע סטן, פירוק הרובה והרכבתו, ירייה במטווח, כלומר הבנות עסקו בייצור הנשק ממש. כמו כן הן גם השתתפו בשמירה על הקיבוץ. אחד הגורמים לנשירה של הבנות מפעילות זאת היה היריון ולידה. בעקבות אלה היו נאלצות להפסיק את העבודה ובמקומן הוכנסו בנות אחרות. המועמדות שנלקחו בחשבון היו בנות אמינות שיכלו לנצור סוד זה בלבן, ומצבן המשפחתי – נשואות או רווקות – היה חשוב פחות. יהודית איילון, למשל, מעובדות המכון, ילדה את אחד הבנים שלה תוך כדי עבודה.¹³¹ על פי עדותה של יהודית, הייתה הרגשה קצת מעיקה מכך שעובדי המכון לא יכלו להשתתף בפועל בלחימה: "את שנת תש"ח לא עברנו בקרבות, חוץ מהמגויסים מתוכנו, לוחמי פלמ"ח ואחרים. היינו ספונים

127 מיכאלי (לעיל הערה 102), עמ' 29.

128 שאול ביבר, ממחשך לאור, סיפור ההגנה בגוש דן, תל-אביב 1995, עמ' 104.

129 זאב ענר, סיפורי קיבוצים, ישראל 1998, עמ' 121.

130 על פי עדותה של יהודית איילון שפעלה במקום, ריאיון עמה ביום 10/1/02.

131 על פי עדותה של יהודית איילון שפעלה במקום, ריאיון עמה מיום 10/1/02.

עמוק בתוך האדמה, מייצרים תחמושת, כדורי 9 מ"מ, לאוחזים בסטן המפורסם".¹³² עבודתו של המכון הייתה חשובה מאוד. שלמה הלל, שהיה חבר המשק, כתב לימים: "אין ספק שאותם שני מליון ורבע כדורים שהמכון ייצר, היו לנשק העיקרי בימים הראשונים והמכריעים של מלחמת העצמאות".¹³³ יש לציין כי עבודות תע"ש נעשו במקומות נוספים, בצורה מרוכזת או בצורה פרטיזנית. עליזה חנום, שהייתה בירושלים הנצורה, סיפרה גם היא על פעילותה בתחום התע"ש: "נתנו לנו סיגריות 'פליירס', ואמרו לנו לחתוך אותן לשניים ולשים בחלק אחד, למטה, ט.נ.ט. עם פתיל. סיגריות אלה נועדו לעובדי ממשלת המנדט היהודים להגנה עצמית, במקרה שיותקפו על ידי הערבים... לאחר מספר שעות קיבלנו כולנו כאב ראש, ואמרו לנו לשתות הרבה חלב".¹³⁴ מסיפורים אלו של עליזה והחברות שעבדו במכון איילון מסתבר כי הנשים השתתפו גם בתעשייה צבאית – תחום זה לא הוקצה לגברים בלבד. כנראה, משום שתחום זה לא היה מסוכן כמו הלחימה הממשית בשדה הקרב. עובדה זו מחזקת את הטענה (מסוף סעיף ח) שהנשים לא הוצבו בחזית עקב החשש לחייהן.

יב. שמירה

תפקיד השמירה הוא תפקיד פסיבי מעיקרו, אך לעתים, במקרה של התקפה, יכול היה להיעשות לאקטיבי. על נושא שיתוף החברה בשמירה יש מספר הערכות. ג'ורה שנאן, מפקד גוש עמק הירדן, קבע כי בעמק הירדן שותפו החברות "במידה שניתן". זוהי אמירה מתחמקת, ולא ניתן להסיק ממנה לאיזו רמת שיתוף התכוון או בכמה שומרות מדובר.¹³⁵ בשל העובדה שנשים התחילו ללמוד באופן מסודר להשתמש בנשק רק בתחילת שנות השלושים, סביר להניח שבנקודת זמן זו הן גם התחילו לבצע שמירות מפעם לפעם.¹³⁶ אמנם היו נשים "מיוחדות", דוגמת מניה שוחט ורוזה רבין, שעסקו בתפקידים כאלה עוד קודם. כן ראוי לציין כי לא היה דפוס אחיד בכל סניפי ה"הגנה" באשר לשמירת נשים. היו מקומות שהיחס היה יותר ליברלי ונשים נטלו חלק בשמירה ללא בעיות מיוחדות, והיו מקומות שנאסר על נשים לשמור.

ראוי להדגיש, כי הטיעון העיקרי של הגברים להתנגדותם להטלת תפקידי שמירה על נשים היה החשש מפני התעללות בנשים מצד האויב הערבי, במהלך קרב שיכול להתפתח בשמירה או בפעילות ביטחון אחרת.¹³⁷ חשש זה של הגברים אכן היה לו אחיזה

132 יהודית איילון, "הקיבוץ יצא מהמתרת", מרדכי נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות 48-49 [סדרת עידן, 10], ירושלים תשמ"ח, עמ' 254.

133 ענר (לעיל הערה 129), עמ' 122.

134 אברהמי (לעיל הערה 2), עמ' 144.

135 אורי שפר, ההגנה וה"הגנה" בעמקים ובגליל התחתון 1920-1948, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח, עמ' 395.

136 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 38.

137 אשל (לעיל הערה 3), עמ' 58.

במציאות. מירה'ה זיסקין הייתה אלחוטאית בבית הקרן הקיימת לישראל, שחלש על הדרכים לירושלים ולמושבות הדרום, ולכן היה מטרה להתקפות ירי של הערבים. היא סיפרה כי באחת ההתקפות היא שמעה את המסתערים צועקים באנגלית: "תנו לנו את הבנות שלכם".¹³⁸ אגב, מירה גילתה תושייה ואומץ לב בהתקפה הזאת ועל כך צוינה לשבח.¹³⁹

השמירה על ידי נשים הייתה נלווית לתפקידי השירות שלהן: הכנת מזון, עזרה ראשונה ועוד. כך עולה מדבריה של שושנה גרשונביץ, אחת המפקדות הוותיקות ב"הגנה", שסיפרה שתפקידה של הבחורה בעמדה היה כפול: גם הדאגה לרווחת הלוחמים מבחינת הכנת ארוחות ומבחינת ניקיון העמדה (תפקיד ה"אימהות") וגם השתתפות בהגנת העמדה במקרה של התקפה.¹⁴⁰

הערכת הגברים את תרומתן של הנשים ב"הגנה"

הגברים העריכו את הנשים כמתאימות לתפקידי שירות ולא לתפקידי לחימה, ואף העריכו הרבה יותר את הנשים שאחזו ספל תה ביד מאשר נשים שהתרוצצו על ההרים ובידיהן רובי סטן. נוכחותן של הבחורות בשדה הקרב הייתה בעייתית לא רק בשל הצורך של חברי ה"הגנה" והפלמ"ח להגן על הבנות ולשמור אותן במקום מבטחים, אלא גם מפני שהייתה לכך השפעה על האויב הערבי שהיה מתמלא מרץ ויצריהם היו משתלהבים למראה בחורה לוחמת, כפי שהעיד לוחם הפלמ"ח יונה גולני.¹⁴¹

נוכחות הבנות בשדה הקרב הייתה תלויה במידת הצלחתן לשכנע את המפקדים המקומיים בשטח שהן ראויות ויכולות להצטרף ולתרום ללחימה, על אף ההחלטה העקרונית להוציאן מן החזית. בתשעה במרס 1948 יצאה ההוראה מהפיקוד העליון, כלומר מדוד בן-גוריון, אשר אסרה על שיתוף נשים בפעולות קרביות. לדעת הבחורות, החלטה זו גרמה להדרתן ממקצועות הלחימה ולשימור מעמדם הנחות בעורף – במקצועות השירות. למעשה, החלטה זו מאשררת את ההערכה שקבלת הבנות ללחימה קודם לכן הייתה "צו השעה" בלבד.¹⁴²

השינוי בדעת המפקדים בזכות מאמצי הבנות

רבות מהבנות עשו מאמצים גדולים להוכיח כי הן כשירות מבחינה פיזית לצאת לקרבות ולתפקד בכל תפקיד גברי. היה ברור לבחורות כי כל כישלון של אישה יפגע בזכותן

138 אברהמי (לעיל הערה 14), עמ' 220.

139 שם, עמ' 224.

140 דויד (לעיל הערה 46), עמ' 120.

141 יונה גולני, מיומנו של נהג תש"ח, תל-אביב 1979, עמ' 55.

142 דויד (לעיל הערה 46), עמ' 121.

להמשיך בשירותן ב"הגנה" ובפלמ"ח; כל כישלון כזה היה עשוי להוכיח למתנגדי רעיון שיתוף האישה ב"הגנה" את צדקתם. לכן עשו הבחורות מאמצים עילאיים לא להיכשל או להישבר. הדסה אביגדורי, לוחמת פלמ"ח, סיפרה: "הייתי יחידה בין עשרים בחורים והיה מוטל עלי לסחוב, נוסף לנשק, גם תרמיל עזרה ראשונה, מימיות ואלונקה... אני מאמצת את שארית רצוני, שלא לפגר אחרי הבחורים. החיפזון בעלייה תלולה זו, הם [היא] מעל לכוחותיי, אולם יש להיזהר שאיש לא ירגיש בחולשתי, כי אחר כך תבואנה שיחות וטרוניות על בחורות... מוסה מציע באדיבות את עזרתו, שאותה אני דוחה בגאווה מופרזת, אסור לתת פתחון פה נגד הבנות".¹⁴³

"אני נשבע לך שבמלחמה הבאה לא תשרתנה נשים נשואות, לפחות לא באותן זירות קרב עם הבעלים",¹⁴⁴ כך אמר יגאל אלון לרנה דותן, שסיפרה לו על הקושי של אישה שנמצאת בשדה הקרב יחד עם בעלה, שנמצא בסכנת חיים מתמדת. ראייה זו של יגאל אלון מוכיחה כי לא הייתה החלטה חד-משמעית להוציא את הנשים מהחזית במהלך מלחמת העצמאות. אמנם הייתה בעניין זה הוראה של בן-גוריון שיצאה בראשית המלחמה, אך לא תמיד היא נאכפה, ובמקרים רבים נושא זה היה נתון לשיקול דעת המפקדים. אם במקום היה מפקד שהתנגד לפעילות נשית בתפקידים גבריים, מובן שהוא לא הסכים לשתף בחורות בפעולות קרביות.¹⁴⁵ אולם אם המפקד, כמו יצחק שדה, דוד אלעזר (דדו), רחבעם זאבי (גנדי) ואחרים, לא דגל בשיטה שאישה מתאימה למטבח ולעבודות השירות בלבד, או אפילו אם המפקד הכיר בצורך הנואש בכוח אדם, היה לאישה סיכוי לשרת בתפקיד גברי, דהיינו בשדה הקרב. אם כי יש לציין שמפקדים רבים שינו את דעתם מן הקצה לקצה בנושא תרומת החברה בשדה הקרב, לאחר שראו את מסירותן של הבנות ואת תרומתן הגדולה לקרב.

כשהחברות סירבו לעזוב את היחידות הקרביות, ידעו החברים לפרגן ולהעריך.¹⁴⁶ כמו אורי בנר (בן ארי), מ"פ פלוגה א' בגדוד הפורצים של הפלמ"ח, שעליו מספרת הלה (ראה לעיל סעיף ח), לא התלהב בתחילה לצרף בנות לפלוגתו אלא נכנע לבקשת המג"ד.¹⁴⁷ למעשה, היתרון היחידי שיכל אורי בנר לזקוף לבנות: "שאוּלי שתי הבנות יגרו את

143 הדסה אביגדורי-אבידב, בדרך שהלכנו, תל-אביב 1988, עמ' 116. הקפדתן של הבחורות שחבריהן לא ירגישו שקשה להן עלתה מדבריהן של חברות רבות. רחל סבוראי סיפרה על חברתה רותי, שלחמה אתה במשלטים בדרך לירושלים, שלאחר אחד הקרבות רותי התלוצצה עם הבחורים שהיא "אינה חדירה לכדורים", אך לרחל עצמה היא לחשה באוזן "אין לי טיפה של כוח". מובא אצל זרובבל גלעד, פרקי פלמ"ח, עין חרוד תשל"א, עמ' 136; ראו גם: טלילה קוש-זהר, "היא לא הלכה בשדות", עמ' 312.

144 גוזס (לעיל הערה 63), עמ' 225.

145 גוזס (לעיל הערה 63), עמ' 230.

146 כצנלסון (לעיל הערה 84), עמ' 72.

147 אורי בן ארי, אחרי, ירושלים 1994, עמ' 68.

האגו של הבחורים בפלוגה ושאוּלי החבר'ה יקללו פחות".¹⁴⁸ אבל מעניין שדווקא אורי בנר לא הצטער על החלטתו לקבלן בסופו של דבר: "לא שיערתי כי לא אצטער על הסכמתי לקבלן, יתרה מזו – שאצטרף בת נוספת כלוחמת לפלוגה ושאפילו אסכים, בשלב מאוחר יותר, לקבל בת כמפקדת מחלקה בפלוגה שלי!"¹⁴⁹

אבל לפני שאורי הגיע למסקנה שאכן בנות ראויות לשרת כלוחמות, עברו הבנות דרך חתחתים שהתחילה כבר ביומן הראשון בפלוגה, כאשר אורי ערך להן מעין "מבחן כניסה", בעיקר על מנת להוכיח לעצמו שאכן הבנות אינן ראויות להיכנס לפלוגה. במבחן הצליחו הבנות מעל למצופה.¹⁵⁰

כלומר אף שהבנות הוכיחו את עצמן ואף הצטיינו בכל המבחנים, עדיין היה קשה למ"פ אורי בנר לקבל אותן. רק לאחר טבילות האש הרבות שעברו הבנות, ולאחר שהוכיחו את עצמן בשעת מעשה, הבין אורי כי טוב עשה כשקיבלן, והוא אף הצהיר "הן לא נפלו בלחימתן מהבחורים".¹⁵¹ אם לא די בכך אורי אף היה גאה בהן מאוד:

יתירה מזו, לא פעם הצליחו לעצבן אותי, כאשר לפני טיהור חדר או מבנה חשוד בהימצאות אויב, אמנם הכינו את הרימונים ושלפו את הנצרות אך קודם כל הציצו במבט חטוף לתוך החדר שמא אין בו אויב, ואז יבזבזו רימון יקר. אבל לשווא – הסברים לא עזרו, רק האיום שלא אקח אותן עוד איתי לפעולה שבר את המנהג הנפסד הזה. אבל בסתר ליבי הייתי גאה בהן מאוד.¹⁵²

ג'ימי (אהרן שמי) היה מפקד ששינה את דעתו על השתתפות הבחורות בפעולות, לאחר שראה את מסירותן הרבה ואת יכולותיהן. בתחילה הראה ג'ימי יחס מזלזל לבחורות שניסו להשתלב בתרגילי האימונים עם הבנים. הוא היה אומר לבנות שהיו מתאמנות בתרגיל הליכה חופשית בשולי הגג על גבי הכרכוב, ברוחב של כמה סנטימטרים ובגובה של שלוש קומות: "כמובן אין לבנות די כוח דמיון לתאר מה יקרה לאיש שיאבד לו שיווי משקלו".¹⁵³ אבל לבסוף הוא שינה את דעתו. "שמתי לב שג'ימי החליף את דעותיו על יעילותן של הבחורות שלנו במלחמה מן הקצה אל הקצה. מי ימנה את כל הבחורות ה'עצומות' שנילוו אלינו בדרכנו?"¹⁵⁴

148 שם, עמ' 67. תפיסה זו, המכירה בכוחן של הבחורות לעדן את האופי המחוּספס והגס של יחידה צבאית, מופיעה במקומות נוספים. גמליאל כהן, שהיה במחלקה הערבית של הפלמ"ח, סיפר על מצבה של היחידה שאליה השתייך: "לא היו ביחידה נשים שיעדנו את הפרא שבתוכם". מובא אצל כהן (לעיל הערה 89), עמ' 93.

149 בן ארי (לעיל הערה 147), עמ' 68. מפקדת המחלקה שקיבל אורי הייתה גילה בן עקיבא.

150 שם, עמ' 70.

151 שם, עמ' 173.

152 שם, שם.

153 חברים מספרים על ג'ימי, בהוצאת ההורים, ירושלים 1953, עמ' 25.

154 שם, עמ' 117; רחל סבוראי סיפרה אף היא על יחסם של חבריה למחלקה שהשתנה לאחר שהיא הוכיחה עצמה בקרבות הרבים. גלעד (לעיל הערה 143), עמ' 131.

ג'ימי היה ידוע ביחסו המזלזל לבחורות, אך בשל אישיותו הכריזמטית והמיוחדת סלחו לו הבנות על היחס הזה.¹⁵⁵ לאחר שהבין ג'ימי כי הבחורות הן חלק אינטגרלי מהיחידה, הוא תמך בהן באופן נחרץ: "לפני עלותנו לירושלים פרץ ויכוח גדול על ההכשרות בכלל, ובפרט אם לקחת את הבנות אתנו. היו דעות בעד ונגד, ואני זוכר שסטוצקי וג'ימי דברו בהתלהבות בעד עליית הבחורות".¹⁵⁶

מדברים אלה אנו למדים כי לבחורות עצמן לא היו יד ורגל בהחלטות הקשורות להמשך תפקידן. הגברים הם אלה שהחליטו בעניינן. רק אם התמזל מזלן והמפקד תמך בהמשך עבודתן או בהצטרפותן למסעות השונים של היחידה/הגדוד, התאפשר לבחורות להוכיח כי אכן ההחלטה הייתה נכונה.

ההחלטה להוציא את הנשים לחלוטין משדה הקרב התגבשה והפכה למוגמרת רק לאחר מלחמת העצמאות. יגאל אלון לא ידע שבמלחמה הבאה לא רק נשים נשואות לא תצאנה לזירות הקרב, אלא נשים ובחורות בכלל.

נושא לחימת בנות בשדה הקרב יכול להצטמצם לעקרונות הבאים: האימהות גוברת על צורכי הביטחון, היא חשובה כמו השתתפות פעילה במלחמה בגלל המטרה הנעלה של הישרדות האומה וגידולה; אם גויסו נשים (לא כולן היו אימהות בפועל), הן הוכוונו בדרך כלל לתפקידי עורף כדי לשחרר גברים לשדה הקרב; בעתות חירום נוצרה פתיחות וגמישות להציב בחורות בתפקידים גבריים, על פי חוות דעתם של המפקדים.

סיכום

האם אידאולוגיית השוויון של החלוצים עולי העלייה השנייה באה לידי ביטוי במבחן שיתוף הבחורות ב"הגנה" ובפלמ"ח? התשובה לכך היא שלא רק נשות "השומר" הופתעו לגלות שהשוויון המובטח הוא רק מילים יפות המקשטות את הנייר, גם נשות ה"הגנה" והפלמ"ח נוכחו לדעת ששוויון הוא ערך חשוב אבל לא מציאותי.

עלינו להיזהר מלהחיל את תכניו ואת מושגיו של הפמיניזם בן ימינו על דור תש"ח. עצם שהייתן של הבחורות בעמדות ובמשלטים, שבהם הן שילבו את תפקידיהן המסורתיים עם התפקידים הקרביים, סימלה בעיניהן את אידאל השוויון, השיתוף והאחוה. תרומה אישית ככל יכולתן, לפעמים עד כדי הקרבה עצמית, גרמה לבחורות להרגיש שהן הצליחו למלא את ייעודן בשלמות. גם בנות שחשו שהשוויון שהוצע להן הוא בעייתי, ושקיים פער בין המציאות לאידאל השוויון בין המינים והמחויבות המוצהרת, נמנעו ממתחת ביקורת. בסערת הקרב ועל רקע הצורך בעשייה לאומית רובן לא הטרידו את עצמן בשאלות של שוויון ולא מחו על התפקידים המסורתיים שהוקצו להן. עם זאת היו בודדות שהיו דווקא מעוניינות להשתלב בעשייה הצבאית-מבצעית, ומשנתקלו בהתנגדות גברית, הייתה בהן מרידות על אי יישומו של השוויון המיתולוגי.

155 ג'ימי (לעיל הערה 153), עמ' 109.

156 שם, עמ' 116.

הפסיכולוג אריק אריקסון אומר שאחת המשימות העיקריות של האידאולוגיה היא "הנטייה ליישב עובדות עם רעיונות, ורעיונות עם עובדות, בכדי ליצור תמונת עולם משכנעת שתקיים את הזהות הקולקטיבית והאינדיווידואלית".¹⁵⁷ כך גם במקרה של בנות ה"הגנה" – אף שהבנות עמדו במבחן יומיומי, דעתם של הבחורים לגבי תפקיד הבחורות לא השתנתה. הם הוסיפו להחזיק בדעה שנשים צריכות למלא תפקידי שירות בלבד. ממילא, כיוון שרוב הבחורות מילאו תפקידי שירות, הוזנח חלקן בחקר ההיסטוריה, והן תופסות נפח מצומצם ביותר בספרי ההיסטוריה.¹⁵⁸ כי מאימתי כותבים על חוטבי העצים ועל שואבי המים? דא עקא, גם על הלוחמות עצמן לא נכתב הרבה. "בדרך כלל מדברים על לוחמים, ועל החלק של הבנות לא מספרים. הן באמת היו מעטות. אולי אחת למחלקה, בממוצע [...] אולי לכן הסיפור של הלוחמות לא סופר כלל".¹⁵⁹ אמנם רבים הסיפורים על אומץ ליבן של הנשים בשדה הקרב בתש"ח, אך מה בדיוק הן עשו שם? אין איש יודע לומר.

מלבד העובדה שההיסטוריה לא הקפידה לפרט זוטות כמו תפקידי השירות שמילאו נשות ה"הגנה", אף החברות עצמן לא חפצו בפרסום. ניוטה הלפרין, מפקדת גדוד החברות בתל אביב הוסיפה: "לא ידענו להבליט עצמנו. בסך הכול העבודה לא הייתה קשורה באירועים מרעישים, וחונכנו לצנעה, לכך שישנם דברים שהשתיקה יפה להם".¹⁶⁰

למרות שתיתקן, תפקידן של נשות ה"הגנה" לא היה שולי. הן נטלו חלק בכל תחומי החיים מהעברת נשק, ניקיון, הדרכה בקורסים, טיפול בלוחמים ולחימה לעת מצוא, ועד אותם תפקידים חד-גוניים של בישול וניקיון, הרמת המורל בשירה ובעידוד והכנסת חמימות ועניין לחיי השגרה האפורים של הלוחמים. אין הסיבה לכך רק כפי שתיאר עורך ספר הפלמ"ח, זרובבל גלעד: "איך יכולנו לוותר על אווז נשק נוסף";¹⁶¹ חשיבותן של הבחורות לא הייתה רק במילוי שורות ה"הגנה" שהידלדלו מאוד עם הקרבות אלא גם בהבאת רוח אחרת ל"הגנה" ולפלמ"ח – רוח של מסירות והקרבה, אומץ, נכונות למלא כל תפקיד באשר הוא, חמימות ורוך, אוזן קשבת, רצון להצטיין בכול ולהוכיח את עצמן. ספק אם ללא המטען העודף שהביאו החברות, היה מצליח כוח המגן של היישוב לעמוד במשימותיו באותה הצלחה כפי שעשה זאת במציאות המורכבת דאז.

אשר למיתוס – עד היום רווח מיתוס על הבחורות הלוחמות בפלמ"ח. כאמור, מספרן של הלוחמות ב"הגנה" ובפלמ"ח היה קטן והן לחמו בעיקר על זכותן להשתתף בלחימה, כיוון שהן לא הורשו להשתתף בכל הפעולות המסוכנות בשטח. ממיתוס זה ניזון מיתוס

157 לסלי היזלטון, צלע האדם – האשה בחברה הישראלית, ירושלים 1978, עמ' 22.

158 חדוה יששכר כתבה שבספר היובל של מדינת ישראל תפסו נשים מקום קטן ביותר, וגם שם הן מופיעות בעיקר כקורבנות של אלימות או כמושאי מין, ראה חדוה יששכר, "כשזיכרון פרטי", נגה 33 (1998), עמ' 21.

159 מדברי רחל סבוראי אצל גוזס (לעיל הערה 63), עמ' 116.

160 עיתון דבר, 20/12/84.

161 כצנלסון (לעיל הערה 84), הקדשה בתחילת הספר של זרובבל גלעד. המקור מופיע בגלעד (לעיל הערה 143), עמ' 127.

אחר הקיים עד ימינו והוא מיתוס השוויון בין המינים במדינת ישראל.¹⁶² להיווצרותו של מיתוס זה תרמו היסטוריונים, סוציולוגים, הנשים בעצמן, תנועת העבודה ועוד.¹⁶³ תפקידה הצבאי של האישה בתקופת טרום המדינה היה מוגבל כשלעצמו, ושימש רק תחנה זמנית בדרך למימוש שליחותן האמיתית – הדאגה לדור הבא של האומה. מבחינה זו אין התרבות בישראל שונה מכל התרבויות האחרות, או כפי שהגדירה זאת יפה לילי רתוק: "מיוחד בה (בתרבות הישראלית) רק הפער בין ההתהדרות בשוויון והדרישה כי נשים תמלאנה משימות לאומיות גם בכוחות הלוחמים, לבין דחיקת רגליהן בפועל מן הזירה שבה נוצר המיתוס של לידת המדינה".¹⁶⁴ מיתוס זה יכול לשמש ערך חינוכי רב, בייחוד לדורות שלא ידעו את דור תש"ח, אך עם זאת יש להקפיד על דיוק היסטורי ולהעניק למיתוס את המשקל המדויק והנכון.

162 יעל ישי, "מיתוס ומציאות השוויון בין המינים: מעמד האישה בישראל", משה ליסק וברוך קני-פז (עורכים), ישראל לקראת שנת 2000, ירושלים תשנ"ו, עמ' 105.

163 דבורה ברנשטיין, "את המיתוס סיפקו הגברים", פוליטיקה 27 (1989), עמ' 63.

164 לילי רתוק, "נשים במלחמת העצמאות: מיתוס וזיכרון", חנה נוה ועודד מנדה לוי (עורכים), סדן – מחקרים בספרות עברית, 5, ירושלים תשס"ב, עמ' 289.

הכוח הערבי הלוחם בארץ ישראל עד לפלישת צבאות ערב, 1948–1945

אליעזר טאובר

קיימים מחקרים מספר הבוחנים את פעילותם הפוליטית והצבאית של ערביי ארץ ישראל בשנים שקדמו למלחמת 1948 ובמהלכה.¹ ואולם אלה אינם מתארים באופן שיטתי ומסודר את מבנה הכוחות הערביים הלוחמים שפעלו בארץ ישראל בתקופה זו, את הרכבם ואת דרכי פעולתם. מי שניסה להביא תיאור כזה היה חיים לבנברג בספר העוסק בהכנות הצבאיות של ערביי ארץ ישראל לעימות של 1948.² אם כי לבנברג תיאר תיאור מניח את הדעת את ארגון הנג'אדה, ותיאור לוקה בחסר את "צבא ההצלה", הרי שבדיונו בתרומת האחים המוסלמים למאמץ המלחמתי עסק אך מעט בהשתתפותם במלחמה של האחים המוסלמים המצריים, שהייתה משמעותית יותר מתרומתם של האחים המוסלמים המקומיים, ואילו את "צבא הג'האד הקדוש", שהיה הכוח המרכזי בשורות הערבים המקומיים במלחמת 1948, לא הזכיר כלל ועיקר. זאת ועוד, בשל קביעתו שספרי הזיכרונות הערביים "מאופיינים באי-דיוקים והגזמות גדולות", השתמש בהם לבנברג באופן מצומצם ביותר (אמנם הוא השתמש בעיתונות הערבית).³

- 1 הבלטים שבהם: אברהם סלע, שאלת ארץ ישראל במערכת הבין-ערבית מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ ישראל, 1945–1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 1986; אברהם סלע, "הכוחות הערבים הבלתי סדירים", אמנון מגן (עורך), לחימת הערבים במלחמת העצמאות 1947–1949, תל-אביב 1990, עמ' 5–18; אברהם סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", משה מעוז ובנימין זאב קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה?, תל-אביב 1996, עמ' 115–202; Joseph Nevo, "The Arabs of Palestine 1947–48: Military and Political Activity", *Middle Eastern Studies*, 23,1 (1987), pp. 3–38
- 2 Haim Levenberg, *Military Preparations of the Arab Community in Palestine 1945–1948*, London 1993
- 3 ראה ביקורתו של מחבר מאמר זה על ספרו של לבנברג, שנתפרסמה ב-*Intelligence and National Security*, 9,3 (1994), pp. 585–587

לאחרונה הגישה לימור אבוניל מאוניברסיטת בר-אילן עבודת מוסמך, בהנחייתו של כותב שורות אלו, בנושא צבא ההצלה.⁴ זהו בוודאי החיבור המקיף ביותר בנושא צבא ההצלה שנכתב עד כה, אך יש לציין שאבוניל הושפעה מאוד במחקרה ממחקרו של גרשון גלעד מענף היסטוריה של צה"ל, שהתבסס על מסמכי צבא ההצלה המצויים בארכיון צה"ל.⁵ לא תמיד התמונה שנתקבלה ממסמכים אלה הייתה התמונה המדויקת והמלאה. על כן הדיון בצבא ההצלה המובא במאמר זה שונה מהמחקר האמור של אבוניל הן במקצת ההיבטים והחתכים שאותם הוא בוחן, הן במקצת הכרעותיו. אין תכליתו של מאמר זה להביא תיאור כרונולוגי של האירועים, אלא לעסוק במבנה, בהיקף ובהרכב של הכוחות הערביים, הצבאיים והצבאיים למחצה, הסדירים, הסדירים למחצה והבלתי סדירים, שפעלו בארץ ישראל בתקופה זו, וזאת מתוך התבססות בראש ובראשונה על המקורות הערביים עצמם, עד כמה שהדבר ניתן. כן ייעשה ניסיון לעמוד על הסיבות המהותיות לכישלון הכוחות הערביים בשלב הראשון של מלחמת 1948, בטרם פלשו צבאות ערב.

הנג'אדה, הפתוה וארגון הנוער הערבי

בקיץ 1944 קבוצת נג'אדה מלבנון (ארגון סוני צבאי למחצה; משמעות השם הייתה "החשים לעזרה") ביקרה ביפו כאורחת מועדון הספורט המוסלמי המקומי. המארחים התרשמו מהאורחים, וחודשים אחדים לאחר מכן הקימו לעצמם עשרה מחברי המועדון קבוצת נג'אדה מקומית והחלו להתאמן על גג המועדון. מספרם הלך וגדל והגיע לעשרות אחדות. בנובמבר 1945 נערך טקס הפתיחה הרשמי של ארגון הנג'אדה בנוכחותם של אחדים מנכבדי יפו שתמכו במועדון, בהם עורך הדין מוחמד נמר אל-הוארי, מי שבמהרה יהפוך למפקד העליון של הארגון.⁶

זמן קצר לאחר הקמת הארגון, החלו פעיליו במערכת תעמולה להרחבת שורותיו בערים עזה, רמלה, ירושלים, שכם, חיפה, עכו וצפת. בתחילה, כדי להסתיר את אופיו הצבאי למחצה, הציג הארגון את עצמו כארגון ספורט. ואולם, מיד לאחר שאושר רשמית על ידי השלטונות הבריטיים, ב-21 בדצמבר, לא טרח עוד הארגון להסתיר את מאפייניו הצבאיים. זאת ועוד, בעקבות הכרת הבריטים בו כארגון חוקי, יכול היה הנג'אדה להרחיב את פעולותיו ופתח סניפים ברוב הערים הערביות והמעורבות בארץ ישראל.⁷

4 לימור אבוניל, צבא ההצלה של אלקאוקג', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה.

5 גרשון גלעד, תולדות "כוחות ההצלה", ארכיון צה"ל, 648/922/1975.

6 י' שן [יעקב שמעוני], "הנג'אדה והפתווה מהן?", מערכות, לז (תש"ז), עמ' 58; הארכיון לתולדות "ההגנה" (להלן את"ה), 105/325: "סקירה על הנג'אדה", 8 בספטמבר 1946; מחמד נמר אל-הוארי, סר אל-נכבה, [נצרת] 1955, עמ' 20; מחמד עזת דרוזה, אל-קדיה אל-פלסטיניה פי מח'תלף מראחלהא, צידון ובירות [1960], כרך 2, עמ' 96; צבחי מחמד יאסין, טריק אל-עודה אלא פלסטין, קהיר 1961, עמ' 14-15.

7 שן (לעיל הערה 6), עמ' 58; "סקירה" (לעיל הערה 6); ביאן נויחד אל-חות, אל-קיאדאת ואל-

בראשית ינואר 1946 פרסם הארגון את הכרוז הראשון שלו, שסימן את תחילתה של מערכת תעמולה אינטנסיבית ואת הרחבת שורות הארגון. ארבעת עקרונותיו המרכזיים של הארגון, על פי הכרוז, היו: א. להיות ארגון לאומי שיאחד את הנוער הערבי ויחנכו למשמעת, לסדר ולהקרבה עצמית; ב. על פלסטיין להיות ארץ ערבית, המאוחדת עם שכנותיה בקשר של פדרציה; ג. הציונות היא פשע נתעב המבוסס על עוינות לאחר, ותמיכה בה היא פשע נגד האנושות; ד. הארגון דוחה כל צורה של קנאות, בין דתית ובין משפחתית או מפלגתית.⁸

חוקת הנג'אדה, שנוסחה בידי הוארי, אמנם הגדירה את הארגון באופן רשמי כארגון צופים, ואולם תוכנה העיד בבירור שמדובר בארגון צבאי למחצה. על פי החוקה, מפקדת הארגון הייתה ביפו. היו לארגון שישה סניפים מחוזיים, בהתאמה לחלוקה המנהלית של ארץ ישראל: מחוז הגליל ולו מרכז בנצרת, מחוז חיפה ולו מרכז בחיפה, מחוז השומרון ולו מרכז בשכם, מחוז לוד ולו מרכז ביפו, מחוז ירושלים ולו מרכז בירושלים,⁹ והמחוז הדרומי ולו מרכז בעזה. בראש הארגון היו שני מוסדות: מועצה עליונה, המורכבת משלושת חברי הוועד הפועל, שמושבו ביפו, ומשני נציגים מכל אחד מששת המחוזות (סך הכול חמישה עשר איש); ומועצת המפקדה, אף היא ביפו, שבראשה המפקד העליון, וחבריה הם המזכ"ל, המפקח הכללי, המדריך הראשי ומפקדי המחוזות – מועצה זו פיקחה על פעילויות אימונים וספורט, מחנות, טכסים, תהלוכות, טיולים וכל עניין מקצועי הקשור בעניינים אלה. המפקד העליון (דהיינו הוארי) היה מתמנה על ידי המועצה העליונה לכהונה בת שנתיים והיו לו סמכויות הן בעניינים האזרחיים הפוליטיים הן בעניינים הקדם-צבאיים.¹⁰

היחידה הבסיסית של הנג'אדה הייתה החדירה (כיתה), שהורכבה משמונה אנשים. שלוש חדירות היוו פרקה (פלוגה), ושתי פרקות או יותר היוו פוג' (גדוד). יכלו להצטרף לארגון בני נוער ערבים מגיל שש עשרה ומעלה, ללא הבדלי דת. החברים בארגון נחלקו לשתיים: חברים פעילים, שלבשו מדים, ותומכים, בעיקר כאלה שתרמו לארגון באופן קבוע. כל החברים הפעילים שילמו לירה אחת בעת היכנסם לארגון, וחצי לירה מדי שנה לאחר מכן, וכן את דמי המדים; הם נחשבו לטירונים במשך החודשיים הראשונים לחברותם. לכל החברים הפעילים, טוראים, קצינים¹¹ והמפקד העליון היו דרגות. התומכים

מואססאת אל-סיאסיה פי פלסטיין 1917–1948, מהדורה שלישית, בירות 1987, עמ' 508–509; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 136.

8 שן (לעיל הערה 6), עמ' 58–59; "סקירה" (לעיל הערה 6).

9 בירושלים נתקל הארגון בקשיים בגלל התנגדות החוסיינים לכל ארגון שלא היה תחת שליטתם. ראה לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 129.

10 ארכיון צה"ל, 2143/100001/1957: "מנט'מת אל-נג'אדה – אל-קאנון אל-אסאסי" (חוקת הארגון, בת 92 סעיפים); שן (לעיל הערה 6), עמ' 58–59; אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 508–509; "סקירה" (לעיל הערה 6).

11 אחדים מקציני הארגון הוגדרו קציני תרבות, דהיינו קצינים פוליטיים.

שילמו בדרך כלל חמש לירות לשנה, ותומכים עשירים נתנו אף יותר, לעיתים בשל לחץ (או אף סחיטות, בעת שמצבו הכלכלי של הארגון היה קשה).¹²

הצטרפו לנג'אדה בני נוער רבים, משכילים ופועלים, הן באזורים העירוניים הן באזורים הכפריים, ואף פקידים ערבים אחדים בממשל הבריטי. כן הצטרפו לארגון ארגונים אחרים, בהם כמה ארגוני צופים וארגון "המשמר הלאומי" היפואי האנטי-חסייני. במצטרפים לנג'אדה היו קציני צבא וחייילים לשעבר, אחדים מהם ממשוחררי הצבא הבריטי, ואלה הפכו למדריכים ולמאמנים של חברי הארגון. האימונים נערכו הן בסביבה עירונית הן בשדה, והחברים תורגלו בהפעלת נשק קר ונשק חם קל (אם כי מטווחים נערכו רק לעיתים רחוקות). התהלכו שמועות על אימונים באקדח שנערכו בבית הארגון ביפו, ועל אימוני נשק אחרים שנערכו בסמוך ללוד ולרמלה, ובסמוך לעין כארם לחברי הנג'אדה בירושלים. בכל מקרה, היו אלה אימונים ברמה בסיסית בלבד. אשר למספר המצטרפים לארגון, נראה שבסופו של דבר הגיע מספרם לעשרת אלפים חברים או קרוב לכך. בטקס שנערך ביולי 1946 ביפו נספרו אלפיים פעילים במדים (הוארי טען אז שהארגון מנה יותר משמונת אלפים איש). חודש לאחר מכן העריך המודיעין הבריטי את מספר חברי הארגון בארבעת אלפים, ובדצמבר אותה שנה בכשמונת אלפים.¹³

בפעילויות הבולטות של הנג'אדה ניתן למנות משמרות במדים לאכיפת החרם הכלכלי הערבי נגד היהודים, בייחוד ביפו, בחיפה, בצפת ובטבריה, וחיפושים באוטובוסים ערביים אחר סחורות יהודיות והחרמתן או שרפתן (יש שהובטחו לפעילים משכורות חודשיות ממכירת הסחורות שתוחרמנה); גיוס כספים להצלת אדמות ערביות; פיקוח על שביתות ועל הסדר הציבורי בכנסים והשתתפות בהפגנות ובמצעדים. אחת ממטרות הנג'אדה הייתה לאסוף כלי נשק רבים ככל האפשר. הצלחת הארגון בכך הייתה מעטה, בגלל מחסור במשאבים כספיים, בגלל תקופת קיומו הקצרה ובגלל המכשולים שבהם נתקל. לעתים קיבל הארגון תרומות נכבדות למטרה זו, ואולם אף-על-פי-כן באתרי הארגון היו כלי נשק קלים מעטים בלבד, שנרכשו ברובם על ידי התושבים המקומיים; לעיתים היה זה נשקם הפרטי. במרכז ביפו, לדוגמה, היו לא יותר מכעשרה אקדחים ושניים או שלושה תתי-

12 ארכיון צה"ל, 2143/100001/1957: "מנט'מת אל-נג'אדה – אל-תנט'ים אל-דאח'לי ללפרק" (35 סעיפים) ו-"מנט'מת אל-נג'אדה – אל-קאנון אל-אסאסי"; שן (לעיל הערה 6), עמ' 62–63; אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 509; "סקירה" (לעיל הערה 6).

13 אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 509–510, 513; שן (לעיל הערה 6), עמ' 59–60; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 96; "סקירה" (לעיל הערה 6) (מצטט את אל-הוארי – "ההגנה" סברה אז שמספר חברי הארגון לא עלה על 1,500–2,000 איש); עארף אל-עארף, נכבת פלסטין ואל-פרדוס אל-מפקוד 1947–1952, צידון 1956, עמ' 101 (ראוי לציין שבעמ' 226 טוען עארף שהארגון לא מנה יותר מ-500 בני נוער, והם היו חסרי כל ניסיון או אימון צבאי); לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 144 (מביא את הערכות המודיעין הבריטי); סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 6; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 136 (כאן סלע מסתפק בהערכת היקף הארגון באלפים אחדים).

מקלעים. יתרה מכך, בסניפי הארגון לא היה יותר מכלי נשק אחד או שניים לצורכי אימון.¹⁴ הוארי ניסה כמיטב יכולתו לשמור על אופיו הלא-פוליטי של הארגון, ובזכות כך זכה הארגון לפופולריות רבה בדעת הקהל הפלסטינית. ואולם, ג'מאל אל-חוסייני, נשיא המפלגה הערבית הפלסטינית (אל-חזב אל-ערבי אל-פלסטיני), כאשר חזר מגלותו ברודזיה בפברואר 1946 ולאחר שהקים מחדש את הוועד הערבי העליון, ניסה להשתלט על הנג'אדה, בראותו בארגון גרעין לצבא ערבי עתידי. בתכנית החדשה של הוועד הערבי העליון היה סעיף העוסק במימון כוח ביטחון ערבי, כשהכוונה הייתה לנג'אדה. ברור היה שהדבר היה מותנה בכך שהארגון יקבל עליו את מרות החוסיינים. אמנם הוארי הצהיר שהארגון כפוף לוועד הערבי העליון, אך בעת ובעונה אחת התעקש שאין הארגון שייך לאף מפלגה. בסופו של דבר, לאחר מסכת לחצים, הגיע הוארי בראשית יולי להסכם עם ג'מאל אל-חוסייני, שלפיו הנג'אדה אמנם נשאר באופן רשמי ארגון בלתי תלוי, אך בפועל רוב מפקדיו נעשו חוסיינים. המופתי הירושלמי הגולה, חאג' אמין אל-חוסייני, נתמנה למפקד העליון, ג'מאל אל-חוסייני לסגנו והוארי נותר המפקד בפועל. הפעיל החוסייני הבולט, קצין המשטרה לשעבר כאמל עריקאת, מונה למפקד הנג'אדה בירושלים.

בעקבות ההסכם, נערך ב-26 ביולי 1946 כנס ארצי של הארגון ביפו, לכאורה כדי לחגוג את פתיחתו בעיר של מועדון חדש לארגון, אך למעשה היה זה מפגן כוח של הארגון בחסותו של הוועד הערבי העליון. עשרת אלפים אורחים נכחו בטקס, ובהם גם הייתה משלחת של הנג'אדה מלבנון. אף ג'מאל אל-חוסייני נכח והניף את דגל הנג'אדה בנוכחות אלפיים פעילים במדים, מיפו, עזה, באר שבע, ירושלים, חיפה, עכו, תרשיחא, צפת ומקומות אחרים. הכנס עורר רושם רב בקרב ערביי ארץ ישראל. ואולם ימים ספורים לאחר הטקס קרס ההסכם. מפקדי הנג'אדה הוותיקים התנגדו לו משום שאיבדו את מעמדם הבכיר בארגון (גם הוארי חשש למעמדו). הפעילים החוסיינים, דוגמת כאמל עריקאת, לא היו מרוצים, כיוון שהעדיפו ארגון משל עצמם, שבו יוכלו לעשות ככל העולה על רוחם. האופוזיציה האנטי-חוסיינית אף היא לא הייתה מרוצה מההסכם, והייתה מוכנה לתמוך בנג'אדה רק כל עוד המשיך הארגון להיות עצמאי, חופשי מהשפעה חוסיינית. הוארי עצמו הצהיר שלא יסכים להכפיף את הארגון למפלגה הערבית הפלסטינית, כפי שזו דרשה ממנו.¹⁵

בעקבות הכישלון להשתלט על הנג'אדה, נעתר ג'מאל אל-חוסייני לרצון אנשיו להקים להם ארגון משל עצמם. למעשה, כבר בפברואר 1946, ולאחר מכן במאי, נעשו ניסיונות להקים מחדש את הארגון החוסייני הפתוח (הנוער), ארגון נוער שנוסד ב-1935 על פי הדוגמה הנאצית, ופוזר בידי הבריטים ב-1937 עם פיזורו של הוועד הערבי העליון ובריחת

14 אל-הוארי (לעיל הערה 6), עמ' 118; שן (לעיל הערה 6), עמ' 60; "סקירה" (לעיל הערה 6); יעקב שמעוני, "מחנה הלוחמים הערבי: דמותו וארגונו", במבחן קרבות, גיליון מיוחד של שנתון דבר (תש"ח-תש"ט), עמ' 167.

15 שן (לעיל הערה 6), עמ' 60–61; "סקירה" (לעיל הערה 6).

המופתי מארץ ישראל. כיוון שבחודשים הראשונים של 1946 הייתה הכוונה להשתלט על הנג'אדה, לא הבשילו ניסיונות אלו. ואולם לאחר כישלון ההסכם עם הנג'אדה החלו קבוצות פתוה להופיע ברחובות כשהן מלוות בתעמולה נגד הנג'אדה. במחצית אוגוסט 1946 נערך מפגש אזורי של הפתוה בירושלים לדון בחוקת הארגון ובתקנונו. ב-4 בספטמבר הכריז הוועד הפועל של המפלגה הערבית הפלסטינית על הקמתו מחדש ובאופן רשמי של ארגון הפתוה. כאמל עריקאת מונה למפקד הארגון.¹⁶

הפתוה השתייך באופן רשמי למפלגה הערבית הפלסטינית. משימתו העיקרית הייתה להיאבק בנג'אדה על מנת לייצב את מנהיגותו של ג'מאל אל-חוסייני בקרב ערביי ארץ ישראל. החוסיינים היו נחושים בדעתם לערער את מעמדו של הוארי, דווקא בגלל מפגן הכוח המוצלח שלו ביפו. פעילים חוסיינים רבים עזבו את הנג'אדה והצטרפו לפתוה, בייחוד בירושלים וסביבתה. האנטי-חוסיינים מצדם תמכו בהוארי ובסירובו לוותר על עצמאותו ועל אופיו הבלתי מפלגתי של ארגונו, וראו בו מחסום מפני התרחבות השפעת הפתוה והמפלגה הערבית הפלסטינית.¹⁷

לפתוה היו עשרים וארבעה מחוזות (אקסאם), שכל אחד מהם כלל אזור וסביבותיו והייתה לו ועדה מנהלת משל עצמו. המחוזות היו: ירושלים, ראמאללה, בית לחם, יריחו, חברון, באר שבע, עזה, מג'דל, ח'אן יונס, פאלוג'ה, רמלה, לוד, יפו, קלקיליה, טולכרם, ג'נין, שכם, בית שאן, צמח, טבריה, צפת, נצרת, עכו וחיפה. מעל המחוזות הייתה מועצה עליונה, שהייתה מורכבת מנציגי עשרים וארבעה המחוזות. חמישה מנציגים אלה היו גם חברים במשרד הארגון, שבראשו עמד המפקד העליון כאמל עריקאת. אף הפתוה היה ארגון צבאי למחצה. חבריו לבשו מדים ועברו אימון בסיסי. החברים הושבעו לציית למפקדיהם, לשמור על ערביות מולדתם, לפעול נגד הבית הלאומי היהודי, ולהיות מוכנים להקריב את עצמם למען המולדת. אשר למספר החברים, לפי החוסיינים, מנה הפתוה 2,500 חברים באזור ירושלים בלבד. לפי דברי כאמל עריקאת, הגיע מספרם הכולל בתחילת 1948 ל-3,500. לפי הערכת הש"י (שירות המודיעין של "ההגנה"), הגיע מספרם באוקטובר 1946 לאלפיים. לפי הערכה של המודיעין הבריטי הגיע מספרם בדצמבר 1946 לחמשת אלפים.¹⁸

העימות בין הפתוה לנג'אדה שיתק את פעילותם של השניים. המאבק ביניהם היה מלווה בהשמצות הדדיות ולעתים בהתנגשויות אלימות. כדי לשים קץ לסכסוך, באה

16 שן (לעיל הערה 6), עמ' 61-62; "סקירה" (לעיל הערה 6); יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 14-15; אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 510; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 96; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 101. ההנהגה הרשמית של הארגון הייתה: נשיא - המופתי, סגן נשיא - ג'מאל אל-חוסייני, מפקד עליון - כאמל עריקאת.

17 יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 15; אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 510; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 137; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 133.

18 אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 511, 513; שן (לעיל הערה 6), עמ' 62-63; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 148.

משלחת מטעם הנג'אדה לג'מאל אל-חסייני כדי לדון במצב. הוא הציע להם אחת מהשתיים: או שהנג'אדה יתפרק וחבריו יצטרפו לפתוה, או שהנג'אדה יישבע לו אמונים בתפקידו כנשיא המפלגה הערבית הפלסטינית וייעשה למעשה כלי בידי המפלגה. המשלחת ניסתה להסביר לו שהארגון בלתי מפלגתי, אך חסייני סירב לקבל זאת.¹⁹

בעוד ג'מאל אל-חסייני הסכים להקמת הפתוה, כאשר נוכח שנכשל בניסיונו להשתלט על הנג'אדה, הרי המופתי לא היה מרוצה מהמצב שבו קיימים שני ארגונים מתחרים. על כן, בספטמבר 1946, הוא זימן אליו לאלכסנדריה את הוארי כדי לדון בעניין. בפגישה הוחלט ששני הארגונים יתאחדו לארגון אחד חדש בשם ארגון הנוער הערבי (מנט'מת אל-שבאב אל-ערבי), שישמש גרעין להקמת צבא פלסטיני. הוקמה ועדה בת שלושה אנשים כדי להוציא זאת לפועל: רפיק אל-תמימי ואמיל אל-גורי מטעם הוועד הערבי העליון, והוארי מטעם הנג'אדה. כן הוסכם שהארגון החדש לא יהיה מפלגתי, אך יהיה בנשיאותו של המופתי, והוא שימנה את מפקדו העליון. מפקדת הארגון תישאר ביפו. ב-10 באוקטובר הודיע הוועד הערבי העליון על מיזוג הארגונים, בקוראו לכל ארגוני הנוער והצופים להצטרף למסגרת החדשה. שבוע לאחר מכן, שני הארגונים עצמם הודיעו על איחודם.²⁰

בפועל, שני הארגונים המשיכו לפעול בנפרד, והאיחוד נותר על הנייר בלבד.²¹ הנהגות הארגונים, ובייחוד זו של הנג'אדה, התקשו לכפות את האיחוד על המפקדים המקומיים, שנתמכו בידי גורמי אופוזיציה שונים שניסו להכשיל את המיזוג. התוצאה הייתה שבמקום שני ארגונים נהיו שלושה ארגונים. נערכו מגעים נוספים, ובראשית 1947 הגיעו שני הצדדים להסכם סופי, שסוכם בין הוארי ועריקאת ב-20 בפברואר במשרדי הוועד הפועל הערבי בקהיר. ואולם גם בפעם הזאת השתהה יישומו המעשי של ההסכם והוחל לבצעו רק לאחר התכנסות המושב המיוחד של עצרת האו"ם באפריל 1947, כאשר העצרת הכירה בוועד הערבי העליון כנציג הלגיטימי של כל ערביי ארץ ישראל. תמימי, עריקאת והוארי זומנו שוב למופתי, ותמימי קיבל מהמופתי הוראה חד-משמעית לבצע את האיחוד, גם אם יהיה צורך להשתמש באיומים ובכוח. הוארי נדרש להקל את ביצוע המהלך. ב-24 במאי הודיע הוועד הערבי העליון על הקמתו הסופית של הארגון החדש, תחת פיקודו של הקצין המצרי מחמוד לביב. בשלב זה היה ברור שהארגון החדש יציית לכל הוראות הוועד הערבי העליון ככתבן וכלשונו.²²

19 יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 14; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 96; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 137; אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 511.

20 שן (לעיל הערה 6), עמ' 62; אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 511; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 139–140; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 137.

21 ב-1 בינואר 1947 נוסחה לארגון המאוחד חוקה בת 80 סעיפים. המסמך "אל-קאנון אל-אסאסי למנט'מת אל-שבאב אל-ערבי" מצוטט במלואו באל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 800–809, ומצוי במרכז המחקר של אש"ף, תיק ת"1, מסמך 7.

22 שן (לעיל הערה 6), עמ' 62; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 143–144; את"ה, 105/325: "נג'אדה ופתוה", 20 במאי 1947; ארכיון צה"ל, 2143/100001/1957; מכתב מהוועד הערבי העליון (קהיר)

מחמוד לביב ת'אבת, קצין מצרי בפנסיה בעל עבר פרו-גרמני, היה חבר באחים המוסלמים. הוא נבחר על ידי הוועד הערבי העליון לפקד על הארגון החדש, כיוון שהיה לו ניסיון קודם מניהול הג'ואלה, הארגון הצבאי למחצה של האחים המוסלמים, וכן כיוון שהיה ידיד קרוב של עבד אל-רחמן עזאם פאשא, מזכ"ל הליגה הערבית, שממנה ציפו לממן את הארגון החדש. המופתי גם סבר שייקל עליו לשלוט בו. בארץ ישראל, לעומת זאת, חוגים רבים סברו שהאיש, במחצית שנות החמישים שלו, היה זקן מדי לנהל ארגון נוער. לביב, מכל מקום, הגיע לארץ ישראל במאי 1947 ונטל חלק פעיל באיחוד שני הארגונים.²³

הוארי, כמובן, לא היה מרוצה מהתפתחויות אלו וניסה למנוע את התוצאה. ברם, מעמדו של הוועד הערבי העליון בקרב ערביי ארץ ישראל רק התחזק בעת הזו, בעקבות הגעתה של ועדת אונסקו"פ מטעם האו"ם והחרם שהוועד הטיל עליה. בסופו של דבר, לאחר איומים ופיתויים מצד החוסיינים, האיחוד בוצע בפועל, למרות ניסיונותיו של הוארי למנוע זאת. הוארי עצמו נאלץ להודיע שארגונו מצטרף לארגון הנוער הערבי. יתרה מכך, בעת הזו רבים מסניפי הנג'אדה כבר הצטרפו על דעת עצמם לארגון החדש. המפגש הראשון של הארגון המאוחד נערך ב-13 ביולי ביפו בהשתתפות חברי נג'אדה ופתוה לשעבר. גם הוארי הגיע, ואף נשא נאום נגד הפלגנות המפלגתית, כשהוא מייעץ ללביב לחזור הביתה בשל אי-התאמתו לנהל את הארגון החדש (הוא הזכיר באותו מעמד גם כמה איומים ברצח שהופנו כלפיו).²⁴

הארגון פתח מחנה אימונים חשאי ליד הכפר תמרה בגליל, אם כי אחדים מהכותבים הערבים קובעים שרמת האימונים הצבאיים של הארגון הייתה בסיסית בלבד ולא הגיעה לזו של הארגונים היהודיים, לא ברמת האימון, לא ברמת הסדר ולא ברמת הציד. אשר למספר המצטרפים לארגון, רוב המקורות מדברים על אלפי חברים, אפילו על עשרת אלפים. אמנם עארף אל-עארף טוען שהצלחת הארגון בירושלים הייתה מוגבלת. לדבריו, רק 115 בני נוער הצטרפו אליו שם (אחדים מהם לא פלסטינים, כגון מעבר הירדן). יתרה מכך, לדבריו, מאוחר יותר הצטרפו אחדים מהם למשטרה העירונית הערבית ולכוחות אחרים, ואז נותרו רק ארבעים איש בסניף הירושלמי.²⁵

דווקא לאחר איחוד הארגונים הורגשה ירידה בפעילות הערבית הקדם-צבאית בארץ ישראל. הוארי ושאר מנהיגי הנג'אדה לא היו נלהבים לפעול במסגרת שנכפתה עליהם. לארגון החדש גם הייתה חסרה דמות של מנהיג כריזמטי. לביב עצמו תירץ את הפעילות

למפקד הנג'אדה בחיפה ולעוזרו, 11 ביוני 1947; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 96; אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 513.

23 סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 137; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 149–150; "נג'אדה ופתוה" (לעיל הערה 22).

24 סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 137; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 110, 113, 149; את"ה, 105/325: "כנוס הנוער הערבי ביפו", 23 ביולי 1947.

25 יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 16; אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 513; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 96; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 328–329.

הדלה של הארגון בכך שהן הליגה הערבית הן הוועד הערבי העליון לא נתנו לארגון את הכסף ואת האמצעים שלהם היה זקוק. על כל פנים, לגבי הנג'אדה והפתוה, משמעות הקמתו של ארגון הנוער הערבי הייתה התפרקותם הסופית, ואכן עד לקיץ 1947 הם נתפזרו. כאשר תפרוץ המלחמה נגד היהודים חודשים ספורים לאחר מכן, לא יפיק הצד הערבי שום תועלת מהעובדה שעמדו לרשותו זמן קצר קודם לכן שני ארגונים צבאיים למחצה.²⁶

מחמוד לביב לא שרד זמן רב כראש ארגון הנוער הערבי. ב-9 באוגוסט הוא ארגן כנס בראמאללה שבו הוחלט להקים ועדות לאומיות בכל ערי ארץ ישראל וכפריה. ביום שלאחר מכן הותקף בית הקפה היהודי "גן הוואי" בידי ערבים מיפו. ארבעה יהודים נהרגו ושבעה נפצעו. המשטרה הבריטית, שבשלב זה כבר ידעה שלביב מאמן את צעירי ארגון הנוער הערבי, הורתה לו לעזוב את ארץ ישראל בתוך 48 שעות, והוא חזר למצרים. גירושו של לביב זעזע את קיומו הבלתי יציב בלאו הכי של ארגון הנוער הערבי. אשר על כן, בראשית ספטמבר שוב זומן הוארי למצרים להיפגש עם המופתי, ושם הוא נתבקש ליטול את הפיקוד על הארגון המאוחד כדי למנוע את התמוטטותו. הוארי פתח מיד בצעדים להחייאת הארגון והחל לגייס חברים חדשים. אולם הוא היה עצמאי מדי. באוקטובר הוא הגיע ללבנון לדיונים עם המופתי, ובעקבות השגות שהיו לו על גישתו של המופתי הוא סולק מהפיקוד. לאחר אימוץ החלטת החלוקה על ידי עצרת האו"ם, ניסה הוארי לארגן מחדש את אנשי הנג'אדה כגוף בלתי מפלגתי עצמאי. בדצמבר הוא טס לקהיר לדון עם המופתי על המצב ביפו. הפגישה נסתיימה בריב גדול והוארי העדיף להישאר בקהיר (לפי גרסה אחרת ברח לעבר הירדן).²⁷

הרחקתו של הוארי מהפיקוד על ארגון הנוער הערבי ללא מציאת מחליף, סימנה את קצו של הארגון כגוף ארצי עצמאי. מאז, יחידותיו נהיו כפופות לוועדות הלאומיות שהוקמו בערים הערביות והמעורבות. הארגון כמעט שלא תפקד לאחר קבלת החלטת החלוקה על ידי האו"ם. ידוע על פעילות מעטה של הארגון בחיפה, שם הוא נטל חלק במעשי האיבה שפרצו לאחר החלטת החלוקה. אף ידוע שאחדים מחברי הארגון נשלחו לדמשק להתגייס לצבא ההצלה, אך בגלל התפוררות ארגון הנוער הערבי, נתקלו מאמצי הגיוס בקשיים. זאת ועוד, רבים מהמתנדבים שהגיעו לדמשק ערקו או חזרו לארץ ישראל לפני תום אימוניהם. לאחר פלישת הלגיון הערבי לארץ ישראל, אחדים משרידי הארגון בירושלים הצטרפו ללגיון. בסוף המלחמה הצטרפו חברי הארגון באזורים שהיו בשליטת הלגיון ללגיון, והארגון בוטל.²⁸

26 סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 137; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 7; יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 15; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 144; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 101.

27 לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 150–153; אל-הוארי (לעיל הערה 6), עמ' 31–34, 52–54; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 137; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 96. מחמוד לביב שב לארץ ישראל בראשית 1948 עם לוחמים מהאחים המוסלמים כדי לתקוף את היישובים היהודים באזור עזה.

28 לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 153; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 137, 147; יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 18; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 329.

צבא הג'יהאד הקדוש

בוועידת הליגה הערבית באוקטובר 1947 בעאליה שבלבנון, הוחלט שהמצב בארץ ישראל מצריך הן את הקמתו של צבא מתנדבים ערבי בתוך ארץ ישראל הן את הקמתו של צבא סדיר למחצה שיתאמן מחוץ לארץ ישראל (הצבא מהסוג השני ימומש בהקמת צבא ההצלה). הוועד הערבי העליון עמד על כך שהוא זה שיפקד על הכוחות הערביים המקומיים שבתוך ארץ ישראל. ואכן, כשיוקם צבא הג'יהאד הקדוש, יהיה זה ניסיון של הוועד הערבי העליון להקים מסגרת צבאית סדירה משל עצמו בתוך ארץ ישראל.²⁹

ב-22 בדצמבר 1947 הסתנן עבד אל-קאדר אל-חוסייני³⁰ מסוריה לארץ ישראל עם אחדים מחבריו, לאחר כמה שנים בגלות. בואו עתיד לשנות באופן דרמטי את מבנה המאמץ הצבאי הערבי בארץ ישראל, ובייחוד באזור ירושלים, שעד אז דמה לזה של הכנופיות הערביות במרד של 1936–1939. באותו זמן חצו את הגבול לארץ ישראל גם חסן סלאמה³¹ וכמה אחרים. אלה נפגשו עם עבד אל-קאדר, וב-25 בדצמבר הוחלט להקים את צבא הג'יהאד הקדוש (ג'יש אל-ג'האד אל-מקדס), על שמו של ארגון צבאי למחצה שנוסד בידי עבד אל-קאדר ב-1931 ופעל נגד יהודים ובריטים במרד של 1936–1939. הארגון החדש נוסד בצורף בהר חברון ומנה באותה עת עשרים וחמישה לוחמים בלבד, לפי גרסה אחת, ומאה עד שלוש מאות, לפי גרסה אחרת. אחדים מראשוני הלוחמים התאמנו קודם לכן במחנה האימונים קטנא שליד דמשק, שנוהל בידי הוועדה הצבאית שהוקמה בדמשק מטעם הליגה הערבית. אחרים היו מבוגרי הפתוה בירושלים וזוהו עם החוסיינים. קצינים סורים ועיראקים אחדים סייעו אף הם לעבד אל-קאדר בבניית המסגרת החדשה, בייחוד במה שנגע להקמת המפקדה של הארגון ולעיצוב קווי הפעולה שלו.³²

29 חסן אל-בדרי, אל-חרב פי ארד אל-סלאם: אל-ג'ולה אל-ערביה אל-אסראאיליה אל-אולא 1947–1949, קהיר 1976, עמ' 97; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 125; מוחמד פיצל עבד אל-מנעם, אסראר 1948, קהיר 1968, עמ' 25, מצטט את המופתי; מוחמד טארק אל-אפריקי, אל-מג'אהדון פי מעארך פלסטין 1367/ה'1948, דמשק 1951, עמ' 27; פלאח ח'אלד עלי, אל-חרב אל-ערביה אל-אסראאיליה 1948–1949 ותאסיס אסראאיל, בירות 1982, עמ' 84; נבו (לעיל הערה 1), עמ' 12. המחבר דן בצבא הג'יהאד הקדוש במאמרו Eliezer Tauber, "The Army of Sacred Jihad: An Army or Bands?", *Israel Affairs*, 14, 3 (2008), pp. 419–445.

30 בן של מוסא כאזם אל-חוסייני, ראש עיריית ירושלים לשעבר ויושב ראש הוועד הפועל הערבי במשך שנים רבות, בן דוד של ג'מאל אל-חוסייני וקרוב של המופתי, אמין אל-חוסייני.

31 הקשר בין חסן סלאמה ועבד אל-קאדר אל-חוסייני החל עוד לפני המרד של 1936–1939, כאשר סלאמה נטל חלק בפעילותו הלאומית של אל-חוסייני. מאוחר יותר, במהלך המרד, הפך סלאמה לראש כנופיה.

32 נביל ח'אלד אגא, קדית פלסטין פי סירת בטל: אל-שהיד אל-חי עבד אל-קאדר אל-חוסייני, מהדורה שנייה, עכו 1982, עמ' 61; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 73; מוחמד פאיז אל-קצרי, חרב פלסטין עאם 1948, דמשק 1962, כרך 2, עמ' 40; מוחמד נמר אל-ח'טיב, אחדאת' אל-נכבה או נכבת פלסטין, מהדורה שנייה, בירות 1967, עמ' 112; מרדכי אביר, הגורם הערבי המקומי במלחמת השחרור (אזור ירושלים), ארכיון צה"ל, 185/1046/1970, 1957–1958, עמ' 1, 3; נבו

כאשר עבד אל-קאדר הגיע לאחר מכן לירושלים, הוא מצא שם מפקדים מקומיים, דוגמת יאסין אל-בכרי, מפקד העיר העתיקה. בתחילה הקים עבד אל-קאדר את מפקדתו בירושלים וניסה להשתלט על הכוחות המקומיים שם. משלא הצליח, החליט להעביר את מפקדתו לכפר ביר זית ולפקד על הכוחות שפעלו מחוץ לירושלים. ביר זית נבחר כמפקדת הג'יהאד הקדוש מכמה סיבות: הוא היה קרוב לירושלים ורחוק ממחנות בריטיים, הוא היה ממוקם מבחינה אסטרטגית בלב ארץ ישראל, הוא היה קרוב לאמצעי תעבורה ולבתי חולים, והוא היה רחוק מיישובים יהודיים. עם זה המשיך עבד אל-קאדר במאמציו להשתלט על הפיקוד בירושלים עצמה. במרס 1948 עבר לקטמון אחד מסגניו, אברהם אבו דיה, עם חמישים מאנשיו ובתוך שבועות מספר הפך למפקדו של אזור זה, כשהוא מעביר לשם את רוב הפלוגה השלישית של הג'יהאד הקדוש. גם המפקדים של מצרעה ובית צפאפא היו מאנשיו של עבד אל-קאדר.³³

בסוף ינואר 1948 שכר עבד אל-קאדר בביר זית שישה מבנים כדי שישמשו למפקדתו. מפקדה זו כללה נשקיה, בית כלא, חדר לניסיונות כימיים ולהרכבת פצצות ותחנת אלחוט. מחנה ביר זית היה תחת שמירה כבדה. מסביב לכפר היו עמדות עשויות בטון, מבוצרות בשקי חול ומצוידות במקלעים. מחסומים חסמו את כל הדרכים לכפר, ולא ניתן היה להתקרב אליו ללא אישור מראש מהמפקדה. כוח האדם במחנה היה מורכב משלושה סוגים: א. עיקר הגרעין הסדיר של עבד אל-קאדר (300–400 איש), אשר היה נשלח למבצעים בהתאם לצורך; ב. טירונים באימונים; ג. קבוצות של מתנדבים זרים, שהיו נשלחים על ידי המפקדה למקומות שונים. כולם שוכנו באוהלים או בבתי הכפר. נשק רב היה במחנה, במחסנים או בידי הלוחמים – רובים, סטנים, טומיגנים, ברנים ומרגמות. במוסך של המחנה חנו כמה רכבים צבאיים, שתי שריוניות משטרה ואמבולנסים אחדים. נוסף למפקדה הראשית, היו לג'יהאד הקדוש גם ועדה פוליטית, ועדת אימונים, ועדת תעמולה, ועדה להתקשרות עם הערים והכפרים וועדת סיוע. כן הייתה לארגון תחנת שידור בשם "קול הג'יהאד הקדוש" (צות אל-ג'יהאד אל-מקדס).³⁴

בד בבד עם הקמת הג'יהאד הקדוש באזור ירושלים והר חברון, הוקמו כוחות דומים תחת אותו שם גם בחיפה, עכו, נצרת, צפת, ג'נין, יפו, עזה וערים אחרות. חסן סלאמה נטל את הפיקוד על האזור שמרמלה ועד יפו.³⁵

- (לעיל הערה 1), עמ' 12, מצטט את המופתי; מחמד אל-שאער, אל-חרב אל-פדאאיה פי פלסטין, בירות 1967, עמ' 175. בעניין הארגון משנות השלושים ראה יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929–1939, תל-אביב תשל"ט, עמ' 161–162, 213, 281.
- 33 אביר (לעיל הערה 32), עמ' 3; עיסא ח'ליל מחסן, פלסטין אל-אם ואבנהא אל-באר עבד אל-קאדר אל-חוסייני, עמאן 1986, עמ' 230; אגא (לעיל הערה 32), עמ' 61.
- 34 מחסן (לעיל הערה 33), עמ' 228, 231, 233; אביר (לעיל הערה 32), עמ' 4–5.
- 35 אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 73; אגא (לעיל הערה 32), עמ' 61; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 40; אביר (לעיל הערה 32), עמ' 7. ראוי לציין שלעבד אל-קאדר הייתה אמנם השפעה רבה בהר חברון, אך מעמדו שם לא היה ללא עוררין כפי שהיה בהרי יהודה. המאחז העיקרי של החוסיינים באזור זה היה הכפר צורף, מקום הולדתו של אברהם אבו דיה (שם, עמ' 5).

עבד אל-קאדר אל-חוסייני היה המפקד העליון של צבא הג'יהאד הקדוש. כאמל עריקאת היה סגנו. קאסם אל-רימאוי היה מזכיר הארגון. ד"ר דאוד אל-חוסייני היה המפקח על העניינים המנהליים והנוצרי הלבנוני מניר אבו פאדל, קצין בכיר לשעבר במשטרת ארץ ישראל, היה המפקח על העניינים הצבאיים. אבראהים אבו דיה היה מפקד הפלוגות המבצעיות. מאלך אל-חוסייני היה אחראי על ענייני הכספים וצאלח אל-רימאוי היה אחראי על ענייני האפסנאות ועל אספקת הנשק לירושלים. עמר אל-תמימי, מוחמד סלים אבו לבן, כאמל עריקאת וכמה אחרים עסקו בענייני הגיוס. כן סייעו לעבד אל-קאדר בניהול ענייני המפקדה כמה קצינים סורים ועיראקים (יש אומרים גם לבנונים ועבר ירדנים) ויועצים בריטים אחדים.³⁶

כאשר המלחמה ביהודים התעצמה, החליט המופתי למנות מפקדים אזוריים, כולם עם ניסיון קודם בפעילות מסוג זה. נוסף להיותו המפקד העליון לכל ארץ ישראל שימש עבד אל-קאדר גם המפקד הישיר של אזור ירושלים (שכלל את ירושלים, בית לחם, בית ג'אלא וראמאללה). חסן סלאמה שימש מפקד אזור המערב התיכון (שכלל את יפו, לוד ורמלה).³⁷ תופיק אל-אבראהים (אבו אבראהים אל-צגיר) שימש מפקד אזור הגליל. העיראקי עבד אל-חק אל-גזאוי מונה בידי המופתי למפקד אזור חיפה, תפקיד שהוטל לאחר מכן על אבו מחמוד אל-צפורי. הסעודי מוחמד טארק אל-אפריקי שימש מפקד האזור הדרומי. לא נקבע פיקוד מרכזי באזורים האחרים, אם כי במקומות אחדים, כמו בשכם ובג'נין, מינה עבד אל-קאדר מפקדים מטעמו. התקשורת בין המפקדות המקומיות והמפקדה הראשית נערכה בטלפון ובאלחוט. עם זה, התיאום הצבאי בין שני המפקדים העיקריים של הג'יהאד הקדוש, עבד אל-קאדר אל-חוסייני וחסן סלאמה, היה מוגבל בלבד, על אחת כמה וכמה התיאום בין שני אלה למופתי. רוב הזמן הם פעלו על דעת עצמם. יתרה מכך, כיוון שלא קיבלו סיוע מספיק מהמופתי, לעתים הם היו עוקפים אותו ופונים בבקשות סיוע לוועדה הצבאית בדמשק שמטעם הליגה הערבית.³⁸

36 אגא (לעיל הערה 32), עמ' 62; מחסן (לעיל הערה 33), עמ' 227-228; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 73-74; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 41; ענף היסטוריה של צה"ל, צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות (1948): קטלוג תעודות, תל-אביב 1962, עמ' ח; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 84; אל-הוארי (לעיל הערה 6), עמ' 139; את"ה, 105/א216: "הצבא להצלת פלסטינה", 15 במרס 1948. כשעבד אל-קאדר נהרג ב-8 באפריל 1948 בקרב על הקסטל, החליפו בתפקיד המפקד העליון בן-דודו ח'אלד שריף אל-חוסייני, שכנראה לא היה האדם המתאים לתפקיד. אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 73.

37 כשחסן סלאמה נהרג ב-2 ביוני 1948 בקרב בראש העין, החליפו בתפקיד מחמוד אבו אל-ח'יר. אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 101.

38 אל-הוארי (לעיל הערה 6), עמ' 103, 135-136, 138-139; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ח; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 101; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 85; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 41, 49; אביר (לעיל הערה 32), עמ' 5; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 159; שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 174.

על פי רוב המקורות הערביים, פריסת כוחות הג'יהאד הקדוש בארץ ישראל הייתה כדלהלן. אזור ירושלים: 4 סריות (פלוגות) ניידות, 4 סריות חבלה, 1 יחידה רפואית, כמה מפרזות (פלגות) הגנתיות, פרושות ברובעי ירושלים ובפרווריה (ואדי ג'וז, שיח' ג'ראח, צור באהר, בית צפאפא, סילואן ועוד); אזור בית לחם (בית לחם, בית ג'אלא, ג'בל מוכבר, צוריף וכו'): 5 סריות, מספר מפרזות הגנתיות, 1 פציל (מחלקה) קומנדו; אזור ראמאללה (משעפאט בצפון ירושלים עד באב אל-ואד, כולל נבי סמואל, בית סוריק, עין כארם, קסטל, בדו, יאלו, סריס וכו'): 2 סריות ניידות, 6 סריות מתנדבים; אזור המערב התיכון (יפו, לוד, רמלה, מג'דל, כולל תתי-האזורים הבאים: א. יפו, כולל מנשיה, עג'מי, ג'בליה, תל אל-ריש, רחוב סלמה, בצה וכו'; ב. הכפרים שממזרח ליפו, כולל סלמה, יאזור, בית דג'ן, עבאסיה, צרפנד וכו'; ג. לוד, כולל ראס אל-עין, בית נבאלא, דיר בלוט, כפר קאסם וכו'; ד. רמלה, כולל ואדי צראר, דיר איוב וכו'; ה. מג'דל, כולל עיראק סוידאן, פאלוג'ה, אסדוד, בית דראס, יבנא וכו'): 3 סריות ניידות, 3 סריות חבלה, 2 יחידות רפואיות, 20–25 מפרזות, 3 פצילים חבלה; האזור הדרומי (עזה, בריג', ח'אן יונס, דיר אל-בלח, באר שבע וכו'): 3 סריות, כמה מפרזות הגנתיות, 1 פציל חבלה; האזור המערבי (קלקיליה, טולכרם, ג'נין, קאקון, באקה, ענבתא, טיבה, אם אל-פחם, זרעין וכו'): כמה מפרזות; האזור הצפוני (חיפה, עכו, נצרת, טבריה, ביסאן, צפת וכו'): 4 סריות ניידות, 3 סריות חבלה, 1 יחידה רפואית, 30–35 מפרזות, 4 פצילים חבלה.³⁹

הכוחות הצבאיים של הג'יהאד הקדוש נחלקו לשלושה סוגים: חיילים מגויסים רשמית (אל-מג'נדון אל-רסמיון או אל-נט'אמיון) – כוחות תקיפה ניידים סדירים למחצה, שיועדו לתקיפת היישובים והתחבורה היהודיים והיו מוכנים בכל עת לפעולה. כוחות אלה הורכבו מלוחמים חמושים מגויסים דרך קבע, שכל הוצאותיהם מומנו על ידי הוועד הערבי העליון (נשק, ציוד, ביגוד ומשכורות חודשיות⁴⁰); חיילי חילות מצב (אל-מג'נדון אל-מראבטון או חרס מחלי) – לוחמים שהגנו על עריהם ועל כפריהם, מומנו חלקית על ידי הוועד הערבי העליון וקיבלו נשק וציוד בהתאם לצורך וליכולת; לוחמים מתנדבים (אל-מג'נדון אל-מתטועון) – לוחמים ללא פיקוד מרכזי או תמיכה מהוועד הערבי העליון. לוחמים אלה סייעו בהגנת מקומות מגוריהם והיה ביכולתם להשיג נשק וציוד בעצמם.⁴¹

יש הטוענים שהלוחמים הערבים בארץ ישראל, בהתארגנותם בשתי מסגרות, האחת של כוחות תקיפה ניידים סדירים למחצה, והשנייה של חילות מצב קבועים המסתייעים בתושבים המקומיים, פעלו באופן מודע על פי הדוגמה היהודית של ה"הגנה" (דהיינו

39 אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 182–184; אל-אפריקי (לעיל הערה 29), עמ' 31–37; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 85–87. אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 46–48 מביא פריסה מעט שונה בתאריך 15 באפריל 1948.

40 כל מגויס קיבל ארבע לירות לחודש וכלי נשק. צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ח.

41 מחסן (לעיל הערה 33), עמ' 303; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 99; אל-אפריקי (לעיל הערה 29), עמ' 27–28; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 46–47; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 179.

החי"ש והחי"ם).⁴² אולם למחבר מאמר זה נראה הסבר אחר סביר יותר: בגלל המחסור התמידי בכסף שהקשה על מימון כוח האדם שלו, פיתח עבד אל-קאדר אל-חוסייני דרך פעולה שבה היה מפעיל גרעין קטן של כוח אדם סדיר הפותח במבצעים (לעיתים בשיתוף פעולה עם כנופייה מקומית), ולאחר מכן היו נקראים לזירת הקרב (באמצעות טלפון, רצים או מכוניות) המוני כפריים מזוינים ממקומות סמוכים ואף רחוקים, כדי לסייע בהשלמת המבצעים. כך הוא הצליח להפעיל כוחות גדולים מאוד בלא צורך לממן אותם או לספק להם נשק ותחמושת. לפי הסבר זה, כוחות הג'יהאד הקדוש היו מורכבים מגרעין סדיר בפיקודו הישיר של עבד אל-קאדר (ומכנופיות מקומיות שהיו קשורות בו), ומכפריים מזוינים שהיו מוזעקים באמצעות פזעה (קריאה לדגל) והם אלה שהיו נושאים בעיקר נטל הקרב, כשהם מצטרפים לכל מבצע במאות אם לא באלפים.⁴³

החיילים הסדירים נחלקו לסריות (פלוגות), כל אחת תחת פיקודו של אמיר, ומסייע לו מוסאעד (עוזר). כל סריה נחלקה לארבעה פצילים (מחלקות), ובראש כל אחד מהם עמד קצין, וסייע לו רס"ר. כל פציל נחלק לשלוש חדירות (כיתות), וכל אחת מהן מנתה שבעה חיילים והייתה בפיקודו של רב"ט. לכל סריה היו גם טבח, פקיד אלחוט ויחידה רפואית.⁴⁴ הסריות נחלקו לסריות תקיפה (אל-סראיא אל-דארבה), שתפקידן היה לתקוף כוחות יהודיים ולהילחם בהם; סריות שיירות (סראיא אל-קואפל), שתפקידן היה לתפוס עמדות לאורך קווי התעבורה בין ירושלים לתל-אביב ובין ירושלים ליישובים היהודיים הסמוכים לה ולתקוף כלי רכב יהודיים; סריות להתקפות שוללות יכולת (סראיא אל-הג'ום אל-מתסכן), שתפקידן היה לצור על יישובים יהודיים, לפגוע בשומריהם ולמנוע מאנשים לעזוב אותם; וסריות להגנה ניידת (סראיא אל-דפאע אל-מתחרך), שתפקידן היה לתקוף כוחות יהודיים שתקפו ערבים, כדי להקל מעליהם. עם זאת, ראוי לזכור שהמבנה הארגוני שתואר בפסקה זו ובקודמותיה היה תאורטי במידה רבה. כאשר החלו הקרבות, ההשתתפות והארגון של כוחות הג'יהאד הקדוש השתנו והתפתחו בהתאם להתפתחות האירועים ולצרכים.⁴⁵

כן הוקמו פרקת (יחידת) קומנדו, בפיקודו של עבד אל-נור ח'ליל ג'נחו, שאנשיה היו פוגעים במטרות יהודיות שסומנו על ידי המפקדה ומסתננים מעבר לקווי היהודים, ופרקת החרבה, יחידה קטנה שעסקה בפעולות הרס וחבלה. "יחידת ההחרבה הערבית" (פרקת אל-תדמיר אל-ערביה) הוקמה על ידי עבד אל-קאדר אל-חוסייני במרס 1948 ומנתה

42 זוהי דעתו של סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 155–156. לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 134–136, טוען שגם הנג'אדה ניסה לחקות את המבנה של ה"הגנה". ראה בעניין זה את שכתב מחבר מאמר זה בביקורתו (לעיל הערה 3), עמ' 586–587. גם בארגון ה"הגנה" היה מי שחשב שהתעצמות ה"הגנה" לאחר מלחמת העולם השנייה שימשה זרז חשוב להקמת הנג'אדה. ראה "סקירה" (לעיל הערה 6).

43 זוהי דעתו של אביר (לעיל הערה 32), עמ' 2, 4.

44 מחסן (לעיל הערה 33), עמ' 303–304.

45 שם, עמ' 304. ההסתייגות בסוף הפסקה היא של נבו (לעיל הערה 1), עמ' 13.

עשרים וחמישה אנשים. מפקדה היה פאוזי אל-קטב, ממשותתפי המרד של 1936–1939, אשר נמלט לעיראק ומשם לסוריה ולגרמניה, שם התמחה בחומרי נפץ. כשחזר לסוריה פגש בעבד אל-קאדר, והם החלו להכשיר צעירים בשימוש בחומרי נפץ. כאשר הוקמה היחידה נתן לה המופתי 6,000 לירות לרכישת ציוד.⁴⁶

אשר למספר האנשים שלחמו בשורות צבא הג'יהאד הקדוש, יש הבדל בלתי ניתן לגישור בין המספרים המובאים בידי אחדים מהכותבים הערבים, ובין המספרים המובאים בידי כותבים אחרים, ערבים ושאינם ערבים. הראשונים טוענים שהכוחות הסדירים למחצה מנו בין 8,000 ל-10,000 איש, כוחות חילות המצב מנו בין 12,000 ל-18,000 (או אפילו 20,000) איש, והמתנדבים מנו 30,000 איש.⁴⁷ אולם הביוגרף המרכזי של עבד אל-קאדר קובע שמספרים אלה מוגזמים מאוד ושהמספרים הנכונים היו 600–1,000 לוחמים מגויסים רשמית, 4,000–5,000 איש בחילות המצב ומספר בלתי ידוע של מתנדבים.⁴⁸ אחרים טוענים שמספר הלוחמים נע בין 1,000 ל-2,500 בלבד.⁴⁹ בריגדיר אסמאעיל צפות, שעמד בראש הוועדה הצבאית בדמשק מטעם הליגה הערבית, אמנם העריך שמספר הלוחמים ששירתו באופן סדיר תמורת משכורת במסגרת "הכנופיות" בארץ ישראל היה 2,500, אך הוא הוסיף שזה "על הנייר בלבד, במספרים דמיוניים, ולא במציאות".⁵⁰ לבסוף, מסמך של ה"הגנה" ממרס 1948 טען שלעבד אל-קאדר היו במחצית מרס 200–300 איש בלבד ולחסן סלאמה כמה עשרות נוספים.⁵¹

עם זה, יש דרך אחרת לחשב את מספר הלוחמים בצבא הג'יהאד הקדוש. כפי שנכתב לעיל, כיוון שכל אחת מהחדירות שלו מנתה 7 חיילים ורב"ט, והיו 3 חדירות בכל פציל ומפקד הפציל והרס"ר שלו, ו-4 פצילים בכל סריה ומפקד הסריה והעוזר שלו וטבח ופקיד אלחוט, הרי שמספר האנשים בכל סריה היה 108. בסקירה הנזכרת לעיל של פריסת כוחות

46 מחסן (לעיל הערה 33), עמ' 304, 331; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 134–136.

47 אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 99; אל-אפריקי (לעיל הערה 29), עמ' 28; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 179.

48 מחסן (לעיל הערה 33), עמ' 303.

49 סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 491, מסתפק אם מספר הלוחמים בג'יהאד הקדוש עלה אי פעם על 2,500. יתרה מזו, בפרסום אחר שלו, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 16, הוא טוען שאפילו "ברוחב לב" לא ניתן לומר שכוחו של הגרעין הקשה של הג'יהאד הקדוש עלה על 1,000 איש. אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 46, טוען שבממוצע היו 150–250 לוחמים בכל אזור פעילות של הג'יהאד הקדוש. אם כך, כיוון שהוא מונה שבעה אזורים (שם, עמ' 46–48), הרי שלפיו מספר הלוחמים היה בין 1,050 ל-1,750. עבדאללה אל-תל, כארת'ת פלסטיין: מד'כראת עבדאללה אל-תל קאיד מערכת אל-קדס, מהדורה שנייה, [קהיר] 1990, עמ' 85, קובע שמספרם היה 1,200.

50 דו"ח של אסמאעיל צפות, 23 במרס 1948, מצוטט אצל מג'לס אל-נואב [אלעראקי], תקריר לג'נת אל-תחקיק אל-ניאביה פי קדית פלסטיין, בגדאד 1949, עמ' 152, 155. אמנם סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 156, טוען שמספר זה כלל לא רק את לוחמי הג'יהאד הקדוש, אלא גם את חילות המשמר בערים ואת כוחות העוז שהיו כפופים לצבא ההצלה.

51 "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36).

הג'האד הקדוש נמנו 37 סריות, קרוב לוודאי שלמעלה מ-60 מפרזות (גודל מפרזה אינו ידוע), 9 פצילים עצמאיים ו-4 יחידות רפואיות (גודלן של יחידות אלו אף הוא אינו ידוע). לפי חישוב זה (בהנחה שהמספרים אינם דמיוניים, כפי שטען צפות), המספר הכולל של לוחמים בסריות ובפצילים העצמאיים היה 4,230. רבות מהמפרזות הוגדרו כהגנתיות, וסביר שהן הורכבו ממתנדבים שאינם סדירים. מספרם של אלה אינו ידוע, וקרוב לוודאי שגם אינו יכול להיות ידוע בשל אופיים הארעי.⁵²

כוחות הג'האד הקדוש התרכזו בכמה מחנות, שחלקם שימשו גם מחנות אימונים. מרכז הגיוס ומחנה האימונים הראשון, בשלהי 1947, היה בכפר צוריף, תחת פיקוחו של כאמל עריקאת. דווח שבראשית 1948 היה המחנה הומה מאדם, כ-400 לוחמים וטירונים. רבים מהמגויסים היו חיילים לשעבר בחיל הספר העבר-הירדני ובלגיון הערבי, או אנשי משטרה לשעבר. הם הביאו את נשקם עמם וקיבלו אך מזון ומגורים במחנה. רק למדריכים ולמפקדים ניתנו משכורות קבועות. נוסף לאימונים, עסקו המתגייסים בשוד רכבות ורכבים צבאיים, והם הביאו את השלל למחסניו של עבד אל-קאדר. מאוחר יותר עבר מחנה צוריף לחלחול, שם הייתה ממוקמת הפלוגה השלישית של הג'האד הקדוש. החשוב שבמחנות האימונים היה בביר זית. מפקדו היה כאמל עריקאת (שכנראה היה אחראי לכל מחנות האימונים). האימונים שם היו צבאיים באופיים; האנשים לבשו מדים והיו מחולקים לקבוצות של 40–60 איש בפיקודו של קצין. רוב המדריכים היו בוגרים של חיל הספר העבר-הירדני. מחנות אימונים נוספים, שהיו כפופים למחנה בביר זית, הוקמו בביתוניא ובעין סיניא. לגבי המחנה בביתוניא, במרס 1948 דווח שהתאמנו שם כמה עשרות אנשים בהפעלת רובה ותת-מקלע, ואחדים גם בהפעלת מקלע.⁵³

הנשק של הג'האד הקדוש נקנה במדינות ערב (בעיקר במצרים) בידי סוחרים נשק מקצועיים, או שנתרם. בשל כך נוצרה חוסר אחידות בכלי הנשק, והדבר הביא לבעיות בתחזוקתם ובתיקונם ובקושי בהתאמת תחמושת וחלקי חילוף. מצרים טענה שהיא מסרה 1,200 רובים ו-700,000 כדורים ישירות לידי המופתי (מצרים העדיפה לשלוח נשק ישירות לארץ ישראל על פני מסירתו לצבא ההצלה, ראה להלן). הוועדה הצבאית בדמשק אמרה שהיא סיפקה לערביי ארץ ישראל 1,700 רובים, 500,000 כדורים, אקדחים, רימונים וחומרי נפץ.⁵⁴ אחדים מהמקורות הערביים מביאים את הרשימה הבאה כסך כל הנשק

52 ראוי לציין שגם נבו (לעיל הערה 1), עמ' 16, מעריך שעד מאי 1948 הצליחה ההנהגה הערבית לגייס כ-4,000 לוחמים סדירים, שנסתייעו בעוד כמה אלפי בלתי סדירים.

53 אביר (לעיל הערה 32), עמ' 4–6; "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36).

54 אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 179; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ח; אביר (לעיל הערה 32), עמ' 1; דו"ח הוועדה הצבאית, 8 בפברואר 1948, מצוטט בתקדיר (לעיל הערה 50), עמ' 137–138. אמנם רוב הכסף והאמצעים שנתרמו על ידי מדינות ערב ניתנו למפקדה העליונה שהוקמה על ידי הליגה הערבית בדמשק ונוהלה בידי הוועדה הצבאית, אבל זו האחרונה נתנה מעט מזה גם לג'האד הקדוש, כי החשיבה את עבד אל-קאדר אל-חסייני כמפקד אזורי מטעמה. ראה דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 126. עוד על כך להלן.

שהיה בידי הג'יהאד הקדוש: 5,396 רובים עם 6,102,216 כדורים, 364 טומיגנים ו-319 תתי-מקלעים צרפתיים ובריטיים עם 566,257 כדורים, 180 מקלעים עם 267,118 כדורים, 309 אקדחים עם 4,242 כדורים, 23 מרגמות עם 12,483 פגזים, 124 רובים חודרי שריון עם 7,445 קליעים, 66 תותחי נ"ט עם 60,099 קליעים, 146,740 רימוני יד, 3,867 מוקשים, 8 טונות חומרי נפץ (32 שקים של אבקת שרפה), 6 שריוניות, משאיות ואופנועים.⁵⁵ עבד אל-קאדר הטיל את המשימה של חלוקת הנשק על כתפיו של אבראהים אבו דיה, שהיה אחראי על מחסני הנשק העיקריים, בחלחול ובהר הבית.⁵⁶

צבא הג'יהאד הקדוש לא היה הכוח הצבאי היחיד שפעל בארץ ישראל קודם לפלישת צבאות ערב הסדירים. הכוח העיקרי האחר שפעל בעת הזו היה צבא ההצלה, אשר נשלח לארץ ישראל על ידי הוועדה הצבאית בדמשק והיה מורכב בעיקרו ממתנדבים ממדינות ערב האחרות. כדי להגיע למידה מסוימת של דו-קיום ולפייס את המופתי, החליט אסמאעיל צפוט, ראש הוועדה הצבאית, למנות מטעמו את עבד אל-קאדר באופן רשמי למפקד אזור ירושלים. עבד אל-קאדר אף הורשה לרשום שלוש מאות מלוחמיו כמקבלי משכורת מהוועדה הצבאית. לא זו אף זו, חיל המצב של ירושלים, שמנה 128 מתנדבים סדירים עיראקים ומאתיים וחמישים לוחמים מקומיים, הוכפף גם הוא לעבד אל-קאדר. כן הבטיח צפוט לעבד אל-קאדר שכל צרכיו יסופקו. ואולם התוצאה של כל זה הייתה, התלונן צפוט, שעבד אל-קאדר לא הכיר בסמכותה של המפקדה העליונה בדמשק, לא קיים שום קשר עם הוועדה הצבאית, התייחס אל עצמו כמפקד העליון, ועשה באזורו ככל העולה על רוחו. אנשי המופתי יוצרים אנרכיה על ידי פעילותם הנפרדת, הוסיף צפוט. גם טארק אל-אפריקי, שטען שהוא מונה בידי המופתי למפקד אזור עזה, לא קיים כל קשר עם הוועדה הצבאית. גם אבו אבראהים אל-צגיר (תופיק אל-אבראהים) הגיע לנצרת בראש מאתיים לוחמים כשהוא טוען שמונה בידי המופתי למפקד האזור, וזאת למרות שאזור זה היה אמור להיות בתחום הסמכות של צבא ההצלה.⁵⁷

כמעט לא היה כל שיתוף פעולה בין צבא הג'יהאד הקדוש לצבא ההצלה, זאת אף באותם מקרים שהם פעלו באותו אזור. חוסר שיתוף פעולה זה פגע כמובן במאמץ הצבאי הערבי. הסיבה העיקרית לכך הייתה היריבות בין ההנהגות של שני הגופים. המופתי קרא לפאוזי אל-קאוקג'י, מפקד צבא ההצלה, "מרגל אנגלי ועובד למען הציונות, אדם בעל אופי

55 אל-אפריקי (לעיל הערה 29), עמ' 26; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 179–180; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 100. אל-תל (לעיל הערה 49), עמ' 87, מביא רשימה שונה, סבירה פחות, שכן היא כוללת 35 תותחי הוצ'קיס, שאינם נזכרים באף דיווח על פעולות הג'יהאד הקדוש.

56 אביר (לעיל הערה 32), עמ' 1. מעניין לציין בהקשר זה, שאבו דיה, בתפקידו כמפקד הפלוגה השלישית של הג'יהאד הקדוש, הורה לסגנו שלא לקבל אף אדם שאין בבעלותו נשק ושלא היה לו ניסיון קודם במשטרה או בתפקידים דומים. שם, עמ' 2.

57 דו"ח מאת אסמאעיל צפוט, 11 במרס 1948, מצוטט בתקריר (לעיל הערה 50), עמ' 149. ראה גם צאלח צאיב אל-ג'בורי, מחנת פלסטין ואסררהא אל-סיאסיה ואל-עסכריה, בירות 1970, עמ' 499.

מושחת הנוטה לשכרות והוללות". הוא אף פרסם, ערב בואו של קאוקג'י לארץ ישראל, הודעה שאין לשתף עמו פעולה. כל משתף פעולה כזה יגורש מהארץ, הזהירה ההודעה. קאוקג'י פנה לוועדות הלאומיות שבערים הערביות, כשהוא מציע להן לשתף עמו פעולה ומביע נכונות לקלוט בצבאו לוחמים מקומיים בתשלום. עבד אל-קאדר מצדו ניסה לשכנע לוחמים סורים מצבא ההצלה לעזוב ולהצטרף אליו, בהבטיחו להם משכורות גבוהות יותר (הבטחות דומות ניתנו לחיילים לשעבר בחיל הספר העבר-הירדני, עד שהמלך עבדאללה הוצרך להזהיר שכל מי שיצטרף לעבד אל-קאדר יאבד את נתינותו העבר-הירדנית). זאת ועוד, אנשי המופתי ניהלו מערכת תעמולה במחנה האימונים של צבא ההצלה בקטנא, והם הסיתו את המתנדבים הפלסטינים לערוק ולהצטרף לג'יהאד הקדוש. בסופו של דבר, החליטה הוועדה הצבאית בדמשק להפסיק לגייס פלסטינים. ואכן, רבים מהפלסטינים ששירתו בצבא ההצלה העדיפו לעזוב ולעבור לג'יהאד הקדוש.⁵⁸

מטרות הג'יהאד הקדוש הוגדרו כדלהלן באחד מהכרוזים הראשונים שלו: "ראשית – לקרוע לגזרים את ההחלטה הבוגדנית, לפיה תיקרע ארצנו לגזרים ומדינה יהודית תוקם בלב העולם הערבי. שנית – להגשים את האמנה הלאומית, לפיה על פלסטיין להיות מדינה ערבית, דמוקרטית ומאוחדת." כדי להשיג שתי מטרות אלו יש לכבוש כל טפח מאדמת ארץ ישראל; אין הערבים מתכננים הגנה במלחמה זו, כי אם מתקפה מאורגנת שתביא להשגת המטרות.⁵⁹

אין תכלית מאמר זה לעמוד על כל פעולות הגרילה והקרבות שבהם היו מעורבים כוחות הג'יהאד הקדוש. בתחילה הם יזמו התקפות על התחבורה היהודית באמצעות מארבים, בייחוד בכביש יפו-ירושלים, והתמקדו ברצח יהודים יחידים או קבוצות קטנות של יהודים. כוחות מאורגנים החלו לשדוד רכבות מטען בריטיות ולגנוב נשק ממחסני הצבא הבריטי. פעולות החבלה המוצלחות העיקריות שבוצעו בידי הג'יהאד הקדוש נגד מטרות יהודיות, כולן בירושלים, היו הפיצוץ ברחוב הסולל (משרדי הפלסטיין פוסט) ב-1 בפברואר 1948, הפיצוץ ברחוב בן יהודה ב-22 בפברואר 1948 ופסגת ההישגים – פיצוץ בית הסוכנות היהודית ב-11 במרס 1948.

אף הקרבות העיקריים שבהם היה מעורב הג'יהאד הקדוש היו באזור ירושלים: ברובע היהודי מסוף ינואר עד מאי 1948, בקטמון ובשיח' ג'ראח במרס-אפריל 1948, בבאב אל-ואד ממרס עד ראשית מאי 1948, ההתקפה על השיירה השבה מכפר עציון ב-27 במרס 1948, והקרב בקסטל מ-4 עד 8 באפריל 1948. הקרב על הקסטל היה פסגת המאמץ

58 האני אל-הנדי, "ג'יש אל-אנקאד" (1947-1949), שאון פלסטיניה, 23 ו-24 (יולי ואוגוסט 1973), עמ' 117-118; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ח-ט; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 446-447; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 253; אביר (לעיל הערה 32), עמ' 6; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 41. על יחסו של קאוקג'י לעבד אל-קאדר אל-חוסייני ואל חסן סלאמה ראה להלן.

59 ארכיון המדינה, 130.15/2/119: כרוז מס' 2, "מערכת פלסטיין ואהדאפהא", חתום על ידי המפקדה העליונה של הג'יהאד הקדוש להצלת פלסטיין.

הצבאי של הכוחות הערביים המקומיים בכל מה שנוגע לתיאום ולשיתוף פעולה. לאחר מכן, וכתוצאה ממותו של עבד אל-קאדר בקרב זה, החלו הכוחות להתפורר.⁶⁰

יחידות של הג'יהאד הקדוש המשיכו לפעול גם לאחר ה-15 במאי 1948, אך באופן ספורדי והולך ופוחת. חשיבותן פחתה לאחר פלישת צבאות ערב הסדירים. אחדים מכוחות הג'יהאד הקדוש לחמו לצד צבאות ערב הפולשים, עם העיראקים בשומרון, עם המצרים בבית לחם, בעיראק סוידאן ובפאלוג'ה, ועם הלגיון הערבי בסביבות ירושלים.⁶¹

ביוני 1948, במהלך הפסקת האש, החליט המלך עבדאללה לפזר את כוחות הג'יהאד הקדוש ומסר את ביצוע ההחלטה לעבדאללה אל-תל, מפקד חזית ירושלים מטעם הלגיון הערבי. אל-תל סירב לבצע את ההוראה. בתחילת ספטמבר ניתנה פקודה לאל-תל לעצור את מניר אבו פאדל, אחד מבכירי הג'יהאד הקדוש, ששהה אז באזור בית לחם. אל-תל התעלם מההוראה. בסוף ספטמבר ביקש גלאב, מפקד הלגיון, מאל-תל להחרים את כלי הנשק של הג'יהאד הקדוש בתחומי ירושלים-חברון, ובסוף אוקטובר הורה עבדאללה לאל-תל להחרים את הנשק של הג'יהאד הקדוש באזור בית לחם. אל-תל התעלם מההוראות. אי לכך, הורה עבדאללה לקציני הלגיון הבריטים לבצע זאת. ב-10 בנובמבר הקיפו חיילי לגיון בפיקודו של מייג'ור ג'פרי לוקט את מפקדת הג'יהאד הקדוש בבית לחם, שהוחזקה באותו זמן בידי הצבא המצרי. חיילים מצרים הקיפו את חיילי הלגיון והמייג'ור הבריטי נאלץ לסגת. בעקבות פיצוץ ביתו של מפקד משטרת ראמאללה בראשית ינואר 1949, מעשה שאנשי הג'יהאד הקדוש נחשדו בו, הורה שוב עבדאללה לגלאב לחסל את הארגון. ב-18 בינואר, לפי הוראה מגלאב, הקיפה חטיבה שלמה, בפיקוד הקצין הבריטי ויליאם ניומן, את ביר זית, מקום המפקדה הראשית של הג'יהאד הקדוש, אך היא מצאה אותו ריק. קצין לגיון ערבי הדליף זאת לקאסם אל-רימאוי, מזכיר הארגון, וכל הלוחמים עברו לבית לחם, להיות בחסות הצבא המצרי. כוחות הג'יהאד הקדוש נותרו בבית לחם עד שהצבא המצרי התפנה משם באפריל 1949, ואז פירק אותם גלאב והחרים את נשקם.⁶²

בזמן קיומה של "ממשלת כל פלסטיין" בעזה המשיכה ממשלה זו לגייס ולארגן את כוחות הג'יהאד הקדוש. כוונתה הייתה להפוך את כוחות הג'יהאד הקדוש שלחמו לצד הצבא המצרי לגרעין של צבא. הכוחות המשיכו להיות כפופים לה גם לאחר שעברה לקהיר. ואולם "ממשלת כל פלסטיין" לא הצליחה להפוך לריבונית. המחסור במשאבים פיננסיים עצמאיים, חוסר הרצון של הליגה הערבית להמשיך לממן כוחות אלה והידוק הפיקוח המצרי על האוכלוסייה הפלסטינית ברצועת עזה הביאו בסופו של דבר לפירוק

60 רשימה חלקית של האירועים שבהם היה מעורב הג'יהאד הקדוש ניתן למצוא אצל אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 74, ואצל אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 41. על הערכת השפעתו של הקרב על הקסטל על הג'יהאד הקדוש ראה אביר (לעיל הערה 32), עמ' 7–10.

61 נבו (לעיל הערה 1), עמ' 25–26; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 74.

62 אל-תל (לעיל הערה 49), עמ' 359–360, 362–366, 415–416; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 74.

הכוחות באזור זה לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק בין מצרים לישראל בפברואר 1949. ב-15 במאי 1949 הורה משרד הוועד הערבי העליון בקהיר באופן רשמי לכוחות הג'יהאד הקדוש להפסיק כל פעילות ולהתפזר.⁶³

צבא ההצלה

ביוני 1946, בעקבות המלצות דו"ח הוועדה האנגלו-אמריקאית להכניס מאה אלף יהודים לארץ ישראל ולבטל את הספר הלבן של 1939, התכנסה הליגה הערבית בבלודאן שבסוריה והגיעה לידי מסקנה שיהיה צורך לשלוח מתנדבים לארץ ישראל. ב-19 בספטמבר 1947, בעקבות פרסום המלצות דו"ח אונסקו"פ בזכות תכנית החלוקה, התכנסה הוועדה המדינית של הליגה הערבית בצופר שבלבנון, ולאחר מכן, ב-7 באוקטובר, התכנסה מועצת הליגה בעאליה שבלבנון, והחליטו לממש את החלטות בלודאן. כן הוחלט להקים וועדה צבאית שתבחן את המצב בארץ ישראל מהבחינה הצבאית ואת צורכי ההגנה של ערביי הארץ, ותגיש דו"ח על כך לליגה הערבית. ועדה זו תמליץ להקים את צבא ההצלה (ג'יש אל-אנקאד').⁶⁴

לראש הוועדה הצבאית מונה אסמאעיל צפות, עוזר הרמטכ"ל העיראקי. חבריה היו הקצינים הבכירים מחמוד אל-הנדי הסורי ושוכת שקיר הלבנוני, העסקן הפלסטיני צבחי אל-ח'דרא, שהוחלף מאוחר יותר בפלסטיני עזת דרוזה, והקצין הבכיר העבר-הירדני בהג'ת טבארה, שמעולם לא טרח להופיע ושאת מקומו מילא הקצין לשעבר וצפי אל-תל (בפברואר 1948 מינתה ממשלת עבר הירדן במקומו את עבד אל-קאדר אל-ג'ונדי, סגן מפקד הלגיון). הוועדה ישבה בדמשק והייתה אמורה כנזכר להגיש דו"ח ולהתפזר. אולם לאחר שהמליצה להקים את צבא המתנדבים, "צבא השחרור" (ג'יש אל-תחריר) בשמו המקורי, ולאחר שמדינות ערב לא הצליחו להגיע ביניהן להסכמות על פרטי הביצוע, נתבקשה הוועדה להמשיך בפעולתה ולהקים את הצבא בעצמה. זאת ועוד, בישיבת הליגה הערבית בקהיר ב-17 בדצמבר, הוחלט להפוך את הוועדה למטה הכללי של הצבא הנזכר. בשל התפתחות זו העביר צפות את מטהו לכפר קדסיה שבפרברי דמשק; שם, במתקן של משרד ההגנה הסורי, הוקמה המפקדה העליונה של הצבא המתוכנן. צפות גם חילק את תפקידי המטה בין חברי הוועדה. מחמוד אל-הנדי מונה לאחראי על אספקה, תחבורה ושלישות, צבחי אל-ח'דרא לאחראי על נשק ותחמושת, ושוכת שקיר ווצפי אל-תל חלקו ביניהם את האחריות על מבצעים, מודיעין והדרכה. כן צורף למטה העיראקי טה

63 סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 185; נבו (לעיל הערה 1), עמ' 26; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 41; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 74; אגא (לעיל הערה 32), עמ' 62; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 89.

64 גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 1-3; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 97; הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 32, 34; ג'בורי (לעיל הערה 57), עמ' 111; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ג.

אל-האשמי, בעברו רמטכ"ל וראש ממשלה, שכבר קודם לכן החל לעסוק בגיוס מתנדבים בתפקיד מפקח ראשי על המתנדבים.⁶⁵

הוועדה הצבאית ראתה כמשימותיה הראשונות לגייס מתנדבים מארץ ישראל וממדינות ערב, לאמנם בסוריה בפיקוחה ולעשותם ליחידות לוחמות, ולאסוף נשק לצורך המלחמה בארץ ישראל. ואולם משימה חשובה לא פחות הייתה למצוא מפקד לצבא שיוקם. צפות סירב לקחת תפקיד זה על עצמו בטענה שאינו מכיר את ארץ ישראל ואת תושביה וגם אינו בקי בלוחמת גרילה. נשיא סוריה, שוכרי אל-קתלי, הציע את פאוזי אל-קאוקג'י, אשר כבר צבר ניסיון בהפעלת כוחות מתנדבים בארץ ישראל במרד של 1936–1939. לקאוקג'י היה עבר עשיר בתנועה הלאומית והוא נטל חלק פעיל במרד הסורי נגד הצרפתים ב-1925–1926 ובמאבק נגד הבריטים בעיראק ב-1941. הוא נחשב מומחה בלוחמת גרילה וכמי שכבר רכש מוניטין בקרב ערביי ארץ ישראל. להצעה הייתה גם תכלית נוספת, למנוע השפעה של המופתי על הצבא המתוכנן באמצעות מפקד שיהיה מקורב אליו (היחסים בין קאוקג'י למופתי הגיעו לכדי קרע כבר ב-1936). המינוי היה מקובל גם על המלך עבדאללה, קרוב לוודאי מאותה סיבה. ניסיונות של הוועדה להגיע לעמק השווה עם המופתי בעניין זהותו של המפקד לא צלחו. המלחמה בארץ ישראל כבר פרצה, בעקבות קבלת תכנית החלוקה, והיה צורך להחליט מהר. ב-6 בדצמבר החליטה הוועדה לבחור בקאוקג'י.⁶⁶

בישיבת הליגה בקהיר שבה הוחלט להפוך את הוועדה הצבאית למטה צבא ההצלה, הוחלט גם למנות את צפות למפקד העליון של כל הכוחות הערביים בארץ ישראל, דהיינו גם כוחות המתנדבים וגם הכוחות המקומיים. צפות, שלא היה בקהיר בזמן קבלת ההחלטה, היה מתוסכל מכך שלא ביקשו את הסכמתו וסירב לקבל את התפקיד עד שיתקבלו המלצותיו בעניין האופן שבו יש לנהל את המלחמה. ראש ממשלת סוריה, ג'מיל מרדס, דיבר על לבו, ולבסוף נתרצה צפות וקיבל עליו את התפקיד. מערכת היחסים בין המפקד העליון, צפות, למפקדו בשטח, קאוקג'י, לא הייתה מן המשופרות. היו חילוקי דעות רבים בין קאוקג'י לוועדה הצבאית. לעתים הוועדה הייתה עוקפת את קאוקג'י ופונה ישירות למפקדים בשדה. זאת ועוד, אם מלכתחילה כוונת הוועדה הייתה שקאוקג'י יהיה

65 הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 36, 41; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 2–3, 33–34; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ג'; ג'בורי (לעיל הערה 57), עמ' 111; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 105; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 245; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 97–98; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 262, 266; אל-הוארי (לעיל הערה 6), עמ' 161; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 186; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 38; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 190, 200.

66 תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 124; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 262; אחמד פראג' טאיע, צפחאת מטויה ען פלסטין, [קהיר 1965], עמ' 161; טה אל-האשמי, מד'כראת טה אל-האשמי 1942–1955, בירות 1978, כרך 2, עמ' 176–178; הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 36; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 97; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 150; ג'בורי (לעיל הערה 57), עמ' 114.

מפקדו של כל צבא ההצלה, בסופו של דבר, בגלל בעיות תחבורה ותקשורת, אך גם על רקע אישי, הוחלט ששני הגדודים הצפוניים של הצבא, גדוד הירמון השני והגדוד הדרוזי, יהיו כפופים ישירות לוועדה. לא היה קשר קבוע בין קאוקג'י לקצין הבכיר באזור הצפון, אדיב אל-שישכלי, מפקד גדוד הירמון השני, הגם שלהלכה הוא היה אמור להיות כפוף לו. בפועל, צבא ההצלה פעל בשטח באופן עצמאי, ללא כפיפות למפקדה בדמשק. לכל היותר היא שימשה עבורו סמכות בענייני לוגיסטיקה, אך מעולם לא סמכות מבצעית. מפקדי הצבא היו פונים לוועדה רק כאשר נזקקו לכסף, נשק ותחמושת וכוח אדם.⁶⁷

המופתי לא בטח לא בצפות ולא בקאוקג'י. הוא רצה אחריות בלעדית על כל הכוחות בארץ ישראל ושעבד אל-קאדר אל-חוסייני יהיה מפקדם. כפשרה בין עמדתו של המופתי ובין עמדת הממשלה הסורית שרצתה את קאוקג'י כמפקד הבלעדי, החליטה הוועדה הצבאית בסופו של דבר לחלק את ארץ ישראל לארבעה אזורים פעילות: א. הפיקוד הצפוני, מגבול סוריה ולבנון ועד הקו שחתך את הארץ מהרצליה במערב, דרך קלקיליה, דרומה לשכם ועד הירדן במזרח, תחת פיקודו של קאוקג'י; ב. הפיקוד המרכזי המזרחי, מנהר הירדן במזרח, דרך יריחו עד כביש שכם-ראמאללה ומשם דרומה לירושלים, לבית לחם ולחברון ובחזרה מזרחה עד ים המלח, תחת פיקודו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני; ג. הפיקוד המרכזי המערבי, ממזרח לרמלה ולוד ועד יפו, תחת פיקודו של חסן סלאמה; ד. הפיקוד הדרומי, מרפיח דרך עזה עד מג'דל, מזרחה דרך פאלוג'ה עד חברון (לא כולל) ומשם לים המלח (לא נקבע מפקד, אך לאחר מכן נטל את הפיקוד על האזור הקצין לשעבר הסעודי מוחמד טארק אל-אפריקי). ב-5 בפברואר 1948 נתכנסו בדמשק נשיא סוריה שוכרי אל-קותלי, המופתי, עבד אל-קאדר אל-חוסייני, חסן סלאמה וחברי הוועדה הצבאית, לדון בחלוקת הסמכויות. המופתי הציע שבכל אזור בארץ ישראל יהיו שני מפקדים בעלי מעמד שווה, האחד ימונה על ידי הוועד הערבי העליון והשני על ידי הוועדה הצבאית. טה אל-האשמי, הבכיר מבין הנוכחים בניסיונו הצבאי, התנגד נמרצות לרעיון והתעקש שבכל אזור יהיה רק מפקד אחד. הצעתו של המופתי נדחתה וחלוקת הסמכויות נותרה כפי שהחליטה הוועדה הצבאית, לפחות מבחינה תאורטית.⁶⁸

67 גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 5-6; אל-האשמי (לעיל הערה 66), עמ' 183; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 115-116; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 41; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 11; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 487. אל-הוארי (לעיל הערה 6), עמ' 168, ואל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 245, טוענים שבסופו של דבר התפטר צפות, לאחר שהתגלעו חילוקי דעות בינו ובין הליגה על דרכי הפעולה ולאחר שהגיע לידי מסקנה שאין סיכוי לנצח עם הכוח הלוחם שלרשותו (קצרי אומר שההתפטרות הייתה במרס 1948). ואולם אין תימוכין לטענה זו ממקורות אחרים, ונראה שצפות המשיך לשרת בתפקידו עד ערב פלישת צבאות ערב. טענתה של אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 611, שצפות והאשמי לא ביקרו בארץ ישראל אפילו פעם אחת במהלך הקרבות, אינה נכונה. צפות והאשמי ביקרו פעמים מספר בארץ ישראל במהלך הקרבות.

68 את"ה, 230/כללי/8: אסמאעיל צפות, "הקמת הכוחות והגדרת החזיתות והגזרות שלהם" [תרגום עברי], 1 בינואר 1948; "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36); אגא (לעיל הערה 32),

צבא ההצלה הורכב משמונה גדודים, שנקראו ברובם על שם ניצחונות צבאיים מפורסמים של דת האסלאם בראשית דרכה: גדוד (פוג') הירמוך הראשון, גדוד הירמוך השני, גדוד הירמוך השלישי, גדוד חטין, גדוד אל-קאדסיה, גדוד אג'נאדין, גדוד אל-חוסייין וגדוד ג'בל אל-ערב. הגדודים הגיעו בשלבים לארץ ישראל (כפי שיפורט להלן), וכאמור לעיל לא היו כולם תחת פיקוד מרכזי אחד. כאשר הגיע גדוד הירמוך הראשון בפיקודו של מוחמד אל-צפא לצפון השומרון בינואר 1948, נתמנה צפא למפקד המשולש שכם-טולכרם-ג'נין, והחזיק בתפקיד זה עד בואו של קאוקג'י. לעומת זאת, אזור הגליל נמסר לפיקודו של אדיב אל-שישכלי, מפקד גדוד הירמוך השני, שקבע את מפקדתו בצפצאף ופעל באופן עצמאי מבחינה טקטית מהכוחות שבמרכז הארץ. רק בתקופת הפעילות השנייה של צבא ההצלה בארץ ישראל, מראשית יוני 1948, כאשר כל צבא ההצלה התרכז בצפון ארץ ישראל, פיקד קאוקג'י על כל הצבא. קאוקג'י עצמו הגיע לארץ ישראל רק ב-6 במרס 1948, לאחר לילה בעמאן וסעודה עם עבדאללה. כאשר הגיע, נטל את הפיקוד מידי צפא ובמחצית מרס חילק את אזור המשולש כדלהלן: גדוד אל-קאדסיה בצפון, גדוד הירמוך הראשון בצפון-מזרח, גדוד אל-חוסייין בדרום-מזרח וגדוד חטין במערב.⁶⁹

קאוקג'י קבע את מפקדתו בכפר ג'בע, במרכז המשולש שכם-טולכרם-ג'נין. בראש מטה המפקדה עמד מאמון אל-ביטאר הסורי. כן היו במפקדה מנהלת כוח אדם, חימוש וציוד, פלוגת מפקדה שכללה את משמר המפקדה וקשר, בית דין צבאי, שירותי הנדסה, שירותים רפואיים (כולל בית חולים שדה בשכם), שנוהלו על ידי רופא סורי, ומחלקת פרסומים, תעמולה ועיתונות, שנוהלה על ידי העיתונאי הסורי עלי נאצר אל-דין. בראשית אפריל החלה לשדר משם תחנת השידור של צבא ההצלה, בערבית, באנגלית ובעברית. נוסף לאלה היו גם שירותי ביטחון ומודיעין, אם כי המודיעין הוכיח עצמו יותר כמודיעין מסכל (תפיסת מרגלים) מאשר כגוף לאיסוף מידע ולניתוחו ברמה גבוהה.⁷⁰

הראשון בגדודי צבא ההצלה שנכנס לארץ ישראל היה גדוד הירמוך השני, תחת פיקודו של הקצין הסורי אדיב אל-שישכלי. הגדוד חצה את הגבול הלבנוני ב-8 בינואר 1948 וחנה בגליל העליון באזור שבין מאלכיה, צפצאף וצפת. אחריו נכנס גדוד הירמוך הראשון, תחת

עמ' 69; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 98; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 41; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 154; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 198. למעשה, הגבול בין הפיקוד המרכזי המזרחי, תחת פיקודו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני, לפיקוד המרכזי המערבי, תחת פיקודו של חסן סלאמה, היה בלטרון. ראה צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' יא.

69 אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 41; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 34; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 262, 274; אל-הוארי (לעיל הערה 6), עמ' 162; טאיע (לעיל הערה 66), עמ' 161; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 472; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 205; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 125; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' יב.

70 שם, שם; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 114–115; שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 176; תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 198; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 156. על שירותי המודיעין של צבא ההצלה ראה עוד אצל אבוניל (לעיל הערה 4), עמ' 68–73.

פיקודו של הקצין הסורי מוחמד אל-צפא. ב-20 בינואר עבר הגדוד מסוריה לארץ ישראל דרך עבר הירדן, בהסכמתו של עבדאללה, וחנה באזור ביסאן-ג'נין בצפון השומרון. שלישי להיכנס לארץ ישראל, אף הוא דרך עבר הירדן, היה גדוד חטין, תחת פיקודו של הקצין העיראקי מדלול עבאס, שנכנס ב-28 בינואר. הגדוד התמקם באזור טובאס שבלב השומרון. במשך החודש שלאחר מכן לא הגיעו כוחות נוספים.⁷¹

שני הגדודים הבאים הגיעו מעיראק. גדוד אל-חוסייין הגיע מעיראק לסוריה ב-18 בינואר. כמה מקורות ערביים מציינים שהגדוד פתח במרד ולכן הוחלט לפזרו עוד בטרם נכנס לשדה הקרב. אולם העובדות הן שהגדוד הגיע לארץ ישראל, אך בגלל רמתו הצבאית הנמוכה הוחלט שעדיף לפזר את יחידותיו בין הגדודים האחרים ולא להשתמש בו כמקשה אחת. עוד בטרם המשיך בדרכו לארץ ישראל נקרעה ממנו אחת משלוש פלוגותיו, שהייתה בפיקוד העיראקי פאדל עבדאללה רשיד, והיא נשלחה לירושלים לשמש שם חיל מצב. שארית הגדוד הגיעה לארץ ישראל בסוף פברואר-תחילת מרס, תחת פיקודו של הקצין העיראקי מחמוד אל-הנדי. הגדוד הוצב בעורף. בסוף מרס נקרעה ממנו פלוגה נוספת והיא נשלחה לסייע לחיל המצב ביפו. בסוף אפריל נשלחה לגליל פלוגתו האחרונה, ובכך פורק הגדוד סופית. הגדוד העיראקי השני היה גדוד אל-קאדסיה, תחת פיקודו של הקצין העיראקי מהדי אל-צאלח אל-עאני. הגדוד הגיע מעיראק לסוריה ב-22 בינואר ולאחר תקופת התארגנות ארוכה המשיך לארץ ישראל במחצית מרס וחנה בג'בע. עוד קודם לכן, במחצית פברואר, נקרעה גם מגדוד זה אחת מפלוגותיו. פלוגה זו נשלחה ליפו, בפיקוד העיראקי עאדל נג'ם אל-דין, שמונה למפקד חיל המצב שם.⁷²

שבועיים לאחר מכן, ב-30 במרס, הגיע לשפרעם גדוד ג'בל אל-ערב, תחת פיקודו של הקצין הדרוזי שכיב והאב. כל אנשי הגדוד היו דרוזים. הגדוד פעל בגזרה שמעכו ועד נצרת, ומפקדו מונה גם למפקד אזור חיפה, תוך שהוא כפוף ישירות למפקדה בדמשק (דהיינו לא לקאוקג'י, אבל גם לא לשישכלי, הקצין הבכיר באזור הגליל). במחצית השנייה של אפריל, בעקבות ההחמרה במצב הערבים בארץ ישראל, העבירה המפקדה בדמשק את האחריות על האזור המרכזי, מירושלים במזרח ועד יפו במערב, לידי קאוקג'י (כזכור, עד אז הוסכם שאזור זה יהיה באחריות הג'יהאד הקדוש), ושיגרה לשם שני גדודים נוספים שהוחזקו כעתודה. באמצע אפריל הצטרף למערכה גדוד אג'נאדין, תחת פיקודו של הקצין הפלסטיני מישל אל-

71 אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 45-46; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 105-106; יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 52; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 35, 43, 48; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ו, יב; אל-האשמי (לעיל הערה 66), עמ' 195; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 88; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 464-465; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 194.

72 אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 45; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 105; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 55-57, 59, 61; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ו-ז; טאיע (לעיל הערה 66), עמ' 161; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 460, 473. אחדים מהמקורות הערביים (אל-עארף, אל-הנדי ועבד אל-מנעם) מתייחסים לכוח של עאדל נג'ם אל-דין כגדוד של ממש, בשם גדוד אל-עראק.

עיסא, והוא נשלח ליפו. אחרון להצטרף, ב-24 באפריל, היה גדוד הירמוך השלישי, שנשלח לירושלים תחת פיקודו של העיראקי עבד אל-חמיד אל-ראוי אבל הוא התפרק תוך זמן קצר.⁷³ נוסף לגדודים הרשמיים היו גם יחידות עצמאיות אחדות, רובן על בסיס גיאוגרפי או אתני מוגדר, שפעלו בעיקר באזור השומרון ובאזור המרכז. פלוגה מדיר אל-זור שבסוריה בפיקודו של ח'אלד מטרג'י הגיעה בתחילת פברואר. פלוגה מהעיר חמאה בפיקודו של חמוד אל-ח'טיב הגיעה במרס. פלוגה לבנונית בפיקודו של מדחת עלי הגיעה בראשית אפריל. פלוגת מנכו אבו עבדה העבר-הירדנית הצטרפה לקרבות בבאב אל-ואד. פלוגה צ'רקסית שימשה בתפקידי שיטור צבאי וכמשמר המפקדה של קאוקג'י. יש שיחידות אלו פעלו באופן עצמאי, יש שהן צורפו לאחד הגדודים, ולפעמים הן פעלו מקצת הזמן באופן עצמאי ומקצת הזמן במסגרת הגדודים.⁷⁴

אשר לסך כל החיילים שלחמו בשורות צבא ההצלה, והגיעו בפועל לארץ ישראל, יש גרסאות מספר. לפי דו"ח של צפות מראשית פברואר 1948, מספר המתנדבים הכולל התקרב ל-5,000, מהם כבר הגיעו לארץ ישראל 2,500 (דהיינו בשלושת הגדודים הראשונים). לפי דו"ח שלו מהמחצית השנייה של מרס, מספר המתנדבים הכולל הגיע ל-5,200, מהם כבר הגיעו לארץ ישראל 4,000 (דהיינו כולל שני הגדודים העיראקיים). גם אחדים מהמקורות הערביים האחרים נוקבים במספר 4,000 וכך גם טען קאוקג'י. אלא שכזכור במהלך החודש שלאחר מכן נכנסו גדודים נוספים של צבא ההצלה, ולכן משתמע מדבריו של צפות, שבשיא כוחו מנה הצבא למעלה מ-5,000 לוחמים.⁷⁵ במחצית מרס האמינה ה"הגנה" שכוחו של צבא ההצלה הגיע ל-5,000–6,000 איש. כך גם סבר אז הנציב העליון הבריטי. ישנם גם אומדנים אחרים. המרחיק לכת שבהם הוא זה של פאיז אל-קצרי, ששימש ב-1948 מפקד סוללת תותחים בגדוד הירמוך השני, וכתב בספרו על המלחמה שמספר המתנדבים הגיע ל-10,000, אם כי הוא הוסיף שרבים מהם פרשו ונותרו בפועל רק 5,000.⁷⁶ עוד יש

73 אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 45–46; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 105–106; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 69, 80; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ז, ט, יב; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 40; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 83, 162; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 476, 482–483; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 160.

74 אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 46, 48; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ו-ז; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 40, 327; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 83; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 66.

75 דו"ח מ-8 בפברואר 1948, מצוטט בתקריר (לעיל הערה 50), עמ' 137; דו"ח מ-23 במרס 1948, מצוטט שם, עמ' 152; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 91; טאיע (לעיל הערה 66), עמ' 161; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 45 (דברי קאוקג'י). סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 16, סבור שהיו פחות מ-5,000 איש, כולל כל הגדודים, הפלוגות העצמאיות וחילות המצב.

76 "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36); לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 200 (מצטט את הנציב העליון); אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 244. אגא (לעיל הערה 32), עמ' 57, סבור שהמספר לא עלה על 7,000. שמעוני העלה את המספר עד 8,000. ראה יעקב שמעוני, "הערבים לקראת מלחמת ישראל-ערב, 1945–1948", המזרח החדש, יב (תשכ"ב), עמ' 207, ושמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 175.

לציין, שבתקופת פעילותו השנייה של צבא ההצלה בארץ ישראל, כאשר התרכז כל צבא ההצלה בצפון הארץ, מנה כנראה הצבא כ-3,000 איש בלבד.⁷⁷

ניתן להגיע למספר הכולל של חיילים בצבא ההצלה גם באופן אחר, על ידי סיכום מספרי הלוחמים בגדודים השונים. כל גדוד (פוג') מצבא ההצלה היה אמור להיות מורכב משלוש פלוגות (סריות) רגלים, פלוגת מפקדה ופלוגת נשק כבד (מקלעים, מרגמות ובמקצת המקרים גם תותחים). כל אחת מהפלוגות הייתה אמורה למנות 100 לוחמים, וסך הכול 500 לוחמים בגדוד.⁷⁸ אולם לא כך היו פני הדברים במציאות. גדוד הירמון הראשון מנה בשיא כוחו 1,230 איש (כולל מגויסים מקומיים). גדוד הירמון השני מנה 600 איש ועוד 700 לוחמים בפיקוד מקומי. גדוד חטין מנה 637 איש. גדוד אל-חוסין מנה 360 איש לפני שפוצל. גדוד אל-קאדסיה מנה גם הוא 360 איש לפני שהוצאה ממנו הפלוגה שנשלחה ליפו. גדוד ג'בל אל-ערב מנה 400–500 איש, ויחד עם המקומיים שהצטרפו אליו היה כוחו קרוב ל-1,000 איש. גדוד אג'נאדין מנה כ-300 איש. אין נתונים על גודלו של גדוד הירמון השלישי בתקופה זו, ונראה שהיה הקטן מכולם, עד שיש מי שאינו מתייחס אליו כלל כגדוד, אך בתקופת הפעילות השנייה שלו נאמר שמנה 260 איש. מפקדתו של קאוקג'י בג'בע מנתה 250 איש.⁷⁹ סיכום כוחות כל הגדודים והמפקדה הוא 5,697 איש. ידועים גם היקפיהן של חלק מהפלוגות העצמאיות (לדוגמה, הלבנונים מנו 200 איש והצ'רקסים 300 איש), אך לא ניתן להוסיפן לסך הנזכר, משום שבחלק מהזמן הן פעלו במסגרת הגדודים וייתכן שהמספרים הנזכרים לעיל כללו אותן. מסיבה דומה לא ניתן להוסיף לסך הנזכר את חילות המצב מטעם צבא ההצלה, שמקצתם היו גדולים יחסית (לדוגמה, חיל המצב בירושלים מנה 128 עיראקים ועוד 250 לוחמים מקומיים; חיל המצב ביפו הגיע בשיאו לכ-350 איש), אך גם הם יצאו על פי רוב מהגדודים.

בעיה בפני עצמה היו הקצינים בצבא ההצלה. לפי קצרי, קצין בעצמו, מספרם לא עלה על מאה,⁸⁰ דהיינו יחס של כמעט 1 ל-60, במקום היחס המקובל של 1 ל-20. התוצאה של זה הייתה שבמקרים רבים מפקדי יחידות היו פנסיונרים, קצינים זוטרים, נגדים או אפילו מתנדבים חסרי ניסיון צבאי קודם. רמת הפיקוד הייתה נמוכה. זאת ועוד, רבים מהקצינים

77 צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ה; תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 197.

78 אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 250; תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 198.

79 הנתונים מבוססים ברובם על תיקי צבא ההצלה המצויים בארכיון צה"ל, ומסוכמים ב"טבלא מסכמת ליחידות צבא ההצלה", המצורפת כנספח בעל עימוד נפרד לאחר עמ' ט"ז בצבא ההצלה (לעיל הערה 36). כן ראה שם, עמ' ו-ז, וגלעד (לעיל הערה 5), עמ' 35, 43, 48, 55, 61, 73, 80. עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 176, מביא נתונים זהים לגבי הגדודים אל-חוסין ואל-קאדסיה. אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 39, טוען שכל גדוד מנה בשיא כוחו 700 איש. אמנם חלוקת כוח האדם בין הגדודים, כמצוין למעלה, הייתה שונה לגמרי, אך הסך הכול המשתמע מדברי עארף דומה: 5,600 איש.

80 אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 240. ראה גם דבריו שם בעמ' 254, שגם מהם משתמע שמספר הקצינים היה כשליש מהנדרש.

באו מחוגים קיצוניים ואופוזיציוניים, ומקצתם היו במעצר בארצותיהם, הוצאו לפנסיה או לפחות היו מנועי קידום. ממשלותיהם שמחו להיפטר מהם, ומן הסתם לא היו מצטערות אילו נפלו בקרב. כך, לדוגמה, רבים מהקצינים העיראקים היו בוגרי התקוממות רשיד עאלי אל-כילאני ב-1941, והגיעו לארץ ישראל ממחנות מעצר או כפנסיונרים שהורחקו מכל פעילות צבאית או פוליטית בעיראק.⁸¹

לפי החלטת הוועדה המדינית של הליגה הערבית בישיבתה בקהיר בדצמבר 1947, הוטל על סוריה לשלוח 500 מתנדבים לצבא ההצלה, על עיראק 500, על מצרים 500, על ערב הסעודית 500, על לבנון 300 ועל עבר הירדן 200.⁸² החלטות לחוד ומעשים לחוד. עיקר המתנדבים לצבא ההצלה היו סורים. בפברואר 1948 נמנו 2,987 סורים מתוך סך 4,976 המתנדבים שעברו עד אותה עת במחנות האימונים, והם היו 60 אחוזים מכלל המתנדבים. הם התגייסו במשרדי הוועדה הצבאית או בוועדות לשחרור פלסטיין (לג'אן תחריר פלסטיין) שהוקמו בדמשק ובחלב. גם רוב הקצינים המקצועיים והנגדים בצבא ההצלה היו סורים; רבים מהם היו יוצאי הצבא הסורי הסדיר. יותר מ-45 קצינים ו-400 חיילים מהצבא הסורי הצטרפו לצבא ההצלה. רבים מהם באו מעדות המיעוטים, דרוזים, עלאונים וצ'רקסים. שני גדודים, הירמוך הראשון והשני – אנשיהם, ציודם וכלי נשקם – נתרמו על ידי הממשלה הסורית. רוב מכריע של חייליהם ושל קציניהם היו סורים; הראשונים ממשוחררי הצבא הסורי והאחרונים מתוך הצבא עצמו (בגדוד הירמוך הראשון היו גם פלסטינים ומעט מצרים וחג'אזים, ובגדוד הירמוך השני היו גם פלסטינים, עיראקים, לבנונים, עבר-ירדנים שערקו מהלגיון הערבי, ולבסוף הצטרפו גם יוגוסלבים אחדים, שיוזכרו בהמשך).⁸³

שניים לסורים היו העיראקים. בפברואר 1948 נמנו 800 מהם מתוך 4,976 המתנדבים, והם היוו בין 16 ל-17 אחוזים מכלל המתנדבים וחלק נכבד מהקצינים ומהנגדים. הם גויסו בידי הוועדה להצלת פלסטיין (לג'נת אנקאד' פלסטיין) בבגדאד, והיא ששלחה את שני הגדודים, אל-חוסין ואל-קאדסיה. שני גדודים אלה הגיעו מעיראק ללא נשק כלל, והסורים הם שהוצרכו לציידם. מתנדבים עיראקים היו חלק נכבד גם בגדודים חטין והירמוך השלישי וכן בחילות המצב בירושלים וביפו. כן שיגרו העיראקים בראשית ינואר

81 תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 153, 197; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 47; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 81; שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 175; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 155.

82 תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 95–96; אל-האשמי (לעיל הערה 66), עמ' 180.

83 דו"ח של הוועדה הצבאית מ-8 בפברואר 1948, מצוטט בתקריר (לעיל הערה 50), עמ' 137; שמעוני (לעיל הערה 76), עמ' 207; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 35–36, 46–47; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 81–82; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 186; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 106; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 29, 35; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 12; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 155; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 176; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ו; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 89; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 459.

1948 פלוגת קומנדו (מגאוויר) בת 90 איש, שהשתלבה בגדוד אל-חוסין. נראה שאחדים מהמתנדבים העיראקים היו כורדים.⁸⁴

הפלסטינים, שלמענם הוקם צבא ההצלה, מנו בפברואר 1948 גם כן 800 איש, בין 16 ל-17 אחוזים מכלל המתנדבים אז (הסיבות למיעוטם היחסי נזכרו לעיל, בדיון על צבא הג'יהאד הקדוש). חלקם של הפלסטינים היה ניכר בגדודים חטין ואג'נאדין. כן היו פלסטינים בשלושת גדודי הירמוך. לבנונים נמנו בפברואר 1948 — 305, שהיו קצת למעלה משישה אחוזים מכלל המתנדבים אז. הם גויסו במשרד פלסטין הקבוע (מכתב פלסטין אל-דאים) בבירות, ואחדים מהם שימשו קצינים בצבא ההצלה. חלק נכבד (אולי כ-100 לוחמים) מגדוד אג'נאדין היו עבר-ירדנים. אולם אלה לא עברו דרך מחנות האימונים, אלא היו חיילים משוחררים מחיל הספר העבר-הירדני. אחדים מהם מילאו תפקידי קצונה. עבר-ירדנים היו גם בגדוד הירמוך השני ובגדוד הירמוך השלישי. מקצת מהמתנדבים העבר-הירדנים באו מבני השבטים שבעבר הירדן. כ-100 מצרים שירתו בגדודים השונים ובחילות המצב של צבא ההצלה. אלה באו בעיקר משורות האחים המוסלמים וממפלגת "מצרים הצעירה" (מצר אל-פתאת). קצינים מצרים שרצו להתנדב לצבא ההצלה, סורבו בידי ממשלת נוקראשי. נוסף לכל אלה היו בצבא ההצלה מעט סעודים (בעיקר מחיג'אז), תימנים, מרוקאים, תוניסאים, לובים, ולפי מקור אחד — גם הודים.⁸⁵

בצבא ההצלה היה גם מספר נכבד של לוחמים אירופים. ידוע על תורכים ועל גרמנים אחדים ועל מספרים גדולים יותר של בריטים ושל יוגוסלבים ששירתו בצבא ההצלה. הבריטים היו כמה עשרות, עריקים ואחרים, ששירתו כשכירי חרב או מתוך שנאה ליהודים. אשר ליוגוסלבים — מדובר היה במוסלמים מבוסניה, כ-150 מספרם ואולי אף יותר, אשר לחמו לצד הגרמנים במלחמת העולם השנייה כחיילי ס"ס וכמומחים לחבלה. שערי יוגוסלביה היו סגורים בפניהם בשל עברם, אך דווקא עברם זה, לצד מומחיותם בטכניקות לוחמה מודרנית, עשו אותם לשכירי חרב רצויים בצבא ההצלה. קבוצה עיקרית שלהם שירתה במסגרת חיל המצב ביפו, נמלטה משם ערב נפילת העיר, ומקצתם הצטרפו בתקופת הפעילות השנייה של צבא ההצלה לגדוד הירמוך השני.⁸⁶

84 תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 137; שמעוני (לעיל הערה 76), עמ' 207; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 47; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 81; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 186; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ו-ז; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 55-56, 61; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 461-460; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 176; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 40, 197, 459; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 80.

85 תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 137; שמעוני (לעיל הערה 76), עמ' 207; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ו-ז; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 79, 90; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 89, 197, 459; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 35-36, 47; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 16; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 155; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 189; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 80.

86 צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ז; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 87, 90; אל-הנדי (לעיל הערה

אמנם חלק מלוחמי צבא ההצלה היו חיילים משוחררים מהצבאות הסורי והעיראקי, אך רוב המתנדבים היו אזרחים ללא ידע צבאי מוקדם. על כן, היה עליהם לעבור תקופת אימונים, אך כיוון שזו בדרך כלל הייתה קצרה מדי, הם הגיעו לשדה הקרב כשיכולותיהם הצבאיות פחות מבינוניות. כבר במחצית אוקטובר 1947 החל גיוס המתנדבים, וצעירים פלסטינים שהגיעו מארץ ישראל נשלחו להתאמן במחנות הצבא הסורי. בסוף נובמבר נפתח מחנה אימונים מרכזי בקטנא שמדרום-מערב לדמשק, וראשוני המתאמנים בו היו ברובם פלסטינים. המדריכים היו קצינים סורים. רמת האימונים, לפחות לדעת צפות, הייתה פחות מבינונית. האימונים לא דמו כלל למקובל בצבאות אירופה. ראשוני המתנדבים עברו קורס בן חודש-חודשיים ואחרים עברו אימון בן 12-14 יום בלבד. האימונים היו מינימליים ובסיסיים ונערכו בהתאם לשיטות הצבא הסורי, אשר נטל על עצמו את כל הוצאות האספקה, הביגוד והמשכורות של המתנדבים, כל עוד שהו במחנה האימונים. האימונים כללו הפעלת רובה ושימוש ברימון יד; אחדים למדו להפעיל תת-מקלע, מעטים למדו להשתמש גם במקלע, ויחידים גם להפעיל מרגמה. רק קצינים ונגדים מעטים ידעו להפעיל ציוד קשר, וכמעט אף אחד לא ידע להשתמש בנשק ארוך-טווח או בשריוניות ובטנקים. דבר מזה לא נכלל במסגרת האימונים. המחסור בקצינים זוטרים הביא להקמת בית ספר לקצינים פלסטינים בקטנא, אך הראשונים שבהם סיימו את לימודיהם בו רק לאחר שצבא ההצלה יצא ממעגל הקרבות.⁸⁷

היו מהמתנדבים שהוצבו ביחידותיהם ללא שאומנו כלל, אף שלא היה להם ידע צבאי קודם. התוצאה הייתה שהם לא פעלו כחיילים אלא כאנשי כנופיות, היו נכנסים ויוצאים מקרבות לפי רצונם, ולא בהתאם להוראות שקיבלו ממפקדיהם, חסרו כל משמעת תחמושת, היו יורים בכמויות עצומות, וכשהתחמושת הייתה אוזלת היו נסוגים. מתנדבים אלה פחדו להילחם בלילות, ואם הותקפו בלילה היו נוטשים את עמדותיהם. מורל החיילים היה נמוך. יחידות היו עוזבות את עמדותיהן ללא הוראות מתאימות, אפילו ללא לחץ של היהודים. יחידות היו מתעלמות מפקודות לכבוש עמדות. יחידות היו מסרבות לסייע ליחידות אחרות שהיו זקוקות לעזרה. "כנופיות לא מאומנות", קרא צפות לצבא ההצלה, והתלונן על כך שהחיילים ברמה נמוכה, אינם מצייתים לפקודות ואינם מפחדים מעונש. גם הקצינים המוכשרים יותר נתקלו בבעיות משמעת מצד החיילים, דבר שפגע ביעילות תפקודם. העובדה שמקצת המפקדים היו קצינים זוטרים ונגדים, או מתנדבים חסרי ניסיון

(58), עמ' 46, 50; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 189; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 40, 459; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 16; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 82; "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36).

87 אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 252; שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 175; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 20–21, 30; אל-האשמי (לעיל הערה 66), עמ' 169, 172; תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 144, 153; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ד; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 36; אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 186; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 99; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 106; יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 45; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 80; "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36).

צבאי קודם, רק הגבירה את חוסר המשמעת. למעשה, גם מהקצינים היו שסירבו לציית לפקודות.⁸⁸

את נשקו הראשון קיבל צבא ההצלה מסוריה ומלבנון; עד סוף נובמבר 1947 סיפקה הראשונה 700 רובים והשנייה – 200. בישיבת הוועדה המדינית של הליגה הערבית בקהיר, בדצמבר 1947, הוחלט שמדינות ערב תספקנה את מכסות הנשק הבאות לצבא ההצלה: סוריה, עיראק, מצרים וערב הסעודית – 2,000 רובים ושני מליון כדורים כל אחת, עבר הירדן ולבנון – 1,000 רובים ומליון כדורים כל אחת. מכאן ואילך מומן נשקו של צבא ההצלה בידי הליגה הערבית, באמצעות הוועדה הצבאית, שסיפקה למתנדבים את נשקם ואת תחמושתם וכן שאר ציוד צבאי ואמצעי תעבורה. מחסן אספקה מרכזי הוקם בבנת ג'ביל שבדרום לבנון, ומחסנים קדמיים הוקמו לכוחות שבצפון בסעסע ולכוחות שבאזור המרכז בשכם. למעט סוריה, לא עמדו מדינות ערב במכסות שהוטלו עליהן. עד פברואר 1948 סיפקה סוריה 2,645 רובים ומליון וחצי כדורים, ואף הוסיפה על כך 15 סטנים, 59 מקלעים צרפתיים, 4 ברנים ו-8 מרגמות. כן סיפקו הסורים ציוד אלחוט, בהמות משא, כלי תחבורה ושאר מיני ציוד, אפילו על חשבון הצבא הסורי הסדיר, שיחסר ציוד זה בעת פלישתו לארץ ישראל. עיראק סיפקה 1,260 רובים ו-60,000 כדורים, אם כי הוסיפה על אלה 30 מקלעים צרפתיים, 30 ברנים ו-4 מרגמות. מצרים, לעומת זאת, סיפקה רק 800 רובים ו-400,000 כדורים, תוך שהיא טוענת שמסרה 1,200 רובים ו-700,000 כדורים למופת. ערב הסעודית סיפקה 1,600 רובים, למעלה ממחציתם פגומים ואלה הוחזרו לציר הסעודי בקהיר. עבר הירדן סיפקה 1,500 רובים. לבנון סיפקה 550 רובים ו-60,000 כדורים. הליגה הערבית רכשה בעצמה נשק נוסף, כולל 12,000 רימוני יד ושש טונות דינמיט. סך הכול עמדו לרשות צבא ההצלה בסוף מרס בין 8,000 ל-9,000 רובים, 2,800,000 כדורים, מאות אחדות של אקדחים, 90 מקלעים צרפתיים, 40 ברנים, 14 מרגמות, 8 תותחים ו-10 שריוניות (מאוחר יותר 12), שמקצתן נלקחו מהיהודים בהתקפות על שיירות ה"הגנה". במהלך אפריל הגיעה סוללת תותחים סורית נוספת, ולדברי מפקדה, פאיז אל-קצרי, הסך הכולל של תותחים שעמד לרשות צבא ההצלה היה 14 (8 תותחים מסוריה, 4 ממצרים ו-2 מלבנון – סך הכל שלוש וחצי סוללות). מספר הפגזים היה לדבריו 3,000.⁸⁹

מספר כלי הנשק שהיו בידי צבא ההצלה היה אם כן גדול באופן ניכר ממספר החיילים ששירתו בו בפועל, ונראה שיועד לצבא בן עשרת אלפים איש. אלא שהבעיה הייתה

88 עלי (לעיל הערה 29), עמ' 80–82; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 50, 116; שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 179; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 254; תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 153–154; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 29.

89 תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 124–125, 129–130, 138, 198; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 39; אל-האשמי (לעיל הערה 66), עמ' 180; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 53–54; דרוזה (לעיל הערה 6), עמ' 106; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 244–245, 249; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ה; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 118–119; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 12.

שכשליש מכלי הנשק היו בלתי שמישים. יש מהם שהיו פגומים, יש מהם שחסרו חלקים חיוניים, ויש מהם שחסרו תחמושת מתאימה. למעשה, הנשק שבידי צבא ההצלה היה בעיקרו תערובת של רובים בריטיים, צרפתיים ובלגיים, ומרגמות בקטרים שונים. לא היה אף גדוד שלכל חייליו היה אותו נשק. הדבר יצר בעיות באספקת תחמושת מתאימה. הניסיונות להגיע לאחידות בכלי הנשק כשלו.⁹⁰

כשם שמימנה את נשקו של צבא ההצלה, כך מימנה הליגה הערבית את משכורות חייליו, את מזונם ואת לבושם. שכר החיילים היה ארבע לירות לחודש (הגם שהובטחו להם עם גיוסם 10–14 לירות), וגם זה לא תמיד שולם בזמן. תמיכה במשפחות המגויסים בבית, שהובטחה אף היא, לא ניתנה. רמת המחיה היומיומית של החיילים הייתה ירודה. הוועדה הצבאית סיפקה אמנם לחיילים אוהלים, מיטות ומזרנים, אך בדרך כלל חסרו החיילים דיור מסודר והם לנו בבתים פרטיים, בבתים ספר ואף בגרנות. רק במקרים מעטים נמצא פתרון טוב יותר, למשל כאשר נתפסו בידי צבא ההצלה המחנות הצבאיים הבריטיים בראש העין ובג'וליס. בדרך כלל, לא היו לחיילים יותר מהמדים שאותם לבשו, וגם אלה היו תדיר משומשים או גנובים ממחנות צבא. בתחילה הביאו החיילים את מזונם עמם, בייחוד מוצרי מזון בסיסיים כאורז וכסוכר. ואולם מזון זה אזל, והצבא נצרך לספקי מזון מקומיים (נכבדים מקומיים קיבלו את הזיכיונות לכך). נשמעו תלונות, בעיקר בערים הגדולות, על מחסור במזון או על איכותו הנמוכה. ביפו, בירושלים ובחיפה אף פרצו שביתות ותגרות כתוצאה מכך. כל זה, יחד עם חוסר ההצלחה בשדה הקרב, גרמו לדמורליזציה בקרב החיילים ולתופעת עריקה גוברת והולכת.⁹¹

קאוקג'י, שלמד את לקחי המרד של 1936–1939, ניסה שלא להטיל עול כלכלי על התושבים המקומיים, כדי להימנע מהתפתחות עוינות ומעימותים. הצבא היה אמור לקנות את צרכיו מהתושבים, או להביאם מבחוץ, ולא לדרוש אותם מהמקומיים. בתחילה, לא הוטלו מיסים על התושבים ולא היה גיוס בכפייה. אולם עם הזמן הנוכחות המסיבית של צבא ההצלה באזור השומרון נהייתה לצנינים בעיני האוכלוסייה הערבית המקומית, שחשה שחיילי הצבא וקציניו נוהגים בה שלא כהוגן. משטר חמור הוטל על האיזורים שבהם חנה הצבא. סמכויות הרשויות העירוניות והוועדות הלאומיות המקומיות בוטלו. הופעלו בתי דין צבאיים. נאסר על המקומיים ללבוש מדים או לשאת נשק. תושבים נדרשו לספק מזון ושירותים ללא תשלום והעול הכלכלי היה כבד. המתנדבים הזרים התייחסו בהתנשאות ובבוז לאוכלוסייה המקומית, ולמרות המשמעת שניסה הצבא להטיל בקרב חייליו, היו מקרים של התנהגות בלתי ראויה, הפקרות מוסרית, שכרות וגנבות. הצבא הפעיל קציני

90 אל-שאער (לעיל הערה 32), עמ' 187 (אל-שאער מביא רשימה של כלי הנשק הפגומים באחד מגדודי צבא ההצלה); אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 53. גם אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 104, טוען ששליש מהרובים לא היו תקינים.

91 אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 39; שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 178–179; תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 138; "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36).

קישור לאוכלוסייה המקומית על מנת לפתור בעיות מסוג זה. קאוקג'י אף הורה למפקדי היחידות שלא להפנות כל דרישות שהן לוועדות הלאומיות באופן ישיר, אלא להעביר את כל הבקשות הללו למפקדה. אולם למרות מאמצייהם של מפקדי הצבא, רבו החיכוכים בין החיילים הזרים למקומיים, שחשו מדוכאים בידי "משחרריהם".⁹²

בשבועות האחרונים של 1947 הוקמו ועדות לאומיות (לג'אן קומיה) במרבית הערים הערביות או המעורבות בארץ ישראל כדי להכין את האוכלוסייה הערבית למלחמה הקרבה. הן היו אחראיות על הזנת האוכלוסייה, על איסוף כספים, על ביטחון פנים ומניעת אנרכיה, וגם על ההתנגדות המזוינת. הן ארגנו פטרולים, הפעילו שירותי עזרה ראשונה, רכשו נשק וגייסו אנשים לפעילות התנדבותית או לאימונים צבאיים. חברי הוועדות הלאומיות היו מעוניינים יותר בהגנת הנפש והרכוש מבפעילות התקפית, והם התמקדו בהגנה עצמית. במסגרת זו היו הוועדות אמורות להקים משמרות של מקומיים ולממן אותם, וכך לשחרר את הכוחות הלוחמים, דוגמת הג'יהאד הקדוש, למשימות אחרות. רבות מהוועדות הקימו משמר לאומי (חרס וטני) משלהן, ומסרו את משימות שמירת הסדר הפנימי, שמירה חיצונית ופטרול לידי צעירי הארגונים הקדם-צבאיים, דוגמת ארגון הנוער הערבי. אולם צעירים אלה לא היו כשירים למשימה, וברוב המקרים היה צורך לחזק את המשמרות המקומיים במתנדבים מבחוץ בעלי יכולת. קאוקג'י פנה לוועדות הלאומיות והציע להן לשתף פעולה, תוך שהוא מביע נכונות לקלוט בצבאו לוחמים מקומיים בתשלום. ידוע גם על קצינים מצבא ההצלה שאימנו מקומיים בקליעה למטרה, אבל המקומיים המעטים שהשתתפו בכך לא התייחסו לכך ברצינות. יתרה מכך, בערים שבהן מפקדים של חילות המצב היו כפופים ישירות לוועדה הצבאית בדמשק ולא לוועדה הלאומית המקומית (דוגמת יפו, חיפה, ומאמצע אפריל גם ירושלים), היו חיכוכים וניגודי אינטרסים בין מפקדי חילות המצב לוועדות הלאומיות, עד כדי מצב של חוסר שיתוף פעולה.⁹³

כאשר הוקם צבא ההצלה ככוח לוחם התקפי, החליטה הוועדה הצבאית להקים בצדו חילות מצב בכל אחת מהערים הערביות והמעורבות. צפות הכין רשימה בת שבע עשרה ערים, בסדר יורד של עדיפות. בראש הרשימה עמדו חיפה, יפו וירושלים. בפועל, ניתנה העדיפות הראשונה להקמת חילות מצב בערים מעורבות או כאלה שנמצאו בקרבה ליישובים יהודיים, דוגמת חיפה, עכו, ביסאן (בית-שאן של היום), טבריה וצפת, שנחשבו

92 שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 178; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 164; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 111–113; "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36).

93 אל-חות (לעיל הערה 7), עמ' 599; נבו (לעיל הערה 1), עמ' 15–16, 18; סלע, "הערבים הפלסטינים" (לעיל הערה 1), עמ' 159, 163; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 181; אביר (לעיל הערה 32), עמ' 1; שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 168; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 447; "הצבא להצלת פלסטינה" (לעיל הערה 36). על חוסר שיתוף הפעולה בין צבא ההצלה לצבא הג'יהאד הקדוש ראה לעיל בפרק על צבא הג'יהאד הקדוש. בפגישה חשאית בג'בע בין קאוקג'י ליהושע (ג'וש) פלמון, מבכירי הש"י, אמר לו קאוקג'י באשר לעבד אל-קאדר אל-חוסייני ולחסן סלאמה: "הכו בהם כמו שמכים בשודדים, אני לא אתערב". אבוניל (לעיל הערה 4), עמ' 145.

כנמצאות בסיכון גבוה. אמנם ערים כירושלים ויפו היו אף הן באותה קטיגוריה, אך הן היו תחת פיקוד הג'יהאד הקדוש, אם באחריותו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני ואם באחריותו של חסן סלאמה. לכן רק מאוחר יותר הוקמו בהן חילות מצב, ששהו בהן בעת ובעונה אחת עם כוחות הג'יהאד הקדוש, ובייחוד לאחר שנתבררה חולשתם של האחרונים לעמוד בפני היהודים. בערים שהיו בעורפו של צבא ההצלה, כמו שכם וג'נין, לא הוקמו חילות מצב.⁹⁴

מפקדי חילות המצב היו כפופים לוועדה הצבאית בדמשק והיו אמורים להיות עמה בקשר באמצעות אלחוט ושליחים. תפקידם המוגדר היה לשתף פעולה עם הוועדות הלאומיות ועם כוחות מקומיים אחרים בכל הקשור להגנת הערים, לארגן את הלוחמים בערים, לחלק נשק ותחמושת שנשלחו מהוועדה הצבאית או ממדינות ערב, להגן על הערים מפני התקפות יהודיות, לדווח על קרבות עם היהודים ועל היכולות הצבאיות של הלוחמים הערבים, ולאסוף מידע על יכולותיהם הצבאיות של היהודים. כן נדרשו מפקדי חילות המצב להימנע מעימותים עם הצבא הבריטי. הוועדה הצבאית הייתה שולחת תגבורות, נשק וציוד לחילות המצב, ובמקצת המקרים התערבה בארגונם ובתפקודם. עם זאת, דעתו של צפות על חילות המצב לא הייתה חיובית. לדבריו, כוחם היה דל וציודם עלוב.⁹⁵

אין תכלית מאמר זה לעמוד על קרבות צבא ההצלה כסדרם. הקרבות העיקריים שניהל צבא ההצלה עד לפלישת צבאות ערב היו ביחיעם ב-20 בינואר 1948 (גדוד הירמון השני), בטירת צבי ב-16 בפברואר 1948 (גדוד הירמון הראשון), במשמר העמק מ-4 עד 14 באפריל 1948 (הגדודים אל-קאדסיה וחטין), וברמת יוחנן מ-12 עד 16 באפריל 1948 (גדוד ג'בל אל-ערב הדרוזי).⁹⁶ כל הקרבות הללו נסתיימו בכישלון חרוץ של צבא ההצלה, אך אין ספק שהמפלה במשמר העמק הייתה נקודת מפנה בקורות צבא ההצלה בארץ ישראל. ההתקפה על משמר העמק נוהלה לראשונה בידי קאוקג'י עצמו. תכליתה הייתה להשמיד את היישוב היהודי שישב על הדרך שבין ג'נין לחיפה. היא החלה בעדיפות מספרית גדולה של צבא ההצלה ועם נשק כבד, והיא נסתיימה בכיבוש רבתי של כל כפרי האזור הערביים בידי הפלמ"ח. הכישלון היה כה צורב וההחלטות שנטל קאוקג'י בזמן המערכה היו כה תמוהות, עד שהיו מי שחשדו בו שהוא הסכים להפסקת אש בעיצומם של הקרבות כיוון ששוחד בידי היהודים (במהלך הפסקת האש תוגבר מאוד כוחם של היהודים באזור).⁹⁷

94 את"ה, 230/כללי/8: אסמאעיל צפות, "הקמת הכוחות והגדרת החזיתות והגזרות שלהם" [תרגום עברי], 1 בינואר 1948; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ט; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 92; אל-הוארי (לעיל הערה 6), עמ' 164. על חילות המצב בערים השונות ראה פירוש אצל אבוניל (לעיל הערה 4), חלק שני, פרק שני.

95 את"ה, 230/כללי/8: "צווים כלליים למפקדי חילות המשמר בערי פלסטין" [תרגום עברי], 29 בדצמבר 1947; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' ט.

96 על פעולותיו הקרביות של צבא ההצלה בארץ ישראל עד פלישת צבאות ערב ראה אבוניל (לעיל הערה 4), חלק שני, פרק ראשון.

97 ראה לדוגמה יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 55. יאסין, אחד ממפקדי ארגון הנוער הערבי, שירת בעצמו כמפקד מחלקה בצבא ההצלה.

קאוקג' לא נטל שוחד. הכישלון במשמר העמק נבע בראש ובראשונה מחוסר ההחלטיות שלו בניהול הקרב ומטעויות חמורות בשיקול דעת.⁹⁸

בעקבות הכישלון במשמר העמק, החלו קבוצות של מתנדבים לעזוב את הצבא ולחזור לסוריה והחל תהליך של שחיקה בכוחו של צבא ההצלה בארץ ישראל. המפקדה העליונה בדמשק המשיכה לתפקד עד ערב פלישת צבאות ערב. ב-11 במאי 1948 החליטה הוועדה המדינית של הליגה הערבית לשחרר את צפות מתפקידיו ולפזר את מטהו. המלך עבדאללה מונה למפקד העליון של צבאות ערב הפולשים והגנרל העיראקי נור אל-דין מחמוד מונה מפקד הכוחות בשטח. בעקבות פלישת צבאות ערב הוחלט שצבא ההצלה יפנה את ארץ ישראל ויחזור לסוריה להתארגנות מחדש. כבר בסוף אפריל החלו יחידות של צבא ההצלה להתכונן לפינוי אזור השומרון כדי למסור אותו לצבאות עבר הירדן ועיראק ב-15 במאי. גדוד הירמוך השני התארגן לקראת מסירת שטחיו בגליל לצבא הלבנוני. בפועל החלו יחידות צבא ההצלה להתפנות מארץ ישראל רק ב-20 במאי, תחילה מאזור ירושלים ובימים הבאים משאר החזיתות. אחרונים להתפנות, ב-29 במאי, היו הגדודים הצפוניים, גדוד הירמוך השני, לאחר כישלונם בקרב על מאלכיה, וגדוד ג'בל אל-ערב, שהיה אף הוא במאלכיה אך לא טרח כלל להשתתף בקרב, אלא נסוג ללבנון והתפרק.⁹⁹

הגם שהכוונה הייתה לנצל את שובו של צבא ההצלה לסוריה לשם התארגנות, אימונים ומנוחה, רוב יחידותיו לא זכו לכך, אלא בתוך ימים ספורים הן נשלחו חזרה לארץ ישראל לסייע לצבאות הסורי והלבנוני באזור הגליל. ראשוני הכוחות נכנסו לארץ ישראל ב-6 ביוני במסגרת המתקפה המשותפת עם הסורים והלבנונים על מאלכיה. עד לכניסת ההפוגה הראשונה לתוקפה ב-11 ביוני שבו לארץ ישראל גדוד הירמוך הראשון, גדוד הירמוך השני, גדוד חטין וגדוד אג'נאדין. קאוקג' לא הכיר בהפוגה והמשיך להתנגש עם כוחות צה"ל לכל אורכה. ב-2 ביולי התארגנו כוחות צבא ההצלה מחדש וחולקו לשלוש חטיבות: חטיבת (לואא) הירמוך הראשונה בפיקודו של מוחמד אל-צפא, חטיבת הירמוך השנייה בפיקודו של אדיב אל-שישכלי וחטיבת הירמוך השלישית בפיקודו של מהדי אל-צאלח אל-עאני. במבנה זה פעל צבא ההצלה עד תום המלחמה. צבא ההצלה היה הכוח הערבי המרכזי שפעל באזור הגליל לאחר ההפוגה הראשונה, והוא נכשל בניסיונו לכבוש את סג'רה ב-9 עד 16 ביולי. לעומת זאת, ב-16 ביולי כבש צה"ל את נצרת, שם הייתה המפקדה הקדמית של צבא ההצלה. קאוקג' עצמו הצליח לברוח מהעיר בעור שיניו. קאוקג' לא כיבד גם את ההפוגה השנייה, ומ-28 עד 31 באוקטובר התנהל הקרב האחרון בינו לכוחות צה"ל,

98 בין החלטותיו התמוהות הייתה לדוגמה החלטתו בזמן הפסקת האש הקצרה לשלוח תגבורת לירושלים, ובה גם תותחים, כדי לסייע בקרב על הקסטל. הוא הורה לכוח לחזור מייד, כשהבין עד כמה הוא זקוק לו במשמר העמק, אך כבר היה מאוחר מדי.

99 לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 231–232; גלעד (לעיל הערה 5), עמ' 35, 77; ארכיון צה"ל, 657/922/1975: "המפקדה הכללית"; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 259; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 459; צבא ההצלה (לעיל הערה 36), עמ' יד.

שנסתיים בבריחת צבא ההצלה לשטח לבנון. שרידי שלוש החטיבות אוחדו לחטיבה אחת בשם חטיבת הירמון, אשר חנתה ליד הגבול עם ישראל עד לחתימת הסכם שביתת הנשק בין לבנון לישראל, ואז עברה לסוריה, סופחה לצבא הסורי ופוזרה זמן קצר לאחר ההפיכה שעשה חוסני זעים.¹⁰⁰

המתנדבים המצרים

בתחילה סירבו שלטונות מצרים להניח לחוגי האופוזיציה להתנדב למערכה בארץ ישראל, מחשש שנשקם יופנה בסופו של דבר נגד המשטר. באוקטובר 1947 הצהיר ראש ממשלת מצרים, מחמוד פהמי אל-נקראשי, שלא ייתן לאחים המוסלמים לעבור אימונים צבאיים במצרים כדי להצטרף למערכה בארץ ישראל. נקראשי גם דחה פנייה דומה מחוג המייסדים של תנועת "הקצינים החופשיים", בהנהגת ג'מאל עבד אל-נאצר, שהועברה אליו על ידי המופתי.¹⁰¹

ואולם במצוותו של מנהיג האחים המוסלמים, חסן אל-בנא, הסתננה לארץ ישראל בפברואר 1948 קבוצה בת כשמונים אחים מוסלמים מצרים בהנהגתו של השיח' מוחמד פרגלי, במסווה של משלחת מדעית שנשלחה לחקור את חצי האי סיני. משנודע הדבר לממשלת מצרים, היא פנתה להנהגת האחים המוסלמים בקהיר בדרישה שהמתנדבים יתפנו מארץ ישראל. האחים סירבו, והממשלה הגבירה את השמירה על הגבול עם ארץ ישראל, כדי למנוע הסתננויות נוספות והעברת ציוד. למרות האמור, באפריל עלה מספרם של המתנדבים על מאתיים. הם חנו במחנה נציראת ליד דיר אל-בלח, והקצין מחמוד לביב, אח מוסלמי בכיר בעצמו, הכין אותם לקראת התקפה על היישוב היהודי כפר דרום. לרשותם עמדו אז רובים, כמה טומיגנים וברנים וכן שתי מרגמות. ההתקפה על כפר דרום נערכה ב-10 באפריל ונסתיימה בכישלון מוחלט. שנים עשר מתנדבים נהרגו ושישה נפצעו.¹⁰²

זמן קצר אחר כך ביקר במחנה האחים בנציראת הקצין המצרי אחמד עבד אל-עזיז, שבא לתור את דרום ארץ ישראל.¹⁰³ פחות מחודש לאחר מכן הנהיג עבד אל-עזיז כוחות

100 שם, עמ' ת, טז; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 259; אל-הנדי (לעיל הערה 58), עמ' 45; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 105; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 636–638; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 12; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 485; תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 209–210. על קרבות צבא ההצלה בתקופת פעילותו השנייה בארץ ישראל ראה בהרחבה אצל אבוניל (לעיל הערה 4), חלק שלישי. קאוקג'י עצמו הודח מהפיקוד בסוף נובמבר 1948. ראה שם, עמ' 191.

101 אבו אל-חג'אג' חאפז, אל-בטל אחמד עבד אל-עזיז, קהיר [196?], עמ' 132; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 14; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 174.

102 כאמל אסמאעיל אל-שריף, אל-אח'ואן אל-מסלמון פי חרב פלסטין, מהדורה שנייה, קהיר [195?], עמ' 73–74, 80–82; אברהמים שכיב, חרב פלסטין 1948: ראיה מצריה, קהיר 1986, עמ' 88, 117; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 177; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 389–390, 398; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 90; אל-אפריקי (לעיל הערה 29), עמ' 78.

103 שכיב (לעיל הערה 102), עמ' 117.

מתנדבים מצריים בהיקף רחב בהרבה, שהגיעו לארץ ישראל בברכת הממשלה המצרית ובעידודה.

בסוף פברואר 1948, תחת לחץ כבד של דעת הקהל, הסכימה הממשלה המצרית להתיר למתנדבים להתאמן במחנה הצבאי האכסטפ בקהיר לקראת יציאה לארץ ישראל. הליגה הערבית מימנה את האימונים, שנערכו בפיקודו של בריגדיר סלימאן עבד אל-ואחד אל-סבל (שבעצמו יצא אחר כך לארץ ישראל) ובפיקוחו של בריגדיר צאלח חרב, בעברו רמטכ"ל צבא מצרים ושר ההגנה. מרבית המתנדבים היו אחים מוסלמים, וגיוסם נוהל בידי מחמוד לביב, אשר יחד עם קצינים מצרים נוספים אימנו את המתנדבים. יתרה מכך, ממשלת מצרים לא רק התירה לקצינים ולחיילים מהצבא המצרי לעזוב את הצבא המצרי ולהתנדב, אלא אף נתנה נשק בידי המתנדבים, ומאוחר יותר אף החליטה להקצות להם סוללת תותחים עם כל חייליה. במשך חודש מרס עודד הפיקוד המצרי קצינים, נגדים וחיילים להתנדב. הובטח להם שיוכלו לקחת נשק ותחמושת ושהליגה הערבית תיתן להם משכורת כפולה. זאת ועוד, בראשית אפריל אישרה ממשלת מצרים החלטה של משרד ההגנה לשלם לקצינים שהתנדבו את הוצאות הנסיעה שלהם לבסיס הקדמי באל-עריש.¹⁰⁴

ב-31 במרס פנה שר ההגנה המצרי, מוחמד חידר, לסגן אלוף אחמד עבד אל-עזיז, מורה בבית הספר למטה של הצבא המצרי, וביקש ממנו לפקד על כוחות המתנדבים, תחת השם "הכוחות המצריים הקלים – הקומנדו" (אל-קואת אל-מצריה אל-ח'פיפה – אל-כומאנדו). שר ההגנה ומזכ"ל הליגה הערבית מסרו לו שמצפים שהכוחות יכללו קצינים וחיילים שביקשו להשתחרר מהצבא המצרי כדי להצטרף למערכה בארץ ישראל, וכן מתנדבים מסודאן, מלוב, מתוניסיה וממרוקו. שבוע לאחר מכן הסתנן עבד אל-עזיז לארץ ישראל, ובמהלך עשרת הימים הבאים, כשהוא מחופש לבדוי, בחן את אזור עזה ובייחוד את היישובים היהודיים שבסביבה. לאחר מכן חזר לקהיר, נטל חופשה בת שישה חודשים מהצבא המצרי, ועוד באותו יום נפגש עם עת'מאן אל-מהדי, רמטכ"ל צבא מצרים, לדון עמו בסוגיית המתנדבים והלך למחנה האכסטפ להיפגש עם המתנדבים. ימים אחדים לאחר מכן עברו המתנדבים לאל-עריש ועבד אל-עזיז חזר לדרום ארץ ישראל עם כמה קצינים נוספים לסיוור ג'יפים בן יומיים, שבמהלכו בחנו את זירת הקרב העתידית. הוא דיווח על ממצאי הסיוור לשר ההגנה ולמזכ"ל הליגה הערבית, ובביקור בזק בקהיר התלונן בפני עזאם פאשא על מצב הצידוד שנמסר למתנדבים. ב-1 במאי הוציא עבד אל-עזיז גילוי דעת לחייליו ושוחח עמם על המשימה, ולמחרת יצאו הכוחות לדרך.¹⁰⁵

104 יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 47; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 308; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 90; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 399; סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 14; סלע, ארץ ישראל (לעיל הערה 1), עמ' 462; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 176; שכיב (לעיל הערה 102), עמ' 116; שמעוני (לעיל הערה 14), עמ' 176.

105 חאפז (לעיל הערה 101), עמ' 165–166, 175, 185–186, 189, 300–301, 303, 308–309, 312, 475 (בעמ' 300–312 חאפז מצטט את יומנו של אחמד עבד אל-עזיז מהתאריכים 31 במרס עד

כוחות המתנדבים היו מורכבים משלושה גדודים. רובו של הגדוד הראשון, בפיקודו של עבד אל-עזיז עצמו, היו מתנדבים מצרים, ומיעוטו מתנדבים מתוניסיה. הגדוד השני היה בפיקודו של סגן אלוף עבד אל-ג'ואד טבאלה והגדוד השלישי בפיקודו של סרן מחמוד עבדה, שכבר קודם לכן הצטרף לקבוצה הראשונה של האחים המוסלמים שהסתננה לארץ ישראל. זמן קצר אחר כך נוספו לכוחות עוד כמאתיים מתנדבים לובים, שהגיעו ממצרים בפיקודו של סגן אלוף זכריא אל-ורדאני. כאמור, מרבית המתנדבים המצרים היו מהאחים המוסלמים, ועליהם נוספו אנשי "מצרים הצעירה", פועלים וסטודנטים. הקצינים המתנדבים באו בעיקרם מחוגי אלה שייקראו מאוחר יותר "הקצינים החופשיים".¹⁰⁶ באשר למספר המתנדבים ישנן גרסאות מספר. חיל החלוץ שעבר את הגבול, בפיקודו של עבד אל-עזיז עצמו, מנה כנראה לא יותר מארבעה קצינים ו-124 נגדים וחיילים.¹⁰⁷ אולם היקף הכוחות המלא של המתנדבים, לפי עדות עבד אל-עזיז עצמו, היה 344 מצרים, 297 לובים, 45 תוניסאים (יש גרסה שמספר התוניסאים היה 120), ועוד 118 חיילים (לפי גרסה אחרת 112) מחיל התותחנים המצרי, דהיינו סך הכול כ-800 איש, בהם 12 קצינים. עבד אל-עזיז מסר מספר זה במחצית יוני, אך ייתכן שהמספר גדל יותר לאחר מכן, משום שלפי גרסה אחת מספר החיילים בכל גדוד היה 400, וסך הכול 1,200 איש. לפי דו"ח ועדת החקירה הפרלמנטרית העיראקית שהוקמה לאחר המלחמה לחקור את התבוסה, מספר המתנדבים המצרים בשלב המאוחר של המלחמה, כשהתרכזו בבית לחם, הגיע ל-1,500 איש.¹⁰⁸ נשקם של המתנדבים כלל 500 רובי לי אנפילד, 16 ברנים, 3 מרגמות, 68 רובים חודרי שריון, 4 תותחי נ"ט עם 1,400 קליעים ו-4 תותחים עם 700 פגזים. התותחים התנייעו על נושאי תותחים. כן היו ברשותם 8 שריוניות ו-3 מכוניות תובלה.¹⁰⁹

1 במאי 1948; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 399; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 276; שכיב (לעיל הערה 102), עמ' 116–117; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 309; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 90.

106 עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 280; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 390, 399; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 308; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 90, 92; שכיב (לעיל הערה 102), עמ' 115, 117. משהגיעו המתנדבים הלובים לארץ ישראל, חנו תחילה בעיראק סוידאן. ראה אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 390.

107 עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 280. וראה דברי סלע, "הכוחות" (לעיל הערה 1), עמ' 15, הקובע שמספר המתנדבים שיצאו לארץ ישראל בסוף אפריל לא עלה על 150 איש.

108 עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 280, 297; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 109; תקריר (לעיל הערה 50), עמ' 198. הבריטים האמינו במחצית השנייה של אפריל שלמעלה מאלף מתנדבים הסתננו לארץ ישראל בקבוצות של מאה עד מאתיים איש ובפיקוד של חמישה עשר קצינים לשעבר מהצבא המצרי. ראה לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 178. ייתכן שהבריטים עירבו בין קבוצת האחים המוסלמים שכבר הגיעו לארץ, ושעבד אל-עזיז ביקרם במחצית אפריל בעת סיורו הראשון בארץ ישראל, ובין כוחות המתנדבים שעדיין היו בקהיר והגיעו לאל-עריש רק בשבוע האחרון של אפריל.

109 אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 110; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 280.

משנכנסו לארץ ישראל התמקמו הכוחות בח'אן יונס. תחילה עסקו בהכשרת הדרך לכניסת הצבא המצרי, אספו מידע וכיוצא בזה, אך ב-10 במאי החליט עבד אל-עזיז לתקוף שוב את כפר דרום, אשר ישב על ציר התנועה המרכזי של הצבא המצרי בדרכו צפונה. לאחר הפגזת ארטילריה לריכוך עמדות המגינים, תקף הגדוד הראשון בפיקודו את היישוב היהודי. ההתקפה נמשכה יומיים והסתיימה בכישלון מוחלט ובאבדות כבדות. משם עברו הכוחות לעזה וב-15 במאי השתלטו על גבעות עלי אל-מנטאר, שם המתינו עד בוא הצבא המצרי.¹¹⁰

כאשר פלש הצבא המצרי לארץ ישראל סירב עבד אל-עזיז להצטרף אליו וכוחותיו פעלו באופן עצמאי באזור באר שבע, שעליה השתלטו ב-19 במאי. ב-20 במאי עברו מרבית כוחות המתנדבים לאזור חברון ומשם המשיכו לבית לחם, שם חברו לכוחות הלגיון הערבי בהתקפה משותפת על רמת רחל (21-25 במאי), שעמדה בדרכם לשכונות הדרומיות של ירושלים. ההתקפה לא צלחה. בחודשים הבאים פעל גדוד המתנדבים הראשון בפיקודו של עבד אל-עזיז באזור הדרומי של ירושלים. גדוד המתנדבים השני בפיקודו של עבד אל-ג'ואד טבאלה פעל לצד הצבא המצרי בגזרת עזה, ולאחר מותו של עבד אל-עזיז עבר לבית לחם. גדוד המתנדבים השלישי בפיקודו של מחמוד עבדה הגן על צור באהר בדרום ירושלים בשיתוף פעולה עם אחים מוסלמים עבר-ירדנים.¹¹¹ ב-22 באוגוסט קיבל עבד אלעזיז הוראות שהיו בלתי סבירות בעיניו. הוא החליט לנסוע בעצמו למפקדת כוחות הצבא המצרי במג'דל לדון בהן. כשעבר ליד עיראק אל-מנשיה, הורה זקיף מצרי לג'יפ שלו לעצור. רעש המנוע גבר על קולו של הזקיף, הג'יפ המשיך לנסוע, הזקיף פתח באש על הג'יפ ועבד אל-עזיז נהרג.¹¹²

סיכום

מאמר זה סקר את הכוחות הלוחמים הערביים המרכזיים, מקומיים וזרים, שפעלו בארץ ישראל קודם לפלישת צבאות ערב. אין מאמר זה מתיימר לכלול את כל הארגונים הערביים שפעלו בתקופה האמורה. נוסף לכוחות המתוארים בו היו גם ארגונים מקומיים אחרים,

110 חאפז (לעיל הערה 101), עמ' 198, 312; יאסין (לעיל הערה 6), עמ' 47; עלי (לעיל הערה 29), עמ' 91; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 279-280; אל-בדרי (לעיל הערה 29), עמ' 109; שכיב (לעיל הערה 102), עמ' 558; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 309-311; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 400-401; לבנברג (לעיל הערה 2), עמ' 178.

111 אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 312-313; שכיב (לעיל הערה 102), עמ' 558; עבד אל-מנעם (לעיל הערה 29), עמ' 280-281; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 390, 399; ושם בעמ' 329 נאמר שבעת סיום המנדט הבריטי פעלו בירושלים גם 85 אחים מוסלמים סורים.

112 חאפז (לעיל הערה 101), עמ' 262-265; אל-קצרי (לעיל הערה 32), עמ' 315; אל-עארף (לעיל הערה 13), עמ' 411-412. יש אומרים שהוא נהרג מכדור תועה כשנקלע לחילופי אש בין עיראק אל-מנשיה ליישוב היהודי הסמוך, גת. ראה שם, עמ' 411.

שרובם היו קשורים בצורה זו או אחרת לצבא הג'יהאד הקדוש, דוגמת "צבא מגיני אל-אקצא" (ג'יש חמאת אל-אקצא) ביפו, פלוגות צופים צבאיות למחצה, דוגמת פלוגת אסאמה בן זיד בעכו, וכן כנופיות בסגנון הישן, שהיו קשורות בצבא הג'יהאד הקדוש והשתלבו בו, דוגמת זו של אבו מחמוד אל-צפורי באזור חיפה. אולם הכוחות שתוארו במאמר זה היוו את עיקר הכוחות שעמדו לרשות ערביי ארץ ישראל במלחמתם ביישוב היהודי.

כשפרצה המערכה המכרעת בין הערבים ליהודים בעקבות קבלת החלטת החלוקה בעצרת האו"ם, לא נותר זכר מארגוני הנג'אדה והפתוה. הנג'אדה היה הכוח הצבאי למחצה הגדול ביותר שעמד לרשות ערביי ארץ ישראל בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה; והמופתי הירושלמי, בהתעקשותו להגיע לדומיננטיות בלבדית בקרב ערביי ארץ ישראל, הצליח לערערו עד היסוד ולפרקו. ארגון הנוער הערבי שהוקם במקומו (ובמקום הפתוה), לא היה אפילו צל חיוור של הנג'אדה. צבא הג'יהאד הקדוש, שהיה עשוי לתפוס את מקומו של הנג'אדה ככוח הצבאי המרכזי של ערביי ארץ ישראל, יצא אמנם מכלל כנופיות, אך לכלל צבא של ממש לא הגיע. לא הייתה לארגון תכנית אב שיטתית לביצוע פעולות, והוא היה תלוי מדי בכוח אישיותו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני. משנהרג הלה, לא נמצא אדם מתאים לתפוס את מקומו ולהמשיך את המערכה באותם מרחץ ותעוזה. אף המופתי כשל במטלה לספק לארגון את המשאבים הפיננסיים והצבאיים, שיכלו אולי לסייע לו לדמות לצבא סדיר. כמעט שלא היה שום שיתוף פעולה בין הג'יהאד הקדוש לכוח הערבי המשמעותי האחר שפעל בארץ ישראל בראשית 1948, צבא ההצלה. נאמר על מפקדו של צבא זה, פאוזי אל-קאוקג'י, שהיה מעוניין בתבוסת הג'יהאד הקדוש בידי ה"הגנה". אך גם בצבא ההצלה עצמו לא היה תיאום בין הכוחות שפעלו במרכז ארץ ישראל לאלה שפעלו בצפונה. רמתם הצבאית של חיילי הצבא, אף לדעת מפקדיו, הייתה ירודה, הם היו חסרי משמעת ונהגו כערב רב (גם בשל מוצאם הגיאוגרפי השונה). אף מפקד הצבא, קאוקג'י, לא ניחן בכישורים צבאיים מרשימים. הצבא חסר תכנית אב ברורה למטרותיו, והיה משנה את תכניותיו תדיר, לעיתים מיום אחד למשנהו. תרומת המתנדבים המצרים, אחים מוסלמים ברובם, למאמץ המלחמתי מול יהודי ארץ ישראל, הייתה שולית, והוכיחה שדבקות במטרה אינה מספקת להשגת ניצחון בקרב.

הסיבות שנימנו לעיל מספיקות בשביל להסביר את כישלון כוחות הערבים בשלב הראשון של מלחמת 1948, בטרם פלישת צבאות ערב, מול הכוח הצבאי המאורגן והיעיל יחסית של ה"הגנה". אולם לא ניתן לסיים מאמר זה מבלי להשוות את מספרי הלוחמים בשני הצדדים בשלב הזה של המלחמה, שגם הם מסבירים את התוצאה. על פי הנתונים שהובאו במאמר זה, הכוח הסדיר יחסית שעמד לרשותו של צבא הג'יהאד הקדוש לא עלה על מעט יותר מ-4,000 לוחמים (שנסתייעו באופן בלתי קבוע בעוד כמה אלפי לוחמים לא סדירים). הכוח הסדיר של צבא ההצלה מנה, בשיא כוחו, פחות מ-6,000 איש. כוחות המתנדבים המצרים מנו פחות מ-1,000 איש, ובשלב המאוחר יותר של המלחמה, לאחר שפלשו צבאות ערב, אולי 1,500. לעומת זאת, כוחות ה"הגנה" מנו ערב פלישת צבאות

ערב כ-35,000 איש,¹¹³ ועליהם יש להוסיף את כוחות הארגונים הקטנים, האצ"ל והלח"י, שמנו עם סיום המנדט למעלה מ-3,000 איש. למאמץ הצבאי הערבי בטרם פלישת צבאות ערב לא היה שום סיכוי מול הצד היהודי,¹¹⁴ ותבוסת צבאות ערב הסדירים (למעט הלגיון הערבי) בשלב השני של המלחמה, על אף הנשק הכבד והמתקדם יחסית שעמד לרשותם, ושלא היה בידי הכוחות הערביים בטרם הפלישה, רק מבליטה את חוסר הסיכוי של המאמץ המלחמתי הערבי מול היישוב היהודי בחלקה הראשון של המלחמה.

עוד יש לציין, שמספר הפלסטינים שהתגייסו לכוח הערבי הלוחם בטרם פלישת צבאות ערב היה כ-5,000 בלבד (צבא הג'יהאד הקדוש ועוד כ-800 פלסטינים ששירתו בצבא ההצלה). "מעטים מול רבים" במלחמת 1948 בטרם פלישת צבאות ערב היו הלוחמים הפלסטינים מול הלוחמים היהודים, והתוצאה הייתה בהתאם. השאלה הנשאלת היא כיצד מתוך יישוב ערבי של 1,310,000 איש התגייסו כ-5,000 איש בלבד, בעוד שמתוך יישוב יהודי בן 630,000 איש התגייסו קרוב לפי שמונה אנשים, דהיינו, בחישוב יחסי, הנכונות היהודית להתגייס הייתה כמעט פי שישה עשר. לגבי הצד היהודי, כבר קבע ענף היסטוריה של צה"ל ב-1955, שהנס של 1948 לא היה של ניצחון המעטים על הרבים, אלא של מיצוי יכולת הגיוס של היישוב היהודי.¹¹⁵ כישלוננו של הצד הערבי לגייס לוחמים בסדר גודל דומה מצריך מחקר נפרד בפני עצמו.

113 יש גרסאות המדברות אף על כ-45,000 איש.

114 לא כך נראו הדברים בעיניו של הציבור היהודי באותה עת. הסיבות לכך ראויות להידון במחקר נפרד בפני עצמו. אחת מהן באה לידי ביטוי תדיר במסמכים ובקטעי העיתונות שראה כותב מאמר זה בארכיונים. בשל שמועות סרק ודברי רהב של פוליטיקאים ערבים, ואולי גם דיסאינפורמציה מכוונת, האמינו בציבור היהודי שכוחות הערבים מונים עשרות אלפי לוחמים. בייחוד נכון היה הדבר בעת שכוחות צבא ההצלה החלו לחדור לארץ ישראל. לא כך היו פני הדברים במציאות, כפי שתואר במאמר זה, ונראה שלארגון ה"הגנה", באמצעות שירותי המודיעין שלו, הייתה תמונה מדויקת הרבה יותר של המתרחש, מזו שנצטיירה בעיני הציבור הרחב.

115 מרדכי בר-און, זכרון בספר, משרד הביטחון 2001, עמ' 176. מסתבר שכבר בתאריך מוקדם זה ידע ענף היסטוריה של צה"ל שהמיתוס בדבר "מעטים מול רבים" אינו נכון.

שיתוף פעולה מוגבל: מדינות ערב במלחמת 1948

רון יצחק

"בא עלינו אסון! לא שיערתי כי נגיע למצב כזה. סבור הייתי שכל איומי הערבים לעולם לא ייצאו אל הפועל", אמר מזכיר הליגה הערבית עבד אל-רחמן עזאם ביום פלישת צבאות ערב לארץ ישראל ב-15 במאי 1948.¹ ואכן, פלישת צבאות ערב התקבלה בתדהמה ובהפתעה אצל מנהיגים ערביים רבים, שסברו שנוכח הפירוד הקיים בעולם הערבי לא ניתן יהיה להציג חזית ערבית אחידה מול היהודים בארץ ישראל.

לכאורה נראה שמאז כניסתם של הצבאות הערביים הסדירים למלחמת 1948 פעלו הצבאות הערביים תוך אחדות ושיתוף פעולה, שהתחייבו מהחלטת הליגה הערבית מיום 11 במאי 1948, אך למעשה הם פעלו בנפרד וללא כל תיאום ביניהם. חוסר שיתוף הפעולה והאחדות במחנה הערבי אפשרו לצה"ל, לא אחת, לנצל פירוד זה, כדי להכות צבא ערבי זה או אחר מבלי לחשוש שהצבאות האחרים יבואו לעזרתו, כדי להשיג הישגים צבאיים משמעותיים וגם כדי להוציאו משדה הקרב בארץ ישראל. שיתוף הפעולה שבכל זאת התקיים היה מוגבל ומותנה באינטרסים הדדיים נגד צד שלישי (ישראלי או ערבי).

מאמר זה יסקור את האינטרסים הערביים השונים לפני המלחמה, את תכניות הפלישה הערביות, את דיוני הליגה הערבית על ההפוגות במלחמה בארץ ישראל, את שאלת הממשלה הפלסטינית ועוד. אין מטרתו של המאמר לדון בכל היבטי המלחמה (הפוליטיים או הצבאיים), אלא לעמוד רק על מקצת נקודות המחלוקת העיקריות שנתגלו בקרב המנהיגים הערביים במהלך לחימתם של הצבאות הערביים הסדירים בארץ ישראל. נקודות מחלוקת אלו מבססות את התזה, כי הפירוד בעולם הערבי היה כה גדול באותם ימים והיה אחת הסיבות לתבוסת צבאות ערב במלחמה, אם לא העיקרית שבהן.

רקע: האינטרסים הערביים השונים 1945–1948

ערב סיום מלחמת העולם השנייה גברה פעילותם של המדינאים הערביים לגיבושה

1 הדברים מצוטטים בארכיון צה"ל (להלן א"צ) 178/1046/71: הלגיון הערבי, עמ' 25.

של אחדות ערבית, כדי שתוכלנה מדינות ערב להשתלב בסדר העולמי החדש עם תום המלחמה. מדינאים כמו נורי אל-סעיד מעיראק ומוסטפא אל-נחאס ממצרים החלו לדון באפשרות הקמתה של ברית ערבית. כל אחד מהם ניסה לקדם את ענייניו באמצעות אותה ברית. בסופו של דבר עלה בידיו של אל-נחאס, שנהנה מתמיכה ערבית רבה יותר, להקים את הליגה הערבית במרס 1945 ולעשות את מצרים למדינה החשובה ביותר בליגה זו.²

עם זה, האחדות שהציגו המנהיגים הערביים בדמותה של הליגה הערבית הייתה אחדות מדומה. העולם הערבי היה מפוצל ומפולג לפני הקמת הליגה ונשאר כזה גם לאחר הקמתה. אי ההסכמה העיקרית בליגה הייתה על שאיפותיו של המלך עבדאללה, שמאז הגעתו לעבר הירדן ב-1921 ניסה להרחיב את גבולות שלטונו ולהשתלט גם על ארץ ישראל ואחר כך גם על סוריה ועל לבנון. שאיפות אלה, שעוצבו במסגרת תכנית "סוריה הגדולה" של עבדאללה ביולי 1951.³ לשאיפות אלה התנגדו לא רק הפלסטינים בראשותו של המופתי לשעבר של ירושלים, מוחמד אמין אל-חוסייני, שרצה להקים בארץ ישראל מדינה פלסטינית תחת הנהגתו, אלא גם המצרים, הסעודים, הסורים והלבנונים.

מתוך ניסיון לדחוק את רגליו של המופתי בארץ ישראל, ניהל עבדאללה בשנות ה-20-30 קשרים עם גורמים ציוניים ועם גורמים אחרים שהתנגדו למופתי, ובראשם משפחת אל-נשאשיבי, כדי לשכנעם להסכים לסיפוח ארץ ישראל לעבר הירדן. מנהיגי מדינות ערב התנגדו לסיפוח בגלל חששם שיהיה זה רק השלב הראשון לקראת הגשמתה של תכנית "סוריה הגדולה" שלו בעתיד – ובמקרה כזה ייעשה עבדאללה למנהיג הערבי החשוב ביותר באזור.⁴ גם בלי הגשמת תכנית "סוריה הגדולה", חשש יריבו של המלך עבדאללה, המלך המצרי פארוק, שעצם סיפוח שטחים מארץ ישראל לעבר הירדן יעלה את מעמדו של עבדאללה ויעשה אותו למנהיג אזורי – המנהיג הבכיר ביותר בעולם הערבי. במקרה כזה גם הנהגת העולם הערבי, ואולי הנהגת הליגה, עלולה לעבור ממצרים לעבר הירדן. אשר למדינות אחרות – המשפחה הסעודית בהנהגת אבן סעוד עדיין נטרה טינה למשפחה ההאשמית בשל המאבק שהיה בשנות ה-20 בחצי האי ערב בין שתי המשפחות

2 Philip W. Ireland, "The Pact of the League of Arab States", *The American Journal of International Law* 39 (1945), pp. 797-800

3 Majid Khadduri, "The Scheme of Fertile או עבדאללה של 'סוריה הגדולה' על תכנית Crescent Unity: A Study in Inter-Arab Relations", in Richard N. Frye (ed.), *The Near East and the Great Powers*, Cambridge: Harvard University Press, 1951, pp. 137-177; Yehoshua Porath, "Abdallah's Greater Syria Programme", *Middle Eastern Studies* 20 (1984), pp. 172-189

4 Mary C. Wilson, "King Abdullah and Palestine", *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin* 14 (1987), p. 39; Richard Jasse, "Great Britain and Abdullah's Plan to Partition Palestine: A 'Natural Sorting Out'", *Middle Eastern Studies* 22 (October 1986), pp. 505-521

והיא לא הייתה מעוניינת להעלות את קרנה של המשפחה ההאשמית בעולם הערבי, לכן התנגדה גם היא לשאיפות הטריטוריאליות של עבדאללה. גם הסורים והלבנונים התנגדו לשאיפותיו של עבדאללה, משום שרצו לשמור על עצמאותם ולא רצו להסתפח לעבר הירדן.⁵

כך החלו להתגבש בעולם הערבי שני גושים עיקריים: האחד – בראשותה של מצרים שנתמכה בידי סעודיה, סוריה ולבנון, שמטרתו הייתה למנוע מעבדאללה להגשים את שאיפותיו הפוליטיות, לשמור על הסטטוס קוו בעולם הערבי ולהירתם במידה מסוימת להקמתה של פלסטיין כמדינה עצמאית; השני – בראשותו של המלך עבדאללה, שנתמך במקצת בידי מנהיגי עיראק ההאשמית, אף שבדרך כלל נטו בלחץ דעת הקהל לגלות תמיכה בעניין הפלסטיני, ומטרתו הייתה להגשים את שאיפותיו של עבדאללה ולמנוע מהפלסטינים את זכות ההגדרה העצמאית שלהם. שני הגושים האלה נטרלו זה את זה והגבירו את הפילוג בתוך הליגה הערבית ערב מלחמת 1948.⁶

ביטוי לפילוג בעולם הערבי ניתן לראות בישיבת הליגה הערבית שהתקיימה ב-8 בדצמבר 1947 בקהיר, זמן קצר לאחר החלטת החלוקה. באותה ישיבה היה ויכוח בין מצדדי מעורבות צבאית סדירה בארץ ישראל לבין שולליה. ראש ממשלת עיראק, צאלח ג'בר, תבע מהמנהיגים הערביים לקבל החלטה הקוראת לערבים לשלוח את צבאותיהם לארץ ישראל למלחמה ביהודים בטענה ש"אין להכניע את הציונים בכוחות בלתי סדירים". אלא שראש ממשלת עבר הירדן סמיר אל-ריפאעי סירב לכך וטען בתוקף כי הלגיון הערבי יתערב בארץ ישראל רק בתום המנדט "ולא דקה אחת קודם לכן". לעומת אלה סברו פארוק המצרי ואבן סעוד הסעודי כי הדבר הטוב ביותר לעשות הוא להימנע מכל מעורבות צבאית בארץ ישראל. ראש ממשלת לבנון ריאד אל-צולח אף טען כי מוטב לקבל את החלטת החלוקה ככתבה וכלשונה כדי להימנע ממלחמה בארץ ישראל.⁷

בנסיבות האלה החליט מזכיר הליגה הערבית, בתמיכת המנהיגים הערביים, להימנע לפי שעה ממעורבות צבאית סדירה בארץ ישראל מחשש שהדבר יתפרש כהתגרות באו"ם ויביא להטלת סנקציות על מדינות הליגה. גם החשש כי החלטה כזאת תסבך את המצב עם בריטניה, שהבהירה לליגה הערבית ולמנהיגי כל אחת מן המדינות באופן אישי, כי היא תמשיך לשמור על החוק ועל הסדר בארץ ישראל עד פינויה הסופי מהארץ ותמנע פלישה צבאית ערבית סדירה לתחומה, הביאה את הליגה הערבית להימנע מכך.⁸ במקום

5 צבי אלפלג, "פלסטיין עצמאית בסבך היריבות הבין ערבית 1946–1949", מערכות 294–295 (יולי 1984), עמ' 57.

6 יעקב שמעוני, "איחוד ופירוד בליגה הערבית", מולד 7 (אוקטובר 1948), עמ' 31.

7 מהלך הדיונים בישיבת הליגה בקהיר נסקור בחיבורים אלה: תקריר לג'נת אל-תחקיק אל-ניאביה, בגדאד: מטבעה אל-חכומה, 1949, עמ' 95–96; מחמד אמין אל-חסיני, חקאיק ען קדיה פלסטיין, קהיר: מכתבה אל-היה אל-ערביה לפלסטיין, 1965, עמ' 65; PRO, FO371/68364: Notes on Proceedings of the Meeting of the Arab Premiers in Cairo, December 8-17, 1947.

8 צאלח צאיב אל-ג'בורי, מחנה פלסטיין ואסרארה אל-סיאסיה ואל-עסכריה, בגדאד 1970, עמ' 114.

זאת, העדיפה הליגה לקבל את המלצת נשיא סוריה שוכרי אל-קותלי שקרא להקמת כוח מתנדבים, שיגויס, יצויד ויחומש בידי הליגה הערבית ויישלח להילחם ביהודים בארץ ישראל במקום הכוחות הערביים הסדירים.⁹

מטרתן של מדינות ערב בהימנעות ממעורבות צבאית סדירה בארץ ישראל הייתה למנוע מהלגיון הערבי להתערב בה. חששם של מנהיגי מדינות ערב היה שאם הצבאות הסדירים יתערבו בארץ ישראל, יכבוש צבאו של עבדאללה – הלגיון הערבי, שהיה הטוב בצבאות ערב – שטחים מארץ ישראל ויאפשר לו להגשים את שאיפותיו. לכן הוחלט על פשרה שבבסיסה הייתה ההנחה, שיהיה בכוחו של כוח מתנדבים זה להביס את היהודים. כך תימנע מעורבותם של הצבאות הסדירים בארץ ישראל ובצורה עקיפה תסוכל שאיפתו של עבדאללה להשתלט על שטחים מארץ ישראל.¹⁰

בדרך זו הוקם צבא ההצלה ככוח מתנדבים ערביים בפיקודו של פאוזי אל-קאוקג'י, אחד מהמפקדים הערביים שלחמו בארץ ישראל באירועי 1936. הקמת כוח זה נתקלה בהתנגדות מצדו של חאג' אמין אל-חוסייני, שביקש למנוע את מעורבותן של המדינות הערביות בשאלת ארץ ישראל – מעורבות שהחלה לראשונה עוד במהלך אירועי 1936, אך הלכה וגברה ככל שהתקרבה המלחמה.¹¹ אל-חוסייני רצה שבמקום צבא ההצלה, שהקימה הליגה הערבית, יפעל כוח פלסטיני, שיהיה תחת הנהגתו, כדי שהוא יוכל לשלוט בו ולכוון את פעילותו בהתאם לדעתו. חששו היה שצבא ההצלה יקדם אינטרסים זרים שיפגעו בשאיפותיו להקים מדינה ערבית פלסטינית בארץ ישראל. מאחר שדעתו של אל-חוסייני לא התקבלה במוסדות הליגה הערבית, הוא החליט להקים כוח פלסטיני עצמאי ולהעמיד בראשו את בן דודו עבד אל-קאדר אל-חוסייני. כוח זה, שנקרא אל-ג'יהאד אל-מוקדס (הג'יהאד הקדוש), לא היה קשור בשום צורה לליגה הערבית ולא שיתף כל פעולה עם צבא ההצלה כל מלחמת 1948.¹²

פעילותם של שני הכוחות הבלתי סדירים בארץ ישראל איננה מענייננו במאמר זה, אך עצם נוכחותם של שני כוחות ערביים נפרדים גרמה מחלוקת נוספת בליגה הערבית,

9 רעיון הקמת כוח מתנדבים לא היה חדש והוא הועלה לראשונה בישיבת הליגה הערבית, שהתקיימה ב-19 באוקטובר 1947 בעיר עאליה שבלבנון. יעקב שמעוני, "הערבים לקראת מלחמת ישראל-ערב, 1945-1948", המזרח החדש י"ב (1962), עמ' 205; וחיד אל-דאלי, אסראר אל-ג'אמעה אל-ערביה ועבד אל-רחמן עזאם, קהיר: רוז אל-יוסף, 1982, עמ' 232. על הרקע להקמת צבא ההצלה ראו גם בחיבורים אלה: לימור אבוניל, צבא ההצלה של אל-קאוקג'י, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ה, עמ' 8; אברהם סלע, שאלת ארץ ישראל במערכת הבין-ערבית מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ ישראל, 1945-1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 1986, עמ' 368-369.

10 Joshua Landis, "Syria and the Palestine War: Fighting King 'Abdullah's 'Greater Syria Plan'", Eugene L. Rogan and Avi Shlaim (eds.), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, pp. 179-180

11 שמעוני (לעיל הערה 9), עמ' 199.

12 אל-חוסייני (לעיל הערה 7), עמ' 222-223.

שכן מדינות ערב נחלקו ביניהן על התמיכה בכל אחד מן הכוחות. הקשרים שהתקיימו בין מפקד צבא ההצלה ובין המלך עבדאללה החשידו את המלך המצרי פארוק כי צבא ההצלה לא נועד אלא להגשים את שאיפותיו של עבדאללה בארץ ישראל. תחושה זו התחזקה אצלו בגלל הלחץ שהפעיל עבדאללה למנות את אל-קאוקג'י למפקד צבא ההצלה ובשל הסיוע שהעניק הלגיון הערבי לאנשי צבא ההצלה בדרכם לארץ ישראל.¹³ זו הייתה הסיבה העיקרית שהמלך פארוק שיתף פעולה עם אנשי המופתי, כלומר עם אנשי אל-ג'יהאד אל-מוקדס, כדי להכשיל את צבא ההצלה ואת המלך עבדאללה בשאיפותיו בארץ ישראל, למנוע ממנו לכבוש שטחים ולספחם בעתיד לעבר הירדן.¹⁴

ערב המלחמה: ההכנות המדיניות של הערבים לקראת המלחמה

ב-21 באפריל הודיעה ממשלת עיראק באופן רשמי על כוונתה לצאת למלחמה בארץ ישראל. כמה ימים אחר כך הודיעה גם ממשלת עבר הירדן על החלטתה להשתתף במלחמה. האווירה ששררה בעולם הערבי באותם ימים הייתה קשה. כישלונם של הכוחות הבלתי סדירים ותבוסתו של צבא ההצלה במשמר העמק, האנרכיה ששררה בתוך החברה הפלסטינית, אירועי דיר יאסין ועוד – חיזקו את דעתם של הערבים שעליהם להילחם, שהמלחמה בלתי נמנעת ושהיא אמורה לכלול את כל הצבאות הערביים הסדירים.¹⁵ אולם רושם זה היה רושם מוטעה. בישיבת הליגה הערבית שהתקיימה בעמאן ב-30 באפריל התברר כי מדינות ערב לא רק שלא הצליחו לקבל החלטה על איחוד צבאי, אלא גם נמנעו מלהחליט על פלישה לארץ ישראל. אמנם הרמטכ"לים הערביים הדגישו בפני מנהיגי מדינות ערב כי "רק כוחות גדולים ומאוחדים" יוכלו לתת מענה לכוחות ה"הגנה" בארץ ישראל וקראו למנהיגים לפעול במהירות להקמת איחוד זה, אך הם לא הצליחו להקים איחוד כזה, כיוון שהם התקשו לקבוע מי יעמוד בראשו. עבדאללה תבע לקבל לידי את הפיקוד על הכוחות הערביים, משום שהעריך שרק כמפקד עליון הוא יוכל להבטיח את התנהלות הקרבות בארץ כפי שרצה, אך מזכיר הליגה הערבית עזאם סירב. לפיכך החליטו המנהיגים הערביים לקבוע בינתיים כי "כל מדינה תשאיר בידיה את הפיקוד על כוחותיה".¹⁶

13 רונן יצחק, "עבדאללה ואל-קאוקג'י במלחמת העצמאות: הקואליציה לכיבוש השטחים הערביים של ארץ ישראל", מחקרי יהודה ושומרון יז (תשס"ח), עמ' 220.

14 מחמד נמר אל-הוארי, סר אל-נכבה, נצרת 1955, עמ' 102; האני אל-הנדי, ג'יש אל-אנקאד', בירות: דאר אל-קודס, 1974, עמ' 30.

15 יוסי אמיתי, מדינות ערב ומלחמת ארץ ישראל: 1945-1948 – ממעורבות מדינית להתערבות צבאית, המכון לחקר ולימוד המזרח התיכון, אוניברסיטת חיפה, 1976, עמ' 49; Gordon Torrey, *Syrian Politics and the Military, 1945-1958*, Columbus: Ohio State University Press, 1964, p. 105.

16 מחמד פיצל עבד אל-מנעם, אסראר 1948, קהיר: מכתבת אל-קאהרה אל-חדית'ה, 1968, עמ' 316; אל-ג'בורי (לעיל הערה 8), עמ' 166-170.

גם את ההחלטה על הפלישה לארץ ישראל העדיפו מנהיגי מדינות ערב לדחות באותה ישיבה והחליטו רק "לקרוא למדינות הערביות לרכז את כוחותיהן עם ישראל ב-1 במאי". לא מן הנמנע שהמנהיגים הערביים סברו כי די בהחלטה זו כדי להפחיד את היהודים ולהביא את האו"ם להתערב במשבר בארץ ישראל וכך הם יוכלו להימנע מפלישה. הנחה זו התבססה על העובדה שהערבים היו מעודדים מנסיגתה של ארצות הברית מתמיכתה בתכנית החלוקה במרס 1948, ולכן הם סברו כי אם יפחידו את היהודים יגיע האו"ם למסקנה כי לא ניתן להגשים את החלוקה, וכך תימנע פלישתם לארץ ישראל.¹⁷

ב-11 במאי חלה תפנית משמעותית בהתייחסות מנהיגי מדינות ערב לפלישה לארץ ישראל. באותו יום נפגשו מנהיגי המדינות וראשי המטות הערביים והחליטו באופן פתאומי ודי מוזר לקבל את תביעתו של עבדאללה ולמסור לו את הפיקוד על הצבאות הערביים. לממלא מקומו מונה מפקד חיל המשלוח העיראקי, נור אל-דין מחמוד. לא ברור מה הביא את המנהיגים הערביים למסור לעבדאללה את הפיקוד, בייחוד ששאיפותיו בארץ ישראל היו ידועות לכול. גם הוועדה הפרלמנטרית העיראקית שחקרה את אירועי 1948, לא פירטה את הסיבה לכך. הדבר היחיד שציננה הוועדה היה "עקב התפתחויות היה הכרח למסור את הפיקוד לעבדאללה". מה הן אותן התפתחויות לא ציינה הוועדה. ייתכן שהדבר נעוץ באיומים שהשמיע עבדאללה ימים אחדים קודם לכן, שלפיהם הוא לא ישתף פעולה עם הליגה הערבית אם הפיקוד לא יימסר לו מיד. "התערבות הלגיון בארץ ישראל היא עובדה קיימת, אך התערבותו במסגרת ערבית כוללת תהיה רק לאחר שתיפתר בעיית הפיקוד" נהג עבדאללה לומר.¹⁸ הערכה אחרת היא כי מדינות ערב החליטו למסור לו את הפיקוד כדי לראות בו שער לעזאזל במקרה שהפלישה תיכשל, כשם שהציעו למפקד הלגיון הערבי, גלאב פאשא, את התפקיד.¹⁹

על כל פנים, לאחר שהחליטו המנהיגים הערביים על דמות המפקד, קל היה להם להקים את המפקדה הערבית המאוחדת שאותה תכננו להקים. מחנה הלגיון הערבי בעיר אל-זרקא שבצפון עבר הירדן נקבע לשמש הבסיס למפקדה זו, ונציגים מכל הצבאות הערביים למעט מלבנון הגיעו אליו: עבד אל-קאדר אל-ג'ונדי מעבר הירדן, מחמוד אל-הנדי מסוריה, סעד אל-דין צבור ממצרים ואסמאעיל צפות מעיראק.²⁰

בד בבד עם כינוס הוועדה המדינית של הליגה, התכנסה גם הוועדה הצבאית של הליגה הערבית, בהשתתפותם של ראשי המטות הערביים. מטרת פגישתם הייתה להכין את

17 אמיתי (לעיל הערה 15), עמ' 49, 51; שמעוני (לעיל הערה 9), עמ' 210.

18 PRO, FO 816/119: From Amman to Foreign Office, 6.5.1948

19 אל-דאלי (לעיל הערה 9), עמ' 234; Alec Kirkbride, *From The Wings: Amman Memoirs*; 1947-1951, London: Frank Cass, 1976, pp. 22-23; John Bagot Glubb, *A Soldier With the Arabs*, London: Hodder and Stoughton, 1957, p. 85

20 תקריר (לעיל הערה 7), עמ' 192. החלטות הליגה הערבית בישיבותיה בדמשק בימים 11.5.1948 – 14.5.1948 מופיעות שם, עמ' 105–106.

תכנית הפלישה לארץ ישראל. המטרה שנקבעה הייתה למנוע את הקמתה של המדינה היהודית על ידי כיבוש ארץ ישראל והשמדתו או נטרולו של הכוח היהודי בארץ. לערבים לא היה מלאי מספיק של ציוד מלחמתי ותחמושת, ולכן מגמתה הכללית של התכנית הייתה לנהל מלחמת בזק שתחתור לנתק את הגליל ולהפריד את האזור המזרחי שבו החולה וטבריה מאזור החוף המערבי על ידי תקיעת טריז בין הכוחות היהודיים. כדי להשיג מטרה זו נקבעו המשימות של הצבאות לשלב הראשון של המלחמה: הצבא הסורי והצבא הלבנוני ינועו מאזור מאלכיה לכיוון צפת וטבריה וימשיכו לכיוון נצרת; הצבא העיראקי והלגיון הערבי יחצו את הירדן באזור גשר, יכבשו את עפולה ויתחברו עם הכוח הסורי-לבנוני בסביבות נצרת; הצבא המצרי ינוע מכיוון דרום (מסיני ומעזה) לכיוון תל אביב וירתק את הכוחות היהודיים כדי לסייע להצלחת המאמץ העיקרי בצפון. בשלב השני היו אמורים כל הצבאות הערביים לנוע לכיוון תל אביב, כדי לכבוש אותה ובכך לחסל את מדינת ישראל.²¹

תכנית הפלישה, שהובאה לידיעת המלך עבדאללה, נדחתה על ידו, בטענה שהיא מטילה את עיקר המעמסה על כוחות הלגיון הערבי. למעשה, התעקש עבדאללה על ריכוז כוחותיו באזור ירושלים, בחברון ובמשולש, כחלק מהכנותיו לכיבוש אזורים אלו עם פלישת צבאות ערב לארץ ישראל, ולא היה מוכן לשנות את דעתו בעניין. גם המלך פארוק תמך בשינוי התכנית, משום שהוא סבר שהתכנית אינה נותנת מענה להגנת האגף הימני של צבאו. לפיכך הכין מפקד הלגיון הערבי גלאב תכנית חדשה, שתאמה מחד גיסא את שאיפותיו הפוליטיות של עבדאללה והייתה אמורה להקל עליו לכבוש את השטחים הערביים של ארץ ישראל ומאידך גיסא לרצות את המלך פארוק. לפי התכנית החדשה נקבע שהצבא הסורי יפלוש לארץ ישראל מכיוון צמח ולא מכיוון מאלכיה – שינוי שאילץ את הסורים להעביר את חטיבה מס' 1, שכבר הוצבה בלבנון, לגזרה החדשה; הצבא העיראקי יתקדם לבדו מגשר לעפולה; הלגיון הערבי תוכנן להתקדם בשני טורים: האחד מגשר דאמיה לעבר ג'נין, טול כרם ושכם והאחר מגשר אלנבי לכיוון יריחו, הרי ירושלים ואזור רמאללה. בכניסת הצבא המצרי לא היה כל שינוי.²²

ואכן, אין ספק כי השיקול הפוליטי היה מרכיב חשוב בשינוי התכנית הצבאית, שהרי מעבר לרצון של עבדאללה להשתלט על השטחים שרצה, הוא חשש שהמופתי יקים מדינה פלסטינית בארץ ישראל עם תום המנדט. לכן, השתלטות מהירה על השטחים הערביים בארץ ישראל הייתה חשובה להגשמת שאיפותיו הפוליטיות. התכנית הראשונה, שהוכנה בסוריה, אפשרה התקדמות מהירה של הצבא הסורי והלבנוני באזור הגליל, בעת שהצבא העיראקי והלגיון הערבי עלולים להסתבך בקרבות קשים מול כוחות יהודיים חזקים באזור

21 הלגיון הערבי (לעיל הערה 1), עמ' 35; נתנאל לורך, קורות מלחמת העצמאות, גבעתיים: מסדה, תשי"ח, עמ' 242; אמין אל-נפורי, "אל-ג'יש אל-סורי פי פלסטין עאם 1948", אל-פכר אל-עסכרי

2-3 (יולי 1979), עמ' 11-13.

22 הלגיון הערבי (לעיל הערה 1), עמ' 38; אל-מנעם (לעיל הערה 16), עמ' 316-317.

העמקים, שם שכנו גם הקיבוצים הוותיקים והמבוססים של היישוב היהודי. מלחמה עמם הייתה מעכבת את התקדמות הלגיון הערבי לכיוון השטחים הערביים של ארץ ישראל, פוגעת קשה בכוחו ועלולה לשבש את שאיפותיו הפוליטיות של עבדאללה.²³ לכן שונתה התכנית, כך שלא רק שהלגיון הערבי ישיג במהירות את מטרותיו, אלא היא גם תמנע מהמופתי להגשים את שאיפותיו וגם תשבש את התקדמות הצבאות הערביים ותמנע מהם להשיג הישגים משמעותיים בקרבות.²⁴

עם שינוי תכנית הפלישה של צבאות ערב לארץ ישראל היה גם שינוי בהיערכות הצבא הלבנוני. כחלק משינוי התכנית ובעקבות לחצים שהפעילו מנהיגי לבנון שביקשו מסיבות צבאיות ופוליטיות להימנע מפלישה לארץ ישראל, החליטה הליגה הערבית לאשר לצבא הלבנוני להיערך בקווי הגנה לאורך הגבול עם ישראל ולא לפלוש כמתוכנן. נראה כי הצבא הלבנוני חשש מעימות עם כוחות "יפתח" ו"כרמלי" שהיו בעדיפות מספרית עליו והפגינו יכולת מבצעית גבוהה כאשר כבשו את הגליל המערבי, ערב סיום המנדט, במהלך מבצע "בן-עמי" (13–15 במאי 1948). אך יש לציין גם שנשיא לבנון בשארה אל-ח'ורי לא התלהב מהמלחמה, משום שחשש שבסיומה עלולה לבנון למצוא את עצמה מספחת מהגליל אזורים מאוכלסים במוסלמים וכך האיזון הדמוגרפי בין העדות השונות בלבנון יופר. לכן, כדי להימנע מפלישה, העביר אל-ח'ורי ב-14 במאי החלטה בממשלה הלבנונית, שאושרה כאמור בידי הליגה הערבית, כי צבא לבנון יתפרס לאורך הגבול כדי למנוע פלישה ישראלית לתחומה.²⁵ ואכן, לאורך כל המלחמה מילאו חיילי צבא לבנון משימה זו, למעט מקרה אחד – קרב מאלכיה השלישי, ב-6 ביוני 1948, שבו נטלו חלק גם יחידות מן הצבא הלבנוני.²⁶

23 ראוי לציין שגם המצרים תמכו בשינוי תכנית הפלישה, משום שבתכנית החדשה אוכטח אגפו הימני של הצבא המצרי בהתקדמותו צפונה. שינוי התכנית נעשה למרות הטענות שמטרתו של עבדאללה הייתה לפגוע בצבא הסורי, שהרי מכיוון לבנון – כיוון התקדמותו באזור צמח היה קשה יותר. תקריר (לעיל הערה 7), עמ' 194; אל-ח'וסייני (לעיל הערה 7), עמ' 181–182.

24 נראה כי עיקר מטרתו של עבדאללה בגזרה הצפונית הייתה להרחיק את צבאות סוריה ולבנון מחיפה כדי להשאיר בידי ישראל, מתוך הנחה שקל יהיה לו לקבל מישראל, בבוא היום לאחר המלחמה, מוצא לים דרך חיפה. דבר זה הביא אותו לשנות את תכנית הפלישה; ראה גיא מעיין, לבנון, היישוב הציוני / מדינת ישראל והעולם הערבי: 1945–1949, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, 1997, עמ' 67.

25 ארכיון תולדות ההגנה (להלן את"ה) 105/138: ההכנות הצבאיות של הממשלות הערביות להתקפה ולכיבוש ארץ ישראל, 13.5.1948; גיא מעיין וראובן ארליך, "מתודה אינטגרטיבית לחקר מלחמת 1948 – המקרה של קרבות מאלכיה (מאי–יוני 1948)", היסטוריה 6 (אב תש"ס), עמ' 103–105; חסאן עלי חלאק, "מוקף אל-לבנאנין מן אל-קדיה אל-פלסטיניה 1918–1948", שאון פלסטיניה 103 (יוני 1980), עמ' 66.

26 אורן ברק, המדינה הלבנונית ומוסדותיה: מהתפוררות לבנייה מחדש – הצבא כמקרה מבחן, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תש"ס, עמ' 101, 112.

שינוי תכנית הפלישה וקבלת התפקיד של המפקד העליון היו תוצאה של הלחץ שהפעיל עבדאללה, אך הם היו בעלי משמעות רבה למנהיגים הערביים האחרים. עד אותו זמן לא היה ברור אם אכן מתכוונים המנהיגים הערביים לצאת למלחמה בארץ ישראל, והחל מ-11 במאי נעשתה המלחמה ודאית. המנהיגים הערביים שהסכימו להיכנע ללחץ של עבדאללה ולקבל את תביעותיו עשו זאת משום שהאמינו שעדיף להם שעבדאללה ישתף פעולה עם הליגה הערבית מאשר יילחם לבדו בארץ ישראל. אולם הם גם הבינו שעדיף להם להיכנס למלחמה ולא לאפשר לעבדאללה לפעול לבדו בארץ ישראל, כפי שרצה, שכן אולי במהלך הלחימה הם יוכלו לשבש את מהלכיו הצבאיים וכך לסכל את שאיפותיו הפוליטיות בארץ ישראל. כלומר, פעילות המנהיגים הערביים הייתה לא רק למנוע מהיהודים להשתלט על ארץ ישראל אלא גם למנוע את נפילת ארץ ישראל בידי המחנה הערבי היריב, כפי שטען שמעוני.²⁷

ניתן לראות את הדבר גם מהתנהלותו של המלך המצרי פארוק ערב המלחמה. כזכור, מאז החלטת החלוקה התנגד המלך פארוק להיכנס למלחמה בארץ ישראל והעדיף שהאוי"ם ימצא פתרון לבעיה, אך כשהיה ברור שעבדאללה נחוש בדעתו להיכנס בכל מחיר למלחמה, החליט פארוק על כניסת צבאו למלחמה. באותו יום הוא הורה לראש הממשלה, מחמוד פהמי אל-נוקראשי, להכין את הצבא למלחמה בארץ ישראל.²⁸ לא מן הנמנע שהיו למלך פארוק סיבות נוספות להצטרף לשאר המנהיגים הערביים במלחמתם בארץ ישראל, כגון החשש מעתיד משטרו אם לא יצטרף למלחמה, אך אין ספק כי החשש מפני האפשרות שעבדאללה יצליח להגשים את שאיפותיו ולספח שטחים מארץ ישראל היה הסיבה העיקרית לכך. הדבר מסביר גם מדוע ההוראה הראשונה שניתנה למפקד חיל המשלוח המצרי, עוד לפני פלישת הצבא המצרי לארץ ישראל, הייתה "להשתלט על שטחים גדולים, כדי למנוע מהלגיון הערבי לתפוס אותם".²⁹

פלישת צבאות ערב לארץ ישראל: מהפוגה להפוגה

בבוקר 15 במאי 1948 פלשו צבאות ערב לארץ ישראל בהתאם לתכנית הפלישה המתוקנת והחלו בקרבות להשגת היעדים שנקבעו. לפי הערכות המודיעין הבריטי, כוחם של הצבאות הערביים היה קטן והם כללו כ-20,000 איש לפי הפירוט הבא: הצבא המצרי מנה כ-5,000 חיילים, הצבא העיראקי מנה כ-2,000 חיילים, הלגיון הערבי כ-5,000 חיילים, הצבא

27 שמעוני (לעיל הערה 6), עמ' 32.

28 אל-מנעם (לעיל הערה 16), עמ' 196–197.

29 אלפלג (לעיל הערה 5), עמ' 54. את מגוון הסיבות האפשריות להצטרפות פארוק למלחמה ראו אצל Thomas Mayer, "Egypt's 1948 Invasion", *Middle Eastern Studies* 22 (January 1986), p. 27. כמו כן ראה את הערכת אמ"ן (א"צ 178/1046/70: דוח מודיעין, 12.5.1948) בעניין זה הטוענת, כי הרצון למנוע דווקא מעבדאללה לכבוש שטחים היה חזק יותר.

הסורי כ-1,500 חיילים, הצבא הלבנוני כ-700 חיילים וצבא ההצלה של אל-קאוקג'י מנה כ-5,000 מתנדבים. הכוח הישראלי שעמד מולם היה גדול יותר והוא מנה כ-40,000 חברי "הגנה" ועוד כ-4,000 אנשי אצ"ל ולח"י.³⁰ הכוחות הערביים, שנכנסו לארץ ישראל, מנו פחות מהכוח שהליגה הערבית קבעה להקים, בישיבתה ב-30 באפריל, ושהיה אמור לכלול לא פחות מחמש דיביזיות מלאות וחימוש מלא ושש טייסות של מטוסי קרב ומפציצים. אולם המנהיגים הערביים, שלא תכננו לצאת למלחמה, לא הכשירו את צבאותיהם לקראת מלחמה, ועל כן הם העדיפו שעיקר הכוחות יישארו במדינותיהם, כדי להגן על משטריהם מפני גורמי האופוזיציה. זו הייתה הסיבה העיקרית שלארץ ישראל נשלחו כוחות קטנים ובלתי מיומנים, שכן עיקר הכוח, ובייחוד הכוח האיכותי, נשאר בבירות הערביות כדי להגן על המנהיגים הערביים שם.³¹

מיד לאחר הפלישה, כשהבינו מנהיגי מדינות ערב שהם נגררו למלחמה שלא ביזמתם, וכנראה לא רצו בה כלל ועיקר, הם ניסו להפסיקה, אך ללא הצלחה.³² מהמסופר בזיכרונותיו של המלך עבדאללה עולה כי נשיא סוריה, שוכרי אל-קוטלי, התקשר מיד עם פרוץ הקרבות למלך עבדאללה וניסה לשכנע אותו לעצור את הקרבות ולהסתפק רק בהגשת סיוע כספי ושליחת ציוד צבאי לתושבי ארץ ישראל. רק אם תהינה התפתחויות בלתי צפויות, הציע אל-קוטלי, יחודשו הקרבות עם היהודים. להצעה הצטרף גם מזכיר הליגה הערבית, עבד אל-רחמן עזאם, שככל הנראה עמד מאחורי שיחתו של אל-קוטלי לעבדאללה ותמך אף הוא בהפסקת הלחימה עם היהודים. המלך עבדאללה סירב להפסיק את המלחמה וטען שימשיך להילחם עם המנהיגים הערביים או בלעדיהם.³³

התנגדותו של עבדאללה להפסיק את המלחמה, או להאריך את המנדט כפי שהמדינות הערביות ביקשו,³⁴ מחזקת את הטענה כי הוא נכנס אליה רק כדי לכבוש שטחים מארץ ישראל ולספחם לעבר הירדן. קודם שהספיק להשתלט על השטחים הערביים, לא היה לו עניין להפסיק את הקרבות. עמדה זו תואמת היטב את מדיניותו, שבאה לידי ביטוי בהצהרה המפורסמת שלו ערב הפלישה: "תהיה תחרות בין הכוחות [הערביים] על שחרור

30 PRO, CO 537/3927: M.E.L.F to Foreign Office, 17.5.1948; דוד בן-גוריון, יומן המלחמה – מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, א, תל אביב: משרד הביטחון, תשמ"א, עמ' 384.

31 תקריר (לעיל הערה 7), עמ' 144.

32 אחת מההצהרות הידועות שביטאה את חוסר רצונם של המנהיגים הערביים להילחם בארץ ישראל הייתה זו של מזכיר הליגה הערבית עזאם, שטען ביום הפלישה, "בא עלינו אסון! לא שיערתי כי נגיע למצב כזה. סבור הייתי שכל איומי הערבים לעולם לא ייצאו אל הפועל"; ראה הלגיון הערבי (לעיל הערה 1), עמ' 25.

33 עבדאללה בן אל-חוסין, אל-תכמלה: מד'כראת חדרה צאחב אל-ג'לאלה אל-האשמיה אל-מלכ עבדאללה בן אל-חוסין, עמאן 1951, עמ' 28.

34 כדי להימנע מפלישה לארץ ישראל, הועלתה, ערב סיום המנדט, הצעה בליגה הערבית, לבקש מבריטניה להאריך את המנדט בארץ, אך עבדאללה סירב לבקש זאת. ראה את"ה 105/138: ההכנות הצבאיות של הממשלות הערביות להתקפה ולכיבוש ארץ ישראל, 13.5.1948.

ארץ ישראל".³⁵ נראה שאת המלחמה בארץ ישראל ראה עבדאללה כתחרות בינו למנהיגים הערביים האחרים (ולא כמלחמה בינו ליהודים), ועד שלא יצליח להשיג את השטחים שרצה לא יסיימה.

בינתיים, המלחמה התנהלה במלוא עצמתה. הצבא המצרי התקדם לאורך קו החוף, מכיוון רפיח אל עבר תל אביב, וטור אחר נע מבאר שבע לכיוון חברון ודרום ירושלים. בדרך תקפו המצרים את כפר דרום, את נירים ואת נגבה וב-24 במאי כבשו את יד מרדכי. משם המשיכו המצרים למג'דל (אשקלון) ולאשדוד וב-29 במאי נעצרו מדרום לאשדוד בגשר סוכריר, הידוע כגשר "עד הלום". הצבא העיראקי תקף את קיבוץ גשר ואת כוכב הירדן, אך לא הצליח לכבוש אותם, וב-20 במאי החל לנוע לעבר המשולש ולהתבסס בו, כדי לאפשר ללגיון הערבי לפנות את כוחותיו משם ולהעבירם לאזור ירושלים. הלגיון הערבי, שהשתלט ערב המלחמה על ארבעת יישובי גוש עציון (כפר עציון, משואות יצחק, עין צורים ורבדים), כבש מיד עם פרוץ המלחמה את בית הערבה, את מפעל האשלג בצפון ים המלח, את עטרות ואת נווה יעקב בצפון ירושלים. ב-18 במאי, כשסיים הלגיון את השתלטותו על הגדה המערבית, הוא פלש לאזור לטרון ולתוך ירושלים העתיקה. הצבא הסורי כבש את צמח ב-18 במאי והתקדם במהירות לעבר דגניה א', אך לא הצליח לכבוש אותה. הניסיון של הסורים לכבוש את דגניה ב' נכשל גם הוא. לעומת זאת, הם הצליחו לכבוש ב-20 במאי את שני הקיבוצים מסדה ושער הגולן, וערב ההפוגה הראשונה ב-10 ביוני גם את קיבוץ משמר הירדן. אנשי צבא ההצלה, בסיוע חיילים מהצבא הלבנוני, הצליחו להשתלט על מאלכיה ב-6 ביוני ולפתוח את הדרך לגליל בפני מתנדבי צבא ההצלה.³⁶

הפעילות הצבאית של הערבים לא הייתה מתואמת בין המפקדים הערביים, ואף המפקדה הערבית המאוחדת, שאותה הקימה הליגה הערבית ב-30 באפריל, לא עודכנה על הפעילות של כל צבא וצבא. התברר כי למפקדה זו לא הייתה כל חשיבות, שהרי כל צבא ערבי פעל בנפרד בהתאם לאינטרסים של ממשלתו. יתר על כן, גם כאשר הופנו בקשות סיוע מצבא ערבי אחד למשנהו, דרך המפקדה או בלעדיה, הן בדרך כלל לא נענו מחשש שהדבר יקדם את האינטרסים של המדינה האחרת. למעשה, במהלך המלחמה לא התקיים כל שיתוף פעולה ממשי – לא רק בין הצבאות הערביים הלוחמים, אלא אף בין המנהיגים הערביים.³⁷ בעקבות כך החליט סגן המפקד העליון של הכוחות הערביים, נור אל-דין מחמוד, להתפטר מתפקידו, כשבוע בלבד לאחר שמונה לתפקיד, בטענה כי הצבאות

35 יוסף נבו, עבדאללה וערביי ארץ ישראל, תל אביב: מכון שילוח לחקר המזה"ת ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, 1975, עמ' 69.

36 על פעילות הצבאות הסדירים במלחמה ראו לורך (לעיל הערה 21), עמ' 174–258; יואב גלבר, קוממיות ונכבה – ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948, אור יהודה: דביר, 2004, עמ' 209–219.

37 Joseph Nevo, *King Abdallah and Palestine: A Territorial Ambition*, Hampshire: Macmillan Press in Association with St. Antony's College, Oxford, 1996, p. 94

הערביים אינם ממלאים את הוראות המפקדה המאוחדת וכל צבא פועל לבדו ומקדם את ענייניו שלו בארץ ישראל. במכתב ההתפטרות, שהגיש למזכיר הליגה הערבית, הוא כתב: "הוברר לי שמאז פרוץ הקרבות ב-15 במאי... כל צבא נותן הוראות לעצמו ומבצע את ההחלטות של עצמו בלבד..."³⁸.

המצב בחברון ובבית לחם יכול להמחיש היטב מציאות זו של קידום עניינים אישיים. בניסיונו של המלך עבדאללה לבסס את השלטון ההאשמי על האוכלוסייה הפלסטינית בארץ ישראל הוא מינה מושלים צבאיים לערים בגדה המערבית וכן מינה מושלים צבאיים באזור חברון ובית לחם, אף שהאזור היה אמור להימצא תחת השפעה מצרית. בתגובה לכך, החליט המלך פארוק להעביר מיד לאזור יחידות של האחים המוסלמים שהוצבו בבאר שבע, כדי לבסס השפעה פוליטית מצרית במקום. הגעתם של האחים המוסלמים לחברון ולבית לחם הייתה מהירה; היא בוצעה ב-22 במאי, למעשה עוד לפני שכוחות מצריים אחרים הספיקו להחליפם בבאר שבע. פארוק לא הסתפק רק בכך, אלא החליט למנות לשתי הערים גם מושלים צבאיים מצריים, אף שהיו בהן כבר מושלים עבר ירדניים. כך – תוך ימים אחדים – הוקמו בחברון ובבית לחם שתי מערכות ממשל, עבר ירדנית ומצרית, שכל אחת מהן התחרתה על תמיכת האוכלוסייה המקומית. המושל המצרי הבטיח לתושבים הכפריים בסביבה מצרכי מזון ומכשירי חקלאות, והמושל העבר ירדני הבטיח לשלם את משכורותיהם של פקידי המנהל.³⁹

מועצת הביטחון של האו"ם החלה להתערב בפלישת צבאות ערב לארץ ישראל כבר ב-17 במאי 1948, והחליטה למנות מתווך מטעמה לפתרון הסכסוך. מינויו של הרוזן פולקה ברנדוט, נשיא הצלב האדום השבדי, נקבע ב-20 במאי. תפקידו בין השאר היה "לסייע למצוא הסדר של שלום למצב העתידי של ארץ ישראל".⁴⁰ באותו יום החליטה גם מועצת הביטחון להורות לצדדים להפסיק את האש עד 24 במאי בשעה 20:00. ב-23 במאי החליטה ממשלת ישראל להיענות בחיוב להחלטת מועצת הביטחון להפסיק את האש בתנאי שגם מדינות ערב יסכימו לכך. אולם מדינות ערב החליטו לדחות את התשובה. תאריך אחר להפסקת האש שוב נדחה. ב-25 במאי התכנסה הליגה הערבית לראשונה בעאליה שבלבנון לדון בהחלטת מועצת הביטחון להפסיק את האש. עבר הירדן ולבנון היו שתי המדינות היחידות החברות בליגה הערבית שהסכימו להיענות להחלטת מועצת הביטחון ולהפסיק את האש, אך המדינות האחרות סירבו. הרצון של שתי המדינות האלה להפסיק את האש היה מובן: עבר הירדן הייתה המדינה הערבית היחידה, שהשיגה את מה

38 פלאח ח'אלד עלי, אל-חרב אל-ערביה – אל-אסראיליה 1947–1948 ותאסיס אסראיל, בירות: אל-מוססה אל-ערביה ללדראסאט ואל-נשר, 1982, עמ' 198.

39 את"ה 105/129: ידיעות טנא, 9.6.1948; א"צ 308/959/49: דוח טנא, 25.6.1948; אלפלג (לעיל הערה 5), עמ' 58; נבו (Nevo, לעיל הערה 37), עמ' 142.

40 פולקה ברנדוט, לירושלים, ירושלים: אחיאסף, 1950, עמ' 12.

שרצתה כבר בשלב המלחמה הראשון ולכן לא היה לה עניין להילחם עוד. אשר ללבנון, הרי שהיא הסתייגה מהמלחמה עוד לפני שפרצה וכזכור גם לא נטלה חלק ממשי בה, לכן גם לא היה לה עניין בה.⁴¹ לעומתן, המדינות הערביות האחרות סברו שבמאמץ קטן נוסף יהיה ניתן להביס את מדינת ישראל ולכן הן התנגדו להפסקת המלחמה בשלב הזה. ב-26 במאי הודיע מזכיר הליגה הערבית באופן רשמי כי מדינות ערב דחו את הצעת מועצת הביטחון להפסיק את האש.⁴²

שלושה ימים אחר כך, ב-29 במאי, שבה וקראה מועצת הביטחון להפסקת אש, והפעם היא איימה שאם מדינות ערב תסרבנה לקבל את הפסקת האש הן יואשמו בהפרת השלום באזור ויוטלו עליהן סנקציות. נוסף על כך, החליטה המועצה להטיל אמברגו על משלוחי נשק ואמצעי לחימה לצבאות הלוחמים במזרח התיכון.⁴³ פעילות מועצת הביטחון נעשתה בעת ובעונה אחת עם מסעותיו של המתווך ברנדוט, שהגיע בסוף מאי למזרח התיכון והחל לדון עם המנהיגים הערביים ועם מנהיגי מדינת ישראל כדי לשכנעם להפסיק את האש. ממשלת ישראל הייתה הראשונה להודיע על הסכמתה להפסיק את האש, אך שוב הערבים התלבטו. בישיבת הליגה הערבית התנהל ויכוח חריף בין ראש ממשלת עבר הירדן, תופיק אבו אל-הודא, שתבע להיענות להחלטת מועצת הביטחון לנשיא סוריה שוכרי אל-קותלי, שהתנגד לכך.⁴⁴ אבו אל-הודא הפעיל לחצים על שאר חברות הליגה הערבית שיתמכו בהפסקת האש, ואיים ש"אם הליגה לא תסכים לקבל את החלטת ההפוגה, תפרוש עבר הירדן מחברותה בליגה הערבית ומהמלחמה בארץ ישראל".⁴⁵

עיקר טענתו של אבו אל-הודא הייתה שהמטרה, שלשמה נכנסו צבאות ערב לארץ ישראל, לא הוגשמה. אם המטרה, כך טען, הייתה למנוע את הקמתה של מדינת ישראל, הרי לא רק שהיא לא הושגה, אלא מדינת ישראל הולכת ומתפשטת, כובשת שטחים, ולכן הדרך היחידה לעצור אותה היא רק באמצעות הפסקת האש. לעומתו, סבר אל-קותלי יחד עם שאר המנהיגים הערביים האחרים, שעדיף להמשיך במלחמה שכן עם מאמץ קטן נוסף ניתן יהיה להכריע את מדינת ישראל, בייחוד לאחר תבוסתה בלטרון וכניעת הרובע היהודי בירושלים ללגיון הערבי ב-28 במאי. נראה שהחלטת האו"ם על ההפוגה לא נועדה אלא להציל את מדינת ישראל מפני תבוסה, כפי שטען במפורש המדינאי הפלסטיני מוסא אל-עלמי. גם ועדת החקירה הפרלמנטרית העיראקית, שהוקמה לחקור את תבוסת ארצות

41 קירקבריד (Kirkbride, לעיל הערה 19), עמ' 38; אברהם סלע, "יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות – בחינה מחודשת", קתדרה 58 (דצמבר 1990), עמ' 172.

42 עארף אל-עארף, נכבה פלסטין ואל-פרדוס אל-מפקוד 1947–1955, ב, עמאן: דאר אלהדא, 1956, עמ' 480.

43 ברנדוט (לעיל הערה 40), עמ' 32–33. את הנוסח המפורט של ההחלטה ראו שם.

44 טורי (Torrey, לעיל הערה 15), עמ' 105.

45 אניס צאיג, אל-האשמיון וקדיה פלסטין, בירות: מנשורת ג'רידה אל-מחרר ואל-מכתבה אל-מצריה, 1966, עמ' 357.

ערב במלחמה, קבעה שהסכמת הערבים להפוגה, שעליה נכתוב להלן, לא הייתה במקומה והיא נבעה משיקולים מדיניים ולא צבאיים.⁴⁶

בין הייתה זו תוצאת האיומים של אבו אל-הודא או תוצאת הלחצים שהפעיל ברנדוט, ב-9 ביוני הודיע מזכיר הליגה הערבית עבד אל-רחמן עזאם בשם המדינות הערביות ש"המדינות הערביות מקבלות את הצעת ברנדוט להפסיק את האש, כדי לתת לאו"ם אפשרות לפתור את בעיית ארץ ישראל בדרך של שלום". הפסקת האש נכנסה לתוקפה ב-11 ביוני בשעה 08:00 בבוקר ומשכה נקבע לארבעה שבועות.⁴⁷

במהלך ההפוגה, ב-27 ביוני, הגיש המתווך ברנדוט לממשלת ישראל ולמדינות ערב את הצעתו לפתרון בעיית ארץ ישראל. בהצעה היו כמה שינויים טריטוריאליים מהחלטת החלוקה ב-29 בנובמבר 1947, ובהם סיפוח הנגב – כולו או חלקו – לשטח המדינה הערבית, סיפוח הגליל המערבי למדינת ישראל, קביעתה של ירושלים כעיר ערבית – עם אוטונומיה עירונית ליהודים – וכן עשייתם של נמל התעופה בלוד ונמל חיפה לנמלים חופשיים. ברנדוט הציע גם שעלייה בלתי מוגבלת לישראל תתאפשר רק בשנתיים הראשונות, ואחר כך יעבור העניין לידי האו"ם, שיקבע את המכסה המותרת. ההצעה כללה גם את החזרת הפליטים הפלסטיניים לארץ ישראל ואת השבת כל רכושם. המתווך המליץ לספח לעבר הירדן את השטחים שנקבעו למדינה הערבית.⁴⁸ שני הצדדים – מדינת ישראל והערבים – דחו את הצעת ברנדוט. ישראל – משום שעניין העלייה הוגבל לשנתיים ובגלל העובדה שירושלים נקבעה לעיר ערבית. הערבים – משום שהיה בכך הכרה במדינת ישראל, דבר שהם התנגדו לו.⁴⁹

בניגוד למדינות הערביות, עבר הירדן הייתה המדינה היחידה שתמכה בהצעתו של ברנדוט. ההצעה העניקה לעבר הירדן הישגים טריטוריאליים משמעותיים, שלא בטוח שהלגיון הערבי היה משיג אותם בשדה הקרב. בריטניה תמכה גם היא בהצעה, שכן היא הייתה אמורה ליהנות מהיתרונות שבסיפוח הנגב לעבר הירדן, כי לנגב הייתה חשיבות אסטרטגית עבור בריטניה. אף שברנדוט טען כי סיפוח השטחים הערביים לעבר הירדן מוצדק, משום שהלגיון הערבי היה הצבא הערבי היחיד שהשיג הצלחות במהלך המלחמה, התחזקה חשדנותם של הערבים כלפי עבר הירדן וכלפי בריטניה, והם ראו בהצעה מכשיר נוסף של האו"ם שמטרתו לאכוף את החלטת החלוקה, ואולי אף להמריץ אותם לצאת משדה הקרב.⁵⁰

46 מוסא אל-עלמי, עברה פלסטין, בירות 1949, עמ' 27; תקריר (לעיל הערה 7), עמ' 105–106; טורי (Torrey, לעיל הערה 15), עמ' 105.

47 אל-עארף (לעיל הערה 42), ג, עמ' 547.

48 את הצעת המתווך ברנאדוט ראו במלואה אצל ברנאדוט (לעיל הערה 40), עמ' 105–108.

49 Joseph Heller, "Failure of a Mission: Bernadotte and Palestine, 1948", *Journal of Contemporary History* 14 (Jul. 1979), p. 522.

50 סלע (לעיל הערה 41), עמ' 173; צאיג (לעיל הערה 45), עמ' 259.

ערב סיום ההפוגה התכנסה הוועדה המדינית של הליגה הערבית להחליט בשאלה אם לחדש את הקרבות או לא. עבר הירדן רצתה מאוד להאריך את ההפוגה, אך היא מצאה את עצמה בדעת מיעוט; כל חברות הליגה הערבית העדיפו לחדש את הקרבות. לכאורה, רצונה של עבר הירדן להפסיק את האש היה כדי לכבד את החלטת האו"ם, אך למעשה מצבה הצבאי של עבר הירדן באותם ימים היה קשה. יתר על כן, ללגיון הערבי נגמרה התחמושת ואספקת נשק לא הגיעה אליו, בשל הטלת האמברגו. חידוש הקרבות היה מטיל על הלגיון הערבי מעמסה שלא יכול היה לעמוד בה, ולכן העדיף המלך עבדאללה לסיים את המלחמה – גם כדי להתחיל בסיפוח השטחים שכבש וגם כדי לקבל את הסובסידיה שבריטניה הקפיאה.⁵¹ גם הפעם, עמדת המלך עבדאללה הייתה מנוגדת לעמדותיהם של שאר המנהיגים הערביים. אף שראש ממשלת מצרים, מחמוד פהמי אל-נוקראשי, הבטיח לראש הממשלה אבו אל-הודא כי יתמוך בהמשך הפסקת האש, בישיבת הליגה הוא שינה באופן פתאומי את דעתו ותבע לחדש את הקרבות מיד. לא ידוע מה הייתה הסיבה לכך. לא מן הנמנע שהמנהיגים הערביים הבינו כי לא ניתן לסיים את המלחמה באותה עת, כל עוד לא השיגו הישגים משמעותיים, בייחוד לאחר ששיקרו לעמיהם על ניצחונות כביכול שהשיגו במלחמה ביהודים.⁵² ייתכן שהיה זה החשש מפני השתלטות עבדאללה על השטחים שכבש, ולכן העדיפו המדינות הערביות להתאחד כדי לסכל את כוונות הסיפוח של עבדאללה.⁵³

ב-7 ביולי נודע למלך עבדאללה כי הליגה הערבית מתכוונת לקבל החלטה לחדש את הקרבות בארץ ישראל. בעצת ראש הממשלה, אבו אל-הודא, החליט עבדאללה לתמוך בחידוש הקרבות, מחשש שאם יתנגד לחידוש הקרבות לא יראה הדבר טוב בעולם הערבי ויאיים על שלטונו. בעקבות שינוי המדיניות החליטה ממשלת עבר הירדן ב-8 ביולי להצביע יחד עם שאר חברות הליגה הערבית על ההחלטה לחדש את המלחמה בארץ ישראל. היה ברור כי אין זה רצונה של עבר הירדן, מה עוד שהיא נוגדת את עמדת בריטניה והאו"ם, ולכן נאלץ נציג בריטניה בעמאן, אלק קירקברייד, לשלוח לבריטניה הסבר לשינוי בעמדתו של עבדאללה. במכתבו לשר החוץ ארנסט בוין כתב קירקברייד כי "יציאתה של עבר הירדן משדה הקרב, לא רק שהייתה מביאה להתמוטטות החזית הערבית כולה, ומחזירה למופת את מעמדו, אלא היא הייתה עלולה להביא גם למרד נגד עבדאללה בתוך הלגיון הערבי, כאשר החיילים היו רואים שצבאות ערב האחרים נלחמים, והלגיון הערבי נסוג". לפיכך, לא הייתה לעבר הירדן בררה אלא להצטרף לשאר חברות הליגה הערבית ולתמוך בהחלטה זו, הסביר קירקברייד.⁵⁴ באותו יום, 8 ביולי, העביר מזכיר הליגה הערבית

51 עבדאללה (לעיל הערה 33), עמ' 30.

52 גלב (Glubb), לעיל הערה 19), עמ' 145.

53 Benjamin Shwadrin, *Jordan: A State of Tension*, New York: Council for Middle Eastern Affairs Press, 1959, pp. 262-263

54 PRO, FO 816/125: From Amman to Foreign Office, 9.7.1948

עזאם למתווך ברנדוט את תשובת הליגה על סירובה להאריך את ההפוגה בארץ ישראל וכוונתה לחדש את הקרבות למחרת.

חידוש הקרבות ב-9 ביולי הייתה החלטה גורלית עבור מדינות ערב. היזמה ההתקפית עברה מהן לידי צה"ל, שנערך במהלך ההפוגה לחידוש המלחמה בשלוש החזיתות. ואכן, צה"ל יצא לכמה מבצעים גדולים למיגור הכוחות הערביים בצפון, במרכז ובדרום, אך ידועות בעיקר שתי ההצלחות העיקריות שלו: מבצע "דקל" ומבצע "דני". במסגרת מבצע "דקל" מול צבא ההצלה של אל-קאוקג'י הצליחו כוחות כרמלי וחיבה 7 לכבוש את הגליל התחתון ואת שתי הערים הגדולות נצרת ושפרעם ולהרחיק את אל-קאוקג'י ואנשיו צפונה. מבצע "דני", שנערך באזור המרכז מול חיילי הלגיון הערבי, נועד להרחיק את הלגיון הערבי מאזור המרכז ולפתוח את הדרך לירושלים. במסגרת המבצע נכבשו הערים לוד ורמלה והכפרים הערביים שבסביבה יחד עם שדה התעופה של לוד.⁵⁵

בעקבות חידוש הקרבות התכנסה מועצת הביטחון לדון בהפסקת אש מחודשת בארץ ישראל. ב-15 ביולי קיבלה המועצה החלטה הקוראת למדינות הלוחמות להפסיק את האש בשעה שתיקבע על ידי המתווך ברנדוט, ומכל מקום – לא יאוחר משלושה ימים לאחר קבלת ההחלטה. באותה החלטה הייתה גם אזהרה כלפי המדינות, שאם לא תסכמנה לקבל את ההחלטה, הן תהיינה צפויות לסנקציות מצד מועצת הביטחון. ישראל הודיעה מיד על הסכמתה להפסקת האש, אך מדינות ערב השהו את תשובתן, ורק ב-17 ביולי הודיע מזכיר הליגה הערבית עזאם, כי מדינות ערב מוכנות לקבל את ההפוגה השנייה בארץ ישראל. למחרת, ב-18 ביולי בשעה 17:00, פסקה האש, וההפוגה השנייה, שלא הוגבלה בזמן, נכנסה לתוקפה. מדינות ערב שמרו בדרך כלל על ההפוגה ונמנעו מלהתגרות בכוחות צה"ל, משום שחששו מתגובה צבאית נגדם.⁵⁶

שאלת הממשלה הפלסטינית: הגברת הפיצול במחנה הערבי

אחד המשברים הגדולים ביותר בקרב המדינות הערביות באותם ימים – היה סביב שאלת הקמתה של הממשלה הפלסטינית בארץ ישראל. במהלך דיוני הוועדה המדינית של הליגה הערבית בין 6 ל-15 בספטמבר 1948 קיבלה הליגה החלטה להקים ממשלה פלסטינית, וב-22 בחודש פורסמה הודעה רשמית על כך. רעיון הקמת הממשלה לא היה חדש והוא עלה עוד בדיוני הליגה הערבית בספטמבר 1947, אך בגלל התנגדות המלך עבדאללה סירבה הליגה להחליט על כך.⁵⁷ צעד ממשי לקראת הכרת הליגה בממשלה כזו היה בראשית יולי, כאשר החליטו מדינות ערב כי עליהן לפעול נוכח המלצות ברנדוט, שקראו, בין השאר, לסיפוח השטחים הערביים של ארץ ישראל לעבר הירדן. ב-8 ביולי 1948

55 על קרבות "עשרת הימים" ראו גלבר (לעיל הערה 36), עמ' 226–232.

56 ברנדוט (לעיל הערה 40), עמ' 142–143.

57 אלפלג (לעיל הערה 5), עמ' 53.

הקימה הליגה הערבית "מנהל אזרחי זמני", שתפקידו היה לנהל את העניינים האזרחיים הציבוריים של התושבים הפלסטיניים ולספק להם את השירותים הדרושים.⁵⁸

נראה כי כוונת הליגה הערבית הייתה לסכל את שאיפותיו של עבדאללה לספח את השטחים הערביים, על ידי הפיכת המנהל האזרחי לממשלה פלסטינית, שתייצג את כל הפלסטינים בכל אזורי הכיבוש, לכן גם נקראה הממשלה "ממשלת כל פלסטין" (חכומת עמום פלסטין). מבחינה בין-לאומית, היה זה ניסיון של הליגה הערבית ליצור משקל נגד למדינת ישראל על ידי הקמת ממשלה פלסטינית, שתזכה להכרה תחילה מצד המדינות הערביות ואחר כך גם מצדן של מדינות אחרות, ותהפוך לבסוף לעובדה קיימת.⁵⁹

למרות הניסיון של מזכיר הליגה הערבית עזאם להימנע מלשתף את המופתי בממשלה זו, כדי לא להעמיק את הקרע עם עבדאללה, הרי המופתי החליט לא רק לקחת חלק בהרכב הממשלה אלא גם להיות שותף בהכנות לכינוסה של המועצה הלאומית הפלסטינית, שהתכנסה בעזה ב-30 בספטמבר 1948. חאג' אמין אל-חוסייני, שהגיע יומיים קודם לכן מקהיר לעזה, נבחר לנשיא המועצה. לראש הממשלה הפלסטינית מונה אחמד חלמי, שהיה מקורב למלך עבדאללה, ואת רוב התפקידים בממשלה מילאו חברי הוועד הערבי העליון או מקורבים למופתי. כך למשל התמנה ג'מאל אל-חוסייני לשר החוץ ורג'אי אל-חוסייני לשר ההגנה.⁶⁰ בהרכב הממשלה עשו הפלסטינים כל מאמץ לפגוע במלך עבדאללה, ולכן לא הסתפקו רק בבחירתו של חלמי לתפקיד. הם ניסו לשכנע אנשים נוספים המקורבים למלך עבדאללה, כמו עוני עבד אל-האדי וסולימאן טוקאן, לערוק לצדם, כדי לגרום לפיצול במחנה ההאשמי ולהחליש את עמדתו של עבדאללה בסוגיה הפלסטינית.⁶¹

הממשלה הפלסטינית לא סיכנה את שליטתו הצבאית של עבדאללה בארץ ישראל. עזה, שהייתה תחת שליטתם של המצרים, הייתה רחוקה מהמרכז וסיבכה מבחינה גאוגרפית דווקא את הפלסטינים שרצו להזדהות עמה. למרות זאת, תגובתו של עבדאללה הייתה נזעמת. הוא הבין את המניעים של הליגה הערבית לפגוע בשאיפותיו בארץ ישראל ולכן הזדרז לפעול מיד. במברק ששלח למזכיר הליגה הערבית ולאחמד חלמי, ראש הממשלה הפלסטינית, הוא הודיע ש"לא נוכל להרשות לאף גורם להתערב בנושאים המצויים בתחומי האחריות של הממשל הצבאי שלנו".⁶² אם כן, המטרה של עבדאללה הייתה מצד אחד, להמעט בחשיבותה של הממשלה הפלסטינית ולהוכיח כי אינה מייצגת

58 אברהם סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", משה מעוז ובנימין זאב קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה?, תל אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור, 1997, עמ' 177.

59 שמעוני (לעיל הערה 6), עמ' 34.

60 צבי אלפלג, המופתי הגדול, תל אביב: משרד הביטחון, תשמ"ט, עמ' 100-101.

61 נבו (לעיל הערה 35), עמ' 98.

62 אלפלג (לעיל הערה 60), עמ' 100.

את כל הפלסטינים, ומהצד האחר, לארגן כינוסים ואסיפות פלסטיניות שבהן יתבקש לפרוס את חסותו על הפלסטינים.⁶³

ב-1 באוקטובר התקיים בעמאן הכינוס הפלסטיני הראשון ביזמת עבדאללה. לכינוס זה הגיעו נכבדים רבים מערי הגדה, ובסופו התקבלו כמה החלטות נגד הקמת הממשלה בעזה ונגד פעילות המופתי לפילוג הפלסטינים. החלטות נוספות, שהתקבלו בהמשך, קראו באופן מפורש "לראות בעבדאללה את מציל פלסטין ולמסור לו ייפוי כוח לפתור את בעיית ארץ ישראל לפי הבנתו".⁶⁴ הכינוס הפלסטיני השני ביזמת עבדאללה התכנס ב-1 בדצמבר ביריחו; ובהחלטות שהתפרסמו למחרת, הונח הבסיס לסיפוח הרשמי של ארץ ישראל לעבר הירדן (שעתיד להיות רק באפריל 1950). ההחלטות קבעו שארץ ישראל ועבר הירדן יאוחדו תחת הממלכה הערבית ההאשמית, ונציגים פלסטיניים יצורפו לבית הנבחרים העבר הירדני.⁶⁵

מאז הוכרזה הקמתה של הממשלה הפלסטינית בעזה, למעשה שום מדינה ערבית לא הכירה בה. הדבר השתנה רק באמצע אוקטובר, כאשר הגביר אחמד חלמי את הלחץ על המנהיגים הערביים להכיר בממשלתו. ב-13 באוקטובר הודיעה ממשלת מצרים באופן רשמי כי היא מכירה בממשלה שהוקמה בעזה. בעקבותיה הכירו בה מיד גם סוריה, לבנון, עיראק, ערב הסעודית ותימן. עבר הירדן הייתה המדינה היחידה החברה בליגה הערבית שסירבה להכיר בה. אפילו עיראק ההאשמית, שהתלבטה זמן מה, העדיפה לבסוף את האינטרסים הערביים-הפלסטיניים ואת האחדות הערבית על פני האינטרסים הצרים של המלך עבדאללה.⁶⁶

הממשלה הפלסטינית שזכתה להכרה מצדן של חברות הליגה הערבית, להוציא כאמור את עבר הירדן, לא נהנתה זמן רב מחשיבות רבה ומעמדה היה תלוי בגורלו של הצבא המצרי בארץ ישראל, שהעניק לממשלה זו את חסותו. ב-15 באוקטובר, יומיים לאחר שמצרים הכירה בממשלה הפלסטינית בעזה, פתח צה"ל במבצע "יואב" נגד הכוחות המצריים בדרום הארץ ותוך כמה ימים הצליח לכבוש שטחים חשובים מהנגב.⁶⁷ נוכח הסכנה מצד ישראל והתגברות הפעילות הצבאית של ישראל נגד המצרים, כולל הפגזות והפצצות על עזה עצמה, ואזהרה שהעבירה בריטניה למצרים כי "ממשלת עזה עלולה ליפול בשבי היהודים", והחשש שהדרכים מעזה לקהיר ינותקו, החליטו שרי הממשלה לעזוב את עזה ולעבור לקהיר בהקדם.⁶⁸

63 אלפלג (לעיל הערה 5), עמ' 61; נבו (לעיל הערה 35), עמ' 100.

64 סלע (לעיל הערה 58), עמ' 184.

65 נבו (לעיל הערה 35), עמ' 114–115.

66 א"צ 95/6127/1949: מודיעין לשכת הרמטכ"ל, "ידיעות מארצות המזרח התיכון", 14.10.1948.

67 בשטחים שצה"ל כבש היו אשדוד, אשקלון, באר שבע, בית ג'וברין ועוד. על מבצע "יואב" ראו

גלבר (לעיל הערה 36), עמ' 317–320.

68 אלפלג (לעיל הערה 60), עמ' 109.

כעת ניצל עבדאללה את מצבו הקשה של הצבא המצרי ואת חולשתם של הפלסטינים כדי להגביר את השפעתו בארץ ישראל מיד בתום מבצע "יואב". תחילה הוא נלחם בכוחות המופתי (אל-ג'יהאד אל-מוקדס), כדי לסלק את נוכחותם מאזורי הכיבוש שלו, ואחר כך הגביר את התעמולה בקרב התושבים הערביים בארץ. המערכה לחיסול כוחות המופתי והשפעתו החלה בסמוך לסיום מבצע "יואב". לקראת סוף אוקטובר דיווח המודיעין הישראלי על בריחה המונית של אנשי המופתי מדרום ירושלים לכיוון חברון ובית לחם, כדי לתפוס מחסה בצל הכוחות המצריים שם.⁶⁹ בראשית נובמבר הגבירו אנשי הלגיון את הלחץ על אנשי הג'יהאד וכיתרו את בסיסם בבית לחם, אך בשל התערבות הצבא המצרי לא פגעו אנשי הלגיון הערבי באנשי הג'יהאד.⁷⁰ בה בעת מנעו כוחות הלגיון הערבי מעבר אספקה וציוד (כולל ציוד הומניטרי בימי החורף הקשים) לאנשי המופתי, כדי לשבור את רוחם ולאלץ אותם להיכנע.⁷¹ בראשית ינואר הודיע מפקד הלגיון הערבי, הגנרל גלאב פאשא, כי "הגיעה השעה לפתור את בעיית אל-ג'יהאד אל-מוקדס באופן סופי". בעקבות כך, ב-18 בינואר 1949 ערכו חיילי הלגיון הערבי מצור על מפקדת אנשי המופתי בבית זית, עצרו את תומכיו של המופתי ומוטטו את כוחו הצבאי באופן סופי בארץ ישראל.⁷²

דומה כי הצבא המצרי שעדיין נשאר בארץ ישראל לאחר מבצע "יואב" הרגיש היטב את הפילוג העמוק בליגה הערבית ואת חוסר יכולתה של הליגה להעניק לו סיוע כדי לחלץ את אנשיו מהמצור שהטיל צה"ל על כוחותיו בפאלוג'ה (בסמוך לקרית גת).⁷³ בעת שהליגה התלבטה והתחבטה בשאלה כיצד היא יכולה לסייע לצבא המצרי להיחלץ מן המצור, נקט עבדאללה צעדים ברורים כדי להשתלט על שטחים נוספים. ב-23 באוקטובר, כלומר יום אחד לאחר הפסקת האש בין ישראל למצרים, הגיע כוח לגיון בפיקוד מיג'ור (רב סרן) ג'פרי לוקט לחברון ולבית לחם, כדי לבסס השפעה פוליטית האשמית במקום.⁷⁴ כעת, מעמדו של עבדאללה היה ברור. הוא שלט לא רק בגדה המערבית, אלא גם בחברון ובבית לחם, והתכוון להשתלט על שטחים נוספים על חשבון הצבא המצרי הנסוג.

69 א"צ 309/959/49: דוח על הלוחמים הארץ ישראלים, 12.12.1948; עבדאללה אל-תל, כארת'ה פלסטין: מד'כראת עבדאללה אל-תל, קאיד מערכה אל-קדס, מהדורה שנייה, עמאן: דאר אל-הדא, 1959, עמ' 411-412.

70 צאיג (לעיל הערה 45), עמ' 258; קירקבריד (Kirkbride), לעיל הערה 19), עמ' 59.

71 א"צ 74/5254/49: דוח מודיעין יומי - חטיבה 6, 23.12.1948; PRO, FO 371/68512: From Amman to Foreign Office, 13.12.1948

72 עבאס מראד, אל-דור אל-סיאסי ללג'יש אל-ערבי 1921-1973, בירות: מנט'מה אל-תחריר אל-פלסטיניה, 1973, עמ' 62; אל-תל (לעיל הערה 69), עמ' 366.

73 הניסיון הממשי ביותר לשחרור הנצורים מפאלוג'ה היה מבצע "דמשק", אך המצרים סירבו לקבל אותו מחשש שמדובר בהונאה של עבדאללה שנועדה להכשילם; ראו גלבר (לעיל הערה 36), עמ' 276-280.

74 PRO, FO 816/132: From Amman to Foreign Office, 31.10.1948; צאיג (לעיל הערה 45), עמ' 269.

התקדמות הלגיון הערבי לעבר הנגב והחשש שמא עבדאללה ישתלט גם על אזור זה הביאו את מפקדת הצבא המצרי לפנות את כוחותיה מירושלים ולהעבירם לאזור לחברון, כדי לחסום את דרכו של הלגיון דרומה.⁷⁵ מההוראות שניתנו לחיילי הצבא המצרי אפשר ללמוד כי המפקדים המצריים היו החלטיים למנוע את התקדמות הלגיון בכל מחיר, אפילו במחיר של מלחמה בלגיון הערבי. "יש למנוע [מעבר] כוחות עבר ירדניים, אפילו על ידי מלחמה. הרחק אותם מלהיות בשכנותך, ואיים שאתה תנקוט באמצעים מלחמתיים אם לא ייסוגו מעל ירך", נאמר בפקודה שקיבלו החיילים המצריים באזור.⁷⁶

היעדר הסיוע מצד של הצבאות הערביים לא היה מכוון רק כלפי הצבא המצרי המותקף, אלא גם כלפי צבא ההצלה, שלאחר סיום מבצע "יואב" פתח צה"ל במערכה לחסלו. ב-28 באוקטובר יצאו כוחות צה"ל למבצע "חירם", שנועד להשתלט על כל הגליל ולסלק את צבא ההצלה מארץ ישראל. תוך שלושה ימים הצליח צה"ל לטהר את מרחב הגליל מצבא ההצלה ואף המשיך לרדוף אחר כוחותיו בתוך שטח לבנון. פעילות צה"ל הסתיימה ב-31 באוקטובר עם כיבושם של 15 כפרים לבנוניים.⁷⁷ במהלך כל המבצע נמנעו צבאות סוריה ולבנון, שכוחותיהן חנו בסמוך לגזרת צבא ההצלה, לסייע לו בצורה משמעותית, למרות הבקשות הרבות שהועברו ממפקדיו. אמנם שני גדודים סוריים הגיעו לתגבר את כוחות צבא ההצלה (הגדוד השמיני והגדוד התשיעי), אך מעבר לכך סירבו שתי הממשלות להתערב באופן משמעותי, כדי לא להסתבך בקרבות מול צה"ל.⁷⁸

סיום המלחמה וחתימה על הסכמי שביתת הנשק

הקיפאון במצב הצבאי וההבנה של מדינות ערב כי הן לא תוכלנה להביס יותר את מדינת ישראל הביאו אותן בינואר 1949 להיענות להזמנתו של המתווך החדש מטעם האו"ם, ראלף באנץ', לפתוח במשא ומתן על הסכם שביתת נשק עם ישראל. הזמנת המתווך לפתוח במשא ומתן ישיר בין מדינות ערב למדינת ישראל – הגיעה לאחר שמועצת הביטחון קיבלה החלטה ב-16 בנובמבר 1948 הקוראת לעבור מהפוגה לשלום של קבע, ולשם כך צריך לקבוע תחילה שביתת נשק בכל החזיתות. ראוי לציין שבקשות קודמות של האו"ם – לא נענו, לא על ידי ישראל ולא על ידי מדינות ערב, ורק לאחר סיום מבצע "חורב" ואיום האו"ם להטיל סנקציות על המדינות אם לא יפתחו במשא ומתן רציני, הסכימו הצדדים בינואר 1949 לפתוח במשא ומתן כזה.⁷⁹

75 א"צ 631/922/75: ההתפתחות המדינית בארצות ערב, עמ' 45–46.

76 דוד בן-גוריון (לעיל הערה 30), ג, עמ' 948–949.

77 פקודת המבצע נמצאת בא"צ 120/7249/49: דוח מודיעין פעולת "חירם" (28.10.48–31.10.48).

78 ח'ריה קאסמיה, פלסטין פי מד'כראת אל-קאוקג', ב, בירות: מנט'מה אל-תחריר אל-פלסטיניה, 1975, עמ' 267; גלבר (לעיל הערה 36), עמ' 329.

79 שבתאי רוזן, "ארגון האומות המאוחדות ומלחמת העצמאות", יהודה וולך (עורך), היינו כחולמים: קובץ מחקרים על מלחמת הקוממיות, גבעתיים: מסדה, 1985, עמ' 277–278.

אולם, גם כעת לא הצליחו מדינות ערב לגבש דעה אחידה בשאלת שביתת הנשק, בייחוד בגלל התנגדותה של עיראק לנהל משא ומתן ישיר עם מדינת ישראל, כדי לא להיראות כמי שמכירה בה, לכן נאלצה כל מדינה ומדינה לנהל משא ומתן נפרד עם ישראל – דבר שביטא את חולשת הליגה הערבית.⁸⁰ יש לציין שהדבר תאם היטב את האינטרס של באנץ', שהעדיף משא ומתן כזה בין ישראל ובין כל אחת מהמדינות הערביות בנפרד, כדי שהן תטפלנה רק בבעיות הדו-צדדיות שלהן, ואילו בעיות כלליות יידחו לטיפול של ועדת הפיוס, שעל הקמתה החליט האו"ם בדצמבר 1948.⁸¹ על כל פנים, אפילו בדיונים אלו, שכל מדינה ומדינה ניהלה לבדה עם ישראל, צצו ועלו הסכסוכים בין המדינות הערביות, וישראל נאלצה להיות מעורבת גם בהם.

אף שעבר הירדן היא שניהלה קשרים הדוקים עם מדינת ישראל (סודיים וגלויים) תוך כדי המלחמה, המדינה הערבית הראשונה שפתחה במשא ומתן ישיר וגלוי עם מדינת ישראל הייתה מצרים. אמנם למצרים נותרה בעיה בלתי פתורה והיא החיילים הנצורים בפאלוג'ה, שאותה הייתה צריכה לפתור עם ישראל, אך נראה כי הרצון להשיג דווקא הישגים פוליטיים הוא שהניע אותה לפתוח במשא ומתן עם ישראל. מצרים כנראה חששה שישראל תסכים במסגרת הדיונים עם המלך עבדאללה להעביר את הנגב, כולו או מקצתו, לעבר הירדן, ולכן היא ביקשה להקדים את עבר הירדן בשיחות רשמיות עם ישראל.⁸² מאחר שהמשא ומתן הזה היה הראשון שהתקיים, הוא נחשב לחשוב ביותר, לא רק משום שהוא יכול היה לשמש דוגמה למשא ומתן עם המדינות האחרות, אלא מפני שהצלחתו יכולה להמריץ את המדינות הערביות האחרות להיכנס בעצמן למשא ומתן עם ישראל. אמנם אם ייכשל – יביא לכישלון כל המאמץ של ישראל להגיע להסכם עם מדינות ערב.⁸³ המשא ומתן עם מצרים נפתח ברודוס ב-13 בינואר 1949, ונקודת המחלוקת העיקרית בין ישראל למצרים הייתה השליטה על הנגב. המצרים דרשו שישראל תפנה את השטחים שנכבשו במבצע "יואב" ותשיב אזורים אלה לשליטתם. כן הם תבעו כי הנגב המזרחי והמערבי מקו פאלוג'ה-מג'דל (אשקלון) יוכר כשטח הפקר. פירושו של דבר היה שהמצרים סירבו להכיר בתוצאות מבצע "יואב" ובכך שהנגב הוא חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל, כפי שהחלטת החלוקה מ-29 בנובמבר 1947 קבעה. ישראל סירבה להיענות לדרישות המצרים והמשא ומתן נתקע.⁸⁴

80 תקריר (לעיל הערה 7), עמ' 109–110.

81 ועדת הפיוס הוקמה על ידי האו"ם ב-11 בדצמבר 1948 (החלטה 194), ובה היו חברות ארצות הברית, צרפת וטורקיה. על ועדה זו הוטל למצוא פתרון לסוגיית מעמדה של ירושלים והגישה החופשית למקומות הקדושים ולסוגיית הפליטים.

82 א"צ 631/922/75: ההתפתחות המדינית בארצות ערב, עמ' 52.

83 שמואל כהן-שני, בנעלים מאובקות ובעניבה – המהלכים הצבאיים והמדיניים לסיומה של מלחמת העצמאות, תל אביב: משרד הביטחון והעמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, עמ' 105.

84 רוזן (לעיל הערה 79), עמ' 283.

התקדמות משמעותית חלה רק ב-31 בינואר 1949, כאשר הציע המתווך ראלף באנץ' לצדדים הצעת פשרה, ובה פירוז עוג'ה אל-חפיר (מאוחר יותר ניצנה), שנתפס בידי כוחות צה"ל במהלך מבצע "חורב", והסכמה מצרית לנוכחות ישראלית בשטחים שכבש צה"ל במבצע "יואב" בתמורה להסכמה ישראלית לשלטון מצרי על רצועת עזה.⁸⁵ הכוונה של ישראל לוותר על רצועת עזה לטובת מצרים הרגיזה מאוד את עבדאללה. לפי אחד הסיפורים הוא ניסה לסכל את ההצעה, באומרו לפני בני שיחו הישראלים: "אל תעשו זאת! תישאר שם ממשלת ישראל, השטן ומישהו, רק לא מצרים". נראה כי החשש שלו היה שאם מצרים תשלוט ברצועת עזה, היא תשליט שם את יריבו הגדול, המופתי חאג' אמין אל-חוסייני, שיוכל אז לשקם את מעמדו ולהמשיך ולקדם אינטרסים פלסטיניים באזור. ייתכן שגם הצורך שלו למוצא לים התיכון והאמונה שישראל תיתן לו את רצועת עזה הכעיסו אותו.⁸⁶ ישראל לא השתכנעה מטיעוני המלך עבדאללה וחתמה ב-24 בפברואר 1949 על הסכם שביתת נשק עם מצרים. בהסכם נקבע כי יפורז שטח קטן ובלתי מיושב באזור עוג'ה אל-חפיר, מצרים תכיר בבעלות ישראל על כל הנגב חוץ מרצועת עזה וישראל תאפשר את נסיגתם של החיילים המצריים הנצורים מפאלוג'ה עם כל ציודם הצבאי. היה בכך הישג צבאי חשוב, שכן פינוי הכוחות מפאלוג'ה אפשר למצרים לשקם את צבאם לאחר התבוסה במלחמה. מבחינה מדינית הם הצליחו לקבל את רצועת עזה ובכך למנוע מיריבם המלך עבדאללה את האפשרות לקבלה.⁸⁷

המשא ומתן נפתח ב-1 במרס 1949 בראש הנקרה. נקודת המחלוקת העיקרית בין הצדדים הייתה שאלת חמישה עשר הכפרים, שכבש צה"ל בתום מבצע "חירם" באוקטובר 1948 בעת המערכה נגד אל-קאוקג'י בלבנון. ישראל תבעה שתמורת פינוי כוחותיה מהכפרים האלה יפנו הסורים את השטח שבו החזיקו באזור משמר הירדן. ישראל נימקה את תביעתה בכך ששתי המדינות פעלו נגדה במשותף, במהלך מבצע "חירם". אולם תביעה זו לא התקבלה על ידי המתווך, ובסופו של דבר נאלצה ישראל לסגת מהכפרים ולחזור לקו הגבול הבין-לאומי בלי שקיבלה תמורה על כך. ההסכם עם לבנון נחתם בראש הנקרה ב-23 במרס 1949, וקו הגבול הבין-לאומי הוא שנקבע כעת לגבול.⁸⁸

המשא ומתן שהתנהל עם עבר הירדן היה שונה מהמשאים ומתנים האחרים, שכן עיקרו התנהל בפגישות אישיות בין נציגים ישראלים לנציגי המלך עבדאללה, ולעתים אף בהשתתפות המלך עצמו, ולא במשא ומתן שהחל ברודוס בתיווך האו"ם ב-4 במרס

85 ימימה רוזנטל, "ממלחמה להסכם – שיחות שביתת-הנשק בין ישראל לשכנותיה, 1949", מרדכי נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות 1948–1949, ירושלים: יד בן-צבי, תשמ"ח, עמ' 184.

86 דן שיפטן, אופציה ירדנית: הישוב היהודי ומדינת ישראל אל מול המשטר ההאשמי והתנועה הלאומית הפלסטינית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן, 1986, עמ' 168; Benjamin Shwadrán, "Armistice – Second Chapter: Lebanon, Transjordan", *Palestine Affairs* 4, No. 4 (April 1949), p. 43.

87 רוזנטל (לעיל הערה 85), עמ' 186.

88 לורך (לעיל הערה 21), קורות, עמ' 532–533.

1949. נושאי המחלוקת העיקריים בין ישראל לעבר הירדן, ובהם: קווי ההפוגה, פתיחת הדרך לירושלים, הגישה להר הצופים ושאלת הפליטים הפלסטיניים, נידונו בין נציגי שתי הממשלות בפריז באוגוסט 1948, אך לא הושגה הסכמה על נושאים אלה.⁸⁹ ברודוס התעקשו נציגי עבר הירדן לקבל לידם את השליטה על הנגב, והם היו מעודדים מתמיכת הבריטים בעניין זה. הבריטים ראו את החשיבות האסטרטגית של הנגב כגשר יבשתי בין מצרים לעבר הירדן. ישראל מצדה תבעה את הנגב לידה, לא רק משום שהיא הסתמכה על החלטת החלוקה של האו"ם, אלא גם משום שהיא הכירה בחשיבות האסטרטגית שלו כמוצא לים סוף. כדי להציב בפני ממשלת עבר הירדן עובדה מוגמרת בשאלת הנגב ואילת, בייחוד לאחר שהמצרים הסירו את תביעתם מהם, החליטה ישראל להכין מבצע לכיבוש השטח, למרות הדיונים המדיניים שהתקיימו בין שתי המדינות ברודוס.⁹⁰

מבצע "עובדה" לכיבוש הנגב ואילת החל ב-5 במרס 1949 בהשתתפותן של חטיבות "גולני" ו"הנגב", ובמהלכו הצליחו הכוחות להשתלט על עין גדי, מצדה, סדום ואילת. המבצע, שהסתיים ב-10 במרס עם כיבוש אילת, נערך כמעט ללא קרב, משום שכוחות הלגיון הערבי שהוצבו באזור נסוגו בהתאם להוראת המטה הכללי של הלגיון, כדי להימנע מהתנגשות צבאית עם כוחות צה"ל.⁹¹ ממשלת עבר הירדן מחתה בפני האו"ם על המבצע וטענה כי במהלכו חדרו כוחות צה"ל לשטח עבר הירדן, אך המתווך מטעם האו"ם, שבדק זאת, לא קיבל את הטענה וקבע כי לא היה מעבר של כוחות צה"ל לשטח עבר הירדן.⁹² למחרת, ב-11 במרס החליטו העיראקים לסגת מארץ ישראל ולהעביר לידי הלגיון הערבי את השטחים שבהם הם החזיקו. גם עניין זה גרם למשבר חמור בשיחות, משום שישאל סירבה לאפשר לעבדאללה לתפוס שטחים אלה, אלא אם תקבל מירדן תמורה טריטוריאלית ומדינית; ואף איימה להוציא לפועל את מבצע "שן תחת שן" לכיבוש המשולש. איום זה הביא את המלך עבדאללה לנהל משא ומתן רציני לסיום השיחות עם ישראל.⁹³

בשיחות ישירות וללא תיווך נציגי האו"ם, נפגשו שליחי ראש הממשלה משה דיין וכן יהושפט הרכבי עם המלך עבדאללה, כדי לסיים את הדיון בנושאים שעוד נותרו במחלוקת בין המדינות. בתמורה להסכמת ישראל להחלפת הכוחות בין צבא עיראק ללגיון הערבי ומסירת אזורים נוספים באזור דרום הר חברון לידי הלגיון הערבי, ויתר המלך עבדאללה

89 נציג ישראל היה אליהו ששון, ונציג עבר הירדן היה מוחמד חידר; שיפטן (לעיל הערה 86), עמ' 89.

90 בן-גוריון (לעיל הערה 30), ג, עמ' 972; קירקבריד (Kirkbride, לעיל הערה 19), עמ' 71.

91 על פעילות צה"ל והלגיון הערבי במבצע "עובדה" ראו רונן יצחק, שותפות ועוינות – עבדאללה, הלגיון הערבי ומלחמת 1948, תל-אביב: י"ל מאגנס וההוצאה לאור של משרד הביטחון, תשס"ז, עמ' 114–115.

92 ארכיון המדינה (להלן א"מ) 130.16/3: משלוח לאיתן, 22.3.1949. יש לציין כי גם ראש צוות המשקיפים בארץ ישראל, הגנרל ריילי, שלל את הטענה העבר-ירדנית.

93 שיפטן (לעיל הערה 86), עמ' 182; ומראה המקום האחר בהערה 86.

על השליטה בוואדי עארה ועל כמה כפרים באזור השרון ובקרבת ירושלים.⁹⁴ לגבי ירושלים – נקבע כי קווי ההפוגה ישמשו קווי גבול בין המדינות, הדרך מתל אביב לירושלים תישאר פתוחה, תתאפשר גישה למקומות הקדושים בעיר העתיקה וישראל תוכל להשתמש בשני המוסדות בהר הצופים: בית החולים הדסה והאוניברסיטה העברית. לאחר שהושגו ההבנות לגבי העניינים האלה, נחתם ברודוס ב-3 באפריל 1949 הסכם שביתת הנשק בין שתי המדינות.⁹⁵

המשא ומתן עם סוריה היה הקשה והממושך ביותר מכל משא ומתן אחר. זאת משום שמכל הצבאות הערביים, רק הצבא הסורי המשיך להחזיק בשטחים שנועדו למדינת ישראל, כלומר באזור משמר הירדן ובחלק מהחוף הדרומי של הכנרת, וכל ניסיונות צה"ל להדוף את הכוחות הסוריים בקרבות שנמשכו עשרה ימים, מ-3 ביולי 1948 ועד 18 ביולי 1948, נכשלו. כשנפתח המשא ומתן באופן רשמי במחניים ב-5 באפריל, תבעה ישראל את נסיגתם של הכוחות הסוריים לגבול הבין-לאומי ואת קביעתו של הגבול הבין-לאומי לקו שביתת הנשק. בתביעתה זו התבססה ישראל על קביעתם של הגבולות הבין-לאומיים בדרום ובצפון (מצרים ולבנון) לקווי שביתת הנשק ועל כך שבאזורים שסוריה כבשה לא נמצאה כמעט אוכלוסייה ערבית, ולכן אין הצדקה שייכללו בתחום סוריה. סוריה סירבה לסגת ודרשה שקווי ההפוגה ייקבעו כקווי שביתת הנשק. הצעותיהם של הסורים לנסיגה חלקית מהאזור (עד הירדן) נדחו בידי ישראל, והמשא ומתן נתקע.⁹⁶

תקווה לחידוש המשא ומתן הגיעה מניו יורק, כאשר יזם נשיאה החדש של סוריה, חוסני זעים (שעלה לשלטון בהפיכה צבאית ב-30 במרס 1949), מהלך לכרוך את המשא ומתן לשביתת הנשק עם הסדר שלום כולל בין שתי המדינות והצהיר על נכונותו ליישב בסוריה אלפי פליטים. זעים הציע להיפגש עם בן-גוריון כדי לדון עמו בשיחות ישירות על הסוגיות שבמחלוקת, אך בן-גוריון, שחשש שמדובר בתרגיל סורי, סירב לפגישה והתנה את קיומה בהבטחה סורית לנסיגה כוללת משטחי ישראל. זעים סירב לתנאים מוקדמים והמגעים שוב פסקו.⁹⁷

התקדמות בשיחות חלה כאשר החליט המתווך באנץ' להתערב ולהציע הצעת פשרה לפתרון. לפי ההצעה, יוכרו קווי ההפוגה כקווי שביתת הנשק, כפי שהסורים תבעו, אך יהיו גם אזורים מפורזים ביניהם ובין הגבול הבין-לאומי. כדי לפצות את הסורים על נסיגת

94 בכפרים שהועברו לידי ישראל היו אום אל-פחם, עארה, באקה אל-ערביה, טירה, ג'לג'וליה, קלנסואה, כפר קאסם, בית צפאפה ועוד.

95 א"מ 130.16/3: מששון לאיתן, 21.3.1949.

96 רוזנטל (לעיל הערה 85), עמ' 194.

97 את פרטי ההצעה ראו בדיווח של רוזן אל בן-גוריון, 18.5.1949, מצוטט אצל ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ג, ירושלים: גנוז המדינה, תשמ"ג, עמ' 583-589; איתמר רבינוביץ', השלום שחמק: יחסי ישראל ערב 1949-1952, ירושלים: מקסוול-מקמילן-כתר, 1991, עמ' 60-72; Avi Shlaim, "Husni Zaim and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria", *Middle East Focus* 9 (1986), pp. 26-31

כוחותיהם, הציע באנץ' לפרז גם את אזורי עין גב ודרדרה (אשמורה), שנמצאו בשליטת ישראל. באזורים המפורזים יהיו כוחות הגנה בלבד והמנהל האזרחי בשטחים יהיה על בסיס מקומי, כלומר ביישובים היהודיים מנהל ושיטור ישראלי ובאזורים הערביים מנהל ושיטור ערבי. בפועל הבטיחה ההצעה שליטה ישראלית גם באזורים המפורזים, כפי שממשלת ישראל תבעה. ב-20 ביולי 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק עם סוריה – האחרונה במדינות ערב שחתמה על הסכם שביתת נשק. עם חתימתה על ההסכם הגיעה לסיומה מלחמת 1948.⁹⁸

סיכום

"חוסר שיתוף הפעולה בין הצבאות הערביים גרם לקשיים ולבעיות צבאיות שניתן היה למנוע אותן אילו רק הובטחה פעילותם של הצבאות השונים תחת מפקדה אחת", נאמר במסקנות ועדת החקירה הפרלמנטרית העיראקית, שהוקמה לחקור את תבוסת ארצות ערב במלחמה.⁹⁹ ואכן, כפי שהוכח, שיתוף הפעולה בין הצבאות הערביים היה מוגבל וחלקי והוא התקיים רק במקרים שבהם עשויה הייתה לצמוח תועלת למנהיג הערבי משיתוף הפעולה. בדרך כלל נמנעו המנהיגים הערביים לשתף פעולה ביניהם, לפני המלחמה ובמהלכה, מחשש ששיתוף פעולה כזה יקדם את שאיפותיו של עבדאללה לגבי ארץ ישראל. התעקשותו של עבדאללה לפלוש לארץ ישראל גררה בעקבותיה את פלישת צבאות ערב האחרים, שיותר משביקשו להילחם במדינת ישראל – ניסו לסכל את מהלכיו של הלגיון הערבי, כדי למנוע ממנו להגשים את שאיפותיו הפוליטיות של המלך עבדאללה.

החשש מהשתלטות הלגיון הערבי על ארץ ישראל וסיפוח שטחים ממנה לעבר הירדן – ליווה את מדינות ערב לאורך כל המלחמה. חשש זה הוביל את מנהיגי מדינות ערב להפסיק את המלחמה זמן קצר לאחר שפרצה והוא שהביא אותם להכשיל את תכנית ברנדוט, שהעניקה למלך עבדאללה יתרון צבאי ומדיני על פני יריביו הפוליטיים. אין ספק כי ההשתלטות המהירה של הלגיון הערבי על שטחי הגדה, ירושלים ולטרון, בעוד הצבאות הערביים האחרים נכשלו בדרך כלל, הביאה את צבאות ערב להמשיך ולהילחם, בתקווה שגם הם ישיגו הישגים צבאיים. אולם כאשר ההישגים הצבאיים לא הושגו, והסיפוח של השטחים הערביים, שעליהם השתלט הלגיון, לעבר הירדן נראה כה מוחשי, לא הייתה בררה למנהיגים הערביים אלא לתמוך בממשלה הפלסטינית (ממשלת כל פלסטין) כדי לנסות ולהכשיל את סיפוחם של השטחים לעבר הירדן.

יכולתו של צה"ל לעמוד מול הצבאות הערביים בכמה חזיתות ולהדוף את התקפתם שיכנעו את רוב המנהיגים הערביים להפסיק את המלחמה כבר בעת קרבות "עשרת

98 רוזנטל (לעיל הערה 85), עמ' 197–198.

99 תקריר (לעיל הערה 7), עמ' 110.

הימים". החשש מפני תגובה צבאית אם יפרו את ההפוגה, ובל נשכח את העוינות הפוליטית ששררה בין המנהיגים הערביים, הביאה את מנהיגי מדינות ערב להימנע מלהגיש סיוע באוקטובר 1948 לצבאות המותקפים בידי צה"ל, דבר שהקל על צה"ל את סיום המערכה נגד הצבאות הערביים, על ידי השמדת צבא ההצלה והנחתת מכה מכרעת על הצבא המצרי, והביא את ישראל ואת המדינות הערביות להתחיל במשא ומתן ביניהן על הסכמי שביתת הנשק.

שער שני

המיעוט הערבי והדרוזי במדינת ישראל
והאתגר הפלסטיני

חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות ותפקודם בתקופת הממשל הצבאי, 1948–1966

מוסטפא כבהא

תפקודם ודרכי הפעלתם של חברי הכנסת של רשימות הלוויין שפעלו ליד מפלגת השלטון מפא"י כמעט לא נידונו במחקר, ובמקרים שנושא זה הוזכר – הוא תואר תוך שימוש בהכללות נחרצות ובתיאור סטריאוטיפי, הן בידי כותבים המזדהים עם הנרטיב הציוני-ישראלי הן בידי כותבים המזדהים עם הנרטיב הערבי-פלסטיני.¹

בשני העשורים האחרונים הופיעו כמה מחקרים ביקורתיים שניסו להתחקות על תופעת רשימת הלוויין ולחקור לעומק את מכלול היחסים בין הממסד הפוליטי הישראלי ובין הכוחות הפוליטיים שפעלו בקרב האוכלוסייה הערבית בתקופת הממשל הצבאי.² מאמר זה בוחן את הסיבות להקמתן של מפלגות הלוויין הערביות שהוקמו בתקופת הממשל הצבאי, את האישים הבולטים שפעלו במסגרותיהן ואת הסיבות לביטולן של מפלגות אלו. המסקנה העיקרית העולה מהמאמר היא שהחברים שהיו פעילים במפלגות אלו היו מכל העדות הערביות במדינה (מוסלמים, נוצרים ודרוזים) וכי היו שבאו ממשפחות שקיימו כבר מסורת של שיתוף פעולה עם המוסדות הציוניים ערב הקמת המדינה, או כאלו שעוד בתקופת המנדט הבריטי שימשו מנהיגים בתוך החברה הפלסטינית ועל כן המשיכו מסורת זו בתקופת המדינה.

1 ראו למשל את צברי ג'ריס, הערבים בישראל, חיפה: הוצאת אל-אתחאד, 1966; פוזי אל-אסמר, להיות ערבי בישראל, הוצאת שחק, 1975; אמנון לין, בטרם סער: יחסי יהודים וערבים במדינת ישראל, בין תקוות לאכזבות, תל-אביב 1999; יעקב לנדאו, הערבים בישראל: עיונים פוליטיים, ירושלים 1971.

2 עם מחקרים אלה נמנים המחקרים של: שרה אוסצקי-לזר, התגבשות יחסי גומלין בין יהודים לערבים במדינת ישראל: העשור הראשון, 1948–1958, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 1996; יאיר בוימל, צל כחול לבן – מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים, השנים המעצבות: 1958–1968, חיפה 2007. כן ראו Ahmad H. Sa'di, "Minority Resistance to State Control: Towards a Re-Analysis of Palestinian Political Activity in Israel", *Social Identities*, 2:3 (1996), pp. 395-412.

רקע: מדיניות ממשלת ישראל והקמת הממשל הצבאי

עם סיום מלחמת 1948 נשאר במדינת ישראל מיעוט ערבי של כ-156,000 תושבים, בשטחים שחיו בהם לפני המלחמה כ-700,000 תושבים. רוב התושבים הערביים נאלצו לעזוב את בתיהם, גורשו או מתו במהלך המלחמה. יתר על כן, אוכלוסייה זו הייתה ברובה ענייה וחסרת השפעה כלכלית ופוליטית בדרך כלל.³

על מדינת ישראל, שלא נערכה למצב שבו יישאר מיעוט ערבי בתוך גבולות המדינה, היה לקבוע מדיניות ביחס למיעוט זה, אך היא הייתה בדילמה: מצד אחד – רוב המיעוט הערבי המשיך לשמור על זיקה תרבותית, דתית ולאומית למדינות הערביות השכנות שהיו במצב עוינות עם מדינת ישראל ורבים מהם התקשו להשלים עם עצם קיומה של מדינת ישראל; הם ראו בה דבר חולף כשם שהמנהיגים הערביים במדינות השכנות ראו אותה; אולם מצד אחר – היו לא מעט ערבים שאכן השלימו עם קיומה של מדינת ישראל וניסו גם להשתלב בתוכה. מקצתם אף שיתף פעולה עם מנהיגים ציוניים ערב הקמת המדינה ושאלו להמשיך בשיתוף הפעולה גם לאחר הקמתה. לכן התקשתה מדינת ישראל להחליט בשאלת המדיניות כלפי המיעוט הערבי במדינה: האם לנהוג בהם כאזרחים שווים בפני החוק או להתייחס אליהם כמיעוט עם זיקה לאויב. דומה כי השיקול הביטחוני הכריע בסופו של דבר, למרות הניסיונות של המשרד לענייני מיעוטים, בראשותו של השר בכור שטרית, לשלב את המיעוט הערבי במדינת ישראל.⁴

ביסוד השיקול הביטחוני עמדה כאמור ההנחה שהערבים בישראל הם מיעוט בעל זיקה לאויב ומשום כך מהווים סכנה לביטחון מדינת ישראל. קרבתם של מקצת היישובים הערביים לגבול, בעיקר באזור ואדי עארה, הגביר את החשש משיתוף פעולה אפשרי בין סוכנים שיגיעו מהמדינות הערביות ובין הערבים במדינה. כדי להתמודד עם בעיה זו החליטה ממשלת ישראל להקים את הממשל הצבאי ב-21 באוקטובר 1948.⁵

הממשל הצבאי החל לפעול בחמישה אזורים מאוכלסים בערבים: נצרת, הגליל המערבי, רמלה-לוד, יפו והנגב. בראש הממשל הצבאי עמד האלוף אלימלך אבנר, שהיה כפוף לשר הביטחון דוד בן-גוריון. הסמכויות שלו היו בלתי מוגבלות והן הוענקו לו מתוקף תקנות ההגנה לשעת חירום שחוקקו הבריטים ב-1945. לפי הנחיות שר הביטחון היה על הממשל הצבאי לקיים את החוק ואת הסדר באותם אזורים, לשמור על הרכוש, למנוע פגיעה במעמדם של התושבים הערביים ולהבטיח להם את השירותים הדרושים. עם זאת, באופן

3 בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1948–1956 – ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש, תל-אביב: עם עובד בשיתוף עם המכון למחקר ע"ש הרי"ס טרומן למען קידום השלום, האוניברסיטה העברית, תשנ"ו, עמ' 19.

4 רענן כהן, בסבך הנאמנות: חברה ופוליטיקה במגזר הערבי, תל-אביב: עם עובד, תש"ן, עמ' 44.

5 אורי שטנדל, ערביי ישראל: בין הפטיש לסדן, ירושלים: אקדמון, תשנ"ב, עמ' 24.

לא רשמי, עסק הממשל הצבאי גם במניעת שובם של הפליטים הפלסטיניים לאזורים שבהם גרו ומנע את כניסתם של מסתננים ערביים לאזורים אלו.⁶

במהלך השנים שבהן פעל הממשל הצבאי הועלו טענות שונות על תפקידו ועל חוסר נחיצותו ועל הפגיעה בזכויות האזרחים הערביים במדינת ישראל. אחד האירועים הבולטים שיש להזכיר בהקשר זה היה אירוע הטבח בכפר קאסם ב-29 באוקטובר 1956, שהביא למותם של 49 ערבים, בהם נשים וילדים רבים, ששבו לכפר לאחר שהוטל עוצר עליו מבלי שידעו על כך. אולם בכל הוועדות הממשלתיות שהוקמו לדון בעניין הממשל הצבאי (באפריל 1950 בראשות שאול אביגור, באוקטובר 1952 בראשות פנחס לבון, בדצמבר 1955 בראשות יוחנן רטנר ועוד) הייתה המסקנה אחת, להמשיך בקיומו של הממשל הצבאי בגלל הסכנה הביטחונית שעדיין נשקפת למדינת ישראל מהאוכלוסייה הערבית-פלסטינית. יוצאת מכלל זה הייתה ועדת שרים ממשלתית שהוקמה במרס 1958 בראשותו של פנחס ספיר, שהמליצה על ביטול הממשל הצבאי, אך ההמלצות לא אושרו בישיבת הממשלה והמסקנות נדחו.⁷

בשנות השישים חלה התפתחות משמעותית בדרך לביטולו של הממשל הצבאי. בשל לחץ ציבורי נרחב נגד הממשל הצבאי ובשל מעורבותם של פוליטיקאים רבים מימין ומשמאל, החליט באוקטובר 1965 ראש הממשלה לוי אשכול להטיל על איסר הראל, יועצו לענייני ביטחון, לבדוק את מכלול ההיבטים של הממשל הצבאי. בהמלצות שהגיש הראל בפברואר 1966 הוא קבע כי ניתן לבטל את התקנות לשעת חירום, שעל פיהן פעל הממשל הצבאי, ולהפעילן רק כלפי אנשים שיש חשד לגביהם, ולא להחילן על כלל הציבור הערבי בארץ. ב-8 בנובמבר אישרה הכנסת את המלצות איסר הראל והחליטה על ביטול הממשל הצבאי החל מ-1 בדצמבר 1966.⁸

הדרך להקמת רשימות לוויין ערביות

כאמור, על אף הרצון של המשרד לענייני מיעוטים להעניק לערבים זכויות מלאות בראשית המדינה, לא נעשה הדבר מטעמים ביטחוניים. ייתכן שהטעמים הביטחוניים הם שהביאו לכך שהמפלגות הציוניות התייחסו בחשדנות כלפי המנהיגים הערביים ואף שהן שיתפו פעולה עמם קודם לכן – סירבו כעת לשלבם בתוכן. לא מן הנמנע שגם המנהיגים הערביים עצמם העדיפו שלא לקחת חלק בפעילות פוליטית בתוך המפלגות הציוניות מחשש שידבק בהם כתם של משתפי פעולה או שיזכו לכינויי גנאי מהמנהיגים הערביים שהתנגדו לכך.

6 שרה אוסצקי-לזר, "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים, העשור הראשון, 1948–1958", המזרח החדש, מג (2002), עמ' 105–107 (לעיל הערה 4), עמ' 46.

7 אוסצקי-לזר (לעיל הערה 6), עמ' 112–115.

8 עוזי בנוזמן ועטאללה מנצור, דיירי משנה – ערביי ארץ ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם, ירושלים: כתר, 1992, עמ' 108–109.

תהיה הסיבה אשר תהיה, ברור שמלכתחילה לא הצטרפו ערבים למפלגות הציוניות, וכפי שכתב רענן כהן (שפעל שנים רבות בקרב האוכלוסייה הערבית מטעם מפלגת העבודה): "מלכתחילה היה ברור ליהודים ולערבים כאחד כי האחרונים לא יכלו להתקבל כחברים מלאים במפלגות הציוניות. אופיין היהודי-ציוני של המדינה ושל מרבית המפלגות לא תאמו את מאווי הלאומיים של הציבור הערבי. המפלגות הציוניות, מצדן, לא עודדו קליטת חברים ערבים לשורותיהן, ומנגנון הפיקוח של הממשל הצבאי, גם הוא הערים מכשולים בפני ערבים שביקשו להקים מפלגה משל עצמם אשר תייצג את האינטרסים הלאומיים שלהם. ואמנם, בתקופת הממשל הצבאי לא הוקמו מפלגות ערביות עצמאיות. מק"י (המפלגה הקומוניסטית הישראלית) – המפלגה הערבית היחידה (שהייתה למעשה יהודית-ערבית) לא היוותה אופציה ריאלית עבור המצביע הערבי בישראל. האידיאולוגיה הקומוניסטית הייתה נחלתם של מעטים ומעולם לא הייתה פופולארית בחברה הערבית והמוסלמית, מה גם שהמפלגה הייתה תחת פיקוח השלטונות וערבים רבים חששו להסתבך בפעילות שתתפרש כפגיעה בביטחון המדינה".⁹

דבריו של רענן כהן באשר למכשולים שהעמידו השלטונות בפני בני המיעוט הערבי, שביקשו להתארגן בהתארגנות פוליטית ולשקם בתהליכי בנייה פנימיים את חברתם ההרוסה – אכן משקפים היטב את המציאות הפוליטית בתקופת הממשל הצבאי, אך דבריו באשר לתפקודה של המפלגה הקומוניסטית ויחס האזרחים הערביים כלפיה – לוקים בחוסר דיוק. אמנם הייתה רתיעה ראשונית מהאידיאולוגיה הקומוניסטית, אך האזרחים הערביים תפסו במהרה שמדובר במסגרת המחאה, כמעט היחידה, אשר משקפת את מחאתם ואת התנגדותם הן לממשל הצבאי והן לשאר מרכיבי המדיניות המפלים אותם לרעה. על כך אפשר ללמוד מהעלייה באחוזי ההצבעה של האזרחים הערביים למפלגה זו.¹⁰ הרעיון הראשון שהוצע כפתרון עוקף למורכבות זו היה הקמת רשימות שיפעלו ליד המפלגות הציוניות (ובראשן מפלגת השלטון מפא"י), יבצעו את המדיניות שלהן בקרב אוכלוסיית המיעוט הערבי ויהיו מעין מתווכים בינן ובין אוכלוסייה זו. נוסחה זו אפשרה את המשכיות של שיטת הממשל הבריטית שהייתה קיימת בארץ בתקופת המנדט ואשר באמצעותה ניסתה בריטניה לשלוט באוכלוסייה הערבית דרך מתווכים שנמנו עם ההנהגות המסורתיות והחמולתיות, תמורת בונוסים להם ולתתי הקבוצות אשר ייצגו, ובכך הבטיחו המתווכים את המשך הפירוד והפילוג הפנימי. המפלגות הציוניות פיתחו שיטה זו ועשו אותה למדיניות שקבעה את צורת היחסים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי, והבטיחה את השליטה של הרוב והממסד, בעזרת מתווכים שקיבלו הטבות אישיות ומנעו פיתוח

9 רענן כהן, זרים בביתם: ערבים, יהודים, מדינה, תל-אביב: הוצאת דיונון, אוניברסיטת תל-אביב, 2006, עמ' 48.

10 ליתר פרטים על נושא הפעילות של המפלגה הקומוניסטית בקרב האוכלוסייה הערבית ראו I. Kaufman, *Arab National Communism in the Jewish State*, Gainesville: University Press of Florida, 1997

שאיפות ודרכי פעולה קולקטיביות בקרב קבוצות המיעוט שאותו ייצגו. בהתנהגותם ובהתנהלותם הפוליטית הם שירתו את מדיניות המגזרים העדתיים והחברתיים שטיפחו השלטונות כיישום למדיניות "הפרד ומשול". הם גם פעלו כקבלני קולות בעתות הבחירות לכנסת או לרשויות המקומיות. המנדטים שהשיגו הועמדו לרשות הקואליציה של מפלגת השלטון אף אם נושא ההצבעה היה בבירור נגד האינטרס של קהל הבוחרים שלהם, כמו במקרה של החוק לביטול הממשל הצבאי אשר יזמו מפלגות חירות ומפ"ם בשנת 1963 – חוק אשר נפל על חודו של קול אחד (56 מול 57), לאחר ששלושת חברי הכנסת מרשימות הלוויין תמכו בהמשך קיום הממשל הצבאי.

מקרה זה יכול להוכיח, נוסף לעובדה שחברי כנסת אלה הצביעו לפעמים נגד מצפונם ונגד האינטרס של הציבור ששלח אותם ויחסם עם מפלגת השלטון היה יחס של גרורה, שפעילותם של אנשים אלה ושל רשימותיהם מנעו שאיפות קולקטיביות של המיעוט הערבי והנציחו את ההבדלים בין מרכיביו השונים.

רענן כהן ניסה להסביר את התבססות מנגנוני הפעולה של הממסד בקרב פעילי רשימות אלה על בסיס חמולתי-עדתי בגורמים שהתחוללו בקרב אוכלוסייה זו ולא בשל מדיניות מכוונת של מנגנוני הממסד. כך הוא כתב בנדון:

הרוב המכריע של האוכלוסייה הערבית התגורר בסביבה כפרית או כפרית למחצה, שבה היו חישוקי השסע החמולתי חזקים יותר מאשר בריכוזים העירוניים. זו הייתה תוצאה ישירה של תבוסת הערבים במלחמת 1948, שבעטיה ברחו האליטה העירונית, רובה ככולה, או גורשה אל מעבר לגבול. הדבר הקשה על הקמת מערכות ציבוריות מן הסוג המצמיח קאדרים של נבחרים, והפך את ראשי החמולות הגדולות לדמויות הבולטות ביישוב הערבי בישראל. בנסותם לשלב את הערבים במערכת הפוליטית החדשה, שהייתה כה שונה מן המערכת אליה השתייכו בתקופת המנדט, נוח היה לשלטונות ישראל לפעול באמצעות השסעים החמולתיים. השלטונות הבינו כי באמצעות ראשי החמולות, שרובם הביעו נאמנות ונכונות לשתף פעולה עם השלטון החדש, ניתן יהיה לפקח על האוכלוסייה הערבית. מנהיגי החמולות הגדולות והמוח'תארים הכפריים היטיבו מצדם לנצל מצב זה והשתמשו בכוח הפוליטי שנפל בחלקם כדי לחזק את אחיזתם בקרב בני החמולה ותושבי הכפר. הקשרים שיצרו עם השלטונות ועם פעילי המפלגות, העצימו את מעמדם החברתי: בידם היה להסדיר רישיונות יציאה משטחי הממשל הצבאי, לספק מקומות עבודה, לאפשר איחוד משפחות וכיוצא בכך. ציבור המונהגים שהיה תלוי לחלוטין בשלטונות הממשל הצבאי, נאלץ להיעזר בתיוכם של מנהיגיו ועל כן גם ביקש לחזקם מול השלטונות.¹¹

את פעילותן של רשימות אלה תיאר בני נויברגר כדלקמן: "מדובר ברשימות ולא

במפלגות, שכן הן היו התארגנויות שקמו ערב הבחירות וחסרו את התכונות הבסיסיות של המפלגה, קרי: רשת סניפים, מנגנון, המשכיות ארגונית ואידיאולוגיה מגובשת. רשימות אלה התגבשו סביב אישים בולטים במסגרת המסורתית, ופנייתן לבוחרים הערבים הייתה בדרך כלל על בסיס ייחודי כלשהו – אזורי, עדתי, דתי או חמולתי.¹²

על העומד מאחורי הקמתן של רשימות אלה ובאשר לקשר שבין הקמתן למדיניות של מפלגת השלטון כלפי המיעוט הערבי כתב יאיר בוימל כך: "שיטה זו של קיום רשימות נלוות אפשרה מחד גיסא את מתן זכות ההצבעה גם לערבים, ומאידך גיסא את המשך השליטה בהם גם בתחום דפוסי ההצבעה לכנסת. כמו כן, עקב היותן של רשימות אלה רשימות נבחרים בלבד ולא מפלגות פוליטיות בעלות מצע עצמאי, נמנע מכל הציבור שתמך ברשימות אלה (אך גם מן הערבים שתמכו בשאר המפלגות היהודיות, בסך הכל 65%–70% מציבור הבוחרים הערבי) עיסוק אמיתי באידיאולוגיה ובפוליטיקה הישראלית".¹³

לעומת שני החוקרים הקודמים, סובר אורי שטנדל שהתהוותן של מסגרות אלה מעידות על שינויים מרחיקי לכת במבנה החברתי והפוליטי של האוכלוסייה הערבית בישראל. אלו דבריו:

המציאות הישראלית שינתה אף את אופיים של החיים הפוליטיים בחברה הערבית וגם פעילותם של הכוחות המסורתיים נעתקה לעבר דפוסים חדשים, אותם לא הכירו בתקופת המנדט הבריטי. עתה נוצר ב'חוץ', מעבר למסגרת החמולה, העדה הדתית או הכפר, מסגרות מוסדיות חדשות, אחרות, תולדת המשטר הדמוקרטי, כמו הסתדרות העובדים והמפלגות הפוליטיות בישראל. לא היה ניתן להתעלם מהן, לפי שהן שלחו במהירות זרועותיהן לתוך היישובים הערביים והשפיעו על רקמת החיים בהם, במישרין ובעקיפין. ההנהגה הישנה הכירה בהכרח להשתלב במסגרות החדשות, אם גם נוחות היו פחות מזירת המאבק לפנים. בעצם טיבן סותרות הן מהותו של המבנה הפוליטי המסורתי, אולם הוא הפך להיות תלוי בהן, לפיכך ביקש להסתגל אליהן, באמצעו לו את 'כללי המשחק' הנהוגים בתוכן.¹⁴

הדברים הללו של שטנדל מייצגים גישה כללית שהייתה נחלתם של העסקנים או היועצים בחוגי השלטון בישראל, אשר היו מעורבים בקביעת המדיניות כלפי המיעוט הערבי בה ואשר ביקשו לתאר מציאות של שינויים מהותיים לטובה שעברו על אוכלוסייה זו בתהליך הפיכתה למיעוט בתוך מדינת הרוב היהודי ותחת חסותה של מדינה זו. דבריו על שינויים אלה בדפוסי ההתנהלות הפוליטית של אוכלוסייה זו באו להצביע על שינויים חיוביים שקרו בקרב האוכלוסייה הערבית בהשוואה לתקופות קודמות ונועדו ליפות את פניהם של מנגנוני השלטון הישראלי באשר ליחסיהם עם אוכלוסיית המיעוט.

12 בני נויברגר, "המיעוט הערבי: ניכור והשתלבות", ממשל ופוליטיקה במדינת ישראל, האוניברסיטה הפתוחה, 1998, עמ' 79.

13 בוימל (לעיל הערה 2), עמ' 255.

14 שטנדל (לעיל הערה 5), עמ' 204.

חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות ותפקודם בתקופת הממשל הצבאי, 1948–1966

הלל כהן נותן היבט נוסף של שיקולים ביטחוניים למניעי הפעלת פעילי רשימות אלו בידי השלטונות:

מפלגות הלוויין של מפא"י היו ציר מרכזי של השליטה הפוליטית בערבים בישראל. מנהיגי מפלגות אלה היו, ברובם, אישים ששיתפו פעולה עם הישוב היהודי בתקופת המנדט ובמלחמת העצמאות שחתמה אותה, כמו סוף אל-דין זועבי או צאלח ח'ניפס. רובם היו בעלי מעמד פוליטי מקומי, מנהיגים אזוריים או עדתיים. לאחר קום המדינה 'שודרגו' ביוזמת מפא"י וגורמי הביטחון לעמדת הנהגה כלל ארצית והפכו לחברי כנסת. בתמורה נתנו שירות חשוב: הם נמנעו מלהציג למוסדות המדינה דרישות על בסיס לאומי. יותר מכך: הם נתנו לגיטימציה לא רק לעצם קיומה של המדינה אלא גם לפעולותיה בשטח, כגון החלת הממשל הצבאי או הפקעת קרקעות. בנוסף, נוכחותם בכנסת והצבעתם לצד הממשלה בשאלות הנוגעות לערבים אזרחי ישראל אפשרה וסייעה למדינה לשמר ולקדם את דימויה – כלפי פנים וכלפי חוץ – כמדינה דמוקרטית הקשובה למיעוטים החיים בה.¹⁵

רשימות אלה היו חסרות בסיס אידאולוגי, והן הוקמו, בעידוד השלטונות, על פי עקרון "תן וקח", כשלפי עיקרון זה הן אמורות לשמש מתווכות בין מפלגת השלטון ובין האוכלוסייה שאותה הן ביקשו לייצג. הן הוקמו בדרך כלל לפני מערכות בחירות, ובהרכב המועמדים שלהן נלקחו בחשבון איזונים עדתיים, מעמדיים ואזוריים. כך למשל מקימי רשימות אלה דאגו שיהיו ברשימה נציגים של שלוש העדות הדתיות העיקריות המרכיבות את המיעוט הערבי בישראל (מוסלמים, נוצרים ודרוזים). כמו כן היה צורך בהקצאת ייצוג למגזרים חברתיים (בדואים למשל) או למקומות גיאוגרפיים (הגליל, המשולש, הערים המעורבות והנגב).

חברי הכנסת של רשימות הלוויין: פרופיל אישי

ההתפלגות העדתית של חברי הכנסת של רשימות הלוויין הקשורות למפא"י (סה"כ 12 חברים) הייתה כך: שישה מוסלמים (סוף אל-דין אל-זועבי,¹⁶ צאלח סלים סולימאן,¹⁷ פארס

15 הלל כהן, ערבים טובים – המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות, ירושלים 2006, עמ' 11.

16 סוף אל-דין אל-זועבי (1913–1983) נולד בנצרת למשפחה שמקורה בכפר נין שבעמק יזרעאל. היה חבר כנסת שבע קדנציות (הכנסת הראשונה–התשיעית להוציא הכנסות הרביעית והחמישית) בשנים 1949–1977 (להוציא את השנים 1956–1965). בכנסת השביעית שימש סגן יושב ראש הכנסת. נוסף לחברותו בכנסת, הוא היה ראש העיר נצרת במשך כמה קדנציות בשנים 1956–1975.

17 צאלח סלים סולימאן (1888–1980) נולד בכפר צפוריה שבגליל התחתון ואף היה לראש המועצה המקומית שם (1921–1948). עם הריסת כפרו במלחמת 1948 והפיכת תושבי הכפר לפליטים, עבר

חמדאן,¹⁸ מחמוד אל-נאשף,¹⁹ דיאב עובייד²⁰ ואחמד אל-ט'אהר²¹), שלושה נוצרים (אליאס נח'לה,²² מסעד קסיס²³ ואמין ג'רג'ורה²⁴) ושלושה דרוזים (ג'בר דאהש מועדי,²⁵ לביב אבו רוכון²⁶ וצאלח ח'ניפס²⁷).

מבחינת המוצא החברתי כולל ההרכב ארבעה עירוניים (אמין ג'רג'ורה, סיף אל-דין אל זועבי,²⁸ אחמד אל-ט'אהר וצאלח ח'ניפס) ושמונה כפריים (פארס חמדאן, דיאב עובייד, מחמוד אל-נאשף, לביב אבו רוכון, ג'בר דאהש, אליאס נח'לה, מסעד קסיס וצאלח סלימאן), שבאו ברובם מכפרים גדולים, אשר עברו תהליך מודרניזציה כבר בהתחלת שנות העשרים. כמו כן, חמישה מחברי הקבוצה היו בני משפחות עשירות שהיו להן תפקידי מנהל ואדמיניסטרציה בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט (פארס חמדאן, אחמד אל-ט'אהר, אמין ג'רג'ורה, מחמוד אל-נאשף וסיף אל-דין אל-זועבי), וכן היו שניים שהייתה

להתגורר בכפר ריינה הסמוך לכפרו ומשם עבר לנצרת. היה חבר הכנסת השלישית (1955–1959).
18 פארס חמדאן (1910–1966) נולד בבאקה אל-ערבייה, בוגר בית ספר אל-נג'אח בשכם, למד שנה אחת באוניברסיטה האמריקנית בבירות. חבר כנסת בכנסות השנייה והשלישית (1951–1959) מטעם רשימת "החקלאות והפיתוח". הוא שימש גם ראש המועצה המקומית באקה אל-ערבייה בשנים (1959–1964).

19 מחמוד אל-נאשף (1906–1979) נולד בטייבה, חבר כנסת בכנסת הרביעית (1959–1961). שימש ראש מועצה מקומית טייבה.

20 דיאב עובייד (1911–1984) נולד בטייבה, בוגר בית הספר התיכון בטול כרם, חבר כנסת שלוש קדנציות (1961–1973), חבר המועצה המקומית טייבה בשנים 1951–1958.

21 אחמד אל-ט'אהר (1906–1984) נולד בנצרת, היה חבר הוועדה הלאומית (הפלסטינית) בנצרת בשנים 1942–1948 וחבר עיריית נצרת, חבר כנסת בכנסות הרביעית והחמישית (1959–1965).

22 אליאס נח'לה (1913–1990) נולד בכפר ראמה שבגליל העליון, היה חבר כנסת בארבע קדנציות (1959–1973).

23 מסעד קסיס (1918–1989) נולד בכפר מעליא שבגליל העליון, בוגר בית הספר החקלאי כדורי, חבר כנסת בכנסות השנייה והשלישית.

24 אמין ג'רג'ורה (1886–1975), בוגר הסמינר הרוסי בנצרת ובו הוא שימש גם מורה, במלחמת העולם הראשונה היה קצין בצבא העות'מאני, בוגר המכללה למשפטים בירושלים. בשנים 1922–1926 היה מורה בבית הספר התיכון אל-רשידיה בירושלים. היה חבר הכנסת הראשונה. בשנים 1954–1960 היה ראש העיר נצרת.

25 ג'בר דאהש מועדי (1919–2009) נולד בכפר ירכא בגליל, חבר כנסת בשבע קדנציות מהכנסת השנייה עד השביעית (1951–1981).

26 לביב אבו רוכון (1911–1989) נולד בכפר עוספייה שבהרי הכרמל, שימש ראש המועצה המקומית עוספייה בשנים 1950–1959, היה חבר כנסת בכנסת הרביעית (1959–1961). בשנים 1963–1989 שימש שופט בבית המשפט השרעי הדרוזי ובבית הדין השרעי הגבוה לערעורים.

27 צאלח ח'ניפס (1913–2002) נולד בשפרעם, הוסמך לאיש דת דרוזי בבית הספר הדתי הדרוזי בחאצביא בלבנון. היה חבר כנסת בכנסות השנייה והשלישית (1951–1959). היה חבר ועדת צולחה שעסקה בגישור ובפתרון סכסוכים בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל.

28 אמנם מקורו מכפר נין, אך הוא וכמה מבני משפחתו עברו תהליך עיור בעוברם לעיר נצרת בשלהי המאה ה-19.

חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות ותפקודם בתקופת הממשל הצבאי, 1948–1966

להם פעילות במוסדות התנועה הלאומית הפלסטינית לפני 1948 (אמין ג'רג'ורה ואחמד אל-ט'אהר). בין חברי כנסת אלה היה גם חבר כנסת אחד (צאלח סולימאן), אשר נמנה עם פליטי הפנים שהיה להם סטאטוס של נוכחים-נפקדים.²⁹

בנוגע להתפלגות הגאוגרפית: שבעה באו מהגליל, אחד מהכרמל ושלושה מהמשולש. אף לא אחד היה מהנגב או מהערים המעורבות.³⁰

מבחינת ההשכלה – בניגוד לדעה הרווחת בציבוריות הערבית בישראל ובקרב כמה מחוקרי החברה הערבית בישראל,³¹ רמתם של חברי הכנסת הערביים ברשימות הלוויין לא הייתה ירודה כלל וכלל. אחד סיים לימודים גבוהים (אמין ג'רג'ורה), אחר למד שנה אקדמית אחת (פארס חמדאן), אחד למד לימודים דתיים גבוהים (צאלח ח'ניפס), חמישה סיימו תיכון (סיף אל-דין אל-זועבי, אחמד אל-ט'אהר, דיאב עובייד, מחמוד אל-נאשף ומסעד קסיס) והשאר זכו לרמת לימודים בסיסית.

חוקי המשחק ומנגנוני הפעולה שלפיהם פעלו הרשימות

לרוב החוקרים שעסקו בנושא רשימות הלוויין ברורה העובדה שהיחסים בין מפלגת השלטון ובין הרשימות ופעיליהן היו יחסי שולט ונשלט. בני נויברגר מבטא גישה זו כך:

רשימות המיעוטים היו איפה 'רשימות מטעם', שכן יהודים הם שהקימו אותן, הם שמימנו אותן והם שדרשו מהן דין וחשבון. הרשימות התארגנו בעזרת מנגנונים ממלכתיים (כמו הממשל הצבאי, משרד היועץ לראש הממשלה לענייני ערבים), מפלגתיים (כגון המחלקה הערבית של מפא"י) וההסתדרותיים (המחלקה הערבית בהסתדרות למשל). כדי לגייס תמיכה מרבית דאגה מפלגת השלטון לכונן כמה

29 נוכח-נפקד: סטטוס מוזר שהוענק לפליטים הפלסטיניים אזרחי מדינת ישראל, אשר נאלצו לעזוב את מקום מגוריהם בשל המלחמה ולא הורשו לחזור אליו אחריה על אף הימצאותם בתחום מדינת ישראל והיותם אזרחים ישראלים. אוכלוסייה זו מהווה כיום קרוב ל-25% מקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, בניה מתגוררים ביישובים הערביים השונים. באמצע שנות התשעים הם הקימו עמותה אשר תטפל בדרישותיהם לחזור לכפריהם ולממש את בעלותם על נכסיהם אשר בתחום המדינה. על כך ראו מוסטפא כבהא ורונית ברזילי, פליטים בארצם – פליטים פנימיים במדינת ישראל, 1948–1996, גבעת חביבה 1996; דוד גרוסמן, נוכחים-נפקדים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1997.

30 בשלהי עידן רשימות הלוויין ולאחר התקופה שבה דן מאמר זה (תקופת הממשל הצבאי), נכנס לכנסת מרשימות אלה חבר הכנסת חמאד אבו רביעה (1929–1981). הוא נולד בתל אל-מלח בנגב, סיים את הלימודים היסודיים בבאר שבע ואת לימודי התיכון בחברון. הוא כיהן בכנסת השמינית מטעם הרשימה לבדואים ולכפריים ובכנסת השמינית מטעם הרשימה הערבית המאוחדת. הוא נרצח ב-1981 בשל הטענה שסירב לקיים את הסכם הרוטציה ולפנות את מקומו בכנסת לשייח' ג'בר דאהש מועדי. פרטים נוספים באתר הכנסת www.knesset.gov.il בחיפוש "אבו רביעה".

31 ראה למשל כהן (לעיל הערה 9, עמ' 51) אשר תיאר אותם כדלקמן: "היו בחלקם חסרי הכשרה מוקדמת, השכלה או ניסיון. הם התקשו להתמודד עם האתגרים המורכבים בפניהם ניצבו ולא הצליחו להשיג השפעה מעבר למסגרת המשפחה, הכפר והאזור".

רשימות בעת ובעונה אחת, שיפנו לבני דתות שונות (מוסלמים, נוצרים ודרוזים) ולאזורים שונים (גליל, משולש, נגב). מפא"י דאגה לאריתמטיקה עדתית אזורית לא רק בין הרשימות, אלא בתוך הרשימות עצמן.³²

מדיניות זו דאגה לשמר את המעמד של הפעילים כמתווכים בין הממסד לבין פלחי אוכלוסייה שונים הקשורים בקשרים הדוקים למבנה הממסדי ואשר בינם לבין עצמם קיימים שסעים שאינם מאפשרים טיפוח שכבת הנהגה חדשה שתזכה לשדרוג במעמד. את המדיניות הזו תיאר יאיר בוימל בכותבו כך:

אמנם גם השלטון התורכי וגם השלטון הבריטי ניצלו לצורכיהם את שסעי החברה הערבית, אך בניגוד לתקופתם – הפכו הערבים במדינת ישראל למיעוט לאומי ודתי, כפרי ברובו, שנתפס כאויב מובס של המדינה ושל הרוב היהודי שבה. קשרי הממסד הישראלי עם ראשי החמולות ועם ראשי העדות לא נועדו לטפח שכבת אליטה והנהגה ציבורית לציבור הערבי, שכבה המתווכת בין הציבור לבין השלטון, זוכה למשרות ממשלתיות והופכת עם הזמן לאליטה שלטונית, תחת זאת ביקשו לטפח שכבה שתפקידה הבלעדי הוא סיוע לממסד הפוליטי, הכלכלי והביטחוני היהודי בפיקוח על הערבים, במניעת השתלבותם השוויונית ובקביעת מקומם הנחות בשולי החברה הישראלית.³³

רענן כהן אינו מכחיש את דבריו של בוימל, אך מנסה להסביר את הדגשת השלטונות ופעילי מפא"י את השסעים החברתיים בחברה הערבית כאמצעי לשליטה ולהכוונה בחברה זו. זו לשונו:

העובדה שבפני הבוחר עמד כביכול היצע מגוון של רשימות המבוססות על שסעים חמולתיים, ולפעמים אזוריים או עדתיים, אפשרה לרשימות הללו תנאי התמודדות טובים יותר בכפרים הערבים, אף שהיו זהות במאפייניהן, נטולות כל גוון אידיאולוגי והופיעו רק סמוך לבחירות לכנסת. הנהגת מפא"י ופעיליה סייעו באמצעים שונים למפלגות הנלוות להשיג קולות וטיפחו את מנהיגיהן. מאז הכנסת הראשונה ועד להיעלמותן מן הזירה הפוליטית בבחירות לכנסת העשירית, הוקמו שמונה עשרה רשימות כאלה, שרובן היו קשורות למפא"י, בעיקר בשל היותה מפלגת שלטון. הרכבן של הרשימות נקבע לרוב על ידי המפלגה האם, על פי מפתח של ייצוג עדתי ותוך ניצול קשרי המשפחה, החיתון והיריבויות הבין-משפחתיות והבין-חמולתיות לתועלת המפלגה.³⁴

32 נויברגר (לעיל הערה 12), עמ' 87.

33 בוימל (לעיל הערה 2), עמ' 256.

34 כהן (לעיל הערה 9), עמ' 50.

למפעילי הרשימות מקרב חוגי הממסד ולפעילים המרכזיים ברשימות אלה היה חשוב שהרשימות יופיעו כדבר חדש המבשר שינוי ופריצת דרך בהשוואה לתקופות קודמות. למשל הן קיבלו שמות שלא בהכרח תאמו את מצען ואת דרך התנהלותן. לאלה שקבעו או בחרו בשמות הרשימות היה חשוב שיהיה ביטוי לערכי המודרנה, הקדמה והדמוקרטיה. כך, למשל, רצה בבחירות לכנסת הראשונה "הרשימה הדמוקרטית של נצרת", ובבחירות לכנסת השנייה רצו הרשימות: "הרשימה הדמוקרטית של הערבים בישראל", "קידמה ועבודה" ו"חקלאות ופיתוח". אותן רשימות רצו עם אותם שמות גם בכנסת השלישית, אך בכנסת הרביעית החליפה את הרשימה הדמוקרטית רשימת "שיתוף ואחוזה". רשימות "שיתוף ואחוזה" ו"קידמה ופיתוח" רצו בשמות אלה גם בבחירות לכנסות החמישית, השישית, השביעית והשמינית; אליהן הצטרפה בבחירות לכנסת השמינית "הרשימה הערבית לבדואים ולכפריים". הבחירות לכנסת התשיעית היו הבחירות האחרונות שהשתתפה בהן רשימת לוויין והיא רצה תחת השם "הרשימה הערבית המאוחדת".³⁵

לרוב האוכלוסייה לא אמרו שמות אלה דבר, והרשימות לא היו חייבות לחבר מצע פוליטי המתאר כיצד יפעלו להגשים את משמעותם של שמות אלה. החשוב הוא ששמות אלה לא נגעו בסמלים הקשורים לזהות הלאומית הפלסטינית ולא חתרו או הטיפו להשגת זהות קולקטיבית אחת היכולה ללכד את המיעוט הערבי תחת מצע פוליטי ברור ומעשי. את חוקי המשחק שקבעו השלטונות מסכם הלל כהן:

השליטה על הייצוג הפוליטי, הארצי והמקומי, של הערבים בישראל היתה רק חלק מהסיפור, ליתר דיוק הממד החיצוני שלו. במוקד עמד המאבק על עיצובן של התודעה והזהות של הערבים בישראל. זוהי שאלת מפתח כיוון שהיא נוגעת בערכים, ברגשות ובהתנהלות בפועל של כל פרט ופרט בקהילה. האם יחוש שייכות של אמת למדינה היהודית ויראה עצמו ישראלי? האם יחוש התנגדות בסיסית כלפי המדינה ויסרב לאמץ את הזהות הזו? האם יקבל אותה בליט ברירה ותוך מחאה? האם ימצא לנכון לשתף פעולה עם מוסדותיה? האם יבחר לקיים קשר עם מדינות אויב ולסייע לפגוע בה? האם ייאבק מבית על שינוי אופיה של המדינה? האם יימנע מכל עיסוק בפוליטיקה? התשובות לכל השאלות הללו טמונות בדרך שבה מתעצבת התודעה של האזרחים במדינה, ולכן אין להתפלא שזה היה שדה עימות מרכזי בין תפיסות שונות, הן בתוך החברה הערבית בישראל והן בין זרמים בה לבין המדינה.³⁶

מיפוי זרמים אלה שמדבר עליהם כהן בכל הנוגע לתהליכים שקרו בתוך האוכלוסייה הערבית – יעזור לנו להבין טוב יותר את צורת תפקודם של פעילי הרשימות אל מול שאר הזרמים מצד אחד ואל מול שלטונות המדינה מצד אחר. התבחין (הקריטריון) הראשון

35 כל הפרטים על אודות שמות הרשימות לקוחים מהספר של נויברגר (לעיל הערה 12), עמ' 87.

36 כהן (לעיל הערה 15), עמ' 12.

שבעזרתו אפשר לזהות זרמים ולסווגם הוא מידת ההבנה והקבלה של המציאות החדשה שנוצרה לאחר 1948 והקמת מדינת ישראל. לפי תבחין זה ניתן לחלק את הכוחות שפעלו בקרב האוכלוסייה הערבית לשני זרמים עיקריים: האחד, זה שהבין את המציאות החדשה, קיבל אותה בצורה כלשהי ואף ניסה להסתגל אליה; והאחר, שלא קיבל את המציאות וניהל נגד הממסד פעולות מחאה במטרה לשנותה. עם המחנה הראשון אפשר למנות את פעילי רשימות הלוויין של מפא"י, את חברי מפ"ם הערביים ופעילים ומקורבים של מפלגות ציוניות אחרות (למשל, "אחדות העבודה" ו"הציונים הכלליים"). עם המחנה השני ניתן למנות את המפלגה הקומוניסטית וקבוצות בעלות אוריינטציה לאומית ערבית כמו תנועת אל-ארד. בין אנשי המחנה הראשון, שהוא נושא דיוננו במאמר זה, יש כמובן הבדלים במידת הקבלה של המציאות החדשה ובתמורה שביקשו האנשים כדי ליישם את הקבלה הזאת הלכה למעשה. האנשים המקורבים יותר למפא"י הרחיקו לכת בקבלת המציאות החדשה ובהבלטת שימושם בסמלים של השלטון ודרשו תמורת זאת הנאות אישיות רבות. הם כמעט שלא ביקשו או עסקו בזכויות קולקטיביות של המיעוט הערבי. חוק המשחק הלא-כתוב שלהם היה: כל עוד הם מדחיקים את הזהות הפלסטינית ומנטרלים אותה ומבליטים את התכונות של "הערבי הישראלי החדש", שמקבל ללא עוררין את השלטון וסמליו ואף מטיף למענם, הם יזכו להטבות אישיות (להם ולתומכיהם), שלא בהכרח טובות לכלל הציבור הערבי בישראל. כל עוד הייתה בינם ובין מפעיליהם הבנה טובה לחוק משחק זה, התמעטו החיכוכים והמשימה של הרשימות בוצעה באופן כמעט חלק.

עיון במסמכים של המפעילים מראה שהם ניסו כל הזמן לעצב פרופיל של האנשים שהיו רוצים לראות כנציגים של רשימות אלה בכנסת. להלן למשל דיוקנו של אחד המועמדים מהמשולש, אשר נועד להיות מועמד במקום ריאלי באחת הרשימות. במסמך נאמר על האיש שהיה חבר באחת החבורות המזוינות של המרד הערבי-פלסטיני ב-1936 – 1939, והוא גם השתתף במלחמת 1948 לצד יחידות הצבא העיראקי במשולש.³⁷ למרות עבר זה, הוחלט להעמיד את האיש באחת מרשימות הלוויין של מפא"י. בהסתמך על הנאמר במסמך צוין ש"טובות הנאה שזכה להן והכבוד שחולק לו בביקור הרמטכ"ל בביתו הגבירו את נכונותו לשתף פעולה.

להלן קיצור ההערכה:

- א. מנהיג ידוע מטבעו, בעל השפעה וכוח שכוונע.
- ב. ידוע כרודף בצע אך מקובל כאיש עממי לא מתנשא.
- ג. אינו מתבטל כלפי השלטונות, בעל הופעה מכובדת אך יחד עם זה מקבל הסברים הגיוניים ומעשיים.
- ד. ריאליסט, אין חשש שייתפס לצעקנות ודמגוגיה.
- ה. בהיותו בכנסת לא יצביע בעניינים שנוגעים למיעוט הערבי לפי פקודה. יהיה

חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות ותפקודם בתקופת הממשל הצבאי, 1948–1966

צורך להסביר ולשכנעו. לאחר זאת, באם יקבל ההצעה שתוגש לו, יפעל בכנות ואפשר יהיה לסמוך עליו.

ו. עצמאי ובוטח בעצמו. לא יירתע לומר דברים נגד דעת הרחוב הנגרר אחרי דמגוגיה, באם יהיה משוכנע בהגיון העניין הנידון ובכנות העניין.
ז. לא מן הנמנע שיעשה פעולה גם נגד המיעוט הערבי. במקרה כזה ידרוש שכר גבוה.

ח. איש עשיר בעל רכוש ואדמה.³⁸

עברו של האיש בפעילות בתנועה הלאומית הפלסטינית לא הפריע לאנשי המחלקה הערבית במפא"י לנסות לגייס אותו לפעול ברשימות לוויין, ואולי ביקשו לנצל את הרשימות הללו כדי להגביר את הלחצים עליו. התכונות של "רודף בצע", "עצמאי שאפשר לסמוך עליו" ו"הנכונות ללכת נגד הלך הרוח ברחוב" הן תכונות יסוד המשתלבות היטב עם נכונות לעשות הכול תמורת "שכר גבוה". התוצאה היא יישום המדיניות של הממסד תמורת סיפוק צרכים אישיים, שררה וכבוד.

המעניין הוא הצל המהדהד במסמך של הקומוניסטים ושל שאר המתנגדים למסמך. מחבר המסמך הצביע עליהם, בלי לומר זאת במפורש, כשדיבר יותר מפעם אחת על "דמגוגיה" או על "צעקנות". דהיינו, האדם יכול להיות הכול, רק לא "דמגוג צעקני", משמע "קומוניסט" או "לאומן".

לעומת אנשי הרשימות המקורבות למפא"י, ניסו אנשי מפ"ם להשיג הישגים למיעוט הערבי, ולו זעומים, באשר לזהות ולמסגרות קולקטיביות אחרות. אולם הישגיהם בתחום זה לא היו מרשימים במיוחד, זאת נוכח אי-הנוחות של הנהגת המפלגה ואגפה הימני לדרישות של שיפור מעמדו של המיעוט הערבי.³⁹

התפוררות רשימות הלוויין הערביות והיעלמותן מהזירה הפוליטית

על אף ביטול הממשל הצבאי ב-1966, המשיכו רשימות הלוויין הערביות, ששיתפו פעולה עם המפלגות הציוניות, להתקיים עוד זמן רב. אולם מעמדן והשפעתן של מפלגות אלו לא היה עוד כמקודם והוא הלך וירד. סופן הגיע עם הירצחו של חבר הכנסת חמאד אבו רביעה ב-21 בינואר 1981, לאחר שסירב לפנות את מקומו לפי הסכם הרוטציה בינו לבין השיח' ג'בר דאהש.⁴⁰ את הסיבות לירידה בכוחן של מפלגות אלו הסביר רענן כהן:

38 המסמך מובא שם, עמ' 256.

39 על כך ראו למשל את ההתכתבויות בין הנהגת מפ"ם לחבר הכנסת הערבי הראשון מטעמה, רוסתום בסתוני, על אופי קליטת החברים הערבים ובאילו תנאים. התכתבות זו שמורה ביד יערי, המרכז לתיעוד וחקר של השומר הצעיר, תיק מס' 90. 76. (3).

40 ליתר פרטים על פרשה זו ראו כהן (לעיל הערה 9), עמ' 53–55.

כשהחלו המגמות בחברה הערבית להשתנות – לא השכילו הרשימות הנלוות להתאים את עצמן למציאות החדשה. במובן מסוים, תרמה לכך גם התנהגותם של השלטונות, שתמכו במסגרת החמולתית מתוך חשש מן המיעוט הערבי שיתארגן במסגרת לאומית כללית. כתוצאה מכך לא השתלבה הפוליטיקה הערבית במערכת הפוליטית הכללית ונותרה מקומית ובלתי מאוחדת. במרוצת השנים התחילו להסתמן בקיעים רציניים בשיטה כולה. הירידה בכוחן של הרשימות הנלוות החריפה מכנסת לכנסת עד שנעלמו כליל בבחירות לכנסת העשירית (1981). תרמו לכך תהליכי המודרניזציה שחתרו תחת המבנה החמולתי, וכן העובדה שבני הדור הצעיר הפכו משכילים יותר, רכשו מיומנות מקצועית ועצמאות כלכלית והתוודעו אל דפוסי הפעילות הפוליטית המקובלים בחברת הרוב עד כי חדלו להיות "מונחים בכיסם" של ראשי החמולות.⁴¹

להתמססות התופעה היו ודאי גורמים פנימיים, שמקורם, כפי שהוזכר לעיל בידי כהן, בתהליכי ההתפתחות שעברו על החברה הערבית, ובייחוד השתכללותם והתרחבותם של מנגנוני ההתנגדות והמחאה שהובלו בידי המפלגה הקומוניסטית ותנועות בעלות אוריינטציה לאומית. כן היו גורמים אזוריים (רעיון הלאומיות הערבית שגאה באותן שנים בהנהגתו של הנשיא המצרי ג'מאל עבד אל-נאצר), אולם ניתן להניח שהסיבות העיקריות נעוצות בשבירת כללי המשחק ומידת האמון בין פעילי הממסד לפעילי הרשימות, באופן שלחץ המפעילים שבר כנראה את סף יכולתם של המופעלים ופתח אצלם רגשי ניכור והתמרמרות. היטיב לתאר זאת פארס חמדאן, במכתב שכתב לדוד בן-גוריון אחרי שהשלטונות החליטו לבטל את הסובסידיה שהוענקה לבית החרושת לשימורים שהקים בבאקה אל-גרביה, אשר היה בית החרושת הראשון מסוגו בחברה הערבית. בשל ביטול הסובסידיה נקלע חמדאן לקשיים רבים ונאלץ להכריז על פשיטת רגל. במכתבו לבן-גוריון הוא פירט תחילה את התרומה שתתקבל למדינה כשנענה לבקשת השלטונות להוות "מודל אישי" ולוותר על אדמות חשובות למדינה באזור הגבול ולעודד אנשים לעשות כמוהו. לאחר מכן הוא הביע את מורת רוחו מיחס הממשלה כלפיו וכתב:

מה פשעי ומה חטאי שיחס זה של משרד ממשלתי, אליו נשלחתי על ידי ראש הממשלה לקבלת תגמול, יגרום להקמת מפעל החסר כל יסוד קיום ובסיס כלכלי כלשהו? והאם עצם העובדה שמפעל זה היה מפעל ראשון למפעלים בסקטור הערבי, בשיתוף הון יהודי-ערבי, לא חייב יחס שונה מן הקצה אל הקצה? מי הוא שיפצה אותי כיום על כספי שהפסדתי, אשר עם רבית בנקאית בלבד, ובהתחשב עם הפיחות שחל בתקופה זו בשער המטבע הישראלי, היה מגיע היום לסכום של מיליון לירות בקירוב. אין פיצוי לצערי, לכאבי, לבושת ולחרפתי ולכל אותם

חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות ותפקודם בתקופת הממשל הצבאי, 1948–1966

הימים, שבועות וחודשים מרים שעברו עלי. אני פונה אליך בבקשת התערבותך האישית לתיקון המעוות והעוול שנגרם לי.⁴²

מכתבו של פארס חמדאן מבטא כעס ומרירות אישית ומדגים את המשבר שנגרם כשאחד משני הצדדים לא סיפק את הסחורה. בדוגמה ההפוכה שנציג להלן אפשר לראות שגם נציגי הממסד היו כועסים כשלדעתם הפעילים לא סיפקו את הסחורה. כך, למשל, בדיון שקיימו אנשים שבאו במגע עם נציגי הרשימות באום אל-פחם בעניין אחוז ההצבעה לרשימות באום אל-פחם בבחירות לכנסת הרביעית, שנראה נמוך בעיניהם (כ-45% מהקולות ביישוב!), הם הציעו לנקוט עונשים קולקטיביים מלחיצים כמו הפסקת אספקת המים. בדיונים אלה פורטו הצעדים שיש לנקוט בהם כדלקמן:

איום בקטיעת אספקה סדירה של מים מהווה איום מוצלח. המשאבה השנייה באום אל-פחם יכולה לשמש היטב לצורך זה.

הואיל ואום אל-פחם חסרה מקורות תעסוקה, והממשלה ענייה באזור זה באדמות, מהווה 'השתדלן' גורם חשוב במשיכת אותם קולות, המחפשים טובת הנאה לעצמם. חוסר מקורות פרנסה הריהו קרקע פורייה לקניית קולות בקנה מידה גדול.⁴³

סיכום

הבקיעים שהלכו והתרבו עם השנים במנגנוני ההפעלה של נציגי רשימות הלוויין וכן שורה של גורמים, פנימיים וחיצוניים כאחד, והרצח בינואר 1981 של השייח' חמאד אבו רביעה – הביאו להתמסמסות תופעת רשימות הלוויין ולהיעלמותה. עם זאת, כל מי שיתחקה על התפתחות מנגנוני הפעילות הפוליטית בקרב האוכלוסייה הערבית ועל סוגיית יחסי חברה זו עם הממסד – ייווכח לדעת שהמורשת של תופעה זו וההשפעות ארוכות הטווח שלה עודן משפיעות ועקבותיהן עודן ניכרות בשטח.

42 ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל, תיק מס' 188–1954–926–2.

43 מצוטט אצל בוימל (לעיל הערה 2), עמ' 257.

העדה הדרוזית וביטחון ישראל

נסים דנה

מבוא

עם הקמת מדינת ישראל מנתה העדה הדרוזית בארץ כ-13,500 נפש, וכיום מגיע מספרם לכ-125,000 נפש, כולל תושבי רמת הגולן. הדרוזים מהווים כ-1.7% מכלל אוכלוסיית ישראל והם מתגוררים ב-22 ישובים באזורים הבאים:

הכרמל: דאלית אלכרמל, עספיה.

שער אזורי הגליל: אבו סנאן, ג'וליס, ירכא, כפר יאסיף, מגאר סאג'ור, עין אלסד, ראמה, שפרעם.

רמת הגולן: בוקעאת'א, מג'דל שמס, מסעדה, עין קיניא.

הגליל העליון: בית ג'ן, ג'ת', יאנוח, פקיעין, כפר סמיע, כסרא חורפיש.

הקמת מדינת ישראל הייתה מאורע מכונן לגבי הדרוזים, משום שלראשונה בתולדותיהם הם זכו לחירות דתית שמעולם לא הייתה להם בעבר. מטרת מחקרנו היא לעקוב אחר ההשפעות שהיו למאורע זה על מערכת היחסים שבין המדינה החדשה לבינם, ובעיקר – במישור הביטחוני.

מאפייני הדרוזים

הדרוזים נשלטו במהלך ההיסטוריה שלהם בידי בני אמונות אחרות, ואלה התנכלו להם. הכוונה בעיקר למוסלמים, שלא השלימו עם העובדה שהדרוזים במאה ה-11 פרשו מהאסלאם במצרים ערש לידתם, בהאמינם בערכים דתיים לא-אסלאמיים, ואף אנטי-אסלאמיים. עקב כך, החלו המוסלמים לרדוף את הדרוזים בהתייחסם אליהם כאל כופרים מן הסוג הגרוע ביותר, והדרוזים נאלצו לנטוש אותה מפחד האסלאם. הם עברו להתגורר בסביבות החרמון, ושם מצאו מחסה נוח יחסית מפני רודפיהם. אחת העדויות הראשונות

המתייחסות אליהם היא זו של בנימין מטודלה, שבשנת 1167 ביקר אצלם והותיר בידנו את העדות הבאה:

[הוא פגש ב...] אומה הנקראת דרוזיאן... אין להם שום דת ויושבים בהרים הגדולים ובנקיקי הסלעים, אין מלך ואין שר שופט עליהם, כי מעצמם הם יושבים בין ההרים והסלעים, ועד הר חרמון גבולם, מהלך ג' ימים... ואומרים [הדרוזים], שהנפש בעת יציאתה מן הגוף של אדם טוב, תכנס בגוף של ילד הנולד באותה שעה שתצא הנפש מגופו... והם אוהבים ליהודים, והם קלים על ההרים ועל הגבעות, ואין אדם יכול להלחם עמהם.¹

עינו החדה של בנימין מטודלה דייקה מאוד בארבע אבחנות מתוך חמש האבחנות שהוא ציין. לארבע אלה יש השפעה על התנהגותם הסביבתית של הדרוזים עד ימינו אלה: מגורים בסביבות החרמון, אמונה בגלגול נשמות, גילוי יחס חיובי כלפי יהודים וגילוי אומץ לב בעת מלחמה. עם זאת, בנימין מטודלה לא דייק באמירתו כי הדרוזים "אין להם שום דת".

כעת נפרט את המאפיינים שעליהם עמד בנימין מטודלה.

מגורים בסביבות החרמון: עד היום רוב יישובי הדרוזים מצויים בהרים, ובעיקר – בסביבות החרמון. עובדה זו נגזרה ממערכת יחסים עכורה שהתפתחה בין המוסלמים ובינם, משום שהדרוזים במקורם מוסלמים וההלכה המוסלמית רואה בהם 'מומרים' שחובה להחזירם לחוק האסלאם ("מורתדון"), ואם דבר זה לא יצלח – מסתכנים הדרוזים בחייהם. **אמונה בגלגול נשמות:** האמונה בגלגול נשמות ("תנאסח" או "תנאסח' אלארואח") ובחיים שלאחר המוות הם יסודות חשובים בתיאולוגיה הדרוזית, המשפיעים לא מעט על חיי היום-יום הדרוזיים, ובכלל זה – על נטייתם לשוויון חברתי, על סובלנותם הדתית ועוד. על פי האמונה בגלגול נשמות, גוף האדם הוא בבחינת בגד ("קמיץ", "תקמוץ") לנשמה, ועם מותו של האדם עוברת נפשו לגוף תינוק.

יחס חיובי ליהודים: על פי האמונה הדרוזית, נביאי כל האומות פעלו לכפור זה בדתו של זה, ומה שהתיר אחד מהם אסר האחר. האמונה הדרוזית מוצאת עיגון לאמונתה העיקרית שהח'ליפה אלחאכם (השליט) מגלם את רוח האלוקים בפסוק מקראי (דברים לג, ב): "ד' מסיני בא" – רמז להופעת משה; "וזרח משעיר למו" – רמז לישו; "הופיע מהר פארן" – רמז למחמד; "ואתא מרבבות קודש" – רמז לח'ליפה אלחאכם.

גילוי אומץ לב בעת מלחמה: על פי האמונה הדרוזית, תקופת חייו של כל אדם נגזרת מראש בלא אפשרות לשנותה. ביסוד תפיסה זו קיימת האמונה בגזרת הגורל ("אלקדר"), הטבועה עמוק בלבו של הדרוזי ומשפיעה מאוד על מהלך חייו. ניתן להצביע על מקרים רבים שדרוזים נטלו על עצמם סיכונים מעל למידה הסבירה, בהסבירם שבין כך ובין כך

1 בנימין בן יונה מטודלה, מסעות בנימין, דפוס צילום, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשכ"ה, עמ' יט.

אין מתרחש בעולם אלא מה שכבר גזר האל מלכתחילה, ורצונו של הפרט – שולי בניהול מהלך חייו. זהו ההסבר, כנראה, לאומץ הלב שהדרוזים ידועים בו.

זהותם הדתית של הדרוזים ויחס האסלאם אליהם

פסיקת סיוטי

על אף הניסיונות הנואשים של הדרוזים להציג את עצמם כמוסלמים, התפרסמו, מעת לעת, פסקי הלכה אסלאמיים המביעים הסתייגות חריפה מהתנהגותם הדתית הכפולה. במתנגדים החריפים ביותר לדרוזים היה ג'לאל אל-דין סיוטי (1445–1505), אחד מגדולי חכמי האסלאם בכל הדורות. בפסק הלכה ("פתוה") הנשען על דעותיהם של חכמי דת ("עולמא") אחדים שקדמו לו, ושאותן הוא מפרט בפתח דבריו, דן סיוטי, בן השאר, בשאלה: האם יש מקום להעניק לדרוזים מעמד של "אנשי הספר" ("אהל אל-כתאב"), שעמו נמנים היהודים והנוצרים, שהותרו מגוריהם ב"דאר אלאסלאם"² תמורת תשלום מס גולגולת ("ג'זיה"), על מכלול הדינים הנובעים מסטטוס זה.³

לטענתו, מתוך עיון בכתבי הדת הדרוזיים⁴ עולה, שהדרוזים מאמינים ב"אלוהותו של אלחאכם באמר אללה, בגלגול נשמות ('תנאסח') ובביטול נבואת מוחמד, הגם שבאותה עת, בהסתתרם בקרב מוסלמים, הם מראים כלפי חוץ דבקות באסלאם, הן בתפילה, הן בצום והן במצוות אחרות של ההלכה המוסלמית ('שריעה'). משום כך, פוסק סיוטי, כי "אין להתייחס ברצינות לנכונותם [של הדרוזים] לחזור בתשובה ('תובה'), אלא יש לראות בהם כופרים, שמותר ליטול את ממונם, שהרי הם מינים ('זנאדקה'), משומדים ('מרתדון'), שאין לקבל את חזרתם בתשובה, אלא יש להרגם... לקללם... להרוג את חכמיהם... לא ללון עמם בבתייהם, או לשהות בחברתם, או ליטול חלק בלוויותיהם...".

פסיקת אוניברסיטת "אל-אזהר" ודעת מוחמד עלי זועבי

בעידן המודרני הלך בדרכו של סיוטי שיח' מוחמד טנטאוי, שפסק, בהיותו המופתי הגדול של מצרים, שיש להתייחס אל הדרוזים ככופרים.⁵

לעומת פסיקתו של טנטאוי, פסקו חכמי דת מוסלמים מאוניברסיטת אל-אזהר שהדרוזים הם מוסלמים. לטענתם, לאחר שעקבו אחר התנהגותם של הדרוזים בג'בל

2 "דאר אלאסלאם" – כינוי לארצות המצויות תחת שלטון אסלאמי, לעומת "דאר אלחרב", דהיינו ארצות שעדיין צריך להילחם בהן על מנת להכריחן להיות תחת שלטון אסלאמי.

3 ראו קוראן, פרק 9, פסוק 29.

4 כתבי הדת מכונים "כותוב אלחיכמה" (ספרי החכמה), ומכילים 111 איגרות בשישה כרכים. פסק ההלכה מובא אצל נסים דנה, הדרוזים, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, 1998, עמ' 51.

5 לאחר מכן שימש שיח' טנטאוי בתפקיד נשיא אוניברסיטת אל-אזהר שבקהיר, מצרים. הוא נפטר ב-10 במרס 2010.

אלדרוז שבסוריה, הם נוכחו לדעת שכמו המוסלמים גם הם "אומרים את שתי העדויות",⁶ ומאמינים בקוראן".⁷ חכמי אלאזהר טעו בסוגיה זו, שכן בחלק השני של ה"שהאדה" מתכחשים הדרוזים לאמונה המוסלמית, שלפיה הנביא מוחמד הוא אחרון הנביאים. בדומה לכך, גם החוקר המוסלמי הלבנוני, מוחמד עלי זועבי, שחקר את שאלת זהותם הדתית של הדרוזים, נמנה עם הסבורים שהדרוזים – מוסלמים הם. על כך מעידות, לטענתו, ה"עובדות" שהם חוגגים את החגים האסלאמיים, משתמשים בשמות אסלאמיים וכדומה.

יסודות האמונה של המוסלמים ושל הדרוזים וההבדלים בין הדתות

להמחשת ההבדלים הבסיסיים בין המוסלמים לדרוזים נפרט את יסודות האמונה של שתי הדתות.

באסלאם יש חמישה יסודות אמונה ("ארכאן אלאסלאם"):

1. העדות ("שהאדה") שעליה עמדנו לעיל.
2. תפילה – חמש פעמים ביום, הכוללת מערכת של תנועות גופניות פולחניות: קידה, כריעה, השתחויה וכדומה, משולבות באמירה חוזרת ונשנית של הפרק הראשון של הקוראן ("סורת אלפאתיחה").
3. עלייה לרגל למכה שבערב הסעודית ("חג"), הכוללת לבוש בגדי קודש, הקפות סביב מבנה הכעבה, ריצה למחצה במקומות מסוימים, איסוף אבני חצץ ממקום מסוים והשלכתם במקום אחר, שחיטת בעל חיים וכו'.
4. מתן צדקה לנזקקים.
5. צום במשך חודש שלם הנקרא רמדאן, מן הבוקר עד הערב.

לדרוזים יש שבעה יסודות אמונה ("תעאליים"):

1. שמירה על הלשון ("צדק אללסאן"): על הדרוזי לשמור על מוצא פיו, ובכלל זה עליו להיות כן בדיבורו, נאמן להבטחתו, מודה בטעותו, שומר סוד, נושא את כאבו באיפוק, נמנע מלכת רכיל ונעים שיחה.
2. שמירה על האחים ("חפט' אלאח'ואן": סולידאריות) – לפי הוראה זו על הדרוזי לגלות הזדהות עם בן עדתו הנתון במצוקה בעת מאבקו על עניין צודק. לעתים קרובות מזכירים בני העדה את הדימוי שלפיו כלל הדרוזים הם מעין טס נחושת: גם

6 מצוות "שתי העדויות" היא עדות ("שהאדה") בת שני חלקים הנחשבת למצווה החשובה ביותר באסלאם. העדות קובעת כי "אין אלוהים מבלעדי אללה ומחמד שליח אללה" (לא אלאה אלא אללה ומחמד רסול אללה). מי שאינו מאמין בעדות זו אינו יכול להיחשב מוסלמי.

7 פסק ההלכה ("פתוה") התפרסם במג'לת אלצ'חא אלדרוזה (כתב עת בענייני דרוזים היוצא לאור בלבנון), 12, לבנון, דצמבר 1968.

- אם מכים בו רק באחד מחלקיו, הוא ישמיע צליל מכל עבריו. כן על הדרוזי להגן על אחיו ולהימנע מלהתנשא עליו.
3. נטישת עבודת הנעלם וההבל: הדרוזי צריך להתרחק מעבודת אלילים, מהצבת פסלים ומסגידה להם או לאבנים "מקודשות", וכדומה.
4. התנערות מן השטן וממעשי רשע: השטן מסמל ניגוד לכל מעשה חיובי, הן בתחום האמונה הן בתחום המוסר. מעשי חסד, כגון הכנסת אורחים, עשיית צדק והימנעות ממעשי רשע, מרחיקים את השטן.
5. ייחוד האל: האמונה ב"אלחאכם" (כינוי לח'ליפה הפאטימי ששלט במצרים החל בשנת 996) כהתגלות הרוח האלוהית היא החמישית ביסודות האמונה, אך אין ספק שהיא החשובה מכולן.
6. קבלה מרצון של מעשי האל: יש לקבל מרצון כל דבר מן האל ולברך גם על הרעה כשם שמברכים על הטובה. מעשי האל נשגבים מבינתם של בני אדם, ואל להם לערער על פגע או אסון הפוקדים אותם.
7. השלמה מלאה עם הגזרה האלוהית: בבסיסה של גזרה זו עומדת אמונה עיוורת בגורל ובגזרה משמיים. האל גוזר מראש את גורלו של האדם ואין כל יכולת לשנותו. הכול צפוי על ידו וידוע לפניו. כאמור לעיל, יש הקושרים את אומץ לבם של הדרוזים ביסוד האמונה הזה.
- מתוך כל האמור לעיל ניתן להבין בעליל, שאין כל דמיון בין יסודות האמונה המוסלמית ובין יסודות האמונה הדרוזית: אין הדרוזי מאמין ב"עדות", אינו מתפלל, אינו עולה לרגל למכה ואינו צם בחודש רמדאן. יתרה מזו, בספרי הדת הדרוזיים יש ביטויים שליליים כלפי קודשי האסלאם, כלפי העלייה לרגל למכה וכד'.
- גם בדיני אישות ובמישור החברתי יש פער גדול בין ההלכה המוסלמית ובין ההלכה הדרוזית: בניגוד לאסלאם, יכולה האישה הדרוזית לשמש בתפקיד בעל משמעות דתית. זכויותיהן של הנשים בתחום דיני המעמד האישי כמעט זהות לזכויות הגברים, ובתחומים דתיים מסוימים מעמדן אף גבוה יותר ממעמד הגברים.
- הגבר הדרוזי – שלא כגבר המוסלמי – אינו רשאי להתחתן עם יותר מאישה אחת, וכן אסור לו להחזיר את גרושתו ואף לא להימצא עמה תחת קורת גג אחת עד סוף ימיו.

ה"תקיה" וביטויה

כדי ליישב את הסתירה באשר לזהותם הדתית של הדרוזים עלינו לציין את עקרון ה"תקיה", שביסודו נלקח מהאסלאם השיעי ועבר לעלווים, שמרכזם בסוריה, וכן לדרוזים. עיקרון זה קובע כללים להסדרת התנהגותן של קבוצות דתיות הנשלטות בידי בני אמונה עוינת. בד בבד עם התאקלמות הדרוזים באזור החרמון התפתח אצלם רעיון ה"תקיה", שבא

להסדיר את התנהגותם האמביוולנטית: הם מאמינים ברעיון ה"כשף",⁸ קרי התגלות הרוח האלוהית בדמותו של החליף (ח'ליפה) הפאטימי אלחאכם באמר אללה, מחד גיסא, ומעמידים פנים כמוסלמים, בהיחשפם בפני אלה, מאידך גיסא. רעיון ה"תקיה" קובע כך:

אדוננו ציווה שנסתתר בדת השלטת, תהא אשר תהא:
עם הנוצרים – להתנהג כנוצרים, עם המוסלמים – להתנהג כמוסלמים וכיוצא בזה, שהרי אמר אדוננו אלחאכם באמרה: כי תגבר עליכם אומה מן האומות, לכו אחריה, אך שמרוני בלבותיכם. במה דברים אמורים? בהתנהגות כלפי חוץ, לא כלפי פנים!
בהקשר לרעיון ה"תקיה" נזכיר את ההוראה המחייבת את הדרוזים שלא לחשוף בגלוי את יסודות אמונתם. הוראה זו קובעת, בין השאר:

שימרו את "אלחכמה" מפני מי שאינו ראוי לה, ואל תמנעו אותה ממי שראוי לה...
אל תחשפו עצמכם לפני מי שיצרו ובורותו גוברים עליו, שהרי אתם [על ידי כך] צופים בהם בלא שיש בידם היכולת לראותכם; לכם מוכרים דברי תורתם, ואילו דעתם מוסחת ממה שבידכם, ומנועים הם מאור החכמה שהוצת בקרבכם.⁹

ביטויים פוליטיים לרעיון ה"תקיה" בעידן המודרני
במהלך אלף שנות קיומם של הדרוזים הם חיו תחת שלטון אסלאמי בכל ארצות מגוריהם: סוריה, לבנון וארץ ישראל. כיוון שכך, הם נאלצו להסתיר את דתם ולהתנהג כלפי חוץ כמוסלמים, כולל ביקור במסגדים, צום בחודש רמדאן וכדומה.
עם הקמת מדינת ישראל נוצר לדרוזים מצב חדש, אך המסורת בת אלף השנים של העמדת פני מוסלמים לא במהרה התפוגגה אלא שלבים שלבים, שנמשכו בשנים 1948–1967. במהלך עשרים השנים הללו הוחל עליהם חוק גיוס חובה לצה"ל, תוך שהמדינה הגיעה עמם להבנה שצעירים שומרי מצוות פטורים משירות צבאי;¹⁰ בה בעת הוכר מעמדה הרשמי של ההנהגה הרוחנית כמועצה דתית דרוזית שהייתה בת שלושה חברים.¹¹

בתחילת שנות השבעים נחקק בכנסת חוק בתי הדין הדתיים הדרוזיים, ובעקבות כך, התחילו הדרוזים, לראשונה, להישפט בדיני אישות במסגרת שיפוטית דרוזית עצמאית.

- 8 רעיון ה"כשף" "נולד" בשנת 1017 והופץ על ידי שני תועמלנים: נשתכין אלדרזי וחמוזה בן עלי.
- 9 דנה (לעיל הערה 7), עמ' 60.
- 10 פטור זה ענה על רצונותיהם של שני הצדדים: אנשי הדת הדרוזים טענו כי אסור לדרוזי להשתמש בנשק (אלא להגנה עצמית) וכן אסור לו להימצא בחברה מעורבת של בנים ובנות. אולם למדינה היה עניין רב שצעירים אחדים יקדישו את זמנם למילוי חובות דתיות, וכך תובטח עתודה של אנשי דת להנהיג את העדה בעתיד.
- 11 שלושת חברי המועצה היו: שיח' אמין טריף (יו"ר; ג'וליס), שיח' אחמד ח'יר (אבו סנאן) ושיח' כמאל מועדי (ירכא).

שנת 1967 הייתה שנת מפנה בטיפול הממשלתי באוכלוסייה הדרוזית. היא הוצאה מאחריות יחידות המיעוטים והועברו לטיפול ביחידות הכלליות המטפלות ביהודים. עם זאת ברצוני לספר על קוריוז שהתרחש בשנים אלה, המלמד על ההיסוסים הראשוניים של ראשי העדה לקבל החלטות מעוקרות מהשפעות אסלאמיות: במשך שנים רבות שימשתי אחראי על השירותים הדתיים של העדות הדתיות בישראל, ובכלל זה – אחריות על השירותים הדתיים הדרוזיים. באותם ימים, קיבלתי פנייה ממנכ"ל משרד החינוך דאז, יעקב שריד, להבהיר את הסטטוס ההלכתי של מורים דרוזים, שדרשו הקלות בשעות עבודתם במהלך חודש רמדאן בגלל הצום.

הנושא הובא לדיון במפגש משותף שנערך בלשכתי בהשתתפות שלושת חברי המועצה הדתית¹² ועוד שני אנשי דת בכירים: שיח' לביב אבו רוכן (בנו החייל נהרג בשנת 1992) ושיח' חוסין עליאן משפרעם (בנו החייל נהרג בשנת 1957). התעורר ויכוח חריף בין שתי קבוצות: המועצה הדתית, מחד גיסא, ושני החברים האחרים, מאידך גיסא. שני הדוברים העיקריים בוויכוח היו שיח' אמין טריף, שטען שהדרוזים מחויבים לצום ברמדאן, ושיח' לביב אבו רוכן שהתנגד לכך. כשהוויכוח התלהט, נחשף הטיעון שמאחורי הוויכוח: האם עדיין צריך להתחשב בעוינות המוסלמית ולנהוג כאילו הדרוזים הם מוסלמים או שמא נפתח מעתה עידן חדש, שבו הדרוזים חופשיים לנהוג מבחינה דתית כרצונם.

סוף דבר, שיח' אמין טריף, ועמו שני חברי המועצה הדתית האחרים, קיבלו את עמדת הצד השני, והם אף תרגמו החלטה זו לשפת המעשה: הגם שאותו יום היה תחילת חודש רמדאן הם התכבדו מהתקרובת שהוגשה להם, ואולי, לראשונה בחייהם, אכלו ושתו בחודש רמדאן בפרהסיה.

דוגמה אחרת של התנהגות על פי עקרון ה"תקיה" התרחשה סמוך להקמת המדינה בכפר עספיא. במשך שנים אחדות התארגנה תנועה שחרתה על דגלה את "השיבה לאסלאם" ("אלרג'וע ללאסלאם"), על פי עקרון ה"תקיה", וזאת בלא להתעלם מן ההבדלים הבסיסיים שבין הדרוזים למוסלמים. חברי התנועה דרשו, בין השאר, התנהגות אסלאמית כלפי חוץ, ובכלל זה קיום הפולחן המוסלמי במסגדים, צום בחודש רמדאן וכדומה. כשבע שנים נמשכה פעילותה של תנועה זו, שבראשה עמד אבו צאלח סלימאן אבו תמימה (מת בשנת 1951).

בפעילותם זו של אבו תמימה ותנועתו תמכו שיח'ים ממשפחת חלבי שבדאלית אלכרמל וממשפחת ח'יר מן הכפר אבו סנאן, ועמם דרוזים רבים אחרים מארץ ישראל, מסוריה ומלבנון. לעומתם, פעלה ההנהגה הדרוזית בח'לואת אלביאצ'ה שבדרום לבנון נגד מגמה זו, ובין השאר הם גם הפיצו כרוזים על החרמת אלה שנוטים אחרי אבו תמימה ועל סילוקם מחבורת חכמי הדת (ה"עוקאל").

12 על המועצה הדתית הדרוזית ראה דנה (לעיל הערה 7), עמ' 151.

יחסי דרוזים-יהודים ערב הקמת מדינת ישראל

עם ההתעוררות הלאומית הציונית בארץ ישראל, עמדו הדרוזים בארץ לפני דילמה באשר לקשריהם עם היהודים. ככלל אפשר לומר, שהתנועה הערבית הלאומית לא הצליחה לגייס לשורותיה את הדרוזים במלחמתה ביישוב היהודי בארץ ישראל. יצחק בן-צבי, לימים – נשיאה השני של מדינת ישראל, היה מן הראשונים שפעלו ליצירת הקשר בין הדרוזים ובין היהודים, הן בארץ-ישראל הן בשאר ארצות האזור. סאלח יודע לספר על עמדה חיובית כלפי היהודים שנקט שיח' עבדאללה ח'יר, ולעומתה על עמדה שלילית של משפחת טריף. עמדות סותרות אלה נתווספו למתח שהיה קיים בין משפחות טריף וח'יר במאבק על הנהגת העדה והן יצרו תסיסה בעדה, שבאה לידי ביטוי בזמן חגיגות נבי שועיב ב-25 באפריל 1934.¹³

שיתוף הפעולה בין יהודים לדרוזים באותה העת – בא לביטוי גם בקשרים שקשר אבא חושי, לימים ראש עיריית חיפה, עם ראשי משפחת אבו רוכן בכפר עספיא הסמוך לחיפה. פעילותם של בני משפחת אבו רוכן התבטאה בקיום מפגשים עם בני עדתם, ראשי הציבור הדרוזי באותה העת, ובהם סולטאן אלאטרש, במקום גלותו בעבר הירדן, וכן עם מנהיגים דרוזים בהר חוראן, כדי לשכנעם להימנע מלתמוך בגורמים ערביים-אסלאמיים אנטי ציוניים.¹⁴ במשך הזמן התבטאה עזרתה של משפחת אבו רוכן גם בתחומים נוספים: רכישת נשק לטובת היישוב היהודי וכן איסוף מידע על המתרחש באזורים השונים.

עם הימשכות המרד הערבי בשנים 1936–1939 וגם בשנים שלאחריו, הלכה והתחזקה נטייתה של האוכלוסייה הדרוזית לטובת היהודים. דבר זה נגרם משתי סיבות: הראשונה – משום שהדרוזים נוכחו לדעת שהיישוב היהודי זוכה להצלחות לא מבוטלות במאבק שיזמו נגדו הערבים; השנייה – משום שרבים מן הדרוזים עצמם סבלו אף הם מתוצאותיו של המרד. לבד מנזקים חומריים ומפגיעות דתיות שסבלו הדרוזים מהמורדים היו גם פגיעות בנפש. בין השאר, נרצח בתחילת שנת 1939 שיח' חסן ח'ניפס, ממנהיגי הדרוזים בשפרעם.

ב-27 בנובמבר 1938 הגיע לכפר עספיא יוסף אבו דרה, אחד מראשי המורדים הערבים, כשהוא מלווה באנשיו. לבד מפגיעות חומריות שפגעו אנשיו בתושבי הכפר, הם פגעו גם בנשים וחיללו ספרי דת דרוזיים. בעקבות המעשה הזה, נסע שיח' לפיב אבו רוכן לג'בל אלדרוז שבסוריה ותיאר בפני ההנהגה הדרוזית בהר את המאורעות החמורים. הן סולטאן

13 שכיב סאלח, תולדות הדרוזים, תל אביב: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן וההוצאה לאור של משרד הביטחון, תשמ"ט-1989, עמ' 198–199.

14 יהודה עזריאלי, אחווה שעמדה במבחן: הדרוזים במערכות היישוב והמדינה, ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית, 1989, עמ' 27. עזריאלי שם יודע לספר כי, בין השאר, העבירו מודיעים דרוזים מידע חיוני על התארגנות הכנופיות הערביות, סייעו בליווי יהודים ובשמירה עליהם בעת שנוקקו להגיע ליישובים ערביים; כמו כן סייעו הדרוזים בתיאום פגישות עם מנהיגי הדרוזים במזרח-התיכון ובגיוס דרוזים נוספים לתמיכה במאבק היהודי למען בית לאומי.

אל-אטרש הן ההנהגה הרוחנית במרכז הדת אל־בִּיאֶצ'ה שבעיירה חֶאצְבִּיא שבדרום לבנון הגיבו בזעם על האירועים האלה.

בשנים 1938–1939 נדון בסוכנות היהודית בחשאיות רבה הרעיון שתושבי ארץ ישראל הדרוזים ימכרו את נכסיהם ויעברו להתגורר בהר הדרוזים. בכך הם יחזקו את הנוכחות הדרוזית בהר, ויעמידו לרשות התנועה הציונית שטחי קרקע ומקרקעין שיתפנו. מול סולטאן באשא אל-אטרש פעלו מהצד היהודי כמה דמויות יהודיות, כמו ד"ר חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, ואבא חושי, מזכיר מועצת פועלי חיפה. בסופו של דבר, לא יצאה תכנית זו אל הפועל בגלל ההתפתחויות הפוליטיות האזוריות והעולמיות שהיו ערב מלחמת העולם השנייה.

הדרוזים במלחמת העצמאות

עם החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל, פנו שני ראשי המחנות, הערבי והיהודי, אל האוכלוסייה הדרוזית כדי לגייסה לצדם. בראש המחנה הדרוזי שתמך ביהודים עמדו שיח' לביב אבו רוכן מעספיה ושיח' צאלח ח'ניפס משפרעם. במקביל פנה פוואי אל-קאוקג'י, מפקד הכוחות הערביים, אל הדרוזים בקריאה שיתגייסו לצבאו – "ג'יש אל־אנקאד" (צבא ההצלה), ואכן שכיב והאב, דרוזי ממוצא לבנוני, בעל ניסיון צבאי, העמיד את עצמו לרשותו של אל-קאוקג'י והקים גדוד של כמה מאות חיילים דרוזים, שמרביתם מג'בל אלדרוז. נקבע ששפרעם תשמש מרכז לפעילות הגדוד, אבל למעשה כמעט לא נטלה היחידה חלק פעיל במלחמת ישראל-ערב.

האירוע הבולט ביותר הקשור ביחידה הדרוזית התרחש סמוך לכפרים אושה-רמת-יוחנן: במחצית אפריל 1948 התפתח קרב בין הכוח הזה ובין כוחות ה"הגנה", ובשלב מסוים אזלה התחמושת לשני הכוחות הלוחמים. ביזמת ה"הגנה" נוהלו מגעים בין קצינים דרוזים מכוח זה, שנמנה עם כוחותיו של שכיב והאב, ובין נציגי ה"הגנה" בראשות משה דיין וחיים לסקוב. בפגישות אלו הונח היסוד לנטרולו של הגדוד הדרוזי מזירת הלחימה, ואחר כך גם לעריקתם של יותר ממאתיים חיילים לצד העברי. לימים היו קצינים וחיילים מן הגדוד הזה, ודרוזים ישראלים, צ'רקסים ובדווים – התשתית של יחידת המיעוטים בצה"ל (יחידה 300). כאן המקום להזכיר, כי במהלך המלחמה, במסגרת מבצע "חירם", הוטל על הפלוגה הדרוזית לכבוש את הכפר יאנוח. כאשר החלה הפלוגה הדרוזית לבצע את משימתה לכבוש את יאנוח, יצאו לקראתה תושביו הדרוזים של הכפר וקיבלו אותם בלבביות. עקב תקלה טכנית במכשיר הקשר לא עודכנה היחידה על מתקפה הקרבה לבוא של אנשי צבא ההצלה על הכפר. היחידה הדרוזית כבשה את יאנוח תוך שתושבי יאנוח הדרוזים הצטרפו אליהם. אולם – כתוצאה מהתקפת צבא ההצלה – נהרגו עשרה חיילים, בהם שני המפקדים היהודים של הפלוגה הדרוזית.¹⁵

15 לימור אבוניל, צבא ההצלה של אלקאוקג'י, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה, עמ' 188.

הדרוזים בגולן במלחמת ששת הימים ולאחריה

מלחמת ששת הימים ומבצע "שלום הגליל" הביאו לכך שדרוזים "נקרעו" בין חובתם להזדהות עם מדינת ישראל ובין נאמנותם לאחיהם, שנמצאו מחוץ לישראל והשתייכו למסגרות פוליטיות העוינות אותה.

עם תום מלחמת ששת הימים ביוני 1967, עברה רמת הגולן, על ארבעת כפריה הדרוזיים: מג'דל שמש, בקעת א', מסעדה ועין קניה, לשליטתה של ישראל. קו הגבול החדש, שהפריד בין סוריה ובין ישראל, "חצה" גם משפחות דרוזיות, שישבו עכשיו משני עברי הגבול החדש. בסוף שנות השמונים נשמעו קריאות מצד דרוזים ולא-דרוזים לספח את רמת הגולן לישראל הלכה למעשה. הן משום כך הן מטעמים פוליטיים פנים-ישראליים החליטה הכנסת בדצמבר 1981 להחיל את החוק ואת המשפט הישראלי על רמת הגולן. החלטה זו עוררה תסיסה רבה בקרב הדרוזים בגולן, שכן היא אילצה אותם לבטא הזדהות פוליטית עם ישראל, אם בהסכמתם לקבל תעודת תושבות ישראלית, אם בקבלת אזרחות ישראלית. אנשי הדת הדרוזים בגולן, בעידודם ובלחצם של גורמים פוליטיים פרו-סוריים בגולן (ומחוצה לו), הטילו חרם דתי-חברתי על כל מי שייאות לקבל אזרחות ישראלית. ואכן, מרבית הדרוזים בגולן התנגדו – מרצון או מאונס – לקבל תעודת תושבות ישראלית, ועל אחת כמה וכמה – לקבל אזרחות ישראלית.

משני מניעים חשובים נבעה התנגדותם זו של הדרוזים:

- א. כאמור, רבות מן המשפחות הדרוזיות היו חצויות, וכן גם שדותיהן החקלאיים. הסורים ניצלו זאת היטב כדי ללחוץ על הדרוזים בגולן שלא ייענו לדרישה הישראלית.
- ב. הדרוזים בגולן פקפקו באמינות הכרזותיהם של השלטונות הישראליים בדבר עתיד הגולן – בשל התקדים של החזרת סיני למצרים ושל החזרת העיירה קניטרה, הסמוכה לכפריהם, לידי הסורים. החשש שהם עתידים לשוב ולהיות תחת שלטון סורי חייב אותם לנהוג משנה זהירות בכל מה שקשור בהזדהותם עם ישראל.
- ראוי להזכיר שכבר באותה העת נמצאו פוליטיקאים ישראלים נכבדים, אף בתוך הממסד הממשלתי עצמו, שהכריזו כי "גם על הגולן אפשר להתפשר".
- דרוזים ישראלים, ובראשם המנהיג הרוחני של העדה הדרוזית בישראל, המנוח שיח' אמין טריף, ניסו לאחות את הקרע שנוצר בין אחיהם בגולן ובין שלטונות ישראל, אך נדחו בתקיפות בידי הדרוזים בגולן, שהסבירו כי הנסיבות הפוליטיות מחייבות אותם במשנה זהירות.

הדרוזים בדרום לבנון במלחמת לבנון הראשונה

ב-6 ביוני 1982 נפתח מבצע "שלום הגליל", שבמהלכו שלטו כוחות ישראליים גם על אוכלוסייה דרוזית באזורים שונים בלבנון, כמו הרי השוף, גזרת חאצביא, אזור עאליה – בירות ועוד.

צעדה של מדינת ישראל, שהעדיפה לשתף פעולה עם הנוצרים המרונים, עורר מורת רוח רבה בקרב אויביהם הדרוזים, ובעיקר בקרב הפלג בהנהגתו של וליד ג'נבלאט, מנהיג המפלגה הפרוגרסיבית הסוציאליסטית. ג'נבלאט עצמו הראה נטיות פרו-סוריות ופרו-פלסטיניות.

שלטונות צה"ל עשו ניסיונות רבים למנוע פעולות עוינות בין הדרוזים ובין המרונים בלבנון, אבל האיבה המסורתית בין שתי העדות האלה, שנמשכה יותר ממאה שנה, הייתה חריפה מכדי שיצליחו בכך. הדרוזים טענו שהמרונים מקימים מחסומים סמוך ליישוביהם, רוצחים בהם, חוטפים את אנשיהם, מחללים את כבוד נשיהם, וכיוצא באלה פעולות חמורות.

הדרוזים בישראל, שאחיהם בלבנון ביקשו את סיועם, "נקרעו" בין מחויבותם כלפי אחיהם לאמונה ובין נאמנותם למדינת ישראל. קרה אף שחיילים דרוזים אחדים ששירתו בצה"ל ערקו מיחידותיהם והצטרפו לכוחות הדרוזיים בלבנון כדי לסייע להם במאבקם במרונים.

תרומת הדרוזים לביטחון ישראל

שנים אחדות לאחר הקמת המדינה החלו מנהיגים דרוזים לפעול להחלת חוק שירות הביטחון על בני עדתם. בשנת 1955 פנו בעניין זה לדוד בן גוריון השיח'ים ג'בר מועדי, לביב אבו רוכן, צאלח ח'ניפס, סלמאן טריף ואחרים. בחודש ינואר 1956 קיבלה הממשלה החלטה להחיל את החוק על צעירי העדה, והחל בשנת 1957 החלו צעירי העדה להתגייס לצה"ל בשירות חובה. תחילה פעלו הדרוזים ביחידה שכללה דרוזים, צ'רקסים ובדווים. הבסיס ליחידה זו היה, כאמור, לוחמים מהגדוד הדרוזי שגויס בסוריה ובלבנון ואשר השתתף בקרב על רמת יוחנן בין 12 ל-16 באפריל 1948. בעקבות מגעים בין מפקד הגדוד למשה דיין, נענו הדרוזים להצעה להצטרף לשירות בצה"ל. עם הזמן, הוקמה פלוגה שלחמה בפדאיון, ובשנת 1982 החליטו שלטונות הצבא לפתוח את יחידות צה"ל בפני החיילים והקצינים הדרוזים. למעשה, כיום כל יחידות צה"ל פתוחות בפניהם, כולל יחידות רגישות, כמו מודיעין, חיל האוויר וכד'.

יצוין כי, בדומה למגזר היהודי, 84% משולבים בכוחות הביטחון, ו-86% מכלל המתגייסים הדרוזים מתנדבים ליחידות מסתערות וקרביות, לעומת 80% מהמגזר היהודי. יכולותיהם של החיילים הדרוזים בשורות צה"ל התגלו במרדפים, במארבים ובשמירה, וכן בשירות במשמר הגבול ובמשטרת ישראל. בכל אלה נפלו עד כה מאות חיילים וקצינים דרוזים. יש יישובים דרוזיים רבים ששיעור חללי צה"ל בהם עולה בהרבה על הממוצע הארצי.

היישובים הדרוזיים שבהן מספר החללים הרב ביותר יחסית לגודל האוכלוסייה (מהשיעור הרב ביותר לשיעור הקטן ביותר) הם עין אלאסד, חורפיש, עספיא, בית ג'ן, ג'וליס, סאג'ור, ירכא, מגאר.

חללים דרוזים בשנים 1930–2008 (צה"ל, משמר הגבול, משטרה, שב"ס)

סה"כ	2001–	96–	91–95	86–90	81–85	76–80	71–75	66–70	61–65	56–60	51–55	48–50	30–47	
חללים	2008	2000												
אבו סנאן	7	1	—	3	1	—	2	—	—	—	—	—	—	
בית גין	43	3	6	5	7	12	2	2	1	2	2	1	—	—
ג'וליס	21	4	2	1	3	4	—	2	1	1	3	—	—	—
גית /יאנוח	17	5	2	—	4	4	—	1	1	—	—	—	—	—
דאלית אלכרמל	35	5	3	3	3	3	2	3	5	—	2	—	6	—
חורפיש	29	5	3	1	2	7	—	6	2	—	—	2	1	—
ירכא	42	8	2	5	3	3	3	5	7	1	2	3	—	—
כסרא/סמיע	8	1	—	2	—	1	2	—	1	—	—	1	—	—
כפר-יאסיף	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
מגאר	35	4	3	5	4	7	2	4	5	—	—	1	—	—
סאג'ור	12	—	2	1	1	4	—	—	1	1	1	1	—	—
עין אלאסד	5	2	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	—
עספיא	39	14	1	2	2	3	2	—	4	—	4	—	6	1
פקיעין	7	—	3	2	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
ראמה	9	2	—	1	1	1	1	1	1	—	1	—	—	—
שפרעם	14	1	—	4	—	3	1	2	—	1	1	—	1	—
סה"כ	324	55	28	35	31	54	17	26	30	6	16	10	15	1

הנתונים נמסרו לי על ידי חבר הכנסת לשעבר אמל נסר אלדין, יו"ר בית יד לבנים לחללים הדרוזים, ועל כך נתונה לו תודתי.

תעסוקה בזרועות הביטחון

דרוזים רבים מועסקים בשכר בזרועות הביטחון. שיעורם עולה בהרבה על זה שבאוכלוסייה היהודית, כפי שניתן לראות מהרשימה הבאה (הרשימה מסודרת לפי שיעור המועסקים בזרועות הביטחון מתוך כלל המועסקים):

שיעור המועסקים בזרועות הביטחון (באחוזים)	יישוב
37.5	1. חורפיש
36.0	2. בית ג'ן
35.0	3. עין אלסד
33.3	4. יאנוח
32.5	5. ג'וליס
31.7	6. מגאר
30.0	7. כסרא
30.0	8. ג'ת'
26.7	9. אבו סנאן
26.6	10. סאג'ור
26.7	11. פקיעין
25.0	12. ירכא
25.0	13. כפר יאסיף
23.3	14. כפר סמיע
21.7	15. דאלית אלכרמל
20.0	16. ראמה
17.5	17. שפרעם
16.0	18. עספיא

בחישוב ממוצע מסתבר כי למעלה מ-25% מהמועסקים בסקטור הדרוזי מוצאים את פרנסתם מתעסוקה בזרועות הביטחון.

אלמנות צה"ל דרוזיות

מאז הקמת המדינה עד 2008 נפלו כ-324 חללים המוכרים כחללי צה"ל, ועוד כמה עשרות צעירים שמתו בזמן היותם חיילים. חיילים אלה, במקרים רבים, הותירו אחריהם אלמנות רבות.

המצב שבו אישה מאבדת את בעלה ונעשית אלמנה הוא מצב כואב ובעייתי לכל אישה באשר היא. במדינת ישראל, בשל המצב הביטחוני והמדיני, נקלעות נשים רבות למצב

הקשה והמכאיב שבו הן הופכות מנשים נשואות לאלמנות מלחמה. מקרב אלמנות צה"ל יש מספר לא מבוטל של נשים מהמגזר הדרוזי שנאלצו להתמודד עם נפילת בעליהן. פעמים רבות, קשייהן של האלמנות הדרוזיות שונים, ולעתים אף רבים וקשים יותר מקשייהן של רוב אלמנות צה"ל, כפי שנבאר להלן.

רוב האלמנות הדרוזיות היו בשנות העשרים שלהן כשאיבדו את בעליהן. לרובן היו ילדים, בדרך כלל יותר מילד אחד.

בסקר שנערך בקרב האלמנות הללו הסתבר שכיום כולן דתיות. רובן היו דתיות עוד לפני התאלמנותן, ומעטות נעשו דתיות לאחר שאיבדו את בעליהן. לא נמצאה אף אלמנה שהייתה דתיה ונעשתה חילונית לאחר התאלמנותה.

העובדה שרובן של האלמנות נוטות לחיק הדת מקלה את ההתמודדות עם מצבן האישי והמשפחתי החדש. סגנון החיים שבחרות אלמנות צה"ל דרוזיות הוא בעל גבולות נוקשים, אך פותר עבורן את ההתלבטות בשאלת ההתנהגות הראויה, חינוך הילדים ועוד. כן הן נשכרות מיכולתן של הדת ושל האמונה לתת הסבר למושג "מוות", ואולי בשל כך יש להן יכולת טובה, יחסית, להתמודד עם הכאב.

רוב האלמנות שרואיינו בסקר ציינו שהן חסרות מקצוע ולא עבדו כלל מחוץ לבית, לא בזמן נישואיהן וגם לא כיום כשהן אלמנות. כיום הן מתפרנסות מקצבת משרד הביטחון ומצינות שזה מספיק להן.

לרוב האלמנות אין רישיון נהיגה, שכן החברה הדרוזית רואה בשלילה וכסטייה מהמסורת נהיגת רכב בידי אישה דרוזית, עד כדי הרחקה מבית התפילה הדרוזי ("ח'לוה"), על כל המשתמע מכך.

מהסקר מסתבר עוד שנושא האפשרות לנישואין שניים של האלמנה הוא הקשה והכאוב ביותר. בפני אלמנה עם ילדים עומדות שתי אפשרויות: או להתחתן עם גבר ממשפחת הבעל שנהרג (בדרך כלל עם אחיו), או להישאר באלמנותה כל חייה, וזאת משום שעל פי ההלכה הדרוזית שייכים הילדים באופן טבעי לבעל ולמשפחתו, ואם הוא נהרג ואלמנתו נישאת לגבר זר – לא תסכים משפחת הבעל, ברוב המקרים, שהילדים יעברו לביתו של גבר שאיננו ממשפחתם. רוב האלמנות בוחרות שלא להתחתן בשנית, והן נשארות בודדות בלא יכולת לפתוח דף חדש ולשקם את חייהן. הן מקדישות את חייהן להנצחת זכרו של הבעל ולגידול הילדים.

אגף השיקום במשרד הביטחון דואג לאלמנות צה"ל על ידי מתן זכויות ושירותים שונים בתחום הרפואי, האישי, המשפחתי, החברתי והתעסוקתי. נשמר קשר קבוע בין האלמנה לעובדת סוציאלית ולקצין נפגעים. הן משתתפות בקייטנות ובטיולים שמארגן אגף השיקום.

רוב האלמנות ציינו שמסיבות דתיות אין הן נוהגות לבקר בבית הקברות, שכן נשמתו של המת לא חדלה מלהתקיים. עם זאת ציינו מקצתן שעובדה זו קשה להן, והן היו רוצות להתייחד עם בעליהן בכל עת שיחפצו ולא רק פעם בשנה, ביום הזיכרון לחללי צה"ל.

האלמנות אינן מאושרות, החברה מגבילה את צעדיהן ורובן נכנעות לצו המסורת הדתית ונעשות למעין "מצבות חיות" לבעל.

מגבלות המסורת מכתיבות לאלמנה אורח חיים ובו חוקים מוגדרים לגבי המותר והאסור. למשל: האלמנה מעצם היותה בלא בן זוג (בעל) אינה יכולה לנוע בחופשיות בלא ליווי של אישה או של גבר הקרוב אליה קרבה ראשונה.

קושי נוסף קשור בעובדה הפשוטה שלא למנה עם ילדים קשה יותר להינשא בשנית, שכן רוב הגברים מעוניינים ברווקה, ואין זה בהכרח עניין דתי אלא חברתי-כלכלי.

כן מסתבר שרוב אלמנות צה"ל הדרוזיות צעירות יותר מרוב האלמנות האזרחיות היהודיות, ומשך הנישואין שלהן קצר יותר.

להמחשת המאפיינים של חלל דרוזי ושל אלמנות דרוזיות נביא כמה מקרים יוצאי דופן של חללים דרוזים שנהרגו במהלך שירותם הצבאי; זאת מבלי להפחית, חלילה, מנסיבות נפילתם של חללים אחרים:

אל"מ נביה מרעי היה הקצין הדרוזי הבכיר ביותר שנפל בעת שירותו הצבאי. נולד בכפר חורפיש, ובעברו שימש מדריך בתנועת הצופים. במהלך שירותו הצבאי הוא שימש במגוון תפקידים: מפקד מחלקה, סגן מפקד גדוד וקצין מבצעים של גדוד. בנופלו היה על סף קידומו למפקד אוגדה ולדרגת תת-אלוף. נביה נהרג בעזה ביום 27.9.96, בהיותו בן 42, באירוע הקשור בפתיחת מנהרת הכותל.

אלמנתו, שרחה מרעי, צעירה המשתייכת לחבורת חכמי הדת ("עוקאל"), מתארת בפני המבקרים בחדר ההנצחה שהקימה בביתה לזכר נביה את הנסיבות הקשורות בנפילתו, ובהשפעות שיש לכך על חייה:

הכפר חורפיש נראה ביום שבת כמו בסיס צבאי: כמעט כל בית עם חיילים... אני זוכרת אחרי החתונה שהיה צריך ללכת לקורס מ"פ. אני דחפתי אותו לזה. הרבה פעמים כשהיה מגיע הביתה היו קוראים לו לחזור, והוא היה חוזר. אני יודעת מה זה צבא. אף פעם לא כעסתי. היו הרבה מקרים כאלה וזה היה קשה... היחס שלי אל הצבא אותו דבר, לא השתנה, ובעלי – זה הגורל שלו, שבדקה הזו, בשעה הזו הוא ימות. אבל זה קשה מאוד. קשה זה לא מילה... מבחינת הצבא, מתייחסים אלי כמו הורים, כמו משפחה... כל הזמן בקשר... כל מה שביקשתי נתנו לי... האחים של נביה מתייחסים אלי כמו אל נביה... מתייעצים אתי... לא כך המצב אצל כל האלמנות. זה תלוי במנטליות... בהלוויה היו שלושים וחמישה אלף איש, ואת המשפחה פקדו שישים אלף איש. גם החיילים שלו. אחרי שנביה מת פנו למשפחה קצינים פלסטינים שרצו לבקר. לא הסכמנו. אלה רוצחים של נביה... אני לא מאמינה לפלסטינים. אני כועסת עליהם...

אני לובשת שחור. הכי קשה זה הגעגועים. אצלנו אסור לבכות על המת. אסור להתאבל, אבל אני בוכה הרבה על נביה. אם מישהו בוכה זה לא בגלל שהוא לא מאמין.

הכפר חורפיש איבד למעלה מעשרים חללים, רובם נשואים ויש להם ילדים... יש אלמנות שהתחתנו עם הגיס ואז הילדים נשארים אצלה. שאר האלמנות בכפר שלנו נשארו לבד. גם נשים צעירות... מתחתנות דווקא עם הגיס כי הוא קרוב מאוד לבן. אצלנו חיים כולם במשפחה אחת, כמו קיבוץ, רק בגלל זה...

שיח' קאסם בדר, אחיה של שרחה, הוסיף:

אנחנו איבדנו חללים יותר מהעם היהודי מבחינת אחוזים. אנו לא חיים ברמת חיים גבוהה, לא חיים יותר טוב מהמוסלמים. מסתכלים עלינו כאילו אנחנו ערבים. אין הסברה בתוך הנוער היהודי. לא מלמדים היסטוריה על הדרוזים, ובגלל הנאמנות שלנו למדינה, הערבים רואים בנו בוגדים...

שני חללים אחרים שנספר את סיפורם – נקראים באותו שם: לוטפי נצר אל-דין, שהיו בנו ונכדו של חבר הכנסת לשעבר מהליכוד, אמל נצר אל-דין. בחודש מאי 1969 יצאו חיילי גולני למרדף אחרי מחבלים מבסיס בערבה. לוטפי הבן שכבר לא היה בתפקיד, לקח את הנשק ואת הציווד מהש"ג והצטרף לחבריו למרדף, ובמהלכו הוא נהרג. בדיוק שנה לאחר מכן ילדה אחותו של לוטפי – בן, וקראה לו על שם אחיה שנפל. בשנת 1989 הוא התגייס לצה"ל ושירת כעשר שנים בחטיבת גולני. הוא עסק באופטיקה והיה מפקד טנק חימוש. הוא נלחם ונפל במלחמת לבנון השנייה. יצוין כי דוד אחר של לוטפי נעדר כבר למעלה מעשר שנים.

איש צבא אחר הוא מדחת יוסף. זהו חלל דרוזי של משמר הגבול שנפצע בקבר יוסף בתחילת אינתפאדת אלאקצא ומת ביום 1.10.2000 מאיבוד דם כיוון שלא פונה במועד לטיפול רפואי.

מדחת הוא הבן הצעיר ביותר מתוך תשעה אחים ואחיות של משפחת יוסף מבית ג'ן. היה יו"ר מועצת התלמידים בעת לימודיו התיכוניים. התגייס לצה"ל בחודש יולי 1999 והצטרף למשמר הגבול בדומה לאביו ששירת במג"ב במשך 28 שנים. הוא שירת במתחם קבר יוסף, ובעת האירוע, בתחילת אינתפאדת אלאקצא, תקפו כמאה פלסטינים את מתחם הקבר. ב-1.10.2000 נורה יוסף על ידי צלף פלסטיני ונפגע בצווארו. אהוד ברק, ראש הממשלה ושר הביטחון דאז, הנחה את הרמטכ"ל שאול מופז, לארגן את פינויו על ידי ג'בריל רג'וב, איש הרשות הפלסטינית, ולהימנע מלהכניס כוח תגבור שיפרוץ למתחם הקבר הנצור ויפנה את יוסף לבית חולים. למרות ההבטחות של אנשי הרשות הפלסטינית, הם לא הגיעו לפנותו, ולבסוף הוא מת מאיבוד דם.

הזהות הדתית והזהות הלאומית

לדרוזים אין ערכים לאומיים, חוץ מתחום הדת שאת ערכיה אין אפשרות להקנות לכלל בני העדה. גם כמעט שאין להם תרבות ייחודית משלהם, משום שאין הבדל רב בינם ובין

החברה הערבית, לא מבחינת לשונם, לבושם ומאכלם, ולא מבחינת ספרותם או אמונותיהם העממיות או כל תחום תרבותי אחר. במחקר מקיף שעשה סאלח אלשיח,¹⁶ הגיע החוקר הדרוזי למסקנה שהדרוזים רואים את עצמם בראש ובראשונה דרוזים, משום שהמושג הזה נמצא ביסוד מחשבותיהם ורגשותיהם. הם שומרים על ייחודם, יש אצלם הזהות דתית חזקה והם מקפידים מאוד לשמר את זהותם האתנית: לא להתבולל, ולשמר את אופיים בדבקות רבה יותר מהנהוג אצל קבוצות אחרות. דתם היא יסוד זהותם הקבוצתית. עוד מציין אלשיח 'שזהותם הערבית נובעת בעיקר מן הלשון המשותפת ומן הרקע התרבותי-החברתי, אך היא מעוקרת מתפיסה מדינית לאומית: אין היא מכוונת לארצות ערב ולא ללאומנות ערבית או לעם הפלסטיני, ואין בה ביטוי לשותפות גורל עמם. מן הבחינה הזאת, זהותם – ישראלית, וזהות זו חזקה מזהותם הערבית. לדעת החוקר:

העובדה שהיהודים והדרוזים היו מיעוטים דתיים אתניים במשך מאות רבות בשנים, והיו נרדפים ומותקפים על ידי רוב מדכא, וכן הרגשת הזהות ושותפות הגורל, המלווה באמון הדדי, הבנה ואהדה בין שני העמים כבר במגעיהם הראשונים, הביאו ליצירת זהות ישראלית חזקה, שקודמת לזהות הערבית, וכי גם מעורבות העדה בחיי המדינה תורמת להדגשת מומנט הזהות הישראלית.

הזהות הדרוזית בעידן המודרני

לדרוזי הצעיר כיום, השונה מבן הדור שקדם לו באורח חייו ובהשקפותיו, אין בלם שיוכל לשמש מחסום בפני ההשפעות החיצוניות שלהן הוא נחשף. זקני העדה אינם יכולים – או בשל מגבלות דתיות, אין הם רואים את עצמם רשאים – לסייע בידו לגבש קווים ייחודיים לביטוי זהותו הדרוזית או לתת מענה לתהיותיו בתחום זה. התפתחות אמצעי התקשורת זירזו גם את התהליך ההדרגתי של היחלשות כוחה של הדת בקרב בני הדור הצעיר, בד בבד עם התרופפות המסגרת החברתית המסורתית. לטווח רחוק עלולה להיות לדבר הזה השפעה על עתידה של העדה עד כדי חשש לטשטוש זהותה הייחודית, ואף על מוכנותם של צעיריה להמשיך להתגייס לצה"ל.¹⁷

כבר עתה יש ביטויים מוחשיים להתרופפות-מה של הזהות הדרוזית, בשני מישורים: המרת דת והשתייכות לגופים ערביים לאומניים, בעיקר במסגרת "ועד היזמה הדרוזי".

16 ראו סאלח אלשיח, הזהות הדרוזית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1978.

17 ב-23 במאי 1977 שלחו שני אחים דרוזים מכתב למשרד הביטחון, שבו הגדירו את עצמם כ"ערבים פלסטינים... מוסלמים(!), דרוזים", ובשל כך הם ביקשו לשחררם משירות בצה"ל. זה היה חלק מ"גל" ניסיונות להשתמט מצה"ל מטעמים לאומניים. בקשתם נדחתה. יצוין כי מאחורי ניסיונות מסוג זה, או בזיקה אליהם, עומד "ועד היזמה הדרוזי", חוג הנגרר אחרי תעמולה עוינת כפי שיפורט להלן.

המרות דת

מאז הקמת המדינה עד היום היו כ-150 מקרים של המרות דת של דרוזים, מחציתם לאסלאם ומחציתם ליהדות. אלה שהתאסלמו עשו כן במוצהר כדי להתחמק משירות צבאי.

על מטרותיהם של צעירים אלה אפשר ללמוד מפסקי הדין שנתן בית הדין הדתי הדרוזי בשעה שהם ביקשו לאפשר להם לשוב לעדה.

באחד מפסקי הדין האופייניים קבע בית הדין שמעשהו של צעיר מסוים נעשה מתוך מניעים אישיים, ללא מחשבה עמוקה, שהפונה הביע צער על מעשהו ולא זנח את דתו (הדרוזית), וכל מעשהו היה אקט בעלמא ("חבר עלא ורק"), ותו לא. הוא המשיך להיות דרוזי בדמו, במחשבתו ובלבו, לא פנה למסגד, ולא קיים מצווה כלשהי ממצוות האמונה שהצטרף אליה (האסלאם).¹⁸

במקרה אחר הצהיר הצעיר הדרוזי במפורש בפני בית הדין הדתי הדרוזי על העילה להתאסלמותו:

לבית דין זה הסתבר, כי המבקש... לא שינה את מקום מגוריו כלל... וכי מגמת מעשהו הייתה להשתמט משירות צבאי, אלא שהוא נכשל בכך, נאלץ לשרת בצה"ל, ועתה השתחרר משירותו הצבאי...¹⁹

ועד היזמה הדרוזית

ועד היזמה הדרוזית ("לג'נת אלמובאדרה אלדורזיה") הוקם בשנת 1972 בידי קבוצת דרוזים לאומניים, שכמה מהם היו פעילים במפלגה הקומוניסטית רק"ח.

יו"ר הוועד בעבר ואביו הרוחני היה שיח' פרהוד פרהוד מן הכפר ראמה, שהיה בין מייסדי הוועד. משנת 1981 משמש שיח' ג'מאל מועדי מן הכפר ירכא בתפקיד יו"ר הוועד. המצע הרעיוני של גוף זה קובע, שהעדה הדרוזית היא חלק בלתי נפרד מן העם הפלסטיני ומן האומה הערבית, ועל כן יש לפעול לביטול חוק גיוס החובה ולעודד סרבני גיוס. מפעם לפעם משמיע הוועד טענות על קיפוח העדה מצד הממשלה בנושאי תקציב, הפקעת קרקעות וזכויות אחרות שלהם.

בשנים האחרונות מתרבות פעולות הקשורות ביהודה, בשומרון וברמת הגולן: באחד מגילויי הדעת שלו קרא הוועד לשים קץ "להכפשות שמם של הדרוזים בפשעי הכיבוש

18 תיק בית הדין הדרוזי 64/88. יצוין שהמבקש הצהיר בעת התאסלמותו בבית הדין השרעי בחיפה, שבקשתו להתאסלם נעשית "מרצונו החופשי, וכי הוא נוטל על עצמו להיות מוסלמי בכל מובן המילה", אבל כעבור פחות מחודש ימים הוא פנה לבית הדין הדתי הדרוזי וביקש לשוב לעדתו. בדומה, ראו שם תיק 175/88.

19 תיק 113/89. בבית הדין הדתי הדרוזי בעכו. בדומה, ראו את התיקים 156/81, 110/82, 169/82, 208/88, 175/88, 191/86, 194/83, 146/83, 131/83, 64/83, 63/83.

הישראלי ולניצול החיילים הדרוזים לפעולות דיכוי צבאיות נגד בני העם הפלסטיני.²⁰ שיח' ג'מאל מועדי דרש מן הראשות הרוחנית של העדה וממנהיגיה "לפעול יחד כדי להגן על כבוד העדה, לדרוש להפסיק את מסעות ההסתה והמזימה נגדה ולהוציא את החיילים הדרוזים מן השטחים הכבושים".²¹

נושא האינתיפאדה זכה אף הוא לביטוי מודגש בפעילות הוועד. בכינוס שהיה בחודש דצמבר 1989 הושמעה ברכה "להצלחת האינתיפאדה במלאת שנה להקמת המדינה הפלסטינית, לרגל כניסתה [של האינתיפאדה] לשנתה השלישית", וכן גינוי "לפשעי הכיבוש הנוראיים".²²

בריאיון שהתקיים עם מועדי בסוף 1990, הוא בירך את האינתיפאדה, "שיצרה את המדינה הפלסטינית ואת גיבורי האבן, שהחליטו לחסל את הכיבוש בכל מחיר".²³ בכינוס שהתקיים באום אלפחם (!) ב-22 ביוני 1990 עסק שיח' ג'מאל מועדי בשאלת זיקתם של הדרוזים לעם הערבי. בדבריו לפני באי הכינוס, דרש מועדי את "ביטול גיוס החובה של בני העדה הערבית-הדרוזית, משום שאנו חלק מן העם הערבי-הפלסטיני. אנו חלק בלתי נפרד מעם זה, ואנו תומכים במאבק עמנו למען השגת חירותו ועצמאותו. גיוס החובה המוטל על הצעירים הדרוזים, אינו אלא מזימה שנרקמה בין כוחות ריאקציה ערבית מקומית והשלטונות". עוד טען מועדי כי "מאות צעירים דרוזים מסרבים לשרת בצה"ל, ורבים נכלאים כתוצאה מכך".

בחודש ספטמבר 1990 נדרש שיח' ג'מאל מועדי למשבר המפרץ. בכינוס של "ועד היזמה", שהתקיים ב-8 בספטמבר 1990 בכפר סמיע, השמיע השיח' "גינאי למתקפה האימפריאליסטית על מדינות ערב ועל אוצרותיהן" והצביע על הצורך לפתור את המשבר במסגרת פנים-ערבית.²⁴ בתום הכינוס נתקבלה החלטה לדרוש את "הוצאת הכוחות האימפריאליסטיים" מאזור המפרץ ולהתרכז בחשיבות פתרון המשבר בדרך של שלום ובמסגרת פנים-ערבית. כמו כן גונו באותו כינוס "הפעולות הברבריות של הכיבוש במדינת פלסטין הכבושה" והושמעו ברכות "לאינתיפאדה ולגיבוריה לרגל יום האלף לפריצתה".

20 "אלאתחאד" (ביטאון רק"ח), 6.2.1989 ו-16.5.1989.

21 ג'מאל מועדי דרש גם לבטל את החלת חוק גיוס החובה על הדרוזים ולעשותו לעניין של בחירה שייקבע על פי דעתו של כל צעיר וצעיר בעדה, ראה שם, שם.

22 "אלאתחאד", 6.12.1989 ו-24.1.1990. בכינוס הזה השתתף גם חבר הכנסת האשם מחאמיד, ששיבח את התפקיד שממלא "ועד היזמה הדרוזי" במאמצים להכשיל את "ניסיונות השלטון לפלג את שורות העם הערבי הפלסטיני בישראל". מחאמיד גם גינה באותו כינוס את "כפיית שירות החובה על הצעירים הדרוזים" ודרש לבטלה.

23 מוסף "אלאתחאד", במלאת שלוש שנים לאנתיפאדה, 7.12.1990.

24 "אלאתחאד", 10.9.1990. על הרעיון הזה חזר מועדי שוב ושוב גם לאחר המלחמה. ראה "אלמידאן" 25.1.1991, שם מדובר על פנייה שהפנה מועדי לישראל "לנצל את ההזדמנות ולהודיע על הסכמתה לכינוס ועידה בין-לאומית, שתוביל להקמת מדינה פלסטינית עצמאית ב'שטחים', שכן צעד זה יסייע להפסקת המלחמה".

בכינוס קראו להגברת הסולידריות עם מבצעי האינתיפאדה וכן קראו לתושבי הכפרים הדרוזיים להגיש למבצעי האינתיפאדה סיוע חומרי.

כבר הזכרנו את המאבק החריף שמנהל "ועד היזמה" בעניין גיוס החובה של הדרוזים לצה"ל. ב-30 בדצמבר 1990 ארגן הוועד, בתיאום עם חבר הכנסת מוחמד נפאע, הפגנה בעניין זה מול משרד ראש הממשלה.²⁵ בהפגנה זו נועדו המשורר סמיח אל-קאסם, שיח' ג'מאל מועדי, ח"כ מחמד נפאע ואחרים. הם הדגישו, כי ההפגנה היא נגד חוק גיוס חובה, שהוא "חוק מתועב, העומד בסתירה מוחלטת לכל הערכים... וניסיון שפל לנתק את הדרוזים מהערבים".²⁶

כמיהתו של "ועד היזמה" לחזק ככל האפשר את זיקתם של הדרוזים ללאום הערבי באה לביטוי גם בפעילותו החריפה נגד הקניית ערכי "המורשת הדרוזית", שבמסגרתה לומדים התלמידים הדרוזים פרקים בתולדות העדה כדי לחזק את תודעתם הייחודית בתור דרוזים. מזמן לזמן הם גם נהגו לגייס לעניינם אנשי דת, ועדי הורים וגורמים אחרים כדי לחזק את התמיכה בעמדתם זו.²⁷

בשל תופעת התרופפות הזהות הייחודית הדרוזית, נקט הממסד בכמה צעדים: גיבוש תכנית לימודים בנושא המורשת הדרוזית הנלמדת בבתי הספר על רמותיהם השונות, כולל הכללת מקצוע זה כמקצוע חובה בבחינת בגרות לדרוזים; הימנעות מגיוס לצה"ל של צעירים דתיים דרוזים, עידוד לימודי דת בקרב צעירי העדה, עידוד מחקרים ברמות שונות בתחומים הקשורים בדרוזים ועוד.

על אף כל האמור לעיל, שוב ושוב עולה שאלה-משאלה מצד בני הדור הצעיר להכיר הכרה מעמיקה יותר את ערכי דתם, כביטוי רוחני לייחודם.

הקושי הדתי לחשוף את הדת לפני כלל הציבור הדרוזי קיים בוודאי, אבל עם זאת, יש סכנה של ממש, שמה שלא הצליחו לעשות מאות שנים של רדיפות הדרוזים – יצליחו לעשות לצעירים בני עדה דתית קטנה זו עשרות שנים של פתיחות לעולם החיצוני.

על בעיה זו עמד דרוזי משכיל, יוסף נצר אל-דין, מן הכפר דאלית אלכרמל, בהתייחסו לטקס קבורה של דרוזי שנרצח בידי מחבל מוסלמי. קצפו של נצר אל-דין התעורר על שבאותו מעמד נאמרה, כרגיל, ובהתאם לרעיון ה"תקיה" – התפילה על המת בנוסחה המסורתית המוסלמית. וכך הוא הגיב: "מיום שעמדתי על דעתי אני חי בזהות כפולה: בטקסים הגורליים בחיי אדם, כגון חתונה ומוות – אנו מתחזים למוסלמים, בו בזמן שאין לנו שום זיקה או קרבה לאסלאם... שכחנו שיש לנו דת משלנו, עם מסורת וערכים משלנו". מסקנתו

25 מועדי מצוטט כמי שרואה בהפגנה ביטוי לדחייה שדוחים הדרוזים "את סילוף זהותם ורצונם" ומדגיש שהם מסרבים "לשמש מגלבים בידי העריץ". ראו "אלאתחאד", 26.12.1990.

26 "אלאתחאד", 31.12.1990, עמ' 31. .... באותה הפגנה "הובטח" שהצעד הבא יהיה הפגנה לביטול המילה "דרוזי" מסעיף הלאום בתעודת הזהות ובמקומה יירשם "ערבי".

27 ראו למשל "אלאתחאד", 11.9.91.

המתבקשת הייתה: "אני עומד על כך שנחזור לעצמנו ונאמץ את המורשת והערכים הנשגבים הדרוזיים".²⁸

סיכום

יחסי מדינת ישראל עם אזרחיה הדרוזים מהווים תופעה ייחודית במזרח התיכון: מדובר באוכלוסייה בעלת תרבות ערבית שקשרה את גורלה עם המדינה, והוכיחה זאת במבחנים שאין למעלה מהם: כ-350 חללים נהרגו בפעילויות ביטחוניות למען המדינה. כדי לשמר מערכת יחסים מיוחדת זו, טוב תעשה המדינה אם תנקוט פעולות במישורים הבאים: שיפור התנאים החומריים של הדרוזים, העדפת בני העדה, ובעיקר – קצינים וחיילים משוחררים – בתעסוקה, חיזוק התודעה הדרוזית וכדומה.

סוגיה אחרת הראויה לתשומת לב: מאז שחר ימיה של העדה הדרוזית עמדו בראשה הנהגות דתיות-מסורתיות, והן אכן הצליחו היטב להנהיג את העדה. אולם בעידן המודרני מצויה התודעה הדתית במצב ירידה, וכך גם מעמדה של ההנהגה הדתית. לעומת זאת, עולים כוחות חדשים של צעירים משכילים ומוכשרים, בעלי ניסיון במגוון נושאים הנהגתיים: פיקוד (בכיר) בצה"ל, ניהול מערכות חינוך, ניסיון פרלמנטרי וציבורי, אקדמאים במגוון מקצועות חופשיים וכדומה, שמהם תצמח כנראה ההנהגה העתידית של העדה, בצדם של חכמי הדת. באוקטובר 1993 הלך לעולמו שיח' אמין טריף, שהנהיג את העדה הדרוזית בישראל במשך יותר משישים שנה. הוא היה ידוע בכושר מנהיגותו וביחסו החם למדינת ישראל. בזכות אישיותו ודמותו הנערצת הוכר כמנהיג הרוחני של כלל הדרוזים במזרח התיכון. יהיה זה נבון אפוא, אם על רקע השינויים שחלו, יעניקו מוסדות המדינה יתר תשומת לב לעדה ולצרכיה, ובכלל זה – למסגרות המתפתחות בדור האחרון. דבר זה יועיל הן למדינה הן לבני העדה.

מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחיטופות שעשו ארגוני טרור פלסטיניים בשנים 1968–1994

גלית מ' בן-ישראל (פיקסלר) ומרינה שורר-זלצר

מבוא

אירוע חטיפתו לאלג'יריה של מטוס "אל-על" מדגם בואינג 707 בדרכו מרומא ללוד ב-23 ביולי 1968, בידי חברי "החזית העממית לשחרור פלסטין", הוא אירוע החטיפה הראשון של מטוס ישראלי בידי ארגון טרור פלסטיני למטרות של מיקוח פוליטי.¹ כמה שעות אחרי הנחיתה באלג'יריה שוחררו הנוסעים הלא-יהודים² ויצאו אל מחוץ לגבולות אלג'יריה, ואילו האזרחים הישראליים הועברו למחנה צבאי. תמורת שחרורם של הישראלים דרשו החוטפים שחרור 1,200 אסירים ערבים הכלואים בישראל.³ החוטפים אמנם העמידו את ממשלת אלג'יריה בפני עובדה מוגמרת, אך הממשל האלג'ירי התאים את עצמו במהירות לתפקיד שהמחבלים בחרו בשבילו.⁴

באותם ימים, מדינת ישראל לא הייתה ערוכה לסוג זה של פעולת טרור, וההפתעה הייתה מושלמת. לכן החליטה ממשלת ישראל לתת עדיפות ראשונה, במקרה ספציפי זה, לפתרון באמצעות משא ומתן מדיני. ממשלת אשכול התקשתה מאוד לקבל החלטה לגבי שחרור מחבלים תמורת שחרור המטוס ושחרור האזרחים הישראליים. ישראל ראתה בדרישה זו סחטנות, המהווה המשך לפעולת הטרור שבחטיפת המטוס. בממשלה ובציבור בישראל התנהל ויכוח אם להיענות לסחטנות המחבלים אם לאו. אולם בה בעת התנהל משא ומתן לשחרור הנוסעים, אנשי הצוות והמטוס, בין ממשלת ישראל לממשלת

1 Rex Hudson, "Dealing With International Hostage-Taking: Alternatives to Reactive Counterterrorist Assaults", *Studies in Conflict & Terrorism* 12, No. 5 (1989), p. 339

2 סלקציות נוספות בין נוסעים יהודים לנוסעים לא-יהודים נעשו בחטיפת מטוס T.W.A. לדמשק בשנת 1969, בחטיפת מטוס "סבנה" ללוד בשנת 1972 ובחטיפת מטוס "אייר פראנס" לאנטבה בשנת 1976.

3 גיא בכור, לקסיקון אש"ף, תל אביב: משרד הביטחון, 1996, עמ' 125.

4 ישעיה בן פורת, איתן הבר וזאב שיף, טיסה 139, תל אביב: זמורה-ביתן-מודן, 1976, עמ' 54.

אלג'יריה, וממשלת איטליה, אשר מעל המרחב האווירי שלה נחטף המטוס, שימשה מתווכת. לאחר ארבעה ימים וללא קבלת תמורה, שוחררו כל הנשים והילדים הישראליים. אולם, שבעת אנשי צוות המטוס וחמישה מהנוסעים (גברים) נותרו בני ערובה באלג'יריה.⁵ אחרי משא ומתן ארוך שנמשך ארבעים יום, החליטה ממשלת ישראל לשחרר שישה עשר אסירים פלסטיניים חברי ארגון פת"ח "שידיהם אינן מגואלות בדם", תמורת בני הערובה והמטוס.⁶ השחרור הוגדר בידי הרשויות הישראליות כ"מחווה של רצון טוב". בתמורה שיחררה ממשלת אלג'יריה, בעקבות הלחץ הבינלאומי שנכפה עליה, את כל החטופים אך לא את החוטפים.⁷

בחטיפת המטוס השני, בשנת 1972, הייתה ממשלת ישראל כבר ערוכה לטפל בנושאים מעין אלו. ב-8 במאי 1972 נחטף מטוס של חברת התעופה הבלגית "סבנה", כשהיה בטיסה מבריסל ללוד. המטוס נחטף בידי חוליית חוטפים חברי ארגון "ספטמבר השחור", בפיקודו של כמאל ריפעת.⁸ המטוס הונחת בשדה התעופה לוד בישראל, ומיד לאחר הנחיתה – לקחו המחבלים מכל בני הערובה את הדרכונים ואף ערכו מיון במטוס. בני הערובה היהודים הועברו לחלק האחורי של המטוס, ובני הערובה האחרים הושבו בקדמת המטוס. ראש חוליית החוטפים שידר למגדל הפיקוח של נמל התעופה את שמותיהם של 315 מחבלים הכלואים בישראל, ותבע את שחרורם ואת הטסתם בשני מטוסים לקהיר. המטוס החטוף, הודיע המחבל, יטוס אף הוא לקהיר וישוחרר רק לאחר הגעת האסירים.⁹

במשך 21 שעות תמימות ניהלה ממשלת ישראל משא ומתן פיקטיבי עם החוטפים, ובסיומה ביצעה סיירת מטכ"ל פעולת חילוץ צבאית ראשונה מסוגה בעולם המודרני אשר התבססה על תכנית מבצע שלא נוסתה מעולם קודם לכן.¹⁰ בשעה 16:10 הגיעו לוחמים נבחרים מסיירת מטכ"ל, בפיקודו של מפקד הסיירת, אהוד ברק, שהתחזו כמכונאים, בבגדים לבנים המקובלים ב"אל-על", כדי להתקין, כביכול, את המטוס לטיסה. כעבור 12 דקות לערך (בשעה 16:22) פרצו הכוחות למטוס דרך פתחי החירום, ירו במחבלים והרגו שניים מהם. מבצע ההשתלטות כולו ארך 90 שניות. שני מחבלים וחטופה אחת נהרגו במהלך פעולת החילוץ הצבאית.¹¹

אירוע חטיפת מטוס "סבנה" היה אירוע של פיגוע מיקוח שבו עמדו בפני מדינת ישראל כמה אפשרויות פעולה. העובדה שהמטוס וצוותו היו שייכים לחברת תעופה זרה (בלגית) עלולה הייתה לשלול את האפשרות לפעולה צבאית לשחרור בני הערובה. ואולם, עצם נחיתת

5 מעריב, 28.7.1968, עמ' 1.

6 גיל קיסרי, "משוחררי מטוס 'אל-על' מספרים מחוויותיהם לשליח 'מעריב'", מעריב, 2.9.1968, מספר העמוד חסר.

7 בכור (לעיל הערה 3), עמ' 125.

8 יוסף ארגמן, זה היה סודי ביותר, תל אביב: משרד הביטחון, 1990, עמ' 28.

9 משה זונדר, סיירת מטכ"ל, ירושלים: כתר, 2000, עמ' 65–66.

10 אילן כפיר, ברק – הביוגרפיה, תל אביב: אלפא תקשורת, 1998, עמ' 84.

11 שם, עמ' 91–93.

המטוס על אדמת ישראל אפשרה למקבלי ההחלטות להיות ריבוניים בהחלטותיהם, ללא צורך להתייעץ או לקבל את הסכמתה של מדינה זרה לפעולה זו או אחרת. האסטרטגיה שלפיה פעלה מדינת ישראל באירוע זה הייתה לא להיכנע לדרישות המחבלים; אסטרטגיה שאותה תאמץ מדינת ישראל כאסטרטגיה המובילה באירועים של פיגוע מיקוח מעתה והלאה.¹²

פיגוע מיקוח בראי המחקר האקדמי

אריאל מררי, חוקר טרור מאוניברסיטת תל אביב, כותב על "טקטיקה חדשנית אותה הכניסו הפלסטינים לראשונה לרפרטואר הטרוריסטי... התבצרות עם בני ערובה".¹³ הפלסטינים לא היו הראשונים להשתמש בשיטה זו, אך הם השכילו לנצל אירועים אלו ביעילות מרבית, והיו הראשונים לחטוף מטוסים לצורך סחיטה פוליטית. "טקטיקה זו מחייבת תכנון מדוקדק, איסוף אינפורמציה רבה לפני הביצוע וכוח אדם מיומן ומוכן למצבים של החזקת בני ערובה וניהול משא ומתן תוך עימות ישיר עם כוחות הביטחון. רמת הסיכון הצפויה לטרוריסט גבוהה יותר מאשר בשיטות אחרות, אם כי הניסיון הוכיח כי רוב המדינות נכנעו לדרישות ואפשרו למבצעים מעבר חופשי לארצות ערב. התגמול העיקרי הצפוי בשימוש בטקטיקה זו הוא תעמולתי".¹⁴

מרתה קרנשאו (Martha Crenshaw) קובעת כי המחבלים בוחרים בפיגוע מיקוח כיוון שבמצב של סחיטה, העוצמה והאמצעים הרבים יותר של המדינה אינם מהווים יתרון. פיגוע המיקוח עשוי להתבצע להשגת מטרות קונקרטיות של ארגון הטרור (שחרור מחבלים כלואים, דרישת כופר, דרישה מהממשלה לעשות מעשה או לחדול ממעשה אחר וכדומה), או לחילופין להשגת פרסום לשמו. מדיניות הממשלה בתגובה לפיגוע המיקוח תהיה שילוב של הערכת התנהגות המחבלים עם שיקולים הומניטריים, והערכת המחיר הנדרש על ידם. לעתים המחבלים עלולים לצמצם את הדרישות שלהם, ולהוריד את המחיר הנדרש לסיום המשבר כדי להקשות על הממשלה לסרב למלא את דרישותיהם ולסכן בכך את חיי בני הערובה. גם המחבלים ניצבים בפני דילמה במשבר בני ערובה: הרג בני הערובה פוגע למעשה ביכולת שלהם להשיג את דרישותיהם ומעלה את המוטיבציה של המדינה להעניש אותם. אולם בה בעת הוא מדגיש את רצינות כוונותיהם ומחזק את עמדתם באירוע הבא.¹⁵

12 גלית בן-ישראל, השפעתה של התרבות הפוליטית הישראלית על תהליכי קבלת החלטות של ממשלות ישראל באירועים של פיגועי מיקוח ומצבי מחטף, שהתבצעו על ידי ארגוני טרור פלסטיניים, בין השנים: 1968–1994, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2005, עמ' 214–221; 225–228.

13 אריאל מררי ושלומי אלעד, פח"ע חו"ל: טרור פלסטיני בחו"ל 1968–1986, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1986, עמ' 87.

14 שם, שם.

15 Martha Crenshaw-Hutchinson, "The Counter Terrorism and Terrorism Dynamic", In

מרגרט הרמן (Margaret Hermann) מציינת כי פיגוע מיקוח כונה בעבר "טרור חכם", משום שבפיגוע זה שולטים המחבלים במצב, מושכים תשומת לב תקשורתית לאורך זמן ומאלצים ממשלות להכיר בהם במהלך המשא ומתן לשחרור בני הערובה. באירוע זה עומדים למבחן השלטון, הסמכות של מקבלי ההחלטות והדימוי הבין-לאומי של המדינה. המנהיג יודע כי לאופן הטיפול שלו במשבר בני הערובה תהיה השפעה על סיכויי בחירתו מחדש לתפקידו.¹⁶

אחת ההחלטות הקשות ביותר בתחום הלוחמה בטרור היא קביעת המדיניות שעל הממשלה לנקוט לסיום משבר הכרוך בבני ערובה. ככלל, עמדות המומחים בתחום זה נחלקות לשתי אסכולות: אסכולת "הגישה הקשוחה" ואסכולת "הגישה הגמישה". האסכולה "הקשוחה" קובעת כי הרתעה מושגת כאשר מחבלים שנתפסו נמצאים במאסר ואינם משוחררים בשום מצב אפשרי, גם כאשר שחרורם נדרש בעבור שחרור בני ערובה.¹⁷ בנוסף, הדוגלים בגישה זו גורסים כי מילוי דרישות המחבלים יתפרש ככניעה, שתעודד אחרים לבצע פיגועים מסוג זה, כיוון שיעילותם הוכחה. נוסף לכך, המחבלים הכלואים, שישוחררו על פי דרישת החוטפים, יצטרפו עד מהרה למעגל האלימות והטרור וייטלו חלק פעיל בפיגועים עתידיים.

מול אסכולת "הגישה הקשוחה" ניצבים חסידי "הגישה הגמישה". גישה זו, אומר וילקינסון, כוללת את ה"נכונות לעשות עסקאות עם מחבלים כדי להשיג את שחרור בני הערובה ולהביא לסיום מהיר של כל פיגוע טרור".¹⁸ אסכולה זו מבססת את טיעוניה לא רק על שיקולי יעילות, אלא גם על שיקולים מוסריים. אולם, למעשה, לא קיימת עמדה גמישה "טהורה", הגורסת כי כל אירוע של חטיפת בני ערובה – צריך להסתיים במילוי דרישות המחבלים כדי להבטיח את חיי בני הערובה. רוב הדוגלים בעמדה הגמישה מדגישים כי מדובר במרחב של אפשרויות פעולה, בין הקוטב של השתלטות צבאית אוטומטית בכל אירוע, ללא כל נכונות למשא ומתן ופשרה עם המחבלים, ובין קוטב ה"כניעה" מלכתחילה לדרישותיהם של המחבלים.

Alan Thompson (ed.), *Terrorism and the 2000 Olympics*, Australian Defense Studies Center, 1996, pp. 21-22

Margaret Hermann & Charles Hermann, "Hostage Taking, the Presidency, and Stress", In: Walter Reich (ed.), *Origins of Terrorism*, Cambridge: Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cambridge University Press, 1990, pp. 211-212

Peter St. John, "Counterterrorism Policy-Making: The Case of Aircraft Hijacking, 1968-1988", In David Charters (ed.), *Democratic Responses to International Terrorism*, New York: Transnational Publishers, 1991, p. 73

Anthony Quainton, "Terrorism: Policy, Action and Reaction", In Lawrence Freedman & Yonah Alexander (eds.), *Perspectives on Terrorism*, Willington: Scholarly Resources, 1985, p. 175

בין קטבים אלה ניתן למצוא אסטרטגיות פעולה רבות, שיתאימו לתנאים ולנסיבות המיוחדים של המקרה. הטענה המרכזית, שביסוד הדרישה לפרגמטיות ממשלות המתמודדות עם מצבי בני ערובה היא שאמנם ההרתעה צריכה להישאר חלק מרכזי בארסנל הפעולה של המדינה המתמודדת עם הטרור, אלא שעדיין נותרו הרבה טקטיקות גמישות שניתן לנוקטן במהלך משבר בני הערובה.¹⁹ ישראל וארה"ב נתפסות כמדינות המובילות את מדיניות "הגישה הקשוחה".²⁰

מאז שנת 1968 אירעו עשרות אירועים של פיגועי מיקוח, מצבי מחטף וניסיונות חטיפה שלא צלחו. אירועים מעין אלו בוצעו בידי מחבלים פלסטיניים נגד אזרחים וחיילים ישראלים בארץ ובעולם, ונגד אזרחים בני כל הדתות והעמים ברחבי העולם. לאירועים אלו דפוס דומה של פעולה ומשתתפים: חוטפים, חטופים, תהליך תכנון החטיפה, החטיפה עצמה, דרישות החוטפים, מנהלי המשא ומתן, ניהול המשא ומתן, פעולת חילוץ צבאית או משטרתית (הכוללת לעתים: רצח בני הערובה בידי החוטפים או הריגתם בשוגג בידי חיילי/שוטרי היחידה המחלצת), או פעולה מדינית, שחרור החטופים, העמדתם של החוטפים לדין או שחרורם, המעבר של החוטפים והחטופים לארץ אחרת, פעולות תגמול בעקבות החטיפה וחוזר חלילה.

מתודולוגיה

לצורך כתיבת מאמר זה בוצע מחקר מקדים, שכלל עבודת איסוף קפדנית של חומרים אמפיריים, כמו: תמונות, תעודות, מסמכים ממשלתיים, מסמכי רשומות ציבוריות, רשומות אינטרנטיות, יומנים, מכתבים ומנשרים של מחבלים, אוטוביוגרפיות וביוגרפיות. בסיס הנתונים המקורי כלל ארבעים מקרים של אירועי פיגוע מיקוח ואירועי חטיפה רבים שהתרחשו בעשרות השנים האחרונות בהקשר הישראלי. אחר כך נקבעו עשרה תבחינים (קריטריונים) לבחירת המקרים לבדיקה, כדלקמן:

1. חטיפתו של בן ערובה יחיד, או חטיפתם של כמה בני ערובה.
2. "התבצרות עם בני ערובה" בבניין או במטוס או בכלי רכב אחר (מכונית, אונייה וכדומה), במקום הידוע לשלטונות המדינה ולכלי התקשורת (באירועים של פיגוע מיקוח).
3. החזקתו של בן הערובה במקום מסתור (במצבי חטיפה).
4. האירועים בוצעו בידי אחד מארגוני הטרור הפלסטיניים.
5. האירועים היו נגד אזרחים או חיילים ישראלים על אדמת ישראל או בחו"ל.
6. האירועים התרחשו לא בזמן מלחמה.
7. במהלך האירוע הייתה פנייה לממשלת ישראל בדבר משא ומתן, או כוונות למשא

Peter St. John, *Democratic Responses to International Terrorism*, p. 73 19

Rex Hudson, *Studies in Conflict & Terrorism* 12, No. 5, p. 339 20

- ומתן (כרוזים שנמצאו בכליהם של המחבלים ובהם דרישות לשחרור בני ערובה, המעידים על כוונותיהם).
8. במהלך האירוע ניהלה ממשלת ישראל משא ומתן פיקטיבי ולא אמיתי, עם החוטפים, והתבצעה פעולה צבאית או משטרתית לשחרור בני הערובה.
9. האירוע הסתיים בפעולה צבאית/משטרתית; או במות החטופים, טרם תחילתו של הליך המשא ומתן; או בשחרור מחבלים / אסירים פלסטיניים תמורת בני הערובה החטופים, בתום משא ומתן מדיני בין ממשלת ישראל לחוטפים.
10. כל האירועים התרחשו בשנים 1968–1994.

לאחר שנקבעו התבחינים לבדיקה, נבחנו, על פי תבחינים אלו, כל פיגועי המיקוח ואירועי החטיפה שאירעו בעשרות השנים האחרונות לישראלים. מתוך ארבעים המקרים שנבדקו שלושה עשר מקרים נפסלו על הסף, דוגמת חטיפות שהסתיימו במהלך החטיפה עצמה ברצח החטוף בשל התנגדות החטוף, כמו אירוע חטיפת החייל אריה פרנקנטל; או חטיפות במהלך "מלחמת לבנון הראשונה" ואחריה, אשר הפכו לאירועי שבי. מתוך עשרים ושבעה המקרים הנותרים נמצאו שנים עשר לא מתאימים להגדרות לעיל. כמתאימים להגדרות המחקר נותרו חמישה עשר מקרים. מהם, שנים עשר הראשונים הוגדרו כאירועי פיגוע מיקוח; שלושת האחרונים הוגדרו כאירועי חטיפה. הנתונים מוצגים בטבלה 1.

בנוסף, נערכו ראיונות עם קובעי מדיניות, שעמדו בראש מקבלי ההחלטות בישראל (שמעון פרס, משה ארנס, דן מרידור ורחבעם זאבי), או שעמדו לצד מקבלי ההחלטות הבכירים בתקופת המחקר, כמו: מזכירי הממשלה (יוסי ביילין ודן מרידור), יועץ ראש הממשלה למלחמה בטרור (רחבעם זאבי) וראש לשכתו של ראש הממשלה יצחק שמיר (יוסי אחימאיר). המראיינים נשאלו שאלות זהות, כדי שנוכל להשוות את התייחסויותיהם לאירועי פיגועי מיקוח ולאירועי חטיפה.²¹

מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחיטפות שעשו ארגוני טרור פלסטיניים

טבלה 1

נתונים של אירועי פיגועי מיקוח ואירועי חטיפה שבוצעו בידי ארגוני טרור פלסטיניים

בשנים 1968–1994, כנגד חיילים ואזרחים ישראלים

המקור: בן־ישראל (לעיל הערה 12), עמ' 45–147

תאריך ותיאור	דרישות החוטפים	משך המו"מ	תוצאה סופית לשני הצדדים
23 ביולי–13 באוגוסט 1968 4 מחבלים חברי "החזית העממית לשחרור פלסטין" חטפו מטוס בואינג 707 מרומא שבאיטליה לאלג'יריה. האזרחים הישראליים הוחזקו בידי הרשויות האלג'יריות.	שחרור 1200 אסירים פלסטיניים הכלואים בישראל.	40 יום	האזרחים הישראליים שוחררו כעבור חמישה שבועות. בתמורה שחררה ישראל 16 אסירים פלסטיניים, "ללא דם על הידיים", מבתי הכלא שלה.
8 – 9 במאי 1972 מטוס של חברת "סבנה" הבלגית שטס מבריסל ללוד, ועצר לחניית ביניים בווינה, נחטף בהיותו מעל יוגוסלביה, בידי 4 מחבלים חברי ארגון "ספטמבר השחור", והונחת בשדה התעופה לוד.	שחרור 317 אסירים פלסטיניים הכלואים בישראל, והטסתם של הנוסעים החטופים והמחבלים המשוחררים בשני מטוסים לקהיר.	ממשלת ישראל וראשי המטכ"ל הישראלי ניהלו משא ומתן פיקטיבי עם החוטפים במשך כיממה.	ב־9 במאי, יום לאחר החטיפה, ביצעה סיירת מטכ"ל מבצע חילוץ צבאי. יחידת הקומנדו הסתערה על המטוס והשתלטה עליו תוך 10 דקות. במהלך ההשתלטות נהרגו שניים מהחוטפים, ושתיים מהחוטפות נתפסו בחיים. נוסעת אחת נהרגה, ו־4 חיילים ונוסעים נפצעו.
13–14 במאי 1974 התקפה על בית ספר תיכון בעיירה מעלות. קבוצה גדולה של תלמידים, מלווים ומורים הוחזקו כבני ערובה בידי 3 מחבלים חברי "החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין".	שחרור של 26 אסירים פלסטיניים מבתי הכלא בישראל והטסתם של החטופים והאסירים המשוחררים במטוס נוסעים לדמשק.	בתחילה משא ומתן אמיתי, אחר כך הפך המשא ומתן לפיקטיבי ותוכננה פעולת חילוץ צבאית.	ב־14 במאי, בשעה 17:45 פרצה סיירת מטכ"ל לבניין. שלושת החוטפים נהרגו, וכן 22 תלמידים. חייל ישראלי נהרג מאש המחבלים לפני פעולת החילוץ הצבאית. 70 תלמידים וחיילים נפצעו במהלך פעולת החילוץ.
18–19 בנובמבר 1974 3 מחבלים מ"החזית העממית הדמוקרטית" חדרו לדירה בבניין מגורים בבית שאן, הרגו שני אזרחים והחזיקו בשני בני ערובה בדירתם.	מבדיקת הכרוזים והרשימות שהשאירו המחבלים עולה כי הם ביקשו לתבוע את שחרורם של 14 אסירים פלסטיניים והעברתם יחד עם החוטפים במטוס נוסעים לדמשק.	הרשויות הישראליות לא ניהלו מו"מ ותכננו פריצה מיידית לבניין.	סיירת מטכ"ל ביצעה פעולת חילוץ צבאית. 2 בני הערובה נהרגו וכן שלושת המחבלים. אזרח וכמה חיילים נפצעו.

גלית מי בן-ישראל (פיקסלר) ומרינה שורר-זלצר

תאריך ותיאור	דרישות החוטפים	משך המו"מ	תוצאה סופית לשני הצדדים
<p>הלילה שבין 5 ל-6 במרס 1975</p> <p>שמונה מחבלים, חברי ארגון "פת"ח", הגיעו בשתי סירות לחוף ימה של תל אביב, פתחו באש והשליכו רימונים לעבר העוברים והשבים, וניסו לפרוץ לתוך קולנוע ברחוב הרברט סמואל. משלא הצליחו, המשיכו לאורך הרחוב והשתלטו על מלון "סבוי" ברחוב גאולה הסמוך. שם תפסו כבני ערובה – אורחים וצוות המלון.</p>	<p>שחרורם של עשרה אסירים פלסטיניים הכלואים בישראל, בהם הארכיבישוף המחבל הילאריון קאפוצ'י, והטסתם לאחת ממדינות ערב</p>	<p>מו"מ פיקטיבי מתנהל במשך חמש-שש שעות</p>	<p>בבוקרו של 6 במרס השתלטה סיירת מטכ"ל על המלון. שישה מתוך שמונת המחבלים נהרגו במהלך פעולת החילוץ. שני מחבלים שהסתתרו בהריסות הבניין, התגלו אחרי כמה שעות בידי 2 חיילים שהגיעו באופן וולונטרי, מחבל אחד נהרג ומחבל אחד נתפס; במהלך פעולת החילוץ נהרגו 7 בני ערובה ו-2 לוחמים (בהם מח"ט הצנחנים עוזי יאירי), ו-20 חיילים ובני ערובה נפצעו.</p>
<p>15 ביוני 1975</p> <p>ארבעה מחבלים מ"חזית השחרור הערבית" השתלטו והתבצרו בבית משפחת מרדכי בכפר יובל ולקחו את המשפחה כבת ערובה.</p>	<p>שחרור 24 אסירים פלסטיניים הכלואים בבתי הכלא בישראל, בהם הארכיבישוף המחבל הילאריון קאפוצ'י.</p>	<p>מו"מ פיקטיבי מתנהל במשך זמן קצר.</p>	<p>על פי גורם בכיר לא-רשמי, טרוריסט אחד נהרג מירי שומרי הכפר לפני פעולת החילוץ הצבאית. על פי מקור לא-רשמי בשירות הביטחון הכללי, "סיירת גולני" היא יחידת העלית המחלצת. שלושת המחבלים הנותרים נהרגו במהלך פעולת החילוץ, וכן אם המשפחה, בת הערובה, ואבי המשפחה שהיה מחוץ לבית בעת השתלטות המחבלים והצטרף ליחידה המחלצת. בן משפחה אחר נהרג במהלך השתלטות המחבלים על הבית. 6 חיילים ו-2 בני ערובה נפצעו במהלך הפעולה.</p>

מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחיטפות שעשו ארגוני טרור פלסטיניים

תאריך ותיאור	דרישות החוטפים	משך המו"מ	תוצאה סופית לשני הצדדים
<p>27 ביוני–4 ביולי 1976</p> <p>חטיפת מטוס "אייר פראנס" בטיסה מלוד לפריס, דרך אתונה. פחות מעשר דקות לאחר ההמראה מאתונה נחטף המטוס ושינה את מסלולו לבנגאזי, לוב. לאחר שבע שעות על מסלול ההמראה בבנגאזי, אשר במהלכן שוחררה בת ערובה אחת, המריא המטוס שוב. בשעה 15: 03 בבוקר שלמחרת, נחת המטוס בשדה התעופה של אנטבה, אוגנדה. החוטפים היו 2 גברים פלסטיניים חברי פלג "ודיע חדאד", וגבר ואישה מערב־גרמניים, חברים לשעבר בארגון בשם: "תאי המהפכה" (RZ). בשדה התעופה באנטבה הצטרפו לחוטפים 4 פלסטינים נוספים, חברי "פלג ודיע חדאד".</p>	<p>הנוסעים הוחזקו באולם הטרמינל הישן של שדה התעופה באנטבה. מאוחר יותר שחררו החוטפים מקצת הנוסעים. הנוסעים האחרים, ישראלים ויהודים, הוחזקו כבני ערובה. החוטפים דרשו את שחרורם של ארבעים אסירים פלסטיניים בישראל, שחרור חמישה אסירים העצורים בקניה, שחרור שישה מחבלים העצורים במערב־גרמניה, שחרור מחבלת העצורה בשוויץ, שחרור מחבלת דרום אמריקאית העצורה בצרפת וקבלת כופר בסך חמישה מיליון דולר מידי ממשלת צרפת.</p>	<p>מו"מ אמיתי במשך כמעט שבוע שלם. רק בסופו של השבוע הזה הפך המו"מ לפיקטיבי.</p>	<p>ממשלת ישראל מחליטה על פעולת חילוץ כדי לשחרר את בני הערובה. כוח החילוץ כלל למעלה מ־100 לוחמים: סיירת מטכ"ל, חיל האוויר הישראלי ויחידות צה"ליות נוספות. הכוחות הישראליים נחתו כשעה לפני חצות. פעולת השחרור ארכה כמה דקות. כל החוטפים נהרגו, וכן 45 חיילים אוגנדיים ו־3 בני ערובה ישראלים ומפקד המבצע, יוני נתניהו. כמה בני ערובה וחיילים נפצעו. שאר בני הערובה ששוחררו טסו זמן קצר לאחר מכן לישראל דרך ניירובי.</p>
<p>11 במרס 1978</p> <p>יחידה של 11 חברי ארגון "פת"ח" נחתה בסירות בחוף הים ליד קיבוץ מעגן מיכאל. שם פתחו במסע דמים ששיאו – חטיפת אוטובוס תיור של "אגד" על נוסעיו הרבים.</p>	<p>שחרורם של חמישה מחבריהם הכלואים בארץ, ומטוס נוסעים שיועמד לרשותם ובו יוטסו בני הערובה, החוטפים, האסירים ושגרירי בריטניה ורומניה לדמשק. על כוונותיהם ניתן היה ללמוד מכרוז בעברית משובשת, שנשאו בכליהם ונמצא אחרי האירוע.</p>	<p>לא נוהל מו"מ.</p>	<p>פעולת חילוץ יזומה בשטח בידי כוחות צבא ומשטרה, שנקראו למקום ושנקלעו למקום. בקרב שהתרחש בין המחבלים לכוחות הישראליים נהרגו 9 חוטפים ו־2 נתפסו, נהרגו 35 אזרחים ונפצעו כמאה, רובם נוסעי האוטובוס, מיעוטם יושבי כלי רכב פרטיים שחלפו בדרכו של האוטובוס. האירוע ידוע בשמות: "אוטובוס הדמים" ו"אוטובוס כביש החוף".</p>

גלית מי בן-ישראל (פיקסלר) ומרינה שורר־זלצר

תאריך ותיאור	דרישות החוטפים	משך המו"מ	תוצאה סופית לשני הצדדים
<p>הלילה שבין 22 ל-23 באפריל 1979</p> <p>4 חברי "חזית השחרור הפלסטינית" (פלג אבו אלעבאס, הוא מוחמד זיידאן) הגיעו לעיר החוף נהרייה בסירה מלבנון. הם הרגו שוטר שנקרה בדרכם, ואז נכנסו לבניין מגורים. הם פרצו לדירה של משפחת הרן, לקחו את דני הרן ואת בתו ענת כבני ערובה, וצעדו אתם בחזרה לחוף.</p>	<p>על פי עדויות של שני המחבלים שניצלו מהקרבת בחוף הים, כוונתם הייתה להרוג ישראלים רבים, ואז לקחת ישראלים חטופים ללבנון ולדרוש תמורתם את שחרורם של עצירים ביטחוניים ומחבלים שפוטים בבתי הסוהר בישראל.</p>	<p>לא נוהל מו"מ.</p>	<p>הגיעו למקום האירוע: פלוגת סיור החופים שפעלה באזור, כוח הכוננות של גולני שנקרא לאירוע, קצין צה"ל בכיר, ששמע צרור יריות בביתו בנהרייה והגיע ביזמתו למקום האירוע, ותת־אלוף אפרים חירם, מפקד אוגדת לבנון בפיקוד צפון. קרב יריות התפתח על חוף הים בין השוטרים והחיילים ובין החוטפים. במהלכו נהרגו 2 בני הערובה ושוטר, ונפצעו כמה חיילים ושוטרים. 2 מחבלים נתפסו.</p>
<p>6–7 באפריל 1980</p> <p>5 מחבלים חברי ה"חזית השחרור הערבית" משתלטים על בית הפעוטות בקיבוץ משגב עם. במהלך ההשתלטות הם ירו במזכיר הקיבוץ, ו־7 פעוטות וחבר קיבוץ נוסף נלקחו כבני ערובה.</p>	<p>בכרוז שנמצא אחרי פעולת השחרור הצבאית נמצאו 50 שמות של אסירים פלסטיניים העצורים בבתי כלא בישראל, שאת שחרורם התכוונו המחבלים לדרוש.</p>	<p>מו"מ פיקטיבי התנהל במהלך הלילה.</p>	<p>בשעה 1:00 ביצעו חיילי סיירת גולני פעולת חילוץ ראשונה כושלת, ובמהלכה נהרג חייל אחד. פעולת חילוץ שנייה בוצעה בשעה 10:05 בבוקר, על ידי יחידת סיירת מטכ"ל. במהלך פעולת החילוץ נהרגו כל חמשת המחבלים. בנוסף נהרגו גם ילד וחייל; כמה פעוטות ו־11 חיילים נפצעו.</p>
<p>12–13 באפריל 1984</p> <p>חוליה לא־מאורגנת של ארבעה מחבלים מעזה השתלטה על אוטובוס "אגד", קו 300, שיצא מתל אביב לאשקלון עם 40 נוסעים, ואילצה את הנהג לנסוע אל עבר רצועת עזה. ב"דיר אל בלח", 15 ק"מ לערך מרצועת עזה, נעצר האוטובוס בידי יחידות צבא ומג"ב.</p>	<p>שחרור של 500 חברי אש"ף הכלואים בישראל.</p>	<p>מו"מ בין החוטפים לישראל במהלך כל הלילה.</p>	<p>לפני עלות השחר פרצה יחידת סיירת מטכ"ל לאוטובוס וביצעה פעולת חילוץ צבאית. במהלך הפעולה נהרגו אישה צעירה מאש היחידה הפורצת ו־2 מחבלים. 7 נוסעים נפצעו. 2 המחבלים שנתפסו הוכו למוות בידי אנשי השב"כ.</p>

מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחיטפות שעשו ארגוני טרור פלסטיניים

תאריך ותיאור	דרישות החוטפים	משך המו"מ	תוצאה סופית לשני הצדדים
7 במרס 1988 שלושה מחבלים חברי "פת"ח" השתלטו על מכונית נוסעים, מדרום לבאר שבע. הם פתחו באש וזרקו רימונים במהלך הנסיעה על כביש דימונה–באר שבע. לאחר מכן השתלטו על אוטובוס עובדי הקמ"ג, ולקחו 9 נוסעים כבני ערובה, 8 מהם נשים. האוטובוס הנוסע נעצר בידי כוחות של צה"ל. האירוע ידוע בכינויו "אוטובוס האימהות".	החוטפים דרשו לשחרר את כל האסירים הפלסטיניים הכלואים בישראל.	מו"מ פיקטיבי נוהל עם המחבלים. במהלך המשא ומתן הם הוציאו להורג את הגבר היחיד שהיה על האוטובוס.	היחידה המיוחדת ללוחמה בטרור של המשטרה (הימ"מ) ביצעה פעולת חילוץ משטרתית, ובמהלכה נהרגו שלושת המחבלים. על פי המקורות הרשמיים של מדינת ישראל, שתיים מנוסעות האוטובוס נהרגו בידי החוטפים במהלך פעולת החילוץ.
13 בדצמבר 1992 שוטר משמר הגבול, ניסים טולדאנו, נחטף בדרכו מביתו בלוד לבסיס מג"ב בעיר, בידי חוליה פרטית של ארבעה ערבים, תושבי הכפרים שליד ירושלים המזרחית. הארבעה פעלו בחשאיות מלאה. בדיעבד התברר כי פעלו בהשראת גדודי עז אל-דין אל קסאם (חמאס), אך הם לא היו חלק אינטגרלי מהזרוע הצבאית של התנועה.	הוגש כרוז במשרדי "הצלב האדום" בירושלים העתיקה, ובו נאמר ש"החוטפים מבקשים את שחרורו של השייח אחמד יאסין, תמורת שחרורו של השוטר ניסים טולדאנו, בתוך 10 שעות, לא יאוחר מהשעה 21:00 בערב באותו יום, ולא – יהרגו את טולדאנו".	יצחק רבין, ראש ממשלת ישראל הודיע כמה שעות לאחר החטיפה כי לא יהיה "מו"מ עם החוטפים".	כמעט יממה חלפה עד שטולדנו נרצח בידי חוטפיו, יומיים נוספים נדרשו כדי למצוא את גופתו.
1 ביולי 1993 שלושה מחבלים חברי הזרוע הצבאית של החמאס, עז אל-דין אלקסאם, חטפו אוטובוס נוסעים בדרכו מנוה יעקב למרכז העיר בירושלים. אחד המחבלים ירה ירייה אחת לעבר הנהג ופצעו ברכו. אחר כך הסתובב לעבר פנים האוטובוס וירה עוד כמה יריות. בה בעת, קם חברו ורצח נוסעת. היריות נמשכו כמה שניות. הנהג הפצוע עצר את האוטובוס באמצעות בלם היד, קם ממקומו, הסתער על המחבל שירה בו והחל להיאבק בו. האוטובוס			

גלית מי בן-ישראל (פיקסלר) ומרינה שורר־זלצר

תאריך ותיאור	דרישות החוטפים	משך המו"מ	תוצאה סופית לשני הצדדים
נעצר שניות אחדות מאוחר יותר, כשנתקע בשלט חוצות גדול עשוי בטון. אחד הנוסעים הצליח לפתוח את הדלת האחורית, והנהג והמחבל התגלגלו החוצה. הנוסעים נמלטו, ושני המחבלים החלו נסוגים לכיוון שכונת גבעת המבתר הסמוכה. 2 המחבלים הנמלטים השתלטו על רכבה של ג'נט קדוש, תושבת העיר. הם נטלו אותה עמם כבת ערובה, ותחת איומי נשק אילצו אותה לשנות את כיוון נסיעתה, אל השטחים שמדרום לגילה. היא החלה בנסיעה לכיוון היציאה הדרומית של ירושלים. בנתיב מנוסתם, בשדרות אשכול, השליכו החוטפים שני מטעני חבלה.	כוונות החוטפים, על פי הכרוזים שנמצאו בכליהם: שחרור 100 אסירים פלסטיניים; החזרתם של כל מגורשי החמאס מדרום לבנון, שחרורו של השייח' עובייד ושחרורו של השייח' אחמד יאסין.	לא נוהל מו"מ.	כשעה לאחר שהחל האירוע, הגיעה המכונית למחסום ביציאה הדרומית מירושלים, בדרך לבית לחם, לא הרחק מקבר רחל. חיילי המחסום ירו בנוסעי המכונית הנוסעת והרגום.
9 – 14 באוקטובר 1994 שלושה מחבלים מחוליית עז אל־דין אל קסאם (חמאס) חטפו את חייל צה"ל, נחשון וקסמן, אשר עלה על טרמפ בצומת בני עטרות, לא הרחק מנמל התעופה בן גוריון. החטוף נלקח לבית בביר־נבאלה, עיר בגדה המערבית, ליד רמאללה.	המחבלים דרשו את שחרורם של השייח' יאסין ושל 200 אסירים פלסטיניים נוספים.	ממשלת ישראל הודיעה: "לא ננהל מו"מ עם החוטפים, אבל ננהל מו"מ עם הרשות הפלסטינית".	פעולת חילוץ צבאית בידי יחידת סיירת מטכ"ל. בן הערובה נהרג במהלך פעולת החילוץ, וכן סרן ניר פורז, ראש הכוח הפורץ. שלושת המחבלים נהרגו; 11 לוחמים נפצעו.

ריכוז הממצאים

חמישה עשר מקרים של חטיפות אזרחים וחיילים ישראלים בידי מחבלים פלסטיניים נבדקו במחקר זה. שנים עשר המקרים הראשונים הוגדרו כאירועי פיגוע מיקוח. שלושת האחרונים הוגדרו כאירועי חטיפה. באחד עשר מתוך שנים עשר המקרים של פיגועי המיקוח בוצעה פעולת חילוץ צבאית או משטרתית לשחרור בני הערובה. באירוע פיגוע המיקוח הראשון, חטיפת מטוס "אל-על" לאלג'יר (1968), התנהל משא ומתן אמתי מתחילתו ועד סופו. זאת הייתה הפעם היחידה שבה נוהל משא ומתן אמתי, בכל התקופה שנבחנה במחקר זה, בין ממשלת ישראל ובין חוטפים פלסטיניים באירוע של פיגוע מיקוח או באירוע של חטיפה.

בחמשת פיגועי המיקוח האלה: "סבנה" (1972), "סבוי" (1975), כפר יובל (1975), קיבוץ משגב עם (1980) ו"אוטובוס האימהות" (1988), ניהלה ממשלת ישראל משא ומתן פיקטיבי כדי "למשוך זמן" ולהכין את פעולת חילוץ בני הערובה. בפיגועי המיקוח בפרשת מעלות (1974), בפרשת אנטבה (1976) ובפרשת חטיפתו של אוטובוס "קו 300" (1984), נוהל בתחילה משא ומתן אמתי בין ממשלת ישראל ובין החוטפים. בהמשך, נוהל משא ומתן פיקטיבי, ולבסוף, התקיימה פעולת חילוץ צבאית.

בפרשת בית שאן (1974) לא טרחו מקבלי ההחלטות הפוליטיות (שמעון פרס) והצבאיות (רפאל איתן) לנהל משא ומתן, למרות רצונם של המחבלים בכך, וביצעו את פעולת החילוץ הצבאית סמוך לפעולת הפיגוע. גם בפיגוע המיקוח ב"אוטובוס הדמים" (1978) לא נוהל משא ומתן בין החוטפים לכוחות הביטחון שהגיעו לאירוע.

בפרשת חטיפתם של דני הרן ובתו ענת מביתם בנהרייה אל שפת ימה של העיר (פיגוע מיקוח בנהרייה 1979) לא נוהל משא ומתן בין החוטפים לכוחות הביטחון בשטח האירוע. על פי עדויות חברי פלוגת סיור החופים שנכחו באירוע, ניסו המחבלים לנהל משא ומתן (הרימו ידיהם לאות כניעה) עם כוחות הצבא והביטחון שהגיעו לאזור, אלא ששני אנשי צבא בכירים (אלוף משנה צחור שנקלע לאירוע ותת-אלוף חירם שנקרא לאירוע) מנעו משא ומתן זה והסתערו על המחבלים.

פרשת נהרייה (1979) היא מקרה נדיר שבו אירוע שהתחיל בפיגוע מיקוח נעשה אירוע חטיפה. האירוע התחיל כפיגוע מיקוח, אלא שמטרתם של החוטפים הייתה לקחת עמם בשבי בני ערובה ולהובילם ללבנון בסירה שחיכתה להם על שפת ימה של נהרייה (על פי עדויותיהם של שני המחבלים שנותרו בחיים לאחר האירוע).²² בשלב זה הפך האירוע לאירוע חטיפה, ויכול היה להפוך לאירוע של שבי, דוגמת חטיפתו של השומר ממטולה, שמואל רוזנווסר בשנת 1969.²³

22 אריאלה הופמן-רינגל, "מטראומת נהרייה אי אפשר להשתחרר", "ידיעות אחרונות" (המוסף לשבת), 14.11.2003, עמ' 10-11, 24.

23 "שמואל רוזנווסר – שומר, נחטף ב-31 בדצמבר 1969, על ידי מחבלים בשעה ששומר במטולה. הוחזק 14 חודשים בשבי המחבלים בלבנון, עיראק, סוריה וירדן. עונה קשות. הפת"ח תבע 100

שלושת האירועים האחרונים שנחקרים במחקר זה הם אירועי חטיפה קלסיים. הם מעידים על שינוי הטקטיקה של ארגוני המחבלים הפלסטיניים, בשנות התשעים, מפיגועי מיקוח לאירועי חטיפה. ואכן, פרשת חטיפת "אוטובוס האימהות" בשנת 1988 הייתה פיגוע המיקוח האחרון של ארגון אש"ף-פת"ח או של ארגון פלסטיני אחר נגד מדינת ישראל, אזרחיה או חייליה.

החל משנת 1988 ואילך הגו הפלסטינים סוגים חדשים של פעולות טרור. סוג אחד, השכיח יותר, הוא חטיפה לשם רצח (כמעט מידי) של חיילים במהלך "תפיסת טרמפים", כמו למשל פרשת חטיפתו ורציחתו של החייל אבי סספורטס (1989), פרשת חטיפתו ורציחתו של החייל אילן סעדון (1989), פרשת חטיפתו ורציחתו של החייל שחר סימני (1994), פרשת חטיפתו ורציחתו של החייל אריה פרנקנטל (1994) ועוד. הסוג השני הוא מצבי מחטף. למשל: פרשת חטיפתו של נהג המוניית אליהו גוראל בשנת 2003, פרשת שוטר מג"ב החטוף, ניסים טולדאנו בשנת 1992, ופרשת החייל החטוף, נחשון וקסמן בשנת 1994.

לעומת אירועים אלה, אירוע חטיפתה של האזרחית ג'נט קדוש בשנת 1993 שילב את שני סוגי פעולות הטרור: את "פיגוע מיקוח" – כיוון שהיא נחטפה במכוניתה, אלא שבניגוד לאירועי פיגוע מיקוח אחרים שבהם מעורב כלי רכב כלשהו, כאן לא הופסקה נסיעתו של כלי הרכב ולא הייתה התבצרות במקום קבוע וסטטי; ואת "אירוע חטיפה" – חטיפתו של אדם ולקחתו אל יעד לא ידוע. סיפור החטיפה של ג'נט קדוש בשנת 1993 דומה באופנים רבים לסיפור החטיפה של דני הרן ובתו ענת בשנת 1979 בנהרייה. לפי ממצאי מחקרנו, התנהלות כוחות הביטחון בשטח בשני האירועים הייתה שלומיאלית ולא התחשבה בבני הערובה. בשני המקרים נהרגו בני הערובה, אך לא ברור עד עצם היום הזה, אם בפרשת נהרייה – נהרגו דני הרן ובתו מאש המחלצים או מאש החוטפים?²⁴ ואם בפרשת ג'נט קדוש – נהרגה החטופה מאש החיילים או מאש החוטפים?²⁵

ממצאים אלו מעידים כי בישראל מעדיפים לבצע פעולות חילוץ צבאיות מכוונות כדי לסיים אירועים של פיגועי מיקוח וחטיפות, ויש אי רצון בולט של מקבלי ההחלטות הפוליטיות ושל מקבלי ההחלטות הצבאיות לנהל משא ומתן עם החוטפים, כל זאת מבלי להתחשב בנתונים בשטח – המורים על יעילות ניהול משא ומתן אמתי או פיקטיבי במקצת האירועים. רקס הדסון (Rex Hudson) תוקף את "המדיניות הרפלקסיבית של ישראל להשתלטות צבאית מהירה על המחבלים במהלך פיגועי מיקוח", וטוען כי מדיניות

מחבלים בעבור החזרתו. הוחזר ב-28 בפברואר 1971 תמורת המחבל הראשון שנלכד בישראל, מחמוד ח'ג'אזי, שהועבר ללבנון" (זאב שיף ואיתן הבר, לקסיקון לביטחון ישראל, תל-אביב: זמורה-ביתן-מודן, 1976, עמ' 482).

24 הופמן-רינגל (לעיל הערה 22), שם, שם.

25 אסתי פרוז, "אחד ממטעני החבלה באוטובוס הועבר בטעות למחלקת אבידות", חדשות, 05.07.93, עמ' 5.

זו גרמה במקרים רבים לנפגעים בקרב בני הערובה, לעומת מקרים שבהם נוהל משא ומתן עם המחבלים (על אף שזה הסתיים לעתים בהשתלטות צבאית), כשהתוצאות – מבחינת השמירה על חיי בני הערובה – היו טובות יותר.²⁶

ממצאי המחקר מצביעים על העובדה שבמהלך שש השנים שלאחר פרשת אלג'יר (1968), שהסתיימה במשא ומתן מדיני ובתשלום קל עבור שחרורם של בני ערובה רבים, ביצעו המחבלים הפלסטיניים שש פעולות של פיגוע מיקוח (חיטפתו של השומר ממטולה שמואל רוזנווסר בשנת 1968; חיטפתו של מטוס TWA האמריקני לדמשק בשנת 1969, ושחרור כל הנוסעים, חוץ משישה ישראלים; השתלטות על ביתן הספורטאים הישראלים באולימפיאדת מינכן בשנת 1972; השתלטות על שגרירות ישראל בתאילנד בשנת 1972; חיטפתו של מטוס "סבנה" בשנת 1972; וניסיון השתלטות, שסוכל, על רכבת עולים יהודים-רוסים באוסטריה בשנת 1973).²⁷

פרשות אלו הסתיימו כדלקמן: פרשת שמואל רוזנווסר, פרשת מטוס TWA האמריקני ופרשת שגרירות ישראל בתאילנד הסתיימו בכי טוב, אחרי משא ומתן מדיני, ובמחיר מינימלי לישראל; פרשת מינכן הסתיימה במותם של כל בני הערובה, בשל פעולת חילוץ צבאית גרמנית כושלת; ואילו פרשת "סבנה" הסתיימה בפעולת חילוץ צבאית ישראלית, שהצלחתה לפי ממצאי המחקר – נבעה מאי-הפעלתם של מטעני חומר הנפץ והרימונים בידי המחבלים, בזמן פעולת ההשתלטות. בנוסף, בחודש אוגוסט 1972, שלושה חודשים אחרי פעולת החילוץ הצבאית המוצלחת בפרשת "סבנה", שבה נהרגו שניים מהחוטפים, ניסתה חוליית מחבלים פלסטיניים לפוצץ באוויר מטוס של חברת "אל-על" בטיסה מרומא ללוד; בשלושת החודשים האחרונים של שנת 1972 אירעו אירועים נוספים, כמו: התנקשות באיש שגרירות ישראל בבריסל וגל של משלוח מעטפות נפץ ליהודים ולישראלים בכל העולם.

לעומת זאת, בשנים 1974–1980, שבהן נקטו ממשלות ישראל מדיניות של אי-ניהול משא ומתן עם חוטפים, והורו על פעולות חילוץ צבאיות בכל אירועי פיגועי המיקוח, בוצעו דווקא פיגועי מיקוח רבים בידי ארגוני הטרור הפלסטיניים: מעלות (1974), קיבוץ שמיר (1974), בית שאן (1974), ריחנייה (1974), כפר יובל (1975), "סבוי" (1975), אנטבה (1976), "אוטובוס הדמים" (1978), נהרייה (1979), קיבוץ משגב עם (1980) ופעולות השתלטות על בית מגורים בנהרייה (1974) ובית מגורים בקריית שמונה (1974), שהסתיימו ברצח אזרחים ולא במיקוח. על אף העובדה שכל האירועים הסתיימו בפעולות חילוץ של כוחות מעורבים של צבא, של משטרה ושל אזרחים, לא נרתעו ארגוני המחבלים, אלא המשיכו בפעולות של השתלטות על מבנים, חיטפות ורציחות אזרחים.

26 Rex Hudson, *Studies in Conflict & Terrorism* 12, No. 5, p. 339

27 אירועים אלו נחקרו במהלך המחקר המקדים, אך לא נכנסו למחקר הסופי בשל אי-הלימה לכל הקריטריונים שנקבעו במתודולוגיית המחקר.

פיגועי המיקוח פסקו כמעט לחלוטין בשנות השמונים (חוץ מחטיפת "אוטובוס האימהות" [ב-1988 בידי ארגון "פת"ח]) בשל העובדה שמדינת ישראל חתמה ביולי 1981 על הסכם הפסקת אש עם אש"ף, ובשלו נמנע האחרון מפיגועי ראווה עד למלחמת לבנון וגם לאחריה.²⁸ פיגוע מיקוח נוסף התרחש בשנת 1984, שבמהלכו השתלטה חוליה לא-מאורגנת של ארבעה מחבלים מעזה על אוטובוס "קו 300".

אולם, החל משנות התשעים ואילך החל ארגון החמאס לבצע חטיפות של חיילים ושל אזרחים לשם מיקוח; אירועים הנקראים בעגה המקצועית: "מצבי מחטף". בפרשת קדוש (1993) בוצעה פעולת הריגה של המחבלים עם בת הערובה, על ידי כוחות הביטחון הישראליים. בפרשת שוטר מג"ב, ניסים טולדאנו (1992), נתפסו המחבלים אחרי רציחתו של בן-הערובה, ובפרשת וקסמן (1994) בוצעה פעולת חילוץ צבאית, שבה נהרג/נרצח בן-הערובה.

משנת 1994 ואילך לא אירעו פיגועי מיקוח או מצבי מחטף, למעט חטיפתו הפח"עית-פלילית של נהג המונית אליהו גוראל, ביולי 2003, שהסתיימה בפעולה משותפת מוצלחת של הימ"מ וסיירת מטכ"ל לחילוץו של בן הערובה. אירוע החטיפה של החייל גלעד שליט ביוני 2006, התרחש לאחר סיום כתיבת המחקר. אירוע זה אינו עונה להגדרות של פיקוח-חטיפה שהפך לאירוע שבי קלאסי.

מול עובדות אלו יש להעמיד את העובדה שחוטפים שהשתחררו אחרי משא ומתן פוליטי, שבו כמעט מיד לעסוק בחטיפות ובפיגועי מיקוח. כך למשל: מפקד החוליה החוטפת בפרשת אלג'יר (1968), כמאל ריפעת, לא נענש בפרשה ושחרר מיד לאחר מכן לדרכו. ארבע שנים אחר כך הוא פיקד על חטיפת מטוס "לופטהאנזה" לעדן (1972), ובשל כך שילמה ממשלת גרמניה לארגון "פת"ח" דמי כופר בסך חמישה מיליון דולר כדי לשחרר את המטוס ואת נוסעיו. אחרי שתי חטיפות מטוסים מוצלחות, פיקד ריפעת המנוסה על חוליית מחבלים אשר חטפה את מטוס "סבנה" (1972). שרשרת חטיפות המטוסים בפיקודו של ריפעת נעצרה רק בפרשת "סבנה", כאשר נהרג בפעולת החילוץ הצבאית של סיירת מטכ"ל.²⁹

בפרשת חטיפת מטוס "אייר-פראנס" לאנטבה (1976), שניים מששת החוטפים היו מעורבים כבר בחטיפות קודמות. הראשון, וילפריד בווה, מפקד חוליית החוטפים לאנטבה, עמד בשנת 1975 בראש הפעולה נגד מטוס "אל-על" בנמל התעופה "אורלי" בפריס. משטרת צרפת עצרה אותו, אבל אחרי שהתברר כי אין הוכחות משפטיות למעשהו, הוא גורש והועבר לידי המשטרה הגרמנית, והיא שחררה אותו;³⁰ השני, אבו דנדע, היה מעורב

28 "אף על פי שלפי פירושו של אש"ף היה ההסכם מוגבל לגזרת לבנון, לא ביצעו הארגונים החברים באש"ף פעולות ראווה גם מגבול ירדן, הן משום יעילות הירדנים בסיכול פעולות טרור משטחם, ואולי גם בשל החשש לתת בידי ישראל אמתלה לתקוף את בסיסי אש"ף בלבנון במבצע קרקעי נרחב" (מררי ואלעד, לעיל הערה 13, עמ' 102).

29 זונדר (לעיל הערה 9), עמ' 65.

30 בן פורת, הבר ושיף (לעיל הערה 4), עמ' 104.

מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחיטפות שעשו ארגוני טרור פלסטיניים

בחיטפת מטוס "לופטהאנזה" לעדן בפברואר 1972, ומילא תפקיד מפתח בשיגור שלושת המחבלים מארגון "הצבא האדום היפאני" לביצוע הפיגוע בנמל התעופה לוד במאי 1972. בנוסף, ארגונו של ודיע חדאד, המתכנן של פעולת אנטבה, הצליח בשנות השבעים לצבור כספים בהיקף של כ-100 מליון דולר. הנתון המאלף הוא שתחילתו של ארגון זה הייתה כאשר הצליחו לקבל סכום כסף נכבד, חמישה מיליון דולר, מחברת "לופטהאנזה", בפברואר 1972, תמורת שחרור מטוס ה"ג'מבו" של החברה הגרמנית, שנחטף והונחת בעדן. מקצת כספי "לופטהאנזה" שימש לתשלום ל"צבא האדום היפאני" כדי שייאות לשגר את אנשיו לביצוע הטבח בלוד.³¹

השתכללות ארגוני הטרור הפלסטיני

מבדיקה מקיפה של פעולות הטרור הפלסטיני ושל מאפייניו בכל שנות קיומו – לא רק בשנים שבהן מתמקד מחקר זה – מצטיירת התמונה הבאה: ארגוני הטרור הפלסטיניים משנים, מחדשים ומגוונים את סוגי הטרור שאותם הם נוקטים נגד מדינת ישראל ואזרחיה. מקצתו של שינוי זה נובע מפעולות גמול ונקיטת מדיניות הגנתית או התקפית של מדינת ישראל מול ארגוני הטרור הפלסטיניים. ארגוני הטרור הפלסטיניים שוקדים כל העת על מציאת דרכי טרור חדשות: פיגועי מיקוח, מצבי מחטף, חיטפות של חיילים ורציחתם, פיגועי התאבדות באוטובוסים, פיגועי התאבדות בקניונים וכדומה.

בין שנות ה-60 לשנות ה-80 היה שיעורו של הטרור הפלסטיני רק אחוז קטן מכלל הטרור הבינלאומי, אך נודעה לו השפעה מרחיקת לכת על הטרור הבינלאומי, בשל החדשנות שבבחירת המטרות ובדרך ביצוע הפעולות. טרור מסוג חיטפות והשתלטות על מטוסים, אוניות, רכבות, בתי מלון, שגרירויות וכדומה הומצא על ידי ארגוני הטרור הפלסטיניים בתקופה הנ"ל, כמו גם תקיפת מטוסים ונוסעיהם על הקרקע, פיצוץ מטוסים באוויר, משלוח מעטפות נפץ והרעלת תפוזים מתוצרת ישראל.³² הטרור הפלסטיני נגד מדינת ישראל מתבצע כבר ארבעה עשורים. מדיניות ישראלית נוקשה לא הרתיעה אותו מעולם; להפך, מדיניות זו אתגרה אותו למצוא דרכים חדשות לפגוע בישראלים.

האם ניתן היה לנהוג אחרת?

לאחר שמסכמים את התוצאות הקטלניות של האירועים שנחקרו במחקר זה, עולה השאלה האם ניתן היה לנהוג אחרת במצבים הללו. למשל: בפרשת מעלות (1974) ובפרשת משגב עם (1980) נוהל קרב יריות (פעולות חילוץ צבאיות) בפעוטון ובבית ספר. בישראל של שנת 1974 ושל שנת 1980 ראו בהתנהלות זו התנהלות מוצדקת ללא ספק, והדבר מצביע

31 שם, עמ' 341.

32 מררי ואלעד (לעיל הערה 13), עמ' 14–17.

במובהק על האווירה המיליטריסטית ששררה אז בתרבות הפוליטית הישראלית. האם ניתן היה לנהוג אחרת?

מתוצאות מחקר זה עולה, שבפרשת בית שאן (1974) היה צריך לנהל משא ומתן פיקטיבי עם המחבלים, ולוודא אם בני הערובה חיים או מתים; בפרשת מלון "סבוי" (1975) צריך היה להמשיך את הליך המשא ומתן, הפיקטיבי או האמתי, ולתת אולי לימ"מ, שחייליה עמדו ללא מעש, לבצע את פעולת שחרור בני הערובה; בפרשת כפר יובל (1975) לא צריך היה לצרף את אבי המשפחה החטופה, מרדכי יובל, לכוח החילוץ הצבאי, וצריך היה לנהל משא ומתן פיקטיבי.

התנהלות ישראל בפרשות "אוטובוס הדמים" (1978) ונהרייה (1979) הייתה כישלון חרוץ; בפרשת "אוטובוס הדמים" – בשל התערבות כוחות ביטחון לא מיומנים וירי לא מבוקר של כוחות הביטחון³³, ובפרשת נהרייה – בשל החלטות כוחניות של אנשי צבא בכירים (צחור וחירם) לעומת החלטות נבונות דווקא של אנשי צבא זוטרים יותר, שביקשו לנהל משא ומתן עם המחבלים שהחזיקו בדני הרן ובבתו על שפת ימה של נהרייה, והרימו את ידיהם לאות כניעה.³⁴

בפרשת "קו 300" (1984) ניתן וצריך היה לסיים את המשא ומתן עם החוטפים בשחרור בני הערובה, ולא לבצע פעולת חילוץ צבאית. אם בכל זאת הוחלט לבצע פעולה כזאת, הימ"מ היה צריך לבצעה ולא סיירת מטכ"ל. בנוסף, בפרשת "קו 300", צריכות להישאל השאלות הבאות וצריכות להינתן עליהן גם תשובות: האם הטעו הרמטכ"ל וראש השב"כ את שר הביטחון, שישב לצדם באוהל קבלת ההחלטות? האם לא מסרו לו מידע על כניעתם הכמעט ודאית של החוטפים? ואם כן מסרו לו מידע זה, האם התעלם שר הביטחון ממידע זה, כשם שהתעלמו ממנו הרמטכ"ל וראש השב"כ, והורה על ביצוע פעולת חילוץ צבאית?³⁵ בפרשת שוטר מג"ב החטוף, ניסים טולדאנו (1992), הייתה ממשלת רבין צריכה להודיע על הסכמתה לנהל משא ומתן מדיני (אפילו פיקטיבי). גם באירוע חטיפתה של ג'נט קדוש במכוניתה בידי מחבלים בשנת 1993 היה אפשר לנסות לנהל משא ומתן עם המחבלים ברכב החטוף. באירוע זה כלל לא ניסו כוחות הביטחון לחלץ את בת הערובה, הלכודה עם המחבלים במכונית הנוסעת. מחשבתם היחידה של כוחות הביטחון הייתה לעצור את מכונית המחבלים ואת המחבלים שבתוכה. בת הערובה לא הובאה כלל בחשבון במערך השיקולים הכללי של כוחות הביטחון.

ואילו בפרשת וקסמן (1994), ניהול משא ומתן מדיני פיקטיבי או שימוש בטקטיקות אחרות נוספות, וכמובן הפעלת הימ"מ ולא סיירת מטכ"ל בפעולת חילוץ בן הערובה, היו הפעולות הנדרשות. השיקול שיש בן ערובה יחיד צריך להילקח בחשבון בידי מקבלי

33 עקיבא אלדר, "תירוצים לכישלון המלחמה בטרור", "הארץ", 31.3.1978, עמ' 14; אבי ולנטין, "כוח הימ"מ הוטס לזיכרון יעקב", "הארץ", 13.3.1978, עמ' 1-2.

34 הופמן-דינגל (לעיל הערה 22), שם, שם.

35 נדב זאבי, "פעולת החילוץ הייתה מיותרת", "מעריב" (סופשבוע), 16.4.1998, עמ' 28-31.

מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחיטופות שעשו ארגוני טרור פלסטיניים

ההחלטות המדיניות והצבאיות, ויש להתנהל באופן שונה במקרים כמו פרשות: וקסמן, טולדאנו וקדוש. בנוסף, גם לגבי הפעולות המוצלחות כביכול, פרשת "סבנה" (1972)³⁶ ופרשת אנטבה (1976)³⁷ נשאלת השאלה הגדולה: האם הן היו הכרחיות?

מסקנות

המדיניות הנהוגה באירועים של פיגועי מיקוח עם מחבלים פלסטיניים נקבעה לפני שנים רבות בידי משה דיין ויצחק רבין, שאינם חיים היום, חניכי אסכולת "טרור הקמת המדינה", תקופת חיים שונה לחלוטין מזו של שני העשורים האחרונים או שלושתם. בנוסף, המסגרת שקבעו דיין ורבין אינה מתאימה לאירועים החדשים, מצבי מחטף. ההחלטות באירועים של פיגוע מיקוח ומצבי מחטף התקבלו על סמך הנחות יסוד ועקרונות שהתפתחו בעבר הרחוק. שינויים מוכחים בנתונים שהביאו לקביעת הנחות יסוד אלה – לא הביאו לשינויים בהנחות היסוד אצל מקבלי ההחלטות.

כשם שארגוני הטרור הפלסטיניים שינו ומשנים את טקטיקות הלחימה שלהם, גם על מקבלי ההחלטות הפוליטיות וגם על מקבלי ההחלטות הצבאיות להביא במהלך השנים למהלך של שינוי בתפיסה ובחשיבה האסטרטגית, בהתאם לנסיבות העתים. אלא שממצאי מחקר זה מצביעים על העובדה שישראל נקטה מדיניות קשוחה באירועים של פיגועי מיקוח ומצבי מחטף בכל השנים שנבחנו במחקר זה. עוד עולה מממצאי המחקר כי גישה זו נכשלה ברבים מן המקרים (למשל: מעלות, "סבוי" ונחשון וקסמן), ולא הייתה הכרחית כלל במקרים אחרים ("קו 300", למשל). התמונה המצטיירת מהמחקר היא שניתן היה להציל חיי בני ערובה רבים באירועים אלו, אם מקבלי ההחלטות היו נוקטים מדיניות ביניים גמישה, דהיינו שוקלים כל מקרה לגופו ומנהלים לעתים משא ומתן אמתי עם חוטפים פלסטיניים, או לחילופין, משא ומתן פיקטיבי, כדי "למשוך זמן", כמו למשל בפרשות טולדאנו וקסמן.

36 אהוד ברק מספר בביוגרפיה שלו (כפיר, לעיל הערה 10, עמ' 91) על ההימור שנלקח בפרשת "סבנה": "ידעתי איזו אחריות גדולה מונחת באותו רגע על כתפי (...) זו הייתה פעולה שסיכויי הצלחתה היו תלויים בעיקר בגורם ההונאה המושלמת וההפתעה (...) אילו היינו מתגלים על ידי המחבלים שנייה אחת לפני פריצת דלתות המטוס, הייתה הפעולה עלולה להסתיים באסון. מרכיב גורלי אחר היה מהירות הביצוע. באימונים תרגלנו פעמים רבות את הפריצה למטוס ואת פתיחת הדלתות. הביצוע בתרגול היה מהיר ומושלם. אבל ההצלחות באימונים אף פעם אינן דוגמה למה שקורה בפעולה האמיתית".

37 מתוך ריאיון שנערך ב-21.05.2001 עם רחבעם זאבי ("גנדי") והובא אצל בן-ישראל (לעיל הערה 12), עמ' 89: "...קילומטרים רבים מהבית, מטוסים מול שדה תעופה זר שהמודיעין שלך עליו שואף לאפס, וארגון מחבלים שיכול לפוצץ את המטוס. מספיק שכושי אחד ממגדל הפיקוח יורה אל המטוס שלנו שיורד, הרי מטוס שמתרומם, אז 140 איש שנשרפים, המרחק בין הצלחה לכישלון במלחמה כזו, הוא פיפס, דבר קטן מאוד".

התמודדות ישראל עם אתגרי האינתיפאדה הראשונה (1987–1991)

בועז גנור

ה"אינתיפאדה" הפלסטינית הראשונה (1987–1991) הייתה נקודת ציון מרכזית בהתפתחות המאבק הפלסטיני. ככזו הייתה לה השפעה מרובה הן על דרך ההתמודדות של ישראל עם האלימות ועם פעילות הטרור הפלסטינית, הן על עמדות הציבור הישראלי באשר לנכונות להסדר מדיני עם הפלסטינים.

עד אמצע שנות השמונים לא הייתה מרבית האוכלוסייה הפלסטינית ב"שטחים" מעורבת באופן פעיל במאבק המזוין. הפעילות החבלנית בישראל ובשטחים בוצעה בדרך כלל בידי פלסטינים שגויסו לארגונים שונים ופעלו על פי הנחיותיהם. מגויסים אלה היו רק מיעוט קטן מקרב כלל תושבי השטחים. מאמצע שנות השמונים הסתמנה מגמה חדשה בפעילות החבלנית בישראל ובשטחים: לצד המגויסים לארגונים החלו גם "התארגנויות מקומיות" לביצוע פיגועים – פלסטינים יחידים וקבוצות מתושבי השטחים התארגנו לפיגועים בשטחים ובישראל על דעת עצמם, וללא כל התערבות, הנחיות או סיוע של ארגוני הטרור. בפיגועים אלה נעשה בדרך כלל שימוש בנשק קר ובאמצעים מאולתרים, שהיה אפשר להכניס באופן עצמאי, כגון סכינים ובקבוקי תבערה, או מטעני צינור המורכבים מחומר נפץ מאולתר. נראה כי התגברות הפיגועים של ההתארגנויות המקומיות בשטחים נבעה מהתעצמותם של רגשות לאומיים-פלסטיניים, וייתכן שנבעה אף ממאמצייהם של אבו ג'יהאד ושל הפת"ח להקים תשתית פוליטית-חברתית של ארגוני הנוער והדור הצעיר בשטחים (ה"שאביבה"), שחשו מחויבים למאבק אלים והסתפקו באמצעי לחימה מאולתרים.¹

1 ריאיון של כותב המאמר עם מר ראובן פז, מומחה לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולאסלאם, במרכז הבינתחומי בהרצליה, 20 באוגוסט 2000.

מבוא: צמיחת האסלאם בשטחים הפלסטיניים

בד בבד עם התארגנותן ופעילותן של מסגרות מקומיות עצמאיות צמח בשנות השמונים גורם כוח נוסף בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים – התנועות האסלאמיות. את התחזקותו של הזרם האסלאמי יש לתלות בתהליכים בעולם הערבי, שהבולט בהם הוא עליית ה'זמייני לשלטון באיראן, מחד גיסא, ואכזבת הפלסטינים בשטחים מאש"ף וחיפוש חלופות לדרכו הלאומית-חילונית, מאידך גיסא.

באותן השנים התרחבה והתעמקה הפעילות הדתית-חינוכית של ארגונים אסלאמיים בשטחים ובראשם "האחים המוסלמים" ברצועת עזה, בהנהגתו של שייח' אחמד יאסין. פעילות זו נתפסה כשלב הכשרה חינוכי לפני הקמת מדינה אסלאמית בפלסטין.

דרכה הלא אלימה של תנועת "האחים המוסלמים" נתפסה בעיני מקצת פעילי הארגון כבלתי מספקת ופסיבית מדי. פעילים אלה פרשו ממסגרת הארגון והקימו ברצועת עזה ובגדה המערבית כמה פלגים בשם "הג'יהאד האסלאמי". פלגים אלו שמו לעצמם למטרה להוציא את עקרון הג'יהאד מהכוח אל הפועל ולהתמקד בפיגועים בישראל. מאמצע שנות השמונים החל הג'יהאד האסלאמי, שהסתייע בתשתית של ארגוני המחבלים הפלסטיניים בשטחים, לבצע פיגועים ביעדים ישראליים ב"שטחים" ובירושלים.

המתחל (טריגר) שהביא להקמת פלגי הג'יהאד האסלאמי בשטחים אירע בשנת 1985, כשישראל עשתה עסקה לחילופי שבויים עם "החזית" של ג'יבריל, ותמורת שלושת חייליה שהיו בידי "החזית" בסוריה הסכימה לשחרר מבתי הכלא 1,150 מחבלים פלסטיניים (רובם הורשעו ברצח), ואף נענתה לדרישה לאפשר למחבלים אלה, אם ירצו בכך, לחזור ולהתגורר בשטחי הגדה המערבית ובחבל עזה. שחרור המוני זה של מחבלים מנוסים שהורשעו גם ברצח – יצר כמה תהליכים מסוכנים בשטחים, שאחד מהם הוא האצת הקמת תנועת הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני. בתהליך זה קיבלו כמה אסירים ששוחררו מהכלא הדרכה רוחנית מהשייח' אסעד ביוד אל-תמימי (מטיף דתי לשעבר מירושלים, שחי בירדן מאז 1970).² מייסדי פלגי הג'יהאד הושפעו מאוד מהמהפכה האסלאמית באיראן, ושאו עידוד רב ממה שנראה בעיניהם כהצלחת הג'יהאד בלבנון – פעילות ארגונים איסלאמיים שאילצה את ישראל להסיג את כוחותיה מלבנון.³

ערפאת, אשר זיהה עוד טרם האינתיפאדה את המגמה המסוכנת הזאת של חזרה אל האסלאם, פעל ליצירת קשר עם פלגי הג'יהאד האסלאמי בשטחים. המשימה הוטלה על אבו ג'יהאד, שנעזר לשם כך בעוזריו שגילו נטיות של חזרה בתשובה, ובראשם באסם סולטן, שכונה "חמדי". הזיקה הרופפת שהתפתחה בין הפת"ח לג'יהאד האסלאמי נשמרה באמצעות "ועדת הארגון 77" השייכת למנגנון הפיגועים של הפת"ח בשטחים, "הגזרה

2 Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State – The Palestinian National Movement 1949-1993*, Oxford: Clarendon Press, 1997, p. 626

3 ענת קורץ, טרור אסלאמי וישראל – חיזבאללה, ג'יהאד אסלאמי פלסטיני, חמאס, הוצאת פפירוס, אוניברסיטת תל-אביב, 1993, עמ' 120.

המערבית".⁴ מהפיגועים הבולטים שביצעו פעילי הג'יהאד האסלאמי ב"ועדת הארגון 77" היה הפיגוע באוקטובר 1986 בטירוני חטיבת גבעתי ובבני משפחותיהם ליד הכותל המערבי.

הבולט והעיקרי מהפלגים הפלסטיניים של פלגי הג'יהאד האסלאמי היה הפלג שבראשותו של ד"ר פתחי שקאקי (הגא"פ). על עיקרי האידאולוגיה של הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני אפשר ללמוד מריאיון שערכה עמירה הס ביוני 1994 עם האני אל-עבד, אחד הפעילים הצבאיים הבכירים של הארגון:

אתה מאמין שפיגועים יכולים לקרב את מטרותכם? תשובה: לא הרבה. איך תגדיר את מטרות הג'יהאד האסלאמי? אל-עבד: מדינה בכל פלסטין. אנחנו לא מאמינים בתורת השלבים. תפקיד הארגונים האסלאמיים בתוך פלסטין אינו שחרור פלסטין אלא הפצת רוח הג'יהאד בתוך האוכלוסייה. השחרור יבוא מבחוץ, באמצעות צבא. תנועות לאומיות חילוניות הולכות ונעלמות במדינות ערב. משטרים אסלאמיים שיקומו במדינות ערב יפילו את ישראל...⁵

עד מהרה התארגנו פעילי הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני בחוליות קטנות בנות חמישה עד שבעה חברים, והחלו לבצע פיגועים קשים בישראל ובשטחים. חברי החוליות הצטוו להקפיד על חשאיותם ולא לחשוף את חברותם ואת השקפותיהם ברבים. בשל כך גם נמנעו רבים מסממנים חיצוניים של אדיקות דתית, כגון גידול זקן ולבוש של גלביות.⁶ אם כן, הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני ראה עצמו נאמן למאבק המזוין בישראל. ראשי הג'יהאד הבינו את מגבלות המאבק המזוין ולכן חזרו אל הנחת היסוד, שלפיה משימת שחרור פלסטין מוטלת על צבאות ערב. אולם בניגוד לפת"ח בעבר, תפקידם אינו לשמש זרז למלחמה ערבית בישראל, אלא שמור להם תפקיד מפתח בהחלשת ישראל, בפגיעה בכושר העמידה של החברה הישראלית, ביצירת חרדה, באנרכיה ובפגיעה במורל של הישראלים. לטענת ד"ר פתחי שקאקי, המאבק המזוין מחליש את כוח העמידה של ישראל ומחזק את החברה הפלסטינית. חרף כל עצמתה, אין ישראל מסוגלת להתמודד עם מות "מאה מבניה בהתפוצצות מכונית. אירוע כזה נחשב בעיניה כאסון לאומי".⁷ השייח' אל-תמימי קרא לתומכיו בשטחים לשאוב עידוד ממה שכינה "השחיקה הפוליטית הכלכלית והרוחנית של היהודים" בגלל המהלומה שהם סופגים מהפלסטינים: לאזור כוח, שכן הזמן הוא לצדם, וככל שיתמידו במאבק בישראל, כך תאבד זו את ביטחונה העצמי.⁸

ב-18 במאי 1987 ברחו שישה פעילי הגא"פ מהכלא המרכזי בעזה, בהם עימאד

4 זאב שיף ואהוד יערי, אינתיפאדה, ירושלים: הוצאת שוקן 1990, עמ' 50–51.

5 עמירה הס, לשתות מהים של עזה, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1996, עמ' 79.

6 שיף ויערי (לעיל הערה 4), עמ' 48.

7 קורץ (לעיל הערה 3), עמ' 140.

8 שם.

סיפטאווי שעמד לדין בעוון רצח שישה אזרחים ישראלים. הידיעה על הבריחה הנועזת התפשטה בשטחים כאש בשדה קוצים, והבורחים זכו להערכה ולתהילה שהלכה והתעצמה ככל שהסתבר כי למרות היותם מבוקשים בידי ישראל, הם אינם מסתתרים אלא ממשיכים בביצוע פיגועים קשים. תעוזתם של בורחי הגא"פ וקריאת התיגר שלהם על כוחות הביטחון הישראליים הצטרפו להישגי חיזבאללה בלבנון, פגעו בכושר ההרתעה של צה"ל וסימלו בעיני הצעירים הפלסטיניים בשטחים את הצלחת הגורמים האסלאמיים מול כוחות הביטחון הישראליים.⁹

הגורמים לפרוץ האינתיפאדה

פעילותן של התארגנויות מקומיות עצמאיות והתחזקותו של הג'יהאד האסלאמי היו מעין הקדמה לאירועי האינתיפאדה, שהחלו בדצמבר 1987 בהפגנות ובהתפרעויות המוניות ברצועת עזה, ואחר כך גם בגדה המערבית.

האני אל-חסן מונה שלוש התפתחויות שהביאו לטענתו להחלטה של הפלסטינים להתקומם: 1. העלאת המיסוי על הפלסטינים בשטחים ב-1984 ובה בעת הקטנת מכסת המים שהותרה לפלסטינים לשאוב מהבארות שלהם. המטרה לדבריו הייתה להביא לחיים בלתי נסבלים שיובילו להגירה של פלסטינים. 2. חוסר הנכונות של מנהיגי ערב בוועידתם בעמאן בנובמבר 1987 לקבוע שפתרון הבעיה הפלסטינית היא המטרה העיקרית שלהם. 3. כישלון ועידת הפסגה של רייגן וגורבצ'וב בווינגטון, בראשית דצמבר 1987.¹⁰ לדעתנו, ניתן להצביע על מגוון גורמים לאומיים, דתיים וחברתיים אשר הביאו להתפרצותה של האינתיפאדה. אפשר לסווג גורמים אלה לתהליכים בעלי השפעה ממושכת ומצטברת, ולזרזים שהייתה להם השפעה רגעית ומיידית.

תהליכים ארוכי טווח

בתהליכים ארוכי הטווח שהביאו לפרוץ האינתיפאדה יצוינו ויבוארו כאן שישה אלה:

א. אכזבה מפעילות הארגונים הפלסטיניים החילוניים

המכה הקשה שספגו הארגונים הפלסטיניים במלחמת לבנון הראשונה, שבה נהרסו תשתיותיהם הצבאיות ובעקבותיה נאלצו לצאת מלבנון; התסכול מכישלונותיו של אש"ף לקדם את המטרות הלאומיות הפלסטיניות והירידה בקרנו של אש"ף בעולם הערבי, בין השאר גם על רקע הסטת תשומת הלב של העולם הערבי למלחמת איראן-עיראק; התחושה שתושבי השטחים אינם זוכים לייצוג הולם במוסדות אש"ף ועל כן השפעתם

9 פנחס ענברי, משולש על הירדן – המגעים החשאיים בין ארצות הברית ואש"ף, ירושלים: ספריית מעריב תשמ"ג, עמ' 37.

10 Alan Hart, *Arafat, A Political Biography*, Indiana University Press, 1989, p. 468

על תהליך קבלת ההחלטות הפלסטיני מוגבלת ביותר – כל אלה חיזקו את התחושה בקרב הצעירים בשטחים כי עליהם לקחת את גורלם בידיהם, ובעצמם להכתיב מהלכים שישפיעו על ישראל, על אש"ף ועל הזירה כולה.

ב. העמקת האסלאם

התעוררות האסלאם הפונדמנטליסטי בקרב תנועות וארגונים במדינות ערב, ששאבו את השראתם מהמהפכה הח'ומייניסטית באיראן, השפיעה גם על צעירי השטחים. המצב הכלכלי בשטחים, המציאות היום-יומית של חיים תחת כיבוש, האכזבה מהארגונים החילוניים אל מול הישגי חיזבאללה בלבנון ופעילות החינוך, הסעד והרווחה של התנועה האסלאמית בשטחים – הביאו למגמה גוברת והולכת של "חזרה אל האסלאם" בקרב הדור הצעיר בשטחים. בהקשר זה מעניינת במיוחד המסקנה של ראשי אש"ף/פת"ח, שבאה לידי ביטוי בדבריו של האני אל-חסן: "הגענו למסקנה דרמטית מאוד. גילינו שהרוב הדומם של עמנו בשטחים הכבושים תמכו בלבם, אם לא במעשיהם, באסלאם הרדיקלי".¹¹

ג. בעיות כלכליות

גד גילבר מדגיש את התהליכים החברתיים והכלכליים שעמדו ברקע האינתיפאדה, ובהם הוא מונה: עלייה דרסטית בגידול השנתי של האוכלוסייה בשש השנים שקדמו לאינתיפאדה, בשל עלייה בריבוי הטבעי וירידה בהגירה. שנות השמונים המוקדמות ציינו גם מהפך בהתפתחות הכלכלית ביו"ש ובעזה: בשנות השבעים נהנו אזורים אלה מצמיחה ריאלית גבוהה ביותר, אך משנת 1981/2 הסתמנה האטה חדה בגידול התל"ג שלהם, והיא לוותה בעלייה באבטלה.¹²

ד. תסכול הנובע מעלייה בהשכלה

בחמש עשרה השנים שקדמו לאינתיפאדה חלה עלייה מתמדת בהיקף רכישת ההשכלה התיכונית וההשכלה הגבוהה בקרב תושבי השטחים. בשטחים נפתחו אוניברסיטאות כדי לספק את הביקוש הגואה להשכלה, וצעירים רבים יצאו ללימודים גבוהים בחוץ לארץ. לאחר שסיימו את לימודיהם מצאו צעירים אלה את עצמם מובטלים, או מועסקים בישראל ב"עבודות שחורות", שאינן דורשות מיומנות מקצועית, ואינן זוכות להערכה חברתית ולתגמול הולם. כל אלה יצרו תסכול רב ומרידות רבה אצל הצעירים המשכילים.¹³ הלל פריש מציין כי באופן פרדוקסלי – דווקא השגשוג בקרב אנשי "הצווארון הכחול"

11 הארט (Hart, לעיל הערה 10), עמ' 469–470.

12 גד גילבר, "התפתחויות דמוגרפיות וכלכליות כגורמים לאינתיפאדה", בעין הסכסוך – האינתיפאדה (בעריכת גד גילבר ואשר ססר), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ב, עמ' 21, 33.

13 שם, עמ' 35.

בשנות השבעים הביא תוך זמן קצר ליכולת כלכלית שאפשרה להם להעניק לילדיהם השכלה תיכונית ועל-תיכונית. דא עקא, בשוק העבודה לא נוצרו שינויים שיאפשרו את קליטת המשכילים החדשים.¹⁴

ה. השפלה על רקע המגע הבלתי-אמצעי עם החברה הישראלית ועם הכיבוש הישראלי

הצעירים הפלסטיניים הרבים שיצאו למצוא פרנסה בישראל נחשפו עד מהרה לפערים העמוקים בין איכות החיים בישראל לזו שבשטחים. התסכול והכעס שנבעו מפערים אלה לובו על ידי יחס מזלזל ועוין מצד חלקים בחברה הישראלית. כך למשל קובעים שיף ויערי כי רוב העצורים בימים הראשונים של המהומות היו צעירים שעבדו בישראל והתנסו באירועי השפלה ואלימות נגדם.¹⁵ לדברי צאיע', עד 1985 התנסו כמאתים וחמישים אלף פלסטינים במעצר ובחקירות – כארבעים אחוזים מכל הגברים הבוגרים היו עצורים לילה אחד לפחות מאז 1967, וארבעים ושלושה אלף מתוכם נענשו בעונשי מאסר (רק בעזה). בשנים 1985 ו-1986 נהרגו 103 פלסטינים, נפצעו 668 ונעצרו 12,842 בהתנגשויות עם הצבא הישראלי.¹⁶ מדיניות ההתיישבות של ישראל בשטחים והרחבת ההתנחלויות הוסיפו לתסכול הפלסטינים ולחששם כי ישראל מציבה עובדות שלא יהיה ניתן לבטלן בעתיד.

ו. חילופי דורות בחברה הפלסטינית בשטחים

העובדה שבעיקר בני הדור הצעיר, בגיל 15–25, נשאו בנטל ההתקוממות בשטחים – שיקפה למעשה תהליך של חילופי דורות בחברה הפלסטינית, שעיקרו העברת נטל המאבק מדור ההורים לדור הבנים. תהליך זה היה למעשה פועל יוצא של ערעור סמכותו של האב במשפחה הפלסטינית על רקע קשיי פרנסה וביקורת על הפסיביות של דור הכיבוש בשטחים.

אירועים נקודתיים

לצד התהליכים המתמשכים שהכשירו את הקרקע לפרוץ האינתיפאדה ניתן להצביע גם על כמה אירועים נקודתיים, שייתכן שהייתה להם השפעה על התפרצות ההתקוממות העממית דווקא בדצמבר 1987 ולא במועד אחר.

א. בריחתם של פעילי הגא"פ מכלא עזה במאי 1987

הצלחת הבריחה, והפיגועים שביצעו הבורחים, פגעו כאמור בכושר ההרתעה של צה"ל

14 הלל פריש, "ממאבק מזוין לגיוס פוליטי: תמורות באסטרטגיה של אש"ף בשטחים", בעין הסכסוך – האינתיפאדה (בעריכת גד גילבר ואשר ססר), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ב, עמ' 42–43.

15 שיף ויערי (לעיל הערה 4), עמ' 76.

16 סייג (Sayigh), לעיל הערה 2), עמ' 608.

בשטחים. על התרומה של הגא"פ לפריצת ההתקוממות (לפחות לדעתם), ניתן ללמוד מכרוז מס' 1 של הגא"פ שהופץ בראשית האינתיפאדה:

הוי המוסלמים, הוי המוג'אהדין! הג'יהאד האסלאמי הוא הראשון שהבעיר את אש ההתקוממות וקרא לצאת בהפגנות מהמסגדים, הוא אשר קבע את שחר המהפכה העממית האסלאמית לשחרור ארץ הקודש והנביאים מן הטומאה הציונית. המוג'אהדין הקריבו ומקריבים עוד ועוד חללים...".¹⁷

בהקשר זה יצוין כי גם למותם של הבורחים בהיתקלות עם כוחות צה"ל ברצועת עזה ב-6 באוקטובר 1987 הייתה השפעה על פרוץ ההתקוממות, וכי הגא"פ רואה ביום זה את יום פרוץ ההתקוממות.¹⁸

ב. פיגוע הגלשנים

כחודש לפני פרוץ האינתיפאדה חדר מחבל מארגונו של ג'בריל מלבנון לישראל באמצעות גלשן רוח. המחבל נחת סמוך למחנה נח"ל בקריית שמונה והרג שבעה מהחיילים ששהו בו. ההצלחה של מחבל יחיד להרוג חיילים, והוויכוח הציבורי שהתפתח בישראל בעקבות האירוע, שבמרכזו עמדה סוגיית בריחתו של הש"ג מעמדתו עם כניסת המחבל לבסיס, תרמו גם הם לפגיעה בכושר ההרתעה של צה"ל בשטחים ולאתוס התעוזה הפלסטינית. בכרוז שהופץ בג'בליה ביום הרביעי להתקוממות צוין כי: "היום הם (היהודים) חוזרים על דברי אביו של הש"ג: רוצים לחיות כפי שהננו, במקום למות כגיבורים. היום הם מבינים שהעתיד שייך לנו, וכי הגיעו לסוף ימי הרפתקת החלום הציוני...".¹⁹

ג. תגובת צה"ל על ההתפרעויות במחנה הפליטים בלטה

שיף ויערי טוענים כי צה"ל שידר לאורך זמן הססנות מול התחזקות תנועת ה"שאביבה" במחנה הפליטים בלטה וריבוי אירועים של הפרת סדר, התפרעויות, יידויי אבנים וזריקת בקבוקי תבערה במחנה זה. הססנות זו השפיעה על פעילים פלסטיניים גם באזורים אחרים בשטחים.²⁰

ד. תאונת דרכים בעזה

בשמונה בדצמבר 1987 אירעה ברצועת עזה תאונת דרכים קשה, שבה פגעה משאית ישראלית במכונית פלסטינית. ארבעה מנוסעי המכונית נהרגו במקום ואחרים נפצעו קשה.

17 שאול משעל וראובן אהרוני, אבנים זה לא הכל – האינתיפאדה ונשק הכרוזים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1989, עמ' 267.

18 ריאיון (לעיל הערה 1).

19 שיף ויערי (לעיל הערה 4), עמ' 114.

20 שם, עמ' 57–58.

בעקבות התאונה נפוצו שמועות בשטחים כי זו הייתה פעולה מכוונת של קיצונים ישראליים ולא תאונה מקרית. שמועות אלה קיבלו חיזוק בכרוז שהודפס ככל הנראה בידי תלמידי המכללה האסלאמית בעזה ולמחרת התאונה בפרסום בכותרת בעיתון אל-פג'ר, שטענו כי מאחורי התאונה עומדת כוונת זדון. לאחר הלוויית הרוגי התאונה תקפו אלפי אבלים מאחז של צה"ל, וההתפרעויות נמשכו עד לשעה מאוחרת בלילה. למחרת החלה האינתיפאדה.²¹ ההתקוממות התפשטה עד מהרה מרצועת עזה גם לשטחי יהודה ושומרון והקיפה אלפים רבים מתושבי השטחים. ההפגנות נעשו במהרה תכופות יותר ורבות משתתפים, ולוו ביידויי אבנים ובקבוקי תבערה. נראה כי מחוללי האינתיפאדה שאבו עידוד גם מהתבטאויות מקצת קברניטי המדינה בדבר הצורך לסגת מעזה. כך, למשל, בכרוז שפורסם במחנה הפליטים בלטה הייתה התייחסות לביטויים בישראל על הצורך לנסיגה מעזה: "פרס לא היה משמיע הצהרות כאלה אלמלא נהרות הדם שהשקו את אדמת המולדת".²²

האינתיפאדה וארגוני הטרור הפלסטיניים

למרות הניסיון של אש"ף להציג את עצמו, בדיעבד, כמי שיזם וכיוון את ההתקוממות בשטחים, הרי האינתיפאדה פרצה בהדרגה בשל יזמות מקומיות ועל רקע תחושה הולכת וגוברת של ניכור, קיפוח והשפלה.

שאלת המאבק העממי מול המאבק המזוין העסיקה כל העת את הפעילים הפלסטיניים בשטחים. מקצת מנהיגי הפלסטינים ראו באינתיפאדה תוצאה ישירה של שנות המאבק המזוין – שיטת מאבק משלימה שנועדה לשתף את ההמונים במאבק המזוין עצמו. אבו ג'יהאד הדגיש, בהקשר זה, כי האינתיפאדה שומרת על האופציה הצבאית. הנושא המרכזי שעניין את אבו ג'יהאד באותו השלב של האינתיפאדה היה לשמור על מעמדם של נושאי הנשק, אנשי האגף הצבאי, בכל התפתחות בעתיד.²³ אחרים ראו באינתיפאדה שיטה חלופית למאבק המזוין, והדגישו שיש צורך להשאיר כעת את הזירה למאבק העממי ללא פיגועי טרור. פעילי האינתיפאדה בשטחים התעלמו מהוראות מנגנוני אש"ף לעשות שימוש בנשק חם ובמטעני נפץ.²⁴

בניסיון ליישר את ההדורים טען שקאקי, מנהיג הגא"פ, כי אין סתירה בין שני סוגי המאבק. שקאקי הציע להפריד בין הפעילות העממית העומדת ביסוד האינתיפאדה ובין המאבק המזוין החיוני לא פחות, וגרס שניהולה של האינתיפאדה במבנה כפול ישלול מישראל את האפשרות לפעול בתקיפות יתרה לדיכוי הפגנות.²⁵

21 שיף ויערי (לעיל הערה 4), עמ' 12.

22 שם, עמ' 121.

23 ענברי (לעיל הערה 9), עמ' 25, 81.

24 שיף ויערי (לעיל הערה 4), עמ' 116.

25 קורץ (לעיל הערה 3), עמ' 141.

בשל המאפיינים המיוחדים וחסרי התקדים של האינתיפאדה נשאלת השאלה, מה היה חלקו של אש"ף בייזום ההתקוממות העממית בשטחים ובהכוונתה? חוקרים רבים סוברים כי אש"ף הופתע מפריצת האינתיפאדה ממש כשם שהופתעו ממנה הישראלים.²⁶ לטענת שיף ויערי, ההערכה המוטעית של ערפאת הייתה חמורה אף יותר מזו של ממשלת ישראל, משום שהיא משקפת מידה מפתיעה של זרות ושל נתק פסיכולוגי בין המנהיג לעמו. ההפתעה של הנהגת אש"ף מפרוץ האינתיפאדה התחלפה עד מהרה בספקנות לגבי יכולתם של המוני פלסטינים לא חמושים להשיג הישג כלשהו מול הצבא הישראלי החמוש והמנוסה. הנהגת אש"ף לא התלהבה תחילה ממעורבות ישירה באירועים בשטחים, בשל כמה סיבות מצטרפות: ראשית, הסיקור התקשורתי שליווה את האינתיפאדה מראשיתה ייחס את האירועים בשטחים להתחזקות הארגונים האסלאמיים-הפונדמנטליסטיים שם. שנית, החוויה הקשה של כישלון הפת"ח לארגן מאבק עממי בשטחים בשנת 1968 עדיין נשארה חרותה בזיכרונם של ראשי הארגון, והחשש מכישלון נוסף תרם לרתיעה ממעורבות באינתיפאדה. שלישית, עצם הרעיון של התקוממות עממית נגד את העיקרון של המאבק המזוין.²⁷

אולם לחץ האירועים בשטח לא הותיר לראשי אש"ף זמן רב להתלבטויות. עד מהרה התברר לאש"ף כי המבחן העיקרי שלו כעת הוא רתימת האינתיפאדה לעגלתו. כך החלו ראשי הארגון לטעון כי לא זו בלבד שהם שולטים בהתרחשויות בשטח אלא הם גם אחראים לייזום האינתיפאדה. בניסיון לבסס טענה זו קובע הארט:

כאשר ההתקוממות פרצה ב-9 בדצמבר 1987, העולם טעה בחשיבתו שאש"ף הופתע ממש כשם שישראל הופתעה. שום דבר לא רחוק יותר מהמציאות... אני יכול גם לגלות שאחד הסודות בדבר יכולתו של ערפאת להמריץ את ההתקוממות הייתה על ידי שיחות ישירות עם המפגינים הפלסטינים באמצעות לוויינים!²⁸

האמת ניתנת להיאמר שהנהגת אש"ף ניסתה, באמצעות אבו ג'יהאד, לעשות כול שביכולתה כדי לשלוט על מהלך האירועים בשטחים, ולשם כך הוקמה ה"מפקדה המאוחדת" שבראשה עמדו פעילי הפת"ח. המפקדה פרסמה כרוזים עם הנחיות לביצוע הפגנות, שביתות, יידויי אבנים ועוד. הפת"ח ארגן את פעיליו הצעירים ואת בני הנוער לוועדות פעולה בשטחים, ואלה – בדומה לעמיתיהם מהארגונים האסלאמיים – ארגנו את הפעילות העממית ופעלו נגד חשודים בשיתוף פעולה עם ישראל.

עם המעבר משלב ההפגנות הספונטניות לפעילות עממית מאורגנת ומתואמת על ידי ועדות פעולה והנהגה מקומית ואזורית, הוגדרו לאינתיפאדה כמה יעדים ומטרות:

26 סייג (Sayigh, לעיל הערה 2), עמ' 614.

27 שיף ויערי (לעיל הערה 4), עמ' 21–22, 52.

28 הארט (Hart, לעיל הערה 10), עמ' 466.

- שיבוש השליטה הישראלית ברצועת עזה ובגדה המערבית – פגיעה במוסדות שלטון, באדמיניסטרציה, במוסדות מנהל מקומיים, וכו'.
- בניית מנגנוני שליטה ורווחה חלופיים למנגנונים הישראליים בניסיון להגיע לעצמאות מרבית.
- החרמת המנהל האזרחי בשטחים ונטרול הגורמים בתוך החברה הפלסטינית העובדים בשירות המנהל האזרחי (דוגמת משטרה, מיסוי ועוד).
- גיוס ההמונים לפעילות אלימה בלתי חמושה כלפי צה"ל וכלפי המתנחלים בשטחים, לשם השגת סיקור תקשורתי ויצירת לחץ על דעת הקהל בישראל ובעולם.²⁹

אחד מתוצרי ההתקוממות בשטחים היה הקמת תנועת החמאס. התפרצות האינתיפאדה, ששבתה את לבו של הדור הפלסטיני הצעיר בשטחים, ועליית קרנו של ארגון הג'יהאד האסלאמי – חייבו את תנועת "האחים המוסלמים" לקחת חלק פעיל ב"התקוממות" בשטחים. מנהיג התנועה, השייח' יאסין, הגיע למורת רוחו למסקנה כי על מנת לשמור על הרלוונטיות של התנועה ולמנוע מעבר של פעילים רבים לשורות הגא"פ (לאחר שנים רבות של פעילות דתית-חינוכית-תעמולתית ופעילות רווחה), על התנועה לקחת חלק פעיל באירועים בשטחים. לצורך זה הקימו "האחים המוסלמים" זרוע צבאית בשם ה"חמאס", ששמה לעצמה למטרה להשתלט על האינתיפאדה באמצעות תומכיה הרבים בשטחים, וניצלה את האלימות גם לפגיעה בקבוצות ובפרטים "המשחיתים את החברה הפלסטינית". החמאס החל לפרסם כרוזים הקוראים לימי שביתה, הפגנות והפרות סדר רחבות היקף, שונים מאלה של "המפקדה הלאומית המאוחדת". למרות המחלוקות הברורות בין אש"ף לחמאס השכילו שני הצדדים להימנע מגלישה לעימות ישיר, כדי להימנע ממלחמת אזרחים וכדי לא לשחק לידי ישראל.

האידאולוגיה החמאסית התבססה על שילוב של לאומיות פלסטינית עם חתירה להקמת מדינה פלסטינית עצמאית על כל שטחי פלסטין הכפופה לשריעה האסלאמית. בניגוד לגא"פ, הקפידה החמאס לא להיעשות לגרורה של מדינה ערבית או מוסלמית כלשהי (כולל אירן), אף שהייתה נכונה לקבל כל סיוע שיוגש לה ממדינות אלה. בדומה לגא"פ, הציבה החמאס לעצמה מטרות מורליות-פסיכולוגיות במסגרת פעילותה באינתיפאדה, ובכללן שבירת החברה הישראלית וערעורה מבפנים, באופן שיביא לשינוי עמדות ולנסיגת ישראל מרצועת עזה ומהגדה המערבית. בתום השנה הראשונה להתקוממות העריכו גורמים בחמאס כי האינתיפאדה אכן מתישה את ישראל ופוגעת קשות ביכולתה להוסיף ולהחזיק בשטחים.³⁰ באותה עת, ובמשך כל שנות האינתיפאדה, נמנעה החמאס מפיגועים יזומים בתוך ישראל, בשטחי "הקו הירוק". שאבי ושקד מדגישים כי למושג "ג'יהאד"

29 יעקב חבקוק וסאלח שכיב, טרור בשם האסלאם – פרופיל של תנועת החמאס, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1999, עמ' 39.

30 קורץ (לעיל הערה 3), עמ' 182.

צירפה החמאס יסוד חשוב נוסף מתורת האחים המוסלמים: ה"צבר" (סבלנות, התמדה). בריאיון ל"אל-ח'יאת" הסעודי בינואר 1993 אמר אבראהים ע'ושה, דובר החמאס דאז: "חמאס לבדה לא תוכל לשחרר את פלסטין, אך היא מהווה את חוד החנית במלחמת התשה שעלולה להימשך גם שלושים, ארבעים שנה, עד שיבין האויב הציוני שהאדמה אינה שייכת לו".³¹ החזרה אל האסלאם, שבאה לידי ביטוי בהקמת החמאס וגא"פ ובהצטרפות פעילים רבים לשורותיהם, נתנה את אותותיה גם בארגונים הפלסטיניים החילוניים שהחלו להתנסח ולהשתמש בתעמולתם במונחים דתיים. ב-21 במרס 1988, למשל, הוסיפה הוועדה המבצעת של הפת"ח להודעה רשמית שלה בפעם הראשונה את הפתיח: "בשם אלוהים הרחום והחנון", וציטטה כמה שורות מסורות מהקוראן.³²

האתגר שיצרה האינתיפאדה לישראל

ההתפרעויות בשטחים החלו בדצמבר 1987, וביום זה נהרגו שני תושבים פלסטיניים ונפצעו שלושים ושלושה. ביום השני להתקוממות בשטחים יצא שר הביטחון, יצחק רבין, מישראל בדרכו לארצות הברית ואת מקומו מילא ראש הממשלה, יצחק שמיר.³³ מקבלי ההחלטות בישראל לא העריכו נכונה את חומרת הבעיה בשלבים הראשונים של האינתיפאדה, וחשבו שעיקר הנזק הצפוי בגינה יהיה נזק תקשורתי בלבד. בחלוף שנים אמר אריאל שרון:

אני זוכר מה אמר רבין זכרוננו לברכה, וגם שמיר. זה גל, גלון, גלונצ'יק, הכל יעבור, יחלוף וכן הלאה, הם לא קראו את הדברים האלה. דרך אגב, השב"כ הזהיר. הוא אמר אנחנו מנהלים מלחמת מאסף. שום דבר. הם לא התייחסו.³⁴

ואכן, בתחילת המהומות סמך ראש הממשלה רבין על יכולתם של כוחות הביטחון לעצור את האירועים בעודם באבם. על הלך הרוח של ראש הממשלה ניתן ללמוד מהתבטאויותיו זמן קצר לאחר פרוץ האינתיפאדה, כאשר אמצעי התקשורת בעולם סיקרו בהרחבה את החיילים הישראליים מכים את הפלסטינים:

אסור לנו להרוג, אסור לנו לגרש, אסור לנו להכות. אתה שואל את עצמך, מה מותר לנו לעשות? רק ליהרג, להיפצע, להיות מובסים... יש לנו הרבה "חברים" ברחבי העולם, שהיו רוצים לראות אותנו מתים, פצועים, לכודים, סובלים. ואז הם יוכלו לרחם על היהודים המסכנים. כאשר היהודים נהרגים בארץ זו, האם האו"ם דן

31 אביב שאבי ורוני שקד, חמאס – מאמונה באללה לדרך הטרור, ירושלים: כתר, 1994, עמ' 108.

32 סייג (Sayigh, לעיל הערה 2), עמ' 625.

33 שיף ויערי (לעיל הערה 4), עמ' 9.

34 ריאיון של כותב המאמר עם אריאל שרון, 13 בספטמבר 2000.

בזה? זה עדיין לא קרה. אבל אנחנו לא רוצים לעורר רחמים. אנחנו רוצים להילחם על חיינו.³⁵

האירועים האלימים התפשטו עד מהרה לכל רחבי השטחים והיה חשש שהם יחדרו לתוך הקו הירוק.³⁶ לצד פעילות המחאה והאלימות ברחוב, הופיעו גם מגמות של מרי אזרחי שכללו ימי השבתה כללית, שביתות מסחר, הפסקת תשלומי מסים, התפטרות של שוטרים מקומיים ושל עובדי תחבורה, פנים ומדידות, לחץ להתפטרות מועצות מקומיות ועיריות ובניית שלטון עצמי חלופי לשליטה הישראלית. בשלב זה עדיין סברו מקבלי ההחלטות בישראל כי ניתן לעצור את האינתיפאדה באמצעים צבאיים. שר הביטחון, יצחק רבין, הגדיר את המטרה "למחוק מסדר היום את ההפגנות האלימות". הרמטכ"ל דן שומרון העריך בינואר 1988 כי הענישה שהפעיל צה"ל תביא לרגיעה בתוך שבועיים-שלושה. המטרה, לדידו של דן שומרון, לא הייתה רק לחסל את ההתקוממות, אלא "ליצור אצלם מאגר זיכרונות מרתיעים שישפיעו לעתיד". הוזה אומר, לטפל בהתקוממות כך שהאוכלוסייה תירתע מלחזור עליה בעתיד.³⁷

על אתגר האינתיפאדה בשלב זה ועל המדיניות שהנחתה את פעילות ישראל ניתן ללמוד מדבריו של רבין:

האירועים... בשטחים לא החלו על פי פקודה מגבוה ולא היו מתוכננים גם על ידי גורמים מקומיים. אלה היו התפרצות שהפכה להיות מכוונת מבחוץ על ידי גורמי הטרור השונים הפרו-סוריים, הפרו-ערפאתיים... הבעיה שלנו היא שאין 400 או 500 מנהיגים שאם תפסת אותם – חיסלת את העניין. זה הרבה יותר רחב, מספר הפעילים מגיע לאלפים... אין אנו עומדים אפוא בפני מערכת של ארגון טרור. אנו עומדים בפני תופעה של פעילות רחבה... נגד ישראל ונגד נוכחותה... הם פועלים לא בכלים של ארגון טרור, אלא בדרך של פעילות אזרחית אלימה, קרי ללא נשק תקני. הכלי המתקרב ביותר לנשק הוא בקבוק התבערה שהוא בעצם תוצרת בית, שכל אחד יכול לעשות אותו בעצמו. על כן אני מפריד את הבעיה של ההתקוממות בשטחים כקטגוריה העומדת בפני עצמה בנפרד מבעיית הטרור, אם כי ארגוני הטרור משתלבים ומדריכים גם את הפעילות הזאת... הפעילות נעשית בשטח הנמצא תחת שלטון ישראל, אם כי שלטון צבאי. עובדה זו מגבילה את יכולת התגובה שלנו לכללים ולחוקים, שאנחנו מחויבים להם לפי האמנות הבינלאומיות

35 תומס פרידמן, מביירות לירושלים, ישראל: ספריית מעריב, 1990, עמ' 368.

36 ב-19 בדצמבר תקפו מתפרעים את תחנת המשטרה במזרח ירושלים ופצעו שלושה שוטרים. בעזה נהרגו שני מתפרעים ונפצעו שבעה. ב-21 בדצמבר הכריזו ערביי ישראל על שביתה כללית ויצאו להפגנות הזדהות אלימות עם תושבי השטחים.

37 אריה שלו, האינתיפאדה – הסיבות, המאפיינים וההשלכות, הוצאת פפירוס, 1990, עמ' 98–107, 114.

ועל פי החוקים שלנו... היעד המדיני של הפעילות שלנו הוא להמחיש לפלסטינים, לעולם הערבי ולקהילייה הבינלאומית, כי באלימות לא יושג שינוי בעמדות היסוד הקיימות בישראל באשר לדמות הפתרון, אשר צריך להיות מושג בסופו של דבר... אנו פועלים על בסיס שלוש מערכות: הנוכחות הצבאית צריכה לטפל בדיכוי האלימות ולא לתת לה להתפתח... תחום הפעילות השני הוא הענשת המארגנים והמסיתים למבצעי הפעילויות האלימות... התחום השלישי הוא הפעלת מערכת אמצעים אדמיניסטרטיביים ואמצעים כלכליים... מטרת כל שלוש מערכות האמצעים האלה היא לא רק לדכא את האלימות אלא גם ליצור מוטיבציה לשינוי האווירה, כדי שזו תביא לרגיעה מתמשכת יותר.³⁸

ההתקוממות הפתיעה את כוחות הביטחון הישראליים, שלא היו ערוכים לה. כוחות צה"ל פעלו בשטחים במסגרות קטנות המצוידות בנשק חם ובתחושה של סכנת חיים. עקב כך נהרגו בחודש הראשון להתקוממות (מ-9 בדצמבר עד 8 בינואר) 26 פלסטינים, דבר שגרם להסלמתה. כחודש לאחר תחילת המהומות שינה צה"ל את אסטרטגיית הפעולה שלו, הגדיל מאוד את כוחותיו בשטחים ונקט צעדי ענישה חמורים, כגון עוצר, מעצרים מנהליים וכו'. הכוחות גם צוידו בנשק קר להגנה עצמית ולמגע קרוב עם המתפרעים, על מנת למנוע שימוש בנשק חם, ובכלל זה גז מדמיע, כדורי גומי ואלות. ישראל החלה להפעיל גם יחידות מיוחדות לצרכים התקפיים – "שמשון" ו"דובדבן" – שנטלו את היזמה בשטח ופעלו בתוך ההמון המוסת בשיטות של "הסתערבות". לטענת התושבים, ישראל אף עשתה שימוש בלוחמה פסיכולוגית נגדם, והפיצה כרוזים מזויפים בשם "ההנהגה המאוחדת" כדי לבלבל את האוכלוסייה בשטחים.³⁹

אולם כל אלה לא נשאו פרי. האינתיפאדה הלכה והתרחבה, ואירועי המחאה האלימים התפשטו לכל הגדה המערבית ולרצועת עזה. ב-21 באפריל אמר שר הביטחון, יצחק רבין, כי מערכת הביטחון "פועלת במטרה להביא לרגיעה" וכי "הסייג היחיד להשגת המטרה הזו הוא קיום החוק". רבין הוסיף כי מה שמושג בפועל בשטח הוא "המרב והמיטב במסגרת החוק". היה זה למעשה שינוי בגישה ובמשימה שהוטלה על צה"ל – לא עוד מיגור האינתיפאדה באמצעים צבאיים, אלא שימוש בכל האמצעים האפשריים כדי להגביל ולצמצם את נזקיה. בריאיון לטלוויזיה ב-14 ביולי 1988 אמר שר הביטחון כי הוא אף פעם לא הטיל על הצבא לוודא "שאף בקבוק תבערה או אבן לא ייזרקו", והוסיף כי ייעוד הצבא הוא "להביא לשקט ולהקטין האלימות לרמה נסבלת".⁴⁰

בחודש הנזכר, יולי 1988, נערך גל מעצרים בקרב פעילי החמאס, בספטמבר נעצרו פעילים נוספים, ובאוקטובר נעצר ד"ר איברההים אל-יאזורי, מראשי החמאס וסגנו של

38 יעקב ארז – ריאיון עם שר הביטחון, יצחק רבין, "בעיות הביטחון של ישראל, אביב 1988", סקירה חודשית, 35, מס' 5 (30.6.88), עמ' 8–9.

39 שלו (לעיל הערה 37), עמ' 115, 121.

40 שם, עמ' 114.

אחמד יאסין, ועמו נעצרו פעילים נוספים מהנהגת הארגון.⁴¹ אולם חלק משרי הממשלה, ובראשם שרון וארנס, לא הסכימו לגישה החדשה, וסברו כי מדיניות ישראל בשטחים משקפת אזלת יד. שר החוץ ארנס אמר בהקשר זה כי "בידי הצבא מסור התפקיד של השבת הסדר על כנו, נקודה".⁴² על רקע חוסר יכולתה של ישראל לחסל את האינתיפאדה, עלתה על הפרק, בין שאר השאלות, השאלה כיצד יגיבו אזרחי ישראל החיים בשטחים לקשיי היום-יום ולפגיעות שנגרמו להם בשל האינתיפאדה. אולם למרות התגברות האינתיפאדה והאירועים האלימים נגד ישראלים, היישוב היהודי בשטחים נמנע מלקחת את החוק לידי ולבצע "טרור נגדי". לדברי שפרינצק:

הקונסנסוס הציבורי סביב הורדת רמת האלימות הפוליטית במדינת ישראל ובשטחים הכבושים, והנכונות של כל סוכנויות הממשל הנוגעות בדבר לפעול בתקיפות נגד קבוצות אלימות המפרות את החוק מסבירים את ההעדר המוחלט כמעט של אלימות יהודית נגד ערבים בחודשים הראשונים של האינתיפאדה.⁴³

מכל מקום, המדיניות של מגע קרוב וישיר בין כוחות צה"ל והמתפרעים בשטחים הביאה למקרים של אלימות קשה מצד חיילים כנגד פלסטינים. אירועים אלה, אשר כונו "מדיניות המכות", צולמו השכם והערב בידי אמצעי התקשורת הישראליים והזרים, שודרו בראש מהדורות החדשות בעולם, ועוררו ביקורת קשה על ישראל. שר הביטחון יצחק רבין מתאר את הרקע לגיבוש "מדיניות המכות" כדלקמן:

החלטתי להתמודד עם הבעיה בדיוק כפי שמתמודדות אתה המשטרה הנאורות והדמוקרטיות של לונדון, פאריז, ניו יורק, סיאוול ובריסל: הסתערות באלות, מכות, על המתפרעים... אין שום פסול בכך. ההחלטה להפעיל כוח, כולל מכות, במקום ירי באש חיה לצורך השתלטות על התפרעות אלימה התקבלה לאחר שיקול דעת שלי לאחר ששמעתי חיילים ומפקדים בשטח וגורמי ביטחון בכירים... לא התנערתי ממנה אף לרגע ולא אעשה זאת גם להבא... מול האפשרות של ירי והמשתמע מכך בהרוגים, נאלצנו ללכת על דרך המונעת את הירי וההרוגים – בדרך של התנגשות ללא אש...⁴⁴

למרות המשנה הסדורה לכאורה של שר הביטחון בנושא מדיניות המכות דומה שהנושא יצא עד מהרה מכלל שליטה, והתורה שבעל פה, וכך גם הפקודות שבכתב, תורגמו לעתים בצורה שונה בידי רמות הפיקוד השונות ובידי החיילים בשטח. אחד העדים במשפטם של

41 קורץ (לעיל הערה 3), עמ' 173.

42 שלו (לעיל הערה 37), עמ' 114.

43 אהוד שפרינצק, בין מחאה חוץ פרלמנטרית לטרור – אלימות פוליטית בישראל, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1995, עמ' 96.

44 יצחק רבין, "האלות, הקליעים, המילים", ידיעות אחרונות, 2.11.1990, עמ' 5.

חיילים שהואשמו בהכאת שווא של פלסטינים במהלך האינתיפאדה, ארו צפדיה, העיד כדלקמן:

הייתה תלונה שהפלוגה – בזמן שמכים, מכים סתם. המ"מ אמר שעדיף לתפוס את הבנאדם ולהכות שתיים-שלוש מכות חזקות כדי לשבור את העצם, במקום להרביץ הרבה ושלא יצא כלום... כשהיינו עוצרים בנאדם, לא היינו מביאים לקצין ושואלים אם אפשר להכות, אלא היינו מכים לפי ההוראה מלפני הסיור.⁴⁵

אם כן, כפי שכתב הפצ"ר אמנון סטרשנוב, "נעשו המכות לנדבך מרכזי במדיניות ישראל בשלבים הראשונים של האינתיפאדה. הפעלת הכוח לא נועדה רק לשם ביצוע מעצר או לשם דיכוי התנגדותם של מפירי הסדר, אלא גם לענישתם ולהרתעת אחרים ממעשים דומים".⁴⁶ דוגמות קשות לפעולות שננקטו בשטחים נחשפו במשפט שהתנהל בבית הדין הצבאי של פיקוד הדרום במאי 1989, בפרשת מותו של האני אל-שאמי בן דיב ממחנה ג'בליה, שזכה לכינוי "משפט גבעתי" ועסק ב"מדיניות המכות" שהייתה נהוגה בצה"ל. לאחר שמיעת העדויות במשפט, ובהן של קצינים בכירים ביותר, מתחו השופטים ביקורת קשה על מדיניות המכות שננקטה בידי צה"ל באותה עת, ובהכרעת הדין קבעו:

הפקודות הכתובות אכן לימדו על ניסיון להתאים את האמצעים בכל הקשור לטיפול במפירי הסדר בהתאם למותר ובהתאם לקבוע בחוק... ממילא במהלך מרדף מותר להפעיל כוח ככל שיידרש כדי לתפוס את אותו מתפרע. אולם מרגע שאותו אדם נתפס... ואינו מגלה התנגדות... אסור להפעיל כלפיו שום כוח. ברור, אפוא, כי פקודה הקובעת שבכל מקרה יש להכות מפיר סדר בלי שום קשר לשאלת התנגדותו היא פקודה הנוגדת את החוק וממילא הינה בלתי חוקית... החוק לא ראה להתיר את השימוש בכוח כלפי מתפרעים על מנת להשיג תוצאה הרתעתית אלא כדי למנוע פגיעה בסדר הציבורי או בשלום הציבור...⁴⁷

בעקבות הביקורת הקשה מחוגים שונים בישראל ובעולם על מדיניות המכות, ובעקבות הכרעת הדין ב"משפט גבעתי" הוחלט לבחון מחדש את המדיניות הנהוגה בשטחים. במרס 1988 אומץ קו פעולה חדש, שהתבסס על שילוב של אמצעים צבאיים ומדיניים. מדיניות זו כללה פעילות שנועדה להתיש את האוכלוסייה האזרחית בפעולות ענישה צבאיות ומנהליות בשל הפרת הסדר בסביבתם. בד בבד עם זאת, פנה יצחק רבין לחיפוש אחר מוצא מדיני לבעיה.⁴⁸

45 חדשות של שבת, 20.1.89, עמ' 22.

46 אמנון סטרשנוב, צדק תחת אש – המערכת המשפטית באינתיפאדה, ידיעות אחרונות, 1994, עמ' 181–183.

47 הארץ, 26.5.89, עמ' 4.

48 "יצחק רבין ובטחון ישראל", עיונים בביטחון המזרח התיכון 25, מרכז בס"א למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר-אילן, 1996, עמ' 28.

בשלב זה היה ברור לקובעי המדיניות כי ההתמודדות עם האינתיפאדה מחייבת לחפש שיטות פעולה ואמצעים חדשים שלא היו מוכרים עד כה ולא היו נהוגים בהתמודדות עם הטרור, וכפי שהתבטא אהוד ברק: "מדובר במלחמה ארוכה. זה לא סיפור של ימים ושבועות... חייבים להיערך מיד למצב החדש. צריך לגבש פתרונות יצירתיים".⁴⁹ ואכן הוקמו צוותים מיוחדים שנועדו לפתח שיטות ואמצעים לא קטלניים להשתלטות על מתפרעים ולמניעת הפרות סדר. בין הפיתוחים החדשים היו: כדורי פלסטיק, כדורי גומי וכדורי צבע, שנועדו להרתיע ולהרחיק את המסיתים הראשיים, וכן "חצציות" (זחל"מים שהורכב עליהם מנגנון מיוחד להטלת חצץ על המפגינים), כלי רכב ממוגנים, יריעות מיוחדות לכיבוי צמיגים בוערים, גז מיוחד לפיזור הפגנות ועוד.⁵⁰

ההנחיה הייתה אפוא להפחית את השימוש המסיבי באלות, להימנע ככל האפשר ממגע ישיר במפירי הסדר, ולהשתלט על האלימות ממרחק מסוים. בשלב זה, הוכנסו לשימוש "כדורי הפלסטיק". לדברי רבין:

הוכח כי השימוש באלות, בגז מדמיע ובכדורי גומי, אינו מספיק בהתמודדות עם הטלת אבנים מטווח של 30–50 מטרים... לכן הוספנו את כדורי הפלסטיק שמטרתם להגיע למשליכי האבנים, מארגנים ומסיתים.⁵¹

כדור הפלסטיק הוא כדור בקוטר 5.56 מ"מ, בעל קליע פלסטיק שאמור להיות לא קטלני בטווחים מסוימים. את הצורך לעבור לשימוש בסוג זה של אמצעי לחימה ביאר סגן הרמטכ"ל, האלוף אהוד ברק, בתצהיר תשובה שניתן בעתירה שהוגשה נגד שר הביטחון בעניין השימוש בקליעי פלסטיק:

השימוש בקליעי פלסטיק הביא למפנה במאבקו של צה"ל בהתפרעויות האלימות באיוש ובאזח"ע כאמצעי יעיל לסיכול התפרעויות, לפיזורן ולתפיסת המתפרעים. אלמלא הוכנס קליע הפלסטיק לשימוש היו גדלים באופן משמעותי מספר ההתפרעויות האלימות, היקפן, ממדיהן וחומרתן, כמו גם מספר הנפגעים בהן. הייתה נפגעת באופן מהותי יכולת ההרתעה של כוחות צה"ל בשטח... באמצעי זה היה משום תרומה משמעותית בהשבת יכולת ההרתעה של צה"ל במאמציו הבלתי פוסקים להשיב את הסדר על כנו באזורים ולהבטיח בהם שלומם של החיילים והתושבים גם יחד.⁵²

במהלך האינתיפאדה שונו גם הוראות הפתיחה באש לחיילי צה"ל. על פי ההוראות, כפי שנוסחו באוגוסט 1986, הותר לפתוח באש חיה בשני מקרים בלבד: בשעה שהחייל נתון

49 בן כספית ואילן כפיר, אהוד ברק, גלי אלפא תקשורת, 1999, עמ' 225.

50 שם.

51 שלו (לעיל הערה 37), עמ' 123–125.

52 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 151.

בסכנת חיים, ובעת ניהול עצירת חשוד כשמדובר בעבריינים החשודים בביצוע פשע חמור בלבד.⁵³ בינואר 1989 נקבע כי "מותר לירות במי שגורם לסיכון של ממש ואחד הסיכונים למשל הוא הנחת מחסומים".⁵⁴ ב-6 ביולי 1989 פורסם "נוהל עצירת אנשים עוטי תחפושות או מסכות בנסיבות חשודות", שעיקרו: ניתן לתפוס או לעצור עוטה מסכה המזוין בנשק באמצעות אש חיה כחלק מנוהל מעצר חשוד, ובנסיבות חשודות ניתן לעצור עוטה מסכה שאינו מזוין בנשק, תוך שימוש בקליעי פלסטיק ולא באש חיה, במסגרת ניהול מעצר חשוד. לאור הצרכים של הכוחות הפועלים בשטחים הוחלט ב-31 באוגוסט 1989 על מתן הקלות נוספות בנוהל הפתיחה באש. בהקשר זה כתב היועץ המשפטי לממשלה, יוסף חריש, לשר הביטחון:

לאחר שהתלבטתי בבעיות הכרוכות בנושא, נחה דעתי כי אכן בנסיבות שנוצרו באזורים אלה לא ניתן להסתפק תמיד בירי קליעי "פלסטיק" לעבר עוטי מסכות לשם הבטחת מעצרים ויש צורך להתיר גם פתיחה באש חיה...⁵⁵

תגובת ישראל לאינתיפאדה

ככלל, השנים הראשונות של האינתיפאדה סימנו שינוי משמעותי ביותר במדיניות הענישה של ישראל כלפי ארגוני הטרור וסייעניהם בפרט, וכלפי פלסטינים תושבי השטחים בכלל. שיטות ואמצעי ענישה מנהליים שהיו קיימים לפני האינתיפאדה, ושישראל השתמשה בהם בצורה פרטנית ובררנית בשנות השמונים, השבעים ואף קודם לכן, נעשו במהלך האינתיפאדה לטיפול השגרתי והשכיח בקבוצות גדולות של מסיתים ומשתתפים בהפרות סדר.⁵⁶ את הנטייה להרבות בענישה מסוג זה הסביר הרמטכ"ל במרס 1989 כרע במיעוטו. לטענתו, אם רוצים לחסל לחלוטין מאבק אלים של אוכלוסייה אזרחית, יש לנקוט דרכים קיצוניות מאוד "כמו טרנספר, כמו הרעבה וכמו רצח עם. אף אחת מהדרכים האלה לא מקובלות על מדינת ישראל".⁵⁷ האמצעים החלופיים שבהם השתמש צה"ל ביתר שאת בשנות האינתיפאדה היו הריסת בתים ואטימתם, מעצרים מנהליים, גירוש, סגר, עוצר וכדומה.

הריסת בתים ואטימתם

בימי האינתיפאדה רבו מאוד המקרים שבהם נהרסו או נאטמו בתיהם של מי שהורשעו

53 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 141.

54 "פתיחה באש על ידי כוחות הביטחון בשטחים" (דו"ח מקיף, 1990), בצלם, עמ' 22 (הובא אצל עמנואל רוזן, מעריב, 23.1.89).

55 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 145–146.

56 שלו (לעיל הערה 37), עמ' 120–121.

57 שם, עמ' 113.

(ולעתים רק נחשדו) בפעילות חבלה נגד ישראל, בסיוע לארגוני טרור, בארגון התפרעויות ובהסתה לאלימות. לפני האינתיפאדה נחשבה הענישה באמצעות הריסת בית או אטימתו לצעד קשה ביותר, שננקט רק במקרים חמורים ביותר, כגון רצח, ניסיון לרצח, השלכת רימונים, מטעני חבלה וכד'. אולם בזמן האינתיפאדה נקטו גורמי הביטחון הרבה יותר בענישה זו. ענישה זו לא הוגבלה עוד לתגובה על פיגועי טרור חמורים, אלא גם ננקטה כעונש על יידוי בקבוקי תבערה (אפילו אם לא נגרם נזק ממשי), לענישת פלסטינים שפעלו נגד פלסטינים שנחשדו כ"משתפי פעולה" עם ישראל, ואף בשל יידוי אבנים. בין השנים 1979–1986 נהרסו ונאטמו בשטחים 223 בתים,⁵⁸ ובשלוש שנות האינתיפאדה הראשונות נהרסו ונאטמו שם פי שניים בתים – 550. לדברי הפצ"ר סטרשנוב:

עם פרוץ ההתקוממות וריבוי הפיגועים, התעורר הצורך בביצוע מיידית של הריסה ואטימה של בתים, כתגובה קשה וחריפה ככל שניתן כלפי המבצע, כמו גם כהרתעה כלפי מבצעים בכוח של פיגועים ומעשי חבלה למיניהם.⁵⁹

שיטת הענישה בדרך של הריסת בתים ואטימתם זכתה להכשר של בית המשפט עוד לפני האינתיפאדה. בית הדין הגבוה לצדק (בג"צ 698/85) קבע כי:

אין כל יסוד לקובלנת העותרים שהריסת בתים יש בה משום ענישה קולקטיבית. לגרסתם, אין להעניש אלא את המחבלים והעבריינים עצמם, ואילו הריסת בית יש בה כדי לפגוע ביתר בני המשפחה שיישארו מחוסרי גג. פירוש כזה אילו היה מתקבל על דעתנו היה מרוקן מתוכנה את התקנה הנ"ל והוראותיה, וכל מה שהיה נותר ממנה לא היה אלא אפשרות להעניש מחבל המתגורר לבדו ויחידי בבית.

בית המשפט הדגיש את המטרה ההרתעתית של השימוש בענישה בדרך של הריסת בתים ואטימתם באמרו:

(אפקט הרתעתי) צריך לחול לא רק על המחבל עצמו אלא גם על הסובבים אותו... עליו לדעת כי מעשיו הנפשעים יפגעו לא רק בו אלא שעלולים הם להמיט סבל רב גם על בני משפחתו. מבחינה זו אין הסנקציה של ההריסה הנ"ל שונה מעונש המאסר המוטל על ראש משפחה, אב לילדים קטנים, שיישארו ללא תומך וללא מפרנס.⁶⁰

המספר הרב של פעולות הענישה בדרך של הריסת בתים ואטימתם הניע את מערכת הביטחון להתאים את נוהלי הענישה לצרכים בשטח. הותר למערכת הביטחון "במקרים

58 "הריסות ואטימות בתים כאמצעי ענישה בגדה המערבית וברצועת עזה בתקופת האינתיפאדה" (דף מידע), בצלם, ספטמבר 1989, עמ' 13.

59 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 80, 85.

60 "הפרות זכויות האדם בשטחים, 1990–1991", בצלם, 1992, עמ' 41.

דחופים ויוצאי דופן של פיגועים חמורים ותפיסה מהירה של העבריינים, תוך פרק זמן קצר וסביר מאז הפיגוע, להפעיל את הסנקציה לפי תקנה 119 באופן מידי מבלי לאפשר את מימוש זכות הטיעון".⁶¹

בעקבת הריסת שלושה עשר בתים בכפר ביתא (באפריל 1988) ללא מתן זכות טיעון לבעליהם, עתרה האגודה לזכויות האזרח בישראל לבג"ץ. במהלך הדיון הציעו השופטים פשרה, שלפיה במקרים החמורים ויוצאי הדופן, המחייבים לדעת מערכת הביטחון צעד מידי של הריסת הבית, יתקיים הליך דו-שלבי: תחילה ייתפס הבית וייאטם מיידית, ורק לאחר שתינתן לנפגע זכות טיעון, והטיעון יידחה על ידי המפקד הצבאי או על ידי בג"ץ – ייהרס הבית. הפצ"ר סטרשנוב מעיד כי הצעה זו, שהתקבלה על דעת העותרת, לא נתקבלה על דעתו של שר הביטחון, יצחק רבין:

הן פרקליטת המדינה והן אנוכי תמכנו בהצעת שופטי בית המשפט העליון, והמלצנו בפני שר הביטחון לאמצה... בתאריך 30.7.89 הפך בית המשפט העליון את הצעת הפשרה שיזם לפסק דין סופי והפך את הצו על תנאי שהוציא כנגד המדינה לצו מוחלט.⁶²

בכך כפה למעשה בית המשפט על מערכת הביטחון נוהל דו-שלבי זה במקרים חמורים ויוצאי דופן.

על מחשבותיהם ותחושותיהם של מקבלי ההחלטות על סוג זה של ענישה ניתן ללמוד מדבריו של ראש הממשלה דאז, יצחק שמיר, אשר נשאל למה הוא מתכוון באמרו "להשיב להם כגמולם":

להראות למנוולים האלה שהורגים בנו ללא רחם שיש מי שיוודע להחזיר מכה על מכה. צריך להוכיח לכל המרצחים הללו, לכל ה"שאהידים" למיניהם שעוד קודם שיגיעו ל"גן העדן המוסלמי" אנחנו ניפרע מהם בכל דרך שנמצא לנכון. ניתן להוכיח לארגוני הטרור ולראשיהם, לכל הכנופיה הערפאתית לסוגיה, לאנשי הג'יהאד האסלאמי, ולכל שאר השותפים לטרור הפלסטיני, שפעולות הטרור יזיקו להם יותר מאשר לנו, לדוגמה: בדרך של הריסת בתים של הרוצחים והרחקת כל אלה ששיתפו עמם פעולה.⁶³

ההערכה של גורמי הביטחון בישראל בדבר יעילותן של הריסת בתים ואטימתם באה לידי ביטוי בדבריו של הרמטכ"ל, דן שומרון, ב-8 בנובמבר 1988, שאמר לוועדת חוץ וביטחון של הכנסת: "למרות הנזק לטווח ארוך שמסב פיצוץ הבתים, אין להניח לאינתיפאדה

61 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 80–81, 85. זכות הטיעון היא זכותו של האדם לטעון את טענותיו בפני הרשות לפני פגיעה בזכות מהותית שלו, בניסיון לשכנע את הרשות להימנע מהפגיעה.

62 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 82.

63 ריאיון של כותב המאמר עם יצחק שמיר, נובמבר 1996.

להמשיך ולהשתולל. אין להתעלם גם מהיות פעולה זו בעלת משמעות מרתעת". שר הביטחון תמך בהערכה זו בינואר 1989, וגרס כי מדיניות זו אכן יעילה. לדבריו: "לאחרונה הצטמצמה תופעת השלכות בקבוקי התבערה כתוצאה ממדיניות הענישה שנקטנו, המתבטאת בהרס בתים". בתצהיר התשובה של אלוף פיקוד המרכז, עמרם מצנע, לבג"ץ, הוצגו נתונים המוכיחים, לדבריו, יעילות זו:

על פי הנתונים שברשותי, מדיניות זו [של הפעלת הסנקציה לפי תקנה 119] הביאה לתוצאות בכך שכמות מקרי זריקות בקבוקי התבערה פחתה במידה משמעותית מאז הנהגתה... במהלך חודש יולי ומחצית חודש אוגוסט נרשמו באיו"ש 113 מקרים של השלכת בקבוקי תבערה "בלבד". להערכתי מרכיב משמעותי בירידה זו, אשר אנו מקווים כי תימשך בחודשים הקרובים, ניתן לייחס להשפעה שבהפעלת תקנה 119, במלוא חומרתה ובמידות נגד בתיהם של זורקי בקבוקי התבערה...⁶⁴

אולם, יעילות הענישה בשיטה של הריסת הבתים ואטימתם לא הוכחה מעולם: לא בשימוש הנמרץ שנעשה בה בימי האינתיפאדה ולא בשימוש הפרטני והבררני שקדם לה. אריה שלו מצביע על שני גורמים המסבירים, לדעתו, את הירידה שחלה בתועלת הענישה מהסוג הזה ובהרתעה שבה: האחד – החלטת אש"ף להעניק פיצוי כספי למשפחות הנפגעים, והשני – אפקט הבומרנג שהיה כרוך בצעד ענישה זה, דהיינו הגברת השנאה וההתנגדות לישראל.⁶⁵

מעצר מנהלי

אחד מאמצעי הענישה המנהליים הידועים והיעילים בתקופת האינתיפאדה היה המעצר המנהלי. המעצר נועד להרחיק מהשטח את הגורם העוין, המסית לאלימות או המבצע פיגועים – ללא משפט פומבי וללא גילוי הראיות לציבור ולנאשם עצמו. המעצר נועד להקל על גורמי הביטחון להתמודד עם מקרים שבהם חשיפת הראיות עלולה לגרום נזק לביטחון המדינה, בגלל חשיפת זהותו של מקור המידע או חשיפתן של שיטות עבודה מודיעיניות שדרכן הושג המידע.

בדומה לסוגי הענישה המנהליים האחרים, גם המעצר המנהלי מבוסס על תקנות ההגנה לשעת חירום. עם תום המערכה בלבנון, עד האינתיפאדה (1985–1987) השתמשו בו בצורה פרטנית ומצומצמת ביותר נגד גורמים שנחשדו בפיגועי טרור או בסיוע לביצועם, וכן נגד כאלה שנחשדו בהשתייכות לארגוני טרור. בימי האינתיפאדה נעשה שכיח השימוש במעצר המנהלי. ערב פרוץ האינתיפאדה היו במעצר מנהלי בשטחים כמאתיים פלסטינים

64 "הריסות ואטימות בתים כאמצעי ענישה בגדה המערבית וברצועת עזה בתקופת האינתיפאדה" (דף מידע), נובמבר 1990, בצלם, עמ' 26.

65 שלו (לעיל הערה 37), עמ' 129.

בלבד, אבל בשלוש שנות האינתיפאדה נעצרו במעצר מנהלי כארבעה עשר אלף תושבים מאזורים אלה.⁶⁶

השימוש הנרחב בענישה מסוג זה חייב את מערכות המשפט (ובעיקר את הפרקליטות הצבאית) להיערך בהתאם ולהתאים את סדרי הדין הקבועים בתקנות לתנאי השטח ולדרישותיו. אחת הבעיות המרכזיות שבהן נתקלה מערכת הביטחון הייתה סוגיית "הפיקוח האוטומטי" על המעצר המנהלי. לפיו חובה להביא את העצור לפני שופט שיבחן את נסיבות המעצר בתוך 96 שעות מהמעצר. חוסר יכולתה של מערכת המשפט הצבאית להתמודד עם דרישה זו, בשל מספר העצורים הרב, גרם במקרים מסוימים לשחרורם של עצורים מנהליים שלא הובאו בפני שופט במועד. על פי הצעת הפרקליט הצבאי הראשי שונה אפוא ב-17 במרס 1988 ה"צו בדבר מעצרים מנהליים (הוראת שעה) (יהודה ושומרון) (מס' 1229), התשמ"ח-1988", ולאחר מכן שונה גם הצו הדומה בחבל עזה, ובוטלה חובת "הפיקוח האוטומטי" על ידי שופט צבאי בתוך 96 שעות מעת המעצר, וכן בוטל הצורך בעיון התקופתי מחדש מדי שלושה חודשים, אך ניתנה לעציר אפשרות לערער על מעצרו בפני ועדת ערעורים. הסמכות להוציא צו מעצר מנהלי הוקנתה לכל מפקד צבאי בכיר, ולא רק למפקד כוחות צה"ל באזור. שינוי הצו אפשר לעצור בתוך תקופה קצרה אלפי פלסטינים בשטחים במעצר מנהלי, ולשם כך אף הוכשר מתקן כליאה מיוחד בקציעות.⁶⁷ סטרשנוב מעיד על כך שהמוניות הענישה לא פגעה למעשה בהליכים המשפטיים התקינים (במסגרת המעצר המנהלי), וכי:

עוד בטרם חתם המפקד הצבאי על צו המעצר המנהלי היה עליו לקבל חוות דעת היועץ המשפטי לאזור... על מנת לקבוע אם יש בסיס משפטי מספיק למעצר... על היועץ המשפטי היה חובה לוודא כי המידע כנגד העציר מבוסס על יותר ממקור מודיעיני אחד, כי יש הצלבות מידע... וכי מדובר במידע אמין ומבוסס... העיקרון המנחה היה שבמקרים שבהם ניתן להעמיד החשוד לדין בפני בית משפט צבאי ולחשוף את חומר הראיות בהליך פתוח בבית משפט יש לעשות כן...⁶⁸

היקף המעצרים המנהליים (אלפים רבים בתוך שלוש שנים) מעלה ספק אם אכן היה ביכולתה של מערכת המשפט הצבאית לבצע בדיקה פרטנית מדוקדקת בכל מקרה של מעצר מנהלי, כפי שמעיד על כך סטרשנוב. יתרה מכך, העובדה שברוב המקרים הואשמו העצורים בארגון פעילות של מחאה אלימה, התססת השטחים וכו', ולא בפעילות חבלנית עוינת, מציבה סימן שאלה לגבי יכולתה של המערכת הביטחונית, כפי שטוען הפצ"ר, להביא מידע מודיעיני מיותר ממקור אחד על כל אחד מאלפי העצורים. השינוי בצו, והמעצרים ההמוניים שבוצעו לאחר מכן, עוררו גלי מחאה ציבורית בישראל ובחוץ לארץ,

66 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 66, 72.

67 שם, עמ' 66–67, 70.

68 שם, עמ' 71.

שהביאו בין השאר לתיקון נוסף של הצו, שקבע כי לשופט שידון בערעורו של העציר המנהלי תהיה סמכות החלטה בערעור ולא רק סמכות המלצה.⁶⁹ בהתייחסו לסוג זה של ענישה המליץ ראש השב"כ לשעבר יעקב פרי על מינון קפדני של המקרים שבהם יבוצע מעצר מנהלי. לעומת זאת, הוא מדגיש את האפקטיביות הרבה של המעצר המנהלי:

מעצר מנהלי הוא כלי שהפך להיות פשוט, כלי שאי אפשר בלעדיו... באותם מקרים שבהם ארגוני מודיעין לא יכולים לחשוף את החומר או לא יכולים להביא ראיות, או מתמודדים עם מאסות גדולות מאוד שפשוט אין יכולת פיסית לעצור את כולם, אז הוא כלי יעיל... [כש] יש סיכון של מקורות, או דברים מהסוג הזה, ואז הוא כלי יעיל... העובדה... [ש] מעצר מנהלי הפך להיות במסה כזאת הוריד את האפקטיביות של הכלי... אני חושב שהוא כלי נכון במגוון הכלים, אולם המינון זה מה שקובע. אם יש לך עשרת אלפים מעצרים מנהליים אז הוא כלי פחות טוב מאשר יש לך חמישים.⁷⁰

גירוש

עד האינתיפאדה, וגם אחריה, שימש הגירוש את ישראל כאמצעי ענישה מנהלי נגד פעילים בולטים בארגון מחאה אלימה ונגד גורמים מתסיסים המטיפים לאלימות, ולא נגד מי שנתפס בביצוע פיגועים בפועל (האחרונים הועמדו בדרך כלל לדין ונדונו למאסר). עד האינתיפאדה, ובשנתה הראשונה, נחשב הגירוש לענישה החמורה ביותר נגד גורמים אלה ולאמצעי שתכליתו הרחקה של גורם מתסיס מהשטח. אף כי פעולת הגירוש הייתה עלולה לגרום מתיחות והסלמה זמנית בשטח, הרי בטווח הארוך התועלת שבגירוש עלתה על הנזק הזמני. ביטוי לכך ניתן בדבריו של הרמטכ"ל, דן שומרון, שאמר: "הגירוש מהשטחים הוא עונש מרתיע ואפקטיבי, אף כי בטווח הקצר הוא מתסיס את השטח. עונשי הגירוש יימשכו, אך לא יהיו גירושים המוניים".⁷¹

כאמור, עם פרוץ האינתיפאדה והסלמת האירועים האלימים בשטחים, עשתה ישראל שימוש בכל ארסנל הענישה המוכר לה זה כבר, אולם בתדירות ובהיקפים גדולים הרבה יותר. כך גם התרבו עונשי הגירוש, בהשוואה לשנים שקדמו לאינתיפאדה, אולם בזה היה הגידול בעשרות אחוזים ולא במאות אחוזים, כמו בעונשים האחרים. במילים אחרות, על אף ריבוי הגירושים, הקפידה ישראל על הפרטניות והבררניות של אמצעי חמור זה: בשנת 1987 גורשו מהשטחים שמונה פלסטינים, ב-1988 – שלושים ושניים, ב-1989 – עשרים ושישה, וב-1990 – לא גורש אף פלסטיני אחד.⁷²

69 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 68.

70 ריאיון של כותב המאמר עם ראש השב"כ לשעבר, יעקב פרי, 28 בנובמבר 1999.

71 ידיעות אחרונות, 28.8.89, עמ' 5.

72 "גירוש פלסטינים מהשטחים והגירוש ההמוני בדצמבר 1992" (דו"ח מקיף, יוני 1993), בצלם, עמ' 14.

בינואר 1988, כחלק מניסיונות הממשלה להרגיע את הרוחות בשטחים ולצמצם את האלימות, גורשו ארבעה פעילים בכירים שהיו מעורבים בארגון ההתפרעויות. שר הביטחון יצחק רבין השיב לשאלתה בכנסת, והדגיש כי הגירוש הוא "אמצעי יעיל למקרים בודדים. אף פעם לא ננקט אמצעי זה נגד מספרים גדולים". לטענתו, כל המגורשים היו מעורבים בפעילות חבלנית עוינת והם נבחרו "במגמה לסלק מארגנים ומסיתים שחזרו לסורם ולהבטיח שלא ימשיכו להתסיס את השטח".⁷³ בעקבות הגירוש כונסה מועצת הביטחון של האו"ם ופה אחד פרסמה הודעת גינוי, וזו לשונה:

- מועצת הביטחון, בהזכירה את החלטתה 605 (1987) מ-22 בדצמבר 1987, מביעה דאגה רבה נוכח המצב בשטחים הפלסטינים הכבושים, לאחר שנמסר לה על החלטת ישראל, המדינה הכובשת, "להמשיך בגירוש" אזרחים פלסטינים בשטחים הכבושים, ובהזכירה את אמנת ז'נבה בעניין ההגנה על אזרחים בעתות מלחמה מ-1 באוגוסט 1949.
- מאשרת שוב שאמנת ז'נבה בעניין הגנה על אזרחים בעתות מלחמה מ-12 באוגוסט 1949 חלה על השטחים הפלסטינים ושטחים ערביים אחרים, שנכבשו על ידי ישראל מאז 1967 כולל ירושלים.

- קוראת לישראל להימנע מגירוש אזרחים פלסטינים כלשהם מהשטחים הכבושים.
- תובעת נמרצות מישראל, המדינה הכובשת, לקיים את התחייבויותיה הנובעות מהאמנה.

- מחליטה להמשיך לעקוב אחר המצב בשטחים הפלסטיניים ובשטחים ערביים אחרים שנכבשו על ידי ישראל מאז 1967, לרבות ירושלים.⁷⁴

פרשת המגורשים סייעה לאש"ף "לעלות על עגלת האינתיפאדה" ולגרוף רווחים פוליטיים מהאירועים האלימים בשטחים ומהמראות הקשים ששודרו בעולם. לשם כך נערך אש"ף למסע תעמולה רחב היקף ומתוקשר היטב. אש"ף חקר את האנייה "סול פריין", שינה את שמה ל"ספינת השיבה", הכין אותה להפלגה לישראל והעלה על סיפונה – לצד עיתונאים רבים – גם כמה מגורשים. בשבת, 13 בפברואר 1988, התפוצצה בלימסול שבקפריסין מכונית, ונמצאו בה גוויותיהם של שלושה מפקדים בכירים בפת"ח שעסקו בענייני "ספינת השיבה" והיו מעורבים בעבר בפעולות חבלה רבות.⁷⁵ למחרת התפוצצו ב"ספינת השיבה" כמה מטעני חבלה, והיא טובעה בנמל לימסול. ב-16 בפברואר האשים דובר אש"ף את המודיעין הישראלי בפיגוע והבטיח נקמה. ראש הממשלה יצחק שמיר, שביקר באותה עת ברומא, אמר כי למד על האירוע בלימסול רק מכלי התקשורת ואינו יכול לומר דבר.⁷⁶ כעבור ימים אחדים טובעה מול חופי לבנון סירת גומי ובה חוליית מחבלים שהייתה בדרכה

73 ידיעות אחרונות, 7.1.88, מוסף "24 שעות", עמ' 17.

74 שם, עמ' 3.

75 הארץ, 9.6.92.

76 מייק אלדר, שייטת 13 – סיפורו של הקומנדו הימי, ספריית מעריב, 1993, עמ' 654.

לפיגוע בישראל. הפיגוע תוכנן כפעולת נקם על טיבוע "ספינת השיבה" והרג שלושת המחבלים בקפריסין. שני מחבלים נהרגו ושניים שחו לחוף.⁷⁷

בראשית אפריל 1988, בעת שילדי מתנחלים טיילו ליד כפר ביתא, תקפו תושבי ביתא את המטיילים וניסו לחטוף את נשקם של המאבטחים. רוב המטיילים נפצעו ובמהומה נורו יריות שכתוצאה מהן נהרגו הנערה תרצה פורת מאלון מורה וצעיר ערבי. האירוע גרם למחאה אלימה של המתנחלים נגד ערביי ה"שאביבה" (תנועת הנוער של הפת"ח בשטחים) ולביקורת מצד המתנחלים על צה"ל, כולל קריאה לפיטורי הרמטכ"ל.⁷⁸ כעבור זמן קצר הוחלט לגרש שמונה מתושבי השטחים, וכן הוצאו שנים עשר צווי גירוש נוספים, שישה מהם נגד תושבי הכפר ביתא. על פי מקורות ביטחוניים, הגירוש נעשה כחלק ממדיניות ההרתעה של צה"ל.⁷⁹ בג"ץ דחה את עתירותיהם של שלושה מועמדים לגירוש. נשיא בית המשפט ציין בהחלטה כי "אין מדובר באמנה [ז'נבה], אף לא ברמז, על סילוק מהשטח של מחבל מסתנן או סוכן אויב אלא על הגנה של כלל האוכלוסייה האזרחית מפני גירוש".⁸⁰

ככל שהתמשכה האינתיפאדה וככל שהתרבו הגירושים ולא השתררה רגיעה, הועלו ספקות בקרב גורמים שונים לגבי יעילותו של אמצעי זה בהשגת רגיעה. גורמי הביטחון העריכו כי היעילות של אמצעי הענישה מוגבלת בעיקר בשל הנוהל המשפטי הממושך הכרוך בגירוש, והזמן הרב שחולף בין הוצאת צו הגירוש, מיצוי ההליכים המשפטיים והגירוש בפועל. גם הביקורת הבין-לאומית והגינויים לישראל בשל הגירושים חיזקו את הספקות לגבי תועלתו של העונש. כבר בפברואר 1989 הודיע אפוא שר הביטחון לוועדת חוץ וביטחון של הכנסת על שינוי מדיניות. לדבריו, החליט צה"ל להקטין את מספר המגורשים בגלל ספקות לגבי יעילותו של צעד זה.⁸¹

ביוני 1989 ניסה שר הביטחון להרגיע את השטח לאו דווקא באמצעות הגירושים, אלא בתוספת הבטחה כי רגיעה בשטח תאפשר להחזיר את המגורשים לבתיהם. לאחר הגירוש ביוני 1989 הודיע רבין כי אם תהיה רגיעה בשטחים תישקל האפשרות להחזיר את המגורשים הללו לבתיהם תוך שלוש שנים, בכפוף להפסקת כל פעילות נגד ישראל מצדם.⁸² גם הבטחה זו לא השיגה את היעד המבוקש. בחודשים שלאחר מכן נמנעה ישראל, כאמור, מגירושי פלסטינים מהשטחים. בד בבד עם זאת, דרש שר הביטחון בחודשים מאי ויוני 1989 משר המשפטים ומהיועץ המשפטי לממשלה לנסות למצוא פתרון משפטי שיאפשר גירוש של מסיתים ושל חשודים במעשי אלימות בתוך 72 שעות עד שבעה ימים מהוצאת

- 77 הארץ, 29.2.88.
- 78 שפרינצק (לעיל הערה 43), עמ' 97.
- 79 ידיעות אחרונות, 12.4.88, עמ' 1.
- 80 הארץ, 15.4.88.
- 81 שלו (לעיל הערה 37), עמ' 130–131.
- 82 מעריב, 30.6.89, עמ' 3.

הצו.⁸³ בעקבות הדרישה, הקימו שר הביטחון ושר המשפטים צוות בין-משרדי לבדיקת כל האמצעים הננקטים נגד תושבי השטחים, ובהם הגירוש. בסיכום עבודת הצוות נכתב:

השב"כ יציג רשימות המועמדים לגירוש... לבדיקה משפטית, אם אכן יש מועמדים ברמה הנדרשת על פי הפסיקה לקיום גירוש אינדיבידואלי, להבדיל מגירוש מסיבי... בוועדות המייעצות של הצבא ייעשה מאמץ לקיים דיון מיום ליום ולבית המשפט העליון יוגשו בקשות להקדמת הדיון ותינקט יוזמה לזירוז ההליכים.⁸⁴

בסוף 1990 הוחלט לשוב ולהוציא צווי גירוש נגד פלסטינים בשטחים, אף שמערכת הביטחון והמערכת המשפטית לא הצליחו למצוא מענה הולם לזירוז הליכי הגירוש.⁸⁵ גם לאחר חידוש הגירושים, ניסו מערכת הביטחון והדרג הפוליטי למצוא פתרונות חדשים לבעיית הגירוש. במאי 1991 העלה הרמטכ"ל, רב-אלוף אהוד ברק, בפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת הצעה לגרש פלסטינים מהשטחים לזמן קצוב, כדי לאפשר שימוש תכוף יותר בגירוש. לדעתו, גירוש לתקופה קצובה של שמונה עשר חודשים לא יגרור ביקורת בינלאומית חריפה.⁸⁶

ענישה קיבוצית: סגר ועוצר

לצד הענישה המנהלית האישית נקטה ישראל במשך כל שנות שלטונה בשטחים, ובייחוד במהלך האינתיפאדה, צעדי ענישה כלפי כלל האוכלוסייה באזור מסוים, כדי להביא להרגעת השטח ולמנוע התפרעויות ואירועים אלימים באותו האזור. במסגרת זו הטילו כוחות הביטחון של ישראל עוצר מקומי (מניעת יציאת התושבים לרחובות באזור מסוים), סגר (מניעת מעבר של פלסטינים מאזור מסוים לאזור אחר, ומהשטחים לישראל), וכן נקטו פעולות שנועדו להקשות על הפלסטינים לתמוך באינתיפאדה ולהשתתף בה, שעיקרן קנסות על המשתתפים או על הורי ילדים שהשתתפו בהתפרעויות או ביידוי אבנים.

אחד האמצעים שישראל עשתה בהם שימוש רב היה העוצר. אמצעי זה פירושו שתושבי האזור שהוטל עליו עוצר אינם רשאים לצאת מבתיהם, חוץ מזמן קצר מדי יום שבו העוצר מוסר זמנית כדי לאפשר לתושבים לרכוש מוצרי מזון. בהתייחסו לשימוש באמצעי העוצר בימי האינתיפאדה כתב אריה שלו כי:

יש בו להקשות ואף למנוע פעילות אלימה מצד אזרחים, אך בד בבד ככל שהוא מקיף אוכלוסייה גדולה יותר ובהיותו עונש כללי (קולקטיבי) הוא דוחף אנשים נוספים כנגד ישראל... העוצר היווה אמצעי חשוב למיתון ההתקוממות ולמניעת

83 גירוש (לעיל הערה 72), עמ' 15.

84 סטרשנוב (לעיל הערה 46), עמ' 107.

85 הפרות (לעיל הערה 60), עמ' 90.

86 גירוש (לעיל הערה 72), עמ' 16.

הפגנות אלימות מצד אלפים, אך גרם לנזק בכך שסייע להפיכת ההתקוממות למשותפת למרבית האוכלוסייה... השפעתו היא מקומית וזמנית (למשך זמן העוצר) והינה טקטית ולא הרתעתית יותר ולמשך זמן.⁸⁷

פעולות מסוג זה נתפסו בעולם כאמצעי ענישה קיבוציים שבהם רבים נדרשים לשלם את המחיר בגין הפרת החוק והסדר בידי מעטים. גם בישראל המליצו גורמים שונים לנקוט אמצעי ענישה קיבוציים נגד האוכלוסייה הפלסטינית, בניסיון להעביר להם את המסר החד-משמעי כי אל להם להשתתף או לסייע בפעילות אלימה כלשהי נגד ישראל, וכן כדי להעלות את רף המחיר שהאוכלוסייה תידרש לשלם בגין אירועי האינתיפאדה. כך למשל טען רחבעם זאבי כי:

עלינו לחפש מה כואב להם ואיננו עושים זאת. אנחנו נבהלים למשל מעונש קיבוצי, למרות שזה עבד באופן יוצא מן הכלל. מהומות בבית פג'אר יגררו אחריהן איסור יצוא אבנים דרך גשר אלנבי. אם תהיינה מהומות בחברון, הענבים מכרמי חברון לא יישלחו לירדן! אם תאמר שאין זה מוסרי, אשיב לך שזה יותר ממוסרי, מפני שעל ידי כך אנו גורמים לכך שפחות דם יישפך, יהודי וערבי כאחד. אבל מתנגדים לנהוג כך, כי זה עונש קיבוצי. הממשלה חיה בסיוט מפני התקשורת ובאימה מפני הביקורת הפרלמנטרית ומפני חברים מתוכה... שמיר איננו פחדן אבל לא עלי להסביר מדוע הממשלה מתנגדת לעונש קיבוצי, האם בגלל ששמיר אינו רוצה להרחיק מעליו את שר המשפטים מרידור, המתנגד לכך, או מפני שבחדרי בטנו גם הוא מתנגד לכך, אף שקשה לי להאמין בכך.⁸⁸

על תמיכתו של יצחק שמיר בענישה קיבוצית (תוך הבנת מגבלותיה של ישראל לגבי צעדים אלה) ניתן ללמוד מהתבטאויותיו בנושא:

הטרור ימשיך להיות חלק משגרת חיינו... אם לא נפעל להדברתו בכל הנחישות הראויה, הוא עלול לסכן את קיומנו. יש לפעול בכוח הזרוע, בכל העוצמה המתבקשת מן הנסיבות, ולדכא אותו. צריך לשלם כגמולם לעושי הטרור ולמסייעים להם. בלי שום היסוסים... ובחריפות. כך הייתי נוהג בתושבי כפר מרצחים שממנו יצאו חוליות הפשע שחטפו ורצחו את החייל שרון אדרי הי"ד.⁸⁹

לעומת עמדה זו, הציג השר אריאל שרון עמדה שונה, לפיה הוא היה "מצמצם ודוחה ענישה קיבוצית של פלשתינאים בשטחים". לדבריו, כדי לשים קץ לאינתיפאדה לא צריך לנקוט צעדים קשוחים יותר, אלא צעדים שונים:

87 שלו (לעיל הערה 37), עמ' 116.

88 מיכאל ששר, שיחות עם רחבעם גנדי זאבי, ירושלים: ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 1992, עמ' 132–133.

89 חיים משגב, שיחות עם יצחק שמיר, ספרית הפועלים, 1998, עמ' 113.

המלצתי פעמים רבות לנקוט בצעדים שונים. הדבר החשוב ביותר הוא להבחין בין ערבים פלסטינים הפועלים נגדנו לבין החלק הלא פעיל של האוכלוסייה, ואז להילחם בהם.⁹⁰

סיכום

בחינת הישגי האינתיפאדה מעלה כי ברוב המקרים היעדים שהוצבו על ידי הפלסטינים אכן הושגו. לדברי צא"ע, האינתיפאדה גרמה לכך שישראל לא הייתה יכולה להמשיך ולהתעלם מהלאומיות הפלסטינית.⁹¹ ישראל הבינה כי לא תוכל להביס את הלאומיות הפלסטינית לעד, והובהר לה כי האופציה הירדנית אינה ישימה עוד. האינתיפאדה חידדה את הוויכוח בחברה הישראלית על עתיד הצביון של המדינה אם יוחל השלטון הישראלי על הפלסטינים וייפגע האופי היהודי של המדינה, או אם תהא שליטה צבאית על הפלסטינים ללא הענקת שוויון זכויות וייפגעו היסודות הדמוקרטיים של המדינה. אולם ההישג העיקרי של האינתיפאדה היה ככל הנראה דווקא מול דעת הקהל הבין-לאומית. האינתיפאדה ביטלה את המשוואה שהייתה מקובלת בעולם עד לאותה עת שלפיה לאומיות פלסטינית וטרור חד הם. האינתיפאדה קירבה את הלאומיות הפלסטינית למעמד של מדינה והציגה את המדיניות הישראלית כקולוניאליזם גוסס: "אולם יותר מהכול הפלסטינים זכו באמצעות האינתיפאדה לבסיס פוליטי המוני הנדרש לכל התנועות לשחרור לאומי..."⁹².

אברהם סלע מצביע על ההישגים האלה של האינתיפאדה:

- הבעיה הפלסטינית הוחזרה למרכז העניין הציבורי במערב אירופה ובארצות הברית.
- המלך חוסיין, שמעמדו הפוליטי בגדה המערבית ספג מכה אנושה, הודיע על "התרת הקשר המשפטי והמנהלי בין הגדות".
- אש"ף הצליח תוך זמן קצר להשתלט על האינתיפאדה, לנטרל את המנהיגות המקומית ולעשותה תלויה בו מבחינה כספית ופוליטית.
- נפתח דו-שיח ישיר, אם כי בדרג נמוך, בין ארצות הברית לאש"ף, שביטא למעשה הכרה בארגון.
- הוחרף הקיטוב בחברה הישראלית באשר לגורל השטחים, וממשלת האחדות הלאומית נאלצה לצאת ביזמה מדינית שהגדירה את התושבים הפלסטינים בשטחים – לראשונה מאז 1948 – כשותף עיקרי למשא ומתן.
- ניתן תמריץ לתהליך בניית המדינה הפלסטינית ומוסדותיה תוך ניתוק מהשלטון הישראלי.⁹³

90 הארץ, 26.2.90.

91 סייג (Sayigh, לעיל הערה 2), עמ' 659.

92 Edward Said, *The Politics of Dispossession – The Struggle for Palestinian Self-Determination 1969-1994*, Vintage 1994, pp. 349, 659

93 אברהם סלע, "סמכות ללא ריבונות – דרכו של הארגון לשחרור פלסטין ממאבק מזוין להסדר

אולם אחד ההישגים החשובים ביותר של האינתיפאדה היה ביסוס המעמד של תושבי השטחים בכל הזירות הרלוונטיות: מעתה ואילך לא הייתה יכולה עוד הנהגת אש"ף להתעלם מהצרכים, מהשאיפות ומההנהגה של תושבי השטחים, ומעמדם של אלה התחזק בתוך אש"ף. בעיית השטחים עלתה לראש סדר היום בעולם הערבי ובדעת הקהל הבין-לאומית בזכות החשיפה התקשורתית העצומה והסיקור של אירועי האינתיפאדה. ולבסוף, האינתיפאדה גם הניעה את ישראל לצאת ביזמה לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ולתושבי השטחים ולהנהגתם היה תפקיד מפתח ביישום יזמה זו.

הישג חשוב נוסף בעיני הפלסטינים היה הפיחות במעמדה של ירדן בשטחים. אם עד לאינתיפאדה התחרו אש"ף וירדן על מעמדם ועל מידת התמיכה בהם בשטחים, הרי האינתיפאדה הביאה תחרות זו לסיומה בניצחון ברור של אש"ף. חוסיין, שלא הצליח להבין בחודשים הראשונים של האינתיפאדה כיצד ישראל אינה מצליחה לדכא את המהומות, נתקף עד מהרה חרדה שמא ההתקוממות בשטחים תגלוש לתחומי ארצו ותגרור אחריה את הפלסטינים המתגוררים בה. חצייתם של נאמני ירדן המסורתיים בשטחים את המתרס, והמעבר לשורות אש"ף ולארגונים האסלאמיים, בעקבות לחץ פסיכולוגי ולחץ פיזי מצד פעילי האינתיפאדה, הבהירו לחוסיין כי אין לירדן דרך חזרה, וכי עליה להתנתק רשמית מהשטחים. בסוף יולי 1988 שידר המלך חוסיין בכלי התקשורת הממלכתיים הירדניים את החלטתו בדבר "ניתוק הקשר המנהלי והמשפטי" בין ירדן לגדה המערבית. לכאורה, הוויתור של ירדן על הריבונות בגדה המערבית נועד לפנות את הדרך לאש"ף, אולם חוסיין קיווה, בסתר לבו, כי הניתוק הכלכלי וביטול תכנית החומש הירדנית לפיתוח השטחים ב-1.3 מיליארד דולר יניעו את הפלסטינים לבקש ממנו לחזור בו מהחלטתו.⁹⁴ אחד הביטויים המעשיים הראשונים לצעד של חוסיין הייתה החלטת ממשלת ירדן (ב-4 באוגוסט 1988) לפטר את כל 21 אלף הפלסטינים המקבלים משכורות מהתקציב הירדני ומתגוררים ביהודה ובשומרון, וכן להחליף את הדרכונים הירדניים המצויים בשטחים בתעודות מסע.⁹⁵

עד מהרה הבינו קובעי המדיניות הישראליים כי השלכות האינתיפאדה חורגות מהפרות סדר, אלימות וטרור, ומשפיעות על האינטרסים החיוניים של המדינה ומעצבות סדר יום חדש לסכסוך הישראלי-ערבי. לדברי רבין:

האסטרטגיה של ישראל ב-34 השנים הראשונות לקיומה מ-1948 ועד ל-1982 הייתה למקד את העימות הערבי-ישראלי ואת פתרונו במישור של מדינות ערב

מדיני", התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה? (בעריכת משה מעוז), תל-אביב: הוצאת מערכות, 1996, עמ' 401-402.

94 הארט (Hart, לעיל הערה 10), עמ' 489.

95 אלכסנדר בליי, "יזמת אוגוסט של חוסיין והשפעתה על מעמד ירדן ואש"ף", סקירה חודשית 35, מס' 9 (אוק' 1988), עמ' 4.

וישראל. להשאיר את הנושא הפלסטיני סמוך וצמוד לפתרון הבעיה, בין לצורך המאבק בטרור ובין לצורך פתרון מדיני בצמוד למדינה ערבית. תמיד הכרזנו כי ברגע שתבצע פעולת טרור משטחה של מדינה ערבית, נראה את המדינה הערבית כנושאת באחריות לכך. תביעותינו מהמדינות הערביות למנוע טרור מגבולותיהן היו תמיד בסיס המדיניות הישראלית – וצריכות להיות כך גם היום, למעט הבעיה של לבנון, שאין שם אל מי לפנות... החל מ-9 בדצמבר 1987 קיימת סכנה שהעימות הערבי-ישראלי יתפשט כבעיה פלסטינית-ישראלית, ולכן קיימת סכנה גדולה עוד יותר, שהפתרון לבעיה יישאר במישור הישראלי-פלסטיני.⁹⁶

אולם לא הייתה זו הסכנה היחידה של האינתיפאדה מבחינתה של ישראל. האינתיפאדה פגעה קשות בתדמיתה של ישראל בדעת הקהל הבינלאומית, ערערה את אחיזתה בשטחים, גרמה לנפגעים בקרב כוחות הביטחון והאזרחים הישראליים, שיבשה לחלוטין את שגרת הפעילות של צה"ל ושל כוחות הביטחון האחרים (שנאלצו לתגבר את השטחים בכוחות רבים ולבטל אימונים והכשרה), פגעה קשות בכוח ההרתעה של צה"ל (שנמנע להשתמש בעצמה צבאית מול המוני אזרחים לא חמושים), חיזקה את מעמדו של אש"ף ושל ארגוני הטרור הפלסטיניים בשטחים (בייחוד הארגונים הפונדמנטליסטיים-אסלאמיים), נטרלה את ירדן כגורם מרכזי בזירה, ואילצה את ישראל לחפש מהלכים מדיניים שיניחו את דעתם של הפלסטינים וישקיטו את הזירה וגם יענו על לחצים ותביעות בין-לאומיות.

האינתיפאדה הפלסטינית הותירה את חותמה על הזירה הפלסטינית בהכנסתו של רוב הציבור הפלסטיני למעגל האקטיבי של האלימות, שלא פסח כמעט על אף משפחה פלסטינית אחת, בהכשרת הקרקע לצמיחתם והתפתחותם של הארגונים האסלאמיים הפלסטיניים (תהליך שהחל בעת ובעונה אחת עם האינתיפאדה והגיע לשיאו בשנים האחרונות עם השתלטות החמאס על עזה וזכייתה של התנועה בבחירות הפלסטיניות), ובהעברת המסר לעולם הערבי כי הפלסטינים לוקחים את האחריות לגורלם תוך ניתוק מפטרוניהם המסורתיים ירדן ומצרים.

מבחינת ישראל, האינתיפאדה העצימה את המורכבות ואת האתגר שבהתמודדות עם הפלסטינים והוסיפה לצד ההתמודדות במישור הצבאי והמדיני גם את המאבק העממי רחב ההיקף. האינתיפאדה חייבה את מקבלי ההחלטות ואת המערכות הביטחוניות לבחון מחדש את מדיניותם הביטחונית ואת אמצעי הענישה שהיו נהוגים עד לפריצתה, ולגבש תפיסה ביטחונית-מדינית חדשה. אולם מעל לכול, החדירה האינתיפאדה את ההכרה בקרב הציבור הישראלי בסוף שנות השמונים כי הסכסוך הישראלי-פלסטיני מחייב פתרון וכי הדרך המועדפת ואולי היחידה להשגת הסדר כלשהו היא פתרון מדיני. הכרה זו היא שהובילה לוועידת מדריד בראשית שנות התשעים ולאחר מכן אף להסכם אוסלו.

הגנה מול התקפה: בדיקת יעילות גדר הביטחון ביהודה ושומרון

הלל פריש

בקיץ 2002, חודשים ספורים אחר שיא גל הפיגועים בתוך ישראל, התחיל משרד הביטחון לבנות גדר ביטחון (ובאזורים מסוימים, בעיקר בסביבות ירושלים, אף חומה) לאורך הקו הירוק הגובל עם יהודה ושומרון או בסמוך לו, אותו קו שביתת הנשק שנקבע ב-1949 בין ישראל וירדן. עד סוף 2009 הוקם מכשול רציף על פני 402 ק"מ מתוך 790 ק"מ המתוכננים. בניתוח שכתבו מומחי משרד הביטחון נאמר כי אין ספק ביעילותה של הגדר כאמצעי הגנה בפני טרור. הראיה לכך, לדעת כותבי הניתוח, היא הירידה התלולה בחדירות ובפיגועים בתוך ישראל באזורים המקבילים לגדר שנה לאחר הקמתה.¹ הנחה זו לגבי נחיצות הגדר הביאה מלכתחילה את חבר הכנסת רן כהן להתבטא בהתרגשות בדיון על דו"ח מבקר המדינה מיולי 2003: "בפועל, מאז יוני שעבר ועד היום נרצחו למעלה מ-200 אזרחים ישראלים בתוך מדינת ישראל ואף על פי כן לא הוחלט על הקמת גדר ולא ניתנו הכספים וההנחיות לגורמים המבצעים להקים את הגדר. אדרבא – בינתיים אנו נמצאים על גדר לא שלמה, על גדר שגם בחלקים שמוקמים בה יהיו פרצות כדי שהמרצחים יוכלו להיכנס, על גדר מפותלת".² גם המומחה הבין-לאומי ללימודים צבאיים מרטין ואן-קרפלד אמר דברים דומים:

הבה נניח לצורך הדיון, כי ישראל שבה לקווי 1967 או לדבר קרוב מאוד אליהם מבחינה אסטרטגית. במקרה הטוב, יביא הדבר להקמת מדינה פלסטינית ריכוזית, שתכיר בישראל ותחתום איתה על הסכם שלום. במקרה הרע תיאלץ ישראל

1 תודה למרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום באוניברסיטת תל-אביב על תמיכתו במאמר זה.
"Security Fence's Effectiveness", July 1, 2004, www.securityfence.mod.gov.il/Pages/ENG/news.htm#news20 (retrieved May 1, 2005)

2 פרוטוקול מס' 47 של ישיבת הוועדה לענייני ביקורת המדינה, יום שני, ט"ו בחשוון התשס"ד (10.11.2003), מתוך אתר הכנסת - www.knesset.gov.il/protocols/data/html/bikoret/2003-11-10.html

להמשיך להגן על עצמה מפני טרור... על מנת להגן על ישראל, שחזרה לקווי 1967. מפני טרור יש להקים גדר – ובמקומות מסוימים אף חומה – שיחצו בינה לבין השטחים. גדרות כאלה קיימות, כמובן, גם היום, ומספרן רב לאין-ספור: יישובים רבים וכל מוצב צה"לי מוקפים בגדר משלהם, ועוד היד נטויה. מבחינה צבאית טהורה מה שיתבקש הוא איחוד כל הגדרות למערכת כוללת אחת וריכוז השמירה בצד אחד שלה. דבר זה יביא, מן הסתם, לחיסכון של עד 80% בכוח אדם ובאמצעים. במקום שחלק מהמתנחלים יקבלו הגנה, כפי שהמצב כיום, יזכו בה תושבי ישראל כולם. הגדר תמנע באחת את הצורות החשובות ביותר של הטרור, דהיינו הנחת פצצות, פיגועי התאבדות, ירי מטווח קצר, שימוש בנשק קר וכן חטיפת אזרחים וחיילים.³

אולם האם אכן כך הם פני הדברים? אולי חשוב מכך, האם מכשול סטטי יכול להוות הגנה יעילה מפני תוקפים בעלי יזמה, חדשנות ונחישות לאורך זמן? השאלה של הגדר או המכשול קשורה קשר הדוק עם הוויכוח הניטש זה מאות אם לא אלפי שנה, באשר למעלותיה של אסטרטגיה התקפית על האסטרטגיה ההגנתית בניסיון להבטיח את הביטחון הקולקטיבי והאישי. במאמר זה נסקור בקווים כלליים את הוויכוח ואת שינוי החשיבה כפי שהיו בקרב הממסד הישראלי, נסקור את גורלן של גדרות בהיסטוריה, ולבסוף ננסה לאמוד עד כמה אפשר לתלות את הירידה בפיגועים ובקרבות בהקמת הגדר, לעומת אמצעים מודיעיניים והתקפיים שהפעיל צה"ל במהלך העימות האחרון שלפני ה"רגיעה" (תהדיה) במרס 2005.

הגנה והתקפה באסטרטגיה הישראלית

ישראל, ברוב שנות קיומה, אימצה אסטרטגיה מדינית כוללת של הבלגה ושמירה על הסטטוס-קוו המדיני, מחד גיסא, ואסטרטגיה צבאית התקפית, מאידך גיסא. הדואליות, ואולי אף הניגוד, סיבתם אחת – באסימטריה החריפה בין ישראל לשכנותיה באשר לכמות כוח האדם, אוצרות הטבע וגודל השטח.⁴ אסימטריה זו היא שהביאה לתפיסה הכוללת (או ה"רבתית" בלשון האסטרטגים), שיש לדחות עד כמה שניתן את המלחמה הצפויה כנגד מדינות ערב. אבל ברגע שהמלחמה נראית בלתי נמנעת, נדרשה תפיסת ביטחון שתאפשר לנצח את המלחמה במהירות ובמחיר הנמוך ביותר האפשרי לישראל תוך גביית מחיר כבד מהצד השני שישכנעו לדחות את המלחמה הבאה.⁵ משולש המרכיבים בדוקטרינת

3 מרטין ואן קרפלד, "היום שאחרי: האם ניתן להגן על ישראל בגבולות 1967?", מערכות 389 (2003), עמ' 9.

4 אריאל לויטס, הדוקטרינה הצבאית של ישראל – הגנה והתקפה, תל-אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב, 1988, עמ' 29.

5 שם, עמ' 36.

הביטחון הבלתי כתובה: ההרתעה, ההתרעה וההתקפה המקדימה – היו אמורים להגשים מטרות אלו.⁶

קל גם להבין כיצד מתוך יסודות של חשיבה אסטרטגית המשלבת הבלגה מדינית עם גישה התקפית צבאית, הגיעו מנהיגיה של המדינה לנקיטת מלחמת מנע או מתקפה מקדימה, בעת שמדינות האויב מראות כוונות לשנות את הסטטוס-קוו. ממלחמות ישראל בעבר רואים שאם ישראל פתחה במלחמה, גדלו סיכוייה להשיג הכרעה צבאית מהירה, לפני שהמעצמות מתערבות⁷ ולוחצות להשאיר את המצב הבעייתי שהיה ערב המלחמה. ללא מכה מקדימה, לא זו בלבד שהאויב ישפר את עמדותיו, אלא גם ההרתעה העתידית תיפגם.⁸ תפיסת הביטחון של ישראל התומכת במכה מקדימה הוכיחה את עצמה ב-1956 בעת מבצע "קדש" והוכחה כיעילה ומועילה במיוחד במלחמת ששת הימים.⁹ בשני המקרים נקטה ישראל איפוק יחסי לפני הפעלת המכה המקדימה. אין ספק שתוצאות שתי המלחמות השרישו עמוק בתודעה האסטרטגית הישראלית שההגנה הטובה ביותר היא ההתקפה, על בסיס האמרה הרומית – אם רצונך שלום היכון למלחמה. ואם לאחר מבצע "קדש" עדיין אפשר היה לתהות אם מלחמה מהירה ומכרעת מביאה לתוצאה מדינית רצויה, שהרי ישראל נסוגה מסיני בשל לחץ אמריקאי ובין-לאומי כבד, הרי שמלחמת ששת הימים הכריעה ספק זה.

אולם, כפי שקורה רבות בהיסטוריה, דווקא מצב או הישג המקבע דוקטרינה, מצמיח את הניצנים אשר מביאים לשינויה. גבולותיה החדשים של ישראל הרחיבו את שטחה והפחיתו את האיום המידי על מרכזי האוכלוסייה שלה. החלה נטייה ליישם, אם כי לאו דווקא להגות, אסטרטגיה הגנתית יותר, למשל: צה"ל הקים את קו הביצורים לאורך תעלת סואץ הידוע בשם "קו בר-לב" על שם הרמטכ"ל באותה תקופה – חיים בר-לב.

מלחמת ההתשה הראשונה אופיינה בשילוב של אסטרטגיה הגנתית עם אסטרטגיה התקפית, והשילוב בין השתיים הצביע על נסיגה של הממד ההתקפי בדוקטרינה הצבאית הצה"לית. במלחמה זו נקטה מצרים אסטרטגיה של התשה, שנועדה לנצל את עדיפותה בכוח אש ובכוח אדם ולהפעיל לחץ מתמשך על ישראל. ישראל, לעומת זאת, הוכיחה את נאמנותה לתפיסה ההתקפית ופעלה להעביר את המלחמה לשטח היריב על ידי הפצצות בעומק שטחה של מצרים, אם כי היא דבקה בקו בר-לב הסטטי.¹⁰

דבקות זו הביאה למלחמת יום הכיפורים ולתוצאותיה הקשות. מעניין שבמקום לתהות על יעילות ההגנה כאסטרטגיה, ערערו הוגים רבים דווקא על מגבלותיה של התפיסה

6 שם, עמ' 26 – 27.

7 שם, עמ' 34.

8 שם, שם.

9 שם, עמ' 53 – 54.

10 שם, עמ' 34 – 35.

ההתקפית.¹¹ לטענתם, במלחמת יום הכיפורים הובהר כי קשה מאוד להשיג את ההתראה שתלויה בה ישראל לגיוס כוחותיה וכי בלתי אפשרי למנוע הפתעות מצד האויב באמצעות המודיעין.¹² ישראל נמנעה מלנקוט במתקפה אווירית מקדימה מאחר שלא הייתה בטוחה שארה"ב תסכים לכך, ובכך חשפה את תלותה של יוזמת המלחמה בקיומם של תנאים מדיניים מיוחדים. המלחמה, כביכול, חשפה את היעדרם של מרכיבים הגנתיים בדוקטרינה הישראלית, וכן, כפי שהודגם בהתקפות הנגד הכושלות בחזית המצרית בתחילת המלחמה, הוכיחה כי להתקפה יש מחיר כבד כשהנסיבות אינן מתאימות לה. לדידם, המלחמה הדגימה פעם נוספת כי ההרתעה נידונה לכישלון. הצלחתה של מצרים להגיע להישגים מדיניים למרות כישלונה הצבאי במלחמה – הראתה שקשה לתרגם את ההכרעה הצבאית להצלחה מדינית.¹³

המערערים על התפיסה הצבאית ההתקפית סברו, כי ההתקדמות הטכנולוגית תרמה אף היא לשינוי בתפיסת הביטחון הישראלית מאז מלחמת יום הכיפורים. כניסתם של כלי נשק לא קונבנציונליים לארסנלים של מדינות ערב, בייחוד הטילים ארוכי הטווח – החל מאמצע שנות השמונים, הרתיעה את ישראל מלהפעיל את כוחה הקונבנציונלי העדיף.¹⁴ חוסר תגובה מצד ישראל להתקפות הטילים עליה במלחמת המפרץ בשנת 1991 המחישה עובדה זו. ישראל החלה בפרויקט הגנתי חסר תקדים נגד האיום הבליסטי – יצירת מערכת החץ – אשר הגבירה את תלותה בארצות הברית מבחינה ממונית וטכנולוגית בניגוד למדיניות שדגלה בהמעטת התלותיות.

הזרז העיקרי למעבר מתפיסה התקפית להגנתית הוא התגברות תפיסות אידאליסטיות ונאו-ליברליות על פני תפיסות ריאליסטיות בקרב האליטה הישראלית, בייחוד בראשית תהליך אוסלו. יש התולים את השינויים בתפיסות תודעתיות ו"לימודיות" חדשות, כפי שטוען מייקל ברנט (הגישה הקונסטרוקטביסיטית).¹⁵ לעומת זאת, אתל סולינגן מעניקה הסבר חומרי צרוף – הכמיהה הסמויה של האליטה הישראלית הכלכלית לגלובליזציה תוך סיכון הגדלת פערים חברתיים ופגיעה בלכידות החברתית בישראל.¹⁶ סימנים של הלכי מחשבה זו נראו בשנות התשעים כשמנהיגים ישראלים החלו לדבר על יעילותם

11 Efraim Inbar, "Israeli National Security, 1973-1996", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 555 (1998), p. 63

12 ענבר (Inbar), לעיל הערה 11, עמ' 74-75.

13 שם, עמ' 72. נקודה זו מודגשת במקורות רבים, ראו למשל גדעון טרן (אל"מ), "מושב פתיחה – דברי פתיחה", גבריאל בן-דור (עורך), בין "הכרעה" ל"ניצחון", חיפה: המרכז לחקר הביטחון הלאומי, אוניברסיטת חיפה, והמכללה לביטחון לאומי, 2001, עמ' 10.

14 ענבר (Inbar), לעיל הערה 11, עמ' 72.

15 Michael Barnett, "Culture, Strategy and Foreign Policy Change: Israel's Road to Oslo", *European Journal of International Relations* 5, no. 1 (March 1999), pp. 5-36

16 Ethel Solingen, "Democracy, Economic Reform and Regional Cooperation", *Journal of Theoretical Politics* 8, no. 1 (January 1996), p. 81

של משטרים ושל אמנות בין-לאומיות, דבר המנוגד בתכלית לשאיפה לאי-תלות בגורמים זרים¹⁷, ועל החששות הגוברים שיזמה התקפית עשויה לגרור תגובות חריפות של מדינות שעמן יש לישראל יחסים דיפלומטיים.¹⁸

החשיבות של המגנה ניכרת גם בעימותים שבהם יש אלימות מוגבלת – אולי הזירה המרכזית משלוש הזירות שעמן ישראל מתמודדת מאז מלחמת יום הכיפורים. העימות המוגבל הוא סוג של מלחמה שבה הפעלת הכוחות נעשית בהיקף ובתדירות נמוכים יחסית. הפעלת הכוחות נעשית בשני אופנים: שגרת הפעילות היום-יומית ו"מבצעים" שבהם מופעלים הכוחות בעצמה רבה יותר במשך פרק זמן מוגבל.¹⁹ בדרך כלל מתקיים עימות מן הסוג הזה בין מדינה ריבונית לקבוצה שאינה אגודה כמדינה.²⁰ מטרתם של הצדדים בעימות המוגבל היא הפוכה מאשר בתפיסת הביטחון הישראלית המסורתית, הנוגעת לסכסוך בעצימות גבוהה. בעוד שתפיסת הביטחון הישראלית גורסת שיש לשאוף להכרעה צבאית מהירה, שואפים הצדדים בעימות המוגבל להגיע להכרעה החברה והכלכלה של הצד השני באמצעות התשה הדרגתית, על ידי סדרה מתמשכת של פגיעות קטנות. צורת פעולה זו מנציחה הן את היקפם המצומצם של הכוחות הפועלים הן את חוסר ההבחנה בין מטרות אזרחיות וצבאיות מצד הקבוצה שאינה מדינה.²¹

היות שהעימות המוגבל הוא בדרך כלל מאבק מתמשך, יש חשיבות רבה ללכידות החברתית של כל צד בעימות.²² בעוד שההכרעה המהירה ומשך הזמן הקצר של המלחמה, על פי תפיסת הביטחון המסורתית של ישראל, הבטיחו שלא ייפגעו קשות משאביה החברתיים והכלכליים המועטים של המדינה, והפעלת הכוח נעשתה בדרך כלל רק בתקופות שבהן תחושת איום חריפה הבטיחה את ההצדקה של החברה להפעלת הכוח, הרי שבעימות המוגבל נוצרה סכנה שייפגעו קשות כל אלה.

במערכת הבין-לאומית של ימינו זוכים עימותים מוגבלים לחשיפה תקשורתית רחבה. לכן, נודעת חשיבות מיוחדת לפעילות המדינית המתלווה לכל עימות והיא מהווה למעשה חלק בלתי נפרד מהלחימה. תוצאות הפעילות המדינית קובעות במידה רבה את חופש הפעולה ואת ההגבלות של הצדדים בעימות.²³ הפעילות המדינית והפעילות התקשורתית אף משפיעות על המצרך הבסיסי הנדרש ליכולת הפעולה של המדינה – לגיטימציה –

17 על התרחקותה של ישראל מתפיסת ההסתמכות העצמית ראו Efraim Inbar, "Israel: the Shift from Self-Reliance", Benjamin Frankel (ed.), *A Restless Mind: Essays in Honor of Amos Perlmutter*, London: Frank Cass, 1996, pp.80-103

18 Avi Kober, "Israeli War Objectives into an Era of Negativism", *Journal of Strategic Studies* 24, no. 2 (June 2001), p. 191

19 עידו (סא"ל), "העימות המוגבל – מאפיינים כלליים", מערכות 380–381 (2001), עמ' 10.

20 שם, עמ' 12.

21 שם, עמ' 11.

22 שם, עמ' 13.

23 שם, עמ' 14.

הן כלפי פנים הן כלפי חוץ. בסכסוכים נמוכי עצימות – ההכרעה הצבאית נעשית בעיקר ברמה הטקטית המקומית, דהיינו על הכוח הצבאי הנפגש פנים בפנים עם העימות לשאוף להכריע את האדם או את האנשים הפועלים מולו.²⁴ אולם בשל אופיו של הסכסוך עשויה פעולה טקטית מקומית להשפיע על ההתנהלות של הסכסוך ברמה האסטרטגית. בשל כך, על המפקד של היחידה הטקטית בעימות המוגבל להביא בחשבון סוגיות שבעבר היו נחלתם של הדרגים הצבאיים הגבוהים יותר.

על אף המגבלות הרבות – המסגור התקשורתי והתדמית שיוצר קרב ההתשה הארוך שמנסה היריב החלש לכפות על החזק, ואולי דווקא בשל כך, על הצד החזק להסלים ולחתור להכרעה.²⁵ את זאת הצד החזק עושה באמצעות הסלמת ההתקפה באופן שאינו שונה בהרבה מניהול המלחמה הקונבנציונלית. ההבדל המהותי הוא שהפער בין הכרעה צבאית ובין הניצחון התקשורתי והפוליטי יכול להיות גדול הרבה יותר בעימות מוגבל מאשר בניהול מלחמה קונבנציונלית בין מדינות. אפשר ללמוד זאת מהמקרה האלג'ירי שבו הצרפתים הגיעו להכרעה צבאית אבל נחלו תבוסה פוליטית. לכן חשוב מאוד לנהל את הקרב הפוליטי בתבונה ומעל לכול יש לשמור על לכידות פנימית. הצרפתים ניצחו בקרב אבל הפסידו במערכה, משום שבראש ובראשונה ה-FLN הצליח לפזר את המרכז הפוליטי של היריב.²⁶

בשנות התשעים, במלחמת ההתשה בלבנון נגד החיזבאללה, היינו עדים בפעם הראשונה לניהול קרב מגננה, בעת שישראל נכפפה להבנות בין-לאומיות שכבלו את ידיה ומנעו ממנה את יכולת ההסלמה. אף שלצבא היו הישגים מרשימים במלחמה נגד החיזבאללה, כמה פיגועים קשים ומשמעותיים של החיזבאללה נתנו לארגונים חברתיים שהתנגדו לשהות בלבנון את ההצדקה לפתוח במסע תעמולה נגד שהות זו, וגרמו ללכידות הפנימית להיסדק. כעבור זמן, החליטה המנהיגות הישראלית לסגת מלבנון בעקבות לחץ קבוצות אזרחיות כמו "ארבע אמהות".

השאלה לגבי היעילות של מהלכים התקפיים בהשוואה למהלכים הגנתיים נעשתה לסוגיה פוליטית כשפרץ גל האלימות בספטמבר 2000. אפשר לראות זאת בסמאות שנשמעו אז; אולי הידועה ביותר – "תנו לצה"ל לנצח" – הושמעה בסביבה הימנית של המפה הפוליטית וביטאה תפיסה התקפית. חופש הפעולה וההסלמה היו אמורים להכריע את היריב ולפחות להפחית במידה מרובה את הטרור. סמאות מהסביבה השמאלית של המפה הפוליטית, אם כי מחלקה המתון, ביטאו את התפיסה ההגנתית: "קו התפר הוא

24 משה יעלון, "ניצחון והכרעה בעימות המוגבל", גבריאל בן-דור (עורך), בין "הכרעה" ל"ניצחון", חיפה: המרכז לחקר הביטחון הלאומי – אוניברסיטת חיפה, והמכללה לביטחון לאומי, 2001, עמ' 78. על הדומה והשונה בלחימה ברמה הטקטית בין סכסוך בעצימות גבוהה לסכסוך בעצימות נמוכה ראו אצל רפאל רונן, "הלחימה בעימות המוגבל – טקטית, זו אותה הגברת", 381, עמ' 30–33.

25 ראו את דבריו של אלוף גיורא איילנד: "עלינו להכריע את איום הטרור מהר ככל האפשר", בין "הכרעה" ל"ניצחון", עמ' 45.

26 Hillel Frisch, "Between Bullets and Ballots: Palestinians and Israeli Democracy", *Review of International Affairs* 2, no. 3 (Spring 2003), pp. 171-174

טיילת למחבלים"²⁷ או "עד מתי?", וסמאות מעין אלו לוו בטענה שדחיית הקמת הגדר הרצופה תעלה בחיים. בעצם, כל צד טען שיש לפעול בדחיפות כדי להציל חיים, אך תמך באמצעי המתאים למטרותיו הפוליטיות הסמויות.

למרות התקדים הלבנוני, נראה שצה"ל התכונן לעימות עם הפלסטינים מתוך תפיסה התקפית. יעיד על כך היחס בין מספר ההרוגים בקרב הפלסטינים למספר ההרוגים בצד הישראלי (אנשי צבא ואזרחים כאחד) בחודשיים הראשונים של העימות. היחס היה 10:1, אך הוא הצטמצם בהדרגה ל-3:1. הפלסטינים – לאורך זמן, חלקית כתגובה למדיניות הישראלית, חלקית מתוך תפיסה אסטרטגית המבוססת על "המודל הלבנוני" – הסלימו את העימות על ידי חידוש פיגועי התופת בעיקר על ידי החמאס והג'יהאד האסלאמי. ההסלמה הישראלית התבטאה בפגיעה מסיבית במוסדות הרשות ובתשתיותיה כדי לאלצה להפסיק לסייע לטרור הפלסטיני ואף לדכאו, בהפעלת מדיניות סיכול אגרסיבית²⁸ ובביצוע חדירות לאזורי B ו-A הפלסטיניים, שהגיעו לשיאן במבצעים "חומת מגן" ו"דרך נחושה".

לצד הפעילות ההתקפית הפעילה ישראל אמצעים הגנתיים רבים – החל מריבוי מחסומים מעבר לקו הירוק וכלה בתקנות המחייבות מוסדות, ארגונים וחברות המספקים שירותים לציבור – לספק שמירה. אין ספק שהמפעל ההגנתי היחיד הגדול ביותר היה מכשול הגדר. השאלה היא עד כמה יעילה הגדר לעומת האמצעים ההתקפיים שננקטו ושננקטים. סוגיה זו תיבחן בשני היבטים: בחינה היסטורית כללית לגבי יעילותן של חומות ושל גדרות וניסיון לאמוד את היעילות של מכשול הגדר במניעת פיגועים לעומת פעילות התקפית.

גדרות, חומות וקווי הפרדה: דוגמאות מן העבר, מבט להווה

בשנת 500 לפני הספירה לערך כתב סון טסו בספרו חכמת המלחמה: "ארץ שיש בה שנוניות תלולות וזרמי מים ביניהן, שקעים טבעיים ועמוקים, מקומות מסוגרים, סבכים עבותים, ביצות ונקיקים, ארץ כזו יש לנטוש מהר ככל האפשר ואף לא להתקרב אליה".²⁹ מכשולים טבעיים היו נכס אסטרטגי מאז ומעולם. אם התברכה מדינתך בהם, יקל עליך הדבר בהגנה. אם מכשול כזה חסר – יש ליצרו. מכאן שסגירת גבולות ואבטחת קווי גבול מפני חדירה של מפגעים הייתה סוגיה שבה עסקו אימפריות ומדינות רבות עוד בעת העתיקה. פתרון מידי לסוגיה זו היה הקמת חומה לאורך הגבול או לאורך גזרה מסוימת

27 <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2728828,00.html>. הססמה נקראה מעשרות מפגינים ב-17.8.2003 שהפגינו מטעם המועצה הציבורית "גדר בטחון לישראל", מועצה ציבורית שבראשה עמד עוזי דיין.

28 לדיון בנושא זה ב"סיכול הממוקד" ראו Steven R. David, "Fatal Choices: Israel's Policy of Targeted Killing", Ramat Gan, Israel: The Begin-Sadat Center of Strategic Studies, Bar Ilan University, 2002, pp. 8, 19-20.

29 סון טסו, חכמת המלחמה, מערכות, 1998, עמ' 53.

כדי לחסום את דרכם של המסתננים או לבלום כוחות פולשים. דוגמאות לחומות מסוג זה ניתן לראות בסין או ברחבי אירופה, שם ביצרו הרומאים את קווי הספר של האימפריה.

הלימס הרומי

עוד בראשית האימפריה הרומית החלו שליטיה במלאכת ביצור אזורי הספר שלה. מערך הביצורים, מלבד היותו מכשול מפני פולשים, שימש בסיס קבוע ליציאה לפעולות התקפיות, והבטיח את "השלום הרומי" (Pax Romana) אשר סיפק חיי שלווה לאזרחי האימפריה מבלי שיחששו לפלישה של אויבים מבחוץ. מערך הביצורים, הלימס, כלל מצודות, מצדים ומגדלי תצפית אשר שימשו לאבטחה ולתקשורת באמצעות אותות אש ועשן. חשיבות יתרה נודעה לאמצעי תקשורת אלה, שכן במתן התרעה קצרה יכלו המגנים בלימס להזניק כוחות למקום המבוקש או לסייע ליחידות צבא אחרות הנתונות להתקפות אויב. כדי שהעברת הכוחות תיעשה בצורה מסודרת ומהירה, בנו הרומאים מערכת דרכים משוכללת אשר הייתה למעשה עמוד התווך של מערך ההגנה. בשלב מאוחר יותר הוסיפו הרומאים מחסומים רצופים לכמה חלקים במערכת הביצורים, אשר בדומה למערך החומה הסינית, נמשכו לכל אורך הגבול.

הנציבים בסוריה ובארץ ישראל, נציגי האימפריה הרומית, מעולם לא הקימו מערך מכשולים רצוף. קו ההגנה שלהם התבסס על תפיסת "המרחב המוגן", שלפיה האויב נאלץ לתקוף את המקומות המבוצרים וכך לחשוף את עצמו למתקפת נגד אגפית ולהביא ללכידתו. בדרום הארץ תפיסת ההגנה הייתה שונה מעט. הלימס באזור זה השתייך לאחת הפרובינקיות הערביות בממלכת הנבטים, ובגלל בעיה של ריבוי סמכויות צורף לפרובינקיה החדשה – פלסטינה סלוטריס. דוכס פלסטינה חילק כל גזרה למרחב הגנה מרכזי, שכלולה בו רצועת הגנה ראשית, ולמרחב קדמי, שהוחזק בעיקר בידי כוחות שאינם סדירים ובידי שבטי חסות.³⁰

חומת טיגרט

חידוש פעולות הטרור, בעקבות פרסום מסקנות ועדת פיל (1937), אילץ את הבריטים למצוא פתרון לבעיית הכנופיות הערביות ולאספקת הנשק שקיבלו הכנופיות מן המדינות השכנות. מוקד לפעילות חבלנית היה אזור הצפון, בגבול עם לבנון. תנאי השטח הקשים (שטח הררי ללא דרכי גישה סלולות) הקשו על הצבא הבריטי לאבטח את האזור. ביולי 1937, בניסיון למצוא פתרון לבעיית האבטחה, סללו הבריטים כביש ביטחון בגבול הצפון ולאורכו הקימו עשר מצודות שמירה. חסרונן של מצודות אלו נבע מהעובדה שהיו מרוחקות זו מזו וחסרו כוח הגנה נייד, כך שכל עמדת שמירה דאגה לביטחונה, ואנשיה לא התאמצו די הצורך כדי למנוע מעבר מחבלים או מבריחים.

30 מרדכי גיחון, אטלס כרטא לתולדות ארץ ישראל: מביתר ועד תל-חי, ירושלים: כרטא, 1969, עמ' 19–21.

תנועת ההתנגדות הערבית וקשיי הבריטים לסכל את פעילותה הובילו להבאתו של סר צ'רלס טיגרט מבנגל בתחילת 1938. טיגרט, מומחה ללוחמה בגרילה, הציע להקים גדר לאורך כל הגבול הצפוני של ארץ ישראל, שתורכב ממערכת מצדיות ונקודות משמר שיקיימו קשר טלפוני ואלחוטי עם המפקדות המרחביות השונות. אולם הרעיון של טיגרט עורר מחלוקת בצבא הבריטי ולאחר דיונים רבים הוחלט ליישם אותו אך באופן חלקי – התוצאות היו בהתאם. אמנם בתחילה שימשה גדר הצפון מכשול בפני מסתננים מלבנון ומסוריה, אך עד מהרה יצאה מכלל שימוש. הצבא הבריטי לא הקים מערך סיור מסודר; לא אייש את עמדות התצפית ולא נקט פעולות אחזקה ראויות, כך שהגדר נהרסה עוד בטרם הצליחה להגשים את מטרותיה.³¹

מהדוגמות שהוצגו לעיל ניתן ללמוד, כי עם הקמת מערך אבטחה נייח נדרשת גם תוספת של כוחות ניידים, המסוגלים להתקשר ביניהם במהירות ולסייע למוצבים הקדמיים של קו ההגנה. כך עשו הרומאים בעזרת מערך תקשורת של אותות אש ועשן וכך עשו הבריטים באמצעות קשר טלפוני ואלחוטי בין המפקדות השונות לאורך מכשול ההגנה בצפון. אולם ההבדל בין שני קווי ההגנה הוא ביעד העיקרי שלשמו הוקם מערך האבטחה. בעוד הרומאים ביצרו את הלימס, תחזקו אותו, עשו סיורים לאורכו ויצאו ממנו להתקפות, זנחו הבריטים חלק ניכר מתכניות האבטחה של קו טיגרט. מכאן מתבקשת המסקנה, כי לא די במערך אבטחה הבנוי על אסטרטגיה הגנתית, אלא דרושות גם פעולות התקפיות כדי לסקל חדירות של מפגעים ומסתננים. אולם בדוגמה אשר תובא להלן עדיין אין תשובה ממצה לסוגיה זו.

קו מוריס

מדובר במלחמה האלג'ירית העקובה מדם. בחודש ספטמבר 1957 הושלמה בנייתו של מחסום ההגנה הצרפתי (הנקרא על שם שר ההגנה הצרפתי באותה עת, אנדרה מוריס) אשר נבנה לאורך של כ-320 קילומטרים, מן הים אל תוככי מדבר סהרה, והפריד בין אלג'יריה ותוניסיה. מכשול הגנה זה נבנה על יסודות הטכנולוגיה החדשנית ביותר דאז, ותפקידו היה להטיל אימה על הרוצים להסתנן לאלג'יריה ולבצע פעולות חבלה נגד הצבא הצרפתי המקומי והמתיישבים הזרים. "הפלא הטכנולוגי" או "קו מאז'ינו החדש", כפי שכוונה בפי הצרפתים, הורכב מגדר חשמלית בגובה של שני מטרים וחצי, שהייתה טעונה חשמל במתח של 5,000 וולט. משני צדי הקו, ברוחב של חמישים מטר, הניחו הצרפתים מוקשים נגד אדם, ואחריהם נפרשו גדרות תיל בצורה אשר הזכירה את החזית המערבית במלחמת העולם הראשונה. בסמוך למחסום נסלל שביל ששימש את יחידות הסיור החמושות שעברו בו בתכיפות. מלבד מתח החשמל הגבוה שבו הייתה טעונה הגדר, אשר נועד להרוג את כל מי שייגע בה,

31 יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, ב, תל-אביב: משרד הביטחון, תשל"ג, עמ' 904–907; בני מיכלסון ושמעון בן מימון, "שליטה ובקרה בהגנת הגבולות: מבט היסטורי ועכשווי", מערכות, 386 (2002), עמ' 16–23.

הותקנו בגדר חיישנים אלקטרוניים שתפקידם היה לסמן את המיקום המדויק שבו נגעו בגדר או חתכו אותה. במקרה שאכן הצליחה חוליית פשיטה לפרוץ את הגדר, ניתן היה להיעזר בחיישנים האלקטרוניים כדי להנחית מכת ארטילריה מדויקת מתותחי הוביצר 105 מילימטר על הנקודה שנפרצה, ולהזעיק למקום המבוקש כוחות ניידים במהירות.

הצבא הצרפתי לא חסך בכוחותיו והציב כ-80,000 איש להגן על קו ההגנה.³² היה זה ריכוז החיילים החזק ביותר שהוצב באלג'יריה, והוא כלל יחידות ממוכנות ומשוריינות, ארבע חטיבות צנחנים ומסוקים רבים. מטרתו העיקרית של הכוח הייתה לאבטח את מכשול ההגנה ולזהות חדירות של לוחמי הגרילה האלג'יריים. במקרה של חדירה בכוח גדול, דבר שאירע על פי רוב בשעות הלילה, היה חשוב כי הצרפתים ירתקו את כוחות ה-ALN (armée de libération nationale), הזרוע הצבאית של ה-FLN, וינטרלו אותם לפני השקיעה של היום שלאחר ליל החדירה, כיוון שלאחר מכן היה בידי החודרים להתפצל ליחידות קטנות ולהתפזר בפנים הארץ.

מאבק זה, שהיה כרוך בהשקעת כסף רב ובכוחות צבא רבים, היה עבור שני הצדדים הלוחמים, הצרפתים והאלג'ירים, בעל חשיבות עליונה. הצרפתים ביקשו להגן על הקו בכל מחיר ולמנוע ממסתננים לחדור דרכו, ואילו הלוחמים האלג'יריים ראו בהבקעת המכשול יעד בעל חשיבות מורלית רבה ביותר. בחורף 1957–1958 פעלו שני הצדדים לשם השגת מטרתם, ולתוצאה הסופית הייתה השפעה על עתיד המערכה כולה. סמוך לגבול בין טוניסיה לאלג'יריה ריכזו אנשי ה-ALN כ-10,000 חיילים, מקצתם מוכנים לצאת לקרבות ומקצתם בשלבי אימון מתקדמים. בטוניסיה החלו להיאסף כמויות אדירות של נשק מכל רחבי העולם במטרה לשמש את התוקפים לקראת המערכה הקרבה ולהעבירו לצד האלג'ירי. הנשק כלל 17,000 רובים, 380 מקלעים, 296 מקלעונים, 190 בזוקות, 30 מרגמות ולמעלה ממאה מיליון כדורים.

המערכה על קו מוריס נמשכה כשלושה חודשים. ה-ALN ניסה פעמים רבות לפרוץ את המחסום, ובכל פעם שנכשל ביקש למצוא פתרון חדש לקראת הקרב הבא. למשל: נציגי ה-ALN רכשו בגרמניה מגזרי תיל העמידים בפני מתח חשמל גבוה, וכן תומכות מיוחדות להרמת התיל. אלא שהמתקנים האלקטרוניים הצליחו לזהות כל חדירה במהירות רבה ולהזניק לאזור כוחות, כך שלמסתננים לא היה הרבה סיכוי בפעולות מסוג זה. יחידות אחרות ניסו את כוחן בחפירת מנהרות תחת גדרות התיל, או בהטלת משטחים מבודדים על הגדרות. קבוצות שעברו הכשרה בפעילות הנדסית במצרים השתמשו במטעני צינור כדי להבקיע חורים במערך ההגנה, לאחר מכן הטמינו מטעני השהיה תחת הפסים שעליהם נעו רכבות משוריינות צרפתיות. מטענים אלה כוונו להתפוצץ בשעה שהקרון השלישי עובר עליהם, הקרון שבו נמצאו החיילים בדרך כלל. אולם רצועת המיקושים הצרפתית,

32 דיויד גורדון מציין בספרו כי 40,000 חיילים אבטחו את הקו וכ-2,000 טכנאים תחזקו אותו. ראו David C. Gordon, *The Passing of French Algeria*, London: Oxford University Press, 1966, pp. 59-60

המתח החשמלי העצום של הגדר ומכת האש האדירה, שאותה הפעילו הצרפתים כמעט בכל פעם שהתגלתה חדירה, מנעו מלוחמי ה-ALN לחדור מבעד לחומת המגן הצרפתית. גם ניסיונות ההטעיה השונים שניסו ה-ALN עלו להם בחללים רבים. קבוצה קטנה הפעילה את חיישני מערכת האזעקה בנקודה מסוימת, בעוד הכוח העיקרי ניסה להבקיע את המכשול במרחק חמישים קילומטר בהמשך הקו. בטוניסיה עברו לוחמי הגרילה אימוני מסע מפרכים אשר הכשירו אותם לבצע מסעות ארוכים במהירות רבה, כדי לפרוץ את הכיתור הצרפתי ולעבור את הקו. כן נעשו ניסיונות כושלים לעקוף את קצותיהם של שני הקווים בגבולות טוניסיה ומרוקו, דרך ימת החול הגדולה בסהרה, במסווה של שיירות גמלים. הגמלים נטבחו באש מן האוויר (ולפעמים נטבחו גם שיירות סחר אמתיות, בשוגג) ולעתים הוצנחו צנחנים כדי לרדוף אחר קבוצות חודרות.

ההסתערות של ה-ALN על קו מוריס הייתה הדרגתית. תחילה הטיל הארגון למערכה יחידות קומנדו קטנות, אחר כך קבוצות גדולות יותר ולבסוף פלוגות שלמות ואף גדודים של 300 לוחמים, כל זאת במטרה להכריע את המגנים. אולם מבצעים אלו נכשלו, והארגון סבל אבדות רבות אשר הלכו וגדלו בכל ניסיון פריצה, וזאת משום שהצרפתים התייעלו בשיטות המרדף שלהם, הגבירו את תכיפות הסיורים, שיפרו את יכולת הניידות והגדילו את עצמת האש שהיה ביכולתם להנחית על כל נקודה נתונה. התוצאות דיברו בעד עצמן: על פי נתונים שאסף הצבא הצרפתי, שיעור מסתנני ה-ALN שנהרגו או נתפסו עלה במרוצת הזמן כדלהלן: בין ינואר 1957 לפברואר 1958 – 35%; בין פברואר למרס – 60%; בין מרס לאפריל – 65%; ובסוף אפריל – 80%.

העלייה התלולה במספרים הייתה תוצאה ישירה של החלטת ה-ALN לתקוף את הקו במלוא העוצמה וזאת כדי לסייע לכוחות הגרילה המותשים בתוך אלג'יריה. הגזרה שנבחרה, באזור סוק-אחרס, הייתה קטע בעל גבעות מיוערות, מקום מושלם למסתור, שאותו ניצלו חוליות ה-ALN למחבוא לאחר שהצליחו להסתנן ומשם ביקשו להתפזר. הבעייתיות הטופוגרפית של שטח זה הייתה ידועה לצרפתים, וכיוון שניסיונות החדירה באזור זה הפכו תכופים יותר ויותר, הם נערכו כראוי לבאות. האירועים שבין 27 ל-29 בפברואר ממחישים את כמות כוח האדם שאותו היו מוכנים המורדים האלג'יריים להטיל למערכה ואת החשיבות הרבה שייחסו הצרפתים לבלימת ניסיונות החדירה הללו. במשך שלושה לילות ניסו שבע פלוגות של מורדים, כ-800 לוחמים, לפרוץ את המכשול הצרפתי כדי לתגבר את מחוזות המרי בצפון-מזרח אלג'יריה. רבים מן המורדים הצליחו לעבור את הגדר, אבל לא הצליחו להתקדם מעבר לה, שכן מיד רותקו וכותרו בידי כוחות מוטסים עדיפים עליהם בהרבה. קרב עז החל להתחולל בין לוחמי ה-ALN לצרפתים והוא נמשך קרוב לשבוע. הצרפתים ספגו אבדות כבדות (פלוגה אחת מחטיבת הצנחנים 9 איבדה את מפקדה ואת רוב לוחמיה), אולם אבדות המורדים היו רבות וקשות הרבה יותר. מתוך 820 איש שהצליחו לחצות את הקו, נהרגו או נתפסו כ-620 לוחמים. יחד עמם נפלו לידי הצבא הצרפתי 416 רובים או תת-מקלעים ו-46 מקלעים.

קרוב סוק-אחרס היה מפלה קשה ל-FLN במערכה הכוללת על קו מוריס. במרוצת שבעת החודשים שעברו מאז הוקם המכשול הצליחו הצרפתים להסב לארגון ה-FLN כ-6,000 הרוגים ולתפוס כ-4,300 כלי נשק. קו מוריס הגשים את התקוות הרבות שתלו בו מתכנניו, והוכיח כי המשאבים הרבים שהושקעו בו לא ירדו לטמיון. מאז המפלה בקרב סוק-אחרס לא ניסו עוד לוחמי ה-ALN לפרוץ בכוחות גדולים את המחסום. כך זכה הצבא הצרפתי השוכן באלג'יריה לניצחון צבאי ומורלי כאחד.³³

הדגם הצרפתי של מחסום הגנה ניח, המצויד בגדר מערכת חשמלית, בעלת חיישנים אלקטרוניים לזיהוי חדירות, וכוח צבאי מיוחד לאבטחת המכשול, שימש מודל לחיקוי במקומות רבים בעולם. גם ישראל, אשר למדה את ההצלחה של "קו מוריס", החליטה להשתמש במודל הצרפתי במלחמתה נגד הטרור. במקרה הישראלי – נבנה מכשול, המשמש לצורכי הגנה על היישובים אשר מסביב לרצועת עזה, ובייחוד מכוון למנוע ממחבלים לצאת מן הרצועה לפיגועים בישראל. בהמשך קיבלו ממשלות ישראל החלטה לבנות גדר ביטחון גם במרחב בין היישובים הערביים ביו"ש ובין היישובים בתוך הקו הירוק. אבל ברור היה שישראל לעולם לא תוכל להשקיע את המשאבים ההגנתיים, החומריים והאנושיים כאחת, כפי שעשו הצרפתים.

גדר המערכת בעזה

בשנת 1995 הורה ראש הממשלה דאז, יצחק רבין, להקים גדר מערכת, שתפריד בין רצועת עזה ליישובים הישראליים שבתחומי הקו הירוק. הדבר היה במסגרת הסכמי אוסלו ובסמוך ליציאת צה"ל מהרצועה. רבין קיבל את ההחלטה לאחר שהופעל עליו מסע לחצים כבד, שהתנהל במשך כשנה וחצי, מצד ראשי היישובים הסובבים את הרצועה. הללו טענו כי הפלסטינים תושבי הרצועה פוקדים באופן קבוע את היישובים הישראליים השכנים, פורצים לבתי התושבים ובעיקר גונבים מהם ציוד חקלאי יקר ערך. תופעת הגנבות נעשתה לבלתי נסבלת, ולאחר כמה דיונים בין ראשי היישובים הוחלט להקים את "פורום יישובי סובב עזה", כדי להקים גדר הפרדה בין הרצועה ליישובים הישראליים הקרובים אליה. תמיכה וסיוע לשם הגשמת מטרה זו קיבלו ראשי היישובים מאלוף פיקוד דרום באותה עת, מתן וילנאי.³⁴

כאמור, מסע הלחצים הצליח בסופו של דבר, ורבין החליט להקים את הגדר. אולם חשוב לציין, כי הייתה זו החלטה שהתקבלה בידי רבין בלבד, והיא לא הובאה לדיון בפני שום קבוצת דיון ממשלתית. כיוון שבניית הגדר הוצגה כצורך ביטחוני, החיוני לשמירה על ביטחונם של היישובים סביב עזה והערם הקרובים אליה, היא לא עוררה התנגדות פוליטית מצד האופוזיציה או מחלוקת בתוך הקואליציה. היא הוקמה בתוך כחצי שנה בלבד, נעשתה לעובדה, ובתוך זמן קצר קיומה נשכח מהציבור. אולם עם פרוץ

33 אליסטר הורן, מלחמה פראית לשלום, תל-אביב: מערכות, תשמ"ט, עמ' 276–279.

34 מזל מועלם, "הגדר הטובה של עזה", הארץ, 23.4.2002.

האינתיפאדה השנייה בשנת 2000 חזרה הגדר בעזה לתודעה הציבורית והוזכרה כמודל מוצלח של הפרדה ביטחונית, בייחוד לאחר שנשמעו קולות הקוראים להקים גדר דומה באזור הגדה המערבית, ובכך למנוע חדירת מחבלים מתחומי הגדה לערי ישראל.³⁵

גדר ההפרדה ברצועת עזה נבנתה לאורך כחמישים וארבעה קילומטרים על מתאר טופוגרפי שטוח. ראשיתה סמוך ליישוב "נתיב העשרה" וסופה ליד היישוב "כרם שלום"; וארבעה מעברים מקשרים בין ישראל לרצועה: ארז, קרני, כיסופים (ששימש את תושבי גוש קטיף בלבד) וסופה. הגדר מצוידת בחיישנים אלקטרוניים, המשמשים אמצעי התרעה ומודיעים מיד על כל ניסיון חדירה. במקרה שמתקבלת התרעה, יחידות צה"ל המופקדות על האזור יכולות להגיע תוך זמן קצר למקום החדירה המדויק ולפעול בהתאם לנדרש. כן נסלל לאורך הגדר כביש המשמש מסלול לסיורים ולעריכת תצפיות, ומשני צדי הגדר חישיף צה"ל מצמחייה רצועות בעומק שלוש מאות מטר, כדי למנוע ממסתננים אפשרות למצוא מקום מסתור ולאפשר לכוחות המסיירים שליטה טובה על ציר הנסיעה.³⁶

אלוף (מיל') דורון אלמוג ציין שלא הגדר לבדה מונעת כניסה של מחבלים, אלא השילוב של גדר המערכת עם מערך אבטחה רחב היקף של צה"ל, הכולל פעילות מבצעית של ביטחון שוטף בכל שעות היממה, תצפיות אלקטרוניות ואנושיות, סיורים והפעלתה של מערכת יירוט כנגד מי שהצליח לחדור מבעד לגדר.³⁷ מכאן ניתן ללמוד שגם במקרה של גדר המערכת ברצועת עזה משמש המכשול עצמו רק חלק ממערך רחב יותר היוצר את קו ההגנה. מבחינה זו, שימש קו מוריס תקדים חשוב לצה"ל, שבכוחם של מכשולים טבעיים או מלאכותיים לעצב את זירת הלחימה, ובכך להקל על הפעילות ההגנתית. אולם לא המכשול כשלעצמו הוא היוצר זאת אלא השילוב של כוחות מיומנים הפועלים לאורך המכשול והמקפידים ללמוד מניסיון ההתמודדות מול היריב, שאף הוא אינו קופא על שמריו.

הנחיצות בפעילות התקפית מסביב לגדר התגלתה ביתר שאת בראשית האינתיפאדה השנייה, בעת שהפלסטינים הצליחו לפגוע בגדר ההפרדה ואף להורסה כמעט כליל. במרס 2001 החל צה"ל בעבודות שיקום של הגדר האלקטרונית ובשדרוג מערך האבטחה הממוחשב לאיתור ולזיהוי חדירות. עלות העבודות נאמדה בכ-10 מיליון שקלים.³⁸

אולם צה"ל לא הצליח למנוע באופן מוחלט חדירה של מחבלים, בעיקר ליישובים הקרובים לגדר המערכת. ב-10 בינואר 2002 נע כוח של שמונה מחבלים מארגון חמאס ליישוב כרם שלום. בהגיעו לגדר המערכת הקרובה ליישוב, התפצל הכוח. שני מחבלים

35 שם.

36 שם.

37 אלוף (מיל') דורון אלמוג, "לקח גדר הביטחון ברצועת עזה בהקשר של הגדה המערבית", מתוך אתר <http://www.jcpa.org.il/JCPAHeb/Templates/showpage.asp?DBID=1&LNGID=2&TMID=111&FID=136&PID=195>

38 <http://www.ynet.co.il/0,7341,L-2728829.htm> (18.3.2001); <http://www.ynet.co.il/07354,L-2738578.htm> (2.3.2001)

חדרו מבעד לגדר ואילו השישה האחרים נותרו מאחור. בחסות החשכה התקרבו שני המחבלים למוצב תצפית של צה"ל הממוקם צמוד ליישוב, ופתחו ביריות על חיילי המוצב. לאחר קרב קשה, שבו איבד צה"ל ארבעה מחייליו, חוסלו המחבלים. בתום התקרית בדק צה"ל כיצד הצליחו המחבלים לעבור את גדר המערכת האלקטרונית מבלי להתגלות. השערת אלוף פיקוד הדרום דאז, דורון אלמוג, הייתה כי המחבלים השתמשו בשיטות של הטעיה כדי לחצות את הגדר. ההערכה היא שחוליית החמאס נגעה בגדר מספר רב של פעמים, במקומות שונים, על מנת להטעות את כוח צה"ל שפעל בגזרה. ייתכן גם שהחיילים סברו כי המספר הרב של ההתרעות על נגיעות בגדר נובע ממזג האוויר הסוער, ובשל כך ירדה רמת הדריכות בגזרה. מהתחקיר עולה בבירור, כי ניתנה התרעה שגדר המערכת נחתכה, אך המחבלים לא נתגלו.³⁹

רצונם של מחבלים פלסטיניים לחצות את גדר המערכת לא פחת. עם העלייה ברמת האלימות עלתה הדרישה הפלסטינית לביצוע פיגועים רבי-נפגעים בישראל, ועם אלה עלתה גם ה"יצירתיות" של ארגוני הטרור בניסיונותיהם לחצות את הגדר המפרידה בין רצועת עזה לישראל. מחבלים נתפסו במנהרות שנחפרו מתחת לגדר; אחרים במהלך קפיצה מעל הגדר; אחדים ניסו לעבור את הגדר בעזרת סולם; והיו כאלה שפשוט ניסו לפוצץ קטעים ממנה (על ידי הטמנת מטענים וירי של פצצות מרגמה). לאחר שסוכלו רבים מניסיונות החדירה הללו, ניסה החמאס להוציא פיגועים בשטחי ישראל בדרך האוויר. ב-17 בפברואר 2003 הצהיר הארגון, כי הצליח לפתח מטוס זעיר ללא טייס היכול לבצע פיגועים בישראל. אולם ראוי לציין, כי גם אם לארגוני הטרור הפלסטיניים אין נשק מסוג זה, די ברעיון זה כדי להמחיש עד כמה רבים הם הניסיונות לעקוף את מכשול ההפרדה של רצועת עזה.⁴⁰

גדר הביטחון באזור יהודה ושומרון

ההצלחה של הגדר בעזה דרבנה את זירוז הקמת הגדר ביו"ש. על אף להיטותם של אנשי צבא בכירים במערכת הביטחון להקימה, הם הכירו את ההבדלים המהותיים שבין שתי החזיתות, ואלה הקשו את ההקשה מעזה ליו"ש. ההבדל העיקרי הוא תוואי השטח. השטח בעזה הוא מישורי, ואילו ביו"ש השטח ברובו הררי. בנוסף, על פני רוב אורכו של תוואי הגדר יושבת אוכלוסייה ערבית אזרחי ישראל בתוך הקו הירוק. מחבלים היוצאים משטחי הגדה יכולים לקבל סיוע מתומכיהם החיים בערים קרובות (כגון: אום אל-פאחם, ג'לג'וליה, באקה אל-ערביה, כפר קאסם וכדומה), ואילו בין הכפרים הערביים בדרום ובין רצועת עזה יש מרחק גדול. יש גם הבדל משמעותי באורכו של המכשול – ביו"ש תשתרע הגדר על קרוב ל-500 ק"מ ונצרכים הרבה יותר משאבים לעומת זו שבעזה, שאורכה רק עשירית

39 מעריב און ליין, 10.1.2002.

40 מעריב און ליין, 26.1.2002; 4.8.2002; 1.1.2003; 17.1.2003; 17.2.2003; 5.3.2004.

מזה. גם התפרסות ההתיישבות היהודית ביו"ש דחוסה הרבה יותר, ולכן גם פגיעה יותר מההתיישבות המבוזרת בצדה הישראלי של הגדר בסביבות עזה. לבסוף, גם עניין המעברים, בייחוד בסביבות ירושלים, מורכב ביותר בשל עשרות אלפי הערבים נושאי תעודות הזהות הכחולות החיים מעבר לגדר. הבדלים אלה עשו את פרויקט הגדר ביו"ש לסוגיה ביטחונית מורכבת הרבה יותר מהמציאות של הגדר בעזה, אשר גם היא התגלתה על פני זמן כמורכבת ביותר: במהלך 2003–2004 היו שבעה פיגועים במעברים בעזה ו-18 הרוגים; קציר דמים שהביא לסגירתו של אזור התעשייה בארז.⁴¹

אולם השוני הגדול ביותר בקביעת התוואי ובבניית הגדר ביו"ש טמון ברגישות הפוליטית הרבה סביבה. רגישות זו נובעת מזיקת קביעת התוואי שלה והקמתה לסוגיות מדיניות מכריעות, כגון קביעת גבולות קבע, עתיד ההתנחלויות, עומק הנסיגה והשפעותיה האזוריות והבין-לאומיות. רגישות זו מסבירה מדוע התעכבה בנייתה עד 2002, שבע שנים לאחר פרסום תכניתו המגובשת של השר משה שחל.

אחת ההחלטות לגבי המכשול נגעה בחלוקת הסמכויות בין צה"ל למג"ב. הוחלט שמבחינה פיקודית המשרד לביטחון פנים וזרועותיו, המשטרה ומג"ב, יופקדו על האזור בתוך הקו הירוק, ואילו פיקוד המרכז של צה"ל ישלוט על צדה המזרחי של הגדר; ומבחינה מבצעית ימשיך צה"ל להסתייע בכוחותיו וביכולותיו של מג"ב.⁴² גם בשלב זה נדחה הרעיון להקים סוכנות בעלת אחריות כוללת.⁴³

מבחן היעילות ההגנתית של הגדר לעומת אמצעים התקפיים

כאמור, במשרד הביטחון לא מפקפקים ביעילות הגדר. לטענת המומחים, מפרספקטיבה של שנה לאחר סיום בנייתה מסאלם לאלקנה, הניסיון כבר הוכיח את יעילותו של המכשול. אולם יש לשאול מניין לנו שהירידה בפיגועים היא בזכות הגדר ולא בזכות אמצעים התקפיים – בראש ובראשונה, החדירה המתמדת של כוחות צה"ל לאזורי "A" לשעבר, שנהנו עד כה מאוטונומיה בשליטה פלסטינית בלעדית, לאחר מבצע "חומת מגן" במרס 2003 ומבצע "מצח נחושה" שלושה חדשים לאחר מכן, שבהם כבש צה"ל זמנית את הערים הפלסטיניות המרכזיות ביו"ש.

יש שלוש דרכים שבעזרתן ניתן לבחון את חשיבות מכשול הגדר לעומת אמצעים התקפיים:

המבחן הראשון – להשוות את מספר ההרוגים והפצועים הישראליים בתקופת הביניים, שבין המבצעים ההתקפיים הגדולים להשלמת קטע הגדר הרצוף הראשון בין סאלם לאלקנה, לתקופה שלאחר השלמת הקטע. אם נמצא שהירידה הייתה תלולה יותר לפני

41 הנתונים מ-<http://info.jpost.com/C002/Supplements/CasualtiesOfWar>

42 "החלופות להגנת מרחב התפר יוצגו היום לשרון", הארץ, 24 ביוני 2001.

43 שם.

השלמת הגדר מהתקופה שלאחר הקמתה, הרי שנוכל להסיק שדווקא צעדים התקפיים חשובים יותר.

המבחן השני – להשוות את שיעור הירידה במספר הנפגעים הישראליים שנהרגו או נפצעו ביו"ש לשיעור הירידה בתוך הקו הירוק, בייחוד לאחר השלמת הגדר. אם נגלה שהירידה הייתה זהה או שווה או כמובן גדולה יותר מאשר זו שבתוך הקו הירוק, נלמד מכך על חשיבות המהלכים ההתקפיים על פני ההגנתיים, שכן האזרחים הישראליים ביו"ש (בין אם הם מתיישבים בין אם הם סוחרים או ספקי שירות הבאים מתוך הקו הירוק) לא נהנו ממכשול משוכלל כמו הגדר. רוב ההתיישבויות לא נהנו בתקופה הנחקרת מגדר עם חיישנים. כזכור, המתיישבים ופוליטיקאים מהימין העלו טענה שהקמת הגדר תגביר את ההתמקדות עליהם מצד המחבלים ותגביר את הסכנה להם. כלומר, הם הניחו שהגדר יעילה במניעת חדירות לתוך הקו הירוק ולכן המחבלים יתרכזו בפיגועים בתוך יו"ש.

המבחן השלישי – להשוות את מגמת הפיגועים באזורים שבתוך הקו הירוק הסמוכים לקטע הגדר הרציף שהושלם לאזורים שבהם הגדר עדיין לא הושלמה. שוב, אם נגלה שהירידה הייתה שווה או תלולה יותר באזורים שלא הושלמה הגדר, הרי הדבר יוכיח על היעילות והנחיצות של מהלכים התקפיים.

לגבי המבחן הראשון, צה"ל, כאמור, ניהל שני מבצעים גדולים: מבצע "חומת מגן" בסוף מרס 2002, ומבצע "מצח נחושה", שלושה חודשים לאחר מכן, שבהם נכבשו זמנית כל אזורי "A" שהיו בשליטה פלסטינית בלעדית. המבצעים הללו אפשרו חדירה רציפה וקלה יחסית כדי לטפל בתשתיות הטרור. הדבר היה נכון בעיקר בשומרון. בחרנו לבדוק בראשית תקופה זו את יעילות הצעדים ההתקפיים עוד לפני השלמת הגדר. בתוך יו"ש, עד השלמת הגדר בקטע סאלם-אלקנה, הייתה הירידה של 77% בשיעור ההרוגים לעומת ירידה של 62% בתקופה המקבילה לאחר השלמת הגדר (ראה טבלה 1).

לגבי המבחן השני, שבו אנו משווים את הירידה בנפגעים ביו"ש, שם לא נהנו מכל גדר, לבין מספר הנפגעים בתוך הקו הירוק לאחר השלמת אותו קטע קריטי של גדר – הרי ששיעור הנפגעים ירד יותר ביו"ש מאשר בתוך הקו הירוק (ירידה של 62% במספר הרוגים ביו"ש לעומת ירידה של 60.4% בתוך הקו הירוק). לפי שני המבחנים הללו, הגורם ההתקפי מוכח כחשוב יותר מהגורם ההגנתי, כלומר הגדר.

הגנה מול התקפה : בדיקת יעילות גדר הביטחון ביהודה ושומרון

טבלה 1: הרוגים ופצועים מפיגועים וחדירות פלסטינים בתוך יו"ש בהשוואה להרוגים מפיגועים וחדירות מהגדה בתוך הקו הירוק ממרס 2002 – 31 אוגוסט 2004

תקופה		יו"ש		בתוך הקו הירוק	
		פצועים	הרוגים	פצועים	הרוגים
8/2002 – 3/2002		158	91	183	989
8/2003 – 9/2002 (עד השלמת הגדר)		42	21	86	432
שיעור ירידה (באחוזים)		73.4	77.0	53.0	56.0
8/2004 – 9/2003		7	8	34	149
שיעור ירידה (באחוזים)		83.2	62.0	60.4	65.5

ניתוח הנתונים גם מוכיח כמה שגויים היו חששותיהם של המתיישבים לגבי בניית הגדר: הללו סברו שהמחבלים יתמקדו בהם בשל יעילותה של הגדר. בדיעבד מסתבר שחששות אלו לא היו מוצדקים, ושאלה וגם אלה נהנו מירידה עקבית במספר הנפגעים, ולאורך זמן הירידה אף הייתה משמעותית יותר בקרב המתיישבים. היפוכו של דבר, ייתכן שההחמרה הייתה בכיוון ההפוך, לפחות בתקופה שלאחר המבצעים הגדולים ולפני השלמת הגדר. אולי הקושי המבצעי לבצע פיגועים בשטחים בשל לחצו של צה"ל הניע את ארגוני המחבלים להגביר את הפיגועים בתוך הקו הירוק.

מכאן החשיבות לבצע בדיקה בוזמנית (סינכרונית) ולהשוות בין תוצאות פיגועים באזורים בתוך הקו הירוק, הסמוכים או מקבילים לגדר שהושלמה, לאזורים שבהם לא נבנתה הגדר. אם נגלה שלא היה הבדל משמעותי, וקל וחומר אם הירידה הייתה תלולה יותר באזורים שאינם סמוכים לגדר, הרי שנוכל להסיק שהסיבה לכך היא האמצעים ההתקפיים ולא המכשול הפיזי. הבדיקה מתייחסת להרוגים עקב פיגועים שהתרחשו שנה לפני השלמת הגדר ושנה אחריה. ירושלים, לצורך הניתוח, מוגדרת כאזור בלי גדר.

טבלה 2: השוואה של מספר ההרוגים כתוצאה של פיגועים באזורים בתוך ישראל הסמוכים לגדר לעומת אזורים בתוך ישראל אשר לא נבנתה סביבם גדר*

תקופה	מספר ההרוגים באזורים הסמוכים לגדר	מספר ההרוגים באזורים שאינם סמוכים לגדר
לפני השלמת הגדר (8/2003–9/2002)	52	48
אחרי השלמת הגדר (8/2004–9/2003)	+37	*72

* כולל הרוגים מפיגועים בירושלים בשל העדר רצף של גדר.
+ נכלל פיגוע ההתאבדות בבאר-שבע בספטמבר 2004, שבו נהרגו 17 בני-אדם, בשל העובדה שהמפגע יצא מעזה, שגם היא מגודרת.

מניתוח הנתונים שמעלה המבחן השלישי מתברר שיש חשיבות למהלכים הגנתיים: מספר ההרוגים ירד באזורים הסמוכים לגדר ועלה באזורים שעדיין לא נשלמה בהם הגדר באותה תקופה. יש להדגיש שחמישים מההרוגים הם תוצאה של פיגועים בירושלים. ברור מהנתונים שארגוני הטרור ראו בגדר מכשול וניסו לעקוף אותה. נוסף לכך, יש לשער שקיומה אפשר הקצאת כוחות גדולים יותר לצעדים התקפיים.

עם זאת, יש להבין שיתרון הגדר יישחק במרוצת הזמן כשהיריב יחפש דרכים להרוס אותה, שכן יצירתיותו של האדם דינמית יותר מכל מכשול פיזי. תעיד על כך התנהגותם של הארגונים הפלסטיניים. הללו הזדרזו להתאים את עצמם למציאות החדשה שנוצרה לאחר הפגיעה בתשתית הטרור והשלמת הגדר. ארגוני המחבלים שיגרו כמעט פי שלושה קסאמים ב-2004 (309) לעומת 2003 (105) ו-50% יותר פצמ"רים. באותה עת הייתה ירידה באירועי ירי ועלייה מתונה יחסית של כ-20% במגוון סוגי אירועים שבהם הופעלו מטענים (מטעני צד, פיגועי התאבדות, מלכוד מכוניות וכדו'). הפעלתם של שני האמצעים האחרונים מצריכה, על פי רוב, חדירה מבעד לגדר או לקיחת מסלול עקיף בצדה המערבי. אמנם ירי תלול מסלול הוא יעיל הרבה פחות מאשר ירי או פיגועי תופת – שיגור הקסאמים הביא למותם של שני ישראלים ב-2004 ועוד 18 בארבע השנים שלאחר מכן. יש לשער שהאמצעים ישוכללו בעתיד.⁴⁴ אנו כבר עדים לכך: עד 2003 נחתו על שדרות 53 קסאמים ללא הרוגים ואילו עשרת הקסאמים שנפלו בשדרות שנה לאחר מכן גרמו לשני הרוגים.⁴⁵

בל נשכח גם שמידת ההיפגעות מידי תלול מסלול תלויה בצפיפות האוכלוסייה בצד היריב, והצפיפות במקצת האזורים של הגדר שבצד הישראלי במרכז המדינה, מכפר סבא

⁴⁴ "Terrorism Summary Data", www.mfa.gov.il

⁴⁵ הנתונים מאתר www.idf.il/SIP_STORAGE/DOVER/files/2/32592.doc

לאלעד למשל, רבה עשרות מונים מזו שהייתה סביב עזה או בגוש קטיף. על הקשר בין צפיפות אוכלוסין להיפגעות יעיד מספר הנפגעים מהקסאמים בשדרות לעומת מספר הנפגעים מקסאמים ביישובים בתוך הגדר: 230 קסאמים נפלו בשנים 2003–2004 על יישובים בודדים או בסביבתם וללא הרוגים, ואילו דווקא שבעים הקסאמים שנפלו בשדרות גרמו לתוצאות קטלניות.⁴⁶ הניתוח הסטטיסטי מלמד לקח חשוב נוסף: שדרות רחוקה יותר מהיישובים הקטנים הגובלים בעזה, ויש להסיק מכך שבשימוש בנשק פרימיטיבי תלול מסלול שאינו מונחה – צפיפות האוכלוסייה מהווה גורם סיכון גדול יותר מאשר הקרבה הגאוגרפית. ביו"ש הבעיה כפולה – קרבת היישובים רבה וערים ויישובים אלה קרובים מאוד לאזורים שמהם יוכלו בעתיד הפלסטינים לירות טילים.

העובדה שהירידה התלולה ביותר במספר הנפגעים מפעילות הטרור הפלסטינית התרחשה לאחר שני המבצעים ההתקפיים הגדולים אך לפני בניית הגדר הרצופה מסאלם לאלקנה, מוכיחה בעליל את החשיבות של אסטרטגיה צבאית התקפית במלחמה בעצימות נמוכה לעומת יתרונות המגנה כדוגמת מכשול הגדר. סימוכין לכך קיבלנו גם מהשוואת מספר קורבנות הטרור ביו"ש לעומת מספרם בתוך הקו הירוק.

מהבחינה הצבאית גרידא, נראה שטוב יעשה צה"ל אם ימשיך לדגול באסטרטגיה צבאית התקפית וימעט בחשיבות הגדר (ובוודאי בציפיות ממנה לספק הגנה) בעימותים עתידיים עם הפלסטינים. לקח זה חשוב במיוחד כשלוקחים בחשבון את ההקשר הפוליטי הרחב יותר. בלבנון ההרתעה קיימת משום שהחיזבאללה מעריכה שלישראל תהיה יד חופשית להגיב לאחר המלחמה ב־2006. כמו כן, סוריה מהווה "כתובת אסטרטגית" ויעד להתקפה ויש לה אינטרס למתן את החיזבאללה. בזירה הפלסטינית, כל עוד אין הסכם כולל (גם לגבי בעיית הפליטים) – לא תהיה לישראל, מבחינה פוליטית, יד חופשית להגיב קשות לפעילות פלסטינית, אחרי נסיגה אל מאחורי הגדר, ולכן, לפי שעה, גם אין לישראל אותה מידת הרתעה כלפי הפלסטינים כפי שיש לישראל בזירה הלבנונית.

שער שלישי

**דיפלומטיה ומדיניות חוץ בעידן המלחמה הקרה:
ישראל, מדינות ערב והמעצמות הגדולות**

פעולת ישראל בעזה ופרשת "עסקת הנשק המצרית-צ'כית": הערכה מחדש של מדיניותה הבין-גושית של מצרים

רמי גינת

הקדמה

הכרזתו של ג'מאל עבד אל-נאצר בספטמבר 1955 על החלטת ממשלתו לרכוש נשק מצ'כוסלובקיה הכתה בתדהמה את הקהילה הבין-לאומית. את התגובה הבין-לאומית להחלטה ניתן לחלק לארבע קבוצות התייחסות. בקבוצה הראשונה – מעצמות המערב, ובראשן – ארצות הברית, שראו במהלך זה של נאצר מהלך מסוכן, שבעידן המלחמה הקרה היו יכולות להיות לו השפעות מרחיקות לכת לא רק על הזירה המזרח תיכונית אלא גם על אזורי עימות אחרים בעולם שנכללו אף הם במרחב העימות הבין-גושי. באיגרת דחופה שנשלחה לנאצר ממזכיר המדינה האמריקאי ג'ון פוסטר דאלאס הזהיר האחרון את נאצר על מהלך זה, שבו ראה חציית קווים – מעבר מהזדהות עם המערב (ולדברי דאלאס, נאצר חזר והבטיח לו הזדהות זו לאחרונה) – למעבר לתלות גוברת בגוש הסובייטי. דאלאס הכריז כי לא מדובר בעסקה מסחרית גרידא אלא במפנה פוליטי שיוביל לשעבודה ולאבדן עצמאותה של מצרים – עצמאות שנאצר נאבק בצדק רב להשיגה.¹

בקבוצה השנייה – מדינות הגוש המזרחי, שראו בהחלטה המצרית הישג כביר למדיניות החוץ של ברית המועצות, שמאז מלחמת העולם השנייה פעלה במרץ לנטרל את המזרח התיכון מהשפעה מערבית בתקווה כי הוואקום שייווצר עם הסתלקותן של בריטניה וצרפת

1 איגרת דאלאס נמסרה לו על ידי ג'ורג' אלן, שליח מיוחד של מזכיר המדינה. על תוכנה המלא ועל תגובת בריטניה וארצות הברית, ראו: Letter from Dulles to Nasser, 27 September 1955, Dulles Foster Papers, 1951-1959, File Subject: John Foster Dulles Chronological, September 1955 (1), Box 12, Eisenhower Library; George Allen, "Talking Paper for Discussion with Nasser regarding Arms Deal with Soviet Bloc", RG 59, 774.56/10-655; Department of State, "US Policy in the Near East, South Asia, and Africa – 1955", Papers of Harry Howard, File Subject: Near East South Asia, 1945-1955, Box 3, Truman Library.

מהאזור ימולא בהמשך על ידי הגוש המזרחי. אף על פי כן, תגובתה של ברית המועצות להכרזת נאצר הייתה מיתממת – זוהי עסקה מסחרית לגיטימית בין שתי מדינות עצמאיות, וזכותה של כל מדינה לרכוש נשק להגנה עצמית, הכריזה ברית המועצות. אין מדינה הרשאית להתערב בעניין זה או לטעון כי העסקה מחבלת באינטרסים של מדינות אחרות, הוסיפה ברית המועצות. הסובייטים דחו את טענות מעצמות המערב כי העסקה מפרה את האיוון במזרח התיכון.²

בקבוצה השלישית – מדינות העולם השלישי הפוסט-קולוניאלי, שרבות מהן פנו מאז סיומה של מלחמת העולם השנייה לחיפוש דרך שלישית שתנטרל אותן מהעימות המתהווה בין שתי המעצמות ומלחצם של הגושים היריבים לרתום אותן למלחמה הקרה, שלא הייתה מעניינת. למעשה, בתוך מחנה המדינות החדשות בלטו שלושה מוקדים, שבשלב מסוים חברו ליצירת גוש מדינות שלישי: ההודי, היוגוסלבי והמזרח תיכוני. החלטת נאצר התקבלה אצל מדינות אלה ברגשות מעורבים. נהרו, שניסח ויישם את "הניטרליזם האידאולוגי הדוקטרינארי", התנגד לחלוטין למלחמה הקרה – לשיטותיה, לתכסיסיה ולאקלים הכללי שיצרה. הוא ראה ביריבות הבין-גושית איום מתמיד על שלום העולם ולכן הוא חתר לנטרל אותה, תוך יצירת "אזור של שלום" שיכלול מדינות רבות ככל האפשר שיעמדו בתווך בין שני הגושים הניצים. במרכז של מדיניות זו עמדה תפיסת ה-Nonviolence מבית מדרשו של מורו ורבו גאנדי. הערכתו של נהרו את נאצר לא הרקיעה שחקים (בניגוד לתפיסה הרווחת), ו"הניטרליזם החיובי" של נאצר, ששם לו למטרה לעשות שימוש מניפולטיבי ביריבות הבין-גושית על מנת לקדם את אינטרסיה של מצרים, בעיקר רכישות הנשק המסיביות למטרות התקפיות, היה לצנינים בעיניו. אכן חילוקי הדעות בין שני המנהיגים בנוגע למדיניות העולמית בלטו לעין בשלהי שנות החמישים ובעיקר לקראת כינוסה של ועידת בלגרד (1961) שסימלה את כינונו הפורמלי של גוש המדינות הבלתי מזדהות.³

הקבוצה הרביעית הייתה המזרח תיכונית, ובמרכזה מדינות העימות הישראל-ערבי. בקבוצה זו היו התגובות מגוונות. מדינות ערב שעלו על נתיב הניטרליזם דוגמת סוריה, קיבלו בברכה את ההחלטה ואף הלכו בעקבות נאצר ורכשו נשק מהגוש המזרחי.⁴ לעומת זאת מדינות ערב הפרו-מערביות דוגמת עיראק השקיפו בדאגה על ההתפתחויות

2 על תגובתה הרשמית של ברית המועצות לעסקה ראו הודעת Tass ב: "Ministerstvo Inostrannykh del SSSR", in Ministerstvo Inostrannykh del SSSR, *SSSR i Arabskie Strany, 1917-1960, Dokumenty i Materialy*, Moskva: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Politicheskoi Literatury, 1961, pp. 123-124; *Izvestiia*, 3 November 1955.

3 על הניטרליזם האידאולוגי הדוקטרינארי ועל יחסי הודו-מצרים בשנות החמישים, ראו בהרחבה אצל Rami Ginat, *Syria and the Doctrine of Arab Neutralism*, Brighton and Portland: Sussex Academic Press, 2005, pp. 8-11, 89-95, 102-117, 213-218.

4 גינת (Ginat, לעיל הערה 3), עמ' 152, 155-156, 166.

האזוריות.⁵ המדינה שחששה ממהלכו זה של נאצר יותר מכול הייתה ישראל, שראתה בחימושה המואץ של מצרים בנשק מזרחי מתקדם התפתחות שלילית מבחינת יחסי הכוחות האזוריים – מהלך שיוביל להאצת מירון החימוש האזורי, ובהמשך יעמיד את ישראל בעמדת נחיתות שתנוצל על ידי נאצר שיצא להרפתקה צבאית חדשה. על החשש הכבד בישראל מהדיווחים על עסקת הנשק יעידו דברי משה שרת, ראש ממשלת ישראל דאז:

For sometime I have been hiding the deep embarrassment I myself feel at not seeing my way clear in this difficult situation... resulting from the Soviet incursion into the Middle East, a political as well as military incursion, bonding countless dangers. I am at a loss and feel that I am not holding the wheel firmly and not taking an active initiative.⁶

מאמר זה עוסק בעיקר ברקע ההיסטורי ל"עסקת הנשק המצרית-צ'כית", ומטרתו להאיר מחדש את מקורותיה של ה"עסקה", שההכרזה הרשמית על אודותיה באה כאמור בספטמבר 1955. לשם כך אסקור ואנתח את מדיניותה הבין-גושית של מצרים מ-1943, מועד כינונם של יחסים דיפלומטיים עם ברית המועצות, ועד למשבר סואץ ב-1956, שבעקבותיו חלה החמרה ביחסי ברית המועצות עם המערב ומנגד התהדקו ושודרגו יחסי מצרים עם ברית המועצות והגוש המזרחי. אף שהעיסוק בישראל הנו פריפריאלי בעיקרו, ואך בהקשר להתפתחויות ולאירועים אזוריים או בילטרליים הנגזרים מיחסיה עם מצרים, הרי שהדיון המקיף על מדיניותה הבין-גושית של מצרים תורם רבות להבנתנו את מדיניותה האזורית והבין-גושית של ישראל בתקופה הנדונה.

הסקירה והניתוח של פעולות פרשת "עסקת הנשק המצרית-צ'כית", נקודת ציון חשובה בהיסטוריה של יחסי מצרים-ברית המועצות, נתפסה בספרות המחקרית הרחבה והמגוונת העוסקת בסכסוך הישראלי-ערבי וביחסי המעצמות הגדולות עם מדינות המזרח התיכון (בראשן מצרים), כאחד האירועים המכוננים בתולדות המזרח התיכון המודרני. השלכותיה של העסקה נבחנו משני היבטים: האחד בהיבט הבין-גושי – נטען כי מהלכו זה של נאצר היה נקודת מפנה מבחינת מצרים שפנתה לכיוון אוריינטציה פרו-סובייטית. האחר, מבחינת הסכסוך הישראלי-ערבי – התחמשותה של מצרים, ובה בעת זו של ישראל, סללו את הדרך להתנגשות המזוינת הבלתי נמנעת – מלחמת סואץ 1956. מחקרים אחרים, בעיקר מהדיסציפלינות של מדעי החברה, שניתחו את המזרח התיכון מההיבט הבין-לאומי, יצרו

5 ראה בנושא זה אצל Elie Podeh, *The Quest for Hegemony in the Arab World, the Struggle over the Baghdad Pact*, Leiden and New York: E.J. Brill, 1995, pp. 34-37, 148-166, 175, 181.

6 צוטט מ-Uri Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation 1948-1956*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p. 183.

סינתזה בין שני מוקדים אלה. המכנה המשותף לשלוש קבוצות המחקרים הוא, שהן מקבלות כאקסיומה את הנרטיב "המסלף" מבית מדרשו של העיתונאי המצרי מוחמד חסנין היכל – מי שנחשב למקורבו ואיש סודו של נאצר. היכל, עיתונאי ואיש ממסד שנון, פעל לשכתב את ההיסטוריה. הוא ראה בישראל ובמערב את האחראים למפנה במדיניותה הבין-גושית של מצרים. בתחילה האשים הוא את בריטניה בכך שהייתה היא זו שהפעילה לחץ על ממשלת מצרים ב-1943 לכוון יחסים דיפלומטיים עם ברית המועצות, בת-בריתה של בריטניה במלחמת העולם השנייה – מהלך שלא התקבל בברכה במצרים ובמדינות ערביות, שחששו מחדירתם של רעיונות קומוניסטיים ואתאיסטיים למצרים.⁷ בהמשך טען היכל, כי סירובו של המערב למכור נשק למצרים והקמתה של ברית בגדאד – ברית הגנה מזרח תיכונית, שלדבריו – עמד המערב מאחורי הקמתה ואשר פגעה באחדותו של העולם הערבי, היו המניעים העיקריים בהחלטת מצרים לפנות לגוש המזרחי. ואולם, לדבריו, הקש ששבר את גב הגמל הייתה פעולת ישראל בעזה בפברואר 1955 – פעולה התקפית שחשפה את נחיתותו של הצבא המצרי ביחס לעוצמתו של הצבא הישראלי שהיה מצויד בנשק איכותי שסופק לו מן המערב. לדעתו, משטר המהפכה המצרי ניצב בעקבות ההשפלה הצבאית שחוזה בפני מציאות פוליטית פנימית ובין-לאומית קשה. ברית בגדאד באה לפגוע במעמד הבכורה של מצרים בעולם הערבי על ידי שהמערב העמיד את עיראק כבת בריתו העיקרית באזור, בעקבות סירובה המתמיד של מצרים להצטרף לברית הגנה עמו. פעולת ישראל בעזה, הסביר היכל, חייבה את מצרים לחפש מקורות אלטרנטיביים לרכישת נשק מתקדם, לאחר שסירב המערב לבקשותיה המתמשכות, ובעיקר, ארצות הברית, שבה תלתה מצרים תקוות רבות לאחר ההפיכה ביולי 1952. על פי הנרטיב של היכל, הפנייה של מצרים לגוש המזרחי נעשתה במהלך ועידת באנדונג – הוועידה לסולידריות של עמי אסיה ואפריקה, שנערכה באפריל 1955. במהלך הוועידה פנה נאצר לראש ממשלת סין, צ'ו אן-לאי, בבקשה שיבדוק אם תהיה ברית המועצות מוכנה לספק נשק למצרים. הבירור הסיני הביא לתגובה חיובית מברית המועצות, שמיהרה לשגר את דניאל סולוד, שגרירה בקהיר, לנאצר על מנת לקדם את סוגיית רכישת הנשק. תהליך זה הגיע לסיומו החיובי בספטמבר 1955 – החודש שבו נחתמה העסקה המצרית-צ'כית.⁸

לנרטיב של היכל נלווה נרטיב "מסייע", על פיו ברית המועצות בהנהגת סטלין לא גילתה עניין רב במזרח התיכון מבחינה פוליטית, ועיקר עניינה באזור היה אידאולוגי – בנייתן וטיפוחן של המפלגות הקומוניסטיות כחלק מתכנית המהפכה החברתית הגלובלית.

Mohamed Heikal, *The Sphinx and the Commissar*, New York and London: Collins, 1978, p. 50 7

Mohamed Heikal, *Nasser: The Cairo Documents*, London: New English Library, 1973 8
ראו גם את ספרו המאוחר יותר הנקרא "תיקי סואץ" (מוחמד חסנין היכל, מלפאת אל-סויס קהיר: מרכז אל-אהראם, 1986). ראו גרסה דומה גם אצל פואד אל-מרסי, אל-עלאקאת אל-מצריה אל-סופיתיה, 1943–1956, קהיר: דאר אל-ת'קאפה אל-ג'דידה, 1976, עמ' 178–180.

רק לאחר מותו של סטלין ב-1953 והתבססות שלטונו של ח'רושצ'וב חל מפנה במדיניותה המזרח תיכונית של ברית המועצות – שעברה למדיניות יזומה של הידוק הקשרים הפוליטיים והאסטרטגיים עם מדינות האזור שעלו על נתיב הניטרליזם.⁹

החלוקה הדיכוטומית שבין עידן סטלין לעידן ח'רושצ'וב אינה עומדת במבחן ההתפתחויות ההיסטוריות במרחב המזרח תיכוני. לית מאן דפליג באשר לטענות החוקרים לגבי מדיניותו המזרח תיכונית של סטלין בתקופה שקדמה לכניסתה של ברית המועצות למלחמת העולם השנייה, דהיינו עד 1941. ואולם, מתחילת שנות הארבעים – ניתן להצביע בבירור על שינוי של ממש המצביע על התחזקות גישת הריאליטיק במדיניותו הבין-לאומית של סטלין. הישגיה של ברית המועצות במלחמה, בעיקר הניצחון הגדול על גרמניה הנאצית בסטלינגרד בראשית 1943, הביאו למפנה במדיניות החוץ הסובייטית. ברית המועצות, שראתה את הנולד עם סיומה של המלחמה, פעלה כעת להרחבת אזורי ההשפעה שלה בעולם, ובעיקר באזורים הקרובים לגבולותיה. ואכן, את ניצני המלחמה הקרה ניתן למצוא כבר בשלהי המלחמה. כינונם של היחסים הדיפלומטיים עם מצרים ועם סוריה ב-1943 וב-1944 הונעו משיקולים פוליטיים-אסטרטגיים וכלכליים.¹⁰ כבר בתחילת שנות הארבעים של המאה העשרים הדגישה ברית המועצות את תמיכתה במאבק לשחרור לאומי של הארצות הנמצאות באזור ההשפעה הקולוניאלי המערבי מבלי שהתנתה זאת באופיין ובמדיניותן הסוציו-אקונומית של האליטות השליטות בהן. רוצה לומר, כל עוד גילו הנהגות אלו נחישות ורצון עז לסלק את השלטון הזר מארצן – הובטחה להן תמיכת ברית המועצות, שהחליפה בשלב זה את קריאתה האידאולוגית-דוקטרינרית למלחמה בקפיטליזם בקריאה למלחמה באימפריאליזם.

9 ראו למשל: John Lewis Gaddis, *We Now Know, Rethinking Cold War History*, Oxford: Clarendon Press, 1997; Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East from World War Two to Gorbachev*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990; Aaron S. Klieman, *Soviet Russia and the Middle East*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970; Oles Smolansky, *The Soviet Union and the Arab East under Khrushchev*, New Brunswick, NJ: Associated University Press, 1974; Aryeh Yodfat, *Arab Politics in the Soviet Mirror*, Jerusalem: IUP, 1973; H. Hanak, *Soviet Foreign Policy Since the Death of Stalin*, London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972; John M. Mackintosh, *Strategy and Tactics of Soviet Foreign Policy*, London: Oxford University Press, 1962; Adam Ulan, *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy, 1917-1967*, NY: Praeger, 1968.

10 ראו בנושא זה בהרחבה אצל Rami Ginat, "British Concoction or Bilateral Decision: Revisiting the Genesis of Soviet Egyptian Diplomatic Relations", *International Journal of Middle East Studies [IJMES]* 31 (1999), pp. 39-60; idem, "Syria's and Lebanon's Meandering Road to Independence: the Soviet Involvement and the Anglo-French Rivalry", *Diplomacy & Statecraft* 13, 4 (December 2002), pp. 96-122.

שורשי הניטרליזם המצרי והתגבשות היחסים עם הגוש הסובייטי (1952–1943)

כבר בתחילת שנות הארבעים היה זה מוסטפא אל-נחאס, ראש הממשלה המצרי (1942–1944) ומנהיג מפלגת אל-ופד, הראשון במרחב הערבי להבין כי ברית המועצות נעשתה לכוח עולמי מרכזי – כוח שמצרים תוכל להסתייע בו במאבקה לשחרור לאומי. בפברואר 1943 הוא יזם מהלך לכינון יחסים עם ברית המועצות כשהוא מנצל את העובדה שבריטניה, בת בריתה של ברית המועצות, לא תוכל למנוע זאת ממנו. זאת הוא עשה בניגוד לרצון המלך פארוק, שמעמדו היה בשפל בעקבות התקרית בפברואר 1942, שבה כפו עליו הבריטים למנות ממשלה בראשות מפלגת אל-ופד.¹¹ מהלכיו לכינון יחסים הונעו משיקולים תועלתניים, כדבריו בתזכיר למלך פארוק ממרס 1943, שבו נכתב:

The Soviet Union's central role during World War II made it an influential country internationally, in European as well as in eastern affairs. Failure to form diplomatic relations with the USSR, might weaken Egypt's case in the forthcoming peace talks; Egypt would need as much international support as possible, and the USSR, with its new international role, could certainly provide this if diplomatic relations with Moscow were established.¹²

הוא גם הוסיף כי צעד כזה יקדם את היחסים הכלכליים והמסחריים בין שתי המדינות ומהם שתיהן תפקנה תועלת. אל-נחאס היה סבור שקשרים עם ברית המועצות יפתחו שווקים חדשים לייצוא הכותנה המצרית. במהלך המגעים המורכבים לכינון יחסים עם הסובייטים דרשו המצרים כי ברית המועצות תערוב לכך שנציגיה במצרים לא יעסקו בפעילות חתרנית קומוניסטית או יקיימו מגעים עם הקומוניזם המקומי, וכי הם יימנעו מהתערבות בעניינים פנים מצריים. התגובה הסובייטית לדרישות המצריות הוגשה במאי 1943 תוך הדגשת השינוי שחל במדיניות החוץ הסובייטית:

Trotsky's policy of Bolshevik propaganda abroad had been replaced by Stalin's theory that Bolshevism should be strengthened in Russia itself, that the best propaganda abroad was success at home and that in view of Russia's material wealth this would prove a most effective policy. Stalin's foreign was based on securing complete independence for countries with doubtful independence... Russia would do everything in its power to help

11 על אירועי פברואר 1942 ראו Panayiotis J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1991, pp. 350-351.

12 ראו העתק של המזכר שנשלח למלך פארוק ממוסטפא אל-נחאס, ב-14 במרס 1943 ב־Telegram 304 from British Embassy, Cairo, 27 March 1943, FO371/35589, J1684. ראו גם אל-מרסי (לעיל הערה 8), עמ' 44.

Egypt preserve its full independence. Russia's interests were linked with neighboring countries, for examples Egypt, Turkey and Persia.¹³

ואמנם, כחלק מניסיונותיה להציג את עצמה כמדינה שוחרת שלום וכמגנה על מדינות חלשות הנאבקות על עצמאותן, ביטלה ברית המועצות ב-22 במאי 1943 את הקומינטרן – הגוף המרכזי שעסק עד אז בניסיונות להפיץ רעיונות קומוניסטיים ותעמולה פרו-סובייטית בחוץ. ההכרזה על ביטול הקומינטרן סללה את הדרך לכינון יחסים דיפלומטיים בין ברית המועצות למצרים מספר חודשים מאוחר יותר.

למהלך כינון היחסים הדיפלומטיים לא היו השלכות מיידיות. באוקטובר 1944 פיטר המלך פארוק את ממשלת אל-ופד על רקע חילוקי דעות בנושאים שונים ומערכת יחסים עכורה. עד 1947 לא חלו התפתחויות משמעותיות כלשהן ביחסי מצרים-ברית המועצות. בתקופת שלטונו של מחמוד פהמי אל-נוקראשי (דצמבר 1946–דצמבר 1948), איש אל-ופד בעברו, פעל הלה לקדם את מאבקה של מצרים לעצמאות מלאה תוך שהוא מעביר את המחלוקות האנגלו-מצריות להכרעת מועצת הביטחון של האו"ם. הוא קיווה שבזירה הבין-לאומית, שבה נחלש מעמדה של בריטניה בשל הופעתן של שתי מעצמות-על חדשות – ארצות הברית וברית המועצות – ניתן יהיה לכפות על בריטניה, בדומה למקרה של סוריה ולבנון מפברואר 1946, להסיג את כוחותיה מעמק הנילוס ולהעניק למצרים עצמאות מלאה. ברית המועצות תמכה בדרישה המצרית, אך ארצות הברית נקטה עמדה אמביוולנטית, שעיקרה פינוי בריטי רק במסגרת הסכם בין שני הצדדים. נוקראשי הסיק מכישלון המהלך כי מדיניותה הבין-גושית של מצרים מחייבת הערכה מחדש וכי הישענות על ארצות הברית כמוה כהישענות על משענת קנה רצוץ. הוא חתר לשפר את קשרי מצרים עם ברית המועצות ועם מדינות הגוש המזרחי. בפברואר 1948 הוא שלח לפרג משלחת צבאית כדי לרכוש נשק בצ'כוסלובקיה; וב-3 במרס 1948 נחתמה עסקה מסחרית גדולה בין ברית המועצות למצרים על בסיס סחר חליפין – כותנה מצרית תמורת מוצרים סובייטיים. קרוב לוודאי שסמיכות האירועים בין המגעים לרכישת נשק מהגוש המזרחי והעסקה המסחרית לא הייתה מקרית, מאחר שנשק קל הגיע למצרים מהגוש המזרחי כבר בשנים 1948–1949. עם הסתלקותו של נוקראשי בשלהי 1948 לא נרשמו אירועים מיוחדים במדיניותה הבין-גושית של מצרים.¹⁴

שינוי של ממש במדיניותה הבין-גושית של מצרים התרחש עם עלייתה של ממשלת אל-ופד האחרונה (ינואר 1950–ינואר 1952) בראשות מוסטפא אל-נחאס. מדיניותה הבין-גושית של ממשלת אל-ופד הייתה ניטרליסטית בהיותה פועלת באופן מניפולטיבי לניצול

13 ראו ציטוט מדברים שאמר שגריר ברית המועצות בלונדון, אבאן מייסקי, לחסן נשעאת פאשא, שגריר מצרים בלונדון, ב: Telegram 915 from Lampson, British Embassy, Cairo, 6 May 1943, FO371/35589, J2029.

14 על מדיניות החוץ המצרית של ממשלת נוקראשי ועל הסחר עם הגוש המזרחי, ראו: Ginat, *The Soviet Union and Egypt*, pp. 74-77, 84-85, 102. ראו גם אל-מרסי (לעיל הערה 8), עמ' 92.

העימות הבין-גושי. ממשלת נחאס סברה כי שיפור מכוון, טקטי, ביחסי מצרים עם הגוש המזרחי, בכל התחומים, יוביל בהכרח ללחץ על מעצמות המערב לשנות את המדיניות שלהן כלפי הערבים. כמו כן, נוסף לכך, הוא האמין שכדי למנוע את נפילתן של מדינות ערביות לאזורי ההשפעה הסובייטיים תפעיל ארצות הברית לחץ כבד על בת-בריתה בריטניה, כדי שהאחרונה תפנה את כוחותיה ממצרים. דפוס מדיניות זו, שניתן לאפיינו כ"ניטרליזם לאומי פרגמטי/מחושב",¹⁵ היה מבוסס על אינטרסים לאומיים וכוונות תועלתניות. הצהרות באשר לצורך לאמץ מדיניות ניטרליסטית הושמעו בידי מדינאים ערביים במחצית הראשונה של 1950. הבולטת שבהן הייתה הצהרתו של מערוף אל-דואליבי, השר הסורי לענייני כלכלה לאומית, במהלך ועידת הליגה הערבית בקהיר (אפריל 1950) – הצהרה שנוסחה בתיאום עם מוחמד צלאח אל-דין, שר החוץ בממשלת נחאס פאשא. להצהרה זו נלוו דיווחים מודיעיניים מערביים באשר למגעים שמתנהלים בין ממשלות סוריה ומצרים למדינות הגוש המזרחי באשר לרכישת נשק.¹⁶ המערב התייחס ברצינות רבה לדיווחים אלה, ואלה הביאו אותו להכריז ב-25 במאי 1950 את ההצהרה המשולשת (ארצות הברית, בריטניה וצרפת), שעל פיה תחודש הספקת הנשק למדינות האזור בכפוף לתנאים מסוימים. המטרה הייתה ברורה, המערב היה מעוניין לשמר את מה שנראה אז כמונופול שלו על הספקת נשק למדינות המזרח התיכון ולמנוע את כניסתו של גורם אחר, וודאי את כניסתן של מדינות הגוש המזרחי, דבר שיכול היה להאיץ את מירון החימוש האזורי ולהוביל להתלקחותו מחדש של הסכסוך הישראלי-ערבי. ההצהרה המשולשת לא התקבלה בהתלהבות רבה בידי מדינות האזור, וכל אחת מסיבותיה שלה מצאה בה פגמים.¹⁷

15 ראו מאפיינים והגדרה אצל גינת (Ginat, לעיל הערה 3), עמ' 234.

16 על הצהרת דואליבי והשלכותיה ראו: אל-מצרי (קהיר), 8.4.1950; ח'אלד אל-עט'ם, מד'כראת ח'אלד אל-עט'ם, בירות: דאר אל מתחרר ללנשר, 1973, 2, עמ' 40-234. גינת (Ginat, לעיל הערה 3), עמ' 51-56; גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 109.

בנושא הדיווחים על אספקת הנשק מהגוש המזרחי, ראו למשל: Memorandum to the President by R.H. Hillenkotter, Director of Central Intelligence, 27 April 1950, President's Secretary's Files, File Subject: CIA Memorandums 1950-1952, Box 250, Truman Library, Independence, Missouri; Telegram 821 from US Embassy, Cairo, 20 April 1950, Foreign Office Posts of the Department of State, Record Group (RG) 84, Cairo Embassy – General Documents, 1950-1952: 320, Box 219, Washington National Records Center, Suitland, Maryland; Telegram 206 from Foreign Office to British Embassy, Damascus, 13 May 1950, FO371/82794, EY10338/2; Telegram 128 from British Embassy, Damascus, 17 May 1950, FO371/82814, EY11338/2; Papers of Harry S. Truman – Naval Aide Files, 22 May 1950, File Subject: State Department Briefs, May-July 1950, Box 22; אל-אהראם (קהיר), 3.5.1950.

17 גם מסמכים סובייטיים מדברים על המגעים שהתקיימו בקהיר ב-5 ביוני 1950 בין קוזירב, הנציג הדיפלומטי הסובייטי במצרים, ובין עמיתו הלבנוני אל-ח'ורי. בשיחה הביע האחרון את אכזבת ממשלתו ממדיניותו המזרח תיכונית של המערב והעלה בשם מדינות ערביות אחדות את האפשרות לרכוש נשק מהגוש המזרחי. ראו מסמך 72 בתוך: V. V. Naumkin and others

בעוד התגובה המצרית הייתה פושרת, הרי שבישראל התנהל ויכוח מהותי בין המצדדים בהתלהבות להיענות להצעה בחיוב לאלה שהטילו דופי ביתרונותיה לישראל, ואף פירשו אותה כמפלה לרעה את ישראל. את הדעה הראשונה נקטה שגרירות ישראל בווינגטון שבראשה עמד אבא אבן. האחרון ראה בהצהרה הישג בין-לאומי מרשים לישראל, מפני שהמערב הכריז על מחויבותו להגן על שלמותן הטריטוריאלית של מדינות האזור ולנקוט את כל הצעדים הנדרשים, גם החמורים ביותר, כנגד כל מדינה שתפעל באלימות כנגד מדינה אחרת. מנגד, בן-גוריון וצמרת משרד החוץ הישראלי היו סקפטיים יותר באשר לתרומתה לביטחון ישראל. חששם הגדול היה כי ישראל תופלה לרעה במדיניות הספקת הנשק המערבי למדינות האזור. ההצהרה המשולשת אכן הבטיחה הספקת נשק לצורכי הגנה עצמית, אך היא גם הביעה נכונות לספק נשק מתוחכם יותר לאלו ממדינות האזור שייאותו ליטול חלק לצד המערב בהגנת האזור מפני ההתפשטות הסובייטית. לדידם של בן-גוריון וצמרת משרד החוץ לא תוכל ישראל להשתלב בברית הגנה אזורית שכזו, משום שמדינות האזור יסכלו מהלך שכזה, וכך למעשה תיוותר ישראל בעמדת נחיתות אל מול מדינות ערב, שתוכלנה להצטייד בנשק מתקדם יותר שיבטיח את יתרון האיכותי בשדה הקרב בעתיד. היטיב להביע גישה זו בן-גוריון, שהרחיק לכת באומרו: "האויב הגרוע ביותר של ישראל היה יכול לחתום על הצהרה זו. היא נותנת תוקף חוקי לאספקת נשק בלתי מוגבלת למדינות ערב מבלי לציין התחייבות דומה לישראל".¹⁸

נראה היה שישראל לא קראה היטב את התמורות שחלו במדיניות הבין-גושית של שכנותיה סוריה ומצרים, שפנו לכיוון מדיניות בין-גושית ניטרליסטית עם מבט אוהד לכיוונה של ברית המועצות. במידה רבה, התחלפו היוצרות בתקופה זו, כאשר מצרים עלתה על נתיב הניטרליזם בעוד ישראל סתתה ממנו, אם כי לא בחפץ לב. בן-גוריון, כמו רבים אחרים בממשלת ישראל, סברו שיש היגיון והכרח להתמיד בשימור מדיניות הניטרליזם, שאותה אימצה ישראל מיד לאחר הקמתה. ואולם, התפתחויות בזירה הבין-לאומית, בעיקר ההתלקחות בקוריאה, הביאו את ישראל לסטות בהדרגה ממדיניות זו,

(eds.), *Blizhnevostochnyi konflikt: iz dokumentov arkhiva vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii*, Moskva: Mezhdunarodnyi fond "Demokratiia", 2003. p.128. זהו קובץ מסמכים רשמיים של משרד החוץ הסובייטי בנושא העימות המזרח-תיכוני בשנים 1947–1956. קובץ זה כולל מסמכים רבים הנוגעים ליחסי ברית המועצות–מצרים. את המסמכים ליקטו וערכו כמה חוקרים בולטים, בהם ויטאלי נאומקין. בקובץ יש מסמכים חשובים רבים, אך לא תמיד הוא בנוי באופן שיטתי, דהיינו, אין תמיד המשכיות לתכתובות המופיעות בו ויש קפיצות בין תקופות ואירועים חשובים. כך למשל אין תיעוד במשך למעלה מחצי שנה (יולי 1954 עד מרס 1955) על יחסי מצרים–ברית המועצות באחת מהתקופות המכוננות של יחסי שתי המדינות. אמנם ישנם מסמכים העוסקים בתקופה זו במצרים ובמזרח התיכון באופן כללי, אך נעדר מהם המרכיב הביטחוני האינטימי ביחסים בין שתי המדינות שעלו על נתיב שיחות חשאי מאוד שהוביל לעסקת נשק מוקדמת עם הגוש המזרחי, כפי שאטען בהמשך.

18 על עמדת ישראל ראו בהרחבה ביהלר (Bialer), לעיל הערה 6), עמ' 216–219.

בעיקר בעקבות לחץ אמריקאי עליה. למן המחצית השנייה של 1950 החלה ישראל לנטות יותר ויותר לכיוון אוריינטציה פרו-מערבית.¹⁹

ההצהרה המשולשת לא הצליחה להטות את מצרים לצד המערבי, כפי שניתן היה להסיק מהחששות שהובעו בישראל. כחודש לאחר ההצהרה, ב-27 ביוני 1950, נמנעה מצרים (שהייתה חברה זמנית במועצת הביטחון) בהצבעה שהייתה אמורה לחזק את ידיה של ארצות הברית במעורבותה במלחמה בקוריאה. מהלך מצרי זה היה בבחינת סטירת לחי ערבית לארצות הברית ולמערב, שמשום מה סברו כי תמיכת מצרים מונחת בכיסם. צלאח אל-דין, שר החוץ ואדריכל מדיניות הניטרליזם המצרית, הסביר את מניעיה של ארצו להימנע בהצבעה: "מצרים המנהלת מאבק כנגד האימפריאליזם ורואה בו את אחד הגורמים למלחמות ולמשברים בזירה הבין-לאומית, חותרת במידה שווה להיאבק באימפריאליזם הסמוי המשתמע מהמתודות הקומוניסטיות. כמו מעצמות המערב, רוסיה הסובייטית חותרת להשיג שליטה על ידי השתלטות על אומות אחרות מבפנים והכפפתן למשטר דיקטטורי".²⁰ הכיוון שהצביע עליו צלאח אל-דין היה ברור: מצרים עולה על נתיב הניטרליזם במדיניותה הבין-גושית ומאמצת מדיניות בין-לאומית עצמאית שנועדה לקדם את אינטרסיה הלאומיים. המערב, ובראשו ארצות הברית, הביטו בדאגה על הסחף שחל ביחסה של מצרים למערב. לחץ כבד שהפעילו היא ובריטניה על ממשלת מצרים, ובעיקר על המלך פארוק, לתמוך בפעולותיה המלחמתיות של ארצות הברית בקוריאה, הניב פירות, ומצרים יישרה לבסוף קו עם המערב, אך לא היה בכך כדי לשנות את המגמה הניטרליסטית במדיניות החוץ המצרית שהוסיפה להתקיים, ואף ביתר שאת, כפי שהוכח בחודשים הבאים.²¹

במשך חודשים רבים ניסה המערב לקדם את תכניותיו הגרנדיוזיות להגנת המזרח התיכון מפני "שאיפות ההתפשטות הסובייטיות". מצרים הבהירה כי לא תשתף פעולה עם המערב כל עוד הבריטים מסרבים להתפנות ממצרים, ולמעשה פעלה לטרפוד מהלכיו האזוריים של המערב. ברית המועצות הייתה שבעת רצון מהעמדה המצרית. ההנהגה הסובייטית החליטה לבחון מקרוב עד כמה הייתה מצרים מחויבת למדיניות הניטרליזם שעליה הכריזה. לשם כך שלחה למפגש עם שר החוץ המצרי, צלאח אל-דין, שליחים מטעמה. השליחים נפגשו עם שר החוץ ב-8 באוגוסט 1951. במפגש הציעו הסובייטים לממשלת מצרים להצטרף "למתקפת השלום העולמי" שלהם ולחתום על הסכם אי-התקפה עם ברית המועצות. הסכם כזה, כך הבהירו, יוביל לביטולו של ההסכם הבריטי-

19 ראו דיון מקיף בנושא זה אצל ביהלר, שם.

20 ראו הצהרתו בהקשר להצבעה המצרית כפי שנמסרה במסיבת עיתונאים שקיים ב-11 ביולי 1950, בתוך: Telegram 559 from Stevenson, British Ambassador, Alexandria, 12 July 1950, FO371/80396, JE1073/10.

21 על עמדת מצרים על המלחמה בקוריאה ראו בהרחבה גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 112-118.

מצרי ב-1936 – שהסדיר את נוכחות הבריטים במצרים – וימחיש את רצינות הצהרות הניטרליזם שבאו ממצרים. צלאח אל-דין גילה עניין בנושא והבטיח לבני שיחו כי תוכן השיחה יובא לדיון בקבינט המצרי. קשה לקבוע בוודאות אם נחתם הסכם שכזה ומה היו הצעדים ההדדיים הבאים שננקטו. ואולם, כחודשיים מאוחר יותר, ב-8 באוקטובר, הכריזה ממשלת מצרים על ביטולו החד-צדדי של הסכם 1936 – מהלך שאותו הובילו צלאח אל-דין והאגף השמאלי בממשלת אל-ופד.²² מסמכים סובייטיים רשמיים מאמתים כי בשלב זה התנהלו מגעים רשמיים בדרגים נמוכים בקהיר בספטמבר ובדצמבר 1951 בין נציגים מצריים לסובייטיים על אפשרות רכישת ציוד לחימה מתקדם, והראשונים הבהירו כי "לא משנה אם הנשק יירכש ישירות מברית המועצות או דרך צד שלישי, למשל צ'כוסלובקיה". תוכני השיחות הגיעו למעצבי המדיניות משני הצדדים – סטלין וממשלת אל-ופד, אך קשה להסיק בוודאות מתוכן המסמכים אם הניבו המגעים תוצאות חיוביות.²³

תגובת המערב הייתה מאופקת, אם כי לא איחרה לבוא. מספר ימים מאוחר יותר הציעו למצרים ארצות הברית, בריטניה, צרפת וטורקיה עסקת חבילה: הכרה בביטול הסכם 1936 בתמורה להצטרפותה של מצרים לברית הגנה מזרח תיכונית כחברה מלאה ושוות זכויות. בריטניה, נאמר, תפנה את כוחותיה ממצרים, וחברי הברית יקבעו את הרכב הכוחות האחרים שיבואו במקומם. במילים אחרות, כוחות זרים אחרים במקום אלה הבריטים. תגובתה של מצרים להצעת המערב המוכרת בשמה (MEC) Middle East Command הייתה שלילית ומוחלטת. מצרים גם פעלה ללא לאות לשכנע מדינות ערביות אחרות שלא להיענות להצעת המערב. בתגובה הכריזה ארצות הברית כי אינה מכירה בביטול הסכם 1936.²⁴

22 ראו בנושא המפגש עם הדיפלומטים הסובייטיים וביטולו החד-צדדי של הסכם 1936 והשלכותיו, אצל Rami Ginat, "The Egyptian Left and the Roots of Neutralism in the Pre-Nasserite Era", *British Journal of Middle Eastern Studies* 30, No. 1 (2003), pp. 21-23.

23 מסמך מס' 70 הכולל מזכר משר החוץ הסובייטי ווישינסקי ומהשר לסחר חוץ, ושיקוב, אל סטלין, 17 בספטמבר 1951. המסמך מפרט את תוכן השיחות ומשמעויותיהן. ראה גם מסמך 94 המסכם את ביקורו של הנציג הדיפלומטי הסובייטי בקהיר, קוזירב, אצל ראש הקבינט של פארוק יוסף פאשא. מתוכן המסמך גם ניתן ללמוד שהמגעים בין שתי המדינות בדרג שרי החוץ היו בהחלט חיוביים ומקדמים. ראו נאומקין (Naumkin, לעיל הערה 17), עמ' 148-149, 163-164. ראו גם גרסתם של מרסי וחמרוש על הפעולות של ממשלת אל-נחאס לרכישת נשק מהגוש המזרחי בשלהי 1951 – תחילת 1952; אל-מרסי (לעיל הערה 8), עמ' 176-177; אחמד חמרוש, קצת ת'ורת 23 יוליו, קהיר: מכתבת מדבולי, 1983, כרך 1, עמ' 155; וכרך 2, עמ' 161.

24 ראו תוכנה המלא של הצעת המערב (ידועה בשם "הצעת ארבע המעצמות", שהן ארצות הברית, בריטניה, צרפת וטורקיה) אצל Muhammad Khalil, *The Arab States and the Arab League*, A Documentary Record II, Beirut: Khayats, 1962, pp. 314-315. על התגובות הערביות והסובייטיות להצעת הארבע ואכזבת ארצות הברית מעמדת מצרים, ראו בהרחבה אצל גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 125-128.

ברית המועצות מצדה החליטה להגיב בחריפות להצעת המערב למדינות האזור לכונן ברית הגנה אזורית. ב-21 וב-22 בנובמבר 1951 נשלחו מכתבי אזהרה למדינות האזור, המתרים בהן שלא להגיב בחיוב להצעה. המכתבים נשלחו לכל מדינות האזור, כולל מצרים שדחתה את ההצעה על הסף, ולישראל, שלא הוזמנה כלל להצטרף לברית ההגנה. עמדתן של מדינות ערב האחרות כלפי ההצעה הייתה יותר עניינית מזו של מצרים, מאחר שהן לא שללו על הסף הצטרפות לברית. אשר לישראל, לברית המועצות היה ברי כי למרות המפנה שחל במדיניותה הבין-גושית הרי שבנסיבות המזרח תיכוניות דאז, הסבירות שישראל תהיה חלק ממערך הגנה אזורי אנטי-סובייטי אינה מציאותית. אף על פי כן, על מנת לשמור על עמדה סובייטית מאוזנת כלפי מדינות העימות הישראליות-ערבי, נקטה ברית המועצות צעד מחושב היטב זה. אף על פי כן, עיון בתוכן המכתבים שנמסרו למדינות האזור מעלה כי תוכני המכתבים לישראל ומצרים היו מתונים יותר בנוסחם. מכתבי אזהרה בעלי תוכן מאיים נשלחו ב-24 בנובמבר גם לארבע המעצמות שעמדו מאחורי היזמה.²⁵

לביטולו החד-צדדי של ההסכם האנגלי-מצרי מ-1936 היו השלכות שליליות ומיידיות על מערכת היחסים האנגלית-מצרית. מבחינת ממשלת אל-ופד והציבור המצרי הפך ביטול ההסכם את הנוכחות הבריטית לבלתי חוקית. מציאות מורכבת זו הביאה גורמי אופוזיציה מקרב האחים המוסלמים, הקומוניסטים והמפלגה הלאומית הסוציאליסטית (מצר אל-פתאח בשמה הקודם) לפתוח במלחמת גרילה כנגד כוחות הצבא הבריטי שנמצאו באזור תעלת סואץ. צלאח אל-דין הביט בסיפוק בפעולותיהם וכינה את המתקוממים "פטריוטים מצרים". הכוחות הבריטיים לא נותרו אדישים והגיבו בעוצמה כנגד פעולות הגרילה תוך כיבושו של אזור תעלת סואץ – פעולות שהביאו להרג מצרים רבים. כתוצאה מכך, התעצמו הרגשות האנטי-בריטיים ותורגמו לפעילות אלימה שנמשכה לאורך כל יום 26 בינואר והייתה מלווה בהרס רכוש ופגיעה בנפש של כל מה או מי שנתפס כמערב או כמזוהה עמו. את הפעולות הוביל המון מצרי זועם ביום שנודע בהיסטוריה המצרית כאירועי "שרפת קהיר". ההתרחשויות האחרונות הביאו לתגובות שליליות גם בקרב חוגים שמרניים ופרו-מערביים שלא יכלו כעת שלא להסכים עם הכרזת ממשלת אל-ופד, כי האויב האמיתי הוא בריטניה ולא ברית המועצות ושלא להצדיק בפועל את מדיניותה הבין-גושית של ממשלה זו. ואולם, אולת ידה של הממשלה לטפל באנדרלמוסיה שנוצרה במדינה ולהפעיל את סמכותה להרגעת המצב – הביאה את המלך פארוק להכריז ב-27 בינואר על פיטוריה של ממשלת אל-נחאס – ממשלה שנקטה במדיניות בין-גושית שלא הייתה לרוחו כבר מראשיתה.²⁶

פיטוריה של ממשלת אל-ופד שמה קץ זמני לדפוס שאפיין בשנות שלטונה של המפלגה את מדיניותה הבין-גושית הניטרליסטית של מצרים. עם זה, את דפוס ה"ניטרליזם הלאומי

25 ראו דיון רחב יותר בנושא זה אצל גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 125–128.

26 על המאבק המזוין באזור התעלה, התגובה הצבאית הבריטית ופיטורי ממשלת אל-נחאס, ראו גינת (Ginat, לעיל הערה 22), עמ' 22–24.

הפרגמטי/המחושב" מבית מדרשם של אל-נחאס ושל צלאח-אל-דין האל-ופדיסטים ייאמץ מאוחר יותר משטר המהפכה, ואף ביתר שאת.

מצרים בין מזרח למערב 1952–1955

במחצית השנייה של יולי 1952 התחוללה רעידת אדמה פוליטית במצרים כאשר קבוצת קצינים, שקראה לעצמה בשם "הקצינים החופשיים", בראשותו של עבד אל-נאצר, השתלטה על המדינה והביאה לסילוקו של המשטר המלוכני. קבוצת הקצינים בחרה להעמיד בראשה את מוחמד נג'יב, גנרל שנהנה מפופולריות רבה. הייתה זו בחירה זמנית, שכן נאצר הוא ששלט למעשה וללא עוררין במועצת פיקוד המהפכה (מג'לס קיאדת אל-ת'ורה) – הפורום שבו נקבעה המדיניות והתקבלו ההחלטות החשובות. בשנים 1952–1954 התחולל מאבק כוחות בין השניים, ובסיומו הורחק נג'יב מהנהגת המדינה.²⁷

מדיניותה הבין-גושית של מצרים בתקופה זו מתאפיינת בקיום קשרים קרובים עם ארצות הברית. לאחר תקופת שפל ביחסי מצרים עם המערב, ובעיקר בתקופת ממשלת אל-ופד האחרונה, נראה היה כי מנהיגי מצרים החדשים אימצו אוריינטציה פרו-אמריקאית. מחקרים אחדים אף הצביעו על קשרים סמויים שהתקיימו בין השגרירות האמריקאית בקהיר לנציגי הקצינים החופשיים. על פי אלה, ארצות הברית הביעה הסכמה שבשתיקה לתכניותיהם של הקצינים, בעיקר בשל אי-שביעות רצונה מהמצב הפוליטי-חברתי שבו הייתה שרויה מצרים ערב ההפיכה.²⁸ הקצינים החופשיים מצדם תלו תקוות רבות בארצות הברית וציפו כי הצהרת הכוונות הפרו-מערבית שלהם תביא את ארצות הברית לנסח מדיניות פרו-מצרית. בחודשי שלטונם הראשונים הביעו את תקוותם שארצות הברית

27 על מאבק הכוחות ועל הרחקת נג'יב ראו בהרחבה אצל Pahayiotis J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation*, London: Croom Helm, 1978, pp. 138-149; Mohammed Neguib, *Egypt's Destiny*, London: Gollancz, 1975, pp. 213-236; Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1992, pp. 109-143.

28 נושא הקשרים המוקדמים בין ארצות הברית לקצינים החופשיים נדון בכמה מחקרים. אולם מידת המעורבות האמריקאית נותרה שנויה במחלוקת, ראה למשל: James Jankowski, *Nasser's Egypt, Arab Nationalism, and the United Arab Republic*, Boulder, CO: Lynne Rienner, 2002, pp. 17-18; Robert McNamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East 1952-1967*, London and New York: Routledge, 2003, pp. 24-25; Mike Mason, *Development and Disorder: A History of the Third World Since 1945*, Hanover: University Press of New England, 1997, pp. 164-165 לעומת זאת Michael Thornhill, ו-Peter Hahn גורסים כי מסמכים ארכיוניים אינם מאשרים טענה זו. ראו: Michael Thornhill, "Bringing it All Together", *Al-Ahram Weekly*, Issue No. 713, 21-27 October 2004. וכן Peter L. Hahn, *The United States, Great Britain, and Egypt, 1945-1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1991, pp. 145-146.

תפעל למענם במישורים הבאים: ראשית, הפעלת לחץ על בריטניה כדי שתפנה בהקדם את כוחותיה ממצרים. שנית, מתן סיוע כלכלי ובעיקר צבאי למשטר הקצינים החופשיים, שסבר כי הדבר יסייע לביסוס אחיזתו ושליטתו במצרים וישפר את תדמיתו בעיני הציבור המצרי והערבי. בשונה מממשלות קודמות, הפגינו הקצינים בראשית דרכם יחס חיובי יותר כלפי תכניות ההגנה של המערב באזור, אך גם הם הדגישו כי שיחות בנושא זה יתקיימו רק לאחר פינוי הכוחות הבריטיים ממצרים.²⁹

חודשים מספר לאחר ההפיכה הבינו קברניטיה החדשים של מצרים כי הפער בין הרצוי למצוי ביחסיהם עם ארצות הברית רחב למדי. סירובו של הנשיא הארי טרומן בחודשי שלטונו האחרונים לצייד את מצרים בנשק מודרני שאותו דרשה – נתקבל באכזבה רבה. טרומן הסביר את סירובו בכך שהנשק הנדרש אינו עומד בקריטריונים שקבעה ההצהרה המשולשת. חששו הגדול היה שאספקת נשק מתקדם למצרים תוביל להפרה גסה של מאזן החימוש באזור ותתרום להאצת מירון החימוש בין ישראל לשכנותיה ובהמשך אף להתלקחות אזורית. גם מאמצייה של ארצות הברית בעת ההיא ליישב את הסכסוך הישראלי-ערבי בדרכי שלום לא הביאו לפריצת דרך כלשהי, ולמעשה נשמר הסטטוס קוו, למורת רוחו של משטר הקצינים.

מן ההיבט של יחסי מצרים-ברית המועצות ניתן לקבוע בוודאות כי נפילת ממשלת אל-ופד בינואר 1952 סתמה זמנית את הגולל על תהליך ההתקרבות בין שתי המדינות. יתרה מזאת, חשדנות וחוסר אמון הדדיים חזרו להיות ממאפייניה של מערכת היחסים בין שתי המדינות. ואולם, ככל שקדרה יותר העננה הכבדה מעל ציר וושינגטון-קהיר, כך חלה יותר התמתנות ביחסו השלילי של סטלין כלפי משטר הקצינים – התפתחות שהביאה להערכה מחדש של המדיניות הסובייטית כלפי מצרים. הסובייטים אימצו זמנית את הטקטיקה של "המתן וראה". עמדתה של מצרים, שדחתה עד כה את מאמצי המערב לרתום אותה לתכניות ההגנה שלו באזור, התקבלה באנחת רווחה בברית המועצות, כך גם נמוג בהדרגה החשש הסובייטי כי מאחורי הפיכת יולי עמד המערב.³⁰

ניתן להצביע על שנת 1953 כשנה של שינויים חשובים בזירה הבין-לאומית ובזו המצרית – שינויים אשר תהיה להם השפעה מרחיקת לכת על דרכה הבין-גושית של מצרים. אשר לזירה הבין-לאומית, שינויים היסטוריים התרחשו בהנהגותיהן של שתי מעצמות-העל – בארצות הברית התמנה בינואר נשיא רפובליקני חדש, אייזנהאואר, שהחליף את טרומן הדמוקרטי; ובברית המועצות קמה הנהגה קולקטיבית בעקבות מותו של השליט הבלתי מעורער, סטלין. במצרים התחדד מאבק הכוחות בין נג'יב לנאצר, ולקראת מחציתה השנייה של השנה נראה היה כי נאצר הוא שמקבל את ההחלטות לגבי מדיניות החוץ המצרית.

29 גינת (Ginat), לעיל הערה 14), עמ' 156–160.

30 שם, עמ' 160–162.

המשטר הרפובליקני הדגיש כי היעד הבסיסי של מדיניות החוץ האמריקאית שנקבע לאחר מלחמת העולם השנייה, קרי: התנגדות לקומוניזם וחתירה לבלום את התפשטותו, יקבל עתה משנה תוקף. הוא גם הציע גישה אלטרנטיבית למדיניות ההגנה של קודמו – מדיניות שכונתה "מדיניות המראה החדש", ואשר גרסה כי התגובה האמריקאית לתוקפנות קומוניסטית לא תהיה מוגבלת עוד למקום התרחשותה או רק לשימוש בנשק קונבנציונלי. ארצות הברית, הודגש, תגיב בפעולות תגמול מסיביות באמצעים ובמקומות שהיא תמצא לנכון. נגזר מכך כי יכולת המהלומה השנייה האמריקאית הייתה תלויה מכאן ואילך בהקמתם של בסיסי צבא באזורים הקרובים לגבולותיה של ברית המועצות, ומכאן נבעה חשיבותו הרבה של המזרח התיכון לתכניות ההגנה האמריקאיות. כבר בחודשי שלטונו הראשונים השקיע הממשל החדש, ובמרכזו – מחלקת המדינה שבראשה עמד ג'ון פוסטר דאלאס, מאמצים רבים לקדם את תכנית ההגנה המזרח תיכונית שניסה הממשל הדמוקרטי לקדם ללא הצלחה. במאי 1953 יצא דאלאס לסיור במדינות המזרח התיכון כדי לקדם את רעיונות ההגנה האזוריים של ארצו – ביקור שהביא אותו לנסח את ברית הנדבך הצפוני (שאמורה הייתה לכלול את פקיסטן, איראן, עיראק, סוריה וטורקיה) כאלטרנטיבה לתכנית ההגנה האזורית של 1951 (MEC), וזאת לאחר שהבין כי בשלב הנוכחי לא ניתן יהיה לרתום את מצרים לברית צבאית. ב-1954 החלה תכנית הנדבך הצפוני לרקום עור וגידים עם כינונה של החוליה הראשונה במערך הברית – ההסכם הטורקי-פקיסטני (אפריל 1954), שבהמשך ב-1955 התרחב לברית בגדאד. העמדה המצרית השלילית כלפי תכניות ההגנה המערביות באזור אך חיזקה את סירובה של ארצות הברית לבקשות הרכש הצבאי המתקדם של מצרים. בשל הסירוב האמריקאי החלה מצרים במחצית השנייה של 1953 לבחון מקורות אלטרנטיביים לרכישת נשק, בין היתר, במדינות הגוש המזרחי.³¹

יורשיו של סטלין – ההנהגה הקולקטיבית, ובמרכזה: ח'רושצ'וב בתפקיד המזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית, מלנקוב בתפקיד ראש הממשלה, ומולוטוב שחזר לכהן כשר החוץ – הצביעו על "גישה חדשה" במדיניות החוץ הסובייטית. גישה זו, שהוצגה בידי מולוטוב בסובייט העליון ב-15 במאי 1953, גרסה כי בעיות הקיימות בין ברית המועצות למדינות זרות יכולות להיפתר כעת בדרכי שלום, לאחר שההנהגה הנוכחית קיבלה את העיקרון של דו-קיום בשלום, כלומר נטישת הקו האידאולוגי הסטליניסטי המסורתי, שגרס כי המאבק בין סוציאליזם לקפיטליזם הוא צו השעה וכי השתלטות של המעמדות הפרוגרסיביים, בדרכים אלימות, בארצות הקפיטליסטיות הוא מהלך בלתי נמנע.³² קשה להגדיר גישה זו כחדשה, מאחר שמדיניות החוץ הסטליניסטית

31 גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 160–161, 167–168; האן (Hahn, לעיל הערה 28), עמ' 155–179.

32 ראו נאום מלנקוב אצל Radio Moscow, 8 August 1953, SWB, USSR, pp. 1–21. Papers of Harry N. Howard, File Subject: Middle East Chronological File, 1953, Box 14, Truman Library.

משלהי מלחמת העולם השנייה הייתה אף היא פרגמטית, ושיקולים אידאולוגיים מילאו תפקיד שולי בתהליך קבלת ההחלטות. כמו כן, ברית המועצות בהנהגת סטלין יצאה כבר בראשית שנות החמישים "במתקפת שלום עולמית", שכללה בין היתר את הקמתה של תנועת השלום העולמית שהיו לה סניפים במדינות רבות בעולם. את המפנה שחל ביחסי ברית המועצות-מצרים יש לראות הן בהקשר להתפתחויות הפוליטיות במצרים הן בשל העובדה שההנהגה הסובייטית החדשה ידעה להגיב נכונה למצוקותיה ולצרכיה של מצרים ברגעי המשבר ביחסיה עם המערב, כלומר לא מתוך אלטרואיזם אלא מתוך שיקולים פוליטיים-אסטרטגיים טהורים, דהיינו מתוך רצון לתקוע טריז בתוך מערך ההגנה האמריקאי המתוכנן ובכך להפוך את ברית הנדבך הצפוני למערך הגנה פיסח.

צעד חשוב בתהליך ההתקרבות בין מצרים לברית המועצות היה מינויו של דניאל סולוד ב-11 באוקטובר 1953 לדיפלומט מספר אחת במצרים. סולוד, שניהן כראש הנציגות הדיפלומטית הסובייטית בסוריה ובלבנון בשנים 1946-1950, נחשב בברית המועצות למומחה גדול בענייני המזרח התיכון. הוא מילא בשעתו תפקיד מרכזי בתהליך ההתקרבות בין סוריה ומצרים לברית המועצות. בדצמבר 1953, כחודשיים לאחר הגעתו למצרים, יצאה "משלחת מסחרית" מצרית בראשות סגן שר המלחמה המצרי, חסן רג'ב, לביקור בן שלושה חודשים במדינות מזרח אירופה. סולוד, שהיה מאדריכלי הביקור, דיווח לממשלת מצרים ב-23 בדצמבר כי ברית המועצות ערוכה לקבל את פניה של המשלחת המצרית וכי "אשרות הכניסה לברית המועצות ימסרו לחברי המשלחת בבודפשט".³³ המשלחת המצרית יצאה מיד לדרך, ובמהלך ביקורה הארוך שהתה כחודשיים בברית המועצות ואת החודש הנוסף עשתה, בין היתר, בפולין, בצ'כוסלובקיה, במזרח גרמניה ובהונגריה. אף שהביקור הוגדר מראש כמיועד להרחבת שיתוף הפעולה עם הגוש המזרחי בתחומי הכלכלה והתעשייה, הדגיש רג'ב כי הביקור מהווה גם הוכחה ששליטי מצרים החדשים "חפצים לשתף פעולה עם כל העמים לשם הבטחת השלום".³⁴ המשלחת המצרית זכתה לקבלת פנים חמה על ידי מארחיה מהגוש המזרחי. ההחלטה המצרית לשגר את בריגדיר רג'ב, שתפקידו הרשמי היה "תת-שר לענייני תעשייה צבאית במשרד המלחמה המצרי", בראש משלחת כלכלית שהורכבה ממומחי תעשייה וכלכלנים נבעה משני גורמים עיקריים: ראשית, כפי שהוכרז רשמית, מטרת הביקור נועדה להרחיב את היקף יחסי המסחר והכלכלה עם הגוש המזרחי, ולשם כך העמידה ההנהגה המצרית בראשות המשלחת אישיות רמת דרג. שנית, למשלחת ניתן מנדט לנהל משא ומתן על אפשרות רכישת נשק מהגוש הסובייטי ורג'ב, כמומחה לענייני תעשייה צבאית, נמצא ראוי לעמוד בראשות המשלחת. ואכן, דו"חות ישראליים שהגיעו מפראג אישרו כי במהלך ביקורה של המשלחת המצרית בצ'כוסלובקיה היא ביקרה במפעלים לייצור נשק, ובהם מפעלי "סקודה", שבהם יוצרו ברישיון סובייטי מטוסי

33 ראו מסמך 120, איגרת מסולוד לשר החוץ המצרי אבו אל-פתאח, 23 בדצמבר 1953, בתוך: נאומקין (Naumkin, לעיל הערה 17), עמ' 196-197.

34 גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 171.

קרוב מדגם "מיג". דו"חות אחרים אף מלמדים על שעוד בטרם יצאה המשלחת למשימתה, כבר הגישה מצרים בקשה לרכישת מטוסי "מיג" מממשלת צ'כוסלובקיה.³⁵ דו"ח סובייטי אף מספר על שיחה שהתקיימה בין ס' קוזירב, הציר הסובייטי בקהיר, לראש הממשלה נג'יב ב-13 באוקטובר 1953 – שיחה שלכאורה הייתה למטרת פרדה מקוזירב שסיים את כהונתו במצרים. בשיחה הביע נג'יב את רצונה של מצרים לרכוש נשק סובייטי. יחד עם הרחבת היקף הסחר בין מדינותינו, מצוטט נג'יב כאומר, "היינו למשל מעוניינים להמיר בסחר חליפין כותנה שלנו בתמורה לנשק או ציוד חקלאי שלכם". קוזירב הבטיח להעביר את בקשתו של נג'יב לממונים עליו.³⁶ בעת ובעונה אחת עם ביקורה של המשלחת המצרית בגוש המזרחי המשיך נג'יב לבחון את סוגיית רכישת הנשק מברית המועצות גם עם דניאל סולוד מחליפו של קוזירב. על פי גרסתו של אחמד חמרוש, נפגשו השניים לדון בסוגיה זו בדצמבר 1953. סולוד, לדברי חמרוש, השיב בינואר 1954 בחיוב לבקשה המצרית לאחר שקיבל אור ירוק לכך ממוסקבה.³⁷ נראה היה כי מאבק הכוחות בין נאצר לנג'יב מצא את ביטויו גם בהקשר לרכישת נשק מהגוש המזרחי, שהרי שניהם פעלו בנפרד בעת ובעונה אחת – נאצר באמצעות המשלחת של רג'ב, ונג'יב באמצעות הנציגות הדיפלומטית הסובייטית. נראה היה כי סולוד הופתע לגלות כי גם מקבילו המצרי, אל-מצרי, העלה סוגיה זו במהלך שיחה שהתקיימה ביניהם בקהיר ב-1 בפברואר 1954. בשיחה הדגיש אל-מצרי את צרכיה של ארצו בקבלת תמיכתה הבין-לאומית של ברית המועצות ובעיקר בקבלת סיוע צבאי ממנה. אל-מצרי הבהיר כי פנייתו זו נעשית על דעתו של נאצר. מתגובתו של סולוד ניתן היה להבין, כי ברית המועצות תהיה מוכנה לבוא לקראת מצרים אם האחרונה תפעל ל"חימום" היחסים בין שתי המדינות הן מהממד הכלכלי הן מהממד הפוליטי. אל-מצרי מצדו הבהיר שארצו מלאת הערכה לברית המועצות, אך בשלב זה של המגעים בין שתי המדינות נקטה מצרים זהירות רבה כדי שלא לעורר את חמתן של ארצות

35 על ביקור המשלחת ראו בהרחבה אצל גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 171–176. גם מסמך רשמי צ'כי מוכיח בבירור שמשלחת רג'ב באה לבחון אפשרות לרכוש נשק במדינות הגוש המזרחי. מהמסמך ניתן ללמוד כי בשלב זה היה מדובר בגישושים ראשוניים וכי ממשלת מצרים עדיין לא קיבלה החלטה בנושא. ראו העתק מתורגם של המסמך אצל: Guy Laron, "Cutting the Gordian Knot: The Post WWII Egyptian Quest for Arms and the 1955 Czechoslovak Arms Deal", *Cold War International History Project*, Working Paper # 55 (February 2007), p. 51, in http://www.wilsoncenter.org/topics/pubs/WP55_WebFinal.pdf.

36 ראו מסמך מס' 116, שבו פרוטוקול של שיחה שהתקיימה בין נג'יב לבין קוזירב ב-13 באוקטובר 1953, בתוך נאומקין (Naumkin, לעיל הערה 17), עמ' 190–191. Naumkin and others, *Blizhnevostochnyi konflikt: iz dokumentov arkhiva vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii*, pp. 190–191.

37 על גרסת חמרוש למגעים לרכישת נשק מהגוש המזרחי ראו: חמרוש (לעיל הערה 23), 2, עמ' 64–65. ראו גרסה דומה אצל רפעת אל-סעיד, מנט'מאת אל-יסאר אל-מצרי 1950–1957, קהיר, דאר אל-ת'קאפה אל-ג'דידה, ללא תאריך, עמ' 101.

הברית ובריטניה אם הדילוג המצרי-סובייטי יניב פירות.³⁸ בתחילת פברואר 1954 נראה היה כי ברית המועצות הגיעה למסקנה הנכונה כי בעל הבית במצרים הוא נאצר ולא נג'יב. מכאן ואילך התעקשה שכל משא ומתן רשמי עם מצרים יהיה על דעתו ובהסכמתו המלאה של נאצר.³⁹

בכל הקשור לסכסוך הישראלי-ערבי, לא היססה ברית המועצות להפגין את תמיכתה המוצקה בצד הערבי. בתחילת 1954, תודות לווטו שהטילה ברית המועצות פעמיים במועצת הביטחון, נמנע גינויה של סוריה בעקבות המחלוקת עם ישראל על אודות "פרויקט בנות יעקב"; כן היא מנעה גינוי של המועצה כנגד מצרים על המגבלות שכפתה על שיט לישראל וממנה בתעלת סואץ ובמפרץ עקבה.⁴⁰ ב-29 במרס 1954, היום שבו הטילה ברית המועצות את הווטו, נפגשו במוסקבה אל-מצרי וסגן שר החוץ הסובייטי ו' זורין. במהלך הפגישה הודה אל-מצרי לברית המועצות על הצבעתה הפרו-מצרית והתעניין אצל מארחו האם תיאות ארצו לקלוט קבוצה של כעשרים צעירים מצריים בוגרי מוסדות ללימוד גבוה "על מנת שילמדו את השפה הרוסית ויעברו השתלמויות בתחומי תרבות, טכנולוגיה ורפואה... ואולי משהו צבאי...". זורין השיב בחיוב לבקשה המצרית.⁴¹ כחודשיים מאוחר יותר, ב-20 במאי 1954, החליטו שתי המדינות לשדרג את היחסים הדיפלומטיים ביניהן למעמד של שגרירויות – הרמה הדיפלומטית הגבוהה ביותר.⁴²

למרות התייצבותה החד-צדדית של ברית המועצות לימין הערבים בזירה הבין-לאומית היא פעלה בה בעת גם לנרמול יחסיה עם ישראל לאחר שאלה נותקו בפברואר 1953, שלהי תקופת שלטונו של סטלין, לאחר שברית המועצות טענה שממשלת ישראל מנהלת מסע תעמולה אנטי-סובייטי, ששיאו היה בהטלת פצצה בחצר הנציגות הסובייטית בתל אביב. יורשיו של סטלין, שפתחו, כאמור, מיד לאחר מותו במסע הסברה בין-לאומי שתכליתו להציג את ברית המועצות כמדינה שוחרת שלום, יזמו מגעים עם ישראל כדי לכוון מחדש את היחסים הדיפלומטיים עמה וזאת כחלק אינטגרלי ממדיניות השלום הסובייטית. ביולי 1953 הניבו המגעים פירות, והמדינות כוננו יחסים דיפלומטיים בדרג של נציגויות ששודרגו לרמת שגרירויות ב-1954. ברית המועצות חששה מאוד מהאפשרות שתכניות ההגנה של המערב באזור יתממשו, ולכן חתרה לשפר את יחסיה עם מדינות האזור על מנת להפיג את חששן מפניה ולהציג את דימויה הדמוני, שלדעתה המערב היה אחראי לו, כחסר

38 ראו מסמך 123 ובו פרוטוקול השיחה בין אל-מצרי לבין סולוד, קהיר, 1 בפברואר 1954, בתוך נאומקין (לעיל הערה 17), עמ' 199–200.

39 ראו Dispatch 902 from Caffery, US Embassy, Cairo, 12 February 1954, RG 59, 661.74/2-1254. על מאבק הכוחות בין השניים והשלכותיו על המגעים עם ברית המועצות, ראו גינת (Ginat), לעיל הערה 14), עמ' 172–174.

40 ראו ביתר פירוט בנושא זה אצל גינת (Ginat), לעיל הערה 14), עמ' 178–179.

41 ראו מסמך 126 ובו פרוטוקול השיחה בין זורין לאל-מצרי, מוסקבה, 29 במרס 1954, בתוך נאומקין (Naumkin), לעיל הערה 17), עמ' 204–205.

42 גינת (Ginat), לעיל הערה 14), עמ' 179–180.

שחר. היעדר יחסים דיפלומטיים עם ישראל, סברו הסובייטים, רק יגביר את חששותיה של ישראל ממדיניותה האזורית של ברית המועצות ובכך יביא לחיזוק האוריינטציה הפרו-מערבית של ישראל. ברית המועצות שאפה בשלב זה לנטרל את המזרח התיכון מהמלחמה הקרה, כולל את ישראל, ובכך לחבל בתכניות ההגנה של המערב.⁴³

ביקור המשלחת בראשות רג'ב פתח עידן חדש ביחסי מצרים והגוש הסובייטי ותרם לחידוש היחסים הלבביים ביניהן, שהופסקו עם נפילת ממשלת אל-ופד בינואר 1952. הביקור התרחש בעיתוי המתאים מבחינתן של מצרים וברית המועצות. הנכונות הסובייטית לספק נשק למצרים ללא תנאים מוקדמים חיזקה ללא ספק את התנגדותו של נאצר להצטרף לברית צבאית כלשהי עם המערב, קל וחומר לפני פינוי בריטי. נאצר הבין כי האופציה הסובייטית יכולה להיות יעילה להשגת כמה יעדים: ראשית, לשמש כקלף מיקוח בידי מצרים בניסיונה להחליש את העמדה הבריטית בשיחות שהיו עתידות להיפתח מחדש בין שתי המדינות על מנת לפתור את המחלוקת המתמשכת ביניהן; בו בזמן, החלשת הלחץ האמריקאי על מצרים להשתתף בתכניות ההגנה האזוריות שיזם המערב.⁴⁴ נוסף לכך, במקרה של הידרדרות ביחסי מצרים עם המערב שבשלה יסרב המערב למכור נשק למצרים ולסייע לה מבחינה כלכלית, תוכל אז מצרים ליישם את האופציה הסובייטית. הביקור חשף בפני המצרים את האפשרויות הרבות הטמונות ברכישת נשק מן הגוש המזרחי. העובדה שמצרים יכולה לרכוש מעתה נשק ללא סייגים או הגבלות מדיניות ובתנאים נוחים מבחינתה – הקלה על נאצר להוציא אל הפועל את מדיניות "הניטרליזם הלאומי הפרגמטי/המחושב" שכן הוא אינו מחויב לגוש מסוים. קשה לקבוע בוודאות שעסקת נשק נחתמה בביקור זה, אך אין כל ספק שבדיקה יסודית של תעשיית הנשק המזרח אירופאית נעשתה, ושנבדקו האפשרויות השונות להתאמת הנשק לצורכי הצבא המצרי. כאמור, חסן רג'ב לא יועד לעמוד בראש המשלחת באופן מקרי; ביקוריו במפעלי

43 Yuri Zhukov, "Terroristicheski akt v Tel-Avive i fal'shiztsiia igra Pravitelei Izrailia", *Pravda*, 14.2.1953. על ניתוק הקשרים וכינונם מחדש ראו מזכר מאת אריה לבבי, מנהל מחלקת מזרח אירופה, משרד החוץ הישראלי, 29.1.1953, FM2512/27A; מזכר 696 משרד החוץ הישראלי אל הנציגויות הישראליות בחו"ל, 22.7.1953, FM2410/18; ותיק FM2503/14/B, ארכיון גנוז המדינה, ירושלים.

44 ראוי לציין בהקשר זה כי מארחיו הצ'כים של רג'ב הגיעו למסקנה דומה, דהיינו הדרישה לנשק מהגוש המזרחי הייתה מהלך טקטי שנועד להפעיל לחץ על המערב. ראו: לרון (לעיל הערה 34), שם. גנאדי גוריאצ'קין, חוקר רוסי בכיר במחלקה ללימודי המזרח הקרוב והתיכון של האוניברסיטה הממלכתית של מוסקבה (Moscow State University), שחקר את יחסי ברית המועצות-מצרים, הצביע על ביקור המשלחת כנקודת מפנה ביחסים המסחריים בין מצרים ובין מדינות הגוש המזרחי וטען כי ההסכמים המסחריים שנולדו מהביקור כללו אספקת נשק בהתחלה מפולין וצ'כוסלובקיה ובהמשך מברית המועצות. כך לדבריו שברה ברית המועצות את המונופול שהיה למערב על אספקת נשק לאזור. ראו Gennadiy Goryachkin, "Pochemu u rossiyskikh avtomobiley v Kaire nomera s tsifroy 1", *Vremya Novostey*, 2.11.2002, in, <http://www.vremya.ru/2006/202/5/164533.html>

נשק שונים ומגוונים ונכונות מארחיו להחליף כותנה מצרית בנשק – הניחו את הבסיס לעסקאות נשק שבאו מאוחר יותר.

נראה היה שאחת הסיבות לכך שנאצר לא שש לממש את אופציית הנשק הסובייטי בנקודת זמן זו היא חוסר הרצון לעורר פרובוקציות כלפי בריטניה וכלפי ארצות הברית בשעה ששיחות על פינוי בריטי התקיימו. כמו כן הוא קיווה שהגעה להסכם פינוי עם הבריטים תביא לחידוש אספקת נשק מערבי – תקווה שהתממשה רק חלקית. מיד לאחר החתימה בראשי תיבות על ההסכם ב-27 ביולי 1954, נאותה בריטניה לספק כמות מסוימת של נשק למצרים, זאת לאחר הפסקה ארוכה שהחלה בעקבות ביטולו החד-צדדי של הסכם 1936 על ידי ממשלת אל-ופד באוקטובר 1951. מעברו האחר של המתרס, בברית המועצות, עורר ההסכם חשש כבד, בעיקר בשל הסכמת מצרים להעניק לבריטניה את הזכות להיכנס מחדש לאזור התעלה במקרה של מלחמה עתידית במזרח התיכון. הסובייטים, שקודם לכן רוו נחת מהתנגדותה הנחרצת של מצרים להסכם ההגנה הטורקי-פקיסטני (אפריל 1954), גרסו כעת כי ההסכמה המצרית לזכות הכניסה מחדש תהפוך את מצרים לחלק ממערך ההגנה האזורי – אם לא באופן ישיר אז באופן עקיף. הסובייטים ראו בהסכם האנגלו-מצרי ניצחון דיפלומטי אמריקאי משום שהלחצים שהפעילו על שני הצדדים הניבו פירות. ארצות הברית ובריטניה, מצדן, קיוו שההסכם יביא לבלימת התפשטות גל הניטרליזם הגואה וישאיר את מצרים בחיק המערב.

לחשש הסובייטי לא היה בסיס לנוכח ההתפתחויות ביחסי מצרים עם המערב בחודשים הבאים. מדיניות ארצות הברית לא עלתה בקנה אחד עם זו של נאצר. האחרון דחה את הרעיונות הבסיסיים של מדיניות ארצות הברית באזור שכללו בין היתר: הקמת ארגון הגנה הדדית בין המדינות ששכנו לאורך הנדבך הצפוני של המזרח התיכון (טורקיה, עיראק, איראן ופקיסטן); פתרון הסכסוך הישראלי-ערבי בדרכי שלום, כדי למנוע מהסובייטים לעשות שימוש מניפולטיבי בסכסוך בין מדינות המצויות בעורפו של הנדבך הצפוני; יצירת תנאים שיביאו לצמיחה ורווחה כלכלית ופעולה למען שימורה וחיזוקה של הדמוקרטיה.

ברית המועצות הבינה שאם רצונה להטות את הכף המזרח תיכונית לטובתה, עליה לפעול במרחב הערבי באופן נחרץ ויצירתי יותר. ההנהגה הסובייטית העריכה כי הדרך הטובה ביותר להחלשת ההגמוניה המערבית באזור היא באמצעות מתן סיוע ועידוד לאותם יסודות ערביים שהתנגדו לבריתות הצבאיות המערביות ואימצו מדיניות בין-גושית ניטרליסטית. לשם כך הרחיבו הסובייטים את פעולתם באזור ומיקדו אותה בשלושה תחומים שנועדו לשמש מענה לפעולותיה של ארצות הברית באזור. ראשית, הגברת התמיכה בערבים בכל הקשור לסכסוך עם ישראל. ברית המועצות רצתה להגביר את המתח האזורי ולהביאו עד סף עימות – מצב שישים לאל את מאמצי ארצות הברית ליישב את הסכסוך בדרכי שלום ולהביא את הצדדים להצטרף לתכניות ההגנה המערביות. שנית, הסובייטים היו עסוקים במסע מקיף שנועד לקרב לצדם את המדינות הבלתי מפותחות, כולל מדינות המזרח התיכון, וזאת על ידי הרחבת היקף יחסי המסחר עמן ומתן סיוע

טכני למדינות אלה. שלישית, שיפור משמעותי בהיקף יחסי התרבות בין ברית המועצות למדינות המזרח התיכון: ביקורים הדדיים של אנשי דת מוסלמים; פעילויות ספורט משותפות; הזמנות לתערוכות ולוועידות בברית המועצות וכו'.⁴⁵

חתימת ההסכם האנגלו-מצרי הייתה נקודת מפנה במדיניות החוץ המצרית. נאצר, שהיה מרוצה מהצלחתו להביא לסיומה המיוחל של הנוכחות הבריטית במצרים, קבע את יעדי מדיניות החוץ החדשה של מצרים לשלושה עיקריים: ראשית, להביא את העולם הערבי תחת הנהגתה הפוליטית של מצרים. נאצר חתר לייצא את רעיון "המהפכה המצרית" לעולם הערבי כולו, לעולם המוסלמי ולאפריקה. בניגוד לתכניות המערב להגנת האזור, גרס נאצר שהאזור צריך להיות מוגן במסגרת ברית הגנה קולקטיבית שתכלול את כל חברות הליגה הערבית. נוסף לכך, הוא חתר כעת לשכלל את מדיניותה הבין-גושית של מצרים תוך מעבר מדוקטרינת ה"ניטרליזם הלאומי הפרגמטי/המחושב" לדוקטרינת ה"ניטרליזם החיובי". ה"ניטרליזם החיובי" שצמח מתוך זה "הלאומי הפרגמטי/המחושב" אומץ בידי מדינות שכבר השיגו את עצמאותן המלאה ושאיפתן הייתה לקיים קשרים קרובים ומאוזנים עם שני הגושים הבין-לאומיים הגדולים, מתוך כוונה לעשות שימוש מניפולטיבי ביריבות ביניהם, וזאת כדי לקדם את מדיניות החוץ שלהן. מעצביו ומנסחיו רצו להפגין את עצמאותם תוך רצון עז למלא תפקיד מרכזי בעניינים בין-לאומיים. ה"ניטרליזם החיובי" הוא בבחינת מרד של הארצות "הבלתי מזדהות" כנגד המצב שבו צד כלשהו של המלחמה הקרה מחזיק בידיו מונופול על הספקת נשק, ציוד טכנולוגי, מזון וכו' – מוצרים ושירותים החיוניים ביותר להתפתחותן של המדינות הבלתי מזדהות, תוך שהוא מתנה את הספקתם בהצטרפות מעשית אליו. במילים אחרות, זוהי מחאתן של מדינות אלה כנגד פעולות בלתי הוגנות שנעשו כלפיהן, אפלייתן, והצבת תנאים פוליטיים-צבאיים לקיום יחסי מסחר עמן, למתן סיוע כלכלי או עזרה טכנית להן.⁴⁶

נאצר לא נטש לרגע אחד את אופציית הנשק מהגוש המזרחי, אף כאשר הוא ניצב על סף חתימה על הסכם עם בריטניה. ב-15 ביוני וב-8 ביולי 1954 הוא נפגש עם סולוד בקהיר לדון בסוגיית רכישת הנשק מברית המועצות, ומתוכן השיחות עולה כי הסובייטים השיבו בחיוב לבקשתו. הממשלה הסובייטית, נאמר, תהיה "מוכנה לדון בכל הצעה מצרית קונקרטית בתחום אספקת הנשק". מהמסמכים הסובייטיים עולה כי נאצר היה מאושר לנוכח התפתחות זו והודה על כך לממשלת ברית המועצות.⁴⁷

45 גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 183–184.

46 על מאפייניו והגדרתו של הניטרליזם החיובי ראו אצל גינת (Ginat, לעיל הערה 3), עמ' 235–236. ארצות בלתי מזדהות הן אותן מדינות שהכריזו פורמלית על מדיניות של אי-הזדהות עם אחד משני הגושים העולמיים – מזרח בראשות ברית המועצות, או מערב בראשות ארצות הברית, בזמן המלחמה הקרה.

47 ראו מסמכים 131 ו-133 הכוללים את פרוטוקול השיחות בין נאצר לסולוד, בתוך נאומקין (Naumkin, לעיל הערה 17), עמ' 210–212, 214–216.

ראויה לציון העובדה כי מהצד הסובייטי – מי שעמד מאחורי המגעים עם המצרים היו ח'רושצ'וב והמודיעין הצבאי הסובייטי ה-GRU, *Glavnoye Razvedovatelnoye Upravleniye*.⁴⁸ מקצת המגעים התנהלו על אדמת טורקיה, ולא אחת ניתן להבחין בפרוטוקול השיחות שניהל סולוד עם צמרת המשטר במצרים, כי הוא לא היה תמיד מעורה בפרטים המעודכנים על אודות השיחות החשאיות בין הצדדים בנושא הנשק.⁴⁹ למעשה, מיולי 1954 ועד מרס 1955 אין ולו דיווח אחד ממנו בנוגע לנושא הספקת הנשק למצרים, והרי בתקופה זו היו שיחות קדחתניות שהובילו לעסקת נשק ראשונה מבין השתיים שנחתמו במהלך 1955, כפי שניוכח בהמשך.⁵⁰

כמה אירועים שהתרחשו בין דצמבר 1954 לפברואר 1955 המחישו לנאצר עד כמה גדול היה הפער בין תכניותיו המזרח תיכוניות ובין אלה של המערב. הכרזתן של טורקיה ועיראק בינואר 1955 על כוונתן לחתום על הסכם הגנה הדדי הייתה מכה קשה לנאצר ופגעה בשאיפותיו ללכד את העולם הערבי תחת מנהיגותו. עיקר קצפו יצא על ארצות הברית, שבה ראה את האחראית לברית הנדבך הצפוני. אי-הצטרפותה של ארצות הברית לברית שהלכה והתרחבה במחצית הראשונה של 1955, בניסיון לשכך את כעסו של נאצר, לא הועילה. נאצר הפך למתנגד העיקרי לברית זו, שנתפסה בעיניו כמהלך מערבי שנועד לבודד את מצרים במזרח התיכון, ובה בעת לסייע לליכוד העולם הערבי תחת מנהיגותה של יריבתו עיראק.⁵¹ גם ניסיונותיו להקמת חזית ערבית מלוכדת שתבלום את שאיפותיה האזוריות של עיראק לא עלו יפה – העולם הערבי התפצל למחנות יריבים למורת רוחו של נאצר. מי שנחלצה לעזרתו בשעה קשה זו הייתה ברית המועצות – מי שתהפוך בהדרגה לבת-בריתו החדשה – אם כי ראוי להדגיש כי מדובר בברית אינטרסים זמנית ולא בברית פוליטית אסטרטגית המהווה סטייה מדוקטרינת "הניטרליזם החיובי" שלו. הטיעונים היסודיים של השתיים כנגד ברית בגדאד היו שונים אלה מאלה בתכליתם.

48 ראו בהרחבה בנושא זה אצל גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 207–209; Oleg Penkovsky, *The Penkovsky Papers*, London: Collins, 1965, p. 61; Barton Whaley, *Soviet Clandestine Communication Nets*, Cambridge: Mass., MIT Center for International Studies, 1969, pp. 84–108; Report on the Near East by the Director of the White House to a bi-partisan congressional group, 9 November 1956, White House Office, Office of the Staff Secretary Records, 1952–1961, in *US Declassified Documents Reference System*, US 1978, 18A; Dispatches 894 and 903 from US Embassy, Ankara, 9 and 10 February 1955, RG 59, 661.82/2-955 and 661.82/2-1055; Telegrams 93 and from Bowker, British Embassy, Ankara, 9 February 1955, FO371/115489, V1073/193; Letter 1073/289/55 and telegram 9 from Bowker, Ankara, 14 and 18 February 1955, FO371/115493, V1073/31, 318.

49 ראו למשל מסמך 123 הכולל את פרוטוקול השיחות בין סולוד לאל-מצרי מ-1 בפברואר 1954, שם.

50 נושא זה יידון בהמשך.

51 פודה (Podeh, לעיל הערה 5), עמ' 77–125; האן (Hahn, לעיל הערה 28), עמ' 180–210.

עבור ברית המועצות ההסכם הטורקי-עיראקי היה חוליה שנייה בשרשרת של פעולות שהתנהלו ביזמה מערבית ונועדו לפגוע באינטרסים אסטרטגיים סובייטיים. נאצר, כאמור, ראה בברית ניסיון מערבי להחליש את מעמדה של מצרים בעולם הערבי ולכופף את ידו – השפלה שתכליתה להביא את מצרים הכנועה לקבל את תנאי המערב ללא תנאים מוקדמים. במצב דברים זה המהלך הנכון מבחינת שתי המדינות היה להוציא אל הפועל את אופציית רכישת הנשק מהגוש המזרחי.

השיחות בין הצדדים הובילו לחתימה על עסקאות נשק בין מצרים למדינות הגוש המזרחי – האחת קטנה והיא נחתמה ברבע הראשון של 1955, והשנייה גדולה יותר ומוכרת יותר בשמה "עסקת הנשק המצרית-צ'כית" ונחתמה בספטמבר 1955. אף שבעסקאות נכרך שמה של צ'כוסלובקיה והיא אף הייתה מעורבת בשלבים שונים של המשאים ומתנים הארוכים והמורכבים, הרי שבפועל הייתה זו ברית המועצות שעמדה מאחורי ההחלטה לצייד את מצרים בנשק. יחד עם זה, גם לאחר שנחתם ההסכם הראשון עם הסובייטים – לא ויתר נאצר על אופציית רכישת נשק גם מארצות הברית, זאת כחלק ממדיניות "הניטרליזם החיובי" שגרסה כי אין לשים את כל הביצים בסל אחד. כאשר מגיעה של מצרים עם שתי מעצמות-העל הגיעו לשלב מתקדם במחצית 1955, הבין נאצר כי האיכות והכמות של הנשק שארצות הברית הייתה מוכנה לספק לו היו שוליות בהשוואה למה שהגוש המזרחי היה מוכן לספק. אם כן, הבחירה בברית המועצות נבעה מבחינת נאצר גם מתוך שיקול ענייני – עם הנשק הסובייטי החדש הוא יוכל לבנות צבא מתקדם וחזק, דבר שיבצר את מעמדו שלו בראש הצבא והמדינה.

על אף העובדה שלא ניתן למצוא התייחסות כלשהי במקורות הסובייטיים הרשמיים של משרד החוץ שהתפרסמו לפני כמה שנים על עסקת הנשק הראשונה בתחילת 1955, אין זה אומר כי עסקה כזו לא נחתמה וכי אסופת מסמכים אלה מתעדת את כל שאירע באותה תקופה. כידוע, חלק גדול מהמסמכים הסובייטיים עדיין לא נחשף, ובאשר לעסקת הנשק עם מצרים, בתקופה שבין יולי 1954 למרס 1955, היו אלה שירותי הביון הסובייטיים, בעיקר ה-GRU, שעמדו מאחורי המגעים האלה, והמסמכים האלה עדיין חבויים עמוק במרתפי הארכיונים של גופי מודיעין אלה. עם זה, יש מסמכים מודיעיניים ודיפלומטיים מערביים שמאשרים כי נחתמו שתי עסקאות במהלך 1955 – ומסמכים אלה מקבלים חיזוק משני מקורות חשובים ביותר שלא ניתן להקל ראש במהימנותם. הראשון הוא זיכרונותיו של ח'רושצ'וב, מי שעמד בראש ההנהגה הסובייטית בתקופה הנדונה ולמעשה ניווט את השיחות עם המצרים. בהתייחסו ליחסי מצרים-ברית המועצות, מספר ח'רושצ'וב כי לאחר ההפיכה פנו הקצינים החופשיים לברית המועצות בבקשה לנשק. ברית המועצות הסכימה וסיפקה להם רובים, טנקים ונשק ארטילרי רגיל, אך לא מטוסים. נאצר, לדבריו של ח'רושצ'וב, דרש גם ספינות טורפדו. מדברי ח'רושצ'וב משתמע בבירור כי הציוד הצבאי הכבד יותר, קרי: מטוסי מיג 15 והצוללות, נמכר רק בשלב מאוחר יותר. אף שאין הוא מציין תאריכים ברורים, נראה כי דבריו מתיישרים היטב עם המקורות

האחרים באשר להפרדה בין העסקאות. כמו כן, ח'רושצ'וב מציין כי בתחילה פנתה אליו מצרים בתואנה כי היא זקוקה לנשק כדי לגרש את הבריטים ממצרים מבלי שהזכרה כלל פעולת ישראל בעזה או ברית בגדאד.⁵² מכאן שהפנייה המצרית הראשונה בבקשה לנשק באה לפני החתימה על ההסכם האנגלו-מצרי, שנחתם בראשי תיבות ביולי 1954, והיא נענתה בחיוב ואף הוצאה אל הפועל. הפנייה השנייה לנשק כבד יותר באה מאוחר יותר. זו הייתה העסקה המפורסמת שסוכמה במהלך 1955 לאחר החתימה על ההסכם האנגלו-מצרי ולאחר פעולת ישראל בעזה וחתימה על ברית בגדאד. המקור השני הוא כתב העת הסובייטי *International Affairs* שדיווח כעשור מאוחר יותר, ב-1965, כי ממשלת נאצר חתמה בפברואר 1955 על עסקת נשק עם צ'כוסלובקיה, כלומר הייתה זו התייחסות לעסקה הראשונה.⁵³

הגילויים הרשמיים הראשונים על אודות רכישות הנשק של מצרים מהגוש המזרחי באו לידי ביטוי בהכרזתו הרשמית של נאצר ב-27 בספטמבר 1955. גילויים אלה הולידו, כאמור, חששות כבדים בישראל באשר למגמת פניה של מצרים המפרה באופן ברור את מאזן החימוש באזור. ישראל, אם לשפוט על פי התבטאויות קברניטיה, מצאה עצמה ניצבת בפני מציאות חדשה רווית סכנות המחייבת מציאת פתרונות הולמים מידיים. בלקסיקון הדימויים של הערבים באשר לאליטה הפוליטית הישראלית נתפס משה שרת כמזוהה עם תפיסת "הויצמניזם", המתונה יותר, בעלת "אמפטיה, חוסר ניכור וגילויי הערכה להיסטוריה ולתרבות הערבית", לעומת בן-גוריון, שאותו רואה פרופסור מיכאל בריצ'ר כמבטא הראשי של תפיסת ה"בן-גוריוניזם" – תפיסה פטרנליסטית שראתה במנהיגים הערבים "ביטוי מודרני של צוררים ידועים בהיסטוריה היהודית כגון המן והיטלר, שפעלו להשמיד את היהודים". למרות הבדלי גישה אלה, שתי התפיסות היו קרובות בראייתן את פתרון הסכסוך הישראלי-ערבי כ"פשרה קונסטרוקטיבית שלא תפגע ביעדי הציונות".⁵⁴ כאשר הכריז נאצר על עסקת הנשק עם צ'כוסלובקיה, כיהן שרת כראש ממשלת ישראל. בתקופת כהונתו הקצרה כראש ממשלה (1954–1955), שבמהלכה קיים דיאלוג מתמשך עם נאצר, חל שינוי מהותי בדימויו של נאצר בעיניו – מהערכת יושרו של המנהיג המצרי בתחילה לאובדן אמון מלא בו בהמשך. "נאצר עושה על כל רואיו רושם של איש ישר", כתב שרת ביומנו בינואר 1955; לעומת זאת, ביוני 1955, בעקבות הוצאתם להורג של שניים מנידוני "פרשת עסק הביש", הוא הכריז "אנו איבדנו את

52 ראו דברי ח'רושצ'וב בנושא זה אצל Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers* (with an introduction commentary and notes by Edward Crankshaw), London: Book Club Associates, 1971, p. 433.

53 ראו דיון מקיף בנושא עסקאות הנשק אצל גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 205–228.

54 אלי פודה, "דמוניזציה של האויב: נאצר והנאצריזם בעיני מקבלי ההחלטות בישראל (1952–1970)", המזרח החדש מה (תשס"ה), עמ' 154–155.

אמוננו בו עקב התליות".⁵⁵ פודה מצביע במחקרו המאלף על השינוי לרעה שחל בדימויו של נאצר בעיני האליטה הפוליטית הישראלית במהלך 1955, וזאת על רקע שורה של התרחשויות פוליטיות: "פרשת עסק הביש", ההסתננויות ממצרים ופעולת ישראל בעזה, עמדתו העוינת של נאצר כלפי ברית בגדאד הפרו-מערבית, השתתפותו בוועידת בנדונג והכרתו בסין הקומוניסטית, והאירוע הבולט ביותר – עסקת הנשק המצרית-צ'כית. בן-גוריון, שהחל מפברואר 1955 כיהן בתפקיד שר הביטחון, הוביל את ישראל לפעולה בעזה ודגל בנקיטת קו תקיף כלפי נאצר: "יש ללמד אותו לקח שוב ושוב – או שיעשה את המוטל עליו או ייפול. אפשר בהחלט להפילו ומצווה לעשות זאת".⁵⁶ ואמנם, עם שובו לתפקיד ראש הממשלה בנובמבר 1955, הוביל בן-גוריון את ישראל, לצדן של בריטניה וצרפת, כשנה מאוחר יותר, למלחמת סואץ, שאחד מיעדיה היה הפלת נאצר. עוד קודם לכן, בתגובה להכרזת נאצר על "העסקה הצ'כית", נשבה אף שרת "הויצמניסט" בשפת הטרמינולוגיה ה"בן-גוריונית" בהכריזו ב-18 באוקטובר מעל בימת הכנסת, עדיין כראש ממשלה:

Something has happened in the Middle East that gives rise to the grim spectacle of a massive and decisive power advantage in the hands of the strongest country among our enemies, confronting us with dangers the likes of which we have not known since the War of Independence.⁵⁷

כמה שבועות מאוחר יותר, הגיב בן-גוריון, כעת בתפקיד ראש ממשלה, מעל אותה בימה על אותה עסקת נשק: "מבחינה פורמאלית אפשר לקרוא [לה] בשם עסקה מסחרית למכירת רעל לרוצח מועד, הגם שהמוכר יודע למה נועד הרעל".⁵⁸

לעסקת הנשק המצרית-צ'כית, סובר דוד טל, היה משקל מכריע בהחלטתה של ישראל לצאת למלחמת סואץ, מאחר שהעסקה נתפסה כנקודת מפנה במדיניותה הבין-גושית של מצרים וכשינוי בכוונותיו של נאצר כלפי ישראל.⁵⁹ לעומתו סובר מוטי גולני כי העסקה לא שימשה נקודת מפנה בהחלטת ישראל לצאת למלחמה ולא גורם מאיץ למלחמה. נהפוך הוא, בכך שהיא הפרה את מאזן החימוש בין ישראל למצרים היא מנעה מלחמה בשלהי

55 פודה (לעיל הערה 53), עמ' 158–159. על מגעי שרת עם משטר ההפיכה במצרים ועל הגישה החיובית כלפי ההפיכה בתחילת הדרך, ראו בפירוט, Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, London: Penguin Books, 2001, pp. 76-81, 117-123.

56 פודה (לעיל הערה 53), עמ' 160. על שובו של בן-גוריון לממשלת שרת ולתפקיד שר הביטחון ועל הדרך לפעולת עזה, ראו גם אבי שליים (לעיל הערה 54), שם, עמ' 123–126.

57 Motti Golani, "The Historical Place of the Czech-Egyptian Arms Deal, Fall 1955", *Middle Eastern Studies* 31, 4 (October 1955), p. 804.

58 פודה, שם (לעיל הערה 53), עמ' 161.

59 David Tal, "Israel's Road to the 1956 War", *International Journal of Middle East Studies* 28 (1996), pp. 59-81.

1955, או עיכבה אותה בשנה. לדברי גולני, הרצון לצאת למלחמה כבר התגבש בישראל במרס 1955.⁶⁰ בין אם הייתה העסקה נקודת מפנה בהתדרדרות שהובילה למלחמה ובין עיכבה את המלחמה לפרק זמן מה, הרי שהיא בוודאי לא תרמה למתח הגואה ביחסי ישראל-מצרים שהגיע לשיאו באוקטובר 1956. עסקאות הנשק עם הגוש המזרחי חיזקו ללא ספק את ביטחונו העצמי של נאצר ושיפרו את יכולות התמרון שלו במשחק הבין-גושי. עסקאות הנשק ותמיכתה הבלתי מסויגת של ברית המועצות במצרים בזירה הבין-לאומית העניקו לנאצר רוח גבית שסייעה לו לצאת בהכרזה הדרמטית על הלאמת התעלה ביולי 1956 – מהלך שהוביל בהמשך למלחמת סואץ.

סיכום

החלטתו של נאצר לרכוש נשק מהגוש המזרחי לא נולדה בעקבות ברית בגדאד או בשל פעולת ישראל בעזה – שני אירועים שהתרחשו בתחילת 1955. כפי שראינו, נושא רכישות הנשק מהגוש המזרחי לא נולד ב-1955. עוד בעידן המלוכני במצרים פעלו ממשלות שונות לרכוש נשק מהגוש הסובייטי – לעתים בהצלחה ולעתים כשלו בניסיון. "הקצינים החופשיים" שתפסו את השלטון במצרים באו משורות הצבא, והוא נעשה למשענת התמיכה העיקרית שלהם. בניית צבא חזק ומודרני הייתה כורח מציאותי מבחינתם אם הם חפצו להתמיד בשלטונם. כבר לאחר ההפיכה פנו לארצות הברית שתספק להם את הנשק, אך פנייתם לא עלתה יפה. גם תכניות ההגנה של המערב לא נולדו עם כינונה של ברית בגדאד אלא החלו הרבה לפני כן. תכניות אלה לא עלו בקנה אחד עם תכניות משטר הקצינים במצרים. אף שכבר בתחילת 1954 הביעו הסובייטים נכונות לספק נשק למצרים, העדיף נאצר להמתין עד שהמחלוקת עם בריטניה תיפתר בהסכם. מיד לאחר מכן הוא חש חזק דיו להמשיך את מגעיו עם הסובייטים לרכישת נשק. כאמור, הנשק לא נרכש בגלל פעולת ישראל בעזה או בשל ברית בגדאד אלא בעת ובעונה אחת עם התרחשויות אלה. אירועים אלה רק המחישו לנאצר כי הבחירה בנשק מהגוש הסובייטי – איכותי ומגוון ובהיקפים חסרי תקדים מבחינה אזורית – משרתת את אינטרסיו מבית, בעיקר בתוך הצבא, שבשלב זה היה בסיס התמיכה העיקרי לשלטונו, שאותו נטל מיריבו נג'יב שנהנה מתמיכה עממית רחבה. נאצר גם העריך נכונה כי רכישות הנשק יסייעו לחיזוק דימויה החיצוני של מצרים ומעמדה בזירות הבין-ערבית והבין-לאומית. ייתכן שאירועים אלה אף תרמו להחשת החלטתו לרכוש נשק מהגוש המזרחי בספטמבר בצורה מסיבית – אך אירועים אלה לא היו הסיבה לפנייתו לגוש המזרחי; פנייה שהייתה רכיב מרכזי תחילה בדוקטרינת הניטרליזם "הלאומי הפרגמטי/המחושב", ובהמשך, לאחר ההסכם עם בריטניה, גם ב"ניטרליזם החיובי". זה היה מהלך פוליטי מחושב היטב מבחינת נאצר, שחתר לנצל את העימות הבין-גושי לקידום מדיניות החוץ המצרית. במילים אחרות, הוא

60 גולני (Golani, לעיל הערה 56), שם, עמ' 803-827.

לא רצה לשים את כל הביצים בסל של גוש זה או אחר, אלא לתמרן ביניהם ולסחוט מכל גוש את המרב – מהגוש המזרחי נשק ומאמצות הברית סיוע כלכלי. התכנית לבניית הסכר באסואן היא דוגמה טובה לכך: כבר במהלך ביקורה של משלחת רג'ב בברית המועצות בתחילת 1954, ומאוחר יותר ביוני 1955, הביעה ברית המועצות נכונות, המלווה בהצעות מפתות, לסייע בבניית הסכר – כולל מלווה נדיב בתנאי החזר נוחים ביותר וכן הספקת ציוד וסיוע הנדסי בבניית הפרויקט. למרות זאת העדיף נאצר לקבל בדצמבר 1955 את הצעת הסיוע הפיננסי מאמצות הברית, בריטניה והבנק העולמי. כעבור מספר חודשים, לאחר שדאלאס הגיע למסקנה שנאצר נוקט מדיניות בין-לאומית עצמאית שאינה מביאה בחשבון את אינטרסי המערב, וכי הוא מתכוון להמשיך במשחק המניפולטיבי במגרש הבין-גושי, הכריזה ארצות הברית על החלטתה להסתלק מהצעת המלווה.⁶¹ כתוצאה ממהלך זה החליט נאצר להלאים את תעלת סואץ – מהלך שסלל את הדרך למלחמת סואץ. הסירוב האמריקאי ליטול חלק פעיל במשחק הסחטנות של נאצר היה לרועץ ביחסי מצרים-ארצות הברית והמערב. ההתדרדרות ביחסי מצרים עם המערב בעקבות מלחמת סואץ הייתה מלווה בתהליך הפוך של הידוק הקשרים עם ברית המועצות – התפתחות שלא עלתה בקנה אחד עם "הניטרליזם החיובי", מאחר שנאצר חשש מתלות גוברת בברית המועצות, דבר שיכול היה להחליש את יכולות התמרון שלו בזירה הבין-לאומית. ואכן, מספר שנים מאוחר יותר, כאשר כוננה הקהילה הערבית המאוחדת (קע"ם) בעקבות איחודן של מצרים וסוריה, התחולל משבר ראשון עמוק ביחסי מצרים-ברית המועצות על רקע מאבק הכוחות שניהלו השתיים על דומיננטיות בסוריה – מאבק שבו הייתה ידו של נאצר על העליונה. ברית המועצות קיבלה בקרירות רבה את האיחוד, ועל רקע רדיפות הקומוניסטים בקע"ם פרצה מלחמה אידאולוגית בין ח'רושצ'וב לנאצר – מה שהחיה זמנית את דוקטרינת "הניטרליזם החיובי". ואולם, מיד לאחר פירוקה של קע"ם ב-1961, חלה התחממות של ממש ביחסי מצרים-ברית המועצות על רקע המפנה במצרים לסוציאליזם – תהליך שהביא בהדרגה לקריסתה המוחלטת של דוקטרינת "הניטרליזם החיובי" ולהתגברות תלותה של מצרים בברית המועצות.⁶²

61 על הסאגה מסביב להקמת הסכר באסואן, ראו גינת (Ginat, לעיל הערה 14), עמ' 235–236.

62 על המאבק על דומיננטיות בסוריה בין מצרים לברית המועצות, על עלייתה ונפילתה של הקהילה הערבית המאוחדת ועל המתח ביחסי ברית המועצות-מצרים, ראו גינת (Ginat, לעיל הערה 3), עמ' 171–220; Podch, *The Decline of Arab Unity*, Brighton and Portland: Sussex ;220-171 Academic Press, 1999, pp. 36-48, 176-178.

מברית בלתי כתובה למערכת יחסים עכורה: יחסי צרפת–ישראל בעידן שארל דה-גול וז'ורז' פומפידו

מיכאל מ' לסקר

מבוא

מדיניותנו כלפי ישראל הוכתבה בידי יחסינו עם העולם הערבי: זהירה ומתונה בראשיתה, אמיצה ונועזת כאשר נראה לנו כי מענייננו הוא לחמש את צה"ל ולהפנותו כנגד נאצר; קרירה ושלילית כאשר סברנו כי הגיעה העת לאמץ מחדש מדיניות אסלאמית רבת-היקף.¹

דברים אלו של ז'אן בורדאייט, לשעבר שגריר צרפת בישראל משקפים את מערכת היחסים בין צרפת לישראל מאמצע שנות החמישים ועד סוף המאה העשרים. דבריו של גנרל מארי-פייר קניג, המשקפים את המציאות ביחסים אלו, רלוונטיים בשלהי שנות השישים:

En décidant l'embargo total sur les fournitures militaires, même défensives, à l'Etat d'Israël, le gouvernement a grandement contribué à aggraver la situation au Proche Orient et compromis les chances d'un règlement pacifique. Par cette décision, la France favorise dangereusement l'un des camps belligérants: Elle se prive ainsi de toute possibilité de jouer un rôle quelconque de médiateur, puisqu'elle prend parti dans le conflit

(כאשר החליטה ממשלת צרפת להטיל חרם מלא על אספקת נשק למדינת ישראל, ולו גם נשק הגנתי, היא תרמה להחרפת המצב במזרח התיכון ופגעה בסיכויים להשגת הרגיעה. בהחלטה זו צידדה צרפת באופן מסוכן באחד משני המחנות

1 ז'אן בורדאייט (Bourdeillette), לשעבר שגריר צרפת בישראל, בתוך: בנימין פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל, המרכז למורשת בן-גוריון: אוניברסיטת בן-גוריון, 1992, עמ' 386.

בסכסוך [הערבי-ישראלי]: היא [למעשה] הוציאה את עצמה מכל אפשרות שתוכל לשמש כמתווכת בגין נטייתה לצד [הערבים] בסכסוך.²

הערכתו של החוקר יצחק בר-און אף היא נכונה:

הידידות [בין ישראל לצרפת] הייתה [...] אירוע חריג ולא טבעי בתצורה היחסים וההיגיון ההיסטורי של צרפת. מראשיתה הייתה חסרת סיכוי להתקיים לאורך זמן, באינטנסיביות ובהיקף שישראל שאפה להם. חסרו בה מרכיבים שישמשו חישוקי קבע לטווח ארוך. היא הייתה תולדה של משבר זמני ביחסיה של צרפת, "מעצמה מוסלמית" מסורתית, עם כמה מדינות וטריטוריות ערביות-מוסלמיות שהיו בשליטתה או בחסותה במגרב... הרומן [עם ישראל] לא תם בן יום; הוא נמשך עוד שנים אחדות, מתוך אינרציה ובשל אינטרסים הדדיים וארעיים שנרקמו בין המדינות במרוצת השנים. צרפת היא שהגתה את רעיון הידידות, קבעה את מועד תחילתה, בעיתוי שהיה נוח לה, והיא ששמה לה קץ, שוב במועד שתאם את האינטרסים שלה... ישראל מיצתה את הפוטנציאל שהיה טמון בידידותה עם צרפת. היא יצאה ממנה עשירה וחזקה יותר משהייתה קודם לכן.³

מחקר זה מתעד ומנתח את מערכת היחסים בין צרפת לישראל בתקופות של הנשיאים הצרפתיים הגנרל שארל דה-גול (de Gaulle) (1958–1969) וז'ורז' פומפידו (Pompidou) (1969–1974). לגבי פומפידו, המחקר מתמקד בשנתיים הראשונות לשלטונו, עד סוף 1970. הסתמכנו בעיקר על מקורות ישראליים (בעברית ובצרפתית) ומעט על מקורות צרפתיים וערביים. רוב המקורות הארכיוניים הצרפתיים עודם חסויים, ולכן הניתוח של יחסי שתי המדינות נעשה מזווית ישראלית ועל סמך מידע שהועבר לדיפלומטים ישראליים מפי אנשי ממשל צרפתיים. החומר הארכיוני העיקרי מקורו בגנזך המדינה בירושלים. עד כה לא נערך מחקר מעמיק בנושא הנידון במאמר זה.

החל מהשנים 1954–1955 הלכו היחסים בין שתי המדינות והתחממו, בשעה שיחסי ישראל עם ארצות הברית ובריטניה תוארו כקרירים ואמביוולנטיים, והמתיחות בין ישראל לברית המועצות צברה תאוצה. מאז 1956 אף התפתחה ברית בלתי כתובה בין צרפת לישראל במישור הביטחוני. לולא הסיוע הצבאי הרב שקיבלה ישראל מצרפת בשנות החמישים ובמהלך רוב שנות השישים, ספק אם יכלה ישראל להתמודד עם האתגרים

2 גנרל מארי-פייר קניג, שר ההגנה לשעבר של צרפת, במחאה על מדיניות צרפת כלפי ישראל – ינואר 1969.

3 יצחק בר-און, "לידתה ונפילתה של ידידות: יחסי ישראל-צרפת, 1956–1967", מדינה בצמיחה: ישראל בשנים 1948–1970, www.amalnet.k12.il/meida/history2/hisi3068.htm; בנושא יחסי צרפת-ישראל בשנים 1947–1957, ראו את ספרו המקיף של בנימין פינקוס, מאמביוולנטיות לברית בלתי כתובה: ישראל, צרפת ויהודי צרפת, 1947–1957, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון – קריית שדה-בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2005.

הביטחוניים שלה מול צבאות ערב הן במבצע "קדש" (1956) הן במלחמת ששת הימים. צרפת אכן יזמה את הקשרים, אך ישראל הראתה התעניינות פעילה בהתקרבות אליה ואל התעשייה הצבאית והאווירית המתקדמת שלה. מה אפיין את מערכת היחסים בימי הרפובליקה הצרפתית הרביעית (עד 1958), ולאחר מכן – בתקופת הרפובליקה החמישית, ומה היה תוכנה? האם המערכת הדיפלומטית והפוליטית בישראל הביטה נכוחה והייתה דרוכה לאפשרות שקשרי צרפת–ישראל האינטימיים למדי לפני מאי–יוני 1958 עשויים או עלולים להשתנות? מה הייתה אווירת היחסים בין צרפת למדינות ערב לפני 1958 ואחרי כן, וכיצד זו השפיעה או העיבה על יחסי צרפת–ישראל? מנקודת ראות ישראלית: מה דרבן מבחינה קונקרטית את ראשי הממשלות בצרפת לפני 1958, ברפובליקה הרביעית, רובם מטעם המפלגה הסוציאליסטית, להדק את היחסים עם ישראל? מה הן הסיבות הדומיננטיות שהניעו את דה-גול וממשלתו בימי הרפובליקה החמישית לגרום לדעיכת הברית עם ישראל? האם מדיניות יורשו, הנשיא פומפידו, חוללה שינויים חיוביים כלפי ישראל או שמא הוחרף היחס? כיצד השפיעה מערכת היחסים בין המדינות על הקהילה היהודית בצרפת, בייחוד בתקופות השפל, ומה עשתה השגרירות הישראלית בפריס כדי לשפר את היחסים? האם ניתן להבדיל בין מדיניות צרפת כלפי ישראל לעמדת דעת הקהל הצרפתית בשנות הנשיאות של דה-גול ופומפידו? מי היו תומכיה המובהקים של ישראל בציבוריות הצרפתית לפני כינון הרפובליקה החמישית ולאחר הקמתה, ומה השיגו למענה בעתות משבר? מה היו הלקחים שהפיקה ישראל מהעליות והמורדות ביחסי פריס–ירושלים לגבי מעמדה מול המעצמות הגדולות ובנוגע לתלות שלה בציוד צבאי צרפתי?

משיתוף פעולה צמוד לסימני שאלה ראשוניים ביחסים המיוחדים

במדיניות הציונית עד מלחמת העולם השנייה מילאה צרפת תפקיד קטן יחסית. בדרך הטבע הופנו מאמציה המדיניים והדיפלומטיים העיקריים של הציונות אל הבירות האנגלו-סכסיות – לונדון וושינגטון. הציונות מצידה לא מצאה קרקע פורייה בצרפת, ויהדותה לא תרמה תרומה רבה למלאי האנושי, הרוחני והחומרי של היישוב היהודי בארץ ישראל. בארץ עצמה הייתה הזיקה לצרפת שולית למדי. בין מנהיגי היישוב היו אך מעטים שהתחנכו בבתי אולפנה צרפתיים לעומת האלפים הרבים שלמדו בארצות דוברות אנגלית או גרמנית. אף האינטרסים הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים של צרפת במדינות הלבנט, בייחוד בסוריה ובלבנון, שהיו תחת שלטון מנדטורי מטעמה עד סיום מלחמת העולם השנייה, מנעו ממנה מלתמוך באופן משמעותי במנדט הבריטי בארץ ישראל, שנועד לסלול את הדרך להקמת בית לאומי ליהודים. חרף מקומה של מצרים בהשפעה הקולוניאלית הבריטית מאז 1882, לא היה זניח כלל ועיקר מעמדה של צרפת בארץ בתחומי התרבות והכלכלה. הצרפתים לא רצו לקומם יתר על המידה את הגורמים הלאומיים בארצות האלה על ידי תמיכה ביישוב היהודי הארץ-ישראלי. מדיניות לא אוהדת כלפי המפעל הציוני

נמשכה שנים מספר עד סוף שנות הארבעים. החלטת האו"ם 181 מ-29 בנובמבר 1947 בנושא החלוקה והקמת מדינת ישראל – הביאו לשינויים הדרגתיים במדיניות הצרפתית בשנותיה הראשונות של הרפובליקה הרביעית. ראוי להדגיש כי צרפת העניקה לישראל הכרה דה-פקטו רק בינואר 1949, חודשים ארוכים אחרי שארצות הברית וברית המועצות עשו כן. בעקבות ההכרה הראשונית באה הכרה דה-יורה. הדבר העיקרי ששכנע את צרפת להכיר במדינה היה הענקתה של ישראל לצרפת זכויות מיוחדות ומעמד מועדף לעומת כל מדינה זרה אחרת בנוגע לפעילות מוסדותיה החינוכיים והדתיים בירושלים; לכך הצטרף ניצחונה הצבאי של ישראל במלחמת 1948 והעובדה שישראל הצליחה לקיים ישות ריבונית ולגיטימית אחרי מאבק קשה. יתרה מזאת, הצרפתים ראו בתוצאות המלחמה תבוסה מדינית לליגה הערבית שלא ידעה ליצור אחדות בין המשטרים הערביים, ובכך תבוסה למעצמה המתחרה במזרח התיכון, בריטניה, שסייעה למצרים במרס 1945 להקים את הליגה הערבית מתוך מטרה שהיא תסייע לאינטרסים הבריטיים.

מאותה תקופה ועד 1952 התקיימו יחסי צרפת-ישראל תחת מעטה של דיסקרטיות. היחסים שודרגו למערכת יחסים חיובית ומורכבת יותר במהלך שנות החמישים, עת נרקמה ברית בלתי כתובה בין פריס לירושלים. הנציג הדיפלומטי הישראלי הראשון בצרפת היה מוריס פישר (Fischer), אך מעמדו כשגריר הוכר רק ב-1953, זמן קצר לפני שיעקב צור נשלח להחליפו בתפקידו. ניתן לייחס סיבות נוספות, לא פחות מרכזיות, לשינוי ההדרגתי של צרפת כלפי ישראל הצעירה. בהידוק הקשרים בין ממשלות הרפובליקה הרביעית מילאה המפלגה הסוציאליסטית תפקיד מכריע, דרך מגעים בין-מפלגתיים שהתפתחו בינה ובין מפא"י – צעד שהניב פרי במרוצת הזמן גם בתחום המדיני-ממשלתי. לתהליך הזה תרמו יהודים צרפתיים: מקצתם ממוצא מזרח אירופי בעלי אוריינטציה סוציאליסטית, כגון מרק יארבלום, מקצתם יהודים מושרשים היטב בחברה ובתרבות הצרפתית, כעורך הדין אנדרה בלימל (Blumel). נוסף לקשר המפלגתי, החלו לבקר בישראל מספר רב של עיתונאים וסופרים צרפתיים, ראשי איגודים מקצועיים ומדינאים. יחסי תרבות בין שתי המדינות נרקמו. נפתח מרכז תרבות צרפתי בתל אביב, וה-Association France-Israel, קבוצה אפוליטית בצרפת המורכבת מאנשי ציבור, אינטלקטואלים, אנשי דת, מדינאים לשעבר וגנרלים בכירים, נרתמה למסע ציבורי כדי לשפר את יחסיה של צרפת עם ישראל ולטפח למענה תדמית חיובית במדיה ובדעת הקהל הצרפתית. גל אהדה התפתח בקרב דעת הקהל בצרפת, וכנגדו התפתחה דעת קהל חיובית בישראל על צרפת. התמיכה החיובית הציבורית בצרפת נהייתה לשיקול מכריע בעיצוב מדיניות צרפתית שתמכה בישראל בזירות רבות. כבר ב-16 באוגוסט 1951, במועצת הביטחון באו"ם, הצטרפה צרפת ליזמת ארצות הברית ובריטניה בהחלטה שקראה למצרים להסיר את הסגר שלה בתעלת סואץ לשייט ישראלי. בראשית שנות החמישים ובאמצען תמכה ישראל בעקיבות באו"ם ובזירות מדיניות נוספות, במדיניות הקולוניאלית של צרפת בארצות המערב, בייחוד באלג'יריה – מחווה חשובה שקוממה את הלאומנים המגריבים נגדה. צרפת האיצה את הצעדים לגבש ברית של ממש עם ישראל. השגריר הצרפתי פייר-אוזן

ז'ילבר (Pierre-Eugène Gilbert), אשר בתקופת כהונתו הממושכת בישראל (1953–1959) נעשה לדמות פופולרית חסרת תקדים בציבור הישראלי ובחוגי השלטון, שיתף פעולה עם שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, בחיזוק המערכות הביטחוניות של ישראל.

הסיבות ליזמה הצרפתית וההיענות הישראלית לשדרוג היחסים הן: ראשית, מעברה ההדרגתי של אירופה המערבית והמרכזית מתנאים של מלחמה לתנאי שלום. עם שיקומה של גרמניה המערבית והתחזקות המגמה ליצירת ישות אירופית כלשהי, החלה מדינת ישראל להתאים את עצמה למציאות הזאת תוך ניסיון להשתלב בה. לצרפת, שתפסה מקום נכבד במגמות האלה, נועדה חשיבות מיוחדת בשיקולים הישראליים. שנית, כלכלתה המשתקמת של צרפת חיפשה לעצמה שווקים למוצריה בתחום התעשייה הצבאית והאווירית. צורכי הביטחון של ישראל היו פתרון טוב לצורכי הכלכלה של צרפת, בעת שמדינות ערב דווקא החלו לרכוש נשק ממדינות הגוש הסובייטי. לישראל לא היו הרבה אופציות נוספות לרכישת נשק. הנשיאים האמריקניים, הארי ס' טרומן ודווייט ד' אייזנהאואר, טרם העריכו את ישראל כנכס פוליטי או אסטרטגי במזרח התיכון. בעקבות עסקת הנשק בין צ'כוסלובקיה ומצרים ב-27 בספטמבר 1955, הייתה צרפת נחושה יותר מאי-פעם למכור לישראל מערכות נשק מתוחכמות, לרבות מטוסי קרב מיסטר 2 (Mystère II) וטנקים AMX-13. באותה שנה נחתם הסכם בין שתי המדינות, אשר אפשר לצרפת לפעול עם מדענים ישראליים בפיתוח "מים כבדים". לאחר שמצרים הלאימה את תעלת סואץ ביולי 1956, זרם לישראל נשק צרפתי בכמויות גדולות, כולל מטוסי קרב מיסטר 4 (Mystère IV). בשנים שלאחר מכן, רכשה ישראל מהצרפתים מטוסי קרב מסוג מיראז'. גורמים חשובים באינטרס ובשיקול הצרפתי–ישראלי היו הרעת היחסים בין צרפת למצרים ערב מהפיכת יולי 1952, אשר העלתה את "הקצינים החופשיים" ואת ג'מאל עבד אל-נאצר לשלטון, ולאחרי המהפכה, ותעמולת רדיו קהיר בידי מועצת המהפכה המצרית נגד אינטרסים של צרפת במזרח התיכון ובמגרב. צרפת הייתה נתונה מאז 1954 בעימות צבאי ישיר עם אוכלוסיות ערביות גדולות, ובייחוד עם אלג'יריה. מנסיבות אלה צמחה שותפות אינטרסים שמשמעותה והיקפה גברו עם התחזקות שלטונו של ג'מאל עבד אל-נאצר במצרים, כאשר התבררו לממשלות הצרפתיות השונות ממדי המעורבות המצרית, בעיקר בתעמולה, לטובת מורדי תנועת השחרור האלג'ירי, ה-FLN. גורמים אלה עמדו ביסודו של תהליך על העמקת הקשרים עם ישראל, שאף הוביל לשיתוף פעולה באוקטובר–נובמבר 1956 במלחמת קדש יחד עם בריטניה ומאחורי גבן של מעצמות-העל ארצות הברית וברית המועצות.⁴

בעקבות חתימת הסכם צרפתי–ישראלי ב-10 באוקטובר 1956, ניתנה לישראל תמיכה דיפלומטית צרפתית בלתי מסויגת באו"ם. ב-16 באוקטובר 1956, כחלק מתכנית צרפתית–בריטית לתקוף את מצרים, הסכימה בריטניה לכלול את ישראל בתכנית

4 בסוגיות אלה ראו יוחנן מרוז, מנהל מחלקת אירופה 1, לד"ר חיים יחיל, מנהל האקדמיה הלאומית למדעים, ירושלים, 13 באפריל 1969, ארכיון המדינה (להלן א"מ), משרד החוץ, 4231/17.

המתקפה. בין 22 ל-24 באוקטובר שהה ראש ממשלת ישראל, דוד בן-גוריון, בצרפת לצורך מפגש סודי עם אנשי השלטון הצרפתי. במפגש זה הבטיחה צרפת להעניק מטרייה אווירית לערים ישראליות פן יהיו בסכנת מתקפות אוויריות של חיל האוויר המצרי. ב-29 באוקטובר 1956 תקפה ישראל מטרות בסיני והשתלטה עליהן ופלשה לעזה. תוך ימים ספורים, ובתיאום עם ישראל, תקפו בריטניה וצרפת את מצרים ופלשו לפורט-סעיד, זאת בין השאר כדי למוטט את משטרו של נאצר.⁵

המאמצים להדיח את נאצר מהשלטון נכשלו, ולחץ אמריקני-סובייטי על צרפת ועל בריטניה לסגת ממצרים ועל ישראל לפנות את כוחותיה מחצי האי סיני ומעזה – סייע לחזק את מעמדו של השליט המצרי כמנהיג המדינות הפאן-ערביות. מדינות ערב ניתקו את קשריהן הדיפלומטיים עם צרפת ועם בריטניה. חרף זאת, למעט חוגים קומוניסטיים בצרפת שהגדירו את ישראל כשפוטת האימפריאליזם המערבי, העיתונות הצרפתית אך שיבחה את ישראל ואת הצלחותיה הצבאיות בזמן מלחמת סיני. ממשלת גי מולה (Mollet) המשיכה לתמוך בישראל תמיכה איתנה, ולמרות מצוקותיה הכלכליות ב-1957, העניקה לישראל סיוע כלכלי בסך 45 מיליון דולר. בזירת האו"ם, שר החוץ הצרפתי כריסטיאן פינאו (Pineau) תמך בעמדותיה של ישראל, בייחוד נגד הצעת החלטה ב-9 בינואר 1957, שיזמו מדינות אפריקניות ואסיאתיות, הדורשת מישראל לסגת מיד וללא תנאים מוקדמים מחצי האי סיני. פינאו שימש כאדריכל להבנה שהושגה בתיאום עם ארצות הברית שהביאה לבסוף לנסיגת ישראל מסיני ומעזה במרס 1957. הבנה זו אפשרה הצבת כוח או"ם בסיני שימנע מתקפה מצרית אל תוך שטח ישראל. פינאו הצהיר כי אם ישראל תשקול בעתיד לשוב לעזה כדי להילחם בגורמי הפדאיון הלוחמים נגד גבולותיה, תראה בכך צרפת יעד מוצדק ותתמוך בכך. במאי 1957, כחודש לפני נפילת ממשלתו, נשא ראש ממשלת צרפת גי מולה נאום במפגש של הקונגרס היהודי האמריקני (American Jewish Congress), והדגיש את מצוקותיה של ישראל במזרח התיכון ואת תמיכתו בה:

It is important that world opinion realize that the very principles of international law are involved in the settlement of problems facing Israel, be it that of the free passage of its ships through the Suez Canal, the free navigation in the Straits of Tiran and in the Gulf of Aqaba or, even more so, in the general peace settlement in the Near East to which it is entitled.⁶

מבלי להפחית בטיב מערכת היחסים בין צרפת לישראל בשנה שקדמה לנפילת הרפובליקה הרביעית, התעוררו דאגות אצל השגריר הישראלי בפריס, יעקב צור, באשר לעתיד מערכת היחסים לאורך טווח. בינואר 1957 דיווח צור על שיחות במפגש שאליו הוזמן

5 ראו מאמרו של ז'ורז' וייל 1948, "France, Relations to Zionism and Israel, to the Present", *The Herzl Press*, 7 January 1969, מ"מ, משרד החוץ, 4233.

6 שם.

ושהתרחש בביתו של אחד מאילי העיתונות והפרסום בצרפת, היהודי אלן בלאושטיין-בלנשה (Bleustein-Blanchet). באירוע השתתפו, בין השאר, הרוזן מפריס מצאצאי מלכי ה-Orléans אנרי ד'אורליאן (Prince Henri d'Orléans); אדגר פור (Faure) ואנטואן פיניי (Pinay), שני ראשי ממשלה לשעבר; הגנרל ז'ורז' קאטרו (Catroux); דיאומד קאטרו (Diomedé Catroux), סנאטור ונשיא אגודת צרפת–ישראל; מרסל דאסו (Dassault), בעל "קבוצת דאסו" המייצרת מטוסים; רובר לזוריק (Lazurick), עורך העיתון הימני *L'Aurore*, וז'ורז' גומבו (Gombault), העורך הפוליטי של *France-Soir* (שניהם יהודים); גי דה-הרוטשילד (Rothschild); ומ' שארון (Charon), נשיא חברת הנפט Shell בצרפת. הרוזן מפריס מסר את רשמיו מביקורו בישראל והגדיר אותה כמדינה מתקדמת וחזקה. הוא הביע את התפעלותו מההתקדמות הסוציאלית, מהיזמה בתחום הכלכלי ומכושר הקליטה והמיזוג של היסודות השונים שהביאה העלייה לחברה הישראלית. ישראל נראתה בעיניו כשלוחת המערב "בתוך המזרח התיכון המתפורר והמתנוון", ולפיכך ניתן להצדיק את הידוק הקשרים בין צרפת לישראל, ולדעתו – על צרפת לעשות את ישראל לאבן פינה במדיניותה במזרח התיכון. התרשמותו של צור מהרוזן הייתה כי "ספק אם היה תעמלן ציוני מקצועי מביע את הדברים ביתר בהירות וחד-משמעיות משעשה זאת הטוען לכס המלכות בצרפת".⁷

למרות שלא העלה ביקורת על דברי הרוזן, תהה רובר לזוריק אם יכולה צרפת להסתמך על ישראל בלבד ואם אין עליה לנסות ולתקן את יחסיה עם מדינות ערב. יעקב צור השיב כי לדעתו ההסתמכות על ישראל לא סתרה ניסיון של חידוש הידידות עם מדינות ערב, בתנאי "שלא תלך צרפת בדרך הנלווה של בריטניה שניסתה להשיג זאת על ידי תחרות עם המעצמות האחרות בליבון ובהעצמת האיבה לישראל בארצות ערב השונות". צור הוסיף שכיוון שברית המועצות תקעה יתד במזרח התיכון, נותרו מעט סיכויי הצלחה לכיבוש לבם של הערבים. הוא ציטט את דבריו של גי מולה שהטעים, כי אין שום אומה יכולה להתחרות עם ברית המועצות בדמגוגיה בין-לאומית, והצביע על שלבנון נמצאה גם היא באותו מצב של בדידות ורצון לשיתוף עם המערב כמו ישראל. אדגר פור הטה את הוויכוח למלחמת סיני בהביעו ספקות לגבי יעילותה. לדבריו, היה ברור מלכתחילה כי ארצות הברית וברית המועצות תנקוטנה עמדה כפי שנקטו, וממשלת מולה, שלא התחשבה בזה, לקתה בקוצר ראות. הוא דיבר בלעג על אשלייתו של מולה שהמשטר המצרי יתמוטט במכה ראשונה אחת ואמר, כי אפילו היו צבאות הברית מגיעים עד קהיר, לא היה נאצר נופל.⁸

אנטואן פיניי, אף הוא כיוון את עיקר ביקורתו נגד מה שהגדיר כזלזול ממשלת מולה בארצות הברית, והעריך כי היחסים עם וושינגטון ניזוקו נזק בלתי הפיך. בשל כך נדונה צרפת לחוסר מעש במזרח התיכון, שכן לעולם לא תשוב ותרכוש לעצמה השפעה כלשהי באזור זה. בדומה לרוזן מפריס הדגישו הגנרל ז'ורז' קאטרו (Catroux) וגם בן-אחיו,

7 יעקב צור לשרת החוץ גולדה מאיר, סודי, פאריס, 17 בינואר 1957, א"מ, משרד החוץ, 3120/24.

8 שם.

דיאומד, את הצורך בתמיכה בלתי מסויגת בישראל וטענו נגד התפיסה שמבצע "קדש" נדון לכישלון מלכתחילה. הם הדגישו את המשגים הצבאיים שנעשו בעיקר על ידי הפיקוד הבריטי. הגנרל קאטרו, ששירת את צרפת במשך עשרות שנים בתפקידים בכירים בהודו-סין, מרוקו, אלג'יריה, סוריה ולבנון, היה משוכנע שנאצר היה נופל לו נמשכה הפעולה הצבאית עוד זמן קצר.⁹

במהלך השיחה נשאלו שאלות רבות על מבצע "קדש", על האסטרטגיה הישראלית ועל הלחץ שהופעל על ישראל לפנות את עזה ואת שארם אל-שייח'. כולם סברו שאין לישראל אלא לעמוד על שלה וכי צרפת צריכה לעזור לה במאבק זה. המסתייג ביותר מהנוכחים היה פיניי, אף כי לא נמנע מלהזכיר כי הוא זה שעזר לישראל לראשונה ברכישת הנשק מצרפת. שארון, איל הנפט, נתן מספרים על תצורות הנפט בצרפת והגיע לידי מסקנה כי אפילו תתגשמה כל התכניות הצרפתיות בדבר מקורות הנפט במטרופולין ובסהרה, תהיה צרפת זקוקה במשך עשר השנים הקרובות לכמות נוספת של 40 מיליון טון לשנה, ובלעדי זה יושם קץ להתפתחות התעשייה הצרפתית. ארצות הברית לא תוכל לעזור לצרפת אלא במשך חודשים ספורים. לאורך ימים תסרב ארצות הברית מלהעמיד בסכנה את הרזרבות שלה על ידי הגדלת התפוקה של מקורותיה המספיקים אך לשנים ספורות. משום כך נמנית ארצות הברית היום עם היבואנים ולא עם היצואנים של הנפט בעולם, ואין לסמוך עליה כלל לאספקת הדלק באירופה. ברית המועצות לא תגיע ליצוא גדול של נפט בעשר השנים הקרובות. אין, אפוא, מקור אחד לצידה של צרפת אלא המזרח התיכון. הוא ציין שאיננו רוצה להיכנס לוויכוח המדיני, אך חשב לנכון להביא לפני המסובים את העובדות האכזריות. סקירת שארון הדליקה נורה אדומה אצל השגריר צור, אשר שאל אם מסקנת דבריו היא שיש לפייס את הארצות המייצרות נפט בכל מחיר? אם לכך התכוון, אירופה, וצרפת בתוכה, עלולות לפתח תלות בחסדי כל שייח', מלך או רודן במדינות ערב. הנפט ישמש בידי השליטים במזרח התיכון כמכשיר סחיטה שאין לו שיעור. "היום", כך אמר צור "אין סוריה מניחה לתקן את הצינור העובר בגבולותיה משום שהישראלים לא יצאו מעזה. מחר לא ירשה נאצר לאוניות צרפתיות לעבור בתעלת סואץ עד שתינתן עצמאות לאלג'יריה. מחרתיים יקבע השייח' של כווית מי יהיה ראש הממשלה בצרפת".¹⁰

בדיווחו לשרת החוץ גולדה מאיר על המפגש עם האישים שהיו ממעצבי דעת הקהל בצרפת באותה עת, אמר צור כי ההערכה המרכזית בקרב רוב המשתתפים הייתה שישראל תמשיך לתפוש מקום אינטגרלי במחשבה המדינית הצרפתית. אולם אין לבנות על כך שצרפת תסתמך בעתיד על ישראל בלבד. לאחר הכישלון המדיני במבצע "קדש" שררה מרידות בחוגים פוליטיים, הן של הימין הן של הסוציאליסטים, כלפי ממשלת מולה על שפגעה במערכת היחסים עם הממשל האמריקני. לדעת המבקרים, ללא יחסים תקינים בין פריס לווינגטון תתקשה צרפת לשפר את מעמדה במדינות ערב. כל מדינאי צרפתי

9 שם.

10 שם.

היה מוכן ב-1957 לקלוט רעיון חדש ולדון בגישה חדשה כלפי העולם הערבי, אך האמון ביכולתה של צרפת לנהל מדיניות עצמאית היה מוגבל ביותר. מה גם שהתסבוכת של המלחמה עם ה-FLN באלג'יריה הצטיירה בעיניהם כמבוי סתום שחיבל בכל ניסיון לתקוע טריז בין מדינות ערב ולחזק את השפעת צרפת על מקצתן.¹¹ מבחינתה של ממשלת ישראל, כל עוד צרפת נשארה באלג'יריה – האפשרות שקשרי צרפת–ישראל ייפגעו משמעותית נראו קלושים. שליטי מדינות ערב היו מודעים לבעיה זו והנושא נדון בעיתונות הערבית. ישראל הצטיירה כשלוחה של צרפת בעולם הערבי וכמי שתומכת בהנצחת הקולוניאליזם במגרב וכמסרבת להכיר בשאיפות להגדרה עצמית של העם האלג'ירי. בעיתונות הערבית נאמר שפתרון מדיני באלג'יריה יחזק את הקשרים הכלכליים עם צרפת על חשבון ישראל וירחיק את צרפת מעליה.¹²

ביוני 1957 הוקמה ממשלה חדשה בראשות מוריס בורז'ס-מונורי (Bourges-Maunoury) עקב נפילת ממשלת מולה. בורז'ס-מונורי הוכיח את עצמו כראש הממשלה הפרו-ישראלי ביותר לדורות, ומבחינת ממשלת ישראל הוא נחשב ל"ציוני". בימי מלחמת סיני כיהן כשר ההגנה. עם פרוץ המרד האלג'ירי נגד הקולוניאליזם הצרפתי בנובמבר 1954, ולאחר שהתברר לו כי המרד זוכה להשראה ממצרים, הוא ראה את ישראל כבעלת הברית הטובה ביותר והגביר את המרד כחתרנות פאן-ערבית בניצוחה של קהיר במאמצים לפורר את משטרו של נאצר. ממשלתו התייחסה לישראל כבעלת ברית שיש להעניק לה תמיכה ביטחונית.¹³ זו הייתה הממשלה האחרונה שהעניקה לישראל תמיכה עיוורת ללא ביקורת עד ימינו. ואכן, איתותיו של השגריר צור אכן שיקפו את המצב לאמתו בקרב חוגים חוץ-ממשלתיים שהחלו לעלות אפשרויות לשיפור הקשרים עם מדינות ערב. בידודה של צרפת בזירה הבין-לאומית, היחלשות מעמד הבריטים בעולם השלישי וחדירתה של ארצות הברית לעמדות בריטיות וצרפתיות במזרח התיכון קיררו במקצת את התלהבותם של אישי ציבור ומדינאים שונים, שהצהירו שבועות מספר קודם לכן כי צרפת חייבת לבסס את קו הפעולות שלה במזרח התיכון אך ורק על התקרבות לישראל. ב-4 ביוני 1957 התריע צור שהחלו להישמע הדים חדשים: "עדיין אין מי שטוען כי צרפת חייבת לזנוח את ישראל. אדרבא, הכול מכירים בחשיבותה של ישראל באזור ובעמדה החשובה שכבשה בה צרפת. אך פה ושם, ברמז או בגלוי, נשמעים קולות התובעים לשים מעצור להבעות האהדה כלפי ישראל ולהתקרב מחדש למדינות ערב". התופעה הזאת התאפיינה, בין השאר, בפרסום סדרת מאמרים בעיתון *Le Figaro* שהמליצו לממשלת צרפת לחדול מלפאר את הידידות בין שתי המדינות, שאם לא כן תפסיד צרפת את שארית עמדותיה במזרח התיכון. הכתבות הפתיעו את השגרירות הישראלית בפריס, משום שבשבועות שלאחר מלחמת סיני–סואץ, היה אותו עיתון שופרה הנלהב ביותר של ברית צרפת–ישראל.¹⁴

11 שם.

12 בסוגיה זו ראו למשל כתבה בעיתון הלבנוני אל-חייאת, 12.3.1961.

13 בר-און (לעיל הערה 1).

14 יעקב צור לשרת החוץ גולדה מאיר, פאריס, 4 ביוני 1957, סודי, א"מ, משרד החוץ, II 3120/23.

ימים מספר לפני כינונה של ממשלת בורז'ס-מונורי, אירח צור בביתו חמישה מחברי המשלחת של ועדת החוץ של הסנאט הצרפתי אשר ביקרה בישראל. בתום הסעודה, כשהתפתחה שיחה בנוגע ליחסי צרפת-ישראל, הביעו חברי המשלחת בפניו את דאגתם מהעוינות הגוברת במדינות ערב לאחר מלחמת סיני וממה שהגדירו כ"הצטננות של ההתלהבות הצרפתית". מחד גיסא, הדגישו אנשי המשלחת כי ישראל המשיכה לתפוס מקום חשוב במחשבה המדינית הצרפתית, כבת-ברית במאבק נגד גורמים קיצוניים בעולם הערבי. מאידך גיסא, נאמר כי המפלגות הצרפתיות, כולל המנהיגים של הימין בבית הנבחרים, החלו להפנים את המציאות כי אין מנוס מהסדר מדיני באלג'יריה עם המורדים ושיפור היחסים עם כמה ממדינות ערב. צור הבין מהדברים האלה שממשלות צרפת תאלצנה בעתיד לחפש מוצא מהסבך האלג'ירי באמצעות מגעים עם ה-FLN, ומכאן נבעו המחשבות אצל הצרפתים שמא הידידות עם ישראל מגבילה את האפשרויות להתקרב לעולם הערבי, ואף הופכת לנטל. בעיה אחרת שעוררה את דאגת השגריר היא הדעה שהובעה על ידי חברי המשלחת, כי על צרפת וישראל להמעיט ככל האפשר בדיבורים על ברית צבאית ולהדגיש דווקא את ההתקרבות התרבותית. במילים אחרות: ממשלת צרפת חייבת להיזהר מלהעמיד זו מול זו את ידידותה של צרפת לישראל ואת איבתה למדינות ערב. כשהביע צור את חששותיו שמא תתחיל צרפת ללכת בדרך הפסולה של הקרבת ישראל למען מדינות ערב וכניעה לסחיטה ולחרם הערבי, הייתה תשובת אנשי המשלחת שלילית, אך נרמז שאי-שינוי בסטאטוס קוו יתקיים כל עוד בעיית אלג'יריה טרם נפתרה. לאחר המפגש הגביר צור את אזהרותיו לשרת החוץ פי כמה מדיווחו הקודם בינואר 1957:

...הדעות שנשמעו הן אופייניות ויש בהן כדי לשמש אזהרה לנו. הרבה תלוי כמובן בהרכב הממשלה החדשה שתבוא לשלטון, אך אין טעם להתעלם מהלחץ הכבד שיופעל עליה מחוגי בעלי העסקים מזה המודאגים מן ההפסדים הנגרמים לצרפת בארצות המזרח התיכון, ומחלק מפקידות הקבע מזה, בייחוד במשרד החוץ ובמשרד האוצר שהסתייגו ופעמים התנגדו חריפות למדיניותה הישראלית של הממשלה הקודמת. המשבר הכספי בצרפת שהוחמר מאוד בשבועות האחרונים עלול גם הוא להשפיע לרעה, אך [העובדה] כי שום ממשלה לא תוכל להתקיים אלא בהשתתפותה או לפחות בתמיכתה של המפלגה הסוציאליסטית, תמנע בוודאי בעד סכנת מפנה חריף של המדיניות הצרפתית לגבי ישראל... טוב נעשה אם נימנע בשבועות הקרובים מהפגנות רועשות של ידידות עם צרפת כדי לא להעמיד את הממשלה החדשה במבחן יותר מדי מוקדם...¹⁵

ממשלת בורז'ס-מונורי נפלה בנובמבר 1957. בחייה הקצרים היא סייעה לישראל בהשגת כור גרעיני שמיקומו נקבע מאוחר יותר באזור העיירה הדרומית דימונה. בעיתוי הקריטי לפני נפילת ממשלת בורז'ס-מונורי, הגיע שמעון פרס, אז מנכ"ל משרד הביטחון, לסגור

את העסקה. בורז'ס-מונורי ושר החוץ כריסטיאן פיננו הספיקו להעביר החלטה למכירת הכור; לאחר מכן נחתם הסכם בין הוועדות לאנרגיה אטומית של שתי המדינות שבו נאמר כי "צרפת מתחייבת לתת לישראל את התכניות, העזרה הטכנית והחומרים הדרושים לבניית הכור".¹⁶ בסוף 1957 הוקמה ממשלת פליקס גאייר (Gaillard), אף היא לא האריכה ימים והוחלפה באפריל 1958 בממשלת מעבר זמנית בראשות פייר פלימלין (Pflimlin) לצורך כינונה של הרפובליקה החמישית ולסלילת דרכו של הגנרל דה-גול לשלטון.

עידן הגנרל דה-גול: סדקים ראשונים ביחסי צרפת–ישראל, 1962–1966

המשבר הפוליטי בצרפת באפריל–מאי 1958, שתרם להקמת הרפובליקה החמישית, העלה סימני שאלה רבים בחוגים מדיניים בירושלים, בעיתונות ובדעת הקהל הישראלית. ההבנה, שאי-היציבות הפוליטית אשר אפיינה את המערכת הפוליטית בצרפת באמצע שנות החמישים ואילך לא תימשך, גרמה לאי-ודאות לגבי המשך הקשר הצרפתי–ישראלי. החששות התפוגגו בחודשים הראשונים של הממשל החדש. כראש הממשלה ממאי 1958 עד ינואר 1959, ומאז כנשיא, הרעיף דה-גול שבחים על ישראל. במאמר מקיף בעיתון *The Jerusalem Post* מיולי 1958, הוערך כי ישראל יכולה לצפות לסיוע כלכלי ומסחרי נרחב מהשלטון החדש; דה-גול ראה דווקא בהידוק הקשרים עם ישראל צעד שיחזק את צרפת במזרח התיכון כמעצמה בעלת משקל לאחר היחלשות מעמדה בעקבות מבצע "קדש".¹⁷ עם שרי הקבינט הממשלתי שתמכו בקו פרו ישראלי מובהק נמנו באותה עת גי מולה, שר התרבות והאינטלקטואל הנודע אנדרה מאלרו (Malraux), פייר פלימלין וז'אק סוסטל (Soustelle), שאף כיהן כנשיא האגודה צרפת–ישראל. הפעילות של קבוצות פרו-ישראליות בצרפת בראשית שנות השישים ובאמצען הייתה בעלות משמעות גדולה – בסנאט, למשל, הוקם הארגון של ידידות צרפת–ישראל (Amitié France-Israel), שבראשו עמד הסנטור אנדרה מונטיי (Monteil), שר לשעבר ומנהיג המפלגה הנוצרית הדמוקרטית – ועד סוף 1959 הקשרים התרבותיים בין שתי המדינות הלכו והתעצמו.¹⁸

הייצוא הישראלי לצרפת גדל בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים וכלל מוצרי תעשייה וחקלאות. חברה צרפתית פיתחה את רשת הרכבות של אזור חיפה. בסיועו של הברון אדמונד דה-רוטשילד, מומן פרויקט צינור הנפט בין חיפה לאילת. חברת המכוניות רנו (Renault), אשר ביטלה את הסכמי הייצור שלה עם חברת ייצור המכוניות הישראלית קייזר-פרייזר באוקטובר 1959, כדי למנוע חרם ערבי עליה, חידשה את קשריה עם החברה הישראלית ב-1961. הפגנת ידידות ציבורית כלפי ישראל כללה קריאת השם Place d'Israel לכיכר בפריס באזור השגרירות הישראלית, ואירוע רשמי ב-1962

16 בר-און (לעיל הערה 3).

17 Bernard Kaplan, "De Gaulle Seeking Firmer Israel Ties", *Jerusalem Post*, 1 July 1958

18 וייל (לעיל הערה 5).

במלון Ritz היוקרתי בפריס, שנועד לציין כי ד"ר תיאודור הרצל שהה בו בתקופת פרשת דרייפוס. ביוני 1960 ביקר ראש הממשלה דוד בן-גוריון בפריס למשך כמה שבועות בביקור רשמי. בביקורו השני בארמון האליזה ביוני 1961, הצהיר דה-גול בפניו כי ישראל היא "ידידתנו ובעלת בריתנו". המאמצים של דה-גול לשפר את יחסי צרפת עם מדינות העולם השלישי, לרבות מצרים וסוריה, ולהעניק עצמאות לאלג'יריה, עדיין לא באו לידי ביטוי ולכן טרם השפיעו על עמדותיו כלפי ישראל.¹⁹

עם סיום תפקידו כשגריר צרפת בישראל, האיר פייר-אוז'ן ז'ילבר את עיני וולטר איתן – מנכ"ל משרד החוץ ולימים השגריר בצרפת – וסיפר כי דה-גול אמר לו שהוא מעריך את ישראל במיוחד בהיבטים האנושיים שלה וכוח האדם הבונה. אף שהיה מוכן לסייע לישראל אם תותקף, הוא לא התכוון "להתייצב במסע צלב" נגד הערבים. באותה עת פנה דה-גול לטיפול בענייני אלג'יריה, אפריקה, בעיות פנים אירופיות והמלחמה הקרה. המזרח התיכון נותר לטיפול של שר החוץ קוב דה-מירויל (Couve de Murville). ג'ילברט השווה את דה-גול למלך לואי הארבע-עשרה ותיאר את צרפת ברפובליקה החמישית שלה כ"מונרכיה". משיחתו עם ראש הממשלה מישל דברה (Debré), התרשם ז'ילבר כי הוא אולי האיש הפרו-ישראלי ביותר תחת משטרו של דה-גול. לדבריו, דברה שפע הערכה והערצה לישראל ולא צפה שינוי באווירה הידידותית בין שתי המדינות.²⁰

למעט אי-אלו הרהורים שמא המדיניות הצרפתית תחת הרפובליקה החמישית תשתנה, רוב הדיפלומטים הישראליים באירופה, ובראשם וולטר איתן, שגרירה של ישראל בפריס למן המחצית השנייה של 1959 ועד סתיו 1970, לא הכינו את הממשלות ואת דעת הקהל בישראל לשום אפשרות שבעלת הברית הטובה ביותר עשויה לשקול שינויים מרחיקי לכת תוך שנים ספורות בכל הנוגע למזרח התיכון. כפי שנראה, עד 1966 רוב הדיפלומטים הישראליים המעיטו בחשיבות המגעים בין דה-גול ודה-מירויל למצרים ולמדינות ערביות נוספות, ולא ניתחו לעומק את השינויים ההדרגתיים שחלו אצל דה-גול בשנים 1962–1966: שאיפותיו לתקן את מחדלי הרפובליקה הרביעית בנושאים מדיניים, נחישותו להשיב לצרפת את "תהילת העבר" במדינות ערב על חשבון ארצות הברית ובריטניה ועמדותיו האנטי-אמריקניות. הוא חתר להחליש את מה שכינה "קרטל הנפט האנגלו-סכסי" ולזכות בזיכיונות הנפט הערבי.²¹ לטווח הארוך מדיניות כזו דרשה תמיכה בעמדת הערבים בסכסוך הערבי-ישראלי. אילולא נקטה ממשלת לוי אשכול בצעדים קונקרטיים מאז 1964 לשפר את יחסיה עם ארצות הברית, היו נעשות בעיותיה של ישראל מסוף שנות השישים ואילך, מבחינה ביטחונית ומדינית, לקשות מנשוא. יחד עם זאת, הידוק

19 שם.

20 איתן וולטר, מנכ"ל משרד החוץ, ליעקב צור, סודי, ירושלים, 2 במארס 1959, א"מ, משרד החוץ, 3120.

21 יעל ורד, ממלאת מקום מנהל המחלקה למערב אירופה, ללשכת ראש הממשלה לוי אשכול, ירושלים, סודי, 28 בדצמבר 1967, א"מ, משרד החוץ, 4060/2.

הקשרים בין לוי אשכול לממשל האמריקני בוצע פחות מתוך חישוב זהיר שמא צרפת תנטוש את ישראל אלא בעיקר מתוך רצון לגוון את היחסים עם המעצמות המערביות. ממשלת ישראל המשיכה לראות בצרפת את המעצמה העיקרית שערבה לביטחונה. דוגמה המאפיינת את שיקוליו של הנשיא הצרפתי נביא מהתחום הכלכלי. כדי שלא לקומם את מדינות ערב נגד צרפת, מנעו דה-גול ודה-מירויל מישראל באמצע שנות השישים להצטרף לשוק האירופי המשותף בחסות הקהילייה האירופית. ישראל הייתה המדינה הראשונה מחוץ לגבולות אירופה המערבית אשר שאפה לפלס את דרכה לשוק המשותף במטרה ברורה ומוצהרת להצטרף אליו; צרפת נחשבה למדינה האירופית החשובה ביותר בשוק. התפיסה של ישראל הייתה שההרתעה אינה תלויה רק בעצמה צבאית, אלא היא פועל יוצא של כושר לחימה, שאחד ממרכיביו החשובים הוא המגזר המשקי. ישראל חזקה משמעותו ישראל הנשענת על משק וכלכלה בריאים המעניקים לה עצמאות כלכלית. בעשור השני לקיומה, תכננה ישראל להכפיל את כמות היצוא, שבשנות השישים היה שווה לחמישים אחוז בלבד מכמות היבוא. פירושו של דבר, היה צורך להגדיל את היצוא עד 500,000 מיליון דולר לקראת 1970. ישראל לא הייתה יכולה להגדיל באופן ניכר את יצואה לשוקי אסיה, אפריקה, אמריקה הלטינית ומזרח אירופה, שמקצתם היו סגורים בפניה, ומקצתם היו דלים למדי. לכן התקווה הייתה שהשוק המשותף האירופי וארצות הברית, מקומות שצרכו עד כה 70% מהייצוא הישראלי, יוכלו להגדיל את צריכתם. ממשלת אשכול קיוותה שהתחברות ישראלית לשוק יציב כמו השוק המשותף, שהמדינות המערב אירופיות הן החברות בו, יזרים הון למשק הישראלי. בתזכיר מטעם המחלקה הכלכלית במשרד החוץ מינואר 1966, צוין:

לצרפת, הנחשבת בעינינו לידידה הגדולה של ישראל, אינטרסים ידועים בארצות המגרב, שהולידו הסכמים והסדרים כלכליים מיוחדים עם צרפת ובזכותה גם עם הקהילייה. אף שתמיד גילינו הבנה לגבי אינטרסים אלה, מתחוויר יותר ויותר שכל יתרון המוענק לארצות המגרב על ידי הקהילייה, ולהן בלבד, מהווה אבן נגף נוספת בדרך מלאת החתחתים של הייצוא הישראלי לשוק משותף. ישראל מודאגת כבר עתה מהמגמות השליליות בהתפתחות הסחר עם ארצות הקהילייה... הגנרל דה-גול הצהיר לא אחת כי צרפת תעמוד לימין ישראל בשעת מבחן ולא תיתן לה לימוט. אנו רואים את השנים הבאות כשנים גורליות מבחינת התפתחותה הכלכלית של ישראל ומצפים לכך כי צרפת, שעשתה כה רבות לביצור ביטחון ישראל, תושיט לנו עזרתה לצירוף ישראל לשוק המשותף, שהיא הדרך היחידה המובילה לעצמאות כלכלית.²²

בדיעבד, עם ההתקרבות האינטימית הצרפתית למדינות ערב והידוק הקשרים אחרי 1967, אפסו הסיכויים שצרפת תסייע לישראל בכיוון הזה.

22 מנהל המחלקה הכלכלית לשר החוץ אבא אבן, מזכר, ירושלים, 28 בינואר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4060/3.

תיעוד וניתוח מעמיק של הסדקים ביחסי ישראל צרפת מאז המחצית השנייה של 1962 חושף כי הסתמנות תמורה שלילית במדיניות הצרפתית כלפי ישראל הייתה איטית וכמעט לא-מורגשת, אך היא צברה תנופה עד שלבסוף הפכה לתפנית חדה ערב מלחמת ששת הימים. מאז התדרדרו היחסים במורד תלול. אין ספק שהשלבים העיקריים בהתפתחות זו היו סיום מלחמת אלג'יריה ביולי 1962 ומתן עצמאות למדינה זו, שבעקבותיהם פנתה צרפת לחידוש קשריה המנותקים עם מדינות ערב, והקרינה התנכרות גוברת והולכת לתביעותיה של ישראל בשאלות יסוד ביטחוניות ומדיניות. התנכרות זו הרחיקה לכת ערב מלחמת ששת הימים עד כדי הסתלקות צרפת ממדיניותה המוצהרת של תמיכה בחופש השייט במצרי טיראן.²³ מדינות ערב מצדן הביעו הערכה לצרפת על סיום המשבר האלג'ירי והראו נכונות להחזיר את צרפת לחיק המזרח התיכון. לעומת שורת המשברים שפקדו את יחסי ארצות הברית ובריטניה עם מדינות ערב, בלט דווקא הרצון הצרפתי-ערבי להבנות הדדיות. היעד הראשון היה חידוש קשרים דיפלומטיים שהערבים ניתקו עם צרפת ב-1956. היעד הזה הושג במהלך השנים 1963-1964.

במשרד החוץ בירושלים לא התרגשו במיוחד מכינון היחסים בין צרפת למדינות ערב וסברו שדה-גול התכוון לקיים קשרים עם כל מדינה ערבית אחת בנפרד וכולן ביחד כדי להרחיק את נאצר מברית המועצות. דיפלומטים ישראלים בצרפת טענו שהצרפתים רואים בנאצר מנהיג המגלה מתינות במזרח התיכון וכלפי צרפת, בניגוד מוחלט לעמדותיו המהפכניות משנים עברו. נאמר בבטחה שידידות צרפת-ישראל אינה עומדת להשתנות. יוחנן מרוז, מטובי הדיפלומטים הישראליים ומומחה לענייני מערב אירופה, דיווח מפריס ב-8 באפריל 1964: "...יש לישראל כר רחב וחשוב של תמיכה בדעת הציבור ובעמדת השלטון. תהיינה ההתפתחויות אשר תהיינה, לא יהיה בהן נטישת ישראל... עד לפני זמן קצר דבקה בצרפת הסטיגמה של יחסי ידידות חד-צדדיים עם ישראל – וברור שסטיגמה זה איננו לטובתה של צרפת, ואין היא עולה בקנה אחד עם מעמדה המתחזק והולך בתבל כולו. כל מדינות המערב... עוסקות באקרוואטיקה ביחסיהן עם ישראל מחד ועם ארצות הברית מאידך; תעשה נא זאת גם צרפת..."²⁴ גורמים בכירים במחלקה למערב אירופה במשרד החוץ דחו בביטול כל רמז של שינוי ביחסה של צרפת כלפי ישראל, כפי שמשתקף מאחד הדו"חות:

ההגדרה המיוחסת לדה-גול "נורמליזציה של יחסי צרפת עם מדינות ערב מבלי לפגוע בישראל" מצאה את דרכה למרבית משרדי הממשלה הצרפתיים, היא מצוטטת על ידי חברי פרלמנט וידועה גם לעורכים ולפרשנים מדיניים בעיתונות... מסתמן רצון להצניע כלפי חוץ את צעדי הממשלה ולא להפגין את ידידותה

23 יוחנן מרוז, מנהל מחלקת אירופה 1, לד"ר חיים יחיל, מנהל האקדמיה הלאומית למדעים, ירושלים, 13 באפריל 1969, א"מ, משרד החוץ, 4231/17.

24 יוחנן מרוז, למחלקת מערב אירופה, 8 באפריל 1964, א"מ, משרד החוץ, 3590/2.

כלפינו. מדיניות זו אינה מוכחשת על ידי הרציף [משרד החוץ הצרפתי] שם מבקשים *discretion*... לפי שעה לא נראה סיכוי שהערבים עלולים להכריע את המאזן לטובתם.... דה-גול לא יפגע בישראל בשל אינטרס חיוני להחזיק ישראל חזקה בגבו של נאצר... הוא בז לערבים ויש לו אהדה אמיתית וכנה כלפי ישראל. הוא גם יודע את אהדת העם הצרפתי כלפי ישראל והוא רגיש לדעת הקהל. הוא גם מתחשב במעמד יהדות העולם. אין הוא אדם שאפשר לסחוט ממנו באיומים, כדרך הערבים. ההגדרה על "חידוש היחסים עם העולם הערבי בלי לפגוע בישראל" אופיינית לו ומותר להניח שאמנם ילך בדרך זו.²⁵

בריאיון נרחב שהעניק השגריר הצרפתי החדש בקהיר, ז'ק ראו (Roux), לעיתונאית מהא עבד אל-פתאח ביולי 1964, הוא העלה את סוגיית ביקורו של לוי אשכול בצרפת חודש לפני כן והבהיר כי יחסי צרפת–ישראל אינם כתמול שלשום: לא פורסמה כל הצהרה רשמית משותפת על שיחות דה-גול עם אשכול, כפי שהיה נהוג בנסיבות האלה. כשנשאל אם צרפת איננה תופסת את האבסורדיות שבשיתוף פעולה עם הערבים ובעת ובעונה אחת גם עם אויביהם הישראליים, הוא השיב כי המדיניות של מדינה איננה משתנה בן לילה (הדגשה שלי). במדיניות, כמו בחיים, יש משגים ומעשים נבונים. מדינות אינן כאנשים פרטיים היכולים למשוך את ידיהם בנקל מכאן ולהושיט אותן לשם. קשרי צרפת–ישראל התבססו על כבלים של התחייבויות קודמות, אולם צרפת לא הייתה מוכנה יותר להקריב את הערבים, או את מצרים בעיקר, שהיא ציר מרכזי במזרח התיכון.²⁶

משלהי 1964 ועד פרוץ מלחמת ששת הימים, ביקרו בצרפת מדינאים ערביים בתדירות גבוהה. בנובמבר 1964, בפגישה שהתקיימה בפריס בין מחמוד פאוזי, סגן ראש הממשלה למדיניות חוץ, וקוב דה-מירווייל, הביע פאוזי סיפוק מהתפתחות היחסים הטובים וטען, שמצרים חדלה מלפגוע באינטרסים צרפתיים ביבשת אפריקה ובמגרב. פאוזי הזכיר את תכנית החומש של נאצר וביקש שצרפת תסייע לו בפרויקטים תעשייתיים. בעקבות הפגישה העבירו הצרפתים מסרים מרגיעים לישראל: חרף הדיונים על מתן אשראי לתכנית החומש המצרית, טרם בוצע שום צעד קונקרטי בתחום הזה ולא תוכנן דבר לעתיד הנראה לעין. נאמר לישראלים כי הרציף (משרד החוץ הצרפתי) נמנע ממתן כל פרסומת לביקור פאוזי אצל דה-מירווייל וכי המצרים הם אשר יזמו את הפגישה.²⁷

חוסיין מלך ירדן הגיע לפגישה עם דה-גול בשבוע האחרון של נובמבר 1964. ערב הביקור לא ניכרו דאגות בישראל מהביקור, משום שסברו כי "חוסיין לא יקבל סיוע צבאי

25 דו"ח על מדיניות צרפת במזרח התיכון מטעם המחלקה למערב אירופה של משרד החוץ, אפריל 1964, שמור, א"מ, משרד החוץ, 3590/2.

26 מהא עבד אל-פתאח, "שיחה עם שגריר צרפת בקאהיר בהקשר לביקורו של ראש ממשלת ישראל לוי אשכול בצרפת". אח'באר אל-יום, 18 ביולי 1964.

27 מברק משגרירות ישראל בפריס למשרד החוץ בירושלים, שמור, 27 בנובמבר 1964, א"מ, משרד החוץ, 3590.

או כלכלי [ו]גם אם יתמיד בדרישותיו, יזכה לסיוע כלכלי זעום". במשרד החוץ החליטו לא לחבל בביקור המלך. ככלות הכול, הצרפתים, כמו ישראל, תמכו בהמשך עצמאות חוסיין ובעמידתו בעבר נגד נאצר. מנהל מחלקת מערב אירופה במשרד החוץ, זאב ש"ק, הורה לנציגויות של ישראל בפריס, באוסלו, באנקרה, באתונה, בברן, בקופנהגן ובקלן לתדרך את ערוצי התקשורת

[ו]להזכיר במאמרים שבועדי יופיעו ביום בואו של חוסיין כי אין ניגוד בין ידידות צרפת לישראל ולירדן וכי שתיהן חשובות לצרפת. להזכיר [את] המאבק שניהלו המצרים להפלת שלטון חוסיין מאז דצמבר 1954 ולהטעים ש[יועצו הבכיר של נאצר] חסניין היכל טרח להסביר זה לא מכבר באחד ממאמריו כי אין ההפוגה הנוכחית ביחסים בין מצרים לבין מדינות ערב הבלתי משוחררות, משנה את השקפת מצרים לגביהן או את מטרותיה, לשינוי פני העולם הערבי, נגד מונרכיות ובעד משטרים סוציאליסטיים. אם בכל זאת יתחיל חוסיין "להשתולל" כדאי לתדרך עיתונאים וכן עורכי חדשות ברדיו ובטלוויזיה לשאול אותו שאלות הנוגעות לעבר הלא רחוק של יחסים עם מצרים, לרבות הניסיונות לרציחתו בירדן עצמה ואף בעת מסעו למרוקו...²⁸

על פי מקורות ישראליים, במפגש דה-גול-חוסיין הרעיף נשיא צרפת על מלך ירדן שבחים בשל מאמציו לשמור על המקומות הקדושים לנצרות בירושלים ויעץ לא להיגרר לתוקפנות בקשר לישראל, משום שכל זעזוע במזרח התיכון עלול היה לפגוע בירדן ראשונה. חוסיין השיב שאין לו כל כוונות תוקפניות נגד ישראל וכי עיקר יעדיו היו ונותרו שימור יציבות ממלכתו, ריבונותה ושלמותה. הוא ביקש סיוע כלכלי לטווח ארוך לבניית מסילת הברזל עמאן-עקבה ושדה תעופה. חוסיין ביקר במתקנים ובמחנות צבאיים והתעניין ברכישת מטוסים וטנקים. משגרירות ישראל נמסר כי בנושא הרכש הצבאי השיב דה-גול תשובה מתחמקת ("nous verrons"). הישראלים הבינו מכך שהצרפתים אמנם תמכו ביציבות המשטר הירדני אך שאפו לשיתוף פעולה צנוע.²⁹

נוסף לחיזוק "הקשרים הטבעיים" עם לבנון ועם ארצות המגרב, הופנתה עיקר תשומת הלב של הצרפתים, בעולם הערבי, למצרים. מגמה זו זכתה לכתבה חשובה בעיתון *Le Monde* בינואר 1965 מפרי עטו של העיתונאי אריק רולו (Rouleau), אחד המומחים הגדולים לענייני המזרח התיכון בצרפת, ובעל קשרים ענפים במדינות ערב. רולו התרשם שמאז חידוש היחסים הדיפלומטיים בין פריס לקהיר, התרבו המגעים הרשמיים והרשמיים-למחצה. משלחות צרפתיות דיפלומטיות, כלכליות ותרבותיות הגיעו למצרים ומשלחות מצריות ואישים רמי דרג ביקרו בפריס. בזמן ביקורו בקהיר, התקבל ראש

28 זאב ש"ק לראש הנציגויות הישראליות במערב אירופה ותורכיה, ירושלים, 9 בנובמבר 1964, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 3590.

29 שגרירות ישראל בפריס למשרד החוץ בירושלים, 27 בנובמבר 1964, א"מ, משרד החוץ, 3590.

הממשלה לשעבר, אדגר פור, ואיש סודו של דה-גול, על ידי המצרים כשליח רשמי המייצג את ארמון האליזה. פור צבר יוקרה רבה במאמציו להשגת נרמול היחסים בין צרפת לסין העממית, ובשנת 1964 התפנה לשיפור יחסי צרפת–מצרים. לאחר פגישה ממושכת עם נאצר הוא הצהיר לעיתונות בתחילת 1965 כי "כל המכשולים בדרך לשיתוף פעולה הדוק וידידותי בין מצרים לצרפת הוסרו".

אם להסתמך על רולו, מקורבי נאצר הצהירו כי מלחמת סיני השתייכה לעבר רחוק, וסיום המשבר באלג'יריה הסיר את המכשול האחרון ביחסי פריס–קהיר. צרפת ומצרים החלו להתקרב במשא ומתן בגין הסדר מתן פיצויים שמצרים חייבה להעניק לחברות צרפתיות ולנתינים צרפתיים שרכושם הופקע בעקבות מלחמת סואץ וכתוצאה מגל ההלאמות של נאצר ב-1961. נשיא מצרים העריך שבאמצע שנות השישים צרפת של דה-גול הייתה הכי קרובה "אידאולוגית" מכל המעצמות המערביות למצרים. האיחוד של אירופה, כפי שדה-גול תכנן אותו, התקרב מאוד למודל הנאצריסטי לאיחוד מדינות ערב. בה בעת שהמשיך נאצר להאשים את בריטניה בהרפתקאות קולוניאליות בעדן, לוב וקפריסין, ואת ארצות הברית בנאו-קולוניאליזם בווייטנאם, בחתרנות נגד פידל קסטרו בקובה, ובקונגו – הוא החמיא לדה-גול על מדיניות הדה-קולוניזציה באפריקה ושיפור מעמד צרפת במדינות העולם השלישי. מצד הצרפתים – קבעו מקורבי דה-גול כי מצרים נעשתה למדינה חיונית לאינטרסים צרפתיים ולכן מן הראוי לטפח מדיניות בונה כלפי המשטר הנאצריסטי. כדברי רולו:

מנקודת ראות צרפתית, ברית עם הנשיא נאצר גם היא רצויה. קע"מ [הקהילייה הערבית המאוחדת – שמה של מצרים בשנים 1958–1971] נהנית ממעמד גאו-פוליטי מהסוג שאין להפחית מערכו החשוב אם [צרפת] שואפת "לשוב בגדול" אל חיק העולם הערבי ולטפח קשרים הדוקים עם מדינות "העולם השלישי". אפשר להעריך את יוקרתו של [נאצר] בקרב עמיתיו [מנהיגי המדינות המתפתחות] לפי "הפסגות הערביות", האפריקניות ומטעם [המדינות] הבלתי-מזדהות אשר התכנסו בקהיר בשנה שעברה. זאת ועוד, מסתבר שקהיר [החליטה] לחדול מכל הפעילויות החתרניות בארצות אפריקניות ששם קיימת ההשפעה הצרפתית.³⁰

ב-12 בפברואר 1965 הודיעה מצרים על חתימת הסכם מדעי וטכנולוגי עקרוני עם צרפת בן שישה סעיפים: כינון יחסים ישירים בין גופי המחקר המדעיים והטכנולוגיים בשתי המדינות והקלת עריכת הסכמים בין גופים אלו; חילופי מומחים בין שתי המדינות והזמנת מדענים לכינוסים מדעיים שייערכו בצרפת ובמצרים; הענקת מלגות צרפתיות שנתיות למועצה העליונה לחקר מדעי מצרים; חילופי מידע ופרסומים בין שתי הארצות; עריכת מחקרים משותפים בתחומים המשרתים את המדע; סיוע צרפתי בהקמת מכוני מחקר

Eric Rouleau, "Les relations franco-égyptiennes s'améliorent progressivement," *Le Monde*, 28 janvier 1965 30

במצרים ופיתוחם במצרים של המכון לחקר האלקטרוניקה ושל המכון לחקר הנפט; הקמת מועצה מדעית משותפת שתתכנס פעם בשנה לתאם פעולות בין שתי המדינות. בנוסף, צרפת הבטיחה לסייע למצרים בהמתקת מי ים, בניצול אנרגיית השמש ובמחקרים רפואיים,³¹ והסכימה להעניק אשראי בסך שלושים מיליון דולר והארכת הפירעון לעשר שנים. כספי האשראי נועדו בעיקר לפיתוח מפעלי מתכת הקשורים בסכר אסואן ובמפעל הפלדה בשיתוף הסובייטים.³²

שדרוג היחסים עם מצרים אפשר את ביקורו בצרפת של סגן נשיא מצרים, עבד אל-חכים עאמר, אשר נקבע לשבוע השלישי של אוקטובר 1965. מקורות מצריים הכתירו את הביקור כהצלחה. דה-גול שיבח את נאצר כמנהיג "בעל ראייה ברורה" ואמר לאורחו כי לאחרונה החלה צרפת להתוות מדיניות אובייקטיבית ומאוזנת בנוגע לסכסוך הערבי-ישראלי. מבחינתו של דה-גול, משטרו של נאצר הוכיח במשך שנים שהוא משטר יציב ובעל ניסיון. כיוון שמצרים שיחקה תפקיד מרכזי במזרח התיכון ובמדינות העולם השלישי, יסייע הדבר לצרפת לשפר את מעמדה במדינות הללו בתקופה שלאחר ההשתחררות שלהן משליטה קולוניאלית ולהחזיר את היוקרה לצרפת שאבדה או נחלשה. עאמר חזר על דברי פאוזי מהשנה הקודמת שאין לקהיר כל כוונה לחבל במעמדה של צרפת בפעולותיה במזרח התיכון ובמדינות העולם השלישי. מבחינת המצרים, המדיניות המשתנה הגוליסטית של דה-גול תאמה את עמדת נאצר שהטיף לניטרליות מול תלות מוחלטת בארצות הברית וברית המועצות.³³

גם ביקור רם דרג זה לא עורר דאגה מיוחדת בישראל, כנראה משום שעאמר לא קיבל הבטחה מדה-גול לגבי רכש צבאי. באותם ימים יצרו הירדנים מגע עם הצרפתים בניסיון לבצע עסקת רכש של מטוסי מיראז'. בשגרירות ישראל בפריס העריכו שהעסקה לא תתבצע עקב בעיות מימון. המלך חוסיין פנה לכווית ולערב הסעודית לקבלת מימון לרכוש את המיראז'ים, ואלה השיבו את פניו ריקם.³⁴ ממשלת ישראל, לרבות במנגנוני המודיעין, דווקא אהדו את חוסיין. באותה תקופה כבר נערכו פגישות חשאיות בין המלך לנציגים ישראליים בכירים באירופה. עם זאת, ישראל לא מיהרה לתמוך במכירת ציוד צבאי, צרפתי או אמריקני, לירדן. באוקטובר 1965, בפגישה חשאית שהתקיימה בפריס בין חוסיין לשרת החוץ גולדה מאיר, סקר חוסיין את ההתפתחויות האחרונות בזירה הבין-ערבית והביע חשש שהמצרים, הסורים ואש"ף יחדשו את מעשי החתרנות נגד משטרו וינסו להתסיס

31 אל-אהראם, 12 בפברואר 1965.

32 יוסף הדס, שגרירות ישראל בפאריס, מברק סודי ביותר, למשרד החוץ בירושלים, 14 באוקטובר 1965, א"מ, משרד החוץ, 3590/3.

33 "Conséquences importantes du voyage du Maréchal Amer," *Evènements et Perspectives*, 21 octobre 1965, pp. 1-3

34 יוסף הדס, פאריס, למשרד החוץ בירושלים, מברק סודי ביותר, 14 באוקטובר 1965, א"מ, משרד החוץ, 3590/3.

את האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית. משום כך הוא נזקק לטנקים מארצות הברית וביקש את תמיכת ישראל לכך. אמנם חוסיין הבטיח שהטנקים לא יופעלו נגד ישראל, אך גולדה מאיר תבעה ערובות של ממש בכתב הן לישראל הן לממשל האמריקני.³⁵ בפגישה לא הועלתה שאלת המיראז'ים הצרפתיים. בזמן שהותה בפריס באותה עת נפגשה גולדה מאיר עם שר חוץ דה-מירווייל ודרשה הבהרות בעניין המיראז'ים. תגובתו של שר החוץ הייתה כי מבחינתה של ישראל, ובוודאי מבחינתה של צרפת והמערב, עדיף שלירדן יהיו מיראז'ים ולא מיג 21 סובייטיים. ובנוסף, האמריקנים לחצו על הצרפתים שלא להיות נוקשים בשאלת המחיר ואופן התשלום, מאחר שארצות הברית ציפתה שצרפת תספק את המיראז'ים לירדן. נאמר לגולדה מאיר שהעסקה טרם יצאה לפועל בגלל שאלת המחיר והתשלום.³⁶

רק במהלך שנת 1966 החלו בירושלים לקרוא את הכתובת על הקיר. בראשית אותה שנה הוכנה סקירה מקיפה מטעם השגרירות הישראלית בפריס, שממנה היה ניתן ללמוד כי ישראל חשה שדה-גול ודה-מירווייל ייחסו חשיבות ראשונה במעלה למעמדה של מצרים ולהשפעתה, וכי יהיו לכך השלכות על היחסים המיוחדים. בישראל אף קלטו שברובם המכריע של החוגים המדיניים הצרפתיים שררה תמימות דעים – גם בקרב הסוציאליסטים וגי מולה בראשם – שמבצע סואץ היה משגה חמור. המסקנה הישראלית הייתה שיחסי צרפת עם מדינות ערב יצעדו לנורמליזציה מלאה. אולם נציגי הדיפלומטיה הישראלית בירושלים ובמערב אירופה, רובם ככולם, לא העלו על הדעת עד כמה מהר תחל להתדרדר הידידות המופלאה עם צרפת במדרון תלול. ב-26 בינואר 1966 נמסרה מהשגרירות בפריס הערכה אופטימית המהולה במינון של אי-ודאות:

אט-אט יגיעו יחסי צרפת עם המדינות הערביות לנורמליזציה מלאה. בינתיים עוד יימשכו האירועים השונים הגוררים פרסומת. נהיה עדים להגברת הפעילות הערבית לניצול היסודות שהונחו, כשהמצרים עומדים במרכז של פעילות זו: המצרים ינהלו דיונים להפקת האשראי העומד לרשותם ולקיום תערוכות תרבות; תהיינה השקעות צרפתיות בלבנון, ואולי תהיה חתימת הסכם על ששת המיראז'ים [עם לבנון]; תינתנה מלגות לסטודנטים ערביים; תיערכנה עסקאות כלכליות נוספות בסעודיה ובארצות אחרות; ותגבר פעילות ההסברה הערבית בצרפת. משרד הליגה הערבית יפתח בימים אלה בפאריס, לאחר שאישור לכך ניתן כבר לפני שנתיים. השאלה היא כיצד תשפיע נורמליזציה זו על היחסים עם ישראל?

35 יוסי מלמן, שותפות עוינת: הקשרים הסודיים בין ישראל לירדן, תל אביב: מהדורת ידיעות אחרונות, 1987, עמ' 60–61.

36 אפרים עברון, וושינגטון, למשרד החוץ בירושלים, 15 באוקטובר 1965, א"מ, משרד החוץ, 3590/3.

מותר להניח לפי התנאים השוררים כיום, שלא יהיו שינויים מהותיים... אין פירוש הדבר שאין ליחסים עם הערבים שום השלכה על היחסים עם ישראל...³⁷

כיצד היה על ישראל להגיב לשינויים המסתמנים במדיניות הצרפתית? במשרד החוץ המליצו להימנע מיצירת משברים. אם ישראל שואפת להבטיח שינוי בעמדה צרפתית מסוימת, כך נאמר לדיפלומטים הישראליים על ידי פקידי הרציף, אסור לה להביא לכך בצורה פתאומית: "הצרפתים אינם אוהבים שמלחיצים אותם" (les Français n'aiment pas être bousculés). יתרה מזאת, הובהר לישראל שאין כעס עליה במאמציה לחזק את קשריה עם ארצות הברית: "לא זו בלבד שאין לצרפת הסתייגות בקשר ליחסינו האמיצים עם האמריקנים, אלא היא רואה אותם כהגיוניים ומחויבי המציאות. עם זאת יש להימנע מיצירת רושם כאילו מעדיפים אנו את ארצות הברית על צרפת".³⁸

לפני המבול: ההתערערות ביחסים בתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים

עם כניסתו לתפקיד שר החוץ בינואר 1966, ניתב אבא אבן את מרבית מאמציו להדק את היחסים המתפתחים עם ממשל ג'ונסון האמריקני. מאז רצח הנשיא קנדי בנובמבר 1963, צברו יחסי וושינגטון-ירושלים תאוצה גם בתחום הרכש הצבאי, וממשל ג'ונסון נטה לטובת ישראל בסכסוך הערבי-ישראלי. האירוניה היא שהתקופה 1963-1964 לא הייתה ציון דרך רק ביחסי צרפת-מדינות ערב; בקשרי ישראל-ארצות הברית, בייחוד עם פרישתו של בן-גוריון והחלפתו בלוי אשכול בראשות הממשלה, ממש באותה עת נוצרה תפנית חשובה ולה השפעות ארוכות-טווח. תחת ממשל ג'ונסון נטתה המדיניות המזרח תיכונית של ארצות הברית לטובת ישראל. עם זאת, ב-1966 עדיין הייתה ישראל תלויה בצרפת להספקת רוב צרכיה בציד צבאי וחלקי חילוף לטנקים ומטוסי קרב. אבן לא הסתיר את חששותיו בנושא יחסי פריס-ירושלים והביע ביקורת כלפי ממשלת צרפת וארמון האליזה על שדרשו כי יחסי צרפת-ישראל יהפכו ליותר דיסקרטיים. מבחינה זו הוא חלק על עמדת השגריר איתן בפריס ועל עמדת אותם אנשי משרד החוץ שאימצו את הדרישה הצרפתית לדיסקרטיות וסברו שאין להגיע למשברים. בתזכיר שהכין, הוא הבליט את סימני ההצנעה וההסתייגות המוגזמת של ממשל דה-גול כלפי ישראל בשנים האחרונות:

... הטעמתי שמעולם לא הוזמן אף אחד משרינו רשמית לפאריס. שום שר צרפתי לא ביקר בישראל... מצד שני אפפה עתה אווירת טכס יותר ויותר את יחסי צרפת עם הערבים ובאו"ם כמעט לא נתנו צירי צרפת ביטוי לקשרי הסולידאריות

37 סקירה של יוחנן מרוז ויוסף הדס, שגרירות ישראל בפריס, על מכלול היחסים המשולש צרפת-ישראל-ארצות ערב, אל מרדכי גזית, זאב ש"ק עם העתק ללשכת שר החוץ אבא אבן, סודי ביותר, 26 בינואר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4060/1.

המיוחדים שהם ינקו מן היחסים הישירים בין פריס לירושלים... השגרירות שלנו יעצה לי שלא לחשוש. כשהגעתי לפריס בפברואר 1966 הראו לי משלחות הצבא והרכש שלנו רשימות עזות רושם של מעשים צרפתיים מועילים בתחומים החיוניים לביטחוננו. גם שיתוף הפעולה הכלכלי, הטכנולוגי והתרבותי היה בעיצומו. [טענתם הייתה:] מה ערך לדקדוקים של טכס לעומת דברים כאלה?³⁹

באותו ביקור בפריס (שלמעשה החל בסוף חודש ינואר), נפגש אבן עם קוב דה-מירווייל. הם דנו בהתקשרותה של ישראל לשוק האירופי המשותף. דה-מירווייל יעץ לישראל לא לנקוט צעדים שיאחדו את הערבים נגדה (אבן השיב שאפילו ישראל אינה מסוגלת להגשים זאת), אך לא הציע דבר לסייע בשילובה של ישראל בשוק המשותף. אגודת צרפת–ישראל ארגנה לכבוד אבן מפגש ב-31 בינואר 1966, שבו נכחו אישים בולטים בציבוריות הצרפתית, בהם נשיא האגודה הסנאטור דיומאד קאטרו, ראש הממשלה לשעבר בורז'ס-מונורי, שר ההגנה לשעבר, הגנרל פייר קניג (Koenig), מוריס שומאן (Schuman), לימים ראש ממשלת צרפת, והכומר ריקה (Riquet), דמות מפתח בכנסייה הקתולית שפעל לקיום דיאלוג יהודי–נוצרי. אבן נמנע מלבקר את המדיניות הצרפתית במפגש ונשא נאום ששיבח את יחסי שתי המדינות. הוא הצהיר כי ישראל עמלה כמעט שני עשורים לבנות פירמידה של מערכת יחסים בין-לאומיים סבוכים, אולם את עיקר מאמציה השקיעה בצרפת, ו"ידידות זו היא בפסגת הפירמידה".⁴⁰ מצדו, קאטרו, מגדולי תומכי ישראל בצרפת לאורך שנים רבות, לא חסך בשבחים על מערכת היחסים בין שתי המדינות, אם כי כלל לא ברור עד כמה היה מודע לכרסום שחל בה. "אם צרפת", כך אמר, "נושאת אחריות מול מדינות ערב, אשר חיו בעבר תחת האפטרופסות והפיקוח שלה, הרי שצרפת, [הדוגלת] בפוליטיקה של הצדק וההכרה [בזכויות] האדם, לעולם לא תנטוש את העניין הישראלי. והקו [המדיני] הזה, אדוני שר החוץ, הוא הקו העקבי שנותר על כנו, גם אם ממשלות בצרפת באות וחולפות, וחוקות משתנות... אנו אומרים לך שממשלות צרפת, כמו גם הגנרל דה-גול, וכל אזרחי צרפת... הם אוהבי ישראל ויישארו נאמנים לרעיון הבסיסי הזה".⁴¹

הכרסום ביחסים שטרם נחשף ברבים, השתקף היטב בפגישה שהתקיימה בסוף אפריל 1966 בין דיפלומטים ישראליים וראש משלחת הרכש של משרד הביטחון בצרפת לננטייל (Nanteuil), מנהל המחלקה לענייני המזרח התיכון ברציף. ננטייל התלונן שפקידים בכירים ברציף, ובעיקר השר דה-מירווייל, האשימו את ישראל בחתירה נגד יחסי הידידות שנרקמו בין צרפת למדינות ערב: "חושדים בכם שהנכם רוצים למנוע ההתקרבות בין פריס לבין הבירות הערביות. ההאשמות האלה קיימות בין אם הן מוצדקות או לא [ומוצאות] להן

39 אבא אבן, פרקי חיים, תל-אביב 1978, עמ' 335, מצוטט אצל בר-און (לעיל הערה 3).

40 נאומו של אבא אבן במפגש שנערך לכבודו על ידי האגודה צרפת–ישראל, 31 בינואר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4060/3, בצרפתית (התרגום שלי).

41 נאומו של דיומאד קטרו, נשיא האגודה צרפת–ישראל, במפגש שנערך לכבודו של שר החוץ אבא אבן, 31 בינואר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4060/3, בצרפתית (התרגום שלי).

מהלכים בייחוד אצל דה-מירווייל שלא נמנה עם ידידי ישראל". שר החוץ הצרפתי התקומם נגד ישראל בשל הדיבורים החוזרים ונשנים על "הסכנה הערבית", בעת שברציף אין סבורים שיש סכנה לישראל אלא סבורים שהיא יותר חזקה משכנותיה; ובשל המעשים שנעשו מאחורי גבו של הרציף. כדברי ננטייל: "איננו אוהבים לשמוע אחרי מעשה על ביקוריהם של אישים ישראלים חשובים, על פגישותיהם ועל הסכמים חשובים שהשיגו או חתמו בצרפת". ככל הנראה, הכוונה הייתה לביקורו של סגן שר הביטחון, צבי דינשטיין, ללא ידיעת הרציף. בנושא הרכש הצבאי אמר ננטייל שמוטב לה לישראל לא לסמוך על צרפת בלבד, אפילו באותם פריטים שהיא משיגה ממנה היום. אף כי לא הייתה סכנה שמדיניות צרפת תשתנה מיידית, "אל לישראל להתעלם מאפשרות כזו בעוד מספר שנים ... ועל כן כדאי לישראל להגביר את מאמציה בארצות הברית ששינתה את גישתה באופן חיובי לאחרונה כלפי ישראל. זו עצת ידיד".⁴²

ב-30 אוגוסט 1966 היה שגריר צרפת בישראל, דה סבלייר (Sablier), בין הדיפלומטים הזרים הבודדים שנעדרו מחגיגת פתיחת משכן הכנסת החדש. חודשיים לפני כן הודיע השגריר כי ישתתף, אולם עקב הוראות מהממונים עליו ברציף שלא ליטול חלק באירוע, הוא ביטל את השתתפותו. המאמצים הישראליים לשכנע את ממשלת צרפת על החיוניות הדיפלומטית הטמונה בנוכחות השגריר ופמלייתו – נכשלו. בשגרירות הישראלית בפריס הסבירו כי הסיבה העיקרית לסירוב הצרפתי נסובה סביב בעיית ירושלים ומעמדה הרגיש בענייני דת האסלאם.⁴³ כחודשיים וחצי לאחר מכן, ב-13 בנובמבר 1966, יצאה ישראל ל"מבצע סמוע". יומיים לפני כן עלה קומנדקר של צה"ל על מוקש בדרך עפר ליד ערד. שלושה חיילים נהרגו. ישראל הגיבה בחריפות במבצע. בסיוע אווירי חדר כוח צבאי גדול לכפר סמוע שמדרום לחברון במטרה לאלץ את המלך חוסיין לסגור את הר חברון לפעולות הארגון הפלסטיני הפת"ח שפעל בתוך ירדן. זו הייתה פעולת עונשין לאור יום, מבצע התגמול הגדול ביותר מאז מבצע "קדש".

צרפת הגיבה בחומרה למהלך הישראלי. שגרירה באו"ם תמך במועצת הביטחון בתלונה הירדנית נגד ישראל, ובעת ובעונה אחת נמנע מלהתייחס לתלונה הישראלית נגד מהלכי סוריה להסלים את העימות נגדה והאשים את ישראל בגירוש הפליטים הפלסטיניים מבתייהם ב-1948. משרד החוץ דיווח לשגריר וולטר איתן ב-22 בנובמבר כי בדעת הקהל הישראלית גוברת ההרגשה שנפגמו יחסי צרפת-ישראל; הצרפתים דרשו "דיסקרטיות" ביחסים והנמיכו פרופיל. דחיית ביקור שר התרבות הצרפתי אנדרה מאלרו בישראל, מי שנחשב לשר ידידותי ביותר, רק חיזק את המגמה השלילית. איתן נתבקש למחות מול הצרפתים נוכח ההתפתחויות האחרונות ביחסים ולבדוק את פשר הדברים: "אם כי נקטנו צעדים נמרצים למניעת ביקורת על צרפת, רצוי להביא להתבטאות צרפתית על המשך

42 יוסף הדס, השגרירות בפאריס, לזאב ש"ק, מנהל המחלקה למערב אירופה, סודי ביותר – לנמען בלבד, 27 באפריל 1966, א"מ, משרד החוץ, 4060/3.

43 איתן וולטר למחלקת מערב אירופה, פאריס, 20 בספטמבר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4060/4.

בלתי מופרע של יחסי הידידות המסורתיים בין צרפת לישראל. חלף זמן לא מעט מאז זכינו לשמוע הצהרה מעין זו".⁴⁴

השגריר איתן הציע הצעה בגדר של "לא לעורר את הדובים", כי עדיין הושגו בצרפת הישגים חשובים לביטחונה וחוסנה של ישראל. עדיין אופטימי ללא תקנה, סבר איתן שישראל תשגה אם תנסה להביא להתבטאות פומבית, אפילו בעקיפין. "דומני", כך קבע במברק לאבן ב-30 בנובמבר 1966, "כי לו ביקשתי את קוב [דה-מירויל] להרשות לי, אחרי הפגישה אתו, להודיע כי הוא יאשר בהדגשה את קיומה של הידידות המסורתית למרות ההצבעה במועצת הביטחון [בנושא מבצע סמוע], הוא כלל לא היה מבין על מה אני מדבר". ומכאן מסקנותיו:

אינני יכול להבטיח לך כי צרפת תשמור לעולם על אותה המידה לידידות והבנה כלפי ישראל אשר אפיינה את יחסה אלינו בעשר השנים האחרונות, ועד היום הזה. נעשה כמיטב יכולתנו, כפי שעשינו עד עכשיו, והדבר דורש מאמצים מתמידים בשטחים שונים ומגוונים (עיתונות, הסברה, תיירות, כלכלה, מדע, תרבות וכו') וכמובן במגע המדיני הבלתי פוסק. אבל דבר אחד נראה לי די ברור: אם נעמוד על הצהרות, או על "זכותנו" למעשים הפגנתיים, נפסיד יותר מאשר נרוויח. בדרישות כאלה עלולים אנו למוטט את היסודות המוסכמים עליהם מושתתות הידידות וההבנה. כאמור, ייתכן כי יום אחד יתמוטטו הם ממילא, שכן יכולות תמיד להיווצר נסיבות עליהן אין לנו שליטה, אבל לפי שעה הכול עדיין שריר וקיים...⁴⁵

איתן לא תיאר לעצמו עד כמה מהר ייווצרו הנסיבות שיביאו למשבר עמוק ביחסים. תוך חצי שנה השתנו עמדותיו מן הקצה אל הקצה.

המשבר – לקראת מלחמת ששת הימים, במהלכה ולאחריה

חודש מאי ותחילת יוני, שנת 1967, היו ימי זמנים מורטי עצבים שהביאו למכת המנע הישראלית ולמלחמת ששת הימים שבאה בעקבותיה. התבוסה הערבית הצורבת לא זו בלבד שהחריפה את העוינות בין מדינת ישראל לעולם הערבי, היא יצרה אנדרלמוסיה בזירה הבין-ערבית, וקברה את הברית הבלתי כתובה בין ירושלים לפריס למשך עשרות שנים. באותם ימים יחסי ארצות הברית–ישראל החלו לפרוח, אף שהתלות בצרפת טרם הוסרה. נוסף על מטוסי הסקייהוק האמריקניים, צויד חיל האוויר הישראלי ברובו במטוסי קרב ובטנקים

44 ממושרד החוץ בירושלים לשגרירות ישראל בפאריס, סודי, 22 בנובמבר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4060/4.

45 איתן וולטר לשר החוץ אבא אבן, פאריס, סודי ביותר–אישי, 30 בנובמבר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4060/4.

צרפתיים. משלוח מטוסי קרב מסוג פנטום לא אושר בווינגטון לפני סתיו 1969, ורק מאז עבר צה"ל להצטייד בנשק מתוצרת ארצות הברית בהיקף ניכר. לאור המציאות הזאת, התחייבה ישראל להיוועץ עם צרפת, או לכל הפחות, לעדכן אותה, ביעדיה המדיניים והצבאיים במזרח התיכון. ב-18 במאי שלח ראש הממשלה לוי אשכול מסר לדה-גול ואותת לו כי "ישראל מצידה לא תפתח במעשי איבה, אבל איתנה החלטתה להגן על אדמתה ועל זכויותיה הבין-לאומיות. החלטנו שאם מצרים לא תתקוף אותנו, לא נפעל נגד כוחות מצריים בשארם אל-שייח', עד שיסגרו את מצרי טיראן בפני שייט חופשי של ישראל".⁴⁶

ב-23 במאי הגיבו הצרפתים באדישות על סילוק כוח החירום של האו"ם על ידי נאצר ועל הטלת ההסגר במצרי טיראן; באותו יום התכנסה ממשלת לוי אשכול לשיבת חירום. השתתפו בה גם חברי כנסת, בהם משה דיין, מנחם בגין, גולדה מאיר ושמעון פרס. שר החוץ אבן טען שלהבדיל מ-1957, עת נקטו הצרפתים עמדה נחרצת התומכת בחופש השייט של ישראל במפרץ עקבה, הרי שבמאי 1967 התמונה הפוכה.⁴⁷ מצב זה יצר דילמה עבור ישראל באותם ימים קשים. כפי שתיאר אבן, "יש צורך לפתור את תעלומת עמדתה של צרפת. אחרי הכול, הציוד הצרפתי הוא החוצץ בינינו לבין שואה. יהיה לנו צורך בהבנתה של צרפת – אם תהיה המערכה ממושכת".⁴⁸ ב-24 במאי הגיע השר אבן לפריס לפגישה עם דה-גול ודה-מירווייל, מלווה בשגריר איתן. הוא ביקש תמיכה צרפתית עקב צעדיו של נאצר להסרת הסגר על המצרים. דה-גול התבטא בתקיפות ודרש שישראל לא תפתח במלחמה בשום מקרה; הוא שלל מכול וכול את כל טיעונו של אבן ונתן לו להבין כי צרפת אינה עוד תומכת בישראל במזרח התיכון ובזירה הבין-לאומית.⁴⁹

בניגוד לעמדה המדינית העוינת שהתגבשה בארמון האליזה, ובניגוד מוחלט לעמדת דעת הקהל הצרפתית אחרי 1980, התייצב הציבור הצרפתי, בשבועות שקדמו למלחמת ששת הימים ובעיצומה, לצדה של ישראל. אהדה זו עוררה מידת מה של אופטימיות זהירה בקרב מעצבי המדיניות הישראלית כי היא תישא בחובה זרעים של שינוי לטובה. העמדה האנטי-ישראלית של ממשלת צרפת התקבלה באופן שלילי בקרב דעת הקהל, וגם בחוגים הפוליטיים של דה-גול. שר האוצר דאז, מישל דברה, ניסה לשכנע את דה-גול למתן את הביקורת שלו כלפי ישראל. רוב אנשי השמאל הצרפתי, למעט קומוניסטים, לא השתכנעו כי ישראל אשמה או שהיא "בובה של האימפריאליזם האמריקני". צרפתים רבים ציינו כי עמדותיו של דה-גול בשבועות ובימים שקדמו למלחמה, לרבות הדברים שאמר לשר אבן, הושפעו מגישתו האנטי-אמריקנית שטיפח בשנים האחרונות.⁵⁰ אל הארגונים היהודיים

46 אבן (לעיל הערה 39), עמ' 330.

47 שם, עמ' 324.

48 בר-און (לעיל הערה 3).

49 שם.

50 מרוז (לעיל הערה 4).

הפרו-ישראליים בצרפת הצטרפו ארגונים פוליטיים וא-פוליטיים כאחד למחות על צעדיו של נאצר, בין השאר הארגון Assemblage pour Israel בראשות ז'אן קלוד שרבן-שרייבר (Servan-Schreiber) שהיה ממוצא יהודי.

תומכי ישראל בצרפת נדהמו ללמוד שדה-גול התנגד לפעולה צבאית ישראלית נגד מצרים. הוא אמנם התחייב למנוע את השמדתה של ישראל, אך הצהיר כי המדינה המזרח תיכונית שתפתח ראשונה באש – תיראה בעיניו כאשמה בסכסוך. דה-גול חזר על אותם הדברים בישיבת קבינט ב-2 ביוני ואישר שצרפת כבר אינה רואה את עצמה מחויבת להצהרתה מ-1957 לגבי המעמד הבין-לאומי של מפרץ עקבה. למחרת, ולמרות קולות המלחמה והאיומים שנשמעו מקהיר ומדמשק, קיבלה ישראל את הידיעה כי צרפת הטילה אמברגו זמני עליה בכל הנוגע למשלוחי נשק התקפי ולאספקת חמישים מטוסי מיראז' 5 אשר עבורם שילמה מראש. הובטח שצרפת תעמוד בהתחייבויות קודמות להספקת חלפים וציוד אחר. דה-גול אף הקפיד לציין כי האמברגו יחול על כל המדינות באזור המעורבות בסכסוך הערבי-ישראלי. חודשיים אחרי מלחמת ששת הימים, באוגוסט 1967, בוטל האמברגו לגבי לבנון ואלג'יריה ולאחר מכן גם לגבי ישראל בכל הפריטים, למעט חמישים מטוסי המיראז' 5.⁵¹

ממשלת ישראל לא ויתרה בקלות על המטוסים. ב-18 בדצמבר 1967, פנה אבא אבן אל דה-מירווייל באיגרת מפורטת והדגיש, שישראל מוכנה להקריב הרבה למען שלום בר-קיימא עם שכניה. אולם מניעת אספקת המיראז'ים היה עשוי להפר את היתרון הצבאי של ישראל לטובת הערבים ולהביא לשינויים באיזון האסטרטגי באזור שעל סף עימותים נוספים. גם שאלת אמינותה של צרפת עלתה על הפרק:

אספקת המיראז'ים [נקבעו] על פי הבנות מראש אשר להן משמעות עצומה מעבר להיבט הצבאי [ויש בה] חשיבות פוליטית, פסיכולוגית, אפילו אתית. ישראל השקיעה בחוזים [ביטחוניים] עם צרפת את מיטב משאביה... מבלי לחשוש מהפתעות [ביחסי שתי המדינות]. לא הייתי רוצה להאמין כי חוזים אלה לא יכובדו. לא תהיה שום תועלת להעלות את רף האווירה הנפוצה כיום [במזרח התיכון] בפגיעה באיזון הכוחות [הצבאיים] לרעת ישראל בשעה שלכל מדינות ערב יש אופציות צבאיות בלתי מוגבלות.

שר החוץ הישראלי הזכיר לדה-מירווייל את דבריו של דה-גול לראש ממשלת ישראל ב-1964, שאמר כי צרפת היא ידידת אמת של ישראל שאותה היא רואה כישות יוצאת דופן בהישגיה הלאומיים, עצמאית, חופשית וחזקה מבחינה ביטחונית. ישראל, מצדה, ידעה להפגין הדדיות ולוואליות לצרפת. בזירה הבין-לאומית קולה של ישראל תרם במשך שנים רבות לחיזוק האינטרסים הפוליטיים של צרפת.⁵²

51 ורד (לעיל הערה 21).

52 אבא אבן לקוב דה-מירווייל, ירושלים, 18 בדצמבר 1967, א"מ, משרד החוץ, 4060/2, בצרפתית (התרגום שלי).

דה-מירווייל לא נותר חייב לאבן והטיח בישראל האשמות קשות. ראשית, הוא תיאר אותה כישות מתנשאת בשל התעלמותה המכוונת מדרישת דה-גול שלא לתקוף את מצרים. הרי דה-גול טען שאם מדינות ערב היו תוקפות את ישראל, צרפת הייתה מתערבת להגן על קיומה של ישראל. שנית, הצהרותיה של ישראל על רצונה לנהל משא ומתן ישיר עם הערבים על הסדרים טריטוריאליים וביטחוניים ללא מעורבות צרפתית, סובייטית, אמריקנית ובריטית, כלל לא שיקפו את המציאות במזרח התיכון העוין, והסיכויים ליישומם היו קלושים. עמדה ישראלית זו פגעה במעמדה של צרפת אשר הובילה את קו המחשבה הזה. ישראל דיברה גבוהה-גבוהה על פשרות ועל כבוד הדדי לכל מדינות האזור, אך הדברים נאמרו באופן כללי והיו ריקים מתוכן. "הרשה לי להעיר לך", הוסיף דה-מירווייל, "כי בעיני אויביך, ההצהרות הפוליטיות שהופצו לעתים על ידי שרים בממשלתך, [סותרות את דבריו] ומצביעות על כוונות אחרות. מדינות ערב יתקשו לקבל החלטה המצדיקה משא-ומתן [עם ישראל] שבסופו של דבר יאשר את [הסטאטוס-קוו] שנוצר במבצעים הצבאיים".⁵³

לא חלף זמן רב ובראשית ינואר 1969 הטיל דה-גול אמברגו מחודש, הפעם מלא, על ישראל. העילה לאמברגו הייתה פשיטת יחידת קומנדו ישראלית ב-28 בדצמבר 1969 על שדה התעופה בביירות, שבעקבותיה פוצצו 13 מטוסי נוסעים של מדינות ערב. המבצע בא כתגובה לפעולות טרור וחבלה מטעם ארגונים פלסטיניים שפעלו מתוך שטח לבנון, חצו את הגבול לישראל, והרחיבו את הפגיעה ביהודים מחוץ למזרח התיכון. לפי הגרסה המקובלת שאותה הציגו גורמים צרפתיים רשמיים כלפי חוץ, התבססו הסיבות להחרפת האמברגו אך ורק על השימוש הישראלי בציווד צרפתי לצורכי המבצע. דה-גול ראה בשימוש בנשק – צעד שיכול לפגוע בקשרים המחודשים של צרפת עם מדינות ערב, וחשש שמא המבצע יעמיק את הסכסוך הערבי-ישראלי ויפגע במרקם העדתי הלבנוני השברירי. צרפת, ככלות הכול, התחברה ללבנון מתוך זיקה היסטורית. בחוגים דיפלומטיים ישראליים דחו את הטענות הצרפתיות ושוכנעו שדה-גול התכוון בלא-הכרחי להחריף את הסנקציות וחיפש את העיתוי המתאים. אריה לוין, דיפלומט בשגרירות ישראל בפריס, דיווח כי ננטייל גילה לו על כוונות דה-גול להטיל אמברגו כללי הרבה לפני ינואר 1969, אולם הרציף סיכל את התכנית עד הפעולה בביירות.⁵⁴

הסנקציות במסגרת האמברגו ניתכו בזו אחר זו והעמידו את ישראל מול דילמה קשה. בעקבות המלחמה נפגע חימוש וציווד ישראלי רב. את הטנקים הייתה ישראל מסוגלת לתקן בעצמה ואף להכניס לשירות מבצעי טנקים סובייטיים שנתפסו בסיני וברמת הגולן. הבעיה הייתה עם האבדות במטוסי קרב שאותם היה קשה למלא. האמברגו של דה-גול נמשך, וצרפת לא גילתה שום נכונות לספק את חמישים המיראז'ים שהתחייבה עליהם ושמקצתם כבר יוצרו ועמדו במחסני "קבוצת דאסו" מוכנים להמריא לישראל. כאמור,

53 קוב דה-מירווייל לאבא אבן, פאריס, 26 בדצמבר 1967, א"מ, משרד החוץ, 4060/2, בצרפתית.

54 אריה לוין למנהל אירופה 1, סודי-אישי, פאריס, 29 בינואר 1969, א"מ, משרד החוץ, 1698/5.

ארצות הברית עמדה בהתחייבותה לגבי אספקת מטוסי סקיהוק, אך עדיין נמנעה מלספק מטוסים מתקדמים יותר או להגדיל את המכסות יותר מהמוסכם מקודם.⁵⁵ במערכת הביטחונית הישראלית התעוררה דאגה עמוקה מהמצב הביטחוני. מצרים וסוריה קיבלו באופן מיידי מברית המועצות את רוב הציוד אשר אבד להן. נוצר הצורך לשדל את ממשל ג'ונסון לספק נשק אמריקני לישראל ולמכור לה את המטוס החדש פנטום המסוגל לטוס במהירות כפולה ממהירות הקול.⁵⁶

דה-גול חצה קו אדום לא רק לגבי האמברגו. ב-27 בנובמבר 1967, במסיבת עיתונאים מתוקשרת, תקף את ישראל ולא חסך את לשונו גם לגבי "העם היהודי". דבריו עוררו תדהמה וזעם בקרב יהודי צרפת והעולם המערבי ובציבור הישראלי. עיקרי הנאום כללו כמה נקודות. דה-גול סבר שכינונה של מדינת ישראל יצר חשש כפול: הראשון: שהשתרשותם של היהודים בשטחים שהושגו ב-1948 מהערבים – תגרור אחריה סכסוכים אלימים אין סופיים; השני: שהיהודים, "עם שתלטן, אליטיסטי, הבטוח בעצמו" (un "people d'élite, sûr de lui-même et dominateur"), עלולים להמיר את משאלתם עתיקת היום "בשנה הבאה בירושלים הבנויה" באמביציה חסרת מעצורים לכיבוש שטחים ערביים נוספים אפילו על אלה שהושגו ב-1967. אם צרפת חשבה בעבר שהיהודים ימצאו את הדרך לקיום מודוס ויונדי עם שכניהם הערבים, הרי היא התאכזבה. למן 1956, נתגלתה לעיני העולם ישראל מיליטריסטית. היא פעלה כדי להכפיל את אוכלוסייתה על ידי קליטת מהגרים חדשים ושאפה להרחבת שטחה בכל הזדמנות על חשבון הערבים. משום כך החליט שלטון הרפובליקה החמישית להשתחרר ככל שניתן מיחסי הידידות העמוקים שקשרו ממשלות הרפובליקה הרביעית עם מדינת ישראל. יתר על כן, דה-גול הדגיש כי "לאחר ששמנו קץ לפרשה האלג'ירית חידשנו עם הערבים את אותה מדיניות של ידידות ושל שיתוף פעולה שהייתה במשך דורות מדיניותה של צרפת בחלק זה של העולם".

דה-גול התייחס בביטול לאפשרות שנשיא מצרים נאצר התכוון לתקוף את ישראל, באומרו: "[מלחמת ששת הימים] צמחה על רקע מתיחות שנבעה מגורל הפליטים [הפלסטיניים] וגם מאיומי ההשמדה שהושמעו נגד ישראל. סגירת [מצרי טיראן] עמדה לתת אמתלא לאלו שחלמו לנצלה. צרפת הבהירה לישראל כי באם היא תתקוף תגנה צרפת צעד כזה. קולה של צרפת לא מצא אוזן קשבת וישראל שתקפה השתלטה על המטרות שביקשה להשיג". הוא ציין שבחצי השנה מאז כבשה שטחים ערביים, עסקה ישראל בגירוש אוכלוסיות ערביות ודיכאה את מעשי תנועת המרי הפלסטינית – אותם היא הגדירה כטרור.⁵⁷ במילים אחרות: דה-גול הודיע קבל עם ועדה כי מדיניות החוץ של צרפת קיבלה תפנית פרו-ערבית חד-משמעית ב-1967, והאשמים העיקריים בהסלמה

55 דוד שחם, ישראל – 50 השנים, תל אביב: עם עובד, 1998, עמ' 281.

56 שם.

57 עיקרי נאום דה-גול, א"מ, משרד החוץ, 4062/10.

המסוכנת במזרח התיכון הם הישראלים. יתרה מזאת, אמרתיו על "העם היהודי" הובנו על ידי יהודים צרפתיים ותומכי ישראל כאמרות אנטישמיות. מאז ימי וישי לא קם מנהיג בצרפת אשר העלה הכללות כה עוינות.

התגובות, כולל הפגנות, לא איחרו לבוא. ידידי ישראל הציפו את העיתונות בכתבות נגד המדיניות הצרפתית. מקורבי הנשיא ידעו לספר שהוא לא הבין "את פשר המהומה", מדוע יהודי צרפת ארגנו הפגנות באלפיהם נגדו, ואיך העזו אותם מנהיגים ואנשי ציבור שבעבר היו מיוודים עמו, לתקוף אותו ולתמוך בישראל נגד צרפת. ההתנהגות הזאת בעיניו הייתה חסרת היגיון ובלתי נסבלת.⁵⁸ יוחנן מרוז, מנהל המחלקה לאירופה במשרד החוץ, שנמנה עם הראשונים ללמוד על הטלת האמברגו הראשון ביוני 1967, בחר לחרוג מכל נורמה דיפלומטית והגיב בנימה אמוציונאלית לדברי דה-גול:

שמענו את דבריו החמורים של נשיא צרפת שהכנו בתדהמה. אנו חשים צער עמוק על הסילוף ההיסטורי והפגיעה הקשה בעם היהודי ובמדינת ישראל. עדיין מהדהדים דברי הידידות שהשמיע דה-גול באוזני ראש ממשלת ישראל [דוד בן-גוריון] ב-1960 ובאוזניי [בעת ביקורו בצרפת של ראש הממשלה לוי אשכול]. הם היו רצופים רצינות מוסרית, החלטיות נחושה והבנה עמוקה לזכויות ולצרכי ישראל... הכאיב לנו לשמוע דברים כאילו נשתלנו באזור... שורשי עם ישראל בארץ הזאת עמוקים כימי העולם... שמענו על שתלטנות העם היהודי ונשכחו משום מה נדודי העם שהיה מפוזר בין העמים ובמשך שנים קמו עליו לכלותו... דברים חמורים נאמרו בימים האחרונים מפיו של נשיא אומה גדולה וידידותית וממשלת ישראל כבר הביעה צערה העמוק לשמעם... אותה מדינה שהכריזה באוזני העולם המודרני על האידיאלים של חרות, אחווה ושוויון, מדינה שמשוכנע אני ומאמין כי הידידות בינה ובינינו איתנה וחזקה, תעמוד גם במתיחות המיוחדת של הרגע הנוכחי. לחידושה של ידידות זו במלוא זוהרה אנו צופים באמונה.⁵⁹

מה, למעשה, היו קווי היסוד של צרפת לפתרון העימות במזרח התיכון מאז המחצית השנייה של 1967 ובמה הם שונים מעמדות שלוש המעצמות האחרות? כאמור, דה-גול ודה-מירויל סברו כי שום פתרון אזורי לא יהיה בר-הישג ללא הסכם מוקדם של ארבע המעצמות, שבעקבותיו תיתכן פעולה בחסות האו"ם ברוח החלטת מועצת הביטחון מ-22 בנובמבר 1967 ("שטחים תמורת שלום"). הבסיס לכל הסכם מחייב את ישראל לסגת מכל השטחים הכבושים.⁶⁰ ממשלת צרפת פירשה את החלטת האו"ם כפינוי "כל השטחים" בהא-הידיעה (des territoires), בניגוד לפרשנות האמריקנית והבריטית היותר

58 P. Viansson-Ponte, "Le Général et les 'peuple juif'", *Le Monde*, 13 décembre 1967

59 משרד החוץ לשגרירות ישראל בפאריס, 30 בנובמבר 1967, א"מ, משרד החוץ, 4062/10.

60 ורד (לעיל הערה 21).

מעורפלת של פינוי "שטחים" (territories). האפשרות השנייה השאירה מקום לישראל להביא לתיקון גבולות, הרחבת השטח שבשליטתה ואי-חזרה לגבולות שביתת הנשק מ-1949. במילים אחרות, העמדה הצרפתית הייתה קרובה לזו של ברית המועצות. אף כי הקרמלין תבע את נסיגת ישראל מכל השטחים ללא תנאי ובלי קשר עם הסדר שלום, ואילו צרפת תמכה במסלול להסדר, הרי ששתי המעצמות האלה דרשו לזרז את תהליך נסיגת צה"ל ובאמצעות כפייה מדינית על ממשלת ישראל – אם יידרש צעד כזה. אין לשלול על הסף שצרפת הרחיבה את האמברגו על ישראל בינואר 1969 לא כל כך בגלל הפשיטה על נמל התעופה הלבנוני, אלא בעיקר כדי להפעיל עליה לחצים לתמוך "בשיחות הארבע" שתוכננו לאביב אותה שנה, לקבל את מרות המעצמות ולנטוש את רעיון המשא ומתן הישיר עם מדינות ערב. הבדל נוסף בין עמדת צרפת לארצות הברית ובריטניה הוא שדה-גול חתר שישראל תחתום על הסכם שלום משותף, ולא נפרד, עם כל מדינות ערב (package settlement), ואילו ארצות הברית ובריטניה ביקשו להתרכז בשלב הראשון רק בהסדר מצרי-ישראלי, אולי בתוספת הסדר ירדני-ישראלי.⁶¹

המעצמות הגדולות נחלו אכזבות ממאמציהן לקדם הסדר מדיני במזרח התיכון. ממילא הלכו והחמירו התנגשויות בחזיתות, הפרות הפסקות האש, ומצרים הכריזה בגלוי על מלחמת ההתשה במרס 1969. גם מאמציו של שליח האו"ם, גונאר יארינג, לנסות ולצמצם את הפערים בין ישראל לערבים, נכשלו. באפריל 1969 החלו המעצמות לנהל שיחות ביניהן, כשצרפת מובילה את היזמה. השיחות היו רשמיות, אולם שתי מעצמות-העל החליטו לקיים ביניהן מגעים בערוצים נפרדים, מיוחדים, ובמהרה התברר שהמפגשים האלה הפכו לזירה העיקרית; הפגישות עם נציגי בריטניה וצרפת, השותפים הזוטרים, נידלדלו. במחצית השנייה של 1969 הופסקו זמנית הפגישות עקב חילוקי דעות בעמדות המדיניות.⁶² המפסידים העיקריים היו הצרפתים, ולמעשה הם נותרו מחוץ לתמונה. ישראל ראתה רק בארצות הברית גורם אמין. מאז, ועד היבחרו של ניקולא סרקוזי (Sarkozy) ב-2007 לנשיא צרפת, נמנעה ישראל מלראות בצרפתים בעלי ברית פוטנציאליים במגעים ובתיווך בענייני המזרח התיכון. בעלת הברית מספר אחת של ישראל משנות החמישים ובראשית שנות השישים הפכה ל"חשודה" ולא אמינה בעיני מנהיגיה של ישראל למשך עשרות שנים.

61 USNA, RG 59, 1967-1969, Box 1818 Pol, 27 Arab-ISR, February 15, 1969 (הארכיון הלאומי האמריקני, קולג' פארק, מרילנד. תודה לד"ר יהודה בלנגה על שהביא את המסמך הזה לידיעתי).

62 בסוגיות אלה ראו יעקב שמעוני, מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית, תל-אביב: עם עובד, 1994, עמ' 310.

צרפת וישראל עם נפילת דה-גול מהשלטון

Nous ne sommes nullement désireux de voir écraser l'Etat d'Israël, bien au contraire. Mais je crois qu'il faut que tous, de ce côté-là du monde, veuillent bien accepter de vivre ensemble... Il lui faut la bonne volonté de tous

(אין ברצוננו לראות את מדינת ישראל מתרסקת כלל וכלל, להיפך [הוא הנכון]. יחד עם זאת סבורני שראוי כי כל אלה [החיים] בחלק הזה של העולם יסכימו לחיות בצוותא... זה דורש [הפגנת] כוונות טובות מצד כולם)⁶³

התקופה מאי 1968 – אפריל 1969 סימלה את דעיכת מעמדו של דה-גול בפוליטיקה הצרפתית. באותה עת הצליח הנשיא הצרפתי לקומם את ארצות הברית באמרותיו האנטי-אמריקניות. הוא התקרב לעמדות מדיניות סובייטיות בזירה הבין-לאומית, פעל לצמצם את השפעת בריטניה בקהילייה האירופית כדי למנוע ממנה מלהצטרף לשוק האירופי המשותף, התנתק מנאט"ו, והצהיר כי על חבל קוויבק בקנדה להיפרד מ"קנדה האנגלית". צרפת הייתה המעצמה המערבית היחידה שממשלתה תקפה ללא לאות את הנוכחות האמריקנית הצבאית בווייטנאם. דה-גול הצטייר כמי שפעל בכל מאודו לחבל באינטרסים של המדינות האנגלו-סכסיות. אלה מאסו בו והמתינו לפרישתו מהפוליטיקה הצרפתית.

בצרפת עצמה החלו גורמי אופוזיציה להרים ראש. אמת, דה-גול עדיין נהנה מתמיכה רבה בקרב מגזרים נרחבים שזכרו לו לטובה הן את מאבקו במלחמת העולם השנייה בשלטון וישי הן את שיקומה של צרפת אחרי משבר אלג'יריה. אף על פי כן, מעמדו החל להיחלש בקרב הדור הצעיר – אלה שנולדו אחרי מלחמת העולם השנייה והושפעו מבני דורם בבריטניה ובארצות הברית, אשר מרדו בחברה ובשלטון ויצרו תרבות-נגדית (counterculture) הקוראת תיגר על השמרנות. הסכר נפרץ במאי 1968 עם התקוממות הצעירים, רובם סטודנטים. החברה הצרפתית הצטיירה בעיניהם כשמרנית וקתולית מדי בזמנים הסוערים והמשתנים של סוף שנות השישים. תנועת מאי 1968 נועדה לערער את שלטונו של דה-גול, וכל הניסיונות לדכא אותה נתקלו בהתנגדות נמרצת. ממשלת ז'ורז' פומפידו (Pompidou) הייתה קרובה לקריסה, ודה-גול מצא מקלט זמני בבסיס של חיל האוויר הגרמני. בסופו של דבר נעצר המרד, אך האווירה הלוחמנית של הדור הצעיר טרם פגה. דה-גול התנחם בכך שכוחו האלקטורלי נותר איתן. בבחירות לפרלמנט שנערכו ביוני 1968, יצאה מפלגתו חזקה וזכתה לרוב מוחץ של הקולות. ממשלה חדשה הורכבה בראשות קוב דה-מירווייל. דה-גול ניצל את ניצחונו כדי לנסות ולחולל רפורמות בדפוסי החיים הדמוקרטיים של צרפת. בינואר 1969, באותם הימים שהרחיב את האמברגו הרשמי על ישראל, הוא קרא למשאל עם שבו ביקש להפוך את הסנאט (Sénat), הבית העליון של הפרלמנט, הנחות בכוחו לעומת בית הנבחרים התחתון (L'Assemblée Nationale),

63 ז'ורז' פומפידו לגנרל פייר קניג, פריס, 23 במאי 1969, א"מ, משרד החוץ, 4231/17, בצרפתית.

לגוף מייעץ ולתת סמכויות חזקות למועצות האזוריות. למרות ניצחונו בבחירות יוני 1968, התברר עד מהרה כי נשיא צרפת מתקשה לגייס רוב גורף למימוש הרפורמות. דה-גול הציב את הבחירה בין קבלת הצעתו או קבלת התפטרותו.

תומכי דה-גול היו מוטרדים מהאפשרות שיהודי צרפת אשר כעסו על השלטון, יצביעו נגד הרפורמות. בין המנהיגים היהודים הביקורתיים ביותר כלפי דה-גול היה הרב הראשי יעקב קפלן. מתחילת 1969 העביר הרב מסרים קשים בקרב דעת הקהל על התרפסות השלטון מול משטרים ערביים ששאפו להעלים את ישראל. הוא הצדיק את המתקפה הישראלית על צבאות ערב בקובעו כי אם לא הייתה נעשית, גורלה של ישראל היה כגורלה של ביאפרה, עוד מדינה צעירה שנאבקה על קיומה נגד ניגריה ושימיה היו ספורים.⁶⁴ מאחורי הקלעים נערכו פגישות דיסקרטיות בין נציגי דה-גול לראשי הקהילות היהודיות כדי לשדל אותם לתמוך בעמדות השלטון במשאל העם שתוכנן לאפריל 1969. תומכי דה-גול בעלי השפעה אף יצרו קשר עם דיפלומטים ישראליים בפריס. בפברואר 1969, אחד האישים המרכזיים במחנה דה-גול, מוריס גראנדל (Grandel), העורך הראשי של השבועון הגוליסטי *Notre République*, הודיע לשגרירות ישראל בפריס כי קיימת דאגה כי אם ייכשל דה-גול ולא יקבל לפחות רוב קטן במשאל, נשיאותו תהיה בסכנה. גראנדל הביע את נכונותו לארגן פגישה בין דה-גול לשגריר איתן שעשויה להפיג את המתרחבות ביחסים עם ישראל. איתן לא היה להוט על רעיון הפגישה כלל וכלל, והעריך שדה-גול יקשור את הדבר במשאל העם כדי להרגיע את יהודי צרפת ואת רבבות הבוחרים האחרים אשר נרתעו מעמדותיו המדיניות. לכן הוא פטר את עצמו מלעשות לדה-גול חיים קלים: "יספיק כי יקבל אותי לשיחה", כך אמר, "והדבר יתפרסם בוודאי בהבלטה. בשיחה לא יחודש דבר, אולם הציבור יראה בקיומה סימן הפשרה ביחסים, יירגע, ויצביע בעד דה-גול... אני חושש, למעשה, אני בטוח, כי דה-גול ינצל [את] השיחה אתי בדיוק כפי שניצל את שיחתו עם הרב הראשי [יעקב קפלן] ב-1 בינואר 1968...".⁶⁵ באותה פגישה ניסה דה-גול להעביר מסר מרגיע כי אינו אנטישמי ודבריו בנובמבר 1967 לא הובנו כראוי. למערכת הדיפלומטית הישראלית היה ברור שהבנה בין צרפת לישראל הייתה רחוקה מלהתגשם כל עוד דה-גול נותר בשלטון; כפי שהשגריר הצרפתי בישראל, פרנסיס הורה (Huré), גילה כי בשיחותיו עם דה-גול, עם קוב דה-מירווייל ועם שר התרבות מאלרו, שמע מהם תזה אחידה: הצורך להשתחרר מישראל (disengagement).⁶⁶

הרצון "להשתחרר" לא הייתה נחלתם האקסקלוסיבית של גורמים דומיננטיים בצמרת הפוליטית הצרפתית. בחוגים דיפלומטיים ישראליים היו אישים בכירים שראו ביחסים

64 גנזך המדינה, משרד החוץ, 14 בינואר 1969, 1712/3.

65 וולטר איתן אל יוחנן מרוז, סודי ביותר, פאריס, 5 בפברואר 1969, א"מ, משרד החוץ, 1698/5.

66 יורם הורם אל גרשון אבנר, סמנכ"ל משרד החוץ, ירושלים, מזכר, 7 בפברואר 1969, א"מ, משרד החוץ, 1698/5.

עם צרפת "שרידים מהעבר" והעדיפו את שדרוג היחסים עם ארצות הברית ככל שהדבר ניתן. בגישה הזו בלט יצחק רבין, הרמטכ"ל במלחמת ששת הימים, ומאז 1968 – שגריר ישראל בווינגטון. כראש אג"ם השתתף רבין במפגשים צבאיים בצרפת בתקופת "ירח הדבש" בין שתי המדינות ושמע שצרפת הבטיחה לבוא לעזרת ישראל אם תותקף קשות. מבחינתו של רבין, הוא חש אי-נוחות עם הצרפתים והעדיף את הידוק הקשרים עם ארצות הברית במישור הביטחוני.⁶⁷ ביוני 1960, לקראת ביקורו של בן-גוריון בווינגטון אצל הנשיא אייזנהאואר, המליצו הרמטכ"ל דאז, חיים לסקוב, ויצחק רבין שיש לנקוט בכל דרך לפרוץ את "הטבעת האמריקנית" שבלמה מישראל להיות נגישה לנשק אמריקני.⁶⁸ מאז החמרת האמברגו הצרפתי נקרא השגריר איתן לשיחה עם הרווה אלפאנד (Hervé Alphanand), מזכ"ל הרציף ואיש סודו של דה-גול. אלפאנד העביר דברי מחאה של שר החוץ מישל דברה, כי צרפת מוטרדת מהפעילות האנטי-צרפתית של השגריר יצחק רבין בארצות הברית. השפעה על ציבור (לא צוין במפורש "יהודים") במדינה שלישית הייתה מבחינת הצרפתים בעיה. אמנם אזרחים אמריקניים יכולים להפגין נגד צרפת, אך אסור ששגריר זר בווינגטון יעודד אותם לפעולות אלה. אלפאנד התייחס במיוחד לתקרית בפילדלפיה, להפגנה נגד שגריר צרפת, שארל לוסט (Lucet) אשר ביקר במקום ב-29 בינואר 1969 כדי לשאת הרצאה בפורום ה-World Affairs Council. ברציף דרשו שרבין יימנע מיזמותיו האנטי-צרפתיות. כשניסה איתן לשכנע כי לא הייתה מעורבות של רבין ושל שגרירות ישראל בווינגטון בהפגנה, השיב אלפאנד שבידיו מידע בדוק לא רק על הפעולה הספציפית הזו אלא גם על יזמות לעידוד חרם כלכלי על צרפת בארצות הברית.⁶⁹ ראוי לציין שפעולתו האקטיבית של רבין בנושאים פוליטיים עלתה על הפרק פעם נוספת במסע הבחירות לנשיאות ארצות הברית ב-1972. עדיין בתפקיד השגריר, הוא הפגין תמיכה נחרצת במועמדותו של הנשיא ניקסון לקדנציה שנייה, בהעדיפו אותו על פני המועמד הדמוקרטי ג'ורג' מקגוורן (McGovern).

דה-גול נוצח במשאל העם והתפטר ב-28 באפריל 1969. מרבית יהודי צרפת הצביעו נגד הרפורמות ותרמו לתבוסתו. שנה וחצי לאחר מכן הוא נפטר. עד לבחירות החדשות לנשיאות שנערכו ביוני 1969, שימש יושב ראש הסנאט, איש המרכז, אלן פוהר (Poher), כנשיא בפועל לצד ממשלת המעבר בראשות דה-מירויל. לפוהר היו אמביציות פוליטיות משלו להיבחר לנשיאות צרפת, בעיקר לאחר שנכשל בניסיונו לגייס את הגנרל מארי-פייר קניג להציג את מועמדותו. הוא התמודד בבחירות מול המועמד הגוליסטי, ראש הממשלה לשעבר ז'ורז' פומפידו. עמדתו של פוהר בנושא פתרון הסכסוך הערבי-ישראלי הייתה

67 יצחק רבין (עם דב גולדשטיין), פנקס שירות, תל-אביב: ספריית מעריב, 1979, עמ' 105–108, מובא אצל בר-און (לעיל הערה 3).

68 בר-און (לעיל הערה 3).

69 מברק צפון-שמור מאת וולטר איתן אל מחלקת אירופה 1 עם העתק לשגרירות בווינגטון, 1 בפברואר 1969, א"מ, משרד החוץ, 1698/5.

שמעורבות ארבע המעצמות הגדולות יכולה להיות מעורבות קונסטרוקטיבית בתיווך בין ישראל לשכנותיה. ההבדל בין גישתו לבין זו של דה-גול הוא שפועל לא ראה בישראל את האשמה העיקרית בחוסר ההתקדמות לפתרון הסכסוך. הוא תלה תקוות בשיחות ארבע המעצמות, אך לא ראה בכך הכרח ולא האמין בניסיונות לכפות על ישראל מדיניות שאינה לטעמה. באשר לאמברגו, פועל מתח ביקורת על דה-גול בציינו כי הקפאת המיראז'ים יצרה בראש ובראשונה בעיה כלכלית: "אין זה טוב לצרפת שאלה [הישראלים] אשר הגיעו להסכמות עם התעשייה [האווירית הצרפתית] הולכו שולל. בכל מקרה, לאחר הבחירות לנשיאות, בתקווה שאבחר, ממשלת צרפת תדון מחדש בתיק [עסקת המיראז'ים] בגישה שתמנע אפליה". בנושא השוק האירופי המשותף, תמך פועל בצירופה של ישראל, אך סבר שיש לצרף באותו תהליך את תוניסיה ומרוקו, אשר הציגו אף הן מועמדות לחברות בשוק.⁷⁰

אין לנו מידע על תמיכת ישראל בפועל נגד פומפידו, ואף לא בעד גסטון דפר (Defferre), המועמד הסוציאליסטי, אם כי בשגרירות ישראל בפריס ובמשרד החוץ בירושלים הייתה לפועל תמיכה בזכות היותו ידיד ישראל. הועלו תקוות כי תחת שלטונו יוסר האמברגו ויחסי צרפת–ישראל ישובו להיות כתמול שלשום. לעומת זאת האפשרות שפומפידו ייבחר לנשיאות עורר חשש כבד שמא מדיניותו המזרח תיכונית תהווה המשך למדיניות קודמו. מנקודת ראותו של איתן, עצם הסתלקותו של דה-גול מהזירה הפוליטית הייתה ברכה: "הנחתי היא כי כל נשיא חדש יהיה טוב מדה-גול, וכל ראש ממשלה חדש טוב מקוב [דה-מירווייל], אולם עלינו לקחת בחשבון גם את האפשרויות הגרועות ביותר. לכן מתחייבת פעולה למען שחרור המיראז'ים עוד בתקופת המעבר. ניגש אליה ללא אשליות וללא תקוות מופרזות, אך ניגש אליה בכל זאת".⁷¹

הטקטיקה של איתן וראש משלחת הרכש הצבאי האלוף מרדכי "מוקה" לימון הייתה לשכנע צרפתים בעלי השפעה, שככל ששאלת המיראז'ים תיפתר יותר מהר, יהיה זה לטובת צרפת לא פחות מאשר לטובת ישראל. ככלות הכול, כל אחד הכיר בעובדה שרבים, ולא יהודים בלבד, הצביעו נגד דה-גול במשאל בגלל האמברגו. לפי התכנית, פעולה זו הייתה אמורה להיעשות על ידי בעלי התעשייה האווירית, שיאמרו כי עתיד תעשייתם, המעסיקה רבבות פועלים, תלוי בביטול האמברגו. הפעולה השנייה הייתה אמורה להיות מדינית, ומכוונת בראש ובראשונה כלפי יושב ראש הסנאט אדגר פועל, שר החוץ מישל דברה ושר ההגנה פייר מסמר (Messmer). התכנית הייתה שגנרל מארי-פייר קניג יגויס על ידי השגרירות הישראלית למטרה זו וקניג יארגן פגישה עם פועל. בעבר, כאשר יחסי צרפת–ישראל התנהלו על מי מנוחות, כדי לשחרר את המיראז'ים היה צורך להסיר מכשולים טכניים. הסוכנות הצרפתית הרשמית לייצוא ציוד מלחמתי דאגה לרישיון יצוא,

70 אלן פועל, נשיא צרפת בפועל, לגנרל מארי-פייר קניג, פאריס, 22 במאי 1969, א"מ, משרד החוץ, 4231/17, בצרפתית (התרגום שלי).

71 איתן וולטר ליוחנן מרוז, פאריס, 30 באפריל 1969, סודי, א"מ, משרד החוץ, 1698/5.

ואישור משרד הצבאות הפך לתנאי בל יעבור. בשלב הבא הועברו האישורים לרציף כשהם מלווים באישור המיניסטריון הזה. משם נמסרו כל האישורים להנהלת המכס. כאשר דה-גול הטיל את האמברגו המוחלט בינואר 1969, הוא שלח את הוראותיו הישר להנהלת המכס, ובכך הבטיח כי לישראל לא יצא שום פריט צבאי, אפילו אם אישרו המשרדים האחרים את המשלוח. איתן העריך בסוף אפריל 1969 כי באותו שלב "האגוז הקשה ביותר יהיה הרציף, ואני עדיין שוקל כיצד לגשת לעניין המיוחד הזה. דומני כי נתחיל בנטייל, אולם אין זה ברור לי עדיין".⁷² רעיון נוסף שהועלה על ידי איתן היה עקיפת המכס וניסיון להשיג משר ההגנה מסמך הוראה ישירה לחיל האוויר הצרפתי לתת למיראז'ים להמריא:

מסמך מוסמך לתת הוראה כזו, או על כל פנים הוא יכול לתתה אם ירצה ויעיז. אנו מעריכים כי יש סיכוי קל כי יסכים ללכת בדרך זו בתנאי שיקבל אישור [מאדגר] פוהר [ממלא מקום הנשיא המתפטר, בתוקף תפקידו כיושב ראש הסנאט]. אולם זה דבר עדין מאוד, שפירושו עקיפת [ראש הממשלה] קוב [דה-מירווייל] ו[שר החוץ מישל] דברה, ולא ננקוט בשום צעד פזיז. אנו מניחים כי אנחנו יכולים להבטיח סודיות מוחלטת מצדנו, כלומר, אם באמת יצאו המיראז'ים ויגיעו לישראל, לא נצא בתרועות ניצחון, אלא להפך – נשמור הדבר בסוד עד לפרסומו בצורה ובמועד עליהם יסכימו הצרפתים... נפעל, וכבר התחלנו לפעול בזהירות כפי שהסברתי, אך לא נפעיל גורמים יהודיים. אדרבא, אעשה כמיטב יכולתי לרסן אותם, אפילו אם יאשימוני בחוסר אומץ לב.⁷³

בירושלים לא התלהבו מרעיונותיו של איתן. תגובת משרד החוץ הייתה שאין חילוקי דעות אתו שעם הסתלקותו של דה-גול נפל דבר מכריע, אשר אולי ייתן במרוצת הזמן את אותותיו ביחסי צרפת-ישראל. ההערכה הייתה שממשלת המעבר בצרפת לא תוכל להביא לשינויים מהותיים בעניין שחרור המיראז'ים. על כן לא ניתן לתבוע ממנה פעולה או החלטה, ויש לגשת לפעולה רק אחרי הקמת הממשל החדש. מנהל המחלקה לאירופה, יוחנן מרוז, הציע כי "יש לעשות, באמצעות הצינורות הקיימים, כדי להבטיח המשכתה, ואף הגברתה, של אספקת ציוד נוסח עלייה ב', מתוך הנחה שעם לכתו של בעל-הבית [דה-גול] הקודם יקטן החשש להסתכן בזה".⁷⁴ מדברים אלה אנו למדים כי ככל הנראה העברת ציוד וחלקי חילוף עברו בערוץ חשאי – אולי אף בימי שלטונו האחרונים של דה-גול.

בעיצומה של מערכת הבחירות יצרו תומכיו של פומפידו קשר עם השגרירות הישראלית כדי להעביר מסרים שהרגיעו את ישראל, אך גם ביקשו שנושא היחסים בין צרפת

72 שם.

73 שם.

74 יוחנן מרוז, מנהל אירופה 1, לוולטר איתן, 4 במאי 1969, ירושלים, סודי ביותר – לנמען בלבד, א"מ, משרד החוץ, 4231/17.

לישראל לא יועלה במערכת הבחירות, משום שהדבר טומן בחובו פוטנציאל לקרע בין הממסד הפוליטי ליהדות הצרפתית. הטיעון של אנשי פומפידו, וכך גם האזהרה הסמויה, היה ש"הוא ייבחר בכל מקרה".⁷⁵ אך שום שינוי לא התחולל בקווי היסוד המדיניים עוד במערכת הבחירות. עם הזמן הסתבר כי פומפידו ממשיך את דרכו של דה-גול, כפי שמשתקף ממכתבו לפייר קניג מ-23 במאי 1969. מחד גיסא, פומפידו טען שלמדינת ישראל זכות קיום כישות ריבונית בגבולות בטוחים, זכות ליהנות מחופש שייט בכל המעברים הימיים אשר נסגרו בפניה, וכי על הערבים להכיר בקיומה ולהשלים עם נוכחותה באזור. מאידך גיסא, הוא תבע לפתור את סוגיית הפליטים הפלסטיניים, בראש ובראשונה כבעיה הומניטרית, אך גם כדי למנוע איום ביטחוני המסכן את המדינות במזרח התיכון. אשר למכירת נשק לישראל, הוא ציין, חד וחלק, שהוא תומך במדיניות שאין לספק נשק לאף גורם בסכסוך הערבי-ישראלי – עמדה הקרובה לזו של דה-גול, שפירושה המשך האמברגו הרשמי והמלא. צרפת אינה חפצה בריסוקה של מדינת ישראל, להיפך, אך על ישראל ועל שאר מדינות האזור ללמוד לחיות בשלום ולהסכים לפשרות מדיניות.⁷⁶

יוני 1969 – דצמבר 1970: יחסי צרפת–ישראל בשנתיים הראשונות לשלטונו של ז'ורז' פומפידו – שינוי כיוון או דז'ה-וו?

פומפידו הביס את יריביו והוביל את המפלגה הגוליסטית לניצחון סוחף. לימים עמד אלן פוהר בראש שדולה פרלמנטרית למען הגירה חופשית של יהודי ברית המועצות וסוריה, והתמיד במדיניות פרו-ישראלית בסנט ובביקורת נוקשה כלפי ממשלות צרפתיות הפועלות נגד ישראל. מאז כניסתו לארמון האליזה בקיץ 1969 ועד מותו באפריל 1974, נהגו פומפידו וראש הממשלה החדש ז'אק שאבאן-דלמה (Chaban-Delmas) כדרכו של דה-גול במישור המדיני ובמניעת העברת המיראז'ים לישראל. בנוסף, הם סירבו לספק לישראל את ספינות הטילים (סטי"לים), אשר גם עבורם שילמה ישראל מראש כמה שנים לפני כן. אף שנציגי השלטון נפגשו עם נציגים ישראליים ועם מנהיגים יהודיים על אודות בקשתה של ישראל כי צרפת תסייע לה להצטרף לשוק האירופי המשותף, נמשכה מדיניות ההתחמקות מכל התחייבות בנדון כבעבר.⁷⁷

ב-1 ביולי 1969 הוזמן וולטר איתן לפגישה עם מזכ"ל הרציף, הרווה אלפאנד, בנוכחות מנהל המחלקה לענייני המזרח התיכון ננטייל. אלפאנד הודיע כי הוחלט לשחרר 80

75 איתן רון, פאריס, למשרד החוץ בירושלים, מברק, סודי, נשלח ב-6 במאי 1969, א"מ, משרד החוץ, 4231/17.

76 ז'ורז' פומפידו לגנרל מארי-פייר קניג, פאריס, 23 במאי 1969, א"מ, משרד החוץ, 4231/17, בצרפתית (התרגום שלי).

77 דו"ח סודי של ארמנד קפלן, מזכ"ל המשרד הפריסאי של הקונגרס היהודי העולמי, לחברי הוועד המנהל של הקונגרס היהודי העולמי על יחסי צרפת–ישראל תחת נשיא צרפת ז'ורז' פומפידו, 22 בדצמבר 1969, הארכיון הציוני המרכזי, C6/220, באנגלית (התרגום שלי).

ארגונים עם חלפים צבאיים (לא ברור אם מדובר בחלקי חילוף המיועדים למיראזים שכבר היו בשירות חיל-האוויר הישראלי) הנמצאים במחסני המכס במרסיי. הוא עמד בתוקף רב על שמירת הסוד, שכן אם הפרטים יתגלו ויתפרסמו לא תוכל צרפת להתקדם עם ישראל בתחום הרכש.⁷⁸ ב-10 ביולי 1969 הבטיח פומפידו במסיבת עיתונאים כי יסיר את האמברגו הרשמי המלא שהוטל על ידי דה-גול בראשית אותה שנה על פריטים וחלפים שונים, אך לא יספק את חמישים מטוסי המיראז'.

אם להסתמך על מקורות ישראליים, וגם אם הציוד המוזכר לעיל שוחרר באופן לא רשמי, ההבטחה להסרת האמברגו המלא הרשמי טרם מומשה על ידי הצרפתים. בספטמבר 1969 הודיע השגריר הורה לסמנכ"ל משרד החוץ כי פומפידו התכוון להעביר לישראל ציוד צבאי בדרכים בלתי רשמיות "מתחת לשולחן" אך באישור ממשלת צרפת ובידיעתה. באשר למיראז'ים, פומפידו וממשלת צרפת היו בדעה אחת שיש להחזיר לישראל את הכספים ששולמו עבורם, אם היא תתבע זאת.⁷⁹ מקורות ישראליים בצרפת ידעו לדווח כי בפועל לא חל שינוי ולא ננקטו הצעדים הדרושים לשחרר ציוד וחלפים. בין השאר נאמר לישראל כי שר החוץ הצרפתי החדש, מוריס שומאן (Schuman), הוא זה שעייב את האישורים. גורמים צרפתיים מוסמכים הציעו לישראל לבנות על אספקת מטוסי הקרב פאנטום שהאמריקנים עמדו לספק לה ולשכוח סופית מהמיראז'ים.⁸⁰ במהלך המפגש השנתי של העצרת הכללית באו"ם בסתיו 1969, נפגשו אבא אבן ומוריס שומאן. אבן דיבר בתקיפות על בעיית המיראז'ים והצביע על העובדה שארצות הברית תמיד התייעצה עם ישראל בדיוניה עם מעצמות אחרות לגבי המזרח התיכון, ואילו ממשלת צרפת לא זו בלבד שמעולם לא שאלה את דעת ממשלת ישראל, אלא אף יצאה ביזמות מנוגדות לעמדותיה מבלי להודיע על כך מראש, ואף יצרה אווירה של עוינות ומתח על ידי הטלת סנקציות.⁸¹

ב-14 בדצמבר 1969 הודיע הורה למשרד החוץ בירושלים על החלטה שהתקבלה בפריס לחזור אל האמברגו הסלקטיבי מלפני אותה שנה המאפשר העברת ציוד צבאי רגיל לצורכי הגנה,⁸² אך לא ברור אם בוצעה רשמית נוכח המשבר העמוק שנוצר כשבועיים לאחר מכן סביב פרשת הסטי"לים המפורטת בהמשך. יחד עם זאת, אם להסתמך על עדותו של אשר בן-נתן, שגריר ישראל בצרפת בשנים 1970–1974, לגבי המיראז'ים, "על אף האמברגו הצליחה ישראל לקבל חלקי חילוף למטוסים, תכניות לייצור מטוסים, והצליחה להרכיב

78 איתן וולטר ליוחנן מרוז, מנהל מחלקת אירופה 1, פאריס, 2 ביולי 1969, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 4231/18.

79 גרשון אבנר אל וולטר איתן, ירושלים, 23 בספטמבר 1969, סודי, א"מ, משרד החוץ, 4231/18.

80 שגרירות ישראל בפאריס אל יוחנן מרוז מנהל מחלקת אירופה 1, סודי, 8 באוקטובר 1969, א"מ, משרד החוץ, 4231/18.

81 שם.

82 איתן רון, ציר ישראל בפאריס, ליוחנן מרוז, סודי, 24 בדצמבר 1969, א"מ, משרד החוץ, 4231/18.

בארץ מיראז'ים זהים לאלה שהוחרמו בידי ממשלת צרפת. דבר זה לא היה מתגשם אלמלא האהדה הבסיסית שהייתה כלפי ישראל בין ידידיה בתעשייה האווירית של צרפת, בצבא צרפת ובמשרד הביטחון".⁸³

סביב עדותו של בן-נתן נותרו מספר שאלות ללא מענה: למרות האמברגו הרשמי והאווירה העכורה, האם בשלב מסוים הסכימו השלטונות הצרפתיים, לרבות הנשיא פומפידו, להעלים עין מהעברת תכניות ייצור המטוסים לישראל למן המחצית השנייה של 1969? הייתכן כי תכניות הייצור וחלקי חילוף של ציוד צבאי מלחמתי הועברו "מתחת לשולחן" בערוצים שבשליטת "המוסד לתפקידים מיוחדים" ומשלחת הרכש בפריס? עד כמה סייע הממסד הצבאי-ביטחוני וכיצד? האם מרסל דאסו (יהודי שהתנצר), שבבעלותו מפעלי התעשייה האווירית "קבוצת דאסו", נתן את ידו להעברת התכניות לייצור המטוסים בידיעת השלטונות או שלא בידיעתם?

אין ספק שטביעות אצבעותיו של דאסו ניכרו בהעברת מידע חיוני למען ביטחון ישראל. גם בימי הידידות הצרפתית-ישראלית, מטוסי הקרב של ישראל בשנות החמישים והשישים – בעיקר הסופר מיסטר והמיראז' 3C – יוצרו במפעליו. בראשית שנות השישים ניהל "המוסד" מלחמה חשאית נגד תכנית ייצור טילי הקרקע-קרקע של מצרים שבחסות מדענים גרמניים. התכנית של ישראל התבססה על פרויקט משותף עם דאסו. עוד בשנת 1963 נחתם עם דאסו חוזה "מבצע יריחו" לבניית 25 טילי ניסוי, אך האמברגו שהטילה צרפת על ישראל ב-1967 קטע את שיתוף הפעולה. עד לשלב זה נצברו בישראל מספיק ידע וציוד לייצור הטילים הבליסטיים בארץ. לאחר שהזמינה ישראל את מטוסי מיראז' 5J, והללו לא סופקו בגלל האמברגו, העניקה "קבוצת דאסו" לישראל, בזמן שאינו ידוע לנו לפי שעה מתי, רישיון לייצר את מטוסי המיראז' והעבירה את הידע הדרוש להרכבתם. כך נולד "הנשר" שרשם לזכותו עשרות הפלות במלחמת יום כיפור. למרות הכול, האמברגו הרשמי שהטילה צרפת עורר חוסר אמון בקשרים הביטחוניים עם ישראל. אחריו רכשה ישראל ציוד ביטחוני בעיקר מארצות הברית והחלה לייצרו בעצמה.

הנגישות לסטי"לים שיועדו לחיל-הים הייתה בעיה בפני עצמה. על פי הסכם משנת 1965 נבנו הספינות על ידי צרפת במספנה שבעיר שרבורג, אולם בעקבות הטלת האמברגו נותרו הסטי"לים בנמל שרבורג ללא יכולת להפליג. בישראל תוכנן מבצע לשחרור הספינות על ידי הברחתן. ב-20 בדצמבר 1969 יצאו מישראל לצרפת שמונים אנשי חיל הים. הם נחתו בפריס לבושים בבגדים אזרחיים ומשם עשו את דרכם לשרבורג. בליל 24 בדצמבר, בעת שצרפת חגגה את חג המולד, הוברחו חמשת הסטי"לים בדרכם לישראל והגיעו לחיפה ב-31 בדצמבר. הצלחת המבצע קוממה את השלטונות הצרפתיים. השגריר הורה הוחזר זמנית לצרפת, ופומפידו אף איים לנתק את הקשרים הדיפלומטיים עם המדינה שהונתה והביכה אותו. ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר נכנסה לעובי הקורה

83 אשר בן-נתן, "דברי תשובה לשגריר צרפת", בנימין פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), יהודי צרפת, הציונות ומדינת ישראל, המרכז למורשת בן-גוריון – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1992, עמ' 395.

לצמצם את הנזק המדיני. האלוף לימון, שעמד בראש משלחת הרכש מאז יולי 1962 ובמהלך השנים רקם קשרים ענפים עם ראשי תעשיית הנשק, נאלץ לעזוב את צרפת. גם בנושא הזה עדיין רב הנסתר על הגלוי. עד כמה פעלה ישראל לבדה במבצע? האם קיבלה ישראל סיוע בהברחת הסטי"לים מגורמים צרפתיים במערכת הביטחון?

מערכת היחסים העכורה בין שתי המדינות, לפני הברחת הסטי"לים ולאחריה, דרבנו את ממשלת ישראל ואת הקהילות היהודיות במערב לפעול ביתר אסרטיביות מול שלטונות צרפת. בפברואר 1970, לקראת נסיעתו של פומפידו לארצות הברית, נוצרה הזדמנות מיוחדת. עם היוודע פרטי הביקור שנועד לצמצם את הפערים המדיניים אשר העיבו על מרקם הקשרים בין וושינגטון לפריס, דנו יהודי צרפת וארצות הברית, בתיאום עם דיפלומטים ישראלים, ברעיונות שונים כיצד להביע מחאה משותפת נגד המדיניות הצרפתית. הוחלט להציע לארמון האליזה שנציגי יהדות אמריקה ייפגשו עם הנשיא הצרפתי. כמו כן, הועלתה השאלה אם לעודד את יהודי אמריקה להפגין נגדו במקומות שאליהם יגיע, ודנו ביעילות הפרובוקציות. במשרד החוץ חשבו "שפומפידו ישמור לנו טינה, וינהג בהתאם לכך, לאחר שנגרום לו צרות בארצות הברית". היה טמון בזה הימור שישראל החליטה לבסוף לאמצו.⁸⁴

הסוגיות המרכזיות במחאה שישראל רצתה לעודד לקראת שנת 1970 כווננו פחות לניסיון לשחרר את המיראז'ים ("איש מאיתנו איננו משלה את עצמו שניתן... להשיג בשלב זה ביטול האמברגו על המיראז'ים, אם כי כמובן, נשתמש בטענותינו בנושא זה"⁸⁵), אלא יותר להגשמת שני יעדים: הדרישה שצרפת תקל על עצמה על ידי פרסום הצעה להחזיר לישראל את הכספים ששולמו מראש עבור המטוסים; והטענה הלגיטימית שצרפת הפרה את חוזה המיראז'ים בעת שמדינות ערב המשיכו להצטייד בנשק סובייטי באופן מסיבי. בפגישות שהתקיימו בפריס בין נציגי הארגונים היהודיים המקומיים לנציגי הממשלה הגיבו האחרונים כי פומפידו לא ייפגש עם ההנהגה היהודית האמריקנית, משום שביקורו נועד לשיחות עם הנשיא ניקסון בנושאים מדיניים רגישים בין שתי מדינות; עצם הרעיון שאזרחים אמריקניים יתערבו בענייניה של צרפת הוא צעד שאין להעלותו על הדעת.⁸⁶ עקב מגעים אינטנסיביים ניאות פומפידו להידבר עם יהודים אמריקניים.

התכנית לפגוש משלחת מנהיגים יהודיים בניו יורק בוטלה בידי פומפידו בעקבות ההפגנות הסוערות נגדו ברחבי עיר. ככל הנראה, שגרירות ישראל בווינגטון והקונסוליה בניו-יורק עודדו את ההפגנות מתוך הערכה שניתן לממש הידברות בין פומפידו לבין מנהיגים קהילתיים מבלי לוותר על קיום הפגנות המוניות. בשיקגו כמעט נקלעה פמליית

84 משה ביתן לשגריר יצחק רבין בווינגטון, ירושלים, סודי, 19 בדצמבר 1969, א"מ, משרד החוץ, 4231/18.

85 שם.

86 ראה ארמנד קפלן, מזכ"ל סניף הקונגרס היהודי העולמי בצרפת לוועד המנהל של הקונגרס היהודי העולמי, פאריס, 22 בדצמבר 1969, סודי, הארכיון הציוני המרכזי, C6/220.

הנשיא לעימות פיזי עם מפגינים, אך שם התקיים מפגש עם מנהיגים יהודיים. פומפידו עורר זעם בקרבם בהצהירו כי "ישראל חייבת לחדול מלהיות מדינה גזענית המבוססת על עקרונות הדת ולהפוך למדינה כשאר העמים". בשובו לפריס הצהיר כי "קיימת בעיה עם אזרחים צרפתים ממוצא יהודי". כדי למנוע חזרה על המשבר שפקד את צרפת לאחר דברי דה-גול במסיבת העיתונאים בנובמבר 1967, השקיט דובר הממשלה היהודי את הרוחות ומנע מדבריו של פומפידו מלהפוך לוויכוח פולמוסי.

ממשלת צרפת וישראל נעו ממשבר למשבר. זמן קצר לאחר ביקור פומפידו בארצות הברית נענתה צרפת לבקשת לוב למכור לה מטוסי מיראז': חמישים תחילה, ועוד חמישים וחמישה עם השלמת ההזמנה. בתגובה הראשונה הכחישה צרפת את עצם ההזמנה, אחר כך את ממדיה. כשנאלצה להודות באמתות העסקה ולאשרה, הצהירה כי לוב אינה "מדינת עימות" בסכסוך הערבי–ישראלי, והתחייבה שלא יימסרו או יושאלו המיראז'ים לאחרים. אם תופר מדיניות זו, כך נאמר, תיפסק ההספקה מייד ויוטל אמברגו. המיראז'ים הראשונים נמסרו ללוב באביב 1971, והאחרון, ה-110, במאי 1974. ישראל התריעה והזהירה תמיד, כי המטוסים נועדו מלכתחילה למצרים, כי מקצת הטייסים המתאמנים הם מצריים, וכי כבר נמסרו מיראז'ים למצרים. במלחמת יום הכיפורים השתתפו מיראז'ים לוביים, וישראל דיווחה על כך לצרפת. הצרפתים, המצרים והלובים תמיד הכחישו את הידיעות האלה, עד שבא נשיא מצרים אנואר אל-סאדאת ואישר את אמיתותן במכתבו אל שליט לוב מועמר אל-קדאפי מראשית אוגוסט 1974, שפורסם ברבים.⁸⁷

בנובמבר 1970, לאחר אחת עשרה שנים מרתקות ורצופות עליות ומורדות ביחסי צרפת–ישראל, סיים וולטר איתן את כהונתו כשגריר בפריס. לאחר הגיעו לצרפת כשגריר החדש של ישראל, פתח אשר בן-נתן בסבב פגישות עם בכירי השלטון. ב-11 בנובמבר נפגש לראשונה עם שר החוץ מוריס שומאן. הוא אמר לו שחילוקי דעות בין שתי מדינות ידידותיות היא תופעה טבעית, ולכל אחת אינטרסים משלה, אך מה שדרדר את יחסי צרפת–ישראל לתהום עמוקה הוא חוסר הבנה וחוסר מוטיבציה במדיניות של שתי המדינות. שומאן חזר על דברי שרי החוץ שקדמו לו כי המשבר החל כאשר ערב מלחמת ששת הימים הזהיר הנשיא דה-גול את שר החוץ אבא אבן שאל לה למדינת ישראל לצאת למלחמה. אחר פגישה זו ניבא דה-גול בישיבה של ממשלת צרפת את כל ההתפתחויות הצפויות. העמדה שנקטו יהודי צרפת וראשי הקהילות היהודיות קומם את האליזה, משום שלא ייתכן כי היהודים בצרפת יצאו באופן גלוי נגד מדיניות צרפת ויתמכו במדינה זרה. בן-נתן לא נותר חייב והעיר שהוא מתקשה לשמוע דברים אלה שמצביעים על טענה של "לויאליות כפולה".⁸⁸

בן-נתן סיפר לשומאן על התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, כאשר בארץ ישראל התקומם היישוב היהודי נגד השלטון הבריטי ואף נרצחו קצינים וחיילים בריטיים.

87 שמעוני (לעיל הערה 62), עמ' 633–634.

88 אשר בן-נתן, "יהודי צרפת ומדינת ישראל", בנימין פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), יהודי צרפת, הציונות ומדינת ישראל, המרכז למורשת בן-גוריון – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 398–399.

בבריטניה הייתה ממשלה שלשר החוץ שלה, ארנסט בווין (Bevin), היו נטיות אנטישמיות. אבל באף מקרה לא התבטא שר בריטי כפי ששומאן התבטא. היה ידוע להם שהקהילה היהודית בבריטניה תומכת ביישוב היהודי בארץ וזו זכותה המעוגנת במדינה דמוקרטית. שומאן אמר שיש הבדל בין בריטניה לצרפת והוא מעורבותם של היהודים בצרפת בפעילות הפוליטית לעומת מעורבותם של יהודי בריטניה במדיניות ארצם. בן-נתן סתר את דבריו והדגיש כי לפחות יהודי מומר אחד, לא רק שהיה מעורה בחיים הפוליטיים, אלא נחשב לאחד מגדולי המדינאים בבריטניה – בנימין ד'יזראלי (Disraeli) – אשר הצהיר בפרלמנט שהוא יהודי גאה. שיחה זו אכן אפיינה את הלך הרוחות ששרר בצרפת. באליוזה ובממשלה לא היו רגילים שיהודים נוקטים עמדה שסותרת את המדיניות הרשמית של צרפת.⁸⁹

במלחמת יום הכיפורים, מנעה ממשלת צרפת מארצות הברית לתדלק את מטוסי ההספקה שהעבירו נשק וציוד לישראל. באפריל 1974 נפטר פומפידו. בעקבות מותו שררה מידת-מה של אופטימיות שיחסי צרפת-ישראל צועדים לקראת עידן חדש במסגרת שיתוף פעולה מוגבר. אך תוך זמן קצר נתן הנשיא החדש, ואלרי ז'יסקאר ד'אסטן (Valéry Giscard d'Estaing), את ברכתו לפתיחת משרד אש"ף בפאריס, צעד בעל משמעות רבה ששלביו הראשוניים תוכננו תחת שלטונו של פומפידו. בצעד חסר תקדים פרשה צרפת משורות הסולידריות עם עמיתיה האירופיים ותמכה בקבלת יאסר ערפאת לאספה הכללית של האו"ם.⁹⁰ יחד עם זאת, בימי שלטונו הראשונים של ז'יסקאר ד'אסטן הוסר האמברגו באופן רשמי, אולם באותה תקופה העדיפה ישראל לרכוש ציוד צבאי מכל הסוגים מארצות הברית.⁹¹

סיכום

המהלומה הפוליטית שחטפה צרפת בעקבות מבצע סואץ ב-1956, כשנאלצה לפנות את כוחותיה ממצרים לאלתר, פגמה קשות ביחסיה עם מדינות ערב. לאחר שהקים שלטון יציב ופופולארי, יכול היה דה-גול לשאוף ולהחזיר את זוהרה ותפארתה של צרפת כ"מעצמה מוסלמית" ולשנות את עמדותיה במזרח התיכון. אכן, הענקת עצמאות לאלג'יריה שיפרה את היחסים בין דה-גול למדינות המגרב הצרפתי לשעבר והחזירה לצרפת מעמד של יוקרה במדינות ערב, שממנו נהנתה עשרות שנים לפני כן. השגריר יעקב צור השכיל לחוש בשינויים הראשונים כבר ב-1957, בשלהי עידן הרפובליקה הרביעית, בהרהורים ובהערכות של אנשי ציבור צרפתיים שהידידות עם ישראל פגעה ביחסים עם מדינות ערב, המדינות אשר מסוגלות לספק לצרפת מקורות אנרגיה ושווקים כלכליים. עם זה, למרות

89 שם, עמ' 399.

90 עובדיה סופר, "יחסי ישראל-צרפת כיום", בנימין פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), יהודי צרפת, הציונות ומדינת ישראל, המרכז למורשת בן-גוריון – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 387.

91 שר החוץ יגאל אלון אל משרד החוץ, מברק סודי, ירושלים, 3 בספטמבר 1974, א"מ, משרד החוץ, 8549/34.

ניסיונו הרב בדיפלומטיה ישראלית והשנים הרבות כיורשו של צור בשגרירות בפאריס, הפגין וולטר איתן פחות ערנות לזרמים התת-קרקעיים השלייליים שכרסמו אט-אט ביחסי צרפת–ישראל. הוא הבין את משמעות הסחף שחל ביחסים רק במאי או ביוני 1967. נוסף להתקרבות בין צרפת למדינות ערב עם מתן העצמאות לאלג'יריה, שסימלה את תום עידן הבדידות הצרפתית בעולם הערבי, העכירו גורמים מרכזיים נוספים את יחסי צרפת–ישראל. כבר צוין כי דה-גול ויורשיו בארמון האליזה רצו להקנות לצרפת עצמה מעמד מחודש של מעצמה במזרח התיכון על רקע הסכסוך הערבי–ישראלי (החזרת תפארתה מהעבר הרחוק) ולזכות בזיכיונות לניצול מקורות הנפט ואוצרות הטבע שבמזרח התיכון על ידי דחיקת ארצות הברית ובריטניה. הברית עם ישראל הפכה לנטל בהשגת היעדים האלה. הם גם השקיעו מאמצים רבים ביבשת אפריקה כדי לסייע בהגשמת תהליכי מודרניזציה של המדינות המתפתחות (כמעצמה מערבית מובילה בעולם השלישי), אך לא עוד כצרפת הקולוניאלית. ישראל, שנכנסה לתמונה אף היא בסיוע במשאבים ובתשתיות לאפריקנים, הפכה מבחינתם לגורם המתחרה בהשפעתם ומתחזק על חשבונם. המקורות הישראליים מציינים כי הצרפתים כעסו על נציגי ישראל באפריקה ש"דרכו להם על יבלות".

ככל שהיחסים בין צרפת לארצות הברית ובריטניה החריפו בשנות השישים, התקרב דה-גול בעמדותיו המזרח תיכוניות והבין-לאומיות לברית המועצות. השאיפה המרכזית שלו כוונה להחלשת מעמד המעצמות האנגלו-סכסיות, ומאז 1967, להפעלת לחצים על ישראל לסגת משטחים שכבשה במלחמה, ללא תמורות משמעותיות לטובתה. כברית המועצות שהציגה את ישראל כישות ציונית בשירות הקולוניאליזם המערבי במזרח התיכון (מעין שלוחה נאו-קולוניאלית של ארצות הברית), צרפת של דה-גול עקבה בחשדנות אחרי היחסים המשתפרים בין וושינגטון וירושלים החל ב-1964. ככל שהידקה ישראל את קשריה עם ארצות הברית – בתקופה שיחסי צרפת–ארצות הברית שודרגו – נרמז לה כי מוטב שתפנה לאמריקנים בענייני רכש צבאי ומטוסי קרב. גישה זו תפסה תאוצה בימי נשיאות פומפידו. נוסף ל-*realpolitik* ראוי לבחון את רגשי האשם ואת נקיפות המצפון הצרפתיים בהקשר לשליטה הקולוניאלית הישירה במדינות ערב ובאפריקה במאות התשע-עשרה והעשרים. בעידן הדה-קולוניזציה עשו דה-גול ודה-מירווייל כמיטב יכולתם להשתחרר מהתדמית הקולוניאלית. בעיני דה-גול, הצטיירה ישראל כמדינה שתאמה את התדמית הזאת, כמי שהולכת בדרכיה הרעות של צרפת ובריטניה מימים עברו, ומאז 1956 כמשתלטת על טריטוריה ערבית כשהיא עושה שימוש בטנקים ובמטוסי קרב צרפתיים. כמו כן, ב-1965 הסתבכה ישראל בסיוע למערכות המודיעין והשירות החשאי המרוקני לחטוף את מנהיג האופוזיציה השמאלני הגולה, מהדי בן-ברכה. הפעולה התרחשה על אדמת צרפת. מיד עם היוודע לו על המעורבות הישראלית בפרשה, והאפשרות שזו תפגע ביחסים הטובים שנרקמו עם אלג'יריה ומצרים, הורה דה-גול לסגור זמנית את תחנת "המוסד" בפריס. הוא הביע כעס רב על התככים הישראליים בענייניה הפנימיים של

מרוקו בתוככי צרפת מבלי שידע על כך.⁹² סביר להניח כי הפרשה הותירה טעם מר בקשרי צרפת-ישראל זמן לא רב לפני משבר מאי-יוני 1967, ותרמה לערעור יסודות הברית הבלתי כתובה.

מחקר זה מאשש את הסברה כי הבעיה של ישראל עם צרפת מאז מאי-יוני 1967 הייתה בעיקר עם ארמון האליזה ועם הממשלות שבחסותו. בפרלמנט היו דעות לכאן ולכאן, ועדיין רבים תמכו בישראל, לרבות גוליסטים. המדיה האלקטרונית הממלכתית והעיתונות הגוליסטית ברובה תמכו במדיניות דה-גול ופומפידו נגד ישראל, אך העיתונות שלא נתמכה על ידי השלטון נטתה לטובת ישראל עד שנות השבעים. חלקים חשובים בדעת הקהל הצרפתית אהדו את ישראל, לפני מלחמת ששת הימים ובעשור שלאחריה. בתקופה זו עדיין חיו בצרפת צרפתים נוצריים רבים שחברו ליהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה במאבק נגד הכיבוש הגרמני וממשל וישי, הושפעו מהשואה, והעריכו את חשיבותה של ישראל לעם היהודי. היתרון הזה נשמט בשנות השמונים ואילך, כאשר הדור הוותיק חלף מן העולם ודעת הקהל הושפעה מהתעמולה הערבית בכלל ומזו הפלסטינית בפרט. העיתונות הכללית וכלי התקשורת השונים נעשו לערוצי תקשורת עוינים כפי שהמציאות באה לידי ביטוי באינתיפאדה השנייה בשנים 2000-2002. עתה השלטון, המדיה כמעט כולה ודעת הקהל ראו בישראל מדינה הדוגלת בהתיישבות קולוניאליסטית ובערבים הפלסטיניים כאנדרדוג. השינויים הדמוגרפיים בשנים 1980-2000, בעקבות גלי ההגירה לצרפת של מוסלמים מארצות המגרב ואפריקה, השפיעו אף הם באופן ניכר על התגבשות השקפות עולם עוינות לישראל.

ניתן להעריך כי כל עוד הברית הבלתי כתובה התקיימה, היא סייעה לישראל להתעצם ביטחונית וצבאית בשנים שלא נמצאה מעצמה בעלת ברית אלטרנטיבית. צרפת גם קידמה את ישראל בשני העשורים הראשונים לקיומה בבניית הכור הגרעיני, בכלכלה ומסחר, והעניקה לה תמיכה בזירה המדינית הבין-לאומית – לפחות עד השנים 1962-1963. ממשלות ישראל הפיקו לקחים מהרמזים השליליים שביחסיהן עם צרפת, ועסקו בעת ובעונה אחת בטיפוח יחסים מועילים עם ארצות הברית ובפיתוח מואץ ורב ממדי של התעשייה הצבאית. בשנת 2007 הסתכם הייצוא הביטחוני מישראל בקרוב ל-6 מיליארד דולר, והיא נעשתה ליצואנית הביטחונית הרביעית בעולם אחרי ארצות הברית, רוסיה וצרפת. לאחרונה נחשף שהתעשייה הצבאית של ישראל תספק בעתיד לצבא צרפת, הפרוס בזירות רבות בעולם מאפגניסטן ועד לוב, מטוס גדול ללא טייס. זה ביטוי לשיפור שחל בשנים האחרונות ביחסי ישראל-צרפת.

Michael M. Laskier, *Israel and the Maghreb: From Statehood to Oslo*, Gainesville: University Press of Florida, 2004, p. 154 92

בצלן של הפירמידות: יחסי ישראל–ארצות הברית בשנים 1969–1973 על רקע הסכסוך המצרי–ישראלי

יהודה א' בלנגה

ב-27 בינואר 1969, במסיבת העיתונאים הראשונה שלו בתפקיד נשיא ארצות הברית, אמר ריצ'רד מ' ניקסון: "אני מאמין כי דרושות לנו יזמות חדשות ומנהיגות חדשה מצד ארצות הברית במגמה לצנן את המצב במזרח התיכון. האזור נראה בעיניי כחבית אבק שריפה מסוכנת מאוד. יש לפרק את המרעום שבה."¹ ואכן מפרוץ הסכסוך הישראלי–ערבי בשנת 1948 ועד ינואר 1969, התפוצצה חבית אבק השריפה המזרח תיכונית פעמיים, בהפרשים של כמעט עשר שנים. אולם הייתה זו ההתפוצצות ב-5 ביוני 1967 שהייתה קו פרשת מים בתולדות האזור. בתוך 132 שעות הצליחה ישראל להביס את שלושת הצבאות של שכנותיה – מצרים, סוריה וירדן – ולגרום להן אבדות כבדות בחיי אדם, בציווד צבאי, ויותר מכול – בשטח. בתום שישה ימי לחימה השתנו פני המזרח התיכון ללא הכר. תוצאות המלחמה לא שיפרו את אי-היציבות אלא קיבעו עוד יותר את הסכסוך הערבי–ישראלי. ישראל שקעה באופוריה, ואילו העולם הערבי שקע במסע של הכאה על חטא. ברם, שום מדינה בעולם הערבי לא נפגעה ממלחמת הבזק כפי שנפגעה החברה המצרית. מצרים נתפסה הן בעיני עצמה הן בעיני חברותיה לקואליציית המלחמה כאחראית העיקרית לתבוסה, ולכן נגזר עליה "לשאת באשמת" תוצאותיה הנוראיות. עול אשמת התבוסה נישא על העם המצרי ועל מנהיגיו המדיניים והצבאיים, מפני שממדי המפלה המצרית בשדה הקרב היו קשים מנשוא.²

1 ארכיון המדינה (להלן א"מ), ח"צ 4156/1, דברי ניקסון – "חבית אבק שריפה", המשרד אל וושינגטון וניו-יורק, 28 בינואר 1969.

2 שמעון שמיר, מצרים בהנהגת סאדאת: הביקוש אחר אוריינטציה חדשה, תל-אביב: דביר, 1978, עמ' 88; מחמד אבראהים עבד אל-עזים רמדאן, תחטים אל-אלהה קצה חרב יוניה 1967, אל-קאהרה 1985, עמ' 60, 193; אנואר סאדאת, סיפור חיי, ירושלים: עידנים, 1978, עמ' 135–142; על כוונותיו האובדניות של נאצר ראה Mohamed Abdel Ghani El-Gamasy, *The October War: Memories of Field Marshal El-Gamasy of Egypt*, Cairo: The American University in Cairo Press, 1993, p. 73; Mahmud Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, New York: Quartet Books, 1981, p. 40.

כבר בשבוע שלאחר הניצחון הצבאי המסחרר דנה ממשלת ישראל בכמה נושאים הנוגעים להשלכות תוצאות המלחמה, ובהם הצעות השלום למדינות ערב המובסות. לאחר התייעצויות שקיימה הממשלה ב-18 וב-19 ביוני, קיבלה מצרים, באמצעות תיווך אמריקני, כמעט שבוע וחצי לאחר תבוסתה, הצעה ישראלית לחתום על הסכם שלום בין שתי המדינות "על בסיס הגבול הבין-לאומי וצורכי הביטחון של ישראל".³ עוד נאמר בהצעה כי חוזה השלום יחייב הבטחה מצרית לחופש שיט בתעלת סואץ, במצרי טיראן ובמפרץ שלמה ופירוז של חצי האי סיני. ברם, ההנהגה בקהיר סירבה להצעת השלום הישראלית, בעיקר משום שלא יכלה לקבל הצעת שלום כצד מובס. בשלב זה נכנסו המעצמות הגדולות לזירת ההתגוששות המדינית וחילקו אותה לשני מחנות: ברית המועצות והערבים למול ארצות הברית וישראל. שתי המעצמות היו מעוניינות לנצל את האירועים ולקדם מהלך מדיני. הסובייטים רצו להביא לפינוי כל השטחים שכבשה ישראל ולנסיגת כוחות צה"ל; ואילו האמריקנים חתרו להשיג שלום בר-קיימא באזור ולהביא לסיום הסכסוך הערבי-ישראלי. אם כי ארצות הברית שלאחר מלחמת הבזק של יוני לא הייתה מוכנה לכפות על ישראל נסיגה מבלי שהערבים יוותרו ויתורים משמעותיים, היא עדיין חתרה להשתמש בשטחים הכבושים כמנוף לשלום בר-קיימא במזרח התיכון.

מטרת מאמר זה היא להתחקות אחר פרק עשיר ומסקרן במערכת היחסים הישראלית-אמריקנית בשנים 1969-1973 עד לערב מלחמת יום הכיפורים. אמנם, הידידות בין שתי המדינות היא חזקה וארוכת שנים, אך כפי שיתברר בהמשך – במקרים רבים הביא חוסר ההסכמה להתנגשויות ואילו במקרים אחרים נפתרו המחלוקות המדיניות ביחסים של "תן וקח". היינו, הבו לנו נשק ומטוסים וקחו לכם פשרות מדיניות. המאמר סוקר מלחמה אחת, שני נשיאים מצריים – ג'מאל עבד אל-נאצר ואנואר אל-סאדאת – בעלי גישות שונות ליחסים של ארצם עם מעצמות-העל, וניסיונות רבים ושונים להשכין שלום באזור. הוא מתמקד בפרק זמן של חמש שנים, ומתחלק לשתי תקופות: הראשונה, שנות מלחמת ההתשה – 1969-1970 – בה נבחנת לצד הפעילות הצבאית גם המערכת הדיפלומטית הענפה והסוערת; השנייה, שנות הקיפאון המדיני – 1970-1973. כאן יש להעיר כי אין לטעות ולחשוב שבתקופה זו לא נעשו ניסיונות מצד ארצות הברית, מצרים וישראל לגבש הסכם. אולם בשלב זה היה נוח יותר לישראלים ולאמריקנים לאמץ את הסטטוס קוו ולא להתפשר יתר על המידה (מה גם שהאפשרות לחידוש האש נראתה רחוקה), כך שכל יזמה מדינית חדשה נידונה כמעט מראש לכישלון. על כן, לאחר שמספר הצעות להסדר שלום או להסכמי ביניים נכשלו, לא נותר לצדדים אלא להקפיא את המאמצים ולהמתין להתפתחות חדשה אשר הגיעה בסופו של דבר בדמות מלחמת יום הכיפורים.

3 על דיוני הממשלה, על הצעותיו של דיין ועל הצעות הנגד ראו בספרו של משה דיין, אבני דרך, ירושלים: עידנים, 1976, עמ' 488-492.

”אש בתעלה” – פרוץ מלחמת ההתשה

בעקבות טלטלות מלחמת יוני 1967, נזקקה מצרים לשינוי ונאצר היה זקוק לאסטרטגיה חדשה. לאחר שפסל את הצעת השלום של ישראל, הכיר נאצר בעובדה שלינדון ב' ג'ונסון לא ילך בדרכו של דוויט ד' אייזנהאואר שכפה על ישראל נסיגה מסיני. ב-1956 נאצר השכיל להבין שאין באפשרותו לצאת למלחמה כוללת להשבת השטחים. על-כן נותרה בידו רק חלופה אחת שתסייע לו לקעקע את הסטטוס קוו החדש שנוצר באזור: מהלך צבאי מוגבל לקידום מהלך מדיני. במשך שנים עמד הנשיא המצרי על הדמיון הרב שביחסי הפטרון–קליינט של ארצות הברית וישראל לאלו של ברית המועצות ומצרים. הוא מצא ביניהם הקבלה ולכן החליט לנצלם להגשמת מטרותיו המדיניות. לטענתו, כל עוד עומד הממשל האמריקני מאחורי ישראל, לא תוכל מצרים להוביל מהלך לשינוי פני המזרח התיכון שלאחר 1967. נאצר זיהה את ארצות הברית כיעד הראשי שלו, ולכן חתר לפעול מול המשענת החזקה של ישראל, מול הגורם בעל ההשפעה הרבה ביותר עליה, זה שיוכל לכפות עליה נסיגה מכוח אילוצים שלא הוא ולא בעלי בריתו הישראלים יעמדו בפניהם.⁴

לאחר מלחמת ששת הימים הדגיש נאצר לא פעם בנאומיו השונים את ההשפעה שעשויה להיות לפעולה צבאית מוגבלת בשבירת הסטטוס קוו ובהנעת מהלך מדיני. הוא ביקש למתוח את יכולותיה הצבאיות והכלכליות של ישראל עד לקצה באמצעות מלחמת התשה, ובתוך כך לעורר את תשומת הלב העולמית ובעיקר את זו האמריקנית. נאצר חשב שבאמצעות מלחמת התשה ניתן יהיה לשכנע את וושינגטון כי המצב במזרח התיכון מסכן את האינטרסים החיוניים שלה באזור, ולכן עליה לשנות את מדיניותה בצורה שתקנה רווחים מדיניים למצרים. החשש מפני מלחמה הניע מהלכים רבים במשרד החוץ האמריקני, שמטרתם מניעת עימות אזורי אשר יוביל למלחמה עם ברית המועצות. במקרה המזרח תיכוני, מהלכי ארצות הברית כוונו לבלימת ניסיונותיה של מצרים להצית את האזור, ניסיונות שמטרתם להגביר את החשש אצל אלו מקרב מקבלי ההחלטות בארצות הברית המפחדים ממלחמת עולם שלישית. ואכן על החשש הזה בנה נאצר את האסטרטגיה שלו. כך הפך שינוי סדר העדיפויות של ארצות הברית במזרח התיכון למטרה הראשונה במעלה עבור ההנהגה המצרית. מהלך זה כוון תחילה לממשל ג'ונסון, אך כיוון שזה עמד לסיים את תפקידו הופנה עיקר המאמץ לכיוון מחליפו בבית הלבן, ריצ'רד מ' ניקסון.⁵

4 דן שיפטן, התשה: האסטרטגיה המדינית של מצרים הנאצריסטית בעקבות מלחמת 1967, תל-אביב: משרד הביטחון, 1989, עמ' 45-46; Yaacov Bar-Siman-Tov, *The Israeli-Egyptian War of Attrition 1969-1970*, New York: Columbia University, 1980, p. 44.

5 Abdel Magid Farid, *Nasser: The Final Years*, Lebanon: Ithaca Press, 1994, pp. 134-135; National Archives, RG 59, 1967-1969, Box 1820 Pol, 27 Arab-ISR, Cease Fire Violations in Suez Canal Area, Action: USint Cairo, AmEmbassy Tel-Aviv, April 22, 1969; UAR: Nasser, in a Bind, May Strike Out Against Israel, INR-Thomas L. Hughes

כניסת ממשל ניקסון אל הבית הלבן בשלהי ינואר 1969 הביאה לתקווה מצרית כי ארצות הברית תוביל מהלך מדיני מהיר להסדר ולהשבת השטחים הכבושים. סימנים מעידים התקבלו כבר בראשית חודש פברואר, עת פתחו מחלקת המדינה האמריקנית והמועצה לביטחון לאומי בסדרת התייעצויות אשר ביקשה להגדיר את עקרונות המדיניות האמריקנית באזור. כן התנהלו שיחות עם דיפלומטים ישראלים ומצריים, על מנת להכיר את העמדות השונות באשר להסדר במזרח התיכון. מאמצים אלה התקיימו לצד הידרדרות הדרגתית בתעלת סואץ במהלך החודשים ינואר-מרס 1969, אשר הגבירה במעט את המעורבות האמריקנית באזור.⁶

מצד ישראל, ככל שהתגברו מעשי האיבה לאורך התעלה, היא רק הלכה והתבצרה בעמדתה שלא תהיה כל נסיגה לפני תחילתו של משא ומתן עם מצרים. ההנהגה הישראלית גם התנגדה נחרצות להסכם שייכפף על ידי המעצמות הגדולות, וטענה שהצדדים לסכסוך הם אלה שצריכים לסכם ביניהם את פרטי ההסדר. בהקשר זה ציינה ישראל כי החלטת מועצת הביטחון 242 קוראת לנסיגה לגבולות מוכרים ובטוחים, לא לנסיגה מכל השטחים הכבושים, וכי גם בכינון שלום צריכה להיות נוכחות ישראלית באזור מצרי טיראן ומעבר יבשתי בין ישראל לחלק גדול של סיני אשר יפורז, כמובן, ויוחזר למצרים. ישראל לא הייתה מעוניינת "בסידורים בין-לאומיים" או בערבות אמריקנית-סובייטית, משום שגם ניסיונות מעין אלה נכשלו בעבר. לטענת ראש הממשלה גולדה מאיר, הסכם שלום החתום בידי שני הצדדים, ישראל ומצרים, הוא מסמך בעל ערך רב יותר מהסכם שעליו יחתמו ניקסון, ראש הממשלה הסובייטי אלכסיי נ' קוסיגין (Kosygin) ומזכ"ל האו"ם או תאנט. היא שאפה להשיג הסכם שלום המעוגן בחוזה וסידור טריטוריאלי שיבטיח את ביטחונה של ישראל, ושהערבויות הבין-לאומיות יתמכו ויחזקו את ההסכמים שאליהם יגיעו הצדדים.⁷

מנגד, גם מצרים דבקה בעמדתה, כפי שזו הוצגה לאמריקנים בשלהי ממשל ג'ונסון. בשיחותיהם עם שגרירים זרים ודיפלומטים אמריקניים בכירים במהלך חודש ינואר 1969 ציינו נאצר ושר החוץ מחמוד ריאד, כי מצרים מוכנה לפתרון מדיני של המשבר במזרח

to The Secretary, May 22, 1969; Box 1819 Pol, 27 Arab-ISR, UAR – Shoot Now, Pay Later, INR-Thomas L. Hughes to The Secretary, March 13, 1969; Mohamed Heikal, *Autumn of Fury: The Assassination of Sadat*, New York: Random House, 1983, p. 34; Bar-Siman-Tov, *The Israeli-Egyptian War of Attrition*, pp. 47-53

6 א"מ, ח"צ 4157/8, מסיבת העיתונאים הראשונה של ניקסון, 27 בינואר, 1969; Richard B. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle East*, Bloomington: Indiana University Press, 1993, p. 135; Bernard Reich, "The Evolution of United States Policy in the Arab-Israeli Zone", *Middle East Review* 9, 3 (Spring 1977), p. 13

7 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1819 Pol, 27 Arab-ISR, Meir on Security and Foreign Affairs, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, March 19, 1969; Box 1818 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Middle East Developments, Yitzhak Rabin with The Under Secretary, February 3, 1969

התיכון. היא אף מקבלת בברכה יזמות בין-לאומיות לשלום, ומוכנה שתעלת סואץ תהיה פתוחה לשיט לכל המדינות, לרבות ישראל, כחלק מ"הסדר חבילה". ברם, לצד הנכונות המצרית היו גם תנאים להסדר: פתרון לבעיית הפליטים; נסיגה ישראלית מלאה מסיני כתנאי מוקדם להסכם; "לא" לניהול משא ומתן ישיר עם ישראל; "לא" לחתימה על מסמך משותף עם ישראל; ו"לא" לנורמליזציה עם ישראל.⁸

על בסיס העמדות הישראליות והמצריות הללו החל בראשית חודש מרס 1969 ד"ר גונאר יארינג, שליח מזכ"ל האו"ם לאזור, את מאמצי התיווך שלו בין ישראל לערבים. בה בעת גיבשה מחלקת המדינה, בראשות וויליאם פ' רוג'רס, את קווי היסוד האמריקניים כלפי המשבר במזרח התיכון. רוג'רס התריע מפני האפשרות שמלחמה נוספת תפרוץ באזור, מלחמה אשר "תשא עמה את הסיכון שבמעורבות חיצונית". לכן הוא הגדיר כ"אינטרס ישיר" של ארצות הברית את הצורך להפעיל את מרב השפעתה כדי להביא שלום בר-קיימא על בסיס החלטה 242, "שלום... שצריך להיות צודק כדי להתקבל על שני הצדדים [לא הסדר כפוי], וצריך להיות מוגדר מבחינה משפטית ומחייב מבחינה חוזית, כדי שיהיה בר-קיימא."⁹

בהקשר זה, אליבא דרוג'רס, יהיה צורך בנסיגה ישראלית "משטחים שנכבשו" במלחמת ששת הימים, בהתאם להחלטת מועצת הביטחון; בסיום כל התביעות והתוקפנות; ובהכרה בריבונות, בשלמות הטריטוריאליה ובעצמאות המדינית של כל מדינה באזור ובזכותה לחיות בשלום בגבולות בטוחים ומוכרים. רוג'רס טען כי "תיקונים בגבולות שהיו קיימים יהיו מוגבלים לכאלו הנדרשים לצורך ביטחון הדדי ולא ישקפו את משקל הכיבוש", והדגיש בקווי היסוד שלו את זכותה של ישראל לשיט חופשי במצרי טיראן ובתעלת סואץ. כן הוא קרא לפתרון צודק של בעיית הפליטים והסביר את הצורך בערבויות בין-לאומיות להבטחת תנאי ההסדר. לצד קריאה זו הוא הביע תמיכה בשליחות יארינג, ברם, הואיל והלה לא הצליח להביא להתקדמות משמעותית בשיחות, מחויבת ארצות הברית, מתוקף אחריותה, לסייע לשליחותו, משום שבהעדר הסדר ייפגעו האינטרסים שלה.¹⁰

עוד לפני שהוציא רוג'רס את קווי המדיניות האמריקנית לאוויר העולם, עודכן שר החוץ אבא אבן על פרטיה בביקורו בווינגטון באמצע חודש מרס 1969. אבן הביע מיד את התנגדותו. טענתו הייתה שהעמדה האמריקנית עומדת בניגוד לאינטרסים של ישראל, והדבר עלול להוביל, בסופו של דבר, ל"עימות ציבורי" בין ממשלת ישראל לממשלת

8 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1817 Pol, 27 Arab-ISR, January 28, 1969; UAR Formin's Visit to Yugoslavia, AmEmbassy Belgrade to Secstate WashDC, January 17, 1969; UAR-Gornowy Roberts Talks With Nasser and Riad, Secstate WashDC, January 31, 1969

9 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1819 Pol, 27 Arab-ISR, Department of State for the Press, Statement by William P. Rogers before the Senate Committee on Foreign Relations, March 27, 1969

ארצות הברית. רוג'רס ראה את הדברים אחרת. לדעתו העקרונות האמריקניים שיקפו את העמדות הישראליות היסודיות, ובעיקר הגנו עליהן. אין בכוונת ארצות הברית לבקש את ההסכמה הישראלית לעקרונות האמריקניים, אמר רוג'רס לאבן, אך היא מקווה שניתן יהיה להביא בחשבון את עמדת ישראל ולהרכיבה במערך השיקולים שלה. וכך, על אף המחאה הישראלית, המשיכה מחלקת המדינה לפתח את עמדתה ולגבש תכנית פעולה, אשר נמסרה למצרים, לישראל ולנציגי המעצמות הגדולות.¹¹

ככל שחלף הזמן מכניסת ניקסון אל הבית הלבן, הבינו המצרים יותר ויותר שהשינוי שלו הם מייחלים מאחר לבוא. קהיר לא הסתירה את מורת רוחה וטענה בפני האמריקנים, כי הממשל החדש, בדומה לקודמו, נוקט מדיניות של "גרירת רגליים" ואינו פועל במרץ למען השלום. לתחושת הדחיפות שאותה ניסו להעביר, הוסיפו המצרים גם את הרמיזה המאיימת שלמהלכים האחרונים במזרח התיכון עלולות להיות השלכות גורליות. לשמע הדברים לא אצו האמריקנים להגיב בבהלה, אלא דווקא העבירו מסרים מרגיעים ומאופקים. למרות האזהרות המצריות על כך שהמלחמה קרובה לבוא, ושהאזור כולו יתלקח מחדש, הן האמריקנים הן הישראלים לא ראו באיום זה דבר ממשי. יתרה מזו, גם לאחר שהעימותים באזור תעלת סואץ הפכו ליום-יומיים וכללו פשיטות קומנדו וירי ארטילרי, עדיין שלטה ההערכה כי העימות לא יתרחב, וכי לא צפויה מלחמה כוללת.¹²

ב-8 במרס, לאחר שבועות של הידרדרות ממושכת ואיומים מצד המצרים והישראלים, פרצו חילופי אש כבדים בתעלת סואץ. במורשת צה"ל מסמל יום זה את ראשיתה של מלחמת ההתשה. תקריות הירי וקרבות הארטילריה נמשכו גם ביום שלמחרת, ובאחת מן

11 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1819 Pol, 27 Arab-ISR, Assistant Secretary Sisco, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, March 14, 1969; For Deputy Assistant Secretary Rodger P. Davies, Action: US/NATO Mission, March 18, 1969; Revision Upon Review, Secstate WashDC to AmEmbassy Tel-Aviv, March 15, 1969; Box 1833 Pol, 27-14 Arab-ISR, USG Working Paper on Means Achieve Agreement in Accordance UNSC Resolution 242, Action: USint Cairo, March 21, 1969; א"מ, ח"צ 4156/2, מספר 82, וושינגטון אל המשרד, 17 באפריל 1969; אבא אבן, פרקי חיים, תל-אביב: ספרית מעריב, 1978, עמ' 457.

12 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1819 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Middle East Situation, Dr. Ashraf Ghorbal, UAR Interests Section, Embassy of India with Mr. Richard B. Parker, Country Director for NEA/UAR, February 7, 1969; Action: USint Cairo, March 1, 1969; Box 1818 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Four-Power Talks / Arab-Israel Settlement, Dr. Ashraf Ghorbal, UAR Interests Section, Embassy of India with Mr. Richard B. Parker, February 18, 1969; Box 1817 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Subject: Middle East Developments, January 31, 1969; Box 1820 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Egypt and the Near East Situation, Mr. Thomas Bartlett, American University in Cairo with Mr. Joseph J. Sisco, April 16, 1969

ההפצצות על הקווים המצריים נהרג הרמטכ"ל המצרי עבד אל-מנעם ריאד.¹³ בשלבים הראשונים של הקרבות לא יצאה קהיר בהצהרות לוחמניות פומביות, אלא שמרה על ארשת כוונות מעורפלת. בסופו של דבר, היה זה דובר ממשלת מצרים, מחמד חסן אל-זיאת, אשר שבר במסיבת עיתונאים ב-12 במרס את שתיקתה הרשמית של ההנהגה הקהירית. זיאת קבע כי אם ישראל לא תיישם את החלטת מועצת הביטחון "לא יהיה זה נכון [מצד מצרים] ליישם את הפסקת האש, משום שהקפאת קווי הפסקת האש משמעותה המשך התוקפנות."¹⁴

עם פרוץ הקרבות בחזית התעלה לא ידעו האמריקנים לקבוע מהו המניע המצרי ליזמת הירי. אולם למודיעין האמריקני היה ברור למן ההתחלה, שהאשמה מוטלת על מצרים, וזאת למרות שקהיר סירבה לקחת אחריות על הירי הארטילרי. לקראת סוף חודש אפריל 1969 הגיע למחלקת המדינה דו"ח מיוחד של מזכ"ל האו"ם, אשר קבע כי בתעלת סואץ "קיים למעשה מצב של מלחמה פעילה". בשלב זה, החלו להתבהר עוד יותר הדברים בעיניהם של האמריקנים. ב-22 באפריל העריכו אנשי הלשכה לענייני ישראל-ערב והדסק המצרי במחלקת המדינה, כי את עיקר האלימות לאורך התעלה יזמה מצרים כחלק מקו מדיני מוסכם, החותר להשיג ארבע מטרות: להוכיח לעין כול שהסטטוס קוו הוא זמני; ליצור אווירת משבר אשר תשמש תמריץ לארבע המעצמות הגדולות לגבש הסדר שלום; להרים את המורל של העם המצרי; ולהשליט מחדש את מנהיגותה של מצרים בעולם הערבי. הייתה זו קריאה אמריקנית כמעט מדויקת של רשימת היעדים שהמשטר הנאצריסטי שם לו למטרה, וממנה יצאה ההערכה שמכורח מגבלותיו המדיניות והצבאיות, עשוי נאצר להמשיך ולפעול במתכונת צבאית מוגבלת, תוך מתן עדיפות לפשיטות אל סיני.¹⁵ המסקנה שאליה הגיעה מחלקת מודיעין ומחקר, בדו"חות המיוחדים שיצאו תחת ידה, הייתה שנאצר יבקש להציג בצורה דרמטית ומרשימה, אף יותר מבעבר, את האיום שנושא בחובו הקיפאון בתהליך המדיני בין ישראל לערבים, וכך ינסה להאיץ בארצות הברית ובברית המועצות לנקוט פעולה כלשהי אשר תהיה לתועלתו בהתמודדות מול הלחצים ההולכים וגדלים מבית ומחוץ. יחד עם זאת, ברגע שרף האלימות העכשווי ייעשה

13 בפגישה בין יצחק רבין, שגריר ישראל בושינגטון, לג'וזף סיסקו, עוזר מזכיר המדינה האמריקני, אמר רבין כי "ישראל אולי צריכה להתחרט על מותו של ריאד, אשר סביבו עשויה הייתה להתאחד האופוזיציה לנאצר". ראה ב-Box 1819 Pol, 27 Arab-ISR, In Meeting, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, March 12, 1969.

14 שם; UAR – Shoot Now, Pay Later, INR-Thomas L. Hughes to The Secretary, March 13, 1969; פרקר (Parker, לעיל הערה 6), עמ' 135.

15 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1819 Pol, 27 Arab-ISR, UAR – Shoot Now, Pay Later, INR-Thomas L. Hughes to The Secretary, March 13, 1969; Box 1820 Pol, 27 Arab-ISR, Cease Fire Violations in Suez Canal Area, Action: USint Cairo, AmEmbassy Tel-Aviv, April 22, 1969.

יום-יומי, תאבד האלימות ממידת הרושם שהיא מבקשת להותיר ואת מקומה תהיה חייבת לתפוס הסלמה והפגנת כוח גדולה הרבה יותר.¹⁶

בכירים ממחלקת המדינה וממשרד ההגנה האמריקני ביקשו ללמוד לא רק את המניעים המצריים ליזמות הצבאיות לאורך התעלה, אלא לדעת גם מה חושבים על כך בישראל, ובעיקר, מה עשויה להיות התגובה הישראלית לנוכח ההסלמה. כך לדוגמה טען האלוף אהרון יריב, ראש אמ"ן, בשיחותיו השונות בווינגטון, כי תקריות הירי וחילופי הארטילריה של חודש מרס העלו את תחושת הביטחון והמורל של המצרים. הוא העריך שהם ישמרו על חילופי ירי ברמה נמוכה ולא יסלימו עוד יותר את הלחימה, אך גם לא פסל ניסיון מצרי עתידי לצלוח את תעלת סואץ תוך מאמץ להיכנס אל תוך סיני עד לעומק של 40 ק"מ. בכך תזכה מצרים בניצחונות הפסיכולוגיים והצבאיים שלהם היא זקוקה, ותוכיח לעולם הערבי שניתן להביס את ישראל. אולם אם תפרוץ מלחמה כוללת נגד מצרים, אמר יריב, המטרה הראשית של ישראל תהיה להביא לנפילתו של נאצר, וכך תמחיש ישראל לעם המצרי ולצבא המצרי את עצמת תבוסתם.¹⁷

דיון נוסף באותו עניין התקיים גם בין ג'וזף ג' ססקו, עוזר מזכיר המדינה האמריקני, ליצחק רבין, שגריר ישראל בווינגטון. האחרון הציג ניתוח והערכות מצב לפעילות הצבאית המתקיימת לאורך תעלת סואץ, הערכות אשר תאמו את אלה האמריקניות, ולמעשה קרא בצורה מושלמת את המפה הצבאית והמדינית של נאצר. על פי המגמות הצבאיות המצריות, אמר רבין, מטרת הפעילות היא לתמוך במאמציו המדיניים של הנשיא המצרי. "הוא יודע שהפעילות הצבאית כשלעצמה לא תוביל לפתרון... המטרה ההגיונית היא לא להביא למלחמה, אלא להציג במידה מסוימת [סוג] של מדיניות על סף תהום (brinksmanship)." עוד אמר רבין, כי הוא משוכנע שנאצר החליט להמשיך ואף להגביר את הפעילות צבאית, מבלי להתחשב בתג המחיר, קרי הרס של תשתיות ופגיעה אפשרית באזרחים, כל זאת על מזבח מטרותיו המדיניות.¹⁸

"פורום השתיים" ו"פורום הארבע" – המעצמות הגדולות והמשבר המזרח תיכוני

לא פעם עלתה לראש סדר היום העולמי סוגיית ההידרדרות במצב במזרח התיכון, ומעת לעת גברו הקולות לגלות אחריות כלל עולמית ולעצור את שטף האלימות. עתה, נוכח

Ibid, UAR: Nasser, in a Bind, May Strike Out Against Israel, INR-Thomas L. Hughes 16 to The Secretary, May 22, 1969; Third Year of Impasse Bleakly, INR-Thomas L. Hughes to The Secretary, June 12, 1969

NA, RG 59, 1967-1969, Box 1820 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum for the Record, 17 Views of Israeli Chief of Intelligence on Problems, Mr. A. R. Peyer, Staff Assistant, May 23, 1969

Ibid, On May 1, Action; AmEmbassy Tel-Aviv, May 5, 1969 18

ההחמרה במשבר, הציגה ממשלת צרפת ב-16 בינואר 1969 בפני ארצות הברית, ברית המועצות ובריטניה הצעה לכינוס מפגשים רשמיים של ארבע המעצמות לדיון בפתרון אפשרי למצב באזור. מטרת ההתייעצויות הייתה לתמוך במאמצי האו"ם, קרי שליחותו של יארינג, וגם "לתרום לכינונו של שלום צודק ובר-קיימא במזרח התיכון, בייחוד על ידי הגדרת התנאים ליישום החלטת מועצת הביטחון מן ה-22 בנובמבר 1967." כמו כן, קיוו הצרפתים שהדיונים יביאו לצמצום הפערים המדיניים בין ארבע המעצמות ולבירור מידת השפעת המעצמות על בנות חסותן, כדי להביאן לידי הסדר.¹⁹

חרף העובדה שהעמדה המדינית הצרפתית ביחס לסכסוך הייתה לא מאוזנת והצעתו של דה-גול הוגשה בעיקר משיקולי יוקרה, קיבל הממשל הטרי של ניקסון באופן עקרוני את הרעיון לקיים התייעצויות בין נציגי האו"ם של ארבע המעצמות. לקו חשיבה זה נוספה העובדה שמזכ"ל האו"ם, בריטניה וברית המועצות ראו באור חיובי את ההצעה הצרפתית. אולם רוג'רס הדגיש כי המפגשים צריכים להתקיים במסגרת מועצת הביטחון תוך נאמנות להחלטה 242, וכי עליהם להתמקד בדרכים שבהן ניתן לסייע ליארינג לקדם הסדר בין ישראל לערבים.²⁰

המגמות המדיניות החדשות מצד הממשל האמריקני ומצד כמה ממעצמות אירופה התקבלו ברוח חיובית במצרים. החשש של ניקסון מפני התפרצות "חבית אבק השריפה", דרך הקריאות למדיניות אמריקנית מאוזנת בין ישראל לערבים וכלה ברצון האירופי לגלות מעורבות במתרחש באזור, עוררו במצרים תקווה לשינוי המהולה בספקנות. הספק היה שמא יכפו המעצמות הסכם שאינו לרוחם של הערבים, או שמא ארצות הברית תצליח להשפיע על שאר חברות הפורום להקפיא את התהליך המדיני. וכתוצאה מכך, ייפגעו בעקיפין עמדותיה של מצרים, וישראל תוכל להמשיך ולבסס את כוחותיה בסיני ואף להתמיד בסירובה לקבל הסכם כלשהו.²¹

מנגד, עוררה הנכונות האמריקנית להשתתף ב"שיחות הארבע" התנגדות מיידית מצד ממשלת ישראל, וזו התגייסה להניא את האמריקנים מלהצטרף לשיחות אלה. במספר

19 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1817 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum for the President, French Proposal for Four Power Meeting at the United Nations on the Middle East, Department of State Washington, William P. Rogers, January 31, 1969; Middle East, Secstate WashDC to AmEmbassy London, January 27, 1969

20 על ההצעה הצרפתית ושיקוליו של רוג'רס ראה NA, RG 59, 1967-1969, Box 1817 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum for the President, Subject: French Proposal for Four Power Meeting at the United Nations on the Middle East, January 31, 1969

21 Ibid, UAR-Gornowy Roberts Talks With Nasser and Riad, Secstate WashDC, January 31, 1969; Box 1818 Pol, 27 Arab-ISR, UAR Reaction to US Draft of Four Power Declaration, USint Cairo to Scstate WashDC, February 19, 1969; Daniel Dishon, (ed.), *Middle East Record*, Vol 5: 1969-1970, Jerusalem: Israel University Press, 1977, p. 10
א"מ, ח"צ 4157/8, מסיבת העיתונאים הראשונה של ניקסון, 27 בינואר 1969.

פגישות בין ראש הממשלה מאיר לשגריר ארצות הברית בישראל, וולוורת' בארבור (Barbour), התרעמה מאיר על עצם הרעיון שארצות הברית, ידידתה הגדולה של ישראל, מתכוונת לדון ואף לשאת ולתת על גבולותיה וביטחונה של ישראל עם אויביה ומתנגדיה, במקום לחייב אותם להידבר עמה באופן ישיר. בסופו של דבר, טענה מאיר, "מבקשות המעצמות להפוך את המזרח התיכון לשפן הניסיונות של ההתמודדות ביניהן... כיצד נוכל אפילו לקוות לשינוי עמדת הערבים אם המהלכים האחרונים משחררים אותם מן הצורך לשנות את גישתם."²²

חזית דיפלומטית אחרת פתח שר החוץ אבן, אשר הדגיש בשיחותיו עם יארינג, סיסקו ובארבור כי הצרפתים בתכניתם מחזקים את העמדה המבקשת לחזור אל המצב השברירי ששרר ערב מלחמת יוני 1967 והיה אחד הגורמים שהביאו למלחמה. נוסף לכך, צרפת וברית המועצות מפרשות את החלטת מועצת הביטחון 242 בצורה המנוגדת לדעה הישראלית. על כן, תהא אבן, לא ברור עד כמה תשרתנה ההצעות שיעלו המעצמות את האינטרסים של ישראל. "איננו מניחים שתשלחו הנה צבא אמריקני לאלץ אותנו לקבל את תכתיב המעצמות", אמר שר החוץ אבן. "ההצעות הצרפתיות אינן מתיישבות עם צורכי הביטחון שלנו, כפי שאנו מבינים אותם. איש לא יוכל להכריח אותנו להשלים איתן."²³

לצד מאיר ואבן נדרש גם רבין להפעיל את ההסברה הישראלית בנושא "שיחות הארבע". השגריר הישראלי ביקש להפריך את הטענות האמריקניות כאילו חלה הידרדרות באזור, ולכן דרושים מאמצים נמרצים יותר למען קידום הסדר בין ישראל לערבים. רבין ציין בפני רוג'רס וסיסקו כי ישנה הגזמה רבה בעיסוק האמריקני-אירופי באפשרות שתפרוץ מלחמה במזרח התיכון, שעלולה אף להביא לעימות בין המעצמות הגרעיניות. לדבריו, מדובר בדיון שהתעורר בשל מאמצים מגמתיים של הסובייטים, הצרפתים והערבים, שכן ההערכה הישראלית לשנת 1969 היא שלא צפויה מלחמה באזור. לפיכך, המשיך רבין, ברית המועצות מעוניינת ב"הסדר מדיני" אשר למעשה יספק את צרכיו של נאצר. הואיל והסובייטים לא יוכלו לבלום לטווח ארוך את רצונו של האחרון לפתוח במהלך צבאי, הם יאלצו לספק את תביעותיו. יתרה מזו, כיוון שעד כה לא הצליחו הסובייטים להזיז את הממשל האמריקני מעמדתו, עתה הם מתאמצים "ליצור אווירת התפוצצות וסכנת מלחמה עולמית", שבאמצעותה יצליחו לדחוף את האמריקנים לכיוון הגרסה הסובייטית להסדר במזרח התיכון. אשר על כן, יש לבלום מהלך של הסדר כפוי,

22 א"מ, ח"צ 4156/1, שיחת ראש הממשלה עם שגריר ארצות הברית, 19 במרס 1969; א"מ ח"צ 4156/2, שיחת ראש הממשלה עם שגריר ארצות הברית, 30 באפריל, 1969.

23 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1817 Pol, 27 Arab-ISR, Middle East, USmission USUN NY to Secstate WashDC, January 31, 1969; French Proposal for Four Power Meeting on Middle East, From Secstate WashDC, January 24, 1969, ח"צ 4156/1, שיחת המשלחת האמריקנית עם שר החוץ ב-28 בפברואר, משה ביתן אל השגריר בושינגטון, 2 במרס 1969.

כיוון שהוא יחייב את המעצמות לערוב לביטחונם של הצדדים בסכסוך, יגדיל את הקיטוב הבין-גושי באזור ויבסס את מעמדה של ברית המועצות בזירה המקומית.²⁴ בשל חששותיה של ישראל מ"שיחות הארבע" והעמדה השלילית והתקיפה שהציגה בעניין הרעיון הצרפתי, ביקשה מחלקת המדינה האמריקנית לשלוח מסר של הרגעה לירושלים. בשיחותיהם עם נציגי משרד החוץ הישראלי ונציגי הקהילה היהודית-אמריקנית הסבירו סיסקו ועמיתיו, כי לארצות הברית אין אשליות ביחס למדיניותם של הצרפתים והסובייטים, והיא אינה מובלת כעיוורת לשולחן הדיונים. הממשל האמריקני איתן בעמדותיו הבסיסיות כפי שהבהיר אותן בעבר, והוא ימשיך לתמוך בשליחות יארינג ובהסכם שלום קבוע ולא כפוי בין הצדדים. עם זה, למרות התמיכה שלה זוכה ישראל מארצות הברית, ציינו האמריקנים, אין זה אומר שלשתי המדינות ישנם אינטרסים זהים. אמנם ארצות הברית מעולם לא דרשה נסיגה ישראלית ללא הסכם שלום, אך עדיין יכולים להיות חילוקי דעות בין וושינגטון לירושלים בנוגע לגבולות שאליהם ישראל תצטרך לסגת.²⁵ לאחר לא מעט קשיים, נפתח באפריל 1969 המושב הראשון של "פורום הארבע". כפי שישראל צפתה, נחלקו ארבע המעצמות לשני מחנות: ברית המועצות, אשר שמרה למעשה על מעמדה כפטרונית של הערבים בכלל ומצרים בפרט, ואליה הצטרפה יוזמת רעיון הפורום, צרפת. מן העבר השני, עמדו האמריקנים, אשר ביקשו להציג מדיניות מאוזנת והוגנת במזרח התיכון, והבריטים. עיקר המחלוקת בין הצדדים נעה סביב הרצון הסובייטי-צרפתי לגבש תכנית מוגדרת, המורכבת מתכנים מקיפים ומהותיים לפתרון הסכסוך; ואילו האמריקנים, אשר אכן גילו נכונות לדון במתווה להסדר, ראו צורך לגבות יותר את מאמצי השלום של ד"ר יארינג ולא לכפות הסכם על ישראל והערבים. בסופו של דבר, על אף שלאורך זמן הועלו כמה רעיונות מצד נציגי המעצמות לפתרון הסכסוך המזרח תיכוני בכללותו, החלוקה הפנימית של הפורום והעובדה שהשיחות המרובעות שיחקו תפקיד משני לצד "שיחות השתיים", בין ארצות הברית לברית המועצות, הכשילו כל ניסיון רציני ליישוב המשבר במזרח התיכון.

24 רבין ביקש להשוות בין המשבר במזרח התיכון לזה של ברלין לאחר מלחמת העולם השנייה. בהקשר זה אמר: "הסדר כפוי פירושו יאלטה חדשה והפיכת המזרח התיכון לברלין גדולה. אולם, בהבדל יסודי אחד והוא שבניגוד לברלין לא תהיה למעצמות במזרח התיכון כל שליטה על התנהגות הגורמים המקומיים". ראה א"מ, ח"צ 4156/1, שיחה עם סיסקו לפי בקשתי, וושינגטון אל המשרד, 11 בפברואר, 1969; מספר 276, שיחה עם רוג'רס, וושינגטון אל המשרד, 31 בינואר 1969.

25 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1818 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Four-Power Middle East Talks, Ambassador Carl W. A. Schurmann, Netherlands Embassy with Joseph J. Sisco, February 24, 1969; NA, RG 59, 1967-1969, Box 1818 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, The US Commitment to Israel, Mr. Hyman Bookbinder, American Jewish Committee with Mr. Joseph J. Sisco, March 24, 1969; א"מ, ח"צ 4156/1, מזהריים עם דיוויס, וושינגטון אל המשרד, 5 במרס 1969.

ישראל ראתה באור חיובי את הגיבוי האמריקני ליארינג וגם קיבלה בברכה את ההצעה לחדש את המגעים עמו. היא הדגישה שהיזמה הצרפתית היא זו אשר פגעה במאמצי השלום של האו"ם, הביאה להקשחת עמדת מדינות ערב והגבירה את מעשי האיבה בתעלה. אולם בקרב אנשי מחלקת המדינה האמריקנית נשמעו גם דעות אחרות. אמנם פורום השיחות המרובעות לא הניע את גלגלי הדיפלומטיה קדימה, אך בכירים בווישינגטון טענו כי אם ישראל מעוניינת למנוע התערבות של המעצמות בסכסוך המזרח התיכוני, עליה "להראות מוביליות". היינו, על ההנהגה בירושלים להציע הצעות ולהעלות רעיונות חדשים אשר יקדמו את התהליך המדיני. קולות אלה הלכו וגברו ככל שהמצב הלך והסלים בחזית תעלת סואץ מראשית מרס 1969.²⁶

בעת ובעונה אחת עם גיבוש העמדה המדינית האמריקנית כלפי האזור, ולצד מאמצי הפשרה מול ישראל ומצרים, פתחה מחלקת המדינה, למורת רוחה של ישראל, במאמץ נוסף: ערוץ דיפלומטי חשאי עם הסובייטים. במהלך החודשים מרס-יוני קיימו סיסקו, עוזר מזכיר המדינה האמריקני, ואנטולי פ' דוברינין, שגריר ברית המועצות בווישינגטון, סדרה של מפגשים אשר מטרתם הייתה כפולה: לבחון אם ישנו בסיס משותף בין שתי המעצמות למציאת פתרון לסכסוך; ולעמוד על העמדות השונות של השתיים סביב העקרונות הדרושים להרכבת ההסדר בין ישראל לערבים. ברם, על אף שהשיחות אמורות היו לתמוך בשליחותו של יארינג, לסובייטים היו גם כוונות אחרות. הם לא שללו את האפשרות, ששתי המעצמות יגבשו ביניהן מסמך עקרונות אשר יוצג לישראל ולערבים, כדי שלצדדים יהיו כמה שפחות קצוות להתמודד עמם במשא ומתן ביניהם, ולא הסתירו את הצורך להפעיל עליהם לחץ כדי שיקבלו את המסמך.²⁷

במהלך סדרת המפגשים מטעם "פורום השתיים" פעל סיסקו בהתאם לקו המדיני האמריקני והדגיש כמה פעמים, כי לשם התחלת תהליך משמעותי של משא ומתן נחוצה התחייבות מצרית-ערבית לפעול למען הסדר שלום מוסכם ובר-קיימא, וכי זהו "המפתח" אשר ישחרר את המבוי הסתום המדיני באזור. לאחר שמטרה זו תושג, אמר עוזר מזכיר המדינה, יחתמו הצדדים ביניהם על הסכם המעוגן בחוזה ומחייב, וזאת לפני שיתחיל יישום כלשהו של תנאי ההסכם. מנגד, טענו הסובייטים, ישראל היא זו אשר צריכה לעשות את הצעד הראשון ולהבהיר את עמדתה בסוגיית הנסיגה והגבולות. גם בשלב זה של הדיונים, כמו בעבר, לא הראתה מוסקבה נכונות ללחוץ על קהיר כדי שתתחייב בצורה ברורה יותר

26 א"מ, ח"צ 4156/1, הערב טלפן יוסט ומסר, ניו-יורק אל המשרד, 20 בפברואר 1969; טיעוננו כלפי העמדה האמריקנית, משה ביתן אל שר החוץ, 2 במרס 1969.

27 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1833 Pol, 27-14 Arab-ISR, Middle East, Action: AmEmbassy Moscow, March 5, 1969; Box 1821 Pol, 27 Arab-ISR, For President and Secretary from Sisco, AmEmbassy Moscow to Secstate WashDC, July 14, 1969; Joseph Sisco, "The US Role in the Peace Process", in Barry Rubin *et al.* (eds.), *From War to Peace: Arab-Israeli Relations 1973-1993*, New York: New York University Press, 1994, p. 19

לשלוש. אדרבה, הקרמלין נימק את צעדו זה בכך שהתחושה הערבית היא שהעמדה המדינית האמריקנית מוטת, שכן היא קוראת לצד אחד (הערבים) לקבל עליו התחייבות, אך משחררת את הצד השני (ישראל) מן ההתחייבות שהוטלה עליו בהחלטה 242.²⁸ כעבור כמה חודשים, ב-10 ביוני 1969, נחת אנדרי א' גרומיקו, שר החוץ הסובייטי, בקהיר. בתום סדרת ההתייעצויות עם צמרת ההנהגה המצרית על תוכן ההצעות האמריקניות, קראה ההודעה המשותפת של נאצר וגרומיקו לכונן שלום קבע וליישם את החלטה 242. היא הדגישה בעיקר את הצורך בנסיגה ישראלית מכל השטחים שנכבשו במלחמת יוני 1967, ושמרה על זיקה חזקה בין הסדר שלום ישראלי-ערבי לפתרון סוגיית הפלסטינים. הסובייטים מצדם הביעו בהודעה את תמיכתם בעמדה המצרית אשר חתרה לחיסול תוצאות התוקפנות. ניתן להסביר את הדחייה המצרית-סובייטית ליזמה האמריקנית בעובדה, שהמלחמה, עד יוני 1969, נשאה את הפירות שלהם ציפו המצרים. בעיניהם נראתה המלחמה מוצלחת. ישראל ספגה אבדות כבדות בחיי אדם ובציוד, ובמצרים שררה התחושה כי ניתן להתמודד בהצלחה מול צה"ל, לכפות עליו מלחמה נייחת ובכך להשיג עליו עליונות.²⁹

הניגודים הרבים בין העמדות האמריקניות לסובייטיות וכישלון השיחות בין סיסקו לדוברינן לא הרפו את ידיו של רוג'רס, אשר המליץ לנשיא ניקסון להמשיך את התהליך המדיני ב"פורום השתיים". הוא הזהיר כי ישראל, ללא ספק, תפרש בצורה פסימיסטית את מהלכי הסובייטים, ותעשה כל מה שביכולתה כדי "לשכנע אותנו לחסל (to kill) את שיחות השתיים ושיחות הארבע... אנחנו חייבים להתנגד לכך". כן הוא עמד על כמה אינטרסים אמריקניים בהמשך השיחות; העיקריים שבהם היו הרצון להפחית את הסיכון של עימות צבאי ישיר בין שתי המעצמות, והצורך שהמצב של "לא שלום ולא מלחמה" לא יסלים מעבר לדפוס הנוכחי של תקריות, פעולות תגמול ומתיחות מבוקרת.³⁰ אולם רוג'רס טעה. כפי שיתברר בהמשך, הלחימה בחזית תעלת סואץ המשיכה ואף החריפה. הסובייטים העדיפו להתנהל בעצלתיים מול האמריקנים, להתאים עצמם לעמדה

28 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1834 Pol, 27-14 Arab-ISR, Sisco-Dobrynin Meeting on Middle East March 26, Action: AmEmbassy Moscow, March 27, 1969; April 2 Sisco-Dobrynin Meeting on Middle East, Action: AmEmbassy Moscow, April 3, 1969; Sisco-Dobrynin and Working Lunch April 3 on Middle East, Action: AmEmbassy Moscow, April 3, 1969

29 Box 1821 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Arab-Israel Settlement, Mr. Piero Ferraboschi, Counselor, Embassy of Italy Mr. Rodger P. Davies, Deputy Assistant Secretary, Bureau of Near Eastern and South Asian Affairs, June 16, 1969; Daniel Dishon (ed.), *MER*, Vol. 5: 1969-1970, Jerusalem: Israel Universities Press, 1977, pp. 24-25; עמיר בר-אור, "החלטת ממשלת ישראל להפציץ בעומק מצרים", מערכות 334 (ינואר-פברואר 1994), עמ' 38.

30 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1837 Pol, 27-14 Arab-ISR, Memorandum for the President, Soviet Counterproposal on Arab-Israeli Dispute, June 20, 1969

המצרית ולא הראו שום נכונות ללחוץ על ההנהגה הקהירית. מנגד, ארצות הברית לא חששה מהפעלת לחץ על ישראל, וגם שלפה בהצעת השלום שלה את "הקלף החזק" (trump card), דהיינו גמישות בתביעה לנסיגת הכוחות הישראליים מסיני אל הגבול הבין-לאומי של מצרים ופלסטין המנדטורית.³¹ נקודת אור חיובית שזכו האמריקנים לראות הייתה הזיקה שיצרו הסובייטים, ברמיזה, בין המשבר במזרח התיכון למשבר בווייטנאם ולשיחות על צמצום מירוץ החימוש הגרעיני. אם אכן תימצא נוסחה אמריקנית-סובייטית משותפת ותהיה התקדמות בתהליך להסדר, אמר שר החוץ גרומיקו, או יימצא פתרון למשבר במזרח התיכון, תהיה לדבר השלכה חיובית גם על סוגיות בוערות אחרות בין שתי המעצמות וגם על היחסים ביניהן. כמובן, התגובה בירושלים לשמע העמדה האמריקנית הייתה צפויה – התנגדות מוחלטת. ישראל התלוננה על הכרסום שחל בעמדת ארצות הברית, והיו שראו בה "הצלחה גדולה לרוסים". ברי הוא שהחשש הישראלי היה שמא מוסקבה תתעודד מהקו המדיני האמריקני הגמיש ותדחק בווייטנאם לעשות ויתורים נוספים.³²

בין יזמות שלום להסלמה צבאית – הזירה הדיפלומטית והזירה הצבאית בזמן מלחמת ההתשה

חוסר ההתקדמות בתהליך המדיני מחד גיסא והתגברות האלימות מאידך גיסא הובילו את ישראל להסלים את הלחימה מול מצרים, וב-20 ביולי 1969 היא פתחה שלב חדש בעימות. חיל האוויר הישראלי נכנס למעורבות פעילה ורצופה, ולמעשה עד תום מלחמת ההתשה נטל את חלק הארי של הלחימה. כמה מטרות היו למהלכי ההסלמה הצבאיים: להעביר מסר מדיני להנהגה המצרית ולהוכיח לערבים כי עדיפה הדרך הדיפלומטית להסדר שלום או להפסקת אש; ליטול חזרה את היזמה הצבאית ולהעניק לצה"ל חופש פעולה בחזית התעלה; לתת ביטוי לעדיפות האסטרטגית של ישראל על פני זו המצרית, בייחוד בשל יכולת הספיגה העדיפה של מצרים, הן בכוח אדם הן בציד צבאי ואזרחי; ולהפגין את העליונות האווירית הישראלית ולבחון מהו רף המחיר שאותו מצרים תהיה מוכנה לשלם תמורת המשך קרבות ועד כמה תוכל להתמיד בלחימתה.³³ מצרים הופתעה מאוד מן

31 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1836 Pol, 27-14 Arab-ISR, Memorandum for the President, Next Steps on the Arab-Israeli Dispute / Fundamental Principles, June 26, 1969 and June 30, 1969

32 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1821 Pol, 27 Arab-ISR, For President and Secretary from Sisco, AmEmbassy Moscow to Secstate WashDC, July 14, 1969; NA, RG 59, 1967-1969, Box 1837 Pol, 27-14 Arab-ISR, US-Soviet Talks on Middle East, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, July 24, 1969; Further Israeli Reaction to US-Soviet Middle East Talks, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, July 31, 1969

33 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1820 Pol, 27 Arab-ISR, Israel/UAR – Israel Warns Egypt of Possible Military Action, INR-Thomas L. Hughes to The Acting Secretary, May 16,

המתקפה הישראלית, ובעודה מנסה להתמודד עם האיום החדש, שיגרה מוסקבה אזהרה לישראל באמצעות השגרירות הפינית בתל אביב. הסובייטים ראו בהתקפה האווירית מעשה התגרות אשר "עלול להוביל להשלכות חמורות מאוד". הם הזהירו כי

מעשה התוקפנות מעיד על כך שממשלת ישראל ממשיכה ללא הרף [לצעוד] על נתיב מסוכן מאוד [ו]קרוב לוודאי לא מבינה להיכן מעשי הרפתקנות שכאלה עשויים להוביל. אם לא ינקטו פעולות כדי להימנע מהם בעתיד תיפול כל האחריות על ההשלכות של מעשים מסוג זה על ממשלת ישראל.³⁴

מוסקבה לא הסתפקה בהעברת אזהרה לישראל לבדה, אלא שיגרה ב-1 באוגוסט גם מסר לאמריקנים. ברית המועצות ביקשה מארצות הברית "להפנות את תשומת ליבה של ההנהגה הישראלית לחומרת המצב באזור". בתשובתה טענה ארצות הברית כי מתוך דו"חות משקיפי האו"ם המוצגים באזור התעלה, עולה בבירור שעיקר האחריות לשבירת הפסקת האש מוטלת על הצד המצרי, מה גם שנאצר עצמו הודיע בפומבי על כך שהוא רואה את הפסקת האש בטלה ומבוטלת. לכן, ציינו האמריקנים, "לא הגיוני" לצפות מהישראלים לספוג אש ולהימנע מתגובה, וגם לא ניתן להבטיח שישראל תימנע מלהשתמש בעתיד "בצעדים תקיפים יותר" אשר יהיו נחוצים להבטחת ביטחונה. ומכאן, שעל ארצות הברית וברית המועצות לעשות כל שביכולתן, ואף לחדש את המאמצים המשותפים עם הצדדים, כדי להחזיר את השקט אל המזרח התיכון.³⁵

למרות איומי הסובייטים המשיכה ישראל בתקיפות ובפשיטות לעומק השטח המצרי. היא ביקשה להמשיך ולערער את אמון המצרים ביכולתם לספוג את מחיר התגובה הישראלית, אך גם להסב למשטר הנאצרי נזק תדמיתי הן מבית הן מחוצה לו. בפעולותיה אלה הצליחה ישראל להנחית מכה קשה על מצרים, אשר נתפסה שוב במעורבות, הן במונחים צבאיים הן במונחים פסיכולוגיים. יותר מכך, היא הפגינה לעיני כול את עליונותה באזור בכל זרועות הלחימה: יבשה, אוויר וים. כמה ימים לאחר מכן, ואולי אף ביום הפעולה, נפל הנשיא המצרי למשכב בגלל התקף לב או התפרצות חריפה של מחלת הסוכרת שממנה סבל. שמועות על חולשת המשטר נפוצו בקהיר ובבירות המערב.³⁶

1969; NA, RG 59, 1967-1969, Box 1838 Pol, 27-14 Arab-ISR, Under Secretary-Rabin ;Discussion of Near East Situation, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, September 17, 1969 דיין (לעיל הערה 3), עמ' 514; שיפטן (לעיל הערה 4), עמ' 189-199; זאב שיף, כנפיים מעל סואץ – סיפורו של חיל-האוויר במלחמת ההתשה, חיפה: שיקמונה, 1970, עמ' 32-41.

NA, RG 59, 1967-1969, Box 1821 Pol, 27 Arab-ISR, Soviet Warning to Israel, 34 AmEmbassy Tel- Aviv to Secstate WashDC, July 28, 1969

NA, RG 59, 1967-1969, Box 1838 Pol, 27-14 Arab-ISR, Suez Ceasefire, Bucharest 35 for Sisco, Action: AmEmbassy Moscow, August 1, 1969

NA, RG 59, 1967-1969, Box 1823 Pol, 27 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, 36 Situation in Egypt, Lt. Colonel Gideon Gera, Deputy Chief of the Military Intelligence,

בעקבות המבצעים המוצלחים של צה"ל, נעשו התקפות חיל האוויר ליזומות ולתכופות יותר. לאחר השמדת מערך ההגנה האווירית המצרי ממערב למפרץ סואץ יכלו המטוסים הישראליים לפעול ביתר חופשיות ואף להרחיב את היקף פעולתם, ביום ובלילה, גם לגזרות אחרות בדרום תעלת סואץ ובצפונה. אט אט החל המערך המצרי להישחק, ומצרים התקשתה לשקם את תחנות המכ"ם ואת עמדות ההגנה האווירית שנפגעו. בפועל, מאמצע חודש אוקטובר 1969 כבר הייתה החזית המצרית כולה פתוחה בפני טייסי חיל האוויר הישראלי.³⁷

פעילות צבאית זו עוררה דאגה רבה בוויינגטון. נציגים אמריקניים שוחחו עם עמיתיהם הישראליים והמצריים על ההסלמה באזור, וביקשו לפעול למען הרגעת הרוחות. אולם ישראל הבהירה כי "מלחמת התשה נגדית" עשויה לכפות על המצרים והסובייטים לשנות את עמדתם לטובת המשך הסטטוס קוו באזור, ובסופו של דבר הם יגלו נכונות מיידית להתקדם לעבר הסדר שלום סופי. הדאגה האמריקנית גברה לקראת סוף חודש ספטמבר, עת החלו לזרום הידיעות על הגעת טייסים סובייטיים למצרים. על פי הדיווחים, קיבלו הטייסים הוראה לפעול באופן הגנתי רק אם הישראלים יצאו למבצעים גדולים בעמק הנילוס ובדלתא. כך הלך וגבר בוויינגטון החשש שמא ברית המועצות תתערב באופן ישיר במלחמה.³⁸

לצד ההסלמה הצבאית התעוררה גם הזירה המדינית. מתוך מאמץ ליצור זרז משמעותי לפעילות הדיפלומטית, ואולי אף להוביל מהלך ממשי להסדר, פרסם רוג'רס ב-9 בדצמבר 1969 את יזמתו המדינית לשלום בכנס "גאלקסי" (Galaxy) לחינוך מבוגרים. בנאומו, אשר נודע בשם "תכנית רוג'רס הראשונה", תיאר מזכיר המדינה את מסע הדיונים עם הסובייטים על הסדר הסכסוך באזור, פירט את קווי המדיניות האמריקנית ונתן במה לעקרונות ההסדר בין ישראל למצרים. רוג'רס הצהיר כי "שלום בר-קיימא חייב לענות על צרכיהם הלגיטימיים של כל הצדדים", וכי יש צורך לעודד את הערבים להסכים לשלום בר-קיימא, המבוסס על הסכם מחייב. מן העבר השני, הוא ביקש "להמריץ את הישראלים לסגת משטחים מוחזקים, כאשר השלמות הטריטוריאלית שלהם מובטחת בהתאם להחלטת מועצת הביטחון." רוג'רס התמקד בשלושה יסודות בסיסיים באשר

Mr. Moshe Raviv, Counselor, Embassy of Israel with Mr. Richard B. Parker, Country Director for NEA/UAR, October 9, 1969; El-Gamasy, *The October War* (לעיל הערה 2), pp. 111-112; על המבצעים "אסקורט" ו"רביב" ראה אצל זאב אלמוג, עטלפים בים האדום, משרד הביטחון, 2007, עמ' 113-152.

37 שיפטן (לעיל הערה 4), עמ' 211-213; שיף (לעיל הערה 33), עמ' 53-63.

38 NA, RG 59, 1967-1969, Box 1823 Pol, 27 Arab-ISR, Israeli Gulf of Suez Raid, Action: USint Cairo, September 9, 1969; Confidential Cairo 2282, USint Cairo to Secstate WashDC, September 22, 1969; REF, Cairo's 2282, Action: USint Cairo, September 23, 1969; Box 1838 Pol, 27-14 Arab-ISR, Under Secretary-Rabin Discussion of Near East Situation, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, September 17, 1969

לפתרון הסכסוך: "שלום, ביטחון ונסיגה משטחים", ונתן את דעתו על בעיית הפליטים ושאלת מעמד העיר ירושלים. בסוף דבריו אמר כי ארצו לא תחשוש לתור אחר "שבילי הדיפלומטיה הסבלנית" בדרך אל השלום, אך גם לא תירתע מלהגיש לצדדים הצעות פשרה בלתי נעימות.³⁹

לא היה כל חדש בנאומו של רוג'רס, והתכנית שהציג לא שיקפה מפנה משמעותי במדיניות האמריקנית. עמדותיו, כפי שציין בעצמו, היו ידועות הן לישראלים הן לערבים עוד קודם לכן. גם בסוגיית הפליטים ושאלת ירושלים לא הביא רוג'רס בשורה חדשה, אלא השאיר את דרך פתרונה לוט בערפל. ומכאן שהחשיבות היחידה של הצעד הייתה עצם פרסום התכנית ולא פרטיה. ב-22 בדצמבר פרסמה ישראל את תגובתה הרשמית ליזמתו של מזכיר המדינה. בהודעה נמסר כי ממשלת ישראל רואה בהפתעה ובפליאה את ההצעות המפורטות של ארצות הברית להסדר בינה לערבים, שכן ההצעות הללו עומדות בסתירה לעקרונות המדיניות האמריקנית במזרח התיכון. כן האשימה ישראל את הממשל האמריקני בכך שהציג את התכנית מתוך רצון לפייס את הערבים, "תוך הקרבת האינטרסים החיוניים של ישראל". על כן הודיעה ממשלת ישראל על החלטתה לדחות את ההצעות האמריקניות. לדעתה, אין בכוחן של היזמות להביא לכינון שלום בר-קיימא, אלא להיפך, "להנציח את התנאים, המאפשרים למדינות ערב לסכן את ביטחון ישראל...".⁴⁰ כמובן, ישראל לא הייתה לבד. גם מצרים וגם ברית המועצות דחו את "תוכנית רוג'רס" מסיבותיהן הן. המצרים שבו והעלו טיעונים על ניסיונם של האמריקנים לזרוע פירוד בין הערבים, להגשים את רצונה של ישראל ולפגוע בריבונותה של מצרים. סגן הנשיא סאדאת טען שהיזמה האמריקנית "לא טובה יותר מההצעותיהם הקודמות", ואילו דובר ממשלת מצרים, עזמת עבד אל-מג'יד, הוסיף ש"ההצעות האמריקניות הן לא הצעות שלום, משום שהן לא תואמות את החלטת מועצת הביטחון".⁴¹

מפאת המצב בשטח הייתה חשיבות רבה לניסיונות האמריקניים להביא את הצדדים להסדר. בשלהי 1969 ובראשית 1970 המשיכה ישראל בהצלחה לבסס את עליונותה האווירית, להרחיב את התקפותיה ולהעמיק עוד יותר את פעולותיה אל תוך השטח

39 נאום רוג'רס נמצא ב-NA, RG 59, 1967-1969, Box 1840 Pol, 27-14 Arab-ISR, Department of State for the Press, No. 371, Address by the Honorable William P. Rogers before the 1969 Galaxy Conference on Adult Education, December 9, 1969

40 א"מ, ח"צ 4156/3, טיוטה - הודעת הממשלה, 21 בדצמבר 1969; ב-29 בדצמבר, בנאומה בכנסת, אמרה מאיר כי אילו ההצעות האמריקניות היו יוצאות אל הפועל, הן היו מהוות "סכנה חמורה לעצם קיומה" של ישראל. ראה בדברי ימי הכנסת, כרך 56, ז, מושב ראשון, הישיבה ה-19 של הכנסת השביעית, 29 בדצמבר 1969, עמ' 311-312.

41 את דברי סאדאת ראה באל-אח'באר, 17.12.1969; NA, RG 59, 1967-1969, Box 1840; Pol, 27-14 Arab-ISR, Reaction to Secretary's December 9 Speech, USint Cairo to Secstate WashDC, December 12, 1969; Press Conference by UAR Spokesman, USint Cairo to Secstate WashDC, December 18, 1969

המצרי פנימה, צעדים אשר נמשכו עד אפריל 1970. מלבד המכה המורלית הקשה שאותה ספגה מצרים, האבדות בנפש ובתשתיות היו רבות מנשוא, עד אשר החליטה קהיר להעביר מתקנים צבאיים עמוק אל תוך מצרים (ומחוצה לה) או להציבם בתוך מבנים אזרחיים, כדי להגן עליהם מהתקפות האוויר של ישראל.⁴² כאן ראוי לציין, כי ההנהגה הישראלית לא הפעילה מערך שיקולים יעיל של חיפוש אחר אפשרויות פעולה שונות ובחירת החלופה הטובה ביותר. מבחינתה, רק חיל האוויר יכול היה לבצע את המטלה על הצד הטוב ביותר, וזאת בגלל "מגבלות הכוח של צה"ל". על כן, בחירת דפוס הפעילות של הפצצות העומק הייתה משום "ברירת מחדל ישראלית", אשר אחת מתוצאותיה השליליות הייתה הגברת המעורבות הסובייטית. ישראל העריכה שמוסקבה לא תגלה מעורבות ישירה בעימות מתוך חשש לתגובה אמריקנית דומה, אך עד מהרה נוכחה לדעת כי טעתה.⁴³

כמו בשלביה הראשונים של המלחמה, העריכה גם כעת לשכת מודיעין ומחקר של מחלקת המדינה האמריקנית, כי ישראל מבקשת בתגובותיה לגבות מחיר יקר מן המצרים – מחיר פוליטי יותר מאשר צבאי – אשר ימחיש להנהגה הקהירית עד כמה עקרה היא מדיניות ההתשה שבה בחרה, ובכך להביא להפסקת הקרבות. כן קיים רצון מצד ההנהגה בירושלים, העריכה מחלקת המדינה, לחשוף בפני העם המצרי עד כמה הוא פגיע, ואף יותר מכך, להתסיס את האוכלוסייה הממורמרת נגד המשטר ולהחיש את נפילתו של נאצר. אולם היא שיערה שיש מטרה נוספת, נסתרת, שאותה מבקשת ישראל להשיג. גורמים בכירים במחלקת המדינה האמריקנית טענו כי לצד הגורם הפסיכולוגי, הישראלים מנסים בהתקפותיהם להקשות על נאצר לקבל את היזמות האמריקניות. ההתקפות הישראליות הצטיירו כצעד אשר לא עמד ביחס נכון לאירועים בשטח, והן הובילו להטחת האשמות חמורות כלפי ישראל: היא זו שהחריפה את המצב באזור ויצרה מתוך כך תגובת שרשרת, אשר הביאה את הצד הערבי להקשיח עוד יותר את עמדתו; היא זו אשר פגעה בעמדתן המדינית של מדינות ערב המתונות; ובסופו של דבר, היא זו אשר הניעה את מצרים ליזום התקפות לאורך החזית המזרחית של תעלת סואץ. על פי בכירים במחלקת המדינה, ישראל הייתה מודעת לעובדה שנאצר לא ייכנס לתהליך של משא ומתן מעמדת חולשה או יקבל הפסקת אש, משום שזו תצטייר ככניעה. לכן היא המשיכה להעלות את רף האלימות. כיוון שגם המצרים השיבו באש, ישראל הרשתה לעצמה להמשיך ולשמור על הסטטוס קוו,

42 דבר, 8.1.1970; שיפטן (לעיל הערה 4), עמ' 246; שיף (לעיל הערה 33), עמ' 63–66; NA, RG 59, 1970-1973, Box 2051 Pol, 27 Arab-ISR, Confidential Cairo 487, USint Cairo to Secstate WashDC, March 5, 1970; NA, RG 59, 1970-1973, Box 2050 Pol, Arab-ISR, Abd Magid's Press Conference, USint Cairo to Secstate WashDC, January 28, 1970; בר-סימן-טוב (Bar-Siman-Tov, לעיל הערה 4), עמ' 132.

43 שיפטן (לעיל הערה 4), עמ' 246; שיף (לעיל הערה 33), עמ' 63–66; מתי מיזל, "מטרת ברית המועצות במלחמת ההתשה", מערכות 335 (מאי 1994), עמ' 22; בר-אור, החלטת ממשלת ישראל, עמ' 32–41; Mordechai Gazit, *The Peace Process 1969-1973: Efforts and Contacts*, Jerusalem: The Magnes Press, 1983, p. 42.

מבלי לחשוש יתר על המידה שהערבים יסכימו להצעות השלום האמריקניות, דבר שעשוי היה להעמיד את ישראל במבוכה.⁴⁴

כזכור, ארצות הברית וישראל העריכו בתחילה כי מוסקבה לא תפעל להסלמת המצב עד לכדי מעורבות ישירה או סכנת עימות בין-גושי. אלא שהאמריקנים זיהו פריסה של טילי SA-3 בגדה המזרחית של התעלה ושיגורם של צוותים סובייטיים נוספים למצרים. בעיני האמריקנים הצטייר המהלך כהסלמה אשר טמנה בחובה "עלייה משמעותית בסכנות ובסיכונים של מלחמת ההתשה" בין ישראל למצרים.⁴⁵ ואכן, בניגוד להערכות הקודמות, החליטה ברית המועצות להעלות את רף המעורבות במלחמת ההתשה. ב-31 בינואר 1970 שיגר קוסיגין מכתב חריף לניקסון ובו האיום כי "אם ישראל תמשיך להפציץ בהרפתקנות את שטח מצרים ומדינות ערביות אחרות, תיאלץ ברית המועצות לדאוג לכך, שבידי מדינות ערב יהיו האמצעים שבעזרתם יוכלו להדוף כראוי את התוקפן השחצני." בסופו של דבר, האיום מומש, ובמהלך החודשים הבאים המשיכה מוסקבה להזרים ציוד צבאי ויועצים למצרים. בשבוע השני של אפריל 1970 אף החלו עשרות טייסי קרב סובייטיים להטיס מטוסי מיג 21 בשמי מצרים.⁴⁶

ההסלמה המתמשכת בין מצרים לישראל והמעורבות הסובייטית הגוברת לא הותירו את וושינגטון אדישה. בראשית חודש יוני עסקה מחלקת המדינה האמריקנית בקדחתנות בגיבוש הצעה להפסקת אש, ללא שיתוף פעולה עם הסובייטים. ב-19 ביוני 1970 שיגר רוג'רס לקהיר, לירושלים ולעמאן שלוש איגרות שבהן ניסח את עקרונותיו להפסקת אש בין ישראל למצרים וירדן. עיקרי ההצעה האמריקנית היו הפסקת אש למשך תשעים יום והסכמת הצדדים לניהול שיחות בתיווך יארינג, במטרה "להגיע להסכם על כינון שלום צודק ובר-קיימא".⁴⁷ בה בעת שהאמריקנים פנו לקהיר ולעמאן, נפגש שגריר ארצות הברית בישראל עם ראש הממשלה מאיר ועם שר החוץ אבן. בארבור מסר לשניים את

44 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2389 Pol, ISR-U, Israeli Aims in Regard to the UAR: Some Doubts about the Conspiracy Theory, AmEmbassy Tel-Aviv to Department of State, February 21, 1970; Box 2051 Pol, 27 Arab-ISR, Research Memorandum, The Israel-UAR Front, "Dance Macabre", INR – George C. Denney, Jr. to The Secretary, March 6, 1970; פרקר (Parker, לעיל הערה 6), עמ' 141.

45 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2052 Pol, 27 Arab-ISR, Secret London 2682, For NEA – Davies and Eliot from Sisco, AmEmbassy London to Secstate WashDC, April 9, 1970; Your Meeting with Israeli Ambassador Rabin Today, April 13 – Briefing Memorandum, NEA – Rodger P. Davies to The Under Secretary, April 13, 1970

46 א"מ, ח"צ 4548/7, שדר קוסיגין לניקסון, 31 בינואר 1970; א"מ, ח"צ 4605/2, חוזר מספר 757, החדירה הסובייטית, מחלקת ההסברה אל כל הנציגויות, 6 במאי 1970; החדירה הסובייטית למזרח התיכון – דו"ח מיוחד סודי ביותר, יוני 1970.

47 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2066 Pol, 27-14 Arab-ISR, State 096867 – New Initiative on Political Settlement, Action: USint Cairo, June 19, 1970; ריאד (Riad, לעיל הערה 2), עמ' 130-132.

עיקרי היזמה, ובעיקר דאג להבליט את הפרטים הנוגעים לסיוע בהספקת מטוסי הקרב. מאיר לא הסתירה את התנגדותה התקיפה לתכנית. לטענתה, במהלך ההפוגה בקרבות תהיה מצרים חופשייה לקבל הספקה צבאית שוטפת מהסובייטים, כוחו של צה"ל ייפגע, וקהיר תוכל לשאת ולתת במשך זמן בלתי מוגבל מבלי לעשות ויתורים. תחת הנסיבות האלה "נאצר יהיה טיפש שלא להסכים [לתנאי ההצעה]", אמרה מאיר.⁴⁸

כדי להרגיע מעט את החששות הישראליים שיגר ניקסון ב-20 ביוני מכתב נוסף למאיר, ובו הדגיש שאין קשר בין שאלת המשא ומתן להספקת המטוסים. הוא הבטיח לה כי ארצות הברית לא מפחיתה מן הדאגה הישראלית לנוכח הידרדרות המצב בתעלה, ביקש ממנה לבחון את ההצעה האמריקנית ועקרונותיה בעיון ובשיקול דעת "ולהימנע מלנקוט בצעדים בעלי אופי בלתי הפיך". שבוע ומחצה לאחר מכן, ב-1 ביולי, הגיעה התגובה הישראלית. גם הפעם נשארה מאיר דבקה בעמדותיה והתנגדה ליזמה האמריקנית. ראש הממשלה הביעה את תקוותה, כי בלי שום קשר לתהליך המדיני ולשאלת המשא ומתן עם המצרים בחסות יארינג, יגיע הממשל האמריקני להחלטה בהקדם האפשרי בנוגע לבקשות הסיוע הישראליות. מאיר שבה והדגישה בפני הנשיא ניקסון את "הצורך הקריטי" להעביר במהירות את משלוחי המטוסים לישראל, ולא זו בלבד אלא גם להגדיל את כמות המטוסים. נוסף לכך, היא כתבה כי אין לישראל חלופה אחרת אלא לפעול במהירות ובתקיפות נגד אתרי טילי הסאם החדשים, שאם לא כן "העמדה הבסיסית הישראלית באזור התעלה תהיה תחת סכנה גוברת והולכת".⁴⁹

בעת שישראל התלבטה כיצד להשיב ליזמה האמריקנית מחד גיסא, וניסתה להיערך לאיום הטילים המצרי מאידך גיסא, קיבלה מצרים ב-22 ביולי את "תכנית רוג'רס השנייה".⁵⁰ מיד עם ההסכמה המצרית להפסקת אש פתחה מחלקת המדינה במירוץ קדחתני במטרה להשיג גם את ההסכמה הישראלית. ב-23 ביולי שיגר ניקסון שדר נוסף אל ראש הממשלה מאיר, כדי לשכנעה להסכים גם כן ליזמה. ניקסון גם ביקש להסיר כל ספק ישראלי ביחס לכנות הכוונות האמריקניות כלפי הפסקת האש כאשר כתב כי:

NA, RG 59, 1970-1973, Box 2054 Pol, 27 Arab-ISR, Secret Tel-Aviv 3200 – US 48
Initiative for MidEast Negotiations, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, June 19, 1970

NA, RG 59, 1970-1973, Box 2067 Pol, 27-14 Arab-ISR, State מכתב ניקסון מובא ב- 49
097781 – Tel Ext 29588, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, June 20, 1970
Box 2066 Pol, 27-14 Arab-ISR, State 105543 – Meir Response to ראש הממשלה מאיר ראה ב-
President's Letter on US Initiative, Action: AmEmbassy Manila and AmEmbassy Tel-Aviv, July 1, 1970

NA, RG 59, 1970-1973, Box 2067 Pol, 27-14 Arab-ISR, Department of State, Division 50
of Language Services, No. 17988, Ministry of Foreign Affairs, The Minister, Cairo,
July 22, 1970; ריאד (Riad, לעיל הערה 2), עמ' 148–149.

עמדתנו בנושא הנסיגה היא שהגבולות הסופיים חייבים להיות מוסכמים בין הצדדים באמצעות משא ומתן בחסות השגריר יארינג... לא נלחץ על ישראל לקבל פתרון [לסוגיית] הפליטים אשר ישנה באופן בסיסי את אופייה היהודי של מדינת ישראל או יסכן את ביטחונכם... נדבק במפורש ובתקיפות בעיקרון הבסיסי, כי מוכרח להיות הסכם שלום אשר במסגרתו כל צד מקבל התחייבויות כלפי הצד השני, ושארף חייל ישראלי לא ייסוג מן השטחים הכבושים עד שיושג הסכם שלום חוזי ומחייב לשביעות רצונה של ישראל.⁵¹

בעקבות ההתחייבות הזו והתחייבות נוספת להמשיך ולספק לישראל את הסיוע הדרוש לה, כדי להבטיח שמאזן העוצמה לא ישתנה לרעתה ויפגע בביטחונה, הסכימה ממשלת ישראל לקבל את הפסקת האש. ב-4 באוגוסט העביר רבין לסיסקו מכתב אל מזכיר המדינה רוג'רס, ובו פירט השגריר הישראלי את הסכמתה של ישראל ליזמה האמריקנית ללא כל תנאים מוקדמים. באותה איגרת הוסיף רבין, כי ממשלת ישראל תהיה מוכנה לסגת "משטחים שנכבשו במלחמת 1967 לגבולות בטוחים, מוכרים ומוסכמים אשר ייקבעו בהסכמי השלום." הייתה זו הפעם הראשונה מאז יוני 1967 שבה הסכימה ישראל, ואף העלתה זאת על הכתב, לסגת מהשטחים שכבשה במלחמת ששת הימים. בחצות 7 באוגוסט נכנסה לתוקף הפסקת האש בין מצרים וירדן לישראל. לאחר שלוש שנים של חילופי ירי, הפצצות מן האוויר ומן היבשה, מבצעי קומנדו, מאות הרוגים ואלפי פצועים, שב השקט לתעלת סואץ.⁵²

בין שתי המלחמות: הקיפאון המדיני שלאחר מלחמת ההתשה וההכנות למלחמת אוקטובר 1973

הציפייה והתקווה שתלתה מחלקת המדינה בהסכם הפסקת האש כדבר אשר יפשיר את הקיפאון ויכניס את ישראל, את מצרים ואת ירדן לתהליך מדיני לקראת הסדר, בחסות יארינג, התחלפו עד מהרה בתחושת אכזבה. ארצות הברית אמנם הצליחה לעצור את חילופי הירי, את מטחי הארטילריה ואת הלחימה האווירית, אך נכשלה בבניית האמון בין הצדדים (ובינה לבין מצרים), אשר הכול היו זקוקים לו כדי לצעוד בדרך הארוכה לפתרון

51 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2067 Pol, 27-14 Arab-ISR, State 118300 – From President Following is Letter for Prime Minister Meir, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, July 22, 1970

52 את תשובת מאיר לבארבור ראה ב-MidEast Box 2055 Pol, 27 Arab-ISR, Israel Reply to Secstate WashDC, August 3, 1970 Initiative, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, August 3, 1970; בשיחה בין סיסקו לרבין אמר השגריר הישראלי, כי ארצות הברית הצליחה להביא את ישראל להשתמש בפעם הראשונה במילה "נסיגה". את השיחה בין השניים ואת מכתב רבין לרוג'רס ראה ב-NA, RG 59, 1970-1973, Box 2055 Pol, 27 Arab-ISR, State 125220 – Israel Reply to US Peace Proposal, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, August 4, 1970

הסכסוך. יומיים לאחר כניסת הפסקת האש לתוקפה, גילתה ישראל שמצרים הפרה את סעיף ההקפאה בהסכם, האוסר על שני הצדדים לשפר עמדות ולהתעצם צבאית באזור המשתרע על פני חמישים ק"מ ממזרח וממערב לקו התעלה.⁵³

על אף נתוני המודיעין המפורטים, שללה מחלקת המדינה את הטענה הישראלית. מסיבות בלתי ברורות סירבה ישראל שמטוסי ביון אמריקניים יעלו לאוויר ויצלמו את המצב הקיים באזור לפני שהפסקת האש נכנסה לתוקף. אשר על כן, בארבעים ושימונה השעות הראשונות והגורליות ביותר שבהן ביצעו המצרים את מהלכיהם הצבאיים, לא הייתה דרך לארצות הברית לאמת את הדיווחים הישראליים. חשוב להדגיש כי הממשל האמריקני ניסה להרגיע את הרוחות ולהשתיק את הטענות הישראליות, אשר החלו לצאת לתקשורת למורת רוחה של מחלקת המדינה. לבסוף, רק לאחר סבב התייעצויות נרחב ואיסוף חומר מודיעיני נוסף, העביר הממשל האמריקני, ב-3 בספטמבר, מכתב חריף למוסקבה ולקהיר, אשר כלל תיאור מדויק ומקיף של הראיות כנגד המצרים והסובייטים.⁵⁴ הפנייה הנחרצת של ארצות הברית לא כוונה לשבור את הכלים ולהוציא לתקשורת הודעה תקיפה ומאשימה כלפי מצרים וברית המועצות. הממשל האמריקני הסתפק בפנייה ישירה מתוך תקווה שמצרים לא תבצע הפרות נוספות, אך גם מתוך הידיעה כי לא ניתן יהיה להחזיר את המצב לקדמותו. עד מהרה נעשו ההפרות המצריות-סובייטיות למכשול העיקרי שעמד בפני קיום הדיונים בין ישראל לערבים בחסות יארינג, ובסופו של דבר לבלימת יזמת השלום.⁵⁵

בהתאם ל"תכנית רוג'רס השנייה" פנה יארינג ב-13 באוגוסט לשרי החוץ של מצרים, של ירדן ושל ישראל והזמין לפתוח במשא ומתן להסדר תחת חסותו. שבועות ספורים לאחר מכן, ב-6 בספטמבר, מסר שר החוץ אבן לעמיתו רוג'רס כי ישראל לא תשתתף במשא ומתן כל עוד המצרים אינם מכבדים את הסכם הפסקת האש במלואו. כן הוא ציין שהצעדים הצבאיים שנקטה מצרים פגעו באופן חמור במאזן הצבאי באזור, זאת "תוך הפרה זדונית של ההסכם אשר ישראל קיבלה אותו, מתוך ביטחונה בערבויות האמריקניות." לנוכח הראיות הללו, הדגיש אבן, ישראל מצפה מארצות הברית, כצד היוזם

53 Secret Tel-Aviv 4259 – Ceasefire Violations, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, August 10, 1970; א"מ, ח"צ 4549/10, ישיבה ק"ב, הצעות לסדר היום – משה דיין, 13 באוגוסט 1970.

54 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2068 Pol, 27-14 Arab-ISR, Scenario for Dealing with Present Threat to Our Ceasefire – Peace Talks Initiative – Action Memorandum, Joseph J. Sisco to The Secretary, August 15, 1970; John Bulloch, *The Making of a War – The Middle East from 1967-1973*, London: Longman Group, 1974, p. 30

55 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2068 Pol, 27-14 Arab-ISR, State 144257 – Tel Ext 29588, Action: USint Cairo, September 2, 1970; Box 2055 Pol, 27 Arab-ISR, FYI and Guidance are Q&A's which Followed Statement, Action: AmEmbassy Amman, September 3, 1970

של הסכם הפסקת האש ושל השיחות עם יארינג, להפעיל את השפעתה המרבית כדי להחזיר את המצב הצבאי לקדמותו ולסיים את המשבר.⁵⁶

על רקע המשבר החדש שצץ בעקבות פריסת הטילים בקו התעלה והסירוב הישראלי להיכנס לשיחות עם יארינג לפני שיוחזר המצב לקדמותו, הגיעה ב-17 בספטמבר ראש הממשלה מאיר לוושינגטון. הביקור היה הזדמנות לישראל להבהיר את העמדות השונות סביב המצב המאיים בתעלה ולהדק עוד יותר את שיתוף הפעולה עם ארצות הברית. מן העבר השני, לאמריקנים הייתה זו הזדמנות לשקם את האמון שנפגע בין שתי המדינות ולבחון דרכים חדשות כדי להניע את השיחות להסדר. המפגשים נערכו באווירה טובה וחיובית, ולא נתקבלו בהן החלטות משמעותיות. הממשל האמריקני התחייב שלא לדחוק, לפי שעה, בהנהגה הישראלית להשתתף בשיחות התיווך עם יארינג, ומסר כי הוא רואה בעין יפה העברת סיוע כלכלי וצבאי לישראל. נוסף לכך, נאמר למאיר כי ארצות הברית לא תאפשר שההפרות המצריות-סובייטיות יעמידו את ישראל בעמדת נחיתות.⁵⁷

גילויי התמיכה האמריקנית הורידו במעט את מפלס החרדה בירושלים. על אף איום הטילים המצרי בחזית סואץ, הצליחה בשלב זה ראש הממשלה מאיר לשמור על הסטטוס קוו. היא גם הצליחה "להתחמק" מן הלחץ האמריקני ולא להיכנס לתהליך מדיני אשר עשוי היה להובילה לוויתורים טריטוריאליים לערבים ואף להסדר עמם, דבר שלא רצתה בו וגם לא יכלה לקבלו על פי התנאים שהציעו הערבים. מבחינת ישראל הסטטוס קוו והקיפאון היו מצב שניתן להשלים עמו ולקיים אותו לאורך זמן. לשאלה עד מתי, הצטרף בשלהי חודש ספטמבר נתון חדש למשוואה, שעתיד היה לטרוף את כל הקלפים.⁵⁸

ב-28 בספטמבר 1970, זמן קצר לאחר שנסתיימה ועידת מנהיגי ערב בשל המשבר הפנימי בירדן, מת נשיא מצרים מהתקף לב. מותו הפתאומי של נאצר בגיל חמישים ושתיים הכה בהלם את מצרים כולה. מלבד תחושת היגון על אבדן המנהיג, חלחלה בלבם של מצרים רבים התחושה של "חלל ריק", חלל שאיש לא יוכל עוד למלא. ואכן, לנעליו הגדולות של הנשיא המנוח נכנסה דמות מעט אפורה, סגן הנשיא סאדאת. הלה הפך לנשיא

56 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2068 Pol, 27-14 Arab-ISR, Secret USUN 1646 – RE: Middle East, Secstate WashDC to AmEmbassy Amman, August 14, 1970; Box 2055 Pol, 27 Arab-ISR, Israeli Response to USG Representations on Ceasefire, Jarring Talks and Arms Deliveries, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, September 9, 1970; Box 2069 Pol, 27-14 Arab-ISR, State 153418 – Tel Ext 22365, Action: AmEmbassy Algiers, September 16, 1970; גזית (Gazit, לעיל הערה 43), עמ' 59.

57 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2385 Pol, 7 ISR: Memorandum of Conversation, Review of Prime Minister Meir's Visit; Box 2056 Pol, 27 Arab-ISR, State 155110/Summary Secretary – Prime Minister Meir Meetings September 18, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, September 19, 1970

58 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2069 Pol, 27-14 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Current Middle East Situation, Shlomo Argov, Minister, Embassy of Israel with Alfred L. Atherton Jr., Deputy Assistant Secretary, NEA, October 5, 1970

בפועל לאחר מותו של נאצר, וב-15 באוקטובר 1970 נבחר רשמית לנשיא במשאל עם. אף שהתנגד ליזמה להפסקת אש, המשיך סאדאת את הקו המדיני של קודמו ולא הפר אותה מיד עם תום תשעים הימים שנקבעו לה. אולם לא פעם הצהיר סאדאת, כי מצרים תמשיך לתור אחר פתרון של שלום לצד הכנות למלחמה.⁵⁹

בהמשך לשיחותיה בווינגטון עם הצמרת האמריקנית ובהתאם לשינוי הפתאומי שהתחולל במצרים, שיגרה ראש הממשלה מאיר ב-1 בדצמבר 1970 מכתב לנשיא ניקסון. מאיר ביקשה התחייבויות מפורשות של הממשל האמריקני להספקת ציוד צבאי ומטוסי קרב וגם ערבויות ביטחוניות להישרדותה של ישראל, במקרה שתפרוץ מלחמה כוללת וברית המועצות תתערב לטובת הערבים. יומיים לאחר מכן החזיר הנשיא ניקסון את תשובתו. לצד תשובה מעורפלת בעניין הספקת המטוסים ובקשה מישראל לחדש את השיחות עם יארינג, חזר ניקסון על הבטחתו מ-23 ביולי. הוא גם שב והדגיש כי הממשל אשר בראשותו "הבהיר במילים ובמעשים", כפי שעשו קודמיו, "את החשיבות שהוא מייחס לביטחונה ולהישרדותה של ישראל".⁶⁰

אולם ההבטחה האמריקנית לא הרגיעה את ישראל, וכאשר הצורך במטוסי קרב היה גדול, הסכימה ישראל להתפשר על עמדתה. בשבוע השני של חודש דצמבר 1970 יצא שר הביטחון דיין לביקור רשמי בווינגטון ובמהלכו ניהל סדרת שיחות עם הנשיא ניקסון, עם מזכיר ההגנה לירד, עם מזכיר המדינה רוג'רס ועם עוזרו סיסקו. במהלך הדיונים השונים על מצב המזרח התיכון ועל הבקשות הישראליות להספקת נשק, אמר דיין כי אם ארצות הברית תתחייב להיענות בחיוב לבקשות הישראליות, תתחיל ממשלת ישראל בשיחות עם השגריר המיוחד לאזור.⁶¹ התשובה האמריקנית לא איחרה לבוא. בעת שהייתו של דיין בווינגטון מסר השגריר האמריקני בארבור לראש הממשלה מאיר את הבטחת הממשל האמריקני לספק לישראל במחצית הראשונה של שנת 1971 שלושים ושניים מטוסי קרב

59 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2640 Pol, 2-5 UAR, Memorandum of Conversation, Near East, Rudolf Kirchsclaeger, Austrian Foreign Minister with Rodger P. Davies, Acting Assistant Secretary for Near Eastern and South Asian Affairs, September 28, 1970; Box 2642 Pol, UAR-US, Secret Cairo 477, USint Cairo to Secstate WashDC, March 5, 1971; Box 2412 Pol, 7 Jordan, Confidential Cairo 2665, USint Cairo to Secstate WashDC, December 5, 1970; ריאד (Riad, לעיל הערה 2), עמ' 176-177.

60 מכתבה של מאיר נמצא ב-NA, RG 59, 1970-1973, Box 2070 Pol, 27-14 Arab-ISR, State Tel Ext 29588, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, December 1, 1970; 195884 – Tel Ext 29588, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, December 1, 1970; ניקסון ראה ב-Box 2389 Pol, ISR-US: Memorandum for Mr. Henry A. Kissinger the White House, Suggested Reply to Prime Minister Meir's Letter of December 1 to the President, December 3, 1970.

61 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2385 Pol, 7 ISR, Memorandum of Conversation, The President, Secretary of Defense with Israeli Defense Minister Moshe Dayan, Israeli Ambassador Rabin, December 11, 1970; Box 2057 Pol, 27 Arab-ISR, Secretary's Meetings with Dayan December 11, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, December 12, 1970

מסוג פנטום. כשבועיים לאחר מכן, ב-29 בדצמבר, כפי שמסר דיין לניקסון בפגישתם, הכריזה מאיר באופן רשמי על רצונה של ישראל לחזור לשיחות יארינג. בנימוק להחלטתה קבעה ש"התנאים המדיניים והצבאיים הנוכחיים מאפשרים ומצדיקים את הפסקת השעיית ההשתתפות בשיחות." כאמור, הייתה זו נסיגה בעמדה הישראלית, שכן הדרישה להסגת מערך הטיילים המצרי מקו התעלה לא בוצעה.⁶²

יארינג לא בזבז זמן, ומיד לאחר שהכריזה ישראל על הסכמתה לחזור לשיחות התיווך עמו הוא נועד ב-5 בינואר, ערב נסיעתו למזרח התיכון, עם נציגי ישראל, מצרים וירדן בניו יורק לשיחת הכנה, ושלושה ימים לאחר מכן כבר נפגש עם מאיר ועם אבן בירושלים. השניים מסרו לו נייר עמדה שבו הדגישה ישראל את השקפותיה המדיניות ואת עמדותיה העקרוניות בדבר התנאים לשלום עם מצרים (מסמכים נוספים הוגשו גם לגבי שלום עם ירדן ועם לבנון), בעיקר סביב הצורך בהתחייבויות מפורשות ומחייבות לשלום; כיבוד הדדי והכרה הדדית ומפורשת בריבונות, בשלמות הטריטוריאליה ובעצמאות המדינית של הצד האחר; כינון הסדרי ביטחון; וסיום מצב המלחמה בין הצדדים. ב-15 בינואר 1971 הגישה מצרים ליארינג את תשובתה למסמך הישראלי. היא חזרה על תפיסתה המדינית המוכרת אשר האשימה את ישראל בעקשנות ובסירוב ליישם את החלטה 242. גם הפעם מהלכי הגישוש של יארינג לא צלחו והקיפאון נמשך.⁶³

זמן קצר לאחר שחידש יארינג את פעילותו הדיפלומטית, יזמה מצרים באופן חשאי הצעה להסדר חלקי עם ישראל. הייתה זו הפעם הראשונה שסאדאת העלה תכנית מדינית להסדר, והיא אשר סללה את הדרך ושימשה בסיס גם ליזמותיו הבאות של סאדאת, ובעיקר לזו של פברואר 1971. באמצע חודש ינואר נפגש סיסקו עם רבין ומסר לו, כי הגנרל עבד אל-מנעם אמין העביר לנציגות האמריקנית בקהיר הצעה להסדר מטעם סאדאת. למעשה בפועל, היזמה המצרית נבעה מהצעתו של שר הביטחון דיין בנובמבר 1970, לנסיגה הדדית, ישראלית ומצרית, מתעלת סואץ. בבסיס ההצעה המצרית היה הרעיון שישראל תסיג את כוחותיה ארבעים קילומטר מקו התעלה לאזור מעברי המיתלה. לאחר מכן מצרים תדלל את כוחות הקרקע שלה במרחק של ארבעים קילומטר ממערב לתעלה, אך תשאיר בתוך תחום זה את יחידות ההגנה האווירית ואת מתקניה. אם תיושם ההצעה, אמר הגנרל אמין, תסכים ארצו לערוך חילופי שבויים עם ישראל; להאריך את

62 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2057 Pol, 27 Arab-ISR, State 204093 – Tel Ext 29588, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, December 12, 1970; דברי ימי הכנסת, כרך 59, מושב שני, הישיבה ה-134 של הכנסת השביעית, 29 בדצמבר 1970, עמ' 723-725.

63 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2071 Pol, 27-14 Arab-ISR, Summary of NEA Events, January 6-11 – Information Memorandum, Joseph J. Sisco to The Secretary, January 12, 1971; Jarring Talks on ME, USmission USUN New-York to Secstate WashDC, January 13, 1971; State 008134 – Tel Ext 29588, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, January 16, 1971; UAR January 15 Reply to Jarring, USmission USUN New-York to Secstate WashDC, January 20, 1971

הפסקת האש לתקופה ממושכת יותר; לנהל משא ומתן באמצעות יארינג; ולהגיע להסכם שלפיו תיאסר הטיסה למטוסים מצריים וישראלים ברוחב של עשרה קילומטר משני צדי התעלה, וזו תיפתח כמובן לשיט חופשי לכל האוניות.⁶⁴

ההצעה המצרית לא הרשימה במיוחד את צמרת ההנהגה הישראלית. ראש הממשלה מאיר ראתה ברעיון ראשיתו של מהלך אשר יוביל לנסיגה ישראלית אל הגבול הבין-לאומי הישן, זאת בזמן שהמצרים לא ציינו בשום שלב שרצונם לחתום על הסכם שלום עם ישראל. רבין המליץ לחכות ולראות מה תהיה התגובה האמריקנית הרשמית, שהרי אין כל טעם להסכים לרעיון שלא יזכה לברכתה של ארצות הברית. בסופו של דבר, נמנעו הן הישראלים לא עצרה את סאדאת, וכעבור זמן קצר הוא הצהיר הצהרה מדינית שנייה. ב-4 בפברואר, בנאומו מול האספה הלאומית המצרית, שב ואישר את רצונה של ארצו בשלום, אך הדגיש כי זוהי "חובתה הקדושה" של מצרים להשיב את כל השטחים הערביים שנכבשו במהלך מלחמת יוני 1967. לפיכך, "עליה לפעול בהתאם לכלל האמצעים, קרי מדיניים, צבאיים, כלכליים ודיפלומטיים על מנת להשיג מטרה זו." כחלק מן האמצעים המדיניים להשבת סיני יזם סאדאת את יזמתו החדשה להסדר, שאותה ראה אבן בוחן כנה והכרחית ליישום החלטה 242:

תביעתנו היא, כי בתקופה שנימנע מפתיחה באש, תבוצע נסיגה חלקית של הכוחות הישראלים מן הגדה המזרחית של תעלת סואץ, כשלב ראשון בלוח הזמנים אשר יעובד אחר כך ליישום הסעיפים הנותרים של החלטת מועצת הביטחון. אם יושג דבר זה בתוך התקופה הזו, נהיה נכונים להתחיל מיד בניקוי התעלה ובפתיחתה לשיט בין-לאומי ולשירות הכלכלה העולמית.⁶⁵

למחרת הנאום של סאדאת העבירה וושינגטון שדר לירושלים ובו הקריאה לשקול ברצינות את ההצעה המצרית. ברם, ישראל לא מיהרה לתת את תגובתה הרשמית

64 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2071 Pol, 27-14 Arab-ISR, State 007936 – Tel Ext 22294, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, January 15, 1971; Kirk J. Beattie, *Egypt During the Sadat Years*, New York: Palgrave, 2000, p. 53; דיין הציע "נסיגה הדרגתית מהתעלה אשר תלווה בפירוז רצועה לאורך שני צדי התעלה... עד לעומק של שישה-עשר עד שלושים ושניים ק"מ", ראה בדבר, 4.11.1970; יהושע רביב, "ניסיונות מוקדמים להסדר ביניים בין ישראל למצרים (בשנים 1971–1972)", מערכות 243–244 (אפריל–מאי 1975), עמ' 6.

65 גדעון רפאל, בסוד לאומים, ירושלים: עידנים, תשמ"ב, עמ' 232; גד יעקובי, כחוט השערה – איך הוחמץ הסדר בין ישראל למצרים ולא נמנעה מלחמת יום-הכיפורים, תל-אביב: עידנים, תש"ן, עמ' 69–70; יצחק רבין, פנקס שירות, תל-אביב: ספרית מעריב, 1979, עמ' 326–327.

66 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2072 Pol, 27-14 Arab-ISR, Weekly Summary, USint Cairo to Secstate WashDC, February 5, 1971; סאדאת (לעיל הערה 2), עמ' 167; עבד אל-מנעם צבחי, אל-סאדאת בטל ללסלאם מן מית אבו אל-קום אל ג'א'א'זת נובל, אל-קאהרה: אל-היא'ה אל-מצריה אל-עאמה ללכתאב, 1979, עמ' 111; אל-אהראם, 5.2.1971.

וכך גם לא האמריקנים. מן העבר השני, גם יארינג ביקש להניע את גלגלי הדיפלומטיה וחרף כישלונותיו מן העבר ביצע צעד נוסף למען השלום. ב-8 בפברואר 1971 הגיש השליח המיוחד את תכניתו החדשה לשגרירי ישראל ומצרים באו"ם, ובמסגרתה ביקש מממשלותיהם "התחייבויות בוזמניות" על כמה עקרונות יסוד שאותן העלה בהצעתו. על פי המסמך, פנה יארינג לישראל וביקש ממנה להסכים לסגת אל קו הגבול הבין-לאומי בין ארץ ישראל המנדטורית למצרים, בכפוף להסדרי ביטחון מעשיים כגון פירוז שטחים; כינון סידורי ביטחון יעילים בשארם א-שייח' אשר יעניקו ערובה לחופש השיט דרך מצרי טיראן; וחופש שיט דרך תעלת סואץ. כאן ראוי לציין, כי הדרישה מישראל נוסחה בהתאם לתנאים שהעלו האמריקנים בהצעתם מאוקטובר 1969, ולכן גם יצרו חשד בירושלים שמחלקת המדינה הייתה בסוד העניינים עם השגריר יארינג, כאשר האחרון פתח ביזמתו החדשה. מן הצד המצרי ביקש המתווך השבדי להתחייב מפורשות "להיכנס להסכם שלום עם ישראל", וזאת בכפוף להכרה הדדית ולביצוע הדדי של העקרונות הבאים: סיום מצב הלחימה; כיבוד והכרה של הריבונות, השלמות הטריטוריאלית והעצמאות המדינית של הצדדים; כיבוד הדדי והכרה בזכות לחיות בשלום בגבולות בטוחים ומוכרים; מניעת יציאה של מעשי איבה משטחיהם של הצדדים או ביצוע מעשי איבה בשטחו של הצד השני כנגד אוכלוסייה בשטח המדינה השכנה, אזרחיה או רכושה; אי-התערבות בענייניו הפנימיים של הצד האחר.⁶⁷

ב-13 בפברואר 1971, לאחר שקיבלה את הצעותיהם של סאדאת ויארינג, מסרה ישראל לאמריקנים את תשובתה לשתי היזמות המדיניות. ממשלת ישראל גילתה נכונות לדון ברוח חיובית ביזמתו של הנשיא המצרי באשר לפתיחת תעלת סואץ לשיט בין-לאומי, לרבות לאוניות ישראליות, "ולדון ברוח דומה בהצעות אשר נועדו להביא לנורמליזציה של החיים האזרחיים בסביבה זו, ובצמצום הדדי של ההיערכות הצבאית [באזור]". אולם היא שללה כל שינוי בקווי הפסקת האש או את האפשרות להסיג את כוחותיה לפני שייחתם הסכם שלום. כן מצאה ישראל שהנסתר בהצעתו של סאדאת רב על הנגלה, ולכן היא רואה בברכה את הנכונות האמריקנית לסייע בהבהרת הנושאים הלא ברורים ובהעלאתם לדיון בין הצדדים. ביחס להצעתו של יארינג אמר שר החוץ אבן לשגריר בארבור כי זהו "מהלך לא חכם", וכי היזמה "נועדה לכישלון עוד לפני שהחלה". למחלקת המדינה לא היו כלל אשליות. היא ידעה שהמצרים יפרשו את התגובה הישראלית כדחייה של הצעתם,

67 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2072 Pol, 27-14 Arab-ISR, Ambassador's Meeting with Foreign Minister Eban February 9, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, February 9, 1971; Memorandum for Mr. Henry A. Kissinger, the White House, Follow-Up to February 8 SGR Meeting – Jarring Aide-Memoire to UAR and GOI, from John N. Irwin, February 17, 1971; Avraham Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, Albany: State University of New York Press, 1998, p. 135

וכי למעשה ישראל אינה מנצלת את הערוץ החשאי לשם העברת עמדות גמישות יותר.⁶⁸ מן העבר השני ובניגוד לעמדותיה הקודמות, השיבה מצרים ב-15 בפברואר בחיוב להצעתו של יארינג. היא הסכימה עם כל העקרונות שעלו מן המסמך שהוצג בפניה, וגילתה נכונות "להיכנס להסכם שלום עם ישראל", אם האחרונה תיסוג הן מסיני הן מרצועת עזה. עם זאת, אף שהייתה זו הפעם הראשונה שבה מדינה ערבית הצהירה במסמך רשמי על נכונותה לחתום על הסכם שלום עם ישראל ולא על הסכם אי-לחימה, עמעה מצרים את משמעות השלום. היא הדגישה שניתן יהיה להשיג שלום צודק ובר-קיימא במזרח התיכון רק לאחר שישראל תיסוג אל קווי 4 ביוני 1967 בכל החזיתות, ותסכים לפתרון סוגיית הפליטים בהתאם להחלטות מועצת הביטחון של האו"ם. על-כן, ב-21 בפברואר דחתה ממשלת ישראל את העמדות המצריות, כפי שהובהרו במסמך התשובה ליארינג. בעיניה, ההנהגה הקהירית לא שינתה את קווי מדיניותה.⁶⁹

למחרת העביר סיסקו לרוג'רס מזכר ובו ניתוח מלא של התשובה הישראלית והשלכותיה על התהליך המדיני והאזור. סיסקו טען כי אם ממשלת ישראל לא תגלה גמישות בתשובתה הסופית ליארינג, שליחותו של האחרון תיקלע למבוי סתום. בנוסף לכך, תיאלץ מחלקת המדינה להתמודד עם סוגיות בוערות רבות, שהעיקרית שבהן היא הפסד של כל הרווחים המדיניים שאותם השיגה ארצות הברית עד כה בזכות יזמת הפסקת האש. עבור סיסקו היה זה "רגע האמת" שבו על הממשל האמריקני להפעיל את כובד משקלו מול ישראל אם ברצונו להמשיך להניע את המאמצים להסדר שלום. ב-24 בפברואר 1971, כהמשך ישיר למזכר המיוחד, נפגשו רוג'רס ורבין לדיון בסוגיית המשא ומתן. על-פי עדותו של האחרון, הייתה זו השיחה הקשה ביותר שקיימו השניים בכל השנים שבהן כיהן רבין כשגריר ישראל בווינגטון. רוג'רס לא חסך את שבטו ("פניו נתאדמו ועיניו בערו", כתב רבין), תקף קשות את העמדה הישראלית ודחק לקבל תשובה חיובית יותר ממה שמסרה ישראל עד כה. ברם, חרף המתיחות והרושם הקשה אשר נותר בתום הדיון לא

68 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2057 Pol, 27 Arab-ISR, Israeli Position Re Sadat Proposal on Suez Canal, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, February 9, 1971; Box 2072 Pol, 27-14 Arab-ISR, Ambassador's Meeting with Foreign Minister Eban February 9, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, February 9, 1971; את נאום מאיר ב-9 בפברואר ראה בדברי ימי הכנסת, כרך 59, טו, מושב שני, הישיבה ה-152 של הכנסת השביעית, 9 בפברואר 1971, עמ' 1303-1306.

69 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2073 Pol, 27-14 Arab-ISR, Fortnightly Summary, USint Cairo to Secstate WahsdC, February 26, 1971; Box 2386 Pol, 15-1 ISR: Unclass Tel-Aviv 1036, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, February 21, 1971; Israel Cabinet Communiqué on UAR Initiative, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, February 22, 1971; Mordechai Gazit, "Egypt and Israel – Was There a Peace Opportunity Missed in 1971?", *Journal of Contemporary History* 32, No. 1 (January 1997), pp. 100-101

נראה היה כי ישראל תשנה את דעתה. יומיים לאחר מכן העביר רבין לסיסקו את תשובתה הסופית של ממשלת ישראל למסמך יארינג. כצפוי, התשובה הישראלית לא כללה יזמות חדשות או רעיונות חדשים להסדר וגם לא הציגה גמישות בעמדת ירושלים, כפי שביקשו לראות בושינגטון, ולכן עוררה אכזבה הן בממשל האמריקני הן במצרים.⁷⁰

דווקא בשלב הזה, כאשר הקיפאון הכה שורשים וכל צד האשים את האחר בעקשנות ובקשיחות עמדותיו באשר לשלום, מצא רוג'רס את ההזדמנות לפרוץ את המבוי הסתום ופתח במאמץ דיפלומטי חדש. ב-16 במרס קיים מזכיר המדינה מסיבת עיתונאים וביקש לעשות סדר בבילי היזמות הדיפלומטיות השונות ובעמדות של הצדדים כלפי ההסדר, אך יותר מכול ביקש להדגיש שוב את קווי המדיניות האמריקנית בעניין. לצד התמיכה בשליחות יארינג, במתן ערבויות בין-לאומיות ובהקמת כוח בין-לאומי לשמירה על השלום, התייחס רוג'רס לשיקול הגאוגרפי שבמשא ומתן בין הצדדים. לדבריו, בעולם המודרני אין לדבר משקל רב כל כך כמו בעבר, והוא "בדרך כלל אינו חשוב". היה זה "חץ" שאותו שלח מזכיר המדינה לעבר ישראל, אשר כל עמדתה המדינית והצבאית נשענה על השיקולים הטריטוריאליים. רוג'רס המשיך ואמר כי "אם לא יושג הסדר שלום בעתיד הנראה לעין, יתפתח מצב מסוכן מאוד העלול אף להוביל למלחמת עולם שלישית." הוא הבליט את הצורך למצוא את עמק השווה בין ישראל למצרים בשאלת השטחים והביטחון (הסדרים מתאימים לשארם א-שייח' ולפירוז סיני), וציין שהעמדה האמריקנית היא "שאסור לישראל לזכות בטריטוריה, חוץ משטחים בלתי מהותיים הדרושים לצורכי ביטחון."⁷¹

כחודש לאחר מכן, ב-19 באפריל, מתוך רצון לסייע לתחושת הביטחון של ישראל ולהעניק לירושלים תמריץ להתגמש מעט בעמדתה המדינית, הכריזה ארצות הברית על העברת שניים-עשר מטוסי פאנטום נוספים לישראל.⁷² באותו היום נועדו ראש הממשלה מאיר, שר הביטחון דיין ושר החוץ אבן עם השגריר בארבור והגישו את הצעתה של ישראל להסכם פתיחת תעלת סואץ במסגרת נסיגה ישראלית מקו המים. ארבעה תנאים בסיסיים עלו מתוך ההצעה: סיום מצב הלחימה; שיט חופשי בתעלת סואץ; אם יחידות צבאיות מצריות או סובייטיות יחצו את התעלה, יהווה הדבר "קזוס בלי" אשר משמעותו חיסול ההסכם; קו הגבול הסופי בין ישראל למצרים, אשר אליו ייסוג צה"ל לבסוף, ייקבע במסגרת הסדר שלום. כן ביקשה ממשלת ישראל לשוב לקבל מארצות הברית מספר

70 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2073 Pol, 27-14 Arab-ISR, Your Meeting with Ambassador Rabin – Briefing Memorandum, Sisco to The Secretary, February 24, 1971; State 033689 – Tel Ext 21814, Action: AmEmbassy Tel-Aviv, February 26, 1971; רבין (לעיל הערה 65), עמ' 332-333; גזית (Gazit, לעיל הערה 43), עמ' 66.

71 א"מ, ח"צ 4548/7, מספר 171, הרי נוסח הרשמי של מסיבת העיתונאים של רוג'רס, וושינגטון אל המשרד, 16 במרס 1971; ריאד (Riad, לעיל הערה 2), עמ' 193.

72 NA, RG 59, 1970-1973, Box 1750 DEF, 12-5 ISR, Limited Official use Cairo 858, USint Cairo to Secstate WashDC, April 20, 1971; State 067659 – Tel Ext 29464, Action: USint Cairo, April 21, 1971; *The New York Times*, April 20, 1971

הבטחות וערבויות, אשר ברובן נגעו בנושאים מדיניים וצבאיים. העיקריות שבהן היו הכרה בכך כי הפריסה החדשה של כוחות צה"ל "לא תתפרש כצעד בדרך לנסיגה ישראלית נוספת בהעדר הסכם שלום", וכי הממשל האמריקני לא יראה בהסכם מסמך התחייבות ישראלי "לנסיגה [נוספת] בעתיד אל קו הגבול הבין-לאומי או לכל קו אחר אשר לא יוסכם עליו במהלך משא ומתן".⁷³ אולם, על אף הנכונות הישראלית לבצע נסיגה ראשונית, נותר סאדאת איתן בעמדתו והמשיך לתבוע בתוקף כי תותר חצייתם של כוחות מצריים מזוינים אל צדה המזרחי של התעלה. בתמורה הוא הסכים להאריך את הפסקת האש בחצי שנה, להתחיל בעבודות לניקוי התעלה ולהתחיל במשא ומתן להסדר כולל. עם זה סאדאת גם הזהיר כי אם מאמצי השלום ייכשלו, "הכוחות [המזוינים] המצריים יהיו חופשיים לפעול". הייתה זו אבן נגף רצינית במאמציו הדיפלומטיים החדשים של רוג'רס, אך הוא לא התייאש.⁷⁴

ב-4 במאי 1971 נחתו בקהיר מזכיר המדינה האמריקני ועוזרו במסגרת מסע למזרח התיכון. מלבד הניסיון להביא להסדר באזור, הייתה לביקור משמעות נוספת: לראשונה נוצר קשר ישיר בין וושינגטון לקהיר, בעוד שבעבר החוט המקשר בין השתיים עבר דרך מוסקבה. במהלך השיחות בין הצדדים החמיא רוג'רס למצרים על "תרומתם המשמעותית" ליצירת אווירה נוחה למשא ומתן, בניגוד לישראל אשר לדבריו לא הציגה גישה מתקדמת ואף לא הבהירה את עמדתה. עם זה, לצד חוסר שביעות רצונה של וושינגטון מן העמדה הישראלית, אמר רוג'רס כי ארצות הברית לא תפעיל לחץ על ישראל, אלא תנסה להוכיח לה שאי אפשר ללמד זכות על עמדתה ושהיא מנוגדת לאינטרסים שלה עצמה.⁷⁵

הואיל ולא היו בידיהם הצעה ישראלית בנוגע לרעיון פתיחת התעלה ואף לא תכנית אמריקנית מוגדרת, נשענו רוג'רס וסיסקו בשיחותיהם עם המצרים על כמה עקרונות יסוד שעליהם הייתה הסכמה ישראלית-מצרית מסוימת: הצורך בהארכה נוספת של הפסקת האש; פתיחה מחודשת של התעלה; נסיגה ישראלית כלשהי מאזור התעלה; וששתי הנקודות האחרונות הן רק ראשית התהליך המדיני ולא סופו. אופטימיות זהירה השתקפה מדבריו של רוג'רס, אך לדידו התחושות בצד המצרי היו הפוכות לחלוטין. מצרים חזרה על עמדתה הקשוחה והצהירה על נכונותה לשלום אם יתקיימו שני תנאים: נסיגה מכל

73 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2642 Pol, UAR-US, Secret Cairo 883, USint Cairo to Secstate WashDC, April 22, 1971; א"מ, ח"צ 4549/7, שיחה עם מייקל סטרנר ביום 27 באפריל, מ' גזית אל שר החוץ, 28 באפריל 1971.

74 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2390 Pol, ISR-US, Israeli Proposal on Opening Suez Canal, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, April 19, 1971; Israeli Proposal for Reopening of Suez Canal, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, April 19, 1971

75 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2642 Pol, UAR-US, Secret Tel-Aviv 2662, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, May 7, 1971; Box 2075 Pol, 27-14 Arab-ISR, Secret Rome 2933, AmEmbassy Rome to Secstate WashDC, May 8, 1971; ריאד (Riad), לעיל הערה (2), עמ' 197-204.

השטחים הכבושים ופתרון לבעיית הפליטים. כן ראו המצרים "חשיבות מכרעת" בביקורו של רוג'רס, משום שבעיניהם תוצאותיו יקבעו אם פני האזור לשלום או למלחמה.⁷⁶ שש שעות וחצי לאחר שסיימו את שיחתם האחרונה עם סאדאת, פתחו רוג'רס וסיסקו, ב-6 במאי, בסדרת מפגשים עם מאיר ועם בכירים בממשלתה. גם בישראל לא ראו האמריקנים נחת. האווירה בפגישה הראשונה הייתה קשה, ולא פעם החליפו ראש ממשלת ישראל ומזכיר המדינה האמריקני עקיצות הדדיות. חילופי הדברים החריפים הביאו למחרת את שר הביטחון דיין ליזום פגישה אישית עם ססיסקו, אשר התרכזה בעיקר סביב שאלת ההסדר החלקי עם מצרים ועלו בה הצעות ישראליות גמישות במיוחד. שעות ספורות לאחר מכן שבו מזכיר המדינה האמריקני ועוזרו וקיימו דיון נוסף עם ראש הממשלה מאיר, עם סגנה יגאל אלון, עם שר החוץ אבן, עם שר הביטחון דיין, עם השגריר רבין ועם בכירים נוספים. הפעם הפגישה הייתה נינוחה הרבה יותר, ובמהלכה התגלו לא מעט נקודות הסכמה בין ישראל לארצות הברית. אולם ראש הממשלה מאיר עדיין עמדה על תביעתה לאסור על כוחות מצריים לחצות את תעלת סואץ, ואף דרשה שקו בר-לב לא ייהרס עד שייחתם שלום. יחד עם זאת, רמזו מאיר ודיין על אפשרות של נסיגה ישראלית למרחק קצר יותר (כעשרה ק"מ) מן הטווח שהציעו המצרים אם יתמלאו דרישותיה של ישראל.⁷⁷

כשחזר רוג'רס לווינגטון, המשיך ססיסקו מירושלים לקהיר, בהסכמת ישראל ובעידודה, וב-9 במאי נפגש עם סאדאת ועם שאר צמרת ההנהגה המצרית. הוא מסר את קווי היסוד של העמדה הישראלית להסדר ושטח את הפרטים שעלו בפגישתו עם דיין. ססיסקו הסביר שלא הביא עמו מסמך עקרונות מן הישראלים, אך הבליט דווקא את ההשקפות המקבילות בין הצדדים, ולכן ציין ש"אם ניתן יהיה להגיע להבנה על היסודות להסדר לא יהיה קשה לנסח דברים על הנייר." אולם חרף דבריו על עמדה ישראלית חדשה ו"לא וכחנית", הלך הרוחות במצרים לא השתנה. המצרים טענו כי ארצות הברית הגישה להם הצעה משפילה, גרועה ובלתי מתקבלת על הדעת. על כן הם דחו את עצם היזמה והדגישו שלעולם לא יוותרו על שעל מאדמתם הכבושה, לא יתמקחו על זכויות העם הפלסטיני ולא יסכימו להציג את סוגיית פתיחת התעלה כפתרון חלקי.⁷⁸

76 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2642 Pol, UAR-US, Secret Tel-Aviv 2662, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, May 7, 1971; Box 2075 Pol, 27-14 Arab-ISR, Secret (Riad), Rome 2933, AmEmbassy Rome to Secstate WashDC, May 8, 1971 (הערה 2), עמ' 197-204.

77 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2075 Pol, 27-14 Arab-ISR, Secretary Visit Middle East: Secretary's Meeting with Prime Minister Meir and GOI Cabinet Members May 7, USint Cairo to Secstate WashDC, May 9, 1971; Box 2642 Pol UAR-US, Sisco-Sadat Conversation, May 9, USint Cairo to Secstate WashDC, May 9, 1971 (לעיל הערה 65), עמ' 122; אבן (לעיל הערה 11), עמ' 469-470; דיין (לעיל הערה 3), עמ' 526-527.

78 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2642 Pol UAR-US, Sisco-Sadat Conversation, May 9,

הכישלונות הרבים שנחלה מחלקת המדינה לא עצרו את רוג'רס וסיסקו, ואלה ניסו להמשיך ולקדם את יזמתם המדינית. בינתיים, להפתעתם, חתמו ב-25 במאי הנשיא סאדאת והנשיא הסובייטי פודגורני על חוזה ידידות לשיתוף פעולה של חמש-עשרה שנה בין מצרים לברית המועצות. הידוק הקשרים בין המצרים לסובייטים לא הרפה את ידיה של מחלקת המדינה, והיא המשיכה להישען על ההנחה שישראל ומצרים מעוניינות בהסכם ביניים, ושהן רוצות שארצות הברית תפעל להשגתו.⁷⁹ אולם עד מהרה נחשפה מחלקת המדינה לאכזבה נוספת. ב-28 ביולי, ערב הגעתו של ססיסקו לישראל למסע תיווך נוסף, הצהירה ראש הממשלה מאיר מעל בימת הכנסת, כי אמנם ישראל מעריכה היטב את חשיבות היחסים עם האמריקנים ואף תעשה כל מה שביכולתה לשמור עליהם, אבל אין זה אומר שהיא חייבת להסכים לכל הצעה אמריקנית להסדר. בכל מה שנוגע לביטחון ישראל ההחלטה על כך נמצאת בידיה שלה, הוסיפה מאיר.⁸⁰

נאומה של מאיר סתם את הגולל על שליחות ססיסקו עוד לפני שזו החלה. על כן, כמו בפעמים הקודמות, נדרשו מזכיר המדינה ועוזרו להשיג תגובה ישראלית חיובית למהלך מדיני באמצעות הבטחות לסיוע אמריקני. לאחר שבשלהי 1971 הודיעו האמריקנים על נכונותם לחדש את הספקת מטוסי הקרב לישראל, נפתחה שנת 1972 בשורת מפגשים בין ססיסקו לרבין בנושא היקף הסיוע. הדיונים בין השניים נעשו תכופים יותר ויותר, ולצד השיחות על עסקת המטוסים עלתה גם היזמה ל"שיחות קרבה" בין ישראל למצרים. הרעיון היה כי הנציגים הישראליים והערביים יימצאו בקרבה פיזית זה לזה, אך לא באותו החדר ובוודאי שלא ינהלו מגעים ישירים זה עם זה, אלא הדיונים יתנהלו דרך צד שלישי, קרי ארצות הברית. ססיסקו ביקש מרבין תגובה ישראלית חיובית להצעה, אך האחרון רמז שישראל תעביר תשובה אוהדת על פי הגישה האמריקנית בשאלת הספקת מטוסי הקרב.⁸¹

USint Cairo to Secstate WashDC, May 9, 1971; Secret Cairo 1103, USint Cairo to Secstate WashDC, May 9, 1971; Box 2075 Pol, 27-14 Arab-ISR, Secret Cairo 1231, USint Cairo to Secstate WashDC, May 20, 1971; State 088242, Action: USint Cairo, May 20, 1971

NA, RG 59, 1970-1973, Box 2642 Pol, UAR-USSR: UAR-USSR Friendship Treaty, 79 Action, USint Cairo, May 28, 1971; NARA, RG 59, 1970-1973, Box 2076 Pol, 27-14 Arab-ISR, Arab-Israel: Summary of Recent Developments for Talk with British, Action: Amembassy London, July 19, 1971; Box 2642 Pol, UAR-US: UAR Minister Briefed on Middle East Developments, Action: USint Cairo, July 23, 1971

80 דברי ימי הכנסת, כרך 61, לו, מושב שני, הישיבה ה-217 של הכנסת השביעית, 28 ביולי 1971, עמ' 3651; PriMin Meir Comments on ;3651 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2386 Pol, 15-1 ISR: Suez Negotiations July 28, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, July 29, 1971

81 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2078 Pol, Arab-ISR, Sisco-Rabin Conversation, November 18, Action: USint Cairo, November 18, 1971; Box 1750 DEF, 12-5 ISR: Memorandum of Conversation, Aircraft for Israel, Yitzhak Rabin, with Joseph J. Sisco, January 10, 1972; Memorandum of Conversation, Israeli Position on Middle East

לא עבר זמן רב, וב-2 בפברואר 1972 הגיעו ארצות הברית וישראל להסכמה כפולה ביניהן: הן בדבר מטוסי הקרב הן בדבר "שיחות הקרבה". ההבנה הישראלית-אמריקנית הושגה לאחר שארצות הברית הבהירה, כי היא דבקה בעמדתה שלא לאפשר לאף אחד מהצדדים להציב תנאים מוקדמים למשא ומתן וגם הסכימה עם ישראל, שאל לה לשנות את תשובתה למזכר יארינג מפברואר אשתקד, כפי שדרש סאדאת בתמורה לכניסת מצרים ל"שיחות הקרבה". כן הבטיחה ארצות הברית שלא להעלות רעיונות חדשים מול המצרים או להניח בפניהם הצעות חדשות להסדר בשם ממשלת ישראל מבלי להיוועץ עמה תחילה. מן הפן הצבאי, התחייב הממשל האמריקני להעביר לישראל ארבעים ושניים מטוסי פנטום ושמונים ושניים מטוסי סקיהוק במהלך השנים 1972-1974. לאחר ההבהרות האמריקניות העבירה מאיר את הסכמת ממשלת ישראל ליזמת "שיחות הקרבה" עם המצרים בתיווך אמריקני.⁸²

הידיעות על העסקה האמריקנית-ישראלית להספקת מטוסי קרב, אשר גררה תגובה חיובית מצד ישראל לרעיון "שיחות הקרבה", עוררו כעס רב בקרב מדינות ערב בכלל ובקרב מצרים בפרט, עד כדי קריאה לפגוע באינטרסים הכלכליים והמדיניים של ארצות הברית. המצרים חשו מתוסכלים וחסרי אונים נוכח הסיוע הצבאי שזכתה לו ישראל, לא רק מכיוון שהמחיש את גודל התמיכה האמריקנית בישראל וחיזק את צבאה של האחרונה, אלא בייחוד בשל חוסר היכולת המצרית לפרוץ את הסטטוס-קוו באמצעות מהלך צבאי. עוד נשק ומטוסים לישראל פירושם אובדן החלופה צבאית והישארות אך ורק עם הקלף המדיני.⁸³ על כן, למרות שבשלהי 1971 היה נכון סאדאת לקבל את ההצעה לקיים "שיחות קרבה" עם הישראלים, עתה משחלפה "שנת ההכרעה" ללא השינוי המיוחל – חזר בו הנשיא המצרי מכוונתו. מתוך מודעות למצבו הפנימי ולרעש שעוררה עסקת הנשק האמריקנית-ישראלית, החליטה מחלקת המדינה לא ללחוץ על סאדאת ולהמתין בסבלנות

Negotiations, Yitzhak Rabin, with Joseph J. Sisco, January 11, 1972; Memorandum for the President, Discussions with Ambassador Rabin on Provision of Aircraft to Israel, William P. Rogers, January 14, 1972

NA, RG 59, 1970-1973, Box 1750 DEF, 12-5 ISR: Memorandum for the President, 82 Sisco-Rabin Talks on Arms and Suez Canal Agreement, William P. Rogers, January 17, 1972; Memorandum for the President, Sisco-Rabin Talks on Arms and Suez Canal Agreement, William P. Rogers, January 24, 1972; Memorandum for the President, Sisco-Rabin Talks on Arms and Suez Canal Agreement, William P. Rogers, February 2, 1972; Lester A. Sobel, *Israel and the Arabs: The October 1973 War*, New York: Facts on File, 1974, p. 43

NA, RG 59, 1970-1973, Box 2059 Pol, ;3.2.1972, אל-ג'מהוריה, 7.1.1972; 83 אל-אהראם, 27 Arab-ISR, Secret Cairo 0340, USint Cairo to Secstate WashDC, February 3, 1972; סאדאת מסר לברגוס ב-6 בינואר כי מצרים תיאלץ להילחם אם אדמתה "לא תוחזר כחלק מפתרון מדיני". ראה על כך ב-27 Arab-ISR, Secret Cairo 071, USint Cairo to Secstate WashDC, January 6, 1972.

עד יעבור זעם. אבל הזעם לא עבר, וב-6 במרס 1972 בריאיון ל"ניוזוויק" קבר סאדאת את יזמת "שיחות הקרבה" כאשר אמר "ביחס למה שמכנים שיחות הקרבה או שיחות של בית מלון עם מר סיסקו – הרעיון הזה מת".⁸⁴

בשונה מן הקיפאון המתמשך במזרח התיכון, ידעה המערכת הבין-גושית התפתחויות חיוביות במהלך שנת 1972. ב-22 במאי הגיע הנשיא ניקסון מלווה בהנרי א' קיסינג'ר, היועץ לביטחון לאומי, לביקור רשמי במוסקבה. מטרת הפסגה הייתה לדון בצורך לפקח על מירוצי החימוש הגרעיני בין שתי המעצמות, והיא הייתה שיאן של שיחות אמריקניות-סובייטיות בעניין (SALT – Strategic Arms Limitation Talks), שהחלו כבר ב-1969. יחד עם זאת, כחלק ממדיניות ה"זיקה" האמריקנית, טענו ניקסון וקיסינג'ר, כי אין לראות בשאלת הפיקוח על הנשק הגרעיני נושא נפרד בשיחות, אלא יש לקשור אליו גם סוגיות נוספות העומדות על סדר יומן של שתי המעצמות, כגון המלחמה בווייטנאם והמשבר במזרח התיכון.⁸⁵

בחלוף ארבעה ימים מתישים של משא ומתן מפרך הגיעה הפסגה לסיומה בהסכם אמריקני-סובייטי לפיקוח על הנשק הגרעיני של שתי המעצמות. עתה, לאחר שסר המתח סביב סוגיית הגרעין, נדחקו יתר הסוגיות הבין-לאומיות הבוערות הצדה, ובהן גם זו של המזרח התיכון. יתרה מזו, הממשל האמריקני ביקש דווקא להמשיך "באסטרטגית הקיפאון במזרח התיכון" עד שיחליט הקרמלין לשנות את הקו המדיני שלו כלפי האזור או לחלופין עד שמדינות ערב המתונות יאותתו לווייטנאם על נכונותן להגיע להסדר עם ישראל בשלבים. הדבר בא לידי ביטוי בנוסח ההודעה המשותפת, שבו הסעיף העוסק בזירה המזרח תיכונית היה למעשה ריק מתוכן ולא הכריז על מפנה משמעותי במדיניות הבין-מעצמתית כלפי האזור.⁸⁶

אכזבה ותסכול נפלו על מצרים לנוכח פירות הבוסר של "פסגת מוסקבה". תוצאות פגישת הפסגה במוסקבה היו הקש האחרון מבחינת סאדאת. בעיניו ובעיני רבים בצמרת ההנהגה המצרית התגשם החשש מפני חוסר ההתעניינות במצב המזרח תיכוני, בעיקר

84 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2059 Pol, 27 Arab-ISR, Secret Cairo 519, USint Cairo to Secstate WashDC, February 18, 1972; Secret State 028781, Secstate WashDC to USint Cairo, February 18, 1972; Box 2079 Pol, 27-14 Arab-ISR, Memorandum of Conversation, Middle East, Angel Sagaz, Spanish Ambassador to US with Joseph J. Sisco, March 20, 1972; את ריאיון סאדאת ראה ב- Newsweek, March 6, 1972.

85 וויליאם ב' קוונדט, עשור של החלטות – המדיניות האמריקנית כלפי הסכסוך הערבי-ישראלי 1967-1976, תל-אביב: משרד הביטחון, תש"ם, עמ' 167; הנרי קיסינג'ר, שנתיי בבית-הלבן, תל-אביב: עידנים, תשמ"א, עמ' 1236.

86 קיסינג'ר (לעיל הערה קודמת), עמ' 1282-1283, 1540 א"מ, ח"צ 5294/6, ארצות הברית: הנשיא ניקסון במוסקבה, סיכום של ההצהרות המרכזיות וההסכמים במהלך ביקורו של הנשיא ריצ'רד ניקסון בברית המועצות, 22-30 במאי 1972; NA, RG 59, 1970-1973, Box 2079 Pol, 27-14; Arab-ISR, Secret WH21787, The White House to State Department, May 31, 1972.

מצד ברית המועצות, אשר לטענת מצרים הייתה שבעת רצון מן המצב של "לא שלום ולא מלחמה". לתוצאות ועידת הפסגה נוספה גם חוסר הנכונות של הקרמלין לספק מטוסים וציוד צבאי למצרים, אשר אמורים היו לסייע לה לצאת למתקפה מול ישראל. לבסוף, הביאו כל אלה את סאדאת לבקש את הוצאת היועצים הסובייטיים ממצרים. ב-8 ביולי, יומיים לאחר שקיבל לידי משגריר ברית המועצות בקהיר את הדו"ח על תוצאות ועידת הפסגה, הוא מסר לשגריר את הודעת הפינוי.⁸⁷

צעדו של סאדאת, גירוש למעלה מ-12,000 יועצים סובייטיים, הכה בתדהמה את ברית המועצות ואת העולם המערבי כאחד. לראשונה מאז אמצע שנות החמישים קרסה ההנחה האמריקנית, כי אויבי ישראל הם בעלי בריתה של ברית המועצות ומשום כך בעלי זיקה מזרחית מובהקת. למעשה, אף אחד בווינגטון לא העריך שהנשיא המצרי יוותר ללא תמורה על קלף מיקוח בדמות פינוי הסובייטיים לפני שיקיים משא ומתן. אמנם קיסינג'ר שיער כי בשלב מסוים סאדאת יצטרך לשנות כיוון ממזרח למערב ויגלה רצון להתקרב אל האמריקנים על חשבון פינוי הנוכחות הסובייטית בארצו, אך גם מחלקת המדינה וגם המועצה לביטחון לאומי לא העריכו שהמחווה תגיע מהר כל כך. עתה, לכאורה, נוצרה קרקע חדשה במגרש הדיפלומטי, אבל יחלפו עוד כמה חודשים עד שהמזרח התיכון יעבור לקדמת הבימה בסדר היום הבין-לאומי ובייחוד בסדר היום האמריקני.⁸⁸

ב-7 בנובמבר 1972 נבחר ניקסון שוב לנשיא וזכה בכהונה נוספת בבית הלבן. חודשיים לאחר מכן, ב-27 בינואר, חתמו האמריקנים והצפון-ווייטנאמיים על ההסכם שהביא לסיום מלחמת וייטנאם. כזכור, המזרח התיכון תפס רמת קדימות משנית בסדר היום של ממשל ניקסון עוד ב-1969, וזאת על אף ההצהרות על היותו "חבית אבק שריפה". עתה, לאחר שהמשבר בווייטנאם הסתיים, יכלה ווינגטון להסיט את תשומת לבו אל המזרח התיכון ולמקד את עיקר מאמציה להבאת שלום לחלק זה של העולם. ואכן, חודש פברואר 1973 זימן לממשל האמריקני שורת ביקורים של אורחים מן האזור, אשר הותירו להסדר המדיני סיכוי מסוים. שניים מהם נוגעים להיבט העיקרי של הסכסוך המצרי-ישראלי דאז: ביקור

87 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2079 Pol, 27-14 Arab-ISR, June 5, 1972, USint Cairo to Secstate WashDC, June 2, 1972; Memorandum of Conversation, Middle East, Angel Sagaz, Spanish Ambassador to US with Joseph J. Sisco, March 20, 1972; Ismail Fahmy, *Negotiating for Peace in the Middle East*, London: Croom Helm, 1983, pp. 5-9; ביטי (Beattie, לעיל הערה 64), עמ' 124-125. סאדאת (לעיל הערה 2), עמ' 174; מחמד חסנין היכל, הספינקס והקומיסר – עלייתה ושקיעתה של ההשפעה הסובייטית בעולם הערבי, תל-אביב: עם עובד 1981, עמ' 241.

88 א"מ, ח"צ 5369/12, מספר 132, מצרים, ווינגטון אל המשרד, 18 ביולי 1972; ריצ'רד רוזקרנץ, "יעדיה של מדיניות ארצות הברית במזרח-התיכון", איתמר רבינוביץ וחיים שקד (עורכים), המזרח התיכון וארצות הברית, תל-אביב: עם עובד, 1990, עמ' 46; מחמוד פוזי, אל-סאדאת אל-זעים אל-מפתרי עליה, אל-קאהרה: דאר אל-נשר אל-האתייה, 1995, עמ' 195; NA, RG 59, 1970-1973, Box 2079 Pol, 27-14 Arab-ISR, Secret Cairo 1911, USint Cairo to Secstate WashDC, July 6, 1972.

חאפז אסמאעיל, יועצו של סאדאת לביטחון לאומי, ולאחריו ביקורה של ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר.⁸⁹

ב-23 בפברואר נועד האורח המצרי עם הנשיא ניקסון ובמהלך היומיים הבאים נפגש גם עם מקבילו האמריקני בעיירה קטנה בשם ארמונק (Armonk), אשר נמצאת במדינת ניו-יורק. אסמאעיל דיבר באותו הלהט, הטון והסגנון שבהם השתמשו נציגיה השונים של מצרים בשיחותיהם עם האמריקנים בשנים האחרונות: הגרגירים בשעון החול הולכים ומתמעטים; יש צורך להגיע להסדר עוד השנה; למצרים אין יותר סבלנות. לאחר שהעלה לרמת שיא את מידת הדחיפות לפתרון הסכסוך, פרש אסמאעיל את משנתו של סאדאת להסדר עם ישראל. מצרים התנגדה להסכם חלקי שיעמוד בפני עצמו ויקדם את הרעיון לפתיחת התעלה, אך גילתה נכונות להסכם ביניים כצעד ראשון לקראת הסדר כולל. היא הסכימה לקיים נורמליזציה ביחסים עם ישראל, אבל לא במסגרת הסכם השלום הנידון כעת עם מצרים ולא באופן מיידי. יהיה צורך להמתין עד שישראל תגיע להסדר, עם סוריה, עם ירדן ועם הפלסטינים, התואם בעקרונותיו לזה של מצרים, ציין אסמאעיל. מכאן, שההצעה המצרית להסכם עם ישראל לא כללה חילופי שגרירים, פתיחת גבולות למעבר בני אדם וסחורות, חתימה על הסכמי סחר, כיאה למדינות שהשלום והיחסים הדיפלומטיים שוררים ביניהן, וחשוב מכול, לא כללה הכרה מלאה של מצרים בישראל.⁹⁰

לאילו עקרונות כן הסכימה מצרים? ביטול מצב הלחימה בין שתי המדינות; תנועה חופשית של כלי שיט ישראליים במצרי טיראן ובתעלת סואץ; הפסקת החרם הכלכלי על ישראל; ביטול המנהג המצרי לצרף הסתייגות לכל הסכם בין-לאומי שעליו היא חתומה בדבר אי-תחולת ההסכם על ישראל; התחייבות מצרית וישראלית לא להתערב זו בענייניה הפנימיים של זו; והסכמה על פירוז שטחים, שיתבצע משני עברי הגבול, הישראלי והמצרי. המחיר שאותו דרשה מצרים בתמורה לסוג השלום שאותו הציעה היה פשוט וברור מבחינתה: על ישראל לסגת באופן מלא מכל השטחים שכבשה במהלך מלחמת יוני 1967 ולהשיב לפליטים הפלסטינים את מלוא זכויותיהם. רק על בסיס ההתחייבות הזו, הדגיש הנציג המצרי, תסכים מצרים להיכנס למשא ומתן ולדון בסידורי ביטחון הקשורים לפירוז שטחים ולפיקוח הבין-לאומי. כמו תמיד, גם עתה, שמרה מצרים על עמדתה, כי יש לחתור לפתרון כולל של הסכסוך הערבי-ישראלי ולא לגבש הסכמים נפרדים בין ישראל

89 *The New-York Times*, November 10, 1973; ניקסון אמר לגרומיקו, שר החוץ הסובייטי, כי "יקדיש תשומת-לב אישית למזרח התיכון לאחר שתוסדר שאלת וייטנאם." ראה על כך בספרו של קיסנינג'ר (לעיל הערה 84), עמ' 13.

90 א"מ, ח"צ 5296/2, מספר 571, על ביקור חאפז אסמאעיל בווינגטון ובניו-יורק, אורי גורדון, נאו"ם אל מא"ם ב, 2 במרס 1973; רבין (לעיל הערה 65), עמ' 383-385; USUN, NPMS/ NSCF/ Country Files – Middle East, Vol III [Memcons], Box 131, Memorandum of Conversation, Mr. Muhammad Hafiz Ismail, with Dr. Henry A. Kissinger, February 25, 1973; Memorandum of Conversation, Mr. Muhammad Hafiz Ismail, with Dr. Henry A. Kissinger, February 26, 1973.

לשכנותיה. היא לא הייתה מוכנה להסכים לפשרה בנושא זה, חוץ מהאפשרות שבשלב הראשון יקודם הסדר בזירה הישראלית-מצרית.⁹¹

בתום הדיונים עדכן קיסינג'ר את רבין על פרטי ההצעה המצרית. הלה אמנם ראה בדבריו של אסמאעיל "התבטאויות מעניינות", אך חרף העניין הרב שגילה בהצעות המצריות לא יצאה הבשורה משיחות קיסינג'ר-אסמאעיל. גם קיסינג'ר עצמו העיד כי השיחות "השאירו אותנו עם מעט סיבות לאופטימיות". יומיים לאחר שסיים אסמאעיל את ביקורו, הגיעה ראש הממשלה מאיר לווינגטון. היא נפגשה ב-28 בפברואר עם קיסינג'ר וב-1 במרס עם הנשיא ניקסון. קיסינג'ר תבע "הצעות חדשות" מצד ישראל, שהתפרשו בעיני האחרונה כוויתורים נוספים לערבים. מאיר, לצד הבקשות השגרתיות להספקת נשק ומטוסים, שבה וציינה את רצונה להיכנס למשא ומתן בחסות אמריקנית, אשר יוביל את הצדדים להסכם חלקי או להסכם כולל. היא חזרה על הנכונות הישראלית להגיע להסדר ביניים לפתיחת תעלת סואץ, שבמסגרתו תבצע ישראל נסיגה מוגבלת, אך סירבה למהלך אשר יתווה את קו הגבול הסופי טרם ייכנסו הצדדים למשא ומתן. כן הסכימה מאיר להמשך הפעילות האמריקנית בשני ערוצים דיפלומטיים. קרי, שיחות חשאיות עם המצרים ועם הסובייטים לבחינת התנאים להסדר כולל, תוך מתן פומבי למשא ומתן להסכם ביניים. אולם ראש ממשלת ישראל תבעה מן האמריקנים שלא לייצג את ישראל בשיחות החשאיות ולתאם את הצעותיהם עמה לפני הבאתם אל שולחן הדיונים. קיסינג'ר הסביר כי נקודת המוצא לשיחות עם אסמאעיל היא "ריבונות – מול ביטחון": ישראל תכיר בריבונות המלאה של מצרים על כל סיני, ובתמורה תסכים מצרים לנוכחות צבאית ישראלית (ייתכן במסווה אזרחי) בכמה נקודות בחצי האי. מאיר הסכימה, ובתמורה אישר ניקסון עקרונית הספקה נוספת של מטוסי קרב לישראל.⁹²

במהלך החודשים אפריל-מאי 1973 החלו לזרום לווינגטון דיווחים, הן ממצרים הן מחוצה לה, על תחושת ייאוש הולכת וגוברת בהנהגה המצרית וברחוב המצרי מן המהלכים הדיפלומטיים האמריקניים. גם בישראל הבחינו בכך ולמרות הדעות החלוקות בין ההנהגה המדינית לצמרת הביטחונית, נטתה הראשונה לפרש את ההיערכות הצבאית המצרית לאורך תעלת סואץ כמהלך אשר יוביל לחידוש הלחימה. מובן, שארצות הברית התנגדה לחלופה הצבאית של מצרים, כמו גם לטיעון של שימוש בחלופה זו, ואף הדגישה שלא

USUN, NPMS/NSCF/ Country Files – Middle East, Vol III [Memcons], Box 131, 91 Memorandum of Conversation, Mr. Muhammad Hafiz Ismail, with Dr. Henry A. Kissinger, February 25, 1973; Memorandum of Conversation, Mr. Muhammad Hafiz Ismail, with Dr. Henry A. Kissinger, February 26, 1973; *Washington Post*, February 26, 1973; Henry A. Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston: Little, Brown & Company, 1982, pp. 210-216; רבין (לעיל הערה 65), עמ' 383-385.

92 קיסינג'ר (Kissinger), לעיל הערה 90, עמ' 216-222; Richard B. Parker, *The October War*; עמ' 63; *A Retrospective*, Gainesville: University Press of Florida, 2001, p. 63; רבין (לעיל הערה 65), עמ' 383-389; גולדה מאיר, חיי, תל-אביב: ספרית מעריב, 1975, עמ' 300.

תפעל תחת איום מתמיד של פתיחה במלחמה. היא ציינה שתעשה כל שביכולתה כדי לקדם הסדר שלום, וקשרה את מאמציה אלה לרגיעה הנחוצה באזור.⁹³

אחד מן המאמצים הללו התקיים ב-20 במאי, עת נפגשו בחשאי קיסניג'ר ואסמאעיל בפאריס. הייתה זו פגישת המשך לדיונים שהתקיימו בין השניים כשלושה חודשים קודם לכן. ברם, בעוד שבפברואר הגיע הנציג המצרי עם הצעות מוגדרות להסדר, עתה הוא התייצב לשיחות בידיים ריקות "ולא כדי לדון באופן ממשי במרכיביו של הסדר מצרי-ישראלי אפשרי." בסופו של דבר, דיווח קיסניג'ר לניקסון כי המפגש לא הוביל להתקדמות, וכי הדיונים היו "פחות מועילים" מאלה שנערכו בפברואר. על כן, אף שקיסניג'ר ואסמאעיל נפרדו לשלום לאחר שיחה כנה וידידותית ואף שציפו להתראות שוב בעתיד, ואף הביעו את תקוותם שהשיחות הללו יהיו הצעד הראשון לשלום במזרח התיכון, עלתה הפסימיות לא רק מן הדו"חות של קיסניג'ר לניקסון, אלא גם מתחושותיו ודיווחיו של אסמאעיל לסאדאת. עבור השניים האחרונים הייתה זו גם החותמת האחרונה למלחמה שתפרוץ חמישה חודשים לאחר המפגש בפריס.⁹⁴

ב-18 ביוני 1973 הגיע לאוניד א' ברז'נ'יב, מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית, לביקורו הראשון בארצות הברית לקראת כינוס ועידת הפסגה השנייה בין שתי מעצמות-העל. לאחר שהצליחו האמריקנים להשיג הסדר בווייטנאם ולפתור סוגיות אירופיות בוערות, משכה הזירה המזרח תיכונית את מרבית תשומת הלב של ארצות הברית וברית המועצות והיא הייתה עיקר המחלוקת ביחסים שביניהן. אולם, הגם שקיסניג'ר אמר כי "המזרח התיכון הוא הבעיה הקשה ביותר" וכי יש לבחון את דרכי הטיפול במשבר המתמשך באזור, יוחדו לחלק זה של העולם רק השעות האחרונות של הביקור. אי לכך, העקרונות שעליהם הסכימו האמריקנים והסובייטים בסוגיית המזרח התיכון, לא היו בעלי משמעות חדשה או הרי גורל לאזור.⁹⁵

93 NA, RG 59, 1970-1973, Box 2061 Pol, 27 Arab-ISR, Speculation on Military Moves Increases in Cairo, USint Cairo to Secstate WashDC, April 4, 1973; Israeli View of Egyptian War Talk and Government Shuffle, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, April 5, 1973; Israeli Reading of Egyptian Intentions, AmEmbassy Tel-Aviv to Secstate WashDC, May 4, 1973; NARA, RG 59, 1970-1973, Box 2081 Pol, 27-14 Arab-ISR, Prospects for Peace and War in Middle East, USint Cairo to Secstate WashDC, May 4, 1973

94 NA, RG 59, Records of Henry Kissinger, Box 25, Cat C Arab-Israeli War, Memorandum of Conversation, Mr. Muhammad Hafez Ismail, with Dr. Henry A. Kissinger, May 20, 1973; NA, NPMS/NSCF/Country Files – Middle East, Vol VI, Box 132, Memorandum for the President, Meeting with Hafiz Ismail on May 20, from Henry A. Kissinger, June 2, 1973; קיסניג'ר (Kissinger), לעיל הערה 90, עמ' 223–227.

95 א"מ, ח"צ 5368/48, התבטאויות וראיונות, המזרח התיכון בפגישת הפסגה ניקסון-ברז'נ'יב, התבטאויות אנשי הפמליות, ירושלים, 28 ביוני 1973; מספר 309, ההודעה המשותפת ניקסון-ברז'נ'יב, וושינגטון אל המשרד, 26 ביוני 1973.

אכזבה רבה פשטה בקרב הערבים ובפרט בקרב המצרים. אם סאדאת תלה את תקוותו בעשן לבן שיצא מחדרי הדיונים של נציגי שתי המעצמות, הרי שתקווה זו הכזיבה. ארצות הברית וברית המועצות החליטו שלא להחליט וביקשו לשמור על "אווירת ההפשרה" ביניהן. בשלב זה, כאשר הקשרים רק הלכו והתהדקו בין וושינגטון למוסקבה, לא היה טעם מבחינתן להביא את היחסים שוב לנקודת משבר. הסטטוס קוו והקיפאון התאימו לכולם: לארצות הברית, לברית המועצות ולישראל, אך לא למצרים. ב-22 בספטמבר 1973 הושבע קיסנינג'ר למזכיר המדינה החמישים ושישה של ארצות הברית, אבל הוא לא זכה להרבה נחת. שבועיים לאחר השבעתו חווה את טבילת האש הראשונה כמזכיר המדינה. ב-6 באוקטובר, ביום הכיפורים, פתחו צבאות מצרים וסוריה במתקפה צבאית משולבת נגד ישראל. הסיבוב החמישי בין מצרים לישראל החל.

בשעה 8:35, שעון וושינגטון, בעיצומה של המתקפה המצרית בחזית תעלת סואץ, טלפן מזכיר המדינה קיסנינג'ר לאלכסנדר מ' הייג (Haig), ראש המטה של הנשיא ניקסון. לאחר עידכון קצר על המצב באזור, העלו השניים השערות בדבר הסיבות שהביאו לפרוץ הקרבות. הייג תלה את הדברים בבעיות הפנים של ממשל ניקסון, ואילו קיסנינג'ר העלה סיבות נוספות: "אני חושב שמצבנו הפנימי [פרשת "וטרגייט"] הזמין זאת. לדעתי, מה שאולי קרה הוא שהסובייטים אמרו למצרים... שלא תהיה כל התקדמות, אלא אם יתחולל זעזוע במזרח התיכון, והמטורפים האלה זעזעו קצת יותר מדי." בפועל, בשיחת הטלפון הזו הצליחו המצרים להשיג את מטרת-העל, שהציבו לעצמם במלחמת יום הכיפורים. ההכרה האמריקנית בכך שהיה דרוש זעזוע במזרח התיכון כדי להניע את הגלגלים המדיניים – הגשימה את שאיפותיו של הנשיא סאדאת. להבדיל מהתכניות המדיניות-צבאיות של נאצר במלחמת ההתשה, באוקטובר 1973 גם האמריקנים וגם הסובייטים חתרו לפעולה מדינית מהירה כדי לסיים את המלחמה ולשנות את המצב הפוליטי-מדיני במזרח התיכון. כעת, שש שנים לאחר התבוסה במלחמת יוני 1967 ושלוש שנים לאחר המפלה במלחמת ההתשה, היעדים המצריים, שגובשו ביסודם עוד בתקופתו של נאצר, עמדו בהישג יד.

סיכום

המצב החדש שנוצר במזרח התיכון לאחר מלחמת ששת הימים הצריך את ארצות הברית לגבש קווי מדיניות חדשים לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי. מנקודת המבט האמריקנית, תוצאות מלחמת יוני 1967, על ההישגים הכבירים שהנחילה לישראל, קיבעו עוד יותר את הסכסוך המזרח תיכוני. עם זה, חשבו הנשיא ג'ונסון ולאחריו הנשיא ניקסון כי רמת הגולן, חצי האי סיני ושטחי יהודה ושומרון ישמשו כקלפי מיקוח בדרך להשגת הסדר שלום בר-קיימא באזור. בתחילה, הסכימה ישראל עם ההנחה הזו, ושבועיים לאחר מלחמת

ששת הימים הניחה לפתחן של מצרים וסוריה הצעה חד-פעמית להסדר על פי העיקרון של "שטחים תמורת שלום". מצרים הנאצריסטית סירבה, הואיל והייתה מודעת לעובדה שקבלת תנאי השלום של ישראל כמוה ככניעה והודאה בכישלון הלאומיות הערבית במאבקה מול הציונות. עתה, בשונה משנת 1957, עמד בפני נאצר האתגר הגדול של "מחיקת תוצאות התוקפנות", בהתאם למציאות המדינית החדשה של שנת 1967. הנשיא המצרי גיבש לעצמו פעולה מחושבת ומוגבלת אשר ביקשה לפגוע בראש ובראשונה בישראל, אך גם לחולל שינוי בדפוס החשיבה של ארצות הברית. האחרונה נתפסה על ידי נאצר כפטרון של ישראל, מה גם שבעיניה נראה האזור כפצצה מתקתקת. לכן ביקשה מצרים ליצור משבר באזור, שיצטייר כגורם אשר עלול להוביל לעימות בין-מעצמתי, וזאת כדי לגרור את המעצמות הגדולות לכפות הסדר על ישראל. למן השלב שבו פרצה מלחמת ההתשה באביב 1969 ועד לתום הקרבות בקיץ 1970 אחת ממטרותיה העיקריות של ההנהגה הישראלית הייתה להניא את הממשל האמריקני מלאמץ את גישתו של נאצר. אשר על כן, להבדיל מהקרבות העקובים מדם בחזית הצבאית, ידעה ישראל מאבק מתיש גם בחזית המדינית. לא פעם טענו קברניטיה כי חל שינוי בגישה האמריקנית כלפי המזרח התיכון לטובת הצד הערבי, וכי הסחף במדיניותה מסוכן לאינטרסים הביטחוניים של ישראל. טענות מסוג זה שמעו ניקסון ורוג'רס כמה פעמים במהלך 1969–1971, כאשר מזכיר המדינה ניסה להניע את הגלגלים הדיפלומטיים והעלה כמה הצעות לשלום בין ישראל לערבים. מקצתן כללו ויתורים של ישראל בניגוד לרצונה ולמורת רוחו של קיסינג'ר, מבלי לראות תמורה כלשהי מן הצד הסובייטי-הערבי. על כן, זכה מזכיר המדינה האמריקני לתגובות תקיפות וקרירות מירושלים, דבר אשר לא סייע לו במאמציו המדיניים.

אין לטעות ולחשוב שידיה של קהיר היו נקיות ושנאצר וסאדאת לא תרמו דבר לקיבעון של הסטטוס קוו באזור. נאצר פעל בשיטתיות כדי להצית את הזירה המזרח תיכונית למען השגת רווחים מדיניים הנוחים לו. הוא לא היה מוכן להתפשר על עמדותיו המדיניות, גם לא במחיר של פגיעה הרסנית בתשתיות, בציד צבאי ובחייהם של חיילי מצרים ואזרחיה. גם יזמותיו המדיניות של סאדאת השאירו לישראל רק מרווח תמרון צר. מחליפו של נאצר דרש שוב ושוב, כי תותר חצייתם של כוחות מצריים מזוינים אל הגדה המזרחית של תעלת סואץ, ואיים כי אם הגלגלים הדיפלומטיים ייעצרו במסגרת ההסדר החלקי, יהיו כוחותיו חופשיים לפעול. בתנאים הללו היה קשה מאוד לישראל לקבל את הצעותיו של סאדאת להסדר.

ההתבצרות המדינית של שני הצדדים לסכסוך הובילה למבוי דיפלומטי סתום, אשר למרבה הפלא אומץ עם הזמן בידי שתי המעצמות הגדולות. סימנים ראשונים של שביעות רצון מן השמירה על הסטטוס קוו נראו מיד לאחר שהמצרים הפרו את הפסקת האש באוגוסט 1970. ארצות הברית הצהירה שלא תלחץ על ישראל בעניין המגעים המדיניים עם יארינג, ואף שמרה על שתיקה (בדיוק כמו ישראל) כאשר הציע סאדאת את יזמותיו

להסדר. בחזית הבין-גושית לא חתרו האמריקנים והסובייטים ב-1972 וב-1973 להביא להכרעה בסוגיית הסכסוך המזרח תיכוני. גם כאשר גירש סאדאת את היועצים בקיץ 1972 לא השמיעה וושינגטון את קולה. לירושלים היה הדבר נוח, ואילו בקהיר חוסר המעש האמריקני התקבל בתסכול ובזעם. סאדאת, אשר לא נטש את רעיון "מחיקת תוצאות התוקפנות" של נאצר, המשיך את מדיניותו של קודמו ופיתח והעצים את הצבא המצרי מתוך הידיעה שלא יהיה פתרון מדיני עד שלמצרים תהיה היכולת לעמוד מול ישראל מבחינה צבאית. הוא ראה כי לא ניתן יהיה להשיב את הכבוד הערבי דרך המשא והמתן הדיפלומטי, ועל כן החליט להעבירו לשדה הקרב. בעשותו זאת, חולל סאדאת את אחד מן העימותים הקשים ביותר שידע האזור, אך גם טמן בתוכו את הזרע למפנה הגדול ביותר שידע המזרח התיכון מאז קמה מדינת ישראל. רק לאחר מלחמת יום הכיפורים נכון היה הנשיא המצרי להציג עמדות פשרה ולצעוד על המסלול היחיד, שהוביל לבסוף את ישראל ומצרים לשלום.

ברית המועצות בסכסוך הערבי-ישראלי – אינטרסים ומדיניות

חנוך באזוב

רקע: התגבשות המשטר בברית המועצות

בשנת 1917 הגשים ולדימיר לנין את חזון המהפכה הסוציאליסטית-קומוניסטית כפי שהגו מרכס ואנגלס – כינון משטר מדיני המבטל את המאבקים על העושר, ובניין משטר שבו יחולקו הרווחים בצורה שוויונית בין כלל האזרחים. לנין, שהושפע ממשנתם הרעיונית של מרכס ואנגלס, פעל לכונן ברוסיה משטר סוציאלי-דמוקרטי על בסיס הגותם של השניים, שלפיה החברה מקריבה עצמה למען הכלל, ובו מעמד הפועלים יהיה המעמד העיקרי שעליו תתבסס המדינה.¹

כבר בשלב מוקדם יחסית הבין לנין כי לא יוכל לבסס את שלטונו על מעמד הפועלים ברוסיה, שהיה כוח חברתי קטן יחסית וחסר השכלה פוליטית, ולכן הוא ביקש להבריא את המשק ולבסס את התעשיינים ואת החקלאים במדינה. חששו העיקרי היה שהאופוזיציה לא תסכים עם בשורתו המדינית, ולכן הבטיח הטבות לגורמים שיתמכו במשנתו הרעיונית והמדינית, כגון חלוקה מחודשת של קרקעות, פעולות להגברת הביטחון האישי, תמריצים חומריים וכדומה.

השלטון הסובייטי שמוסד ברוסיה בידי לנין ובני בריתו עוצב על פי מודל שנגד במהותו את עקרונות הסוציאליזם, כפי שראו אותם מרכס ואנגלס, משום שלנין ראה במדינה ארגון מיוחד, המארגן את הכוח ומשתמש בו לקידומה של האוכלוסייה. גישה זו כונתה על ידי לנין "הדיקטטורה של הפרולטריון".² המשטר החדש הביא לאי-היענות מצד הפועלים והחקלאים לדרישות השלטון החדש. אי-היענות זו הביאה להתרופפות המשק הרוסי ולמשבר כלכלי חמור – משבר שיתמשך לאורך כל שנות קיומו של המשטר הקומוניסטי ברוסיה.³

1 Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, London: Penguin, 1992, p. 5

2 Vladimir Ilich Lenin, "The Junius Pamphlet", *Collected Works* 22, Moscow: Progress Publishers, 1964, p. 312

3 Пётр Федосеев, "Теоретические проблемы социально-экономического развития", *внутри Вопросы философии* 2, Москва 1980, ст. 5-6

אשר לקידום רעיון המהפכה, עמדתו המרכזית של לנין הייתה כי המהפכה ברוסיה היא ראש גשר לכינון המהפכה בזירה הגלובלית. לדידו, גל המהפכות בזירה הגלובלית יביא לחיסול המעמדות בעלי זכויות היתר ויוביל לכינון משטרים סוציאליסטיים-קומוניסטיים ברחבי הגלובוס כולו.⁴ לנין וטרוצקי היו משוכנעים כבר בשנת 1917 כי כינון המהפכה ברוסיה יוביל לשרשרת מהפכות סוציאליסטיות במערב אירופה. אולם לנין ושותפיו לשלטון נחלו תבוסה כפולה: לא רק שחזונם לא התממש בזירה הבין-לאומית, אלא גם בתוככי רוסיה התארגנה מרידה כנגד הממשל החדש. כדי למגרה וכדי ליצור פחד בקרב מתנגדי המשטר ולשתק את האינטליגנציה הרוסית, השתמש השלטון בטכניקות של טרור נגדי. סטאלין, שירש את השלטון לאחר מות לנין, אף הרחיב את הביעורים הפוליטיים ברחבי האימפריה הסובייטית, ובתקופת שלטונו הוגברו הטרור והרדיפה אחר גורמים שנחשדו בחתרנות נגד הממשל הסובייטי.⁵

הממשל הסובייטי והגברת הפעילות הגלובלית במהלך המלחמה הקרה

בשלושת העשורים הראשונים לקיומו של המשטר הקומוניסטי ברוסיה תפסה מדיניות החוץ מקום שולי בין כלל העניינים שהעסיקו את הממשל הסובייטי. בשנים שבין שתי מלחמות העולם רוכזה מדיניות החוץ הסובייטית בעיקר במישור המסחרי: רוסיה חיפשה שווקים לשיווק מוצריה התעשייתיים והצבאיים כדי לחלץ את המשק הסובייטי מן המשבר שהיה שרוי בו כבר מאז כינון המשטר הקומוניסטי בשנת 1917.⁶ משום כך, עד תום מלחמת העולם השנייה, לא הצליחה ברית המועצות לקדם את המהפכה מחוץ לגבולותיה, אף שהיו כמה ניסיונות ליישמה בגרמניה ובספרד.⁷

התחזקותה של ארצות הברית לאחר מלחמת העולם השנייה כגורם אידאולוגי מנוגד ומתחרה למרכסיזם – הגבירה את פעילות החוץ הסובייטית במישור האידאולוגי. המלחמה הביאה גם לשינוי במערכת הבין-לאומית, ובסופה התחלק העולם למזרח ולמערב על פי שתי תפיסות כלכליות שונות. המערך העולמי החדש יצר מערכת דו-קוטבית. במסגרת זו ניסתה כל מעצמה להשיג את תמיכתן של מדינות רבות ככל האפשר, לשם הגשמת משנתה המדינית, הכלכלית והחברתית. כל מעצמה הייתה מוכנה להשתמש בכל אמצעי שברשותה כדי לקדם את משנתה. מאבק זה זכה לשם "המלחמה הקרה".⁸

4 ולדימיר לנין, כתבים נבחרים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1950, כד, עמ' 5.

5 David J. Dallin and Boris I. Nicolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, New Haven: New Haven-Yale University Press, 1947

6 Seweryn Bialer (ed.), *The Domestic Context of Soviet Foreign Policy*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1981, pp. 249-251

7 Анатолий Краснов, *Гражданская война в Испании*, Москва 1993

8 Charles W. Kegley and Eugene R. Wittkopf, *American Foreign Policy – Pattern and Process*, London 1987, p. 151

התקופה הראשונה שלאחר מלחמת העולם השנייה מצטיירת כתקופה של יציבות ביחסים שבין שתי המעצמות; בעיקר בשל ההסכמים שהן חתמו במהלך המאבק בגרמניה הנאצית. כללי המשחק בין המעצמות לאחר מלחמת העולם השנייה התבססו על למידה הדדית של התנהגות היריב. למרות הקונפליקט האידאולוגי בין שתי המעצמות, הן השתדלו לשמור על רמת קונפליקט נמוכה, ונמנעו ממעורבות ישירה בעימותים שהתפתחו בין מדינות שכנות במזרח התיכון. את מעורבות המעצמות באירועים האזוריים ניתן לחלק לשני סוגים: הסוג הראשון הוא מעורבות כלכלית, שבאה לידי ביטוי בסיוע צבאי, בתמיכה פוליטית, בסיוע מדיני וכדומה; הסוג השני של מעורבות, התבטא במעורבות עמוקה יותר, היינו משלוח של כוחות צבאיים והתערבות ממשית בתהליכים האזוריים. עם זה, ניהלו המעצמות מדיניות של דטנט, שמשמעה הפשרה בין הגושים ונכונות לפתור את המשברים בדרך של הידברות, בעיקר בשל החשש שעימותים מעין אלה יכולים לגלוש למערכות רחבות יותר, עד לעימות גרעיני.⁹

למרות זאת, פעלה כל מעצמה למנוע מיריבתה האידאולוגית את הפצת האידאולוגיה החברתית והכלכלית שלה, ובה בעת תרה אחר בני ברית שיתמכו במשנתה האידאולוגית מול היריבה. במסגרת זו גייסה ברית המועצות לצדה את המפלגות הקומוניסטיות ברחבי העולם, כדי שיסייעו בידה לשווק את משנתה המדינית.¹⁰ לשם מימוש דרכה זו, הגבירה ברית המועצות את פיתוח התעשייה הצבאית בשטחה, והציעה סיוע צבאי וכלכלי למדינות העולם השלישי ולאותן תנועות לשחרור לאומי שביקשו לשחרר את אדמתן מפני הכובש האימפריאליסטי המערבי. העימות שהתפתח בין ברית המועצות לארצות הברית הביא במישרין להתגברותם ולהאצתם של תהליכי החימוש הצבאי והגיוס הפוליטי, שבמסגרתם פעלה כל אחת מן המעצמות לצרף אליה מספר מדינות רב ככל הניתן. משרד החוץ הסובייטי הונחה על ידי סטאלין להקים מחלקה בין-לאומית מיוחדת, שתהיה חלק בלתי נפרד מן הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות. התפקיד שיועד לאותה מחלקה היה למסד ולנהל קשרים עם מפלגות קומוניסטיות, עם תנועות לשחרור לאומי, עם ארגוני טרור ועם קבוצות פרוגרסיביות אחרות מחוץ לגבולות ברית המועצות, כדי לגייסן לצד ברית המועצות כנגד מעוזי המערב.¹¹ אחת מפעולותיה הראשונות של מחלקה זו הייתה גיוסן של המפלגות הקומוניסטיות במזרח אירופה בשנים 1943–1944 לקראת ההשתלטות הסובייטית על מזרח אירופה.¹² לאחר ההצלחה שנחל סטאלין במזרח אירופה, קיבלה פעילות המחלקה עדיפות עליונה בזירה הגלובלית.¹³

9 יאיר עברון, "המעורבות הצבאית של מעצמות העל בסכסוך המזרח תיכוני", גבריאל שפר (עורך), מעצמות העל ומלחמת יום הכיפורים, ירושלים: מכון ון ליר, 1975, עמ' 16–20.

10 יצחק דויטשר, רוסיה אחרי סטאלין, תל-אביב: עם עובד, 1953, עמ' 81–91; ראו גם: Joseph L. Hall, *The Cold War as History*, New York: Harper and Row, 1991, p. 80.

11 Jan F. Triska, *Soviet Foreign Policy*, London: Macmillan, 1969, p. 53.

12 ולי מילטון, סטאלין והאימפריה הסובייטית – האיש שהעלה את רוסיה לשיא עוצמתה, תל-אביב תשי"ג, עמ' 56–68.

13 זאב לקויר, המאבק על המזרח התיכון – ברית המועצות והמזרח התיכון, מרחביה: ספרית פועלים, תשל"א.

המזרח התיכון כזירת המאבק בין שתי המעצמות

מלחמת העולם השנייה והשינויים שחלו בעקבותיה הביאו את ההנהגה הסובייטית לבחינה מחודשת של מדיניות החוץ הסובייטית. אי לכך ביקשה רוסיה להעמיק את חדירתה למדינות רבות ככל הניתן, באירופה, באסיה, באפריקה ובאמריקה הלטינית, כדי להיאבק במשטר המערבי שהתקיים שם. בתוך כך, העניק הממשל הסובייטי סיוע אסטרטגי, פוליטי-תעמולתי וכלכלי ותמיכה צבאית לממשלים הללו.¹⁴

הצלחת המהפכה ברוסיה הביאה להתעוררות סוציאליסטית במדינות אירופיות נוספות וגם במדינות המזרח התיכון. כך למשל כבר בשנת 1919 הוקמה בארץ ישראל מפלגה קומוניסטית, שמרבית חבריה היו יהודים; בשנה שלאחר מכן, הוקמה גם מפלגה קומוניסטית ערבית בארץ ישראל; בשנת 1920 הוקמה מפלגה קומוניסטית במצרים, ובשנת 1924 הוקמה מפלגה דומה בסוריה. עם זאת, ניתן לומר כי ההשפעה של אותן מפלגות על החברה, על הכלכלה ועל השלטון המקומי הייתה מועטה.¹⁵

האידאולוגיה הסוציאליסטית שאותה טיפחה ההנהגה הסובייטית ברוסיה, זו שראתה במעמד הפועלים את לב לבה של המערכת הפוליטית, לא נתפסה ברחבי העולם השלישי כפי שנתפסה במזרח אירופה. מדינות העולם השלישי התאפיינו בריבוי טבעי גבוה ובהעדר השכלה מתאימה – מצב שיצר בערות גבוהה, תעשייה מצומצמת וכדומה. המעמד הנמוך לא יכול היה להביא לקידום המהפכה הסוציאליסטית, כפי שאירע באירופה, אך הוא יכול היה לפגוע במשק על ידי שביתות ועיצומים, תוך ניצול המאבק לצרכיו.¹⁶

המשטרים הערביים שהתפתחו במזרח התיכון היו שונים זה מזה בצורת השלטון, ועל אף זאת היה דמיון רב ביניהם, בעיקר במישורים האידאולוגי, החברתי והתרבותי.¹⁷ החיבור שנוצר בעולם השלישי בין הדת, הלאומיות והסוציאליזם – יצר סוציאליזם חדש, שתורתו של מרכס אינה חלק ממנו ואילו יסודות הדת הם המרכיב העיקרי שבו.¹⁸ בהתאם לכך, חיברו הערבים בין המאבק לשחרור לאומי מכבלי האימפריאליזם המערבי לסוציאליזם האירופי. באותה תקופה, תפסה האחדות הערבית בתודעה האידאולוגית הערבית מקום חשוב יותר מאשר תפסה בה הסוגיה הלאומית. הסוציאליזם שהתפתח בעולם הערבי נטל מן הסוציאליזם המרכסיסטי כמה יסודות חשובים, בעיקר היסודות הדנים בחיסולם של

14 Mikhail Aleksandrovich Bakunin, *Marxism, Freedom and the State*, London: Freedom Press, 1950, pp. 29-30

15 אריה יודפת, ברית המועצות והמזרח התיכון, תל-אביב: קצין חינוך ראשי, ענף הדרכה והסברה, תשל"ג, עמ' 12-13.

16 מנחם רוזנר, "המאבק המעמדי ותודעה מעמדית", בשער (1979), 21, עמ' 1964.

17 Bill Freund, *The Making of Contemporary Africa – The Development of African Society Since 1800*, Boulder: Lynn Rienner Publishers, 1998, p. 46

18 אברהם בן צור, הסוציאליזם הערבי: אידאולוגיה ומעשה, תל-אביב: המחלקה לתרבות של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1965, עמ' 14-16.

הרכוש הפרטי והבעלות הפרטית, והתעלם מעיקרי המשנה הסוציאליסטית שלא התאימו לתרבות הערבית.¹⁹

המאבקים המקומיים של עמי האזור בקולוניאליזם המערבי יצרו לברית המועצות מצב נוח: לחדור למזרח התיכון ולרכוש את אמונם של מנהיגים מקומיים בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. הסובייטים ניצלו את היחלשותה של האימפריה הבריטית והעמיקו את חדירתם לאזור,²⁰ כשהם מאמצים גמישות אידאולוגית כלפי המשטרים הערביים שהתפתחו ברחבי העולם השלישי, ומאפשרים להם מגוון דרכי פעולה, ובלבד שיתייצבו לצד ברית המועצות במסגרת המלחמה הקרה.

במסגרת המאבק שהתפתח בין המזרח למערב, עודדה ברית המועצות את תקומתן המדינית והלאומית של מדינות עצמאיות במזרח התיכון. תמיכה סובייטית זו נועדה להשיג שתי מטרות עיקריות: הראשונה, סילוקן של שתי נציגות המערב, בריטניה וצרפת, מן האזור; השנייה, קריאה לכינון משטרים חדשים באותם שטחים ששוחררו מן הכיבוש הקולוניאלי – משטרים שיתבססו על המשנה הסוציאליסטית. כחלק ממדיניות זו, העניקה ההנהגה הסובייטית סיוע כלכלי, צבאי ומדיני למדינות המתפתחות במזרח התיכון.²¹

מדיניות זו של הממסד הסובייטי הביאה להתפתחות ולצמיחה מואצת של תנועות שחרור במזרח התיכון במהלך שנות החמישים. עיקר משנתן של אותן תנועות התבסס על האיבה שרחשו הן למערב ובעיקר למדיניותן של בריטניה וצרפת. יחד עם זאת, הביא הסיוע הסובייטי להתקרבות אל המשנה הסוציאליסטית ואל ברית המועצות, בעיקר משום שזו ייצגה מדיניות מנוגדת במהותה למדיניות המשטרים המערביים ששלטו באזור. התפתחות המשטרים הערביים בכיוון זה הגבירה את הסיוע הסובייטי לעולם הערבי, בעיקר משום שצעדים אלה נתפסו בעיני קובעי המדיניות הסובייטית כשלב ראשון בהגשמת חזון המהפכה בזירה הבין-לאומית.²²

בוועידת פוטסדאם שנוסדה ביולי 1945, תקופה קצרה לאחר ניצחון בעלות הברית על גרמניה הנאצית, הביעה ברית המועצות את כוונותיה באשר למעורבותה העתידית באזור. בפברואר 1946 נחתם הסכם סודי בין ברית המועצות לנשיא לבנון, בשארה אל-ח'ורי, שבו נקבע כי ברית המועצות תסייע לסוריה וללבנון להקים מדינות עצמאיות בשטחן. ימים ספורים לאחר חתימת ההסכם הצהיר סטאלין באמצעות שר החוץ שלו, וצ'יסלב מולוטוב, כי ברית המועצות דורשת את יציאת בריטניה וצרפת משטח סוריה ולבנון, כדי

19 Henry Beau Fort, *The Charter*, Cairo: Al-Shaab Printing House, 1962, p. 51

20 עודד ערן, מדיניות החוץ של ברית המועצות – מלנין עד גורבצ'וב, רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2001, עמ' 212.

21 John Barron, *K.G.B. – The Secret Work of Soviet Secret Agents*, New York: Reader's Digest Press, 1974, p. 43; Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East: From World War Two to Gorbachev*, Cambridge University Press, 1990, p. 9

שתוכלנה לקום בשטחים אלה מדינות עצמאיות.²³ בהקשר לסכסוך שהתפתח בין היהודים לערבים בפלסטינה, אמר מולוטוב כי הסכסוך הוא דבר מלאכותי שנוצר בידי הבריטים כדי להמשיך ולשלוט באזור ועל ידי כך להפנות את תשומת הלב של היהודים והערבים למאבק לעצמאות לאומית, זאת בעת שליהודים ולערבים יש אינטרס משותף והוא להסיר מעצמם את אותם מאבקים, ניצחונות וכיבושים.²⁴ הממשל הסובייטי הניח כי יציאת בריטניה מן האזור תביא לרגיעה אזורית, וכי המאבק האזורי בין היהודים לערבים יגווע, אם לא יהיה גורם שישלהב את רוח הקרב בין שני העמים הנאבקים לעצמאותם.²⁵

כבר בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל, ראתה ברית המועצות את היישוב היהודי בארץ ישראל כגורם מקורב אליה, לפחות במישור האידאולוגי. היישוב היהודי, שמרבית בניו היגרו משטח רוסיה, בנה בארץ ישראל יישוב המבוסס בעיקרו על המשנה הסוציאליסטית.²⁶ ראשי היישוב היהודי וארגוניו נתפסו בעיני קובעי המדיניות הסובייטית כבעלי אוריינטציה סוציאליסטית ברורה, ולכן נחשבו לבני ברית פוטנציאליים לברית המועצות. למרות זאת, נראה היה כי סטאלין העדיף להתקרב יותר לערבים, שכן מבחינה מספרית, היו הם גורם בעל השפעה משמעותית יותר באזור, ובשליטתם היו שטחים ומדינות רבים יותר.²⁷

בתוך כך הגבירו הסובייטים את הפעילות הבין-לאומית שלהם. ב-14 במאי 1947 קרא שר החוץ הסובייטי, אנדרי גרומיקו, לממשלת בריטניה לסיים את המנדט שלה בארץ ישראל, בטענה כי בריטניה נכשלה במשימה שהוטלה עליה על ידי חבר הלאומים וכי אין היא עושה די כדי לסייע לעמים במזרח התיכון לכונן מדינות עצמאיות. עוד קרא גרומיקו לכינון מדינה דו לאומית בארץ ישראל. יש לציין כי ההנחה של הממשל הסובייטי באותם הימים נשענה על ההבנה כי מדינת היהודים, אם תקום, תתבסס על מדיניות סוציאליסטית ותהא קרובה בעמדותיה לממשל הסובייטי. משום כך גינתה ברית המועצות את המתקפה הערבית על מדינת ישראל עם הקמתה, והחליטה לסייע למדינת ישראל בנשק ובציוד צבאי אחר.²⁸

22 Galia Golan, *The Soviet Involvement in the Middle East*, Jerusalem: Soviet and East European Research Center, the Hebrew University of Jerusalem, 1971, p. 4; Galia Golan, *The Soviet Union and National Liberation Movements in the Third World*, Boston, Mass.: Unwin Hyman, 1988, pp. 35-39

23 *The Conference of Berlin (The Potsdam Conference)*, Vol. 1 – Diplomatic Papers of Foreign Relations of the United States, Washington: U. S. Government Printing Office, 1960, pp. 314-315

24 יודפת (לעיל הערה 15), עמ' 15.

25 Yaacov Ro'i (ed.), *Policy and Interests of the Soviet Union in the Middle East, 1945-1966*, Tel Aviv University, Faculty of Humanities, 1969, p. 205

26 דוד בן גוריון, החזון והדרך, תל אביב: מפלגת פועלי ארץ ישראל, 1959, עמ' 241-254.

27 Walter Laqueur, *The Struggle for the Middle East – The Soviet Union and the Middle East 1958-1968*, London: Routledge and Kegan Paul, 1969, p. 156

28 גולן (Golan), לעיל הערה 21), עמ' 36-37.

מהפכת יולי 1952 במצרים הייתה אירוע מכונן נוסף שהוביל להתקרבות נוספת בין הממשל הסובייטי למדינות העולם הערבי, שכן ברית המועצות ראתה במצרים מודל המשקף את המתרחש בכל העולם השלישי. הבערות, שהקיפה שכבות נרחבות באוכלוסייה המצרית, נתפסה בעיני ההנהגה הסובייטית כמצע נוח להנחלת המשנה הסוציאליסטית, שכן חברה שבה שיעור הבערות כה נרחב נתפסה כחברה שקל יהיה להנחיל לה את ערכי הסוציאליזם, ובתוך כך לעודד בתוכה את הלאומיות ואת המאבק הלאומי.²⁹

אסטרטגיה סובייטית זו באה לידי ביטוי בשלהי העשור החמישי של המאה העשרים בתמיכה גוברת בגורמים מקומיים ובתנועות לאומיות במזרח התיכון. בעת ובעונה אחת עם יישומה של גישה סובייטית זו, תרו מנהיגי העולם הערבי אחר גורמי כוח שיוכלו לסלק את הכובש הבריטי והצרפתי מן האזור. כך מצאה ברית המועצות הזדמנות נוחה לחדור לאזור, תוך שהיא תופסת וממלאת את החלל שנוצר עם נסיגת הממשלים האימפריאליסטיים המערביים. כך, בהתאם לדרכה זו, תמכה ברית המועצות במאבקם של בני העם הסורי ובני העם הלבנוני לעצמאות, בדרישה המצרית ליציאת הכוחות הבריטיים משטח מצרים, וכמובן בהקמת מדינה יהודית וערבית בפלסטינה. למרות גישתו השלילית של סטאלין לערבים, הוא בחר באותן שנים לתמוך בהגשמת עצמאותן של מדינות ערביות ברחבי העולם השלישי, כדי להשיג רווח גדול יותר עם יציאתן של המעצמות הקולוניאליות מן המזרח התיכון.³⁰

המכשול העיקרי שעמד עתה בפני ברית המועצות היה דת האסלאם, שכן מדובר בדת השלטת בעולם השלישי. בעיני המאמין המוסלמי, דת האסלאם אינה רק מערכת של מצוות, מחויבויות ואיסורים, אלא היא מכילה את כלל חוקי החיים שעל פיהם מנהל המאמין המוסלמי את חייו. האסלאם מכיל את חוקי הכלכלה, החברה וכללי התנהגות אישיים. מערכת דתית זו הייתה גם אחד הגורמים המגבשים שבגינם יצאו עמי האזור למאבק באימפריאליזם המערבי. ברית המועצות, על אף היותה מעצמה בעלת אידאולוגיה אתאיסטית, השכילה להבין את חשיבות דת האסלאם בקרב המאמינים המוסלמים. בדרכה לרכוש את אהדתם ואת אמונם של עמי האזור, היא בחרה שלא לעסוק בסוגיית הדת, אלא התמקדה בעקרונות הסוציאליזם ובדוקטרינה הצבאית, וזאת כדי לקדם את מטרותיה המדיניות והפוליטיות באזור. התמיכה הסובייטית באה לידי ביטוי בעיקר במישור המדיני-צבאי, כגון הספקת נשק, אימון צבאי, הגברת התעמולה, הכשרות וסדנאות במישור האידאולוגי וכדומה. ברית המועצות רצתה להימנע ממלחמה כוללת, אך היא הצהירה לא פעם, כי המאבק של אותם עמים הוא מוצדק, וכי יש להם זכות לגיטימית להיאבק לעצמאותם.³¹

29 גולן (Movements, Golan, לעיל הערה 22), עמ' 98.

30 יודפת (לעיל הערה 15), עמ' 15, 16, 21.

31 גולן (Movements, Golan, לעיל הערה 22), עמ' 155–158.

ברית המועצות כנותנת החסות העיקרית למדינות העולם הערבי

לאחר מות סטאלין במרס 1953, היו יורשיו חלוקים ביניהם בנוגע לעתידה של ברית המועצות מבחינה פוליטית, כלכלית ומדינית. ניקיטה כרושצ'וב, שירש את השלטון בברית המועצות, החליט להמשיך בדרך קודמו ואף להגביר את הסיוע והתמיכה הסובייטית בעולם השלישי. תמיכה זו לא באה רק מתוך רצון לרכוש את לב מנהיגי העולם הערבי, שביקשו להישאר ניטרליים בעימות בין המעצמות,³² אלא מתוך כוונה לשווק את מוצרי השוק הסובייטי, שכן ברית המועצות הייתה שרויה במשבר כלכלי זה שלושה עשורים – משבר שאף החרף בשלהי העשור החמישי והשישי של המאה העשרים.

ברית המועצות, שרצתה לקבץ תחת חסותה מספר רב של מדינות במזרח התיכון, הבינה כי היא אינה יכולה לנהל מדיניות המשתמעת לשני פנים כשהיא תומכת במדינת ישראל וביריבותיה הערביות בעת ובעונה אחת. מדיניותה הפרו-מערבית של ישראל סייעה לממשל הסובייטי לגבש בשנת 1953 עמדה המעדיפה את מדינות העולם הערבי על פני ישראל. אות להחלטה של הסובייטים ניתן לראות בעסקת הנשק שנרקמה בין הממשל הסובייטי בברית המועצות ובין הממשל המצרי; סיוע שחרג מן המוסכמה הבין-לאומית, שקראה להטיל אמברגו נשק על המזרח התיכון.³³ מדיניות סובייטית זו נשאה פרי, בעיקר לאחר הסירוב המצרי לקחת חלק בברית הצבאית האזורית שאותה ניסה המערב לקדם בראשית 1955; ברית שזכתה לשם "הנדבך הצפוני" או "ברית בגדאד".³⁴

ניסיונותיו של המערב לגבש ברית צבאית באזור הביאו את הממשל הסובייטי לנקוט צעד אקטיבי יותר כלפי ארצות הברית, ומאמצע שנות החמישים התגברה המעורבות הסובייטית באזור. השינוי במדיניות הסובייטית בא לידי ביטוי במעורבות גוברת בצבאות המקומיים ובהקמת בסיסי צבא בשטחן.³⁵ נשיא מצרים, ג'מאל עבד אל-נאצר, שאיבתו למערב לא הייתה מוטלת בספק, ראה בניסיונות המערביים לכונן ברית באזור מזימה שמטרתה לפלג את העולם הערבי.³⁶ הסירוב המצרי להצטרף לברית זו בחסות המערב נבע בעיקר מההתנגדות המערבית לספק נשק למצרים. נאצר, שהיה להוט לחזק את צבאו ולהתנתק מאחיזת הדוב המערבית, נעזר בברית המועצות כדי לקדם את חזונו זה.³⁷ בכל הנוגע למעורבות הסובייטית במזרח התיכון בעידן כרושצ'וב, החל המודיעין

32 על מדיניות הניטרליזם ראו Rami Ginat, *The Soviet Union and Egypt, 1945-1955*, London, England: Frank Cass, 1993, pp. 171-191.

33 ראו לעיל הערה 3. על עסקת הנשק הצ'כית, ראו לדוגמה: גינת (Ginat), לעיל הערה 32, עמ' 209-219.

34 Uri Ra'an, *The USSR Arms the Third World – Case Studies in Soviet Foreign Policy*, Cambridge: MIT Press, 1969, pp. 13-17.

35 על הניסיון המערבי לקדם ברית צבאית באזור ראו *New Time*, November 16, 1955.

36 Anthony Nutting, *Nasser*, New York: E. P. Dutton, 1972, p. 90.

37 ההסכם הסובייטי-מצרי מינואר 1955 אשר יושם הלכה למעשה עם צ'כיה בספטמבר 1955 נועד להסתיר את המעורבות הסובייטית בעסקה. ראו לדוגמה: פטריק סיל, סוריה – מאבק על הצמרת, תל אביב: מערכות, 1968, עמ' 256.

הסובייטי להעמיק את חדירתו למצרים ולנהל משא ומתן על הספקת הנשק למצרים.³⁸ בוועידת בנדונג, שכונסה באפריל 1955, הבהירה ברית המועצות את עמדתה בנוגע למזרח התיכון באופן ברור יותר. הסובייטים הצהירו כי ברית המועצות רואה במזרח התיכון את גבולה הדרומי, ולכן היא נכונה לסייע לאותן מדינות שיצהירו על עמדות אנטי-מערביות או ינקטו קו ניטרלי בכל הנוגע לעימות המתפתח בין שתי המעצמות. התייצבות ברית המועצות לצד מצרים במלחמת סיני ב-1956 הייתה עדות ניצחת לעמידה בהבטחותיה לבנות בריתה. ברית המועצות, תחת הנהגתו של כרושצ'וב, בחרה להוביל את הסכסוך לקיצוניות, כשהיא מצננת את יחסיה עם ישראל ומצדדת בצד הערבי ומספקת לו סיוע צבאי, כלכלי, מדיני ופוליטי כאחד.³⁹ מדיניות סובייטית זו באה לידי ביטוי בתמיכה בגורמים קומוניסטיים במצרים של נאצר כבר בשנת 1958, ובגורמים דומים בסוריה בשנת 1960. הסובייטים הקימו מחנות אימון צבאיים לעמי אפריקה, שהיו נתונים לשליטה צרפתית, מתוך כוונה לעורר את הלאומיות הערבית ולחבר אותה מבחינה אידאולוגית למשנה הקומוניסטית.

ברית המועצות לא הייתה נלהבת מן האיחוד הסורי-מצרי בשנת 1958 במסגרת הקהילה הערבית המאוחדת (קע"ם), משום שנאצר, על אף היותו בן ברית של הסובייטים, המשיך לרדוף את הקומוניסטים הערביים בסוריה ובמצרים. למרות זאת, הסיוע הסובייטי במישור הצבאי, הפוליטי והכלכלי נמשך מתוך כוונה לחזק את האחיזה בזירה המזרח תיכונית. תמורות נוספות שחלו באזור העלו גם הן את קרנה של ברית המועצות לעומת המתחרה המערבית. אחד מאותם אירועים, ולמעשה החשוב שבהם, היה המהפכה הצבאית בראשותו של עבד אל-כרים קאסם, בחודש יולי 1958, בעיראק. מהפכה זו החליפה את המשטר הפרו-מערבי שהתקיים בעיראק למשטר פרו-סוציאליסטי. הפיכות נוספות שאירעו באזור והעלו לשלטון את מפלגת הבעת' בסוריה ובעיראק בשנת 1963 – קירבו את משטרי המדינות הללו, מבחינה אידאולוגית, לברית המועצות. הסובייטים ראו באותן הפיכות שלב ראשון בהגשמת המהפכה הסוציאליסטית בעולם הערבי.⁴⁰

ניסיונות סובייטיים לפשר בין גורמים שונים בעולם הערבי, כמו בעימות שנוצר בין משטר הבעת' הסורי ובין מצרים של נאצר, צלחו גם הם וחיזקו את מעמדה של ברית המועצות. כך למשל חתמו סוריה ומצרים על חוזה הגנה משותף בנובמבר 1966; התקרבות נוספת בין מצרים, סוריה ועיראק התגבשה במהלך אותה שנה. ברית המועצות פעלה

Oleg Vladimirovich Penkovskii, *The Penkovsky Papers*, London: Collins, 1965, p. 38
52; Nikita Krushchev, *Krushchev Remembers*, Boston: Little Brown, 1971, p. 431;
גינת (Ginat, לעיל הערה 32), עמ' 201–219.

Galia Golan, "The View from Moscow", George Emanuel Gruen (ed.), *The* 39
Palestinians in Perspective – Implications for Mideast Peace and U.S. Policy, New
York: Institute of Human Relations Press, 1982, p. 80

Georgii Mirskii, "The U.A.R. Reforms", *New Time*, 18.5.1964, p. 69 40

לגבש סביבה כמה ממדינות ערב על ידי הקמת בסיסי צבא באותן מדינות ערביות והגברת שיתוף הפעולה במישור הצבאי.⁴¹

המטרה האסטרטגית של ברית המועצות הייתה ליצור מאבקים ועימותים קצרי טווח במזרח התיכון כדי להצדיק ולשמר את מעמדה בעיני מדינות האזור, תוך שהיא פועלת לקדם את כלכלתה על ידי שיווק סחורה ביטחונית, שמירה על מחירי הנפט, ייבוא חומרי גלם לתעשייה וכדומה. שמירה על מתח זה במהלך שנות החמישים והשישים העלתה את חשיבותה הצבאית בעיני העולם הערבי, ומשקל רב ניתן לתעמולה הסובייטית בקידום משנה זו. הסובייטים בחרו לנצל את האיבה שרחשו הערבים לישראל כחלק בלתי נפרד מן התעמולה שלהם ברחבי העולם השלישי. למרות זאת, ברית המועצות מעולם לא קראה לחיסול ישראל, כפי שעשו מנהיגי העולם הערבי.⁴²

במהלך שנות החמישים שינו הסובייטים את העמדה הרשמית שקראה להתעלם מן התנועות לשחרור לאומי שצמחו ברחבי העולם השלישי. שינוי גישה זה היה למעשה תמורה מקיפה במדיניות הסובייטית, שעד לאותה שעה ניהלה מגעים בעיקר עם מדינות ולא עם ארגונים שאינם מדינות. הסיבה העיקרית לתמורות אלה במדיניות הממשל הסובייטי הייתה שהמאבקים שניהלו תנועות השחרור – הם אלה שהצליחו להניס את המערב האימפריאליסטי מן האזור.⁴³ הסובייטים טענו כי אותן תנועות שחרור יגבירו את המאבק הלאומי ויפגעו באימפריאליזם בנקודות התורפה שלו, ובכך יביאו להתפשטות הסוציאליזם ברחבי העולם כולו.⁴⁴ האהדה הגוברת של כרושצ'וב למדינות העולם השלישי ולתנועות לשחרור לאומי החריפה את המשבר הכלכלי של ברית המועצות, והובילה להדחתו מכס הנשיאות בשנת 1964, שכן מדיניותו המתירנית משהו של כרושצ'וב כלפי אותם ארגונים לשחרור לאומי, היא שהחמירה את המשבר הכלכלי, שהיה מנת חלקה של האימפריה הסובייטית עוד קודם לכן.

עם הדחתו של כרושצ'וב נעשתה מדיניות התמיכה של ברית המועצות בעולם השלישי מחושבת ומפוכחת יותר. לאוניד ברז'נייב, שירש את השלטון מידי כרושצ'וב, פעל לשכנע את מדינות המזרח התיכון להצטרף לברית המועצות ולבנות חברה ומשטר סוציאליסטיים, בתמורה לסיוע צבאי, מדיני וכלכלי. מדיניות זו הובילה את ברז'נייב להגביר את התמיכה בגורמים ערביים רדיקליים מתוך כוונה לקדם את האינטרסים הסובייטיים במזרח התיכון. למרות זאת ניתן לומר כי התפיסה הסובייטית כלפי מדינות המזרח התיכון, וכלפי הסכסוך הערבי-ישראלי באזור, במהלך העשורים החמישי והשישי של המאה העשרים, הייתה מעורפלת משהו. המטרה העיקרית של ברית המועצות הייתה להפיץ את משנתה

41 גולן (Policies, Golan), לעיל הערה 21), עמ' 57.

42 ערן (לעיל הערה 20), עמ' 107.

43 גולן (Movements, Golan), לעיל הערה 22), עמ' 170.

44 Пётр Николаевич Федосеев, *Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях*, Москва: политиздат 1974, ст. 76

האידאולוגית, החברתית והכלכלית, כדי לקדם את חזונו של אבותיה המייסדים, ולפיכך לא היה הסכסוך המקומי בראש מעייניהם של קובעי המדיניות הסובייטית. למעשה, עשתה ברית המועצות את הסכסוך המקומי לכלי שרת בידיה, כדי לקדם את מטרותיה. מערכת היחסים שנרקמה בין ברית המועצות למדינות העולם הערבי יצרה תחושה בקרב ההנהגה הסובייטית כי העולם הערבי נע לקראת שינויים רדיקליים במישור האידאולוגי. עמדה זו התבססה על העובדה כי המהפכות שאירעו בסוריה ובעיראק הובילו לעליית משטרים בעלי אידאולוגיה ואוריינטציה שמאלנית. בתוך כך, הגבירו הסובייטיים את התמיכה באותם משטרים ערביים, וכך למשל זכתה ההפיכה שאירעה בסוריה בשנת 1966, שבמהלכה השתלט האגף השמאלי של הבעת' על השלטון (הניאו-בעת'), לתמיכה סובייטית מיידית.⁴⁵

באפריל אותה שנה ביקרה משלחת בכירה של הממשל הסורי בברית המועצות. בתום הביקור הודיעו הסובייטים על הקצאת סיוע כלכלי, מדיני וצבאי לממשל הסורי. תוצאות הביקור היו כה חיוביות מבחינת הממשל הסורי, עד כי העיתונות הסורית הצהירה על פתיחתו של עידן מדיני חדש בין הממשל הסורי לברית המועצות וארצות הגוש הקומוניסטי. ההתקרבות בין הממשל הסורי לברית המועצות הביאה לחתימה של הסכמים וחוזים להספקת ציוד צבאי. מרבית החוזים נחתמו עם מדינות מזרח אירופה, שחסו תחת המטרייה המדינית הסובייטית, כדי לא לעורר קולות אנטי-סובייטיים במערב ובאומות המאוחדות. נוסף על כך פעלה ברית המועצות להדק את מערכת היחסים שלה עם מצרים של נאצר. הסובייטים הכפילו את מספר היועצים הצבאיים שנשלחו למצרים ולסוריה באותה שנה, והקימו בשטחן בסיסים צבאיים על טהרת הצבא והחיילים הסובייטיים.⁴⁶ עם זאת, שמרו הסובייטים על עמדות מאוזנות בכל הנוגע לסכסוך הערבי-ישראלי עד שנת 1967. הייתה זו הסיבה העיקרית לכך שברית המועצות התעלמה מהעמדות הקיצוניות של אש"ף ושל מנהיגו אחמד אל-שוקיירי.⁴⁷ התמיכה הסובייטית במדיניות הממשל הסורי הייתה יוצאת דופן במישור זה, משום שהאחרונה עודדה בעצמה את פעולותיו של ארגון פת"ח משטחה, והסובייטים – שהתנגדו למדיניות זו – לא רצו לגנות בפומבי את פעולות הארגון כדי לא לערער את יחסיהם עם המשטר הסורי.

מלחמת יוני 1967 ושינוי הגישה בעמדת הממשל הסובייטי כלפי ישראל

המדיניות הסובייטית במזרח התיכון עד שנת 1967 התבססה על המשוואה של סיוע כלכלי, מדיני ובעיקר צבאי למדינות המזרח התיכון בתמורה לתמיכה מדינית בעמדת

45 פרבדה, 8.4.1966.

46 גולן (Policies, Golan), לעיל הערה 21), עמ' 55–57.

47 אחמד אל-שוקיירי, מן אל-קיאמה אלא אל-הזימה, בירות 1971, בנוגע לקריאתו לזרוק את היהודים לים, ראו שם, עמ' 13; על הניסיונות להתקרב לברית המועצות, ראו שם, עמ' 214–219.

הממשל הסובייטי, במסגרת המאבק הבין-גושי עם ארצות הברית. בתוך כך, הקפידה ברית המועצות לשמר את המתיחות הצבאית בין ישראל לעולם הערבי כדי לקדם את מטרותיה. מלחמת יוני 1967 ותוצאותיה הטרגיות הכו בתדהמה גם את הממשל הסובייטי בברית המועצות, והיו מכה ניצחת למדיניות ולאסטרטגיה שייצגה ברית המועצות במזרח התיכון.⁴⁸

עד מלחמת יוני 1967 היה הסיוע שהעניקה ברית המועצות למדינות העולם השלישי תלוי בתועלת שתצמח מכך לברית המועצות, ובעיקר להנהגה הסובייטית; והסובייטים נזהרו שלא לחשוף את מידת מעורבותם בסכסוך האזורי. תוצאותיה של המלחמה חשפו, בסופו של דבר, את מידת מעורבותה של ברית המועצות ברחבי עולם הערבי. הטענה המרכזית של הממשלים הערביים לאחר המלחמה כלפי ברית המועצות הייתה כי הסובייטים סיפקו לעולם הערבי נשק מיושן ולקוי, שהוביל לתוצאות הטרגיות במלחמה מול ישראל.⁴⁹ החשש הסובייטי מאיבוד בנות בריתה במזרח התיכון הביא את ברית המועצות לנתק את יחסיה הדיפלומטיים עם ישראל כצעד בונה אמון עם בנות בריתה הערביות.⁵⁰

יחד עם זאת, החליט הממשל הסובייטי על הגברת הסיוע לעולם הערבי במישור הצבאי והדיפלומטי. במסגרת מדיניות זו, פנה הממשל הסובייטי לאו"ם ב-13 ביוני 1967 וקרא לגינויה של מדיניות ממשלת ישראל ותבע ממנה להסיג את כוחותיה מהשטחים שכבשה. פנייה סובייטית זו הייתה הבסיס העיקרי להחלטה 242 של מועצת הביטחון, שלושה חודשים מאוחר יותר.⁵¹ למעשה, החשש הסובייטי מפגיעה במעמדה במזרח התיכון הביא אותה לספק למצרים באותה השנה – כמות של נשק שעלתה על כלל הסיוע הסובייטי למצרים במשך תריסר השנים שקדמו למלחמה. סיוע זה הביא את מצרים לחדש את המאבק עם ישראל כבר שבועות ספורים לאחר תבוסת יוני 1967.⁵² חשוב לציין עם זאת, כי הסיוע הסובייטי נועד להקנות למדינות ערב יכולת צבאית הרתעתית נגד ישראל, ולא יכולת התקפית. מדיניות זו נועדה למנוע צעדים הרפתקניים של העולם הערבי, שיכלו לסבך את ברית המועצות.

ברית המועצות הבינה שכדי לשמר את כוחה באזור, עליה להגביר את פעילותה בזירה הבין-לאומית, ובתוך כך להגביר את הסיוע המוענק למדינות ערב ולתנועות לשחרור לאומי, שהתפתחו ברחבי העולם השלישי ושימשו גורם חשוב ביותר במאבק באימפריאליזם המערבי. ברז'נייב יצר חפיפה בין מדיניותו, שקראה להפצת רעיון המהפכה הסוציאליסטית

48 גולן (Policies, Golan), לעיל הערה 21), עמ' 2, 8-14, 19-20, 34, 58.

49 גולן (Policies, Golan), עמ' 69-71.

50 Без автора, "За правое дело арабских народов", *внутри Азия и Африка сегодня*, 10 октября 1967, ст. 1

51 ראו החלטה 242 של מועצת הביטחון: www.un.org/documents/sc/res/1967/scres67.htm.

52 למעשה, כבר ביולי 1967 הכריז נאצר על פתיחת המערכה להתשתה הפיזית של מדינת ישראל (חרב אל-אסתנזאף), ראו: Mahmoud Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, London: Quartet Books, 1981, p. 109.

ברחבי העולם, ובין פעולות לשחרור לאומי, שנתפסו כגורם המוביל לכינון אותה מהפכה. משום כך ביקש ברז'נייב להגביר את הסיוע המועבר לתנועות לשחרור לאומי, כדי להחליש את כוחו ואת אחיזתו של המערב ברחבי העולם המתפתח. העמדה הסובייטית קבעה כי הסתתרות בצלן של אותן תנועות לשחרור לאומי, באמצעות סיוע צבאי, מדיני וכלכלי שיועבר להן, יקדם את המהפכה המיוחלת ובה בעת ימנע עימות כולל עם המערב, במסגרת הדטנט שהתקיים בין שתי המעצמות.⁵³ למעשה, הסובייטים העניקו לתנועות לשחרור לאומי סיוע על בסיס טקטי, שמרביתו הוענק בערוצים חשאיים – באמצעות השירות החשאי הסובייטי.

השינוי המשמעותי במדיניות החוץ הסובייטית החל רק לאחר מלחמת יוני 1967, בעיקר לאחר מינויו של יורי אנדרופוב לראש השירות החשאי של ברית המועצות, קג"ב. אנדרופוב הוביל מדיניות שתמכה בפעילותם הצבאית של ארגונים בעלי אוריינטציה שמאלנית רדיקלית, שעיקר מאבקם הופנה נגד מרכזים חיוניים של האימפריאליזם הבין-לאומי.⁵⁴ עיקר הסיוע שהעניקה ברית המועצות התבטא בתמיכה כלכלית, באימון צבאי, בהספקת אמצעי לחימה, בהספקת מידע מודיעיני ובתמיכה תעמולתית בארגונים ובמדינות שיכלו לקדם את האינטרס הסובייטי. עם זה, בזירה הבין-לאומית הציגה ברית המועצות תדמית של מי שמתנגדת לפעולות טרור – מדיניות שהתנגדה לפעילותם של ארגונים ושל מדינות העוסקים בפעילות חבלנית – וזאת כדי שלא להצטייר כמדינה התומכת בטרור, וכך לשמור על מעמדה הבין-לאומי.

השינוי בעמדת ברית המועצות השפיע בטווח המיידי גם על העולם הערבי, על המשטרים הריאקציוניים שהתקיימו בו ועל התנועות לשחרור לאומי שהתקיימו במדינות רבות במרחב הערבי. בשל השינויים הללו, הסכימו הסובייטים לסייע לאותם ארגונים ומדינות, בתמורה להבעת עמדות נטרליות או אנטי-אימפריאליסטיות במסגרת המאבק הבין-גושי בין ברית המועצות לארצות הברית. בדרך זו הסכימו הסובייטים לסייע לארגונים אנטי-קולוניאליים גם במקרים שעמדתם המדינית לא עלתה בקנה אחד עם האידאולוגיה הסובייטית, וזאת כדי להשיג רווח מדיני גדול יותר, קרי: פגיעה במעמדו ובאחיזתו של המערב באותן מדינות ברחבי העולם השלישי.⁵⁵

בעת ובעונה אחת עם יישום המדיניות הסובייטית לחמש ולשקם את צבאות מדינות ערב שנפגעו במערכה, פעלה ברית המועצות ביתר שאת במישור הדיפלומטי על מנת להשיב לערבים את השטחים שאיבדו במהלך המלחמה. מהלכיה המדיניים של ברית המועצות בזירה הבין-לאומית במסגרת האו"ם קראו לדון במצב שנוצר במזרח התיכון

53 Elia Zhukov, "The Impact of Changes in International Affairs on the National Liberation Struggle", *International Affairs* 12 (Dec. 1973), pp. 27-28

54 Vladimir Sakharov and Uri Tosi, *High Treason*, New York: Ballantine Books, 1979, p. 72

55 Stephen S. Kaplan, *Diplomacy of Power – Soviet Armed Forces as a Political Instrument*, Washington, D. C.: Brookings Institution, 1981, p.166

לאחר המלחמה, על מנת לדחוק את ישראל מן השטחים שכבשה במהלך הקרבות. כבר בימים הראשונים שלאחר המלחמה הגיעו למצרים ולסוריה משלוחי נשק, שנועדו לפצות את שתי המדינות על אבדותיהן במהלך המלחמה ולהשיב את אמון המשטרים הללו בממשל הסובייטי. כמות הסיוע שהעניקה ברית המועצות לבנות בריתה הערביות באה לידי ביטוי ברור ביותר ביכולתו של נאצר לצאת למערכה מחודשת מול ישראל כבר באוגוסט 1968, למרות התבוסה הקשה ביוני 1967. מלחמת ההתשה נועדה בעיקר למנוע מישראל ליהנות מפרות ניצחונה המרשים ביולי 1967 ולהשיב לערבים את כבודם האבוד.⁵⁶

בתום מלחמת יוני 1967 הציע הממשל הסובייטי לעולם הערבי דרך פעולה חדשה שתביא לבידודה של ישראל בזירה האזורית ובזירה הבין-לאומית. מדיניות זו קיבעה את המצב שנוצר מיד לאחר המלחמה ומנעה כל אפשרות לפנות לאפיקים של הידברות מדינית או הסדר מדיני בין מדינת ישראל לשכנותיה הערביות. עדות ניצחת למדיניות זו שהובילה ברית המועצות ניתן למצוא בתוצאותיה ובהחלטותיה של ועידת הפסגה הערבית שכוונסה בח'רטום ב-29 באוגוסט 1967, שנועדה לגבש דרך פעולה משותפת לכלל העולם הערבי נגד התוקפנות הישראלית. בסעיף השלישי של החלטות הוועידה נקבע כי מדינות ערב אינן מוכנות להשלים עם ישראל, להכיר בה או לשאת ולתת עמה (מדיניות הידועה כ"שלושת הלאוים").⁵⁷

עם זאת, המהלומה שספגה המדיניות הסובייטית והאסטרטגיה שלה במזרח התיכון במלחמת יוני 1967 הבהירה להנהגה הסובייטית כי עליה למנוע הישגות של מלחמה בין מדינות ערב לישראל, וכדי לשפר את מעמדה של ברית ברית להן את השטחים שאיבדו במהלך הקרבות עליה לעודדן לפנות לתהליך של הסדר מדיני.

הממשל הסובייטי והניסיון לפתור את הסכסוך האזורי באמצעות משא ומתן מדיני

בניגוד לעמדה חדשה זו, שקראה לפתור את המשבר במזרח התיכון באמצעות הידברות, מרבית המנהיגים בעולם הערבי לא היו מוכנים להתפשר ולפנות לתהליך של הסדר מדיני עם ישראל, בעיקר בשל התבוסה הצבאית ביוני 1967 ומחשש שישראל תנצל את עליונותה הצבאית ללחץ עליהם, וכך תשיג יותר משישיגו הם. עמדת ההנהגה הערבית

56 ג'מאל חמאד, מן סינא'א אלא אל-ג'ולאן, קהיר: 1988, עמ' 82-83; מג'ד'וב טהה, "מן הזימת יוניו חתא נצר אכתובר", אל-מצור, 26.12.1988, עמ' 62-63. על הספקת הנשק המוגברת של ברית המועצות, ראו גם Steven L. Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict – Making America's Middle East Policy, from Truman to Reagan*, Chicago: University of Chicago Press, 1985, p. 154.

57 יוסף נדבה (עורך), סכסוך ישראל ערב, רמת גן: הוצאת רביבים, 1983, עמ' 32-33.

נותרה בעינה, ולפיה הדרך היחידה לפתור את הסכסוך עם מדינת ישראל היא באמצעות עימות צבאי ממושך, שיביא לחיסול הישות הציונית.⁵⁸

אף על פי כן, ניסה הממשל הסובייטי להסב את תשומת לב המשטרים הערביים לכך שיש אלטרנטיבה שבאמצעותה יוכלו להשיב לידיהם את שאיבדו במהלך המערכה הצבאית – על ידי פנייה להסדר מדיני. לפיכך, מרבית המאמצים הסובייטיים התמקדו עתה בארצות הברית ובא"ם.⁵⁹ הסובייטים שקדו על קידום עמדתם המדינית, שנועדה להחזיר לערבים את מה שאיבדו במסגרת המערכה הצבאית, יחד עם התחייבות סובייטית לשקם את כלכלתם ואת צבאם. מלבד הפעילות הגוברת במישור המדיני ובמסגרת האו"ם, פעל שר החוץ הסובייטי, גרומיקו, לקדם מגעים באפיק הבין-מעצמתי. ערוץ דיונים חשאי התנהל בין גרומיקו לנציג האמריקאי, ארתור גולדברג, כדי להגיע לטיוטת הסדר שתהא מצע ראשוני לפתרון הסכסוך במזרח התיכון. בשלהי חודש נובמבר 1967 קיבלו הסובייטים את עסקת החבילה שהוצעה על ידי הממשל האמריקאי, ובה נקבע כי ישראל תסיג את צבאה מן השטחים שנכבשו, תמורת הבטחה עמומה מצד הערבים להפסקת האלימות ולהכרה בזכות קיומה של מדינת ישראל. נוסף לכך, הבטיח הממשל האמריקאי לנסות למצוא פתרון לבעיית הפליטים הפלסטיניים.⁶⁰ אולם הליגה הערבית, שכונסה לדון בהחלטה הסובייטית-אמריקאית, החליטה לדחות את ההצעה המשותפת על הסף.

ההתרחשויות שאירעו במזרח התיכון לאחר המלחמה, בעיקר בכל הנוגע למעורבותן של מעצמות-העל בסכסוך האזורי, הובילו לפעילות מדינית ענפה במסגרת האו"ם, שעיקר מטרתה הייתה להביא להידברות בין מדינות ערב למדינת ישראל. במהלך הדיונים של מועצת הביטחון על המצב במזרח התיכון ב-22 בנובמבר 1967, קיבלו ארבעת המשתתפים הקבועים של המועצה החלטה הידועה בשם החלטה 242. היה זה ניסיון למצוא נוסחה שתשמש בסיס למשא ומתן עתידי בין ישראל לשכנותיה הערביות. החלטה זו הכירה בזכות קיומן של כלל המדינות באזור ובזכותן לחיות בשלום. עצרת האו"ם הטילה על שגריר שוודיה בצ'כיה, גונאר יארינג, לנסות לקדם את ההידברות בין כלל הצדדים המעורבים בסכסוך במזרח התיכון.

58 למעט קריאתו של נשיא תוניסיה, חביב בורגיבה, בשנת 1965, לנהל משא ומתן עם ישראל, לא הסכימו מרבית הממשלים הערביים לוותר על הדרך הצבאית להשגת מטרותיהם. ראו למשל: אברהם סלע, אחדות בתוך פרוד במערכת הבין-ערבית – ועידות הפסגה הערביות 1964–1982, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י.ל. מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשמ"ג, עמ' 54. ראו שם גם על רצונו של חוסין בן טלאל, מלך ירדן, לפנות לתהליך של הסדר מדיני, ועל כך שנמנע מלעשות כן בשל חולשתו בזירה הבין-ערבית.

59 רוי (Ro'i, לעיל הערה 25), עמ' 450.

60 Lawrence L. Whetten, *The Canal War – Four-Power Conflict in the Middle East*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1974, pp. 47, 54; ספיגל (Spiegel, לעיל הערה 56), עמ' 155.

פעילותו של יארינג נמשכה עד להשגת הסכמה בין מצרים לישראל, שנכנסה לתוקף ב-7 באוגוסט 1970, וסימנה את תום מלחמת ההתשה בין ישראל לצבא המצרי. תכניתו של יארינג כללה שלוש נקודות עיקריות: הראשונה קראה לעולם הערבי להפסיק את מצב הלוחמה עם ישראל; השנייה קראה לישראל לסגת מן השטחים הכבושים; והשלישית קראה לכלל הצדדים המעורבים בסכסוך האזורי להשתתף בדיונים ללא תנאי מוקדם, כדי למצוא פתרון הולם לסכסוך המקומי, שיהא מקובל על כלל הגורמים המעורבים בעימות האזורי.⁶¹ למרות התנגדות מדינות ערב לניהול משא ומתן עם ישראל, המשיך הממשל הסובייטי בניסיונותיו להגמיש את עמדותיהם של מנהיגי העולם הערבי ולהביאם אל שולחן המשא ומתן, בטענה שזו הדרך הטובה ביותר להשיב לערבים את השטחים שאיבדו במלחמה.⁶² בה בעת, כיבוש השטחים על ידי ישראל ביוני 1967 והתגברות זרם הפליטים העלו את הסוגיה הפלסטינית אל סדר היום הבין-לאומי. בתוך כך, מדינות ערב, ובראשן סוריה, סירבו לקבל את החלטת מועצת הביטחון 242, בטענה שהחלטה זו מתעלמת מהסוגיה הפלסטינית ומבעיית הפליטים שנוצרה במזרח התיכון לאחר המלחמה. בהקשר זה אמר נשיא סוריה, חאפז אל-אסד, כי גם אם תסכים ישראל לסגת מן השטחים שכבשה, תמשיך סוריה להיאבק לצדו של העם הערבי-הפלסטיני, משום שהבעיה הפלסטינית היא לב הסכסוך בין ישראל לעולם הערבי.⁶³

ברית המועצות הבינה כבר בראשית העשור החמישי של המאה העשרים, כי נאצר עשוי לתרום לאינטרס הסובייטי ולקדם את חזון המהפכה הסוציאליסטית בזכות עמדותיו המוצקות נגד הקולוניאליזם המערבי. לפיכך, עד מותו של נאצר הייתה מצרים המעוז החשוב ביותר בעיני הממשל הסובייטי במזרח התיכון. אולם נאצר נפטר במפתיע ב-28 בספטמבר 1970, ואנואר אל-סאדאת, שירש את השלטון מידי, לא חש את אותה קרבה לסובייטים שחש קודמו. כבר בתקופה הראשונה לשלטונו נתגלו סדקים רבים ביחסים בין הממשל הסובייטי לזה המצרי, בעיקר ביחס לסוג הנשק המסופק למצרים, בנושאים מדיניים ואף בנושאים כלכליים.⁶⁴ הסובייטים, מצדם, לא היו מוכנים להתפשר עם האמריקאים על עמדותיהם המדיניות, אך גם סירבו לספק לממשל המצרי נשק התקפי. סאדאת, ששאף להביא לסיום הסכסוך בין ארצו למדינת ישראל על מנת להפנות את משאביו הכספיים לצורכי פנים, פעל לצמצם את השפעת ברית המועצות במצרים, ובה בעת החל בניסיונות התקרבות לממשל האמריקאי. עמדתו זו של סאדאת הובעה במברק ששיגר לברז'נייב

61 נדבה (לעיל הערה 57), עמ' 64-67.

62 Robert G. Wesson, *Soviet Foreign Policy in Perspective*, Homewood: Dorsey Press, 1969, p. 243

63 ריאיון עם חאפז אל-אסד, אל-נהאר, בירות, 17.3.1971, עמ' 3.

64 Anwar el-Sadat, "Where Egypt Stands", *Foreign Affairs* 51, No. 1 (October 1972), pp. 114-123; Anwar el-Sadat, *In Search of Identity – An Autobiography*, New York: Harper and Row, 1978, pp. 230-231

בשבעה ביולי 1972, ובו נכתב בין השאר, כי הסכסוך הערבי-ישראלי לא ייושב עד שיופעל לחץ ממשי על ארצות הברית ועל ישראל, שכן כל עוד לא תחוש ישראל כי מאזן הכוחות נוטה לרעתה, לא תחול כל התקדמות שתביא לפתרון המצב במזרח התיכון.⁶⁵

מברק זה ביטא יותר מכול את האכזבה של סאדאת מן הממשל הסובייטי, שאינו מסוגל להשפיע על גורמי הממשל בישראל ולקדם את התהליך המדיני במזרח התיכון. המברק עצמו בא בהמשך לדרישה של סאדאת מן הממשל הסובייטי, להגביר את משלוחי הנשק למצרים ולספק לה גם נשק התקפי, בתקווה שהדבר יזרז את ישראל לפנות לאפיק מדיני, מחשש לעימות צבאי חוזר עם מצרים. סאדאת טען כי הסובייטים אינם פועלים לקדם את האינטרס המצרי או הערבי וכי ברית המועצות מנסה לקדם את מטרותיה שלה בלבד, ולכן מנהלת את מהלכיה המדיניים והאסטרטגיים בזהירות מרובה.⁶⁶ סירובו של הממשל הסובייטי למלא אחר הדרישות המצריות הוביל להחלטה מצרית לדרוש מן הממשל הסובייטי להסיג את היועצים והמומחים הצבאיים של ברית המועצות מאדמת מצרים.

ההחלטה שגיבש סאדאת בדבר הוצאת היועצים הסובייטיים ממצרים – הפגיעה את הממשל הסובייטי, וגם את הממשל האמריקאי. הסובייטים ראו בדרישה זו פגיעה משמעותית במעמדם באזור, מכמה בחינות: ראשית, מצרים הייתה המאחז הסובייטי הגדול, המרכזי והחשוב ביותר במזרח התיכון, והדרישה המצרית להוצאת היועצים והמומחים הסובייטיים משטחה מביאה לפגיעה אסטרטגית בפעילות החוץ של הממשל הסובייטי במזרח התיכון; שנית, המצרים לא הסתפקו בדרישה לסילוק היועצים הסובייטיים משטח מצרים, אלא פנו לארצות הברית כגורם בעל יכולת השפעה על ישראל כדי להחיש את התהליך המדיני באזור.⁶⁷ מאמץ מצרי זה הציב את הממשל הסובייטי בפני דילמה קשה, שכן נראה היה כי בת-בריתו החשובה ביותר במזרח התיכון החליפה צד והצטרפה ליריבתו האידאולוגית.

בשל אותן התפתחויות, ביקשה ברית המועצות להגביר את השפעתה בקרב גורמים אחרים במזרח התיכון, שיוכלו לשמש אלטרנטיבה למצרים. בימים שבהם עסקה ברית המועצות בפינוי יועציה מאדמת מצרים, ביקרה במוסקבה משלחת מטעם אש"ף. בניגוד ליחס שזכו לו משלחות דומות של אש"ף בעבר, כגורם שולי, עתה נראה היה כי המשלחת זוכה ליחס חם ומועדף. הדבר התבטא בכך שהסובייטים הסכימו לספק לאש"ף סיוע צבאי, שעלה על כלל הסיוע הצבאי שקיבל אש"ף עד אותה שעה, ואף על ציפיותיה של המשלחת הפלסטינית.⁶⁸

65 מחמד חסנין היכל, הספינקס והקומיסר – עלייתה ושקיעתה של ההשפעה הסובייטית בעולם הערבי, תל אביב: עם עובד, אופקים, 1978, עמ' 241.

66 נדבה (לעיל הערה 57), עמ' 120.

67 על פנייתו של סאדאת בבקשת סיוע מן הממשל האמריקאי ראו למשל: Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York: Simon and Schuster, 1994, p. 739; Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston: Little, Brown, 1982, pp. 1276-1300.

68 מאג'ד אבו שראר, "כיף בנינא אל-עלקאת מע אל-סופיאת?", פלסטין אל-ת'ורה, 1.1.1982, עמ' 29.

עתה הבינו הסובייטים כי הסוגיה הפלסטינית היא הציר המרכזי של פתרון המשבר במזרח התיכון. לפיכך, גיבש הממשל הסובייטי מסמך שכונה "מסמך B", ובו נקבע כי הפתרון לסוגיה הפלסטינית ימצא רק במשא ומתן, על פי אמות המידה שנקבעו בהחלטות האו"ם, ולפיהן יורשו הפליטים הפלסטיניים לשוב לבתיהם, ומי שיבחר שלא לעשות כן, יפוצה כספית בידי מדינת ישראל.⁶⁹ לאחר יציאת היועצים הסובייטיים ממצרים, הגמישה ברית המועצות את עמדותיה המדיניות, מחשש שאובדן השליטה במצרים עלול להוביל לאיבוד מאחזים חשובים נוספים ברחבי העולם השלישי.

מלחמת אוקטובר 1973 והתהליך המדיני בחסות המעצמות

בתקופה שקדמה למלחמת אוקטובר 1973, נעשו הארגונים הפלסטיניים, ובראשם אש"ף, לגורם בעל חשיבות מקומית ובין-לאומית ממדרגה ראשונה. בתוך כך, בחר הממשל הסובייטי לנצל את מעמדו של אש"ף, כדי לקדם את מטרותיו במישור הבין-לאומי. הסובייטים ראו בארגונים הפלסטיניים מצע שעליו יוכלו לבסס את האידאולוגיה המהפכנית שלהם ברחבי העולם המתפתח. תחושה זו גברה בעיקר לאחר איבוד המעוז החשוב ביותר של ברית המועצות במזרח התיכון – מצרים. יציאת היועצים הסובייטיים ממצרים חייבה את הממשל הסובייטי להשקיע מאמצים גדולים יותר בקרב מדינות ובקרב ארגונים אחרים במזרח התיכון, כדי למצוא חלופות ובנות-ברית אחרות במקום מצרים. אש"ף נתפס כגורם הטוב ביותר למילוי פונקציה זו, בהיותו גורם מוביל במאבק לשחרור לאומי.⁷⁰

מלחמת אוקטובר 1973 נתפסה בעיני מנהיגי העולם הערבי כניצחון צבאי על ישראל, בעיקר משום שצבאות ערב הצליחו לדעתם להוכיח כי ניתן להביס את ישראל בשדה הקרב. תוצאות המלחמה יצרו בקרב ההנהגה הערבית תחושה כי הם מצויים בעמדת כוח שממנה יוכלו להשיג יותר הישגים סביב שולחן המשא ומתן. המלחמה ותוצאותיה הצבאיות הובילו לכינוס ועידת פסגה ערבית, שבה ביקשו הם לגבש אסטרטגיה משותפת שעל בסיסה ינהלו משא ומתן מול ישראל. ב-26 בנובמבר 1973 כונסה ועידת פסגה ערבית באלג'יר. ההחלטות של ועידת הפסגה באלג'יר טמנו בחובן תוכנית עם פתח להסדר מדיני בין מדינות ערב לממשלת ישראל, מבלי לזנוח את אופציית המאבק המזוין ומבלי להכיר רשמית בקיומה של מדינת ישראל.

עמדה ערבית זו יצרה הזדמנות מחודשת גם מבחינת ברית המועצות, לחדש את קריאתה לכינוס ועידת שלום לפתרון הסכסוך האזורי. אולם הסובייטים לא הצליחו להביא את המשא ומתן לכלל הבשלה, שכן ברית המועצות הייתה תלויה יותר מכול בקבלת מנדט

Tamara Genosar-Dworkin, *Components of the Soviet Conception of the Israel-Arab Conflict 1967-1973*, Thesis, Tel Aviv University, 1975, p. 174 69

The Soviet Attitude to the Palestine Problem, from the Records of the Syrian Communist Party, 1971-1972, *Journal of Palestine Studies* II (Autumn 1972), p. 201 70

מצד מדינות ערב וביכולתן לשנות את עמדתן היסודית ביחס להכרה בזכות קיומה של מדינת ישראל.⁷¹ לפיכך, ב-16 באוקטובר 1973, הגיע ראש הממשלה הסובייטי, קוסיגין, לקהיר, כדי לנסות לגבש טיוטת הסכם להפסקת אש בין הצדדים הלוחמים, וזאת על מנת להגביר את ההשפעה הסובייטית על כלל הצדדים המעורבים בסכסוך המקומי.⁷²

אחת הדרכים שבה ניסה הממשל הסובייטי לקדם את השפעתו הייתה באמצעות ועדות בין-לאומיות. בהתאם להחלטה 338 של מועצת הביטחון באו"ם, שקראה לכינון שלום בר קיימא במזרח התיכון, ב-21 בדצמבר 1973 נפתחה ועידה בארמון האומות בז'נבה שבה השתתפו משלחות מישראל, מצרים וירדן. ועידה זו, שכונסה בחסות שתי המעצמות, לא הביאה עמה כל התקדמות מדינית. במצב שהתגבש במזרח התיכון ניתן היה להסיק, כי ברית המועצות אינה מהווה גורם מתאים לתיווך, ובכל מקרה היא גורם יעיל פחות מן האמריקאים. למעשה, עם הנכונות של סוריה ומצרים לנהל משא ומתן עם ישראל על הפרדת כוחות, בחסות אמריקאית, ללא קשר לפתרון עתידי כולל, נכנסה מדיניות החוץ של ברית המועצות למבוי סתום. ביקורו של ניקסון במזרח התיכון בחודש יוני 1974 דחק את הסובייטים לקרן זוית, שממנה קשה היה להם להמשיך לפעול. על רקע זה, חיזקה ברית המועצות את קשריה עם אש"ף, בשעה שהבעיה הפלסטינית חיזקה את הצורך בגיבוש "הסכם שלום כולל".

ארצות הברית, מצדה, חיפשה דרכים "עוקפות אש"ף" כדי לגבש הסכם מדיני בין ישראל לשכנותיה הערביות.⁷³ החלטה 3236 של האו"ם, שנתמכה ברוח גבית של ברית המועצות, היא זו שהחזירה את ברית המועצות ואש"ף לזירת השיח הבין-לאומי תוך שהיא מעניקה לפלסטינים זכות להגדרה עצמית, זכות לעצמאות לאומית, תמכה בזכותם לשוב לבתייהם והכריזה עליהם כגורם בעל חשיבות ממדרגה ראשונה למאמצי השלום במזרח התיכון.

באביב 1975 גבר החשש בקרב מקבלי ההחלטות הסובייטיים מאפשרות שייחתם הסכם שני להפרדת כוחות בין ישראל למצרים, בחסות אמריקאית. אי לכך, לחצו הסובייטים על סוריה, על ירדן ועל אש"ף לגבש הסכם "עוקף מצרים", שיפתח פתח למשלחת משותפת, בחסות סובייטית, לוועידת שלום מחודשת בז'נבה.⁷⁴ בה בעת, עודדו הסובייטים את המשך מלחמת ההתשה בין סוריה למדינת ישראל, שכן מתח צבאי זה תרם לא מעט לאינטרס המדיני של ברית המועצות במזרח התיכון. אולם ההודעה על גיבוש הסכם שני להפרדת כוחות באוגוסט 1975, בחסות אמריקאית, סתם את הגולל על מאמצייה של ברית המועצות לחדש את כינוס ועידת השלום בז'נבה. במזכר סודי שנתגבש בין הממשל

Henry Kissinger, *Memorien*, V, p. 1107 71

M. Mahmood, *Soviet Policy towards the Arab-Israeli Conflict, 1948-1988*, New 72
Delhi: Gian Pub. House, 1989, p. 117 ;סאדאת (*Identity*, el-Sadat), לעיל הערה 64,
עמ' 258-259.

Министерство Иностранных Дел СССР, СССР и Ближней Восточное 73
урегулирование 1967-1988: Документы и материалы, ст. 201

74 איזווסטיה, מוסקבה, 11.3.1975.

האמריקאי לממשלת ישראל, ניתנה לממשלת ישראל זכות וטו באשר למשא ומתן עתידי עם הפלסטינים.⁷⁵

מנגד, יצרו מהלכיו העצמאיים של סאדאת גיבוש ערבי, שראה בוועידת ז'נבה הזדמנות לנגח את מהלכי ההתקרבות של מצרים לישראל ולארצות הברית. בתוך כך, הסכימו המלך חוסיין, חאפז אל-אסד ויאסר ערפאת על הקמת ועדה עליונה לתיאום מדיניות החוץ שלהם ולתיאום פעילותם הצבאית. בחוזה המשותף נכתב כי הבסיס לחוזה שלום עם ישראל יהיה נסיגה מלאה מן השטחים הכבושים והבטחת זכויותיהם המלאות של הפלסטינים.⁷⁶ עם מימוש ההסכם השני בין ישראל למצרים, הסכם שזכה לכינוי "הסכם סיני", תפסה סוריה את מקומה של מצרים במערכת היחסים עם ברית המועצות. בשל כך קיבל אסד משלוחי נשק חדשים מברית המועצות, שכללו מטוסי מיג 23 וציוד צבאי אחר, מתוך כוונה סובייטית לסמן לממשל הסורי את מעמדו המחודש.

בשל סירובה של ישראל לחדש את המגעים המדיניים באמצעות ועידת ז'נבה, הציעה ברית המועצות לאש"ף להגביר את השפעתו בתוככי השטחים הכבושים, יחד עם פעילותו המדינית בזירה הבין-לאומית, כדי להשיג שתי מטרות: האחת, לסמן את המאבק הפלסטיני כמאבק של כלל הציבור הפלסטיני, ולא של ההנהגה (אש"ף); השנייה, ליצור משבר חברתי בתוך ישראל, שיביא להגמשת עמדתה של ממשלת ישראל. לאחר ועידת רבאט הבין אש"ף כי גיוס תושבי השטחים יתרום רבות להצלחת תכניותיו המדיניות, ולכן אימץ הוא תכנית חברתית שיושמה הלכה למעשה בתוככי השטחים הכבושים. מאמצי הנהגת אש"ף נשאו פרי, עד כי בתום הבחירות לרשויות המקומיות בשטחים בשנת 1976, נחשבו מועמדי אש"ף למועמדים האטרקטיביים ביותר לעמוד בראש הערים בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה.⁷⁷ לאחר הכישלון הצורב בוועידת השלום בז'נבה, פנו הסובייטים לממשל האמריקאי כדי לקדם שיתוף פעולה שבמהלכו ימצא פתרון למשבר במזרח התיכון. הממשל האמריקאי, שהצליח לקדם מגעים של הידברות בין ממשלת ישראל לממשל המצרי והסורי ובתוך כך לגבש הסכם להפסקת אש בין הממשל הישראלי, המצרי והסורי,⁷⁸ סירב להיענות לדרישה

75 על מסמך ההבנות הסודי שהתגבש בין ממשלת ישראל לארצות הברית באשר למשא ומתן עתידי עם הפלסטינים, ראו – Walter Laqueur and Barry Rubin (eds.), *The Israeli-Arab Reader – A Documentary History of the Middle East Conflict*, New York: Penguin Books, 1985, p. 572.

76 Robert Owen Freedman, *The Soviet Union and the Arab-Israeli Conflict since the Intifada*, p. 211

77 אל-פג'ר, נצרת, 11.4.1976, "The PLO and the Israeli-Arabs", *Asia and African Studies* 27, No. 1-2, pp. 85.

78 מרכז ההסברה, ההסכם הישראלי-מצרי על הפרדת הכוחות, ההסכם הישראלי-סורי על הפרדת הכוחות, ירושלים: מרכז ההסברה, שירות הפרסומים, 1974; מרכז ההסברה, הסכם הביניים בין ישראל ומצרים: נחתם בראשי תיבות ביום כ"ה באלול תשל"א (1 בספטמבר 1975), ירושלים: מרכז ההסברה, שירות הפרסומים, 1975.

הסובייטית, והסתפק בהבטחה לראשי הממשל הסובייטי כי ארצות הברית תקיים קשר עמו בנוגע להתפתחויות המדיניות, אם יהיו כאלה.⁷⁹

סירובה של ישראל להיענות לקריאה הסובייטית להשתתף בוועידת שלום בחסות סובייטית – הביא את הממשל הסובייטי להפעיל סנקציות נגד ישראל, שבאו לידי ביטוי בצמצום מספר היהודים שהורשו לעזוב את גבולות ברית המועצות בדרכם לישראל. כן הובילה ברית המועצות בשותפות עם מדינות ערב ואש"ף את המתקפה על מדינת ישראל במסגרת האו"ם בדצמבר 1975 על ידי השוואת הציונות לגזענות.⁸⁰ בתוך כך, זומן ראש אש"ף, יאסר ערפאת, לנאום בפני עצרת האו"ם.⁸¹ הסיוע הצבאי שהעבירו הסובייטים לסוריה ולאש"ף הגביר את המתח הצבאי בגבול בין סוריה לישראל.

מלחמת האזרחים בלבנון, שאירועיה החלו באפריל 1975, הייתה הוכחה ניצחת לתמיכה הסובייטית במחנה הרדיקלי בעולם הערבי. ברית המועצות הביעה תמיכה באש"ף ובמפלגה הלאומית הלבנונית שביקשו למגר את הכוח הנוצרי בלבנון. על כן, כבר בימיו הראשונים של העימות בלבנון, החליטו הסובייטים להגביר את הסיוע הצבאי לבני בריתם – סוריה, אש"ף והתנועה הלאומית הלבנונית נתפסו כבני-ברית, שיש להם מכנה משותף אחד: לסלק את תומכי האימפריאליזם המערבי מלבנון. אולם עד מהרה התברר לסובייטים כי לסוריה יש אינטרסים עצמאיים משלה בלבנון, שאינם עולים בקנה אחד עם רצונותיה של ברית המועצות.⁸² למרות זאת נמשכה התמיכה הסובייטית בסוריה, שנחשבה לבת-הברית החשובה ביותר לסובייטים במזרח התיכון, ועם זה פעלו הסובייטים לרצות את כלל הצדדים המעורבים בסכסוך שהתפתח בלבנון ודחפו להסכם שנחתם בסופו של דבר ב-24 בספטמבר 1976.

לאחר הצלחת ברית המועצות לגבש הסכם בלבנון בין סוריה לאש"ף, פרסם הממשל הסובייטי ב-1 באוקטובר 1976 תכנית שלום חדשה.⁸³ בהמשך לכך, ביקשה ברית המועצות לכנס מחדש את ועידת ז'נבה, במתכונת שכוונסה לאחר מלחמת אוקטובר 1973, כדי לדון במצב במזרח התיכון, והמטרה המרכזית של יזמת השלום הייתה לחדש את כוח ההשפעה הסובייטי במזרח התיכון.⁸⁴ ההצעה הסובייטית לא זכתה להיענות ממשית חוץ מדיון בה

Richard Nixon, *The Memories of Richard Nixon*, New York: Grosset and Dunlap, 1978, 79 p. 611

80 איזווסטיה, מוסקבה, 2.12.1975.

81 משה ז"ק, הסכסוך הישראלי ערבי בצוות המעצמות, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד 1986, עמ' 95.

82 Walid Khalidi, *Conflict and Violence in Lebanon – Confrontation in the Middle East*, Cambridge, MA: Center for International Affairs, Harvard University, 1979, p. 90

83 על תוכנה של יזמת השלום הסובייטית באוקטובר 1976, ראו פרבדה, מוסקבה, 2.10.1976; וגם Amnon Sella, *Soviet Political and Military Conduct in the Middle East*, New York: St. Martin's Press, 1981

84 Amnon Sella, "The Soviet Union, Israel and the PLO: Policy Shift in the 1980's", Rosemary Hollis (ed.), *The Soviets, their Successors and the Middle East – Turning Point*, New York: St. Martin's Press, 1993, p. 24

מעל דפי העיתונות בברית המועצות ובעיתונות הערבית, זאת בשל השפעתה המצומצמת של ברית המועצות על הממשל בישראל. גורמים ערביים הבינו כי אם רצונם להגיע להסדר ממשי עם ממשלת ישראל, יהיה עליהם להתקרב לממשל האמריקאי, שהיה בעל השפעה רבה יותר על ממשלת ישראל.

עליית ממשל דמוקרטי בארצות הברית, בראשותו של ג'ימי קרטר בינואר 1977, הייתה פתח לתקווה מבחינת הממשל הסובייטי ומבחינת אש"ף באשר לקידום התהליך המדיני במזרח התיכון. ב-1 באוקטובר 1977 פרסמו שני הממשלים, הסובייטי והאמריקאי, הצהרה משותפת, שלפיה שני הממשלים יעניקו ערבויות משותפות לכלל המדינות שייקחו חלק בתהליך המדיני במזרח התיכון. הצהרה זו היא שהחזירה את ברית המועצות לזירת הפעילות המדינית, לאחר תקופה ארוכה שבה פעל הממשל האמריקאי לצמצם את המעורבות הסובייטית ולפעול באופן עצמאי וחשאי כדי לקדם משא ומתן במזרח התיכון בחסותו.⁸⁵

ההצהרה המשותפת הגבירה את התחושה בקרב מקבלי ההחלטות בברית המועצות כי הממשל האמריקאי יסכים להצעה הסובייטית מקדמת דנא, שלפיה דרשו הסובייטים לקבל את אש"ף כגורם עצמאי בוועידת השלום לפתרון הסכסוך במזרח התיכון. תחושה זו קיבלה חיזוק בשל נטייתו של קרטר להתייחס בכובד ראש לסוגיה הפלסטינית ובשל דרישתו מראשי הממשל בישראל להגמיש את עמדתם במסגרת המשא ומתן.⁸⁶ אולם ככל שחלף הזמן אל תוך שנת 1978, גבר החשש בקרב מקבלי ההחלטות בברית המועצות כי האמריקאים מקיימים ערוצי שיחות חשאיים עם הממשלים הערביים, תוך התחמקות מן הדרישה הסובייטית לערבם בהתפתחויות המדיניות שבמגעיים בין נציגי הממשל האמריקאי לממשלות מצרים וישראל.

את המפנה המרכזי במדיניות ברית המועצות, ניתן לראות בתגובה הסובייטית לביקורו המפתיע של נשיא מצרים בירושלים ב-19 בנובמבר 1977; ביקור שהותיר את ברית המועצות מחוץ לתהליך המדיני.⁸⁷ הרושם שנוצר הוא שסאדאת הצליח להונות את הסובייטים בשנית ולפגוע במעמדם ובהשפעתם האזורית. תחושות אלה הובילו למתקפה תעמולתית נגד מדיניות סאדאת, שאליה הצטרפו גם כמה מדינות ערביות, שראו בצעדו של סאדאת בגידה בעמדה הערבית המשותפת ופגיעה ברעיון המדיני והצבאי של אש"ף. בתוך כך, ניסו הסובייטים לכנס את מועצת הביטחון של האו"ם כדי לקדם את עמדת

85 בהתאם לכך, פרסם הנציג הפלסטיני באומות המאוחדות מאמר ביומון המצרי אל-אהראם, שבו הצהיר שקרטר אינו כבול לקול היהודי וכי כל כוונתו לכונן שלום צודק במזרח התיכון, ראו אל-אהראם, קהיר, 9.11.1976.

86 Jimmy Carter, *Keeping Faith – Memories of a President*, Toronto: Bantam Books, 1982, pp. 269-429; Christian Hacke, *Amerikanische Nahost-Politik: Kontinuität und Wandel von Nixon bis Reagan*, Munchen: R. Oldenbourg, 1985, p. 60

87 ביקורו של סאדאת הפתיע גם את הממשל האמריקאי. אולם הסובייטים ראו בו מהלך אמריקאי מתוכנן שהוסתר מעיני ההנהגה הסובייטית. ראו פרבדה, מוסקבה, 23.11.1977.

אש"ף, שלפיה מדינות האזור יוכלו לחיות בשלום רק בתנאי שהפלסטינים יזכו לממש את זכותם להגדרה עצמית ושישראל תסיג את כוחותיה הצבאיים מן השטחים שכבשה ביוני 1967.⁸⁸ ואולם הניסיונות לצמצם את ההצלחה שצבר מהלכו של סאדאת, ואת התהליך המדיני שהתגבש בעקבות זאת בחסות אמריקאית, נכשלו. ארצות הברית בחרה להוביל את ישראל ומצרים לתהליך מדיני, שברית המועצות והפלסטינים לא היו חלק ממנו.

מדיניות ברית המועצות במזרח התיכון לאחר תהליך השלום בין ישראל למצרים

ברית המועצות, שנותרה מחוץ לתהליך המדיני, ביקשה לבסס את מדיניותה במזרח התיכון על הממשל הסורי שבו ראתה את הגורם החשוב ביותר לקידום מדיניותה באזור. על כן, ביקורו של אסד, נשיא סוריה, במוסקבה באוקטובר 1978, סלל את הדרך להכרה סובייטית בעליונות ובלגיטימיות של סוריה בלבנון, והוביל להספקת סיוע צבאי מתקדם לצבא הסורי.⁸⁹ המדיניות הסובייטית כלפי הממשל הסורי הובילה אף לחתימה על הסכם לשיתוף פעולה צבאי ומדיני ב-8 באוקטובר 1980. בהסכם התחייבה ברית המועצות לגונן על בת-בריתה, אם סוריה תעמוד בפני איום צבאי.⁹⁰

התמורות שחלו בזירה המזרח תיכונית, הובילו להגברת הפעילות התעמולתית של ברית המועצות ברחבי העולם השלישי, וגם להגברת פעילותה החתרנית והצבאית באמצעות הקג"ב. ברית המועצות, שראתה את הפלסטינים ככוח לוחם באימפריאליזם המערבי, ביקשה לסייע להם במאבקם הצבאי.⁹¹ משום כך, למשל, בשנים 1978–1979 הוכשרו לוחמים פלסטיניים רבים על ידי שירות הריגול הסובייטי.⁹² העמדה הסובייטית כלפי אש"ף הובילה לכך שהסוגיה הפלסטינית קיבלה עדיפות תעמולתית במדיניות החוץ הסובייטית, וזכתה לסיקור נרחב בעיתונות הסובייטית, בעיקר לאחר החתימה על הסכם השלום הישראלי-מצרי.⁹³

88 גולן (Movements, Golan, לעיל הערה 22), עמ' 127.

89 על ההכרה הסובייטית בריבונות הסורית בלבנון, ראו: פרבדה, מוסקבה, 7.10.1978; על הספקה של נשק מתקדם לצבא הסורי, ראו: Patrick Seale, *Asad of Syria – The Struggle for the Middle East*, Berkeley: Uni. of California Press, 1990, p. 311; Efraim Karsh, *The Soviet Union and Syria: The Asad years*, London: Routledge, 1988, p. 49.

90 Министерство Иностранных Дел СССР, СССР и Ближней Восточное урегулирование 1967 – 1988: Документы и материалы, Москва: политиздат 1989, ст. 296-300.

91 שם, עמ' 299.

92 Аптер Прохоров, *Кто и как финансирует Палестинских активистов*, Ленинград 2002, ст. 379.

93 *Monday Morning*, 8.7.1979, p. 4.

הסכם השלום בין ישראל למצרים נגס במידה ניכרת בכוח ההשפעה של ברית המועצות במזרח התיכון, ולכן נאלצו הסובייטים להסתפק בהשפעה באזורי השוליים של המזרח התיכון, למשל באזור חצי האי ערב, באפריקה, באיראן וכדומה. בחלקו המערבי של המזרח התיכון נותרו לסובייטים שני בני-ברית עיקריים – אש"ף וסוריה. הסובייטים התקרבו למדינות נוספות בזירה הערבית, ומהלך זה התאפשר הודות לאחדות הדעים שנוצרה בין ברית המועצות לאותן מדינות, בשל ההתרעמות הערבית כנגד המהלך החד-צדדי של ממשלת מצרים, שנתפס בעיני כולם כבגידה ברעיון הערבי המאוחד.⁹⁴

למרות זאת האמינו הסובייטים, כי לא ירחק היום שבו יצטרפו מדינות ערביות נוספות לתהליך המדיני במזרח התיכון, ומשום כך הם ביקשו לכנס ועידת שלום בז'נבה, שבה ייקחו חלק כל הגורמים המעורבים בסכסוך האזורי, ובכללם הפלסטינים. מדיניות זו נועדה להבטיח את מקומם ואת מעמדם של הסובייטים בדיונים הבאים, אם יתקיימו. על רקע זה, ביקשו הסובייטים להגביר את יחסיהם המדיניים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים עם מרבית המדינות בעולם הערבי, יחד עם פעילות מדינית ענפה שהובילה לדיון מיוחד בעצרת האו"ם ב-12 בדצמבר 1978, ובה אכן נקבע כי כלל הגורמים המעורבים בסכסוך יתכנסו בז'נבה כדי לדון בדרכים לפתרון הסוגיה הפלסטינית.⁹⁵

הפלישה הסובייטית לאפגניסטן בחודש דצמבר 1979, בעקבות מרידות של גורמים אסלאמיים כנגד השלטון הקומוניסטי בקאבול, הביאה לפגיעה במעמדה וביוקרתה של ברית המועצות ברחבי העולם הערבי. מדינות ערביות רבות, שהתקרבו לעמדת הממשל הסובייטי בעקבות הסכם השלום בין ישראל למצרים, ראו במהלך סובייטי זה מהלך אימפריאליסטי שאינו נופל מן הדרך שבה ניסה המערב לכפות את שלטונו על הממשלים הערביים החלשים במזרח התיכון. הסובייטים, שחשו כי אחיזתם בעולם השלישי מתרופפת, ביקשו להדק את יחסיהם עם אותם גורמים החיוניים להם ביותר בזירה המזרח תיכונית. היה זה הבסיס העיקרי שהוביל את ברית המועצות לחתום על חוזה הגנה משותף עם סוריה ב-6 בנובמבר 1980.⁹⁶

למרות התרעומת שנוצרה בקרב מספר ממשלים ערביים כלפי ברית המועצות לאחר הפלישה הצבאית לאפגניסטן, לא הייתה עוד מדינה ערבית אחת שהסכימה לקחת חלק בתהליך השלום בחסות ארצות הברית. נוצרה אחדות דעים בקרב מרבית המנהיגים בעולם הערבי, כי המדיניות האמריקאית במזרח התיכון היא שהובילה למשבר הבין-ערבי, ותהליך

94 פרבדה, מוסקבה, 10.3.1978; פרוחוב (Proxopov, לעיל הערה 92). על התמיכה הסובייטית בחזית העממית לשחרור פלסטין בהנהגתו של ג'ורג' חבש, ראו איזווסטיה, מוסקבה, 13.2.1980; על התמיכה הסובייטית בחזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין בראשותו של נאיף חוואתמה, ראו איזווסטיה, מוסקבה, 19.2.1980, וגם פרבדה, מוסקבה, 12.3.1980.

95 ראו החלטה 33/29 של העצרת הכללית 7.12.1978: <http://domino.un.org/UNISPAL.NSF/vGARes!OpenView&Start=1&Count=150&Expand=29#29>

96 Без автора, "Договор о дружбе и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Сирийской Арабской Республикой 6.11.1980", внутри Ведомость Верховного Совета СССР №52, 1980

השלום בין ישראל למצרים היה ההוכחה הטובה ביותר למדיניות של המשל האמריקאי, שהצליח לכונן הסדר מדיני בין מדינה ערבית (מצרים) לישראל, בעוד כל ניסיונותיה של ברית המועצות עלו בתוהו.

הסובייטים, שביקשו לנצל את האכזבה הערבית מן המהלך החד-צדדי של סאדאת, פרסמו תכנית חלופית למהלך האמריקאי בקמפ דייוויד – תכנית השלום של ברז'נ'יב. תכנית זו הוצגה לראשונה על ידי ברז'נ'יב בפברואר 1981, בעת הכינוס ה-26 של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות, והיא זכתה לתמיכה רחבה לא רק ממדינות שנחשבו בנות חסות של ברית המועצות, אלא אף ממדינות אירופיות רבות שנמנו עם מדינות המערב והיו מקורבות אידאולוגית לארצות הברית. אליהן הצטרפו כמה מדינות ערביות שלא נמנו עד אותה שעה עם המחנה הסובייטי, כגון סעודיה וירדן.⁹⁷

על אף ההיענות הרחבה לתכנית המדינית שהציע ברז'נ'יב, כשלו הסובייטים בניסיון לגבש את המחנה הערבי סביב תכנית זו. האירועים שאפפו את הזירה המזרח תיכונית, מלחמת עיראק-איראן ובעיקר מלחמת לבנון, השפיעו על הבשלתו של התהליך המדיני, ובעיקר על מעמדו ועל חשיבותו של אש"ף. בה בעת, הסירוב הסובייטי להיענות לדרישה הפלסטינית לספק לאש"ף אמצעי לחימה במהלך מלחמת הקיום שאלה נקלע בלבנון, הביאו לירידה בערכה וביכולת ההשפעה של ברית המועצות בקרב ההנהגה הפלסטינית. אי-ההיענות הסובייטית לדרישות הסיוע של אש"ף הביאה לתבוסתו במערכה הצבאית מול ישראל ולנסיגתו משטח לבנון אל מעונו החדש בתוניס.

המשל האמריקאי בחר גם הוא לנצל את השינויים שחלו בזירה המזרח התיכונית ופרסם תכנית מדינית חדשה, שנודעה בשם "תכנית רייגן" ושנועדה להחליף את היזמה הסובייטית. תכנית זו קבעה כי המשל האמריקאי רואה חובה לטפל בשני נושאים עיקריים: הראשון, האיום האסטרטגי שנשקף לזירה המזרח תיכונית מצד ברית המועצות וגרורותיה במזרח אירופה; הנושא השני הוא תהליך השלום בין ישראל לשכנותיה הערביות.⁹⁸

התמיכה הצבאית הגוברת של ברית המועצות בסוריה, ובעיקר באש"ף, הביאה את ממשל רייגן להאשים את ברית המועצות בסיוע לארגונים ולמדינות תומכי טרור. הסובייטים הכחישו את ההאשמות האמריקאיות, בטענה שהסיוע המועבר לאש"ף נועד לסייע לו לקדם את עצמאותו המדינית. הסובייטים אף הצהירו כי אינם רואים באש"ף ארגון טרור, אלא ארגון שחרור לאומי הפועל לחלץ את אדמותיו שנכבשו בידי ישראל במלחמת יוני 1967. ההזדמנות הממשית של המשל הסובייטי לשבור את האחיזה האמריקאית במזרח התיכון עלתה שוב על הפרק עם רצח סאדאת, כאשר יורשו, חוסני מובארק, הביע עמדות סוציאליסטיות שקראו לחידוש הקשר עם העולם הערבי ועם ברית

97 סוכנות הידיעות הסעודית (SNA), 7.8.1981.

98 *U.S. Department of State, Related Document on the Arab-Israeli Peace Process*, September 1982, No. 2066, Washington D.C. 1984, pp. 23-25

המועצות.⁹⁹ אולם מחויבותה של מצרים להסכמים הבין-לאומיים, שהיא התחייבה להם במסגרת השלום שעליו חתם סאדאת, חייבו את מובארק להיאחז בהחלטות קמפ דייוויד. בתוך כך, קרא מובארק לממשלת ישראל לחדש את השיחות על האוטונומיה שהופסקו זה מכבר. מהלך זה ניתץ את ציפיותיהם של קובעי המדיניות הסובייטית כי מובארק יחדש את מערכת היחסים עם ברית המועצות עד לרמה שהייתה בעידן נאצר.¹⁰⁰

החלטת כנסת ישראל לספח את שטח רמת הגולן ב-14 בדצמבר 1981 גרמה לתחושת אכזבה של ראשי הממשל הסובייטי ממדיניות ממשלת ישראל, משום שצעד זה נתפס בעיני ההנהגות הסובייטית והסורית כניסיון ישראלי להכשיל כל פתרון מדיני של משא ומתן בין המדינות. בתוך כך, ביקש הממשל הסובייטי לכונן מערכת של שותפות צבאית עם הממשל הסורי, שנועדה להזהיר את ממשלת ישראל ממהלך צבאי נגד סוריה. בעת ובעונה אחת, עם כינון מערכת השותפות הצבאית, פעלו ראשי הממשל הסובייטי במישור הדיפלומטי למגר את המדיניות התוקפנית של ישראל, שהתבטאה בסיפוח שטחי רמת הגולן. למדיניות הסובייטית היו שתי מטרות עיקריות: הראשונה, להחליש את האפקט ואת הדימוי השלילי שיוחסו לברית המועצות בעקבות הפלישה הצבאית לאפגניסטן; המטרה השנייה הייתה לשוות דימוי רע למהלך בקמפ דייוויד, שבחסותו החליטה מדינת ישראל לספח אליה שטחים שנכבשו משכנותיה הערביות, ובכך לחסל כל סיכוי למשא ומתן שיוביל לשלום.

החלטת ממשלת ישראל לצאת למתקפה נגד מעוזי המחבלים בלבנון ביוני 1982 הובילה לפגיעה נוספת במעמדה של ברית המועצות בזירה המזרח תיכונית. במהלך המלחמה הייתה המעורבות הסובייטית מוגבלת למדי, ובאה לידי ביטוי בעיקר בתמיכה מורלית באש"ף, בהעברת ציוד רפואי ובאזהרות כלפי ישראל וכלפי המערב.¹⁰¹ יחד עם זאת, הסובייטים העבירו מסר ברור לממשל האמריקאי כי אם יופר מאזן הכוחות לטובת ישראל, לא תהסס ברית המועצות לעשות שימוש בצבאה על מנת לפתור את המשבר בלבנון.¹⁰² בתוך כך, קראו הסובייטים לכינוס דחוף של מועצת הביטחון של האו"ם לדון במצב שנוצר במזרח התיכון. במהלך הדיון במועצת הביטחון ב-5 באוגוסט 1982, תבעו הסובייטיים מישראל להסיר את המצור על ביירות יחד עם קריאתם לכלל המדינות החברות באו"ם להטיל סנקציות כלכליות על ישראל ולמנוע כל משלוח של נשק ואמצעי לחימה אליה. אלא שהתביעה הסובייטית נתקלה בווטו אמריקאי, שהתיר לישראל להשלים

Robert Springborg, *Mubarak's Egypt – Fragmentation of the Political Order*, 99
Boulder: Westview Press, 1989, pp. 20-23

100 חנוך באזוב, עמדותיהם של אינטלקטואלים מצריים כלפי ישראל ותהליך השלום (1981–1993),
דיסרטציה לתואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג, עמ' 37.

101 *Foreign Broadcast Information Service (FBIS)*, Soviet Union, June 15, 1982, H1

102 פרבדה, מוסקבה, 9.7.1982.

את פעילותה הצבאית בלבנון עד ליציאת אש"ף מביירות.¹⁰³ יציאת אש"ף משטח לבנון הובילה את הממשל הסובייטי לגבש את כלל הגורמים הנאמנים לו בזירה הלבנונית, כדי למלא את החלל שנוצר שם עם צאתו של אש"ף.¹⁰⁴ ערפאת, שהתאכזב ממדיניות הממשל הסורי והסובייטי כלפיו במהלך המלחמה, בחר לפנות למצרים, שנחשבה ליריבה אידאולוגית של המחנה הסובייטי, בעיקר בשל פנייתה למערב ולארצות הברית, כדי להראות לסובייטים את אכזבתו ממדיניותם כלפי אש"ף במסגרת המלחמה בלבנון.

מדיניות ברית המועצות במזרח התיכון לאחר העידן הקומוניסטי

מותו של ברז'נייב בנובמבר 1982 ומינויו של אנדרופוב למזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות לא הביאו לשינוי רדיקלי במדיניות הממשל הסובייטי כלפי בנות-בריתו במזרח התיכון. למעשה, אנדרופוב כמו קודמו הביע תמיכה באותם גורמים רדיקליים במזרח התיכון ודחה כל פשרה מדינית עם ישראל והמערב. בתוך כך, המשיך הממשל הסובייטי לחמש את בני-בריתו במזרח התיכון.¹⁰⁵

במרס 1985 התמנה מיכאיל גורבצ'וב למזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות. תקופת שלטונו הסתמנה כמפנה רדיקלי במדיניות הפנים והחוץ הסובייטית, שהגיע לשיאו במהפכות שהתרחשו במזרח אירופה בשנת 1989, בנפילת חומת ברלין, וכן בשינוי מהותי של מערכת היחסים הבין-לאומית בין הגוש המזרחי לגוש המערבי. מדיניות זו הביאה לצמצום הספקת הנשק לארגונים שעסקו בפעילות טרור או בפעילות צבאית שלא תאמו את הגישה המדינית החדשה שהציג גורבצ'וב כלפי המערב. מדיניותו של גורבצ'וב הייתה מהפכנית, והיא הפכה את הקיפאון שהיה במסגרת מדיניות הדטנט של שנות השבעים לאינטראקציה אינטנסיבית עם המערב, וזנחה את הדוקטרינה שהתווה ברז'נייב במהלך שנות שלטונו.¹⁰⁶ התמורות שחלו בברית המועצות בשלהי העשור התשיעי של המאה העשרים הובילו במישרין לשינויים רדיקליים במערכת הבין-לאומית כפי שהיא עוצבה לאחר מלחמת העולם השנייה. החשיבה החדשה שהביא עימו גורבצ'וב הובילה גם לשינוי הגישה של ראשי הממשל הסובייטי כלפי מדינות המזרח התיכון, ונראה היה כי ניסיונותיה של ישראל לנרמל את יחסיה עם הממשל הסובייטי קורמים עור וגידים.¹⁰⁷

103 חובב שפירא, מדיניות ברית המועצות כלפי אש"ף 1976–1982: אידאולוגיה הלכה למעשה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 1986, עמ' 75.

104 Christopher Andrew and Vasili Mitrokhin, *The World was Going Our Way: The KGB and the Battle for the Third World*, New York: Basic Books, 2005, p. 259

105 *New York Times*, March 31, 1983; Emile F. Sahliyah, *The PLO after the Lebanon War*, Boulder: Westview Press, 1986, p. 136

106 ערן (לעיל הערה 20), 3, עמ' 292.

107 משה יגר, אריה עודד ויוסף גוברין (עורכים), משרד החוץ - 50 השנים הראשונות, ירושלים: כתר, 2002, עמ' 485–487.

בין השאר, פעל גורבצ'וב ליצירת אווירה חדשה במדיניות הממשל הסובייטי על ידי שבירת המחסומים הפוליטיים שהתקיימו בין ברית המועצות למדינות המזרח התיכון, בעיקר עם אלה שלא ניהלו עד לאותה שעה מגעים עם הממשל הסובייטי. עמדתו זו של גורבצ'וב התפתחה בעיקר בשל התחושה כי התמיכה הסובייטית במדינות העולם השלישי מעיבה על כלכלת ברית המועצות ומתוך הבנה כי הממשל הסובייטי אינו יכול להשיג את יעדיו המדיניים והכלכליים בעולם השלישי.¹⁰⁸

עם זאת הממשל הרוסי לא הסכים לוותר על מעורבותו במזרח התיכון, כיוון שנותרו לו אינטרסים מדיניים, ביטחוניים וכלכליים בזירה המזרח תיכונית.¹⁰⁹ אמנם ניתן לומר כי בכל הנוגע למתיחות וליריבות הצבאית שאפפה את הסכסוך הישראלי-ערבי מראשית המאה העשרים, אשר התגברה עוד יותר לאחר מיסוד מדינת ישראל בשנת 1948, נפילת המשטר הסובייטי והתפוררות הגוש המזרחי הובילו במישרין לערעור המשענת המעצמתית של הממשלים הערביים במזרח התיכון, וכך הובילו לירידה בסיכון שתפרוץ מלחמה בין ישראל לשכנותיה הערביות, בעיקר בשל העדר גיבוי צבאי מצד ברית המועצות לאותם ממשלים שחסו בצילה זה ארבעה עשורים.

היחלשות האחיזה הרוסית במזרח התיכון הובילה להתגברות המעורבות האמריקאית באזור, מתוך הבנה כי הסכסוך האזורי והמתיחות הבין-ערבית מהווים סכנה לשלום העולם כולו. ההוכחה הטובה ביותר לכך היא המעורבות האמריקאית בעיראק בשנת 1992 ומאוחר יותר בשנת 2003. התגברות האחיזה המערבית במזרח התיכון הובילה לאנטגוניזם רוסי ולשאיפה ליצירת עולם רב קוטבי שבו יש כמה מוקדי כוח. למעשה, עד לעידן ולדימיר פוטין שעלה לשלטון במרס 2000, פעל הממשל הסובייטי לשמר את מעמדו בזירה המזרח תיכונית. תחת שלטונו של פוטין שאפה רוסיה לחזור למעמד של מעצמה וניסתה להגביר את השפעתה בעולם, בין השאר באמצעות סיוע למדינות המתנגדות למדיניות הממשל האמריקאי, כדוגמת איראן, סוריה וונצואלה. כך למשל העניקה רוסיה סיוע צבאי לסוריה בהמשך להסדר שהושג עם בשאר אל-אסד, נשיא סוריה, בעת ביקורו במוסקבה בשנת 2005. כמו כן חתמה רוסיה על עסקת נשק בשווי מיליארד דולר עם ממשלת איראן בנובמבר 2005, כשהמרכיב העיקרי בעסקה הוא טילי קרקע-אוויר אשר יסייעו לאיראן בהגנה על מתקני הגרעין שלה; מתקני גרעין שהרוסים הבטיחו לספק לאיראן כבר בשנת 1992.¹¹⁰

יחד עם זאת, רוסיה עדיין תלויה במערב, ויחסיה עם ארצות הברית נעים בין תחרות לשיתוף פעולה. היא אינה מסוגלת לנהל תחרות מקיפה עם ארצות הברית בזירה

U.S. Department of Defense, *Soviet Military Power 1990*, Washington D.C. 1990, 108 p. 12

109 אפרים קם, התמורות בברית המועצות ובמזרח אירופה – השלכות על המזרח התיכון, תל אביב: מל"א, המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב, 1991, עמ' 40.

110 http://www.amedia.co.il/Show_Article.asp?DynamicContentID=3225&MenuID=726&ThreadID=1014017

הגלובלית או במזרח התיכון כפי שעשתה ברית המועצות בימי המלחמה הקרה. אשר למדיניות כלפי ישראל, ניתן לומר כי תחת שלטון פוטין חל שיפור ביחסי רוסיה-ישראל. כמיליון יוצאי ברית המועצות החיים בישראל מקיימים קשרים תרבותיים וכלכליים עם רוסיה. שיתוף הפעולה בין רוסיה לישראל גבר לאחר הטבח של טרוריסטים צ'צ'נים בבית הספר בבסלאן בשנת 2004, ושתי המדינות מקיימות שיתוף פעולה מודיעיני ודיאלוג קבוע בדרג בכיר (המועצה לביטחון לאומי ומשרד הביטחון) בתחומים אסטרטגיים. עם זאת, הסיוע הרוסי לאיראן ולסוריה נתפס בישראל כאיום ביטחוני וגורם למתיחות ביחסים בין שתי המדינות.

סיכום

מדיניות ברית המועצות במזרח התיכון למן המחצית השנייה של המאה העשרים הייתה חלק בלתי נפרד מן העימות שהתפתח בינה ובין המעצמה המערבית – ארצות הברית. אמנם המעצמות שמרו על רמת קונפליקט נמוכה ביניהן ונמנעו ממעורבות ישירה בעימותים הצבאיים שהתפתחו במזרח התיכון. עיקר פועלם הסתכם בתמיכה צבאית ומדינית ובגיוס מדינות המזרח התיכון לצדן במסגרת המאבק הבין-גושי שהתפתח ביניהן. בעיקרה, התמיכה הסובייטית התבססה על המישור הצבאי והביטחוני, מתוך מטרה לחזק את בנות-בריתה מול גורמי המערב באזור וישראל בראשם. הסובייטים, שניהלו מערכת יחסים המשתמעת לשני פנים עם מדינות המזרח התיכון עד לשלהי העשור השביעי של המאה העשרים, תמיכה בישראל ובערבים כאחד, ביקשו לנתק את יחסיהם עם ישראל כצעד בונה אמון עם בני-בריתם הערבים, בעיקר לאחר המפלה הערבית בחודש יוני 1967.

בעת ובעונה אחת עם המדיניות הסובייטית במישור הצבאי, הם ביקשו לנהל ערוץ של הידברות מדינית מתוך הבנה כי אין הם יכולים למערב במישור הצבאי וכי ניתן יהיה להשיב לערבים את שאיבדו במערכה הצבאית באמצעות משא ומתן מדיני. הניסיונות הסובייטיים לגבש הסדר מדיני בין ישראל לבנות-בריתה הערביות לא צלח, ומנהיגי העולם הערבי החלו להביע את אכזבתם ממדיניות הממשל הסובייטי באפיק המדיני וגם באפיק הצבאי. על רקע זה בחר סאדאת לפנות אל הממשל האמריקאי, ובתיווכו הצליחו ישראל ומצרים לחתום על הסכם שלום.

הסובייטים, שהתאכזבו ממדיניותו של סאדאת, ביקשו לאמץ את סוריה ואש"ף כחלופה למצרים, שהייתה בת-הברית העיקרית והחשובה ביותר לממשל הסובייטי במזרח התיכון. ההתקרבות לסוריה ולאש"ף נבעה מן ההבנה, כי לא ייתכן שלום בר-קיימא בין ישראל לעולם הערבי כולו ללא פתרון הולם למתיחות בין ישראל לסוריה, ויותר מכך – פתרון הולם לסוגיה הפלסטינית שנחשבה ללב הסכסוך בין ישראל לעולם הערבי. מדיניות סובייטית זו נתמשכה עד לעידן שלטונו של גורבצ'וב, שהגיע לשלטון בשנת 1985.

מדיניותו החדשנית של גורבצ'וב הייתה שינוי רדיקלי מהמדיניות שהנהיגו קודמיו כלפי המערב והמזרח התיכון. גורבצ'וב בחר לצמצם את מערכת היחסים של ברית המועצות עם ארגונים ועם מדינות שעסקו בטרור, וגמישותו האידאולוגית והמדינית אף הובילה את ברית המועצות להתקרב אל המערב. בתוך כך, הוביל גורבצ'וב לשינוי מהותי במערכת היחסים הבין-לאומית בין הגוש המזרחי לגוש המערבי, לסיום המלחמה הקרה ולהתמוטטות ברית המועצות. מדיניותו הייחודית הובילה לשינוי המדיניות של הממשל הסובייטי כלפי מדינות המזרח התיכון ובהן גם כלפי מדינת ישראל, שבאה לידי ביטוי בחידוש היחסים הדיפלומטיים עמה ובפתיחת שערי העלייה לאלפי יהודים שחיו בברית המועצות וביקשו להגר ממנה.

שער רביעי

ישראל והמרחב הערבי

חלקה של אלג'יריה בסכסוך הערבי-ישראלי בשנות השישים

יהל שרעבי

תמציתה של המהפכה אינה מאבק למען הלחם,
אלא מאבק למען הכבוד האנושי.
(פרנץ פאנון, 1959)

האתגר

אלג'יריה מרוחקת ממדינת ישראל וכיום אינה מהווה איום על ביטחונה. אולם במהלך שנות השישים הייתה אלג'יריה העצמאית מדינה עוינת את ישראל בצורה ישירה ותקיפה. בשנים אלו ידעה אלג'יריה תהפוכות רבות בכל הזירות: הפנימית-לאומית, המגרבית, הבין-ערבית והבין-לאומית. עיצוב דמותה של החברה האלג'ירית ושל המדינה האלג'ירית הריבונית בשנות השישים תרם להגברת הרדיקליות שלהן כלפי כל מה שמייצגת ארצות הברית ובעלת בריתה באזור המזרח התיכון, ישראל. מראשית עצמאותה, בתחילת חודש יולי 1962, ועד סוף שנות השבעים, ביקשה אלג'יריה העצמאית ליטול לעצמה את רסן המושכות בעולם הערבי המזרח תיכוני, כנושאת הדגל במאבק נגד המערב ושליחיו.

מאמר זה יתמקד בשנות השישים, שהיו נקודת מבחן חשובה בהשגת צמיחתה של אלג'יריה העצמאית בשנותיה הראשונות. בשנים אלו בנתה אלג'יריה את הבסיס הריבוני שלה כמדינה. במהלך תקופה זו נאלצה המדינה הצעירה לעסוק בשלושת האתגרים המיידיים שניצבו בפניה: עיצוב דמותה הלאומית, בניית המערכות הפוליטיות, המדיניות, הכלכליות והחברתיות, וייצוב מקומה כגורם מרכזי, דומיננטי בזירות המגרבית, האפריקנית, הבין-ערבית והבין-לאומית. מראשית שנות השישים אנו עדים לפעילות אינטנסיבית בתוככי הדיפלומטיה האלג'ירית בכל הנוגע ליחסים עם מדינות ערב, בשל הסכסוך בין ישראל למדינות ערב. בסכסוך זה ביקשה אלג'יריה ליטול על עצמה את

* מאמר זה מבוסס על עבודת המוסמך של המחבר, "יחסי אלג'יריה-ארצות הברית בשנות השישים: בצל הסכסוך הישראלי-ערבי", אוניברסיטת בר-אילן תשס"ה, בהנחייתו של פרופסור מיכאל מ' לסקר.

תפקיד החלון. עובדה זו מעלה מספר שאלות חשובות, ומאמר זה מתמודד עמן. שאלה ראשונה: מדוע בשנות השישים – כשאין איום ממשי מצד ישראל נגדה, נטלה אלג'יריה חלק ישיר בסכסוך הערבי-ישראלי? ושאלה שנייה: מדוע היחסים הדיפלומטיים החשאיים והגלויים, שנרקמו בין אלג'יריה העצמאית למדינת ישראל בראשית שנות השישים, לא הבשילו ליצירת מערכת יחסים דיפלומטיים בין שתי המדינות?

"רקוויאם לחלום" – התפיסה האלג'ירית, בראשית דרכה, לגבי מצרים ומדינות ערב

בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים התנהלו באלג'יריה ויכוחים אידאולוגיים ורדיפות אישיות בין האישים הדוגלים בלאומיותו של מסאלי חאג', שהיה מהפכן, לאלו התומכים בגישתו הפרו-צרפתית של פרחאט עבאס, שהיה ליבראל. בתקופה זו, גייסה התנועה הלאומית לוחמים מקרב כל ששת המחוזות (הוילאיות) של אלג'יריה. מנהיגי שלושת המחוזות החשובים נעשו מנהיגי התנועה, והם: אחמד בן-בלה, אית אחמד ומוחמד ח'ידר. שלושת המנהיגים האלו זכו לתהודה בקהילה הבין-לאומית, ולכן קבע הארגון את מקום מושבם בקהיר. מקהיר הם גיבשו את האידאולוגיה הלאומנית של המהפכה האלג'ירית ואספו את הכסף ואת החומר המודיעיני הדרוש, שבלעדיהם לא יכלו לבצע שום פעילות מיליטנטית בתוך אלג'יריה.

מצרים שימשה בסיס האם החיצוני למהפכה באלג'יר בשל העובדה שב-23 ביולי 1952 תפסה קבוצת הקצינים החופשיים, בראשותו של ג'מאל עבד אל-נאצר, את השלטון במדינה. קבוצת הקצינים החופשיים מאסה בשלטון המלוכה במצרים, ואחת ממטרות המהפכה שלה הייתה להוציא ממצרים את האימפריאליזם הבריטי. לאחר שאותם קצינים חוו על בשרם את התבוסה לצבא הישראלי במלחמת 1948, וראו את הישגות הציונית בארץ ישראל נעשית למדינה עצמאית בלב העולם הערבי, הם החליטו להוביל את העולם הערבי לשינוי יסודי. למן נובמבר 1954 תפסה קבוצה זו את השלטון במצרים בצורה מוחלטת; מוחמד נג'יב הודח מהנשיאות במצרים, ונאצר מונה לנשיא במקומו. בהתאם להסכמים שנחתמו בין בריטניה למצרים בחודשים יולי ואוקטובר 1954, יצאו אחרוני החיילים הבריטיים מנמל פורט סעיד ב-13 ביוני 1956;¹ כך הציגה מצרים את עצמה כמדינה המסוגלת להיאבק למען ריבונותה ולשחרר את עצמה מעול האימפריאליזם המערבי.

במחצית השנייה של שנת 1954 התחילה התנועה האלג'ירית לחשוב על סגנון המאבק האלג'ירי החמוש לעצמאות. ב-22 ביולי 1954 נערכה אספה חשובה בעיר קלו סאלאמביה שבאלג'יריה, ובה נכחו מנהיגי תנועות המרד השונות וכן פעילים מהפכנים נוספים מכל

1 פניוטיס ג' וטיקיוטיס, תולדותיה של מצרים ממוחמד עלי עד סאדאת, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 1987, עמ' 364–378.

רחבי המדינה. אספה זו ידועה בשם "פגישת עשרים ושניים המנהיגים".² בישיבה זו נתקבלה החלטה גורלית לאפיונו של המרד; נקבע כי המרד יהיה ללא הגבלת זמן ויימשך עד השגת עצמאותה המלאה של אלג'יריה. בינתיים, נסע בן-בלה לקהיר להבטיח את תמיכתו הפוליטית, הכלכלית והצבאית של נאצר. ב-10 באוקטובר 1954 נקבע סופית שמה של התנועה המהפכנית והמשחררת של העם אלג'ירי: החזית לשחרור לאומי, FLN (Front de Libération Nationale). כן נקבע כי המרד יפרוץ בכל רחבי אלג'יריה, ביום ובשעה שנקבעו מראש לתחילת המאבק, בשעה 1:00, ב-1 בנובמבר 1954, ליל כל הקדושים בלוח השנה הנוצרי. המעניין הוא שצעד זה, שהתפתח מצד המורדים, הכה בתדהמה את הציבור הצרפתי ואת העולם כולו. יש לזכור שלאורך כל שנות שלטונה של צרפת באלג'יריה הגיעו המרידות לשלטון הצרפתי, בין שהיו מיליטנטיות יותר בין שהיו אגרסיביות פחות, כרעם ביום בהיר, מה שהמחיש את חוסר הבנתה של צרפת בכל מה שהתרחש באלג'יריה במשך כל 132 שנות שלטונה שם.³

באמצע שנות החמישים, נשאה מצרים את הדגל למאבק הערבי לעצמאות ולשחרור האומות הערביות השונות מעול האימפריאליזם. מהפכת הקצינים החופשיים במצרים שימשה מודל לחיקוי למנהיגי המאבק האלג'ירי לעצמאות, והם סברו שמצרים ששחררה מעול האימפריאליזם הבריטי תסייע רבות לשחרורה של אומה ערבית אחרת שקרסה תחת עול האימפריאליזם הצרפתי. בחודש מאי 1955, לאחר שובו של נאצר מוועידת בנדונג⁴ ובהשפעת המדינות הבלתי-מזדהות, הכריז נאצר על דוקטרינה הקרויה "ניטרליזם חיובי", ולפיה התחייב נאצר לפעול נגד הגושים בעולם, לחתור לפירוק נשק בהקדם, לסייע

2 Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 343

3 אליסטר הורן, מלחמה פראית לשלום, תל אביב: משרד הביטחון – הוצאה לאור, תשמ"ט, עמ' 79; Charles F. Gallagher, *The United States and North Africa: Morocco, Algeria, and Tunisia*, Cambridge and Massachusetts: Harvard University Press, 1963, p. 106; על התעוררות התנועה הלאומית האלג'ירית בסוף שנות השלושים של המאה העשרים עד התגבשות תנועת ה-FLN, ראו: אבון-נסר (לעיל הערה 2), עמ' 337–342; נוסף על כך, יש אי-הסכמה על המועד שבו נפתחה ועל המועד שבו נסתיימה המלחמה האלג'ירית לעצמאות. לדעת הצרפתים, המלחמה התחילה עם ההתקפות על מתקנים צרפתיים ובהתנכלויות לפייה-נואר בליל כל הקדושים בשנת 1954. אולם לדעת הלאומנים האלג'ירים, החל המאבק בטבח שביצעו הצרפתים ב-8 במאי 1945 בעיירה סטיף. גם באשר למועד סיומה של המלחמה אין הדעות שוות. לצרפתים אין תאריך מוסכם, ולעומת זאת, אצל האלג'ירים נקבע יום הפסקת האש ב-19 במרס 1962 ו-1 ביולי 1962 נקבע כיום הכרזת העצמאות. יום העצמאות נקבע ל-5 ביולי 1962. ראו: מרטין ס' אלכסנדר, מרטין אוונס, ג'ון פ' ו' קיג'ר (עורכים), מלחמת אלג'יריה: חוויות, דימויים, עדויות, תל-אביב: הוצאת ספרי חמד – ידיעות אחרונות, 2004, עמוד 36.

4 ועידת המדינות האפרו-אסיאניות התקיימה בבנדונג, מ-18 עד 24 באפריל 1955. מצרים בראשותו של נאצר תמכה בהחלטות הוועידה, שיצאו כנגד האימפריאליזם המערבי וכנגד הבריתות הצבאיות. בוועידה זו השתתפה גם משלחת אלג'ירית בראשותו של פרחאת עבאס. הבעיה האלג'ירית קיבלה הכרה בין-לאומית וכן הבטחות לסיוע מרוב מדינות הגוש המזרחי.

להתפתחותן של אומות חדשות וללחום נגד תחרות המעצמות הגדולות על ההשפעה במזרח התיכון.⁵

בחודש אוקטובר 1954 קיבלו המנהיגים האלג'יריים שישבו במצרים את השם החדש של התנועה, ה-FLN. מנהיגים אלו ייצגו את המאבק האלג'ירי מבחינה דיפלומטית מחוץ לגבולותיה של אלג'יריה. על אף שהנהגת הארגון ישבה בקהיר, הוא זכה לתמיכה מצומצמת מנאצר ומהמפלגה הסוציאליסטית במצרים. בשל גישתו של נאצר, ולאחר שראו כי ממדינות ערב הם זוכים לדיבורים ותו לא, פנו האלג'יריים לבקש סיוע ממדינות הגוש המזרחי. ניתן לומר בוודאות, שנאצר לא סייע למאבק האלג'ירי באופן ממשי בשל החתירה שלו למגע עם האויב, קרי עם ישראל ועם המערב, על אף הניטרליות שהכריז עליה.

גישתו האנטי-מערבית של נאצר יושמה היטב במדיניות החוץ של מצרים במשך שלוש השנים של האחדות המדינית, שנכשלה בין מצרים לסוריה, במסגרת הקהילה הערבית המאוחדת, הקע"ם (1958–1961), ולאחריה עם הסתבכותה של מצרים במלחמת תימן (1962–1967). כל אלה ועוד גרמו לכך שנאצר לא סייע לאלג'יריה באופן ממשי, כי הוא לא רצה להיכנס למעגל של איבה עם עוד מדינה מערבית, צרפת. הייתה זו גם אחת האכזבות הגדולות של ארגון ה-FLN, שנוכח לדעת כי לאורך המאבק לעצמאות לא העניק נאצר סיוע צבאי ממשי ללוחמי הארגון. למרות זאת, נאצר סייע למאבק האלג'ירי בדרכים דיפלומטיות, ובנאומיו שהושמעו ברדיו קהיר הוא עורר תקוות רבות בקרב לוחמי ה-FLN כנגד האימפריאליזם הצרפתי. בפועל, לאורך כל המאבק האלג'ירי לעצמאות, נקט נאצר בגישה של "קודם כל תתחילו במהפכה... ואז יבוא הסיוע".⁶

גם במחצית השנייה של 1962 לא סייעו המצרים לאלג'יריה הריבונית יתר על המידה. לפיכך, בראשית דצמבר 1962 קרא בן-בלה למדינות ערב לבוא לעזרתה של אלג'יריה, לסייע בשיקומה ולתת פתרונות לבעיותיה הכלכליות. מצרים מיהרה להכריז מיד שהיא תעניק לאלג'יריה מלווה זעום של עשרה מיליון לירות מצריות ללא ריבית, שהיו כטיפה בים. שאר מדינות ערב לא מיהרו להגיש את העזרה הדרושה, ולפיכך החליטה הממשלה האלג'ירית להוציא משלחת למדינות ערב שתארגן מגבית. אף שבן-בלה יצא בהכרזה מפורשת בתחילת דצמבר 1962 שהוא לא ישגר אף משלחת, כי: "קע"מ כבר השיבה לקריאה מיד עם שידורה, ואין היא זקוקה למשלחת כלשהי",⁷ יצאה מאלג'יריה משלחת בדרג פקידים ב-13 בדצמבר 1962, ובראשה עמד מוחמד ח'ידר, המזכיר הכללי של הלשכה המדינית. המשלחת התחילה את ביקורה בקהיר בביקור בן שלושה ימים. אחר כך ביקרה גם בירדן, בערב הסעודית, בלבנון, בסוריה ובכווית. מהמדינה האחרונה זכתה אלג'יריה

5 וטקיוטיס (לעיל הערה 1), עמוד 379.

6 הורן (לעיל הערה 3), עמוד 85.

7 סקירה שבועית, מחלקת החקר של משרד החוץ, "אלג'יריה-ערב – מגמות איזון תוך מימון", ארכיון המדינה (להלן א"מ), חצ (משרד החוץ) 6525/16, סודי, 7 בינואר 1963; אל-אהראם, 6/12/1962.

לקבל סיוע כלכלי משמעותי, שנאמד בעשרים מיליון דינרים. ממדינות אחרות קיבלו הבטחות לסיוע בכל התחומים, לרבות הצבאי.⁸

במהלך הסיור נאלץ ח'ידר להתמודד עם תלונות מצדן של מדינות ערב, שראו עצמן נפגעות מעמדותיו החד-צדדיות של בן-בלה לטובת נאצר. תלונות אלו גרמו לכך שביקורו של ח'ידר הפך להיות סיור לשיפור היחסים ולהידוקם עם מדינות ערב. לכן הדגיש ח'ידר בסוריה "שהיחסים בין אלג'יריה למדינות ערב הינם יחסי אחווה עם הכול ושאלג'יריה ידידה לכן[ו]ל, כי כל מדינות ערב סייעו במאבקה של אלג'יריה לעצמאות".⁹ בירדן חזר ח'ידר והכריז שוב על ניטרליותה של אלג'יריה בעולם הערבי. בביקורו, הוא נאלץ להודות לממשלות ירדן וערב הסעודית על התייצבותן לצדה של אלג'יריה במאבקה לעצמאות. חשוב לציין, שבאותה תקופה סלדו שתי המדינות מנאצר וממשנתו המדינית, וביקורו של ח'ידר והכרזותיו היו מעין איזון לשבחיו של בן-בלה למצרים על תמיכתה במאבק האלג'ירי.¹⁰

בשנת 1963 החלו המצרים לסייע באופן ממשי לאלג'יריה. ב-6 באפריל 1963 הכריזה ממשלת אלג'יריה על מינויו של בראחימי אל-חדאר לשגרירה הראשון בקהיר. יומיים לאחר מכן הגיעה לבירה המצרית משלחת של 76 קצינים מחיל האוויר האלג'ירי לקורס של חצי שנה. בה בעת, נשלחו קצינים נוספים להתמחות בתחומים אחרים במדינות ערב אחרות. על פי הראייה האמריקנית והישראלית, הוצאת קצינים לקורסים צבאיים במצרים ובמדינות ערב אחרות באה להדגיש, גם אם באופן חלקי, שאלג'יריה, בראשית דרכה, העדיפה לנקוט את הגישה המאחדת אותה עם הסוציאליזם הערבי ועם הרעיון הפאן ערבי, על פני חיזוק קשריה עם מדינות הגוש הקומוניסטי, כגון יוגוסלביה, בולגריה וברית המועצות, על אף שמהן קיבלה סיוע שוטף. אלג'יריה תמרנה היטב מבחינה דיפלומטית בין מדינות ערב למדינות הגוש המזרחי בשביל להגשים את אחד מיעדיה הלאומיים, הקמת צבא אלג'ירי חזק.¹¹

בראשית מאי 1963 הגיע נאצר לביקור היסטורי ראשון באלג'יריה, אולם בן-בלה בשיחה עם השר הצרפתי לענייני אלג'יריה אמר: "כי נאצר הזמין את עצמו, והוא לא יכול היה לסרב לקבלו".¹² פגישה זו חידדה את האיבה שהייתה קיימת בין מנהיגי מדינות

8 שם.

9 שם.

10 שם.

11 NA (National Archives and Record Administrations), DS (Department of State), CF (Central Files), RG (Records General Subject Numeric Files): 59, Box No: 3810, File: POL 1-2 ALG. Joint Weeka No. 14, Confidential, From: Amembassy (America Embassy) Algiers, To: Department of State, 11 April, 1963 ; Joint Weeka No. 24, Confidential, From: Amembassy Algiers, To: Department of State, 20 June, 1963

12 מאת: מז"ת, אל: השגרירות וושינגטון, אוטובה, לונדון וניו-יורק, משרד החוץ, א"מ, חצ 6525/16, סודי, 19 במאי 1963.

ערב, שבינם לבין עצמם היו חלוקים על דרכי הפעולה לשיתוף פעולה בין-ערבי. בפגישה דנו נאצר ובן-בלה על ענייני הספקת נפט, יחסיה של צרפת עם אלג'יריה ועל התפרקות קע"ם. נאצר יצא מביקורו עם בן-בלה מאוכזב מאוד. בן-בלה לא תמך בגישתה של מצרים להביא לבידודה של סוריה בעולם הערבי. כמו כן, בן-בלה לא הסכים לתאם את מדיניות הנפט של אלג'יריה עם מדינות המזרח התיכון, כיוון שאלג'יריה הייתה מחויבת להסכמי אוויאן, שהובילו לעצמאותה מצרפת. היא לא יכלה לפעול נגד הצרפתים והעדיפה את תמיכתה הכלכלית של צרפת ואת אי-רצונה לפגוע בחברות הספנות הגדולות שלה. כפי שהשיב בן-בלה לנאצר: "לכם יש עסק עם חברות אנגלו-אמריקניות, שעה שלנו יש עניין עם צרפת".¹³ רוב תוצרתה של הכלכלה האלג'ירית נועדה לייצוא למדינות מערב אירופה. לכן לא רצה בן-בלה לשבור הסכמים אלו וליצור מדיניות כלכלית משותפת בין אלג'יריה למצרים. למרות זאת, הקשר בין מצרים לאלג'יריה היה עמוק, והמדיניות החברתית-כלכלית העניקה לאזור "אוויר לנשימה".¹⁴

האידאולוגיה שהנחתה את נאצר הייתה שאיפתו להיות מנהיג העולם הערבי ומדינות אפריקה. הדיפלומטים הישראליים ראו את חזונו של נאצר כמנהיג שרצה להקים לו אימפריה, שתשתרע מהמפרץ הפרסי ועד לאוקיאנוס האטלנטי. לשם הגשמת שאיפותיו, הקים נאצר מנגנון תעמולה מקיף ויעיל, שבעזרתו עורר את הלאומנות הערבית ואת הרצון לאחדות ערבית בהנהגתו תוך שלהוב ההמונים. אחד הגורמים שהביאו ללאומנות הערבית החזקה בתקופתו של נאצר היה ליבוי של נאצר את השנאה נגד האימפריאליזם והקולוניאליזם, קרי, נגד המערב בראשות ארצות הברית ושליחתה במזרח התיכון, ישראל. משום כך, האגרסיביות באידאולוגיה של נאצר הובילה את השלטון באלג'יריה להתקרבות למדינות הגוש המזרחי. "באפריקה משמש נאצר 'אגרוף החתול' לגוש המזרחי ועושה דבריהם. היום תלוי נאצר בגוש זה מבחינה צבאית באופן בלעדי ומבחינה כלכלית תלות מכרעת".¹⁵

בן-בלה ניסה להתחרות בהגמוניה שצבר נאצר ביבשת אפריקה. הוא ראה את אלג'יריה כחלק בלתי נפרד מהעולם הערבי, המגרב ומהנהגת מדינות העולם השלישי.¹⁶ בשל רצונו ליטול לעצמו את כתר המנהיגות, הוא דאג להיות מוזמן לכל אירוע שהתרחש בכל אחד משלושת האזורים הללו. ניתן היה לחשוב כי בן-בלה רתם את עצמו לפעילות הבין-ערבית-אפריקנית נגד מדינת ישראל יותר מענייניו האחרים. על אף זאת, אין ספק

13 מאת: י' ורד, פאריס, אל: מז"ת משרד החוץ, "ביקור נאצר באלג'יריה", א"מ, חצ 6525/16, סודי, 21 במאי 1963.

14 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3810, File: POL 1-2 ALG, Memorandum of Conversation, Confidential, From: Unknown Source, To: Unknown Source, 1 July, 1963

15 מאת: מר' ש' דיבון אל: א' לוריא, משרד החוץ, "מדיניות ארה"ב במז"ת", א"מ, חצ 3753/3, סודי, 4 בדצמבר 1960.

16 Martin Evans and John Phillips, *Algeria: Anger of the Dispossessed*, New Haven and London: Yale University Press, 2007, p. 75

שפעילותו לא חייבה אף לא אחד ממנהיגי ערב לנקוט פעולה יתר על המידה, והיא נשארה בגדר דיבורים בלבד. בשנתיים הראשונות לאחר הכרזת עצמאותה של אלג'יריה הצליחה המדינה הצעירה להוריד לטמיון את היוקרה שנצברה לה בקרב מדינות אפריקה. אלג'יריה לא ניצלה את היתרונות שהיו בידיה כדי להיעשות למדינה המובילה ביבשת אפריקה. מדינות אפריקניות רבות הביעו את אכזבתן מהקו המדיני שנקטה אלג'יריה, שכן בן-בלה היה דמגוג נלהב ותו לא. "בניגוד למה שציפו לפני שנתיים, לא יכלה אלג'יריה להציע לאפריקנים אלטרנטיבה, שיכלה עד היום להצביע על משטר או אידאולוגיה המניחה את הדעת וגם אינה יכולה להצביע על הישגים פנימיים, כלכליים או סוציאליים", נאמר בדו"ח משרד החוץ הישראלי.¹⁷

הפעילות האלג'ירית במחצית שנות השישים נגעה בשלוש מדינות אפריקניות, מלבד שכנותיה במערב. המדינה הראשונה הייתה טנזניה, שם ערכה אלג'יריה מבצע צבאי נגד המורדים, שקדם לו זיוף מסמכים על ידי אלג'יריה, ומטרתו הייתה להוכיח כי היה תכנון אמריקני להפלת המשטר במדינה זו. המדינה השנייה הייתה קונגו. אלג'יריה דאגה לספק נשק סובייטי וסיוע כלכלי למורדים בקונגו, כדי להביא להגברת ההשפעה הסובייטית בתוך יבשת אפריקה. היו דיווחים משגרירות ישראל בלונדון, ששבעה מטוסים סובייטיים שנשאו סימנים של חיל האוויר האלג'ירי נחתו בח'רטום שבסודאן והמשיכו משם בטיסה לעבר קונגו.¹⁸ מדינה שלישית הייתה מאלי – עמה חתמה אלג'יריה על הסכמי תרבות, מסחר, תעופה, שיתוף פעולה בתחום הטכנולוגי, המדעי והכלכלי, ב-22 ביולי 1963 בנוכחותו של בן-בלה. מטרת ההסכם הייתה להדגיש את חשיבותם של היחסים הדיפלומטיים, שאלג'יריה קושרת עם מדינות אפריקה.¹⁹

בן-בלה שאף להתחרות עם הסיוע הכלכלי והמקצועי שהעניקה מדינת ישראל לכמה מדינות ברחבי יבשת אפריקה. הסיוע הישראלי היה לרועץ למדיניותו של בן-בלה בכל הקשור למיצוב מעמדה של אלג'יריה בקרב מדינות אפריקה. בעוד ארצות הברית ראתה בסיוע שמגישה מדינת ישראל באפריקה דבר חיובי, שמסוגל להעמיד משטרים פרו-מערביים, לתמוך בהם ולהגדיל את ההשפעה האמריקנית באזור, הסתייגה ארצות הברית ממדיניותה הסוציאליסטית של אלג'יריה באזור זה ומהסיוע הצבאי שהגישה למדינות אפריקה. אף על פי כן, הודות להשתלחיותיו הפומביות כנגד הפעילות האמריקנית

17 מאת: מז"ת אל: מר ד' ינון, השגרירות וושינגטון, מר י' תגר, השגרירות לונדון, מר נ' יעיש, השגרירות רומא, מר ש' יערי, השגרירות האג, משרד החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי, 2 באוקטובר 1964.

18 מאת: מז"ת אל: השגרירות, וושינגטון, לונדון, פאריס, בריסל והמשלחת קלן, משרד-החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי ביותר, 11 בדצמבר 1964, NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3810, File: POL 1-2 ALG, Confidential, From: Amembassy, Algiers To: Department of State, 13 September, 1963.

19 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3810, File: POL 1-2 ALG, Confidential, From: Amembassy, Algiers To: Department of State, 25 July, 1963

והישראלית ביבשת אפריקה, השיג בן-בלה חמישה יעדים מרכזיים בנושא האפריקני: הראשון, במישרין ובעקיפין סייע בן-בלה למנהיגותו המעוררת של נאצר ביבשת זו. השני, רצון טוב יותר מצד מדינות ערב המזרחיות לתמוך בסוציאליזם האלג'ירי ובדרכיו. השלישי, בן-בלה זכה לטפיחת שכם מצדה של ברית המועצות. הרביעי, בן-בלה נאלץ להעלות פעם אחר פעם את ענייני החוץ, בעיקר את האיבה למערב ולישראל ואת הסיוע למדינות אפריקה, וכך הסיח בן-בלה את דעת הקהל בארצו מהמזב הפנימי הגרוע והעניק להם אויב חיצוני משותף, שהיה אשם בכל תחלואיה של המדינה. האחרון, בן-בלה קטף לעצמו את פירורי ההצלחה הבודדים, שהשאירה פעילותו של נאצר באפריקה.²⁰

האויב המיידי – מבית או מחוץ?

הפרופ' בנג'מין סטורה, המלמד במחלקה להיסטוריה באוניברסיטת פריס, טען בספרו האחרון *Algeria 1830 – 2000: A Short History*, שאלג'יריה שאבה את מדיניות החוץ הרשמית שלה, לאחר שהתקבלה כחברה באו"ם ב-8 באוקטובר 1962, "ממצבה הגאוגרפי".²¹ כדוגמה לכך, הוא הציג את מלחמת הגבולות שהתנהלה בחודשים אוקטובר ונובמבר בשנת 1963 בין אלג'יריה למרוקו. מלחמה זו זכתה לכינוי "מלחמת החולות",²² ותרמה להעצמת המחלוקות בתוך העולם הערבי בראשית שנות השישים. מבחינת הזירה המזרח תיכונית, הסכסוכים הצבאיים בעולם הערבי בראשית שנות השישים בין מצרים לתימן ובין אלג'יריה למרוקו דחקו את הסכסוך הערבי-ישראלי לקרן זוית. זאת ועוד, סכסוכים אלו מנעו את איחודם של מנהיגי מדינות ערב סביב הבעיה שליכדה את העולם הערבי כולו משנת 1948 – קיומה של מדינת ישראל בדאר אל-אסלאם.

הסכסוך בין אלג'יריה למרוקו הוא בראש ובראשונה תולדה ישירה של הקולוניאליזם הצרפתי. ראשית הסכסוך נעוצה בפלישת צרפת לאלג'יריה בשנת 1830, אז השלטון הצרפתי לא התכוון לשלוט על כל רחבי אלג'יריה.²³ גם כאשר סיפחה צרפת לשטחה

20 מאת: דב ינון, וושינגטון, אל: מ"מ מנהל מז"ת משרד החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי, 18 באוגוסט 1964.

21 Benjamin Stora, *Algeria, 1830–2000: A Short History*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2001, p. 135

22 סטורה (לעיל הערה 21), עמ' 135.

23 למרידה כנגד הצרפתים, שהחלה בנובמבר 1832, היה מנהיג בשם סידי אל-חאג' עבד אל-קאדר בן מוחי אל-דין אל-חוסני. עבד אל-קאדר זכה לקבל אוטונומיה טריטוריאלית מהצרפתים בחוזה טפאנה 1837, אך לאחר חידוש הלחימה בשנת 1844 ברח למרוקו כדי לקבל את חסות הסולטן. בשל לחימות חוזרות ונישנות בין הסולטן לבין הצבא הצרפתי הוסגר עבד אל-קאדר בשנת 1847. כבר בשנת 1844, בקרב איסלי, ניצחו כוחות הצבא הצרפתיים את הצבא של הסולטן המרוקני, אולם לא נקבעו גבולות מוגדרים בין מרוקו לאלג'יריה. גם הסכם הגבולות בין צרפת לבין מרוקו ב-18 במרץ 1845 לא קבע גבולות ברורים בין אלג'יריה לבין מרוקו. בדצמבר 1848 סופחה אלג'יריה להיות חלק אינטגרלי מצרפת, אך לא נקבע לאלג'יריה גבול מדויק עם מרוקו, ראו: Jacob C.

בפועל את אלג'יריה בדצמבר 1848, היא לא הגדירה גבולות ברורים לשטח האלג'ירי. לאי קביעת גבולות ברורים היו השלכות רחוקות טווח, שהמרכזית שבהן הייתה "מלחמת החולות".²⁴

לאחר שקיבלו מרוקו ואלג'יריה את עצמאותן, והן הבינו כי הדרכים הדיפלומטיות נכשלו וכי המחלוקת ביניהן תוכרע במאבק צבאי, כפי שהיה בעבר, באמצע המאה ה-19.²⁵ הן החלו בהתחמשות צבאית מסיבית, בשל הצורך להגשים את מטרותן ולקבוע גבולות ברורים ביניהן. חשוב לציין, שבסוף חודש ספטמבר 1963 הביאו המרוקנים לפריצת הסכסוך האלים, כשהכניסו יחידות צבא לתוך אזורים שקודם לכן לא היו בהם כוחות סדירים. אולם את המלחמה בפועל פתחה אלג'יריה, כאשר כבשה חזרה את אזור הספר של עיירות הגבול האסי-ביידה וטינג'וב, ב-8 וב-9 באוקטובר 1963. במהלך הקרבות הללו נהרגו 10 חיילים מרוקנים. ב-14 באוקטובר החזירו המרוקנים לעצמם את השליטה באזור עיירות הספר. לאחר שאלג'יריה ארגנה את צבאה והעבירה את כוחותיה לעבר העיר אוראן, היא הכריזה ב-15 באוקטובר רשמית מלחמה כנגד מרוקו.²⁶

ב-15 באוגוסט 1963 נשא בן-בלה נאום בעיר קונסטנטין, ובמהלכו קרא להצטרפות מתנדבים לצבא האלג'ירי. בן-בלה גם יצא בהתקפה חריפה נגד ארצות הברית ונגד

Hurewitz (ed.), *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record* 1: European Expansion, 1535-1914, New Haven and London: Yale University Press, 1975, p. 293-295

24 עבד אל-קאדר נולד בשנת 1807 ונפטר בדמשק ב-26 במאי 1883. כבר בהיותו בן 25 הוא קיבל את התואר אמיר. בשל הצטיינותו בקרבות, רכש עבד אל-קאדר את עמדת המנהיג הפוליטי והצבאי בקרב השבטים הברברים בהרי חבל הקביליה באזור מחוז אוראן. לעבד אל-קאדר הייתה משפחה שצאצאיה חיו בדמשק, בטבריה, בחיפה ובצפת. אחד מניניו היה עבד אל-ראזק עבד אל-קאדר, שגר בישראל וביקש להתגייס לצבא הישראלי ולהילחם נגד צבאות ערב במלחמת 1948, אך בקשתו נדחתה על הסף. ראו: הארץ, 13.12.1963. ב-5 ביולי 1966, הביאה הממשלה האלג'ירית את עצמותיו של עבד אל-קאדר לקבורה באלג'יריה בטקס הראוי לגיבור לאומי.

25 Alf Andrew Heggoy, "Colonial Origins of the Algerian-Moroccan Border Conflict of October 1963", *African Studies Review* 13, 1 (Apr. 1970), pp. 17-22; Frank E. Trout, "Morocco's Boundary in the Guir-Zousfana River Basin", *African Historical Studies* 3, 1 (1970), pp. 37-56; Ira W. Zartman, "The Politics of Boundaries in North and West Africa", *The Journal of Modern African Studies* 3, 2 (Aug. 1965), pp. 155-173; יעל ורד, מ"מ מנהל מז"ת, אל: הציר, וושינגטון, משרד-החוץ, "מרוקו נגד אלג'יריה", א"מ, חצ 6525/15, סודי, 18 באוקטובר 1963.

26 מאת: חנן בר-און, יועץ, וושינגטון, אל: מנהל מז"ת, המשרד, ירושלים, משרד-החוץ, א"מ, חצ 6525/16, סודי, 29 באוקטובר 1963; NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3813, File: POL 25; Demonstrations, Confidential, From: Amconsulate, Oran, To: Department of State, 10 October, 1963. Subject: "Reactions in Oran to Current Algerian Crisis"; Box No. 3810, File: POL 1-2 ALG Joint Weeka No. 41, Confidential, From: Amembassy, Algiers To: Department of State, 17 October, 1963.

ישראל, וכתוצאה מכך התגודדו כ-100 נערים אלג'ירים ליד הקונסוליה האמריקנית בעיר והתקיפו את מרכז התרבות, שהקימה ארצות הברית לרווחת תושבי האזור. כל זאת, בשעה שפקידים אלג'ירים מהעיר קונסטנטין ישבו שם בשיעור אנגלית. אמנם הפקידים האלג'ירים ואנשי מרכז התרבות האמריקני לא נפגעו, אך הבניין ניזוק קשות ושוקם כעבור ארבעה שבועות.²⁷

כמה גורמים הניעו את אלג'יריה לפעולה באזור הגבול עם מרוקו: הראשון, רצון ללכד את העם האלג'ירי סביב השלטון, כולל את המורדים הברברים בחבל הקאביליה. השני, הכוונה של אלג'יר לקבוע עובדות באזור הגבול בין שתי המדינות, שלא היה מסומן.²⁸ הגורם השלישי, הרצון של אלג'יר לערער את המשטר המלוכני במרוקו, שהיה ליברלי ופרו-מערבי ונתמך בידי ארצות הברית. הגורם הרביעי, אלג'יריה ראתה את הצורך להדגיש את עליונותה כגורם צבאי מרכזי במגרב בפרט, ובמזרח התיכון בכלל. לעומת זאת, המרוקנים טענו כי יש ליישב את בעיית הגבול במשא ומתן, נושא אשר לו הסכים עקרונית פרחאט עבאס כבר ב-6 ביולי 1961.²⁹

הסיוע הסובייטי הצבאי לאלג'יריה היה סיוע מתמשך לאורך כל שנות השישים, וסיוע זה הוגבר בשל מלחמת הגבולות בין שתי המדינות. חלק מהסיוע הסובייטי הגיע לאלג'יריה דרך קובה ומצרים.³⁰ אלג'יריה קיבלה מקובה משלוח של 22 טנקים מאוישים על צוותיהם,

27 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3813, File: POL 25 Demonstrations, Limited Official Use, From: Edward W. Schaefer Amconsulate, Constantin, To: Department of State and USIA, 23 October, 1963

28 לפני סיום המאבק האלג'ירי נגד צרפת התיישבו נציגים אלג'ירים ומרוקנים לשיחות משותפות, שבהן דנו בנושא הגבולות העתידיים בין שתי המדינות. בעוד שמרוקו חשבה שהיא תלחץ על אלג'יריה לשאת ולתת עמה על הדרישות הטריטוראליות שלה עצמה, הרי אלג'יריה ציפתה להביא לנסיגת הכוחות המרוקנים מאלג'יריה ולהכרה בקו הצרפתי כגבול בין המדינות. בעקבות "מלחמת החולות" התחדשו השיחות בחסות נשיא תוניסיה, חביב בורגיבה, ושליט אתיופיה, הילה סילאסי, שגם לו היו טענות בדבר הסגת גבול מצד מרוקו, ראו: Saadia Touval, "The Organization of Africa Unity and African Borders", *International Organization* 21, (winter 1967), pp. 105-106; 1; יותר מכך, המרוקנים הסתמכו על העובדה שקו הגבול באזור המריבה לא סומן מעולם ועל עובדת היותם של תושבי האזור מרוקנים. בנוסף, גילוי מחצבים באזור טינדוף, שהצרפתים ראו בו חלק מאלג'יריה רק מסוף שנות החמישים, החרף את גורמי הסכסוך. סכסוך הגבולות התפתח למאבק צבאי בין משטרים מנוגדים, ראו מסמך מאת: יעל ורד, מ"מ מנהל מז"ת, אל: השגרירות פאריס, לונדון, וושינגטון, אוטובה, רומא, ניקוסיה, משרד-החוץ, "סכסוך אלג'יריה-מרוקו", א"מ, חצ 6525/16, סודי, 27 באוקטובר 1963.

29 את פרוטוקול ההסכם בשפה האנגלית ניתן לקרוא בהצהרה שמסרה שגרירות מרוקו בווינגטון במסיבת עיתונאים, ב-20 באוקטובר 1963, ראו: משרד-החוץ, א"מ, חצ 6525/16, 20 באוקטובר 1963.

30 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3812, File: DEF. Defense Affairs ALG, Secret, From: John F. Root Amembassy, Algiers, To: Department of State, 31 October, 1963

ששוכנו בבסיס צבאי ליד העיירה בידא, דרומית לעיר סידי בל-עבאס.³¹ כאשר הגיע המשלוח הקובני לאלג'יריה, דיווחה על כך הממשלה האלג'ירית לשגריר ארצות הברית באלג'יריה, פורטר. אלג'יריה טענה, שלהגעת המשלוח מקובה אין שום משמעות פוליטית וביקשה מארצות הברית לספק לה כמות זהה של טנקים, שיסיגו את הטנקים הקובניים מהקרב וכך תימנע לחימה בין המזרח למערב.³²

בשל הקרבה בין נאצר לבן-בלה, נחלצו המצרים להגיש סיוע צבאי מקיף לאלג'יריה. מצרים סייעה לאלג'יריה בהספקת טנקים, מטוסי קרב, תותחים ובסיוע לוגיסטי.³³ מצרים החליטה לסייע לאלג'יריה בעת שחלק ניכר מכוחותיה היה מרותק למתחולל בתימן. כל זאת ועוד הוכיח כי מצרים פועלת להתערבות ישירה בכל סכסוך בעולם הערבי. ובהתאם לכך, ממשלת מצרים וכלי התקשורת השונים במצרים התייצבו לצדה של אלג'יריה. אף על פי כן, שלח נאצר איגרת ידידותית יחסית לחסן מלך מרוקו, ובה התריע נגד שפיכת דם ערבי ונוף במרוקנים על שניצלו את המצב השברירי באלג'יריה לצורכיהם הטריטוריאליים, וכך כתב:

אין ברצוני לומר כי ממשלת מרוקו לא תשלים עם ניסיון סוציאלי המבוצע באלג'יריה ולתאר לעצמי כי ממשלת מרוקו במעשיה אלה מסייעת בניסיונות זרים החותרים להערים מכשולים על דרכה של אלג'יריה. אני דוחה את הדברים האלה ואני אומר לכם בגלוי כי המשכת ההידרדרות על הגבולות בין מרוקו לאלג'יריה עשויה לעודד רבים ליחס למרוקו האשמות כאלה ואין זה משרת את האינטרס הערבי כלל וכלל.³⁴

כעבור מספר ימים הגיש מלך מרוקו בקשה דחופה לסיוע דחוף מארצות הברית. אך ארצות הברית דחתה את הבקשה, בטענה שתמיכה מערבית בעת הזו במלך המרוקני עשויה לסכן את משטרו באופן ממש. ארצות הברית חשבה כי סיוע מערבי יבודד את משטרו של המלך בזירה האפריקנית ויצדיק בעיני האופוזיציה המרוקנית את האשמות האלג'יריות על

Ahmed Ben Bella, "Che Guevara, Cuba, and the Algerian Revolution", *The Militant* 31 62, 4 (February 2, 1998); <http://www.hartford-hwp.com/archives/40/058.html> (30 July, 2007)

NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1782, File: Political AFF. and REL. ALG-US, 32 Confidential, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 16 February, 1967. Subject: "Record of Conversation – Alfred Friendly, Washington Post, and Abdelaziz Bouteflika, Minister of Foreign Affairs"

NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3811, File: POL 3 ALG, Joint Weeka No. 42, 33 Confidential, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 24 October, 1963; Box No. 3810, File: POL 1-2 ALG Joint Weeka No. 43, Confidential, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 8 November, 1963; Joint Weeka No. 44, Confidential, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 15 November, 1963

34 ראו ורד (לעיל הערה 28).

שהמלך פעל לא מתוך אינטרסים מרוקניים טהורים, אלא ככלי שרת של האימפריאליזם המערבי. אף על פי כן, חסן מלך מרוקו נהנה מתמיכה רחבה בקרב העם וממפלגת אל-אסתקלאל.³⁵

אמנם העמדה האמריקנית הרשמית ועמדתן של שאר מדינות המערב הנוגעות לאזור המגרב, צרפת, ספרד ובריטניה, לגבי מלחמת הגבולות בין שתי המדינות הייתה בתחילה להימנע מלהתערב בסכסוך. אך ככל שהסכסוך הלך והתמשך עם השנים, זכתה מרוקו לתמיכתן הגלויה של מדינות המערב ושל ישראל. בתחילת הסכסוך עמדו מדינות המערב מול דילמה קשה. המערב ידע על הזרמת הנשק הסובייטי, הקובני והמצרי לאלג'יריה. יותר מכך, ככל שגבר הסיוע הצבאי לאלג'יריה, נלחצה מרוקו יותר ויותר ודרשה פעולות איזון מערביות. את פעולות האיזון עשתה מרוקו בעזרת רכישת ציוד צבאי מחברות פרטיות מערביות,³⁶ בסיועם של סוכני הסי-אי-אי וקצינים ישראלים, שהדריכו את הצבא המרוקני וסייעו לו באופן פיזי, למרות הכחשות הצדדים על מגעים מעין אלה.³⁷

כיום ידוע כי ישראל סייעה למרוקו בנשק, באימון חיילים וקצינים ואף בלחימה עצמה. כוחות ישראלים הטביעו את האונייה המצרית "כוכב אלכסנדריה", שעגנה בנמל ענבה במזרח אלג'יריה, כשהיא עמוסה בציוד צבאי סובייטי. בפיצוץ האונייה נהרגו חמישה מלחים ונפצעו 162 מלחים מצריים. המצרים והאלג'ירים חשדו שמאחורי הפיצוץ עומדים המוסד הישראלי, ארצות הברית וארגוני האופוזיציה באלג'יריה. חשדם של האלג'ירים נבע מן המגעים המודיעיניים בין ישראל למרוקו. לדעתו של בן-בלה, כפי שישראל נישלה את הפלסטינים מארץ ישראל, כך ישראל תעשה כל שביכולתה לנשל את המוסלמים מהמגרב.³⁸

בסיועה של אתיופיה, הסכימו שני הצדדים על הפסקת האש בין שתי המדינות. הפסקת האש נכנסה לתוקף ב-5 בנובמבר 1963. שתי המדינות סיכמו בניהן לשמור על הסטטוס קוו שהיה לפני פתיחת הקרבות.³⁹ שלושה ימים מאוחר יותר, ב-8 בנובמבר, נחלה אלג'יריה ניצחון דיפלומטי זעיר על מרוקו בכך שנציגו המיוחד של בן-בלה, מוחמד יאזיד, נפגש בארצות הברית עם הנשיא קנדי.⁴⁰ בפגישה הודיע יאזיד לקנדי כי בן-בלה לא יגיע לביקור

35 מאת: חנן בר-און, יועץ, וושינגטון, אל: מנהל מז"ת, המשרד, ירושלים, משרד החוץ, א"מ, חצ 6525/16, סודי, 29 באוקטובר 1963.

36 מאת: חנן בר-און, יועץ, וושינגטון, אל: מ"מ מנהל מז"ת, המשרד, ירושלים, משרד-החוץ, "סכסוך אלג'יריה-מרוקו", א"מ, חצ 6525/16, סודי, 26 בנובמבר 1963.

37 ניו-יורק טיימס, 15.10.1963.

38 מאת: דב ינון, וושינגטון אל: מ"מ מנהל מז"ת, משרד החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי, 12 באוגוסט, 1964; Michael M. Laskier, "Israel and Algeria amid French Colonialism and the Arab-Israeli Conflict, 1954-1978", *Israel Studies* 6, 2 (summer 2001), pp. 17-21.

39 סטורה (לעיל הערה 21), עמ' 136.

40 מוחמד יאזיד, למד בצעירותו משפטים באוניברסיטת פריס, היה חבר הפרלמנט האלג'ירי, נציג ה-FLN באו"ם, ולאחר עצמאותה של אלג'יריה נתמנה לשר ההסברה. הוא היה נשוי לאישה

בארצות הברית, כפי שכבר נקבע לסוף השנה. אלג'יריה גם מחתה על הסיוע, שהגישה ארצות הברית ומדינות מערביות נוספות למרוקו במהלך הלחימה. הנשיא קנדי מצדו הסביר ליאזיד, כי ארצות הברית מודעת למשלוחי הנשק הסובייטיים והמצריים שזרמו לאלג'יריה בשבועות האחרונים, ושעלולים לגרום לבעיות חמורות. למרות זאת, העיתונות באלג'יריה הציגה את מסיבת העיתונאים של מזכיר המדינה האמריקני ושליחו של בן-בלה כשיפור ביחסים בין שתי המדינות וכניצחון דיפלומטי אלג'ירי על מרוקו במלחמה על קווי הגבול בין שתי המדינות.⁴¹

המלחמה הובילה להאטה ניכרת בפעולת תנועת המהפכה האלג'ירית, וגם להיחלשותם של גורמי האופוזיציה ושל תנועות השמאל באלג'יריה. המלחמה הגבירה את השפעת הסוציאליזם באלג'יריה, ובן-בלה ביצע רפורמות בקרב הבירוקרטיה המוסדית במדינה ולא היה ניתן להשיב את הגלגל לאחור. הסיוע של המערב למרוקו הביא את בן-בלה להבנה, שדווקא הסוציאליזם הוא הפתרון לחברה באלג'יריה וכי אחרת אלג'יריה לא תזכה להתיר את הקשר הגורדי המערבי נגדה. לכן, בן-בלה ניהל מאבק נגד צרפת בכל הקשור להסכמי מסחר הקשורים לזכייניות הנפט. ניצחונם של המרוקנים בסיוע מערבי וחדירת הסוציאליזם לאלג'יריה תרמו לרדיקליות הפוליטית של אלג'יריה, שקיבלה משנה תוקף כאשר תפס הוארי בומדיין את השלטון. תוצאות המלחמה הביאו לבחירתה של הגישה המדינית האלג'ירית, שהחליטה להפגין את הרדיקליות שלה בריש גלי ולשתף פעולה עם הכוחות המהפכניים במדינות העולם השלישי.⁴²

למרות הניצחון הצבאי המרוקני, הגיעו שני הצדדים לפשרה טריטוריאלית ומדינית בסוף שנת 1963. שאול בר-חיים משגרירות ישראל בווינגטון ניתח את המצב בין שתי המדינות, והדגיש כי הפשרה שאליה הגיעו הצדדים "אינה יותר מאשר הסכמה הדדית להניח את הסכסוך במקרה".⁴³ מבחינתו של בר-חיים, הלקח המרכזי מהמלחמה היה שהן המלך חסן הן בן-בלה נוכחו לדעת כי כל אחד מהם הוא אגוז קשה לפיצוח. מסקנתו של בר-חיים היא שבן-בלה הבין שאין ביכולתו להביא לנפילתו של השלטון המלוכני במרוקו.

אמריקנית ובעל דעות פרו-מערביות. ראו: "תיק יאזיד מוחמד", א"מ, חצ 3781/42, NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3811, File: POL 7 ALG, Confidential, From: Unknown Source, To: Unknown Source, Unknown Date, 1963. Subject: "Biographic Sketch"

NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3811, File: POL 7 ALG, Confidential, From: Unknown Sores, To: Mr. President, 8 November, 1963. Subject: "Call by Algerian Special Representative Muhammad Yazid"; Box No. 3810, File: POL 1-2 ALG Joint Weeka No. 44, Confidential, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 15 November, 1963

Karen Farsoun, Jim Paul, "War in the Sahara: 1963", *MERIP Report*, 45 (Mar. 1976), pp.13-16

מאת: שאול בר-חיים, השגרירות ווינגטון, אל: מ"מ מנהל מז"ת, המשרד י"ם משרד החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי, 1 באפריל 1964.

המלחמה גרמה למרוקו ולאלג'יריה להבין שהן צריכות ללמוד לחיות זו לצד זו, וכי האיבה אינה מוסיפה למגרב. חוסר הפתרונות הממשיים בסכסוך זה, בסכסוך בין מצרים לתימן ובמאבקים הפנים-ערביים, גרמו לעולם הערבי להבין שעליו להתלכד כנגד האויב המשותף לכל מדינות ערב במזרח התיכון, קרי מדינת ישראל.⁴⁴

מקומה של אלג'יריה במרוץ החימוש במזרח התיכון

בעקבות הגברת ההתחמשות הצבאית באזור המזרח התיכון, בשנות החמישים בעיקר, הן מצד ישראל הן מצדן של מדינות ערב, יצאה לאור ב-1961 הודעה מאת רוברט ס' מקנמרה (Robert S. McNamara), שהיה שר ההגנה האמריקני בשנים 1961–1968. בהודעה נאמר שארצות הברית מגבילה את הייצוא ואת הספקת הנשק והציוד הצבאי למוקדי סכסוך בכלל ולמזרח התיכון בפרט. כדי להבין את חוסר האיזון בנשק באזור בשנות השישים צריך להביט על שני צדי המטבע. מצד אחד, הסובייטים סיפקו למצרים בראשית שנות השישים כמויות גדולות של נשק, ומצד שני, חתרה ישראל להשגת הנשק האטומי.⁴⁵ ביולי 1964 הביעה צרפת את דאגתה מפני ההתקשרות הצבאית בין אלג'יריה למדינות הגוש המזרחי. דאגה זו לא נבעה רק מהספקת טנקים וארטילריה לאלג'יריה, אלא גם מאימון אנשי צבא. המקורות האלג'יריים דיווחו על יציאתם של למעלה מאלף אנשי צבא לאימונים ולהשתלמויות שונות ברחבי המדינות הקומוניסטיות. עובדה נוספת שהדאיגה את הצרפתים, גם אם בצורה פחותה, הייתה שאלג'יריה נעשתה למרכז החתרנות הקומוניסטית אל פנים יבשת אפריקה.⁴⁶

44 שם.

45 מאת: י' פריהר, אל"מ, נספח צה"ל בארה"ב, אל: מר שמשון ארד, מנהל מח' ארה"ב, משה"ח, ראש אמ"ן מר גזית, משרד החוץ, "הודעת מקנמרה", א"מ, חצ 6553/18, סודי, 2 בפברואר 1963. על השפעת הסיוע הצבאי של ברית המועצות על מאזן הנשק באזור המזרח התיכון, ראו: Isabella Ginor, "The Russians Were Coming: The Soviet Military Threat in the 1967 Six-Day War", *Middle East Review of International Affairs* 4, 4 (December 2000); <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue4/jv4n4a5.html> (23 September 2006); Isabella Ginor, "The Cold War's Longest Cover-up: How and Way the USSR Instigated the 1967 War", *Middle East Review of International Affairs* 7, 3 (September 2003); <http://meria.idc.ac.il/journal/2003/issue3/jv7n3a3.html> (23 September 2006); Oksans Antonenko, "Russia's Military Involvement in the Middle East", *Middle East Review of International Affairs* 5, 1 (March 2001); <http://meria.idc.ac.il/journal/2001/issue1/jv5n1a3.html> (23 September 2006).

46 מאת: מז"ת, אל: השגרירות לונדון, ושינגטון, רומא, אוטבה, שטוקהולם, משרד החוץ, "דאגה בצרפת נוכח הסיוע הסובייטי לאלג'יריה", א"מ, חצ 6540/31, סודי, יוני, 1964; מאת: מז"ת, אל: השגרירות לונדון, ושינגטון, רומא, אוטבה, משרד החוץ, "נשק סובייטי לאלג'יריה", א"מ, חצ 6540/31, סודי, 14 ביוני 1964.

אלג'יריה השתתפה באופן פעיל במירוץ החימוש באזור הים התיכון כדי להציג את עליונותה הצבאית והכלכלית באזור המגרב בפרט, ובעולם הערבי בכלל. בשנים 1962–1964 התחמשה אלג'יריה באופן מסיבי, והוכיחה את שאיפותיה במלחמת הגבולות הקצרה באוקטובר 1963. צריך לציין שלא רק אלג'יריה נכשלה במלחמה זאת, אלא גם מצרים, שסייעה צבאית לאלג'יריה, כשלה במלחמת הגבולות מול מרוקו. מרוקו נעזרה בסיוע בציד צבאי מארצות הברית וממדינות מערביות נוספות. למרות הכישלון הצורב, המשיכה אלג'יריה להתחמש, כדי להיעשות גורם משמעותי באזור המגרב בפרט וביבשת אפריקה בכלל. אלג'יריה גם הזדהתה עם המאבק הפלסטיני וסייעה לאימון פלסטינים לקראת יציאתם לפעולות טרור כנגד מטרות ישראליות, דבר שעורר דאגה רבה בקרב גורמי הביטחון בישראל.⁴⁷

עם היווסדה של המדינה האלג'ירית, היא הקימה את צבאה, שנקרא הצבא העממי של אלג'יריה, ANP (Armée Nationale Populaire). משנת 1964 קיבלה אלג'יריה כמה מתנות וכן הזמנות לרכישות צבאיות, שביצעה במדינות הגוש המזרחי. ב-6 בינואר 1964 הציג שגריר רוסיה באלג'יריה בשדה-התעופה דאר אל-בידא את המתנה של ברית המועצות לנשיא בן-בלה, מטוס נשיאותי משוכלל מדגם IL-18.⁴⁸ בראשית 1964 המשיכה אלג'יריה להתקרב למדינות הסוציאליסטיות. הוכחה לכך נמצאה בסיוע שהעניקה ממשלת בולגריה לאלג'יריה בסוף חודש ינואר 1964, כששלחה כארבעים וחמישה רופאים בולגרים, שנועדו לעבוד עם כוחות הצבא האלג'ירי. הרופאים הבולגרים הצטרפו לשישים הרופאים הסובייטים שכבר החלו לעבוד באזור העיר קונסטנטיין. בנוסף, חמישה מהנדסים צ'כים החליפו מהנדסים ממערב גרמניה באזור העיר אוראן.⁴⁹ גם במהלך חודש נובמבר 1964 המשיכה ברית המועצות באספקה השוטפת של נשק לאלג'יריה וסיפקה לה שתי ספינות טורפדו מדגם פי-6, וכן, כמה עשרות טנקים נוספים.⁵⁰

בראשית שנת 1965 קיבל הסיוע המסיבי שנתנה ברית המועצות לאלג'יריה הוכחה מוחשית כאשר הגיעו ראשוני מטוסי הקרב, מהמשוכללים בעולם בזמנו ואימת המערב, מדגם מיג 21. יחד עם המשלוח הגיעו גם טייסים רוסים ומומחים טכניים, שבאו לאמן את חיל האוויר האלג'ירי. מטוסים אלו המחישו את עליונותה הצבאית של אלג'יריה במירוץ

47 מאת: דב ינון, וושינגטון, אל: מ"מ מנהל מז"ת, משרד החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי, 12 באוגוסט 1964.

48 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1878, File: POL 1-2 ALG, Joint Weeka No. 2, Confidential, From: Amembassy Algiers, To: Department of State, 14 January, 1964

49 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1878, File: POL 1-2 ALG, Joint Weeka No. 5, Confidential, From: Amembassy Algiers, To: Department of State, 4 February, 1964

50 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1878, File: POL 1-2 ALG, Joint Weeka No. 44, Confidential, From: Amembassy Algiers, To: Department of State, 13 November, 1964
מהמסמך הנ"ל עולה כי היו אימונים של עשרות מלחים אלג'ירים בבית ספר הימי של הצי הבריטי
בנמל דורטמות'.

הצבאי במגרב.⁵¹ עליונות זו אפשרה לאלג'יריה להיות מרכיב משמעותי יותר מהבחינה הצבאית בסכסוך הערבי-ישראלי במזרח התיכון. יחד עם זאת, האלג'ירים נעשו חשדניים כלפי כל צבא זר שסייר באזור הים התיכון. דוגמה לכך התרחשה ב-6 בינואר 1965, כאשר שני מטוסים אמריקניים, שהמריאו למשימת חילוץ מנושאת המטוסים האמריקנית סראטוגה, נאלצו לנחות נחיתת אונס בשטח אלג'ירי סמוך לעיירה ח'לפה. אף שהשגרירות האמריקנית באלג'יריה ביקשה אישור לראות את הטייסים רק יומיים לאחר נחיתתם, השלטונות האלג'יריים לא התירו זאת. הטייסים נשארו בחזקת הצבא האלג'ירי למשך שבוע וחצי ושוחררו. בתקשורת המקומית הופצו ידיעות על חדירה נוספת של צבא ארצות הברית למרחב האווירי האלג'ירי. התקשורת האלג'ירית קישרה את האירוע הזה עם הפלת מטוסים אמריקניים במצרים, שחדרו למרחב האווירי המצרי.⁵²

אף על פי כן, בשנת 1965 היו הצבא האלג'ירי ומפקדיו חידה לישראל ולמחלקת המדינה האמריקנית. אנשי המודיעין רק ידעו לנתח, כי הצבא מעורב עמוקות בחיים הפוליטיים במדינה, וכי דרכו נשלטת החברה האלג'ירית מהבחינות הגאוגרפיות והשלטוניות. הסיוע הצבאי הסובייטי הגדול במהלך השנים 1962-1966 גרם לצבא האלג'ירי בשנת 1967 להיות הצבא החזק ביותר באזור המגרב, ועד אמצע השנה קיבלה אלג'יריה את רוב הזמנותיה הצבאיות. לכוחות הצבא שלה הייתה מטרה לשמור על האינטרסים הפנימיים והחיצוניים של המדינה ולהגן עליה מפני הסכנות האורבות, מבית ומחוץ (ראו להלן טבלה 1).⁵³

51 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1877, File: POL 1-2 ALG, Joint Weeka No. 51, Confidential, From: Amembassy Algiers, To: Department of State, 1 January, 1965

52 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1877, File: POL 1-2 ALG, Joint Weeka No. 1, Confidential, From: Amembassy Algiers, To: Department of State, 12 January, 1965

53 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1878, File: POL 2-3 Politico-Economic Report ALG, Secret, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 15 April, 1966. Subject: "U.S Policy Assessment"; Box No. 1515, File: DEF 1-3 ALG, Secret, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 14 April, 1967. Subject: "An Estimate of Algeria's Military Capabilities and Intentions"

טבלה 1: ההתחמשות האלג'ירית בשנים 1964–1967⁵⁴

שנה	כמות חיילים	תותחים	טנקים	טילים ורקטות	ספינות	מטוסי קרב	מפציצים	מסוקים
1964-5	62,000	600 ⁵⁵	250	0	13	40	12	24
1965-6	63,200	350 ⁵⁶	250	0	13	44	12	24
1966-7	64,400	478	353	4	18 ⁵⁷	78	19	50

ראוי לציין, שהמסמכים האמריקניים משנת 1966 שמו דגש על העובדה, כי הצבא האלג'ירי נשען על סיוע צרפתי טכנולוגי ולוגיסטי באופן סדיר. במהלך תקופה של שנתיים סייעו היועצים והטכנאים הצרפתים לצבא האלג'ירי בכמה תחומים: הנדסה צבאית, רפואה וניקיון, תחבורה והספקה ובנושאים הקשורים להגנה על שטחי המדינה. ההסכמים בין אלג'יריה לצרפת חייבו את האלג'ירים לרכוש ציוד צבאי צרפתי כדי לספק עבודה למפעלי התעשייה הצבאית הצרפתית. לפיכך רכשו האלג'ירים מצרפת רכבי שטח לכוחות הצבא, ציוד הנדסי כבד ואמצעי הספקה. יחד עם זאת, יתר מדינות המערב היו גם הן שותפות להתחמשות ולהספקת ציוד לצבא האלג'ירי. אלג'יריה מצדה רכשה מבריטניה רכבי שטח מסוג לנדרובר. מאיטליה רכשה מדים צבאיים, ומארצות הברית אמצעים הנדסיים כבדים ומערכות רדיו וקשר.⁵⁸

אלג'יריה נקטה פעולות צבאיות בצורה ישירה נגד מדינת ישראל במלחמת 1967. ידוע על כוחות אלג'יריים קטנים שהגיעו למצרים בראשית חודש יוני 1967 ונשארו שם גם לאחר המלחמה.⁵⁹ אלג'יריה איבדה מכוחה האווירי במלחמת ששת הימים, כאשר שישה מטוסי קרב מדגם מיג 17 ועשרה מטוסי קרב חדשים מדגם מיג 21 עלו באש בהפצצות חיל

54 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1878, File: POL 2-3 Politico-Economic Report ALG, Secret, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 9 April, 1965. Secret, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 15 April, 1966; Box No.1515, File: DEF 1-3 ALG, Secret, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 14 April, 1967. Subject: “An Estimate of Algeria’s Military Capabilities and Intentions”

55 כמות קני הארטילריה שנרכשו אך רובם טרם סופקו בתקופה הזו לצבא האלג'ירי.

56 במסמכים האמריקניים לא מצוין המספר המדויק.

57 יש לציין כי חסרים בנתון הזה שלוש צוללות פטרול שנרכשו מברית המועצות.

58 NA, DS, CF, RG: 59, Box No.1515, File: DEF 1-3 ALG, Secret, From: Amembassy, Algiers, To: Department of State, 14 April, 1967. Subject: “An Estimate of Algeria’s Military Capabilities and Intentions”

59 מספרם המדויק של הכוחות אינו ברור. הערכת המחבר היא שכמות החיילים האלג'ירים לא עלתה על 600 חיילים, טייסים וקצינים.

האוויר הישראלי בשדה התעופה הצבאי של מצרים באל-עריש.⁶⁰ לאחר תבוסת צבאות ערב במלחמת 1967 המשיכה אלג'יריה להחזיק בדעתה, שהבעיה הפלסטינית לא תזכה לפתרון אלא רק כשמדינות ערב יביאו לשחרורה של ארץ ישראל. בשל תוצאות מלחמת 1967 ובעקבות רצונה של אלג'יריה להביע סולידריות עם מצרים ועם יתר שכנותיה של ישראל, ניתקה אלג'יריה את יחסיה הדיפלומטיים הרשמיים עם ארצות הברית ב-6 ביוני 1967. בנוסף, החל מאוגוסט באותה שנה היא קטעה את קשריה הכלכליים עם חברות גז ונפט אמריקניות שפעלו בשיטחה. כל זאת בשל הסיוע האמריקני שהוגש לישראל בתחילת חודש יוני 1967.

כתוצאה מהפעילות האלג'ירית במזרח התיכון וממעורבותה הישירה בסכסוך הערבי-ישראלי, התקיים ניסיון הפיכה צבאי כנגד משטרו של בומדיין. בראש ניסיון הפיכה עמד מפקד הצבא, הקולונל טאהר זבירי. אולם ניסיון ההפיכה שלו דוכא במהירות וההפיכה כשלה משום שהצבא היה נאמן לבומדיין. במהלך הקרבות בין אנשי הצבא לכוחותיו של בומדיין נהרגו 30, ויותר מ-100 נפצעו.⁶¹ עם זאת, ניתוק היחסים עם המערב וניסיון ההפיכה כנגד משטרו של בומדיין תרמו לכך, שבמהלך שנת 1968 ובסוף שנות השישים התרכזה אלג'יריה בראש ובראשונה בפתרון בעיותיה הפנימיות, בגלל לחץ עממי ורצף האירועים שהוזכרו. באותה התקופה, בכל הקשור ליחסיה הצבאיים עם ברית המועצות החלה אלג'יריה להבין, שאסור לה להסתמך רק על הסיוע הצבאי הסובייטי ועל הסיוע הכלכלי הצרפתי. לכן, היא החלה לחתום על הסכמים צבאיים, כלכליים וטכנולוגיים עם איטליה ועם מערב גרמניה. בדרך זו ניסתה אלג'יריה להרחיב את מעגל התלות הכלכלי והצבאי שלה במדינות נוספות. אין ספק, שהסכסוכים בין מדינות המזרח התיכון והמצב המלחמתי המתמשך בין ישראל לשכנותיה תרמו להאצת מירוץ החימוש בשנות השישים והשבעים.⁶²

ההתחמשות האלג'ירית המואצת נבעה ממעורבותה בסכסוכים בין-לאומיים. אלג'יריה סייעה לכוחות המורדים במערב הסהרה וחימשה אותם, בעת ובעונה אחת עם מעורבותה בסכסוך הערבי-ישראלי, כשהיא נחלצת לעזרתה של מצרים גם במלחמת יום הכיפורים באוקטובר 1973. הכוחות הצבאיים של אלג'יריה עזבו את אזור התעלה רק לאחר החתימה על הסכם שביתת הנשק בשנת 1974, בשל דרישתה של מצרים. מלחמת 1967, מלחמת ההתשה ומלחמת יום הכיפורים הולידו אט-אט אצל מדינות ערב כגון מצרים וירדן, הכרה

NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1515, File: DEF 1-3 ALG, Secret, From: Amembassy, 60 Algiers, To: Department of State, 30 October, 1967. Subject: "French Comments on Algerian Military"

NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1783, File: POL 1 ALG-US, Secret, From: Lewis 61 Hoffacker, Amembassy Algiers, To: Department of State, 1 April, 1968. Subject: "U.S. Policy Assessment for Algeria – 1 April, 1968"

ביכולותיה של מדינת ישראל, אולם אלג'יריה הקשיחה את עורפה וסירבה להכיר בקיומה של מדינת ישראל על חשבון מדינה פלסטינית. ככל שהגדילה אלג'יריה את תפוקת הגז והנפט שלה, כך גדלו הוצאותיה הכספיות על ציוד צבאי: היא הקימה את הצבא החזק, הגדול והמשמעותי ביותר במגרב מבחינה כמותית ומבחינת איכות חייליו. בעוד בשנת 1962 עמדו הוצאותיה הכספיות בנושא הצבאי על \$145,000,000, הרי בשנת 1978 נאמדו הוצאותיה אלו של אלג'יריה ב-\$465,000,000 (ראו להלן, טבלה 2). אלג'יריה שאפה לחזק את מעמדה הצבאי, הכלכלי והפוליטי כמדינה החזקה באזור המגרב וכגורם בעל תפקיד חשוב בסכסוך הערבי-ישראלי.⁶³

טבלה 2: הוצאות כספיות צבאיות⁶⁴

	1978	1976	1974	1972	1970	1968	1966	1964	1962
אלג'יריה	465	426	426	217	221	221	221	192	145
ישראל	2,676	3,159	2,900	2,134	1,981	1,132	566	406	251
מצרים	3,327	5,004	5,927	2,911	2,589	1,517	1,057	949	677
מרוקו	770	755	367	270	226	223	176	192	163
תוניסיה	148	98	64	52	45	42	37	40	33

מערכת היחסים בין ישראל לאלג'יריה בשנות השישים

לדברי גולדה מאיר:

מאז ומתמיד היינו בדעה שדרך המשא ומתן היא היחידה ליישוב בעיות. על כן קידמנו בברכה את ההסכמים אשר נחתמו באביאן בין ממשלת צרפת לנציגים האלג'ירים. עמדתנו זאת מצאה את ביטויה בברכת ראש ממשלת ישראל לנשיא צרפת עם חתימת ההסכמים, והיא באה לביטוי נוסף בהצהרה המשותפת בין נשיא גבון לראש ממשלת ישראל בה הועלתה על נס תבונת הנשיא דה-גול, ממשלת צרפת וה-FLN בניהול המו"מ ובסיומו החיובי. אני מצטערת צער עמוק שטרם נפסקה שפיכות הדמים באלג'יריה, ואני בטוחה שאני מביעה רגשי כל תושבי מדינת ישראל כשאני משמיעה תקוותי שההסכמים יתגשמו ללא זעזועים טרגיים נוספים. אני מאמינה שהתבונה המדינית והמוסר כאחד מחייבים שכל יושבי

63 Joe Stork and Jim Paul, “Arms Sales and the Militarization of the Middle East”, *MERIP Reports* 112, the Arms Race in the Middle East (Feb. 1983)
64 כל הסכומים בטבלה הם במיליוני דולרים אמריקניים, ראו: שם, עמ' 6.

אלג' [י]ריה, ובתוכם עשרות אלפי אחים יהודים, יטו שכם להגשמתם של הסכמי אביאן לקראת קידומו של השלום באלג' [י]ריה.⁶⁵

היחסים הדיפלומטיים בין אלג'יריה למדינת ישראל הושפעו בראשית דרכם מהסכסוכים ומהמתיחות האזוריים ששררו סביבם. מדינת ישראל לא תמכה במאבקו של ארגון ה-FLN ולא התנגדה לשלטון הצרפתי באלג'יריה. עד לראשית שנות השישים היו ישראל וצרפת ביחסים דיפלומטיים הדוקים במיוחד. יחסים אלו הגיעו לכלל ביטוי כאשר ישראל שיתפה פעולה צבאית ומדינית עם צרפת במלחמת סיני ב-1956; כל זאת בזמן שמנהיגי ה-FLN בילו זמן רב במצרים וזכו לתמיכת נאצר, הליגה הערבית ומדינות הגוש המזרחי. כולם יחד פעלו באופן נמרץ נגד מדינת ישראל, בעיקר באזורי הספר והגבולות, על ידי שליחת פדאיון, שניזון מתמיכה כספית ומורלית ממדינות הגוש המזרחי וממדינות ערב.⁶⁶ כאמור, עד עצמאותה הייתה אלג'יריה חלק אינטגרלי מצרפת, ובשנות המאבק האלג'ירי לעצמאות עמדו יחסי ישראל-צרפת עמדו בסתירה למטרות של ה-FLN באירופה ובמגרב, שפעל נגד השלטון הצרפתי האימפריאליסטי ונגד המערב. יחסי אלג'יריה-ישראל לא הגיעו לכדי יחסים דיפלומטיים רשמיים; הם נבעו מן המעורבות של ישראל במגרב ובאפריקה, שכן יחסי ישראל-צרפת אפשרו לישראל להגן על יהדות אלג'יריה. לצורך מימוש הגנה זו הפעילה ישראל באלג'יריה את הארגון החשאי, שהיה בחסות המוסד הישראלי למודיעין ולתפקידים מיוחדים, "המסגרת".⁶⁷ הארגון היה פעיל באלג'יריה בשנים 1956-1961 ונועד לנטרל את כל הפעילויות הטרוריסטיות העוינות כנגד הקהילה היהודית שם.⁶⁸

65 תשובתה של שרת החוץ גולדה מאיר לשאלה שנשאלה במסיבת עיתונאים, מה יחסה של ישראל להסכם אביאן וכיצד היא רואה את המאורעות האחרונים באלג'יריה? מאת: לא ידוע, אל: לא ידוע, א"מ, חצ 3756/5, 28 במאי 1962.

66 Michael M. Laskier, "Israel and Algeria Amid French Colonialism and the Arab-Israeli Conflict, 1954-1978", *Israel Studies* 6, 2 (summer 2001), p.1

67 המסגרת - ארגון ישראלי חשאי שהיה באחריותו הישירה של ראש המוסד ובעזרתו פעלה ישראל לעליית יהודי המגרב בתקופת מתן העצמאות לתוניסיה, מרוקו ואלג'יריה. באלג'יריה נערך הארגון בשלוש מחלקות מרכזיות: Constantinois, Oranais, Algerois, על פי החלוקה של הצרפתים את אלג'יריה. בשלושת המחוזות האלו היה ריכוז היהודים הגדול באלג'יריה (בשנת 1962 הגיע מספר היהודים באלג'יריה ל-140,000 איש בערך). על מצב היהודים באלג'יריה עד שנת 1970, ראו: אליהו שמעוני, יהודי אלג'יריה, תל-אביב: דפוס הפועל המזרחי, 1976; מיכאל מ' לסקר, "המוסד והדו-קיום המוסלמי-יהודי באלג'יריה הקולוניאלית", פעמים 75 (אביב 1998), עמ' 129-143; מיכאל אביטבול, מכרמייה לפטן: אנטישמיות באלג'יריה הקולוניאלית, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1994; מיכאל אנסקי, היהודים באלג'יריה: יהודי אלג'יריה מצו כרמיה עד השחרור, ירושלים: הוצאת קרית-ספר בע"מ, תשכ"ג; Michael M. Laskier, *North African Jewry in the 20th Century: The Jews of Morocco, Tunisia, and Algeria*, New York: New York University Press, 1994, pp. 311-344.

68 לסקר (לעיל הערה 63), עמ' 1-2; Michael M. Laskier, *Israel and the Maghreb: From Statehood to Oslo*, Florida: University Press of Florida, 2004, pp. 218-222.

עד לתחילת שנת 1962 לא היו יחסים דיפלומטיים רשמיים בין ישראל לאלג'יריה, כי אלג'יריה לא הייתה קיימת כישות מדינית ריבונית. אף על פי כן, כבר ב-10 בספטמבר 1957 הצהיר בז'נבה פרחאת עבאס, מי שהיה מנהיג ה-FLN, כי ישראל היא עוד קול שבאפשרותו להשפיע בהצבעת האו"ם בעד מתן פתרון לבעיה האלג'ירית. עבאס הדגיש, שאם ישראל תביע את תמיכתה באלג'יריה, לאחר שהאחרונה תזכה בעצמאותה, יוכלו כל יהודי אלג'יריה שבתחומה לבחור בין מספר אפשרויות: הראשונה, הישארות באלג'יריה וקבלת שוויון זכויות מלא כמו זה שכבר ניתן לאוכלוסייה המוסלמית. השנייה, הגירה חופשית למדינות אחרות באירופה או ביבשת אמריקה. השלישית, לעלות לארץ ישראל.⁶⁹ בעקבות מלחמת סיני ב-1956 ותוצאותיה, הייתה צרפת התומכת העיקרית של מדינת ישראל; אז עמדו ישראל וצרפת זו לצד זו כנגד דעת הקהל בארצות הברית. לפיכך, סביר היה להניח שישראל תתמוך בגישה הצרפתית, בכל הקשור להצבעה בנושא הבעיה האלג'ירית באו"ם, כפי שכבר עשתה בעבר, אלא שישראל מעולם לא תיאמה את הצבעותיה עם צרפת בנושא זה.⁷⁰ בנובמבר 1960 הציגה שרת החוץ של מדינת ישראל, גולדה מאיר, בנאומה בעצרת האו"ם את הסיבות למדיניותה הרשמית השלילית של ישראל כלפי אלג'יריה. הסיבה הראשונה, מנהיגי המהפכה האלג'ירית כרתו ברית עם מדינות ערב האחרות המתנגדות לקיומה של מדינת ישראל, בעיקר עם מצרים שעמדה בראש הליגה הערבית. הסיבה השנייה, ישראל הצביעה בעד עצמאותן של מדינות ערב באו"ם, כפי שהצביעה בעד עצמאותה של לוב ב-1951, אך למרות זאת, הצטרפה לוב לרדיקליזציה המתלהמת של העולם הערבי כנגד מדינת ישראל. בנוסף, לוב הכריחה את כל היהודים בתחומה להגר לישראל ללא מתן אפשרויות נוספות. הסיבה השלישית, אמנם ישראל תמכה בעצמאותן של מדינות ערב, אך האו"ם הוכיח את עצמו כמקום שאינו ראוי לטפל בבעיה האלג'ירית, בגלל החלוקה לגושים שהייתה קיימת בו. בשל שלוש הסיבות האלו הצביעה ישראל כנגד עצמאותה של אלג'יריה כאשר הובא הנושא להצבעה באו"ם. אף על פי כן, מדינת ישראל הכירה בריבונותה של אלג'יריה תוך חודשים מספר.⁷¹

אף שעד חודש מרס 1962 לא היו מגעים רשמיים בין אלג'יריה למדינת ישראל, התקיימו עד אז כמה מפגשים בין מדינאים משני צדי המתרס. במפגשים אלו הובעה בעיקר סולידריות חברתית, פוליטית ומדינית כלפי המאבק האלג'ירי לעצמאות. נוסף למפגשים אלו, בחודש דצמבר 1960 הוקם ארגון שנקרא "הוועד הישראלי למען אלג'יריה החופשית", שמשרדיו שוכנו בתל אביב. הארגון לא זוהה באופן רשמי עם מדינת ישראל, אך פרסם כרוזים בעיתון הארץ. הארגון הכריז: "אנו מאמינים שתמיכת עם ישראל

69 לסקר (לעיל הערה 66), עמ' 3; לסקר (לעיל הערה 68), עמ' 223.

70 לסקר (לעיל הערה 66), עמ' 2-3.

71 עבד אל-ראזק עבד אל-קאדר מנתח היטב בספרו את העמדות של ישראל בהצבעותיה באו"ם למען צרפת, ראו: Abd al-Raziq Abd al-Qadir, *Le conflit judéo-arabe: juifs et arabes face à l'avenir*, Paris: Maspero, 1960, pp. 376-378.

בשאיפות העצמאות של העם האלג'ירי בהווה, תשמש יסוד איתן ליחסי ידידות בין שני העמים בעתיד וכך תסייע לסלילת הדרך אל השלום בין ישראל לשכנותיה".⁷²

כבר בשנת 1960 נפגש לראשונה בניו יורק פעיל שמאל ישראלי שלום כהן עם מנהיגי הממשלה הזמנית הגולה בטונים ה-GPRA – Gouvernement Provisoire de la République Algérienne ועם ה-FLN. נציג ה-FLN באירופה, עבד אל-ראזק עבד אל-קאדר, הציג את כהן בפני מנהיגי ה-FLN, מוחמד יאזיד,⁷³ אל-קאסם כרים ומוחמד בודיאף. נציגי ה-FLN הבינו את הדילמה הניצבת בפני ישראל, הנובעת מהצורך שלה להצביע באו"ם עם צרפת כנגד עצמאות אלג'יריה, אולם הם גילו את תקוותם, שישראל תימנע לפחות בהצבעה, וכך לא תשפיע על ההכרעה בעניין זה. פעיל שמאל נוסף, אורי אבנרי, נפגש עם מנהיגי ה-FLN כמה פעמים וניסה לגבש עמם הצהרה משותפת, המחייבת את מדינת ישראל ואת אלג'יריה החופשית לכשתקום. על פי הצהרה זו, דוד בן-גוריון וממשלת ישראל יתמכו בארגון הצבאי של ה-FLN, וישראל תספק מודיעין ונשק לארגון. אלג'יריה מצדה תדאג ליהודים הגרים בה ולטיב היחסים שלה עם ישראל בעתיד. אולם עד מהרה הובהר לאבנרי כי בן-גוריון לא יתמוך בהצהרה מעין זו, שיש בה התייצבות חד-צדדית לטובת אלג'יריה. נוסף על כך, בן-גוריון העדיף להתרחק מהזדהות עם המאבק האלג'ירי מתוך החשש הגדול שהיה לו, שההזדהות תכעיס את צרפת.⁷⁴

במסגרת השיחות הדיפלומטיות החשאיות בין ישראל לאלג'יריה, לכמה אישים שהיו בקשר עם ה-FLN ולמנהיגים אלג'ירים אחרים, נקבעו כינויים לצורכי מידור במשרד החוץ הישראלי: הכינוי "אביב" הוענק למוחמד בודיאף, נציג אלג'יריה בשווייץ. לכינוי "כריסטיאן" זכה איבראהים קאבויא, שהיה שגריר מטעם הממשלה הזמנית.⁷⁵ הכינוי "אורח" נקבע לאיזבל (Isabelle) וישניאק, עיתונאית שוויצרית שהייתה בקשר עם אנשי ה-FLN. לכינוי "מלכה" זכתה מרים מקאוש, שהייתה עוזרת של שר ההסברה האלג'ירי, מוחמד יאזיד. את הכינוי "אפרים" קיבל מרקו פלקס, עיתונאי יהודי של הג'ואיש כרוניקל בז'נבה שקיים מגע אישי עם ה-FLN. הכינוי "דרור" נקבע לפרדי אנדרסון, אחד מאנשי הקשר של השגרירות בז'נבה עם אנשי ה-FLN. לכינוי "בנימין" זכה ד"ר בנטאמי, נציג הצלב האדום האלג'ירי בז'נבה.⁷⁶

72 הארץ, 22.6.1961; לסקר (לעיל הערה 66), עמ' 5.

73 ריאיון מעניין על התפתחותה של אלג'יריה על פי ראייתו של מוחמד יאזיד, ראו: *L'Express*, 31.10.2002.

74 Michael M. Laskier, "Israel and the Maghreb at the Height of the Arab-Israeli Conflict, 1950s-1970s", *Middle East Review of International Affairs* 4, 2 (June 2000), pp. 100-101.

75 מאת: מז"ת, אל: מר א' לבבי מ"מ המנכ"ל, משרד החוץ, "תיק איבראהים קאבויא", א"מ, חצ 3781/10, סודי ביותר, 14 ביוני 1962.

76 מאת: אברהם כהן, אל: המנכ"ל/מנהל מע"ר, משרד החוץ, א"מ, חצ 3786/5, סודי ביותר, 9 ביולי 1962.

במהלך שנת 1960 הכריז דה-גול על שלוש האפשרויות העומדות לפני אלג'יריה: אינטגרציה – שילוב בין אלג'ירים לצרפתים, עצמאות חלקית נפרדת או עצמאות בשיתוף פעולה מלא עם צרפת. בעוד דה-גול תמך באפשרות השלישית, הרי אורי אבנרי קיווה שישראל תתמוך בהצעתו השנייה של דה-גול; כל זאת, בניגוד גמור לדעת רוב העולם ולדעת הקהל בצרפת שתמכו במתן עצמאות מלאה לאלג'יריה. לפיכך, תיווכו של אבנרי בסוגיה האלג'ירית נדחה על הסף, ודוד בן-גוריון לא רצה לשמוע את תחינותיו בנושא אלג'יריה. אף על פי כן, הפגישות בין נציגים אלג'ירים לישראלים נמשכו בצורה חשאית עד תחילת 1962.⁷⁷

לקראת החתימה על הסכמי אביאן בין צרפת למנהיגי המרד האלג'ירי בחורף של שנת 1962, נערכו שיחות רשמיות בין נציגים רשמיים של מדינת ישראל לנציגי ה-GPRA. הפגישות נערכו בז'נבה, ואת מדינת ישראל ייצגו שגרירה בז'נבה דאז משה ברטור (Bartur), נציג ישראל במוסדות האו"ם בשווייץ יעקב ינאי, ויעל ורד דרך משרד החוץ. את אלג'יריה ייצגה מרים מקאוש, והיא הייתה שליחה מיוחדת של האחראי על ההסברה מטעם נציגי הממשלה הזמנית הגולה של אלג'יריה. בפגישות אלו נדון הסעיף שנחתם בהסכמי אביאן שנושאו היה פתיחת כל האפשרויות בפני יהודי אלג'יריה, תוך הסכמה מלאה של הממשלה האלג'ירית הזמנית לכך. בין השאר, דובר על הענקת האפשרות ליהודי אלג'יריה לעלות ישירות למדינת ישראל או להגר למדינות אחרות, על פי בחירתו האישית של כל יהודי שיבקש להגר מהמדינה.⁷⁸

ב-11 באפריל 1962, בדרכו של אחמד בן-בלה מהכלא הצרפתי לאלג'יריה, הוא הציע בריאיון לסוכנות הידיעות הקהירית "אל-שרק אל-אוסאט" לגייס 100,000 חיילים אלג'ירים להקמת יחידות לוחמים, שיילחמו בישראל ויביאו לשחרורה מהיהודים. התבטאות זו עוררה מורת רוח גדולה בחוגי האינטליגנציה באלג'יריה, שסלדו מההתחברות לנאצר. בנוסף, האליטה השלטונית באלג'יריה חששה שמא אלג'יריה תתערב בענייניה המסובכים של הליגה הערבית "בטרם ניסתה לפתור את הבעיות החמורות של עצמה".⁷⁹ ישראל וצרפת לא הרגישו בנוח עם הצהרתו של בן-בלה. למרות ההמולה מהכרזתו של בן-בלה, המשיכה ישראל במגעים הרשמיים עם מנהיגים אלג'ירים. ישראל חשבה שאם תסייע מרחוק למשטר המקומי, יתרחקו האלג'ירים מהליגה הערבית, מן האידאולוגיה הנאצריסטית ומרעיון הפאן-ערביות, בדומה למדינות אחרות במערב, כגון מרוקו, שבה שלט המלך חסן, ותוניסיה, שנשיאה היה חביב בורגיבה. יש לציין, כי עם מרוקו ותוניסיה צעדה ישראל עקב בצד אגודל ביחסיה הדיפלומטיים החשאיים ולעתים הגלויים. בישראל

77 לסקר (לעיל הערה 68), עמ' 224–226.

78 לסקר (לעיל הערה 68), עמ' 229; לסקר (לעיל הערה 66), עמ' 10–11.

79 "תיק אחמד בן-בלה", א"מ, חצ 3781/2; ידיעות אחרונות, הארץ ולמרחב 12.4.1962; מאת: לא ידוע, אל: לא ידוע, א"מ, חצ 3786/5, ללא תאריך מדויק, 1962; לסקר (לעיל הערה 74), עמ' 102; לסקר (לעיל הערה 68), עמ' 230.

היו מי שקיוו כי גם אלג'יריה תוכל להצטרף למעגל הזה, אם לא באופן גלוי, אז לכל הפחות באופן חשאי, כדי שישראל תוכל למתן את הגישה האלג'ירית הרשמית, בכל הנוגע לסכסוך הערבי-ישראלי.⁸⁰

אחד המגעים היותר ממשיים היו דרך אנשי גישור שונים, שמטרתם הייתה להגיע להחלטה משותפת בדבר סיוע ישראלי אפשרי לאלג'יריה העצמאית. במהלך חודש מרס 1962 התקיימו שיחות שונות והועלו כמה אפשרויות, בהן: יישוב הפליטים האלג'ירים החוזרים לארצם במושבים הדומים ליישובי העולים שהקימה ישראל, כשהגיעו העולים מארצות ערב, בתחילת דרכה של מדינת ישראל בראשית שנות החמישים. כפי שתיאר זאת מהנדס בניין שבא להשתלמות מהנדסים בניו-יורק והיה צריך להגיש פתרון בנושא זה לאל-קאסם כרים, שהיה ממחנהו של בן-בלה: "הבקשה הקונקרטית שלו היא להיפגש עם מומחים ישראלים לבניה עממית וללמוד מניסיונה של ישראל בשטח זה. כל מי שאני מדבר איתו כאן בארצות הברית, עונה לי שבסוגיה זאת אין ארץ טובה ללמוד ממנה יותר מישראל".⁸¹

האפשרות השנייה הועלתה בידי גורם אלג'ירי בפגישה שנערכה בז'נבה. ההצעה הייתה שייגיעו שלושה או ארבעה אלג'ירים לישראל להשתלמות בשטח חקלאי. כדי שההשתלמות תצא לפועל, רצה אותו גורם לצאת לביקור מקדים בישראל. אולם, בקשתו זו הייתה מהפה אל החוץ, משום שלא נקבע מועד לביקור מול רשויות ישראל ואלג'יריה לא רצתה ללמוד מישראל והעדיפה את השיטות החקלאיות של מדינות הגוש המזרחי.⁸² האפשרות השלישית, שבה נעזרה מדינת ישראל באנדרה באש ובז'אן דניאל, היא גיוס רופאים ישראלים לשירות באלג'יריה, כדי לעזור בקליטת הפליטים הרבים ולסייע הומניטרית בשיקום התשתית הרפואית באלג'יריה. ככל הנראה, נשלח לאלג'יריה רופא ישראלי, פליק (Flick) מוסברג, עם ציוד רפואי ממשד הבריאות הישראלי, לאחר שהובהר לו על ידי נציגי משרד החוץ שקליטתו באלג'יריה הובטחה על ידי ה-FLN. אולם, מיד עם הגעתו של ד"ר מוסברג הוא נשלח חזרה לישראל, בטענה שיש מספיק רופאים באלג'יריה. למרות כל זאת, הציע אנדרה בש ליעל ורד בפגישתה עמו בפריס: "לגבינו, קיים כמובן, גם השיקול המדיני, עלינו להתאזר בסבלנות ולראות כיצד יסתיים המשבר. כי אז, סבור הוא יש אפשרות שהאלג'ירים בכל זאת ירצו להשתמש בעזרתנו".⁸³

80 לסקר (לעיל הערה 74), עמ' 102; לסקר (לעיל הערה 68), עמ' 230.

81 מאת: י' אברך, הנציגות באפריקה, אל: החברה יהודית שמחוני, הועד הפועל של ההסתדרות, משרד החוץ, א"מ, חצ 3786/5, סודי, 4 בנובמבר 1962.

82 מאת: מז"ת, אל: מר א' לבבי, מ"מ המנכ"ל, משרד החוץ, "תיק איבראהים קאבויה", א"מ, חצ 3781/10, סודי ביותר, 14 ביוני 1962.

83 מאת: י' ורד, פריס, אל: מז"ת, משרד החוץ, א"מ, חצ 3786/5, סודי ביותר, 24 ביולי 1962; מאת: אברהם כהן, מז"ת, אל: הגב' יעל ורד, השגרירות פאריז, משרד החוץ, א"מ, חצ 3786/5, סודי, 20 בספטמבר 1962; לסקר (לעיל הערה 68), עמ' 236.

ביולי 1962 היו באלג'יריה 1,000 רופאים על אוכלוסייה של יותר מתשעה מיליון תושבים, אך בעיתונות האלג'ירית והערבית התייחסו להצעותיה של ישראל להביא רופאים כניסיון לקבור את היחסים, שלא היו, בין מדינת ישראל לאלג'יריה.⁸⁴ אלג'יריה לא יכלה לקבל את סיועה של מדינת ישראל, שהרי לא הכירה בה. אם מדינת ישראל חשבה ליצור סדק בעולם המחשבה הערבי, הרי שהיא השלתה את עצמה. אלג'יריה מעולם לא חשבה לתת לישראל את אותו היחס שישראל חשבה להעניק לאלג'יריה אם האחרונה תמתן את מדיניותה. חיזוק דברים אלו מוחמד יאזיד, שהיה שר ההסברה במועצת השלטון הזמני באלג'יריה, כפי שצוטט בעיתון על המשמר: "פלשתניה היא ארץ ערבית. מדינה הקרויה ישראל, אשר אנו איננו מכירים בה, הקימה את משטרה בארץ זו".⁸⁵

במאמר שפורסם בתאריך 17 ביולי 1962 בעיתון היומי חרות כתב העורך אייזיק רמבה ביקורת נוקבת כנגד מנהיגי מדינת ישראל וכנגד ראשי הוועד למען אלג'יריה חופשית בישראל, ש"טיפחו את האשליה שתימצא לשון של הבנה בינינו ובין המנהיגות האלג'ירית".⁸⁶ ביקורתו של רמבה נמשכה: "גם אנשים מפוקחים שעשעו עצמם בחזיונות-שווא, כי אלג'יריה תפנה עורף לנאצר, ותהיה הארץ הערבית הראשונה אשר תקבל את ידה המושטת של ישראל".⁸⁷ רמבה הוסיף וטען, שהחיפזון של המנהיגות הישראלית להכיר במדינה האלג'ירית, עוד לפני שמדינות אחרות עשו זאת, פעל לרעתה של מדינת ישראל, ויאזיד בהצהרותיו "גילה את קלפיו וקלפי אדוניו".⁸⁸ המחבר סיים את מאמרו בקריאה למנהיגות הישראלית, "הקץ לאשליות!"⁸⁹

לאחר שנבחר בן-בלה לכהן כנשיא אלג'יריה, הוא היה משוכנע כי היהודים והאמריקנים רוצים להשמידו, ולכן נקט מדיניות אנטי-ישראלית ואנטי-אמריקנית. יתר על כן, מצרים הנאצריסטית סייעה רבות לאלג'יריה, ובמהלך מלחמת הגבולות עם מרוקו, שהתרחשה בחודש אוקטובר 1963, סיפק נאצר לאלג'יריה חיילים, חימוש, נשק והספקה, שכללו, בין השאר, משלוח של מטוסי מיג 17 מתוצרת רוסיה. לפיכך, בן-בלה אימץ ללבו את רעיון הפאן-ערביות שהציגה מצרים ואת התמיכה הכלל ערבית בפלסטינים, שכללה הזרמת כספים, סיוע בנשק והקמת מחנות אימונים בכל רחבי אלג'יריה. בנוסף, שנאת ישראל באלג'יריה התחזקה באוקטובר 1963, כאשר סייעה ישראל למרוקו במלחמת הגבולות הקצרה עם אלג'יריה.⁹⁰

84 לסקר (לעיל הערה 66), עמ' 16.

85 אל: מז"ת, מאת: חקר, "תיק יאזיד מוחמד", א"מ, חצ 3781/42, 15 ביולי 1962.

86 "מוחמד יאזיד, שנעל נעלי ג'ו גולן", חרות, 15.7.1962; "תיק יאזיד מוחמד", א"מ, חצ 3781/42, 15 ביולי 1962.

87 חרות, 15.7.1962.

88 שם.

89 שם.

90 מאת: דב ינון, וושינגטון, אל: מ"מ מנהל מז"ת, משרד החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי, 12 באוגוסט 1964.

בסוף חודש דצמבר 1963 אירחה הממשלה האלג'ירית לביקור שנמשך שבוע את אחמד אל-שוקיירי, שהיה נציג הפלסטינים בליגה הערבית. שוקיירי נפגש לשיחה עם בן-בלה ועם שרים נוספים בממשלה האלג'ירית. ב-3 בינואר 1964, במסיבת העיתונאים האחרונה לפני סיום ביקורו, הצהיר שוקיירי שהוא בטוח כי אלג'יריה מחויבת למאבק הפלסטיני. שוקיירי הוסיף ואמר, כי אלג'יריה אינה רואה את עצמה כמדינה עצמאית עד שהפלסטינים לא יכניעו את הכיבוש הישראלי ואת הציונות. באשר ליחס הרע של המערב כלפי הפלסטינים ניסה שוקיירי להסביר, שאם הייתה ארצות הברית נוקטת גישה סוציאליסטית יותר למאבק הפלסטיני, כפי שנקטה ברית המועצות, הוא היה אסיר תודה לאמריקנים, כפי שהיה אסיר תודה לרוסים. הממשלה האלג'ירית הודיעה כי היא מוכנה לצעוד מרחק רב כדי לסייע לפלסטינים בציד ובמתן כספים.⁹¹ במהלך שנת 1964 החלה אלג'יריה לאמן פלסטינים בלחמת גרילה ובשימוש בנשק קל במחנות שהקימה בשטחה.⁹²

ב-15 ביוני 1964 נפתחו שיחות כלכליות בנושא החרם הערבי על מדינת ישראל בעיר הנמל ענבה שבאלג'יריה. השיחות נערכו בחסות הליגה הערבית ונציגיה באלג'יריה. המנחים הראשיים של הדיונים היו מוחמד מחג'וב ומנהל המשרד האלג'ירי החדש שנוצר, משרד החרם הכללי בראשות שיח' אל-עבאס, שהיה ראש המשלחת האלג'ירית לדיונים. הדיונים זכו לסיקור של התקשורת המקומית, אולם בוועידה עצמה לא הגיעו להחלטות ממשיות בעלות תוקף לביצוע מיידי.⁹³ נוסף על כך, בן-בלה שאף להביא את אלג'יריה להיות בעלת השפעה כלכלית ופוליטית על מדינות אפריקה והמגרב. לכן, ראה בן-בלה בישראל יריבה אמתית בכל הנוגע להשפעות על אפריקה, תוך ידיעה ברורה שכלכלתה של ישראל ויכולתה הטכנולוגית מתפתחות ומתקדמות בצורה משמעותית יותר מאשר במדינות ערב ואפריקה. לפיכך, חשש בן-בלה, שהשפעתה של ישראל באפריקה תהיה לו לרועץ בדרך לתפיסת עמדת המנהיג במגרב. מנהל האגף האלג'ירי במחלקת צפון אפריקה במחלקת המדינה האמריקנית העיד על הפניקה של בן-בלה מהגישה הישראלית לאפריקה:

בסיריו בארצות אפריקה נפגש בכל מקום בסיוע הישראלי ודווקא בשטח הסוציאליזם, דבר שהביאו למסקנה שישאל הנה אחד הגורמים אשר עומדים ויעמדו לו לשטן בדרכו למנהיגות. מאז תקופה זו [סוף שנת 1963] נובעת פעילותו

91 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1877, File: POL 1-2 ALG, Joint Weeka No. 1, Confidential, From: Amembassy Algiers, To: Department of State, 7 January, 1964

92 מאת: א' רופין, מחלקת החקר, אל: מר דב ינון, השגרירות וושינגטון, מר הדס, השגרירות פאריס, משרד החוץ, "אימון מתנדבים פלשתינאים באלג'יריה", א"מ, חצ 6540/31, 21 באוגוסט 1964; מאת: ד' ינון, וושינגטון, אל: מר א' רופין, מנהל מחלקת החקר, משרד החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי, 25 באוגוסט 1964; מאת: נעים סופר, מחלקת החקר, אל: המשלחת באו"ם, משרד-החוץ, "על אמון פלשתינאים באלג'יריה", א"מ, חצ 6540/31, 4 באוקטובר 1964.

93 NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 1878, File: POL 1-2 ALG, Joint Weeka No. 24, Confidential, From: Amembassy Algiers, To: Department of State, 18 June, 1964

האנטי-ישראלית מסיבות מדיניות מובהקות ולא רק מן הצורך לשלם מס שפתיים לנאצר.⁹⁴

בהכרזותיו של בן-בלה הובעה שלילה לקיומה של ישראל, כמו זו שהצהיר בעיתון המרכזי באלג'יריה אל-מוג'אהיד: "בזירה המדינית תישאר אלג'יריה כאויבת לישראל, אולם לא אויבת ליהודים".⁹⁵ עם זה, היו מנהיגים אלג'ירים מתונים יותר, שרצו לראות את מדינתם נעשית למדינה מודרנית הנמצאת בקשרים עם המערב בכלל ועם ישראל בפרט ומובילה את העולם הערבי בדרכים שונות מן הדרך שבה הלכו המשטרים של אחמד בן-בלה ושל הוארי בומדיין. אחד האנשים האלה היה עבד אל-ראזק עבד אל-קאדר.⁹⁶ עבד אל-ראזק הציע לבן-בלה, בשל דעותיו העוינות של האחרון כלפי ישראל והתנועה הציונית, לשים לב ליכולתו של צה"ל, כפי שהוצגה לעיני כול במלחמת 1948 ובמלחמת סיני ב-1956. עבד אל-ראזק סבר שיכולתו של צה"ל נבעה הן מיכולתו הטכנולוגית הן מאיכות חייליו.⁹⁷ במהלך השנים 1959 – 1960 שקד עבד אל-ראזק על כתיבת ספרו הסכסוך היהודי-ערבי, יהודים וערבים אל מול פני העתיד (*Le conflit judéo-arabe: juifs et arabes face à l'avenir*). בספר זה הוא הציג את עמדותיו בכמה נושאים הקשורים לסכסוך הערבי-ישראלי. ישראל נוימן, שהיה שליח העיתון דבר בפריס, כתב מאמר ביקורת על ספרו של עבד אל-ראזק:

ספרו של עבד אל-קאדר, "הסכסוך הישראלי ערבי", שהופיע באחרונה בפאריס, לא יוכל לספק בשלמותו איש: כל קורא ימצא בו דבר מה מרגיז וצורם. עם זאת עשוי הקורא הישראלי והקורא הערבי, שאינו שבוי בידי האידיאולוגיה הנאצרית, שעבד אל-קאדר מגדירה כ"קאריקאטורה גסה של הנאציזם-סוציאליזם ההיטלריסטי", לראות בספר זה תרומה להבהרת הרקע האמיתי של האיבה הישראלית-ערבית וניסיון אמיץ של אישיות ערבית להצביע על האופן שבו יוכלו הערבים והישראלים לשבור את מעגל הקסמים של איבה ושנאה, שבו נכלאו יחסיהם.⁹⁸

94 מאת: י' ורד, מ"מ מנהל מז"ת, אל: מר ד' ינון, השגרירות וושינגטון, משרד החוץ, א"מ, חצ 6540/31, סודי ביותר, 16 באוגוסט 1964.

95 אל-מוג'אהיד, 27.12.1962; אל-חיאט, 28.12.1962.

96 בסוף חודש אוגוסט 1957 הגיעו עבד אל-ראזק ואשתו לתוניס ומשם הצליחו להסתנן לאלג'יריה ולהצטרף ל-FLN, שקיבל בברכה את נינו של עבד אל-קאדר. בשל דעותיו של עבד אל-ראזק הוא נשלח על ידי מנהיגי הארגון לפראג ולמזרח ברלין כדי לפעול לטובת העם האלג'ירי, ראו: NA, DS, CF, RG: 59, Box No. 3811, File: POL 6 ALG "Bio Data on Abderrezak Abdelkader, Confidential, From: Amembassy, Algiers to: Department of State, 29 August, 1963; File: POL 6 ALG "Abderrezak Abdelkader", Secret, From: Department of State, To: Amembassy, Algiers, 30 September, 1963; Le Peuple, 18 August, 1963 מאת: יעל ורד, אל: משרד החוץ, "האסיר באלג'יריה", א"מ, חצ 4310/5, סודי ביותר, 10 באפריל 1962.

97 לסקר (לעיל הערה 66), עמ' 12 – 13.

98 ישראל נוימן, "ערבי אלג'ירי חושף את רקע הסכסוך עם מדינת ישראל", דבר 7.7.1961, מדור: סופרינו כותבים מבירות העולם.

עבד אל-ראזק ניסה בספרו לקשר בין המהפכה האלג'ירית לסכסוך הערבי-ישראלי, בכותבו שמבין כל תנועות השחרור שהופיעו במדינות המוסלמיות והערביות אחרי מלחמת העולם השנייה, רק התנועה המהפכנית של אלג'יריה נקטה עמדה אנטי-גזענית מוחלטת מול השאלה היהודית, וכך לא התערבה בסכסוך הערבי-ישראלי. עם זאת, באופן בלתי ישיר ובניגוד לרצון העם האלג'ירי, מצאה המהפכה באלג'יריה את עצמה מעורבת בסכסוך. עבד אל-ראזק ציין, כי המעורבות הלא ישירה של אלג'יריה בסכסוך הערבי-ישראלי הייתה בשלושה מישורים: המישור הראשון, קשרים בלתי ישירים דרך המדינות הערביות שתמכו במהפכה האלג'ירית, ובה בעת מעורבות בסכסוך עם ישראל. המישור השני, קשרים לא ישירים בין שני הצדדים, שהושפעו מצד אחד מהמצב המלחמתי בין העם האלג'ירי לצרפת הקולוניאלית, ומהצד האחר, מהיחסים הדיפלומטיים הידדיותיים בין צרפת לישראל. המישור השלישי, היחסים האקראיים שהיו קיימים בין כל מדינות העולם ואשר תפסו נדבך חשוב ביחסים בין המדינות. על פי עבד אל-ראזק, המישור הראשון הוא המרכזי ביותר, וקשריה של המהפכה האלג'ירית לסכסוך הערבי-ישראלי הם דרך היחסים של אלג'יריה עם מדינות ערב.⁹⁹

עבד אל-ראזק לא חסך ביקורת ממדינת ישראל על שלא השכילה להבחין בתהליך זה; בעיקר, על שלא הבינה את המשמעות האוניברסלית של המאבק האלג'ירי לעצמאות. המתקפה הישראלית, הצרפתית והבריטית ב-1956 וכישלונה הם שהאיצו את הקשר בין המאבק כנגד האימפריאליזם באלג'יריה למהפכות השונות במזרח התיכון. נאצר, שליט מצרים, השתמש בהצלחת המהפכה האלג'ירית כדי להסביר את המדיניות הגזענית והאנטי-ישראלית שלו. הקשר בין נאצר למהפכה האלג'ירית החליש את העמדות המתונות שהיו קיימות אצל חלק ממנהיגי המאבק האלג'ירי לעצמאות בגין הסכסוך הערבי-ישראלי.¹⁰⁰ מכל המדינות הערביות והמוסלמיות, רק אלג'יריה השיגה את עצמאותה בעזרת מהפכה עממית אמתית. לכן, יש באפשרותה להציג את עצמה כמודל לחיקוי וכפתרון מהפכני לסכסוך הערבי-ישראלי. עם זאת, עבד אל-ראזק טען שגם לאומה בישראל יש תפקיד ואחריות חשובים ליישום פתרון מהפכני בהקשר לסכסוך הערבי-ישראלי, ועל מדינת ישראל לדעת שעליה ליישב את הסכסוך.¹⁰¹ המחבר הוסיף והסביר כי ההתעוררות שהתרחשה בקרב האומה המצרית בעקבות תוצאות מלחמת סיני, תרמה להגברת האיבה כנגד מדינת ישראל. ההלאמה של תעלת סואץ הגבירה את ההתלהבות של העם המצרי בפרט, ושל כל העמים שהיו נתונים במאבק כנגד האימפריאליזם בכלל.¹⁰² דעותיו ופעולותיו המחתרניות של עבד אל-ראזק כנגד מדיניותה של אלג'יריה העצמאית הובילו במחצית השנייה של שנת 1963 למאסרו שלו ושל מרים מקאוש,

99 עבד אל-ראזק (לעיל הערה 71), עמ' 373.

100 שם, עמ' 375.

101 שם, עמ' 380.

102 שם, עמ' 318.

עוזרתו של שר ההסברה האלג'ירי, מוחמד יאזיד. רצונו של עבד אל-ראזק ליצור אופוזיציה רעיונית בתוך תנועת ה-FLN הביא לנקיטת קו נוקשה כלפיו על ידי בכירים בשלטון. במהלך תקופת מאסר זו הוא עונה במכות בכל חלקי גופו, וישראל חששה שקשריה עם אנשים אלו ייחשפו. ב-27 בנובמבר 1963 שוחררה מרים מקאוש ממאסרה, ואילו עבד אל-ראזק שוחרר רק בתחילת 1964.¹⁰³

בתקופת מלחמת ששת הימים, ביוני 1967, פעל עבד אל-ראזק בעיקר בצרפת ובמערב אירופה לגיוס דעת קהל אוהדת לטובת מדינת ישראל. בשנים אלו הוא נפגש עם אישים ישראלים בכירים, כמו: דוד בן-גוריון, יגאל אלון ומשה דיין וניסה לרתום אותם אל חזונו "יצירת מזרח תיכון חדש".¹⁰⁴ בסוף שנות השישים מסר דיווחים למשרד החוץ על הנעשה באלג'יריה, ובעיקר על מגמות שהתרחשו באופוזיציה שם.¹⁰⁵ לאחר שרעייתו השנייה נפטרה משבץ מוחי בשנת 1989, חזר עבד אל-ראזק לישראל בשנת 1990 והתיישב בעיירה מגדל, שלמרגלות הכינרת. "כל ימיי נשאתי את עיני לכינרת, ולעת שיבתי הגשמתי את חלומי".¹⁰⁶ בדצמבר 1994 הפגיש הסופר אהרון אמיר את עבד אל-ראזק עם כתב העיתון ידיעות אחרונות, שלמה נקדימון. בפגישה זו הציג עבד אל-ראזק את משנתו המדינית:

שטחים תמורת שלום זו סיסמא תבוסתנית. דורשים מישראל לוותר עוד ועוד, כאשר הויתור האמיתי נעשה כאשר חילקה בריטניה הגדולה את ארץ-ישראל ההיסטורית. מה קיבל אז העם היהודי? לא רק שעבר הירדן המזרחי נקרע משטחו, אלא שהוא זכה בטרור אין סופי, שנמשך עד היום. המהפכה הציונית נועדה להחזיר את העם היהודי למולדתו ההיסטורית, משני עברי הירדן. הציונות עשתה ויתור גדול כאשר הסכימה לוותר על מזרח הירדן.¹⁰⁷

עלייתו של בומדיין מוטטה באופן סופי ומוחלט את כל המגעים הרשמיים והחשאיים במישרין ובעקיפין בין ישראל לאלג'יריה, חוץ ממגעים חריגים. ב-19 ביוני 1965 נטל קולונל הוארי בומדיין, שהיה סגן הנשיא ושר ההגנה, את השלטון מידי בן-בלה, שהיה חברו הטוב מימי ה-FLN. החזקת הגה השלטון באלג'יריה על ידי גורמי הצבא הביאה

103 מאת: יעל ורד, מ"מ מנהל מז"ת, אל: מר י' הרצוג, ס/סמנכ"ל, "עבד-אל קאדר", א"מ, חצ 3781/30 – תיק מקאוש מרים, סודי ביותר, 30 בספטמבר 1963; מאת: יעקב ינאי, ז'נבה, אל: המשרד ירושלים, א"מ, חצ 3781/30, מברק נכנס, סודי, 16:00, 9 בספטמבר 1963; מאת: יעקב ינאי, ז'נבה, אל: המשרד ירושלים, א"מ, חצ 3781/30, מברק נכנס, סודי, 21:00, 2 בנובמבר 1963.

104 שלמה נקדימון, "אל-קאדר הוא עכשיו דב גולן", ידיעות אחרונות, 23.12.1994, עמ' 21 במוסף.

105 אל: מנהלת מזת"ים, מאת: השגרירות פאריס, "עבד-אל קאדר", א"מ, חצ 4163/7, סודי ביותר, 4 בספטמבר 1968; מאת: מנהל מזת"ים, אל: מר א' לוין, "עבד-אל קאדר", א"מ, חצ 4163/7, סודי ביותר, 8 בספטמבר 1968; מאת: מנהלת מזת"ים, אל: מר א' לוין, השגרירות פאריס, "האופוזיציה האלג'ירית", א"מ, חצ 4163/7, סודי, 25 בספטמבר 1968.

106 ראו לעיל הערה 104.

107 שם.

לחיבור בין שלטון, הון וצבא ולחזיון של זרמים מיליטנטיים ורדיקאליים באלג'יריה במהלך סוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים. לאחר תבוסת צבאות ערב במלחמת ששת הימים יצא בומדיין בפומבי בהצהרות חוזרות ונשנות להמשיך את המלחמה בישראל. ביולי 1967 שאלה ישראל את עצמה אם רצה בומדיין מלחמה בישראל. בדיון שנערך במחלקת החקר במשרד החוץ הישראלי שללו הנחה זו מכל וכול; אלג'יריה אמנם שלחה חיילים וציוד למצרים מאז תחילת חודש יוני והתנגדה להפסקת האש, "היא אמנם לא נתנה עדיין הסכמתה לפסגה ותומכת בפומבי בנוסחה הסורית של מלחמת שחרור עממית, אך יחד עם זאת נראה שכל הפעילות הזאת נועדה בראש ובראשונה לצרכים פנימיים, כלומר לחזק את מעמדו של בומדיין בבית הן בתוך אלג'יריה והן במגרב".¹⁰⁸

לאחר מלחמת ששת הימים הצליח בומדיין לנצל את הלחץ הרב שבו הייתה מצרים נתונה, כדי להבליט את נוכחותו במזרח התיכון הערבי "ולהופיע בדמות של מנהיג הן בעיני מדינות ערב המהפכניות והן בעיני ברית המועצות",¹⁰⁹ ולכן סייעה בעדו ההתקרבות הצרפתית לברית המועצות. 'מרוז מהשגרירות הישראלית בפאריס חיזק והוסיף: מעמדו של בומדיין בתוך אלג'יריה מעורר. "קיצוניותו בשאלת ישראל אינה מעוררת הד מיוחד".¹¹⁰ האמת היא שהצהרותיו של בומדיין זכו למשקל נכבד בשל שלוש סיבות מרכזיות: הסיבה הראשונה, מגמתו לחתור תחת משטריהם של מלך מרוקו חסן השני ונשיא תוניסיה חביב בורגיבה. הסיבה השנייה, לא היו לבומדיין הכלים והסיכוי להחליף את נאצר כמנהיג העולם הערבי. "אין לעלות על הדעת שיוחלף [נאצר] על-ידי נואם יבש ועילג כבומדיין".¹¹¹ הסיבה השלישית, לבומדיין היו "שאיפות אפריקניות מובהקות, ואם אין לו סיכוי להחליף [את] נאצר כמנהיג הערבים, הרי יש לו סיכויים טובים להחליפו באפריקה. העובדה שאלג'יריה [הייתה] המדינה הערבית היחידה אשר לחמה על עצמאותה [בצפון אפריקה] בכוח מסייעת לנכונות האפריקנים לקבלה כמנהיגה או כאחת המנהיגות".¹¹²

כאמור, יחסי ישראל-אלג'יריה בשנות השישים הושפעו רבות גם מיחסי אלג'יריה-מצרים. בעוד יחסי אלג'יריה ומצרים לפני מלחמת ששת הימים היו יחסים אמביוולנטיים, הרי לאחר המלחמה התחזקו היחסים בין שתי המדינות בשל התבוסה הערבית ומותו של נאצר. מלחמת ששת הימים ומלחמת ההתשה שלאחריה רתמו את אלג'יריה להיכנס לעובי הקורה של הבעיה הפלסטינית ולהגביר את הסיוע האלג'ירי הצבאי והמורלי למחבלים של "החזית העממית לשחרור פלסטין". אחת הפעולות המיליטנטיות החמורות של הארגון

108 מאת: רחל קרא, מחלקת החקר, אל: השגרירות פאריס, "הנדון: האם שואף בומדיין למלחמה בישראל", א"מ, חצ 6540/30, שמור, 16 ביולי 1967.

109 שם.

110 מאת: 'מרוז, פאריס, אל: גב' ר' קרא, חקר, "הנדון: בומדיין - מכתב מ-16 יולי", א"מ, חצ 6540/30, סודי, 19 ביולי 1967.

111 שם.

112 שם.

התבצעה ב-23 ביולי 1968, כאשר חברי הארגון חטפו לאלג'יריה מטוס ישראלי של חברת אל-על:

מטוס בואינג 707 של אל-על שהיה שלשום בחצות בטיסה רגילה מספר 426, מרומא ללוד, אולץ לסטות מנתיבו ולנחות בנמל התעופה של אלג'יריה, לאחר ששלושה אנשי טרור של חזית השחרור הפלסטינית הסתננו כנוסעים למטוס, השתלטו באקדח ורימונים על הצוות והנוסעים. אחד מהם, כנראה קצין תעופה, לקח לידי את הגאי המטוס והנחיתו באלג'יריה.¹¹³

על המטוס היו 38 נוסעים וכעשרה אנשי צוות. החוטפים שחררו את הנוצרים ומי שאינם יהודים, ואילו היהודים, 15 נוסעים ועשרה אנשי צוות, הוחזקו כמה שבועות, ושחרורם הותנה בשחרור עצורים פלסטינים בישראל. בתקופה זו ניהלה ישראל משא ומתן בסיוע אנשי אופוזיציה אלג'ירים כדוגמת עבד אל-דאזק, אלכסנדר ראחמאני וסוכן יהודי, אדמונד קוורט, שהיה סוכן במודיעין הצרפתי, וחבר קרוב של אל-קאסם כרים, שבינתיים גורש מאלג'יריה על ידי בומדיין. ישראל, באמצעות ארצות הברית וצרפת, הבהירה לאלג'יריה, כי לדידה היא מעורבת באופן ישיר או לא ישיר בחטיפת המטוס, ועליה לקחת אחריות לשלומם של הנוסעים. ביום החטיפה הטיל ראש המטה הכללי של צה"ל, רב-אלוף חיים בר-לב, על סגן-אלוף דב תמרי "לתכנן, יחד עם חיל-האוויר והמוסד – ובעזרת כוח של שייטת 13 – מבצע לחילוץ החטופים מאלג'יר או לחלופין, לפעולת גמול נגד יעד אווירי של ממשלת אלג'יריה."¹¹⁴ לאחר ארבעה שבועות וחצי שבהם ישראל לא נענתה לדרישות החוטפים, אילצה ממשלת אלג'יריה את החוטפים לשחרר את הנוסעים. הנוסעים הושבו לצרפת ומשם לישראל. לאחר שנסתיימה הפרשה, עשתה ישראל הכול כדי ליצור קשר עם גורמים אופוזיציוניים לשלטון של בומדיין באלג'יריה. הסיכון להשיג את המידע על קבוצות אופוזיציה בקרב הצבא האלג'ירי הוטל על עבד אל-דאזק, שהיה איש קשר של ישראל באלג'יריה ומחוצה לה.¹¹⁵

התפתחויות אלו, המצב הכלכלי הקשה באלג'יריה וניסיון ההתנקשות בבומדיין הרחיקו עוד יותר את התעניינותה של ממשלת אלג'יר במתרחש בסכסוך הערבי-ישראלי.

113 נפתלי לביא, "טרוריסטים ערבים השתלטו על מטוס 'אל-על'", הארץ, 24.7.1968, NA, DS, ;24.7.1968, CF, RG: 59, Box No. 1783, File: POL 17 ALG-US, Outgoing Telegram, Confidential, .From: Dean Rusk, To: Amembassy Algiers Priority, 25 July, 1968

114 אמיר אורן, "אנטומיה של עסקת שבויים", הארץ, 10.10.2008, בתוך: השבוע, עמוד 5.

115 מאת: א' לוי, השגרירות פאריס, אל: מנהלת מזת"ם, משרד החוץ, א"מ, חצ 4163/7, סודי ביותר, 4 בספטמבר 1968; מאת: יעל ורד, מנהל מזת"ם, אל: מר א' לוי, השגרירות פאריס, משרד החוץ, א"מ, חצ 4163/7, סודי ביותר, 8 בספטמבר 1968; מאת: מנהלת מזת"ם, אל: מר א' לוי, השגרירות פאריס, משרד-החוץ, "האופוזיציה האלג'ירית", א"מ, חצ 4163/7, סודי, 25 בספטמבר 1968.

אלג'יריה החלה להתמקד בענייניה הפנימיים ובמצבה במגרב.¹¹⁶ כבר במהלך שנת 1968 היו נציגים דיפלומטיים אלג'ירים, שראו לנכון למתן את התבטאויותיהם כלפי ישראל. דוגמה טובה לכך, היו הדברים שאמר שגריר אלג'יריה בפריס, רדא מאלח, לעיתונאי המקושר לשגרירות ישראל בפריס. מאלח הביע דעה אפיקורסית מאוד באותה תקופה בנושא הסכסוך הישראלי-ערבי, באומרו: "שהעניין כולו מיותר לחלוטין ושיש לשים אליו קץ. חוץ מזה, אין כל ספק שהישראלים חייבים לשמור על חלק מהשטחים שנכבשו, ואין כל היגיון שיוותרו על הישגיהם"¹¹⁷. עם זאת, להצהרתו זו של השגריר האלג'ירי בפריס לא היה המשך מדיני דיפלומטי, חשאי או רשמי, בין ישראל לאלג'יריה. אמנם, במהלך שנת 1969, מעורבותה הישירה של אלג'יריה בסכסוך הערבי-ישראלי הצטמצמה. אולם, מעורבות זו לא נפסקה ואף חזרה וגברה לאחר מלחמת ההתשה.

סיכום

לכאורה, מקומה של אלג'יריה, הנמצאת בשכנות למרוקו ולתוניסיה, היה בו כדי לאפשר מדיניות שונה כלפי ישראל, כפי שנהגו שכנותיה. אולם מדיניותו ההפכפכה של בן-בלה ואישיותו הבעייתית לא אפשרו את יציאתה של אלג'יריה ממעגל האיבה של ישראל. יתרה מזו, יחסי אלג'יריה וישראל הושפעו מהיחסים הדיפלומטיים בין אלג'יריה למדינות המערב במהלך שנות השישים. יחסים אלו היו מרוקנים מתוכן ממשי ונגעו בעיקר בנושאים כלכליים וחברתיים. בשל מעורבותה המוגברת של אלג'יריה בסכסוך הערבי-ישראלי במזרח התיכון, תמיכתה הבלתי מסויגת בסוריה, בעיראק ובמצרים, סתמה היא את הגולל על יחסים דיפלומטיים אפשריים בינה למדינת ישראל.

בשנות השישים היו אישים בכירים משני הצדדים, שסברו כי ניתן להגיע ליחסים דיפלומטיים, חשאים או גלויים, בין אלג'יריה לישראל. אולם, מדיניותם התקיפה של בן-בלה ובומדיין, השוללת את קיומה של מדינת ישראל, לא אפשרה לשיחות אלו להבשיל לכינון יחסים דיפלומטיים בכל דרגה שהיא. זאת אף שישראל השלתה את עצמה, שמדינה צעירה כאלג'יריה תצא חוצץ כנגד העולם הערבי, תכיר בזכות קיומה ותציב את עצמה בסכנה לשם כך. לפיכך, בשנות השבעים לא היו יחסים דיפלומטיים גלויים או חשאים בין ישראל לאלג'יריה. אלג'יריה העדיפה להמשיך וליטול חלק פעיל באיבה נגד מדינת ישראל, ובמהלך מלחמת ההתשה היא תגברה את כוחותיה בתעלת סואץ. בה בעת, הגדילה אלג'יריה את הסיוע הכספי שהגישה לסוריה.

116 מאת: י' ח' בן-אהרון, ושינגטון, אל: מחלקת החקר, "הנדון: אלג'יריה", א"מ, חצ 6556/25, סודי, 11 ביוני 1968.

117 מאת: א' לוין, השגרירות פאריס, אל: מ"מ מנהל אירופה א', משרד החוץ, א"מ, חצ 4163/6, סודי, 24 באפריל 1968.

לאחר מותו של נאצר בספטמבר 1970 המשיכה אלג'יריה את טיב קשריה עם הארגונים הפלסטיניים בכלל ועם הארגון לשחרור פלסטין בפרט. קשרים אלו עם ארגוני הטרור לא הופסקו לחלוטין, אך דעכו לאחר מלחמת יום הכיפורים. במלחמת יום הכיפורים, באוקטובר 1973, השתתפו שתי חטיבות אלג'יריות בלחימה המצרית בהגנה על תעלת סואץ. ב-18 בינואר 1974 נחתם הסכם הפסקת האש בין מצרים לישראל, ובעקבותיו אילצה מצרים את אלג'יריה להוציא את כוחותיה מאזור תעלת סואץ.¹¹⁸ כך יצאה אלג'יריה ממעגל האיום הישיר על ישראל.¹¹⁹

118 לסקר (לעיל הערה 66), עמ' 21–24.

119 NA, CIA, RG: 263, File: No. 0655/67, NIE, Intelligence Memorandum, "Algerian Involvement in the Middle East Crisis", Secret, 14 June, 1967

יחסי ישראל–תוניסיה בסבך הסכסוך הערבי–ישראלי והפוליטיקה הבין-ערבית

מיכאל מ' לסקר

תוניסיה כמדינה מעולם לא הייתה שרויה במצב של מלחמה עם ישראל. אולם כמו אלג'יריה, היא גיבשה עמדות ברורות למדיי בסוגיית הסכסוך הערבי–ישראלי ובאשר למעמדה של ישראל מול מדינות ערב. ביוני 1948 עשו מתנדבים מגרבים רבים את דרכם למזרח התיכון להילחם בישראל, והשלטונות הצרפתיים הקולוניאליים העלימו עין מתופעה זו. מרבית המתנדבים היו תוניסאים והם מנו 2,238 איש. שלושה מניעים היו להתנדבותם: ההיבט הדתי, סיוע לאומה הערבית ולפלסטינים ושאיפה לתרום למאבק האנטי-קולוניאלי.¹ אף שבאמצע שנות השישים אפשרה אלג'יריה לגורמים פלסטיניים לערוך אימונים צבאיים בשטחיה ובחסותה, נרקמו במרוצת השנים מגעים סמויים בין ישראל לתוניסיה, אשר תרמו להבנה ולשיתוף פעולה מסוים ביניהן. למעט הסתייגויותיה של תוניסיה מאז 1956 מיזמות פאן-ערביות מצריות וסוריות, תמכו אלג'יריה ומרוקו מאז 1958 בקווי המדיניות הפוליטיים והכלכליים של הליגה הערבית שנועדו לבדד את ישראל. שתי מדינות אלו גם אירחו מאז 1964 פעמים רבות את ועידות הפסגה הערביות והן ניסו לתווך בסכסוכים בין-ערביים.² מחקרנו מנתח את קשריה של ישראל עם תוניסיה משנות החמישים ועד שלהי שנות השישים ומושתת ברובו על חומר ארכיוני ועל עיתונות מתקופה זו המפרטים את ההתפתחויות הללו. מחקרנו גם מסביר את המניעים ואת המגבלות של גורמים ערביים וישראליים שונים בסוגיית הסכסוך הערבי–ישראלי.³

1 ראו: חיים סעדון, הציונות בתוניסיה, 1918–1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1992, עמ' 211–212. ראו גם ממצאיו של ההיסטוריון התוניסאי סראייב, Nouredine Sraieb, 'Les reactions tunisiennes à la guerre de Palestine', *Les relations entre le Maghreb et le Machrek*, 6 (1984), p.71

2 ראו: Michael M. Laskier, "Israel and the Maghreb at the Height of the Arab-Israeli Conflict 1950s-1970s", *Middle East Review of International Affairs* 4, No. 2 (June 2000), p.102

3 מאמר זה מבוסס על ספרי Michael M. Laskier, *Israel and the Maghreb: From Statehood*

מגעים ראשונים – שנות החמישים המוקדמות עד אמצע שנות השישים

בעת סיור שערך במזרח התיכון הכריז נשיא תוניסיה, חביב בורגיבה, בפומבי, בבקרו במחנה פליטים פלסטיני ביריחו ב-6 במרס 1965, על הצורך בפיוס בין העולם הערבי, לרבות הפלסטינים, ובין ישראל. עמדתו, כלפי חוץ לפחות, הייתה כדלהלן: אם תסכים ישראל לבצע את החלטות האו"ם 181 ו-194, כלומר חלוקת ארץ ישראל וויתור על שליש משטחה, תאפשר את שיבת הפליטים לבתייהם, ותסכים שאת הצד הערבי בשיחות ייצגו בעיקר אישים פלסטינים, יכירו בה מדינות ערב, ואז יציגו דרישות לויתורים נוספים.⁴ בין השאר, הציע בורגיבה, שהפליטים הפלסטינים יחזרו גם לעכו, ליפו ולנצרת. אולם אם תסרב ישראל לתנאים האלה, היא תאבד תמיכה בין-לאומית והערבים יפיקו מכך תועלת פוליטית ותהיה להם סיבה טובה לשקול את האופציה המלחמתית.

בשנים 1965–1966 לא נוסחה עמדתו של בורגיבה באשר לבעיית ארץ ישראל במסמך מגובש ומרוכז, אלא היא הופיעה בסדרת נאומים וראיונות בעיתונים ובאמצעי שידור שונים. מדבריו עולות לפחות שש נקודות עיקריות: הוא שולל את הדרך שהלכו בה המנהיגים הערבים עד אמצע שנות השישים, שהובילה לכישלון במישור הצבאי, אומר שיש לפעול כדי למנוע עימותים צבאיים בעתיד, שאף הם עתידים להסתיים בכישלון צורב; המלחמה פסולה מעיקרה, וממילא לא תאפשר ארצות הברית למדינות ערב להביס את ישראל או להשמידה; התבונה מחייבת לגבור על הרגש ועל השנאה, משום שאלה רק מעניקים לישראל עצמה רבה יותר – הם מציגים את הערבים כאגרסיביים ואת ישראל כדוד מול גוליית, כ"אנדרדוג"; הערבים יפיקו תועלת רבה יותר אם ישקיעו מאמצים בהסדר דיפלומטי ומדיני; דו-קיום ופשרה עם ישראל, אפילו הכרה רשמית בקיומה, יחוללו שגשוג אזורי ויציבות פוליטית; המשא ומתן עם ישראל צריך להתנהל באופן ישיר, ואת הצד הערבי בשיחות יובילו נציגים פלסטינים. בורגיבה לא התנדב לתווך במשא ומתן עצמו, אם וכאשר הוא יתקיים, ולא חשב לרגע כי פתרון מהיר יופיע באופן.⁵

אמנם בורגיבה לא חידש הרבה בשעה שהציע פתרון לסכסוך ברוח תכנית החלוקה משנת 1947. תביעות מעין אלו השמיעו גם מנהיגים ערבים אחרים כשדיברו בעצרת הכללית של האו"ם או לפני קהל מערבי. החידוש של בורגיבה היה, בראש ובראשונה,

to Oslo, Gainesville: University Press of Florida, 2004, ועל מאמרי "בין בורגיביזם לנאצריזם: יחסי ישראל-תוניסיה והסכסוך הערבי-ישראלי בשנות החמישים והשישים", עיונים בתקומת ישראל 11 (2001), עמ' 46–79. חלק נכבד ממאמרי הנ"ל מתפרסם כאן באדיבות המרכז למורשת בן-גוריון.

4 ראו Avraham Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict: Middle East Politics and the Quest for Regional Order*, Albany, NY 1988, p. 80; לסקר (Israel, Laskier), לעיל הערה (2), עמ' 98.

5 יעקב שמעוני, מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית, תל-אביב 1994, עמ' 294; מחלקת החקר במשרד החוץ, הפסגה הערבית לעומת בורגיבה (אפריל 1965), סקירה שבועית, משרד החוץ, מס' 201/65, ירושלים, 2 במאי 1965, ארכיון המדינה (להלן א"מ), משרד החוץ, 745/25.

שדבריו אלו נאמרו לציבור ערבי בגלוי, ואילו כמה מעמיתיו נהגו להשמיע אותם רק מחוץ לארצותיהם – ובבית הוסיפו לדגול בחיסולה המוחלט של ישראל. להבדיל מבורגיבה, שתבע מהעולם הערבי לנטוש את האופציה הצבאית-מלחמתית ולעבור למשא ומתן מדיני פתוח, הרי מדינות ערב במזרח התיכון, לרבות ירדן עד 1967, לא שללו את האופציה הצבאית. בריאיון לעיתון הבלגי *Le Peuple* טען בורגיבה:

השלום באזור הזה לא יבוא במהרה. אבל התכנית שלי תוביל לכך שהאחרים ייתנו דעתם לנושא. אני רגיל במידה מסוימת לזרמי נגד. אולם לאחר זמן מה נוטים בדרך כלל לקבל את הרעיונות שלי. מכל מקום, הזמן פועל לטובת הרעיונות שלי. יש צורך בפתרונות שיהיו מקובלים על שני הצדדים הנוגעים בדבר; על הפלסטינים, שהיו האובייקט באיבוד צדק ואיבדו את אדמותיהם, ועל היהודים, כלומר הישראלים, אשר גם הם קורבנות של אי-צדק.⁶

בעקבות הצהרות אלו ניסתה ישראל לפתוח ערוצי הידברות עם בורגיבה ועם בעלי בריתו. עם זאת, יש לציין שמגעים בין תוניסיה לישראל החלו כבר בראשית שנות החמישים, אך כידוע לא היו אלה מגעים ראשונים בין ישראל למנהיגים ערבים. עוד לפני הקמת המדינה יזמו אנשי מודיעין, דיפלומטים ומומחים לענייני האזור מגעים חשובים ביותר בערוצים חשאיים או חשאיים למחצה עם המדינות הערביות הסמוכות לזירת הסכסוך הערבי-ישראלי. לבד ממגעים בעקבות הסכמי שביתת הנשק ב-1949, התפתחו קשרים הדוקים בין המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ובין המלך עבדאללה בעבר הירדן, אשר התבססו על אינטרס משותף למניעת הקמתה של מדינה ערבית נוספת בין המדבר לים התיכון. מגעים רבים כאלה טופחו עם מנהיגים פלסטינים ומצרים בשנות השלושים והארבעים לשם מימוש אופציות לדו-קיום יהודי-ערבי.⁷ ערוצי הידברות חשאיים הופעלו משנות השלושים ואילך עם מנהיגים לאומיים סורים, בהם ג'מיל מרדם, שוכרי אל-קוותלי, פארס אל-חורי, חוסני זעים ואדיב שישכלי. אלו נועדו לעסוק במגוון נושאים שנעו בין שיתוף פעולה אזורי כלכלי להסכמים מדיניים, אשר לבסוף לא הניבו תוצאות ממשיות.⁸

6 *Le Peuple*, 14 July 1966

7 על המגעים עם ירדן, עם הפלסטינים, עם סוריה, עם לבנון ועם מצרים, ראו אברהם סלע, שאלת ארץ ישראל במערכת הבין-ערבית: מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ ישראל; 1945–1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1982; משה מעוז, ישראל-סוריה – סוף הסכסוך?!, תל-אביב 1996; ראובן ארליך, בסבך הלבנון, 1918–1958, תל-אביב 2000; יוסף נבו, עבדאללה וערביי ארץ ישראל, תל-אביב 1975; Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan*, New York 1988

8 מעוז (לעיל הערה 7), עמ' 28–35; איתמר רבינוביץ', השלום שחמק, ירושלים 1991; Avi Shlaim, "Husni Zaim and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria", *Journal of Palestine Studies* 15 (1986), pp. 68-90; Yoav Gelber, "Druze and Jews in the War of 1948", *Middle Eastern Studies* 31, No.2 (April 1995), pp. 248-270

גם ערוצי קשר ממושכים עם נציגי העדה המרונית בלבנון נסבו סביב שיתוף פעולה ארץ ישראלי-נוצרי. מנהיגים כמו אמיל ופייר אדה ונציגי הפלנגות הנוצריות, בהם אליאס רבאבי, חיפשו בעלי ברית בניסיונם לחזק את המעמד הפוליטי שלהם ושל העדה המרונית. התנועה הציונית שאפה לקשר ביטחוני וכלכלי עם הלבנונים כאמצעי להיחלץ מהבידוד שהישוב היה נתון בו בתקופת המנדט הבריטי, וכנדבך להתגבשות רחבה יותר של "ברית מיעוטים", שבמסגרתה יושג שיתוף פעולה בין היישוב למיעוטים הלא מוסלמיים במזרח התיכון.⁹

מאז שנות השישים טופחו מגעים עם חוסיין מלך ירדן לצורך הבנות, הסדרים והסכמים, בעל-פה ובכתב, במגוון נושאים, כגון מלחמה בטרור, חקלאות, מים, תכניות פיתוח ותיירות. ההבנות נשענו על אינטרסים הדדיים של שתי מדינות שנלכדו בסבך העוינות שרקמו המדינות השכנות.¹⁰ בשנים 1967-1968 נוצר קשר בין ישראל להנהגה הפלסטינית הוותיקה ששלטה בגדה המערבית, לשם בדיקת אפשרות לשיתוף פעולה ישראלי-פלסטיני. בעקבות ההפיכה הצבאית במצרים ב-1952, נפתחו קשרי הידברות בין דיפלומטים ישראלים לנציגיו של גמאל עבד אל-נאצר בנוגע לווייתורים טריטוריאליים של ישראל בנגב (המגעים בין שמואל דיבון לעבד אל-רחמן צאדק). ב-1966 טיפח "המוסד" קשרים עם המשטר המצרי באירופה באמצעות נציגו של נאצר, גנרל עצאם אל-דין מחמוד חליל. הועלתה האפשרות שראש המוסד, מאיר עמית, יגיע לקהיר להמשך השיחות בדרג בכיר יותר, עם סגן נשיא מצרים, המרשל עבד אל-חכים עאמר, ואולי אף עם נאצר עצמו.¹¹ אולם למעט התקדמות והישגים מדיניים מסוימים עם ירדן ועם לבנון, וגיבוש אינטרסים ביטחוניים ומודיעיניים סמויים עם מרוקו מאז 1960, רוב ערוצי ההידברות והמגעים העקיפים לפני 1970 הובילו למבוי סתום. גם אותם מנהיגים ערבים שבחרו לקיים מגעים עם ישראל – נמנעו מלהצהיר בפומבי על הצורך בהכרה מדינית בה ובשימת קץ למצב המלחמה. גם חסן השני, בתקופה שקדמה להמלכתו ב-1961, דיבר על קיומה של ישראל כעובדה מוגמרת שאין עליה עוררין, והתכוון להכרה בה בגבולות שביתת הנשק, ולא ברוח תכנית החלוקה. כך אמר בישיבה סגורה במסגרת הליגה הערבית ב-1959, וכך אמר ב-11 באוגוסט 1960 במפגש חשאי ברבאט עם אלכס איסטרמן, מנכ"ל הלשכה הפוליטית של הקונגרס היהודי העולמי. במפגש זה הודה שאין למרוקו ויכוח עם ישראל, שהמגרב מרוחק מהסכסוך הערבי-ישראלי מרחק רב.¹² עם זאת, חסן לא היה

9 ארליך (לעיל הערה 7), עמ' 18-19.

10 יוסי מלמן, שותפות עוינת: הקשרים בין ישראל לירדן, תל-אביב 1987, עמ' 12.

11 בנושאים אלו ראו משה מעוז, "מנהיגות פלסטינית בגדה המערבית – 1974-1948", משה מעוז וב"ז קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה?, תל-אביב 1996, עמ' 221-242; מאיר עמית, ראש בראש: מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות, תל-אביב 1999, עמ' 204-228; Michael M. Laskier, *The Jews of Egypt, 1920-1970: in the Midst of*; 204-228.

Zionism, Anti-Semitism and the Middle East Conflict, New York 1992.

12 אלכס איסטרמן לגולדה מאיר, לונדון, 6 בספטמבר 1960, אצ"מ Z6/1757.

מוכן להצהיר בפומבי שהוא תומך בהכרה בישראל ובפתרון העימות במושגים מדיניים. המגעים הראשוניים של ההנהגה הלאומית התוניסאית עם ישראל בראשית שנות החמישים – מקורם דווקא ביזמתם של התוניסאים, של מדינאים במערב, של עיתונאים ואנשי שמאל ישראלים, ושל נציגי ארגונים יהודיים בין-לאומיים (בעיקר של הקונגרס היהודי העולמי). אם התפתחו מגעים דיפלומטיים ישראלים, לא ישראל הרשמית היא שעודדה אותם. אמנם ישראל קיוותה שתוניסיה לא תצטרף בבוא העת לליגה הערבית, וגם אם תעשה זאת, היא תימנע מלתמוך בסנקציות נגדה ואף תאפשר לשליחיה הישראלים של הסוכנות היהודית לנתב את עליית היהודים ממנה לישראל ללא מגבלות מיוחדות. נושא העלייה, כמו ביטחונם הפיזי והכלכלי של יהודי המגרב, היה חשוב לישראל. כל עוד נמשך השלטון הצרפתי הקולוניאלי בתוניסיה, במרוקו ובאלג'יריה, התאפשר לישראל לארגן עלייה רבתי.

ישראל נקטה באותה חשיבה כלפי לוב בשנים 1950–1951, כשעמדו הבריטים לסיים את הממשל הצבאי שם ובעת שעליית יהודי לוב הייתה בשיאה. בדצמבר 1951 הצביעה המשלחת הישראלית באו"ם בעד עצמאות לוב ובכך סייעה להכריע את הכף לטובת העניין. כשנקטה קו זה, עיקר דאגתה הייתה לביטחונם של היהודים ולהמשך עלייתם ארצה. המאמץ הדיפלומטי הזה לא הניב פרי – לוב הצטרפה למאבק הבין-ערבי מול ישראל, ועליית היהודים נבלמה כליל.

לעומת זאת, בניגוד למדיניות כלפי לוב, המגעים הלא-רצופים בין המנהיגים הלאומיים התוניסאים הגולים ובין ישראל לא התבטאו בתמיכה ישראלית פומבית במאבקם במוסדות האו"ם, למתן אוטונומיה או לעצמאות משלטון צרפת, בגלל הלקחים שנלמדו ממדיניותה של לוב כלפי ישראל. יתרה מזו, ישראל העדיפה שלא לעורר את זעמה של צרפת, שבאותה תקופה הייתה בהדרגה לבעלת בריתה החשובה ביותר. צרפת עדיין התנגדה נמרצות למתן עצמאות למדינות המגרב, מאחר שסברה שמדינות עצמאיות ישמשו חיץ בינה למושבותיה באפריקה המרכזית והמערבית, וכך יגיע קצה כמעצמה עולמית. התפיסה שהנחתה את הגורמים הדיפלומטיים הישראליים לקיים רק מגעים מצומצמים עם תוניסיה, עם מרוקו ועם אלג'יריה, לפני שקיבלו את עצמאותן ב-1956, הייתה שמפגשים רשמיים או רשמיים למחצה עם התוניסאים יכולים להתקיים רק בתיאום עם צרפת ובהסכמתה. כאמור, התוניסאים הקדימו את הישראלים ביצירת המגעים, כאשר נציגיה הלאומיים של תוניסיה פנו למשלחת הישראלית באו"ם. המתווכים בצעדים הראשוניים להידברות ישראלית-תוניסאית היו הסנטור הרברט ה' ליהמן (Lehman) וחבר הקונגרס עמנואל סלר (Celler), שניהם ממדינת ניו יורק.¹³

13 ראו Michael M. Laskier, *North African Jewry in the Twentieth Century*, New York 1994, p.183; idem, "From Hafsia to Bizerte: Tunisia's Nationalist Struggle and Tunisian Jewry, 1952-61", *Mediterranean Historical Review* 2, No. 2 (December 1987), p. 201

התוניסאים שהישראלים נפגשו עמם השתייכו למפלגת נאו-דסתור (Neo-Destour), תנועת השחרור הלאומית הדומיננטית. החשוב שבהם היה אל-באהי א-לאדע'ם (Ladgham), חבר בלשכה הפוליטית של המפלגה ומקורב למנהיג הלאומי חביב בורגיבה. בשלהי שנות החמישים של המאה ה-20 שימש א-לאדע'ם סגן ראש הממשלה בקבינט הראשון של בורגיבה, ובשלהי שנות השישים מינה אותו בורגיבה לתפקיד ראש הממשלה. ב-25 ביוני 1952, בשעה שניסו מדינות גוש אסיה וגוש אמריקה הלטינית להעלות את נושא הריבונות התוניסאית לפני עצרת האו"ם, נפגש א-לאדע'ם עם גדעון רפאל, ראש המשלחת הישראלית לאו"ם, כדי לגייס את תמיכתה של ישראל בהחלטה זו. א-לאדע'ם לא העלה את הסוגיה בגלוי אלא ברמז. בדבריו הדגיש את היחסים הטובים השוררים בין יהודים למוסלמים בארצו והביא כמה דוגמות המעידות על הקשר ההדוק ביניהם ועל הזדהותם של יהודי תוניסיה עם שאיפותיהם הלאומיות של המוסלמים. רפאל מצדו ניצל את ההזדמנות והעלה את נושא יהודי תוניסיה, בעקבות המהומות האנטי-יהודיות שפקדו את המדינה באותה תקופה. א-לאדע'ם הבטיח לרפאל שמפלגת הנאו-דסתור לא יזמה את התקריות, וטען כי היא נוטה חסד ליהודי תוניסיה ולמדינת ישראל כאחד. הוא הסביר את יחסה של תנועתו למדינות הערביות במזרח התיכון וציין, כי אחרי 1945 היו נציגי העם התוניסאי מנותקים לחלוטין מהעולם החיצוני. הקשר היחיד שלהם היה עם מדינות ערב ואת הסיוע היחיד קיבלו ממדינות אלו. ובכל זאת, הוא וחבריו רואים בליגה הערבית גורם ריאקציוני פלגני ונטול כוח. תנועתו דוגלת בשיתוף פעולה עם המערב וחרתה על דגלה שלום עם ישראל – שתי אופציות המונעות את הזדהותה עם הליגה הערבית. לשאלת רפאל אם יחסה של תוניסיה העצמאית לעליית יהודי תוניסיה לישראל יהיה שונה מזה של לוב, השיב א-לאדע'ם כי מנוי וגמור עם הנאו-דסתור לקיים יחסים ידידותיים עם היהודים התוניסאים. ידוע לתנועתו, אמר, כי על אף הזדהות יהודי תוניסיה עם שאיפות העם התוניסאי, נותרה בלב רבים מהם התקווה להצטרף לאחיהם בישראל – דבר שניתן להבינו בגלל הרדיפות שהיו מנת חלקו של עם ישראל מאות שנים. תוניסיה העצמאית, בניגוד ללוב, לא תמנע עלייה ותתנגד לחרם הערבי על מדינת ישראל, תקיים יחסי ידידות עמה, ותפעל בעולם הערבי למען שלום באזור. הוא אמר שארצו השיבה ריקם את פניות הליגה הערבית לשכור מתנדבים תוניסאים למלחמה ב-1948 (כידוע, העובדות היו שונות לגמרי).¹⁴

ב-9 בפברואר 1953 נפגש רפאל עם סלאח בן-יוסף, מגדולי המנהיגים בתולדות תוניסיה, ולימים יריבו המרכזי של בורגיבה. בן-יוסף, שיזם את המפגש עם רפאל, מתח ביקורת על ישראל שאיננה תומכת בהחלטת נציגי מדינות אסיה ואמריקה הלטינית שקבעו שיש לעודד את הגשמת ריבונותה של תוניסיה, וזאת בשעה שמפלגת הנאו-דסתור היא תנועת השחרור היחידה בעולם הערבי המפגינה יחס הוגן כלפי ישראל. רפאל לא התרגש מן הטיעונים של בן-יוסף וציין, כפי שעשה בפגישתו עם א-לאדע'ם, כי לאחר שתמכה

14 לסקר, צפ"א (לעיל הערה 13), עמ' 283–284; גדעון רפאל למשה שרת, ניו-יורק, 27 ביוני 1952, א"מ, משרד החוץ, 2424/13.

ישראל בהחלטת האו"ם למתן עצמאות ללוב ב-1951, הפגינה מדינה זו כפיות תודה ומנעה עלייה יהודית. איך תוכל ישראל להבטיח שתוניסיה לא תלך בעקבותיה של לוב? בן-יוסף ענה שהוא מיטיב להבין עכשיו את עמדתה של ישראל, אבל הצדיק את הצורך בהתקרבות התנועה הלאומית התוניסאית לקו של מדינות ערב במזרח התיכון. הוא ציין במרומו שמן הראוי שהעולם יכונן שלום עם ישראל, אך עם זאת הבהיר שמדינות ערב הן היחידות המסייעות למאבק הלאומי התוניסאי. לפיכך יהיה זה בלתי נמנע שתוניסיה עצמאית תצדד בהן בעתיד.¹⁵

עיתונאים ישראלים גם נפגשו עם האדי נוירה בתוניסיה עצמה. נוירה, ששימש מאז 1952 מזכ"ל הנאו-דסתור במקומו של בורגיבה הגולה, ועתיד לכהן בשנות השבעים כראש הממשלה של תוניסיה, הפגין עמדה פרו-ישראלית נדירה. במפגש ב-1953 בינו לעמוס אילון, שליחו המיוחד של עיתון הארץ, במשרדו שבקסבה העתיקה בעיר תוניס, ביקש נוירה את תמיכת ישראל בזירה הבין-לאומית להשגת הזכויות הלגיטימיות של העם התוניסאי. הוא קבע בבטחה שבעקבות קבלת עצמאותה תקיים תוניסיה יחסי ידידות עם ישראל, לא תצטרף לחרם האנטי-ישראלי, וייתכן שאף לא תצטרף לליגה הערבית. הוא נימק את הטענה הזאת בפערים הגדולים שיש בינה למדינות הליגה, והדגיש שהנאו-דסתור מעוניינת בשלום במזרח התיכון וש"יש למצוא מקום לחדש את היחסים הטובים בין הדודנים המסוכסכים הללו". נוירה הביע את שביעות רצונו ממה שהגדיר כנכונותו של המשטר המצרי החדש, בראשות גנרל מוחמד נג'יב, להשלים עם קיומה של ישראל. לאחר שגילה הבנה ורגישות לבעיית ניצולי השואה והצורך בקליטתם בישראל, אמר כי חוץ ממיעוט קיצוני לא עוררה הקמת מדינת ישראל התמרמרות בקרב התוניסאים.¹⁶

אשר לבורגיבה: הוא העלה לראשונה את הצורך בפיוס בין ישראל לערבים ב-1954, עת היה בגלות ב-Chateau de la Ferte ליד פריס. אף שהתוודה לפני אלכס איסטרמן כי בעתיד לא יהיה מנוס מהצטרפות ארצו לליגה הערבית, אין להסיק מכך מסקנות חפוזות שלדעתו תוניסיה תיכנע ללחצי הליגה להחרים את ישראל, מבחינה פוליטית ומבחינה כלכלית. כמשקיף מן הצד הוא היה מסוגל להבין את "הלאומיות היהודית" ואף להזדהות עמה. אולם כערבי הוא ראה בישראל זן של קולוניאליזם, מקום שבו אוכלוסייה חיצונית וזרה השתלטה על אוכלוסייה מקומית וסילקה אותה מאדמתה. בורגיבה הבטיח לאיסטרמן באותה עת שלאחר קבלת העצמאות מצרפת, תפעל תוניסיה להשגת שלום במזרח התיכון; זאת תהיה מדיניותו האישית להשפיע בתוך הליגה הערבית לאימוץ קו פייסני.¹⁷

15 המשלחת הישראלית באו"ם למשרד החוץ, ניו-יורק, 18 בפברואר 1953, א"מ, משרד החוץ, 3043/18.

16 הארץ, 10.4.1953.

17 Alex L. Easterman's Conversation with Habib Bourguiba, 9 August 1954, א"מ, משרד החוץ, 2541/21.

במחצית השנייה של 1954, כאשר החליטה צרפת להעניק לתוניסאים אוטונומיה פנימית חלקית, התגבשו בישראל הערכות כי תוניסיה לא תלך בעקבות לוב בענייני המזרח התיכון. בשגרירות ישראל בפרס סברו כי ההנהגה הלאומית במגרב מחולקת לשתי קבוצות: המרוקנים – הדוגלים במעורבות מצרית בלתי מסויגת בבעיותיהם בכל התחומים, והקבוצה התוניסאית – המרוחקת מאוד מההשפעה המצרית. התוניסאים, כך הוערך, חוששים שהתקשרות הדוקה למצרים עשויה להקשות עליהם בעתיד להתנתק מקהיר, תקומם את הצרפתים נגדם ותשכנעם שלא ליישם את האוטונומיה הפנימית. זאת ועוד: פעילי הנאודסטור לא רצו להישען יתר על המידה על תמיכה מצרית, העלולה להפריע במשא ומתן העתידי עם צרפת לקבלת עצמאות מלאה.¹⁸

בשלב הזה כבר החל להתברר כי גורל הקולוניאליזם הצרפתי נחרץ, והמגרב מתקרב לעצמאות. כבעבר, דיפלומטים ישראלים מעטים, בהם שמואל דיבון, תמכו במגעים עם התוניסאים ועם המרוקנים מאחורי גבם של הצרפתים, כדי לשפר את מצבם של 500,000 היהודים בצפון אפריקה. דיפלומטים רבים יותר, כדוגמת אמיל נג'אר, נקטו עמדה הפוכה והדגישו ששיחות מאחורי הקלעים יש בהן כדי להזיק ליהודי המגרב וליחסי ישראל–צרפת כאחד; הלאומנים ינצלו מגעים כאלה למטרות של יחסי ציבור בחתירה לעצמאות מצרפת, וישראל לא תזכה בתמורה כלשהי.¹⁹

משה שרת, ראש ממשלת ישראל ושר החוץ שלה, הסתייג אף הוא משיחות מאחורי הקלעים. עם זאת, שרת לא שלל כנראה את האפשרות שהתוניסאים והמרוקנים ישתפו פעולה עם ישראל, מאחר שהם הצטיירו כמתונים מעמיתיהם במזרח התיכון. לפי קו מחשבה זה, שיתוף פעולה עתידי עם מדינות המגרב העצמאיות עשוי למנוע התפשטות החרם הערבי על ישראל לצפון אפריקה.²⁰

בראשית שנת 1956, כשהתברר בוודאות שתוניסיה עומדת לקבל עצמאות, נשקלה האפשרות שהעימות האידאולוגי ההולך ומתפתח בין בורגיבה לנאצר עשוי לערער את החתירה לאחדות ערבית וניתן אולי לנצלו במגעים עם התוניסאים. מחשבות דומות היו גם לגבי המרוקנים, שאף הם עמדו על סף קבלת עצמאות. באותה תקופה גם החלה צרפת להסיר את התנגדותה למגעים מסוגים שונים עם נציגי מרוקו ותוניסיה הלאומיים. לעומת זאת, הקיי ד'אורסיי (משרד החוץ הצרפתי) התנגד בתוקף לערוצי הידברות גלויים או חשאיים בין ישראל למורדים האלג'ירים כל עוד צרפת שולטת באלג'יריה. ממשלת צרפת ראתה בבעיית אלג'יריה עניין צרפתי פנימי שאין לאו"ם או למדינה כלשהי הזכות להתערב בו. לכן נמנעה ממשלת ישראל מלהזדהות עם המאבק האלג'ירי לעצמאות והעדיפה שלא לעורר את רוגזם של בעלי בריתה הצרפתים. רק לקראת 1962, כשעמדה אלג'יריה על סף

18 דן אבני ליעקב צור, פריס, 27 באוגוסט 1954, א"מ, משרד החוץ, 163/13.

19 שם.

20 א' ברקאי לצירות ישראל בברן, ירושלים, 14 בפברואר 1956, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 2542/7.

עצמאותה, היו לממשלת ישראל מגעים עם לאומנים אלג'ירים, בתיווכם של אנשי שמאל צרפתים, עיתונאים המקורבים ל-FLN, הקונגרס היהודי העולמי ודיפלומטים ישראלים במערב – והיא הביעה נכונות לפתח יחסים גלויים ולשוחח בערוצים חשאיים.

בפברואר 1956, שבועות מספר לפני שקיבלו תוניסיה ומרוקו את עצמאותן, החל יעקב צור, שגריר ישראל בצרפת, ליזום פגישות עם אנשי הנאו-דסתור, בעיקר עם בורגיבה ועם מוחמד מסמודי. הדבר נעשה לאחר בירור מוקדם עם הצרפתים, שלא התנגדו למהלך הזה. גם התוניסאים נענו ברצון לפגישות היכרות. באחד המפגשים, שנערך בתחילת פברואר 1956, השתתפו בורגיבה וחסן בלחוג'ה, נציגה הלא-רשמי של ממשלת תוניסיה בפריס. צור פתח ואמר שהוא שמח להזדמנות לשוחח עם אדם שישראל עקבה באהדה אחר מאבקו ורואה בו נציג של מחשבה חדשה בעולם הערבי. בורגיבה העיר שאסון הוא שמנהיגים ערבים, ובייחוד גמאל עבד אל-נאצר, שלהערכתו סובל מ"שגעון גדלות", תומכים באויבו הגולה בקהיר, סלאח בן-יוסף. האחרון קרא תיגר על מנהיגות בורגיבה בתנועת הנאו-דסתור ושאל להדיחו מן התפקיד שנועד לו – ראש ממשלתה או נשיאה העתידי של תוניסיה העצמאית. בן-יוסף חלק על דרכו הפשרנית של בורגיבה ביחסיו עם צרפת וסבר שיש לנקוט מדיניות נוקשה נגדה. לאחר שהפסיד במאבקו מול בורגיבה, ברח לקהיר וזכה למקלט אצל נאצר ולתמיכתו הפוליטית. בורגיבה אף דיבר בשבחה של ישראל ואמר לצור כי אין ספק שמלחמת תש"ח ובעיית הפליטים מעיקות על הערבים, אך עליהם להכיר במציאות הנכונה (כלומר, שבדרכי מלחמה הם לא ישיגו מאומה). לאן יביאו אותם צחצוח החרבות והקריאה למלחמה? בורגיבה העיד על עצמו, שאילו שעה לעצות קיצוניות וסירב להתפשר עם צרפת, מי יודע מה היה גורלו וגורל תוניסיה. אפשר, כגורל מדגסקר, שלוחמי החירות שלה הושמדו או נזרקו לבתי כלא. איש לא בא לעזרתו ולעזרת מפלגת הנאו-דסתור, אף לא האו"ם, עד שקם האיש הגדול הזה, פייר מנדס-פרנאס, שתוניסיה כולה תזכור אותו לעולם בהערצה, והרהיב עוז לנתן את הקיר שחצץ בין צרפתים לתוניסאים. אכן, אין לשלול את התפקיד המרכזי שמילאו ה"פלאגה" (לוחמי הגרילה שתמכו במאבקה של נאו-דסתור), שהחריפו את הבעיה והכריחו את הצרפתים לחתור לקראת אוטונומיה ועצמאות. אולם במאבק פיזי בלבד לא הייתה הבעיה נפתרת.²¹

צור ניסה לשכנע את בורגיבה ואת בלחוג'ה שישראל הייתה הראשונה לפרוק עול זרים, שכן מאבקה הופנה נגד השלטון הקולוניאלי הבריטי. המאבק לא הופנה נגד הערבים. אלו נכנסו אליו מתוך עיוורון בשלב מאוחר יותר. ישראל השיבה מלחמה שעה וניצחה. כאשר טען בורגיבה שהערבים חוששים מהתפשטות ישראל עד לגדות הנילוס, השיב צור כי זה דמיוני ומושפע מן התעמולה המצרית. הוא הוסיף שעם כל האהדה לתוניסיה, על ישראל לוודא שלאחר קבלת העצמאות המלאה לא תצטרף עוד מדינה ערבית למחנה אויביה של ישראל. באכזבות מעין אלו התנסתה ישראל בעבר: "מתוך הכרה בזכות היסודית

21 יעקב צור למשרד החוץ, פריס, 6 בפברואר 1956, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 2541/26.

של העמים לעצמאות הצבענו באו"ם לטובת לוב, וקולנו הוא שהכריע. שכרנו היה שלוב הצטרפה למתנגדינו הגלויים". לאחר מכן עברה השיחה לענייני מצרים ולמאבקו של נאצר בממשלת עיראק בראשות יריבו נורי אל-סעיד. בורגיבה העריך שעמדתו של נאצר בקרב העם המצרי נחלשה (זה היה לפני שהלאים נאצר את תעלת סואץ), ושיגעון הגדלות עשוי להביאו לאבדון. "אני מכיר את מצרים היטב", טען בורגיבה, "מעולם לא ראיתי דלות כזאת. יחד עם זה שולחים המצרים הון תועפות לסלאח בן-יוסוף וחבריו". לאחר שהביע צור חשש מעסקת הנשק שרקמה מצרים עם הגוש הסובייטי בספטמבר 1955, השמיע גם בורגיבה את דאגותיו שמא ישלח נאצר את הנשק הזה למגרב ויגדיל את האנדרלמוסיה השוררת שם.²²

מנקודה זו נסבה השיחה על האפשרויות לשיתוף פעולה אזורי וכלכלי. בורגיבה הדגיש שישראל חוללה פלאים בתשתיות ובכלכלה משום שהשקיעה הון רב, שגויס "מכספי יהודי אמריקה". צור הסביר כי הכסף ניתן לקליטת 800,000 העולים החדשים שבאו בחוסר כול. בורגיבה הגיב בדברים חריפים נגד מדינות ערב על שלא הצליחו ולא השתדלו לפתור את בעיית הפליטים הפלסטיניים שבארצותיהם; דאגתם לפליטים אלו אינה אלא תמרון פוליטי. אילו רצו היו מוצאים בוודאי פתרון מתקבל על הדעת שהיה שם קץ לסבלם.

על הסתדרות העובדים בישראל שמע בורגיבה מפי העסקן התוניסאי אחמד בודאלי (Bodali), שביקר בישראל ב-1955 וסיפר לו על שיתוף הפעולה בין ישראל לבורמה והדגיש לבורגיבה שישראל תקדם בברכה כל מגע בנושאים אלו עם תוניסיה. בורגיבה אמר שהוא מקווה שייווצרו יחסי ידידות בין תוניסיה לישראל, אולם נמנע מלפרט. הוא רק ציין שאין סיבה שתוניסיה תתייצב לצד הערבים נגד ישראל. אדרבה, הוא תומך בפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי בדרכי שלום, אך סבור שישראל חייבת להבין שלחצי החוגים הקיצוניים עליו מחייבים אותו לנהוג זהירות.

בעקבות הפגישה העריך צור ש"איבתו (של בורגיבה) לנאצר, שהוא רואה בו שורש כל רע, כנה וגלויה, בייחוד לאחר התנגשותו עם סאלח בן-יוסוף. דיבר כצרפתי ממש על תכני מצרים 'נגדנו' באלג'יריה. דבריו על מצבה הכספי של תוניסיה מאשרים שהוא מנסה לרכוש את לבה של אמריקה – ומשום כך חשוב לו ביותר לשמור על יחסים הוגנים איתנו, שבהשפעתנו בארצות הברית הוא מפריז כרגיל".²³

במרס 1956, זמן קצר אחרי פגישתו עם צור, קרא בורגיבה בפומבי למנהיגי העולם הערבי לכנס ועידת "שולחן עגול" עם נציגי ישראל, ליישוב הבעיות השנויות במחלוקת בין הצדדים, ובייחוד ניצול מי הירדן. הוא אף הצדיק צעד כזה באומרו כי הערבים אינם יכולים לסרב למשא ומתן ישראלי-ערבי לאחר שיצרו תקדים ב-1949 בשיחות שביתת הנשק.²⁴ חרף עמדה זו, נתגלו באותה תקופה לא מעט סתירות בדבריו. למשל, בריאיון באפריל 1956

22 שם.

23 שם.

24 הארץ, 12.3.1956.

עם כתב העיתון הצרפתי *Le Figaro* השמיע בורגיבה איום מוסווה כלפי ישראל כשהזכיר בהערכה כיצד מתנדבים תוניסאים נלחמו ב-1948 נגד היהודים כביטוי של "סולידאריות ערבית".²⁵ האם אמר את דבריו לכתב הצרפתי כדי להמעיט בחשיבות הצהרותיו הפייסניות שנאמרו קודם לכן, ומשום שחשש להצטייר כמנהיג ערבי החותר נגד הקונצנזוס בנושאים המעוררים סולידריות כלל ערבית? האם ניסה באותו רגע להפגין אסרטיביות אנטי-ישראלית כדי להתחרות בנאצר ובמנהיגים ערבים מרכזיים אחרים, בהם נורי אל-סעיד, עתה כשכבר קיבלה תוניסיה את עצמאותה המלאה באופן פורמלי? אין בידנו תשובות לכך.

לא הכול בסגל הדיפלומטי הישראלי באירופה ובארצות הברית התלהבו מבורגיבה באותה מידה בשנים הללו. לאחר שאלהו ששון, שגריר ישראל ברומא דאז ואף היום, אישיות בעלת השפעה וסמכויות בדיפלומטיה הישראלית, קרא את דו"ח פגישת בורגיבה-צור, הוא השווה בין שיחה זו לשיחותיו שלו עם מנהיגים ערבים בימי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. הוא היה בדעה שכמעט לא נשתנה דבר: אותה ההופעה, אותו הסגנון, ואותה האמונה המופרזת בכוח השפעתם של היהודים על מדיניות המערב. כשם שבורגיבה שיבח את "האיש הגדול מנדס-פראנס", כן שיבחו לפני ששון ב-1936 מנהיגי סוריה, ג'מיל מרדם, שוכרי אל-קוותלי ופארס אל-חורי את "האיש הגדול ליאון בלום", שהכיר בזכותה של סוריה לעצמאות. וכשם שבורגיבה גילה עניין רב בהישגי ישראל בשטחים כלכליים ורמז לכינון יחסי ידידות בין תוניסיה לישראל, כן גילו עניין בעבר מנהיגי סוריה ועבר הירדן, בשיחותיהם בחדרי חדרים, בכל אשר עשה היישוב הארץ ישראלי, וקיוו לעזור לפתור את הסכסוך היהודי-ערבי לכשיקבלו את עצמאותם.²⁶

פגישות לא רשמיות בין ישראל לתוניסאים הוסיפו להיערך עד לפרוץ מלחמת סיני-סואץ. למשל, ב-3 באוקטובר 1956, כאשר תוניסיה כבר הייתה מדינה עצמאית, נפגש יעקב צור עם מוחמד מסמודי, ששימש אז שר האוצר של תוניסיה. מסמודי ביקש את עזרתם של מומחי החקלאות הישראלים ואת שליחתם לתוניסיה להכשרת המקומיים בהקמת מושבים. המפגש הזה דמה למפגש הקודם בין פקידים ישראלים לתוניסאים שנערך ברומא בספטמבר 1956, כאשר בדקו התוניסאים את האפשרות לשלוח אנשים מתוניסיה לישראל כדי ללמוד שיטות מודרניות בגידול גידולים חקלאיים למיניהם. צור קיבל אישור מראש להגיב בחיוב לבקשות של התוניסאים, משום שבחוגים הדיפלומטיים הישראליים חשבו כי יש לעשות הכול כדי לערער את החרם הכלכלי ערבי ולנסות לגבש מערכת יחסים עם מדינות המגרב. בפגישה עם מסמודי גם הוסכם ששגרירות ישראל בפריס תשמש המרכז לתיאום הפרויקטים לפיתוח עם תוניסיה, בניצוחו של פנחס ספיר, שר המסחר והתעשייה.²⁷

25 הארץ, 29.4.1956.

26 אליהו ששון ליעקב צור, רומא, 2 במרס 1956, א"מ, משרד החוץ, 2541/26.

27 ר' דובק למחלקת מערב אירופה במשרד החוץ, 3 באוקטובר 1956, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 2541/26.

משרד החוץ הישראלי תמך במתן סיוע לתוניסיה בשל שלוש סיבות: התקווה שבורגיבה לא יצטרף לליגה הערבית וכך לא יזדהה עם המדיניות הכלכלית של מדינות ערב כלפי ישראל; שיתוף פעולה כלכלי יועיל לשתי המדינות; ההסתדרות והעמיתה התוניסאית ה-Union Générale des Travailleurs Tunisiens (UGTT) יוכלו לשתף פעולה, גם אם באופן לא-רשמי, ולסלול בכך את הדרך לסוגים נוספים של שיתופי פעולה מוסדיים.²⁸ למעט מגעים מסוימים (ראה נספח 1), מלחמת סיני-סואץ, עליית קרנו של נאצר בעולם הערבי עוד לפני כן והצטרפותה של תוניסיה ב-1958 לליגה הערבית – הביאו לניתוק במגעי ישראל-תוניסיה עד לאמצע שנות השישים.

למרות התנגדותו למדיניות נאצר מאז 1955–1956 לגבש הגמוניה מצרית בעולם הערבי ולהשתלט השתלטות מוחלטת על הליגה הערבית, לא פעל בורגיבה לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי. אין ספק כי שיתוף הפעולה של ישראל עם המעצמות "הקולוניאליות" השנואות, בריטניה וצרפת, נגד יעדים ערביים במלחמת סיני חייב אותו ליישר קו עם מדינות ערב במזרח התיכון בגינויה של ישראל ובשמירה על מרחק ממנה. בשנים 1959–1964 הוקשחו עמדותיו כלפי ישראל, כפי שמעידים נאומים והתבטאויות שלו שצוטטו בעיתונים ערביים ומערביים, והן לא היו שונות בתכלית מאלה של נאצר. כבר ב-1957 הכריז בורגיבה במסיבת עיתונאים בפריס, שישראל היא גוף אימפריאליסטי זר בעולם הערבי, ומדינות ערב ידאגו לסלקה משם במוקדם או במאוחר. ב-1959 אמר בריאיון לעיתון אל-חיאא הלבנוני כי אם קיימת נכונות למחוק את קיומה של מדינה מסוימת, חיוני להפעיל את כל המאמצים להגשמתה; תוניסיה אינה מקיימת קשרים דיפלומטיים ומסחריים עם ישראל, כחלק מהצעדים להגשמת הרעיון הזה.²⁹

למרות הדברים האלה, בישראל עדיין חיפשו נתיבים לבורגיבה. דובר על אפשרות להקים בשלב ראשון, בעקבות מגעים רציניים, תיאום כללי ישראלי-תוניסאי בענייני הסברה, וכן קשר בין השירותים החשאיים של שני הצדדים. דבר מזה לא יצא לפועל. הסיבות לאופטימיות הישראלית בעניין שיתוף פעולה פוטנציאלי עם משטר בורגיבה היו נעוצות בראש ובראשונה בעובדה שחביב שאטי, שגריר תוניסיה במצרים, עורר סערת רוחות במושב הליגה הערבית (באוקטובר 1958) כשהצהיר כי מצרים שואפת להשתלט על מדינות ערביות אחרות וכופה עליהן את דעותיו של נאצר. גם בורגיבה הבן, ששירת ב-1959 כשגריר תוניסיה בצרפת, האשים את מצרים בפעולות החתרניות של סלאח בן-יוסוף ובקשר שנתגלה (לכאורה) באותה תקופה לרצוח את בורגיבה.³⁰ הוא כתב מאמר חריף נגד נאצר בגיליון מאי 1959 של *Le Monde Diplomatique*, ובו קבל שמצרים מנצלת את העובדה שבכמה מדינות ערביות אין לממשלות בסיס עממי יציב למדי כדי לעמוד בפני

28 שם, שם.

29 אל-חיאא (ביירות), 19.3.1959.

30 מדינת ישראל: משרד ראש הממשלה והמוסד לתפקידים מיוחדים, 13 במאי 1959, שמור – למכותב בלבד, אצ"מ S6/10036.

התעמולה שהתנהלה מעל לראשן. באותו מאמר הדגיש שרק ממשלת תוניסיה מעזה לסרב לשחק לידיה של נאצר.³¹

בראשית 1961 שקלה ישראל אופציה נוספת: הצעה לתוניסאים לקיים קשר בין רשות השידור התוניסאית ל"קול ישראל" בערבית.³² אולם באביב 1961 שב הנשיא בורגיבה ותקף את ישראל במהלך ביקורו בארצות הברית. הוא עשה זאת הן מעל במת העצרת הכללית של האו"ם הן לפני עיתונאים. במסיבת עיתונאים שהתקיימה בניו יורק במאי 1961 הוא קומם את מנהיגי ישראל באומרו:

הכול יודעים וגם אנחנו התוניסאים יודעים, שישראל מהווה לגבינו בעיה קולוניאלית מסוג חדש; אין המדובר בשליטת עם בעם אחר, אלא גרוע בכמה; מדובר בהחלפת עם בעם אחר. העם שהיה במדינה זאת מצוי עכשיו במצב שבו נמצאו היהודים במהלך המלחמה כאשר הם נרדפו על ידי הנאצים. הם מצויים במחנות ריכוז ליד המדינה שלהם. אם כן, הערבים ניסו למצוא פתרון באמצעות האו"ם משום שהאו"ם אמור להקל על מציאת פתרון לבעיות שכאלה. ובכל זאת, הגישות, כל הפתרונות הפרטניים לא הניבו תוצאות משום שישראל נקלטה בזכות הכיבוש. כל עוד אין הסכם בין הערבים לבין היהודים שבאו מאירופה, הרי שקיומה של ישראל מצוי על כרעי תרנגולת. היא מרגישה חזקה יותר, הם (הישראלים) חשים שהם חזקים יותר עכשיו. אבל גם צרפת לפני 130 שנה, כאשר היא כבשה את אלג'יריה, הייתה חזקה הרבה יותר מן האלג'ירים. [...] סבורני שאם הערכאות הבינלאומיות אינן מסוגלות למצוא פתרון צודק, מקובל לבעיה זאת, במוקדם או במאוחר – ואם זה לא היום זה יקרה מחר, ואם זה לא מחר אז מחרתיים, בעוד שנה או בעוד עשר שנים – ייערך מאבק מזוין בפלסטין ויתרחש שם מה שאירע באלג'יריה. [...] ³³

ראש הממשלה בן-גוריון, שנטה לראות בבורגיבה מנהיג מתון ופרגמטי, הגיב על הדברים בחומרה והאשימו בהתעלמות מעקרונות מגילת האו"ם ומועצת הביטחון באשר לריבונות מדינות החברות בקהילה הבין-לאומית. בן-גוריון שאל אם תוניסיה הולכת בדרכה "הקיצונית" של מרוקו, אשר באותה תקופה הוסיפה למנוע מיהודיה להגר לישראל באופן לגלי, והתיישרה לפי הקו הפוליטי של קהיר.³⁴

ב-1961 אף הייתה התקרבות מסוימת, אמנם זמנית, בין בורגיבה לנאצר, לאחר שהאחרון הפגין סולידריות עם התוניסאים לגבי הקרבות שנוהלו נגד צרפת בביזרטה בקיץ 1961. באוגוסט ניתקה תוניסיה את קשרי הדואר עם ישראל, ובכך הלכה בעקבות מרוקו שיזמה

31 *Le Monde Diplomatique*, Mai 1959

32 דוד אריאל לוולטר איתן, 13 בפברואר 1961, א"מ, משרד החוץ, 3786/5.

33 מתוך מזכר של משרד החוץ מ-24 במאי 1961, א"מ, משרד החוץ, 3316/3.

34 ראו *Oslo Dagbladet*, 2 June 1961

מהלך דומה שנתיים לפני כן.³⁵ מאותה תקופה ואילך המליץ בורגיבה לתכנן את האמצעים למאבק כלל-ערבי בפלסטיין והבטיח את תמיכתה המלאה של ארצו ביזמה זו.³⁶ אולם התפוררות קע"ם בספטמבר 1961, ניסיון משטרו של נאצר מאז 1963 להחיות את האחדות הערבית במתכונת פדרטיבית, התערעורות יחסי קהיר-דמשק בשנים 1963-1965, המעורבות המצרית בתימן, שאיפתו של נאצר מאז 1964 להשתלט על ועידות הפסגה הערביות ותמיכתו בנשיא אלג'יריה אחמד בן-בלה, נגד מרוקו ותוניסיה, וכן הצורך לגייס תמיכה פיננסית לצורכי פיתוח – כל אלו דרבנו את בורגיבה לקרוא תיגר על מנהיגותו של נשיא מצרים.

באותה תקופה שוב ניסתה ישראל להתקרב אל בורגיבה ולנצל את המתחים בין קהיר לתוניס, אך ניסיונות משרד החוץ ליצור מגעים עם הנשיא התוניסאי לא עלו יפה. המתווכים השונים של ישראל, רובם סוציאליסטים צרפתים, הסבירו לבורגיבה את התועלת שהוא יכול להפיק למען פיתוח ארצו מסיוע ישראלי. בורגיבה השיב שהדבר ידוע לו, אך תירץ את סירובו במצבו הביטחוני. לכן סברו במשרד החוץ בספטמבר 1963, כי "הנושא בו יהיה בורגיבה מוכן לשיתוף פעולה עמנו הנו נושא ביטחון הפנים בתוניסיה, ביטחון האישי וביטחון משטרו. הצינור המתאים ביותר לכך הוא בנו, המכהן עתה כראש משלחת תוניסיה לאו"ם". מרדכי גזית, ציר ישראל בווישינגטון באותה תקופה, התבקש לחפש מישהו שיוכל ליצור קשר עם בורגיבה הצעיר ולומר לו כי בכוונת ישראל לסייע לתוניסיה לשמור על עצמאותה מול הסכנות האורבות לה.³⁷ לניסיון להתקרב אל משטר בורגיבה ניתנה עדיפות חשובה, חרף קשיחותו כלפי ישראל, משום שהנשיא התוניסאי אפשר לסוכנות היהודית לקיים משרד עלייה בתוניס. למעט מגבלות מספר שהוטלו עליו, פעל משרד זה מ-1956 ואילך ללא מכשולים יוצאי דופן. בכך קיימו המנהיגים הלאומיים התוניסאים את ההבטחה שנתנו לישראל בימי גלותם לכבד את חופש הגירת היהודים לכל מדינה בעולם. שליחי הסוכנות, ישראלים שהתבקשו לשאת דרכונים שוויצריים, ומשרד הסוכנות בתוניס, שכונה Agence Association Juive Suisse כדי להסוות את מטרותיו האמתיות מפני האוכלוסייה המוסלמית, המשיכו כבימי השלטון הקולוניאלי להעביר עולים לישראל דרך צרפת ואיטליה. בספטמבר 1964, עת הוטלו מגבלות על העלייה לישראל, נפגש אלכס איסטרמן, מנכ"ל הלשכה הפוליטית של הקונגרס היהודי העולמי, עם בורגיבה בשווייץ והתלונן על מדיניות משרד הפנים התוניסאי המסרב להעניק דרכונים ליהודים. בורגיבה הכחיש כי יש אפליה במתן דרכונים ליהודים, רמז שהבעיה תבוא על פתרונה, והוסיף: "ידוע לכם שאני מעולם לא הפרעתי ליהודים המבקשים לצאת מתוניסיה לישראל; העזיבות עודן נמשכות. אני המנהיג היחיד בעולם הערבי אשר לא מנעתי מהיהודים להגר לישראל. אני

35 "תוניסיה ניתקה חלקית את קשרי הדואר עם ישראל: הפגנה פרו-נאצרית נוספת של בורגיבה", הארץ, 17.8.1961.

36 אל-חיאט (ביירות), 4.9.1963.

37 יעל ורד למרדכי גזית, ירושלים, 29 בספטמבר 1963, סודי ביותר – לנמען בלבד, א"מ, משרד החוץ, 3408/11.

דבקתי בעמדותי זו בצורה עקיבה במשך השנים גם לנוכח הלחצים שהופעלו עלי לשנות את גישתי, ולא שיניתי אותה".³⁸

על פי הדיווחים של שליחי העלייה בתוניסיה, סברו בורגיבה ובעלי בריתו כי מניעת העלייה לישראל על ידי נקיטת צעדים נוקשים ואי-מתן דרכונים – כפי שנהגו לעשות מרוקו לפני 1961 או סוריה – לא תשרת את האינטרסים שלהם. אם ידבק בתוניסיה דימוי של מדינה הפוגעת בחופש ההגירה או בהיבטים אחרים של זכויות האדם, תישלל ממנה תמיכתו הכלכלית והמוסרית של המערב. באותן השנים עשו בורגיבה ואנשי המפתח בממשל התוניסאי (אחמד בן-סלאח, אחמד מסטירי ומוחמד מסמודי) מאמצים עילאיים לגייס תמיכה פיננסית אצל הנשיאים דוויט אייזנהאואר (עד 1961) וג'ון קנדי (1961–1963), במיוחד בשל העליות והמורדות ביחסי תוניסיה-צרפת. הם לא רצו לקומם את דעת הקהל המערבית נגדם וסברו שיש ליהודי ארצות הברית השפעה בבית הלבן ובקונגרס בכל הנוגע לצורכיהם. גישה תוניסאית חיובית לעלייה לישראל, כל עוד התנהלה העלייה בדיסקרטיות ודרך מדינה שלישית (צרפת או איטליה) ומבלי שהוצהר כי היעד הסופי הוא ישראל, הקלה על בורגיבה להראות ליהודי ארצות הברית כי תוניסיה היא מדינה המכבדת את כל אזרחיה וליצור רושם חיובי. בפברואר 1965, ערב הצהרת הפיוס של בורגיבה ביריחו, יכול היה ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית לדווח בבטחה שמשדד העלייה בתוניס ושלחיו הישראלים ממשיכים לפעול כרגיל וללא הפרעות יוצאות דופן מצד השלטונות, ושמשרד זה הפך לכתובת ציונית וישראלית בגולה התוניסאית.³⁹

בעיית הסכסוך הערבי-ישראלי בין "הבורגיזם הפרגמטי" ל"נאצריזם המיליטנטי"

הצהרת יריחו של בורגיבה במרס 1965 שהזכרנו אותה בתחילת מאמרנו, עוררה פולמוס במערב ובדעת הקהל בישראל. היא חוללה סערת התנגדות קשה בעולם הערבי והרבה הערכה ותקווה בישראל, אף על פי שהציגה תנאים שישראל דחתה מכול וכול, כשני עשורים לאחר דיוני ועידת לוזאן שנערכה בחסות האו"ם ובה נקבעו נוהלי שיחות בין ישראל למדינות ערב. היזמה של בורגיבה העלתה לא מעט שאלות מרכזיות, שאנסה להתמודד עמן: האם חתר בורגיבה באמת ובתמים להשיג הסדר ישראלי-ערבי כללי או ישראלי-פלסטיני ספציפי, או שמא חשב שיצליח לפורר את ישראל, כפי שחשבו רבים? איך קרה שהצהרה, שפרטיה נגדו לכאורה את האינטרס הישראלי, ולמעשה לא היו ניתנים למימוש, זכתה להתעניינות של ממשלת ישראל? האם התפתחויות פוליטיות בישראל, בזירה הבין-ערבית והבין-לאומית, דרבנו את נשיא תוניסיה לנקוט צעדים מרחיקי לכת, במושגי אותה תקופה? מה הייתה אמורה תוניסיה להרוויח ממהלך כזה? כיצד העריך

38 דו"ח מאת א"ל איסטרמן מ-2 בספטמבר 1964, אצ"מ S65/112.

39 ש"ז שרגאי למשה שרת, ירושלים, 28 בפברואר 1965, אצ"מ S65/112.

בורגיבה את רמת הסיכון שהוא נטל על עצמו? האם היה מתואם עם המערב או עם נאצר, וזה האחרון העניק לו "מרחב תמרון" כדי לבחון אפשרות של הסדר מצרי וכלל-ערבי עם ישראל? האם הצליחה טקטיקת בורגיבה לחלחל בקרב המשטרים הערביים לטווח הארוך? המסרים המרגיעים שהעביר בורגיבה לנאצר באפריל 1965, שבהם טען כי כל כוונתו הייתה להפשיר את הקרח בסכסוך הערבי-ישראלי מבלי לשלול אופציה צבאית בעתיד, לא הפחיתו את עוינותו של נשיא מצרים כלפי תוניסיה; מכל מקום לא בכלי התקשורת.⁴⁰ למעשה, מבחינת התוכן שלהן לא היו השקפות בורגיבה מקוריות כל כך, כפי שנדמה במבט ראשון. הוא תבע מ ישראל לוותר על שליש משטחה, תביעות שכבר השמיעו בעבר מנהיגים ערבים אחרים בשעה שדיברו לפני עצרת האו"ם או לפני קהל מערבי. כפי שטען תופיק אל-מקדסי באל-ג'רידה הלבנוני, בורגיבה לא חידש מאומה בעמדה הערבית בשאלת פלסטין בכל הקשור בפתרון הבעיה ברוח החלטות האו"ם.⁴¹ בורגיבה עצמו הודה בכך באומרו: "בסופו של דבר לא אמרתי אלא את מה שרבים אחרים חושבים בשקט".⁴² חידושו של בורגיבה והערך הייחודי של הצהרותיו היו בראש ובראשונה בהצגת תכניתו לפני הציבור הערבי והפלסטיני בגלוי, מה שעמיתיו נהגו לומר רק בפורומים מצומצמים מחוץ לארצם. הנשיא התוניסאי הצדיק את צעדיו בריאיון לעיתון האוסטרי *Die Presse*, באומרו כי הפליטים הפלסטיניים שאליהם דיבר ביריחו, אלו שנפגעו באופן הקשה ביותר מהסכסוך הערבי-ישראלי, לא קרעו אותו לגזרים. ההיפך הוא הנכון: "הם קיבלו את דעתי שיש לשקול אפשרות למשא ומתן עם הישראלים על יסוד כבוד הדדי".⁴³

ובריאיון לעיתון הצרפתי *Le Nouvel Observateur* אמר:

בהיותי בירדן ביקרתי במחנות הפליטים ביריחו. זהו מראה שאי-אפשר לתארו. בפליטים אלו מפיחים תקוות דמיוניות ושנאה סטרילית. אם אינני מרגיש בנוח למראה שנאה, אין זה אך ורק מפני שאני בז לרגש הזה אלא גם מפני שאצל הערבים הוא מונע כל פעולה מפוכחת. זהו אליבי לחוסר פעולה. צועקים, מקללים, ולאחר מכן מרגישים כאילו עשו את המוטל עליהם. במקרה של פלסטין, שנאה זו מביאה גם לאי-אבחנה בין אנטי-ציונות לאנטישמיות, דבר היוצר, לפחות בקרב ההמונים, מצב של פנאטיות שיהיה מסוכן ביום שיצטרכו לנהל משא ומתן.⁴⁴

בורגיבה פירט את המסקנות שעמיתיו בקושי רמזו עליהן בגלוי או בסתר, לאמור: אם תיענה ישראל לתביעותיו, יחיו הערבים עמה בשלום ויכירו בעצמאותה. הוא

40 סלע (*Decline*, Sela, לעיל הערה 4), עמ' 80.

41 אל-ג'רידה (ביירות), 23.4.1965.

42 *Le Monde*, 11 Avril 1965

43 *Die Presse*, 6 April 1965

44 *Le Nouvel Observateur*, 15 Avril 1965

שלל נקיטת אמצעים מלחמתיים בטווח הקצר והמליץ על משא ומתן בדרכי שלום.⁴⁵ המנהיגים הערבים שתקפו את יזמת בורגיבה הפנו את הביקורת כלפי בורגיבה ולא כלפי העם התוניסאי. בנאומו ב-1 במאי 1965 לעם המצרי, נאום אשר שודר ברחבי העולם הערבי, הגיב נאצר ליוזמת בורגיבה במתקפה מפורשת וגלויה:

[...] הצהרותיו על בעיית פלסטין הפליאונו. הצעות בורגיבה לפתרון בעיית פלסטין הן מכה עזה לאומה הערבית בו בזמן שעל בעיית פלסטין עובר שלב מכריע. העמים הערביים מוצאים עצמם בפני ליכוד אימפריאליסטי-ציוני המתכוון לחסל את בעיית פלסטין, ובאותו זמן מקבלת ישראל נשק. בורגיבה התחייב להחלטת ועידת הפסגה [הערבית] הראשונה [מראשית 1964] שנתקבלה על דעת כל מדינות ערב, ושבה נאמר כי קיומה של ישראל הוא סכנה יסודית ושהאומה הערבית החליטה במלוא כוחה לסלקה. בורגיבה התחייב להחלטות ועידת אי-ההזדהות שנערכה באוקטובר [1964] בהשתתפות 57 מדינות ושתמכה בהחזרת זכויות העם הפלסטיני במולדתו ובעם הערבי הפלסטיני במאבקו להשתחרר מהאימפריאליזם והציונות. בורגיבה הצהיר הצהרות חדשות המדברות על דו-קיום בשלום עם ישראל, להכיר בישראל ודרישה ממדינות ערב לשיתוף פעולה עם ישראל ולקיים קשרים כלכליים בין הערבים ובין ישראל. [...] הגיונו של בורגיבה ודבריו אינם משרתים את הבעיה הערבית אלא הם משרתים רק את עניין ישראל ואת עניין האימפריאליזם. בעיית פלסטין איננה בעיית הפרטית אלא בעייתכם אתם ובעיית העם הערבי, והעם הערבי הוא החרד לבעיית פלסטין.⁴⁶

נחרץ פחות בביקורתו היה אחמד בן-בלה, נשיא אלג'יריה ובעל בריתו של נאצר. הוא דחה את קריאת בורגיבה לפיוס והדגיש כי הפתרון היחיד לשאלת פלסטין הוא חיסולה של ישראל. אמנם בן-בלה נמנע מלהזכיר את בורגיבה, אך רמז להכרזות הנשיא התוניסאי באמרו כי אלג'יריה לא תתרום ליזמה הנחשבת לחסרת אחריות ועלולה להחריף את הפילוג הקיים בעולם הערבי.⁴⁷

את הביקורת החריפה ביותר על הפרת אחדות הדעים הכללית בבעיית ערב-ישראל השמיע אחמד שוקירי, אז מנהיג אש"ף, בכינוס הנציגים האישיים של מנהיגי מדינות ערב למיני פסגה בקהיר ב-29 באפריל 1965. בתזכיר שנמסר במהלך הפסגה הציע שלא להסתפק בגינוי מדיניותו של בורגיבה, אלא דרש לבטל את חברותו בוועידות הפסגה הערביות ובוועדותיה ולכנס מושב מיוחד של מועצת הליגה הערבית כדי להחליט על

45 שמעוני (לעיל הערה 5), עמ' 294.

46 תגובת ראשי מדינות ערב להצעות בורגיבה, סקירת רקע של מחלקת החקר במשרד החוץ, 5 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

47 שם. על מדיניות משטרו של בן-בלה כלפי ישראל, ראו אל-ח'יאט (ביירות), 28.10.1962; אח'באר פלסטין (עמאן), 27.7.1964.

הוצאת ממשלת תוניסיה מהליגה, ממועצת ההגנה הערבית ומכל מוסדותיה וועידותיה. הצעותיו של שוקירי לא נתקבלו, אך הוחלט לדחות את יזמת בורגיבה פה אחד בפסגת הנציגים האישיים, מבלי לציין את שמו. עם זאת, תוניסיה כמעט הוצאה כליל מן המחנה הערבי, ומדינות מספר החזירו את שגריריהן ממנה. בתגובה טען בורגיבה שתיאם את צעדיו בפגישה עם נאצר, לפני נאומו ביריחו, וכי הנשיא המצרי לא הגיב באופן שלילי.⁴⁸ וכיצד הגיבה המערכת הפוליטית בישראל? תגובות ראש הממשלה לוי אשכול בחודשים מרס-אפריל 1965 נעו בין דחייה מוחלטת של תכנית החלוקה ובין הטענה שקריאת בורגיבה לא הופנתה אל ישראל אלא אל מנהיגי מדינות ערב, ולכן עליהם להגיב.⁴⁹ אולם במאי 1965 ריכך אשכול את עמדתו והבטיח למסור הודעה מדינית במושב הקיץ של הכנסת, ובה תוצג עמדה ישראלית לא רשמית באשר להצעתו של בורגיבה. הוא אמר שהנוסח החדש שבפי בורגיבה הוא תופעה חיובית, ואולי אין הנשיא התוניסאי מדבר רק בשם עצמו: "מסתבר שלא הייתי כל כך בלתי צודק כאשר אמרתי לפני שנה, כי מתחת למעטה העבה של שנאה ערבית יש בוודאי התעוררות, בחוגים מסוימים, לצורך בשלום".⁵⁰ שרת החוץ, גולדה מאיר, אף היא לא הפגינה התלהבות יתרה מיד לאחר שהשמיע בורגיבה את הצעתו, אך לקראת קיץ 1965 החלה להתייחס אליה ביתר רצינות. מיד לאחר ההצהרה ביריחו אמרה מאיר: "יש בנאום דברים מרשימים ויש דברים קצת סתומים. טוב בכל זאת לשמוע קול שאינו מדבר על השמדה. אולם יש לחכות עד שנלמד למה התכוון הנאום".⁵¹ בסימפוזיון שנערך בחסות העיתון דבר באפריל 1965, בהשתתפות ד"ר חיים יחיל, מנכ"ל משרד החוץ לשעבר, וחברי הכנסת משה דיין, משה כרמל וישראל ברזילי (שני האחרונים היו חברים באותה תקופה בוועדת חוץ וביטחון), נדונו כוונותיו של בורגיבה. כרמל, שתמך בהתקרבות ישראל לבורגיבה, נימק את עמדתו ואמר כי בתוניסיה אין מקננים אלמנטים של עלבון ונקם מאחר שמעולם לא הייתה ביחסי מלחמה עם ישראל. מה שהציע בורגיבה עדיין לא נשמע בפומבי בזירה הבין-ערבית מפי שום מנהיג. לעובדה זו יש משקל רב משום שבורגיבה שב והעלה את הצעתו פעמים מספר, דבר המוכיח שאין הצהרותיו בגדר פליטת פה. ובכל זאת, כל מה שאמר לא יכול לשמש בסיס למשא ומתן, על אחת כמה וכמה לפתור את הסכסוך הערבי-ישראלי. ד"ר יחיל הזדהה עם מסקנותיו של כרמל ותהה אם זרק המנהיג התוניסאי לחלל העולם את רעיון החייאת תכנית החלוקה כדי להכשיר את דעת הקהל בעולם הערבי, ואם חשב שיש מקום להידברות בתיווך צד

48 "הפסגה הערבית ובורגיבה", סקירה שבועית של מחלקת החקר במשרד החוץ, סודי, 2 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

49 תגובת ראש הממשלה להצעות בורגיבה, לשכת ראש הממשלה, ירושלים, 7 באפריל 1965, א"מ, משרד ראש הממשלה, 6388. ראו גם "Levi Eshkol juge inacceptables les propositions du président Bourguiba", *L'Action*, 8 Mai 1965.

50 ריאיון של חנה זמר עם לוי אשכול, דבר, 5.5.1965.

51 הארץ, 14.5.1965.

שלישי.⁵² אוהדת פחות הייתה עמדתו של משה דיין, אשר חודשים ספורים לפני כן פרש מהממשלה עקב חילוקי דעות קשים עם לוי אשכול. הוא נמנה עם מחנה ראש הממשלה לשעבר בן-גוריון, יריבו של אשכול. יחד עם פעילי מפא"י אחרים, שפרשו מהמפלגה, הקים דיין את מפלגת "רשימת פועלי ישראל" (רפ"י). הוא המעיט בחשיבות המדינית שהוענקה להצהרות בורגיבה והעריך שהמנהיג התוניסאי פשוט הגיע למסקנה שאין ביכולת הערבים לנצח את ישראל במלחמה. לדבריו, נשיא תוניסיה לא אמר שאם ירצו הערבים להשמיד את ישראל הוא יתנגד לכך, אלא דיבר על תכנית שאי-אפשר להגשימה. מה היה על ישראל לעשות?

לפנות לבורגיבה ולשאול אותו אם הוא מוכן לבוא בדברים איתנו. ממשלת ישראל צריכה לעשות זאת. עלינו לשלוח איש בדרג שני או שלישי והוא ישאל את בורגיבה אם הוא מוכן לתווך בינינו לבין מדינות ערב. אם הוא מוכן, תבוא עליו הברכה, ויעשה זאת. אבל בורגיבה איננו מנהיג אחת המדינות הקשורות בנו באופן מעשי. לו אמר זאת נשיא לבנון [שארל חילו], אפשר היה לייחס לדברים יתר תוקף. בורגיבה הוא נשיא מדינה שאיננה אחת מארבע המדינות השכנות לנו המעורבות במישרין בסכסוכים עמנו. לכן ספק אם מה שהוא אומר מבוסס על דברים המחייבים אותו ואת מדינתו. המלך עבדאללה אמר בשעתו שהוא מוכן לעשות שלום עם ישראל. אין זה דומה למקרה בורגיבה. אני סבור, כי הצהרתו באה בשל ניצחוננו במבצע סיני. בורגיבה הגיע למסקנה, כי בכוח לא יוכלו לישראל.⁵³

מן הראוי לציין כי בדברי דיין, שהטילו ספק מה בהצהרות בורגיבה, הסתתר מסר של רפ"י הביטחוניסטית לממשלת אשכול להימנע מללכת שולל אחרי כל מנהיג ערבי המנסה להדביק לעצמו תווית של אישיות מתונה.

האווירה הכללית באותה תקופה הייתה של פשרה בין הגושים. בעולם התחילו לדבר על פתרון סכסוכים צבאיים ופשרה שתושג במשא ומתן. עוד לפני שמונה אבא אבן היוני לתפקיד שר החוץ (ינואר 1966), החלה ממשלת אשכול לקדם בברכה יזמות פייסניות גם במזרח התיכון. דיבורים מעין אלו הביאו על ממשלת ישראל את לגלוגם של דוברי רפ"י, שדגלו בקו נצי בוטה.⁵⁴

גם בצמרת הפוליטית התוניסאית ובמפלגת השלטון, ששמה הוסב ב-1964 מנאו-דסתור ל"מפלגה הסוציאליסטית הדסטורית" (Parti Socialiste Destourien), היו גורמים שהפגינו התנגדות או אמביוולנטיות ליזמת בורגיבה. הבולט שבהם היה מונגי סלים, שר החוץ לשעבר, ששמר טינה לישראל על מעורבותה האקטיבית ב-1961 במניעת בחירתו לתפקיד מזכ"ל האו"ם במקומו של דאג האמרשלד המנוח. אולם בשנים 1965-1966 לא זו

52 דבר, 16.4.1965.

53 שם.

54 דוד שחם, ישראל: 50 השנים, תל-אביב 1998, עמ' 235-236.

בלבד שבורגיבה לא חזר בו מן ההצהרות המתונות שהצהיר, למרות לחצן של מדינות ערב, אלא שב והשמיע אותן. הוא לא נרתע מאיומי הליגה הערבית ומתביעות ארגון הפסגה הערבית והשיב מלחמה תעמולתית נגד מצרים. בבטאון המפלגה *L'Action* התפרסם מאמר מערכת ב-9 במאי 1965 ובו הופנתה אצבע מאשימה כלפי מצרים בגין הסתה נגד בורגיבה והעם התוניסאי:

הרדיו והעיתונות [במצרים], הנתונים למרותו של קולונל נאצר, ממשיכים בתעמולת השטנה שלהם כנגד מדינתנו ונוזקים להאשמות הגסות ביותר ולגילויים המגוחכים ביותר בתחום המילולי, תופעה ההופכת את סוכני התעמולה הקהיריים ואת מנהיגיהם לדמויות קרקס מגוחכות. הקולונל-הנשיא עומד לאבד את השליטה בנושא הפלסטיני ששימש לו עד כה אובייקט סחיטה כדי להשיג עוד דולרים, עוד רובלים, ועוד מארקים. הקולונל איננו בא בטענות אל בורגיבה אלא על דבר אחד: על כך שנקט יוזמה ודיבר בפומבי מבלי ששאל אותו מראש מה דעתו על תזמון הערותיו.⁵⁵

ובנאום ששודר ברדיו תוניס ב-13 בספטמבר 1965 שב והדגיש בורגיבה את אחריותה של מצרים להסתה הפוליטית, ואמר במפורש כי לקהיר רקורד עשיר של מעשי חתרנות תחת משטרים ערביים נוספים:

קהיר סבורה שהיא לבדה נושאת את בשורת האחדות הערבית. אבל ב-1957 אירעו מהומות בירדן. ב-1958 פרץ משבר חריף בלבנון. הוכח שנשק מצרי הוברח ללבנון דרך סוריה ואלמלא ערנותו של גנרל [פואד] שיהאב, הייתה לבנון מאבדת את עצמאותה. מהומות מוצול ב-1958 היו חוליה באותה שרשרת. גם בסוריה שררה אי-יציבות ומדינה זו הובלה בסופו של דבר לאיחוד עם מצרים. סודן ומדינות המגרב הערבי לא שכחו את מה שעבר עליהן. כשנלחמו אלג'יריה ומרוקו [זו בזו ב-1963], ליבתה ממשלת מצרים מלחמה זו, אף על פי שחובת האחים הייתה להשכין שלום [ביניהן]. היא הפעילה רכבת אווירית להובלת חיילים וציוד צבאי לאלג'יריה. אלמלא הופסקה אותה מלחמה, היא הייתה מתפתחת למעין מלחמת תימן. האם הייתה מדינה ערבית שלא סבלה מהחתירה [=מהחתרנות] המצרית? מצרים הפעילה לחצים, כדי לכוון את מדיניות החוץ של מדינות ערב לקידום האינטרס המצרי ולא האינטרס הערבי. מצרים ראתה עצמה רפובליקה של הערבים באשר הם, ומי שלא הסכים עימה תואר כבוגד וכסוכן האימפריאליזם. לפיכך חייבים הערבים להיות: או סוכני האימפריאליזם, או כלי שרת בידי קהיר. זו הגזרה שנגזרה עליהם. הליגה הערבית שימשה את קהיר לקידום האינטרסים שלה. נאצר עצמו אמר כי הפעולה המהפכנית – קרי הפעולה המצרית – היא הדרך היחידה,

והיא עדיפה על הליגה [הערבית וועידות הפסגה הערביות]. רק למצרים הזכות לנקוט יוזמה ואוי למי שינסה ליטול את היוזמה לידו [...] ⁵⁶

מה הניע את בורגיבה לנופף בקו פייסני מול ציבור רחב, צעד אשר ללא עוררין היה כרוך בתעוזה גדולה וסיכן את מעמדו בעולם הערבי? השערות אין ספור הועלו בזמנו בשאלה זו. הרי נשיא תוניסיה הבין מלכתחילה כי אין סיכוי למפנה מעשי וקרוב בסכסוך הערבי-ישראלי, ועיקר החשיבות שביזמתו לא הייתה התכנית הקונקרטית שהציע אלא התקדים שיצר. בורגיבה עצמו ביטא זאת בדבריו – "הערבים החלו לחשוב!". אין ספק שהוא ניצל באותה תקופה את כעסם של הלובים, המרוקנים והסעודים על התערבות נאצר בבעיותיהם מבית ועל מעורבות צבא מצרים בסבך המלחמה בתימן. לכן ניסה בורגיבה, אף על פי שנכשל במשימה בטווח המיידי, לגייסם ליזמתו. האופטימים בקרב הפרשנים בישראל ובמערב העריכו כי בורגיבה לא התכוון ברצינות ליזמת שלום המושתתת על ההחלטות שהחליט האו"ם לפני הסכמי שביתת הנשק, אלא קיווה שהחלטות האו"ם ישמשו נקודת פתיחה במשא ומתן ישראלי-ערבי ריאלי ורציני שייערך בעתיד, והן יביאו לשבירת המחסום הפסיכולוגי של אי-הידברות. הפסימים הביעו ספקות לגבי בורגיבה והציגוהו כאופורטוניסט, שופע ניגודים וספונטניות קיצונית בגישתו למדיניות החוץ. מקצתם הרחיקו לכת ואמרו שהוא שאף לפורר את ישראל בדרכי שלום ולא במלחמה, ולהחלישה בשלבים על ידי מדיניות הכרוכה בויתורים טריטוריאליים ושיבת הפליטים הפלסטיניים לבתיהם.

מאחר שגם מדינות ערביות שלא נמצאו בעימות ישיר עם ישראל, דוגמת אלג'יריה, הביעו נכונות מוצהרת לסייע לפלסטינים ולמדינות ערב במזרח התיכון "לשחרר" את פלסטין, משולל יסוד הוא הטענה שמדינות המרוחקות מזירת הסכסוך לא שאפו לפגוע בישראל. ברם, לתוניסיה לא היה עניין בהחלשתה או בחיסולה של ישראל משום שבורגיבה ראה בה מדינה פרו-מערבית, המתנגדת להתעצמות הנוכחות הסובייטית באזור וסבר שבכוחה גם לבלום את השפעה המדיניות הפאן-ערביות. כיוון שלדעת בורגיבה – מצרים, סוריה ואלג'יריה נושאות באחריות לחיזוק מעמדה האסטרטגי של ברית המועצות באזור, הרי חיסולה של ישראל היה מערער את מעמדו; זאת חרף הצטיירותה של ישראל בעיתונות התוניסאית כישות נאו-קולוניאלית.

לפי אחת הסברות בקרב הפרשנים למיניהם, האירופים עודדו את בורגיבה לשמש חוד החנית לפיוס ערבי-ישראלי. בישראל נטו לחשוב שהוא פועל בשליחות נשיא צרפת שארל דה-גול, שביקש להכשיר את הקרקע משום רצונו לתווך בבעיות האזור. ⁵⁷ גם בורגיבה העלה את הקשר האירופי בריאיון לעיתון הצרפתי *Le Nouvel Observateur*, אך הצביע על המרשל טיטו כאחד הגורמים המרכזיים שהאיצו בו לפרסם דעות כאלה. בעת ביקורו של

56 משרד החוץ, מחלקת החקר, 14.9.1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

57 דברי פרשנות של אלי ניסן, הכתב המדיני, דבר, 16.4.1965.

בורגיבה ביוגוסלביה אמר לו טיטו כי הוא מסתייג מההערכה שישראל מדינה קולוניאלית מהסוג האירופי, והוא תומך באופציית סיום הסכסוך הערבי-ישראלי. הסתייגות זו של השליט היוגוסלבי, טען בורגיבה, עוררה אצלו מחשבות. אם טיטו, ידיד הערבים, מאפשר לשגרירי ישראלי לשבת בבלגרד, וסבור שהקולוניאליזם הישראלי איננו דומה לקולוניאליזם האירופי ודו-קיום יהודי-ערבי הוא בר-ביצוע – משמע שניתן למצוא פשרה.⁵⁸

מקצת הפרשנים העלו דברים שאמר בורגיבה, שנאצר עודכן מראש על כוונותיו של הנשיא התוניסאי לצאת בקמפיין בעד פיוס במזרח התיכון, והדברים שנאמרו בקהיר בדלתיים סגורות לא עוררו שום התנגדות.⁵⁹ אף שאין בידינו הוכחות כלשהן להבנות מעין אלו, אין לשלול אותן על הסף. ייתכן שנאצר ניסה באמצעות בורגיבה לגשש כיצד יגיב העולם הערבי על הכרזות אנטי-מלחמתיות, ולאחר שנוכח לדעת כי הן מתקבלות בעוונות – בחר לתקוף את בורגיבה בכלי התקשורת. כמו כן הייתה הערכה שבורגיבה מנסה ללכד את המדינות האנטי-נאצריות במזרח התיכון סביב נושא הבעיה הפלסטינית.⁶⁰

בישראל קיוו שבורגיבה ישכיל לגרור מנהיגים ערבים נוספים לחבל בהשפעת הנאצריות לפני שיופעל עליו לחץ לסגת מעמדותיו. אף על פי שלא היו אשליות בירושלים באשר להיקף השפעתו בזירה הבין-ערבית, קבעו מקורות מוסמכים כי "התבטאויותיו של בורגיבה נגד מנהיגותו של נאצר בעולם הערבי מבוססות על הכרתו כי אחיזתו של נאצר במנהיגות תלויה בקיום הסכסוך עם ישראל, כלומר שבורגיבה הוא בעד פיתרון כדי לחסל את העילה למנהיגותו של נאצר".⁶¹

ניתן לשער שבורגיבה, שהיה מנהיג משכיל, מנוסה וגאה, חש לא מעט תסכול בגלל מעמדה השולי של ארצו ואי-יכולתה למלא תפקיד אינטגרלי בזירה הבין-ערבית בדומה למצרים. אין ספק שהתבטאויותיו בעד פיוס ערבי-ישראלי ונגד מנהיגותו של נאצר בעולם הערבי התבססו על הכרתו כי אחיזתו של נאצר במנהיגות תלויה בקיום הסכסוך עם ישראל; מכאן שבורגיבה צידד בפיתרון הסכסוך כדי לערער את תשתית מנהיגותו של נאצר. לדעת האמריקנים והאירופים, המניעים של הצהרותיו היו גם דאגה מדינית וגם קנאה אישית במעמדם של נאצר, בן-בלה והמלך חוסיין בזירה הבין-ערבית, אשר השאירו אותו בשוליים והפחיתו את ההתעניינות הבין-לאומית בתוניסיה.⁶² התקפותיו של בורגיבה על שיטות מנהיגותו של נאצר, הצעותיו לארגון אחדות ערבית שהתבססו על תיאום מלא בין שווים, והצהרות על הצורך בפיוס במזרח התיכון כוונו לא רק נגד נאצר אלא לא פחות נגד בן-

58 *Le Nouvel Observateur*, 15 Avril 1965

59 יואל מרקוס, "בורגיבה מגלה שדן עם נאצר בהצעותיו לפתרון הסכסוך עם ישראל בדרכי שלום", דבר, 16.4.1965.

60 ניסן (לעיל הערה 57); דב ינון למשרד החוץ, וושינגטון, 4 במאי 1965, סודי, א"מ, משרד החוץ, 3549/4.

61 דוד אפשטיין, מחלקת המזרח התיכון, לשגרירות בווינגטון, 9 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

62 בנושא זה ראו Peter Mansfield, *Nasser's Egypt*, Baltimore, MD 1969, p. 90

בלה. הן גם נועדו – וזו סברה נוספת – להציג את תוניסיה כמדינה מתונה, פרו-מערבית ושוחרת שלום, מעין טקטיקה שתקל בתהליך גיוס סיוע כלכלי מערבי נרחב לצורכי פיתוחה ותיעושה של המדינה. סיוע זה עמד בסימן שאלה כל עוד נמצאה תוניסיה בשוליים ולא נטלה חלק פעיל ביזמה אזורית "קונסטרוקטיבית" שתשרת אינטרסים מערביים.

כמו באירופה, גם בחוגים דיפלומטיים בישראל חשבו כי בורגיבה התווה קווי מדיניות דרמטיים באשר למזרח התיכון כדי לעורר תשומת לב במדינות המתועשות ולגייס משאבים כלכליים ליישום תכניות פיתוח בארצו. יעדיו העיקריים היו להשיג את תמיכת ארצות הברית וגרמניה המערבית בתקופה שיחסיו עם צרפת היו בשפל. ידוע כי כבר במאי 1965 הגיע לווישינגטון בורגיבה הבן, שר החוץ של תוניסיה, לגייס תמיכה לסיוע כלכלי נרחב. הוא נפגש עם מזכיר המדינה דין ראסק ועם סגן הנשיא יוברט האמפרי (על רשמי ארצות הברית על תוניסיה ראו נספחים 2 ו-3). בעקבות הביקור העבירה מחלקת המדינה לאברהם הרמן, שגריר ישראל בווישינגטון, מסר הקורא לישראל לשכנע את גרמניה וצרפת לסייע לתוניסיה בגיוס 20 מיליון דולר.⁶³ במרס 1965 איימו מדינות ערב, ובראשן מצרים, על ממשלת בון בניתוק יחסים עמה אם תכונן יחסים דיפלומטיים מלאים עם ישראל. הן החזירו את שגריריהן הביתה, בבחינת אזהרה חמורה. משסירבה גרמניה להיכנע לאיומים הללו וכוננה במאי 1965 יחסים רשמיים עם ישראל, הוחלט לממש את האיום ולנתק את היחסים. אולם החלטה זו נתקבלה בניגוד לרצונן של לוב, תוניסיה ומרוקו והן החליטו שלא לנתק את היחסים. תוניסיה אף הייתה חוד החנית בקו מדיניות זה, הציגה את נאצר כמנהיג ערבי "אגרסיבי", והוסיפה לקיים ייצוג מלא בדרג של שגרירים. ואכן, התגובה האירופית לא איחרה לבוא.

ב-1965 שיבחו העיתונות וממשלות באירופה את בורגיבה על "האלטרנטיבה שבהצעותיו לבעיית פלסטין מול הדמגוגיה של קהיר".⁶⁴ למשל, באפריל 1965 טענו הגרמנים שאם עשה בורגיבה את מה שעשה כדי לקבל תמיכה כלכלית מן המערב, מגיע לו לקבל את ה"תשלום" שלו; חשוב שהערבים ידעו שיש יתרון כלכלי בעמדה פרו-מערבית. גם ההפך חשוב: בון גם הסבירה ברורות שאם תנתק קע"ם את היחסים הדיפלומטיים עמה ניתוק מוחלט, לא תסתפק גרמניה בסנקציות כלכליות אלא תנקוט צעדים פוליטיים נגדה בסיוע לאויביה של קע"ם בעולם הערבי. ניתן לראות בצעדים אלו רמז שבורגיבה קיבל עידוד מוקדם מגרמניה כדי לחזק את עמדתה של גרמניה במשא ומתן עם שלטונות קע"ם.⁶⁵

עיתוני צרפת וגרמניה הוסיפו לתמוך בבורגיבה גם בשנת 1966. כתב *Le Figaro* בקהיר דיווח שהמצרים הביעו דאגה מהתעוזה של בורגיבה מול נאצר, ורמזו כי החלטת תוניסיה עשויה לעודד מדינות ערביות נוספות לפעול באותה דרך.⁶⁶ באוקטובר 1966

63 מברק נכנס מס' 423, מחלקת החקר, משרד החוץ, א"מ, משרד החוץ, 1701/5.

64 "Les foundation de Nasser sont ebranlées – écrit la presse scandinave", *L'Action*, 8 Mai 1965

65 דו"ח שגריר ישראל בקולומבו, 1 במאי 1965, א"מ, משרד החוץ, 745/25.

66 "Comment Bourguiba a-t-il osé?", *Le Figaro*, 5 Octobre 1966

ציין *Frankfurter Neue Presse* שלמנהיגי מדינות ערב נמאסו שאיפותיו של נאצר לכונן הגמוניה מצרית פאן-ערבית;⁶⁷ ו-*Suddeutsche Zeitung* ממינכן העלה את טענותיו של בורגיבה שאין לעולם השלישי בכלל ולערבים בפרט עניין לראות בנאצר מנהיג כל יכול, והם מסוגלים להגשים את שאיפותיהם בכוחות עצמם.⁶⁸

טיב הקשרים בין ישראל לתוניסיה בשנים 1965–1967

בקיץ 1965 החלו להתפתח קשרים בין עיתונאים וחברי כנסת ישראלים לנציגים תוניסאים בערוצים גלויים למחצה. זה היה לאחר תקופת נתק ממושכת והימנעות ממגעים כאלו בשנות החמישים. את אחד המגעים האלה, בין חבר הכנסת והעיתונאי אורי אבנרי לשגריר מסמודי, יזם אריק רולו (Rouleau), כתב *Le Monde* לענייני המזרח התיכון. פגישת מסמודי-אבנרי בפריס, בנוכחות רולו, נסבה סביב יחסי צרפת-תוניסיה הרעועים. מסמודי הטיח דברים קשים בנשיא צרפת שארל דה-גול על שדחה את פניותיו של בורגיבה לחיזוק הקשרים בין שתי המדינות, אך גם רמז כי התוניסאים מעוניינים שישראל תפעיל את השפעתה, במסגרת היחסים המיוחדים בין ירושלים לפריס, לסייע לשיקומם. אבנרי חש כי מסמודי הזמין את רולו לפגישה כדי לנצל את השפעתו של *Le Monde* רב המוניטין על דעת הקהל הצרפתית. לאחר הפגישה דיווח אבנרי לאבא אבן שהיעד העיקרי במאמצי מסמודי לגייס את תמיכת ישראל היה ונותר ממשלת צרפת, והמטרה היא שיפור מעמדה של תוניסיה בצרפת, ולא דווקא פתרון הסכסוך הערבי-ישראלי. עמדתו של בורגיבה על הסכסוך במזרח התיכון הייתה למעין קרדום לחפור בו בכיוון הרצוי לתוניסאים. עם זאת, המליץ אבנרי לאבא אבן שישראל תסייע בשיפור יחסי פריס-תוניס והגדיר את הבקשה "a tall order" (משימה קשה), שכן באותם ימים שרר בצרפת יחס עוין כלפי תוניסיה.⁶⁹

למרות הספקות והספקולציות בשאלת כוונותיו המדיניות האמתיות של בורגיבה, לא חסכו הגופים הממשלתיים בישראל מאמצים כדי להתקרב אליו ולהעלות את יוקרתו בערוצים דיסקרטיים. במשרד החוץ רווחה ההערכה כי עדיין לא נמצא מנהיג ערבי המוכן לתמוך בגלוי בהצעות בורגיבה, ותוכן נאומו ביריחו נפל כנראה על קרקע צחיחה. הקולות המעטים שנהגו לדבר במדינות ערב בגלוי על הסדר ערבי-ישראלי נשמעו בדרך כלל בחוגים חסרי השפעה ולא מוסמכים. מאחר שבאותם ימים נהגה המנהיגות הערבית לקבל החלטות באופן קולקטיבי, נודעה לתקדים בורגיבה חשיבות רבה. באמ"ן סברו ש"אם נפריד בין דברי בורגיבה ותכניתו הקונקרטיית לבין עצם תופעת ה'הבורגיביזם' החדשה, שהיא תווית דרך אחרת, שונה וחדשה להסדר הסכסוך, הרי שהדברים לא יהיו ללא

Frankfurter Neue Presse, 5 October 1966 67

Suddeutsche Zeitung, 5 October 1966 68

69 ריאיון שקיימתי עם אורי אבנרי, תל-אביב, 23 באוקטובר 1996; מרדכי גזית לאבא אבן, ירושלים, 3 במאי 1966, סודי ביותר, א"מ, משרד החוץ, 4027/6.

השפעה. כל מי שישמיע דיבורים כאלה בעתיד – אם מנהיג ואם פובליציסט ערבי – דרכו תהיה קלה יותר, והזעזוע לתודעה הערבית של תוכנית כזו יהא חלש יותר.”⁷⁰

בין שאר הפעולות שנעשו למען בורגיבה הייתה היזמה להציג את מועמדותו לפרס נובל לשלום. בחודשי כהונתה האחרונים של גולדה מאיר כשרת חוץ, ובייחוד בימי כהונתו הראשונים של אבא אבן כיורשה בתפקיד, עשה משרד החוץ מאמצים להמליץ לוועדת פרס נובל לשלום על מועמדותו של בורגיבה לשנת 1966, באמצעות שאול בר-חיים, מנהל מחלקת המזרח התיכון, אברהם הרמן, השגריר בווינגטון, ופרופ' נתן רוטנשטרייך מהאוניברסיטה העברית. את ההמלצה העביר לוועדת הפרס גורם שלישי, פרופ' קלמון, רקטור אוניברסיטת ברזיל. בר-חיים הסביר שהמלצה ישראלית ישירה הייתה מביכה את בורגיבה בעולם הערבי, לכן הוחלט לנקוט דרך זו, ואחר כך להעביר לנשיא התוניסאי את המסר שישראל היא שיזמה את המהלך למענו. היה ברור בזמנו שסיכוייו של בורגיבה לקבל את הפרס קלושים, בגלל תגובת העולם הערבי, וגם בשל העובדה שהפרס ניתן למגשימי תהליך שלום ולא למציעי פתרונות.⁷¹

בראשית שנת 1966 יזמה ממשלת ישראל מהלכים חשאיים מעשיים להתקרבות אל בורגיבה ולבעלי בריתו. המגעים עם בורגיבה ועם בנו, שר החוץ, היו עקיפים ונעשו באמצעות אלכס איסטרמן, אשר גם נפגש עם השגריר מסמודי בפריס ועם שגריר תוניסיה בלונדון. בו בזמן נרקמו מגעים ישירים עם מסמודי ביזמת וולטר איתן, שגריר ישראל בפריס, בתיאום עם המוסד. משרד החוץ והמוסד טרחו להעלים מאיסטרמן את מגעי איתן-מסמודי הישירים, כדי להשאירו מחוץ לתמונה בנושאים רגישים, אם כי אין לשלול על הסף שהוא היה מודע להם.⁷² מרדכי גזית, סמנכ”ל משרד החוץ, דיווח כי “אין איסטרמן יודע על קשרינו עם מ’ [מסמודי] ועל אף כל מאמצי לשכנעו בדרכים שונות ומבלי לגלות התמונה כי עליו לשמור על קשריו ברמה של ב’ [עם הנשיא בורגיבה ובנו] לא נתקבלו הדברים על דעתו, שכן הנו רואה סכנה להמשך קשריו עם ב’ דווקא אם לא יקיים פגישה עם מ’”. אולם ככל שהקשרים בין הגורמים הישראליים למסמודי הלכו והתהדקו, הבהיר בר-חיים ללשכת שר החוץ ש”דעת ‘המוסד’ היא כי הכרחי לנתק את איסטרמן ממכלול מגעינו עם תוניסיה. היחסים צועדים באיטיות אך בבטחה ומגעיו של איסטרמן אין בכוחם לסייע ועשויים אפילו להפריע.”⁷³ אבן חלק על גישה זו וחשב כי כל עוד אין קשר ישיר ואלטרנטיבי לבורגיבה האב והבן, אין לוותר על שליחותיו של איסטרמן ועל קשריו

70 הצהרת בורגיבה – מפנה בגישת הערבים לסכסוך ערב-ישראל, מתוך סקירת אמ”ן, מחקר מ-4 במאי 1965, א”מ, משרד החוץ, 1701/5.

71 שאול בר-חיים לאברהם הרמן, ירושלים, 20 באוקטובר 1965, א”מ, משרד החוץ, 3549/2; לסקר (Israel, Laskier, לעיל הערה 2), עמ’ 100.

72 מרדכי גזית, סמנכ”ל משרד החוץ, לוולטר איתן, מברק סודי/לנמען בלבד (בהול), ירושלים, 20 במאי 1966, א”מ, משרד החוץ, 4027/6.

73 בר-חיים למשה רביב (המזכיר המדיני בלשכת שר-החוץ), סודי, לנמען בלבד, ירושלים, 4 בדצמבר 1966, א”מ, משרד החוץ, 4027/6.

המיוחדים והממושכים עם השניים. לעומת זאת, הסכים אבן שהקשר עם מסמודי חייב להתנהל רק באמצעות איתן, ושיתופו של איסטרמן בקשר זה מיותר.⁷⁴

נראה כי בדצמבר 1966 או ינואר 1967, בלחצי המוסד והמחלקה למזרח התיכון במשרד החוץ, נבצר מאיסטרמן לדון עם מסמודי בנושאים ישראלים, והדיונים הצטמצמו רק ל"נושא היהודי", כלומר לנושאים הקשורים בחופש התנועה ובמעמד של יהודי תוניסיה. מאוחר יותר הביע איסטרמן את תסכולו בנדון לפני פרופ' אריה טרטקובר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בישראל, שניסה לברר את הבעיה במכתב ששלח לסמנכ"ל משרד החוץ. מכתבו הופנה לראש המוסד, וזה דרש מנציגו לנזוף באיסטרמן על "שלא נהג כשורה בהכניסו לסוד את טרטקובר".⁷⁵ אף על פי שהקשר בין מסמודי לאיסטרמן בנושאים ישראלים לא התקיים עוד, הוסיפה ישראל לגייס את איסטרמן לשמירת הקשר עם הבורגיבאים.

אילו נושאים ויזמות הועלו במגעים החשאיים? ידוע על ארבעה מרכיבים בקשרים הללו. הראשון היה המרכיב הפוליטי. ישראל הבהירה לתוניסאים כי היא מעריכה מאוד את קריאת התיגר של בורגיבה על הנאצריזם, גם אם היא מתנגדת להחלטות שהחליט האו"ם לפני 1949, שעליהן השתית את הצעת השלום שלו. במרס 1966, בפגישה בתוניס עם הנשיא בורגיבה ועם בנו, אמר איסטרמן כי שר החוץ אבא אבן הסמיך אותו להלל את בורגיבה על הצהרותיו, "אשר בעצם פתחו את הדלת למאמץ מדיני בגישה חדשה לשלום ולפיוס בין מדינות ערב במזרח התיכון לבין ישראל – דבר שעשוי להביא לתום המדיניות הדמגוגית, המסיתה והבלתי־מתפשרת של נאצר שביקש להוביל למלחמה ערבית לשם השמדתה של מדינת ישראל". בורגיבה אמר לאיסטרמן שמנהיגים ערבים רבים יודעים שדעותיו מבוססות, אבל אין להם האומץ לתמוך בו, כי הם עדיין חוששים מ"הפיקציה של הכוח הנאצריסטי". אולם הוא היה משוכנע שבעתיד הם יחשבו כמוהו ויבינו שקם דור חדש המתחיל לראות את הריקנות, העקרות והסכנות הטמונות ביומרות ובשאפתנות של נאצר, ושחובה להירתע מהרפתקאות מיותרות. הוא הוסיף כי ישראל, כמו תוניסיה, חייבת להפגין סבלנות וזהירות מרבית. עדיף להרוויח זמן ולהניח לרעיונות שהוא הביע לשקוע לאטם באורח המחשבה הערבית. איסטרמן חש בתיעוב הרב שהפגין בורגיבה כלפי נאצר, כאשר אמר נשיא תוניסיה על עמיתו המצרי:

הוא למעשה כורה את קברו שלו. די אם נראה מה קרה לו בשנים האחרונות. הוא הקים מעין קהילייה מאוחדת [קע"ם], אך לאן היא הגיעה? הרי היא קרסה. [...] הוא ספג מפלה בתימן. יש לו אויבים בכל המדינות במזרח התיכון [...] הקולונל [נאצר] ואלו התומכים בו [...] מוכנים לקעקע כל רעיון חדש וכל עשייה חדשה

74 בר-חיים לאלוף הר-אבן ("המוסד"), ירושלים, 9 בדצמבר 1966, סודי ביותר, לנמען בלבד, א"מ, משרד החוץ, 4027/6.

75 תזכיר בכתב ידו של מאיר עמית, לשכת ראש "המוסד", 18 בפברואר 1968, א"מ, משרד החוץ, 4193/27.

אשר אנשים כמוני מציעים ופועלים על פיה כדי להביא את העמים הערביים אל מדיניות של שלום וקידמה.⁷⁶

במסגרת המגעים עם התוניסאים עשה הצד הישראלי מאמצים לרקום קשרים חשאיים בין בורגיבה לראש ממשלת ישראל. בתיאום עם אבא אבן ולוי אשכול, ניסח בר-חיים טיוטת איגרת שראש הממשלה היה אמור לשלוח לנשיא תוניסיה. במזכר פנימי של משרד החוץ צוין כי הטיוטה נוסחה "בסגנון המחמיא בהתחשב עם מנטאליות המקבל".⁷⁷ האיגרת נגנזה מסיבות שאינן ידועות, אך הנושאים הפוליטיים שהיא עוסקת בהם משקפים את הלך הרוחות של אותה תקופה. היא מאשרת שהפגישות עם מסמודי נערכו ביזמת ישראל, מציגה את בורגיבה כמנהיג פרגמטי בעל תפיסת עולם מציאותית בנוגע לסכסוך הערבי-ישראלי ולמדיניות פנים כאחד, ורומזת שישראל ותוניסיה כאחד שואפות לחבל בחתירה המצרית להשגת הגמוניה נאצריסטית בעולם הערבי. בין השאר כתוב בה:

אנו למדים מראייתך את אזורנו כאזור שבו אין מקום להשתלטות מדינה אחת על רעותה והתיימרות מצד מדינה כלשהי לזכות בהגמוניה על האחרות. אנו שותפים לראייה זו שמשמעותה כבוד מוחלט של העצמאות, הריבונות והשלמות הטריטוריאלית של כל מדינה ומדינה בכל מקום אחר. [...] הזמן שעבר מאז דברת בפעם הראשונה הוכיח לך כי יוזמתך על אף מהפכנותה מבחינת ערבים רבים ועל אף עמידתה בסתירה דיאמטרלית עם גישתם ומחשבותיהם של מנהיגים ערבים שונים בקשר לסכסוך הערבי-ישראלי לא גרמה לרעידות אדמה פוליטיות אלא הפכה ברבות הזמן חלק אינטגרלי מהטרמינולוגיה המדינית בקשר לפתרונות המוצעים לסכסוך.⁷⁸

המרכיב השני נסב סביב שיתוף פעולה כלכלי. בשיחות בין איתן למסמודי ובמפגשים של איסטרמן עם הבורגיבאים ועם מסמודי הוצגו מגוון רעיונות במטרה להגיע ליעד זה. עם זאת, התוניסאים המליצו כי יישום הפרויקטים הכלכליים על ידי ישראל ייעשה באמצעות בעלי הון יהודים במערב. כך יבטיחו עצמן תוניסיה וישראל בפני התקפות אויביהן שיטענו שהן מגיעות להסדרים פתלתלים בינן לבין עצמן. שתיהן יפיקו תועלת כלכלית מן "האלמנטים היהודיים המתאימים שאינם ישראליים".⁷⁹ מוחמד ספאר, תעשיין תוניסאי, שימש איש הקשר הישראלי בתחום "ההשקעות היהודיות". נראה שספאר לא דיווח לתעשיינים ולמשקיעי ההון התוניסאים כי ההשקעות של המשקיעים היהודים

76 A. L. Easterman to Abba Eban, London, March 1966, confidential, א"מ, משרד החוץ, 4027/6.

77 טיוטת המכתב המלווה במזכר של מרדכי גזית מ-8 בנובמבר 1966, א"מ, משרד החוץ, 4097/4.
78 שם.

79 Easterman's Conversation with Muhammad Masmoudi, London, 21 October 1966, א"מ, משרד החוץ, 4097/4.

הפוטנציאליים שהוא מייצג הן בעצם בהשראה ישראלית, משום שהיה חיוני להסתיר את מעורבותה הישירה של ישראל. על פי המקורות הישראליים שקיימו קשרים עם ספאר, מתברר שהוא היה חבר אישי של בורגיבה ומסמודי, ולפני 1955 לחם במחתרת האנטי-קולוניאלית. הקשר בין ישראל למסמודי ולספאר נגע לתכניות השקעה, שזכו לברכתו של בורגיבה: הקמת בית מלון במהדיה שבמזרח תוניסיה, בשותפות עם ספאר מצד אחד ועם חברה משותפת שבבעלות הברון אדמונד דה-רוטשילד וישראל מצד אחר; הקמת בית מלון בעיר תוניס במסגרת אותה שותפות; השתתפות בהקמת מפעל לייצור זכוכית; השתתפות בהקמת מפעל לשמרים; ומשא ומתן לחתימה על חוזה לקבלת אשראי לזמן בינוני, ביזמה ישראלית, עם חברה בריטית ידועה, Charles Clore & Company, שמכרה ציוד לבתי מלון.⁸⁰

התיירות הצטיירה כמרכיב חיוני שליש בקשרים האלה. תוניסיה לא הסתירה את רצונה להרחיב את התיירות אליה. כבר בסוף כהונתה כשרת החוץ דחקה גולדה מאיר בשגריר ישראל בווינגטון לגייס תמיכה יהודית אמריקנית ברעיון להוסיף את תוניסיה לרשימת האטרקציות התיירותיות שבהן יבקרו חברי הקהילה היהודית בארצות הברית. משרד החוץ פנה להרמן ואמר שאם יעלו המאמצים האלה יפה, תמצא ישראל דרך להודיע לתוניסאים שהיא יזמה את הפעילות הזאת כמחווה של רצון טוב. המגעים מאחורי הקלעים בין ישראל לתוניסיה בנושא זה צברו תאוצה מאז 1966. כמה ארגוני תיירות וקבוצות תיירים מארצות הברית אכן הגיעו לתוניסיה בקיץ 1966, או אף לפני כן. גם איסטרמן הודיע לבורגיבה, האב והבן, שישראל מוכנה להציע את מיומנויותיה בתחומי התיירות, וכי המגמה המתפתחת בקרב יהודים במערב ובעיקר בקרב יהודי ארצות הברית לנסוע ברחבי העולם יכולה להשתלם כספית לתעשיית התיירות התוניסאית.⁸¹

הרביעי ברשימת המרכיבים הללו היה הסיוע לפיתוח חקלאי. כפי שציין איסטרמן בשיחותיו עם בורגיבה הבן, ישראל ידועה בתחום החקלאות המודרנית שהיא פיתחה, וכבר הקנתה את הניסיון והטכניקות שלה לכמה וכמה מדינות חדשות באפריקה. ממשלת ישראל, אמר, מוכנה ומזומנה להעמיד אותם לשירותיה של תוניסיה.⁸² נושא הסיוע שהגישה ישראל מאז שנות החמישים המאוחרות למדינות המתפתחות בעולם השלישי לכינון תשתית חקלאית מודרנית – בלט בשיחות שניהלו איתן ומסמודי.

לא ברור אילו פרויקטים, להוציא "התיירות היהודית", יצאו אל הפועל בשלב זה. אף על פי שאין לשלול שהמגעים הישראליים-התוניסאיים נמשכו עד שלהי שנות השישים וראשית שנות השבעים, הרי בקיץ 1967 השתנה האקלים הפוליטי במזרח התיכון מן הקצה אל הקצה ומנע שיתוף פעולה מעשי. תוניסיה חידשה בינתיים את יחסיה הדיפלומטיים עם מצרים בשל הצורך לבטא סולידריות בין-ערבית בעקבות מלחמת ששת הימים. בעיתוני

80 תזכיר ללא תאריך, א"מ, משרד החוץ, 4097/4.

81 לסקר (Israel, Laskier, לעיל הערה 2), עמ' 100.

82 שם.

מפלגת השלטון התפרסמו מאמרים שקראו לסייע למדינות ערב למחוק את התבוסה הגדולה במלחמה. מקצתם עודדו את הגברת כוחו של אש"ף במאבק נגד ישראל, נוסח מלחמת ה-FLN האלג'ירי בקולוניאליזם הצרפתי. אולם גם מאמרים בעיתונות התוניסאית שהטיפו לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי בערוצים מדיניים זכו לייצוג נאות: הם צידדו בתהליך מדיני ערבי שיחתור להבנה עם ישראל כדי להוכיח למדינות התומכות בה עד כמה הערבים שואפי שלום. הם ביקשו לחשוף את פניה האמתיים של ישראל כמדינה המוליכה מדינות אלו שולל בנימוקים ביטחוניים חסרי שחר להצדקת השתלטותה על טריטוריה ערבית: ברגע שיפנו הערבים את פניהם לשלום תמורת ויתורים טריטוריאליים, תשיב ישראל את פניהם ריקם. כך כתב *L'Action* ב-30 באוגוסט 1967 בעת ועידת הפסגה הערבית בח'רטום:

[יש] לנצל את ההזדמנות האחרונה הזאת כדי לשפר את מצב הערבים במאבק הדיפלומטי הממשמש ובא ולהבטיח כבר עכשיו את הניצחון הסופי, משום שהבחירה בשלום פירושה שלילת הטיעון המרכזי של התעמולה הישראלית. הוויתור על הסיסמאות האוויליות של "השמדת ישראל" פירושו שינוי מהותי במפת הבריתות. זניחת הקיצוניות הפשטנית פירושה התרחקות מוחלטת מן הבידוד הדיפלומטי, וכך גם ישבעו נחת אלו התומכים בנו ביותר: המדינות הסוציאליסטיות הבלתי-מזדהות והמדינות המוסלמיות המכירות בישראל. [...] [רק בדרכי שלום] נשכיל לעודד את הידידות, האהדה והכבוד של הכול. ישראל לא תוכל להישאר אטומה לפניות של התבונה ולזלזל בהחלטות האו"ם כפי שעשתה מאז 1947.⁸³

הזעזועים שפקדו את העולם הערבי בעקבות מלחמת ששת הימים עוררו מחשבות רבות אצל בורגיבה. באוקטובר 1967 הוא העביר לאיסטרמן מסר באמצעות שגרירו בלונדון. אמנם במסר גילה בורגיבה הבנה להחלטת ישראל לתקוף את מצרים, סוריה וירדן בגלל שיקולים בטחוניים, אך הוסיף כי לא יהיה פיוס במזרח התיכון כל עוד ישראל טוענת "what we have conquered we hold". גישה בלתי מתפשרת מעין זו אין בה כדי לסייע למי שמבקשים, כמוהו, להשפיע על העולם הערבי שיכיר בישראל. לדעתו, אם תיזום ישראל מדיניות אזורית גמישה ותפגין את נכונותה לשנות את גישת ה"אף שעל" שלה, יהיה בכך יתרון עצום. אם תשנה ישראל את ההצהרות האלה, יינתן לו משהו קונקרטי שבעזרתו הוא יוכל לקדם את מדיניותו הפייסנית. הנשיא התוניסאי חש שאין הערכה ממשית, לא בישראל וביהדות העולם וגם לא במדינות ערב, לקריאתו לעולם הערבי לחדול ממצב המלחמה באזור ולעבור לדו-קיום בשלום. בתונים העריכו כי המהות הפוליטית של דעותיו המוצהרות של בורגיבה הייתה למעשה הכרה דה-פקטו בישראל, עד אשר יהיה אפשר לכוון יחסים קבועים רשמיים. לדעתו של בורגיבה, ישראל אינה

תומכת בו במידה מספקת, משום שהיא סבורה שתוניסיה היא מדינה קטנה ולא עשירה ולפיכך אין להודעותיו משקל של ממש. בורגיבה סבר כי זו הערכה שגויה. באשר למדינות ערב, לטענתו הרושם שהשאירה התערבותו על העולם הערבי עמוק ממה שניתן לשער. בגלל תבוסת הערבים במלחמת ששת הימים, הצהרותיו עשויות לצבור בהדרגה משקל אצל המנהיגים הערבים, ואלו יציבו אותן באופן קבוע לעמים הערביים כדרך המציאותית והמעשית היחידה ביחס לישראל שיכולה להשפיע גם על רווחתם שלהם. אלא שאירועי יוני 1967 ואבדן הטריטוריות הרתיעו את מנהיגי מדינות ערב מלנקוט צעדים גלויים ואמיצים. אין הם מוכנים עדיין לצאת בגלוי בהצהרות דומות לאלה של בורגיבה בגלל תבוסתם של הסורים, המצרים והירדנים וההשפלה שבאה בעקבותיה. מנהיגי העולם הערבי, כתמיד, הוסיפו להישען על ההמונים הלא-משכילים לשם קבלת תמיכה פוליטית מתמשכת. קל היה לגנות את תומכיו של בורגיבה כבוגדים בעולם הערבי. לכן לדעתו הוא מוסיף להיות בודד במערכה ואינו זוכה בתמיכת המנהיגים הערבים המתונים.⁸⁴ לדעת בורגיבה, מאחר שלא נותרו לו הרבה אפשרויות וכדי שלא לסכן את מדיניותו כולה על ידי נקיטת צעדים טרם זמנם, הוא נאלץ לשקול בזהירות מרבית כל הצעה להמשך המגעים עם ישראל בעתיד הנראה לעין. בד בבד האמין בורגיבה כי למען איחוי הקרעים בעולם הערבי נאצר חייב להתפטר מתפקידו, אף על פי שהיה משוכנע שמצרים לא רצתה במלחמה הזאת. בריאיון שהעניק ל-*Le Figaro* בראשית אוקטובר 1967 אמר כי הפגנת השרירים של קהיר מול ישראל במאי 1967 אכן הייתה יכולה להניב לנאצר ניצחון פוליטי, בעת שקרנו של הנשיא המצרי הייתה בירידה, לולא ההחלטה לאסור על אוניות נושאות דגל ישראלי או מובילות לישראל חומרים אסטרטגיים לעבור במצרי טיראן. סגירת המצרים הובילה למלחמה והעלתה את נאצר על מסלול התרסקות. שגיאה נוספת של המנהיגות הערבית, לדעת בורגיבה, הפעם בעקבות המלחמה, מקורה בעמדות הנוקשות שהתקבלו בוועידת הפסגה בח'רטום שהתכנסה בין 23 באוגוסט ל-3 בספטמבר 1967. במקום להציג את הסיסמאות "לא לשלום", "לא למשא ומתן עם ישראל", "לא להכרה בישראל" – הם יכלו לשלוף את "קלף השלום" ואז לא היו משחקים לידיה של ישראל שהשכילה להציג את הערבים כסרבני פיוס ובכך חיזקה את אחיזתה באדמות הכבושות.⁸⁵ אולם בניגוד לתחזיותיו של בורגיבה, הצליח נאצר לשרוד כנשיא מצרים עד מותו בספטמבר 1970. אמנם ישראל הוסיפה לנסות לקיים מגעים עם התוניסאים בערוצים שונים, אך היא כבר לא ראתה בבורגיבה גורם חשוב שניתן להפעילו בנושא הסכסוך הערבי-ישראלי, משום שבדידותו בעולם הערבי גדלה ואפסו האפשרויות שיוביל קואליציה אנטי-נאצריסטית ואנטי-סורית רחבה ככל האפשר אחרי 1967. חרף ההתלהבות הראשונית מיזמות השלום של בורגיבה בשנים 1965–1966, ישראל ויהודי התפוצות

84 Easterman's Report on Meeting with Tunisia's Ambassador to Britain, 27 October 1967 (עותק הועבר למאיר עמית ונחום קינן מ"המוסד"), א"מ, משרד החוץ, 4097/4.

85 Yves Cuau, "Interview avec Bourguiba", *Le Figaro*, 7-8 Octobre 1967

במערב, וכן הגרמנים, האמריקנים, הצרפתים והבנק העולמי, לא מיהרו להעניק לבורגיבה את האשראי הפיננסי בסך 500 מיליון דולר שנדרש להשיק את "תכנית הפיתוח הארבע שנתית" במישורים – הכלכלי, החקלאי, התיירותי והתעשייתי.⁸⁶ משרד החוץ הישראלי קיבל דיווחים מפורטים מהצרפתים שעל אף יציבותו של השלטון התוניסאי, החל בורגיבה להתרחק מניהול ענייני המדינה ושקע בחלומות גדלות. מצב בריאותו התערער ועייפותו ניכרה במעשיו ובצמצום לוח הזמנים שלו; חלק ניכר מסמכויותיו בתחום הכלכלי הועברו לאחמד בן-סלאח, האישיות בעלת ההשפעה הרבה ביותר בתוניסיה.⁸⁷ יש להוסיף ולומר כי בורגיבה כבר לא היה המדינאי הערבי היחיד שדגל בפתרון של שלום ודו-קיום. ב-1968 החל חוסיין מלך ירדן לאמץ קו מדיני התומך בגלוי בדו-קיום. היזמות המדיניות מאז נובמבר 1967 ליישם את החלטת האו"ם 242, הקוראת לפינויים של כוחות צה"ל מהשטחים הכבושים תמורת שלום צודק ובר-קיימא בין ישראל לעולם הערבי והכרה בריבונות ישראל, אמנם נכשלו בטווח הקצר; אך ההחלטה הסירה כמעט כל אפשרות לפתוח במשא ומתן ברוח תכנית החלוקה של שנת 1947, כפי שהציע בורגיבה, והגבירה את הפוטנציאל לדיאלוג במזרח התיכון על בסיס מציאותי יותר. לבסוף, אף שהפגין רגשי אהדה לפייסל מלך סעודיה במאבקו נגד נאצר והוסיף להחרים את הליגה הערבית ומוסדותיה, הצטייר בורגיבה בישראל, החל ב-1969, כמי שאימץ עמדה הרפתקנית התומכת במאבקו של הארגון הפלסטיני "אל-פתח" נגד ישראל.⁸⁸

בפגישה שהתקיימה בין איסטרמן לבורגיבה בז'נווה ב-2 במרס 1968, ושתואמה מראש עם שר החוץ אבא אבן, מתח נשיא תוניסיה ביקורת קשה על ישראל, משום שסבר כי לאחרונה היא נוטה להישען על נאצר כדמות הערבית העיקרית שעמה יהיה אפשר לשאת ולתת על שלום. לדעתו, צעד שגוי זה יש בו כדי לשרת ולחזק את מעמדו המידרדר של נשיא מצרים ולהחליש את ההתנגדות העממית והפוליטית הנרקמת נגדו. הוא סבר שנאצר אינו מסוגל לספק את הסחורה, משום שבאופיו הוא חסר מצפון ולא ניתן לסמוך עליו. גם אם יאות לשאת ולתת על שלום ברוח החלטת האו"ם 242, הוא לא יוכל לקיים את הבטחותיו. אין ספק שנאצר ינסה לסובב את ישראל בכחש ויתכחש לכל הסכם לאחר שיחתום עליו, ובעת שהדבר יתאים למטרותיו. נוסף על כך, הוא גם יבגוד בעולם הערבי, כפי שעשה לא פעם בעבר. בורגיבה תקף את המלך חוסיין על שקשר את גורלו עם הנשיא המצרי כחלק ממאמציהם המשותפים להחזיר לעצמם את האדמות הכבושות. הוא סיפר לאיסטרמן שבשיחותיו עם המלך השמיע באוזניו את הערכתו שאם ימשיך חוסיין להניח לעצמו להיגרר אחרי נאצר ובעלי בריתו, ישקע בצרות גדולות יותר מבית ומחוץ כאחד.

86 שמשון ארד (שגריר ישראל בהאג), ליעל ורד (מנהלת המחלקה למזרח התיכון), שמור, 31 בינואר 1969, א"מ, משרד החוץ, 4193/29.

87 אריה לוין (שגרירות ישראל בפריס) למחלקת מזרח תיכון, למחלקת החקר ול"מוסד", 29 ביולי 1969, סודי, א"מ, משרד החוץ, 1701/6.

88 שם.

בורגיבה אף הזהיר את חוסיין שאם ייכנע ללחצי נאצר ועצותיו, שלא לכרות ברית שלום עם ישראל, הוא יסכן לא רק את מעמדו ואת עתיד מדינתו אלא יבודד עצמו ממדינות ערב המתונות ומדעת הקהל בארצות אלו, אשר כבר נמאסו עליהן ההרפתקאות הצבאיות הרוות האסון של המשטר המצרי.⁸⁹

כפי שלא היסס לומר דברים בוטים על ישראל ועל ירדן ביחסן אל נאצר, כך גם לא חסך את שבט הביקורת שלו ממנהיגי העולם המערבי. הוא טען, בהאשימו אותם, שראייתם את נאצר כפרטנר למשא ומתן עם ישראל היא שגיאה חמורה, וכי הזרמת הסיוע הפיננסי למצרים מארצות הברית ואירופה, שנעשתה מתוך ראייה זו, הייתה מעשה טירוף. מסקנתו היחידה הייתה שהמשימה להחליף את נאצר בכוחות חדשים חיונית וחייבת להתבצע מהר ככל האפשר. רק כוחות חדשים ומתונים יותר יהיו מוכנים ומסוגלים יותר, ואף כנים יותר – בהתייחסותם לאינטרסים המצריים – להסכים לשאת ולתת עם ישראל. שנאת בורגיבה לנאצר הייתה כה עזה עד שהאמין כי עדיף לגנוז כל יזמת שלום ישראלית-ערבית ולא להשתיתה על מגעים עם מצרים. בדומה לישראל, הביע בורגיבה דאגה עמוקה מהתעצמות ההשפעה הסובייטית במזרח הים התיכון, שאפשר אותה במידה לא מבוטלת שיתוף הפעולה בין ברית המועצות למצרים. עם זאת, הוא האמין כי תהליך נפילתו של נאצר ישכנע את הסובייטים להפנות לו עורף ללא היסוס. הוא סבר שהסובייטים ריאליסטים ואינם נוטים לתמוך במשטרים חלשים, מטים ליפול.⁹⁰

אחרית דבר וסיכום

היעדרותו של נשיא תוניסיה מן ההלוויה של נאצר בספטמבר 1970 המחישה שהסלידה הבורגיבאית מההנהגה המצרית נותרה בעינה. הפמליה התוניסאית שהשתתפה בהלוויה הייתה מצומצמת בהשוואה לפמליות של המנהיגים הערבים האחרים. היו בה ראש הממשלה אל-באהי א-לאדע'ם, אשת הנשיא ואסילה בורגיבה ושר החוץ מחמוד מסמודי. גם באיגרת התנחומים לאנואר אל-סאדאת חסך בורגיבה במילים. הוא הביע את צערו על מות "האח" והקדיש שורה אחת להשתתפות העם התוניסאי באבלו הכבד של העם המצרי.⁹¹ בחודשים מאי-ספטמבר 1973 חידש בורגיבה את קריאתו לפיוס ערבי-ישראלי על בסיס החלטות האו"ם, ורמז שלא ישלול פגישה עם "אישיות ישראלית סמכותית" לדון בסוגיה זו. בראשית יולי 1973 הכריז שאין זכות קיום לממלכת ירדן, וקרא לפסגה ערבית שתדון בכינון מדינה פלסטינית על אדמתה. עמדתו הייתה כי "אין שום דבר בהיסטוריה הקרוי מזרח ירדן. ירדן הוא שם של נהר בלבד. עם כל ההערכה שלי למלך חוסיין, אני טוען שמזרח ירדן היא ישות מלאכותית".⁹² לקראת סוף אותו חודש הציע למדינות ערב

89 דו"ח איסטרמן, ז'נבה, 2 במרס 1968, א"מ, משרד החוץ, 4193/27.

90 שם.

91 *La Presse de Tunisie*, 28-29 Septembre 1970

92 אל-נהאר (ביירות), 6.7.1973.

להכיר בישראל ומתח ביקורת על ה"מקסימליסטים" המסרבים להודות בקיומה, ועל ידי כך מכרסמים במעמדו של העם הפלסטיני. לדעתו, הערבים חייבים להכיר כי ליהודים הוענקה מולדת בתוקף החלטה בין-לאומית. בה בעת תקף בורגיבה את ממשלת גולדה מאיר שהתנגדה למדינה פלסטינית "מגבול ישראל ב-1947 ועד רבת-עמון".⁹³

עם פרוץ מלחמת אוקטובר 1973 תמך בורגיבה במתקפה המצרית-סורית על ישראל, וכאשר שיגרו מדינות ערב לחזית את חילות המתנדבים, שלח גם הוא לוחמים תוניסאים ונפגש אתם ערב צאתם למזרח התיכון כדי לעודדם. בו בזמן שלח לנשיא ארצות הברית איגרת ובה מחאה על הסיוע המסיבי שהעניקה וושינגטון לישראל בעיצומה של המלחמה, מהלך שעלול לפגוע לדעתו באינטרסים האמריקניים באזור.⁹⁴

בפסגה הערבית שהתקיימה באוקטובר 1974 ברבאט נוצרה מציאות חדשה בעולם הערבי. בהחלטותיה נקבע כי אש"ף הוא הנציג הלגיטימי היחיד של העם הפלסטיני ונתקבל הנוסח הקובע כי זכותו של העם הפלסטיני להקים שלטון עצמאי בהנהגת אש"ף בכל חלקי פלסטין שישוחררו. הוסכם במפורש כי שטחי ארץ ישראל שנכבשו ב-1967 צריכים לעבור לרשות הפלסטינים להקמת מדינה פלסטינית ולא להיות כפופים לירדן. בעקבות הפסגה תמך בורגיבה תמיכה מלאה במאמץ לגמד את המלך חוסיין ולחזק את אש"ף על חשבוננו, ובכך הרחיק לכת מכל יזמותיהם של המנהיגים הערבים האחרים, לרבות נשיא אלג'יריה, הוארי בומדיין.

אף שהעדיף את "הייחודיות המדינית" (state particularism) על פני התכניות הפאן-ערביות, דן בורגיבה מאז 1970, זמן מה עם מועמר קדאפי בנוגע לאיחוד תוניסאי-לובי. ב-1976 הטיח שוב באוזני המנהיגים הערבים ואש"ף את הצורך לקבל את ההחלטות שהחליט האו"ם לפני 1949. יזמת השלום המצרית-ישראלית מאז נובמבר 1977, שבוצעה חלקית דווקא בתיווכו של המלך חסן ממרוקו, קברה אחת ולתמיד את ההצעות הללו. בשנות השמונים הפגין בורגיבה סולידריות רבה עם אש"ף, והאירוניה היא שב-1982 אפשר לגוף הזה למקם את משרדיו בתוניס לאחר גירוש מלבנון – דבר שהוביל ב-1985 וב-1988 לפעולות תגמול צבאיות של ישראל בשטחה של תוניסיה. אירוניים לא פחות היו צעדי בורגיבה ב-1979, כשהסכים שמוסדות הליגה הערבית, שהייתה שנאה עליו כל כך, יועברו מקהיר לתוניס, כאשר רוב המדינות הערביות בודדו את מצרים לאחר חתימת הסכם השלום עם ישראל. אמנם הדבר לא שלל שיחות חשאיות בין ישראל לתוניסיה בשנות השבעים והשמונים, אבל גם אם הן התקיימו, הן לא הניבו פירות של ממש. המדיניות האנטי-אסלאמית של בורגיבה הסתיימה בהפיכת החצר של זין אל-עבידין בן-עלי (Zayn al-Abidine Ben-Ali) ב-7 בנובמבר 1987. בעקבות הסכמי אוסלו אימץ בן-עלי

93 "בורגיבה: העם הפלסטיני עלול להיעלם כליל", הארץ, 29.7.1973. למאמר באותו נושא ראו *L'Action*, 8 décembre 1974

94 "Bourguiba a fait entendre haut et claire la voix de la Tunisie", *L'Action*, 22 Octobre 1974

את הקו המדיני המרוקני ופתח משרד אינטרסים בתל אביב, וכן אפשר לישראל לפתוח משרד כזה בתוניס. ב-1997 הוחזר ראש משרד האינטרסים התוניסאי הביתה במחאה על מדיניותו המזרח תיכונית של ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו. אולם נציג חדש, טארק אל-עוז, נשלח לתל אביב בעקבות הבחירות שנערכו ב-1999 בישראל. בינתיים נסגר שוב משרד האינטרסים של תוניסיה כאקט של סולידריות עם הפלסטינים בפרוץ האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000. בורגיבה עצמו הושם במעצר בית מ-1987 מאז הדחתו, ועד פטירתו באפריל 2000, והוא בן 97 שנה.

ב-18 במאי 2000, בכנס "יהודי תוניסיה ויחסי ישראל-תוניסיה" שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן, ציין השר לפיתוח אזורי, שמעון פרס, כי באמצע שנות השישים שימשה תוניסיה "אם פונדקאית" לרעיון הדו-קיום הערבי-ישראלי, משום שבעולם הערבי עדיין לא היו הכוחות הדרושים והמסוגלים להביא את הרעיון הזה למימוש. כפי שראינו, ברור לגמרי שמאחורי יזמת הדו-קיום הבורגיבאית הסתתרו מניעים אינטרסנטיים, אפילו ציניים. כל עוד האמין בורגיבה שהמערב, ישראל, או היהודים בעולם המערבי יהיו חוליה מקשרת בשדרוג תדמיתו כמנהיג פרגמטי מתון ויסייעו בסלילת דרכו להשגת תמיכה כלכלית מערבית לפיתוח ארצו, הוא הוסיף לשווק את יזמתו לשלום ישראלי-ערבי. אולם כאשר התברר לו כי חל כרסום במעמדו והוא נשאר בודד בזירה הבין-ערבית, אותה בורגיבה על כוונתו לסגת מתמיכתו בשלום מזרח תיכוני. כאמור, מאז שנות השבעים נטש בורגיבה את יזמתו לגמרי, הגביר את תמיכתו באש"ף, וסייע בהעמקת בדידותה של מצרים בעקבות יזמת סאדאת-בגין. לעומת זאת, אין צל של ספק שבהצהרותיו ביריחו ב-1965, בנאומיו, ובראיונות שהעניק לעיתונאים מאז, פתח בורגיבה סדק בחשיבה הערבית, וכך נוצר תקדים שאפשר למנהיגים ערבים בשנים מאוחרות יותר לדון ביתר חופשיות בסוגיה ששמה ישראל. לכן, בפרספקטיבה של למעלה משלושים וחמש שנים מאז, הצהרות הפיוס לא הפכו לקוריוז חסר משמעות.⁹⁵ אם ניתן לייחס ציניות מסוימת לחלק מכוונותיו של בורגיבה, מן הראוי לציין שגם ישראל נהגה בציניות כלפיו. ההתלהבות מהנשיא התוניסאי לא תמיד נבעה מן השיקול שמנהיגי תוניסיה יהיו לחיל החלוץ בניסיון לפתור את בעיית הסכסוך הערבי-ישראלי. ייתכן שאישים מסוימים, כגון שר החוץ אבא אבן, אכן ראו בבורגיבה גורם חיובי בפתרון הבעיה. אולם בממסד הפוליטי והדיפלומטי הישראלי ראו בו רבים זרז שיאגד סביבו מנהיגים ערבים נוספים נגד השאיפות הפאן-ערביות של מצרים ושל המשטרים הרדיקליים בדמשק, בבגדד ובאלג'יר, ורצו שיסייע בנטרול כוחם. בדומה למצב בעולם הערבי, לפני מלחמת ששת הימים לא חשבו מעצבי המדיניות בישראל ברצינות על שלום כולל ומהיר או על פתרון הבעיה הפלסטינית הסבוכה. הם, כמו בורגיבה, ידעו כי הסכסוך במזרח התיכון עמוק ובלתי פתיר בטווח הנראה לעין.

נספח 1

מפגש של אחמד מסטירי משגרירות תוניסיה בווינגטון ואריה אילן מהמשלחת הישראלית באו"ם

ז' בניסן תשי"ז

8 באפריל 1957

אל: מר דניאל לוין, מחלקת אסיה-אפריקה

מאת: אריה אילן, נציגות ישראל באו"ם

הנידון: שיחה עם אחמד מסטירי מהשגרירות התוניסאית בווינגטון

מר מסטירי [שר המדינה לענייני משפט דאז במשטרו של חביב בורגיבה] מייצג את תוניסיה בוועדה הרביעית של העצרת [באו"ם] וכעת הוא שוהה בניו-יורק בגלל ועידת SUNFED¹.

בזמן העצרת הרגשתי שהוא מחפש את היכרותי, ובסופו של דבר נפגש עם מר הררי² ואכל אתו [ארוחת] צהרים. לפני שבוע ניגש אלי ופתח בשיחה. הזמנתי אותו לארוחה ושאלתיו אם הוא מעדיף להיפגש בהזדמנות זו באו"ם, או מחוצה לו. תשובתו הייתה: "הייתי מאוד מעדיף, אם אפשר להיפגש באיזה שהוא מקום מחוץ לאו"ם".

לפני שאתחיל לדבר על תוכן שיחתנו, ברצוני להדגיש נקודה אחת שלדעתי הנה חשובה, ואולי כדאי שתמסור עליה למנכ"ל³.

בהתחלת השיחה מסטירי הדגיש שכל הדעות שהוא עומד להביע הנן פרטיות, חוץ מבקשה אחת, שנתבקש למסור על ידי השגריר, בכל לשון של בקשה, אנשי הצמרת [השלטונית] בתוניס, ובאופן מיוחד בורגיבה, יהיו אסירי תודה אם ממשלת ישראל, בהכרזותיה, לא תהיה משתמשת במושג "איבה ערבית" (Arab hostility), אלא איבה מצרית, ירדנית וכו'. אין לנו שום סיבה להזדהות עם מדיניות נאצר כלפי ישראל, אבל על ידי שימוש כל כך כללי, כאיבה ערבית, דעת הקהל בתוניסיה נאלצת להזדהות עם נקודת המבט הערבית המאוחדת. על ידי הכרזות מסוג זה, אתם דוחפים אותנו, נגד רצוננו, לסולידאריות עם נאצר ולרגש איבה כלפי ישראל, נגד הרגשתנו.

- 1 גוף פרטי בין-לאומי המסייע בשיווק פירות וירקות באיכות גבוהה של חקלאים מארצות שונות.
- 2 יזהר הררי: ח"כ מטעם המפלגה הפרוגרסיבית שהייתה חלק מממשלת ישראל ויועץ של ראש הממשלה דוד בן-גוריון בענייני מדיניות חוץ.
- 3 הכוונה למנכ"ל משרד החוץ, וולטר איתן.

[....] בשיחתו עם חבר הכנסת הררי, מדובר היה על אפשרות החלפת ביקור בלתי רשמי של נציגים ישראלים ותוניסאים. תשובת שגריר תוניסיה בווינגטון, הייתה שזה רעיון טוב, אבל יש עוד לחכות למועד יותר מתאים. מאידך, הוא לא בטל את האפשרות של הזמנות לסטודנטים תוניסאים להשתלמות בישראל, כל עוד שזה יעשה בלי פרסומת. (תשובתו באה כתגובה על שאלתי שהייתה כללית ומסתייגת).
הוא הזכיר שמדיניות בורגיבה היא לעשות את הכול, כדי למשוך מדינות כלוב, אריתריאה האיטלקית, לכשתשתחרר, וגם אל אלג'יריה ומרוקו מתוך טווח השפעתו של נאצר. התוניסאים מצפים לעזרה אמריקנית לכך, למרות שבביקורו של ניקסון לא הגיעו לשום סיכום מדיני מגובש.⁴

בברכה,
אריה אילן

מקור: גנזך המדינה/משרד החוץ, 8 / 3050

נספח 2

החלפת רשמים אמריקנית-ישראלית באשר למדיניות ארצות הברית מול המגרב בכלל ומול תוניסיה ומרוקו בפרט נוכח חימושה המסיבי של אלג'יריה על ידי ברית המועצות וכן דיון ביחסי ישראל-תוניסיה

2 בספטמבר 1966

סודי ביותר

אל: מנהל [מחלקת] מזרח תיכון [שאול בר-חיים]

מאת: נסים יעיש, וושינגטון

הנדון: תוניסיה

לבקשת הציר [בוושינגטון] נפגשתי ב-1 בספטמבר עם מר ג'ון רוט (John Root) מנהל המחלקה במחלקת המדינה המטפלת בשלושת ארצות המגרב.¹ אמנם מחלקה זו שייכת לאגף המזרח התיכון אך לא קשה היה למר רוט להבין סיבות התעניינותנו ומעקבנו אחרי המתרחש במרוקו, אלג'יריה ותוניסיה. אחרי החלפת דעות כללית על המגרב ועל ההבדלים באופי ובגישה בין ערביי המזרח התיכון לבין ערביי המגרב הבעתי כללית את סיפוקנו מתמיכת ארצות הברית במשטרים מתונים כגון משטרו של בורגיבה ושאלתי אם נכון הבינותי מהעיתונות האמריקנית שארצות הברית תכפיל את הסיוע הצבאי שלה למרוקו ותוניסיה. (הידיעה נתפרסמה כאן לפני חודש).

מר רוט השיב כי לצערו הידיעה לא נכונה כלל וכלל. נראה כי בעת הדיון בוועדה מסוימת בסנט על סיוע חוץ עשה עיתונאי "חכם" חישובים מוטעים, הוסיף סיכומים השייכים לשנים שונות, כספים שלא נוצלו ונשארו על הנייר וכו' וכו'... והגיע לסכום שנראה היה לו ככפול מהסיוע הצבאי הרגיל של ארצות הברית לאותן שתי הארצות. "האמת היא לגמרי אחרת", הוסיף מר רוט. "מחלקת המדינה חושבת שלא רק רצוי אלא חשוב ביותר כי יוגדל הסיוע הצבאי לתוניסיה ולמרוקו. עד כה הסתכם הסיוע לתוניסיה ב-5 מיליון דולר לשנה בערך. מאמציה של מחלקת המדינה להעלות את הסכום העלו תוצאות עלובות. כידוע הגביל הקונגרס במפורש את הסיוע הצבאי לכל יבשת אפריקה לסכום שלא יעלה על 25 מיליון דולר לשנה. את עיקר הסיוע מקציבים לחבש, שניות בתור, תוניסיה ומרוקו. נשארים ממש רק פירורים ליתר חלקי אפריקה. הקונגרס מסרב לאשר הרחבת התחייבויות בשטח הסיוע הצבאי ועל ידי כך ידי מחלקת המדינה והפנטגון כבולות. הדבר המדאיג את

1 מרוקו, תוניסיה ואלג'יריה.

הממשלה הן הידיעות המגיעות על הזרמת נשק סובייטי בכמויות גדולות מאוד לאלג'יריה. מדובר בטיילי SAM, במיגים 21, במפציצים קלים מצוידים בטיילי אוויר-קרקע (אמר IL-28) ובמאות טנקים. המומחים האמריקנים תוהים מה משמעות רכש עצום זה. כמויות הנשק הן כאלה שצבא אלג'יריה לא יכול לעכל אותן. מאידך, אין מבינים לאיזו מטרה עלול לשמש הנשק, שכן הוא עולה בהרבה בטיבו ומבחינת הסוגים לכל מה שאלג'יריה עלולה להזדקק במקרה של מלחמה עם "האויבים הקרובים בפוטנציה".

ברור שמרוקו ותוניסיה מודאגות מהמצב ופונות אל ארצות הברית בבקשת סיוע בציד ובנשק. והנה בא הקונגרס וכובל את ידי הממשל כך שלא נשאת ברידה אלא להשיב את פני המבקשות ריקם. "אם אתם חושבים באמת שיש לתמוך בבורגיבה ולמנוע מצב של חולשה מסוכן" המשיך מר רוט, "אדרבא, תעזרו לנו לשבור את ההתנגדות הקיימת להגדלת הסיוע". לשאלתי מאילו חוגים תלוי הדבר, השיב בן שיחי, כי המפתח בידי ועדת החוץ של הסנט ורק באופן משני בידי ועדת ההגנה.

דבריו של מר רוט נתנו לי הזדמנות טבעית למלא את מצוותכם ולספר על פעילותנו בשטח התיירות, פרס [נובל] לשלום וההשקעות. מר רוט הקשיב בתשומת לב רבה. הרושם שלי שהוא לא ידע כלל על פעילותנו בשטח זה. אמר שהוא רואה שטח לשיתוף פעולה בין מחלקת המדינה לבינינו בנושא, כי נראה לו שיש לנו אינטרס משותף בכך. דיבר בשבחו של בורגיבה ושל תוניסיה בכלל שהגדירה כ"ישראל של המגרב". אפילו אם ייעלם בורגיבה מהבמה אין ספק שקיימת שכבה רחבה של אינטליגנציה, פוליטיקאים, פקידים וכיוצא בזה שימשיכו בקו הנבון שהוא מתווה שכן אין זה "שיגעון" של איש אחד כי אם השקפת עולם המשותפת לרבים בתוניסיה. לבסוף חזרנו שוב לעניין הנשק הסובייטי הניתן לאלג'יריה. רוט אמר שהם לא מבינים מה מטרת הסובייטים במה שנראה כאגירת נשק באלג'יריה.

ברור כי הסובייטים חידשו את אמונם באלג'ירים אחרי תקופה של קרירות בעקבות הדחתו של [הנשיא אחמד] בן-בלה. לסובייטים שלושה מרכזי אספקת נשק באפריקה: אלג'יריה, מצרים וסומליה. אלה נראים כקרשי קפיצה ללב אפריקה בדרך היבשתית [...]

בברכה,

נסים יעיש

מקור: גנזך המדינה / משרד החוץ, 6554

נספח 3

שיחה בין דב ינון משגרירות ישראל בארצות-הברית למר צימרמן משגרירות ארצות הברית בתוניסיה על מדיניותו של בורגיבה באשר למדינת ישראל ולסכסוך במזרח התיכון

סודי

4 באוקטובר 1966

אל: מנהל מחלקת החקר, המשרד ירושלים

מאת: דב ינון, השגרירות וושינגטון

1. בשיחה עם מר צימרמן¹ משגרירות ארצות-הברית בתוניסיה, שאלתי אותו איך הוא מסביר את הפסקה הפלשתינאית הקיצונית בהודעת [המלך הסעודי] פייצל-בורגיבה. הנ"ל הסביר את גישתו של בורגיבה כלפי נאצר, פייצל וישראל כדלקמן:

א. עיקר עניינו של בורגיבה במאבקו עם נאצר הוא לשחרר את מדיניות החוץ של תוניסיה מלחצים נאצריים ובמיוחד לשיבוש יחסי תוניסיה עם המערב. כדוגמא ישמש המשבר ביחסים הערביים עם גרמניה המערבית. מר צימרמן ציין שאין להתעלם מהעובדה שתקיפותו של בורגיבה היא שאפשרה למספר מדינות ערב צפון אפריקניות להמשיך ביחסיהן עם גרמניה.

ב. עם זאת נמשך המאבק מי יבודד את מי בעולם הערבי. כי מבחינת החזית הפנימית חייב בורגיבה להדגיש את ערבותה של תוניסיה למרות שיבוש היחסים עם מצרים. זאת היות וישנם אלמנטים בקרב האינטליגנציה המבקרים את בורגיבה ושואלים את השאלה לשם מה נחוץ לבורגיבה להחריף עד כדי כך את יחסיו עם נאצר (שנחשב בעיניהם בכל זאת כגורם פרוגרסיבי) ודווקא להופיע כמליץ יושר לישראל. אינטרס זה דוחף את בורגיבה לאמץ ביתר התלהבות מאשר מדינאים אחרים את יוזמתו של [המלך] פייצל לכינוס פסגה אסלאמית ומכאן מובן למה היה מוכן להסכים לניסוחו האנטי-ישראלי החריף בהודעה המשותפת עם פייצל.

2. אמרתי למר צימרמן שמדבריו יוצא שלא נשאר בבורגיבה הרבה מההתלהבות הראשונית להזיז את סכסוך ערב-ישראל מהנקודה המתה, וייתכן שמלכתחילה היה זה אך ורק תכסיס. צימרמן הגן על בורגיבה וטען שהוא מאמין שיש לבורגיבה אינטרס להפשיר את

1 נציג בכיר ששמו המלא אינו ידוע לנו.

הבעיה הישראלית-ערבית, והראיה מכתבו לטרומן² בקשר להזמנה לחגיגה של הנחת אבן-הפינה למכון טרומן בישראל. לדעתו עשה בורגיבה צעד זה במכוון כדי להרגיל את הציבור הערבי למחשבה שישראל אינה מדינה "טמאה" באופן עקרוני. הסכסוך הוא ככל סכסוך בין מדינות וצריך להתרגל שגם לגביו יש לחפש פתרונות בדרך של פשרה.

3. אך מבחינה מדינית מעשית יש בהחלט אצל בורגיבה גישה מציאותית של עדיפויות. ערעור וביטול ההגמוניה של נאצר בעולם הערבי עדיפים מבחינת העיתוי. פתרון סכסוך ישראל-ערב אינו ממילא עניין מעשי בטווח הקרוב. כל מה שאפשר לעשות בשעה זו הוא לעסוק בהכשרת הקרקע בזהירות תוך ניצול הזדמנויות מתאימות. דווקא לשם השגת מטרה זו, הרי כמו שחשוב שבורגיבה ימשיך לעמוד על דעתו בעניין ישראל כן חשוב שמאמציו של נאצר לבודדו מהעולם הערבי ייכשלו.

בברכה,

דב ינון

מקור: גנזך המדינה / משרד החוץ, 6554

תחת הפטרונות האמריקאית: יחסי ישראל–מצרים בעידן מובארק

מאיר נואמה

בחלוף שישים שנים להקמתה של מדינת ישראל, ראוי לציין שבמשך כמחצית מתקופה זו היא מקיימת את הסכם השלום עם מצרים – שלום דרמטי שפרץ את מחסום האיבה בינה ובין הגדולה שבשכנותיה. הסכמי קמפ דייוויד, שנחתמו בחסות אמריקאית בחודש ספטמבר 1978 בין ישראל ובין מצרים, סללו את הדרך לחתימת הסכם השלום בין המדינות במרס 1979, והם תחילתו של מהפך בחשיבה הערבית כלפי ישראל – מדחייה מוחלטת לקבלת קיומה באזור.

מאמר זה בוחן את מערכת היחסים שהתהוותה בין שתי המדינות במשך שלושים השנים מאז נחתם הסכם השלום ועד לתום עידן מובארק. נקודת המוצא של המאמר היא כי יחסים אלו אינם עומדים בפני עצמם וכי הם מצויים במתח מתמיד בין שתי גישות יסוד במדיניות האזורית והבין-לאומית של מצרים. הגישה הראשונה היא גישתה ה"וטנית" (הלאומית-טריטוריאלית) של מצרים: זו רואה, מאז תקופת אנואר אל-סאדאת, את האינטרסים של מצרים בהימצאות במעגל ההשפעה והתמיכה האמריקאי, ופועל יוצא מכך הוא קיום מערכת יחסים טובה עם ישראל. הגישה השנייה היא הגישה ה"קומית" (הפאן-ערבית): זו רואה את מצרים כמנהיגת העולם הערבי, ומכאן נובע הצורך להביא לתגובה חריפה לכל פגיעה ישראלית במדינה ערבית או במקרה של הפרה של ישראל את זכויות העם הפלסטיני.

מטרתו המרכזית של מאמר זה היא לבחון את מכלול היחסים בין ישראל למצרים ואת התפתחותם בצל המתח בין שתי גישות יסוד אלו: ה"וטנית" וה"קומית". המאמר בוחן את מהלך היחסים בין ישראל למצרים בצל הממשלים האמריקאיים השונים, תוך שימת דגש על אירועים מרכזיים שהתרחשו בתקופת מובארק, אשר חידדו את המתח בין שתי גישות יסוד אלו. טענתו המרכזית של מאמר זה היא, כי למרות המתיחות שאפיינה את היחסים במשך שנים רבות, הרי שבעת מבחן מילאה מצרים בהנהגת מובארק תפקיד

* ברצוני להודות לחברי, עודד קורצ'ין, על הערותיו, שסייעו רבות לגרסתו הסופית של מאמר זה.

קונסטרוקטיבי, כלומר סייעה במניעת הידרדרות אזורית ותרמה לשרידותו של הסכם השלום. יתרה מכך, המאמר מצביע על כך שהחל מן העשור השני של תקופת מובארק, החלו להתפתח יחסים עצמאיים יותר בין שתי המדינות, שאינם תלויים עוד באופי הממשל האמריקאי ובתפקיד שהוא מייעד למצרים או לישראל בהתאם לשיקולים האזוריים שלו.

מבוא – ממשל קרטור 1976–1980: מורשתו של סאדאת וירשתו של מובארק

לאחר הירצחו של אנואר אל-סאדאת ב-6 באוקטובר 1981, שב וריחף סימן השאלה שליווה את זהותה של מצרים מאז היווסדה בעת החדשה. הנשיא החדש, חוסני מובארק, נאלץ לאחר הירצחו של האיש שמינה אותו ליורשו באפריל 1975, להידרש לשאלת הזהות שליוותה את מצרים במשך עשרות בשנים, ושאִינטלקטואלים, מובילי דעת קהל ומנהיגי המדינה, ניסו למצוא לה פתרון: האם מצרים היא מדינה ערבית? פרעונית? אפריקאית? או אולי ים תיכונית?

מובארק הוא תולדה של משטר הקצינים, שתפס את השלטון בשנת 1952 לאחר מהפכה צבאית שהתפתחה למהפכה כוללת בכל תחומי חייה של מצרים. ככזה, בבואו להתוות את דרכה העתידית של מצרים, הרי שעמדו לפניו שני "מרשמים" ששרטטו קודמיו בתפקיד – שני מנהיגים שופעי כריזמה ובעלי מעוף – שניווטו את מצרים בדרכם הסוערת וחסרת הפשרות אל שתי מערכות של פתרונות שונים בתכלית. הראשון, גמאל עבד אל-נאצר, הנהיג את מצרים במדיניות שנשאה לאחר מותו בשנת 1970 את השם "הניסיון הנאצריסטי" ("אל-תג'רבה אל-נאצריה"). לאחר אפיזודה קצרה שבה אימץ המשטר הנאצריסטי את המצריות הפרעונית,¹ הוא זנח אותה, ומנהיגה פיתח, בהתייחסו לסוגיית הזהות של מצרים, את תאוריית המעגלים המפורסמת, אשר קבעה שמצרים נמצאת במרכזם של שלושה מעגלים עיקריים: הערבי, האסלאמי והאפריקאי.² תוך שנים מועטות קיבל "הניסיון הנאצריסטי" את מאפייניו העיקריים: משטר סוציאליסטי וחד-מפלגתי מבית; מדיניות פאן-ערבית בזירה האזורית; ומדיניות של "ניטרליזם חיובי" במאבק הבין-גושי, שבפועל הביאה את מצרים למעגל ההשפעה הסובייטי. נדבך נוסף במדיניותו של נאצר היה אי-השלמה עם קיומה של מדינת ישראל והבלטתה של מצרים כמי שעתידה לפתור את שאלת פלסטין במסגרת ערבית מיליטנטית.

ה"מרשם" השני לפתרון בעיית הזהות של מצרים ולניהול ענייניה שורטט על ידי יורשו

1 עמנואל סיון, קנאי האסלאם, הדפסה חמישית, תל אביב: עם עובד, 2005, עמ' 44–45. הלאומיות הטריטוריאלית המצרית, שכונתה גם "פרעוניות", הגיעה לשיאה בשנות העשרים של המאה העשרים בשל התמוטטות האימפריה העות'מאנית והגילויים הארכיאולוגיים על עברה הפרעוני המפואר של מצרים. תומכיה, שנמנו עם העילית האִינטלקטואלית של מצרים, טענו כי למצרים יש ייחודיות מדינית, היסטורית ותרבותית המבדילה אותה מן האומה האסלאמית הערבית.

2 ג'מאל עבד אל-נאצר, הפילוסופיה של המהפכה, תל אביב: גדיש, תשי"ט, עמ' 51–52.

של נאצר, אנואר אל-סאדאת. לאחר תקופת נשיאות רצופת סערות פוליטיות, מצאה את עצמה מצרים, עם סיום כהונתו של סאדאת, בתהליך של פתיחת הכלכלה המצרית להון זר ("אנפתאח") ובאיבו של תהליך סוער שבו הפכה המערכת הפוליטית למערכת רב-מפלגתית. במישור האזורי, קופלו דגלי הפאן-ערביות ומצרים הניפה את דגלי הלאומיות המצרית הפרטיקולרית. במישור הבין-לאומי נטשה מצרים של סאדאת את המחנה המזרחי וערכה לשורות המערב. שיאה של מדיניות זו התרחש במרס 1979, כאשר סאדאת, בגין וקרטר חתמו על הסכמי קמפ דייוויד – הסכם שלום ישראלי ראשון בין ישראל למדינה ערבית, שנחתם בחסות אמריקאית בלעדית.

תפנית כה קיצונית במדיניות המצרית, שהתרחשה במשך תקופת זמן כה קצרה,³ הותירה אחריה בזירה גורמים רבים כעוסים וממורמרים. אלו חשו עצמם נבגדים מסאדאת וממדיניותו. מדינות ערב נידו את מצרים בטענה כי חתמה על הסכם נפרד עם ישראל והזניחה את הסוגיה הפלסטינית. כתוצאה מכך גורשה מצרים מן הליגה הערבית מיד לאחר חתימת הסכמי קמפ דייוויד, ומטה הליגה הערבית הועבר מקהיר לתוניס.⁴ גם מבית נתקל סאדאת בקשיים רבים עקב התעצמותה של האופוזיציה.⁵ המרכזיסטים והנאצריסטים משמאל התנגדו להסכם מאחר שלטענתם כשל לספק את הזכויות הפלסטיניות והתפשר על הריבונות המצרית בסיני. מימין, תקפו הביטאונים של האחים המוסלמים "אל-דעוה" ו"אל-אעתצאם" את ההסכם וטענו ששום שלום עם ישראל אינו אפשרי כל עוד ירושלים כבושה.⁶ אל מול גורמים אלו לא טמן סאדאת את ידו בצלחת. הוא ניהל מסע תקשורתי חריף כנגד עמיתיו בעולם הערבי וכינה אותם "גמדים".⁷ מסע תקשורתי זה הלך והתחזק לקראת סוף כהונתו של סאדאת, וכלל גם את יריביו מבית ככל שהעמיקה תחושת המצור של הנשיא המצרי. באווירה קשה זו, כלא סאדאת, כחודש לפני הירצחו, מעל 1,500 ממתנגדיו הפוליטיים שבאו מכל שדרות הפוליטיקה המצרית.⁸

- 3 עיקר התפנית של סאדאת התרחשה בשליש האחרון של תקופת שלטונו. היא החלה מעט לפני מסעו הדרמטי לירושלים בשלהי 1977 ונמשכה עד הירצחו.
- 4 על המהלכים הערביים לגינויה של מצרים בשל מהלכי השלום של סאדאת ועד להחרמתה המוחלטת לאחר חתימת הסכם השלום, ראו בהרחבה: אברהם סלע, אחדות בתוך פירוד במערכת הבין-ערבית, ירושלים: י"ל מאגנס, תשמ"ג, עמ' 159–210.
- 5 ישראל אלטמן, "ארגוני אופוזיציה אסלאמיים במצרים", עמי איילון (עורך), משטר ואופוזיציה במצרים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד, עמ' 138–140.
- 6 Joel Beinin, "The Cold Peace", *MERIP Reports* 129 (Jan. 1985). p. 5
- 7 עמי איילון, "מצרים בין סאדאת למובארק", סקירה חודשית: ירחון לקציני צה"ל, ינואר 1982, עמ' 10. עיקר קצפו של סאדאת יצא כנגד הסורים, שעמדו בראש מחנה המתנגדים להסכם. עם פרוץ מלחמת איראן-עיראק ותמיכתה של סוריה באיראן, הוחרף הטון גם על רקע התמיכה המצרית בעיראק מול תמיכתה של סוריה באיראן.
- 8 לתיאור מקיף של "הניסיון הדמוקרטי" בתקופת סאדאת, שהגיע לקיצו עם גל המעצרים בספטמבר 1981, ראו עמי איילון, "סאדאת ו'האופוזיציה החוקית'", הקיבוץ המאוחד, 1984, עמי איילון (עורך), משטר ואופוזיציה במצרים, עמ' 147–177.

במידה רבה, הסכם השלום עם ישראל היה המפתח הנכסף של סאדאת לשערי הבית הלבן. בתהליך הדרגתי, שהתעצם לאחר סיומה של מלחמת אוקטובר 1973, נטש סאדאת את המחנה המזרחי וערק לחיקה של ארצות הברית. אמנם ניצניה של עריקה זו נחזו כבר במאי 1971, עם חיסול האופוזיציה הנאצריסטית, שנתפסה אז (בטעות) כמשרתת את ברית המועצות, ועם גירוש היועצים הסובייטים שנה לאחר מכן. אולם עם סיומה של המלחמה נעשו צעדיו של סאדאת מערבה רחבים יותר ונועזים יותר. בשנת 1974 הכריז סאדאת על מדיניות ה"אנפתאח", פתיחת הכלכלה המצרית להון זר, אשר הניבה עד מותו תוצאות מרשימות: צמיחה ראויה לציון ושחרור היזמה הפרטית מן הכבלים שהוטלו עליה בתקופה הנאצריסטית.⁹ לאחר חתימת הסכם השלום קיבלה מדיניות זו רוח גבית באמצעות סיוע כלכלי אמריקאי שכלל מענקים והלוואות נדיבות למצרים.¹⁰

בד בבד עם התמורות במדיניות הכלכלית, הביא הסכם השלום עם ישראל להעמקה משמעותית ביחסים המדיניים והאסטרטגיים של מצרים עם ארצות הברית. טינות של שנות דור פינו את מקומן לפריחה חסרת תקדים ביחסים, עד שבסיום כהונתו של הנשיא האמריקאי ג'ימי קרטר, נעשתה מצרים לנכס אסטרטגי אמריקאי מובהק. יתרה מכך, בזמן ממשל קרטר הפכה מצרים למתחרה רצינית לישראל במאבק על תפקיד "השותפה הבכירה" של ארצות הברית באזור.¹¹

לחיזוק מערכת היחסים בין מצרים לארצות הברית תרמה ללא ספק המהפכה האסלאמית באיראן, אשר הפילה בתחילת 1979 את בעל בריתה האזורי הקרוב של ארצות הברית – השאה מוחמד רזא פהלוי – והביאה תחתיו משטר אידאולוגי קנאי בראשות ח'ומיני, שמעיקרו לא יכול לחיות בשלום עם ארצות הברית. וושינגטון ראתה בהסכם השלום הישראלי-מצרי הזדמנות למקם מחדש את העצמה הצבאית האמריקאית במזרח התיכון. לפיכך, מענקים נדיבים בתחום הצבאי ליוו את הסכמי קמפ דייוויד.¹²

נוסף לדחיפות שבמציאת תחליף לשאה, הרי שאת הרצון האמריקאי לטפח את מצרים כבעלת ברית חיזק מה שנתפס אז כהצלחות הסובייטיות במרחב (אפגניסטן, אתיופיה, דרום תימן וצ'אד). אל אלו ניתוספו הגורמים הקבועים: מרכזיותה של מצרים בעולם הערבי, שאמנם ספגה מכה קשה בעקבות הסכם השלום, אך בגוש ערבי מפולג, עדיין מדינות רבות ראו בה מנהיגה טבעית; מקומה הגאוגרפי של מצרים במפגש יבשות;

9 על מדיניות זו ועל הסיבות לנקיטתה ראו John Waterbury, "The 'Soft State' and the Open Door: Egypt's Experience with Economic Liberalization, 1974-1984", *Comparative Politics* 18, 1 (Oct. 1985).

10 ויקטור לביא ואליעזר שפר, סיוע חוץ והתפתחות כלכלית במזרח התיכון, תל אביב: משרד הביטחון, 1995, עמ' 34, 81.

11 אבי הדר, "היחסים הביטחוניים בין מצרים לארה"ב: רקע, תכנים ומשמעויות", מערכות 282 (פברואר 1982), עמ' 9.

12 ביינין (Beinin), לעיל הערה 6, עמ' 4.

וכן שטחה הגדול, שיכול היה, לפי תפיסת משטר קרטור, לשמש קרש קפיצה למעורבות צבאית הן בקרן אפריקה הן באזור המפרץ הפרסי.¹³

ארצות הברית מצאה את מצרים של סאדאת צמאה לקשר. שכן לאחר צעדו הנועז מצא את עצמו סאדאת מנותק, הן מן העולם הערבי והן מהתמיכה של ברית המועצות, שסאדאת גמר אומר להחליפה בתמיכה מערבית – צעד שנתפס על ידו כמתכון מהיר למרפא משנות הנאצריזם. בשל הנתק מן הסובייטים נוצר צורך דחוף לשקם את הצבא המצרי שטרם שוקם מאז מלחמת אוקטובר 1973. כך למעשה נוצר מפגש אינטרסים בין מעצמת העל ובין מצרים, שאפשר את הצמיחה המהירה במערכת היחסים בין המדינות. עם החתימה הפורמלית על הסכם השלום, החלו שתי המדינות לפעול בקדחתנות לגיבוש עסקת נשק מקיפה. באוקטובר 1979 נחתם פרוטוקול לשיתוף פעולה תעשייתי-צבאי שהצמיד את התעשייה הצבאית המצרית שנים רבות קדימה. דגש רב הושם גם על העברת הצבא המצרי לדוקטרינה מערבית, וברוח זו החלו שני הצבאות בסדרת אימונים ותמרונים משותפים.¹⁴

ממשל רייגן 1980–1988: התחזקותה של הצלע הישראלית-אמריקאית על חשבונם של יחסי ארה"ב-מצרים

בשנה האחרונה שלפני הירצחו, טיפח סאדאת באופן מיוחד את מערכת היחסים המיוחדת שאותה רקם עם ארצות הברית. לפיכך הוא הבליג על חוק שהעבירה ממשלת בגין בכנסת, אשר סיפח את מזרח ירושלים בשנת 1980, וכן על הפצצת הכור הגרעיני בעיראק בשנה שלאחריה. הקו ה"וטני" של סאדאת גבר בשנים אלו והוא החריף את התבטאויותיו כנגד מדינות ערב ומנהיגיהן וכן את פעילותו כלפי האופוזיציה מבית. עם זאת, התבטאות חריגה של סאדאת שהובאה בסאנדיי טיימס כחודשיים לפני הירצחו לימדה לא מעט על ראייתו את תפקידה של מצרים בהנהגתו במשולש היחסים המתהווה: ארצות הברית-מצרים-ישראל. לטענת הנשיא, "מצרים תפסה את מקום ישראל כבעלת הברית הנאמנה של ארצות הברית במזרח התיכון".¹⁵

עם זאת, ההצהרה הבוטחת של סאדאת הסתירה חששות מצריים כבדים. סאדאת היה מאוכזב קשות מכך שידידו הקרוב, קרטור, הובס בבחירות לנשיאות ארצות הברית והוחלף על ידי רונלד רייגן.¹⁶ תחושות הבטן של הנשיא המצרי לגבי הממשל החדש קיבלו עד מהרה אחיזה במציאות. לאכזבתו של סאדאת, הסיט הממשל הרפובליקאי החדש את ציר ההתעניינות העיקרי שלו לסעודיה ודחק את מצרים ממוקד העניינים. סאדאת היה מוטרד

13 הדר (לעיל הערה 11), עמ' 10.

14 שם, עמ' 10–14.

15 שם, עמ' 15.

16 בוטרוס בוטרוס ראלי, הדרך לשלום מקהיר לירושלים, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1998, עמ' 364.

מכך מאוד, והנושא הועלה על ידו בשיחותיו עם רייגן בווינגטון כחודשיים לפני הירצחו.¹⁷ הסתלקותו הפתאומית של סאדאת מן הזירה החרישה לשעה קלה את החריקות שנשמעו בציר מצרים-ארצות הברית. כעשור עמלה וושינגטון לנצל את חלון ההזדמנויות שנפתח בפניה בארץ הנילוס עם מותו הפתאומי של נאצר כדי לחלץ את מצרים ממעגל ההשפעה הסובייטי. לכן היא לא התכוונה לאפשר לשום גורם לנצל את הרצח לטובתו. בשעתה הקשה של מצרים, עמדו בעלי בריתה המרכזיים במערב לצדו של הנשיא המצרי החדש. כצעד הרתעתי, שלחה ארצות הברית מטוסי ביון כדי לסייע למשטר לגלות מתקפות מתוכננות מחו"ל ובמיוחד מלוב – החשודה המיידית בתכנון הרצח.¹⁸

כמי שליווה את סאדאת מקרוב וכן כמי שניחן בחושים פוליטיים מחודדים, הבין מובארק כי בעייתו המרכזית של סאדאת הייתה שהלגיטימיות שלו עורערה בשל שלושה גורמים עיקריים: היחסים עם ארצות הברית, שהביאו לתלות כלכלית ופוליטית בארץ שבה קיימת רגישות רבה בסוגיה זו; השלום עם ישראל; ותוצר הלוואי שלו – בידודה של מצרים מן העולם הערבי. ובמילים אחרות, מובארק הבין כי הקו ה"וטני" של קודמו וכן סגנונו האישי קומם עליו רבים ויצר כלפיו אנטגוניזם שהוביל לרצח. בנאומו הראשון לתושבי מצרים הכריז מובארק על תכניתו להמשיך את מדיניותו של סאדאת, אולם בצורה "דינמית ונבונה". אמנם הוא התחייב לשלום עם ישראל ולמערכת היחסים שלו עם ארצות הברית, אך שאף להימנע מן ההשלכות השליליות שהיו לאלו על הלגיטימיות של שלטונו.¹⁹ אלו היו חדשות רעות למערכת היחסים הצעירה בין ישראל למצרים, אבל בהתחשב בטלטלה שעבר המשטר המצרי עם הירצחו של סאדאת הייתה התפנית מובנת.

ואכן מובארק היה נלהב הרבה פחות מקודמו לגבי הסכם השלום עם ישראל, אבל לא היה בכוונתו – והוא הבהיר את הדברים – לשנות בצורה מהותית את עיקריה של מדיניות החוץ המצרית. על כף המאזניים עמדה גם תכנית הסיוע הנדיבה האמריקאית שכללה הן סיוע צבאי הן סיוע אזרחי. נוסף לכך, הוא לא עמד לסכן את "הפרס הגדול" שבפרות השלום – החזרת סיני שטרם בוצעה ואשר תוכננה ל-25 באפריל 1982.²⁰

סאדאת אהב להתייחס למדיניות שאותה נקט, ובייחוד בנושא השלום – כמדיניות של "הלם חשמלי". בעיני רוחו, וכך תיאר זאת גם באזני שומעיו, הוא עשה את "הקפיצה הגדולה" שבה צלח את המכשול הפסיכולוגי שעמד חוצץ בין עמו ובין השלום כפי שצלח את המכשול הפסיכולוגי שעמד בינו ובין סיני במלחמת אוקטובר. אלא שמיד כאשר החל ביזמת השלום שלו והזמין את הציבור המצרי והעולם הערבי לדלג אתו, הוא גילה שהוא קופץ

17 הדר (לעיל הערה 11), עמ' 15.

18 Anthony McDermott, *Egypt from Nasser to Mubarak: A Flawed Revolution*, London: Croom Helm, 1988, p. 74

19 Hesham al-Awadi, *In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak 1982-2000*, London: Tauris Academic Studies, 2004, pp. 51-52

20 מקדרמוט (Mcdermott, לעיל הערה 18), עמ' 83.

כמעט לבדו. יתרה מכך, הוא גילה שעצמת ה"הלם החשמלי" שבה השתמש חרקה גם מדינות שאותן החשיב כשותפות טבעיות למהלכו – ערב הסעודית וירדן. לאחר הירצחו נאלצו המעטים שבעילית האינטלקטואלית המצרית שהצטרפו אליו ותמכו במדיניותו להודות כי מדיניות זו כשלה וכי בכל הנוגע לשלום עם ישראל – אין מנוס מתהליך הדרגתי.²¹

ב-6 ביוני 1982, שישה שבועות בלבד לאחר החזרת סיני למצרים, פלשה ישראל ללבנון כדי לחסל את נוכחותו של אש"ף בלבנון. למתנגדיו הלאומנים הערבים של סאדאת במצרים ובעולם הערבי הייתה עדנה. המבצע הוכיח את התאוריה כי ישראל מעוניינת בשלום עם מצרים משיקולים אסטרטגיים, קרי: להוציא את מצרים ממעגל המלחמה רק כדי לשחרר את צבאה הרתוק לסיני בשביל להכות במדינות ערב האחרות.²²

תגובתה של מצרים במבחן המשמעותי הראשון של הסכם השלום עמדה בציפיות של הציר ירושלים-וואשינגטון והיא הסתפקה בשלב הראשון של הפלישה בהגשת מחאה דיפלומטית דרך שגרירה בתל אביב. בשבוע השני של הפלישה כבר אימצה מצרים את הקו של מזכיר המדינה האמריקאי, אלכסנדר הייג, וטענה שכעת עומדת בפני מדינות ערב המתונות האפשרות ליישובה של הסוגיה הפלסטינית באמצעות "הרחבת תהליך קמפ דייוויד" ללא הנוכחות המפריעה של אש"ף. שר החוץ המצרי, כמאל חסן עלי, שחש לוואשינגטון, תיאר את עמדות ארצות הברית ומצרים כ"כמעט זהות" ושלל בנחרצות אפשרות של ניתוק היחסים עם ישראל.²³

בו בזמן נוהלה בעיתונות הממסדית המצרית מתקפה ארסית, בעלת גוונים אנטישמיים, כנגד ישראל וכנגד מעשיה בלבנון. במאמרים בעיתונות הכתובה התחזקו הדיבורים על "תכנית יהודית" להשתלט על העולם, שהתבססו על "הפרוטוקולים של זקני ציון". בעיתונות המצרית נערך מסע של דה-הומניזציה של ישראל, והיא "זכתה" שוב בשמות תואר כגון "הסרטן" או "הכלב המטורף". ישראל לא הייתה המטרה הבלעדית למתקפות הקשות בעיתונות המצרית. מצרים הרשמית תקפה בעיתוניה בצורה חריפה הן את האופוזיציה מבית הן את ההאשמות שהוטחו בה בעולם הערבי כי זנחה את הפלסטינים לגורלם כדי לקבל את סיני בחזרה. אל מול העקרונות של האופציה הצבאית הערבית (ובייחוד הסורית, שבה נהנתה במיוחד העיתונות המצרית לחבוט) במתן מענה לפלישה הישראלית, הדגישה מצרים את יכולת הפעולה שניתנה לה דווקא בזכות קשריה המדיניים, קרי: יכולתה להפעיל לחצים על ישראל ועל ארצות הברית תוך גיוס תמיכה ללחצים אלה ממדינות אירופה ומהמדינות הבלתי מזדהות.²⁴

21 ראו למשל: אחמד ג'מעה, "הדרך לשלום: הלם חשמלי או תהליך הדרגתי", מגוון: לשאלות חברה ומדינה, דצמבר 1981, עמ' 11-12.

22 ראו למשל: סעד אל-דין שאד'לי, "אתחדא באל-סאדאת", 23 יולי, 28.5.1979.

23 Judith Tucker and Joe Stork, "In the Footsteps of Sadat", *MERIP Reports* 107 (Jul.-Aug. 1982), p. 3.

24 רבקה ידלין, "תגובות במצרים למלחמת של"ג", סקירה חודשית: ירחון לקציני צה"ל, מאי 1983, עמ' 17-18, 22.

אולם ככל שהלכה ישראל והסתבכה בבוץ הלבנוני, והביקורת בעולם הערבי – ובייחוד כלפי המשטר המצרי – בתוך מצרים פנימה, הלכה וגברה, נאלץ מובארק לשנות את עמדתו. ב-26 ביוני, במכתב למנהיגי הקהילה האירופית, התלונן מובארק על "חוסר בתקיפות מצדה של ארצות הברית" בכל הנוגע למלחמה בלבנון.²⁵ מצרים גם ביטלה את השיחות העקרות על אוטונומיה פלסטינית, שהיו חלק מהסכם השלום, וצמצמה את מידת קשרי התרבות והכלכלה בין המדינות.²⁶ השינוי המהותי בעמדתה של מצרים אירע בספטמבר 1982, לאחר שנודעו בעולם אירועי הטבח בסברה ושתילה שהסעירו את דעת הקהל המצרית והערבית. בתגובה השיבה מצרים לקהיר את שגרירה בתל אביב להתייעצויות והכריזה, שהוא לא יוחזר אלא לאחר נסיגה ישראלית מלבנון.²⁷

מבחנו הראשון והחשוב של הסכם השלום הביא לקביעת המסגרת שתאפיין את היחסים בין ישראל למצרים בשנים הקרובות וכן הוא הביא לקביעת כמה כללי ברזל שלא עתידים להישבר לאורך כל תקופת שלטונו של מובארק. הראשון הוא שאין בכוונתה של מצרים לבטל את הסכם השלום עם ישראל, גם אם נכנסת ישראל למלחמה עם צד ערבי אחר. הכלל השני היה, שכל עוד נמשך הסכסוך הערבי-ישראלי, ובמרכזו הסוגיה הפלסטינית, תידחה הדרישה הישראלית לנורמליזציה מלאה בין שתי המדינות. הכלל השלישי היה הסרתם של כמעט כל הבלמים מעל העיתונות המצרית – הממסדית והאופוזיציונית כאחד – בכל הנוגע ליחס לישראל, וזאת כדי לתת פורקן לזעם העממי ולמנוע פגיעה במשטר. הכלל הרביעי היה חוסר היענות, בעת משבר, לקולות הלוחמניים בעולם הערבי לצאת למלחמה נגד ישראל. למעשה, מצרים תרה אחר שביל הזהב שיאפשר לה לשמור על מסגרת השלום עם ישראל ועל מערכת היחסים המועילה עם ארצות הברית, אך גם יאפשר לה לסלול מחדש את דרכה להנהגת העולם הערבי. הנוסחה שאותה מצאה הייתה הורדה בעצמת היחסים עם ישראל, באמצעות פגיעה בנורמליזציה בין שתי המדינות; שמירה על מסגרת היחסים עם ארצות הברית, אך ללא ההתלהבות שאפיינה את תקופת סאדאת; וניסיון לאחות את הקרע עם העולם הערבי תוך החזרתה של מצרים אל העולם הערבי. במילים אחרות, ויתור על סממנים מסוימים של עמדתו ה"וטנית" של סאדאת, כדי להחזיר למצרים מעט ממורשתו ה"קומית" של נאצר.

החזרה ההדרגתית אל חיק העולם הערבי הצליחה – במידה לא מבוטלת בשל האירועים האזוריים והבין-לאומיים רבי-המשמעות שהקלו על מצרים לשוב אל מקומה הטבעי. מה שהתחיל כסימנים שעוררו דאגה בקהיר באשר לעמדתו של ממשל רייגן בתקופת סאדאת בכל הנוגע לסוגיות האזור, נעשה לעובדות מוצקות בתקופת מובארק. אף שהחישובים האסטרטגיים של ארצות הברית לא התעלמו לחלוטין מתפקידן של מדינות ערביות

25 טוקר וסטורק (Tucker and Stork, לעיל הערה 23), עמ' 4.

26 Charles Tripp, "Egypt and the Region in the 1980s", In Charles Tripp and Roger Owen (Eds.), *Egypt Under Mubarak*, London: Routledge, 1989, p. 166

27 ביינין (Beinin, לעיל הערה 6), עמ' 6.

שמרניות, הרי שתחת רייגן נעשו יחסי ארצות הברית-ישראל היחסים המועדפים והם האפילו על יחסי מצרים-ארצות הברית. נוסף לכך, ככל שהמלחמה הקרה עם ברית המועצות התעצמה, כך הפכו היחסים המיוחדים בין ארצות הברית לישראל להדוקים יותר. ככל שווינגטון גרסה כי קיימות יותר ויותר פלישות למדינות העולם השלישי על ידי כוחות מקומיים שהם בעלי ברית של ברית המועצות, כך נעשה תפקידה של ישראל בזירה הגלובלית, כמשקל נגד, לחשוב יותר. כתוצאה מכך, הסדר מזרח תיכוני הפך להיות פחות ופחות דחוף.²⁸

על כן מטרות המלחמה של ישראל ב-1982 תאמו את המדיניות האמריקאית באזור בכל הנוגע להפחתת ההשפעה הסורית באזור ולחיסול תשתית אש"ף בלבנון. כוחות אלו נתפסו על ידי ממשל רייגן כלא יותר מאשר בני חסות סובייטים שיש להחלישם. לאחר הפלישה, עמד לנגד עיני מתכנני המדיניות בווינגטון הפוטנציאל לקיומו של משטר לבנוני פרו-מערבי המקבל אימון צבאי אמריקאי ומקיים יחסים נורמליים עם ישראל, ובכך מהווה בן טיפוחים נוסף לממשל סאדאת-מובארק במצרים שיהיה נאמן לאמריקנים במאבקם מול ברית המועצות על הגמוניה במזרח התיכון. כן קיבל ממשל רייגן ללא ביקורת את הנחות היסוד התקיפות של ישראל בנוגע לסכסוך וליציבות באזור. אלו קבעו שטרור פלסטיני בשילוב עם פונדמנטליזם אסלאמי הם האיומים הגדולים במזרח התיכון.²⁹ בשל התהדקות מערכת היחסים בין ארצות הברית לישראל, שהותירה את מצרים מאחור במשולש היחסים: ארצות הברית-מצרים-ישראל, פנתה מצרים באופן טבעי לרכז את מאמציה בשיכון מחלוקותיה עם העולם הערבי.

גורם נוסף שהקל על חזרתה של מצרים אל הזירה הערבית היה המתרחש בירושלים. עזיבתו של בגין את הזירה בעקבות התמשכותה של המלחמה בלבנון הביאה לראשות ממשלת ישראל את יצחק שמיר, שנתפס במצרים כדמות קיצונית שיקשה להתקדם אתה בתהליך השלום. ואכן, עם עלייתו לשלטון, האשים שמיר את מצרים באי-קיום הסכם השלום בשל סירובה לחדש את השיחות על האוטונומיה הפלסטינית.³⁰ בו בזמן פנתה ישראל בתלונה לארצות הברית ודרשה להחזיר את השגריר המצרי לתל אביב בטענה כי זוהי הפרה נוספת של הסכם השלום. החרפה נוספת ביחסים נרשמה כאשר רתמה ישראל את ידידיה בקונגרס כנגד צעדיה של מצרים תוך שימוש בנשק רגיש מאוד בקהיר – איום על סיוע החוץ האמריקאי למצרים ויצירת זיקה בינו ובין התקדמות בנורמליזציה בין ישראל למצרים.³¹ אל מול אלו, טענה מצרים את הטענה שעתידה להיות טענתה הקבועה

28 Naseer Aruri, "The United States and Palestine: Reagan's Legacy to Bush", *Journal of Palestine Studies* 18, 3 (Spring 1989). p. 5

29 שם, עמ' 7.

30 טריפ (Tripp, לעיל הערה 26), עמ' 166.

31 ביינין (Beinin, לעיל הערה 6), עמ' 8.

לאורך השנים, כי יחסים נורמליים בין שתי המדינות לא יוכלו להתקיים כל עוד ממשיכה ישראל במדיניות האזורית התוקפנית שלה.³²

בעת ובעונה אחת עם התהדקות יחסי ארצות הברית-ישראל, שכמעט לא אפשרה לממשלת מצרים מרחב תמרון, חלה התגמשות אצל המדינות הערביות העוינות את מצרים, אשר הקלה אף היא את חזרתה של מצרים לחיק שאר מדינות ערב. ההתרחשויות האזוריות החשובות ביותר שמהן הפיקה מצרים את התועלת המרבית בעניין הנידון היו המהפכה האסלאמית באיראן ב-1979 ומלחמת איראן-עיראק שפרצה כשנה לאחריה. אל מול הסכנה האיראנית-שיעית שקראה תיגר על שלטונו, ניהל סדאם חוסיין מלחמה ארוכה בת שמונה שנים. דם עיראקי רב וכסף רב – שמקורו היה על פי רוב במדינות המפרץ – נשפכו ב"מלחמת קאדסיה" – כינוי שהעניק סדאם למלחמה כדי להדגיש את אופייה האתני: הערבים מול הפרסים. במצוקתו לנשק הוכיח סדאם חוסיין בין השאר את נכונות האמרה כי "קבצן אינו יכול להיות ברון". היד שסיפקה לעיראק כמויות אדירות של נשק סובייטי הייתה היד המצרית שחתמה על הסכמי קמפ דייוויד המגונים. היד שקיבלה את הנשק שכנה בבגדאד – העיר שאירחה את הפסגה הערבית שבה התקבלה ההחלטה לסלק את מצרים מן העולם הערבי אם תמשיך במהלכי השלום שלה עם ישראל.³³ "חצי האי ערב מייצג את העומק האסטרטגי של מצרים ממזרח", אמר שר החוץ המצרי בהתבטאות "קומית" מובהקת, כאשר נתגלה דבר משלוחי הנשק המצריים לעיראק.³⁴

מלבד התמיכה בעיראק, יריבתה המסורתית של מצרים בעולם הערבי, שממנה גרף המשטר המצרי רווחים פוליטיים בזירה הערבית (ובייחוד ממדינות המפרץ, שחשו מאוימות מן הסכנה האיראנית), קיבלה מצרים מנת עידוד מהאיש שייצג את לב הסכסוך עצמו. הזיקית הפוליטית, מנהיג אש"ף, יאסר ערפאת, שוב שינתה את צבעה בהתאם למציאות הקשה. חורבן בסיסו של ערפאת בלבנון והעוינות הסורית כלפיו תרמו להחלטתו לפנות למצרים להושיעו. פגישת ערפאת-מובארק בקהיר בדצמבר 1983, שנועדה למצוא תמיכה ללוחמי אש"ף הנצורים בלבנון, עוררה מחלוקת קשה באש"ף, אך התקבלה בחום בידי חוגי האופוזיציה במצרים.³⁵ הידוק הקשרים עם אש"ף ונטילת הטיפול בעניינו החזירו ללא ספק את מצרים למרכז ההתרחשויות וגם העניקו לה חותמת הכשר, שכן כפי שציינה בצדק רבקה ידלין: "הדאגה לפלסטינים נחשבת למבחן העליון ללאומיות הערבית".³⁶

מלחמת איראן-עיראק והמעורבות הפעילה המצרית שבה והוכיחה לערבים כי מצרים של מובארק לא נטשה את תפקידה ואת מחויבותה כלפי האומה הערבית. הראשונה לחדש

32 טריפ (Tripp, לעיל הערה 26), עמ' 166.

33 איתן הבר, אהוד יערי וזאב שיף, שנת היונה, תל אביב: זמורה ביתן, 1980, עמ' 361-362.

34 טוקר וסטורק (Tucker and Stork, לעיל הערה 23), עמ' 4.

35 ביינין (Beinin, לעיל הערה 6), עמ' 8.

36 ידלין (לעיל הערה 24), עמ' 18.

בגלוי את היחסים עם מצרים הייתה ירדן, שעשתה זאת בספטמבר 1984.³⁷ במהלך איטי, מדורג וסבלני המשיכה מצרים של מובארק לחתור אל חזרה מלאה אל "השורה הערבית". לשמחתה, היא מצאה מדינות ערביות מוטרדות מן האיום השיעי יותר משהן מוטרדות מהסכם השלום עם ישראל. היה זה אך סימבולי שהפסגה הערבית בעמאן בנובמבר 1987, שעסקה בעיקר באיום האיראני על האומה הערבית, הותירה לחברות הליגה לקבוע את אופי יחסיהן עם מצרים בצורה עצמאית. בוועידה זו דחפה עיראק לשיתופה המלא והמהיר של מצרים בעולם הערבי, ומיד עם סיומה חידשו שתים עשרה מדינות ערביות נוספות את היחסים עם מצרים.³⁸ היחסים עם שאר העולם הערבי המשיכו להתחמם עד לוועידת קזבלנקה ביוני 1989, שסימנה את חזרתה הסופית של מצרים אל "השורה הערבית".³⁹

הנה כי כן, כמעט אך הודות למלחמה במפרץ הצליחה מצרים לחזור אל "השורה הערבית" ולהקים קואליציה ערבית איתנה שקיבלה דה-פקטו את הסכם השלום הנפרד שעליו חתמה עם ישראל. הקואליציה הזו כללה מלבד מדינות המגרב גם את עיראק ואת ירדן, שהיו חברות חשובות ב"מועצת שיתוף הפעולה הערבית", אשר הוקמה כדי ליצור מסגרת ערבית מאוחדת על מנת להתמודד עם האיום האיראני.⁴⁰

לאחר שהשיבה לעצמה מצרים באמצע שנות השמונים את ביטחונה העצמי בכל הקשור למעמדה בזירה הערבית (ה"קומיה"), היא פנתה לחיזוק מעמדה בציר וושינגטון-קהיר (ה"וטניה"). המשטר המצרי ראה עצמו מתווך פעיל שיוכל הן להביא את הפלסטינים, בראשות אש"ף ותחת חסות ירדנית, לשולחן המשא ומתן עם ישראל, הן ללחוץ על ישראל באמצעות ארצות הברית למען אותה המטרה. לשם כך ביקש מובארק לקדם את הרעיון של פדרציה פלסטינית-ירדנית שתהיה מקובלת על הממשל האמריקאי. הוא ביקר בשנת 1984 בכמה מדינות אירופיות וביקש תמיכה ברעיון של ועידת שלום בין-לאומית רחבה. שנה מאוחר יותר, לחץ מובארק הן על הירדנים הן על ערפאת שאש"ף יבוא אל שולחן המשא ומתן, ובביקורו במרס 1985 בווינגטון ניסה הנשיא המצרי לשכנע את הממשל האמריקאי לדון ישירות עם ירדן ועם אש"ף כשלב מקדים לוועידת שלום בהשתתפות ישראל. למרות מאמציו, מצרים הייתה מוגבלת ביכולת ההשפעה שלה. לאחר הקרע ביחסי אש"ף-ירדן בשנת 1986 וסירובה של ארצות הברית להידבר עם אש"ף, נאלצה מצרים להודות כי יש לה השפעה מוגבלת הן על אש"ף הן על ארצות הברית.⁴¹

37 מקדמוט (McDermott, לעיל הערה 18), עמ' 84.

38 אפרים קרש ואינרי ראוטסי, סדאם חוסיין: ביוגרפיה פוליטית, תל אביב: מערכות, 1991, עמ' 147.

39 אלי פודה, "הגמון, מנהיג או ראשון בין שווים: מעמדה של מצרים במערכת הערבית (1936-2006)", המזרח החדש מז (2008), עמ' 209.

40 Richard K. Herrmann, "The Middle East and the New World Order: Rethinking U.S Political Strategy after the Gulf War", *International Security* 16, 2 (Autumn 1991), pp. 48-49.

41 טריפ (Tripp, לעיל הערה 26), עמ' 171-172.

למרות הכישלון, הצלחת כינוסה של ועידה בין-לאומית לשלום הייתה בעיני מצרים מטרה מרכזית מסיבות רבות. ראשית, ישיבה של העולם הערבי למשא ומתן לשלום עם ישראל יכולה להוכיח אחת ולתמיד את ניצחון דרכו של סאדאת, שמובארק ראה את עצמו כממשיכו. שנית, ועידה כזו עתידה להכניס לזירת התיווך גורמים כמו אירופה והאו"ם, שהמצרים סברו שיהיו קשוחים יותר עם ישראל מאשר ארצות הברית. שלישית, הצלחת כינוסה של ועידת שלום שמצרים היא שושבינתה תתרום למעמדה הבין-לאומי של מצרים כגורם חיובי בזירה המזרח תיכונית.

למאמצי השלום של מצרים, שכוונו אל כינוסה של ועידה בין-לאומית וקידום פתרון פלסטיני-ירדני לסוגיה הפלסטינית, לא נמצאו קונים בממשלת שמיר. אולם כאשר קמה בישראל בשנת 1984 ממשלת האחדות הלאומית ונקבע בהסכמי הרוטציה כי מנהיג מפלגת העבודה, שמעון פרס, יהיה ראש הממשלה בשנתיים הראשונות, התעוררו בקהיר תקוות רבות כי יתמתן הקו הישראלי שהתנגד בעקשנות לכינוסה של ועידה בין-לאומית.⁴² עבור מובארק, היה זה שינוי מן הקו של סאדאת, שהשליך את יהבו על הליכוד בהחשיבו את מנהיגו, בגין, כאיש החזק שיכול "לספק את הסחורה".⁴³ למרבה הזעם בחוגי הליכוד, נטה פרס לאמץ את הרעיון של כינוס ועידה בין-לאומית (אם כי שלל את שיתופו של אש"ף), ובכך הפך לבעל בריתו של מובארק במאמצי השלום.⁴⁴

כהונתו של פרס כראש הממשלה אפשרה להפשיר מעט את הקרח ביחסי ישראל-מצרים. ההתחלה היתה חורקת ומלאת חשדות, בייחוד עם סירובה של מצרים להחזיר את השגריר המצרי לתל אביב ולקיים פגישה בין המדינות בדרג מנהיגים, כל עוד לא תיסוג ישראל מלבנון ותבצע שורה ארוכה של צעדים בוני אמון בגדה המערבית וברצועת עזה.⁴⁵ השינוי המהותי ביחסים התחולל לאחר שגבר פרס על שמיר ועל הליכוד באוגוסט 1986 ועמדו (הזהה לעמדת מצרים), כי יש להעביר את הסכסוך בין ישראל למצרים בעניין טאבה לבוררות בין-לאומית, היא שעברה בממשלה. קבלת עמדתה של מצרים בסוגיית טאבה הביאה לחיזוק היחסים בין פרס למובארק, להחזרת השגריר המצרי לתל אביב ולהסכמה מצרית, לראשונה מאז הירצחו של סאדאת, לקיום פסגת מנהיגים בקהיר.⁴⁶

האינתיפאדה הפלסטינית שפרצה בדצמבר 1987 טרפה את הקלפים לכל השחקנים באזור ששאפו לצמצם את תפקידו של אש"ף באזור. היא העמידה במבוכה את המשטרים הערביים, שלא הצליחו למצוא פתרון לסוגיית פלסטין ומזור לכאבי הפליטים במשך שלושים שנה. "ילדי האבנים הם שפיזרו את ניירותינו, שפכו דיו על בגדינו וביתקו את בתולי הטקסטים הקדומים שלנו", כתב בהתפעמות המשורר הסורי הפאן-ערבי, נזאר

42 טריפ (Tripp, לעיל הערה 26), עמ' 173.

43 ראי (לעיל הערה 16), עמ' 353.

44 טריפ (Tripp, לעיל הערה 26), עמ' 173.

45 ביינין (Beinin, לעיל הערה 6), עמ' 9.

46 מקדרמוט (McDermott, לעיל הערה 18), עמ' 89.

קבאני ב"טרילוגיה על נערי האבנים".⁴⁷ אף שאש"ף לא נטל חלק בארגון האירועים בתחילת האינתיפאדה, הרי שהוא מיהר לקצור את הרווחים הפוליטיים כדי להדגיש את הימצאותו בזירה ולמנוע כל אפשרות שירדן או מצרים ידחקו אותו ממנה, כפי שאירע לאחר מלחמת לבנון. מובארק ניצל את האירועים כדי לחדש את מאמציו לכינוס ועידה בין-לאומית, אך הפעם עשה זאת תוך הדגשת העובדה כי אש"ף הוא הנציג הלגיטימי היחידי של העם הפלסטיני. בנאום ב-10 בפברואר 1988 הדגיש הנשיא המצרי כי ההצעה המצרית לסיום "הטרגדיה" היא התחלה של משא ומתן במסגרת ועידה בין-לאומית שבה משתתפות חמש החברות הקבועות במועצת הביטחון והצדדים האחרים שנוגעים ישירות לעניין, ובכלל זה אש"ף.⁴⁸

האינתיפאדה הייתה התרחשות שארצות הברית לא יכלה להתעלם ממנה, והדבר הביא להתקרבות בין עמדותיה שלה לעמדותיה של מצרים בכל הנוגע לאש"ף. בשנת 1988 נפתח ערוץ הידברות בין הממשל האמריקאי לאש"ף בתוניס, אם כי עיקר הדגש בשיחות אלו הושם על הדרישה האמריקאית להפסקת המהומות בשטחים.⁴⁹ פתיחת ערוץ זה התאפשרה בעקבות מסע לחצים של קהיר ושל בגדאד על ערפאת, להגמיש את עמדותיו כלפי ישראל. מסע זה הוכתר בהצלחה בהכרה ההיסטורית של אש"ף בזכות קיומה של ישראל באותה השנה.⁵⁰

ממשל גורג' בוש האב (1988–1992): תור הזהב של יחסי ארה"ב-מצרים

סגנו של רייגן, ג'ורג' בוש האב, נכנס לתפקידו בתחילת 1989. תקופתו היתה רצופה באירועים דרמטיים: מלחמת המפרץ, התמוטטות הגוש המזרחי וסיומה של המלחמה הקרה וכן כינוסה של ועידת שלום בין-לאומית לענייני המזרח התיכון. סגנון נשיאותו של בוש היה ביסוס יחסים אישיים עם מנהיגים עולמיים. סגנון זה עשה את נשיא מצרים לאישיות מפתח ובעל ברית באסטרטגיה של בוש במזרח התיכון.⁵¹

לתפקיד מזכיר המדינה מינה בוש את ג'יימס בייקר השלישי. בייקר תואר בידי התקשורת האמריקאית כאדם עם מעט מאוד תשוקות, ומראייניו תיארו את אישיותו כקרה וחסרת רגשות. מלבד בוש עצמו, שעמו הייתה לבייקר חברות עמוקה ששורשיה בשנות החמישים, היו לבייקר מעט מאוד חברים בווישינגטון. באופן כללי, ניתן לומר כי בוש העניק לבייקר יד חופשית לניהול ענייני המזרח התיכון. הצוות שהקים בייקר לטיפול

47 מצוטט מתוך פואד עג'מי, ארמון החלומות של הערבים, תל אביב: עם עובד, 2000, עמ' 152.

48 Husni Mubarak, "Cairo's Concerns", *Journal of Palestine Studies* 17, 3 (Spring 1988), p. 139

49 ארורי (Aruri), לעיל הערה 28, עמ' 15, 17.

50 קרש וראוטסי (לעיל הערה 38), עמ' 180.

51 Kerry Mullins and Aaron Wildavsky, "The Procedural Presidency of George Bush", *Political Science Quarterly* 107, 1 (Spring 1992), p. 43

בענייני המזרח התיכון הובל בידי דניס רוס, אהרון מילר ודניאל קרצר – שלושתם יהודים בעלי מומחיות בענייני האיזור ודעות הנוטות לשמאל הישראלי בעניינים הקשורים לסכסוך הישראלי-ערבי.⁵²

הן בוש הן בייקר לא ראו שום סיבה לתת לישראל יחס מועדף; יחס כזה לא היה מנת חלקה של אף מדינה אחרת. הם האמינו כי הנטייה של ממשל רייגן להעלים עין מכל צעד שנוי במחלוקת שביצעה ישראל (כגון הרחבת ההתנחלויות) הכשילה את תהליך השלום, והם גרסו כי ממשל רייגן לא היה תקיף מספיק כאשר דן עם ישראל בעניינים הללו. יתרה מכך, רק 29% מקולות היהודים היו עבור בוש – עובדה שהפכה את ממשל בוש לעמיד יותר בפני לחצים של השדולה היהודית בווינגטון. נוסף לכך, לשני האישים הייתה סלידה עצומה מיצחק שמיר – תחושה שהתפתחה כלפיו החל מפגישתם הראשונה עמו באפריל 1989 בווינגטון. בוש עצמו זעם כאשר, לטענתו, מיד עם שובו של שמיר לישראל, הפר שמיר הבטחה אישית שנתן לו להאט את בניית ההתנחלויות.⁵³

תוך שמירה על גישה נטולת אמוציות – הגישה המועדפת הן על בוש הן על בייקר – הפגינה ארצות הברית קרירות מופגנת כלפי ישראל. מאחר שכל צעד כלפי ישראל נעשה עם עין פקוחה אל ההשלכות הפוליטיות העתיקות מכך, לא היה מסוגל בייקר להסתכן בעימות עם הקונגרס על ידי לחץ אמת על הישראליים. לפיכך הוא לא עשה שום מאמץ לשפר את היחסים עם הערבים או להרחיב את הדיאלוג עם אש"ף, שהתחיל בחודש האחרון של ממשל רייגן בדרגה נמוכה.⁵⁴

בתגובה ללחצים שהופעלו עליו מצד הנשיא מובארק והמלך חוסיין לאמץ את הרעיון של ועידה בין-לאומית במזרח התיכון, הדגיש בייקר את הסקפטיות שלו מוועידה שכזו ואמר שארצות הברית מעדיפה "גישה שקולה ומדודה יותר".⁵⁵ עם זאת, ב-14 במרס 1989, הצהיר בייקר שייתכן שישראל תצטרך להידבר עם אש"ף או לפחות עם נציגיו כדי להגיע לשלום.⁵⁶ לקראת ביקורו של שמיר בארצות הברית בתחילת אפריל, הוחרף הטון האמריקאי כלפי ישראל. הנשיא בוש קרא "לסיים את הכיבוש" בגדה המערבית ובעזה ולממש את הזכויות הפוליטיות של הפלסטינים. הוא הצהיר ש"ועידה בין-לאומית... תוכל למלא תפקיד מועיל בתהליך השלום במזרח התיכון".⁵⁷

בביקורו בווינגטון, העלה שמיר, בניסיון להדוף את הלחץ האמריקאי המסתמן, הצעה ישראלית לקיים בחירות בשטחים כדי לבחור את הנציגים הפלסטיניים למשא ומתן. שמיר

Kathleen Christison, "Splitting the Difference: The Palestinian-Israeli Policy of James Baker", *Journal of Palestine Studies* 24, 1 (Autumn 1994), pp. 39-41 52

שם, עמ' 42. 53

שם, עמ' 41. 54

Washington Post, 24 February 1989 55

Los Angeles Times, 15 March 1989 56

New York Times, 4 April 1989 57

ביקש לעקוף את אש"ף, והצעתו קיבלה את תמיכתה של ארצות הברית. אולם עד מהרה התחוור לבוש ולבייקר כי ישראל מערימה קשיים והתניות לתהליך בחירות זה. זה היה הרקע לנאומו של בייקר במאי 1989 בוועידה השנתית של איפא"ק. באופן מסורתי, נאום זה מבטא אהדה רבה לישראל, אך הפעם – הצלילים שבקעו מגרוננו של מזכיר המדינה האמריקאי צרמו לאוזניים הישראליות. בייקר קרא לישראל בין השאר "להניח בצד, אחת ולתמיד את החזון הלא ריאלי של ישראל הגדולה", להפסיק את בניית ההתנחלויות ולהושיט יד לפלסטינים כשכנים הזכאים לזכויות פוליטיות. הנאום התקבל בישראל בזעם רב בעיקר בשל הטון שבו השתמש בייקר.⁵⁸

מכאן עמדו ארצות הברית וממשלת ישראל על מסלול התנגשות. בתחילת חודש יולי ביקרה וושינגטון בפומבי את התנאים שהציב שמיר לבחירות בשטחים.⁵⁹ לאחר מכן שיגר בייקר איום לישראל; הוא אמר שייתכן שארצות הברית תתמוך בוועידה בין-לאומית לשלום אם תעשה ממשלת שמיר את תכנית הבחירות בשטחים לבלתי אפשרית.⁶⁰ את הקרע ההולך ומתהווה ניצלה היטב מצרים בהכריזה בחודש ספטמבר על "תכנית 10 הנקודות" של מובארק. בתכנית זו ניסתה מצרים ליישב את המחלוקת בסוגיית ייצוג הפלסטינים ובכך לסלול את הדרך לכינוסה של הוועידה הבין-לאומית המיוחלת. ארצות הברית מיהרה לאמץ את תכניתו של מובארק, ולקראת סוף החודש נקט שוב בייקר בלשון איומים ודחק בראש ממשלת ישראל לקבל את הצעותיו של מובארק.⁶¹

זניחתה של ארצות הברית את ישראל כבעלת הברית המועדפת במזרח התיכון והתחזקות מעמדה של מצרים בבירה האמריקנית באה לידי ביטוי בביקורו של מובארק בתחילת אוקטובר בושינגטון. בניגוד לקצר ששרר בין ישראל ובין ארצות הברית, הרי שהקולות שעלו מן הבית הלבן בביקור זה היו הרמוניים להפליא. בייקר חזר על עמדתו כי ארצות הברית מעוניינת לראות את ממשלת ישראל מסכימה להיפגש עם משלחת פלסטינית, ומובארק התריע כי ישראל עומדת לעשות "טעות חמורה" אם לא תפתח בשיחות עם הפלסטינים. קשה לדעת אם הסוגיות היו כרוכות זו בזו, אבל ביום שבו נפגש מובארק עם בוש, הודיעה ארצות הברית כי היא דוחה את בקשת ישראל לקבלת ערבויות לקליטת העלייה מברית המועצות.⁶²

הלחץ האמריקאי נתן את אותותיו בישראל. הוא גרם למשבר פוליטי ולניסיון להפיל את ממשלת שמיר ולהקים תחתיה ממשלה בראשות שמעון פרס ומפלגת העבודה. הניסיון שנודע בישראל בכינוי "התרגיל המסריח" כשל, ובמקומה של ממשלת האחדות הלאומית הוקמה ממשלת קואליציה ימנית בראשותו של שמיר.

58 קריסטיוסון (Christison, לעיל הערה 52), עמ' 42.

59 *Los Angeles Times*, 7 July 1989

60 *New York Times*, 9 July 1989

61 *New York Times*, 30 September 1989

62 *New York Times*, 3 October 1989

השנה הראשונה של כהונתו של בוש לימדה כי ממשל בוש הלך ונטה יותר ויותר לקבל את עמדותיה של מצרים בכל הנוגע לתהליך השלום במזרח התיכון. יתרה מכך, היא הידקה את הברית ואת מערכת היחסים בין בוש למובארק. מצרים, בדומה לחזונו של סאדאת, החליפה את ישראל כבעלת הברית הנאמנה של ארצות הברית באזור. עם זאת, הדעה הלא אוהדת של בייקר כלפי ישראל לא תורגמה לסימפטיה לפלסטינים. בייקר לא עשה דבר כדי לשדרג את ערוץ השיחות עם אש"ף בתוניס, שעסק בעיקר בענייני פרוצדורה. ביחסיה עם אש"ף, השתמשה ארצות הברית במצרים כמתווכת, בשל חששה לעורר את זעמו של הקונגרס או של ישראל אם תדון ישירות עם בכירים באש"ף.⁶³ מצרים הפכה למעשה לצינור שדרכו דיברה ארצות הברית עם הנהגת אש"ף.

עמדת מצרים במשבר המפרץ והשלכותיו על כינוס ועידת השלום במדריד

פלישתו של סדאם חוסיין לכווית באוגוסט 1990 סימנה את קצה של הברית בין עיראק למצרים. אם מלחמת איראן-עיראק הביאה לחזרתה של מצרים אל "השורה הערבית", הרי שסיומה של המלחמה במפרץ עתידה הייתה להחזיר את מצרים לעמדת הנהג. במשבר המפרץ שהתפתח לאחר שכבשה עיראק את כווית, עמד מצד אחד, סדאם חוסיין – גאמל עבד אל-נאצר בעיני עצמו ובעיני תומכיו הזעומים בעולם הערבי; ומן הצד האחר עמד מובארק, יורשו של סאדאת, כשמאחוריו מדינות המפרץ החרדות מכוחו של סדאם חוסיין, האיש שאותו מימנו וחימשו במשך עשור. המאבק בין השניים לא היה רק על שחרור כווית והבטחת זרימת הנפט למערב. נוצק בו גם הממד של המאבק עתיק היום בין עיראק למצרים על השליטה בעולם הערבי; הממד של "האיש של אמריקה" מול האיש שטען שהוא נלחם באימפריאליזם ובכלי השרת שלו באזור; ועלתה בו גם סוגיית היחס לישראל, שבה אל מול הקו המיליטנטי של עיראק, שהגיע לשיאו בשיגור טילים על ישראל בזמן המלחמה, עמדה מצרים, שטענה כי פתרון הסכסוך יבוא דרך הידברות עם ישראל במסגרת ועידה בין-לאומית.

העימות בין שני המנהיגים החל כאשר המתיחות בין עיראק ובין כווית החלה לצבור תאוצה בפברואר 1990. סדאם חוסיין הגיע לבירת ירדן חמור סבר כדי לציין עם הנשיא מובארק והמלך חוסיין את יום השנה הראשון להקמתה של המועצה לשיתוף פעולה ערבי. זה היה אמור להיות מאורע חגיגי, אך הנשיא העיראקי גמר אומר להעכירו. סדאם חוסיין ניסה להפוך את המעמד למסע תעמולה אנטי-אמריקאי ואנטי-ישראלי והוא נשא נאום תקיף, ובו תקף את הנוכחות האמריקאית במפרץ. המנהיג העיראקי העלה דרישות לכסף ממדינות הנפט וחתם את נאום כשהוא מכריז על המטרה: תיקון העוול שמאפשר את כיבושה של פלסטין בידי הציונים. "מכאן, בעמאן, אני רואה את אורותיה של ירושלים", הוא הכריז ונשבע להעניש את "אנסיה". שקט השתרר, ועל הבמה עלה מובארק שהטיפ

63 קריסטיוסון (Christison), לעיל הערה 52), עמ' 44.

לסדאם חוסיין כאילו היה ילד קטן. "דיבורים אלו אינם קבילים", נזף בו הנשיא המצרי, והתנגד חד משמעית לדרישתו של סדאם חוסיין לשמוט את חובותיה של עיראק למדינות המפרץ. כה נסער היה מובארק עד שלאחר שסיים את דבריו ביקש לעזוב את הוועידה. צעד הפגנתי זה נמנע רק בשל התערבותו של המארח – המלך חוסיין.⁶⁴

כשבועיים לפני הפלישה העיראקית לכווית ביקר מובארק בעיראק. תוצאות הביקור נותרו שנויות במחלוקות. מובארק טען כי השיג הבטחה מסדאם חוסיין שלא יפעיל כוח נגד כווית אלא יפתור את המשבר בדרכי שלום. המנהיג העיראקי הכחיש בתוקף. מכל מקום תקרית זו העלתה את רמת המתרחבות בין שתי המדינות ושימשה את מובארק כהצדקה למשלוח של כוח צבאי מצרי קטן לסעודיה מיד לאחר הפלישה.⁶⁵ גם שליט עיראק לא טמן את ידו בצלחת. בתגובה להאשמותיו של מובארק כי הולך שולל על ידו, שלח סדאם חוסיין איגרת למובארק ובה תקף באופן אישי אותו ואת מוצאו הפשוט. אולם מלבד הסכסוך האישי הקשה בין השניים תיאר חוסיין את המאבק כמאבק של חיים או של מוות על הכבוד הערבי. ארצות הברית, הוא טען, לא תאבד דבר אם תפסיק את תוקפנותה, אך אם עיראק והערבים ייכנעו לתוקפנות האמריקאית הם יאבדו את אנושיותם ואת כבודם – את ההווה שלהם ואת עתידם.⁶⁶

סדאם חוסיין צדק. המדובר היה במאבק על דמותו של העולם הערבי. זה היה "משחק סכום אפס" ומובארק היה נחוש שלא להפסיד בו. ניסיונותיו הבלתי פוסקים של סדאם חוסיין לשלהב את הרחוב הערבי ולשבור את הקואליציה הערבית באמצעות יצירת זיקה בין סוגיית כיבוש פלסטין ובין כיבוש כווית – אמנם קרצו לפלסטינים ולאש"ף, שתמך בסדאם חוסיין בחום, אך נדחו בתוקף בידי ארצות הברית ומובארק, שמצא את עצמו באותו צד של המתרס כמו ישראל. על ספה של מלחמה, זכה ממשל בוש בתמיכת הקונגרס להצעתו למחוק למצרים שבעה מיליארד דולרים של חובות. מדינות המפרץ הלכו בעקבות הממשל, ודווח כי בין שבעה לתשעה מיליארד דולרים של חובות מצריים התאדו בעקבות המלחמה.⁶⁷ כאשר החלה המלחמה, זימן מובארק כינוס מיוחד של הפרלמנט. המסלול שהלכתי בו, טען, היה לאומי ערבי ("קומי") אמתי. מובארק סיפר לבני עמו כי הובטח לו על ידי הנשיא בוש לפתור את הסוגיה הפלסטינית מיד עם סיומה של המלחמה. נאומו הוכיח למצרים עד כמה רגישה מצרים לתדמיתה הלאומית-ערבית. מובארק הדגיש יותר את הטיעון כי האסטרטגיה שלו בשיתוף הפעולה עם ארצות הברית נועדה להגשים את המטרות "הקומיות" של שחרור פלסטין יותר מאשר המטרה "הוטנית"

64 סעיד ק' אבוריש, סדאם חוסיין: פוליטיקה של נקם, תל אביב: מטר, 2001, עמ' 225–226.

65 שם, עמ' 232, 237–238.

66 עפרה בנג'ו, עיראק של סדאם: שיח פוליטי ושפת הכוח, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ו, עמ' 102, 190.

67 Ahmed Abdalla, "Mubarak's Gamble", *Middle East Report* 168, (Jan.–Feb. 1991), p. 20

של מחיקת חובותיה העצומים של מצרים למערב ולמדינות המפרץ – חובות שהעיקו על צווארה כאבן רחיים מאז שנות השמונים.⁶⁸

ניצחונה של הקואליציה על עיראק ושחרורה של כוויית הביאו להבשלת התנאים לכינוסה של ועידת שלום מזרח תיכונית. הקו המיליטנטי בעולם הערבי הובס, והערבים עדיין היו תחת הטרומה של המלחמה הבין-ערבית שהתלקחה ביניהם. מדינות ערב שהשתתפו בקואליציה המערבית העריכו, אם כי בצנעה, את עמדתה של ישראל. אי-היגררותה למלחמה, אף שהותקפה בידי עיראק, מנעה את העמדתם במצב מביך בפני עמיהם. גם ישראל נרתמה למאמץ להתניע תהליך מדיני, כיוון ששאפה שלא להחרیف את היחסים עם הממשל האמריקאי וברקע עמדה סוגיית הערבויות האמריקאיות שנועדו לאפשר לקלוט את מאות אלפי העולים מברית המועצות הקורסת. בסיפור זה היה גם מזכיר מדינה אמריקאי, שלגבי קיומה של אמפתיה מצדו בניהול המשא ומתן היו רבים חלוקים, אך איש לא ערער על יכולת המשא ומתן שלו. העובדה שוועידת השלום, שכונסה במדריד באוקטובר 1991, כונתה על ידי מצרים "ועידה בין-לאומית" ותוארה ככיפוף עמדתה הסרבנית של ממשלת שמיר, בעוד שבישראל היא תוארה כוועידה אזורית שהצליחה לראשונה לאלץ את הערבים לקבל את עקרון המשא ומתן הישיר, הייתה רק דוגמא אחת ליכולות השכנוע המופלאות של ג'יימס בייקר השלישי.

ממשל קלינטון: 1992–2000 פריצת דרך, בלימה והידרדרות לתהום

תקופת הכהונה הראשונה של קלינטון הייתה מרשימה בכל הנוגע לקידום תהליך השלום במזרח התיכון. תוך תקופה קצרה יחסית הושגה התקדמות עצומה בכל המסלולים שנבלמו לאחר ועידת מדריד. פריצת הדרך המרשימה ביותר הייתה במסלול הפלסטיני, עם חתימת הסכמי אוסלו בספטמבר 1993. שנה לאחר מכן נחתם הסכם שלום שני בין ישראל למדינה ערבית, כאשר ירדן החליטה לאחר שנים ארוכות של ניהול יחסים נסתרים עם ישראל לקיים ביניהן יחסים רשמיים. שנים אלו גם סימנו התקדמות מסוימת בחזית הסורית. כל האירועים הדרמטיים הללו התרחשו תוך מאמץ צנוע מאוד של ארצות הברית בהבאת הצדדים להסכם.⁶⁹

הסיבה העיקרית למהלכים הדרמטיים שהתחוללו בזירה המזרח תיכונית הייתה חילופי השלטון בישראל, שהביאו את יצחק רבין לראשות הממשלה. מיד לאחר היבחרו, שבר רבין נוהג ישן שבו ראש ממשלה ישראלי שנבחר נוסע בביקורו הראשון מחוץ למדינה לפגישת היכרות עם נשיא ארצות הברית. יעדו הראשון של רבין הייתה הבירה המצרית, ואליה נסע שבוע בלבד לאחר שזכה באמון הכנסת. היה זה איתות לנשיא המצרי כי בניגוד לממשלה

68 הרמן (Herrman, לעיל הערה 40), עמ' 68.

69 William B. Quandt, "Clinton and the Arab-Israeli Conflict: The Limits of Incrementalism", *Journal of Palestine Studies* 30, 2 (Winter 2001), p. 26

הקודמת, שהתעקשה שלא לנהל משא ומתן על אדמת מצרים מחשש ללחץ מצרי, הרי שממשלת ישראל החדשה מייחסת חשיבות עליונה למצרים ולתפקידה באזור. המחווה של רבין התקבלה בזרועות פתוחות ובנפש חפצה. בסיום המפגש הלבבי בין שני האישים, אישר מובארק כי נפתח דף חדש ביחסים שבין המדינות. לדברים פומביים אלו היתה חשיבות רבה, מאחר שהם הקרינו על יחסם של רבים במשטר ובביורוקרטיה המצרית כלפי ישראל.⁷⁰

מערכת היחסים שנוצרה בין רבין למובארק אכן פתחה עידן חדש ביחסים בין שתי המדינות. ישראל ומצרים החלו להידבר ביניהן ישירות, כמעט ללא צורך בשירותי החסות האמריקאית. הדיאלוג היה לעתים צורם ולעתים הרמוני, בהתאם לנושאים שהועלו על הפרק, אבל ניתן לומר שמאז שנחתם הסכם השלום בין ישראל למצרים הייתה זו התקופה העצמאית ביותר של היחסים. עדות לאמון בין הצדדים הייתה העובדה שהמצרים היו בין המעטים שידעו על הערוץ החשאי בנורבגיה, שהוביל בסופו של דבר להסכמי אוסלו.⁷¹ הסכמי אוסלו היו ציון דרך חשוב בדרך להכרה ערבית בישראל ולנורמליזציה המיוחלת בינה לעולם הערבי. מצרים, שנגררה אל עמוד הקלון בידי מדינות הליגה הערבית, בשלהי שנות השבעים, חשה סיפוק מפריצת הדרך הזו, שסימנה שוב את ניצחון דרכו של סאדאת. בדרכו מטקס החתימה בושינגטון עצר רבין ברבאט שבמרוקו. אם בשנות השבעים הגיע לשם דיין לשיחות עם חסן תהאמי, שליחו של סאדאת, בתחפושת, הרי שרבין זכה שם לקבלת פנים של מנהיג לאומי. גם ירדן אפשרה לטלוויזיה הישראלית שידור ראשון מרבת עמון. מדינות ערביות כמו תוניסיה וערב הסעודית החלו לשקול ברצינות כינון קשרים דיפלומטיים עם ישראל, הליגה הערבית פתחה בדיונים על הסרת החרם הכלכלי שהוטל על ישראל מאז הקמתה, וכמה מדינות במפרץ הפרסי – כמו למשל איחוד האמירויות וקטר – פתחו נציגויות ממש.

מרכזיותה של מצרים בתהליך אוסלו באה לידי ביטוי בעובדה שהיא אירחה את המשא ומתן הנפתל בטאבה, שנועד ליצוק תוכן להצהרת העקרונות שנחתמה ברוב טקסיות בושינגטון. ב-9 בפברואר 1994 חתמו פרס וערפאת בקהיר בראשי תיבות על הסכם שבו נקבע אופן הפריסה מחדש של כוחות צה"ל בעזה וביריחו. הסכם משמעותי יותר נחתם אף הוא על ידי רבין וערפאת בקהיר ב-4 במאי. הסכם זה חתם את המשא ומתן על רצועת עזה ויריחו וניסח תנאים להרחבת הממשל העצמי הפלסטיני בשאר חלקי הגדה המערבית.⁷² בטקס החתימה בקהיר נחשפו היחסים האמיתיים בין מובארק לערפאת. המנהיג הפלסטינאי, במפגן של סרבנות, התעקש שלא לחתום על המפות הנלוות להסכם,

70 דוד סולטאן, בין קהיר לירושלים: הנורמליזציה בין מדינות ערב וישראל – הדוגמה המצרית, תל אביב: המכון האוניברסיטאי לדיפלומטיה ושיתוף פעולה איזורי, 2007, עמ' 27-28.

71 אורי סביר, התהליך, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1998, עמ' 85.

72 אבי שליים, קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2006, עמ' 491-493.

איים לפוצץ את טקס החתימה וגרר תגובות נזעמות מן המארח המצרי.⁷³ למרות "הצגת התכלית" של ערפאת בקהיר, המשיך מובארק לתמוך בו ובעמדה הפלסטינית, לא מתוך אהבה יוצאת דופן ליושב ראש אש"ף, אלא מפני שערפאת השכיל להעמיד את עצמו לאורך השנים כסמל של הבעיה הפלסטינית, שבקהיר חפצו בפתרונה.

בתקופה זו וזאת שלאחריה, שידעה גם את חתימת הסכמי השלום עם ירדן וועידת פסגה כלכלית מזרח תיכונית שנערכה ב-30 באוקטובר 1994 בקזבלנקה, ניסתה מצרים לבקר את תהליך השלום ולווסת אותו. מצרים חשה שהיא מאבדת את השליטה על קצב יישום הנורמליזציה בתהליך השלום הערבי-ישראלי. היא בפירוש לא ראתה בעין יפה את הקשרים המתהווים בין ישראל למדינות המפרץ והמגרב, וחששה ממצב שבו מדינות ערב יקדימו אותה ביחסיהם עם ישראל ויוציאו מידיה את השליטה על הקצב של קידום השלום.⁷⁴

קו פרשת המים ביחסה של מצרים לישראל עבר בפסגה הכלכלית בקזבלנקה – שם התנהגה ישראל בחוסר רגישות לחששות מצרים כאשר הציגה ישראל מסמך בן 220 עמודים שבו פורטו עשרות פרויקטים אזוריים כלכליים בעלות של מיליארדי דולרים, ברוח חזונו של שמעון פרס על "מזרח תיכון חדש". מצרים ראתה בעין רעה את התפתחות היחסים הכלכליים בין מדינות האזור. בישראל האשימו אותה כי הפסגה המשולשת בין מצרים, סוריה וסעודיה, שכונסה באלכסנדריה לאחר פסגת קזבלנקה, נועדה להביא להאטת הנורמליזציה עם ישראל. ארצות הברית הייתה שותפה לדעה זו, למרות הכחשות נמרצות מצד הנשיא מובארק. הנשיא המצרי גם הביע את כעסו על האשמותיה של ישראל כי מצרים מפעילה לחץ כנגד חידוש היחסים בין טנזניה לישראל. על אף ההכחשות המצריות לגבי פעילות דיפלומטית עוינת לישראל, הרי שברמה ההצהרתית – בפסגה הכלכלית שהתכנסה בעמאן באוקטובר 1995, מתח שר החוץ המצרי, עמרו מוסא, בגלוי ביקורת נוקבת על ה"חיפזון" (ה"רולה") של מדינות ערביות לזרועות ישראל. אמנם מאוחר יותר פעל השר לצמצם את הרושם שעשו דבריו על המשתתפים, אך את רישומם של דבריו כבר היה קשה למחות.⁷⁵

בהתעלם מן העובדה כי הביקורת שנשא שר החוץ של המדינה שהייתה החלוץ לפני המחנה הערבי בכל הנוגע לחתימת שלום עם ישראל – יצקה תוכן חדש למונח "אירוניה היסטורית", הרי שדבריו של מוסא נפלו על אוזניים קשובות. הביקורת של שר החוץ המצרי עשתה לה כנפיים עד ללונדון הרחוקה. היא קיבלה שם עיבוד לירי של המשורר נזאר קבאני, והשיר נעשה להמנונם של מתנגדי הסכמי אוסלו והנורמליזציה עם ישראל. בהמשך לביטוי שטבע מוסא, קרא קבאני לשירו "הנחפזים לאוץ קדימה" ("אל-מהרולון").⁷⁶

73 נחום ברנע, ימי נתניהו, תל אביב: זמורה-ביתן, 1999, עמ' 17–19.

74 סולטאן (לעיל הערה 70), עמ' 42.

75 שם, עמ' 42–43.

76 את השיר המלא ראו אצל עג'מי (לעיל הערה 47), עמ' 238–241.

הביקורת המצרית על "הנחפזים לאוץ קדימה" נבעה כאמור מרצונה של מצרים לשלוט על קצב הנורמליזציה. מצרים חששה כי ישראל עתידה, בשל פריצת הדרך וההתקדמות בתהליך השלום שהתרחשה בשנים 1993–1994, לקבל את התמורה המלאה של הנורמליזציה, מבלי לשלם את המחיר המלא של נסיגה כוללת מן השטחים שנכבשו במלחמת יוני 1967. על רקע זה ניתן לראות כי נושאים רבים העכירו בשנים שלאחר מכן את האווירה הטובה בין המדינות ובלמו למעשה את תהליך ההתקרבות ביניהן. מצרים קראה בריש גלי לפירוקה של ישראל מנשק גרעיני והתנגדה להחלטת ממשלת רבין להפקיע קרקעות בירושלים. גם חשיפת מסמך שמקורו במשרד החוץ הישראלי שקרא לנקיטת צעדים נגד מצרים בשל מדיניותה העוינת כלפי ישראל וכן גילויים ישראלים על רצח שבויים מצריים במלחמת סיני לא תרמו, בלשון המעטה, לשיפור האווירה.⁷⁷

עם זאת, יש לשים לב כי בסוגיות אלו, שבמקצתן, כמו סוגיית הגרעין, הייתה תהום פעורה בין עמדות שני הצדדים, נעשה ניסיון לפתור את המשברים בהידברות ישירה בין הצדדים, עם מעורבות אמריקאית מינימלית. השיחות בין הצדדים נערכו בכל הדרגים והגיעו לעתים לטונים צורמים, אבל רק במקרים נדירים נאלץ המפשר להיזעק מושינגטון כדי להרגיע את הרוחות ולהתוות מחדש את מסלול ההידברות. זו הייתה עדות נוספת להתבגרותה של מערכת היחסים בין שתי המדינות, שהחלה לפתח דרכים לטיפול עצמאי במשברים בילטרליים.

בלימתה של מערכת היחסים בין ישראל למצרים בשלהי ממשלתו של רבין הגיעה למצב של קיפאון כמעט מוחלט עם בחירתו של בנימין נתניהו לראשות הממשלה במאי 1996. נתניהו נבחר על רקע גל פיגועים שביצעו פלסטינים בחודשים פברואר-מרס באותה השנה. הוא הבטיח לציבור בוחריו כי יפסיק את הוויתורים לפלסטינים וידרוש מן הרשות הפלסטינית מלחמה יעילה בטרור לפני שיערוך ויתורים נוספים במשא ומתן. בשל איום הטרור הפלסטיני המרחף ובשל עמדותיו של נתניהו, התנהל המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים באווירה של חשדנות רבה, והתקדם – אם התקדם – עקב בצד אגודל.⁷⁸ בשל המתרחש שביחסים בין ישראל לפלסטינים, חזרו היחסים הבילטרליים בין ישראל למצרים להיות בני ערובה של התקדמות שהתרחשה, או לא התרחשה, בערוץ הישראלי-פלסטיני. בשל כך העצמאות שאפיינה את מערכת היחסים בתקופת רבין-פרס קפאה שוב.

בחירתו של ברק במאי 1999 העניקה לקלינטון את ההזדמנות האחרונה להשיג הצלחה במדיניות החוץ האמריקאית במסלול הפלסטיני. ברק היה גנרל מעוטר ובן חסות של רבין, והציפיות בקהיר ובוושינגטון היו שהוא יהיה ראש ממשלה בצלמו ובדמותו של רבין המנוח. אמנם הוא לא היה אוהד גדול של תהליך אוסלו, אבל עם זאת, הוא החזיר למצרים את תפקידה כמתווכת רצויה במשא ומתן – תפקיד שאבד לה בתקופת נתניהו. כאשר כשל ברק להגיע לפריצת דרך בערוץ הישראלי-סורי, הוא הודיע שהוא מוכן,

77 על אירועים אלו, ראו בהרחבה אצל סולטאן (לעיל הערה 70), עמ' 72–77, 82–88, 92.

78 קוונדט (Quandt), לעיל הערה 69), עמ' 27–28.

במאמץ אחרון ומכריע, להגיע להסכם עם ערפאת עד 13 בספטמבר 2000 – יום השנה השביעי לחתימתם של הסכמי אוסלו.⁷⁹ פסגת קמפ דייויד שנערכה ביולי 2000 כונסה בלחץ ישראלי ואמריקאי משותף. מערכת היחסים בין ברק לקלינטון הייתה מצוינת ובין השניים שרר אמון רב, אך בדיעבד ניתן לומר כי הם ביצעו טעות חמורה כאשר לא שיתפו בסוד העניינים את מצרים ומדינות ערביות מתונות אחרות. כמי שנותרו בחוץ, התייחסו במצרים לוועידה בזלזול רב,⁸⁰ שעד מהרה הפך לתדהמה. לקהיר חדרה ההבנה כי המדובר הוא לא בעוד סבב שיחות עקר אלא בשיחות מהותיות על סוגיות הליבה ובכללן סוגיית ירושלים הנפיצה.⁸¹

את חוסר שביעות רצונה מן הוועידה ומן ההתקדמות שדומה היה כי מושגת בה, ביטא היועץ לעניינים מדיניים של מובאארק, אוסאמה אל-באז. אל-באז הציג את המשטר המצרי כמגנם של הפלסטינים בשעה שמופעלים עליהם לחצים קשים מצדה של וושינגטון. "איש אינו יכול להכריח את הפלסטינים לקבל דברים שאינם מסכימים להם", אמר היועץ במסר שיועד לאוזני הישראלים והאמריקאים. את המסר השני, שהייתה בו גם אזהרה מוסווית לצד הפלסטינאי, שיגר אל-באז לערפאת. הדיבורים כי ירושלים היא בירת הנצח של ישראל אינם מתקבלים על הדעת, הוא אמר, ואף פלסטינאי או לא פלסטינאי אינם יכולים לקבל טענה זו.⁸² בכך חישק היועץ את ערפאת בסוגיה שלמעשה פוצצה את המשא ומתן. עמדתה של מצרים לגבי פסגת קמפ דייויד, שבה הניח קלינטון את כל יוקרתו על כפות המאזניים, עוררה זעם רב בווינגטון. זו בוטאה היטב במאמר שכתב תומס פרידמן בנוי יורק טיימס ובו הוא העלה תהיות קשות לגבי טיב התמורה שמקבלת ארצות הברית מההשקעה הכספית העצומה שלה במצרים.⁸³ מאמרו של פרידמן עורר תגובות נזעמות בקהיר. אולם עד מהרה הבינו שני הצדדים כי במלחמת המילים ביניהם – שני הצדדים מפסידים, ונעשו צעדים להרגעת הרוחות.

המצרים גילו פעלתנות רבה בתקווה לאזן את הרושם שנוצר לגבי תפקידם בקמפ דייויד. גם להם לא היה שום עניין בהידרדרות המצב ובוודאי שלא להידרדרות החמורה כל כך שהתרגשה לבוא. עם זאת, מצרים הייתה כבולה לעמדות הקשוחות שהציג ערפאת, ומבחינת דעת הקהל הערבית לא הייתה מסוגלת, לא רצתה, או שניהם גם יחד, ללחוץ על ערפאת לעשות ויתורים בירושלים. הימים והשבועות הראשונים של האינתיפאדה השנייה גרמו למצרים לנסות לנווט בין הדרישות שהעמיד הציר הישראלי-אמריקאי לבין תפקידה ההיסטורי הלאומי-ערבי כמנהיגת העולם הערבי. מצרים אותגרה הן על ידי אופוזיציה מבית, שארגנה הפגנות המונים, שהלכו והתלהטו עקב מספר הקורבנות הפלסטינים ההולך

79 קוונדט (Quandt, לעיל הערה 69), עמ' 30.

80 "אל-מטלוב מן אל-קמה", אל-אהראם, 12.7.2000.

81 אבראהים נאפע, "קמה או קמתאן ואתפאק אם אתפאקאן?!", אל-אהראם, 14.7.2000.

82 אל-אהראם, 13.7.2000.

83 Thomas Friedman, "The Egypt Game", *New York Times*, 1 August 2000

וגדל, הן על ידי מדינות ערב המיליטנטיות שקראו למאבק מזוין בישראל. שוב התעמתו במצרים הקו ה"קומי" והקו ה"וטני".

בניסיון ליישב את שני הקווים הללו קפצה מצרים אל המים העמוקים של הדיפלומטיה הבין-לאומית והאזורית. בחודש אוקטובר אירחה מצרים שתי ועידות שנועדו להשיג שקט בחזית הישראלית-פלסטינית ושקט למצרים בחזית הפנימית ובחזית הערבית. הפסגה הראשונה נפתחה ב-16 באוקטובר 2000 בשארם א-שייח' ונכחו בה ערפאת, ברק, קלינטון, מזכ"ל האו"ם קופי אנאן, המלך עבדאללה מירדן, מובארק ונציגי האיחוד האירופי.⁸⁴ למרות שפע האורחים הנכבדים, הושגו בה תוצאות מועטות. גם המארח הודה בכך כאשר אמר כי: "תוצאות הפסגה אינן מתעלות לציפיות של העמים שלנו", אך הוסיף כי גם תוצאות מועטות אלו הן בסיס שניתן להתקדם ממנו אם תהיינה כוונות טובות.⁸⁵

פסגת שארם הוכיחה כי כאשר מצרים מעורבת בתהליך, ובייחוד כאשר היא מארחת אותו, הרי שהיא אקטיבית בפעולותיה למנוע הידרדרות ואף לוחצת להסכמים ולפשרות. קלינטון תיאר בזיכרונותיו את העובדה כי ניסה ארוכות לשכנע את ערפאת לסגת מזרישותיו המקסימליסטיות ולהסכים להצהרת הסיכום. רק מעורבותו הפעילה של מובארק במכשך הלחצים הביאה להסכמתו של ערפאת. תרומתו של מובארק למניעת כישלונה של הפסגה הביאה את קלינטון לכתוב בזיכרונותיו תשבחות נדירות לעמיתו המצרי: "לא הייתי יכול לעשות זאת ללא חוסני. בעבר התרשמתי שלעיתים קרובות מדי הוא מסתייג ממעורבות עמוקה בתהליך השלום, אולם באותו לילה הוא היה תקיף, ברור ואפקטיבי".⁸⁶

לקראת כינוסה של הפסגה הערבית בקהיר נאלצה מצרים להתמודד גם עם המדינות המיליטנטיות בעולם הערבי, שלא החמיצו מעולם הזדמנות להילחם בישראל עד החייל המצרי האחרון. מנהיג לוב, מועמר אל-קדאפי, הכריז כי לא ייטול חלק בפסגה אם לא תוכרוז מלחמה נגד ישראל. סדאם חוסיין התחייב למלחמה בישראל וקרא לעם העיראקי להתנדב לשחרר את ירושלים. גם אזובי הקיר של העולם הערבי הצטרפו למתקפה על מצרים. למשל, נשיא תימן, עלי עבדאללה סאלח, הצהיר כי אם הייתה לו פיסת אדמה שגובלת בישראל, היה פותחה למעבר מתנדבים שיילחמו בישראל.⁸⁷ מובארק הגיב בחומרה על הקריאות למלחמה במזרח התיכון ובחר לעשות זאת דרך תגובה סרקסטית לנשיא תימן שיועדה לכל הקולות המיליטנטיים בעולם הערבי: "מי שרוצה להביא את צבאו לגבולנו, אתן לו אדמה ונראה מה הוא יעשה וכיצד הוא יוציא אותנו מן המשבר הנוכחי. אני אהיה הראשון למחוא לו כפיים", אמר הנשיא המצרי.⁸⁸

84 קוונדט (Quandt, לעיל הערה 69), עמ' 35.

85 אל-אהראם, 18.10.2000.

86 ביל קלינטון, חיי, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2005, עמ' 922.

87 אל-תקויר אל-אסתראתיג'י אל-ערבי 2000, קהיר: מרכז אל-דראסאת אל-סיאסיה ואל-אסתראתיג'יה באל-אהראם, 2001, עמ' 250-251.

88 אל-אהראם, 9.10.2000.

מבחינת הנוכחות הייתה ועידת קהיר מרשימה לפחות כמו קודמתה בשארם. כל מדינות ערב נכחו בה, וכן שישה-עשר מלכים, נסיכים ונשיאים. הייתה זו הבעת אמון במנהיגותה של מצרים בעולם הערבי. דווקא בשל הפורום הנכבד הזה, הרשימה הצלחתה של מצרים לעדן ולמתן את הקו הערבי התקיף ולהסיטו להצהרות בעלות תוכן מועט כמו עצירת שיתוף הפעולה הכלכלי האזורי (שממילא כמעט לא התקיים), עד שיושג שלום כולל.⁸⁹

עם זאת, ככל שהלכה האינתיפאדה והסלימה, פתחה מצרים בלוחמה דיפלומטית של ממש נגד ישראל והובילה הצעות גינוי ערביות באו"ם ובפורומים בין-לאומיים שקראו להענשתה. מצרים הביעה בגלוי את אכזבתה מן התפקיד האמריקאי הרפה וקראה לארצות הברית להפסיק להגן על ישראל באו"ם.⁹⁰ על רקע ההסלמה באינתיפאדה, חולשתה של ארצות הברית ומה שנתפס במצרים כעמדתה המוטה לטובת ישראל, החליט המשטר המצרי בנובמבר 2000 על צעד שהתרחש רק פעם אחת בתולדות היחסים עם ישראל, להחזיר את השגריר מוחמד בסיוני, לקהיר.⁹¹

כאשר התקרבה לקצה תקופת כהונתו של קלינטון, נעשה מאמץ אחרון של הנשיא להגיע להסכם והוצג "מתווה קלינטון". בשלב הזה פרשה מצרים כמעט כליל מהציר הישראלי-אמריקאי בכל הנוגע לאפשרות של שותפות חיובית במאמצים האמריקאיים, והתבצרה בעמדותיה הלאומיות-ערביות. המגעים עם ישראל לא היו קיימים, ואם היו קיימים היו עוינים, וכלפי ממשל קלינטון נוצר חוסר אמון עמוק. אל מול "מתווה קלינטון" נצמדה מצרים ל"מתווה ערפאת", שדרש עוד ועוד הבהרות מקלינטון, וטענה כי ההצעות של קלינטון הן למעשה הצעות ישראליות.⁹² עקב כך, נכשל המאמץ האחרון של ממשל קלינטון להשיג הסכם קבע בין ישראל לפלסטינים – כישלון שהביא להתעצמותה של האינתיפאדה ובשל כך גם להקפאה נוספת ביחסי ישראל-מצרים.

ממשל ג'ורג' ו' בוש (2000–2008): מקיפאון מוחלט לשיתוף פעולה

חילופי השלטון בווינגטון הביאו לכס נשיאות ארצות הברית את ג'ורג' בוש הבן. גם בישראל התחלף השלטון כאשר בפברואר 2001 נבחר אריאל שרון, שהחליף את ברק בתפקיד ראש הממשלה. עם בחירתו, קראה מצרים לשרון לתמוך בתהליך השלום ולאמץ

89 אל-אהראם, 21.10.2000 ו-23.10.2000.

90 "אל-עודאן אל-אסראא'ילי ואל-דור אל-אמריכיי", אל-אהראם, 27.10.2000.

91 ג'מאל עבד אל-ג'ואד, "מתשדדון ומעתדלון – אנמאט אל-תפאעל אל-ערבי מע אל-אנתפאצ'ה", עמאד ג'אד (עורך), אנתפאצ'ת אל-אקצא', קהיר: מרכז אל-דראסאת אל-סיאסיה ואל-אסתראתיג'יה באל-אהראם, 2002, עמ' 328.

92 אבראהים נאפע, "אל-מקתרחת אל-אמריכיה בין אל-ע'מוץ' ואל-אנחיאז", אל-אהראם, 5.1.2001; "מן וראא' פשל ח'טת כלינתון?", אל-אהראם, 10.1.2001.

את ההתקדמות שהושגה בתקופת ברק.⁹³ אולם בפועל, בחירתו של שרון סימנה הידרדרות נוספת ביחסים.

בו בזמן שהידרדרו יחסי ישראל-מצרים בשל התמשכות האלימות, הייתה במצרים ציפייה לתפקודו של הממשל החדש בוושנינגטון. האכזבה מתקופת קלינטון והזיכרונות הנעימים מתור הזהב ביחסים בין מובארק לבוש האב, הפיחו תקוות כי ייפתח דף חדש ביחסי מצרים-ארצות הברית, שיבוא על חשבון היחסים ההדוקים בין ארצות הברית לישראל שנרקמו בתקופת קלינטון. תקוות אלו באו לידי ביטוי במאמרים ובכתבות רבות שהדגישו את חשיבות היחסים האסטרטגיים שבין ארה"ב למצרים.⁹⁴

הקלפים הפלסטיניים והערביים נטרפו בשל הפיגועים במגדלי התאומים ב-11 בספטמבר 2001. ארצות הברית בהנהגת בוש לא גילתה שום סובלנות כלפי פיגועי טרור, והפלסטינים אשר הפכו את פיגועי הטרור בחוצות ישראל לסמלה של "האינתיפאדה המזוינת" נדחקו לפינה. לאחר כישלון המתווך האמריקאי, אנטוני זיני, בשל התגברות הטרור הפלסטיני בשלהי 2001 וחשיפת אוניית הנשק קארין איי בינואר 2002, הודר ערפאת סופית מן הבית הלבן.⁹⁵

שני הגורמים הללו, התגברות הטרור הפלסטיני והעובדה שערפאת לא נחשב עוד בוושנינגטון כפרטנר רצוי, הובילו למאמץ מצרי להפוך את יזמת השלום הסעודית ליזמה שתהיה מקובלת על כלל הערבים. הדבר נעשה כדי להוריד את המאמץ מן הצד הערבי ולחוץ את ישראל לפינה עם הצבת יזמת שלום ערבית ולרסן את האינתיפאדה, שהימשכותה הטרידה את מצרים. הזירה שנבחרה לכך הייתה הפסגה הערבית שהתכנסה בביירות במרס 2002. המהלך אפשר למובארק, בריאיון שהעניק לעיתון אל-נהאר הלבנוני, לבקר בצורה קשה את שרון, אך גם לשגר מסר ליריביו הלחמניים בעולם הערבי. במוקד הדברים לעג מובארק להצהרותיו של נסראללה על שחרור פלסטין "מן הירדן ועד הנהר" ושלל נחרצות את האפשרות שמצרים תצטרף למלחמה בישראל.⁹⁶

מאמציו של מובארק, שנעשו בשילוב עם "הציר המתון" בעולם הערבי, קרי סעודיה וירדן, הוכתרו בהצלחה בביירות. הפסגה קיבלה את ההצעה שקראה לנסיגה מלאה לקווי 4 ביוני תמורת שלום מלא ונורמליזציה מלאה.⁹⁷ עם זאת, היזמה התקבלה יום אחד מאוחר מדי, מאחר שביום שבו אושרה, כבר היה בעיצומו מבצע "חומת מגן", המבצע הצבאי הישראלי לכיבוש ערי הגדה. המבצע, שבמסגרתו צרו טנקים ישראליים על מקום מושבו

93 "אל-קאהרה תחדד טריקת אל-חכם עלא' סיאסת שארון", אל-אהראם, 10.2.2001.

94 ראו למשל: "זיארה להא אהמיתהא אל-סיאסיה ואל-אקתצאדיה", אל-אהראם, 9.3.2001; "אל-עלאקאת אל-מצריה-אל-אמריכיה", אל-אהראם, 19.3.2001.

95 עמוס הראל ואבי יששכרוף, המלחמה השביעית, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2004, עמ' 177-181.

96 אל-אהראם, 29.3.2002.

97 שם.

של ערפאת ברמאללה, החל לאחר מסע טרור רצחני וחסר תקדים שהשתולל בחוצות ישראל ואשר גבה עשרות הרוגים באותו חודש דמים.

מן המצור במוקאטעה ביצע ערפאת טעות קשה כאשר התגרה בפטרונותו שעל הנילוס. כשהוא נישא על גלי התמיכה שלהם זכה ברחוב המצרי, כשיצא לעוד סדרה של הפגנות זעם שאיימו על יציבות המשטר, דרש ערפאת ממצרים לרדת מן הגדר ולתרגם את התמיכה המילולית בו לצעדים מעשיים. הוא דרש ששגריר ישראל בקהיר יאולץ לעזוב את מצרים ושהשגרירות הישראלית תיסגר או תצומצם משמעותית. לשון אחר, הוא דרש ממצרים לפגוע אנושות בהסכם השלום עם ישראל בשל המחויבות לפלסטינים. לאחר כמה ימים של דיונים, דחתה מצרים את הדרישות. להערכת ראש המוסד לשעבר, אפרים הלוי, מאותו הרגע, זיהה מובארק את הסכנה לאינטרסים המצריים וקיבל את הנחת היסוד כי דרוש שינוי בהנהגה הפלסטינית כדי לקדם את התהליך המדיני.⁹⁸

הקמת ממשלת אבו מאזן בשלהי אפריל 2003 סימנה שלב חדש במערכת היחסים בין מצרים לפלסטינים. מצרים החלה לגלות מעורבות גדלה והולכת בפוליטיקה הפנים פלסטינית – מעורבות שהביעה בפועל את חוסר אמונתה בערפאת. העיקשות האמריקאית והישראלית שלא להידבר עם המנהיג הפלסטיני – בהתאם ל"חזון בוש" מיוני 2002 שקרא להחלפת ההנהגה הפלסטינית, וההבטחה האמריקאית לפרסם תכנית להסדר רק לאחר שיתחילו הפלסטינים בתהליך של רפורמות, וכן ניסיונו של ערפאת להכתיב תנאים למצרים – הביאו את קהיר להבנה כי יש צורך להתערב יותר ויותר בזירה הפנים-פלסטינית ובמידת הצורך גם לערער על מנהיגותו של ערפאת.

למעורבות זו היה גם פן נוסף. המצרים הבינו כי להחלשה הצפויה במעמדו של ערפאת תהיינה השלכות חמורות על הזירה הפלסטינית, וכי הישגיהם של החמאס ושל הג'יהאד האסלאמי בפעולות הטרור כנגד ישראל העלו את קרנם בעיני הציבור הפלסטיני. לפיכך המעורבות המצרית העידה גם על רצונה של קהיר לפקוח עין על המתרחש בזירה הפנים-פלסטינית, קרי, מצד אחד, למנוע גלישה למלחמת אחים פלסטינית, שתחליש את העמדה הפלסטינית במשא ומתן עתידי, ומצד שני, ליצור מונופול מצרי על הפלגים הפלסטיניים השונים בדומה למונופול שממנו נהנתה בזמן ערפאת.

הקמתה של ממשלת אבו מאזן הצליחה במידה רבה בזכות מאמצי התיווך של הנשיא מובארק, אשר הצליח לפשר במחלוקות שנתגלעו בין ערפאת לראש ממשלתו המיועד סביב שאלת חלוקת הסמכויות ביניהם. לאחר הקמת הממשלה הפלסטינית החדשה טענה מצרים, כי המחויבות הערבית לרפורמה הושלמה וקראה לארצות הברית לפרסם תכנית שתביא לנסיגה ישראלית מן השטחים.⁹⁹ כאשר פורסמה באפריל 2003, "מפת הדרכים" על ידי

98 אפרים הלוי, אדם בצל, תל אביב: מטר, 2006, עמ' 109–110.

99 אברהם נאפע, "מאד"א בעד תשכיל חכומת אבו מאזן?", אל-אהראם, 2.5.2003; ראו נאום של מובארק שבו הוא מתוודה על מעורבותו האישית בשיכון המחלוקות בין ערפאת לאבו מאזן: אל-אהראם, 1.5.2003.

הנשיא בוש, התחייבה לה מצרים בכל פה ודחפה ליישומה. ההבטחה המרכזית במפת הדרכים הייתה להקים מדינה פלסטינית עד שנת 2005. אל תאריך יעד זה היו אמורים הצדדים להגיע תוך ביצוע שורה של צעדים בוני אמון כגון הפסקת הטרור, הסרת מאחזים ועוד.¹⁰⁰

עם פרסום "מפת הדרכים", החלה מצרים לנצל את מעמדה בפוליטיקה הפנים-פלסטינית וניסתה להגיע להפסקת אש ("הודנה") בין הפלגים הפלסטיניים השונים ובין ישראל שתימשך כשנה ובמהלכה יתאפשר לאבו מאזן להתחיל לבצע את מחויבויותיו במפת הדרכים. בה בעת, פנתה קהיר לפלגים בקריאה להפסיק את הפיגועים ואת האלימות.¹⁰¹ ואכן, ניתן לקבוע כי בעיקר תודות למאמצים המצריים הושגה בסוף יוני 2003 ההודנה בין הפת"ח, החמאס והג'יהאד האסלאמי ובין ישראל, שבה התחייבו הארגונים להפסקת הפיגועים למשך שלושה חודשים.¹⁰²

אולם התפטרותו של אבו מאזן בתחילת ספטמבר 2003, לאחר התרסקות ההודנה והיעדר פרטנר פלסטיני, הביאו את שרון ליזום מהלך חד-צדדי. בדצמבר 2003, בנאום השנתי בכנס הרצליה, דיבר שרון לראשונה על הצורך בפינוי התנחלויות ורמז על פינוי רצועת עזה.¹⁰³ משהוצגה תכנית ההתנתקות, התנגדה לה מצרים בתקיפות, בטענה כי תכנית ההתנתקות מתנגשת עם מפת הדרכים, הבנויה על פתרון דרך משא ומתן בין הצדדים ולא על פתרון חד-צדדי.¹⁰⁴

במחצית אפריל 2004, בעת ביקורו בארצות הברית, ניסה מובארק לסכל את התמיכה האמריקאית בתכנית ההתנתקות. בשיחתו עם הנשיא האמריקאי, הדגיש מובארק את ההכרח שתכניתו של שרון לא תעמוד בפני עצמה אלא תהיה חלק ממפת הדרכים.¹⁰⁵ הנשיא המצרי קיבל סטירה מבוש עם אימוצה של ארצות הברית את תכניתו של שרון ואף הסכמתה כי בהסדר קבע עתידי יישארו על מקומם גושי ההתנחלויות הישראליים בגדה המערבית ולא תותר חזרת פליטים לתחומי מדינת ישראל.¹⁰⁶

למרות גילויי האכזבה המצריים, חלה מאחורי הקלעים התקרבות של ממש בין מצרים, ארצות הברית וישראל לקראת ביצועה של תכנית ההתנתקות. מובארק הבין שבפניו עומדות שתי ברורות: הראשונה, ליטול חלק במימוש תכנית ההתנתקות, לסייע לישראל לממשה ובכך לזכות ברווחים פוליטיים מבעלת הברית, ארה"ב. השנייה הייתה להמשיך ולהתנגד לתכנית ולעורר את זעמה של ארצות הברית. בהיותו מנהיג הדוגל בריאל

100 הראל ויששכרוף (לעיל הערה 95), עמ' 302-303.

101 "אהמית אל-עודה אל-א' ח'אר אל-סלאם", אל-אהראם, 18.6.2003; "אל-ט'רוף אל-מנאסבה לתנפיד' ח'ריטת אל-טריק", אל-אהראם, 19.6.2003.

102 ראה למשל: אל-אהראם, 28.6.2003; "מחטה ג'דידה על-א' אל-מסאר אל-פלסטיני", אל-אהראם, 29.6.2003; "אל-דור אל-מצרי פי עמלית אל-סלאם", אל-אהראם, 30.6.2003.

103 הראל ויששכרוף (לעיל הערה 95), עמ' 322-323.

104 "ג'הוד אל-סלאם אל-מצריה לן תתוקף", אל-אהראם, 23.12.2003.

105 אל-אהראם, 16.4.2004.

106 הראל ויששכרוף (לעיל הערה 95), עמ' 323.

פוליטיק, בחר מובארק באפשרות הראשונה. כלפי שני מעגלי ההתייחסות: הפנים-מצרי והערבי, הדגישה מצרים את יתרונה של תכנית ההתנתקות וטענה כי היא תביא לפירוק היישובים הישראליים מרצועת עזה ולנסיגה ישראלית מלאה אל הגבול הבין-לאומי לראשונה מאז 1967.

לאחר מותו של ערפאת בנובמבר 2004, קרמה ההתחממות בין מצרים לישראל עור וגידים ואף צברה תאוצה ניכרת. ב-5 בדצמבר שוחרר עזאם עזאם מכלאו, וכשבועיים לאחר מכן נחתם הסכם ה-QIZ (אזורי הסחר המועדפים – Qualifying Industrial Zones) בין מצרים לישראל. הסכם זה פתח את השוק האמריקאי בפני סחורות שיוצרו באזורי תעשייה במצרים תוך שילוב של תשומות ישראליות. ההסכם נחשב כצעד נוסף בדרך להקמת אזור סחר חופשי עם ארצות הברית.¹⁰⁷ ראוי להזכיר בהקשר זה, גם את עסקת הגז ארוכת הטווח שנחתמה בין מצרים לישראל ב-30 ביוני 2005 בקהיר, המשמשת נדבך חשוב בהידוק היחסים הכלכליים בין שתי המדינות.

שיפור האווירה הכלכלית בין מצרים לישראל הביא גם לשיפור דרמטי ביחסים האישיים בין שרון למובארק. בריאיון לעיתון דר שפיגל הביע מובארק אמון בראש הממשלה הישראלית כאשר אמר כי אין ישראלי מלבד שרון שמסוגל לבצע את הצעדים הדרושים לקראת השלום.¹⁰⁸ בריאיון אחר השווה מובארק את שרון לרבין ואמר כי הדעות של מצרים ושל ישראל קרובות מאוד עד שלעתים: "אני סבור שזוהי אותה הראייה".¹⁰⁹

הן ההתחממות היחסים בין ישראל למצרים הן בחירתו של אבו מאזן לראש הרשות הפלסטינית הזרימו אנרגיות חדשות לאזור וסייעו להביא לסיום האינתיפאדה. הדבר נעשה בשני שלבים ובשניהם היה למצרים תפקיד בכיר. השלב הראשון היה ההסכם על הפסקת אש בין ישראל לפלסטינים, שנחתם בפברואר 2005 בשארם א-שייח', ואשר בעקבותיו הכריזו מצרים וירדן על כוונותיהן להשיב את שגריריהן לישראל.¹¹⁰ השלב השני הושלם חודש לאחר מכן, כאשר השיחות להפסקת "האינתיפאדה המזוינת" בתיווך מצרי אינטנסיבי עלו יפה. במסגרת מסמך שנקרא "הכרזת קהיר" התחייבו כל הפלגים הפלסטיניים להפסיק את הפעולות הצבאיות תמורת התחייבות ישראלית להפסיק את התקפותיה כנגד הפלגים הפלסטיניים.¹¹¹

שיאה של השותפות הישראלית-מצרית התקיים עם ביצוע תכנית ההתנתקות, כאשר בעיצומה של הנסיגה מעזה, אשררה ממשלת ישראל את ההסכם שאליו הגיעה עם ממשלת מצרים על שינוי הסכם השלום ופריסת מאות חיילים מצריים על הגבול.¹¹²

107 על חשיבותו הכלכלית של ההסכם והתועלות שנובעות ממנו לשתי הכלכלות, ראו בהרחבה: יאיר שירן, "עיקרי ההסכם על איזורי התעשייה המועדפים", מיכל סלע (עורכת), היחסים הכלכליים בין ישראל למצרים על סף עידן חדש?, תל אביב: רמות, 2006, עמ' 53–56.

108 אל-אהראם, 20.12.2004.

109 שם, 15.1.2005.

110 שם, 9.2.2005.

111 שם, 18.3.2005.

112 שם, 29.8.2005.

מלחמת לבנון השנייה והשלכותיה: "הסהר השיעי", "הציר הסוני" וישראל

בשנים האחרונות, ובמיוחד מאז נבחר אחמדינג'אד לנשיאות איראן ב-2005, הלכה איראן ונעשתה לנקודת ייחוס שאליה התייחסו כל הכוחות באזור. יציאתה של עיראק כגורם אפקטיבי בזירת הכוחות הערביים בעקבות הפלישה האמריקנית וכפועל יוצא מכך חוסר יכולתה – כפי שקרה בשנות השמונים – לבלום את ההשפעה האיראנית, הביאו לעליית הציר מצרים-סעודיה-ירדן כגורם שהתמודד עם ההשפעה האיראנית-פרסית-שיעית באזור.

הד למאבק הסוני-שיעי היה בדבריו של מובארק בשנת 2004 בריאיון שנתן לרשת אל-ערביה. בבוטות שאינה אופיינית לו אמר מובארק כי "שיעים במדינות הערביות נאמנים בעיקר לאיראן ולא למדינות שבהן הם חיים". גם בריאד אמר שר החוץ הסעודי, סעוד אל-פיצל, דברים דומים. בדצמבר באותה שנה הזהיר מלך ירדן, עבדאללה השני, מפני הסכנה הטמונה בהיווצרותו של "סהר השיעי" שיקרע את העולם הערבי והאסלאמי. לדבריו, סהר זה מתחיל בעיראק (60% שיעים), בחריין (70%), אולי כווית (30%), ערב הסעודית (13%), סוריה שנשלטת בידי מיעוט עלווי (כ-12%) – עדה הנחשבת ענף של השיעה – ומסתיים בלבנון (40%).¹¹³

דברים אלו ביטאו היטב את החשש הסוני מהתחזקותה של איראן כמעצמה אזורית. על הרקע הזה ניתן להבין את הביקורת הקשה שהטיחו ראשי מדינות אלו, ובהן מצרים, כלפי חזבאללה, שנתפס על ידן כעושה דברה של איראן, והאשימו אותו במדיניות הרפתקנית שגררה את האזור למלחמה ביולי 2006. הציר הסוני המתהווה פילל לניצחון של ישראל, ומשזה לא הגיע סירב להצטרף לחגיגות "הניצחון האלוהי" של מזכ"ל חזבאללה. ביטוי נוסף לחשש הסוני היה כאשר כחצי שנה מסיומה של המלחמה, אירחה מצרים קואליציה סונית אנטי-איראנית בשארם א-שייח'. חיזוק לציר הערבי-סוני הגיע בדמות צירופה של פקיסטאן, בראשות פרווז משארף, שהצהיר בשארם כי "אם לא נפעל יחדיו תתחולל קטסטרופה".¹¹⁴

התהוות הציר הסוני, שמצרים שימשה השחקן העיקרי שבו, הביאה לשיא את שיתוף הפעולה בין ישראל למצרים, והיחסים בין שתי המדינות זכו לעצמאות שממנה לא נהנו מאז נחתם חוזה השלום בין השתיים. השתלטותה של תנועת חמאס על רצועת עזה ב-2007 הפכה את ישראל ומצרים לשותפות ברצון לראות את קריסת ה"אמירות האסלאמית" ברצועה, ששורשיה האידאולוגיים נטועים בתנועת האחים המוסלמים במצרים, אך היא נהנית גם מתמיכה איראנית, כפי שהוכיח המבצע הישראלי בעזה

113 עוזי רבי, "הסהר השיעי: חזון איראני וחשש ערבי", עוזי רבי (עורך), זמן איראן, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008, עמ' 77-78.

114 שם, עמ' 89-90.

בתחילת 2009. זהות אינטרסים נוספת התקיימה גם בסוגיות מפתח אזוריות אחרות: הרצון למנוע את נפילת לבנון לידי חזבאללה; הרצון למנוע את התגרענותה של איראן; הרצון למשוך את סוריה מציפורניה של טהראן; והרצון למנוע העמקת החדירה האיראנית בעיראק לאחר הנסיגה האמריקאית המתוכננת.

סיכום

לסיכום, ניתן לומר כי מערכת היחסים בין מצרים לישראל הייתה מתחילתה תלויה בשני גורמים סותרים: השתייכותה של מצרים למעגל ההשפעה האמריקאי, שדחף למימוש האינטרסים האמריקאיים באזור ובהם שימורו ופיתוחו של הסכם השלום הישראלי-מצרי מחד גיסא, וראייתה של מצרים את עצמה כמנהיגת העולם הערבי, מאידך גיסא. מובארק ירש מסאדאת מדינה הנמצאת בעימות קשה עם מדינות ערב, שהחרימו אותה בשל "השלום המגונה" ואשר הייתה מצויה עמוק כל כך במעגל ההשפעה האמריקאי, עד שקודמו בתפקיד חש שהיא עתידה להחליף את ישראל כבעלת בריתה העיקרית של ארצות הברית באזור.

הירצחו של סאדאת ועלייתו של מובארק הביאו לחזרתה של מצרים למדיניות חוץ מאוזנת יותר, וזו השפיעה לרעה על יחסי ישראל-מצרים. במאבקים על לבה של ארצות הברית, זכתה ישראל בדרך כלל במעמד בעלת הברית המועדפת וזאת בשל שיקולי המלחמה הקרה שהיו השיקולים העליונים בהתוויית המדיניות של ממשל רייגן באזור. מכה קשה ספגו יחסי ישראל-מצרים גם בשל מדיניותה האזורית של ישראל, שפלשתה ללבנון כחודש וחצי לאחר החזרת סיני למצרים הביכה מאוד את המצרים ועוררה עליהם ביקורת במצרים ובעולם הערבי. מכאן ואילך, ציננה מצרים את השלום עם ישראל – עובדה שבשילוב עם עמדתה התומכת בעיראק כנגד איראן – סייעה לה להשיב את מעמדה בעולם הערבי. בשנים אלו נטלה מצרים אפוטרופסות על הסוגיה הפלסטינית והיא קידמה את תכניתה לכנס ועידה בין-לאומית לשלום, שהייתה אמורה להניב בעבורה רווחים פוליטיים ולמתן את הקו הערבי העוין את ישראל. כאשר התברר בעקבות האינתיפאדה הראשונה כי לא ניתן לדחוק את אש"ף אל מחוץ לתמונת המשא ומתן, פעלה מצרים בשילוב עם עיראק למתן את הקו הלחמני של הפלסטינים, שבא לידי ביטוי בהכרה של אש"ף במדינת ישראל.

עלייתו של ממשל בוש האב הביאה לתקופה של תור זהב ביחסי מצרים-ארצות הברית. קהיר וושינגטון היו תמימי דעים באשר לתמונת ההסדר האפשרי, ובייקר אף קיבל את עמדת מצרים כי על ממשלת ישראל לנהל משא ומתן עם אש"ף. המאמצים של בייקר בשנה הראשונה של ממשל בוש ללחוץ על ישראל להסכים למשא ומתן עם הפלסטינים הביאו להפלת ממשלת האחדות בישראל ולכישלון המהלך כולו. כינוסה של ועידה בין-לאומית הצליח רק כאשר הסתיימה מלחמת המפרץ, שהתחילה כסכסוך בין עיראק לכווית והתפתחה למאבק בין מצרים לעיראק על דמותו של העולם הערבי. גם כאן, ניצחונה של

הקואליציה במלחמה סימן את ניצחונו של מובארק שהוביל את הקו המתון בעולם הערבי ביחס לישראל. לאחר המלחמה, כונסה ועידת שלום בין-לאומית שהעידה למעשה על ניצחון דרכה של מצרים, שנקטה לאורך כל שנות השמונים קו שגרס כי על העולם הערבי להתפייס עם ישראל על בסיס נסיגה ישראלית משטחים שכבשה במלחמת יוני 1967. תקופת קלינטון נפתחה בסערה גדולה. למעשה, ישראל קיבלה בהסכמי אוסלו את העמדה המצרית כי אש"ף הוא הנציג הלגיטימי הבלעדי של העם הפלסטיני; ירדן הסירה מעל מצרים את התואר "המדינה הערבית היחידה המקיימת שלום עם ישראל"; והתקדמות נרשמה גם בערוץ הישראלי-סורי. מצרים זכתה לעדנה בשנים אלו והשנים של ממשלות רבין-פרס הביאו את היחסים בין המדינות לשיאים חדשים. אמנם למצרים היה תפקיד לא מבוטל בניסיון למתן את האופוריה שאפפה את העולם הערבי לאחר הסכמי אוסלו, אשר הביאו לעצירה בנורמליזציה בין ישראל לעולם הערבי, אך יש לזכור כי ניסיונה למתן את האופוריה נבעה מרצונה למנוע מישראל את הנורמליזציה כל עוד היא אינה נסוגה בצורה מלאה מכל השטחים שכבשה ב-1967. עוד ראוי לציין כי ניסיונות אלו לווסת את מידת החום של השלום נעשו לאחר שהמטרה המצרית העיקרית הושגה, וכל מדינות ערב שלהן סכסוך גבול עם ישראל קיבלו למעשה את דרך המשא ומתן כדרך המועדפת להשגת תביעותיהן. נוסף לכך, למרות החריקות בין קהיר לירושלים, הרי שבתקופה הנדונה – השתחררו יחסי ישראל-מצרים מעיסוק בסוגיה הפלסטינית, ובין שתי המדינות נפתחו ערוצי תקשורת עצמאיים שסייעו להכיל משברים דיפלומטיים בין שתי המדינות ללא צורך בתיווך אמריקאי.

כהונתו השנייה של קלינטון עמדה בסימן עלייתו של נתניהו לשלטון בישראל, ששינתה מן הקצה אל הקצה את האווירה באזור. תקופת נתניהו סייעה לבלימת התקדמות הסכמי אוסלו והחזירה למעשה את יחסי ישראל-מצרים אל הנקודה שבה הם איבדו מעצמאותם והודגשה החסות המצרית על הסוגיה הפלסטינית. חסות זו שפרסה מצרים על ערפאת נמשכה גם לאורך תקופת ברק ועד לשיאה של האינתיפאדה השנייה והעיבה מאוד על יחסי ישראל-מצרים. עלייתו של ממשל בוש והפיגועים ב-11 בספטמבר, שקיבעו את ערפאת כ"פרסונה נון גרטה" בבית הלבן ובשיקוליו האזוריים, גרמו למצרים לחשוב בשנית על התועלת שיש לה ממתן חסות לערפאת. כאשר ערפאת הנצור הגדיש את הסאה בדרישות ממצרים, שמשמעותן ביטול הסכם השלום וסיכון מערכת היחסים עם ארצות הברית, הפנתה לו מצרים עורף. מכאן היא נעה בצורה חדה אל המעגל האמריקאי-ישראלי כשהיא מנצלת את השפעתה בזירה הפנים-פלסטינית. מצרים תמכה בצמצום סמכויותיו של ערפאת על חשבון אבו מאזן, התערבה בשיחות בין הפלגים הפלסטיניים כדי להשיג הודנה, והסכימה לבסוף ליטול חלק בתכנית ההתנתקות הישראלית.

בזמן מלחמת לבנון השנייה תמכה מצרים בחשאי בישראל. כמו בעלות בריתה בציר הסוני, ערב הסעודית וירדן, ראתה מצרים ערך עליון בבלימת האיום האיראני ובמניעת התפשטות ההשפעה המהפכנית אל כל רחבי האזור. זו הייתה הפעם הראשונה מאז חתימת

הסכם השלום עם ישראל שבה האינטרס הלאומי-ערבי ("קומי") של מצרים התיישב עם האינטרס הלאומי-טריטוריאלי ("וטני").

יחסי ישראל-מצרים בתקופת מובארק ידעו טלטלות רבות שהיו בישראל כאלו שפקפקו בנחיצותם ותקפו אותם כל אימת שהתגלע משבר בין שתי המדינות. הקריקטורות הקשות בעיתונות, מאמרי המערכת הארסיים והעובדה כי מצרים לא מנעה הברחות נשק לרצועת עזה הם רק קומץ מן הטיעונים שאותם נוקטים אלו. בדוננו בטענות אלו ראוי לזכור כי בחשבון המסכם של תקופת משטרו של מובארק, ידע הסכם השלום, הצעיר יחסית, שתי אינתיפאדות, שתי מלחמות במפרץ ושתי מלחמות בלבנון ומלחמה אחת בעזה. העובדה כי עימותים אלו לא גלשו לעימות אזורי הייתה ללא ספק תוצאה של מדיניותו המרסנת של מובארק ורצונה של מצרים בשימור הסכם השלום, חרף כל מבקריה מבית ובעולם הערבי. אם נתבונן בתמונת היחסים שלא מבעד לפריזמה הצרה של הקריקטורה בעיתון המצרי או של הצוהר הצר שנפער מן המנהרה ברפיח, אלא בראייה רחבה, נוכל לקבוע כי הסכם השלום בין ישראל למצרים הוא אחד הנכסים האסטרטגיים היחידים שהשיגה ישראל בשישים שנות קיומה. עידן מובארק שנמשך שלושים שנה העמיק באיטיות – כפי שתואר במאמר זה – את יסודות השלום בין המדינות. אלו שירצו לנצל את לכתו של מובארק ואת הדרך שבה הסתלק מתפקידו על מנת להרוס יסודות אלו – עתידים לגלות שמצפה להם משימה קשה עד בלתי אפשרית.

ישראל וסוריה בעקבות מלחמת לבנון השנייה (2006–2009): בין תופי המלחמה לפעמי השלום

אייל זיסר

הקדמה

ב-21 במאי 2008 הודיעו ממשלות ישראל וסוריה על החלטתן לחדש, לאחר הפסקה בת שמונה שנים, את שיחות השלום בין שתי המדינות – הגם שלפי שעה כשיחות בלתי ישירות ובתיווכה של ממשלת טורקיה.¹ הודעה זו לא באה בהפתעה גמורה, שכן כחודש קודם לכן, ב-24 באפריל 2008 גילה הנשיא הסורי, בשאר אל-אסד, בריאיון שהעניק לעיתון הקטרי, אל-וטן, כי ראש ממשלת ישראל, אהוד אולמרט, העביר לו באמצעות ראש הממשלה הטורקי, רג'יב טייב ארדואן, התחייבות כי ישראל תיסוג מכל רמת הגולן אל קווי 4 ביוני 1967, כחלק מהסכם שלום ישראלי-סורי, אם וכאשר יושג. אגב, גילוי זה מפיו של בשאר לא הוכחש בידי אהוד אולמרט או מי ממקורביו או מדובריו.²

ההודעה על חידוש שיחות השלום הבלתי ישירות בין ישראל לבין סוריה עוררה גל של שמועות ושל ניחושים באשר למניעים של שתי המדינות, וליתר דיוק, של שני המנהיגים – אהוד אולמרט ובשאר אל-אסד – לחדש את ההידברות ביניהם. בישראל היו גם מי שהביעו תקווה זהירה לפריצת דרך בתהליך השלום בין שתי המדינות, שכן נראה היה כי החלטתו של ראש ממשלת ישראל אהוד אולמרט להעניק לבשאר אל-אסד את מבוקשו, התחייבות לנסיגה ישראלית מלאה מכל רמת הגולן, העידה על נחרצות ואף נחישות של אולמרט להתקדם בכל המרץ ובכל מחיר לעבר הסכם שלום בין ישראל לסוריה.³

אלא שבתוך ימים מספר התברר כי חידוש שיחות השלום החל מאוחר מדי, לכל הפחות בעבור אהוד אולמרט. ב-25 באפריל 2008, יומיים בלבד לאחר שדווח במפתיע מדמשק על נכונותו של אהוד אולמרט להתחייב לנסיגה ישראלית מלאה לקווי 4 ביוני

1 ראו הארץ, 22.5.2008; סאנא (סוכנות הידיעות הערבית הסורית, דמשק), 21.5.2008.

2 אל-וטן (קטר), 24.4.2008; ראו גם הארץ, 25.4.2008.

3 ידיעות אחרונות, 23.5.2008; הארץ, 23.5.2008.

1967, נמסר כי משטרת ישראל פתחה בחקירה פלילית נגדו בגין כספים שקיבל מאיש העסקים האמריקאי משה טלנסקי. חקירה זו עתידה הייתה עד מהרה להביא את אולמרט אל סופו הפוליטי.⁴

למרות ההודעה על פתיחת חקירת המשטרה בעניינו של אהוד אולמרט, החלו נציגים ישראליים וסוריים לנהל שיחות שלום עקיפות באנקרה. אלא שמכאן ואילך, עמדו שיחות אלו בצלה של חקירת המשטרה ושל העיסוק הציבורי הנרחב בה בישראל. המסך ירד על שיחות השלום שבין ישראל לסוריה משהודיע אהוד אולמרט ב-30 ביולי 2008 כי לא יציג את מועמדותו בבחירות המוקדמות שעתידה הייתה תנועתו, תנועת קדימה, לקיים ב-17 בספטמבר 2008, לבחירת מועמדה לתפקיד ראש ממשלה. אמנם אולמרט ניסה להוסיף ולקדם את המשא ומתן עם סוריה כהצגת יחיד, אלא שככל שהלך ואיבד את התמיכה הפוליטית והציבורית נעשתה משימת קידום שיחות השלום עם סוריה לבלתי אפשרית, עד שאלו נפסקו על רקע מבצע "עופרת יצוקה" בראשית שנת 2009 ובצל הבחירות המתקרבות לכנסת שהביאו את כהונתו של אולמרט אל קצה.⁵

שיחות השלום בין ישראל לסוריה, שאותן החלו שתי המדינות לנהל בחודש מאי 2008, היו סיום דרמטי לפרק נוסף, סוער ורב תהפוכות, שידעה מערכת היחסים הסבוכה בלאו הכי בין ישראל לסוריה בתקופת כהונתו של ראש הממשלה אהוד אולמרט. יחסים אלו היטלטלו לאורך תקופה זו – אך במיוחד מאז סיומה של "מלחמת לבנון השנייה" בקיץ 2006 שהייתה בין ישראל לארגון החזבאללה – בין החשש מפני פרוץ עימות בין ישראל לסוריה ובין התקווה לחידושו של תהליך השלום בין שתי המדינות, ואולי אף להשגת פריצת דרך בו.

הבחירה שלנו במלחמת לבנון השנייה בקיץ 2006 כנקודת ציון בעלת משמעות ביחסי ישראל וסוריה אינה מקרית, שהרי לדעת רבים היוותה מלחמה זו ראשיתו של עידן חדש ביחסי שתי המדינות. בעקבות המלחמה, אשר נתפסה בדמשק כניצחון לחזבאללה וככישלון בעבור ישראל, חש עצמו נשיא סוריה, בשאר אל-אסד, בטוח דיו כדי לאיים על ישראל כי אם לא תשיב לו את רמת הגולן ישקול לפעול נגדה באופן צבאי, ולכל הפחות לאמץ את אופציית ה"התנגדות" (מוקאומה) על פי המודל שיישם בהצלחה ארגון החזבאללה בגבולה של לבנון עם ישראל. איומים אלו של בשאר, אשר לוו בהיערכות צבאית חסרת תקדים של הצבא הסורי לקראת עימות אפשרי עם ישראל, ואגב, גם היערכות של צה"ל למול הצבא הסורי – תרמו ליצירת אווירה של מתח ושל ציפייה דרוכה לקראת מלחמה קרבה. יתרה מכך, היה בהם כדי להפוך את משוואת הכוחות שהתקיימה עד אז בין שתי המדינות על פיה, ולאפשר לבשאר אל-אסד לנסות וליצור, מתוך עמדה של כוח, כללי משחק חדשים, אשר איימו לצמצם באופן משמעותי את חופש הפעולה שממנו נהנתה ישראל למול סוריה עד לאותה העת, חופש פעולה שעניינו יכולת מוגבלת

4 הארץ, 27.4.2008.

5 הארץ, 1.8.2008.

לבצע מהלכים צבאיים ואחרים – למשל, תקיפת עמדות צבא סוריות בלבנון בשנת 2001, מטסים אוויריים בשמי סוריה – בלא לחטוף מתקפה סורית.⁶

על רקע מתח ואף ציפייה דרוכה זו לקראת עימות ישראלי-סורי, ב-6 בספטמבר 2007 תקפו מטוסי חיל האוויר הישראלי בצפון סוריה. תקיפה זו, שכוונה נגד מתקן גרעיני סורי שהוקם בסיוע צפון קוריאא, שיקמה את כוח ההרתעה הישראלי למול דמשק, ובעיקר חשפה את איומי המלחמה שהשמיע בשאר מאז סיומה של המלחמה בלבנון בקיץ 2006 כאיומים ריקים מתוכן; שהרי ברגע האמת נרתע בשאר מלהגיב על התקיפה הישראלית מחשש פן תגובה שכזו עלולה להביא את ישראל ואת סוריה לידי מלחמה כוללת.⁷ סוריה נמנעה מלהגיב, או אף מלהפנות אצבע מאשימה לעבר ישראל, גם בעקבות חיסולם המסתורי של מפקד הזרוע הצבאית של ארגון החזבאללה, עימאד מוע'ניה, ב-1 בפברואר 2008 בלב דמשק, ושל מוחמד סולימאן, יועצו הצבאי הקרוב של בשאר אל-אסד, בעיר טרטוס שבחוף הסורי ב-1 באוגוסט 2008.⁸

יתרה מכך, כשלושה חודשים לאחר המתקפה האווירית הישראלית החליטה סוריה להשתתף בוועידת השלום הישראלית-ערבית באנאפוליס, אמנם בדרג נמוך, ובחודש מאי 2008, חודשיים לאחר חיסולו של עימאד מוע'ניה בלב דמשק, נתנה ידה לחידוש מגעי השלום עם ישראל, הגם שמדובר היה בשיחות בלתי ישירות בתיווך טורקי. בכך אותתה דמשק כי האופציה המדינית נותרה בעבורה בבחינת אופציה מועדפת.

ועם זאת, למרות חידוש שיחות השלום הבלתי ישירות בין ישראל לסוריה, לא נראה כל סימן באופן לפריצת דרך שתביא להשגת הסכם שלום בין שתי המדינות ותסיט אותן ממסלול העימות שעליו הן צועדות זה שנות דור. הקושי להביא לפריצת דרך שכזו טמון היה קודם לכול בסוריה עצמה, ובעיקר בתפיסת עולמו ובאישיותו של בשאר אל-אסד השולט במדינה זו. אמנם בשאר הרבה לדבר גבוהה גבוהה על רצונו בשלום עם ישראל, אך ספק אם הוא היה חדור רצון ונחרצות להניע מהלך מדיני בעל משמעות למול ישראל, על כל הכרוך בכך, כדרך שעשה מנהיג ערבי שקדם לו, נשיא מצרים, אנואר אל-סאדאת.

בנסיבות אחרות היה ניתן לצפות שאת בשאר ישלימו השותפים האחרים לתהליך המדיני, ישראל וארצות הברית. שהרי גם אם נתגלה בשאר כנעדר רצון ועניין להוביל תהליך שלום עם ישראל, הוא היה נכון, כך על פי דבריו, ליטול חלק בתהליך זה ואף לחתום על הסכם שלום עם ישראל, אם ייווצרו הנסיבות המתאימות, ובעיקר – אם ייענו כל תביעותיו. אלא שלממשלת ישראל בראשותו של אהוד אולמרט הייתה, לאורך תקופה

6 ראו גבריאל סיבוני, "המערכה הצבאית בלבנון", מאיר אלרן ושלמה ברום (עורכים), מלחמת לבנון השנייה – היבטים אסטרטגיים, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, 2007, עמ' 58–73. ראו גם תחזיות על מלחמה צפויה ב-2007, הארץ, 22.12.2006; מעריב, 29.12.2006.

7 ראו הארץ וידיעות אחרונות ב-7.9.2007 וב-9.9.2007. ראו גם סאנא (סוכנות הידיעות הערבית הסורית, דמשק), 6.9.2007.

8 ראו הארץ, 14.2.2008; אל-חיאת (לונדון), 4.8.2008.

ממושכת, רתיעה, משיקולים פוליטיים פנים-ישראליים, מלהתגייס ולפעול לקידום תהליך שלום ישראלי-סורי; ומשקיבל אהוד אולמרט החלטה ליטול על עצמו משימה זו, דומה שהחלטה זו באה מאוחר מדי. ואילו באשר לממשלו של ג'ורג' בוש, הרי שזה לא הסתיר את הסתייגותו ואף את התנגדותו, משיקולים תפיסתיים ואידאולוגיים, לכל מהלך של משא ומתן ישראלי-סורי שיש בו כדי לחזק את בשאר, בלא כל תמורה נראית לעין מצדו של השליט הסורי בהתנהלותו בזירה הלבנונית, האזורית והבין-לאומית.

וכך, נוכח הקושי לקדם תהליך מדיני של ממש בין ישראל לסוריה, הוסיפו סוריה וישראל להשקיע את מאמצייהן בשימור הרגיעה השברירית שנראה היה כי הועמדה בסכנה בעקבות מלחמת לבנון השנייה, ובמקביל שופר כוח ההרתעה של ישראל בעקבות התקיפה הישראלית בסוריה ב-6 בספטמבר 2007.

בשאר אל-אסד – בעקבות המלחמה בלבנון קורא לשלום ומתכוון למלחמה

מאז קום מדינת ישראל התאפיינה מדיניותה של סוריה כלפיה בקיצוניות, בלוחמנות ואף באיבה ועוינות חסרות פשרות. לאורך השנים סירבה סוריה להכיר בזכות קיומה של מדינת ישראל, וממילא גם לנהל עמה משא ומתן לשלום, קל וחומר לחתום עמה על הסכם שלום ולקיים עמה מערכת יחסים נורמלית. בראשית שנות התשעים החל מסתמן שינוי במדיניות סורית זו. נשיא סוריה, חאפז אל-אסד, החליט להשתתף בוועידת השלום במדריד באוקטובר 1991, ונציגיו החלו נושאים ונותנים עם נציגיה של ישראל במסגרת המשא ומתן לשלום שהחל בעקבות כינוסה של ועידה זו. המשא ומתן הישראלי-סורי התנהל לכל אורך שנות התשעים וכמעט והביא לחתימת הסכם שלום בין שתי המדינות. אלא שהמשימה להשיג הסכם שלום שכזה התגלתה כמורכבת וסבוכה, וממילא, מעל לכוחם וליכולתם של מנהיגי ישראל וסוריה כאחד. כישלון ועידת הפסגה בין הנשיא האמריקאי ביל קלינטון לנשיא סוריה חאפז אל-אסד, במרס 2000 בז'נבה, שבמהלכה דחה הנשיא אסד הצעת פשרה שהוגשה לו מטעמו של ראש ממשלת ישראל, אהוד ברק, ועניינה מציאת פתרון לשאלת סימון הגבול המשותף בין שתי המדינות תוך התבססות על קווי 4 ביוני 1967, הביא את המשא ומתן הישראלי-סורי אל קצו. מעט אחר כך, ביוני 2000, הלך הנשיא אסד לעולמו ואת מקומו תפס בנו יורשו, בשאר. מכאן ואילך הידרדרו יחסי ישראל וסוריה במהירות נוכח סערות אזוריות ובין-לאומיות שעמן התקשה בשאר להתמודד. עוד בשנתו הראשונה של בשאר בשלטון, בספטמבר 2000, פרצה האינתיפאדה הפלסטינית, ובאוקטובר באותה שנה חידש ארגון החזבאללה את התקפותיו על ישראל לאחר הפוגה בת חודשים מספר, שנשתררה לאורך גבול זה מאז נסוגה ישראל במאי 2000 באופן חד-צדדי מדרום לבנון. לעימות הישראלי-פלסטיני וזה שבין ישראל לארגון החזבאללה נוספו המלחמה שהכריזה ארצות הברית כנגד הטרור העולמי בעקבות פיגועי 11 בספטמבר 2001; והפלישה האמריקאית לעיראק באפריל 2003. שתי אלו העלו

את סוריה ואת ארצות הברית על ציר של התנגשות ועימות, שסופו נתק מוחלט ביחסי וושינגטון ודמשק.⁹

מציאות אזורית ובין-לאומית זו נתגלתה כמורכבת ובעייתית ובעיקר גדולה מכפי מידותיו של בשאר אל-אסד. תגובתו של הנשיא הסורי לשרשרת אירועים זו הייתה, אפוא, הקצנה בהצהרות, בעמדות, אך גם במעשים, ובראש ובראשונה, הידוק הקשרים עם איראן, עם ארגוני הסירוב הפלסטיניים וכן עם ארגון החזבאללה. בריתה המתהדקת של סוריה עם בעלי בריתה אלה נועדה לאפשר לדמשק לשפר את קלפי המיקוח שלה בכל דיאלוג או אף משא ומתן עתידי בינה לבין ארצות הברית או ישראל, אך קודם לכול, לשפר את כוח העמידה שלה למול כל איום מצדן של שתי אלו ליציבותו של המשטר בדמשק ואף לעצם קיומו.¹⁰

על רקע זה אין פלא כי משפרצה בקיץ 2006 מלחמת לבנון השנייה בין ישראל לארגון החזבאללה, מיהרה סוריה להתייזב לצידו של החזבאללה. אמנם סוריה נזהרה מלהסתבך בעימות ישיר עם ישראל, אך הוסיפה לספק לארגון החזבאללה, תוך כדי הקרבות, נשק מתקדם שסייע לארגון במאבקו בישראל. במיוחד אמורים היו הדברים ברקטות קרקע-קרקע מתקדמות, שאותן שיגר ארגון החזבאללה אל חיפה וחדרה במהלך המלחמה, וכן בטילי נ"ט, שאותם הפעיל הארגון למול מערך השריון הישראלי בדרום לבנון.¹¹

יתרה מכך, יום לאחר שהסתיימה המלחמה בלבנון בין ישראל לארגון החזבאללה, ב-15 באוגוסט 2006, מיהר הנשיא הסורי, בשאר אל-אסד, לנכס לעצמו ולסוריה את הניצחון שהושג לדעתו על ישראל. בנאום אשר נשא בדמשק בפני ועידת העיתונאים הסוריים הכריז בשאר, כי הוא רואה בתוצאות הקרבות ניצחון חשוב ואפילו היסטורי של ארגון החזבאללה. בהמשך נאומו אף הצמיד בשאר אקדח לרקתה של ישראל, וליתר דיוק העמידה בפני הבררה לחדש את תהליך השלום עם סוריה ולחתום עם דמשק על הסכם שלום הכולל נסיגה ישראלית מלאה מכל רמת הגולן אל שפת ימת הכינרת, או לחילופין,

9 לסקירה על תולדות מערכת היחסים הישראלית-סורית, ובעיקר על אודות המשא ומתן הישראלי-סורי לשלום במהלך שנות התשעים, ראו איתמר רבינוביץ, סף השלום, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1998; משה מעוז, ישראל-סוריה – סוף הסכסוך, אור יהודה: הוצאת מעריב, 1996; אייל זיסר, סוריה של אסד – על פרשת דרכים, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 120–166. ראו גם Eyal Zisser, "What Went Wrong", *Orient* 42 (2/2001), pp. 25-49.

10 לדיון בשנות השלטון הראשונות של בשאר אל-אסד, ראו אייל זיסר, בשם האב: בשאר אל-אסד – שנים ראשונות בשלטון, תל אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2004; ראו גם David W. Lesch, *The New Lion of Damascus, Bashar al-Asad and Modern Syria*, New Haven: Flynt Leverett, *Inheriting Syria: Bashar's Trail by Fire*, וכן; Yale University Press, 2005 Robert G. Rabil, *Syria*, וכן; Washington D. C.: Brookings Institution Press, 2005 *The United States, and the War on Terror in the Middle East*, Westport, Connecticut: Eyal Zisser, "Where is Bashar al-Assad", וכן; Praeger Security International, 2006 *Heading?*, *Middle East Quarterly* 15, 1 (Winter 2008), pp. 35-41.

11 ראו ידיעות אחרונות, 17.7.2006, 22.7.2006; הארץ, 15.8.2006–16.8.2006.

להסתכן בפתיחתה של חזית עימות חדשה ברמת הגולן, דוגמת חזית העימות שניהלה ישראל עם החזבאללה בלבנון. שהרי, לדברי בשאר, לא תוסיף סוריה לשבת בחיבוק ידיים ולהמתין עד קץ להשבת רמת הגולן לידיה, אלא היא עשויה לאמץ את האופציה הצבאית, וליתר דיוק את אופציית ההתנגדות (מוקאומה), היינו אסטרטגיה של טרור ומלחמת גרילה נגד ישראל, כזו שאילצה אותה לסגת במאי 2000 מדרום לבנון בלא כל תמורה.¹²

בדבריו התייחס בשאר ישירות למלחמה ולתוצאותיה: "מבחינתה של ישראל מדובר כאן במלחמה לחיים ולמוות, משום שתוצאות המלחמה גרמו לישראל לאבד את יוקרתה ואת השפעתה המשתקת שהייתה לה עלינו, ועקב כך היא הולכת ומאבדת את תפקידה ההיסטורי שלמענו הוקמה ואת התפקיד שהוטל עליה בידי המערב...". בשאר הוסיף והסביר כי: "כאשר אנו מכריזים על כך שבחרנו בדרך השלום וכי השלום מהווה עבורנו משום בחירה אסטרטגית, אין פירושו של דבר שאנו מוותרים על כל האופציות האחרונות. אדרבא, ככל שהשלום מתרחק והולך, גובר הצורך לחפש אחר דרכים ופתרונות אחרים במטרה להשיב את זכויותינו. ההתנגדות על כל צורותיה השונות היא האלטרנטיבה להשבת הזכויות. התנגדות שכזו איננה חייבת להיות בהכרח התנגדות חמושה אלא למשל התנגדות במובן התרבותי או הפוליטי. כאשר אנו מחזקים את ההתנגדות מטרטנו הנה השגת השלום ולא מלחמה שהרי בכך אנו מקדמים את השלום. זאת, בדרך של השגת כושר הרתעה שיאפשר לנו למנוע תוקפנות כנגדנו. אבל גם אם לא יהיה בכך די הרי שנשחרר את אדמתנו בדרך של מלחמה".¹³

נאומו של בשאר אל-אסד באוגוסט 2006 פתח עידן חדש ביחסי ישראל וסוריה. עידן זה עמד בסימן החשש הגובר לעימות בין שתי המדינות בצל איומי המלחמה מדמשק ובצלן של הכנות קדחתניות חסרות תקדים בהיקפן משני צידי הגבול בקרב שני הצבאות – זה הסורי וזה הישראלי – לקראת עימות אפשרי ביניהם. לצד זאת, ובניגוד לזאת, גבר מאוד גם העיסוק בשתי הבירות – ירושלים ודמשק כאחת – באפשרות לחדש את המשא ומתן בין ישראל ובין סוריה. שהרי בכל האמור, בסוריה – דוברים סוריים ובראשם הנשיא בשאר אל-אסד חזרו והכריזו כי סוריה מבקשת לחדש את המשא ומתן עם ישראל והיא אף נכונה לחתום עמה על הסכם שלום, על פי תנאיה של סוריה, ואילו בכל האמור, בישראל – נשמעה בקרב מומחים ופרשנים הקריאה לשקול את אפשרות חידושו של משא ומתן ישראלי-סורי נוכח מה שנראה היה באותה העת לישראלים רבים כהרעה במצבה האסטרטגי של ישראל בעקבות המלחמה בלבנון.¹⁴

12 ראו סאנא, 15.8.2006; וכן תשרין, 16.8.2006.

13 שם.

14 ראו ראיונות שהעניק בשאר אל-אסד לעיתון אל-חיאא, 17.4.2007; ולערוץ הטלוויזיה האמריקאי, אן-בי-סי, 29.5.2007; ראו גם הארץ, 22.12.2006, 29.12.2006.

מלחמת לבנון השנייה בעיניו של בשאר – אבדן כושר ההרתעה הישראלי

השאלה שהעסיקה רבים בישראל ומחוצה לה בעקבות איומים אלו של בשאר הייתה, כמובן, מהי המסקנה האופרטיבית שהסיקו הסורים מן המלחמה בלבנון באשר לעימות עתידי אפשרי בינם לבין ישראל. דומה היה מתוך הצהרותיו של בשאר כי מסקנתו העיקרית הייתה כי "השד הישראלי" אינו נורא כל כך. ואכן, הצהרות והדלפות של בכירים סוריים לתקשורת לימדו כי בדמשק יש מי שמקווה כי כפי שמערך הטילים של החזבאללה הרתיע במשך שנים את ישראל מלפעול נגד הארגון ואף פגע בה קשות משיצאה למלחמה, ולמעשה הביא לכך שנאלצה לסיים את המלחמה בלא שהשיגה את מטרותיה, כך אם הסורים יחליטו לפעול נגד ישראל באופן מוגבל בחזית רמת הגולן, ירתיע מערך הטילים הסורי את ישראל מלתקוף את סוריה ולפגוע אנושות בתשתית הכלכלית שלה, תוך ניצול העליונות המוחלטת של חיל האוויר הישראלי. מקורות סוריים אף רמזו כי גם תרחיש של עימות כולל אין בו, בעקבות המלחמה בלבנון, כדי להרתיע יותר את בשאר, שהרי אחרי הכול מערך הטילים הסורי הוא מתקדם ומסוכן הרבה יותר מזה שבידי החזבאללה והוא עשוי להסב לישראל נזקים כבדים ולאץ אותה לסיים עימות עם סוריה במצב של תיקו, היינו בלא הכרעה ברורה ובלא שהכריעה את הצבא הסורי – דבר העשוי להיחשב הישג לסוריה, בדיוק כפי שנחשב כהישג לחזבאללה בקיץ 2006 בלבנון.¹⁵

יצוין כי לרשותה של סוריה מערך טילים הכולל אלפי טילי קרקע-קרקע מתקדמים. לסורים ישנם כלל סוגי הטילים שבהם עשה החזבאללה שימוש נגד ישראל במלחמת לבנון השנייה. שהרי, אחרי הכול, הסורים הם שיצרו וסיפקו לחזבאללה מקצת טילים אלו, למשל: רקטות בקוטר 302 מ"מ לטווחים של 70–90 ק"מ, שבהם עשה הארגון שימוש לירי על העיר חיפה בצפונה של ישראל. בנוסף, מצוי ברשותם של הסורים מערך של טילי סקאד מתוצרת סובייטית לטווח של 270 ק"מ, ובמהלך העשור האחרון הם פיתחו בסיוע צפון קוריאא ואיראן מאות טילים מתקדמים אף יותר מדגם סקאד סי וסקאד די – המגיעים בהתאמה לטווחים של 400 ו-600 ק"מ ומכסים למעשה את כלל שטחה של ישראל. טילים שכאלו מוצבים במקומות מסתור בצפונה של סוריה, דבר העשוי להקשות על ישראל להגיע אליהם ולפגוע בהם. ולבסוף, להבדיל מן החזבאללה, ברשותה של סוריה יכולת בלתי קונבנציונלית בדמותו של נשק כימי שאותו פיתחו ואגרו הסורים במהלך השנים ושאותו הם יכולים לשגר על גבי הטילים המצויים ברשותם.¹⁶

אמת, מיד לאחר נאומו המתלהם ב-15 באוגוסט 2006, מיהר בשאר לצנן במעט את

15 ראו יורם שוייצר, "הניצחון האלוהי והכשלים הגשמיים", מאיר אלרן ושלמה ברום (עורכים), מלחמת לבנון השנייה – היבטים אסטרטגיים, תל-אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, 2007, עמ' 133–144; וכן אפרים קם, "השפעת המערכה על תפיסות הביטחון הערביות", מאיר אלרן ושלמה ברום (עורכים), מלחמת לבנון השנייה, שם, עמ' 202–212.

16 ראו ערוץ 10, 13.8.2007; ראו גם דו"ח על המאזן האסטרטגי בין ישראל לשכנותיה של המכון למחקרי ביטחון לאומי, [http://www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1188214444.pdf](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1188214444.pdf)

הרוחות. הוא הבהיר בראיונות רבים לתקשורת שהעניק בחודשים שלאחר מכן כי השלום עדיין הוא האופציה המועדפת עבורו ועבור סוריה, שהרי, לדבריו, מחירה של המלחמה יהיה יקר לכל הצדדים וגם לסוריה, ועל כן הוא מעדיף להשיב את הגולן לידיה של דמשק בדרכי שלום ולא בדרך של מלחמה. כך למשל בריאיון שהעניק בשאר לעיתון הסעודי אל-ג'זירה ב-19 במרס 2007 הוא הסביר כי "הזמן הינו גורם חשוב ובעל משמעות בתהליך השלום. ראשית דבר, כל דור חדש מתרחק יותר ויותר מן השלום. בישראל טעו לחשוב כי לדורות הבאים יהיה קל יותר לוותר על [התביעות הערביות] ולהעניק לישראל את מבוקשה. אבל האמת היא שמה שקורה הוא ההיפך הגמור ולכן כל עיכוב בתהליך השלום רק מגביר את המתרחקות וזו בתורה מובילה לקיצוניות. הלוך רוח קיצוני מביא אנשים לבקש אחר פתרונות מהירים ויקרים המנותקים מכל חשיבה רציונלית ומן המציאות וממה שהוא בגדר האפשר והרעלי. לפיכך אנו בסוריה האמנו ועודנו מאמינים כי השלום הוא הפתרון הקל והמהיר וגם הזול ביותר למען עתיד האזור ולמען השגת יציבות אזורית. אני איני יכול לאבד תקווה לשלום ועליי לשמור על אופטימיות, שהרי אם לא כך, יהיה עליי לפנות לכיוון של מלחמה. אבל לצערי אם נרצה ואם לא – מלחמה תהווה בסופו של דבר בהעדר שלום – משום אופציה יחידה בעבור תושביו של האזור".¹⁷

בצל הקריאות לשלום – סוריה נערכת למלחמה

ועם זאת, למרות הבהרות אלו של בשאר, הרי שלאיומי המלחמה שלו הייתה דינמיקה משלהם. שהרי, בנאומיו העמיד בשאר את ישראל בפני הבררה לחדש את תהליך השלום עם סוריה ולחתום עמה על הסכם שלום, הכולל נסיגה ישראלית מלאה מכל רמת הגולן – בואכה שפת הכינרת – או לחילופין, להסתכן בפתיחתה של חזית עימות חדשה ברמת הגולן דוגמת חזית העימות שניהלה ישראל עם החזבאללה בלבנון. נראה שהשיח הסורי נועד להכנת הציבור הסורי למלחמה, שכן איומיו של בשאר לא היו בבחינת כמה התבטאויות בודדות ומנותקות מכל הקשר. התבטאויות אלו לוו בנאומים ובראיונות לתקשורת של בכירים סורים, במאמרי המערכת המופיעים תדיר בעיתונות הסורית, ובדברי פרשנות בערוצי הרדיו והטלוויזיה. מכל אלו עלה מסר דומה – מסר מלחמתי ומאיים – אף שגם ציין את נכונותה של סוריה לחדש את המשא ומתן לשלום עם ישראל ואף לכוון עמה יחסי שלום.

ביטאון המשטר, אל-ת'ורה, כתב, למשל, במאמר מערכת ב-16 באוגוסט 2006 כי "כפי שחזבאללה נלחם בישראל כך גם יילחם בה העם הסורי בחרמון, במסעדה ובמג'דל שמש".¹⁸ ואילו רדיו דמשק הכריז בדברי פרשנות ששודרו בו ב-4 בספטמבר 2006 כי

17 אל-ג'זירה (ערב הסעודית), 19.3.2007. ראו גם ריאיון שהעניק בשאר אל-אסאד לעיתון הגרמני דר שפיגל, 24.9.2006.

18 אל-ת'ורה, 16.8.2006.

"אופציית ההתנגדות היא אופציה חלופית אם האויב יסרב להחזיר את אדמת הגולן".¹⁹ ב-11 באוקטובר 2006 הצהיר סולימאן חדאד, חבר מועצת העם הסורית, כי "ישראל מבינה רק את שפת ההתנגדות ולפיכך עליה להבין כי הניסיון המר שבו התנסתה עם ההתנגדות הלבנונית [החזבאללה] עשוי לחזור גם בחזית רמת הגולן אם ישראל תתמיד בכיבוש הגולן. עליה להבין" – הוסיף סולימאן – "כי אנו נעשה זאת לא בשל אהבת המלחמה אלא משום שישראל דוחקת אותנו אל הקיר".²⁰ סגן שר החוץ הסורי, פיצל מקדאד, הכריז בהרצאה שנשא בפני סטודנטים באוניברסיטה של חלב ב-7 בדצמבר 2006 כי "על סוריה להיות מוכנה למלחמה אם זו תיפתח בידי ישראל, אבל בלא קשר לכך יש להבין כי סבלנותו של העם הסורי הולכת ופוקעת".²¹ ולבסוף, סגן הנשיא הסורי, פארוק אל-שרע, הכריז בריאיון שהעניק ב-4 במאי 2007 לרשת הבי-בי-סי כי "סוריה תעשה כל שביכולתה להשיב לידיה את רמת הגולן, הגם שהיא מעדיפה לעשות כן באמצעות משא ומתן לשלום".²² בהקשר זה כדאי להצביע גם על כתבות רקע ואווירה של עיתונאים ערביים וזרים שביקרו בדמשק או מוצבים בה. כך למשל פרסם אל-וטן הקטרי ב-13 ביולי 2007 מפי מקורות סוריים כי "סוריה הפיקה את הלקח ממלחמת לבנון וכי אם המשא ומתן לשלום עם ישראל לא יחודש הרי שסוריה תפנה לאמץ את אופציית ההתנגדות".²³ ואילו במאמר שפורסם בניו יורק סאן ב-8 ביולי 2007 צוטטו בכירים סוריים כי סוריה שוקלת להקים ארגון גרילה שיפעל למען שחרור הגולן באמצעות הסתננות ותקיפה של היישובים הישראליים ברמת הגולן וכן על ידי התקפות של טילים על מוצבי צה"ל הפרוסים ומצויים בו. זאת, תוך אימוץ והפקת הלקח ממאבקו של החזבאללה בישראל, מאבק העומד בסימן של עימות וחיכוך בצל הרתעה. אם ישראל תתקוף את סוריה הרי שזו תגיב בכל האמצעים העומדים לרשותה. בכיר במפלגת הבעת' אף צוטט בעיתון זה כי "סוריה למדה מן החזבאללה כי משהדברים מגיעים לשחרור השטחים הרי שהלחימה אפקטיבית יותר ממשא ומתן וכי סוריה נחושה להשיב לידיה את רמת הגולן בשלום או במלחמה".²⁴ מכל אלו עלה אפוא שיח סורי מלחמתי ומאיים. שיח זה העלה אל ראש סדר היום הציבורי בסוריה את האפשרות של התלקחותו המחודשת של עימות בין ישראל לסוריה, והיה בו – אפילו אם לא במכוון – כדי להכין את דעת הקהל הסורית לאפשרות של עימות בין שתי המדינות. שיח זה היה גם בבחינת טיפוס על עץ גבוה של יצירת ציפיות בקרב הציבור הסורי להסדר מהיר של שאלת הגולן – עץ גבוה שממנו כל משטר סורי יתקשה לרדת בעתיד.

19 רדיו דמשק, 4.9.2006.

20 שם, 11.10.2006.

21 סאנא, 7.12.2006.

22 רדיו הבי-בי-סי (בערבית), 7.12.2006.

23 אל-וטן (קטר), 13.7.2007.

24 ניו יורק סאן, 8.7.2007.

בקרב שני הצבאות, הסורי והישראלי, ניכרה מאז הסתיימה מלחמת לבנון השנייה תכונה חסרת תקדים לקראת מלחמה קרבה והולכת. באווירה עכורה זו דווח תכופות בעיתונות – הישראלית אך גם זו הערבית והזרה – על עבודות ביצורים רחבות היקף, על השלמת מלאי התחמושת, על הצטיידות בנשק חדיש, ובעיקר על אימונים ותרגילים בהיקף נרחב שכמותו לא ידעו שני הצבאות זה שנים רבות. הכנות אלו לא העידו בהכרח על כוונה התקפית של אחת משתי המדינות, שהרי אחרי הכול שום צבא אינו יכול להסתכן בהמתנה באפס מעשה נוכח האפשרות לפרוץ מלחמה ועליו להיערך ולקדם פני רעה גם אם אין פניו שלו למלחמה יזומה. עם זה ברור שהכנות צבאיות קדחתניות אלו השפיעו השפעה שלילית, שכן הן העלו עוד יותר את המתח בין שני הצדדים ויצרו כר נרחב לטעויות ולאי הבנות שעלולות היו להביא להתלקחות בלתי רצויה ובלתי מתוכננת.²⁵

בקיץ תפרוץ מלחמה – החשש מפני פרוץ מלחמה בין ישראל לסוריה

במהלך השנה שמאז סיום מלחמת לבנון השנייה עד לספטמבר 2007 עמדו אפוא יחסי ישראל וסוריה בסימן החשש מפני פרוץ מלחמה, ואולי כזו שאיש מן הצדדים אינו מעוניין בה. החשש מפני עימות התבסס במידה רבה על העובדה כי בין שתי המדינות שורר, ולמעשה עדיין שורר, חוסר אמון עמוק ועל כי הן נעדרות ערוצי תקשורת כלשהם, לא כל שכן ערוצי תקשורת מהימנים שבהם נותנים שני הצדדים אמון. במצב שכזה הובע החשש כי כל אי הבנה או אף פירוש מוטעה של הצד האחד לצעדיו של הצד האחר, או אף תקרית מקומית, עשויים לדרדר את שתי המדינות להתלקחות כוללת.

יתרה מכך, לאחר המלחמה בלבנון בקיץ 2006 נראה היה כי מרחב התמרון שהתקיים בין שתי המדינות הלך והצטמצם. כזכור, בשנים 2000–2007, היינו מאז עלה בשאר לשלטון, תקפה ישראל כמה פעמים מטרות סוריות. באפריל וביוני 2001 תקפו מטוסים של חיל האוויר הישראלי עמדות של הכוחות הסוריים בלבנון בתגובה להתקפות של ארגון החזבאללה על עמדות של צה"ל. פעמיים, באוקטובר 2002 וביוני 2006, טסו מטוסים של חיל האוויר הישראלי מעל לארמונו של בשאר אל-אסד בעירת הולדתו בקרדאח'ה שבצפון סוריה – בפעם הראשונה בתגובה לפעילות של החזבאללה לאורך הגבול הישראלי-סורי, ובפעם השנייה, בתגובה לחטיפתו של החייל גלעד שליט בידי החמאס. נוסף לכך, באוקטובר 2003 תקפו מטוסים ישראליים בסיס אימונים פלסטיני נטוש בעין צחאב שבקרבת דמשק. תקיפה זו באה בתגובה לפיגוע טרור במסעדת "מקסים" בחיפה שאותה ביצעה מחבלת מתאבדת, חברת הג'יהאד האסלאמי – ארגון טרור פלסטיני שמפקדתו מצויה, כידוע, בדמשק. לכל אותם מקרים לא הייתה כל תגובה סורית.

ישראל ביצעה אפוא פעולות אלו מתוך ידיעה, ולכל הפחות הנחת עבודה, כי לשני הצדדים מרחב תמרון המאפשר לשניהם להכיל אירועים שכאלו בלא שיובילו להסלמה

ואף להידרדרות אלי מלחמה. לכך ראוי להוסיף כי גם בשאר אל-אסד מצדו נקט שורה של פעולות כלפי ישראל, למשל: הספקת נשק מתקדם לחזבאללה, מהלך שאותו נקט גם בעת מלחמת לבנון השנייה; וכמובן, אירוח מפקדות של ארגון החמאס וארגון הג'יהאד האסלאמי בדמשק. מכאן עולה כי גם בשאר קיבל, כמובן מאליו, את עובדת קיומו של מרחב תמרון בין שני הצדדים המאפשר לכל אחד מהם לפעול כנגד האויבים של הצד האחר בלא לחשוש מהידרדרות אלי עימות כולל. אלא שבעקבות המלחמה בלבנון בקיץ 2006 דומה היה כי מרחב תמרון זה הצטמצם לאפס וכי בקרב שני הצדדים אין יותר הנכונות או היכולת – בשים לב לרטוריקה המתלהמת ולמתח הגובר וכן להיערכות הצבאית המוגברת – להכיל את טעויותיו, ושמא יש לומר – התגריותיו, של הצד האחר. היינו, כל תקרית ולו גם מוגבלת משני צדי הגבול – עשויה להוביל להתלקחות רבתי גם אם לא בכך חפצו שני הצדדים.

מציאות חדשה זו היטיבה במידה רבה עם סוריה, ודומה היה אף כי בידי בשאר עלה ליצור כללי משחק חדשים שהיו מבוססים על מאזן הכוחות החדש שיצרה המלחמה בלבנון בקיץ 2006 בין ישראל לארגון החזבאללה; היינו, תחת מאזן כוחות אשר ביטא עליונות ישראלית מוחלטת ואפשר לישראל חופש פעולה נרחב נוצר לכאורה מאזן כוחות אשר ביטא זהירות ואפילו חשש ישראלי מפני עימות עם סוריה העלול להסתיים בכישלון לישראל, כפי שהסתיים העימות שבין ישראל לארגון החזבאללה; מאזן שהיה בו כדי לצמצם את חופש התמרון הישראלי.

6 בספטמבר 2007 – רגע האמת של בשאר

על רקע מציאות מורכבת זו, שבצלה ניצבו יחסי ישראל וסוריה לאורך השנה שחלפה מאז מלחמת לבנון השנייה, ביצע חיל האוויר הישראלי בשעות הבוקר המוקדמות של 6 בספטמבר 2007 תקיפה אווירית בצפון מזרחה של סוריה. ישראל הרשמית נמנעה לאורך תקופה ממושכת מלהתייחס לביצוע הפעולה. נראה כי מנהיגיה של ישראל ביקשו שלא להשפיל את בשאר אל-אסד או לדחוק אותו אל הקיר ובכך לאלצו להגיב על הפעולה הישראלית, תגובה שעשויה הייתה להוליך למלחמה כוללת. ועם זאת, בתוך מספר ימים, נסדקה מעט חומת הצנזורה בישראל. כך למשל אישר מנהיג האופוזיציה דאז, ראש הליכוד, בנימין נתניהו, בריאיון לטלוויזיה הישראלית כי אכן ישראל פעלה בסוריה ואף ידע לספר כי בירך את ראש הממשלה אהוד אולמרט על הצלחת הפעולה.²⁶ מאוחר יותר אף התירה הצנזורה בישראל לכלי התקשורת במדינה להתייחס לפעולה כעובדה מוגמרת בלא צורך להסתמך, כפי שדרשה בתחילה הצנזורה הישראלית, על מקורות מערביים.²⁷

26 ראו ריאיון של בנימין נתניהו לערוץ 1 של הטלוויזיה הישראלית, 19.9.2007; ראו גם הארץ, 20.9.2007.

27 הארץ, 3.10.2007.

סוריה החליטה מטעמיה היא לפרסם את דבר התקיפה. נראה כי בשאר העדיף שלא להמתין עד להודעה שאותה, כך חשש על בסיס ניסיון בעבר, עלולה ישראל לפרסם, דבר שיהיה בו כדי להביך, שלא לומר להשפיל, את משטרו. משום כך הוא ביקש להקדים את ישראל והזדרז לפרסם כבר בצהרי 6 בספטמבר 2006 את דבר התקיפה. אלא שההודעות שפרסמו הסורים על אודות התקיפה היו מבולבלות וחסרות. בהודעת הדובר הצבאי הסורי שפורסמה בדמשק בצהרי 6 בספטמבר 2006 נטען כי המטוסים הישראליים חדרו, אמנם, למרחב האווירי הסורי, אך הונסו עד מהרה בידי יחידות של ההגנה האווירית הסורית ומשום כך נאלצו להשליך את חימושם בשטח ריק מאדם בלא שגרמו לנזקים ברכוש או לאבדות בנפש.²⁸ כמה ימים לאחר מכן הכחיש שר החוץ הסורי, וליד אל-מועלם, כי המטוסים הישראליים תקפו במהלך חדירתם למרחב האווירי הסורי מטרות כלשהן בשטחה של סוריה.²⁹ ולבסוף, היה זה הנשיא הסורי, בשאר אל-אסד אשר הודה כי המטוסים הישראליים אכן תקפו מטרה כלשהיא בתוככי סוריה, אך טען כי מדובר במטרה הנעדרת כל חשיבות ומשמעות צבאית.³⁰

היה זה דווקא הממשל האמריקאי משיקוליו הוא שהחליט לבסוף לחשוף את שאירע בספטמבר 2007 בצפונה של סוריה. ב-24 באפריל 2007 מסר דובר הבית הלבן כי בידי ארצות הברית הוכחות כי סוריה פעלה כדי לפתח נשק גרעיני, וכמה ימים לאחר מכן, ב-26 וב-27 באפריל 2008, הציגו אנשי הסי-איי-איי בפני חברי בית הנבחרים וכן בתדרוך לעיתונאים, את סיפורו של המתקן הגרעיני שאותו ביקשה סוריה להקים בצפון המדינה בסיוע של צפון קוריאה ואשר הושמד בידי מטוסי קרב ישראליים ב-6 בספטמבר 2007.³¹ אגב, היה זה יום לאחר שבדמשק התפרסמו הידיעות הראשונות בעניין מסרי השלום שהעביר ראש ממשלת ישראל, אהוד אולמרט לנשיא סוריה, בשאר אל-אסד. אין פלא כי סוריה מיהרה להכחיש את הדיווח מווישינגטון, וביטאון המשטר הסורי, העיתון תשרין, אף כתב ב-26 באפריל 2008 כי "השקרים שמפיצה ווישינגטון מהווים את תגובתה לנכונות של ישראל לשאת ולתת עם סוריה, ונועדו למנוע מישראל לשוב אל דרך השלום".³²

ראוי לציין כי בעובדה שסוריה פעלה בסיוע צפון קוריאה לפתח מתקן גרעיני לא היה כדי להפתיע, וזאת מן הסיבות הבאות:

ראשית, צפון קוריאה וסוריה מקיימות זה שנים, עוד מראשית שנות השמונים ואולי אף קודם לכן, מערכת יחסים קרובה ואף אינטימית. צפון קוריאה היא שסיפקה לסוריה טילים מתקדמים ומאוחר יותר גם טכנולוגיה מתקדמת שאפשרה למדינה זו לשפר משמעותית

28 ראו הארץ, 17.10.2003, 30.6.2006, 6.9.2006.

29 ראו סאנא, 6.9.2007.

30 סאנא, 17.9.2007.

31 רויטרס, 24.4.2008, 26.4.2008, 27.4.2008.

32 תשרין, 26.4.2008.

את מערך טילי הקרקע-קרקע ארוכי הטווח שלה ולבססו על טילי קרקע-קרקע מתקדמים מדגמי סקאד סי ודי.³³

שנית, הלקח שהפיקה סוריה מאירועי השנים האחרונות במזרח התיכון היה כי נשק גרעיני מעניק חסינות למשטר המחזיק בו. שהרי משטרו של סדאם חוסיין הופל בשנת 2003 בידי ארצות הברית, ואילו למול צפון קוריאה נקטה וושינגטון גישה פייסנית והעדיפה דרך של דיאלוג על פני שימוש בכוח. מכאן שנוכח תמונת האיומים האזוריים ואף הבין-לאומיים שבפניהם ניצב המשטר הסורי – בראש ובראשונה איום ליציבותו ואולי אף לקיומו מצדן של ישראל וארצות הברית – לכל הפחות בראייתו, הרי שהשגת נשק גרעיני היא צעד מתבקש. דומה כי על כך רמז בשאר כשהכריז כי כל שהוא מבקש הוא השגת יכולת הרתעה בשביל סוריה. ואכן, אנו חוזרים על נאומו מאוגוסט 2006, עם סיומה של מלחמת לבנון השנייה, כשהסביר בשאר כי "כאשר אנו מחזקים את ההתנגדות, מטרתנו הנה השגת השלום ולא מלחמה שהרי בכך אנו מקדמים את השלום. זאת, בדרך של השגת כושר הרתעה שיאפשר לנו למנוע תוקפנות נגדנו".³⁴ ואילו בריאיון לעיתון הגרמני דר שפיגל בספטמבר 2006 הוא הוסיף: "אני לכשלעצמי איני מאמין במלחמה. אבל אני כן מאמין בהרתעה, היינו בעקרון ההרתעה".³⁵

אגב, תפיסה כזו עולה בקנה אחד ואף משתלבת וממשיכה את הלך החשיבה האסטרטגית הסורית שאותה פיתח חאפז אל-אסד כבר כשעלה לשלטון בראשית שנות השבעים, ועניינו השגת איזון אסטרטגי בין ישראל לערבים. בתחילה היה עניינו של איזון זה השגת עצמה צבאית קונבנציונלית שתאפשר לסוריה להתמודד בשדה הקרב עם הצבא הישראלי, אבל עוד מראשית שנות התשעים, בעקבות מלחמת המפרץ הראשונה, פנתה סוריה להשגת איזון המבוסס על מאזן אימה, היינו איזון שעניינו הצטיידות בנשק בלתי קונבנציונלי – טילים ונשק כימי.³⁶

ולבסוף, הניסיון של לוב וצפון קוריאה מלמד כי מדינות קטנות, עניות ונחשלות, הקובעות לעצמן יעד אסטרטגי ראשון במעלה, להשיג נשק גרעיני, מסוגלות להשיג יעד זה, ומכאן שאין בניסיון הסורי, אם אכן בכך מדובר, כדי להפתיע. אגב, ייתכן מאוד כי לא סוריה היא שיזמה מהלך זה של הצטיידות באנרגיה גרעינית, אלא דווקא צפון קוריאה, שביקשה מקום מסתור ליכולות הגרעיניות שלה שאותן עליה להשמיד בתוקף ההסכם שעליו חתמה עם ארצות הברית.

33 ראו למשל Michael Eisenstadt, "Syria's Strategic Weapons Program", The Washington Institute for Near East Policy, Policy Watch No. 1288, 20 September 2007; ראו גם Denis Ross, "What Israel Really Gained by Bombing Syria", *New Republic*, 24 September 2007.

34 סאנא, 15.8.2006.

35 דר שפיגל, 24.9.2007.

36 ראו משה מעוז, אסד – הספינקס של דמשק, תל אביב: זמורה ביתן, 1988, עמ' 173–192.

כך או אחרת, עם היוודע דבר התקיפה הופנו העיניים לעבר דמשק, אל ארמונו של בשאר אל-אסד, בציפייה דרוכה לתגובתו. האם יגיב צבאית כפי שהשתמע לא פעם מאיומים שהשמיע במהלך השנה שחלפה מאז סיומה של מלחמת לבנון, או שמא יעדיף לעבור לסדר היום על דבר התקיפה, כפי שנהג לעשות לאורך שנים ובוודאי קודם המלחמה בלבנון?

ככל שעבר הזמן, התברר כי פניה של סוריה אינם להסלמה, כל שכן לא למלחמה כוללת. ביטוי ברור לכך ניתן בריאיון שהעניק בשאר אל-אסד לרשת הטלוויזיה הבריטית הבי-בי-סי ובו ציין כי: "כשאנו אומרים להגיב או לגמול [לישראל על תוקפנותה] אין הכוונה בהכרח לשיגור טיל תחת טיל או פצצה תחת פצצה. יש לנו אמצעים משלנו להגיב, למשל, תגובה מדינית ואולי גם תגובה באמצעים נוספים ובדרכים אחרות. ברור הוא כי זכותנו להגיב, אך אם נגיב צבאית הרי שבכך נפעל בהתאם לאג'נדה הישראלית, דבר שאיננו מעוניינים בו". עם זאת, בהמשך הריאיון הוסיף בשאר כי "תגובה היא אופציה העומדת לרשותנו תמיד".³⁷

יתרה מכך, ב-27 בנובמבר 2007, כחודשיים לערך לאחר התקיפה האווירית הישראלית בעומק השטח הסורי, התכנסה באנאפוליס שבארצות הברית ועידת שלום ישראלית-ערבית. סוריה הוזמנה לוועידה זו, ולאחר התלבטות ממושכת, כדרכם של הסורים, הוחלט בדמשק להיענות להזמנה ולשלוח את סגן שר החוץ הסורי, פיצל מקדאד, כנציגה של סוריה לוועידה. ההתלבטות הסורית נבעה מן העובדה שוועידה זו כונסה בראש ובראשונה כדי לסייע בקידום המשא ומתן הישראלי-פלסטיני ואילו הנושא הסורי נועד להיות שולי.³⁸

החלטתו של בשאר להימנע מלהגיב להתקפה הישראלית ב-6 בספטמבר 2007 זיכתה אותו במידה רבה של צדק בשבחים בגין האיפוק שגילה, בבחינת סימן לבגרות ולבשלות פוליטית. ועם זאת, בעובדה כי בשאר היה נכון לשתף פעולה בתחום הגרעין עם צפון קוריאה, יש כדי להעיד על פגם בשיקול הדעת ועל חוסר מחושבות שבהן התאפיינו לא פעם פעולותיו של בשאר לאורך שנות שלטונו. שהרי בשאר היה נכון להכניס את ארצו להרפתקה גרעינית שעלולה הייתה להביאו אל סף עימות עם ישראל, ארצות הברית או אף עם הקהילייה הבין-לאומית כולה. בכך יש כדי לבטא את אותה פזיזות וחוסר מחשבה שאפיינו את התנהלותו של בשאר מאז עלה לשלטון, ושהביאו עליו שוב ושוב משברים ביחסיו עם מדינות ערב ועם הקהילייה הבין-לאומית בהנהגת ארצות הברית.

אגב, סוריה נמנעה מכל תגובה, גם בעקבות חיסולו של עימאד מוע'ניה, מפקד הזרוע הצבאית של ארגון החזבאללה, בליל יום שלישי, 12 בפברואר 2008, בשכונת כפר סוסה שבלב דמשק. אמנם דובריו של ארגון החזבאללה, ובראשם – המזכיר הכללי של הארגון, חסן נסראללה, מיהרו להאשים את ישראל באחריות לחיסולו של מוע'ניה, אולם סוריה עצמה הקפידה כאמור לשמור על פרופיל נמוך. נראה שהסורים לא היו מעוניינים כי תשומת הלב בעולם תופנה לקשריה של דמשק עם ארגון החזבאללה, ויותר מכך, לקשריה

37 ערוץ הטלוויזיה בי-בי-סי, 1.10.2007.

38 הארץ, 26.11.2007, 29.11.2007.

עם עימאד מוע'ניה, טרוריסט מבוקש בידי ארבעים ושתיים מדינות ברחבי העולם, ובראשן – ארצות הברית. ישראל הרשמית הכחישה כל קשר לחיסולו של מוע'ניה, אבל בין ישראל היא שעמדה מאחורי חיסולו של מוע'ניה ובין לא, ברור כי חיסולו העצים את דימויה ואת כושר ההרתעה של ישראל בעיני אויביה.³⁹

אהוד אולמרט והאופציה הסורית

בראשית שנת 2008 נשתררה אפוא בישראל התחושה כי הושב האיזון ליחסי ישראל–חזבאללה וסוריה, וכי מאזן הכוחות בגבולה הצפוני של ישראל שוב אינו נוטה, כפי שנדמה היה בעקבות מלחמת לבנון השנייה, לטובתם של סוריה ושל ארגון החזבאללה. נראה כי בנקודת זמן זו הגיע ראש ממשלת ישראל, אהוד אולמרט, למסקנה כי עליו לפעול כדי לחדש את שיחות השלום עם סוריה ואף לנסות ולהגיע להסדר מדיני עמה.

מניעיו של אהוד אולמרט היו נעוצים מן הסתם גם בהתפתחויות פוליטיות בתוך ישראל. אולמרט שרד את הדו"ח המסכם של ועדת וינוגראד לבדיקת מלחמת לבנון השנייה, אשר נמנע מלקרוא לסיום תפקידו כראש ממשלה. הוא הצליח לשקם ואף לחזק את מעמדו בתוככי המערכת הפוליטית הישראלית, היינו בקרב מפלגתו, קדימה, ובקרב מפלגות הקואליציה התומכות בממשלתו, ובראש ובראשונה – בקרב מפלגת העבודה, שותפתו הראשית לשלטון. ולבסוף, דומה כי העובדה שאהוד אולמרט נתגלה כראש הממשלה הפחות פופולרי בתולדותיה של מדינת ישראל, עובדה שבה הודה הוא עצמו לא פעם, הקלה עליו בניסיונו לקדם מהלכים מדיניים מרחיקי לכת. שהרי הוא חש עצמו משוחרר מאימת דעת הקהל, ובעיקר מאימת משאלי דעת הקהל, שהטילו את חיתתם בעבר על ראשי ממשלה בישראל ואף שיתקו אותם.⁴⁰

נראה כי מצב דברים זה של תחושת נינוחות מבית ומחוץ הוא שהניע את אולמרט לנסות ולקדם משא ומתן עם סוריה, שבעזרתו, כך סבר, יוכל לשקם ואף להבטיח את עתידו הפוליטי, ואולי לקנות לו מקום בתולדות מדינת ישראל. אגב, יצוין כי קהיליית המודיעין והביטחון בישראל הפעילה לחץ על אולמרט לנסות ולקדם את התהליך המדיני עם סוריה, וזאת מתוך אמונה כי כך ניתן יהיה לנתק את הקשר שבין טהראן לדמשק, וממילא לפגוע גם בחזבאללה. רק כך, הוסיפו אלו, תוכל ישראל למקד את מאמציה בהתמודדות עם האיום המשמעותי ביותר שבפניו היא ניצבת, איום הגרעין האיראני.⁴¹ כך או אחרת, באפריל 2008 החליט אהוד אולמרט לעשות מעשה, ושיגר, באמצעות ראש הממשלה הטורקי, רג'יב טייב ארדואן, מסר לנשיא הסורי ולפיו הוא נכון לקבל על עצמו את הפיקדון של יצחק רבין מחודש אוגוסט 1993 – פיקדון, שעניינו נכונות ישראלית,

39 הארץ, 14.2.2008; אל-חיאט, 14.2.2008, 15.2.2008.

40 ידיעות אחרונות, 4.4.2008, 11.4.2008; הארץ, 7.3.2008, 4.4.2008.

41 ידיעות אחרונות, 25.4.2008, 23.5.2008.

בתנאים מסוימים, לנסיגה מלאה אל קווי 4 ביוני 1967. את דבר המסר ותוכנו גילה הנשיא הסורי, בשאר אל-אסד, בריאיון שהעניק לעיתון הקטרי אל-וטן ב-24 באפריל 2008.⁴² יוזכר כי מאז שנפסקו שיחות השלום בין ישראל לסוריה בשנת 2000 דרשה סוריה כתנאי לחידושן כי ישראל תתחייב לנסיגה מלאה מכל רמת הגולן אל קווי 4 ביוני 1967, ובמילים אחרות – אל שפת הכינרת. בנאום שנשא ב-17 ביולי 2007 בפני מועצת העם הסורית, לרגל ראשיתה של תקופת כהונתו השנייה כנשיא סוריה, הוסיף בשאר ופירט כיצד הוא מציע להתקדם בסוגיה זו אם ישראל אכן מעוניינת לחדש עמו את שיחות השלום:

האפשרות הראשונה, מתן הצהרה פומבית של ראש ממשלת ישראל בפני הציבור הישראלי ולפיה שלום עם סוריה משמעו השבת האדמה [רמת הגולן] במלואה ונסיגה ישראלית אל קווי 4 ביוני 1967. האפשרות השנייה, היא מתן פיקדון כתוב – נוסח פיקדון רבין – [אשר יבטיח בסיומו של המשא ומתן את השבת רמת הגולן במלואה לידי הסורים]. האפשרות השלישית, שהיא מינימום הכרחי מבחינתה של סוריה, היא קיומם של מגעים חשאיים ועקיפים עם ישראל, היינו מגעים לא ישירים, באמצעות מדינה מתווכת כדי להגיע לתפיסה מקובלת באשר למהלך המשא ומתן ובאשר לתוצאותיו.

בשאר הוסיף כי:

במשא ומתן זה נגדיר ונקבע את קווי 4 ביוני על המפה וברור שאדמותינו צריכות להיות מוחזרות במלואן. אנו איננו חושבים שאנו יכולים לנהל משא ומתן עם ישראל כל עוד איננו יודעים על מה הוא מתנהל ולמה הוא מיועד. אחרי הכול מלכתחילה לא היה לנו אמון בישראלים ולכן עליהם להפקיד לכל הפחות פיקדון כדוגמת הפיקדון של רבין או לתת לנו משהו בכתב כדי שנבטיח את עצמנו שלא נימצא במצב שבו אנו דנים שוב על עקרון החזרת האדמות – שברור כי עליהן לשוב אלינו – אלא שאנו דנים בנושאים אחרים כמו קביעת קווי 4 ביוני 1967 על המפה, עניין הסדרי הביטחון וכד', כפי שהיה בשנות התשעים.⁴³

על רקע זה נשאלה השאלה מדוע בחרו הסורים לתת פרסום להבטחה שנמסרה להם בידי ראש ממשלת טורקיה, רג'יב טייב ארדואן, בשמו של אולמרט. לכך היו כמה תשובות אפשריות: האחת, הסורים חששו כי במוקדם או במאוחר ידלוף לתקשורת הישראלית דבר קיומו של ערוץ הידברות חשאי בין שתי המדינות, ולפיכך הם ביקשו לקדם פני רעה כדי שלא למצוא את עצמם במצב של מתגוננים וכמי שממהרים לחתום על הסכם שלום עם ישראל מעמדה של חולשה. שנית וחשוב יותר, אפשר שהסורים ביקשו לבחון את מידת

42 ראו אל-וטן (קטר), 24.4.2008; ראו גם ערוץ הטלוויזיה אל-ג'זירה, 13.4.2008, 24.4.2008.

43 סאנא, 17.7.2007; ראו גם תשרין (דמשק), 18.7.2007.

הרצינות של אולמרט וכן אם בכלל בכוחו להעביר מהלך שכזה בקרב דעת הקהל בישראל. העובדה שלשכת ראש הממשלה בירושלים נמנעה מלהכחיש את דבר קיומו של מסר שכזה מאולמרט לסורים הייתה כמובן אישור עקיף לידיעה. מה שברור הוא כי לסורים לא היה אכפת להביך ולהפתיע את אהוד אולמרט, שכן סיוע לראש ממשלה בישראל למול דעת הקהל הישראלית לא היה מעולם בסדר היום הסורי.

אלא שביום שישי, 25 באפריל 2008, יומיים לאחר הדיווח המפתיע מדמשק בדבר המסר שהעביר אהוד אולמרט לסורים בדבר נכונות לקבל על עצמו את פיקדון רבין, דווח כי משטרת ישראל פתחה בחקירה חדשה נגד ראש הממשלה בגין חשדות לקבלת כספים שלא כדין מאיש העסקים האמריקאי משה טלנסקי. פרשה זו שנודעה עד מהרה כ"פרשת טלנסקי" נעשתה לכדור שלג שעתיד היה להביא על אהוד אולמרט את סופו הפוליטי.⁴⁴ בישראל היו רבים שהאשימו את אהוד אולמרט כי מאמציו לקדם את המשא ומתן עם סוריה נועדו להסיט את תשומת הלב הציבורית מחקירותיו במשטרה.⁴⁵ אולם עובדה היא כי המאמץ של אולמרט לקדם משא ומתן לשלום עם הסורים קדם לפתיחת החקירה בעניינו במשטרה, שבאה עליו, ככל הנראה, בהפתעה גמורה.

למרות חקירת המשטרה הוסיף אהוד אולמרט לפעול לקידומו של המשא ומתן הסורי-ישראלי. ואכן, לאחר מגעים עקיפים בתיווך טורקי, מסר ראש הממשלה ב-21 במאי 2008 הודעה דרמטית מעל לדוכן הכנסת ובה בישר על חידוש מגעי השלום בין ישראל לסוריה, הגם שלעת עתה מגעים בלתי ישירים ובתיווך טורקי.⁴⁶ הסורים מצדם הסתפקו בפרסום הודעה לקונית בידי סוכנות הידיעות הסורית בדבר חידוש ההידברות בין ממשלות ישראל וסוריה.⁴⁷ מכאן ואילך החלו שתי המדינות לקיים בטורקיה סבבי שיחות בלתי ישירות בתיווך טורקי. מן הצד הישראלי השתתפו בשיחות ראש הלשכה של אהוד אולמרט, יורם טרובוביץ, ויועצו המדיני, שלום תורג'מן, ומן הצד הסורי, ריאד דאודי, היועץ המשפטי של משרד החוץ הסורי, המלווה את שיחות השלום עם ישראל עוד משנות התשעים.⁴⁸

ישראל וסוריה נמנעו מלמסור פרטים על אודות השיחות שניהלו נציגיהם. אלו התמקדו, ככל הנראה, בתנאים שהציבו שני הצדדים לחידוש המשא ומתן הישיר והרשמי ביניהן, ואפשר אף שבהיבטים טכניים של משא ומתן עתידי שכזה. אהוד אולמרט ניהל מגעים אלו כהצגת יחיד, ובהקשר זה ראוי לציין שהייתה הסתייגות כמעט כוללת ממהלכיו מצד שרים בכירים בממשלה, ובראשם – שר הביטחון, אהוד ברק; שר התחבורה, שאול מופז; ואף ממלאת מקומו של ראש הממשלה, שרת החוץ, ציפי לבני. זו האחרונה אף הודתה בפומבי כי אינה מצויה בסוד המגעים עם סוריה, וכי היא סבורה כי אין זה נכון

44 ידיעות אחרונות, 9.5.2008, 11.5.2008.

45 הארץ, 25.4.2008, 22.5.2008.

46 ידיעות אחרונות, 22.5.2008.

47 סאנא, 21.5.2008.

48 הארץ, 4.7.2008.

לחדש את המשא ומתן עם הסורים, ובכך להעניק להם מתנת חנם, בלא שדמשק שינתה את התנהגותה ואת יחסה כלפי ישראל.⁴⁹

ואכן, למרות חידוש מגעי השלום העקיפים בין ישראל לסוריה, לא ניכר כל שינוי בעמדותיה של סוריה באף אחת מן הסוגיות שעל הפרק. סוריה הוסיפה לפעול להידוק בריתה האסטרטגית עם איראן, ובשאר אל-אסד אף טרח לבקר בטהראן בראשית חודש אוגוסט 2008 כדי להרגיע את חששותיה של איראן מפני תפנית אפשרית בעמדותיה של סוריה;⁵⁰ סוריה הוסיפה להעביר נשק מתקדם לידי ארגון החזבאללה וגם הוסיפה לגלות עוינות כלפי ישראל. ביטוי ליחס מסתייג ואף עוין זה כלפי ישראל ניתן במהלך פסגת ראשי מדינות הים התיכון שהתקיימה בפריז באמצע יולי 2008. נשיא סוריה, בשאר, הגיע לפסגה זו כמנצח וכאורח רצוי שהכול רוצים ביקרו. אחרי הכול, בשאר סייע לקדם במאי 2008 את הסכם דוח'א, שהביא לסיום המשבר הפוליטי שבו הייתה שקועה לבנון במשך קרוב לשנתיים; וכן קיבל לגיטימציה מישראל, שהחלה במשא ומתן מדיני עקיף לשלום עמו. ואולם במהלך דיוני הפסגה התעלם בשאר במופגן מאהוד אולמרט, שאף הוא נטל חלק בדיונים, ונמנע מלפגוש בו או אף ללחוץ את ידו.⁵¹

תום עידן אולמרט – הסוף לשיחות השלום עם סוריה

ב-30 ביולי 2008 הודיע אהוד אולמרט כי לא יציג את מועמדותו לבחירות הפנימיות שעתידה הייתה תנועת קדימה לקיים ב-17 בספטמבר 2008 למועמדה לתפקיד ראש הממשלה. בכך נסתם למעשה הגולל על הקריירה הפוליטית שלו, וממילא ירד גם המסך על המגעים שביקש לנהל עם סוריה. עם זה, אולמרט הוסיף לנהל, בתיווך טורקי, מגעים מדיניים עם סוריה, גם לאחר בחירתה של ציפי לבני כיושבת ראש קדימה וכמועמדת התנועה לראשות הממשלה, ואף לאחר שזו נכשלה בניסיונה לכוון ממשלה חדשה ולאחר שנקבע מועד לבחירות חדשות לכנסת בישראל. אולם רבים בימין ראו זאת כחוצפה לעשות מחטף של הרגע האחרון. שיחות השלום עם סוריה נפסקו באופן סופי במהלך מבצע "עופרת יצוקה" בעזה ובצל הנתק שנשתרר בין ישראל לטורקיה בעקבות המבצע. ואולם, נתברר כי הסיבה האמתית למשבר בשיחות היה חוסר היכולת של אהוד אולמרט להתחייב להבנות כלשהן עם הסורים בשל העדר לגיטימציה ותמיכה ציבורית ופוליטית לויתורים מרחיקי לכת שלהם נדרש, וזאת, ערב בחירות כלליות לכנסת.⁵² בנקודה זו ראוי לנסות ולעמוד על המסקנות העיקריות העולות מבחינת ניסיונו של אהוד אולמרט לקדם את האופציה הסורית:

49 ידיעות אחרונות, 1.8.2008, 22.8.2008.

50 סאנא, 4.8.2008.

51 הארץ, 14.7.2008.

52 הארץ, 1.8.2008.

ראשית, נראה כי לסוריה היה עניין בקידום התהליך המדיני עם ישראל. עניין זה היה מעוגן ואף נשען על הכרה בקרב ההנהגה הסורית, אך גם בקרב דעת הקהל בסוריה, כי הסכם שלום עם ישראל עשוי לשרת את האינטרסים הסוריים, ובראשם את האינטרס של השבת רמת הגולן, ולפיכך אין לשלול אותו על הסף.⁵³ זהו הבדל חשוב ובעל משמעות בין דמשק לבין בעלות בריתה: תנועת החמאס, ארגון החזבאללה ואיראן, שאינן מעוניינות במשא ומתן עם ישראל, קל וחומר בהסדר מדיני עמה. ואכן, בריאיון שהעניק בשאר אל-אסד לעיתון הגרמני דר שפיגל עוד בספטמבר 2006 הסביר בשאר כי "אני איני גורס שעל ישראל להימנע מן המפה. אחרי הכול אנו רוצים לעשות עמה שלום. אני סבור שכל עיתוי הוא עיתוי מתאים לעשיית שלום, ובמיוחד בתקופה שלאחר מלחמה. סוריה וישראל יכולות לחיות זו לצד זו בהרמוניה ולהכיר האחת בקיומה של השנייה. קיימנו משא ומתן בשנות התשעים והרי איננו מקיימים משא ומתן עם מדינה כלשהי רק כדי למחוק אותה אחרי כן מן המפה".⁵⁴

שנית, למרות כל זאת, לא ניכרה בדמשק תשוקה לשלום, וממילא שררו חוסר נחרצות ורצון פוליטי עז להגיע לשלום עם ישראל. סוריה הסתפקה אפוא בהפגנת עניין, אף שלעיתים נדמה כי הוא תאורטי בעיקרו, כדי לבחון את האפשרות לקדם את תהליך השלום עם ישראל.

שלישית, התנאים הסוריים להשגת הסכם שלום נותרו קשים ובלתי מתפשרים. סוריה תבעה את השבת רמת הגולן במלואה לידיה, ובכלל זה את רצועת החוף לשפת ימת הכינרת, שבה החזיקו הסורים עד לשנת 1967. להערכות המופרכות בישראל בדבר נכונות סורית אפשרית להתגמש בסוגיה זו, לא היה, כפי שהתברר שוב ושוב, שום יסוד במציאות. גם הסורים לא גילו נכונות להתחייב באופן ברור ובלתי משתמע לשני פנים למהלך של התנתקות מציר הרשע – היינו מבריתם עם איראן ועם החזבאללה. לכל היותר נרמז בדמשק כי הסורים מוכנים לצנן קשרים אלו.

רביעית, הסורים הוסיפו לעמוד במריים וסירבו לכל צעד בונה אמון שיש בו לשכנע את הציבור הישראלי בכנות רצונם בשלום. ביטוי ברור להתנהלות סורית זו נמצא כאמור בפסגת ראשי מדינות הים התיכון בפריס באמצע יולי 2008. תמונתו של הנשיא הסורי, בשאר אל-אסד, מפנה את גבו לראש ממשלת ישראל במהלך הפסגה, מבטאת עובדה זו יותר מאלף מילים.

בהקשר זה ראוי להזכיר ריאיון שהעניק בשאר אל-אסד לערוץ אל-ג'זירה ב-14 ביולי 2008, ובו הסביר כי: "מבחינתנו המילה נורמליזציה איננה קיימת. עוד מתחילת תהליך השלום דיברנו על יחסים רגילים (עאדיה). אתה [פונה למראיין] יכול לקרוא להם יחסים טבעיים, או להשתמש במונח נורמליזציה (תטביע). זה באמת לא משנה. אין בכך ולא

53 דוגמה להלך רוח זה מצויה במאמרו של האינטלקטואל הסורי, סאדיק אל-עזם, Sadiq al-'Azm, "The View from Damascus", *The New York Review of Books* 67, 10 (15 June 2000).

54 דר שפיגל, 24.9.2006.

כלום. מדובר ביחסים רגילים. מהי הכוונה ביחסים רגילים? הכוונה בהם ליחסים כדוגמת אלו המתקיימים בין שתי מדינות. יש שגרירויות, יש יחסים, יש הסכמים. היחסים יכולים להידרדר ולחלופין להשתפר. הם יכולים להיות חמים או קרים. דבר זה נוגע לריבונות של כל מדינה. כך שאנו מכנים את היחסים הללו יחסים רגילים".⁵⁵

ולבסוף, ברור כי בלא מעורבות אמריקאית פעילה במשא ומתן הישראלי-סורי יקשה על הצדדים לקדמו. אחרי הכול, האמריקאים הם האמורים לשלם את מחיר השלום וכן ללחוץ על הצדדים להגמיש עמדות במהלכו. אלא שעמדתו של הנשיא ג'ורג' בוש כלפי המשא ומתן הסורי-ישראלי הייתה שלילית מעיקרה. בהקשר זה ראוי לציין כי במהלך כהונתו הראשונה של הנשיא ברק אובמה בבית הלבן, לא נסתמן שינוי של ממש ביחסי סוריה וארצות הברית, ולא נראה כי אובמה מתעתד להשקיע את כל מרצו במאמץ להביא לשיפור ביחסי ארצות הברית עם דמשק או בקידום משא ומתן ישראלי-סורי בתיווך אמריקאי. מגמה זו תפסה תאוצה עם פרוץ המהומות נגד בשאר אל-אסד במהלך שנת 2011 ובמחצית הראשונה של 2012.

לאור ההתפתחויות הללו אין לצפות מסוריה כי תצא מגדרה כדי לקדם תהליך שלום עם ישראל, וכי ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, הוא שייאלץ לשאת את נטל קידום המשא ומתן על שכמו. זאת כמובן בהנחה כי הוא מאמין בחשיבותו ובתרומתו של הסכם ישראלי-סורי לביטחונה של ישראל. למותר לציין כי מהלך שכזה בלא גיבוי ציבורי ובלא תמיכה או אף עידוד מצדה של ארצות הברית נראה חסר סיכוי מלכתחילה. על רקע זה ברור כי הדרך לשלום בין ירושלים לדמשק נותרה ארוכה וקשה כבעבר.

על המשתתפים בקובץ

ד"ר באזוב חנוך – למד במחלקות ללימודי המזרח התיכון ולמדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. מתמחה בחקר תנועות רדיקליות ותנועות טרור בעולם הערבי, כמו גם בחקר המדיניות הסובייטית כלפי המזרח התיכון. עבודת הדוקטור שלו בחנה את מערכת היחסים של המשטר הסובייטי עם הארגון לשחרור פלסטין בין השנים 1968-1985. בקרוב עתיד להתפרסם מחקרו הבוחן את התרומה של יהדות ברית המועצות לכינונו של השירות החשאי הסובייטי (הקג"ב).

ד"ר בוני-דויד דגנית – למדה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן. עבודת הדוקטור שלה עסקה בחיילות הדתיות בצה"ל בין השנים 1948-1967.

ד"ר בלנגה יהודה א' – מרצה במחלקה ללימודי המזרח-התיכון באוניברסיטת בר-אילן. תחומי התמחותו: מצרים בתקופת נאצר וסאדאת ומעורבות מעצמות העל במזרח התיכון. עבודת הדוקטור שלו עסקה ביחסי מצרים – ארצות הברית בתקופת ניקסון עד ערב מלחמת יום הכיפורים, 1969-1973.

ד"ר בן-ישראל (פיקסלר) גלית מ' – מרצה במחלקה לפוליטיקה וממשל במכללה האקדמית בית ברל. עבודת הדוקטור שלה עסקה במדיניות וקבלת החלטות של ממשלות ישראל באירועים של פיגועי מיקוח ומצבי מחטף, טרור מתאבדים, טרור מתאבדות וניתוח טקסט של רשתות של קהילות פזורה דיגיטליות. ד"ר בן-ישראל משתתפת בסדנאות המדע של נאט"ו למען שלום וביטחון ומפרסמת בקביעות מאמרים בספרי המחקר של בית ההוצאה של נאט"ו.

ד"ר בר-אור עמיר – מומחה ללימודי צבא וביטחון. מלמד במחלקה למדעי המדינה ובבית הספר למדיניות ציבורית באוניברסיטה העברית בירושלים. עד 2010 לימד בחטיבה ללימודי צבא וביטחון שבראשה עמד בשנים 1998-2003 באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בשנים האחרונות מלמד גם במכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן, שם כיהן כדקאן הסטודנטים. מלמד גם בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה ובמגמה למדיניות המינהל הציבורי במכללת בית ברל. נושאי מחקריו: ביטחון לאומי, מדיניות וחשיבה ביטחונית בישראל, תולדות כוח המגן, יחסי חברה – צבא, משטר ופוליטיקה בישראל ויחסי דרג מדיני – דרג צבאי בישראל.

פרופ' גינת רמי – פרופסור-חבר המלמד במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. בשנים 2007–2009 כיהן כעמית מחקר בכיר בסנט אנטוני קולג', אוניברסיטת אוקספורד. את לימודי התואר השלישי עשה ב-London School of Economics and Political Science במחלקה ללימודי ממשל. מחקריו עוסקים בפוליטיקה ובאידאולוגיה במזרח התיכון הערבי במאות העשרים והעשרים ואחת, ובחקר המלחמה הקרה והשלכותיה על המזרח התיכון. פרסומיו הופיעו בבימות אקדמיות בין-לאומיות חשובות. בין ספריו ראויים לציון *The Soviet Union and Egypt, 1945-1955* (London, 1993); *Egypt's Incomplete Revolution* (London, 1997); *Syria and the Doctrine of Arab Neutralism* (Brighton and Portland, 2005). ספרו, *A History of Egyptian Communism: Jews and their*, *Compatriots Between Internationalism and Nationalism*, ראה אור לאחרונה בהוצאת Lynne Rienner.

ד"ר גנור בועז – סגן הדקאן של בית-הספר לאודר לממשל אסטרטגיה ודיפלומטיה, המנכ"ל המייסד של המכון למדיניות נגד טרור (ICT) וראש התכנית ללימודי טרור ובטחון המולדת, במרכז הבינתחומי, הרצליה. הוא משמש כיושב-ראש ומייסד של ICTAC, הקהילה האקדמית הבין-לאומית להתמודדות עם טרור, וחבר מייסד של ICSR, המרכז הבין-לאומי למחקרי רדיקליזציה ואלימות פוליטית ב-Kings College, לונדון. הוא עמית בכיר מטעם קרן "קורת" במכון הובר באוניברסיטת סטנפורד ומלמד בפקולטה למדעי המדינה בסטנפורד ובבית-הספר גודלמן למדיניות ציבורית באוניברסיטת ברקלי. ד"ר גנור פרסם מאמרים אקדמיים ומקצועיים רבים בישראל ובעולם, והוא מתראיין באופן קבוע ברשתות טלוויזיה, רדיו ועיתונות בין-לאומית וישראלית בנושאי טרור בין-לאומי, הסכסוך הישראלי-ערבי ודרכי ההתמודדות עם הטרור. ספרו מבין הלוחמה בטרור: כלים לקבלת החלטות (2005) התקבל עד מהרה כספר לימודי החובה באוניברסיטאות אמריקניות.

פרופ' דנה נסים – למד לתואר ראשון ושני באוניברסיטה העברית בירושלים. את הדוקטורט עשה בפילדלפיה, ארצות הברית. בין השנים 1963–2001 שימש בתפקיד מנהל האגף לעדות דתיות לא יהודיות במשרד הדתות. במקביל, לימד באוניברסיטאות בר-אילן וחיפה. עיקר עבודתו בשנים האחרונות מתמקד במרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון. ד"ר דנה ההדיר את ספרו של ר' אברהם בן הרמב"ם וחיבר עשרות ספרים ומאמרים בתחומי הדתות והמזרחנות, ובהם: *The Druze in the Middle East*.

פרופ' זיסר אייל – פרופסור-מן-המניין ודקאן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב מאז 2010. שימש כראש מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה (2007–2010) וכראש החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה (2004–2008), שניהם באוניברסיטת תל אביב. תחום התמחותו הוא ההיסטוריה המודרנית של סוריה ולבנון. פרופ' זיסר פרסם

שורה של ספרים ומחקרים שעניינם סוריה בהנהגת משפחת אל-אסד וכן תולדותיה של לבנון. בין ספריו: סוריה של אסד – על פרשת דרכים (הקיבוץ המאוחד, 1999); פניה של סוריה (הקיבוץ המאוחד, 2003); בשם האב, שנותיו הראשונות של בשאר בשלטון (הוצאת הספרים של אוניברסיטת תל אביב, 2004); לבנון: דם בארזים, ממלחמת האזרחים למלחמת לבנון השנייה (הקיבוץ המאוחד, 2009); וכן *Lebanon: The Challenge of Independence* (London, 2000); *Asad's Legacy: Syria in Transition* (New York, 2000); *Commanding Syria: Bashar al-Asad's First Years in Power* (London, 2006).

פרופ' טאובר אליעזר – פרופסור-מנהלנין, דקאן הפקולטה למדעי היהדות ומרצה במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בר-אילן. ייסד את המחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בר-אילן ועמד בראשה במשך שנים רבות. הוא מומחה בעל שם עולמי לצמיחתן של התנועות הלאומיות הערביות, הקמתן של מדינות ערב המודרניות ושלביו הראשונים של הסכסוך הישראלי-ערבי. פרסם שישה ספרים וכחמישים מאמרים בכתבי עת מובילים בנושאים אלה. ספריו ומחקריו זכו בפרסים רבים, ובייחוד נתפרסמה הטרילוגיה שלו *The Arab Movements in World War I; The Emergence of the Arab Movements; The Formation of Modern Syria and Iraq*. לאחרונה עוסק פרופ' טאובר בחקר שנותיו האחרונות של המנדט הבריטי בארץ-ישראל, קבלת החלטת החלוקה באו"ם ומלחמת 1948. ספרו האחרון, *Military Resistance in Late Mandatory Palestine*, ראה אור בקיץ 2012 בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן.

ד"ר יצחק רונן – מרצה בכיר וראש החטיבה ללימודי המזרח התיכון במכללה האקדמית גליל מערבי. מאז 2011 משמש כאחד מעורכי כתב העת המזרח החדש היוצא לאור מטעם האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם והאוניברסיטה הפתוחה. פרסם מספר מאמרים בארץ ובחו"ל בתחום הלגיון הערבי, ירדן ומלחמת 1948 וכן את הספרים שותפות ועוינות: עבדאללה, הלגיון הערבי ומלחמת 1948 (תל אביב, 2006), ו-*Abdullah al-Tall – Arab Legion Officer: Arab Nationalism and Opposition to the Hashemite Regime* (Sussex Academic Press, 2012). כעת הוא מתמקד בכתבת הספר *the Mediterranean: Five Decades of Uneasy Coexistence* יחד עם פרופ' מיכאל מ' לסקר.

פרופ' כבהא מוסטפא – פרופסור-חבר, חוקר ומרצה להיסטוריה ותקשורת באוניברסיטה הפתוחה ובאוניברסיטת בן-גוריון. מאז 2011 משמש כאחד מעורכי כתב העת המזרח החדש היוצא לאור מטעם האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם והאוניברסיטה הפתוחה. מתמחה בתולדות התקשורת הערבית ותולדות העם הפלסטיני בעת החדשה.

פרסם שורה של מאמרים וספרים רבים בנושאים אלה, ובהם: מלחמת ההתשה בראי המקורות המצריים (הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 1995); עיתונות בעין הסערה, העיתונות הפלסטינית 1929–1939 (יד בן צבי, 2004); בין חזון למציאות, מסמכי החזון העתידיים של הערבים בישראל 2006–2007 (עריכה בשיתוף עם ד"ר שרה אוסצקי-לזר) (הוצאת הפורום להסכמה אזרחית, ירושלים, 2008); *The Palestinian Press as Shaper of Public Opinion: 1929-1939* (London, 2007); ו-הפלסטינים – עם בפזורתו (יחידה 6 בסדרה "המזרח התיכון בימינו", רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2010).

פרופ' לסקר מיכאל מ' – היסטוריון של העת החדשה, פרופסור-מנהלנין במחלקה ללימודי המזרח התיכון וראש המכון והקתדרה לחקר המחתרות ע"ש מנחם בגין באוניברסיטת בר-אילן. מאז 2011 מכהן כנשיא האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם ומשנת 2012 – ראש אקדמי מטעם אוניברסיטת בר-אילן במכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן. את לימודי הדוקטורט עשה ב-UCLA. מחקריו מתמקדים ביחסי ישראל-ערב; ישראל וארצות הים התיכון, לרבות המדינות האירופיות; מצרים והמגרב; הזירה הבין-ערבית; האסלאם הרדיקלי והאסלאם באירופה; העולם הערבי והאיחוד האירופי; חברה אזרחית בישראל; יחסי יהודים-מוסלמים בצרפת; היהודים בעולם הערבי ובצרפת. בין ספריו שזכו לתהודה בינלאומית: יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ו); ישראל והעלייה מצפון אפריקה: 1948–1970 (אוניברסיטת בן-גוריון, 2007 – זכה בפרס רנה ונסים גאון לשנת 2008); *Israel and the Maghreb: From Statehood to Oslo* (University Press of Florida, 2004); *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times* (Columbia University Press, 2003); *North African Jewry in the Twentieth Century: The Jews of Morocco, Tunisia, and Algeria* (New York University Press, 1994, 1997), 1994 U.S. National Jewish Book Award; *The Jews of Egypt, 1920-1970: In the Midst of Zionism, Anti-Semitism, and the Middle East Conflict* (New York University Press, 1992); *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco, 1862-1962* (State University of New York Press, 1983); *The Convergence of Judaism and Islam: The Religious, Scientific and Cultural Dimensions* (University Press of Florida, 2011, with Professor Yaacov Lev); *The Divergence of Judaism and Islam: Interdependence, Modernity, and Political Turmoil*; (University Press of Florida, 2011, with Professor Yaacov Lev). בשלבי כתיבה מתקדמים ארבעה ספרים: *French Jewry, 1945-1995: A Portrait of a Western European Community*; *Clouds of Danger: French Jewry in the First Two Decades of the 21st Century*; *The European Union and the Maghreb: Political Tensions Offset by Common Interests*; *Israel and the Mediterranean: Five Decades of Uneasy Coexistence* יחד עם ד"ר רונן יצחק.

ד"ר נואמה מאיר – מרצה במחלקה לסוציולוגיה, מדעי המדינה ותקשורת באוניברסיטה הפתוחה ובמחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. חיבר עם פרופ' רמי גינת את הספר *Egypt and the Second Palestinian Intifada: Policymaking with Multi-faced Commitments* (Sussex: Sussex Academic Press, 2011).

ד"ר נסימי הילדה – מרצה בכירה במחלקה להיסטוריה כללית באוניברסיטת בר-אילן. נושאי המחקר שלה הם ארגונים ומחתרות בתקופת המנדט, דה-קולוניזציה של האימפריה הבריטית בקניה, ולאחרונה סוגיות זהות וזיכרון של הקהילה המשהדית באיראן.

פרופ' פריש הלל – פרופסור-מנהל במחלקות למדעי המדינה וללימודי המזרח התיכון וחוקר בכיר במרכז בס"א לעניינים אסטרטגיים באוניברסיטת בר-אילן. בין ספריו: *The Palestinian Military: Between Militias and Armies* (Routledge, 2008); *Radical Islam and International Security: Challenges and Response* (London: Routledge, 2007) – שניהם בעריכה משותפת עם פרופ' אפרים ענבר; *Israel's Security and its Arab Citizens* (New York: Cambridge University Press, 2012). כמו כן מאמריו התפרסמו ב-*Journal of Peace Research, Journal of Strategic Studies, Middle East Journal, Political Studies, Middle Eastern Studies, International Journal of Middle East Studies*.

ד"ר שורר-זלצר מרינה – ראש המכון לחקר הזהות באינטרנט IDmap. במסגרת המכון יוזמת ד"ר שורר-זלצר עריכת מחקרים המשלבים ניתוחים כמותיים ואיכותיים וכתובת תוכנה ניסיונית. היא מרצה בבית הספר לחברה וממשל במכללה האקדמית בית ברל ומחברת הספר סחר חליפין בין זהות ותמיכה. תחומי מחקרה כוללים זהות דיגיטלית, הגירה וסייבר-טרור. היא משתתפת בקביעות בסדנאות המדע של נאט"ו למען שלום וביטחון ומפרסמת מאמרים בספרי מחקר של בית ההוצאה של נאט"ו.

ד"ר שרעבי יהל – כתב את עבודת הדוקטור שלו במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בר-אילן בנושא יחסי אלג'יריה-ארצות-הברית בשנים 1962–1978. עבודה זו מתמקדת ביחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות בתקופת החרם הערבי, מלחמות ששת הימים ויום כיפור, תהליך השלום בין מצרים לבין ישראל והתפתחותו של הזרם האסלאמי באלג'יריה בשנות השבעים של המאה העשרים. פרסם מספר מאמרים בכתבי עת בין-לאומיים, בין השאר ב-*Maghreb Review*.

מפתח אישים ונושאים

אבנר, גרשון 371 הע', 376 הע'	אבו אל-הודא, תופיק 187-189
אבנרי, אורי 478-479, 514	אבו ג'יהאד 261-262, 268-269
אבראהים, תופיק 146, 151	אבו דיה, אבראהים 145, 148, 151
אברהמי, חיה 102 הע', 103 הע', 105 הע', 107, 108 הע', 110 הע', 111 הע', 117 הע'	אבו דנדע 256
אברהמי, יצחק 105 הע', 108 הע', 110 הע', 111 הע', 117 הע', 121 הע', 123 הע', 127 הע', 128 הע'	אבו דרה, יוסף 226
אברך, י' 480 הע'	אבו לבן, מוחמד סלים 146
אגא, נביל ח'אלד 144 הע', 145 הע', 146 הע', 154 הע'	אבו מאזן 556
אגודה לזכויות האזרח בישראל 279	אבו פאדל, מניר 146, 153
אגוזי, חרות 115	אבו רביעה, חמאד 211 הע', 215, 217
אדה, אמיל 494	אבו רוכן, לביב 210, 225-227
אדה, פייר 494	אבו שראר, מאג'ד 441 הע'
אדם, מוניה 124 הע'	אבו תמימה, אבו צאלח סלימאן 225
אדנאואר, קונרד 26	אבוניל, לימור 136, 157 הע', 166 הע', 167 הע', 169 הע', 178 הע', 227 הע'
אהרוני, ראובן 267	אבוריש, סעיד 547 הע'
אובמה, ברק 10, 582	אביגדור-אבידב, הדסה 129
אוחנה, דוד 58 הע'	אביגור, מאיר 90
אולמרט, אהוד 563-564, 573, 577-580	אביגור, שאול 42, 44 הע', 50, 205
או"ם 14-16, 23, 86, 118, 141-142, 177, 180, 183, 187-189, 194-197, 271, 283, 346, 360, 362, 368-369, 376, 380, 386-387, 389, 391, 394, 397, 409, 436-437, 439, 442, 445, 448, 450, 464, 477-479, 482, 495-500, 503-506, 509, 511, 516, 519-522, 523, 525, 542, 553-554	אבידר, יוסף 71 הע', 82 הע', 83 הע', 84, 86 הע', 121 הע'
החלטת האו"ם 181 ראו: החלטת החלוקה;	אביזהר, מאיר 71 הע'
החלטת האו"ם 194, 24, 492; החלטת האו"ם 242 386-387, 391-392, 395, 407-408, 436 הע', 439-440, 521; החלטת	אביטבול, מיכאל 476 הע'
	אביר, מרדכי 144 הע', 145 הע', 146 הע', 150 הע', 151 הע', 152 הע', 153 הע', 166 הע'
	אבישי, שאול 47 הע'
	אבן, אבא 321, 353 הע', 360 הע', 361, 363-366, 387-388, 401, 409, 411, 413, 509, 514-517, 524
	אבן סעוד 176-177
	אבני, דן 498 הע'
	אבנר, אלימלך 70, 204
	"תכנית אבנר" 70

מפתח אישים ונושאים

הישגים 287-289, 542, 543	האו"ם 338, 443; החלטת האו"ם 3236
אינתיפאדה שנייה 19, 303, 382, 524, 552	443; החלטת החלוקה (החלטה 181)
554	11-13, 24, 26, 68, 70-71, 79, 83, 86
איסטרמן, אלכס 494, 497, 504, 505 הע',	143, 154-155, 173, 177, 180, 183, 188
515-518, 520 הע', 521-522	195, 197, 227, 344, 492, 494, 508, 521;
איראן 10, 20-23, 26, 262, 264-265, 327	מועצת הביטחון 186-187, 190, 194, 283
332, 448, 452-453, 540, 559-560, 567	319, 344, 362, 368, 410, 443, 446, 450
569, 580-581	אונסק"פ ראו: החלטת החלוקה
מהפכה אסלאמית 262, 534; מלחמת	אוסטפלד, זהבה 44 הע', 52 הע', 89 הע', 92
איראן-עיראק 264 הע', 449, 533 הע',	הע' 95 הע'
534, 540, 546; מלחמת המפרץ 541;	אוסיאו, חמדה 103, 110, 112, 121
רפובליקה אסלאמית 22; תכנית הגרעין	אוסלו, הסכם 18-21, 30, 289, 302, 523
577	548-550, 552, 561
איתן, וולטר 352, 362, 363, 371 הע', 372-376	אוסצקי-לזר, שרה 203 הע', 205 הע'
379, 503, 515-516, 518, 525 הע'	אורן, אלחנן 37, 70 הע'
איתן, רפאל 253	אורן, אמיר 487 הע'
אלג'יריה 9-10, 23-25, 30, 241-242, 247	אורן, בנימין 104 הע', 107 הע', 108 הע', 116 הע'
299-302, 341-345, 348-350, 352, 354	אחדות העבודה 11, 38, 41, 67, 214
357, 365, 370, 380-381, 457-489, 491	אחים מוסלמים 13, 135, 142, 169, 170-171
495, 498, 500, 503-504, 507, 510-511	186, 262, 270, 533
523, 526-528	אחימאיר, אב"א 48, 58
החזית האלג'ירית לשחרור לאומי (FLN)	אחימאיר, יוסי 246
25, 296, 300, 302, 345, 349-350	אחמדיניג'אד, מחמוד 22, 559
459-460, 468, 475-478, 480, 483, 485	אטרש, סולטאן 226-227
496, 519; וברית המועצות 471-472;	איבינסקי, נתן 49 הע', 51 הע', 55 הע'
ומצרים 467-470; ומרוקו 444-466, 469	אייזנהאואר, דווייט ד' 326, 345, 372, 385
וצרפת 462, 473; מרד (1954) ANP	505
(הצבא העממי של אלג'יריה) 471	איילון, יהודית 126, 127 הע'
אלדד ראו: שייב, ישראל	איילון, עמי 533 הע'
אלדר, מייק 283 הע'	איילנד, גיורא 296 הע'
אלדר, עקיבא 258 הע'	איכר, אברהם 112
אלון, יגאל 37, 39, 61, 129, 380, 413, 485	אילון, עמוס 497
אלטמן, ישראל 533 הע'	אילון, צבי 86 הע'
אליאב, בנימין 46 הע'	אילן, אריה 525
אלמוג, דורון 303-304	אילת 14, 16
אלמוג, זאב 398 הע'	אינתיפאדה ראשונה 18, 29, 237-238, 261
אלמוג, שמואל 58 הע'	264, 266-278, 280-289

מפתח אישים ונושאים

אלן, ג'ורג' 313 הע'	ארמן, יוסף 124
אלעד, שלמה 243 הע', 256 הע'	ארמנים 21
אלעזר, דוד 129	ארנס, משה 246, 274
אלפאנד, הרווה 372, 375	ארצות הברית 9, 16, 22-23, 25-27, 30-31,
אלפלג, צבי 177 הע', 183 הע', 190 הע', 191	124, 180, 195, 264 הע', 271, 287, 294,
הע', 192 הע'	313, 316, 319-320, 322-323, 325-327,
אלרן, מאיר 565 הע', 569 הע'	330, 332-335, 338-339, 342-349,
אמיר, אהרון 485	352-354, 357-360, 362-364, 367,
אמיר, רפאל 83 הע'	369-370, 372, 376-389, 391-393,
אמיתי, יוסי 179 הע', 180 הע'	396-397, 399, 401-406, 408, 410-415,
אנאן, קופי 553	416 הע', 417 הע', 419-422, 426-427,
אנגלס, פרידריך 425	429, 432, 436-437, 441, 443-449,
אנדרופוב, יורי 437, 451	451-453, 457, 459 הע', 462-463,
אנדרסון, פרדי 478	465-474, 477, 480, 482, 487, 492, 500,
אנסקי, מיכאל 476 הע'	501, 503, 505, 513, 518-519, 522-523,
אסד, בשאר 10, 563-564, 566-570, 572-576,	526 הע', 527-529, 530 הע', 534-548,
578, 580-582	550, 552, 554-558, 560-561, 565-567,
אסד, חאפז 440 הע', 447, 566, 575	574-577, 582
אסלאם רדיקלי 10, 18, 265	וברית המועצות 394, 396, 420-421,
אסמאעיל, חאפז 418-420	423, 427; וסוריה 567, 574, 582; וצרפת
אסמר, פוזי 203 הע'	347-348, 389; מחלקת המדינה 327,
אסף, מ' 63 הע'	386-390, 393-394, 400-404, 409-410,
אפריקי, מחמד טארק 144 הע', 146, 147 הע',	414-415, 417, 482, 513, 527-528;
149 הע', 151 הע', 156 הע', 169 הע'	מלחמה בעיראק 559, 566; מלחמת קוריאה
אפשטיין, דוד 512 הע'	321-322; תכנית הגנה אזורית 327
אצ"ל 11-13, 27, 35, 37-39, 76, 174, 184	אשכול, לוי 27, 205, 241, 352-363, 364, 368,
ארבקן, נג'מטין 22	508-509, 517
ארגוב, שלמה 18	אשל, צבי 102 הע', 104 הע', 105 הע', 111
ארגמן, יוסף 242 הע'	הע', 112 הע', 113 הע', 114 הע', 115 הע',
ארד, שמשון 470 הע', 521	116 הע', 117 הע', 119 הע', 120 הע', 122
ארדואן, רג'יפ טייפ 22, 563, 577-578	הע', 124 הע', 127 הע'
ארהרד, לודוויג 26	אש"ף 16-18, 20, 29, 141 הע', 241, 250, 254,
ארז, יהודה 54 הע'	256, 262, 264-266, 268-270, 280, 283,
ארז, יעקב 273	287-289, 358, 380, 435, 441-451, 453,
אריאל, דוד 503	507, 519, 523-524, 537, 539-547, 550,
אריקסון, אריק 131	560-561
ארליך, ראובן 182 הע', 493 הע', 494 הע'	

מפתח אישים ונושאים

ביטאר, מאמון 157	באואר, יהודה 43 הע'
ביילין, יוסי 246	באז, אוסמה 552
ביינין, ג'ואל 534 הע', 538 הע', 539 הע', 540 הע', 542 הע',	באזוב, חנוך 30, 450 הע', 583
בייקר, ג'יימס 543-546, 548	באנדונג, ועידה 316, 433, 459
ביצורים 297, 298	באנץ', ראלף 194-199
גדר ביטחון 19, 29, 291-292, 302-309;	באר-שבע 14
הלימס הרומי 298-299; חומת טיגרט	בארבור, וולוורת' 392, 401, 403 הע', 409, 411
298-299; קו בר-לב 293, 413; קו מוריס	באש, אנדרה 480
301-303	בגין, מנחם 22, 31, 38, 39 הע', 41, 44-45, 50
בירם, ארתור 105, 106 הע'	הע', 52, 55 הע', 60 הע', 62, 63 הע', 66,
בית-הספר הריאלי 104-105	524, 533, 542, 579, 586
ביתן, דן 58 הע'	בדר, קאסם 234
ביתן, משה 378 הע'	בדרי, חסן 144 הע', 146 הע', 147 הע', 149
בכור, גיא 241 הע', 242 הע',	הע', 151 הע', 154 הע', 155 הע', 157 הע',
בכרי, יאסין 145	158 הע', 163 הע', 165 הע', 169 הע', 171
בלאושטיין-בלנשה, אלן 347	הע', 172 הע'
בלודאן 154	בובר, מרסין 63 הע'
בלום, ליאון 501	בוגנר, נחום 43 הע'
בלחוג'ה, חסן 499	בודאלי, אחמד 500
בלטה, מחנה פליטים 267-268	בודיאף, מוחמד 478
בליי, אלכסנדר 288 הע'	בווין, ארנסט 189, 380
בלימל, אנדרה 344	בוזה, וילפריד 256
בלנגה, יהודה 30, 583	בוימל, יאיר 203 הע', 208, 212
בן אהרון, י' ח' 488 הע'	בומדיין, הוארי 25, 469, 483, 485-486, 488,
בן ארי, אורי 129 הע', 130 הע'	523
בן-בלה, אחמד 25, 458-469, 471, 479,	בוני-דויד, דגנית 28, 109 הע', 110 הע', 128
480-483, 488, 504, 507, 512, 518, 528	הע', 583
בן-ברקה, מהדי 24, 381	בורגיבה, ואסילה 522
בן-ג'דיד, שדלי 26	בורגיבה, חביב 24-25, 439, 466 הע', 479,
בן-גוריון, דוד 20, 27, 38, 41-45, 54 הע', 55,	486, 492-493, 496-530
57-58, 62, 68-74, 75, 78-83, 86-87,	בורדאייט, ז'אן 341
88-90, 92-98, 110, 128, 184 הע', 194	בורז'ס-מונורי, מוריס 349-351, 361
הע', 197 הע', 198, 204, 216, 229, 321,	בוש, ג'ורג' (האב) 543-544, 560
336-337, 346, 352, 360, 368, 372, 430	בוש, ג'ורג' ו' (הבן) 554, 566, 582
הע', 478-479, 485, 503, 509	ביאליק, חיים נחמן 58, 59 הע'
בן דב, טובה 124	ביבר, שאול 126 הע'

מפתח אישים ונושאים

בריגדה יהודית 82, 75	בן-דור, גבריאל 294 הע'
בריטניה 16, 318-320, 322-324, 326, 330,	בן-יוסף, סאלח 496-497, 499-500, 502
332-333, 338, 342, 347, 352, 357,	בן-יוסף, שלמה 52
369-370, 380-381	בן-ישראל (פיקסלר) גלית 28, 243 הע', 259
מנדט בריטי 11, 51-52, 54, 68, 71, 79;	הע' 583
ספר הלבן 72-76, 78, 90, 106, 154;	בן-נתן, אשר 377, 379-380
הסכם אנגלי-מצרי (1936) 322-324	בן-סאלח, אחמד 24, 505
בריצ'ר, מיכאל 336	בן-עלי, זין אל-עבידין 10, 523
ברית בגדאד 20-21, 29, 316, 336-338, 432	בן עלי, חמזה 214 הע'
ברית המועצות 9, 16, 20-21, 26-27, 29-31,	"בן עמי", מבצע 182
314-319, 321-324, 326-335, 338-339,	בן פורת, ישעיה 241 הע', 256 הע'
242, 344-345, 347-348, 354, 358, 367,	בן פורת, רחל 107
369, 375, 381, 384-385, 389, 391-394,	בן-צבי, יצחק 226
397-401, 404, 406, 414, 416 הע', 417,	בן-צור, אברהם 428 הע'
420-421, 425-438, 440-454, 461, 464,	בנא, חסן 169
470 הע', 471, 473 הע', 474, 482, 486,	בנג'ו, עפרה 547 הע'
511, 522, 527, 534-535, 539, 545, 548	בנוזמן, עוזי 205
וארצות ערב 435, 448, 471-472; ומצרים	בנטאמי ("בנימין") 478
435, 440-441, 444, 450, 534; וסוריה	בנסימון, דוריס 341 הע'
435, 448; מלחמה באפגניסטן 448, 450	בנר (בן ארי) אורי 129-130
ברמסון, לאה 113	בסיוני, מוחמד 554
ברנדוט, פולקה 186-188, 190, 367	בסתוני, רוסתום 215 הע'
ברנט, מייקל 294	בעת', מפלגה (סוריה) 20, 433, 435
ברנע, נחום 550 הע'	בעת', מפלגה (עיראק) 433, 435
ברנשטיין, דבורה 133 הע'	בצלם 278 הע', 282 הע'
ברק, אהוד 19, 234, 242, 259 הע', 276, 285,	בקר, שושנה 117
551, 553, 566, 579	בר-און, חנן 465 הע', 468 הע'
ברק, אורן 182 הע'	בר-און, יצחק 342, 349 הע', 351 הע', 364 הע'
ברקאי, א' 498 הע'	בר-און, מרדכי 174
גאייר, פליקס 351	בר-אור, עמיר 27, 395 הע', 400 הע', 583
ג'בורי, צאלח צאיב 151 הע', 154 הע', 155	בר-חיים, שאול 469, 515, 516 הע', 517, 527
הע' 177 הע'	בר-לב, חיים 293, 487
ג'בר, צאלח 177	ברוג, מולי 58 הע'
גדנ"ע 106	ברום, שלמה 565 הע', 569 הע'
גדר ביטחון ראו: ביצורים	ברזילי, ישראל 211 הע', 508
גדר הצפון 297, 299	ברז'נייב, לאוניד א' 420, 434, 449, 451
	ברטור, משה 479

מפתח אישים ונושאים

גלאב, 153, 180-181, 193	ג'ואד, ג'מאל עבד 554 הע'
גלבר, יואב 77 הע', 83 הע', 92 הע', 94 הע',	גוברין, יוסף 451 הע'
185 הע', 190 הע', 192 הע', 493 הע'	גוזס סבוראי, איה 113 הע', 119 הע', 129 הע',
גלוברמן, יהושע 84	132 הע'
"תכנית יהושע" 84	גולדברג, ארתור 439
גלילי, ישראל 39, 42-43, 49 הע', 84-85,	גולדשטיין, יעקב 38 הע', 59 הע'
92-94, 96, 110	גולומב, אליהו 41, 45-46, 49 הע', 54, 59,
גלעד, גרשון 136, 156, 157 הע', 158 הע', 159	62-64, 89
הע', 161 הע', 162 הע', 163 הע', 164 הע',	גולן, צפורה 122
167 הע', 168 הע'	גולן, שמעון 53
גלעד, זרובבל 132	גולני, יונה 128
ג'מעה, אחמד 537 הע'	גולני, מוטי 337-338
גנור, בועז 29, 584	גומבו, ז'ורז 347
ג'נחו, עבד אל-נור ח'ליל 148	ג'ונבלט, וליד 229
גראנדל, מוריס 371	ג'ונדי, עבד אל-קאדר 154, 180
ג'רג'ורה, אמין 210, 211	ג'ונסון, לינדון 385, 421
גרומיקו, אנדרי א' 395-396, 418 הע', 430,	גוראל, אליהו 254
439	גורבצ'וב, מיכאיל 451-452, 454
גרוסמן, דוד 211 הע'	גורדון, דייויד 300 הע'
ג'רייס, צבי 203 הע'	גורי, אמיל 141
גרינברג, אורי צבי 47 הע'	גוריאצ'קין, גנאדי 331 הע'
גרמניה 26, 345	גוש מדינות שלישי 314
הסכם השילומים 26	גזאוי, עבד אל-חק 146
	גזית, מרדכי 360 הע', 411 הע', 412 הע', 504,
דאהש, ג'בר 215	514 הע', 515, 517 הע'
דאודי, ריאד 579	ג'בריל אחמד 262, 267
דאלי, וחיד 178 הע', 180 הע'	ג'יהאד האסלאמי 18, 29, 262-263, 266-268,
דאלס, ג'ון פוסטר 313, 327	270-271, 297, 556-557, 572-573
דאסו, מרסל 347, 377	ג'יהאד הקדוש ראו: צבא הג'יהאד הקדוש
ד'אסטן, ואלרי ז'סקר 380	גיחון, מרדכי 298 הע'
דברה, מישל 364, 373	גילבר, גד 265
דגני, נעמי 113	גינת, רמי 29, 317 הע', 319 הע', 320 הע', 323
דה-גול, שארל 342, 351-355, 357-358,	הע', 324 הע', 327 הע', 328 הע', 329 הע',
364-368, 370-373, 375, 380-382, 391,	330 הע', 333 הע', 334 הע', 336 הע', 432
475, 479, 511	הע', 584
דה-מירויל, קוב 352-353, 355, 359, 361-363,	גירוש ראו: צה"ל, פעולות ענישה
365-366, 368, 370, 372, 381	גל-נור, יצחק 67 הע'

מפתח אישים ונושאים

האשמי, טה 155 הע', 156, 158 הע', 163 הע', 164 הע'	דה-סבלייר 362
הבר, איתן 254 הע', 256 הע', 540 הע'	דואליבי, מערוף 320
הדס, יוסף 358 הע', 360 הע', 362 הע'	דובק, ר' 501 הע'
הדסון, רקס 254	דוברינין, אנטולי פ' 395-394
הדר, אבי 534 הע', 535 הע', 536 הע'	דויטשר, יצחק 427 הע'
ה"הגנה" 11-13, 27-28, 35-46, 48, 50, 52, 55, 57, 59, 61, 64, 66-69, 73-75, 77-81, 84-86, 88-94, 98, 173, 174 הע', 184, 227	דומרני, לאה 108
"תכנית ב'" 80, 84; "תכנית ג'" 84; "תכנית ד'" 86-87, 95	דורי, יעקב 50, 90, 93, 106
ה"הגנה" ב' 35, 40, 43, 46-53, 59, 61-64	דותן, רנה 129
ההנהלה הציונית 77	דיבון, שמואל 462 הע', 494, 498
ההסתדרות הציונית העולמית 37	ד'זוראלי, בנימין 380
הוארי, מחמד נמר 136-139, 141-143, 157	דיין, משה 197, 227, 229, 259, 384 הע', 404
הע', 167 הע', 179 הע'	הע', 406-407, 408 הע', 413, 485, 508-509
"הודנה" 557	דין, עאדל נג'ם 158
הופמן-רינגל, אריאלה 253 הע', 254 הע', 258	דין, עלי נאצר 157
הע'	דין, צלאח 320, 322-324
הורביץ, דן 40 הע', 42 הע', 47 הע', 58 הע'	דינשטיין, צבי 362
הורה, פרנסיס 371	דיר יאסין 179
הורם, יורם 371 הע'	דנה, נסים 28, 224 הע', 584
הורן, אליסטר 302, 459 הע', 460 הע'	דניאל, ז'אן 480
היזלטון, לסלי 132 הע'	דרוזה, מחמד עזת 136 הע', 138 הע', 140 הע', 141 הע', 142 הע', 143 הע', 144 הע', 150
הייג, אלכסנדר 421, 537	הע', 154, 155 הע', 157 הע', 161 הע', 163
היכל, מוחמד חסנין 316, 356, 417 הע', 441 הע'	הע', 164 הע'
הכט, יוסף 41	דרוזים 14-15, 19, 28, 158, 161, 203, 209-210, 219-231, 233-239
הלוי, אפרים 556	אלמנות צה"ל 231-233; גיוס חובה לצה"ל 229, 237-238; המרת דת 236; ועד היזמה
הלל, שמואל 127	הדרוזית 236-238; זהות דתית 234; חללים דרוזים 230; יחידת המיעוטים 225, 227;
הלפרין, ישראל 59 הע'	יסודות אמונה 222-223; תעסוקה בזרועות הביטחון 231; תקיה 223-225
הלפרין, ניוטה 121, 132	דרור, צביקה 118 הע'
הלפרין, שרה 106 הע'	
הלר, יוסף 72	
"המוסד" 19, 21, 24-25, 494, 515, 516 הע'	האדי, עבד 191
המוסד לעלייה ב' 35, 42-43, 90-91	האמפרי, יוברט 513
"המזרחי" 45	האמרשלד, דאג 509
הנדי, האני 152 הע', 162 הע', 179 הע'	הארט 265 הע', 269, 288 הע'

מפתח אישים ונושאים

הנדי, מחמוד 154, 155 הע', 157 הע', 158,	ויץ, יחיעם 44 הע'
159 הע', 161 הע', 163 הע', 169 הע', 180	ויצמן, חיים 11, 227
הס, עמירה 263	וישניאק, איזבל 478
הסוכנות היהודית 45-46, 48, 67	ועד ערבי עליון 139, 141-144, 147
הסתדרות העובדים 41, 44, 47, 67	וקסמן, נחשון 29, 254, 256, 258-259
הסתדרות ציונית 54, 56, 57, 91	ורד, יעל 352, 365 הע', 368 הע', 467 הע',
הסתננות ראו: פדאיון	479-480, 483 הע', 485 הע', 504 הע'
העפלה 39, 42-43, 78, 82, 101, 118	ורדאני, זכריא 171
"הציונים הכלליים" 45, 214 הע'	
הקונגרס היהודי העולמי 24-25	זאבי, נדב 258 הע'
הראל, איסר 205	זאבי, רחבעם 53, 129, 246, 259 הע', 286
הראל, אליהו 118 הע'	ז'בוטינסקי, זאב 11, 46-48, 53, 56, 60 הע'
הראל, עמוס 555 הע', 557 הע'	זהאר, מחמוד 18
הרב ברלין (חיים) 46	זונדר, משה 242 הע', 256 הע'
הריסת בתים ראו: צה"ל, פעולות ענישה	זועבי, סיף אל-דין 209-211
הרכבי, יהושפט 48, 99 הע', 197	זורין, ו' 330.
הרמן, אברהם 513, 515, 518	זיאת, מחמד חסן 389
הרמן, מרגרט 244	זיד, אסאמה 173
הרן, דני 254	ז'ילבר, פייר-אוזן, 352
הרצל, תיאודור 352	זיני, אנטוני 555
הררי, זאב 43 הע'	זיסקין, מירל'ה 128
הררי, יזהר 525	זיסר אייל 31, 567 הע', 584
השומר 11, 98	זית, דוד 52, 53 הע'
השומר הצעיר 52-53	זמר, חנה 508 הע'
התנחלויות 266, 305, 544-545, 557	זעים, חוסני 198
	ז"ק, משה 445
ואלך, יהודה 86 הע'	זרובבל, יעל 59 הע'
ואן-קרפלד, מרטין 291, 292 הע'	זרטל, עידית 90 הע'
והאב, שכיב 158, 227	
וולך, יהודה 194 הע'	חאג' מסאלי 458
וטיקיוטיס, פניוטיס 325 הע', 459 הע', 460 הע'	חאפז, אבו אל-חג'אג' 169 הע', 170 הע', 172 הע'
וייטנאם 357, 370, 396, 416-417, 418 הע',	חבקוק, יעקב 270 הע'
420	חבש, ג'ורג' 17, 448 הע'
וייל, ז'ורז' 346, 351 הע'	חדאד, ודיע 257
וילנאי, מתן 302	חדאד, סולימאן 571
וילקינסון 244	חדאר, בראחימי 461
ויסטריך, רוברט ס' 58 הע'	ח'דרא, צבחי 154

מפתח אישים ונושאים

חובייני, רג'אי 191	חליל, עצאם אל-דין מחמוד 494
חוואתמה, נאיף 17, 448 הע'	חלמי, אחמד 191
חולתי, דן 113	חמאד, ג'מאל 438 הע'
חומה ומגדל 73	חמאס 10, 18-19, 22, 256, 270, 271, 273, 289, 297, 303-304, 557-559, 572
ח'ומייני, אייתוללה רוחאללה 23, 262	חמדאן, פארס 210-211, 216-217
"חומת מגן", מבצע 297, 305, 555	חמרוש, אחמד 323 הע', 329
חוסיין בן טלאל (מלך ירדן) 17, 19, 287-288, 355-356, 358-359, 362, 494, 521-523, 544, 547	"חנה סנש", מבצע 118
חוסיין, סדאם 546-547, 553, 575	חנוך, יונה 113
חוסייני, ג'מאל 139-141, 191	חנום, עליזה 127
חוסייני, דאוד 146	ח'ניפס, חסן 226
חוסייני, חאג' אמין 11, 13, 123, 139-146, 149-152, 155-156, 164, 169, 173, 176, 178-179, 181-182, 189, 191-193, 196, 221	ח'ניפס, צאלח 209-211, 227
חוסייני, מאלך 146	חסן, האני 264-265
חוסייני, עבד אל-קאדר 13, 144, 146-147, 149-153, 156, 166 הע', 167, 173, 178	חסן השני (מלך מרוקו) 479, 494, 523
"חורב", מבצע 14, 194, 196	חרב, צאלח 170
ח'ורי, בשארה 182, 429	ח'רושצ'וב, ניקיטה 317, 327, 334-336, 339
חושי, אבא 226-227	433 הע', 434
חות, ביאן נויחד 136 הע', 138 הע', 140 הע', 141 הע', 142 הע', 156 הע', 166 הע'	ט'אהר, אחמד 210-211
חזבאללה 264, 559, 564-571, 573, 576-577, 580	טאובר, אליעזר 28, 135 הע', 585
חזית דמוקרטית לשחרור פלסטין 17	טאיע, אחמד פראג' 155 הע', 157 הע', 159 הע'
החזית העממית לשחרור פלסטין 17, 25	טבאלה, עבד אל-ג'ואד 171-172
ח'טיב, חמוד 159	טבארה, בהג'ת 154
ח'טיב, מוחמד נמר 144 הע'	טבנקין, יוסף 57 הע', 62 הע'
ח'ידר, מוחמד 170, 197 הע', 460-461	טבנקין, יצחק 39, 56, 61, 64
חילו, שארל 509	טבת, שבתאי 74
חינוך גופני מורחב 104-106	טולדנו, ניסים 256, 258-259
ח'יר, אחמד 224	טוקאן, סולימאן 191
ח'יר, עבדאללה 226	טורקיה 10, 20-22, 26, 195 הע', 323, 327, 332, 334, 563, 578-580
"חירם", מבצע 14, 194, 196, 227	טיגרט, צ'רלס 299
חלאק, חסאן עלי 182 הע'	טיטו, יוסיף ברוז 511-512
	טל, דוד 86 הע', 337
	טלנסקי, משה 564, 579
	טנטאוי, מוחמד 221
	טסו, סון 297

מפתח אישים ונושאים

יארנינג, גונאר 30, 387, 391-394, 401-405,	טרובוביץ, יורם 579
440-439, 415, 411-407	טרומן, הארי ס' 326, 345, 530
יגר, משה 451 הע'	טרומפלדור, יוסף 59
ידין, יגאל 83-87, 94-95	טרוצקי, לאון 426
ידלין, 540 הע'	טרור פלסטיני
יהודה ושומרון ראוי: יו"ש	"אוטובוס האימהות" 253; "אוטובוס
"יואב", מבצע 14, 192, 196	קו 300" 253, 256, 258-259; בית שאן
יוגוסלביה 314	(1974) 258; התנהלות ישראל מול
יודמן, פנחס 41	מחבלים 258; חטיפות אזרחים וחיילים
יודפת, אריה 317, 428 הע', 430 הע', 431 הע'	לשם מיקוח 253-254, 572; חטיפת
יוסף, מדחת 234	חיילים לשם רצח 254; חטיפת מטוס
יו"ש 18-19, 291, 302, 304-307, 309	אייר פראנס לאנטבה (1976) 241, 249,
יורסקי, צבי 119	253, 255-257, 259; חטיפת מטוס אל-
יחידה 101 15	על 241; חטיפת מטוס לופטהאנזה 256,
יחיל, חיים 508	257; חטיפת מטוס סבנה 241, 259; חטיפת
ילין-מור, נתן 47 הע', 49 הע', 51-52	מטוס TWA 241 הע'; כפר יובל 253,
ינאי, יעקב 479	258; כרם שלום 303, 304; מלון סבוי 17,
ינאית, רחל 102, 104, 105 הע', 114 הע', 116	253, 255, 258-259; מסעדת "מקסים"
הע'	בחיפה 572; מתקפה על בי"ס תיכון
ינון, דב 463 הע', 464 הע', 468, 471 הע', 481,	במעלות 247; נהרייה 253, 258; פיגועי
482 הע', 483 הע', 512 הע', 529	מיקוח 242-247, 255-256; פיגועים 263,
יעיש, נסים 527-528	297, 305, 306, 307, 309, 572; קיבוץ
יעלון, משה 296 הע'	משגב עם 253; קסאמים 308-309; רצח
יעקובוביץ, מרדכי 113 הע'	ספורטאים באולימפיאדת מינכן 255
יעקובי, גד 408 הע', 413 הע'	טרטקובר, אריה 516
יער, אפרים 88	טריף, אמין 224 הע', 225, 228, 239
יערי, אהוד 263 הע', 266, 267, 268 הע', 269,	טרן, גדעון 294 הע'
540 הע'	טשרניחובסקי, שאול 59
יצחק, רונן 179 הע', 197 הע', 585	
יצחקי, אריה 120 הע'	יאזורי, איברהים 273
ירדן 13, 16-17, 19-21, 28, 116, 126, 143,	יאזיד, מוחמד 468, 469 הע', 478, 481, 485
154, 158, 161-162, 164, 168, 176-177,	יאיר ראוי: שטרן, אברהם
179-180, 184, 186-190, 192, 195-197,	יאסין, אחמד 18-19, 270, 274
199, 226, 253 הע', 256 הע', 262, 286,	יאסין, צבחי מוחמד 136 הע', 140 הע', 141
288-289, 291, 355-356, 358-359, 362,	הע', 142 הע', 143 הע', 158 הע', 163 הע',
383, 401, 403-405, 407, 418, 439 הע',	167 הע', 170 הע', 172 הע'
443, 449, 460-461, 474, 485, 493-494,	יארבלום, מרק 344

מפתח אישים ונושאים

501, 506, 510, 519, 521-523, 537, 541,	577-578, 585; מלחמת סיני 16, 26-27,
543, 546, 548-550, 553, 555, 558-559,	293, 315, 338, 343, 346, 348, 350-351,
561	357, 362, 380, 433, 502; מלחמת ששת
יריב, אהרון 390	הימים 17, 26-27, 30, 228, 293, 354,
ישי, יעל 133 הע'	363, 365, 383, 421, 435-436, 519-520,
ישראל, הסכמים	יששכר, חדוה 132 הע'
טורקיה 21; ירדן 20, 550; מצרים 20, 31,	יששכרוף, אבי 555 הע', 557 הע'
531; פלסטינים 256, 558	
ישראל, יחסים	כבהא, מוסטפא 28, 211 הע', 585
אלג'יריה 25, 30, 458, 475-478, 481, 486,	כהן, גאולה 38 הע'
488; ארצות הברית 30, 342, 360, 364,	כהן, גבריאל 47 הע'
372, 381-385, 387, 390, 392-394, 396,	כהן, גמליאל 130 הע'
398-399, 401-402, 405-406, 410-411,	כהן, הלל 209
519, 523, 539-540; ברית המועצות 26,	כהן, רוזה 102, 111-112
30, 330-331, 433, 436, 451; גרמניה	כהן, רן 291
513; טורקיה 21; ירדן 548; מצרים 31,	כהן, רענן 204 הע', 206, 207, 211 הע', 212,
338, 418, 531-532, 536-538, 549, 551,	213 הע', 215 הע', 216
554-555, 558-562; מרוקו 468, 479;	כהן, שלום 478
סוריה 21, 564, 566, 567, 580-582 הע',	כהן-שני, שמואל 195 הע'
568, 570, 572-573, 577; צרפת 29-30,	כווית 16, 21, 348, 358, 460, 546-548, 559-560,
341-346, 350-351, 354-355, 359-363,	"כופר הישוב" 93
367, 371, 373-375, 378-382, 484, 498,	כור גרעיני (דימונה) 350, 351, 382
514; רוסיה 453; תוניסיה 24-25, 31,	כורדים עיראקים 19, 22
491, 492 הע', 496-497, 499-501, 504,	כיבוש ישראלי 266
508, 515, 519, 524, 527	כילאני, רשיד עאלי 12, 161
ישראל, מלחמות	כספית, בן 276 הע'
מלחמת 1948 ראו: מלחמת העצמאות;	כפיר, אילן 242 הע', 276 הע'
מלחמת ההתשה 30, 293, 296, 385, 396,	כצנלסון, ברל 54, 59 הע', 60, 63 הע', 129
400-401, 422; מלחמת המפרץ הראשונה	הע', 132 הע'
294, 546, 575; מלחמת העצמאות 13-14,	כצנלסון, צביה 117 הע', 119 הע'
68, 79-80, 84-87, 89, 95-96, 98, 136,	כראמה, פעולה 17
174-175, 177, 179-184; מלחמת יום	כרים, אל-קאסם 480, 487
כיפור 27, 294, 421, 442, 523; מלחמת	כרמל, משה 37 הע', 49 הע', 51 הע', 52, 54
לבנון הראשונה 18, 228, 296, 449-450,	הע', 55 הע', 56 הע', 57 הע', 508
573, 539; מלחמת לבנון השנייה 9, 13,	
19, 31, 234, 559, 561, 563-564, 565,	לאדע'ם, אל-באהי 24, 496, 522
הע', 566-567, 569, 572-573, 575,	לבבי, א' 478 הע', 480 הע'

מפתח אישים ונושאים

לוקט, ג'פרי 193, 153	לבון, פנחס 205
לוריא, א' 462 הע'	לביא, ויקטור 534 הע'
לורך, נתנאל 181 הע', 185 הע', 196 הע'	לביא, נפתלי 487 הע'
לזוריק, רובר 347	לביב, מחמוד 143-141, 169-170
לח"י 11-13, 27, 35, 37-38, 43, 47-51,	לבל, אודי 37 הע'
184, 174, 76, 64, 62-61, 59, 56-55	לבנברג, חיים 135, 140 הע', 141 הע', 143
לטרון 120	הע', 148 הע', 157 הע', 158 הע', 159 הע',
ליגה ערבית 13, 23, 28, 84, 135 הע', 142-144,	166 הע', 168 הע', 169 הע', 170 הע', 171
146, 149, 150 הע', 153-156, 161,	הע', 172 הע'
165-164, 168, 170, 175-180, 182-193,	לבנון 12, 17-19, 23, 31, 136, 139, 143-144,
195, 320, 333, 344, 359, 439, 476-477,	154, 156, 161, 164, 168-169, 176-177,
479, 482, 491, 493-497, 502, 507-508,	178 הע', 180-182, 186-187, 192, 194,
510-511, 521, 523, 533, 541, 549	196, 198, 222-225, 227-229, 234, 246,
"ליטאני", מבצע 18	250, 252-254, 256, 262, 264-265, 267,
לימון, מרדכי (מוקה) 373, 378	280, 283, 289, 296, 298-299, 309, 319,
לין, אמנון 203 הע'	328, 343, 347-348, 356, 359, 365-366,
ליסק, משה 40 הע', 42 הע', 47 הע', 58 הע',	407, 429, 445, 447, 449-451, 460,
67 הע'	493-494, 509-510, 523, 537-540,
למפל, הדסה 120	542-543, 559-573, 576-577, 580
לנדאו, יעקב 203 הע'	הסכם דוח'א 580; הסכם שביתת נשק
לנין, ולדימיר איליץ' 425-426, 429	196; מלחמת אזרחים 18, 445
לניר, צבי 95 הע'	לבני, אריה 331 הע'
לסקוב, חיים 227, 372	לבני, ציפי 579-580
לסקר, מיכאל מ' 29, 31, 476 הע', 477 הע',	לגיון ערבי ירדני 13-14, 143, 153, 177-182,
478 הע', 479 הע', 480 הע', 481 הע', 483	185, 188-189, 193-194, 197-198
הע', 489 הע', 496 הע', 515 הע', 518 הע',	להמן, הרברט 495
567 הע', 586	לוב 10, 16, 23-25, 249, 249, 357, 379, 382,
לפידות, יהודה 38 הע', 40 הע'	477, 495-498, 500, 511, 513, 523, 526,
לקויר, זאב 427 הע'	536, 553
מאיר, גולדה 27, 37 הע', 358, 359, 377, 392,	הפיכה צבאית 24; טריפולי 23; מפלגת
401-402, 403 הע', 405-408, 411, 414,	האסתקלאל 23; מפלגת הקונגרס 23;
418-419, 475-477, 494 הע', 508, 515,	משרד העלייה 23; רפובליקה לובית 23
518, 523	לויטס, אריאל 292 הע'
מאלח, רדא 488	לוינ, אריה 366, 487 הע', 488 הע', 521 הע'
מאלרו, אנדרה 351, 362	לוינ, דניאל 525
מאן, תומס 65	לוסט, שארל 372
	לוק, הארי 123

מפתח אישים ונושאים

מגן, אמנון 135 הע'	מטרג', ח'אלד 159
מגרב 10, 20, 23-24, 27, 30, 342, 344-345,	מיזל, מתי 400 הע'
349, 353, 355-356, 380, 382, 457, 463,	מייסקי, אבאן 319 הע'
466, 468, 470-472, 475-476, 479, 482,	מיכאלי, בן ציון 121 הע', 126 הע'
486, 488, 491, 494-495, 498, 500-501,	מיכלסון, מנחם 122 הע', 123 הע'
510, 527-528, 541, 550, 586	מילטון, ולי 427 הע'
מדריד, ועידה 18, 289, 548, 566	מילשטיין, אורי 41, 46 הע', 93 הע',
מהדי, עת'מאן 170	מירויל, קוב ראו: דה-מירוול
מהפכה סוציאליסטית-קומוניסטית 425, 426	מלחמה קרה 313-314, 317
מהפכה ציונית 68-69	מלחמת אחים 54, 62-63, 65.
מהרשק, תמר 118	מלמוד, יפה 112
מובארק, חוסני 10, 20, 31, 449-450, 531-533,	מלמן, יוסי 359 הע', 494 הע'
536, 538-547, 549-550, 552-553,	מלנקוב, גיאורגי 327 הע'
555-562	ממשל צבאי 15, 204-207, 215
מוחמד השישי 10, 24	ממשלה פלסטינית 175, 190-192
מויאל, כרמלה 118	"ממשלת כל פלסטיין" 153
מולה, גי 346, 348, 351	מנדס-פראנס, פייר 499, 501
מולוטוב, ויאצ'סלאב 327, 428-430	"מנהלת העם" 97
מונטיי, אנדרה 351	מנוס, אסתר 115
מוסא, עמרו 550	מנעם, מחמד פיצל עבד 144 הע', 155 הע',
מוסברג, פליק 480	157 הע', 161 הע', 162 הע', 171 הע', 172
מועדי, ג'בר דאהש 210	הע', 179 הע', 181 הע', 183 הע'
מועדי, ג'מאל 236-238	מנצור, עטאללה 205 הע'
מועדי, כמאל 224 הע'	מסטירי, אחמד 24, 505, 525
מועלם, וליד 574	מסמודי, מוחמד 24, 499, 501, 505, 514-518,
מועלם, מזל 302 הע'	522
מוע'ניה, עימאד 565, 576-577	מסמר, פייר 373, 374
מועצה לאומית פלסטינית 191	מסר, עודד 87 הע', 95 הע'
מועצת הביטחון ראו: או"ם	מעוז, משה 135 הע', 493 הע', 494 הע', 567
מופז, שאול 234, 579	הע', 575 הע'
מוריס, בני 204 הע'	מעין, א 182 הע'
מחאמיד, האשם 237 הע'	מעצמות גדולות 9-10, 16, 19, 29, 311, 315,
מחג'וב, מוחמד 482	319, 343, 369, 373, 384, 386, 388-391,
מחמוד, נור אל-דין 168, 180	422, 460; ועידת פסגה 420; "פורום
מחסן, עיסא ח'ליל 145 הע', 146 הע', 147 הע',	הארבע" 390-393; "פורום השתיים" 390,
148 הע', 149 הע'	393-395
מטודלה, בנימין 220	מעצר מנהלי ראו: צה"ל, פעולות ענישה

מפתח אישים ונושאים

מפא"י 15, 38, 40, 44-45, 56-57, 206, 209,	מקאוש, מרים 478-479, 484-485
211-213, 215, 344, 509	מקגוורן, ג'ורג' 372
מפלגת העבודה 545	מקדאד, פיצל 571
מפ"ם 44, 207, 214-215	מקוביצקי, יעקב 63 הע'
מפקדה ערבית מאוחדת 185	מקנמרה, רוברט ס' 470
"מפת הדרכים" 556-557	מרעד, עבאס 193 הע'
"מצח נחושה", מבצע 297, 305	מרגולין, צפורה 123-124
מצנע, עמרם 280	מרד ערבי (1936-1939) 52-54, 72, 144, 226
מצרי טיראן 16, 354, 364, 367, 384, 386-387,	מרדם, ג'מיל 155, 501
418, 520	מרוז, יוחנן 345 הע', 354, 360, 364 הע', 368,
מצרים 9-10, 12-13, 15-17, 20-21, 23-24,	371, 373 הע', 374, 376 הע', 486
26-31, 143, 150, 153-154, 161-162,	מרונים 19, 229
169-171, 173, 176-177, 180, 182 הע',	מרוקו 10, 20, 22, 24-26, 30, 170, 301,
185, 189, 191-193, 195-198, 219, 221,	348, 356, 373, 382, 464-471, 475, 476
223, 228, 289, 293-294, 300, 313-339,	הע', 479, 481, 486, 488, 491, 494-495,
343-346, 349, 352, 355-359, 364-367,	498-499, 503-505, 510, 513, 523,
369, 377, 379-381, 383-386, 389-391,	526-528, 549
393-419, 421-423, 428, 431-433, 435-436,	מרידור, דן 246
438, 440-444, 446-451, 453, 458-464,	מרכוס, חנה 121 הע'
466-468, 470-477, 481, 484, 486, 488-489,	מרכס, קארל 425
493-494, 498, 500, 502, 504, 506, 510-513,	מרסי, פואד 316 הע', 318 הע', 319 הע',
518-524, 528-529, 531-543, 545-562,	323 הע'
565	מרעי, נביה 233
בין מזרח למערב 325; גישה "וטנית"	מרעי, שרחה 233
(לאומית-טריטוריאלית) 531, 536, 541;	מרקוס, יואל 512 הע'
גישה "קומית" (פאן-ערבית) 531; הכוחות	מררי, אריאל 243 הע', 256 הע', 257 הע'
המצריים הקלים 170; הסכם בריטי מצרי	משגב, חיים 286 הע'
(1936) 323; וארצות הברית 326, 339,	משטר הביטחון 68
352, 534-536, 538-539, 543, 546, 555,	משעל, ח'אלד 19
560-561; וברית המועצות 29, 315-321,	משעל, שאול 267 הע'
326, 328-331, 335, 339; מהפכת יולי 1952	משארף, פרווז 559
431; ממשלת הופד 318-319, 323-326,	
331-332; "ניטרליזם חיובי" 314, 333-335,	נאומקין, ויטאלי 321 הע', 323 הע', 328 הע',
338-339, 459, 532; נכונות להסכם ביניים	329 הע', 330 הע', 333 הע'
עם ישראל 418; סכר אסואן 339; פרשת	נאור, מרדכי 106 הע', 196 הע'
"עסק הביש" 337; קצינים חופשיים 171,	נאורדנאיה ווליה ("רצון העם") 51
324-325, 345, 458; "שריפת קהיר" 324	נאפע, אבראהים 552 הע', 554 הע', 556 הע'

מפתח אישים ונושאים

נאצר, ג'מאל עבד אל- 17-15, 20, 25, 29,	395, 402, 406-407, 416-421, 445 הע',
169, 216, 313-316, 325-326, 329-330,	526 הע'
333-339, 345-346, 349, 354, 357-358,	נכבה 15, 185 הע', 187 הע'
364-365, 367, 384-385, 389-390,	ננטייל 361-362, 366, 374-375
395, 400, 405, 422, 432-433, 435, 436,	נסימי, הילדה 27, 587
הע', 438, 440, 440, 450, 458-462, 464, 467,	נסראללה, חסן 555, 576
476, 479, 481, 483-484, 486, 489, 494,	נפעא, מוחמד 238
498-508, 510-514, 516-517, 520-522,	נפורי, אמין 181 הע'
529-530, 525-526, 532-536, 538, 546,	נצר אל-דין, אמל 234
583	נצר אל-דין, יוסף 238
נאשף, מחמוד 210-211	נצר אל-דין, לוטפי 234
נבו, יוסף 144 הע', 148 הע', 150 הע', 153	נקדימון, שלמה 485
הע', 185 הע', 191 הע', 192 הע', 493 הע'	נשאשיבי (משפחה) 176
נג'אדה (ארגון) 135-143, 148 הע', 173	נשעאת, חסן פאשא 319 הע', 320
נג'אר, אמיל 498	נתניהו, בנימין 524, 551, 561, 573, 582
נג'יב, מוחמד 325-326, 329-330, 338, 458,	
497	סאדאת, אנואר 20, 29-31, 287 הע', 379,
נדבה, יוסף 47, 438 הע', 440 הע', 441 הע'	383-384, 399, 405-409, 412-418,
נהרו 314	420-423, 440-441, 443-444, 446-447,
נואמה, מאיר 31, 587	449-450, 453, 458, 522, 524, 531-539,
נווד, י' 44 הע', 55 הע'	542, 546, 549, 560, 565
נוטרות (משטרת היישובים העבריים) 42, 52, 75	סאלח, עלי עבדאללה 553
נויברגר, בני 207, 208 הע', 211, 212 הע', 213	סאלח, שכיב 226
הע'	סבוראי, רחל 129 הע', 130 הע'
נוימן, ישראל 483	סביר, אורי 549 הע'
נזירה, האדי 497	סבל, סלימאן עבד אל-ואחד 170
נוקראשי, מחמוד 169, 183, 189, 319	סבר-פיש, מרים 124-125
נחאס, מוסטפא 176, 318-320, 324	סגל, משה 47
נח'לה, אליאס 210	סגר ראו: צה"ל, פעולות ענישה
"נחשון", מבצע 83, 95	סדובסקי, רנה 118
ניב, אהרן 122 הע'	סולד, הנריטה 112
ניב, דוד 42, 46 הע', 47 הע', 48 הע', 53 הע',	סולוד, דניאל 316, 328-329, 333-334,
55 הע'	סולטאן, דוד 549 הע', 550 הע', 551 הע'
ניומן, ויליאם 153	סולטן, באסם 262
ניסן, אלי 511 הע', 512 הע'	סולימאן, מוחמד 565
ניסנבויס, יצחק 112	סולימאן, צאלח סלים 209, 211
ניקסון, ריצ'ארד מ' 372, 378, 383, 388, 391,	סולינגן, אתל 294

מפתח אישים ונושאים

358, 352, 342, 336, 332, 330, 326, 315	סוסטל, ז'אק 351
381, 379, 375, 373-372, 366-365, 360	סופר, נעים 482 הע'
404, 399-398, 394-393, 391, 384-383	סופר, עובדיה 380 הע'
416 הע', 418, 423-421, 425, 427 הע',	סוק-אחרס 302-301
445, 443-439, 438 הע', 436-433, 430	סוריה 9-10, 12-14, 18-23, 26, 28, 31
464, 458-457, 453-452, 448, 446 הע',	144, 149, 154-156, 158-159, 162, 164,
488-487, 484-483, 480, 475-474, 472	168-169, 176-178, 180-181, 182 הע',
512-511, 508, 506-505, 502-500, 494-491	184, 187, 192, 194, 198-199, 222-226,
530-529, 524, 520-519, 517, 515 הע',	228-229, 253 הע', 262, 298-299, 309,
585-584, 561, 546, 544, 540-538	314, 317, 319-321, 327-328, 330, 339,
167, 156, 149, 146 חסן, סלאמה,	343, 348, 352, 362, 367, 375, 383, 418,
145-144, 17, 146 חסן, סלאמה,	421-422, 428-429, 433, 435, 438, 440,
122, 102 הע', 102 הע', 106 הע',	443-445, 447-450, 452-453, 460-462,
71, 48 הע', 46 הע', 37 הע', 37 הע',	488, 493, 501, 505, 510-511, 519, 533,
106 הע', 105 הע', 102 הע', 73 הע',	הע', 550, 559-560, 563-582
299 הע'	שביתת נשק (מלחמת העצמאות) 198;
509 סלים, מונגי	תקיפה אווירית ישראלית נגד מתקן גרעיני
141, 140 הע', 138 הע', 135 הע',	סורי 574-573, 565
142 הע', 143 הע', 146 הע', 148 הע',	סזון 38-40, 54, 66
149 הע', 152 הע', 154 הע', 156 הע',	סטורה, בנג'מין 464, 468 הע'
157, 158 הע', 159 הע', 161 הע', 162 הע',	סטטוס קוו 177, 292-293, 326, 354, 389,
163 הע', 164 הע', 166 הע', 169 הע',	398, 400, 405, 415, 421-422, 468
170, 171 הע', 178 הע', 187 הע', 188 הע',	סטלין, יוסיף 316, 317, 323, 326-328, 330,
191 הע', 192 הע', 287, 409 הע', 492 הע',	426-427, 429-432
493 הע', 506 הע', 524 הע', 533 הע'	סטרנר, מייקל 412 הע'
558 הע', מיכל 558 הע'	סטרשנוב, אמנון 275, 277 הע', 278 הע', 279
495 סלר, עמנואל	הע', 281 הע', 282 הע', 285 הע'
363-362 מבצע "סמוע"	סיבוני, גבריאל 565 הע'
77, 45-42 הע', 49 הע', 50 הע', 77	סיוטי, ג'לאל אל-דין 221
89 הע',	סיון, עמנואל 532 הע'
254 סעדון, אילן	סיל, פטריק 432 הע'
491 הע', סעדון, חיים	סימני, שחר 254
547, 535, 521, 449, 359, 177, 72, סעודיה	סיסקו, ג'וזף 390, 392, 394-395, 403, 407,
559, 550	410-414
501-500, 176, 21, נורי 501-500	סיפטאווי, עימאד 264
329 הע', סעיד, רפעת	סכסוך ערבי-ישראלי 20, 25, 30-31, 186, 261,
518-517 מוחמד	הע', 265 הע', 266 הע', 288-289, 295,

מפתח אישים ונושאים

הע', 184, 188, 190-191	"ספטמבר השחור" (ארגון) 17, 242
עזאם, עזאם 558	"ספינת השיבה" 283-284
עזה (רצועת עזה) 10, 14, 16, 19, 22, 27,	ספיר, פנחס 205, 501
29-30, 136-137, 139-140, 143, 145,	סרקוזי, ניקולא 369
147, 151, 153, 156, 170, 172, 181,	
191-192, 196, 233, 250, 256, 262-268,	עאמר, עבד אל-חכים 358
270, 272-273, 278, 280 הע', 281, 289,	עאני, מהדי אל-צאלח 158 הע', 168
302-305, 308-309, 313, 316, 336-338,	עארף אל-עארף 138 הע', 140 הע', 142, 143
346, 348, 410, 444, 503, 507, 522, 542,	הע', 145 הע', 146 הע', 152 הע', 153 הע',
544, 549, 557-559, 562, 580	154 הע', 157 הע', 158 הע', 159 הע', 161
עזוה, טארק 524	הע', 162 הע', 164 הע', 165 הע', 168 הע',
עזיז, אחמד עבד 169-172	169 הע', 171 הע', 172 הע', 187 הע', 188
עזם, סאדק 581	הע'
עזרי, מאיר 22	עבאס, מדלול 158
עזריאלי, יהודה 226 הע'	עבאס, פרחאת 458, 477
עט'אם, ח'אלד 320 הע'	עבד, האני 263
עיאש, יחיא 19	עבד אל-מג'יד, עצמת 399
עילם, יגאל 42 הע', 43 הע'	עבד אל-מנעם, אמין 407
עיסא, מישל 159	עבדאללה (מלך ירדן) 19, 152-153, 155, 158,
עיראק 12-14, 16, 19-23, 26, 28, 72, 147,	168, 176-186, 189, 191-197, 199, 509,
149, 151, 153-155, 158-164, 168, 171,	553
176-177, 183, 179-181, 185, 187, 192,	תכנית "סוריה הגדולה" 176
195, 197, 199, 214, 253 הע', 264, 314,	עבדה, מחמוד 171
316, 327, 332, 334-335, 433, 435, 449,	עבר הירדן ראו: ירדן
452, 488, 500, 533 הע', 535, 540-541,	עברון, יאיר 427 הע'
546-548, 553, 559-560, 566	עברון, יוסף 125 הע', 359 הע'
בית המלוכה ההאשמי 21; ועדת חקירה	עג'מי, פואד 543 הע'
פרלמנטרית 187, 199; מהפכה צבאית	עובד, תהילה 119
433; פלישה לכווית 547	"עובדה", מבצע 14, 197
עלי, כמאל חסן 537	עובייד, דיאב 210, 211
עלי, מדחת 159	עוגן, צפירה 125
עלי, פאלח ח'אלד 144 הע', 146 הע', 147 הע',	עודד, אריה 451 הע'
154 הע', 161 הע', 162 הע', 163 הע', 164	עוז, עמוס 65 הע'
הע', 169 הע', 170 הע', 171 הע', 186 הע'	עופר, פנחס 54 הע'
עליאן, חסין 225	"עופרת יצוקה", מבצע 564, 580
עלייה (לארץ ישראל) 12, 21-24, 47, 51 הע',	ע'ושה, אברהים 271
52, 72-73, 76, 80, 83, 87, 90, 101	עזאם, עבד אל-רחמן 28, 142, 170, 175, 178

מפתח אישים ונושאים

עלמי, מוסא 187, 188 הע'	פטרזיל, יעקב 54
עמיר, ישראל 121	פייזנר-לנדמן, לאה 124 הע'
עמיר, רבקה 121	פיין, צביה 105
עמית, מאיר 494 הע', 516 הע'	פייסל השני (מלך סעודיה) 21, 521, 529
ענבר, אפרים 294 הע', 295 הע'	פיל, ועדה 68, 70-71, 99, 298
ענברי, פנחס 264 הע', 268 הע'	פילובסקי, ורדה 83 הע'
ענפי, לאה 117	פיניי, אנטואן 347, 348
ענר, זאב 126 הע', 127 הע'	פינקוס, בנימין 341 הע', 342 הע'
עץ הדר, דינה 114	פישר, מוריס 344
עציון, ירח 105 הע'	פלג, אברהם 105 הע', 115 הע', 119 הע'
ערביה, אסראד אל-ג'אמעה 178 הע'	פלוגות הלילה 52
עריקאת, כאמל 139-141, 146, 150	פלוגות מחץ (ראו: פלמ"ח)
ערן, עודד 429 הע', 434 הע', 451 הע'	פלי"ם 43
ערפאת, יאסר 16, 18-19, 262, 269, 272,	פלימלין, פייר 351
279, 380, 444-445, 451, 540-541, 543,	פלמון, יהושע 166 הע'
549-550, 552-556, 558, 561	פלמ"ח 12, 35-36, 38-40, 43-45, 50, 52,
	55, 57, 61-64, 66, 77, 81-82
פאוזי, מחמוד 355	פלסטינים
"פאן יורק" 42	הבעיה הפלסטינית 16, 395, 440, 442,
"פאן קרשנט" 42	446-447, 474, 507, 560; כינוס פלסטינים
פארוק (מלך מצרים) 176-177, 181, 183,	ראשון 192; נוכחים-נפקדים 211; פליטים
186, 318-319, 324	פלסטינים 14-15, 23, 25, 188, 195
פאריס, ורד 462 הע'	הע', 197-198, 205, 209 הע', 211 הע',
פארס, ח'ורי 501	267-268, 309, 362, 367, 375, 387, 399,
פאתח, מהא עבד 355	403, 410, 413, 418, 439-440, 442, 492,
פדאיון 15, 27, 229, 346, 476	499-500, 506, 521, 557
פהלוי, מוחמד רזא 22, 534	פלקס, מרקו ("אפרים") 478
פודגורני 414	פעיל, מאיר 41, 42 הע', 56, 76, 91 הע', 93 הע'
פודה, אלי 334 הע', 336 הע', 337, 541 הע'	פקיסטן 20, 327, 332
פוהר, אלן 372-373, 375	פרגלי, מוחמד 169
פוזי, מחמוד 417 הע'	פרהוד, פרהוד 236
פוטין, ולדימיר 452-453	פרז, רסתי 254 הע'
פומפידו, ז'ורז' 342, 370, 372-373, 375-381	פרי, יעקב 282
פור, אדגר 347, 357	פרידמן, ישעיהו 71 הע'
פורת, יהושע 103 הע', 176 הע'	פרידמן, תומס 272 הע', 552
פורת, תרצה 284	פריהר, י' 470 הע'
פז, ראובן 261 הע'	פריש, הלל 29, 265-266, 296 הע', 587

מפתח אישים ונושאים

פרנקנטל, אריה 254	צור, יעקב 344, 346-350, 380, 498 הע',
פרס, שמעון 246, 253, 345, 350, 524, 542,	501-499
545, 549-551	צורי, רחל 117
פת, יעקב 104, 112, 119	צחור, זאב 43 הע', 58 הע', 59 הע'
פתוה (ארגון) 136, 139-144, 173, 221, 222	ציונות 57, 343
הע'	"ציונות לוחמת" 76
פת"ח 16-18, 25, 254, 256, 261-263, 265,	צ'כוסלובקיה 16, 323, 328-329
269, 271, 557, 581	צ'נסלור, ג'ון רוברט 123
	צפא, מוחמד 157-158, 168
צ'אדק, עבד אל-רחמן 494	צפדיה, ארוז 275
צאיג, אניס 187 הע', 193 הע'	צפורי, אבו מחמוד 146, 173
צאיע', יזיד 266, 287	צפות, אסמעיל 149-151, 154-156, 159,
צבא הג'יהאד הקדוש 135, 144-153, 158,	166-168, 180
173-174, 178, 193	צרפת 16, 26-27, 29, 299-300, 320, 323,
צבא ההגנה לישראל ראו: צה"ל	341-347, 353, 364, 365, 368, 369, 370,
צבא ההצלה 13-15, 135-136, 144, 151-152,	372
154-157, 159, 173, 178-179, 184, 194,	"הרציף" (משרד החוץ הצרפתי) 355,
227	360-362, 366, 372, 374-381; וישראל
כלי נשק 164-165, 364; מספר החיילים	27, 29, 343-344, 346, 349, 352,
160-162; מתנדבים ושכירי חרב 162-163;	366, 371, 373, 376, 378-379, 381,
קרבות עיקריים 167-168	514; ומדינות ערב 347, 352, 354-356,
צבא השחרור ראו: צבא ההצלה	359-361, 380; ומצרים 355-358; ותוניסיה
צבור, סעד אל-דין 180	514
צבחי, עבד אל-מנעם 408 הע'	
צברי, רחל 108, 112-113	ק'אבויא, איבראהים ("כריסטיאן") 478, 480
צה"ל 87, 95, 197, 199-200, 273, 281, 289,	הע'
293, 297, 303-307, 364-365, 396-398	קאדר, עבד אל-ראזק 464 הע', 465 הע', 477
חוק גיוס חובה 15, 224; יחידות המיעוטים	הע', 478, 484-485, 487
225, 227; כדורי פלסטיק 276-277;	קאוקג'י, פאוזי 13, 151-152, 155-160,
מדיניות המכות 275; מטוסי קרב 27, 82,	165-168, 173, 178-179, 184, 196, 227
345, 360, 363-367, 376-378, 381-382,	קאטרו, דיאומד 347, 361
384, 398, 402, 406, 408, 411, 415, 419;	קאטרו, ז'ורז' 347
מתקפות אוויריות 397-398, 400; נוהל	קאסם, סמיח 238
מעצר חשוד 277; סטי"לים 375-377;	קאסם, עבד אל-כרים 16, 433
פעולות ענישה 275, 277-280, 282,	קאסמיה, ח'ריה 194 הע'
284-285	קבאני, נזאר 550
צולח, ריאד 177	קד'אפי, מועמר 10, 24, 379, 523, 553

מפתח אישים ונושאים

קדוש, ג'נט 254, 256, 258-259	קניג, מאריי־פייר 341, 342 הע', 373, 375 הע'
קדימה, מפלגה 564, 577	קסיס, מסעד 210, 211
קדר, בנימין זאב 135 הע', 494 הע'	קע"מ (קהילה ערבית מאוחדת) 21, 339, 433, 460, 462, 504, 513, 516
קדרון, ענת 43 הע'	קפלן, ארמנד 375 הע', 378 הע'
"קדש", מבצע ראוי: ישראל, מלחמת סיני	קפלן, יעקב 371
קהילה ערבית מאוחדת ראוי: קע"מ	קפלן, עזריאל 112
קוונדט, וויליאם 416 הע'	קצרי, מוחמד פאיז 144 הע', 145 הע', 146 הע', 147 הע', 149 הע', 152 הע', 153 הע', 154 הע', 155 הע', 159, 160, 163 הע', 164 הע', 168 הע', 170 הע', 171 הע', 172 הע'
קוורט, אדמונד 487	קרא, רחל 486 הע'
קוזירב, ס' 329	קרטר, ג'ימי 446, 532-535
קונגרס יהודי אמריקני 346	קרליבך, עזריאל 62
קונגרס ציוני 56	קרוש, אפרים 447 הע', 541 הע', 543 הע'
הקונגרס הציוני הכ' 71; הקונגרס הציוני הכ"ב 80, 89	ראו, ז'ק (יעקב) 355, 430 הע'
קונפורטי, יצחק 57 הע', 65 הע'	ראוטסי, אינדי 541 הע'
קוריאה (צפון) 565, 569, 574-576	ראוי, עבד אל־חמיד 159, 543 הע'
קורץ, ענת 262 הע', 263 הע', 268 הע', 270 הע', 274 הע'	ראחמאני, אלכסנדר 487
קורצ'ין, עודד 531 הע'	ראלי, בוטרוס בוטרוס 535 הע', 542 הע'
קוש־זהר, טלילה 129 הע'	ראסק, דין 513
קותלי, שוכרי 155-156, 178, 184, 187, 501	ראש מפקדה ארצית ראוי: רמ"א
קטב, פאוזי 149	רבאבי, אליאס 494
קיביה 15	רבי, עוזי 559
קימרלינג, ב' 58 הע'	רביב, יהושע 408 הע'
קיסינג'ר, הנרי 416-417, 418 הע', 419-421	רביב, משה 515 הע'
441 הע', 443 הע'	רביזיוניסטים 38, 46-47, 56, 64
קיסרי, גיל 242 הע'	רבין, יצחק 77, 251, 258-259, 271-276, 279, 283-284, 288, 302, 372, 378 הע', 389-390, 392-393, 403, 407-408, 410-411, 413-414, 418 הע', 419, 432, 548-549, 551, 558, 561, 577-579
קירקבריד, אלק 187, 189, 197 הע'	רבין, רוזה 127
קירשנבוים, דבורה 102	רבינוב, ברוך 84, 85 הע'
קליבנוב, שולמית 110 הע'	רבינוביץ', איתמר 198 הע', 417 הע', 567 הע'
קליינברגר, הלה 119	רג'ב, חסן 328-329, 331, 339
קלינטון, ביל 548, 551-555, 561, 566	
קלינמן, גוטה 123	
קם, אפרים 569 הע'	
קמפ דייוויד 19, 449-450, 512, 531, 533-534	
537, 540, 552	
קן, אפרים 452 הע'	
קנדי, ג'ון 468-469, 505	

מפתח אישים ונושאים

ריפתין, ברל 44	רג'וב, ג'בריל 234
ריקה (כומר) 361	רדלר-פלדמן, יהושע 54
ריקליס, הדסה 114, 115 הע'	רובינשטיין, אליעזר 107
רמ"א (ראש מפקדה ארצית) 67, 68, 84, 92-94,	רובשוב, זלמן 59 הע'
96	רוג'רס, ויליאם פ' 30, 387-388, 391, 395,
רמבה, אייזיק 481	398-399, 401, 403, 410-414, 422
רמדאן, מחמד אברהים עבד אל-עזיז 383 הע'	רוזן, עמנואל 277 הע'
רמני, שרה 114	רוזן, שבתאי 194 הע'
רנטיסי, עבד אל-עזיז 18-19	רוזנברג, לילך 109 הע'
רפאל, גדעון 408, 496	רוזנווסר, שמואל 253
רפי, מפלגה 509	רוזנטל, ימימה 196 הע', 198 הע'
רצועת עזה ראו: עזה	רוזנר, מנחם 428 הע'
רקובסקי, פועה 63 הע'	רוט, ג'ון 527-528
רשות פלסטינית 10, 18	רוטנברג, פנחס 41
רשיד, פאדל עבדאללה 158	רוטנשטרייך, נתן 515
רתוק, לילי 133 הע'	רוטשילד, אדמונד 351
	רוטשילד, גי 347
שאבי, אביבה 270, 271 הע'	רולו, אריק 356, 357 הע', 514
שאבן-דלמה, ז'אק 375	רומן, עזריה 93 הע'
"המהפכה הלבנה" 22	רון, איתן 375 הע', 376 הע'
שאד'לי, סעד אל-דין 537 הע'	רונן, עדה 119
שאטי, חביב 502	רונן, רפאל 296 הע'
שאלתיאל, אלי 77 הע'	רוסאן, מחמוד 120 הע'
שאער, מחמד 145 הע', 147 הע', 149 הע',	רופין, א' 482 הע'
150 הע', 151 הע', 161 הע', 162 הע', 163	רזיאל, דוד 46
הע', 165 הע'	רזניק, שלמה 43 הע', 46 הע', 47 הע', 48 הע'
שארון, מ' 347	רטנר, יוחנן 42, 67, 205
שארם אל-שייח', פסגה 553	ריאד, עבד אל-מנעם 389, 401 הע', 402 הע',
שביד, אליעזר 58 הע'	413 הע'
שביט, זאב 88	רייגן, רונלד 264, 449, 535-536, 538-539,
שביט, יעקב 38 הע', 39 הע', 47 הע', 59 הע',	543-544, 560
103 הע'	תכנית רייגן 449
שדה, איזה 103	ריינהרץ, יהודה 58 הע'
שדה, יצחק 12, 44, 55, 104, 129	רימאוי, צאלח 146
שוחט, מניה 116-117, 127	רימאוי, קאסם 146, 153
שוייצר, יורם 569 הע'	ריפאעי, סמיר 177
שומאן, מוריס 361, 376, 379-380	ריפעת, כמאל 242, 256

מפתח אישים ונושאים

161 הע', 162 הע', 163 הע', 164 הע', 166 הע', הע', 170 הע', 177 הע', 178 הע', 183 הע', 191 הע', 369 הע', 379 הע', 492 הע', 507 הע'	שומרון, דן 272, 279 שוקיירי, אחמד 435 הע', 482, 507 שורר-זלצר, מרינה 28, 587 שחאדה, סאלח 19 שחל, משה 305 שחם, דוד 367 הע', 509 הע' שטנדל, אורי 204 הע', 208 שטרית, בכור 204 שטרן, אברהם (יאיר) 46, 47 הע', 48, 51 שיהאב, פואד 510 ש"י (שירות ידיעות של ה"הגנה") 35, 38, 84, 123-125, 140, 166 שייב, ישראל 48 שיל-אדלר, רבקה 115 שיף, זאב 254 הע', 256 הע', 263 הע', 266-269, 397 הע', 398 הע', 400 הע', 540 הע' שיפטן, דן 385 הע', 397 הע', 398 הע', 400 הע' שיפמן, דן 196 הע', 197 הע' שירן, יאיר 558 הע' שישכלי, אדיב 156-158, 168 שכיב, אברהם 169 הע', 170 הע', 171 הע', 172 הע' שלו, אריה 272, 273 הע', 274 הע', 276 הע', 277 הע', 280 הע', 284 הע', 286 הע' "שלום הגליל", מבצע ראוי: ישראל, מלחמת לבנון הראשונה שליט, גלעד 256, 572 שליים, אבי 178 הע', 493 הע', 549 הע' שלם, מוטי 39 הע', 43 הע', 44 הע', 50 הע' שמי, אהרן (ג'ימי) 130-131 שמיר, יצחק 48, 246, 271, 279 הע', 283, 286, 539, 542, 544-545 שמיר, שמעון 383 שמעונוביץ, דוד 60 שמעוני, אליהו 476 הע' שמעוני, יעקב 136 הע', 137 הע', 138 הע', 139 הע', 140 הע', 141 הע', 146 הע', 159 הע',
שנאן, ג'ורה 127 שפירא, אניטה 47 הע', 58 הע', 60 הע' שפירא, חובב 451 הע' שפירא, יונתן 40 הע', 41 הע', 54 הע', 56 הע' שפן, נעמי 115, 118 שפר, אורי 127 הע' שפר, אליעזר 534 הע' שפר, גבי 53 הע' שפרינצק, אהוד 274, 284 הע' שצברגר, הילדה 109 הע' ש"ק, זאב 356, 360 שקאקי, פתחי 18, 263, 268 שקד, חיים 417 הע' שקד, רוני 270, 271 הע' שקיר, שוכת 154 שרבן-שרייבר, ז'אן קלוד 365 שרגאי, ש"ז 505 הע' שרון, אריאל 15, 19, 271, 274, 286, 554-555, 557-558 שרי, ראובן 37 הע' שריד, יעקב 225 שריד, מנחם 39 הע' שריף, כאמל אסמאעיל 169 הע' שרע, פארוק 571 שרעבי, יהל, 30, 587 שרת, משה 42, 52, 315, 336, 496 הע', 498, 505 הע' ששון, אליהו 197 הע', 501 ששון לוי, אורנה 111 הע' ששר, מיכאל 286 הע'	
תאבת', מחמוד לביב 142 תהומי, אברהם 41-42, 46 הע', 121 תוניסיה 10, 18, 20, 23-25, 30-31, 170-171,	

מפתח אישים ונושאים

תנועת ההתנגדות הערבית 299	299, 373, 439, 466, 475-476, 479, 486
תנועת המרי 77, 54	491-493, 495-506, 508-509, 511-518
תעלת סואץ 16, 22, 324, 330, 344-345	520-529, 549
384, 387-390, 400, 403, 405, 407-409	תורג'מן, שלום 579
418-419, 421	תימן 10, 192, 460, 467, 470, 504, 510-511
הלאמה 338; חופש שיט 16, 387, 408	516, 534, 553
411, 418; פריסת טילים 405	תכנית ההתנתקות 557
תע"ש 125-127	תל, וצפי 16-17, 154
תפיסה ביטחונית	תל, עבדאללה 149 הע', 151 הע', 153, 153
אסטרטגיה הגנתית 86, 292-294, 296	הע', 193 הע'
אסטרטגיה התקפית 292-294, 296-297	תל חי 61, 63 הע'
309; הבלגה 292; הרתעה 294; חשיבה	תמימי, אסעד ביוד 262, 263
אסטרטגית 293; מכה מקדימה 293	תמימי, עמר 146
עימות מוגבל 295-296	תמימי, רפיק 141
	תמרי, דב 87 הע', 487

Abdalla, Ahmed 547 n.

Abun-Nasr, Jamil 459 n.

Alexander, Yonah 244 n.

ALN 300-301

Andrew, Christopher 451 n.

Antonenko, Oksans 470 n.

Aruri, Naseer 539 n., 543 n.

ATS, 113, 121

Bakunin, Mikhail 428 n.

Barron, John 429 n.

Bialer, Seweryn 426 n.

Christison, Kathleen 544 n., 545 n., 546 n.

Crenshaw-Hutchinson, Martha, 243 n.

Cuau, Yves 520 n.

Dallin, David 426 n.

David, Steven 297 n.

Don-Yehiya, Eliezer 58 n.

Eisenstadt, Michael 575 n.

Evans, Martin 462 n.

Farid, Abdel Magid 385 n.

FLN 300

Freedman, Robert Owen 444 n.

Freund, Bill 428 n.

Freedman, Lawrence 244 n.

Frisch, Hillel ראו: פריש, הלל

Frye, Richard 176 n.

Funkenstein, Amos 57 n.

Gaddis, John Lewis 317 n.

Gamasy, Mohamed Abdel Ghani 383 n.

Gelber, Yoav ראו: גלבר, יואב

Genosar-Dworkin, Tamara 442 n.

Ghorbal, Ashraf 388 n.

Ginor, Isabella 470 n.

Glubb, John Bagot 180 n. 189 n.

Golan, Galia 317 n., 429 n., 430 n., 431 n.,

מפתח אישים ונושאים

433 n., 434 n., 435 n., 436 n., 447 n.
Gordon, Joel 325 n.

Hahn, Peter 325 n.
Heggoy, Alf Andrew 465 n.
Heikal, Mohamed 386 n.
Heller, Joseph 188 n.
Hermann, Charles 244 n.
Hermann, Richard 541n., 548 n.
Hollis, Rosemary 445 n.
Howard, Harry 327 n.
Hudson, Rex 241 n., 245 n., 255 n.
Hurewitz, Jacob 465 n.

Inbar, Efraim **ראו: ענבר, אפרים**
Ireland, Philip 176 n.

Jasse, Richard 176 n.

Kaplan, Bernard 351 n.
Kaplan, Stephen 437 n.
Karsh, Efraim **ראו: קרש, אפרים**
Kegley, Charles 426 n.
Khadduri, Majid 176 n.
Khalidi, Walid 445 n.
Kirkbride, Alec 180 n., 187 n., 193 n.
Kissinger, Henry **ראו: קיסינג'ר, הנרי**
Klieman, Aaron 317 n.
Krushchev, Nikita **ראו: ח'רושצ'וב, ניקיטה**

Landis, Joshua 178 n.
Laqueur, Walter 444 n.
Laron, Guy 329 n.
Laskier, Michael **ראו: לסקר, מיכאל**
Lenin, Vladimir Ilich **ראו: לנין, ולדימיר איליץ'**

Lesch, David 567 n.
Leverett, Flynt 567 n.
Liebman, Charles S. 58 n.

Mahmood, M. 443 n.
Marx, Karl 425 n.
Mayer, Thomas 183 n.
McDermott, Anthony 536 n., 541 n., 542 n.
McNamara, Robert 325 n.
Mirskii, Georgii 433 n.
Mitrokhin, Vasili 451 n.
Mullins, Kerry 543 n.

Naumkin, V.V. 320 n., 323 n., 328 n.,
329 n., 330 n.
Nicolaeovsky, Boris 426 n.
ראו: ניקסון, ריצ'ארד

Parker, Richard 386 n., 388 n.
Penkovsky, Oleg 334 n., 433 n.
Phillips, John 462 n.
Porath, Yehoshua **ראו: פורת, יהושע**

Quainton, Anthony 244 n.
Quandt, William 548 n., 551 n., 552 n.,
553 n.

Ra'an, Uri 432 n.
Rabil, Robert 567 n.
ראו: רבין, יצחק
Reich, Bernard 386 n.
Riad, Mahmud 383 n., 436 n.
Rogan, Eugene L. 178 n.
ראו: רועי, יעקב
Ross, Denis 575 n.
Rubin, Barry 394 n., 444 n.

מפתח אישים ונושאים

- S**adat, Anwar ראו: סאדאת, אנואר
Sa'di H. Ahmad 203 n.
Sahliyah, Emile 444 n.
Said, Edward 287 n.
Sakharov, Vladimir 437 n.
Sayigh, Yezid 262 n., 266 n., 269 n., 287 n.
Seale, Patrick 447 n.
Sella, Amnon 445 n.
Sela, Avraham ראו: סלע, אברהם
Shlaim, Avi ראו: שליים, אבי
Shwadrان, Benjamin 189 n.
Smolansky, Oles 317 n.
Spiegel, Steven 438 n.
Springborg, Robert 450 n.
St. John, Peter 244 n., 245 n.
Stork, Joe 537 n., 540 n.
- T**hompson, Alan 244 n.
Thornhill, Michael 325 n.
Torrey, Gordon 179 n., 187 n.
- Tripp, Charles 538 n., 539 n., 540 n., 541 n., 542 n.
Trout, Frank 465 n.
Tucker, Judith 537 n., 540 n.
- U**lan, Adam 317 n.
- V**atikiotis, Panayiotis ראו: וטיקיוטיס, פניוטיס
- W**haley, Barton 334 n.
Waterbury, John 534 n.
Wesson, Robert 440 n.
Whetten, Lawrence 439 n.
Wildavsky, Aaron 543 n.
Wilson, Mary 176 n.
Wittkopf, Eugene 426 n.
- Y**odfat, Aryeh ראו: יודפת, אריה
- Z**artman, Ira 465 n.
Zhukov, Yuri 331 n.

Part IV
Israel and the Arab World

Yahel Sharabi

Algeria's Role in the Arab-Israeli Conflict during the 1960s 457

Michael M. Laskier

The Relations between Israel and Tunisia in the Complex Web
of the Arab-Israeli Conflict and Inter-Arab Politics 491

Meir Noema

Under American Patronage: Israeli-Egyptian Ties in the Mubarak
Years 531

Eyal Zisser

Israel and Syria in the Aftermath of the Second Lebanon War
(2006–2009): Between War and Peace 563

Contributors 583

Index 589

Nissim Dana	
The Druze Community and Israel's Security	219
Galit M. Ben-Israel (Fixler) and Marina Shorer-Zeltser	
Israeli Government Policies during Events of Hostage Barricade Terrorism and Abductions Executed by Palestinian Terrorist Organizations (1968–1994)	241
Boaz Ganor	
Israel's Coping with the Challenges of the First Intifada (1987–1991)	261
Hillel Frisch	
The Fence Offense: Evaluating the Effectiveness of the Separation in Judea and Samaria	291
 Part III Diplomacy and Foreign Policy in the Age of the Cold War: Israel, the Arab States and the Big Powers 	
Rami Ginat	
Israel's Operation in Gaza and the Czech-Egyptian Arms Deal: A Reassessment of Egypt's Inter-Bloc Policy	313
Michael M. Laskier	
From an Unwritten Alliance to Gloomy Relations: French-Israeli Ties in the Days of Charles de Gaulle and Georges Pompidou	341
Yehuda U. Blanga	
In the Shadow of the Pyramids: Israeli-American Relations in the Years 1969–1973 against the Background of the Egyptian-Israeli Conflict	383
Hanoch Bazov	
The Soviet Union and the Arab-Israeli Conflict – Interests and Policy	425

CONTENTS

Introductory Chapter	9
-----------------------------	---

Part I

Zionist Underground Movements and the Arab-Jewish Conflict until the Creation of the State of Israel

Hilda Nissimi

Authority, Policy and Tactics in the Struggle among the Fighters' Organizations of the Yishuv: Between Image and Reality	35
---	----

Amir Bar-Or

The “Hagana” Organization in the Transition from Mandatory Authority to Israel’s Independence (1937–1948)	67
--	----

Dganit Boni-Davidi

Women and Gender in the “Hagana” Organization during the Years 1920–1948	101
---	-----

Eliezer Tauber

The Arab Fighting Force in Palestine until the Invasion of the Arab Armies, 1945–1948	135
--	-----

Ronen Yitzhak

Limited Cooperation: The Arab States in the 1948 War	175
--	-----

Part II

The Arab and Druze Minorities in Israel and the Palestinian Challenge

Mustafa Kabha

Knesset Members of the Arab Satellite Political Parties and their Functions under the Military Administration, 1948–1966	203
---	-----

Published with the assistance of:
The Menachem Begin Institute for Research on
Underground Movements, Bar-Ilan University
The Western Galilee College

ISBN 978-965-226-412-1

© 2012

Copyright Bar-Ilan University

All rights reserved, including those of translation. No part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying and recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Typesetting: Shulamit Yerushalmi, Jerusalem

Printed in Israel, 2012

Graphit Press, Ltd., Jerusalem

Security and Political Challenges
Put to the Test:
Israel in the Arab and International Arenas

Edited by
Michael M. Laskier • Ronen Yitzhak

Bar-Ilan University Press, Ramat Gan

ספר זה כולל מגוון רחב של מאמרים פרי מחקריהם של מיטב החוקרים בארץ המאירים באור חדש סוגיות מהותיות בהיסטוריה הביטחונית והמדינית של מדינת ישראל. מסמכים שנחשפו לאחרונה בארכיונים בישראל, בארצות הברית ובאירופה ומקורות חדישים ועדכניים מאפשרים לשרטט תמונה מקיפה של האירועים החשובים בתולדות המדינה, ובכללם הפלישה הערבית לארץ ישראל במלחמת העצמאות, הממשל הצבאי, אירועי טרור והתקוממות הפלסטינים, גדר הביטחון, יחסיה של ישראל עם מדינות אירופה, עם ארצות הברית ועם העולם הערבי ועוד.

מי היו הכוחות הלוחמים שפעלו למנוע את הקמת מדינת ישראל ועד כמה היו מאוחדים בכך? האומנם השתתפו נשים יהודיות בפעולות מבצעיות במהלך מלחמת העצמאות? האם היה חשש למלחמת אחים בתקופת היישוב היהודי? מדוע הטיל נשיא צרפת שארל דה-גול אמברגו על משלוחי נשק לישראל? איזה תפקיד מילאו המעצמות בסכסוך הערבי-ישראלי בעת המלחמה הקרה? איך התמודדה ישראל עם ההתקוממות הפלסטינית בסוף שנות השמונים של המאה העשרים? על שאלות אלו ואחרות עונה הספר המקיף שישה עשורים של אתגרים ביטחוניים ומדיניים שלפניהם ניצבה ישראל בין העולם הערבי והזירה הבין-לאומית – ספר חובה לכל מי שמתעניין בהיסטוריה של מדינת ישראל מראשיתה ועד ראשית המאה העשרים ואחת.

עורכי הספר הם פרופ' מיכאל מ' לסקר וד"ר רונן יצחק. פרופ' מיכאל מ' לסקר מלמד במחלקה ללימודי המזרח התיכון ועומד בראש המכון והקתדרה לחקר המחתרות ע"ש מנחם בגין באוניברסיטת בר-אילן. הוא מכהן כראש אקדמי של המכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן. ד"ר רונן יצחק הוא ראש החטיבה ללימודי המזרח התיכון במכללה האקדמית גליל מערבי.

